

प्रकाशकस्य निवेदनम् ।

भारतसंप्रदायमुख्येन भूतपूर्वेण राष्ट्रपतिना श्रीराजेन्द्रप्रसादेन मीमांसाकोश-
पञ्चमभागस्य प्रकाशनं निर्वर्तितं मार्गशीर्षकृष्णदशम्यां पूर्वाह्ने शके १८८२ तमे ।
मन्यामहे, अहो भाग्यमम्माकं यत् अयं पट्टोऽपि भागः विश्वविख्यातयशसा परिणतप्रज्ञेन
महादर्शनिकेन पौरस्यपाश्चात्त्योभयतत्त्वदर्शनेषु निष्णातेन भारतसंप्रदायस्य द्वितीयेन
राष्ट्रपतिना श्रीमद्राधाकृष्णन्महोदयेन महत्वा सरम्भेण प्रकाशनगोचरतामद्य नीयते ।

गुरुचरणनिर्मितस्यास्य भागस्य संस्कारः गुरुचरणान्तेवासिना मीमांसाभूषणेन
तपःश्रवाध्यायनिरतेन आहिताग्निना तान्देष्ट्युपाख्येन द्वात्रेवशास्त्रिणा संपादितः ।

अस्य पट्टभागस्य यथापूर्वं मुद्रितपरिशोधनादि सूक्ष्मेक्षिकया धर्मकोशस्य
कार्यकारिसंपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा निर्वर्तितम् । श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणः एतादृशकार्य-
निर्वर्तनसामर्थ्ये गुरुचरणानामपि विश्वास आसीत् । न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय
गुरुभिलेन सह पुनःपुनः विमर्शोऽपि कृतोऽस्ति । प्रथमगुणवत्तासंपत्तावेव श्रीरङ्गनाथ-
शास्त्रिणाश्रित्तममाधानमित्यस्माकमपि चिरध्वलिनोऽनुभव इति तस्मिन्विषये धर्मकोश-
कार्यमपि अयं संचालयामः ।

अधिकरणादिसंख्या— पट्टेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि ८१, मंकर्पाधि-
करणानि ४१, केवलनन्दीवृत्त्यधिकरणानि १००, तौतातिताधिकरणानि १९, न्यायाः
१८४, लघुसिद्धान्ताश्च ४६३४ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि १०९, संकर्पाधिकरणानि २६८, केवल-
नन्दीवृत्त्यधिकरणानि ६९०, तौतातिताधिकरणानि ८०, न्यायाः १२१६, लघुसिद्धान्ताश्च
२२२८१ इति ।

कार्तिकः कृष्णः ६
शकः १८८४

}

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत—अद्वैतसिद्धिः श्रीगणेशसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहनम्भार्ति निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं—अद्वैतसिद्धे. टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकारः—भाट्टालंकारः नाम भीमसायनायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आचारमयूखः—श्री. ज. र. वापुसेसंपादितः, मुंबई ।

आपथ—आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रथः, कण्डिका, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

आपस्तम्बाचार्यः—प्रसिद्धः कल्पसूत्रकारः ।

आभरणम्—शाकटशाहीरत्नभाष्यस्य टीका । अध्याय-पाठ-सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अपि शरणस्य ।

आपेंयत्राक्षणम्—सामनेदीयम् ।

आथ. गृ—आथलायनगृहसूत्रम्, तत्रया नारायणवृत्तिश्च ।

आथ. श्रौ—आथलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ—इत्यादि ।

उद्योतः—व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री—श्रीशकटाचार्यप्रणीता । रामनीषः टीकाकारः । प्रकरणसंकाङ्क्षौ । गद्यं पद्यं च ।

ऋजु—ऋजुविमला नाम शाश्वतभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्रागाकारोपबृंहत्याः टीका श्रीशालिक-नाथप्रणीता । चौखम्बासीरीङ् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋमं—ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐआसा—ऐतरेयारण्यकस्य सायणभाष्यम् ।

ऐत्रा—ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, मूय इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा—ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप—कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्—वैशेषिकदर्शनम् । अध्याय-आदिना-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका—व्यायकणिका विधिविधेयस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । यशशा मेडिकल्सैन्स-मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

- कूर्क- उर्राचार्य, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकार ।
 कल्पतरु-- भाव या टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीत, १९१७ सने मोहमया निर्णयसंगरे
 मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्र इत्यङ्गत्रयम् ।
 कस्तूरी-- कस्तूरिकाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्ति । १९०८ सने मैसूरनगरे मुद्रिता ।
 सा च माट्टरीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।
 कातीयसूत्रम्-- कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।
 कासं-- काठकसहिता ।
 कु., वृत्तहलम्-- अध्ययमीमसाकुटाहलपृथिवी श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-वाणीविलासे
 मुद्रिता । अध्याय, पाद, अधिपत्रणम्, सूत्र इत्यङ्गत्रयम् ।
 के-- केवलानन्दसरस्वती । तद्व्याजैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।
 कैउ-- कैवल्योपनिषत् ।
 कश्यपः-- व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकार । काश्या मुद्रित ।
 कौ, कौस्तुभः-- मांसासाकौस्तुभ खण्डदेवप्रणीत । चौखम्बाया १९३९ सने मुद्रित ।
 अध्याय, पाद, अधिपत्रणम्, सूत्र इत्यङ्गत्रयम्, पृष्ठाङ्कश्च ।
 कौश्रा., कौपीतिक्रियाज्ञानम्-- पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।
 चतुर्वर्ग्या-- महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिणि प्रणीता न्यायानुत्- अद्वैतसिद्धि- न्याया-
 मृततरङ्गिणी-पुचन्द्रनाथा चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।
 चन्द्रिका-- अद्वैतसिद्ध टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसंगरे मुद्रिता ।
 जै-- जैमिनिवृत्तद्वन्द्वशक्यप्रणी । अध्याय, पाद, अधिपत्रणम्, सूत्र इत्यङ्गत्रयम् ।
 जैत्रा-- जैमिनीयब्राह्मणम् ।
 टुप्-- टुप्टीका नाम वार्तिक क्षुमारिलभङ्गप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह
 १९३३ सनादी मुद्रितम् ।
 तत्प्रसनाशिरा-- परिमाणेन्दुनेरुपटीकाया सूत्रे टीका । २००२ सन्तति काश्या मुद्रिता ।
 तत्प्रसोधिनी-- सिद्धान्तकौमुद्या टीका निर्णयसंगरीया १९२९ सने मुद्रिता ।
 तन्वरत्नम्-- टुप्टीनाया पार्षसराधिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्याय, पाद, अधिपत्रणम्,
 सूत्र चेति अङ्गत्रयम् ।
 ताण्डय-- ताण्डयशास्त्रेण पञ्चविंश नाम । अध्याय, खण्ड, सूत्र चेति अङ्गत्रयम् ।
 ताण्डयमा-- ताण्डयशास्त्रस्य सायणप्रणीत भाष्यम् ।
 तैषं-- तैत्तिरीयसहिता । काण्डय, प्रपाठक, अनुभाक इत्यङ्गत्रयम् ।
 तैमसा-- तैत्तिरीयसहिताया सायणभाष्यम् ।

तौता— तौतावितमवतिरुक्तः भवदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्या मुद्रितः ।

दमी— दत्तकमीमांसा श्रीनन्दपण्डितकृतः ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः— श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

निरुक्त— वास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

निर्णयसिन्धुः— श्रीरामदाकरमठविरचिनः ।

न्या.माला— न्यायएनमाला पार्यसाधिमिश्रप्रणीता, चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शांकराचार्यकाम्यस्य टीका खानन्दगिरिप्रणीता । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आहिकम्, सूत्रं इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशाण्डिकनाथप्रणीता प्रामाण्यमतानुसारीणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बायां मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रम. अप्यप्यदीक्षितप्रणीतः । छितितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामोत्रप्रणीतः । काश्यां २००२ संवत् मुद्रितः ।

परिमल— भावत्यार्थीकायाः कल्पतरोः टीका । अप्यप्यदीक्षितविरचितः मोहन्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा— पाणिनिः व्यकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुमठविरचिनः । गोदवस्था मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशाण्डिकनाथप्रणीता । काश्या विद्याविद्यासम्प्रदायले १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रमाकरविजयः मन्दीश्वरविरचितः । कल्पकतायां १९२६ सने मुद्रितः ।

बाल— बालमीमांसाप्रकाशः शंकरमठप्रणीतः । काश्यां विद्याविद्यासमुद्रालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सदुपास्यवैषयनाथप्रणीतः, मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबराम्यस्य प्रमाकरमतानुसारीणी टीका । नव्यप्रामाकरमतस्य । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

गृहस्पतिः— गृहस्पतिस्मृति ।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रम् । प्रथम पटल सूत्र च ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अप्याय, पाद, सूत्र इव यद्वचनम् । अङ्कचतुष्टये सति तुलायोऽङ्क अधिकरणस्य ।

भगी— भगवद्गीता । अप्याय आरथ ।

महामोक्षधरः— तत्र तत्र तैत्तिरीयाया गणसुधाया वना ।

भा— गानरमाध्य आनदाश्रम मुद्रितम् । अप्याय, पाद, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचिन् पृष्ठे द्वे अधिन ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नवमामासतन्त्रवर्णनप्रणीता । वैमूर १९०८ सने मुद्रिता । अप्याय, पाद, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टालङ्कारः— मामासा वायप्रज्ञास्य अत्र तदेवचिन्विता टीका ।

भाभर्ती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शास्त्रशास्त्रिकमाध्यस्थ टीका । मुम्बई निर्णवसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भावनानिनेरः— मण्डनानन्दप्रणीत काव्या १९२३ सने मुद्रित ।

भाष्यम्— गानरमाध्यम् ।

भूति— परिभाषादशपरस्य टीका आतायासासापठवर्णनप्रणीता । कलया २००२ सने मुद्रिता ।

भणि— भाट्टचिन्तामणि गणाभाट्टविरचित । तर्कपादमात्रम् । चौखम्बाया १९०० सने मुद्रित ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसास्तुक्रुष्णी चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता, मण्डनाचार्यश्च ।

माघ— माघविरचित शिशुपालस्य नाम महाकाव्यम् । सर्ग श्लोक इव यद्वचनम् ।

मित्तद्वारा— पाञ्चनल्यस्मृतिटीका आरिज्ञानधरविरचिता ।

मीको— मीमांसावाच ।

मीन्या— मीमांसा वायप्रज्ञाया आभाषदवप्रणता । चौखम्बाया १९२० सने मुद्रिता ।

मीमामानीरक्षः— प्राभाकरमनासुसारिणी शाब्दिकतावप्रणता । प्रकरणपत्रिकापुस्तके अत्रे तस्या १९०४ सने मुद्रिता ।

मुरारि— अङ्कचतुष्टयविरचिता । आन दाश्रमीय मामसादर्शन तृतीय भाग अत्रे १९३१ सने मुद्रिता ।

मेघानिधिः— अनुसूते भाष्यकार ।

यात्र, याम्भू— यात्रवल्गयस्मृति । अप्याय, श्लोक इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— रत्नवचनम् । पार्ष्णस्यारिभिरप्रणीतम् । दुपटीनावाग्निवस्य टीका । छिन्विता । अप्याय, पाद, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकर. श्लोकवार्तिकरूपेण टीका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितः ।

रसायनम्— त्रिविस्त्रायनं अणुश्रुतीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टहस्यं श्रीलक्ष्मणदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काशीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलभट्टविशिनं शाबरभाष्यस्य विवरणानुक्रमम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे माष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् । अणायः, पादः, अधिहरणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकाश्रुतिः शास्त्रिकनाथप्रणीता । प्रकरणपत्रिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि— वैमिनीयन्यायमाहाविस्तरः सत्यनारायणनाथप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अणायः, पादः, अधिहरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

विवि— विविधिवेकः मण्डनाचार्यप्रणीतः । काश्या भैरवकृष्णहोत्रमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— मीमांसासूत्रश्रुतिः सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्या भैरवकृष्णहोत्रमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता न्यायश्रौतश्रौतसूत्रश्रुतिः पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यानुपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वैया. भू— वैयाकरणसूत्रसंज्ञः ।

वै. सार. कारिका— वैयाकरणसूत्रसंज्ञायां कारिका ।

व्यवहारमूलः— श्री. ज. र. वाग्भुषेणकृतः, मुम्बई ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसामासुत्रश्रुतिः । काश्या विद्याविद्यासमुद्रणालये प्रकरणपत्रिका-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— महोदयशिक्षितप्रणीतः ।

श्रीभा— श्रीभारत भाष्यम् । अणायः, पादः, सूत्रं अङ्कत्रयम् । जजुसङ्घे तु तृतीयोऽङ्कः अधिहरणस्य ।

शाश्वत— राज्ञाख्यनश्रौतसूत्रम् । अध्याय, सण्ड, सूत्र च । कलिङ्गावाया १८८८ सने मुद्रित समान्यम् ।

शा— शाखदापिमा पार्थसारथिभिः प्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्याय, पाद, अधिकरण चेति अङ्कन्यम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छास्त्रमाध्यगतार्तिवस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिमाणेन्दुशेखर नामोदाप्रणीत । काश्या १००२ सवति मुद्रित मूलदिशहित ।

श्राद्धमयूखः— श्री ज र धारपुरे प्रकाशित, मुम्बई ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकार शेषमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकार्तिक आचार्यकुमारिलमहोदयविरचितम् । तर्कपाद । चौखम्बाया १८९८ सने मुद्रितम् ।

संस्कारार्थस्तुभ— आश्विन-तदेवविरचित निर्णयसागरे मुद्रित ।

सर्कष— सर्कषसण्डम् । भारकरभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्ति । काश्या वैदिक-शैल्यमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संश्लेषशारीरकम्— गमतीर्यकनटीकासहितम् । अध्याय, श्लोक इति अङ्कन्यम् ।

संग्रहः— न्यायसंग्रह । लिखित ।

सत्याश्री— स यापहृदय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्यापादः— तैत्तिरीयद्विपर्ययकशिशाखीयकल्पमूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदसं— सर्पदर्शनसंग्रह ।

सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीप । श्रीकुम्भसुण्डे भरमहाराजप्रोक्तं न म. अनन्तकृष्णशास्त्रिणि प्रणीत ।

समयमयूखः— श्री ज र धारपुरे सपादित, मुम्बई ।

साहस्री— सुवनेशालीयैक-यापसहस्री । मुम्बई वेङ्कटेश्वर १८३० शके मुद्रिता । साहस्रवा यो न्यायप्रकाशने निवेशित स एकारमाभि प्रदर्शयते ।

सि. कां— सिद्धातकौमुदी गणेशजीदीक्षितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्य शाखदापिकाया टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शाखदापिका सह मुद्रिता ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनभाष्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिच्यारया— अद्वैतसिद्धे टीका ।

सु., सुधा — न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भद्रसोमेकरचिन्ता राणकापरपर्याया ।
 चोखन्वया सुद्धिता । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७' इति स्यात् तत्र सुधायाः
 तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टमपादानके भागे ग्रन्थान्ते सुद्धिते पृष्ठं अमुकं इत्यर्थः । तत्र भागे किल पृथगेव
 अङ्का सुद्धिता वारित आरभ्य ।

सोम—सोमनाथी मयूखनालिका नाम शास्त्रदीपिकायाष्टीका अर्थवादोपेक्षितगणाम्बु हृदशा-
 ध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सते शास्त्रदीपिकया सह सुद्धिता । अत्र अध्याय, पादः, अधिस्तर्पणं
 इति अङ्कत्रयम् ।

पुस्तकम्	स्तम्भ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२५१	१	१३	क्षपाय	क्षयाय
"	२	३२	कृत्	कर्तुं
३२५७	१	३४	उच्छय	उच्छ्रय
३२६३	"	२१	ऊरु	उरु
३२९०	१	३५	त्रिमिता	त्रिमिता
३२९१	२	३५	कल्पात्	कल्पात्
३३०१	"	१९	श्रुतेः	श्रुतेः
३३०४	१	९	श्रयमाण	श्रयमाण
३३२२	"	१८	राजतप	राजसूय
३३३०	"	७	एत	एत
३३३७	१	७	रौमक	रौमक
३३४८	"	१९	नाङ्गत्	नाङ्गत्
३३५५	"	२३	मैत्री	मैत्री
३३६५	"	२१	श्रया	श्रया
३३७०	१	२३	तृतीया	तृतीया
३३८०	"	१५	अश्रुत	अश्रुत
३३८२	२	२३	बनान्तौ	बनान्तौ
३३८८	"	२४	तरस्मते	तरस्मते
३३९१	"	२०	गोत्रिका	गोत्रिका
३३९६	१	६	गात्	खात्
३३९८	"	३४	बहुभता	बहुभता
३४०४	"	१	तत्	तत्
३४०९	२	२०	दद्यात्	दर्शना
३४२८	१	९	कनूये	कनूये
३४३२	"	२५	उत्काय	उत्काय
३४४४	१	८	पणायी	पणायी
"	२	२१	पूष	पूष
३४४६	"	३२	घानाय	घानाय
३४४८	"	८	आकृष्ण	आकृष्ण
३४५०	"	३४	पति	पति
३४५५	१	४	क्षुण	क्षुण
३४५८	२	६	दशने	दशने
३४६१	१	७७	प्रमाणा	प्रमाणा
३४६२	२	९	धोषापत्त	धोषापत्ते

पृष्ठम्	संभः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६८	१	३०	पडावम्बो	पदायैम्बो
३४६७	२	३२	पूर्वं लाम	पूर्वलाम
३४७४	१	२१	च्छिन	च्छिन
३४८४	१	१९	पद्यन्	पद्यन्
३४८६	२	१७	अग्नि	आग्नि
३४८८	१	२९	पद्यन्	पद्यन्
३४८९	१	१५	भवेत्त	भवेत्तु
३४९४	२	१	चतुर्मा	चतुर्मा
३५०९	१	३०	ग्रामाग्न्य	ग्रामान्न्य
३५११	१	१६	ओत्सर्गि	ओत्सर्गि
३५१६	१	१५	कार्यो	कार्यो
३५१८	१	१३	पूर्वोत्त	पूर्वोत्त
३५२३	१	३०	सद्य रक्षा	सद्यरक्षा
३५३१	१	१५	पदाय	पदायै
३५३७	१	३१	अशुद्धी	अशुद्धी
३५४९	१	९	याज	यज
३५५०	१	९	यायो	यायै
३५५५	१	२१	मास	मासः
३५५७	१	२८	ऊचै	ऊचै
३५७६	१	२५	राद्री	राद्री
३५८१	१	९	वीकीर्पा	वीकीर्पा
३५८४	१	५	त्रिधिन	त्रिधितै
३५८५	१	३१	शुद्ध	शुद्ध
३५८८	१	१	मसुप्त	मसुप्त
३५८९	१	१४	काय	काय
३५९२	१	१	सुक्त	सुक्त
३५९२	१	१	नचस	नचस
३५९९	१	१७	दशनात्	दशनात्
३५९९	१	७	भार्या	भार्या
३५९६	१	३१	अप	अप

मीमांसाकोषः

भ

● भक्ति. अत्याम्ना मुख्ये समरति । मा. १।८।२।१४३.

● भक्षः अस्ति चमस्त्रिना ज्योतिष्टोमे । १।५।७। २२. ● भक्षः अस्ति मैत्रायणस्य अमीषोमीये पशौ । १०।७।६।१८-१९. मीको. घृ. ११७ 'अमीषोमीये पशौ मैत्रायणस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षः (इत्यायाः) एहमेपीये अस्ति । आन्यमागौ स्वित्कृत्

भक्षश्च इति यावदुक्तं कर्तव्यम् । नाम कुतश्चिदतिदेशः । नेषं कश्चिद्विद्वतिः । वि. १०।७।१०. ● भक्षः (वत्) ज्योतिष्टोमे नित्यः । मा. ६।८।८।२८. ● भक्षः द्विः ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रयागसमो, 'द्विरेन्द्रयागस्य मद्य-

यति, द्विष्टोतस्य वषट्करोति' इति वचनात् । ३।५। ५।१८. ● भक्षः न कर्तव्यंस्तार, किन्तु द्रव्यसंस्तारोऽय-
मिति तत्र एव स्थापित्यामः । वा. ३।५।८।२६.

● भक्षः नास्ति प्रतिपत्त्याः पशौ । १०।७।८।२२-२२. मीको. घृ. ११३ 'अमीषोमीये पशौ प्रतिपत्त्याः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षः प्रथमे वषट्कर्तुः । ३।५।१३। ३६-३९. ● भक्षः ब्राह्मणा गजन्वयमने रावभूषदश-

पेये । ३।५।२०।५२-५३. ● भक्षः वषट्कारनिमित्तकः यजमानस्य स्वय यात्रापाठे ऋगुवाचैषु, ज्योतिष्टोमे । ३।५।२८।४४-४६. ● भक्षः सोमस्य एष्टमनेः अतुशाप्येव । ३।५।२४।४०. ● भक्षः सोमस्य एक-

पात्रे प्रथम होतुरेव । ३।५।२३।३६-३९. ● भक्षः सोमयागे महविधानात् सिष्यति 'अल्पं ज्ञोति' इति विशेषवचनात् शेषः सित्यति । 'आशिनं मद्यपन्ति'

'द्विरेन्द्रयागस्य भक्षयन्ति' 'वदसि भक्षयन्ति' इति वचनानि अपूर्वाय प्रतिपादयन्ति । वि. ३।५। ६. ● भक्षः सोमोपस्थासि ज्योतिष्टोमे । ३।५।१।१९-२१.

● भक्षः ह्यारिवोके प्रापस्तुष्टोऽपि ज्योतिष्टोमे । ३।५। ५।२७-३०. ● शोदकेन मद्यपूर्णास्य शेषः प्रति-

पाद्यते तस्य तत्कर्मकरे भक्षः । एवं हि तस्योपकारतो भवतीति । मा. १०।७।१।२३. ● भक्षाः वषट्करोपायाः । १२।१।१।५।३१. ● भक्षाः कर्तुर्वंस्तारयाः । कृष्णला

भक्षाश्च वचनाद्विधीयन्ते । कृष्णयिन्नेषम् । द्रुप. १०।२।३।१३. ● भक्षाः कृष्णलचरी ब्राह्मणे युगपत् परि-

हृत्पीयाः । १०।२।४।१८. ● भक्षाः कृष्णलचरी सर्वेषां शतपुत्रस्योऽपनीय ब्राह्मणे एव देशः । १०।२।५। १९-२०. मीको. घृ. १४२२ 'कृष्णलचरी सर्वे शेष-

भक्षाः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षाः पुष्यसंस्तारा इति याचित्वैः विवेकमर्हतीत्या वक्तव्यम् । द्रुप. ६।१।३।१५.

● भक्षाः पुष्यवाचाश्चो चत्वारः १ इष्टामभः, २ प्राथिम-
भक्षः, ३ चतुर्थांशभक्षः, ४ धनुवाकभक्षश्चेति । वि. १०।२।४. ● भक्षाः प्राकृताः सर्वे अपि वनपत्न्याः इति पूर्वपक्षः । वनपत्न्येव विहितेष्वेव वनपत्न्यैः नेतेषु इति सिद्धान्तः । संकर्ष. ३।१।१९. ● भक्षाः शेषस्य ज्योतिष्टोमेऽमीषोमीये पशौ मैत्रायणस्यापि, वस्तु एकमात्रम् । १०।७।३।१८-१९, २०-२१.

● भक्षाः शेषस्य प्रतिपत्तिः । १०।२।५।२९-३३. ● भक्षाः समान्यस्य समुद्रहाण्याना उद्गातृणामस्ति । मा. ३।५।८।२३-२६. 'अपस्तुब्रहाण्याना' इति यातिकम् ।

● भक्षाः सर्वे पुष्यान्तरेण्योऽपनीय ब्राह्मणे परिहरणीयाः प्रत्याकचरी । १०।२।५।१९-२०. मीको. घृ. १४८२ 'कृष्णलचरी सर्वे शेषभक्षाः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● इदा-
प्राशिन्यादिभक्षाः कृष्णलचरी कर्तव्याः । तत्र च निरवप-
यतः (कर्तैः पीरामकुर्मन्तः) जुहुषुषाकारं मद्यपन्ति । १०।२।३।१४-१७. मीको. घृ. १४८० 'कृष्णल-
चरी भक्षाना न चावः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षस्य अनुशासनं ज्योतिष्टोमे वैदिकेणैव मन्वेण, न लौकिक-
वाक्यादिना सोमस्य । मा. ३।५।१।५।३१. ● भक्षस्य कर्मस्य इत्यंशकारार्थता वक्ष्यति (१२।३।१।३३-
३४) । वा. ३।५।१।७।५०.

॥ भक्षणां तु प्रीत्यर्थंत्यादकर्म स्यात् । १० ।
२।१।१४॥

प्रकृतौ इडाप्रशिवचतुर्परिहरणचतुर्वाककाला मक्षा भवन्ति । तेषां भक्षणा, प्रीत्यर्थंवाग्, प्रीतिवन्नार्थत्वेन सामर्थ्यवन्नानार्थत्वात् शतकृष्णलि चोो च तदभावात् अकर्म स्यात् भक्षा न कर्तव्यास्तनेति, पूर्वपक्षः ।

स्याद्वा निर्भानदर्शनात् । १५ ॥

शतकृष्णले चोो भक्षणा कर्म स्यात् । भक्षाः कर्तव्याः । वामान्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । चोदकेन प्राप्ता भक्षाः । उपायविशेषश्लोकप्रसन्न, निर्भानदर्शनात्, निर्भानस्य दर्शनात् । 'निरवधन्तो भक्षयन्ति, चुचुषा- (चुरचुषा)- कार भक्षयन्ति' इत्युकाण्डमश्वे इव । इति । तस्मात् भक्षा. सन्ति इति सिद्धान्तः ।

यचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागतित्वात् ।
१६ ॥

वाच्यम्: सिद्धान्तपक्ष व्याजर्तयति । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्यैव भक्षणमित्यत्र नाममस्य । शतकृष्णले तु हिरण्यस्य अभागात्वात्, मक्षमाभावात्स्वामिवात् भक्षणार्थत्वात्वात्वात् अर्थस्योपात्त नातिदेशः । यत्तु यचनमुक्त 'निरवधन्तो भक्षयन्ति, चुरचुषाकार भक्षयन्ति' इति चेत् यचन, अत्यभक्षस्य स्यात् । हिरण्यशकलेषु यत् क्षिप्तमान्य तत् चुचुषाकार भक्षयन्ति इति । तत्र भक्षणोदकप्रभृत चुचुषाकाराणां निर्धारणे इति न चावश्यमेव । तस्मात् कृष्णलेना न भक्षाः इति पूर्व, पक्षः ।

यचनं वा हिरण्यस्य प्रधानवदाज्यस्य शुणभूत-
स्यात् । १७ ॥

शतकृष्णले चोो 'चुरचुषाकार भक्षयन्ति' इति शेष भक्षा उच्यते । तत्र यचन हिरण्यस्यैव भक्षणे स्यात्, न आनयस्य, तस्य हिरण्यपुणभूतत्वात् । अत एव सत्या, याद कल्पस्ये 'नात् हिरण्यकृष्णमिति वाकित्या मायेण वा संमितानि । यत् प्रधानवह्ननात्, यत् कृत्वा पवित्रान्द-
हिंते आंये व्यावपति' इत्यादि (२।१।२।२।१-४, वैश्व. २।१।२) । प्रधानवत् यथा अमशणीकनामपि कृष्णतानां प्रधान' श्रिते तदा मक्षणमपि । इति सिद्धान्तः । के.

॥ भक्षणा न वाधः कृष्णलचरो चुचुषाकारेण तस्यभवात् । १०।२।१।१४-१७, मीको. घृ. १४८०

'कृष्णलचरो भवात् न वाधः' इत्या द्रष्टव्यम् ।
● भक्षणा सर्वेषां युगयुगहृदनामां ब्रह्मणा स्वस्वकाले भक्षण शतकृष्णलचरो । १०।२।१।२१, मीको. घृ. १४८१
'कृष्णलचरो युगयुग' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षे कृष्णलेषु चतुर्परिहरण नास्ति, त्रैशैतभगाभावेन ब्रह्मण एवैकस्य तत्र मरुधात् । १०।२।७।२२, मीको. घृ. १४७९ 'कृष्णलचरो चतुर्परिहरणस्य वाध.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● भक्षे अपचुषास्येऽपि निमित्तम् । २।१।२।१०। ११. ● भक्षे क्षेमाभिययो अपि निमित्तं ज्योतिषोमे । २।१।२।१।२२. ● भक्षेषु अनुष्ठानेन सोमे एकमप्येषु एव । २।१।२।७।४३.

॥ भक्षेषु समन्त्रकैष्वेव भक्षमन्त्रः ॥

'अग्निः प्रथमः', 'भद्राव. धेयः' 'एतत् एवम्' इति विहितं भक्षकल्पत्वेन मन्त्राः सौमिकेषु भक्षेषु 'भधेहि' इति मन्त्रव्याप्तयेषु सर्वेषु भक्षेषु मन्त्रेषु । इति प्राप्ते, सोमस्यापूर्वत्वेन मन्त्रविषेदादीवर्षभक्षेषु अन्येषुऽपि प्रक्षे चोदकान् समन्त्रकमथा वे प्राप्तास्तेषामेव मन्त्रोपिस्तेन हिरण्यवर्गाण्यन्त्यैत्रापार इत तेष्वेव मन्त्राणां प्राप्तिः । संकल्प २।१।९.

● मक्षाधिकरणम् । ३।२।१।२५-२६. 'किङ्क-
समाह्वानाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● भक्षानुवाकः विमज्य विनियोजकय । 'भधेहि मा विम, शीर्षायुवाय शंतुश्राव्य तयम्पोवाय वर्कते सुप्रनास्वाय, एहि वगे पुरोवधो मिषो मे हृदोऽसि, अशिनोस्त्वा वाहृत्वा सव्यासम्' (वैश्व. २।१।९) इति मन्त्रभागे ग्रहणे । (वस्तुतस्तु 'भधेहि... हृदो-
ऽसि' इतिभागः आग्निमण्यस्य प्रतीक्षणे विनियोजक्यः 'अशिनो. सव्यासम्' इति ग्रहणे । वैश्वाम्योदाहृत-
कल्पेन तयोक्तकारः) । 'शुचयश्च न्या देव सोम सुवधां अवल्पयेयम्' (वैश्व. २।१।९) इतिमात्राः अव्यक्षणे । 'मन्त्रानिभूति. केतुर्देशानां वाग् लुपामा सोमस्य हृत्पयु । प्रतुमद्रवस्य सोम देव वे मतिविद् प्रात चन्नस्य यापयन्त्यसौऽमिदुत इदपीतस्य मधुमत वनकृतस्योपहृते

प्रथं कर्तुं यत्प्रमाणे न सार्धो । तस्माद् ऋत्विजा
भक्षार्थेन एविःशेषं यजमानो विभ्रजति । तुलापुष्प-
दानादौ त्यक्तस्य द्रव्यस्य परस्परं क्रन्दनिष्ठानर्थं यथा
यजमानकर्तृको विभाषः यद्भवति ।

- व्यादेशादानसंगतुतिः । ५१ ॥

यदुक्तं पूर्ववक्षिणा दक्षिणात्वेन विभागात् संस्तुतेः
दानशब्दः परिक्रमे इति तथाह सिद्धान्ती । 'अयं ते
मायः' इति विभज्य निर्देशः व्यादेशः । 'इदं द्रव्यमः
इदं होतुः' इत्यस्मात् व्यादेशान् 'होतुः' यथैवात्तः
सौम्येऽध्वरे आदेशं ऋत्विज्यो दक्षिणा नीयते
द्वारोप तत्' इति दानेन भक्तुनिः प्रतप्या । न
ऋत्विजपरिक्रमार्था । तस्मात् दानशब्दो भक्षार्थः इति
निश्चिन्तः । के.

• भक्षनिमित्तानां नवदृक्कानदीनां संगिपाते स्मु-
चयः स्तोत्रार्थः । ३१५१२१३-३५.

• भक्षपेटिका (३१२१-३८१२५-४४) ।
ज्योतिषोमे इत्यस्मात् देवनात्वावश्यमाद्यः । कर्ममन्त्रा
मद्यपेटिकाया अनेन्द्रेण इन्द्रनीलान्दाय निष्ठुचितप्रत्य
द्व्यक्षस्य चोरियति । सोम. ११११४.

• भक्षमागदां स्वल्पकते ब्रह्मण भक्षणम् । १०।
२१५१२१.

• भक्षमन्त्रः ऐन्द्रेण अनेन्द्रेण च अद्वेहेन प्रजोत्य,
न तु अनेन्द्राया अमन्त्रक भक्षणम्, नापि यथादेवत-
गृहः । इन्द्रनीलपदं सवननिष्ठेषु ज्योतिषोमे । भा. ३१०।
१११२८-२९, ३९, ४४. • भक्षमन्त्रः समन्त्रकैवेत्येव
मथेयु । अंकर्य. ६१११९. मीको. छ. २९९८ ' भक्षेयु
समन्त्रकैवेत्येव भक्षणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् ।

• भक्षमन्त्राः ' भक्षेहि मा विद्य दीर्घास्तुत्याय'
इत्यादयः । १०१५१२६।८८. • भक्षमन्त्रा. श्यामाक-
मीहि-दवाप्रयोगे ' अग्निः प्रथमः' ' यज्ञस्यः श्रेयः'
' एतमु त्यम्' इति । संकर्य. ३१११९. • भक्षमन्त्रस्य
गायत्रान्वच्छदरेऽपि विनियोगः । ३१२११५४१-४२.

• भक्षमन्त्रेषु विप्रमानानां छन्दोनाम्ना स्वदिक्रम-
सम्पन्ने कर्तव्यः । शान्. ४४२ने जगतीन्द्रत्व इति पठ-
नीयम्, मात्पदिने गायत्रच्छद्व इति पठनीयम् ।

दृतीयसवने त्रिष्टुप्पन्द्वः इति वक्तव्यं स्पृष्टे द्वादशारे ।
भा. १०१५१२६।८८. • न च ' भक्षेहि' इति
भक्षमन्त्रेषु दूतेः अनुनिम्नादितया अननुष्ठेयत्वेन वृत्ति-
प्रकाशकनागस्य तत्र विनन्ममिनियोगाभावेऽपि अवे-
क्षणस्यानुष्ठेयत्वात् नरपदागकमागस्य अवेक्षणे विनियोगः
इति तृतीयाध्यायोक्तिः विरुध्यते इति वाच्यम् । इन्द्रिय-
संप्रयोगान्वायेक्षणस्य तृप्यादिषु अनुनिष्पादिताभावेन
अनुष्ठेयताया तदप्रकाशकनागस्य तस्मिन् विभज्य निरि-
योगः इत्येवंप्रस्तावत् । अद्वैत. ३१७२७-२८.

• भक्षयपदकारौ यजमानस्यैव क्रतुमह्वानेन यज-
मानस्य स्वयं चाद्यपाठक्ये ज्योतिषोमे । भा. ३१५।
१८१४४-४६.

• भक्षत्रयापारा' लोमे १ ब्रह्मं २ अवेक्षण
३ भक्ष्यं ४ जरपं इति ज्वारः । वि. ३१३१९.

• भक्षसमुच्चयः एवपामे । भा. ३१५।१२।
३३-३५.

• भक्षसिद्धये कृष्णलेपपि पुषेजसादिवत् चत्वार
उपहासा । तेषां ब्रह्मणे साक्षिष्येतानुष्ठानम् । इडाकले
एव चत्वारोऽपि उपहासा देयाः । वि. १०१२१४.

• भक्षणं अनेन्द्रेण अमन्त्रकम् (उक्तचित्ता) ।
वि ३१२१७. • भक्षण कर्तव्यं शतकृष्णकर्मरौ । भा.

१०१२३१४-१७. • भक्षणं नाम सर्वोत्तरद्वः कर्तु-
सम्कार । भा. ३१२१७१० • भक्षण निवनाच्छार्थम् ।

वि. ३१५१२२. • भक्षण (शेषस्य) पुरुषसंस्कारार्थम् ।
(भक्षणक्रियाप्रयोजनं द्रव्यसंस्कारः, भक्षणे कर्तृनियम-

प्रयोजनं तु कर्तृसंस्कारः इति विभेदः) पुरुष्य संस्कुताः
प्रचरिष्यन्तीति । भा. ३१५११५. • भक्षणं यद्यपि

कृष्णलेपु न सञ्जायति तथापि कृष्णज्जितान्वाय चुचुष्या-
वरेण भक्षण्ययम् । वि. १०१२३. • भक्षणं नेत्रस्य

ऋत्विग्भरेव कार्यम् । ६१५१२४-९. • भक्षणेन
उत्साहो जन्थवे । वि. ३१५१२९. • भक्षणस्य तेषां

संस्कार्यम् । भा. ३१५१२१३२. • भक्षणे अनुष्ठा-
कनेवपानिशासेव न्यूनाविषमपरिहायार्थम् । वि.

३१५१२७. • भक्षणे चमक्षित्वं न करणम्, अवम-
सिनोऽपि मानस्तुतो भक्षणब्रह्मणात् । ३१५१९,

० मन्त्रणे होमस्य, प्रश्नः 'सहस्रस्य' इति मन्त्रेण, उक्तं च 'सहस्रः' इति मन्त्रेण कार्यम् । ३।५।१६,

० मन्त्रणेषु इष्टामन्त्राद्यं प्राथिममन्त्राय वा अवचरण्ये नादो पुनर्नादेवम्, ऋन्तु तत्तद्वचनो एव । ६।४।२.

० मन्त्रणनिमित्तानि चत्वारि समाख्या, वाचयम्, वपट्टकारः, अग्निपरवहितहोमश्च । तत्र 'प्रेतु होतु क्षमसः' इत्यत्र उक्तवत्या । हारिपोतने 'अपैतस्य हारि-योवनस्य सर्व एव लिप्यन्ते' इति वाचयम् । 'वप-ट्टकारः' षयममद्यः' इति वपट्टकारः । 'हृनिधानि शान्तिरिमिकुय, आहवनीये हुरग्र.....सदति मद्यन्ति' इति अग्निपरहोमी । वि. ३।५।९-१२,

० मन्त्रणनिमित्तयोः चमस-वपट्टकारयोः एवः होतारि प्रश्नः । चमसमिपययोः क्वयः अप्यर्थो प्रातः । तत्र विकल्पेन अन्यतस्मिन्निमित्तके मद्यं इति पूर्वपक्षः । चमसिपु चमसिष्मारात्तानिमित्तक्रमेण मद्यं इति द्वितीयः पक्षः । सद्युचयः निमित्तं इति त्रिद्वन्द्वः । नियमादक्षयं मद्यं, तत्र अदृष्ट यथावचनं द्विविधम् । ३।५।१२.

० मन्त्रणनिमित्तता होमाग्निपरयोः कतिपयोरप्येव न प्रत्येवम्, योऽग्निपर होमं च कथेति स मद्यवति । वि. ६।४।३.

० मन्त्रणमन्त्रः 'इन्द्रपीठस्य' इतिपदन्वित इति इन्द्रपदागदोपमन्त्रेणैव मन्त्रः मैदानस्यादिदोपमन्त्रं तु अमन्त्रमनेति एकः पक्षः । 'इन्द्रपीठस्य' इतिपदस्थाने 'मिन्तारपदापीठस्य' अर्थः कार्यः इति इन्द्रमद्यमग्नि मन्त्रकं इति द्वितीयः पक्षः । इन्द्रपीठस्यो महुनीदिष्टा सनपत् तथा च उहमद्यमैव यथाशुभो मन्त्रः सर्व-मन्त्रेषु श्राद्ध इति सिद्धान्तः । वि. ३।१।११.

० मन्त्रणमन्त्राणां यथाशुभं प्रहणायै विनियोगः । ३।२।९।२५-२६. मन्त्रणमन्त्रे अनुवपट्टकारदेवताया वस्तुपुत्र्य षोडशोने । ३।१।१६।२८. ० मन्त्रमन्त्रे मिन्तारस्यादिभिः सह इन्द्रोऽपि व्यवहृतीय. 'इन्द्र-मिन्तारणापीठस्य' इति, न तु इन्द्रपदस्योद्देश्यत्वा 'मिन्तार-वपदापीठस्य' इत्येकान्तामनुकार्यम् । वि. ३।२।१२.

(सुरवाचिन्नेवम् । वस्तुतस्तु कृद्महृत्तैव 'इन्द्रपीठस्य' इत्येव मन्त्रः पठनीयः ।) ।

० 'मन्त्रायामि, वाक् तपर्यति' एषा चकिय्पत्नी (छट्) त्रिषाधुपपदभूताया भवति । तत्र द्वयोः क्रिययोः अस्ति सम्बन्धः । भा. ३।२।१०।२७.

॥ मन्त्रितेऽपि लघुने न व्याधिदान्तिरिति न्यायः । यत्र इनेऽपि चाग्निदे कमेणि तस्मात्-प्राक्सिन्तस्य श्रुतिः । साहस्री १६३. ० 'मन्त्रिते-ऽपि लघुने न दान्तो व्याधि' इति न्यायेन अन्यथास्तीतिपरिचिन्तयित्वा अमन्त्रिते त्रिषिदशानमप-लस्य, महुनौ मेवाग्रं चालमाभयः अतुमितानपि स एव मारुं स्यात् इति अन्यथाप्यातिरूपानुमितेस्तत्र-प्रतिषेधः । परिमल. ३।१।१२. २. २९. अथ.

॥ मन्त्रनियमेनाऽमन्त्रप्रतिषेधो मन्त्रते इति न्यायः । यथा 'पय पन्वन्तता मन्त्राः' इत्युक्तेर्नाम्यते एतदप्येऽमन्त्राः इति । साहस्री. ५.९५.

० 'मगो वा विमन्त्रु' अयं मन्त्रः पुषेहाशुविमा-गायै. दर्शयौ वैनात्वि. । संकर्म. ३।१।४.

॥ मन्त्रमन्त्रे वा लृत्वनात्मनि प्रकल्पते इति न्यायः । साहस्री. ७४०.

० 'मन्त्र' इति मन्त्रेणैव फल अपर्युजमानो-मन्त्रमिति । वि. ३।८।१६. ० 'मन्त्राजः श्रेयः' इति श्रीहारायणे मन्त्रमन्त्र. । संकर्म. ३।१।९.

० मन्त्रत्वं ह्यतिस्तवन्तसामान्यम् । सु. ८. १४२. ॥ महुंन्यायः । गद्य-धूपो हि तैत्तिकी गायत्रा वेदस्तत्रयस्या । अनुनामा मन्त्री कन्पवि-द्रासो नभूत् । स वा राजात्तया दूरेदस्यस्यतत्परिषेवि-दस्तुवननिग्राह्यं गातः । तान् हात्वाऽपि उद्वेगमर्वादा-दधापनायै नत्र चिरं विगन्धिने तस्मिन् राजसमीपे तच्छुभ्रता राजपुत्र्या दन्त्युक्तं महुंनप निखिलमन्त्रे षोडशिता एवेऽपि आभिज्ञानं निवेदितवन्तः । आत-स्यनि महुंनैविषयमाचारपत्राणि च मार्ग एव रिषोपया-मातुः । मुत्ता च महुंनप यथा उपनिशन्तं वृत्तम् । ततः किण्वत्तन्तन्तरं कृत्वाऽनो महुं. सपुत्र्यमागच्छन् परि उच्यते तत्रिवात्तरं शुक्ला वैश्वमनाश्रिय उषश्याम,

अव्युक्त च कने । उच्छ्रमुभूतः प्रातस्रविवापिधाराः सर्वे ह्येतन्मत्नेन रावे मृतभुक्तः प्रातस्रिशाचपोनिर्भस्माप-
गुच्छितदेहविह्वलरन्वस्यो निर्जनकने निचलीति विज्ञाप-
यमानः । ततः कदाचित् मदास्यो राका मृषयानुगतो
क्वे भस्मानुच्छ्रितशरीरमत्ते दृष्ट्वा विगाचता गने-
ऽयमिति मेने, तथा प्रहृतेऽपि । साहस्री. ३९४.

● भस्मी भूत्वेन सह परिभ्रमार्थे पणितयम् । भा. १०।१।१२।५१.

● अर्धमित्रादिभिः ' निरयनिपिदयोः इहानिर्धं फलं नास्ति ' इति बहुपरिदालपरिग्रहेण भीमांसा लोच-
यवीकृता । श्लोका. रत्नाकरः । १।१।१।१०.

● ' भवत्पूर्वे ब्राह्मणो मित्रेव ' इति सामान्यविधे-
रुपसंहारेण ' ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षम् ' इत्यनेन व्यापति-
तस्य सन्निवादेरन्वयव्यतिरेकविधिः ' चाहुर्वर्ण्यं चोद् भैक्षम् ' इति । शाळ. घ. १७.

● भवच्छब्दः (भवन् इति) भवतीत्यास्यात्तथै
वर्तमान. धात्वर्थनिश्चिष्टकर्तृवाचित्वात् यौगिकः । सु. घ. ३४८.

● भवति इति षष्ठ्याप्रतीतिः । मणि. घ. १०२.

● भवतेः प्रतूरकस्य प्रकाशजनकदृष्ट्यादिक्रिया अर्थः । घ. १४१.

● ' भवत्यर्थस्य य. कर्ता, (स.) करोतेः कर्म जायते ' इति न्ययेन अष्टाकषात्कर्तृकभवनाशिक्षाया
भावनाया अष्टाकषात्कर्म कर्त्तव्येन अन्वयव्येयम् । कौ. १।२।७।९.

● भवतिक्रियायाः कर्ता क्रमेण कर्म रूपयते । ' भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ' । या. २।१।१।१ घ. ३७७.

● भविष्यकथने भवतिस्त्वल्प्रवृत्तानुगमनासमर्प-
धर्मादिप्रनकल्पविषयकवैचिन्त्यज्ञानद्वारेण वेदमूलम् । या. १।२।१।११.

● ' भविष्यता षड्योगस्य तन्निमित्तत्वात् ' (४।१।१ १।१।१६) । षष पुनर्हाये पुषेभ्यार्थे कफले तुषो-
प्यन्यमन्वात्तयते, नैवदुभवाप्येति । उजोऽप न्यायः-

' भविष्यता षड्योगस्य तन्निमित्तत्वात् ' इति । भा. १।१।१।१६।१३.

● भविष्यत्फलतायास्तु भूतकाला न्याय्या । घृ. १०।१।२७।५३.

● भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रयोगभावप्रतिषेधोपुत्पत्ति-
फलम् । मणि. घ. २८.

● भविष्यत्-प्राप्तिगतिकपवत्वमेव क्विद् वाच-
कत्वम् । यथा लिङ्गादीनां भुत्वादिनिर्धं वाच्यत्वम् । कै.

● ' भविष्यति ' ' भविता ' इत्यादौ उत्पत्ति-
धात्वर्थः । आह्वयार्थः तदनुकूल्यपारः । तेन वर्तमान-
कालोत्तरकालीनकालाधिकरणोत्पत्त्यनुकूलनापारवान्,
वर्तमानप्रागभावप्रतिषेधोपुत्पत्त्यनुकूल्यपारवान् वा षटः
इति शेषः, उपत्वाभव इति वा इति शिरोमणिः । मणि. घ. २८.

● भविष्योत्तरादौ द्वौल्यकस्याचारा निवन्दाः । सु. घ. १८९.

● भव्यं कर्म, भूत इत्यम् । भा. ६।१।१।१ घ. १३४८, ● भव्यम् । भूत्स्य च मन्वार्थता न्याया
दृष्टार्थत्वात्, न तु भव्यस्य भूतार्थता । ६।१।१।१ घ. १३४८, ● भव्यस्य तु भूतार्थत्वे अदृष्टार्थत्वात् । १।१।१।१६।६६.

● भव्यार्थास्ते भूतार्थे, समुच्चारिताः । भूत्स्य
भव्यार्थताया दृष्टार्थता, मन्वार्थस्य प्रयोक्तव्यताः उपचि-
रार्थता, वा च भूतेन कियते इति दृष्टोऽर्थः । भव्यस्य
पुनर्भूतार्थताया न निजित् दृश्यते, कल्पते चादृष्टम् । भा. २।१।१।१४

● अस्माहाराध्यारोपवाचः शौर्धे चरी । १०।१। १८।५९.

● भस्मसंयोगः दृष्टकार्यः । स च विधिष्यदीना
व्ययकरणे सगामातानामपि वर्तव्यः अन्वयव्यत्वात् । भा. ३।६।१।२।३५.

● भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं घृतः इति
न्यायः । अयं न्यायः, पुनरुत्पत्तिगमनाभावविषयकार्यं
प्रत्ये । साहस्री. ८८२.

● भाग एक एव, न द्वौ भेदावस्थस्य षोडशोमे
अतीतोमीये पञ्चौ । १०।७।७।२०-२१. ● मनुहिन्दस्य
संकलने भवति सप्तम्य भाग इति प्रसिद्धिरपि । भा
३।३।१५।५४

● भागरूप परलसोऽभ्रपातक अश यागस्य ।
पा ३।३।१५।५४

● भागित्वात् । उक्तसु न्यायो ' भागित्वात् '
इति । (वैदिकी इति भागिनी प्रवृत्तिः, साऽपि हि
अपूर्वत्वेतिर्णायका) । भा ७।१।१।७ ● ' भागि
त्वात् ' (७।३।१।२) भागवत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः ।
श्रु ७।३।१।२

● भाग्यज्यानि । ' योऽग्नीन्ध्राय भाग्यजानि
पुनज्यानि वा जीवेत स पुनरादधीत ' । भा १०।३।
५।३०

● ' भाग्यवश श्रीकामना पुनरादधीत ' । भा
१०।३।५।३०.

● भाण्डवाह्यणिङ्ग्याय । भाण्डवाहकदोषेण
वर्णयो यदि इत्य नयेत् तत्र भाण्डवाहके वयेत्
(इत्यन्वयः) । न शिल्पी कनन कर्मणि प्रवर्तयति
खडागणने देवस्य गृहकारणे (वा) ' अह वे समापिता
प्रवर्तस्य ' इति । पञ्चान्वापसरेत् नेन स्वामिन क्षय
न्यपमासा सर्वे सवेदया भाण्डवाह्यणिङ्ग्यायेन ।
मेधातिथि ८।२।१५ श

● भागवतीन्याय । यथा एकैनेव नाम्ना (इत्यथा
एवैव) भगवती श्री रूपवेदनादिब्रजना घव कुवाकरोति,
तु पाण्डेति न कवली, मोहवति न नरान्तकम् । तथा
प्रकृतोऽपि । साहस्री १७५

● भागानुद्धेन सत्यभामाया धमिषानम् । सु
५ ६५९

● ' भापो यो येन बोध्य स प्राग्वयातो यथा ।
तथा कृतस्य बोधेति शक्य कर्तुमिच्छन्म् ॥ ' (' भापो
यो येन बोध्य स प्राग्वयातो यथा । तथा कृतस्य
इति यदिति पाठ । ३।३।१।१२ पृ ६५१) । यत्रपि
लोकैः ' अय बोधा अस्य को भार ' इति बोद्धोऽपि
भाजनिरूपणमस्ति, तथापि लोकेऽपि अयनेत्रवत् पूर्वमूढ

वान्, ददानीमपि एतवत् बोद्धुं शक्नोति इत्येव बोद्धुत्व
निश्चय ' अय बोधा, अस्य को भार ' इति बोद्धो भार
निरूपणं यान्म् । एतावत् बोद्धुं शक्त इति निश्चयश्च
योऽस्यस्य एतावत्तानिश्चयार्थेन । एव च लोके ' अय
बोधा, अयमस्य बोद्धवन्तः ' इतीदं निरूपण विविच्यमान
एतावत् बोद्धुं यत् इत्यस्यमान्यमवगतम्, तथा इत्यस्य
' अय भार ' इत्येव विशेषनिरूपणान्तरस्य पर्यवसित
इति लोकेऽपि नास्ति बोद्धो भारनिरूपणम् । सोम
६।१।१२ पृ ४४४

● भारत वर्षम् । यर्माधर्मसाधनप्रदेशं जम्भू-
द्वीपस्य भारतवर्षम् । सु पृ १२८ ● भारत न्यासेन
प्रोक्तं पौरुषेयम् । वि १।१।८

● भारतादिवाक्ययोजना अर्थवादाधिकरणे यातिवे
मीको पृ ६४७ इत्यत्र द्रष्टव्या ।

● भारुण्डानि सामानि ' इमं स्तोम ' इत्यत्र
गीतनि । सत्सर्गमयूख पृ ९ (धारपुरे)

● भार्यया पञ्चानि जति गोमिः । वि
१०।७।२० टिप्पणी

● भार्या । एकैव भार्या कर्मायां अथवायां च ।
तस्यश्च विद्यामहोत्तरकारता । ' अन्त्यतरायेऽया
कुर्वीत ' , ' खेमणे न द्वितीया न्यायामन्यप्युक्ते ' इति
द्वितीयामपि जायां दर्शयति । भा ६।८।१।१७-१८
● स्वर्गया स्वर्गयाया उलादिन् स्वर्ग एव ।
अश्वर्गयाया मूर्ध्यावधिकारि । परमार्गया जीवत्यतिफाया
कुण्ड, विपकारा गोत्रम् । सु पृ १०

● भार्यात्वम् । परिणयनं विना भार्यात्वगणेऽपि
न परिणयनं प्रति भाषात्वस्य कृत्वा, किन्तु पतिनेव
पति । सु पृ ५५३

● भार्याद्वयमपि एकस्य संभवति कारणान्तरे ।
मीको पृ २८२७ ' पत्नीद्वय एकस्य ' इति विद्यो
दशम् ।

● भार्यासमुत्तमान्यन शक्ते । भा, ५।८।१।१६१

● भाव । के पुनर्भावयन्ता ? यन्ति ददाति ब्रह्मेति
इत्येवमादय । भा ३।३।१।१२ पृ ३७४ । सिद्धान्तसारी
भवतोऽपि क्त्वात् ' प्रवृत् ' इत्यच्त्वयै कृते भाषनवाचिन

भावशब्दं स्युत्पाद्य उदाहरति 'यन्ति ददाति' इति । वा ० भावे न धात्वर्थे ष्य इत्युक्तम् । वा १।४।४।२२ पृ. १०२ ० 'धात्वर्थे केवलं शब्दो भाव इत्यभिधीयते' । सु पृ. ५४७ ० भावे क्तवर्धे विधिर्भावा, स्थितशब्दावतन्नामे आत्मविधि 'वा ने का चिद् देवतामन्तरि तस्या आधुष्यने आग्नेता देवता परिभक्ष्यय यजेत' इति । बाल पृ २०, ० भावे पुत्रार्थो विधिर्भावा 'तजावगूर्नं रिश्वित्ता यजेत' इति । पृ २०

० 'भाषान्तरभाषावेऽन्वो न कश्चिदस्मिपण्त्' (श्लोक विद्याभूषणे ११८) इत्यनेन न्यायेन भावे निरपेक्ष आभाव वक्तुमशक्य । सु पृ ५१०.

० भाषाभाषा एका वेदो उगुवेनुमशक्यौ । श्र १।१।५ पृ ७८.

० भाषायां कर्मशब्दास्तेष्व क्रिया प्रतीयेतेष्व ह्यर्थे विधीयते । २।१।२।१।

शैकरनादायं वदा उदेह किं भावशब्देभ्य, उत द्रव्यभावशब्देभ्य इति । अत्रापि पूर्वपक्षिणोऽभिपक्षि । यद्यपि धात्वर्थनामार्थयोरेकित्वेनापि सद्यधात् अनेका दृष्टव्यतापरिहासे भवत्येव, तथापि उद्गुच्चारितस्य श्वेनादिवान्यस्य कदा चित्नामार्थप्राप्त्यानेन धात्वर्थगुण भावनेषक्यम्, इहा चिन् धात्वर्थप्राप्त्यानेन नामार्थ गुणगमनेषक्यम् । एतच्च वैरुप्येनानामर्थमेदंशतं ज्ञानं न संभवति । वदुक्तम् 'प्रधानं फलस्यविधिं शक्यमन्यद्भिमिष्येने । प्रधानाहृत्यमेकस्य न चैक-प्रायकल्पते ।' इति (वा पृ ३७४) । तस्मात् निरपेक्षेन एकत्वेनफलस्यो वदाय । ननु सिद्धस्य कदा एतयोस्तात् नामार्थस्य सिद्धत्वात् कल्पयचित्तुवीना मिमित्तौगिरहास्य धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कल्पानागोच्यत्वात् कल्पयचित्तुवीनामिभक्त्यभावाच्च नामापरिदं फलम् । न च साध्य कल्पाननतादास्यवर्तन्यविधाने फलस्य धविधाने च वानवमेद इति । यदा धात्वर्थमेव कल्पयते सत्येनतादा नामार्थविधिःस्यैव फलकल्प एतात् न वानवमेदं सिद्धादे, तथा नामार्थस्यापि सत्यर्थं कल्पेना धात्वर्थविधिःस्यैव फलकल्पत्वात् श्रुतो वानव

मेद इति । ननु भवतु धात्वर्थस्य आश्रयत्वम्, तथापि यथा नामार्थस्य धात्वर्थनिष्पादनत्वमेव दृष्टोपकारकत्वम्, न तथा नामार्थे धात्वर्थस्य दृष्टोपकारकत्वमस्तीति भावार्थगतधात्वर्थस्य धात्वर्थकल्पनाया प्रतिदूर्ध्वीभवत् अत्रापि अदृष्टकल्पनागोचरमेवेति । मैदम् । गोरोहने-स्येव प्रथमनेनात्मार्थस्यापि धात्वर्थेन काकत्वस्यपादन रूपोपकारजननात् । निषनादृष्टं तु द्रव्यविशेषनियमात् सिद्धातेऽपि सम्भवम् । इत्येव प्रति, अभिधीयते । मरेदेव यदि विधिःश्रुति समाप्तदोषात्तस्य धात्वर्थस्य प्रथमं फलभावनाया कारणं न प्रथिपामयेत् । तथाहि, 'यजेत' इत्यन विषयवद्भक्त्यभावाविषयवेन दानं प्रतीयेते । भावनाविषयत्वं च भावनामत्वमेव । भावना च विषयवद्भक्ता प्रसूयेषितमेव मायं शब्दाति । कर्ममूत मसि धात्वर्थं नैखितकर्मत्वेन अनुमान्यते, किन्तु अनीकितकर्मत्वेनेव । पुत्रयत्नीकितकलोदेदेनेव प्रवृत्ता वृत्तिस्येवानीकितस्य मैतया शब्दाति, यदेतत्तावनाभूवम्, ओदनोदेद्यमद्वेषेक पाक तत्तावन्तत्तम्, साधनात्तन्तव्येदे साध्ये मातु स्वकथनत्वमेवेति । तेन यजेतेत्यन विधि-श्रुतिगो धात्वर्थस्यैव फलभावनाकरणत्वावगमात् तृतीया न्यायापि नामार्थस्य धात्वर्थकल्पत्वेनान्वय इति सिद्धम् । तदुक्तम् 'आख्यातवर्ती धात्वर्थे सिद्धरूप प्रतीयेते । तस्मिन् फलनतीष्टे तु नाज्ञो दृष्टार्थ-तेष्यते ॥' इति (वा पृ ३८८) । नन्वेव एति 'गोरोहनेन पशुनामस्य प्रथमेत्' 'दन्तोद्वय वामस्य तुहगात्' इत्यादि समाजन्त्यायेन धात्वर्थस्यैव फलकल्पनाय गुणकल्पस्यैव स्यादिति । नैवम् । विधि-श्रुतिरेव धात्वर्थेवत्यस्य प्रमाणमित्युक्तम् । विधिःस्यैव विषय । एत च कल्पयत्यैव धात्वर्थस्य प्रत्ययप्रत्यया नृमानव्याच तस्य विधिवाच्यविधयत्तमिति गुण सफ्रान्तो विधि प्राप्ताप्राप्तविषयेन प्रकृत धात्वर्थेमाश्रिय वेप गुण एव फले धन्यवर्थाय इति । इह तु धात्वर्थे-स्यैव विधिनियमत्वाद्दुक्त्यायेन तस्यैव कारणत्वमिति वेदम्यम् । ननु नामार्थस्य फलकल्पत्वेनिराकरणेन धात्वर्थस्य फलकल्पत्वाभिह साध्यम् । एत चार्थेऽधिकार-सर्गांशमाधिकारप्रत्यायवे सिद्धम् (३।१।३, ३।१।२) ।

तयाहि, बादर्थिनाणुसुं ' इमाण्यपि जैमिनिः फल्ग्वी-
त्वात् ' (११११४) इति । अनेन कर्मणामेव
फलवाचनान्निष्ठत्वात् । तथा स्वर्गनामाधिकरणवर्ग
' अक्षयपत्रं तु वादर्थ्यात् ' (६११११२) इति । अनेनापि
अक्षयार्थत्वे इति कर्मणः सापेक्षमुदाहरणत्वप्रसङ्गा-
दिति फलवाचनत्वमेव प्रतिपाद्यते । न च नामा
र्थस्य फलरूपनिर्वाहकारणार्थमेवेदमधिकरणमिति दृष्टव्यम् ।
तथाप्यर्थसिद्धत्वात् । यदा प्रतिषेदाधिकरणसिद्धान्ते एकस्य
फलवाचनत्वमिति निरूपितम्, बादर्थिस्वर्गनामाधिकर-
णस्या च घालार्थस्य फलरूपत्वमिति प्रतिपादितम्, उदा
हरणार्थेव नामार्थस्य फलवाचननिर्वाहकारणात् तदर्थसिद्धि-
मधिकरणमुपपद्यते इति । मैवम् । नहि बादर्थिधिकरणे
घालार्थस्य फलरूपत्वमिति प्रतिपाद्यते, किन्तु घालधिकरण-
सिद्धेर्नैव घालार्थस्य फलरूपत्वमेव दृष्टोपकारदर्शननिबन्धन
द्रव्यगुणसत्कारणमेव शेषत्वमिति बादर्थेमेव निराजियते ।
स्वर्गनामाधिकरणे चैतदधिकरणसिद्धेर्नैव कर्मणः फल
वाचनरत्नाभिस्तु फलवाचनस्य कर्मत्वधिकारः प्रतिपाद्यते
इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । मत्र तु चार्थित्वेनैव व्याख्याताम् ।
तदुक्तम् ' भाषार्थोः कर्मणश्चाद्ये तेभ्योऽपूर्वक्रिया-
गतिः । ते कुर्वीत्यविना स्वर्गमेव ह्यर्थो विधी-
यते ॥ ' इति (वा. प्र. ३०५) । शीता.

॥ भाषार्थः कर्मणश्चाद्येभ्यः क्रिया प्रतीये-
त्तैव ह्यर्थो विधीयते । २।१।१।१॥

विश्वकर्मणःप्रत्ययत्वात् एकस्यमादेव पदत्वं अपूर्व
सम्पत्ते । तत्र हि भावशब्देभ्यः एत द्रव्यगुणशब्देभ्य
इति निवारणे सिद्धान्तमाह । भावशब्दाः । भावः भावना ।
मयत्तेर्निजन्तात् ' एत् ' (पा० १।३।५६) इत्यच्
प्रत्यये कृते भावशब्दो नियतः । भावस्य वाचनः
शब्दाः भावशब्दाः दक्षति ददाति हृदोतीत्येवमाद्यः ।
भ्रमः अर्थः येषां ते भाषार्थाः । ते च कर्मण्यन्ताः ।
प्रत्ययेन भावप्रतिपादनाः पठत्या च कर्मण्यन्ताः । कर्म-
वाचनः शब्दाः कर्मण्यन्ताः । वाचनानुसोमः कर्मणि ।
तेभ्यः भावार्थेभ्यः कर्मण्यन्तेभ्यः क्रिया कर्त्तव्यं अपूर्वं प्रती-
येत्, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । हि यस्मात् एव भावार्थ एव

फलवाचनकारणत्वेन विधीयते । तस्मात् सजेत इत्येवमादेः
भावशब्दादेव एकस्मात् अपूर्वं प्रतीयते इति सिद्धान्तः ।

सर्वेषां भावोऽयं इति चेत् । २ ॥

आख्यातशब्दा एव अपूर्ववाचका इति सिद्धान्ते उक्ते
पूर्वपक्षी दृश्यते । अर्था द्रव्यगुणवाचकानामपि नाम-
शब्दानां भावः अर्थः एवात् । नामपदार्थस्यापि प्रत्यय-
शब्दात् भावनातुरजननिमित्तं कर्णवाचितसमतात्
नामशब्दा अपि अपूर्वत्वोपमाः स्युः इति चेत् ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि
नामानि, तस्मात् तेभ्यः पराऽऽकाङ्क्षाभूतत्वात्
स्वे प्रयोगे । ३ ॥

नामशब्देभ्योऽपि अपूर्वत्वोपमा इति पूर्वपक्षोक्त नाम-
शब्दलक्षणकर्मण्यर्थे निरूप्यति । कानि नामानि नाम श
उच्यते । उत्पत्तौ ' रोमेन यजेत् ' इत्याद्युत्पत्तिवाचके येषां
शब्दानां स्वे स्वीये प्रयोगे प्रयोगकाले उच्चारणकाले रूपो-
पलब्धिः रूपस्य वाच्यार्थस्य उल्लेखिः ज्ञानं समर्पति ।
यत् सद्रूपत्वमत्र कालान्तरे सिद्धति, न क्रियेव उदयप्रसन्नं
विनश्यति, तानि नामानि द्रव्यगुणशब्दाः । यथा एषामप्यो
न क्षणिकं ततः तेभ्यः तेषां पराकाङ्क्षा परस्य प्रथानस्य
व्याकार्क्षा न विद्यते इत्युत्तरादादुक्तव्यते । किंवा परस्य
अप्यकार्क्षा वाट्क्षायाः अभावः । अथवा आकार्क्षा
परा कृते नास्तीत्यर्थः । इत्याकार्क्षा कुतो नास्ति वेधाम् ।
स्ये प्रयोगे प्रयोगकाले भूक्तत्वात् किमामनसत्वात् । तस्मात्
नामशब्दा, नापूर्ववाचका । अपूर्वं हि वाच्य भवति न
सिद्धम् । नामानि तु सिद्धार्यमानि न वाच्यार्थकानि ।

येषां तुवत्पत्तयर्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्वा-
र्यावानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽकित्वात्
प्रयोगस्य । ४ ॥

अत्र सूत्रे आख्यातशब्दप्रमुक्ता आख्यातशब्द एव
अपूर्वत्वोपमा इति सिद्धान्तमाह । तुराब्दः आख्यातशब्दस्य
नामशब्दात् वैलक्षण्यं सूचयति । ' येषां शब्दानां उत्पत्तौ
उच्चारणोपत्तौ स्वेऽर्थे प्रयोगे न विद्यते प्रयोगकाले
वेधामप्यो नोपलब्धते इत्यर्थः ' इति भाष्यम् । ' येषां
शब्दानां स्वे स्वीये अर्थे उच्यते उच्चारणशब्दायां प्रयोगः

अर्थः न विद्यते, प्रयोगकाले अपूर्णे न विद्यते इति खण्ड' इति कुतूहलम् ।

अत्र 'येषां कृत्वन्ती स्ते प्रयोगे न विद्यते' इति पाठ प्रकृत्य अर्थं ब्रूमो वयम् । उच्यते 'सोमेन यजेत' इत्यादौर्त्तित्वात् 'येषां शब्दानां स्ते स्वीये प्रयोगे प्रयोगकाले उपारणकाले रूपोपलम्भिः इति पूर्वमूयद्नुवर्तते रूपस्य पाद्यार्थस्य उपलम्भिः ज्ञान न विद्यते' । यत् उपरत्नमानं विनश्यति तानि तदर्थनाचकानि पदानि आख्यातानि आख्यातशब्दाश्चापि स्युः । इत्यादि सर्वत्रोद्युः समानम् । तस्मात् तेषुः आख्यात-शब्देभ्यः यजेत इत्येवमादिभ्यः क्रिया कार्यं अपूर्वं प्रतीयत प्रतीतं स्यात् । तानि अपूर्वोपकानि पदानि ।

आधित्यत् प्रयोगस्य इति अपूर्वोपकाले युक्त्य-न्तरमुच्यते । प्रयोगस्य प्रयुक्तमानकालस्य माननाया सः एकं वर्दं आश्रितकालः । एतदभ्यास्य घातयत्येव माननाश्रयात्परं तस्मादेव किञ्च अपूर्वं प्रतीयते इत्य-न्त्यः ।

तस्मात् आश्रयानुपदमेव अपूर्वोपकालं न द्रव्यगुणपदं इति सिद्धान्तः । के

● भाषायाः । मानन्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भाषायाः यथा द्योदैः क्रियाशब्दाः । केचिद् भाषायाः, न कर्मशब्दाः यथा यजनं भावो भूतिरिति । आ २।१।१।१६ ।

४ भाषायाधिकरणम् । भाषायात्परमेव अपूर्व-
उपपद्यते ॥

भाषायाः कर्मशब्दानेभ्यः क्रिया प्रतीयतेप
तयो विधीयते । २।१।१।११ ॥

भाष्यम्— यथा एकं (अपूर्वोपकालमेव पदा)
तथा शब्देः, इति भाष्यनेभ्यः, एतद्वाच्यशब्देभ्यः
इति । क. पुनर्मात्रं, ये दे पुनः भाषाया इति । यजति,
दक्षति, पुनोति इत्येवमत्र । ननु भाषायाश्लेषशब्दा
एते न भाषाशब्दाः । तेनोपपद्यते । भाषायाश्लेषशब्दे भाषा-
शब्दाश्च । यजति, दक्षति, पुनोति इति ।

तथा यजेत यथा किञ्चिद्भवतीति । तेनैते भाषाशब्दाः ।
द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणशब्दानो न भाषाशब्दाः । अतस्ते
न भाषाशब्दा इति । किं तावन्भाषायाः ? अधिज्ञेयेति ।
तत उच्यते । ' भाषायाः कर्मशब्दानेभ्यः क्रिया
प्रतीयते ' यजेतेत्येवमादिभ्यः । कुतः ? भाषायात्त्वादेव ।
ये व्यादुः त्रिमिषि भावयेदिति, ते स्वर्गकामपद-
संज्ञात् स्वस्य भावयेदिति ननुः । तस्मात्तैभ्यः क्रिया
प्रतीयते । फलस्य क्रिया कारणं निष्पत्तिरिति । ते च
यावदानुमेयतयाः स्वर्गोत्पत्तिं वरन्ति । कुतः ?
एष शब्दो विधीयते । यथा यागादिना स्वर्गकामः येन
साययेत् स्वर्गम्, यागादिदेति । यस्य च शब्दरूपादेन
पन्नं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा नान्यथेति, ततोऽपूर्वं
गम्यते । अतो यस्तरस्य यजतः शब्दस्योऽपूर्वं
प्रतीयते इति । तेन साययत् अपूर्वस्य चोदना इति
ब्रूमः । न तु कश्चित्शब्दः साययत्पूर्वस्य वाचको-
ऽस्ति । भाषायाः त्रिमिषि भावयित्वा यत्, स्वर्गकामस्य
च तेनापि भाष्यतेति । तयोनेनामिचरन्तं यजतः शब्दोऽपि ।
यजेतेत्येवमादयः साक्षाद्भाषाः यजेत किं केन कथमिति,
स्वर्गकाम इत्येवमेव प्रतीयतेन निराशङ्काः । नैव द्रव्य-
गुणशब्दाः । तस्मात् भाषायाः कर्मशब्दानो अपूर्वं चोद-
यन्तीति ।

अथ कर्मशब्दानेभ्यो भाषायाः कर्मशब्दा इति ।
उच्यते । मानन्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भाषायाः यथा
द्योदैः क्रियाशब्दाः । केचिद् भाषायाः, न कर्मशब्दाः
यथा यजनं भावो भूतिरिति । किं पुनरित्येवमादयः ?
' इत्येवमादिभ्यो यजेत ' ' चित्रया यजेत पशुकामः '
इति । किं द्योदैनामिचरन्तं उच्यतेनामिचरयति । तथा
निद्रस्य पशुकामः, उच्यतेनामिचरयति । तथा
स्मिन्मिचरयति गुणयति नामर्थमिति चित्रयो मवि-
प्यति । तथा ' द्योदैर्गुणयति स्वर्गकामो यजेत ' इति
दत्तं । कालं पूर्णमास्य इति च । किं तावत् स्वर्गकामः,
उच्यतेनामिचरयति । द्योदैर्गुणयति स्वर्गकामो यजेत च,
इत्येवमेति च, चित्रयति च तेनैव साययतः । न चैवा-
मिचरयति कश्चित् शब्दोऽस्ति, त्रिमिषिभ्योऽपि । तस्मात्
द्रव्यगुणशब्दानो अपूर्वस्य विधीयते इति ।

कर्मणा विना । अथत्यर्थस्य कर्ता च करोतिः कर्म जायते ॥ ' करोतेर्निर्वाक्यं कर्मनरत्नात् सावर्त्तियमाणं न सत्ये, न शक्यदर्शं, सर्वत्रत्यति । सर्वत्ररत्नात् सावर्त्तर त्रिधातु कर्त्वं प्रतिपाद्यमानात् प्रथानक्रियामु कर्मादि- विभागे वापने । प्रतिक्रिया योग्यतामेदाद्वान्तरक्रिया- वैचिन्त्यं भवति । तत्रान्यवयवैरेकाम्बामिदमवगमम्, भाविक्रियायाः कर्ता करोते कर्म संप्रत्यये इति । तथा- दि- ' निर्वाक्यं न भवत्यं यस्य यस्य वा तित्यभूतत्वा । न तस्य क्रियमाणत्वं स्युष्पानरगयोरेव ॥ ' यः एव हि प्रथमानवन. उभावितपवने वाऽप्येन प्रयुज्यते, स एव त्रियमाणत्वेनापवाये नात्वा । तथाच न कश्चित् धनुस्माकां वा कुर्वन्तुपण्यते । यथापि ' पादौ कुर्व' इत्यादिषु निष्पन्नानि कर्मत्वप्रयोगे इत्यते तथापि अतिपत्रसंस्कारादिविषयस्य पादादिमात्रप्रयोगादपिनि- चारः । अतपिच करोतेनेकायैले सर्वां रूपनावसेकणादी विभिदनुष्यजोत्यादनसामान्यमसामने) अथवा यदा अस्तोत्पादनामिहापित्वं तदैव विशिष्टव्यवहारात्मनाभि- करणं दृष्टमिति तत्रतयोनायमानमेव कर्म भवतीत्युप- धाम् । तेन भावतित्रिया साकल्प्या । ततश्च 'करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता सभपेत्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥' भवतिकरोत्यो शक्तिमेवात् विक्रिद्विपचन्धैरिच नियत प्रत्येकप्रयोगात्पापाररचन- त्यम् । तत्र न इदादिभिधीयमानमप्यवत्वाऽऽ- शितप्रयोगान्पायो वा (एत करोतीत्यादी इर्नीयानि- दित्वा कर्मादिषु पापरा आश्रित प्रयोगस्य पदत्व, मानाम्ने एवापते यन्म भातेरित्यम् । करोतिपाप्रयोगे कश्च आशेन इत्यामाद्वागमाद्—अथमेमेति । पद्ये मादीकादी प्रपमाभिहितं गृहकाराश्रितः प्रयोगपापको यमिन् इत्यर्थः । तथा च प्रयोगप्रयोगात्पापाररच- ताकविधातु इत्यप्रीतिः आशेपैवेति न तस्मिन्पि तावत्पापाररचनावका इति भावः) एवमेवश्रित प्रयोगपापको वा केचन प्रयोगरूपकार एव विषयते ' कर्तं करोति, भोदन पचति' इति । कृपादिश्रित- प्रयोगरूपकारं प्रयोगपापामान ' पद्ये भवति, मिश्रिचानि तापुष्पः' इति । इत्यपिदुस्ये नियो क्तु-

चिन्म प्रयोगः, ' करोति कर्त देवदत्त- स च भवति ' । कदाचित् उपसर्गनीभूतपद्योचकस्यापाः प्रयोगपापारः ' क्रियते देवदत्तेन ' इति ' स्वयमेव ' इति वा प्रयोगे । कदाचित्तुन. समानरदैवदेशोपाचोपनर्नीभूतप्रयोगोचक्रियः प्रयोगपापारो विवक्षते, तदा च करोतिपवत्योखाद- रत्येन अग्रचः अग्रयोगात् भूतिक्रियोश्च वेदत्प्रयोग क्रियानिष्ठत्वात् साक्षात्प्रवर्तितु शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन शोतरत्येन वा पिच् अरः प्रयुज्यते भावयति विवलेदप- तीति च । तथा चाऽऽह ' प्रयोग्यकर्त्तृकेनान्वय्यापाः प्रतिवादकः । प्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्रप्रयोजक- कर्मसु ॥' न च तेषामभ्यन्तानामशक्तिरित्यप्येवामवाक्या भवितव्यम् । अन्येवा वा शक्ति. इत्येवमपि तदग्रनि- तायम् । कुतः ? ' शक्तयः सर्वभावानां नातुयौन्याः स्वभावतः । तेन नाना वदन्त्ययौत् प्रकृति- प्रवयवादयः ॥ ' एव करोत्यर्थद्वारेण सर्वाव्यपतेषु भाववन्त्यर्थे विदः । ' तेन भूविषु कर्त्तृत्वं प्रति- पन्नस्य परतुन । प्रयोजकक्रियामाहुर्योवानां भाव- नाविदः ॥' यत्क न विशिष्टव्यतिरिक्त लिडाद्योऽप्ये वदन्तीति । तदुपकम् । कुतः ? ' अविधाभावना- माहुरन्यामेव लिडाद्यः । अर्थांसमायना त्यन्या सर्वांरयातेषु गम्यते ॥' यदा हि सर्वांरयातातु- वर्तिनी करोतिपतुवाच्या पुरुषपापाररूपा भावना अनगता भवति, तदा तद्विरोधाः समान्याव्यावृत्त्यति- रिक्तव्यविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतमाव्यवृत्तमाना- द्य- प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यतः करोत्यर्थो- ऽवयवम्ये ' किं करोति । पचति ' ' निमकर्षीद ? अपाधीत् ' ' किं करिष्यति ? पचति ' ' किं कुर्यात् ? पचेत् ' ' किं न कुर्यात् ? न पचेत् ' इति । तत्राधाति- धारा भावनायां लिटादिशब्दानां च पुरुषे प्रति प्रयोजक- र्थापार. वा द्वितीया शब्दार्थमः अविधाधिक्य भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्चपमर्षेवादापिचरते यजित्वा । यतु पचांयतिव्यक्तिहृन् प्रत्ययापरिस्थानादमिदितम् । सर्वप्ये ' केषुलस्याप्रयोगियात् कर्त्तृसंरयादिसं- दान् । रूपायिनाशमिद्वेद्य प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥' यति हि केचनः करोतिर्नरवतिर्वा प्रयोगादीं यतात्म्,

ततः कौशिक्याद्यप्रयोगे विकल्पवत् प्रत्यये न प्रयुज्येत,
 न तु केचलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, अपभ्रंशप्रसङ्गात् ।
 तेन कर्मिन् कर्मिन्चित् प्रत्यये प्रयोगत्वे यस्यैवार्थः
 कश्चेत् स एवानुवादयुतः प्रवृत्तप्रहारे प्रयुज्यते, नाम्नी-
 ऽन्वधिकारार्थवत्प्रयोगात् । ननु च, 'इच्छित्यौ
 धातुनिर्देशे' । सिद्धिौ अतस्तुचौ करोतिभाववती प्रयु-
 ज्येयात्वात् । नैतदस्ति । तथा यति शब्दप्रदार्थक्यादेव
 ताभ्यामाख्यातायै कथ्येत् । यत्तु क्वचिदर्थेऽपि धातु
 मिहूनिभ्रमं प्रयुज्यते यत्रिः, यत्रिः, इति च, तत् शब्दे
 अस्मिद्धिरे लक्षणया भाग्यप्रतीतिविरहगतयम् । न चेद्
 सिद्धिलक्षणाप्रत्यये प्रयोगप्रतिर, येन वाचकः प्रयुज्येत ।
 तस्मादेव अनिद्रावापयेन, कृशुशुने धात्ु विटा अस्मि
 धीयेने इति । तस्मादर्थपरवसिदपयंमाख्यातप्रथमसिद्धि
 चेव प्रयुज्येते । यदि न मान्यैना प्रत्ययार्थः स्यात्
 करोतिभाववती वा समस्तप्रत्ययार्थोवादान्तमर्थो भवेताम्,
 ततः सैन्यप्रयोगोऽप्यामङ्गुयते, न तु चतुस्रमपम्यस्तीति
 करोतिभाववतिभ्या कश्चितेऽपि भावनार्थे कर्मलक्षणादि-
 प्रथापनार्थे कुः। प्रथमः उवाचैते । यस्तु तत्र भावना-
 मिधानाराः स प्राप्तवदनुवृत्ते, अन्यथा हि मायनै-
 यैका प्रथमवदे, करोतिभाववती वा कर्तृसत्त्वादीनामपि
 अस्मिन्नाप्रति भ्रान्तिः स्यात् । नित्यं च पूर्ववरी-
 भूता भावना आकाशतेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तर
 प्रयुज्यते ततः कर्णेतिभाववतिभ्या द्रव्यरूपसदृशरूपेभ्य
 माना नैवाऽऽस्त्वगतदृशी कथ्येत् । तस्मादवयव तदपि
 प्रयोग्यमिति । किञ्च—'भाष्येण गन्धमात्रा च धातु-
 प्रत्ययसंनिधौ । कदा चात्वेति विस्पष्टं न कदाचित्
 प्रतीयते ॥' यदि वेदान्तेन अस्याः प्रत्ययार्थत्वमव-
 धायै, ततः करोतिभाववतिभ्या प्रत्ययसौनद्वयमाह्ला
 स्यत्, न तु तत्रकि, उभयसंनिधौ गन्धमात्रत्वात् ।
 केवलमहनिप्रत्ययप्रयोगाभावादि न विवेको विज्ञाप्यते ।
 तत्रयते हि यत्तु धातुसहितेन प्रवर्तेनोच्यते इति,
 भाषना प्रत्ययानुवृत्तिन धातुना, अथनोभास्यात् । न च
 सत्किकत्वनाथ विनोप, यथैवा व्यर्थवधिसम्पत्तात् । न
 च विवेकज्ञानप्रयोगमस्ति । स्यादेत्, सूत्रायातोर-
 प्रतीतेः सिद्धमभिचारिभ्ये नैति । तदुक्तम् । अस्मि-

विद्यतिनवतिपरेषु प्रत्ययेभ्यश्चदसंज्ञात् । न वा कृदन्तेभ्य-
 ष्वल्कनं भाषना नास्ति, किञ्चिदप्युक्त्यमात्रेणप्रतीतिः ।
 कृतेषु सत्त्वं भोक्तव्यम्, यत्तुयतिभि किञ्चिन्पूना
 आख्याताहमथे । तथापि कर्मोत्पत्तेषु द्रव्यधातान्यात्
 'वाशयो न इत्यायः' इति भावोत्पत्तेभ्यो न्यूनतरा ।
 नहि तत्रप्रयोग्यकृत्पापगमाध्याम्, एकत्र धात्वर्थमाध्याम्-
 त्परत्र स्वयापारयितिशिप्रयोग्यमस्वात् । एतेन भाव-
 क्षमोपबलमावृत्तिरौऽपि व्याख्याताः । तेष्वपि हि
 प्रयोग्यकृत्पापारुण्यकप्रतीतिरविशिष्टा । अत्रो न विच्छाना
 न्युपकल्पयम् । तथा 'अव्ययतुनो भवे भवन्ति' इति
 शरणाशितोपेऽपि स्वमपेशोपान्गूनभावनाधिकारम् ।
 'अस्मिन्नामं लुहोति' 'दर्भास्यकैनोपपातं नुहोति'
 'अभिपुल्य हुत्या मद्यनति' 'पुर घाचः प्रवदितोः'
 इति सर्वेन ध्युनैव भावनात्वरुपापेक्षा भावना अवगम्यते ।
 एकः पञ्चानित्यपि निवृत्तप्रत्ययत्वोपसर्जनद्रव्यप्रतीतिः
 प्राप्यते । एव वाचकत्वित्त्वमि द्रव्यम् । तथा च सर्वत्र
 शरणापेक्षा दृश्यते । अन्वयादि रुदितद्वित्तमनोपेक्षि
 इव न स्यात् । न च निर्यापराणापेक्षे व्यपदेश भवति ।
 न चास्ति स व्यापार, यत्र किञ्चिदव्ययं जन्ते । तत्र
 शिद्धः करोतिभाववत्योऽर्थः । शब्दप्रते च सर्वत्र सामाना-
 धिकरण्यमस्ति दर्शयितुं विनाऽपि पूर्ववरीमूलेन । अथवा
 'किं कर्तव्यम् ? एकव्यम्' 'कर्मकारं लुहोति ?
 अभिनामम्' 'किं कृत्वा बुधोति ? अभिपुम्' 'किं
 इतवम् ? पञ्चान्' 'किं कृतम् ? पञ्च' 'किञ्चिदो
 देवदत्तः ? पञ्च' 'केव किवा ? पाङ्कः' इति । न च
 करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्त आकाशतेष्वपि भावना-
 वमाल विद्यते । तस्मादाहातौऽपि मायना न मुद्यन्ति ।
 तथा चाऽऽहुः 'करोतिष्वेधिय सर्वेषात्' इति ।
 यत्तु अस्याः प्राधान्यम्, तत् कामं विडाऽपिधेय योत्य
 ता अन्वयवृत्तेरकान्यामस्तु, न स्वरूपम् । नन्वेवमपि
 पापेनेति धात्वर्थे निष्पृष्टे नैवैव भावनाऽऽस्तुवातेति मान-
 वेतिनि पुनः प्रयोगे न प्रकरोति । नैव दोषः । तथाहि,
 यथैव पातोभेदेनार्थे कस्याप्यने गामेनेति विशेषरूप
 कस्याप्यना निष्पृष्टम् । इतरत्तु भावनासर्गं सामान्यरूप-
 उच्छान्तरेण मापवेदित्वेन कथ्यते । अथवा कैचित्

इत्यस्य 'पाके स्पन्दो' इत्यर्थे चेत्किं भ्यान्वृते । तथा 'घनत्वार्थश्चातोऽप्यगच्छते । भावनेदिति चेत्पुनरेतौ कीदृशी पुनरावयवतात् भावनाऽप्यगच्छते इत्यपेक्षायाम्, तथा एतेत यथा भिन्नद्वयवति' इति प्रयत्नान्तिता व्याख्यातस्य भाष्यवृत्ता विवृता । इत्येन्द्रियक्रमाधिकरणे च (११२।११) 'बहुधात् दति शब्दस्यैतद् सामर्थ्यम्, यन् होमविशिष्टं प्रयत्नमाह' इत्यभिधानात् (भा. पू. ५५१) 'शुभान् इत्यत्र 'होमे एतेत' इत्यर्थे. सूत्रिदो भवति । नयनस्य च इच्छा-योनितात्, निपत्ते चैच्छाऽयोनात् भाष्यनिष्क्रान्त्य-गतेः धात्वर्थनिष्पत्तिमात्रेण च ऋत्वादिदेः तन्निष्पत्तिमात्रेण धर्मरक्षणान्नोनेन धात्वर्थकत्वस्य प्रयत्नस्य ऋत्वाधनत्वविधातात् प्रयत्नस्य साधनार्थं न कश्चिदोपे । प्रयत्नद्वयमेव च धात्वर्थोपादिना देवदेह स्फन्दमाने 'नापं स्फन्द करोति किन्तु बातादिवसान् अस्य स्पन्दो भवति इति स्पन्दहृद्दर्शनात् प्रयत्न एव फलेत्यर्थोऽप्यगच्छते । नशादायति 'न रयः स्वर्गं गमन करोति, किन्तु अक्षादिना धाम्य गमन नियते' इति व्यक्तहृद्दर्शनात् धात्व-चाञ्चस्वन्त्यातिरिक्तकरोष्यर्भक्तानामापीऽभावात् मित्र । आरुपातप्रथेमाद्यथाऽनुपपत्त्या तु रथादे भावनाऽप्यने 'रथो भवति' इत्यस्यैव सर्वदा भावनाऽप्यनेऽप्यनेः भूतादिक्रान्तेऽपि अवयवादिद्वयमेतानाश्रयणे । धात्वर्थ-मानम्, कर्तृसंज्ञादयश्च व्याकृतपदार्थत्वोपाध्यायन्ते, न च भावनाव्यभिचारिण दोषः' इति धार्तिक (पू. ३८२ प. २-३) निरूपते । अत्रचन्द्रिद्वयमेद्विद्वान्यायाऽस्त्वस्यो भावनाऽप्युपगम पूर्वोत्तरातिशयार्थत्वोचनया गोविन्दान्तेति पुनर्यम् । अन्यथा सोऽपि प्रास्ताधिकरणे व्याख्यातुं शक्यते । नित्यम्बलन-शरीरस्योरिणो-अभेदविवक्षया शरीरानिपत्तौ अनिष्पत्तिः शक्यते इति । 'पद्य धात्वर्थं स्वयं षष्ठ आदये युगपत् प्रभु' इत्यादि-स्मृतिवर्णनेऽप्यत्र चालन, शरीरस्यैव प्रयत्नानामात् सिद्धमानशरीरधनयनादिद्वयेन व्यक्तता सिद्धभवनान् शरीरधनयनान् इति प्रयोगस्य प्रयत्नादिना भावना न विरुध्यते । एवं च 'सिद्धकर्तृत्वानिचालिनि' (वा. पू. ३७६ प. २५) इत्यस्य चेतनाभिधायं व्याख्यातुं

शक्यम् । गता शरीरभावनाशक्ततन्मात्राथक्येऽपि शब्दभावनायाश्चेतनाश्रयत्वोपाध्यायत्तु रथयथाऽप्यस्य सिद्ध-मानश्रदणम् । नित्यस्यापि शब्दस्याभिधायकः सिद्धिर्निष्प्रेत । भाष्यनिष्पन्नोक्त-नाप्यव्यवस्थायोगाच्च शब्द-व्यापारस्यापि अधिकृत भावनात्वम् । यथैव हि दृष्ट्य-योनितात् प्रयत्नस्य इत्यभिधानं यं किना आस्त्यभा-योगात् भाष्यनिष्पन्नम्, तथा सिद्धादिव्यापारस्यापि प्रेरणाव्यस्य प्रयत्नव्यवस्थायकत्वेन तन्निष्पत्ता अवधीयते । न च (भाष्यनिष्पत्ताभावः इत्यनेन अन्यतः) यथा स्फन्दानन्त्यामेव सव्योक्तिभाष्योत्पत्तेः आस्ताच्छातः प्रायेण आस्ताच्छणीयान्ते स्फन्दान्तागानिष्पत्ताऽप्यु-ऽनुपपत्तेः अन्यथा च कदाचित् नैरास्ताच्छानुप-पत्तिप्रसङ्गान् । इत्यस्य मावाचकृशागच्छ भाष्य-निष्पत्तं नास्ति, तथा प्रेषणाच्चः भाष्यनिष्पत्ताभावः ('नच' इति अन्यतः । इति ?) पुनरुत्पत्तेः व्याप्यधार्मिकैर्नित्यव्यवस्थानुचनानुचने प्रेरणानन्तर-भुत्वत्पत्तेः । अनेनेन शब्देन रथैवभन्दगतस्य अभिधान-त्वस्य यथा व्यापारस्य अर्थप्रतिपत्त्याऽप्यव्यवस्थितस्य भावनाऽप्यनुपपत्तेः । तथा अनभिहित्वाया एव नासौ-पयोनिःशब्द 'सिद्धादिपुनरेतौ वाच्येपु दे मान्ते प्रतीयते' इत्यादौ भावनाद्वयव्यवस्थानुचनानुचने । 'स्फन्दप्रयत्नोरेव भावनाऽप्यभिधायकम् । अपनेपु प्रसरानुपपत्तौतदु-चितम् ॥ प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थभावनानु न शक्यते । वक्तु-माश्रयताश्चेह प्रयत्नोपपत्तये ॥ सुधा. पू. ५.७६-५७९ । ये तु तदनुपपत्तयस्यैव कर्तृत्वमना विदोषान्ते तथा एव करोतिरतैव्यवस्थोविधिवान् । एव यदि धात्वर्थव्यवस्थानु भावनेचेत्तदागच्छत् । सर्वं सागच्छता सामान्यम्, न तु गोत्वादिस्वल्पम् । कथम् ? अन्यथेव हि यागादौ सामान्यं क्रणालम्बनम् । अन्यथा भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥ भावनाया हि स्वयमेव प्रतिपुनरा सामान्यविशेषी भवति । तथा तद्व्यवस्थानु यागादौ समवेन भावनाकरणाश्रयित्वं धात्वर्थव्यवस्थानु नाम कर्तृत्वमभावेन अभिधीयते । विदोषनाश्रयणं यागादौ भावनाविशेषा इत्युच्यते, न तद्व्यवस्थानु । यागादौतदौ तु क्रियाकर्मादौ कदाचि-

गमनाऽऽगतिः प्रसोक्तिः । उवाहि ' येनेषिततुमे-
 भायिः किरित्यद्योऽवस्थते । तदोगी तेन
 धात्वर्थो न कश्चित् स्यादकर्मकः ॥ ' यदि वा
 सर्वगतानां सकर्मकत्वात्तः सधरा अर्थमेतयो भावतया
 न भवितव्यम् । नैप दोषः । कुतः ! ' अन्यदेव हि
 धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मकम् । अन्यदेव च सर्वत्र
 प्रत्ययार्थनिवृत्तम् ॥ ' ' ओदन् पचति, ग्राम
 गच्छति ' इति धात्वर्थपर्यायत्वमेकं कर्म, अपर पुन-
 र्भावनार्थम् । तत्र कश्चिद्भावनार्थकमेव भावनार्थमेतदपि
 प्रतिपद्यते, पाकेनोदनं भावयतीति । कदाचित्पुनः स्वकर्म-
 निश्चिद्यथावर्षेयुक्ता भावना कर्मकारणं पुनर्यते, प्राग-
 युक्त्वेन स्वार्थं भावयेदिति, ओदनावायेन चेति । तत्रै-
 तद्भावनार्थान् फलसद्व्याप्यभावेन गम्यमानां धात्वर्थान्-
 त्तर्जितोहितं भावनार्थमेतया सर्वनायवर्धते । तथ प्रायेणैव
 कामनयेनैव सत्यभावात्तु, 'सुप्तसामः वासीत, स्वाम्य-
 वाम, तर्षीत ' इति । तत्रपि आदिदोषोपर्यकर्मकत्वे,
 यः इत्येव कृत्यत्वोऽभिहितकर्मत्वेन च स्वापदी
 न्यत्रार्थमेतौ । तेन करोते, सर्वदा सकर्मकरत्वात्, अकर्म-
 कत्वात्तानामपि च तस्यामानाधिकरणत्वात् ' किं
 करोति ? आस्ते ' ' किं करोति ? शेते ' इति छिदेऽभा-
 दिभ्यपि सकर्मिका मात्ता । ' यत्नेरपि तु वन् कर्म
 पूज्यत्वादेवतेष्यते । तदुद्दिष्टत्वेन पुत्रादेः कर्मत्वं
 भावनाभितम् ॥ ' तस्मात् सकर्मककर्मकारणविवेकान्
 आसनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः । कश्चित् सकर्मक-
 कर्मकयोः भेदः उच्यते, ' साक्षादव्यभिचारेण
 धात्वर्थो चत्र कर्मभात् । सकर्मकः न धातुः स्यात्
 धात्वर्थे स्वकर्मकः ॥ ' आसनाद्यनादौ हि न
 निश्चयेऽऽनन्तर्येण वा इदं उच्यते वा कर्म निरूप्यते,
 तेनकर्मस्य अभिधीतत्वे । पविगम्यादीनां तु विविक्त-
 तत्त्वस्य-रमानशास्त्रार्थविपर्ययान्वयिधारता सकर्मकत्वम्,
 न तु भावनविशेषणे कश्चिद्विशेषः । शेष भावना
 अत्रप्रत्ययपरिवृत्त्यां कर्त्तुं सर्वकर्मणामनुवापान्तुशरीरान्य
 करणानुपपन्ने. ' कथं भावयेत् ' इतिविशेषता-
 प्रपेक्षते । वा न प्रत्ययार्थानामनुवापान्तुशरीरान्य-
 भावाव्यवसायप्रयोजिते शुभार्थनिरूपे तदुच्यते, तथा-

कथञ्चिदुपस्थाप्यमाना साक्षादव्यभिचारेण भुक्त्युपादेतेन
 चोदनाद्यमानानातिदेशेन वा व्यत्यन्तादष्टोपकारादौ
 अन्यधातुवत्त्वा कल्पते । ततः परिपूर्णत्वाद्ब्रह्म
 योग्येति विधीयते । तद्विधानाद्यार्थापत्त्या यगाद्विधान-
 मित्युक्तं भावार्थत्वम् ।
 ' मान्ति केचित् कर्मकत्वात् ' वागो यतनं इत्या
 इत्युदाहृत्ये तस्मान्नायिद्व्यभिचारेणैव नितानुदाहरणं
 यागादिक्रमणनोदनीकणालमात्रिर्मन्त्राव्यतेन धा-
 त्वन्त्यात् तुष्टानम् । स्वतन्त्राया कथञ्चिदपि भावार्थत्वा-
 यद्भाऽऽस्यतात् । यगादौ हि स्वात्पन्नेणापि कदा-
 चिदनुगतत्वात् भावार्थतुष्टानिवथाः स्फुरिति । ' के-
 चिद्भावनार्थं न कर्मकत्वात् ' तथा भारत्येतुर्गतिरिति
 चोदाहरणम् । भूयादस्तु प्रतोन्त्य-वाकारणचतस्रात्र
 यथानिगतभवायां दृश्यदुदाहरणम् । तत्र यगात्प्रयित्
 शिञ्जत-कृत्याया नावशब्द एको गीयेत्, गैतौ ।
 तामपि तु प्रतोन्त्य-वाकारणतोन कथञ्चित् भावार्था-
 कियुदाहृती । अथवा द्वितीयस्यार्थसाम्यत्वेन भावना-
 प्रवोदनेत्यमानवतिरिचे नास्तीति विनाऽपि तस्मात्प्रति-
 धानात्प्रवृत्तिं भावार्थाः । कथं पुनरपी न कर्मकत्वा-
 यदा वातुमान कर्मकत्वेनेत्युक्तम्, निर्विशेषस्य सामान्य-
 स्थानुत्तुमशक्तत्वात् अस्येवाव्ययम् । अतो विशेष-
 वाचिनामेव धातुना कर्मकत्वेत्युदाहृत्योपमेता । यदि
 हि श्वेनविभादशरीरैर्भावाशब्दाः पृथे सन्नेष्वेत् ततो
 यागकरणसाक्षात्तु तस्यामानाधिकरणमभिचानाविवेक-
 तुवपक्षे प्रतिद्वयादिभिर्गुण्यवित्तयेव स्यात्, गतः
 ' क्षिते एतन्मिजभिरुत्ते ' इत्याह । कस्मात्पुनरिदं
 तत्रैव न नीतम् । प्रथमश्चोदनास्य-वात् । अथ नाम
 वेपथ कस्मात् नऽऽसीद्यते । भेदलक्षणैनास्यन्त्यात् ।
 तस्मात्प्रधान्यासमेव स्थितवोरथात् तौतार्थसिद्धिः । ' न
 चैषमर्थिना ' इति कल्पयामिप्राम्यम् । ' निविमत्ति रत् ' इति ।
 सत्यविमिनात्प्रायविमिनिविमत्ति अवथा
 निष्कार्थमिधामितुविरमत्तिरिशेषयोगो विविमत्ति-
 र्ताम् । तस्मात् इत्यादिन-क्षणात्, कल्पयन्ने इति । अह
 च ' साध्यसाधनसंनन्धेः सर्वदा भावनाऽऽश्रयः ।
 तेन तस्य नु सिद्धिः साध्यावनातयदास्ती ॥ ' -

सर्वेषां भानोऽर्थ इति चेत् । २ ॥

भाष्यम्— एव चेत् भद्रत्वं प्रकृति, अभाव-
शून्यत्वात् इत्युपगच्छ्यात् अपूर्वस्य विभावका इति सर्वेषां
भानोऽर्थः । स्वर्गजलो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमेव सन्न-प
' यनेत ' इति चरति, ' इत्येनाभिनयत् ' इत्येतपोऽथ ।
तथा ' विनया पशुनाम् ' इति । तन्मादेवेऽपि ताकादृश-
त्वात् भावनचनाः । सर्वेषु भावनचनेषु नाम्नि विनि-
यमनाया हेतुः, कर्मद्वया एतादूर्वस्य विभावकाः, न
द्रव्यसुगमत्वा इति ।

वा— ' न ताद्यत्पल्ययन्धेनपूर्वप्रतिपादनम् ।
न च धातोः स्वरस्यत्वं स्थाप्यमानो धा परतः
साम् ॥ ' यदि हि माताकारारथैनापूर्वप्रतिपादकत्वं
विधत्ते धातोर्वा प्रत्ययनिरपेक्षता, तत्रेता नामाकरो दुर्बलः
स्यात्, इह तु यथैव धातोः प्रत्ययर्मकधातुश्रीतस्य
भावनानुप्रवर्तनमितं परव्यापित्वं भवति, एष नाम-
पदस्वपीत्यविरोधः ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि
नामानि, तन्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे
प्रयोगे । ३ ॥

भाष्यम्— येषां शब्दानां उच्चारणोपचो स्वेऽर्थं
पशुपमानाया रूपमुत्पन्नते, यत् ऋतुपन्न काश्रितार
तिप्रति, न नियेव उदग्रमाव विनश्यतीत्यर्थः । तानि
नामानि । ते द्रव्यसुगमत्वा । ईदृशो द्रव्यसुगमत्वा-
नामर्थः । ते द्रव्यसुगमत्वा इति वक्तव्ये, तानि नामानि
सूचितम् । अत्रेता नामानिन्तेषां पराकाङ्क्षाः । कथं
गमने । यत एषा विभक्तयो नामिक्य उच्यन्ते ।
वतमासः । शृङ्गः शृङ्गी शृङ्गा, यतः शृङ्गी शृङ्गा
इत्येवमादयः । तस्मात् सम्बद्धं सूचितम् । यतः एषा न
शक्तिर्लोऽर्थः, तत्रेतेभ्यः पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न
विद्यते, इति नैपम्युत्पत्तिर्नाम्ना, भूतत्वात् स्वे प्रयोगे
स्वप्रयोगकाले जिगमान्त्वाहित्यर्थः ।

वा—पशुका पदेऽस्मादपूर्वं तदेतरत्वं भविष्यतीति
तद्वत् नामत्वं वस्तुधर्मैर्न नियोग दशयति । कथम् ?
' वदुदृष्टप्रसङ्गादि धर्मो नेष्टः पदेपदे । नात्रः
फलेन संकल्पे परिहाते न तस्य च ॥ ' एकस्मा-

ददृष्टे कल्पिते पटीतरत्वं दृष्टव्यत्वेन तादर्थ्यं भवते, एतो
शासनं कल्पते । अल्पं तु तादर्थ्यविरुद्धे ततोऽपि पुनरदृष्टं
कल्पते एव, ततो धर फलेनैव सर्वाणि सन्नयानि । न
च गन्धवैरुपपन्नैश्चाश्रयणम्, नात्रश्च पशुनाम्ने वावर्यं
पारलभ्यस्तदनुगच्छार्थोऽभ्युपगमस्तस्यः । स च स्वयं निष्पाया-
सिद्धरूपस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टेनोपवर्तुम् ।
नहि नागावैतमपेक्षते, गन्धप्रयोगेवैलसामेन निष्पत्त-
तया गन्धमात्रत्वात् अपेक्षणीयस्य वा सिद्धत्वेनाप्यो-
त्पत्तौ प्रमुग्धतेऽस्मिन्निति चाभिधेये एव प्रथेभः ।
तदापरैव हि निष्पन्नरूपोपलब्धिः अनुत्पन्नत्वे त्रिधा-
रूपस्य सक्तव्ये विनाशित्यप्रदर्शनं निष्पन्नस्यापि शक्तिवत्त्वं
तु पुनर्निष्पन्नवैशेष्यपतेः । तेभ्यः पराकाङ्क्षा अन्याकाङ्क्षा,
निष्पायत्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यते इत्यन्या
हुरः । अथवा तेभ्यः परा दृष्टे, आकाङ्क्षेत्यर्थः । कुतः ?
यूतत्वादेवेति । स्वरूपकथनार्थमुपपन्नस्य निष्पत्तावादेवेति ।
पुनरन्ते तदेव हेतुत्वेनोदितं सूत्रात् ।

येषां सूत्रस्यार्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते वान्या-
दयत्तानि, तन्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रितत्वात्
प्रयोगस्य । ४ ॥

भाष्यम्— येषां तु शब्दानां उच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे
प्रयोगो न विद्यते । प्रयोगकाले येषां गोर्वा नोपलब्धौ
इत्यर्थः । तान्याकाङ्क्षतानीदि भाऽशब्दान् पराविशब्दे-
नोपदिशति । कथं पराविशब्दता मावद्यादलात् । यत
एषा विभक्तयः आरुकातिवृत्त इत्युच्यन्ते । नतन्मासः ।
पचति चचन पचन्ति इत्येवमादयः । तस्मात् नैम्यो-
ऽपूर्वं प्रतीयते । भवार्थान्ते भूतार्थं मनुश्रिताः ।
यूतस्य मन्वार्थताया दृष्टव्यता, भाषार्थस्य प्रयोगजनवत्-
उत्पन्निरपेक्षता । सा च भूतेन कल्पिते इति दृष्टोऽर्थः ।
भगवन् पुनर्भूतार्थताया न किञ्चिद् इत्येते, कल्पते
चादृष्टम् । तस्मात् यतो द्रव्यार्थः । किंच आश्रित-
त्वात् प्रयोगस्य । एतेषां प्रथेभः, पुरुषेण भाषितो
भवति, पुरुषस्यैव भावना उच्यते । पुरुष हि
यद्वि भाषयति । तेन ' स्वर्गकालो यनेत ' इति
पुरुषोऽपि प्रतीयते, यतोऽपि, सन्न-वोऽपि । ' स्वर्गकालो
दयेन ' इति द्रव्यं प्रतीकते पुरुषवत्, न तु संकल्पः ।

ननु एतदुक्तं भवति, जर्मिनश्च द्रव्यस्य च एकत्वं यजे-
तेति चक्षति, द्रव्येण भाव्येदिति, अतो द्रव्येणार्थस्य
भावना गम्येत, आषाढाद्या वेति । सर्वं गम्यते ।
द्रव्येण भाव्येदिति तु यावयेन, यागेन भाव्येदिति तु
शुद्धा । यदा तु, यागेन भाव्येदिति यागस्यगम्ये विधी-
यते, न तदा द्रव्येण भाव्येदिति द्रव्यमकथ्यः । न च
द्रव्यसंगम्ये विधीयमाने यजेतेत्यनेन सकथ्यः । अनूद्यमाने
तु सभारति । न च योगसंयतं विध्यनुवादी संभवतः ।
तस्मात् क्षुतिवाक्ययोगविशेषः । विशेषे च क्षुतिर्मली-
यती । तेनादिना न द्रव्यसकथ्यः । तत्र द्रव्यमवति
स्वर्गद्वयप्रत्यये स्वर्गार्थं भविष्यतीत्यनुपपन्नम् । एष
विनिगमनार्था हेतुः, येन भावराज्या एवापूर्वस्य चोदकाः,
न द्रव्यगुणवाद्या इति । यदा यागेन कुर्मदिति, तदा
यागवचनमेव भवति दर्शपूर्णमासात्म्यामिति लक्षणया,
दर्शं च पूर्णमासे च यागो विहित इति ।

वा— ' आध्यात्मवर्ती भास्वर्धः नाप्यरूपः
प्रतीयते । तस्मिन् फलवतीष्ठे तु नाम्नो दृष्टार्यते-
प्यते ॥ ' धात्वर्थेनापत्तं प्रकृत्यैव साध्यात्मनो वित्तेप-
वस्तु आख्यातमानेन धातुना उच्यमानाः । स यदि
फलप्रधानत्वेन चोच्यते, ततोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधना-
काद्यानां यस्या नामवर्दे गुणविधित्वेन नामवैश्वेनेन
बोध्यवशादपि दृष्टेरेव तादृश्यं लभते । ननु नाम-
वैश्वेने नामवर्दनि साध्यार्थां भविष्यतीति धातुत्वत्वं
स्यात् । न, तस्य फलप्रत्यये गुणविधित्वेन सिद्धार्थ-
त्वात् । अपि च ' साध्यात्मकोऽपि धात्वर्थो यदा
नाम्नाऽभिधीयते । तदा द्रव्यवशेषासौ निष्प-
त्त्यात्मा प्रतीयते ॥ ' यथापि चरुत्वत्त्वेन धात्वर्थः
साध्याः तथापि नामवर्देन उच्यमानो लिङ्गस्यत्वात्वेभि-
त्वात् सिद्धरूपेऽभिधीयते । अभिधानकृता चाऽऽ-
काद्योत्पत्तिर्न चरुत्वत्त्वात् । तस्मात्तु का धातोरेवाऽऽ-
काद्या, न नाम इति । ' किंचाऽऽभिधीयतेप्रयोगस्य '
इति । अतएव साम्यव्यापत्तिक्रमो विशेषेऽभिधीयते ।
पुरुषव्यापारविभक्त्या भावनायां धात्वर्थोपलक्षणेऽपि
पुरुषेण आधितः तदतिप्रकृत्येवभावश्च न नामवर्-
त्त्वात् । तस्मादस्ति विशेषः ।

शा— यदा एकं (अपूर्वं) तदा सदेहः हि
भावराज्येभ्यः, उत द्रव्यगुणराज्येभ्य इति । तदर्थं च
हि भाषायाः फलेन संबन्धेन, किंचा द्रव्यगुणगम्यार्था
इति । ... तत्र अनव्यवसायमेव केचित् (प्राग्वक्तव्यः)
पूर्वपक्षमाहुः । तदुक्तम् । तथा हि अप्रामाण्यमेव
स्यात्, नद्यायुक्तम् । तथा सति प्रमाणलक्षणे एतार्थं
विचारः स्यात् न तिवह, सिद्धराज्यं प्राप्ताभ्यस्य । ननु
पक्षद्वयेऽपि अनुष्ठानस्य एवमन्तत्वेन अभ्यवसितत्वात्
नाप्राप्ताभ्यस्यम् । नूर्णमालीक्यमेतत् । यदि एतद्वयेऽपि न
क्षेत्रम् अनुष्ठाने विशेषः, किमर्थमधिकरणम् । अपि
च पूर्वपक्षे इत्येनादीनां गुणविधित्वात् इयेनद्रव्येण
यद्यन्यम्, सिद्धराज्ये तु नामवैश्वत्वात् सोमेन यद्यन्यं
इत्यस्ति विशेषः । यथा आह भाग्यकारः ' मिते एत-
सिद्धिप्रत्यये गुणविधिनोमवैश्वेनेति विचारः ' (भा.
पृ. ३८६) इति । यत्र तु न सिद्धराज्येऽपि नामवैश्वं
यथा ' सोमेन यजेत ' इति, तत्र प्रतिनिधिवद्वयवचनः
प्रयोगश्च । तदव्याह भाग्यकारः (भा. पृ. ४०५)
' यदि द्रव्यगुणशब्दाः अपूर्वं बोधयन्ति, द्रव्यगुणवचारे
न प्रतिनिधिविस्तारातन्तो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि
सिद्धराज्यः, इत्थं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनु-
ष्ठानस्यः ' इति (भा. १।१।११५ पृ. ४०६) । तस्मात्
प्रसङ्गने एष अप्रामाण्यमिति नैवं पूर्व. पक्षः । किन्तु
द्रव्यादिभ्य. अपूर्वम्, तेषु एव फलसाधनमिति । कुतः ?
' फलं हि साध्यमानत्वात् सिद्धं साधनमिच्छति ।
द्रव्यादि च तत्त्वा, यागः स्वयं साध्यो, न साध-
नम् ॥ ' इति प्राप्ते, अभिधीयते । ' भाव्येव हि
भाव्येण फलेनापेक्षेदुमर्हति । धात्वर्थः करणं तस्मां
वाच्यत्वं संनिर्कर्षणम् ॥ '

सोम—सुवार्थसु— भावार्था. प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादका. प्रत्यया कर्मवचनाः नै गम्यः तेभ्यः
अपूर्वं प्रतीयेत । यदा भावार्थाः भावनाप्रयोजनकः सै
कर्मवचनाः धात्व. टेभ्यः अपूर्वं प्रतीयेत इति ।

प्रयोजनम्— यदि द्रव्यगुणशब्दाः अपूर्वं प्रतिपाद-
यन्तीति पक्षः, तदा द्रव्यादीनामपेक्षार्थत्वात् अहशयैभ्य
प्रतिनिध्यभावत्वं न प्रतिनिधिः । यदा तु भावशब्देभ्यः

इय चाद्यतोपसक्तभाजनैर सुख्यविनोष्या, तद्वति रेकेष्वेतरपदार्थान्वयापर्वसधानात् । तस्त्वमेव चोक्तवा-
 तोषासाया क्त्वाभयवायुषाचाया वा योग्यताद्यनुसारेण
 निपातोपसक्तानिपदितातिरिक्तशब्दभ्रमो य 'सुनुपान
 लिङ्गसख्या त्रितिरिचोऽर्थे' इत्य सर्वस्ववि प्रसारतया
 भ्रम्य । निपातोपसक्तानि क्रियासममित्याहारादौ
 सति तथा भावः । अश्रममित्याहारादौ अन्वयेन
 भवि । प्रातिपदिकानि सुवर्षे करणत्वाद् । उक्ति
 समासद्विषयानिपदितायत्तानां तु यत्र करणता
 संरचने तद्विषयानिपदिता यथा आशेष इत्यदौ,
 तत्रादेवतात्वात् भावनायामेवान्य, न तु तद्विषयानि
 द्वये । स तु पाठिक एव । यत्र चारकान्तिरिक्त-
 स्रज्जनेन सा, तत्र परम्परात्वेऽपि । यथा 'अधमि
 धानीय' इत्यदौ । एवं सुनुपानलिङ्गसख्ययो समाजा
 निपातश्रुत्या सुवर्षे करणत्राद्यैरान्य । तथातिरिक्त-
 पदापमश्रुत्य तु सुवर्षेकरणत्वादेर्पाठार्थस्य कर्तुंशदेवत्य
 कालदेर्डापर्यस्य लिप्यद्यमेव च विप्यादे सर्वस्यैव
 लिङ्गानन्वयिमाननायाविषयदेश्यत्वात्वाया भावनाया एवा
 न्वय । अत्र एव भावनापदोपसक्तानि च तस्या मान्य ।
 आरण्येन ब्रह्मदिना चोपसक्तताया तु भवत्येसावय
 प्रसारणम् । प्रसारणम् सप्तशब्दं तत्रैव यथावय
 पाठिसन्तप्रसक्तानि जनेन गम्यमाना कौस्तुभे एव
 प्रद्वय । तस्मात् सिद्धा अत्रात्तनाप्य आशी भावना ।
 तस्या च स्वर्गादि भावम्, चतुर्वर्षे च करणम्, योगा
 दिक् तु कल्याणसाहचर्यदितिकर्तृपदेति सिद्धम् ।

मण्डन-- 'य नूनमाप्यावपामिषेव ।' स
 श्रुतवैदिक ।

शर-- 'भावार्थस्य फल्येवम् ।'

- फलसिद्धी भाषायाधिकरण एतम् । वृ ६।१।
- १।१ ● भाषायाधिकरणे भवति सिद्धे गृहीत्वा
- दणवक विचारितम् । कौ १।१।३। ● भाषायाधि
- करणे कर्मण कर्मणि साधितम् । वा २।३।१।
- ११. ● भाषायाधिकरणे च कर्मणात्तानात्तस्यैव
- धर्मलोचि । भाट्टाह्वार वृ ९. ● भाषायाधिकरणे

विचिन्त्यचचो घातत्र प्रवेद्यप्रशो जडोभययापारजवन-
 स्तेन दण्डिता । वा. ३।१।१।३। वृ ९६८
 ● 'कर्णोऽपश्ये' इति तादर्थ्यचतुर्थ्ये फलमुपात्त
 इति वसिजौद्वन्द्वत्वाविधि । न तु फलस्य विषय इति
 प्रतीतयम्, भाषायाधिकरणे फलविधिविषयत् (इद
 पूर्वपक्षे) । वा. (१।२।१।१९) । अत्र भाषायाधिकरण
 लिप्यास्यस्य (४।१।१।९) भाव्यवर्णकं प्राद्यम् ।
 हुं ● दशपूर्वगणान्या स्वमे इति सप्तत्र एतदपि
 भाषायाधिकरणे निरवृत्तम् । यत्र एव फले विधीयते ।
 तस्मात् भावना सर्वविशेषविशिष्टा विधीयते । वृप्
 १।१।१।११ ● भाव्यवर्णोऽपूर्व इति भाषायाधिकरणे
 स्थितम् । वृ २।१।१।३, ● धात्वर्थस्य करणत्वं
 प्रत्यायाधिकरणे साधयिष्यते । २।१।१।१, ● न च
 भाषायाधिकरणे धात्वर्थस्य करणत्वमुक्त इति वाच्यम् ।
 उक्तस्यापि तस्य पठे स्वर्गनायाधिकरणे समान
 पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव फलत्वं, न तु स्वर्गादे
 इत्यादिप्य साधयिष्यमाणत्वात् । तत्रैव स्वर्गनायाधि-
 करणयत्नेन (६।१।१।१) भावनात् प्रत्युत्पन्नत्वेऽपि
 प्रत्यायाधिकरणवृत्ति । ३।१।१ वृ २४८ ● भावना
 प्रधानभूता भाषायाधिकरणे साधयिष्यते । कौ १।१।
 ६।१, ● नृपत्यविशेष च अस्म मते भाषायाधिकरणे
 प्रधानभाषायाया करणत्वं यत्तन्नायसमिति वाह्या
 तित्तत्पदविशेष क्रियेत् । १।१।१।२२९. ● यदि
 नैव कामान्दे (स्वर्गनाय पशुनाय) फल-
 मभिधीयते ततो भाषायाधिकरणे विन्ता किं भाव-
 यन्ता फलवर्षिण स्र द्रप्रयुगलव्या इति । वृप्
 ६।१।१।१ ● धात्वर्णवर्णोऽप्येव च उक्तविषयमाह-
 तव्यवक्त आतिरिक्त अत्रात्तनापि तस्य वा तानान्य
 इत्युक्तम् भाषायाधिकरणे । भाट्ट ४।२।१।२७-२८.
 ● तेषामेकस्य विज्ञातीयश्रुतेर्विद्ये 'योगेन येन'
 इत्यादौ पदश्रुतवैदिक चारकश्रुतेष्वतीतत्वेन दोर्नल
 भाषायाधिकरणे व्याख्यातम् । कौ ३।३।३।१४
 वृ ३००, ● यात्रायाधिकरणेन इहलक्षणत्वे भावनाया
 प्रतिपादिते कल्याणत्वं यत्र एव न योगादि इति भाषा
 याधिकरणे प्रतिपादयम् । ३।१।१।१ ● समानपदोपस-

भाषार्थस्यैव मन्वनाकरणत्वम्, न तु नामार्थस्य इति भाषार्थाधिकरणे वक्ष्यते । सोम १।२।११

● यत्र भाषार्थे प्राप्तं गुणश्रयात् तत्रैव गुणपल्ल-
सेनैव भाषार्थाधिकरणप्राप्त्यादेन, न तु यत्र गुणो
ऽपि प्राप्तः । अत्र दशैर्पूर्वमाप्तवाक्येऽपि, आग्नेवादि-
वाक्येषु कात्प्रमाणोपमगोरपि प्रती, गुणपल्लसंबन्धानुप-
पत्तिः । कौ १।४।४।४.

● पूर्वोक्तं तु लक्षणद्वयं (ह्येवमिति च गुणकर्म-
लक्षणम्, ह्येवमिति च लक्षणम्) न गुण-
प्रधानविषयम्, अपि तु अपूर्ववदसद्रावविषयम् ।
समाप्त्यैव भाषार्थाधिकरणप्राप्त्यादेन प्रतिविहित-
त्वात् । श्रौ २।१।१० पृ १०८

● भाषार्थाधिकरणप्राप्तौ न्यायसुखाद्भूतऽपि 'वृद्ध-
शब्दार्थत्वे अवाक्यत्वेऽपि भावनाया सात्पर्यवृत्त्या साध्य-
त्वात्' इत्यदिप्रत्यये खल्लस्येति वृत्तित्तमङ्गीकृतम् ।
कौ १।३।८।३४

● भाषार्थाधिकरणन्यायः । 'दनेन्द्रियसामत्व-
शुद्ध्यात्' इत्यत्र इन्द्रियसमिकामा भावनाया भाषार्था-
धिकरणन्यायेन होमस्यैव करणत्वोपपत्तौ न गुणस्य करण-
त्वोपपत्ति इति पूर्वप्रश्नः । भाषार्थाधिकरणन्यायो यत्र
कात्पर्यादुत्तरण विधे तत्रैव । वदपि च यत्र कात्पर्य-
मात्रं भाषात् कात्पर्यमात्रार्थो जनेो अगमो, यत्र योभी
ममत्वमिति, प्राक्तो वा । यथा- 'अग्निहोत्रं जुहोति',
'सोमेन यजेत', उच प्रथम्येति पुरोडासा प्रथमति',
'देद्रवायवामान् गृहीयात् व कामयेत्' इत्यादी ।
यत्र तु नामार्थ एवमात्रं तत्र भाषार्थादौ विधेयत्वात्
अमयेन प्रयोगनाकाङ्क्षत्वात् फलपानपच्य पक्षेऽपि
अप्राप्तत्वेन प्रत्यासरेतिवात्मकत्वात् न भाषार्थाधिकरण-
न्यायप्रवृत्तिः । कौ २।३।१।१२२

● भाषार्थाधिकरणन्यायः । 'यजेत स्वर्गं काम' इत्यत्र
आक्यतासौन आर्था भावना अर्थाप्येते- भाव-
देति । सा चाद्यत्रमपेक्षते १ किं भाषयेत्, २ केन
भावयेत्, ३ कथं भाषयेदिति । तत्र भाषावाक्याया
प्राप्त्यादेन स्वर्गो भावतयाऽन्वेति स्वर्गं भाषयेदिति ।
करणकाङ्क्षाया उमानरक्षोपत्तौ यागो भाषार्थाधिकरण-

न्यायेन करणत्वाऽनेति यागेन स्वर्गं भाषयेदितिवादि ।
साइरी ८५१.

● यत्र द्वयोरेपि भाषार्थगुणोपपत्तिः, समकत्वमपि,
प्राप्तिरेव वा, भाषार्थस्यैव वा प्राप्ति एव भाषार्थाधि-
करणन्यायः । यथा- 'सोमेन यजेत', 'उच प्रथा उच
प्रथम्येति पुरोडासा प्रथमति', 'देद्रवायवामान् गृहीयात्
व कामयेत्' । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादी । भाट्ट-
२।३।१२. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन कर्मण एव
फलप विध्यप्राप्त्यात् । 'कर्मण फल' इति भाषार्था-
धिकरणे साधितम् । कु २।३।४।११ ● भाषार्-
थाधिकरणन्यायेन भाषार्थस्यैव पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वं
अङ्गीकर्तव्यम् । कौ १।४।५।१३, ● भाषार्थाधि-
करणन्यायेन कात्पर्यस्यैव फलसंबन्धोपपत्तिः । २।३।
४।६. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन फले यथाविधानात्
यागात्तर (द्वाशयनत्रयादि इति पूर्वपक्ष) । वा
२।३।४।५ पृ ५२५. ● भाषार्थाधिकरणन्यायेन यम-
कर्षिकायां भावनाया भाष्यप्राप्त्या स्वर्गरेण दर्शनेन
अन्वयः । भाट्ट ५।१।४ ● अयमप्यत्र च भाषार्था-
धिकरणन्यायेन भावनाया करणत्वेन अन्येति । कु
१।२।१।१८ ● गुण-भाषार्थयो उमगोरपि प्राक्तौ
भाषार्थाधिकरणन्यायेन विशिष्टवाक्यार्थस्यैव फलसंबन्धोप-
पत्तिः सत्त्वात्प्रमाणत्वात् (इदं पूर्वपक्षे) । कन्तूरि २।३।४

● भाषार्थस्य समकत्वमितिऽपि भाषार्थाधिकरणन्यायेन
प्रयोगनात्कार्यं विधीयते 'देद्रवायवामान् गृहान्
गृहीयात्' इत्यादी । भाट्ट ५।१।११ ● भाषार्थस्य
भाष्यप्राप्त्यप्रयुक्तस्य भाषार्थाधिकरणन्यायेन फलसम्प-
त्तौ सोम ६।१।१ ● भावनाया भाषार्थाधिकरणन्यायेन
यागादि करणत्वेन अन्येति । कौ २।३।२।५ पृ ४३.

● 'मासपानिहोत्रं जुहति' इत्यत्र मासानुसारेण अग्नि-
होत्रादिकर्मण एव भाषार्थाधिकरणन्यायेन विधेयताः । कु
२।३।१।१२४

● न च गुणभावनया आक्षेपस्याप्यत्र समापितुं
शक्यं ('एतन्वैव रेऽग्नीषु कामन्तीयम्' इत्यत्र) ।
स हि न तादृक् करणत्वेन, तथापि, भाषार्थाधिकरण-

न्यायप्रवृत्त्या तन्मैव फलसंख्यापत्तेः । कौ. ३।१।
१२।२६.

● भावार्याधिकरणन्यायस्वरूपम्— ' भावनायाः
करणकालक्षया धात्वर्थैकरूपरश्मिप्रशया यत्रोत्पात्, करणा-
कादृशा च विशेषाभाः भावनायाः स्यात्, नास्तु-
मानायाः ' इति । बाल. घृ. ९७.

● भावार्याधिकरणप्रवृत्तेः ' पञ्चसादपूर्व ' इति
विशेषाद्योक्तत्वात् तदुपोद्धात्वेन प्रतिपदाधिकरण-
प्रारम्भे । कु. २।१।१।।

● माननाभेदक्री भूतपूर्वभेदोपयोगिभावार्याधि-
करणरूपोद्गतप्रकृतानुप्रसक्तौ समाने अनुना शब्दा-
न्तसत् भेदोऽभिधीयते । भाट्ट. २।२।१.

● ' वाच्यार्थ. (परिश्रुते) ' इत्यप्युक्तम्, भावा-
र्याधिकरणविषयीतत्वान् । (भावार्याधिकरणे हि
धात्वर्था एव फलभावनाया करणम्, न नामार्था
इत्युक्तम्) । दुपू. ७।१।१।३.

● भावार्याधिकरणसिद्धसंस्कृतसंस्कृतमूलोऽपूर्व-
सद्भावः । खल. ६।१।१।१.

● भावार्याधिकरणनिवृत्तः (प्रमाणागते)
' क्रियाविशेषितस्य द्रव्यादेन विषयसम्, द्रव्यादेः क्रिया
प्रति उपलब्धेनतया सिद्धतया च प्रतीतस्य भूतपूर्वविषयता-
नुपपत्तेः । धातोः एककालान्तरादेः क्रियाक्षणनिना-
याचनत्वेन फलना अनभोत्पादानुत्पत्तेन अवगतस्य
धात्वर्थस्य तद्वन्याऽनुपपत्त्या साध्यत्वेन प्रतीतेः प्रामा-
ण्यैरङ्गीकृतेषु तन्मैव विषयत्वाच्च । अत्रो भावार्थस्यैव
नियतं इति । सोम. २।१।१ घृ. ९७.

● भावार्यापदं आख्याययन्वाचनपूर्वमतिपादम् ।
वि. २।१।१.

● भाषाज्याते ' स्वीयते ' इत्यादौ सत्या अन-
नित्यैव भावार्यान्विका या । अनुशासनाच्च द्विवचनादीना
असाधुरम् । इति वैशम्भरणाः । मणि. घृ. १०६.

● भाषायात्तथैके अल्पाया अन्यः । ' यथाया
अपि मिनायुक्तयाः ' इति विद्वां दृष्टव्यम् ।

● भावद्वयं तु यत्रो दाम शर्यादौ धात्वर्थभावे
कतिः । वृत्तेस्तु भाषेय. । मणि. घृ. ११६.

● भावप्रत्ययः । गोमती भावे गोमत्त्वं इति हि
' यद्विचित्रमेवार्थं गोमच्छन्दः प्रवर्तते । ए एव गोमती
भाव उच्यते त्यत्त्वादिभिः ॥ ' तेन भावप्रत्ययः ' आन-
र्थक्यात्तद्वेदुः ' (३।१।१।१८) इति अर्थेऽत्र सन्ध-
मवलम्बते निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुत्पत्तमपि । वा.
३।१।६।१२ घृ. ६७७. ● भावप्रत्ययः । यत्र उप-
सर्जनत्वेन (गुणं) विवाहित्वा पश्चात् निष्कर्षनिवृत्त्या
भवति, सत्र यस्य गुणस्य भावत्त्वं द्रव्ये सन्निविद्यः
सद्विधाये ' इत्यतः ' इति भावप्रत्ययव्योक्तिसिः । ३।४।
४।१३ घृ. ९२४ पं. १५-१७. ● भावप्रत्ययः सम-
वेतगुणग्राही । ३।१।६।१२ घृ. ६७७. ● ' शब्दवृत्ति-
निमित्ते हि भावप्रत्यय इत्येते ' ३।१।६।१२ घृ. ६७३,
● सर्वत्र हि भावप्रत्ययः सन्धमनिषेधे यजुष्युक्तत्वं
ओपगतत्वं पाचकत्वं इति (पूर्वपक्षे स्थित्वा) ।
३।१।६।१२ घृ. ६७४. ● ' भावप्रत्ययं विनापि गुण-
प्रधानो भवति निर्देहः ' इति महानान्ते व्युत्पादितम् ।
सु. घृ. १४२२. ● भावप्रत्ययेन विदोपयभूता जातिः
निष्कृष्टा अभिधीयते इति गोपदस्य सैन वाच्यत्वेन
यथा इया, तथा देवदत्तस्य सोमत्वं इत्युक्ते यदि प्रति-
पत्त्यभावात् सन्धमनिष्कर्षप्रतीक्षे स एव भावप्रत्यया-
र्थोऽप्यवसीयते (पूर्वपक्षे इदम्) । वा. ३।१।६।१२
घृ. ६७८. ● भावप्रत्ययस्य त्वकालादेशः मीयो.
घृ. ९३३ ' तदित्यर्थः ' इति विद्वां मयो दृष्टव्यः ।
मणि. घृ. १६१-१६२. ● भावप्रत्ययस्य लक्षणात्पक्ष
सादायैव गुणशक्तिम्, अन्यत्र च गुणमित्युक्तमवकि-
रम् । कौ. ३।१।६।१२ ● भावप्रत्ययानां धात्वर्थान-
तिरिक्तशाब्दान्यायनियमः । मणि. घृ. १०४.

● भावप्रत्ययार्थः य एव प्रतिपदित्वस्य विशेष्ये
वर्तमानस्य निमित्तम् (पूर्वपक्षे) । वा ३।१।६।१२
घृ. ६७८.

● भावप्रत्ययार्थवादार्थः मीको. घृ. ६०६
' अन्तान्याय ' इति भाष्येऽपि सन्धम इत्यत्र ।

● भावप्रत्ययार्थवादितिः एव प्रत्यासर्तव्यार्थं
प्रणीतम्, नेतोः । वा. ३।४।४।१२ घृ. ९०३.

७ भावप्रधाने आख्यातम् । आख्याते न कर्तुं न क्रिया प्रधानम् । भा. १।१।४।२४. ७ भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्त्वया १।१।९ भावप्रधानमाख्यातम् । वा. १।१।२।५. ७ भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्पृगा अनेकार्थपरिभाषाकेषु आख्यातेषु भावनाप्रधानत्वमित्यम क्रियते । मणि. पृ ११२. ७ भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्पृगते. आख्याते भावनाः प्राधान्यम् । सु पृ. ७०१.

७ भावप्रधानः निर्देशः । अन्तरेणापि भावप्रधानं प्रत्यक्षयोग्यमनुप्रधानो निर्देशे भावप्रधानो निर्देशः इत्युच्यते । तत्र गुण प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्ष्यते । के. ७ भावप्रधानो निर्देशः । कथमन्तरेण भावप्रधानं भावप्रधानो भवति निर्देशः इति पृष्ठे, भवति यदा प्रथम एव गुणं स्वप्रधानेन निरूपयते, इति व्याहृतम् । द्रव्यादि 'पूर्वमेव गुणः कश्चित् स्वात्मभेदेन विवक्ष्यते । कश्चित् द्रव्याद्युपभावेन, ततो निष्कृत्य वाप्ये ॥' यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितः तत्र अत्युपयोग्य भावप्रधानं विना च धर्मानापिहाण्य धर्मो भवति 'पटस्य दृक्.' इति । तत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निरूप्यो विवक्ष्यते तत्र सामानाधिकरण्यं भवति 'शुद्धं पट.' इति । यत्र पुनर्दासर्जनत्वेन विवक्षित्वा पश्चात् निरूप्यविषया भवति, तत्र यत्र गुणस्य हि भावात् द्रवे शब्दनिषेधः, तदभिधाने तत्रलौ इति भावप्रधानोत्पत्तिः । स्वभावात्प्रविश्यात् तत्र अलो (गुण) अननुगृह्यत्वात् गुण एव न भवति, न तद्व्यतिरेक इत्ये शब्दनिषेधाः, तेन नाभौ तथा सत्यं द्रव्यस्य शब्दप्रयोगो भाववति इति भावप्रधानेन अभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृत्यात् निरूप्यकारिणः प्रथमस्य निरूप्यत्वात् वा. ३।४।१।१३ पृ १२४ प. ५-२०.

७ भावप्रधानताशब्दात्तेषु न कश्चित् कालपर्यन्तं कालानुगत्य आध्यात्मिकमिति स्थितम् (भावार्थाभिप्रेरणे) । वा ३।४।१।२ पृ. १०३.

७ भावप्रयुक्तं साधनप्रथमं. अपेक्षितं. । यजेत धनं, किमर्थम्, कथमिति । वस्तुप्रधान्ये वाच्यभावात् न साधनासदृशाया भवितव्यम् । नहि भवति 'पाक' ।

केन किमर्थं कथमिति । (अत्र. भावप्रधानमाख्यातम्) । भा. १।१।४।२४.

७ भावविषयः अन्यतरपौष्टिकवर्धय वा दौघ्यतरस्य आर्षिक-व्यवस्थाविधिः यथा, 'पूर्वोत्सवावास्थाया वेदिं करोति' इति अनायास्यया पूर्वोत्प्रेक्षिकत्वे व्यवस्थापिते अर्थात् हविरभिवाहनोत्तर वेदिकरण पौर्णमास्या ग्यरन्वितं भवति । इदं उदाहरणं पत्रमे सिद्धम् 'उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य' (५।४।१।१०) इत्यत्र । वा. ३।१. पृ. १९.

७ भावशब्दश्च प्यन्तःशब्दः 'एत्त्' (वा. ३।१।५६) इत्यपि अत्युत्प्रेषणवन्माह । कणिका. पृ ३५९. ७ भावशब्दो मन्त्रगतो न विवाचकः, निम्नु अभिधानान्तात् । ३।१।१।३०-३१. ७ भावशब्दात् । ७ पुनर्भाव, के ते पुनर्भावशब्दा इति । यत्किंदिदाति-तुदोति इत्येवमादि. । मनु चाग्राहोमराद्या एते, न भावशब्दाः । नैतदेवम् । यथादिशब्दाश्चैते भावशब्दाश्च । मन्त्राद्यर्थभावेऽन्यन्तो भाववेदिति च । तथा यजेत यथा सिद्धिरुच्यते । तैत्ते भावशब्दाः । द्रव्यगुणशब्देषु ब्रह्मगुणप्रत्यय, न भावतायाः । अतस्ते न तावदाह्यः । भा. ३।१।१।१० पृ ३०४-३०७, ७ भावशब्दात् सर्वे प्रधानवर्त्मनो विधायता उत केचित् सर्वकार्थमर्थ इति विचारे केचित् भावशब्दा प्रधानकर्मण केचित् गुणवर्त्मण. विधायता इति विद्वान्त । ३।१।१।६-८, ७ भावशब्दात् आख्यातानीति पयाव-शब्दोपवेदिति (सुप्रकाश) । ३।१।१।१४. ७ भावशब्दादिगणपूर्वम्, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । ३।१।१।१४-४.

७ भावता अज्ञानवर्त्मनो साध्यं साधनं इतीकृतं स्वता वेति । किम्, येन, कथ इति। मीन्या. ७ भावता अत्योत्पादकानुसू-पात्तसाधनत्वम् । अविदुर्भवता-तुदुर्गं भावकं वाप्ये भावना द्रव्ये। मीन्या ७ भावता अर्थवतादिशब्देषु विनोपयो धरिता । वा. ३।१।१।२ पृ ३७८. ७ भावता आख्यातप्रत्ययार्थो भाववितु-र्प्राकार । भावता द्विविधा उच्यते भावता, अर्थभावनता वेति । शिट्-केट्-लोट्-तप-प्रत्ययभावनता शब्द-भावनता । शब्दोत्पत्तयश्च अर्थभावनता । भिन्नाह भावनता

भाष्यनात्वं सामान्यम् । प्रकृतः भाष्यना इति पक्षः, स्पन्दः, उभयसाधारणं, उदासीनत्वविच्छेदसामान्यम्, धारयर्थसामान्य इति च पक्षाः सन्ति, यान्ति अनुक्तान्ते । वि. २।१।२ वर्णव २, ७ भाष्यना आरुण्यप्रत्यय-
 भाष्या, विनेपस्थात् सामान्यत्वाच्च वग्रादिधातुराच्यत्
 अन्वैव । २।१।२ वर्णव २, ७ भाष्यना । उत्तरस्यास्य-
 व्याप्तेर्भाष्यविकाराद्यन्तरमाधिरान् । द्वितीयभावविकार-
 रूपपक्षः संज्ञायाः, उदासीन आरुण्यप्रत्ययेर्देवं मेदत्
 तदनुमिधादिसत्तामेदस्य अवश्यंभावात् सिद्धसत्तायाः
 पूर्वं अयनाः प्रयोचनाः, सर्वात्मनोऽप्युक्त्याश्च असिद्ध-
 सत्तायां, उत्तरे अययत् प्रयोचनाः, सिद्धसत्तासिद्ध-
 सत्तायावद्विज्ञानार्थं भाष्यनात्वेव व्यापार इति कल्पना
 अनुवर्तते । सु. ५७०. ७ भाष्यना च वाक्यायैः
 स्वनामविशेषिणः । प्रत्ययश्च धातवे निरय मेदः शब्दा-
 न्तरादिभिः ॥ १ ॥ अस्मिन् पदसमूहे अन्वयान्तरादिभिः न
 भाष्यनात्वर प्रतिपाद्यते तस्य एतन्नैवत्वम्, भाष्यनात्ता-
 पेक्षया तु मानहृत् । वा. २।१।२।४६. ७ भाष्यनेन
 सर्व्वसाक्ष्येषु श्रीमान्तरागते कारकविशिष्टावेषणे वाक्यायै,
 न तु नैवाधिकारत्वं सर्व्वैः इति ॥ अर्थैः करणैर्देवं वाक्यम् ०
 २।१।२।४६ इति भाष्ये कान्तिके च उक्तम् । या. ७३.
 ७ भाष्यना करण-इति कर्त्तव्यता-नामपरविशिष्टा
 निधीयते । तु. ७।१।२।१. ७ भाष्यना कर्त्तरामज्ञ
 करोति । करोतिसामानाधिकार्येण आरुण्यप्रत्ययस्य तदर्थ-
 नाधिरानवयते, करोतेश्च धातवर्थसामानाधिकार्येण 'वाकं
 करोति, धातुना करोति' इति वा धातवर्थस्य कारक
 रतेन कर्त्तव्यत्वान्ययोगापत्तेः धातवर्थाधिरासा भाष्यना
 प्रत्ययस्याऽन्वय कर्त्तरामज्ञ करोति । कर्त्तुः अनभिधानवशे
 भाष्यनात्वेव विना कर्त्तव्यत्वानवयते । अनुष्ठानसिद्धभयैत
 च कर्त्तव्यस्य अनुष्ठानयोगभावनापरानुत्तरानुत्तरत्वात्
 करणान्यस्य च विना अनुष्ठानयोग्यताभाष्यत्वं कारकत्वेन
 धातवर्थस्य अन्यथात् भाष्यनात्त्वम् (कर्त्तुः) तुक्तम् ।
 अनभिधानवशे तु धातौ एव कर्त्तव्यत्वानवयतेः सकलनाह-
 यमनपापुत्रव्यवधानाच्च कर्त्तव्यस्य सत्त्वभाष्यनात्त्वानुत्तरत्वात्
 शास्त्रं आसिद्धेः, सिद्धे कर्त्तव्ये भाष्यनात् । सिद्ध-
 र्थविशारिनेन धारकानाकाहंश्यान् धातवर्थान्यनुत्तरपत्तेः

भाष्यनाया व्यापृतः कर्त्ता धातवर्थे विना भाष्यना कर्त्तुम-
 शक्नुवान् आत्मन एव कर्त्तुतासिद्धये धातवर्थमङ्गं करोति ।
 सु. ५. १३८२-८३. ७ भाष्यना । कर्त्तुं गुणारसामान्यत्वाय
 चाद्यौ तमेव विशेषतः पदुपरस्थापयति । करणान्तराणि तु
 धातवर्थसामान्यत्वात् सर्व्वभक्त्येतिवर्त्तयतात्मक धातवर्-
 त्तिन्यन्तराणां इतिरुक्तस्यैव मन्ति । वा. २।१।२।१२
 ५. ११७, ७ भाष्यना केवलप्रत्ययान्वयस्य स्यते ' भाष्य-
 नेन' इति । २।१।२।२. ५. ३७६, ७ भाष्यना । प्र-
 भाष्यनान्तर्गतो नास्ति अर्थविशेषादिसंस्थानाम्, ताया
 कर्त्तव्यत्वात् । अर्थविशेषस्य तु ननु भाष्यनान्तर्गतता । शा.
 ५।१।२. ७, ' भाष्यना गन्धमाणा च धातुप्रत्यय-
 यनिधौ । कस्य चाच्येति विरपट न कदाचित् प्रतीयते ॥'
 केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगाभावात् न विषयो विशयने ।
 मन्वते हि कस्य धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यते इति, अथवा
 प्रत्ययानुसङ्गीतेन धातुना, अपुत्र उदाहृतम् । न च
 दासिकत्वनाया विशेषे, सर्व्वम् अपर्याप्तिसामान्यम् । न च
 विनेषकानप्रयोजनमिति । वा. २।१।२।३. ५. ३७६ ।
 भाष्यनाया बलतः प्रत्ययमाननाभ्यर्थेऽपि प्रतीतिमान्त्व-
 द्धारिणा रतेन विषेकमयधरतादात्म्यपर्येन धातवर्थ-
 वात् भाष्यनाऽप्युच्यते इत्येतावदतगम्य, ' पचति' इत्यस्य
 लोऽर्थः इति पृष्टे धातुमाननाभ्यर्थेन निमित्तं धातवर्थ
 पाकमिति व्याख्याय समुदाहरणपर्येनान्वयेन भाष्यना
 स्वपयितुं करोती भावकौ वा प्रकृतमाने प्रत्ययानुसङ्गार्थ
 प्रत्ययमात्म्य भाष्यनावाचित्त्वान्वयेन अयोरुक्तस्य ताया
 प्रयोगो न विद्व्यते । सुवा ७ भाष्यना न धारयेतु
 वर्त्तमाना न विकल्पस्येन वर्त्तते । किं तर्हि ? सर्व्वेषु
 दुग्णत् । वा. २।१।२।३. ५. ११५, ७ भाष्यना च
 कर्त्तव्योच्यते न क्रियाया, स्वतीयानिर्दिष्टान् ' उज्ज्वला
 यजेत ' ' गमिदा यजेत ' इति । स्वर्गस्वीयिततः
 क्रमणयोगात् ' स्वर्गस्वर्ग, ' इति । भा. २।१।१।
 ४।२५, ७ भाष्यना सन (यजेत दद्यादित्यादी) यत्रपि
 पते भाग साध्यावचन. सर्व्वेषु एतान्, तथापि एकैकस्य
 पूर्व्वोऽप्यप्योऽर्थः, अन्यथा येन सनुदाय. धातवर्थ-
 मन्वयमात् समुदाहृतम् । तदर्थान्तर अन्वयम् । दद्यादिति
 दत्तेन साधयेति किञ्चमेव दत्त कारण भाष्यनायाः

प्रतीयेते । २।२।१।२. ० भावना नावत् न धारयर्ष-
विशेषाद् विना इतिकर्तव्यता शक्नोति प्रतीयेतम् । वा.
२।१।१।१।५।१. १. ०६५, ० भावना तु अनुपस्था-
नाद् नियमानाऽन्यथायति । भावनात्मन्त्वानन्वयत्परिधा-
येत्या सत्यपि धारयर्षकत्वे भावना तावत् अनन्वयप्रमाण-
त्वात् आख्यातप्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथंचित्
प्रत्ययिष्याकरो इत्युपपन्नं प्रयोजनान्यत्र (कर्मान्तरागम्) ।
२।२।१।१।२।४. १. ६१६, ० भावना । ' तेन भूयितु
(भवनेन) कर्तव्यं प्रतिपन्नस्य यस्तुनः । प्रयोजकक्रिया-
मष्टुर्माना भावनाविदः ॥ ' (भूयितुर्भवत्वात्तुल्यो भाव-
यितुर्न्यायान्तरविशेषो भावना इत्यर्थः) । २।१।१।१. १.
३५८. ० भावना व्यंथा । अित्यस्य पल्लवणोक्तिकर्तव्य-
स्य यजेतेत्यनेन कर्त्तव्योपपत्तेः । यस्मात्तेन वेलाया स्वर्गो
नरान् कर्तुंत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव क्षणे करोति कर्त्तव्यते
अपि व्याप्तिरिति । तुम् । ५।१।५।६, ० भावना व्यंथा ।
महती षोडशी विधीयते ' षोडशिन षड्दशति ' इति ।
तत्र विधीयमानस्य व्यंथा भावना, किं चेन्न कथमिति ।
तत्र विमर्शं करणोपकारो विषयविमर्शानो निराकारश्च
करोति । केन तु यथा षोडशी । कथमर्थं षोडशिन इति-
कर्त्तव्यता या आत्म्यायने वा नियतवृत्त करोति । तत्र
वाक्यं परिणमासम् । न केनार्थोनापरिपूर्णम् । १०।५।
५।२०, ० भावना द्रवदेवताविशिष्टा सामन्तरेषा-
नाश्रया याग कथयति, प्रवृत्त योरादये । ६।५।१।१०.
० भावना । (यत्रैव इत्यस्य योगेन भावयेत् इति कथ-
मर्थः ?) इत्यस्य धानो. वेदेनार्थं कथयमाने यागेन इति
विशेषणं करणतन्मा निष्कृतम् । इतरतु भावनात्मकं
सामान्यकर्म शब्दान्तरेण भावयेत् इत्यनेन कथयते । वा.
२।१।१।१. १. ३८०. ० भावना द्विविधा शब्दभावना
अर्थभावना च । तत्र अर्थभावनाविचारः मीको. १.
६२५ ' अर्थभावना ' इति विन्दी द्रष्टव्यः । शब्द-
भावनाविचारश्च ' शब्दभावना ' इति विन्दी द्रष्टव्यः ।
० भावना धारणाविरिक्ता इतिरूपा आश्रयार्थः ।
आश्रयस्तु आश्रयलभ्यम् । भाषि. १. ११५. ० भावना ।
धारयर्षैत्युपपत्त्या-सामान्यरेषोऽपि भावनात्मकौत्स-
रान्तरमात्र. कथाभावात् प्रमाणम् । सु. १. ७०६.

० भावना नाम भूयितुर्भवत्वात्तुल्यप्रयोजकव्यापारः ।
तेन स्मार्त्तव्यतुल्यवापार एव स्वर्गभावना इत्युच्यते ।
सौम. ३।१।४. १. २३७. ० भावना । पत्नीतुल्ये
वाक करोति इत्येवमर्थं सर्वं जना. प्रतिबन्ति । तत्र पाठः,
पतिः, पत्न इत्येते. शब्दै. व्यवाहृत्यमाणो विद्वाकारक-
सत्पायोगो धारयर्षः सिद्धसभावः । करोति इत्यनेन
व्यवाहृत्यमाणो विद्वाद्यपेत. स्वव्यन्वभाव. । तत्र सिद्ध-
स्वभावस्योतनाय यथा पत्न-प्रत्यवाग्नौ विहितः, तथा
साग्न्यस्वभावस्योतनाय आख्यातप्रत्ययपतिभिः । स च
आख्यातप्रत्ययार्थः ओऽन्तोपसेत्तुल्य. । ततो भविष्येद-
नस्य प्रयोजकव्यापारत्वात् निवृत्तेन भावनासन्देहोपपत्ते
इति । अन्ये भावनापक्षा अभ्युक्ताः । प्रयत्नो भावना इति
चेत्, ' रथो मच्छति ' इत्यत्र तदभावप्रसङ्गात् । सन्द-
इति चेत्, मानसव्यापारस्य यत्रो अर्थान्ति । उभय-
साधारण उदासीनत्वविच्छेदसामान्य भावना इति चेत्,
शब्दभावनायामव्याप्तिः । नहि शब्दस्य विनोऽप्येतन्नस्य
सन्द. प्रयत्नो वासति । लिङ्गैः तदुत्पत्त्यप्रसङ्गमात्र-
गता शब्दभावना । सर्वाख्यातगता अर्थभावना । तदुक्तं
' अभिधा भावना(धामा) नाहुत्सामेव लिङ्गार्थः ।
अर्थात्मभावना तत्र वा अन्तरेणोपेत्तु गम्यते ॥ '
इति । किंच सान्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्यत्या
दीना भावनात्मकत्वात्, किन्तु अर्थोत्साद्यनुकूल स्वरूपम् ।
तन्मादस्मदुक्तं भावना । यथा ' पचति ' इत्यत्र
ओदन्तलोकात्तदुत्पत्त्या, तथा ' यचति ' इत्यत्र त्वर्गादि-
फलोपपत्त्यनुकूलम् । तथा च फलभावनाया प्रत्ययव्यवस्था
एवपरोषात्तत्वेन प्रत्ययव्यवस्थात्वात् प्रवृत्त्यर्थः परण न तु
द्रव्यादि, तस्य पदान्तरेषोपात्तत्वेन विकृतत्वात् । साध्य-
स्तोऽपि प्रवृत्त्यर्थं स्वसाधननिष्पादित. गन् गन्तीति पठ
साधयितुम् । द्रव्यादीना तु प्रवृत्त्यर्थेऽप्यदनेन दृष्ट एवोप-
कारः । द्रव्यादिनिष्पादितेन फलुत्पत्त्येन वाद्यदिकरणेन
स्वर्गादिफलोपत्तौ सत्या येयमनुकूलवापारमा इति-
शब्दाभिरिदेषा इत्येतादना, सेय यस्यादिधारात्मन्य-
त्यनेन केनापि नाभिधीयते सर्वथात्वव्यवस्थाप्रतिपात्तात् ।
अतो न भावनायाः प्रवृत्त्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् ।
अस्तु तर्हि धारयर्षेणामर्थमेव भावना इति चेत्, न,

प्रतिपाद्यर्थे निवृत्त्यवस्थायात् । अन्यद्दि पाप्मस्य शोदनं प्रति आनुकूल्यम्, अन्यथा चरनस्य संयोगविभावो गति, अन्यथा चरनविभागात्सुवचते । मिथानु म्प्रदान-
 त्यक्तितु भावनात्समाप्त्यनुवर्तता नाम, नैतावता प्रकृत्यर्थमात्रं तद् भवति । तस्मात् विनोयस्यात्
 कामान्तरात्वात् अन्वय आख्यात-
 प्रत्ययवाच्य भावना । तथा सति 'यजेत' इत्यत्र
 आख्यातस्य 'भावेत्' इत्यर्थो भवति । तत्र 'किं
 भावेत्, केन भावेत्, कथं भावेत्' इत्या-
 काङ्क्षायां 'स्वामी भावेत्, जगते भावेत्, अन्व-
 न्वाधानप्रसन्नवशात्किंमि. ठाकारं स्यात् भावेत्'
 इत्यत्र भावनास्यैतदर्थेन तत्प्रसन्नं आकाङ्क्षापूर्णात्
 प्रसन्नान्नातः सकृत्. यत्संसर्गं भावनावाचिन आख्या-
 तस्यैव प्राज्ञः । भावनाप्रदानव्यतीत्येव आर्षी भावना
 इत्युच्यते । सा कर्त्तव्यि द्वाद्भावनाया भाव्या,
 विधायेने लिट्प्रतिः करणम्, अर्थकारसंपादित्वा इतिः
 इति कर्त्तव्यत्वात् । सेव अन्वयान्तरादिभिरेव गम्यते ।
 अर्थभावना सर्वसंशयप्रत्ययैर्मन्थते इत्युक्तम् । तथा
 आर्षीभावनाया स्वार्थेन भाव्यत्वं क्रिययोगादवगम्यते ।
 प्रकृत्यर्थेण करणत्वं तृतीयाश्रयात् । तथा च ध्रुवने 'द्वि-
 पूर्णमाश्रया स्वार्थेभ्यो यजेत' 'चित्रया यजेत पशुधामः'
 इति च । तत्र करणत्वं अपूर्णत्वान्मन्त्रेण न सम्भवति
 इति भाव्यते । वि. २।१।२ कर्त्त २. * भावना
 पुंस्यभावरूपेण । सु. पु. ७४४. * भावना प्रतीत-
 गानेन भावनात् अपेक्षान्तरात्प्रीत्यन्वय प्रथमं तदवत्
 साव्याप्तयेत्येते 'किं' इति । ... न च वृद्धिपूर्व-
 कात् प्रुपः प्रुपारंरहितं स्थायत् चरनशतेनाप्युक्तः
 अनुतिष्ठति । तत्र इति अन्वा भावनाया अनुवर्तयार्थः
 साध्यः स्यात् तत्रः प्रुपेण अप्रवर्तमानेषु प्रत्ययस्य
 प्रतीककृतितः प्रायेत । तेन यत्रापि समाप्तयो
 पाठान्प्रत्यासृतेः काल्यर्थः वाच्यत्वात् उच्यते
 तथापि अयोग्यताभिरतिक्रियते । नहि प्रत्यासृतेरैक
 संकल्पस्य (किन्तु) योग्यतायाम् । साध्यं
 पुनः स्वर्गसंज्ञाप्रामादि प्रायेत शब्दात् सर्वे प्रुपाः
 प्रतिपद्यन्ते । ततश्च 'भावेत्, किं' इत्यर्थेतिमात्रे

विनये तस्मात् साक्षेण एतावद्गतम्, प्रुपार्थः कश्चित्
 इति । तत्र विशेषमात्रमन्यगतत्वात्प्रोच्यते । तदपि न
 साप्याप्तयः, किं तर्हि एतद्भावनाविषयत्वेन । ततश्च
 दूरस्थस्यापि श्रुतिरेव इत्याख्यस्य संगतिः । ... तत्र.
 अवयुत्वात्साक्षात् भावना 'केन भावेत्' इत्येव करण-
 मपेक्षते । तत्र च साक्षाधीनश्रुतित्वात् तस्मिन्कर्त्तव्यौ
 आर्षीयमाणे प्रमाणांतराच्च योग्यशोभ्यत्वात् शोभनात्
 विनयविशेषाच्च अत्यन्तप्रत्यक्षस्थित-धान्यव्यतिक्रम-
 कारणाभावात् सर्वकर्मभावनाया च केनचित् धान्यर्थ-
 विरोधेण विना अनुपपत्तेः यागेन इत्येव विहायते । ...
 सेव भावना अगत्यपरिपूर्णां सती सर्वकर्मणा उपाया-
 ननुपपत्तेराना करणत्वानुपपत्तेः 'कथं भावेत्' इति इति-
 कर्त्तव्यतामपेक्षते । या च प्रत्यक्षादीना अन्वयान्तरात्
 सत्यभावान् अत्यन्तान्तरात्सा इति यथासंभवे तत्र
 सगमना यथाकथंचित् उपस्थाप्यताना साखानुसारेण
 श्रुत्यानुपपत्तेरेण चोदनायाभावान्तरात्तद्वेदोने वा अत्यन्ता-
 दृष्टोपकारद्वारेण अत्यन्तानुपपत्त्या कस्यते । तत्र परि-
 पूर्णतादनुपपत्तौ योग्या इति विधीयते, तदिदधानाच्च
 अर्थावस्था यागादिविधानम् । या. (गण्डका) पु. २८३
 -३८९. * भावना । प्रत्ययस्य चेतनधर्मत्वेन चेतन
 विना अनुपपत्तेः चेतनस्य प्रत्यये स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्य-
 कान्तिकत्वात् अथवात्तत्र भावनाप्रायाः क्रियायाः कर्त्त-
 व्यत्वात्. कर्त्तव्यत्वात् कर्त्तुमर्हतात्प्रामाण्ययोगः ।
 सु. पु. १३९८. * भावना प्रकृत्यात्वात् कर्त्तार विना न
 सिध्यति । पु. १३९७. * भावना । मिथ्यात्वान्नु-
 प्राये प्रकृत्यात्तत्र भावनात्वव्यतिरेकत्वस्य स्वयनेत्वात्
 वैतच्छास्त्रावबन्धने सामान्यस्य ऐक्यं चाप्यत्र, तत्र इद-
 मने । पु. ७०६. * भावना । यदा च सुदृढभावनाप्रतीत-
 भावात् धान्यवर्तमानपेक्षात् न विभ्रव्यमानसाक्षात्त्व-
 त्वम्, भावनामेते च भावयित्वापूर्वमेदावस्थंभावात् न
 सद्य एकावर्तव्यं तदा एकावर्तव्यत्वात्भावादि भावार्थ-
 स्यात्तत्र एव भावनात्प्रकृत्येदकता न युक्ता । पु. ७०९.
 * भावना यावत् किं-केन-कथं-गानेनैवैत्येति सावत्
 विधिर्न प्रवर्तते । वा. ३।१।१।७. * भावना व्यपार-
 त्सेन मनस्वेन वा प्रत्ययवाच्यो वलः । स च निर्वर्त

पृ. ७६७. * भावनायाः कर्तृव्यवमेतदक्षेपकत्व शुद्धम्, न वैषम्यम् । मणि. पृ. ११४. * भावनायास्तावत् न शब्दप्रतिरिक्त प्रत्यामर्त्त पर्यायः । या. ३।४।४।१३ पृ. ९१३. * भावनायाः घालनं प्रति विशेषता । रहस्य. पृ. ४६. * भावनायाः धारतार्थीननिरूपणत्वात् धारतार्थमेवेन मेदोऽनुमीयते । यत् सदधीननिरूपणं तत् फलैरेव भिद्यते इति न्यायोः यत्रनिरूपणधीननिरूपणत्वात् नन्यथ सर्वनिधमेदेन मेदे दृष्टत्वात् । सु. पृ. ७०४. * भावनायाः धारतार्थानिच्छतायाः धर्मान्वयः सत्ता विहरणे (१।६।१६) भाष्ये निवर्तयिष्यते । पृ. १२१६. * भावनायाः धारतार्थानिच्छेद् विना भावनान्तर्गतं स्वाहृदयप्रतीतेः एकभाक्तावच्छेदकत्वविशेषप्रसङ्गेन एकस्या भावनाया अनेतानुरञ्जनमपेक्षायोगात् अतुरञ्जस्मैदः अनुरन्मैदमाश्रियते । पृ. ७०४. * भावनायाः नैमित्तिकत्वले पापक्षमभावनत नावधीनाश्रित्ये (१।४।१) निरूपितम् । भाट्ट. ६।१।१ पृ. २१९. * भावनायाः प्रवचमानार्थता भावराशामभिधेना । सु. पृ. ५६६. * भावनायाः भाशेषेस्ताया भावार्थस्य भावराशमोऽपि विष्णुन्ययत्वात् पुरापरार्थस्य भावता इत्या । पृ. ५८२-५८३. * भावनायाः मेदाभेदावधारणं शब्दान्तरादिसद् धर्मावाचीनम् । पृ. ६८३.

* भावनायाः सुतरविशेष्यत्वं इति विचारः । सन्तु आगव्यातायस्य दृतेः मुख्यविशेष्यत्वे मानामानः । तथाहि । निदुपात्तेः स्वादिदंमया तावत् अन्वाविशेषणी-भूतमपान्तरादोपस्थापे चैवादी आश्रयतादृश्येन अन्वेति इति तावत् अविच्यदम् । य च 'चैत्रः खोदनं पचति' इत्यन कर्मात्प्राते चैत्र, 'ओदनः पच्यते चैत्रेण' इत्यन कर्मात्प्राते च ओदनः, तत्रैव अन्वाविशेषणत्वात्, इत्यस्य कर्मत्वादिविशेषणत्वात् । अथ न 'चैत्र इव गच्छति मैत्रः' इत्यादी चैत्रे प्रथम-न्तदोपस्थाप्येऽपि न निदुपात्तत्वात्प्रात्यय, तस्य एव शब्दार्थे सादृश्ये प्रतिबोधितत्वात्प्रात्ययस्य विशेषण-त्वात् । अपि तु चैत्रे एव । अथ एव 'चैत्र इव सुत-पन्नस्य भावते' इत्यन तस्मिन् सत्त्वात्प्रात्ययः उपसौरपि अन्वाविशेषणीभूतदोपस्थाप्यत्वात् । गावास्त्यते शब्द

मंश अन्वाविशेषणत्वात् एव संबन्धान्वयप्रत्ययार्थं प्रथमा-न्वेति । अतश्च उदरेन आख्यातोपाचार्यं भावनाया अपि तस्मिन्नेव आश्रयतादृश्येन अन्वयः, न तु तस्य मुख्यविशेष्यत्वं । अन्वादि-वर्तनित्तत्वात्प्रात्ययप्रकारक-दुद्धित्वात्प्रच्छिन्नं प्रति उक्तविषयप्रथमान्तवद्बन्धोपाप्यतिः धारतां इति एकवचनकारणमात्रकल्पने लक्षणात् । इति चेत्,

उक्तप्रथमान्तार्थस्यैव आश्रयतादृश्यत्वेन दृतेो अन्व-यस्य कलादिक्त्वं सभवेन उदरकर्मप्रथमावच्छेदने एव नियमनाभावात् । नहि आख्यातायैवभावनायाः प्रथमा-न्तार्थं प्रति प्रसारणेनैव अन्वययोः इत्यन नियामक-क्रियान् अस्ति, वैमिनिपाणिना यतुमपविषदनुभवस्य श्वपयनोपेक्षत्वात् । 'तद्भूतानां विशयैर्न यमान्याय.' (१।१।७।२५) इति वैमिनिना क्रियानुरूपविशेष्यकानु-भवस्य उक्तत्वात् । न चैवं गीतमानुभवोऽप्याति ।

किंच, सत्याया अपि तिदुपात्तायाः नैव नामार्थे नैनादौ अन्वयः । तस्य प्रथमोक्तत्वरूपसतोवात् (प्रथमा-निमन्वयुक्तत्वादितामस्या तात्कालात्प्रात्ययत्वात्) । न च सत्याः साधुतागर्भत्वात् नातरोपकरणम्, एकदोपात्तव-प्रत्यासत्ता इति तदविषयस्य तस्य अन्वयेन विशयो-पस्तिताया, तिदुपात्तायाः एव साधुतायैकरीच्यत्वात् । न चैवम् 'चैत्रो मैत्रस्य गच्छति' इत्यन द्वित्वा-न्वयानुमानापात्तः । द्वित्वात्प्रात्ययान्वयत्वं सुधा प्रवेष्टेक-न्वयानुमानस्यापि अन्वेतोपमत्तत्वात्वा अत्रैव एक-स्यानुभवस्य भवात्प्रात्यये शब्दे पदान्तरोपात्तत्वात्प्रात्य-यस्यैव तदोच्यत्वात् ।

यन्मुत्सु, तिदो लामसुतोपेन दृतेो सन्तानपि वशमामगीत्या कर्मादेः निरुदन्तप्रथमा भावस्य आश्रयक-त्वात् तत्र च एकदोपात्तत्वात्प्रात्ययस्य संख्याया अन्वयेन न दुष्कपि तस्य, प्रथमात्वे अन्वयः । अतश्च एकदोपात्ताना एरविशेष्यकर्ता औत्सर्गिकं इतिन्यायेन एककार्यसंगणनाशकत्वात्प्रात्ययस्यैव च यदि सत्त्वा-दिदोस्यै भावनान्वय इत्याहह, तदा अस्तु आगव्यात-स्यै एव चर्मादी उभयान्वयः, न तु प्रथमान्तदोप-

गम्यते । घृ. ११३२, ७ सुदृढभावनाया विधिविषयत्वा
 योः । घृ. १५४. ७ भावनाया इष्टरूप फले अस्ति न
 वा इति विचारः 'स्वयं वामाधिस्तरणम्' इति मीमांसे भाट्ट-
 म्ये श्रुत्यः । ७ भावनाया धारत्यर्थस्य बभूवत्यख्यत्वा
 न्यतरगतये प्रकाशः । रघुस्य. घृ. ५७. ७ भावनाया
 प्राप्ताया गुणकर्मयोर्द्वयोः अन्वयार्थोऽयम् । सु. घृ. ८५३.
 ७ भावनाया नामः करणम्, अवशातादयः समिपानीनि
 शत्रूनि, प्रशासनीनि आराटुपकारकाणि अज्ञानि । यथा
 भोवते ओदनः करणं शाकस्युपादनः समिपत्येपकारिणः,
 पीठदीपादयः आराटुपकारिणः तद्वत् । वि ८११३
 वर्षकं २. ७ ब्राह्मणे अग्निहोत्रविज्ञान्यैः यन्व्यख्यमेति-
 त्वं यत्प्रथमा भावनायां पुराया निष्पत्ता. । वा २११।
 १४१६ घृ. ४१० पं. ८. ७ वस्तुतस्तु यस्मात् प्रथमः
 कृतफारायति-उद्देशेन स्वार्थं यदनि तस्मात् फलवाक्येऽपि
 सुदृढभावनातत्परते. नैस्त्वा भावनाया अनेकवारवर्था-
 न्तेऽपि संभवति । सु. घृ. ७०७. ७ आर्त्तित्तित्त्यादिषु
 करणान्नेष्वशात् चलनफलानिषु च आकारान्नाश्रयणात्
 अस्मिन्नेषु कर्माभावात्, भावनात्प्रधानादिषु उपदाना
 फदानाभावात् त्वेते उर्वाभावनासु एवन्त्वस्मिन्निहितः ।
 वा २१४११२ घृ १२४

७ भावनातिरिक्ते मनः शब्दात् पुरुषसः ।
 'नेष्टेतेऽन्तमादिस्य' इत्यन । भाट्ट. ४११३.

७ भावनाधिं कृतेतिभावयतित्या कथितेऽपि कर्तुं
 कृत्व्यादिप्रनायनार्थं पुनः प्रथमः उच्यते । वा
 २१११११ घृ. १७५

७ अन्तरेष्वप्युक्त्यादि आरचानात् भावनाय-
 गतिः । वा. २११।११ घृ. ३८४-८५.

७ भावनाश्लेषादेव कर्तृप्रतीतिविधेः आत्म्यत्वस्य
 कर्तृभावित्वात् कर्तृत्वकरणे (२१४४) निषेधते । सु.
 घृ. ५४७

७ भावनापेक्षानुपादानार्थनिष्पत्त्यर्थे चरणाया
 धारत्यर्थेन संख्यामितिः । स एव हि तानि स्वयिद्वयवर्-
 म्पेक्षते, भावनाऽपि च तदाभावात्प्रेरणा इति दृढाती-
 स्तरिदः संख्य. । वा. २११।११ घृ. ३८२.

७ भावनास्तरणत्वं धारत्यर्थेऽपि, न द्रव्यगुणयोः ।
 मीम्या. ७ भावनास्तरणत्वं लिङादिज्ञानस्य भावनाभाव-
 निर्वर्तकत्वेन । मीम्या

७ भावनाकर्म यत् अन्वयेतिनेन पुत्रा अतुष्टि-
 वर्मणि वदविवृत्यतो कृतधिया नारणाश्च वदाचिद्
 दापते तत् निगोमप्रयुक्तत्वात् निगोमस्य च भावना-
 विषयत्वात् भावनाकर्म । सु. घृ ५८५.

७ ' भावनात्. प्रातःप्रात् (कर्तृत्वमैयो. प्रथमेन)
 वारकानमिधान इति न्यायः । एतदर्थक एव ' अन्वतः
 प्राते कर्तृत्वमैश्वरारच्यता ' इति न्यायः । ' एव वष्य-
 माने लौकिकन्यायानुगत. (कागिनि-) सूत्राणौ वणिते
 भवति । सूत्राद्यगणि च न्यायानुगतानि भवन्ति ' इति
 शास्त्र भाष्यम् । अत्र कालिकम्- एव च व्याख्यायमाने
 यत् लौकिकेन न्यायेन ' भावनातः... धानम् ' अन्वयं
 गदति अत्रुक्तं सूत्रैर्नैविवृत्ति । वा. २१४।१२ घृ
 १२६

७ भावनात्वम् । भूतभवविषयद्वैतमानादयेऽभामनेऽप्य
 अपारमाधिकं भवितुं चापत्स्य भावनात्वम्, न विष्या-
 दिषु । वा. २११।१२ घृ. ३८९.

७ भावनाद्वयम् । इह हि लिङादिषुनेषु याक्येषु
 द्वे भावने रम्येते शब्दादिना अर्थास्तिना च । तत्र
 अर्थास्तिना अर्थमादा. नापेक्षयन्ते । शब्दास्तिना तु
 श्लोच्यन्ते । वा हि एवं शक्तौ, स्वाध्यायव्यवसायविना
 इत्ये त्वे विचारना. स्वाध्यायपदोपासक आत्मा
 नियुज्यते भावनेति । अत्र लिङादीना प्रयोजकत्वस्य
 पुरा- प्रयोजन, तेन किं इत्यपेक्षाया शुक्यद्वयतेन इति
 गत्यन्ते । अथ तु योग्यत्वेन लिङादिविषया निष्पन्नते
 प्रतीयेति ततः निमित्ति अपेक्षिते पुरा इत्येव
 उच्यते । यद्यपि च अन्वयतत्वात् लिङादिषु एवं-
 विधं प्रयोजकत्वं न सम्भवति तथापि पुरास्य
 प्रयोजकस्य प्रयोजकत्वात्पत्तेः एतत्प्रयोजकत्वादेव विना-
 यत्वा प्रयोजकता । यदि चैवं न कृत्येऽपि, नैतथा
 विषयव्यवसाययो भवेत् । अथ वेनेत्येक्षिते पूर्व
 संन्यस्तुयवपेक्षे विधिविधानेन इति उच्यते । अथ
 इति प्रयोजकत्वात्पत्तेः इति । अथ एतत् । सुकि-

पूर्वकारिणे हि पुरुषा वावत् प्रशान्तोऽय इति नानु
 पुष्पन्ते तावत् प्रशान्ते । तत्र विधिनिमित्ति व्य
 नीदति ता प्रायस्कारान् उच्यन्ते । उच पुरुषार्थलक्षणे
 कालो खल्ल स्वामो अनुष्ठान मन्तीति प्रसिद्धं नत्
 न वैदाहृत्यमानमपेक्षते । साधनेति नर्तकशैलेषु
 अपट्टत्पुरुषनिर्योगात् साधनेव प्राशान्त्यप्रतिपादनाय
 आकारश्चते । वा १।२।१।१० वृ १।२।५।१०-२०

● भाष्यनाह्वयस्य चकाराद्यवकाशम् । मणि वृ ५०.

● भाष्यनाह्वयस्य चितिनिमित्तं कर्मरूपेति कर्तृत्वा
 रूपाद्यवकाशस्य रमेव शब्दाद्यभाष्योभयगतम् ।
 मणि वृ ९१

● भाष्यनाह्वयानाह्वयान्ति मीमांसका । सु
 वृ १३००

● भाष्यनाह्वयमाणा । नच करोति सामानाधिकरण्या
 तिरिक्त आह्वयैषु अस्मि भाष्यप्रमाणं विद्यते । वा
 १।२।१।११ वृ २८०

● भाष्यनाह्वयस्य अन्वयात्, धर्ममेव भाष्यना
 भेदात् । समिधो यजति, ननुत्पन्नं यजति' इत्यादौ ।
 वा १।२।२, ● भाष्यनाह्वयस्य अन्वयेन, धर्ममेव
 भाष्यनाह्वेदात्, 'यजेत, ददाति, उदोति' इत्यादौ ।
 २।२।१

● भाष्यनाह्वयस्य 'यजेत' इति (शब्द) यस्य
 परं श्रुतं तस्यैव श्रुत्या कारणतामा । हुन् ४।४।१।१२

● भाष्यनाह्वयस्य यजति, ददाति इत्याह्वयान्तिमेव
 वाच्यं प्रतिपाद्यति । नि १।२।११ वर्गक २

● भाष्यनाह्वयस्य अन्वयात् । गिद्धमन्वयानाम
 यानां भाष्यनाह्वयो न्यायानो मन्त्रिपदेन मन्त्रं करोति
 इत्यभिधानादुच्यते । असिद्धमन्वयानां यानाम्नु घात-
 मानेणोच्यते इत्यहोऽयं प्रयोगेन प्रयोगेन शश्वरस्य
 भाष्यनाह्वयस्य आह्वयान्तिमेव । सु वृ १०१

● भाष्यनाह्वयानाह्वयस्य यजति । वा १।२।१।११
 १।२

● भाष्यनाह्वयस्य अन्वयेन धर्ममेव भाष्यनाह्वयस्य
 भेदति । वा १।२।१।११ वृ ३४२

● भाष्यनाह्वयिके ।

ससर्गमोहितधियो विविक्तं भाहुगोचरत् ।
 भावतमानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विदिच्यते ॥

[उच्यते - पञ्चतीत्यादिशब्देभ्यो चालस्यस्यैव
 भाष्यनाह्वयस्य न तद्विदित्वा । अतो लक्षारक्तमेव
 स्मृत्तिकं चालस्यस्य मन्त्रान्तेभ्यो श्रान्तेभ्यः श्यामा
 विक्रमाभ्यवर्जितं सयोपविष्मगात्तद्व्याकादिशाल्लेभ्यो
 भाष्यनाह्वयस्यैव साध्या अनुमन्त्रवत्साध्यायिके प्रति-
 पाद्यते इति श्लोकात् । कतञ्च वा पाकादिभारतैभ्यो
 भाष्यनाह्वयस्यैव प्रतिपादनम् । तदभावे 'यजेत स्वर्गकाम'
 इत्यस्य चाकर्मणः 'यजेत भावयेत् स्वर्गम्' इत्येवमित्यर्थे
 श्यामस्य न स्यात् ।]

तथा ह्युच्यते -

सामानाधिकरण्यात्तदर्थभेदाभिवाञ्जुमा ।
 न तादृशानुमानाद्वा वृक्षता दिश्याप्युति ॥

[उच्यते - किं करोति ? पचति इति सामानाधि-
 करण्यात्तदर्थभेदाभिवाञ्जुमात्तदन्वितानुमानं प्रचलते न
 करोलाप्यभिधायति । 'ब्रह्मः शिवया' इत्येवमादौ
 सामानाधिकरण्यात्तदर्थभेदाभिवाञ्जुमात् । न
 हि वृक्षलक्षणाद्यवचनं क्वचिदपिदिश्यादौ वृक्ष
 शब्देन अहं सामानाधिकरण्यं प्रचलते, अपि तु तद्विदो-
 वचनं इति श्लोकात् ।]

इह मनु मन्त्राद्यविधायको अनिश्चयान्तात्
 अयतो मन्त्रस्य अन्वयेनानुमानस्यैव मनु
 करोतिप्रकृतः । तथा च भक्ति करोत्यर्थस्य कर्तृ
 प्रयोगक इति मन्त्रे प्रयोगककारो निष्पत्त्यमान
 करोत्ययमन्त्रस्यो । तेन वा मन्त्रस्य, करोतिमानाधि-
 करणात् पश्यन्ति इति तेषां तदर्थेऽनुमानम् ।

तद्वत् । एकाधिकरण्यात् तदर्थभेदाभिधानं
 निमित्तं नैकाह्वयस्यैव मन्त्रस्य । ताह्वयो वृक्षप्रयोगानुपपत्ते ।
 न ननु वृक्षता विश्वनादिशब्दोचर अपि तु अहि-
 श्वेतशिवविक्रमा गन्धोपात्ता । तद्विदोऽभिवाञ्जुमात्
 विपर्ययलक्षणम् ।

विशेषाभिधानोपपन्नमेवेत्यम्, इति चेत्, न, तस्याः प्रत्ययार्थत्वेनान्युपगमात् । प्रपञ्चस्य चैतन्ये चाप्यकमेदाहते चाप्यनावाहस्ययोगात् ।

चातुरस्तु नामान्वयान् । कथेति समानाधिकरणतया सदर्थ-भेदाभिधानि इति ज्ञानात् ।

अपि च—

भाषाभावे प्रयोगस्य द्विधाऽपि खलु दूरीतात् ।

चात्यर्थवर्ति सामान्यं क्रोट्यर्थमुपागमात् ॥

‘किं कथेति, कथ्यं च्यनति’ इति न ध्वनिजन्य-मन्थत्वं । सदपि वा न विवक्षितं चात्यर्थमात्रविज्ञासनात् । तथा च नामान्वयस्योपागमात् । अतो यस्तद्वत्त्वात्क्रोट्यपि प्रयुग्मानस्य कथेतेरिह कुतस्तदर्थः ? ।

तथा ‘का क्रिया ? वाक्यः’ इति भाव्यर्थमात्रमन्थन-विज्ञासनात् भावनावाहस्यव्यवहारस्य भावनाविशेषनिमित्त-मेतदधिकरण्यम् । सम्प्रदानापेक्षामिति चेत्, न, निवृत्ते-रपि प्रसङ्गात् । प्राधान्याच्चित्तोन्मेषविवेकमिति चेत् । न, दूषापि तद्विशेषमात्रात् चात्यर्थस्य तद्व्यवहारस्यैव-प्राधान्यमभिहितम् । अतः सम्यक्त्वार्थात्कथिवत् । कथेते-तस्मादाद्यर्थस्य नामान्वयमुपागममिति चाद्वयप्रवृत्तिविदः प्रतिपेदिरे ।

तथा चोचुः ‘विशारदना धातरः । कथं धाते-विशारदना, पच्यथादर, इति ? यदेवा कथेतिज्ञान-नाधिकरण्यम् । कथनस्यैः क्रियासामान्यरचनाः, त्रिधा विशेषरचनाः पच्यथादर ।’

अथ मतम्, न भावराहितो चात्यर्थः । सर्वेन जेन-विशिष्टत्वं न्वने । तस्य,

सर्वत्र यदि चात्यर्थं भावं सैवास्तु भावना ।

संगोभूतिसमर्थोऽन्यो व्यापारः कोऽनुपागतः ॥

सांभारतन्त्रमर्थो हि व्यापारो भावना । चात्यर्थं एव-चेत्, कस्यचिन्नान्तरात्मकत्वात् सा एव भावनाऽस्तु, न तद्विशिष्टरिच्यमानवशेषः । एव चेत् खलु स्वर्गादिज्ञो-दकान्तर-साधारण्यस्यैवैवमात्रं व्यापारान्तरमुपलम्भा-भेदे वदु नामान्वयस्योऽतिनिवृत्तौ । साधारण्य एव तु स्वर्गादिज्ञोऽप्याय नोदितस्वस्वार्थतया तथा व्यवदेश-मर्हति । अथावधारणान्त्वात् चात्यर्थस्य नैवमिति यदि

मन्येत । वक्तव्यः स व्यापारो यदि समीहितपरिधि-जननामुपः साध्यसम्भावो धर्मभेदः तदपेक्षया तथा व्यप-देश्यो न भवत्यर्थस्वभावविधयमनित्वैत इति ।

अथ परिस्पन्दस्वदा तदाभावा-चात्यर्थानामविहित-भावनात्वम् । अस्पन्दमाननाधनेयुः ‘आस्ते’ ‘जेते’ ‘चवते’ ‘जानाति’ इति चामकतुंकेषु तदभावात्प्रसङ्गः ।

[उन्मेषकः— अचरेषां तु दूरीतम्— आत्मवर्तुणः प्रपञ्चो भावना भूतादि श्रुतकथाग्रादिभावार्थात् श्रुति-गिभः । स चास्पन्दप्रत्ययवाच्यः । तस्य स्पन्दमानना-स्पन्दमाननाधनेषु ‘पचति’ ‘गच्छति’ ‘आस्ते’ ‘जेते’ ‘चवते’ ‘जानाति’ इत्यादिषु च समानात् सर्वनास्पन्दार्थवदिति नास्ति अन्वयविशेषः । तच्चैतद्-दूषणायोपन्यस्यति ।

व्यापारोऽपि भावना ।

कर्तृन्तरेऽस्य नाद्वयार्थं धीमान्वात्रोपचारत् ।

[उन्मेषकः— ‘जू पतति’ ‘रथो मच्छति’ ‘अग्नि-ज्वलति’ इत्यादिनादिकर्तृषु प्रवृत्तभाववादात्साधारण्यो-पागमविशेषः ।]

योऽपि मन्यते सकल्पस्य प्रवृत्तमेवेदनीयभेदनन्वा-त्मनः । [उन्मेषकः— ‘सकल्पस्य प्रवृत्तमेवेदनीयभेदनन्वा-त्मनः’ इति मानस-प्रत्ययसमुपपत्तम् ।] औपरीत्य-प्रवृत्तुपलक्षणात्साधारण्य-प्रवृत्तमेवेदनीय-साधारण्ये भावना । कर्तृन्तरेऽस्य भाव्यार्थं प्रयुज्येत ‘जू पतति, रथो मच्छति, अग्निज्वलति’ इति ।

अपि च—

धातुगोचरनिर्वृत्तिपरिगन्तव्याश्च कर्मवा ॥

सर्वत्र तस्य न परः कर्णाभिमतोऽप्यसौ ॥ इति ।

[उन्मेषकः— यत्रापि चात्यर्थस्य नामाधिकारो नश्यत् सर्वमीमांसेरिह तत्रापि प्रयत्नान्तरतुल्यत्वेनैव कृतस्य कर्मत्वं वक्षु शक्यते इत्यर्थः ।]

पुराणमतो हि चात्यर्थनिर्वृत्तिमानववर्गो हि सर्वत्र-काम्ये नित्ये नैमित्तिके च तन्मर्मज्ञप्रसङ्गः व्यापार-विशेषानुपलम्भात् । न हि काम्ये प्रयोगे वस्तुनिमित्तस्य-प्रात्यर्थस्य फलत्वात् तस्याभ्यस्यार्थादिपठविशेषात्प्रवृत्त-भेद-समिति । अन्ये तु न भवत्यभेदः । न च कर्तृ-

न्यापारः, करणन्यापारप्रामुख्यमात् । अथवा व्यापार-
संख्यात् वारकमेवाभावप्रयत्नात् इत्यस्मादिमसङ्गेन ।

**कर्मणो भावभेदं यः फलवाधितया वदेत् ।
तस्यादृष्टफलोत्पिबष्टमनुष्ठानं न युक्तिमात् ॥**

[उन्वैकः—अपर प्रत्यय । फलवर्तंतं कर्म कर्तव्य-
तया चोच्यते 'यजेत् सार्गकामः' इत्येवमादिनिर्वास्यैः ।
तत्र कर्मस्वरूपं धात्वर्थः, फलवर्तन्तत्वात्वात्वात्वायैः ।
सा च भावनेति । तदेतदपि निराकरणाय दर्शयति-
कर्मण इति । एवमुपन्यस्य निराकरोति-तस्वेति ।
अदृष्टफलेषु आगादिषु फलवर्तन्तस्वरूपमाप्रतीयमानत्वात्-
म्युत्पन्नानिवयस्वरूपे नियुक्तोऽपि मानुषिष्ठेदित्यर्थः ।]

धातुर्हि कर्मस्वरूपमानेणोपादेत् अस्त्वतोपसदनात्
भावभावनाऽकारण्ये । तथाहि, भावात् कर्मणोत्पत्त्या-
निराकरोति कर्मणो धात्वर्थेण तात्पर्यवशात् प्रयुज्यते । अव-
स्तेन तेन फलोत्पादित्वेनैव कश्चित्प्रमाणः स स कर्म-
णोत्पत्त्यादित्येव तेन तेनाख्यातेन व्यभिचयते । तद्विद
फलवाधिकं कर्म भावनात्पत्त्याऽवशीर्यते । नामागमान
फट् भावनायवर्गमिति । फलोत्पादिकात्पत्त्याऽऽकारण्यार्थः ।

तथा फलेन यथा किञ्चिद्वर्ततीति दर्शितम् । एवं
मयत्वाभेदेन भावनाकर्मणोर्भेदः । उक्तं च—पूर्वापरीभूत
भावाभावात्पत्त्यात्वात् 'अदृष्टे पतति' इत्युपक्रमप्रकृत्यपम-
पर्वनाम् । तत्र प्रतिपद्यमानकर्मणः कर्मणः कानुपक्रम-
वर्गोऽऽकारण्येन तु कर्मणोर्भेद इति यो वदेत्, तस्य
प्रत्यक्षरूपेण कर्मणु काममात्रमविविधौ फल्येते, पुरस्ता-
त्तरस्याय तत्पर्वतमेष्वप्यवधारितानाम् । अदृष्टफल-
कृतनिरूपितकर्मणोर्भेदपरिभाषणेभ्यो कथं प्रयतते ? न हि
नियुक्तोऽप्यसिद्धनिवर्तनोपः प्रवर्तितुमर्हति । प्रवृत्तौ
वा पुरःकालदर्शनादकृतत्वात्कार्यकालानामवबुध्यमानो न
विरनुमर्हति । शास्त्रात् फलोत्पत्तिं प्रतिपद्य विरस्यति,
इति चेत्, न । कृतवास्तव्यस्य फलोत्पत्तेः, फलोत्पत्त्या
च कृतवास्तव्यस्यदितरेषुऽप्यवधारणादित्यसममिप्रयत्नेन ।
प्रवृत्तमनुष्ठयनम् ।

[उन्वैकः—प्रवृत्तमनुष्ठयनम् इत्यस्यभेदपर्यायव्यक्ति-
मत्तन्तयतिरेकस्य दूषयितुं शक्यं इत्यर्थः ।]

मी. शं. ३८०

धातुप्रत्यययोर्वाच्ये प्रतीयेते न हि क्रिये ।

संबन्धो नावकल्प्येत द्वयोः साध्याभिधायिनोः ॥

[उन्वैकः—यदि प्रत्ययः क्रियान्तत्वाचक्षीत ततो
धातुप्रत्यययोर्वाच्यं क्रियाद्वयं प्रतीयेत । न तु क्रियमाण-
द्वयनिष्ठ क्रियाद्वयमुत्पन्नमादे । अतो न प्रत्ययः क्रिया-
नचन इति ।]

'येषां तृप्तौ०' (३।१।१४) इत्याख्यत-
वर्ती धात्वर्थैः साध्यक्रियाभ्येयेते । यदि च प्रत्ययः
क्रियान्तत्वाचक्षीत क्रियाद्वयं प्रतीयेत 'ओदने पचति,
करोति घटम्' इति यथा । तस्मात् साध्यैः क्रियात्तैः क्रिया-
ख्यातेषु क्रियाऽस्ति । साध्यस्य च साध्यन्तरेण सप्रत्या-
दर्शनात् तदभिधायिनोः प्रवृत्तिप्रत्यययोः उन्वैक्याहारात्-
पर्यायः ।

[उन्वैकः—'येषां तृप्तौ०' इति भाषाशाब्दिकण-
सूत्रे धात्वर्थस्य साध्यात्मनः क्रियात्पञ्चमिति कुतो
करणत्वमप्यवः । तत्र च क्रियान्तप्रतीतिः स्यात् ।]

वरकानात् धातुर्भेदस्तु धातुः इति चेत् ।

[उन्वैकः—ननु च कर्णत्वाद्भावस्य क्रियाकारक-
वचनोत्पत्त्यश्च एव समन्विताहातुः । न च एवविशेषः ।
तस्य भावनात्पत्त्यापत्तिपादनत्पत्त्यादित्यभिधानेण बोध-
यति—करणवादिति ।]

न, 'येषां तृप्तौ०' इति त्रिषोधात् ।

[उन्वैकः—तत्र धात्वर्थस्य साध्यत्वप्रतिपादनपरसूत्रं
मन्यमानः परिहारात्—न येषामिति ।]

न हि तद्भावनाभिप्रायम् । नामपदास्य धात्वर्थ-
सम्बन्धे दृष्टार्थता अपेक्षयते, संकल्पनिधातुत्वात्पत्त्यात् ।

[उन्वैकः—नामपदास्य बीजादेर्धात्वर्थसम्बन्धे या
दृष्टार्थता तद्वेदिततात्पर्यसाधनत्वात्प्रतिपादनार्थत्वात्स्य
सत्यम् ।]

अपि च—

न भावेनापि धात्वर्थे कोऽपिस्ति यमागमः ।
अन्वितात्वाद्द्वयोर्धाच्छाब्दत्वात्करणस्य च ॥

[उन्वैकः—धात्वर्थभावनयोः वाक्यत्वेन कारक-
नत्वत्वेन च वाक्यदेः वाक्यन्तरस्य धनयो न सच-
वीति । न चेतिरन्वैक्यात्तन्तु काष्ठानां भावनात्पत्त्यर्थः

[उन्वेकः— स्वर्गमन्त्रात् क्रियायाः क्रियप्रणामात्वे तदभावे, यथा म्वापवाक्यभावे धूनाभाव इत्याह- करोतिरिति ।]

यदि भ्रन्ती संगतिस्वर्गविभक्तिभेदमात्मादेवम् । तथाहि, शास्त्रार्थसाधनासाहित्यः सुविभक्तयः, प्रत्ययार्थ-नियोगसमंगि स्वर्गप्राप्तादेव तदर्थमन्त्रात् ।

[उन्वेकः— अम्वापमर्थः— प्रत्ययार्थभावना कर्मणि स्वर्गप्राप्ते तत्रापि विधिपञ्चनियोगसमंगि च चामादौ द्वितीयातृतीया कर्मस्वरूपविभक्ती न दृश्यते । नियोग-कर्मत्वं अगादेर्विषयत्वेन । प्रत्ययार्थनिशेधकर्मणि स्वर्ग-कामादिति स्थितिरपि सगमौ । स्वर्गकामादौ शब्दे प्रत्ययार्थनियोगसमंगि विषये कारकविगच्छिर्न दृश्यते इत्यर्थः । यदा कामानाधिरूपम् । सिद्धान्त्यादिना स्वर्गकामादिशब्दस्य कर्मपरत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात् । तत्राभ्युपगम्यो भवति । स्वर्गप्राप्ते भावनाया विषये कर्मणि कारकविभक्त्यदर्शनादिति ।]

तत्र वार्तम् । एवं सति शेषत्वे सक्रम्येहेनोः पठवा अन्याहृतपरत्वात् ।

[उन्वेकः— नातत इदमागतं न प्राप्तागिति । यदि स्वर्गस्य द्वितीयाऽमावाक्यमणेऽनभिन्वेकेः कर्मत्वं न विवक्षितं ततः 'कारकाणामविच्छा शेषः' इति न्यायाच्च शेषलक्षणा पठौ स्यात् स्वर्गस्य यजेतेति स्वर्ग-भावनयोः शक्यप्रतिपादिका । न च ताशुपलमापदे । तेन न कथञ्चिदुद्भूतः कर्मसंज्ञक इत्यर्थः ।]

अत्रिच प्रत्ययार्थभावनास्वरूपत्वात्प्रत्ययार्थभावनेभ्यो विभ-क्तिरादिभ्यः करणविभक्तिः सीधमणेनेन्द्रमप्यशतुभर्तुति । अस्त्येव कर्मसंज्ञकः 'यत्वेन स्वर्गकामः' इति चेत् ।

[उन्वेकः— ननु 'स्वर्गकामः' इत्यत्र परदे स्वर्गः भ्रूयते । स तु पुरुषार्थत्वेन भाष्यत्वयोप्य, भावना च भावनाविधिणी, अतोऽस्त्येव कर्मसंज्ञको द्वितीयान्तरेणा-पेक्षी चोदयति— अत्येविति ।]

न, पुरुषविशेषणत्वेन साक्षादर्थक्यात् । 'स्वर्गाय यजेत' इति साक्षात्संगतिरिति चेत् । न, अकर्मकत्वात् कर्मत्वसंबन्धाभावस्य च भावनाविधानाभावेतुत्वात् । अकर्मत्वा च चतुर्थीनिर्देशात् ।

[उन्वेकः— ननु सामर्थ्यात्स्वर्गादिस्वावगतनियोज्य-पुरुषप्रतिपक्षेरेविवक्षितवादप्रतीतस्वर्गमात्रप्रतिपादनपरत्वं स्वर्गकामपदस्य तत्रैव पुरुषान्तयोपेक्षो नास्ति । एवं चाप्यमर्थो भवति— स्वर्गाय यजेतेति, तदेतच्चोदयति— स्वर्गयिति ।]

स्वर्गाय याग इति च शाल्येनैपि संबन्धनात् ।

[उन्वेकः— न चतुर्थीनिर्देशस्य कर्मत्वं गम्यते । 'शुक्ये वचति' 'सुषाये मुक्ते' इत्यादौ तत्रापि शृष्यादेः चतुर्थीनिर्देशे श्लोकादिकनिमित्तेन क्रिया प्रतीयते न तुल्यादिकनिमित्तत्वेः । न च कर्मणि चतुर्थी संप्रति । यदि चतुर्थीनिर्देशात् कर्मसंज्ञकोऽभ्युपगम्येत ततसादमिदोपादानस्य प्रत्यय स्वर्गादेः कर्मत्वसंबन्ध-प्रसङ्ग इत्याह— स्वर्गयिति । तन्मत्कार्यमात्रत्वात् क्रियान्तर-भाव इति सिद्धम् ।]

तुल्यार्थत्वं भावयति यतीति प्रसज्यते । कः प्रत्ययार्थो भान्त्वन्त्यापारे राज्जु कर्तारि ।

भावयति घटः (कुम्भकारः, भवति घटमित्यपि प्रयत्नेन । तुल्यार्थत्वात् । तथाहि एकत्र कर्तुः) कुम्भ-कारस्य व्यापारं गिजावधे, अन्वनाख्यातप्रत्यय इति न मितयोऽर्थः । प्रत्येकव्यापारे गिजार्थः कर्तृव्यापार आख्यातार्थ इति नानार्थत योऽपि गम्यते, यत्कल्पत्वेनेह कर्तृप्रयोगसंभेदः । यदि जपनात्वा प्रवर्तयिता निवर्तयिता न कर्ता स वैकः कुम्भकार इति तदापारमिभाना सुवर्गायत्वात् । पठ, नर्ता, प्रयोजकः कुम्भकार इति चेत्, कश्चमनीशिवः शापनप्रवृत्तिविशुद्धीकृतस्य कर्तृत्वं शारदा कुम्भकर्मतिक्रम्य ? आचातुण्णे धातुनाऽभिधीय-मान यापारत्वं । इन्द्रादीरानीमाख्यातार्थः ? धातुनाऽ-मिहित्वात्तदापारस्य । न च व्यापारभेददर्शनम्, येन धातुप्रत्यययोर्विभानाः स्यात् । करणत्वं च शब्दतोऽन्वतो वा धात्वर्थेभ्योमवगाथाविशिष्टमिति दुर्वा इत्यार्थत्वम् । अतो न प्रत्ययो भावनावचन इति नूक्तम् ।

प्यन्तसं भ्रूयतेरर्थः केनाशेनाभिधीयते ।।
पिठ-

कर्तृव्यापारदृष्टस्य पच्यतासौ पचि भावना । धात्वर्थान्तररूप. स्यात् सोऽन्वधिअध्यागतिकः ।।

यदि च कर्तुं यावन्ने भवता, स च पञ्चादिभ्य-
विश्वयादिभ्यः, त परिवर्तोपादाने । अन्यथा सिष्पति-
निर्विलसनिभ्यान्निष्पेयः भ्यात् ।

[उच्येकः—अस्त्वयमर्थः—यदि सिद्धयति विक्र-
यतीति चत् पञ्चिपि प्रयोजय यापयत्वनः स्यात् तत्रस्त-
थिव देवदत्तः एवकीति कर्तृभेदेन सामानाधिकरण्यात् न
स्येतेति ।]

अथानि नोपादत्तं तन्नामविश्वयादिगतन्तत्पर्यं
इति नान्यो धात्वर्थोऽप्युपानापर्यायः । अथ मतम्-
चरोतीति चत् पञ्चिपि प्रयोजय यापयत्वनः स्यात् तत्रस्त-
थिव देवदत्तः एवकीति कर्तृभेदेन सामानाधिकरण्यात् न
स्येतेति ।]

अथ मतम्, स्वयं साध्यतायां खान्धं न गौरादि-
वत्प्रत्ययः । तस्याः प्रतिपुत्रय शीघ्रं करोति मन्-
करोतीति स्वयंसाध्यतायां यो गत् । धात्वर्थोऽपि तु
कथंसामान्यमनदेव ।

उक्तं च—

अन्यदेव हि धात्वर्थसामान्यकरणत्वमकम् ।

अन्यच्च भाषना नाम साध्यत्वेन व्यवहितम् ॥
तदेतदपेक्ष्यम् । तथाहि—

न क्रियाकरणाच्चेरे द्वे हाने अनुयायिनी ।

एतः प्रतीतः सामान्ये द्वे नाथ्यसमवायिनी ॥

तदि धाव्य करणमिति क्रियाकरणातिरिक्तोऽर्थे
पञ्चादिषु प्रथमः, एतः क्रियाकरणातिरिक्तं करणमकं
धात्वर्थसामान्यं कथ्येते ।

शीघ्रमन्दादिभ्यः धात्वर्थसामान्यत्वेन करोतिवाच्यस्य-
वाच्यसामान्यमेव । शोणकर्मदित्वात्कथ्येते ।

उक्तं च—

न हि धात्वर्थकरणः फलभेदप्रभायतः ।

धात्वर्थं फलभेदं च व्यापारो दृढवतेऽन्तरा ॥

[उच्येकः— यदि क्रियायाः प्रयत्नायाः अस्या
मानता मन्दा नामनुपगन्धेन कथं तदि शीघ्रं करोति

करोतीति शीघ्रमन्दादयो विशेषो इत्यनेनेति
उच्येकः—शीघ्रमन्देति ।]

वाच्यो लक्षणभेदश्च तत्र धात्वर्थभावधोः ।

भावः परिवरणन्द इति यजत्रादावासंभयः ॥

[उच्येकः— यदि च धात्वर्थभावधोऽर्थः स्यात्तो
पटपटोरिव रूपभेदोऽपि दर्शयित्वाच । न चातो
दर्शयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेणाह— वाच्य इति ।]

ननु यद्यन्ते एव रूपभेदो दर्शयितुं स्पन्दारमा भावः
अस्पन्दारमा धात्वर्थः इति, इत्यागच्छ्याह— सान इति ।]

अथच च भाषनाधह्यर्थभेदादिना ततोः सणो
रूपभेदो दर्शयित्वाच । अस्पन्दारमा धात्वर्थः स्पन्दारमको
भावः इति चोत्, एवमस्पन्दमानात्मकत्वेन यद्यते
नानातीत्यास्त्रात्तेशु तदभायप्रसङ्गः । गच्छन्त्यादौ च
धात्वर्थस्य भाषनाधह्यप्रसङ्गः । चेदन्त यथापस्त्य पुत्रात्
प्रसृतम् ।

कथंय परिवरणन्दः ? न सत्ययमाध्यामिभानाभेदेन
गम्यते ।

[उच्येकः— स्पन्द इति विभगाभिप्रायमेवत् देव-
दत्तादिः संयोगविभागतलक्षणमालोऽन्यः परिवर्तो न
गम्यते इत्यर्थः ।]

कथं न गम्यते ? यथा सत्यावाधये प्रत्यये कदा-
चिद्व्यतीति प्रत्ययः प्रादुर्भूतत्वातिरिक्तमर्थमलम्बते ।

नैतत्कारणम् ।

कार्यं विभागसंयोगलक्षणं चरतीति धी ।

आलम्ब्यतां ततो नान्यो विशेषो लक्ष्यते स्थितान् ॥

[उच्येकः— चरतीति प्रथमस्य देवदत्तकार्य-
संयोगविभागलक्षणत्वात्, संयोगविभागवित्प्राणलक्षणो-
ऽन्यः स्वन्दो देवदत्तात् गम्यते इत्यर्थः । कार्यमित्वा-
त्प्रत्ययत्वात्वाचिकत्वेन प्रत्ययकदाचित्पता दर्शयति-
तव इति । स्थितान् निश्चलान् चरते देवदत्तस्य संयोग-
विभागात्वेन विशेषो न तदतिरिक्तो भवदभिमतः स्पन्द
इत्यर्थः ।]

ए तल्ल परिवरणन्दोऽधोचरः पूर्वोक्तदेवधयोग-
विभागलोऽन्युपेदेते । तथा च तावच्च गौराभकतेन
प्रत्ययः । न तल्ल पूर्वोक्तदेवधनोपाराने अपविवद-

न, नियतदेशाधारप्रतीति । इह प्राप्नोति चेदेति नियत
प्रत्ययो न देशविशेषस्योपास्यतयाभावकल्पते ।

[उच्येह - त्रियाकारणकसंयोगविभागलक्षणकार्यानु-
माने न कचन देश प्रातः पक्षीत्यनुमानं स्वानामुक्ति ।
न च यदेते त्रिया तदेते एव संयोगोऽनुमीयते इति
वक्तव्यम् । कारकदेशत्वात् त्रियायाः सयोगस्य च द्विद-
त्वात् । न च नियतदेशवर्तिनी त्रिया नियतदेशमेव
संयोगमनुमानपक्षीति वक्तुं शक्यम् । अत्राकारणप्रत्य-
यत्वे नियतदेशवृत्तिकारणप्रतीति । न चापि नियमो
यदेशवृत्ति कारण तदेतद्व्युत्पत्तेः कार्यमुत्पत्ते इति ।
पाश्याम्भोजपुरमन्त्रवर्णमिन्द्रदेशधोर्षि कारणभाष्यदर्शनात् ।
तस्मात् प्रत्यय एवाकारणसंयोग इति सिद्धम् ।]

विपश्चित्ताल्लेकनिश्चयावयवनिश्चयनं चाल् उपपत्त-
मिति चेत्, स एव चर्हि आकारादेश इति तद्विधेयसंयोग
विभागो प्रकृतौ ।

अपि च प्रथमाश्रयवृत्तयोरेपि संयोगविभागयो-
सिद्धयोः प्रत्ययत्वस्य सुतरां, न तद्विद्वत्स्य कर्मणः ।
तन्मध्येव तर्हि संयोगविभागस्या त्रियामनुमिमीभे,
कादाचित्तत्रोद्देशतानुपपत्तेः । कादाचित्तत्रोद्देशे च
अश्रयभाष्येनुरागोमात् हेत्वन्तर्गपेक्षनात् ।

नैवकारणम् । यत् -

नित्ये सर्वदा जन्म स्वात्संयोगविभागयो ।

अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्त्वयोरेवासु तेन किम् ॥

[उच्येह - यदि परित्यक्तं सर्वदाऽसि विमिति
सर्वदा संयोगविभागौ न स । अपि सोऽपि संयोग-
विभागस्यैव कादाचित्तस्त्वपि हेतुस्त्वयस्यत्वात्, स
संयोगविभागानामेव भविष्यति, किं धर्म्यत्वात्प्रकृतयि
स्यत्प्रदेशेतेत्येव ।]

तद्वि कर्म संयोगविभागस्या नित्यमनित्य वा अनु-
मीयते । नित्ये हेतुप्रतिषेधनात् हेतुप्रत्ययत्वस्यैव सदा
संयोगविभागोत्पादप्रसङ्गः । अनित्ये तु त्वपि हेतु
मत्वात् तद्वैयमित्यदेशे तद्विद्विदिति निमित्तगंडुना
कर्मणः ।

यस्तु भावते नित्यत्वात् तद्विद्विदिति कर्मैव कारण
संयोगविभागो, न प्रथमादि गद्विद्विदिति व्यभि

चारिवाच । तथाहि, कर्मैवकारणकसंयोगविभाग
सत्त्वात्, कर्मणि च सति नियोगसत्तात्प्राप्त्य, तत्रार्था-
नुमित्यस्य हेतोःसादनाये सत्ताप्रमाणमावात् ।

[उच्येह - यत्र परित्यक्तं तत्रैव पाश्यादी
संयोगविभागौ वेगात्प्रत्यय सन्कार प्रवर्तते इत्येवाश्रय-
त्वम् । सस्वरस्य ह्यन्त्याद्यम् । सस्वरस्यसंयोग-
विभागयो परित्यक्तैश्चर्यसमयाय इत्यर्थः । कर्मणि
च तर्तित्ययमिचारित्य परित्यक्ते दर्शयति । यदिह
परित्यक्तोऽस्ति संयोगविभागौ च न चापेते ततो व्यभि-
चार भ्यात्, न त्वेवदस्ति । संयोगविभागोऽर्थात्तुमेवस्य
संयोगविभागानामेव सत्वसिद्धे कुतो व्यभिचार ।]

प्रयत्नस्त्वानर्थ, सत्यपि च प्रयत्ने बहुषु स्युषुषु
किञ्चिदेव प्रयत्नाद्देशान्तर प्राप्नोति ।

[उच्येह - बहुषुपि ह्येतादिषु आत्मस्त्वुषुषु
प्रयत्नात् किञ्चिदेवाद्देशात् प्राप्नुवदुपपत्त्येते । तत्र
यदि प्रयत्नेहेतु संयोगविभागौ स्याताम्, तस्य किमिष्या-
त्प्रयत्ने उत्तरे स्युषुसमवायवियोग्यात् न सर्वेऽवदरा
संयोगविभागौ प्रतिपद्यते । कर्मजन्यत्वे तु निश्चयवयव-
त्वात् कर्मणो नियत एवावयवरा संयोगविभागौ प्रति-
पद्यते इति ।]

स त्वस्य -

प्रसिद्धस्यान्तर्गत्या नित्यत्वाद्धेतुता मवेत् ।

अकारणत्वमन्वस्य यदि कर्म तत कथम् ॥

बहुकर्मण्ये हि निष्पत्त्यान्तरात्प्राप्त्या प्रसिद्धसत्त्वात्
यस्य हेतुरिति व्यस्यत्वात्, न तु अप्रसिद्धसत्त्वात्प्रत्य-
यत्वात् ।

[उच्येह - तत्र तावत् पूर्वेषु विज्ञेयैः - बहु-
कर्मवचने इति ।]

तद्विद्विदस्य हेतुस्त्वमुपपत्तिरिति । तद्विद्विदस्य-
सत्त्वात्परि परित्यक्त्ये इति यदि मत इत्त तर्हि
कर्मणोऽपि तदकारणमापत्ति । अयं व्यधिकरणमपि
सत्त्वात् (वेनचित्) इत्येव प्रतिपत्त्यादश्रयमि-
चारमपि तत्त्वमेव कारणम्, संयोगविभागान्वा किमप
सद्वेन एव कारण परित्यक्त्य अश्रय मूच्यते ।

[उन्मेषकः— इदानीमुत्तमं विदुमोत्रि- तदिवरीत- स्वेति । अन्तरङ्गमभिचारिविपरीतस्य म्यमिचारिणो बहिरङ्गस्य च प्रललादेर्हेतुत्वमदुक्तमिति इत्या अन्तरङ्ग- म्यमिचारि च कर्म कारणं संयोगविभागयोरेप्रसिद्धमपि कल्पितमित्युच्यते । तदुक्तम् । संयोगविभागवत्कर्म- ष्यपि प्रयत्नस्य बहिरङ्गत्वम्यमिचारित्वादिदोषाद्भारण- रत्वापत्तेः । अप्य आमाधिक्यमपि प्रकलादिपरमन्य- चकल्पान् मित्रजापचकलैकविमोत्रितं मित्रजापचरं स्वन्- भारमते इत्युच्यते, इत्थं संयोगविभागोरेष्येवं प्रलला- धारणं म्यदिव्यविशेषः]

प्रायेण च कर्महेतुतः संयोगविभागोक्ताधिक्यया इति यातिचिद्विदेवत् ।

[उन्मेषकः— अथि च गुरुवादेः पतनादिकर्महेतोः संयोगविभाषैकविषयस्यं अस्तीति न बहिरङ्गत्वं वक्तुं शक्यते इत्याह— प्रायेणेति ।]

हेतुमत्ता च कार्येण ततः प्रागतुमीयते ।
वर्तमानावभासः स्यान्न क्रियाधिगमजनः ॥

[उन्मेषकः— संयोगविभागस्या वाप्येकस्या वा कारण- भूतः परिस्यन्तोऽनुमीयमानोऽतिशान्तोऽनुमीयते न वर्त- मानः । न हि संयोगविभागप्रकाशकाले वर्तमानः परि- स्पन्दः संयोगविभागयोः कारणम् । उभयोर्निर्देशात् न समानकालयोः कार्यकारणभाव इत्यते, किं वरि । पौरा- ण्येनास्तिस्ययोः । तेन यद्यपि संयोगविभागकालं मासत् परिस्यन्तोऽपिगम्यते तथापि अनन्तरपूर्वकालस्य मत्तया कारणं न तन्कारणम् । अतः 'चलति' इति परमानपरि- स्पन्दानामाद्यो न युक्तः स्यात् ।

तत च —
'तद्वानमागिमारं च हेतुहेतौ यामि । पौराण्य- विनिर्मुक्तं कार्यकारणप्रत्ययम् ॥' इति ।]

कार्योपबन्धनप्रत्ययनन्तरं हेतुस्य तदुपयोगि, न कार्यशालम्, तस्य दसा सिद्धस्यात् । (अतः कार्येण- मनुमिमान, कलाप्रत्येकानुमिमीने, न वर्तमानात्तम्) । तथा च कर्मद्वारात्मजना ताः प्रकलादिकारणोचर- प्रतीते न वर्तमानावहन्, स्यात् ।

अथि च—
संयोगान्तं वर्तमानं तत उन्नीयते कथम् ।
विभागतो मीयमानं स्यात्प्रायेतदापतेत् ॥

[उन्मेषकः— विभागं संयोगं च उल्लास कर्म विन- दयतीति नैवेदिष्या । तेन विभागोपक्रमं संयोगान्तं कर्म विभागपूर्वकसंयोगोत्तरकालं विगड्येनानुमीयते, न वर्त- मानम् । चर्यापि च वर्तमानप्रतिमाद्यः, वनाज्ञानु- गीयमानकालकालनेयवत् ज्ञानं व्यपि नु वर्तमानसंयोगा- लम्बनं प्रत्ययेवेति न्याय्यम् ।

ननु च विभागादेव किमानुमान्यमन्ते, तथा च परमानप्रतिमाद्यो न विदुष्यते संयोगान्तत्वेन तदा तस्य वर्तमानत्वादित्याद्यहस्याह— विभागत इति ।

यदि विभागाद्युमेवं कर्मत्वुच्यते तथा सति स्थिते स्थानावपि वर्तमानानुभवः । स्थानुत्पेनविभागस्य स्थानावपि विग्रहानुत्पत्तः । अथ देशविभागो विद्मः, न च स्थानोदेवभूतेन इत्येतेन विभागः, अतः कथं तत्र कर्ममनुमानम्, इत्युच्यते तथा सति चरित्वा रिपते देशदत्तादौ पृथिन्यादिदेशविभागस्य विदुमानत्वात् कर्तानुमानप्रवृत्तः न चाविरतो विभागो विद्मिति वक्तव्यं विभागानुगतेजायां वर्तमानाद्वावर्तमानावभासाभायप्रवृत्ता- दिवर्धः ।]

संयोगान्तं कर्म संयोगोत्तरकालकालोत्तरकालमनुमीय- मानं न वर्तमानम्, संयोगविभागौ तु वर्तमानौ । ज्ञान- ल्यानुत्पत्तस्य विषयः, न तु तदिवरीतः । तस्याचरोरेव चर्यापि प्रत्ययविषयता, न तु कर्मणः ।

अथ विभागाद्युमेवत्तानुभवस्य अस्तेनोत्तराद् अप्रत्यावाद् वर्तमानमनुमीयते इति, तदद्यत् । स्थाना- वपि प्रवृत्तात् । विभागस्य दुष्टत्वात् ।

उल्लास गुणविशेष एव फलप्राप्तयः किञ्च, न तु तदतिरिच्यमानात्ता न्निशपदार्थः, चः इत्यपस्य धातो- योऽपि विषयः स्यात् ।

[उन्मेषकः— तथा चर्यापि तदुत्पत्तः, प्रथमः संयोग- विभागान्मन्त्राद्या वचरत्तदित्युच्यते इति अथ प्रायवाः संयोगविभागस्य अनुमीयोपबन्धनं न तदुत्पत्तितिरि- क्तियाप्राप्तय इत्याह— तस्मादिति ।]

वदन्त्यनुमानं यस्मिन् साधनेषु समिहितेषु सन्तु कदाचिन् पवतीति श्रुतौ भवति इति ।

[उन्वेद्यः— यस्तुः कारकप्रतिरिक्तक्रियायादि कैश्चित्तनुमानमुपन्यस्तम्— अथाकाशतदुपन्यदेवदत्तादिकारक-
ग्रन्थसंनिधाने कदाचिन् पवतीति श्रुतयो भवति । कदा-
चित्तु भवति । त यदि कारककारणक एव स्मृत् तदा
सर्वदा श्रुतः शान्तेति, न चैवम् । अतोऽन्येषु क इति
निश्चीते । तेन कार्यभूतान् पवतीति प्रत्येनात् कारक-
भूता क्रियाऽनुमीयते इति, तदुपमानं उन्वयस्यति-
वदतीति ।]

तत्र,

सिद्धेरुपनिश्चयेषु पवतीत्यपि संविदः ।

किवापदार्थस्यान्यस्य नानुमानं प्रकल्प्यते ॥

य एव तदुन्वयनरेषु निमागच्छन् प्रविष्टिमान-
पराशरोग्येण वा गुणमेवमस्य समिहितेष्वपि सधनेषु
कदाचिद्भावात् उदितम्भन. पवतीत्यपि श्रुतन इति तत्र
श्रुतपदार्थानुमानं बुक्तम् । तत्र एव तर्हि गुणविशेषान्
कदाचिद् भाव्नु । अन्यथा साधननिश्चिदान एवैयं
स्वात् । न, कर्तव्येऽपि तथा प्रवृत्तान् । कर्मन्तरानुमाने
चाननरथाभावात् । अग्निसर्गोक्तस्य कर्मण मानात् प्रहृष्य-
भावात्तथा । तदेतौनं तस्य साधनसंनिधिनाम एव मावः ।
तस्यैव तर्हि सयोग्य कारणं कर्तव्यं चेत् । न, प्रकला
देवैव कर्तव्येऽपि तदुन्वयत् । तन् इत्य थापारि-यतिरिक्त-
माननाभावात् ।

यागेन भावयेत् स्वर्गसिद्धयः परिकल्पितः ।

स्वर्गदात्रस्य यागे तु नियोगः संपतीयते ॥

एता हि भावनास्य वाक्यस्य इत्यादि धर्मपेक्षाया
पुरवतिशोरणस्यापि स्वर्गपेक्षस्य ग्रन्थान् कर्मवमव-
कारणे । तस्मान्ने तु मन्त्रात् विप्रकृतुष्वेव परिकल्पन
मिनिषो वास्तव्येण यगेन साधनेत् स्वर्गम् । पुरवतिशोरणस्य
नियोगे वागे गन्वते । तस्मिन् चतुष्टये स्वर्गसिद्धं
स्वतोऽप्यो वा वृत्तिसिद्धिपथि नैव वा । न तत्र-
मर्षः धक्तोऽनुपगन्तुम् ।

ननु पुरवतिशोरणमेव न संभवति । अतोराज्य-
योगादप्यन्तयोगाना अन्यतमस्यापि व्यषष्टेऽसम्भवात् ।
जग्या च तस्यभावात् ।

[उन्वेद्यः— ननु स्वर्गस्य पुरव्यं प्रति शिरोपगतं न
उक्तम् । त्रिभिरे हि विशेषणं भवति । त्रिभिर्दशो-
ग्यपञ्चैतेन यथा 'पीनो देवदत्तः' इति । न तत्रान्य-
योग्यपञ्चैतेन समरति, अन्यस्यापि पञ्चदत्तादेः पीनत्वात् ।
नाप्यन्तयोययञ्चैतेः । देवदत्तस्य कदाचिदप्रश-
रिना काशशोरणेः । अन्ययोग्यपञ्चैतेन यथा 'पथो
धनुर्धरः' इति । अन्यत्र तदभावात् विरहितत्वात् ।
अतन्ताशोमन्वञ्चैतेन यथा 'गन्धवती पृथ्वी' इति ।
अन्यत्र गन्धासमवेनात्तामावतिशोरणत्वात् । न चानैक-
प्रकात्मनि विशेषणं संभवति । न तावदशोरणपञ्चैतः,
अतुष्टानात् प्रागुत्तरकथनं वा यामप्याररनमागतत्वात् ।
नाप्यन्तयोग्यपञ्चैतः, अन्यस्यापि कदाचिदशोरणत्वे' ।
नाप्यन्तान्तरोग्यपञ्चैतः, स्वर्गकामस्य वागागततुपिपत्रः
कदाचिन् कार्त्तव्यगोकाभावात्, (इति) न पुरव-
विशेषः समन्तौनि चोदयति— ननु पुरवति ।]

साध्यस्यापि तर्हि अनुपपन्नम्, स्वर्गस्य तथा अनि-
दंशात् विशेषणत्वेवासांक्षात्तनासकथाभ्युपगमात् । पते-
मानेच्छाविशेषणं नितरस्वाभ्यविषयम् ।

[उन्वेद्यः— ननु न पुरवतिशोरणं स्वर्गादि ताप्य-
ममुपपच्छ्यम् । किं तर्हि ? इच्छाविशेषणम् । तथापि,
स्वर्गसाध्यादिपरात् कामतोषासंख्याविशेषणमेव स्वर्गादि
गन्वते । अथमस्य च कामं प्रति विशेषणपञ्चैतेन
विशेषणमस्ती काष्ठट्क्याह— नवैमानेति ।

नीमाशकन्त इतरस्यापि अनिदरुमेवेच्छविशेषणस्य
स्वर्गादिः मतिपथि । इच्छाविशेषणस्यैव न पाठस्यैव
कथयिन् पुरवतिशोरणशोरणम् । ननु चत्थाप्ये स्वर्गे
कथं वदित्पिणा इच्छा भवेत् ? तेनेच्छाविशेषणमपि
तत्रानुपपन्नम् । नैव शेषः । साध्ये अहाप्ये वा स्वर्गे
वती वारदिच्छा । न च निरोगतः साध्यमेवेच्छति,
मुष्णीवारी राज्ये वा अरुमदस्तेच्छादरुणात् । तदेव
वतीमानप्रदोषनाह ।]

न ह्यज्ञानमिच्छतीत्यतएवपत्तेः । निमित्तत्वे तु वाच-
चीरञ्जुमुभङ्गहरे तदानर्थस्य च । अतुपपङ्करो त्वेतत्
स्यात् ।

[उन्मेषकः— यदि स्वर्गस्य साध्यत्वं मान्युपगम्यते
ततः क्वनिमित्तचोर्मेत्येव्यवहरस्य निमित्तस्य आपचे-
निमित्तप्रतिपादक स्वर्गज्ञानादिपदं स्यात् । स्वर्गोष्ठा
नेत्ररति पनेत्रं ब्रह्मवाचेति । निमित्तत्वे तु 'अनन्वीन-
गमिहोत्रं ब्रह्मवात्' 'यावन्वीनं दस्यूर्णमाकाश्या यजेत्'
इत्येवमादितामान्यश्रुतिविशेषोपसंहारनेत्रमभ्युपगन्तव्यम् ।
'अविहोत्रं ब्रह्मवात् स्वर्गज्ञानः' 'दस्यूर्णमाकाश्या
स्वर्गज्ञानो यजेत्' इति जीतनाभ्यांश्रुतं सना हीतय
यद्यपि वेति । एवं च सामान्यश्रुतेः कान्तिजिज्ञासत्वेन
आनयंश्चमेव स्यात् । सामान्यश्रुतेर्यामिनापर्यवसात् । यदि
च सामान्यश्रुतमभ्युपगम्यते ततो विदोप-
श्रुतेरानयंश्च स्यात् । सामान्यश्रुति एव स्वर्गज्ञानस्या-
नुग्रहोपपत्तेः । तदेवदाह— अतुपपङ्करो इति । सामान्य-
श्रुतपुपपङ्करो एतेत्यस्याः । विशेषतः आनयंश्च स्यात् ।
स्वर्गज्ञानस्य च तदा सामान्यश्रुत्या अनुग्रहं वीरिभवेत्,
किं पुनरनयेन स्वर्गज्ञानो यजेत्, स्वर्गज्ञानो ब्रह्मवादिति ।]

स्वात्मानदं क्रियेषु परिहारी कृमिन्वेषु ।

[उन्मेषकः— एवं गीताश्रुतेन चोचिते सति पूर्वपङ्-
कपाद्— स्वात्त्वदिति । यत्नन्ति अविहोत्रं दस्यूर्णमाका-
श्यानि कर्माणि निरतानि सन्ति पुनः कामकृत्वेन
विधीयन्ते तेषां पुनः श्रुत्यानयंश्चकार भवत् स्वर्गज्ञानादि
पदं कृत्वातिरादकम्, कानि पुनः वेदव्याप्तकृत्वेन
योगने पय 'एतन्मयं रेववीणु वादन्वीनामशिष्टोमसाम
ब्रह्म पञ्चज्ञानो क्षेत्रेन यजेत्' इत्यादिनि कर्माणि,
तेषु पञ्चज्ञानादिपदस्य निमित्तार्थत्वमविरहम् । अथवा
अविहोत्रादापि स्वर्गज्ञानादिपदस्य निमित्तार्थत्वं, न
कृत्वायेत् । न हि माननाडभावे स्वर्गादिर्भावत् एवमवति ।
नदि तु हया सति सामान्यश्रुत्यानयंश्च भवति, भवत् ।
हि कुर्म ! सर्वथा तावदीदृशाः शब्दाद्यो नावगच्छते
इति ।]

अपि चानयंश्च स्वादिप्यनर्थो नावगन्तु शक्यते
इत्युक्तम् ।

मी. को. ३८१

[उन्मेषकः— पूर्वान्वरितोपेय परिहायान्तरमाह— अपि
चेति ।]

पुनपरदेशाद्वा स्वर्गज्ञानं पुनः प्रतीरथते इति नान
यंश्चम् ।

[उन्मेषकः— गण्येत्तदनुग्रहं अस्मिन् पक्षे चोचितं
उच्यते न भवति, पुनर्विधानेन त्रिस्तुत्रोपपत्तेः । तेन
सामान्यश्रुतिवत्त्वात् स्वर्गज्ञानोऽभिहोत्रादि अनुविधिति,
'स्वर्गज्ञानो ब्रह्मवात्' इति पुनस्तुत्रं स्यात् । असर्ग-
ज्ञानस्य तु सृष्टेयः । तेन पुनस्तुत्रनिघानार्थत्वात्तदनुग्रहा-
न्यरच्छेदस्यापि नावगम्यमित्याह— पुनरिति ।]

ब्रह्मनेमो भवत्त्वं ददशं गच्छ आदरिः— न इत्य-
नुग्रहसम्भारयतिरिक्ताऽस्ति शेषता । इत्यनुग्रहोः गच्छ
योग्यता । अतः नास्तिनिमित्तो वा निजाना शेषभाषो
गम्यते । हस्तारोऽपि समार्गादिः इच्छते वस्तुतो वा
कर्मसकनी तत्र प्रवृत्तयोप न उक्तयेन क्रिया कथात्,
यागादिस्तु प्रवृत्तऽस्मिन्ने देवताकर्मतो वा कथं स्वर्ग
सम्भवेत् ? भावनाश्रमेणा तेन तदनुग्रहितं समभ्येत्, सा
च नास्तीति गम्यमानो भवत्त्वं आदरिः इत्यनुग्रहसकरी-
त्वेव शेषभाषं मेने इति ।

[उन्मेषकः— इत्यनुग्रहोः भीतस्यिज्ञोर्वांगनरूपयोः
यातुगान्यस्योयविभागरूपनिषयोः त्रीदितिररण्येदितृवी-
यादाऽततो भूतभयवर्त्मिकर्षणत्वात् कान्तारदितित्तकलेन
वा शेषभाषो गम्यते । उपात्तस्यापि ग्रहसंभारान् 'ग्रहं
संभारि' इति द्वितीययादाऽततः हस्तारस्य च संस्कार्य-
मित्यतमिति । वस्तुतो वा ब्रह्मदिशंश्चोऽप्यनुग्रहे । तत्र
प्रतिपक्षोपपत्त समार्गादिप्रसूत्वेन प्रवृत्तान्वी ज्योति-
शोमनिचा गच्छेत् निरवर्तनयोग्यात् । तत्र अथवा क्रिया
प्रति शेषभावः यातुवाच्यतोः सयोगिभाषयोः त्रिधा-
शब्दादिष्वेयोर्यतः साध्यतात् । यास्तु ज्येतेत्लेन
नादिसाध्यात्प्रतीपमानं स्वभाषतोऽकमेन एव प्रतीपते ।
देवतापूजात्तन्वात् वा यागस्य पूज्यतादेवताकर्मत्वं
गम्यते । न कथं चिद् कर्मसूतः स्वर्गसकन्व । यदि तु
मानना स्वात्त्वददृशेया यागस्य स्वर्गसकन्वो भवेत् ।
वा चोक्तेन प्रशारेण नास्तेपेति गम्यतातो भवत्त्वं
आदरियागस्य न स्वर्गोपसम्मिति मेने इति ।]

करोत्यर्थे इति । यदस्ति 'वा क्रिया ? पाकः' इत्युदाहृतं तथापि नादानवित्तोपनिषत्तन् सामानाधिकरण्यम्, न श्रुतपात्रनिगन्धनम्, येन धात्वर्थवचनता करोतेः स्यात् । तदेतदाह— सत्यन्ते तथेति ।]

'पद्य ध्वनति' इति हि भाष्याभावेन भाष्यनामात्र उच्यते । सर्वत्र धात्वर्थः निश्चिदस्त्वुदाहरणं ध्वननमपि सुखं दुःखशानं वाऽन्तो धात्वर्थ एव भव्यः ।

[उन्मेषकः—तत्र भाष्यप्रसंगानामधिकरणस्य करोतेः यथा भाष्यनाभावे न प्रयोगस्तथा दशैवति—वन्देति ।]
न हि सर्वत्र धात्वर्थस्य करणत्वेन वर्मणाऽपि तु ध्वञ्चिचनानतिवृत्तिविवक्षामात्रम् ।

[उन्मेषकः— ननु धात्वर्थस्य कर्तृत्वात्प्राग्वगात् कथं भिन्न कर्मत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह— नहीति ।]

यद्यपि कण धात्वर्थस्यार्थि व्यापारसाम्यत्वात् कर्मत्वोऽपि । तेन यदा धात्वर्थस्यनिवृत्तिविवक्षिता भवति नान्यस्य पठस्य तदा कर्मनिर्देशो न निदृश्यते ।]

'वा क्रिया ? पाकः' इति चेद्वापि द्विविधत्वात् धात्वर्थस्य श्रौतान्त्रयनेदेन नामाभावे भाष्यनामाः शब्दतस्तद्विरोधपक्षणाप्रसङ्गात् पाकशब्दस्य ।

[उन्मेषकः— व्यञ्जते तथेति यदुक्तं तत् विज्ञेयत्विका मितेति ।]

यद्वाचनाप्रतिपादकशब्दाभावेन भाष्यनाभावे सति 'वा क्रिया ? पाकः' इति सामानाधिकरण्यं करोतेरुदाहृतं तदनुक्तम् । पाकशब्द एव हि भाष्यनाप्रतिपादकः । न सामिधेय एव शब्दार्थ इति न्यक्तम् । किं तर्हि ? अन्तरः शब्दः स शब्दार्थ इति पवित्रा मन्थितभाष्यनामिधेयनिकरणमपि ऐक्यधिकरण्यमत्रेति न दोषः ।]

तिरुन्मेषेऽपि तर्हि लक्ष्य एव भावोऽस्तु । नैतत्सागम्, यदा सर्वत्र कश्चि पात्रो हुद्विमेषमग्रहणे न भाष्यनाभ्यासवर्मान्तरेण न भाष्यमेतत् ।

[उन्मेषकः— यतः 'काः पाकः' 'पचति' इत्यत्र बुद्धिभेदे न स्यात्, अस्ति चाग्री । तथाहि पाक इत्यत्र सिद्धकर्मो घातार्थो भवति, पचतीत्यत्र चाभ्यर्कः । तत्र चाप्यत्र भाष्यनाप्रतिपादकः, तदुत्सर्गव्यति श्वादि स

प्रत्ययेनाभिधीयते । ततोऽनाभिधेयभावनानिकल्पनमैकध्विप्रत्ययम्, न पाकपात्रं गन्धमानापेक्षमिधेयः ।]

इदं भाष्यं शृणो व्याचष्टाम् 'पाकः पचति, इत्यत्र धात्वर्थो भिद्यते न वा' इति । को हि श्रुतं प्रत्ययभेदमवधानीते ? तथाहि, तिङ्न्ते भाव्यः स गम्यते, न तथाभूतो घनत्वे, भावे तद्विधानात्, शुद्धस्य च धात्वर्थस्य तत्रव्याख्यानात् । 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति । यतर्हि भाष्यं भाष्यनासत्त्वर्थज्ञानमिति तिङ्न्ताना मोऽर्थः । गद्यमानत्वे हि तिङ्न्तघनत्वयोर्धौ न भिद्यते, अवशिष्टात् ।

न च साधनतात्पर्यसंज्ञात्प्रेक्षावगमः, 'स्थीयते' इत्यत्रप्रसङ्गात् ।

[उन्मेषकः— यद्यत्र साधनत्ववगमः, ह्यतः तर्हि भावोत्पन्नताद्वारात् स्थीयते इत्येवमादौ शब्दे कारकसङ्गन्धमात्रात् धात्वर्थस्य साधनत्ववगमो न प्राप्नोति । अस्ति चाग्री । देवदत्तेन स्थीयते इत्यत्र स्थितिः क्रियते इत्यर्थोऽप्यगम्यते । तेन भाष्यनासत्त्वर्थज्ञानमेव साधनत्वं न कारकमगम्यतमित्यनर्थः ।]

विद्य—

पाकं करोति पचतीत्याख्यातार्थो न हृद्यते ।
भेदेन उच्यतेत्यर्थः पाकादौ न त्वयं क्रमः ॥

[उन्मेषकः— पचतीत्यस्य पाकं करोति, इतीममर्थं निर्दोषाणि, न पात्रशब्दस्य । नेन तिङ्न्ते केनचित्कर्मभावेन पाकोऽभिधीयते केनचित्कर्मत्वार्थं इति गम्यते । गम्यमाने भावे पाकादावपि तथा निर्दोषमसङ्ग इत्यर्थः । यन्ति पाकं करोतीति तिङ्न्तव्यवहारं भेदेन निर्दोषयति नम्रतिपद्य भेदम्, पाकादपि तु न तथा भेदप्रतिपत्त्यनादिति गम्यते ।]

[उन्मेषकः— ननु तिङ्न्तेऽपि न पृथक्करोत्यर्थोऽभिधीयते, अविधाने प्रमाणाभावात् । यत्तु निर्दोषं तदुदाहृत्य भेदं परिहस्य, यथा कस्यामिनिवर्तनं करोतीति । न तावत् पाकादिनिवर्तनविषयोऽपरः करोत्यर्थोऽभिहितः । करोत्यर्थं एवामिनिवर्तनम्, न च तदापि अपरं करोत्यर्थं सम्यक्चि योऽभिधीयते ।]

परिकल्प्य भेदं तयोपदर्शनं पाकस्यामिनिवर्तनं करोति भवेति चेत् ।

[वस्तु भावार्थे साध्यत्वं तद्भावत्वेन स्वाभाविक-
मित्यभिप्रायेण चोदयति- परिहृत्येति ।]

न, पात्रादावपि भेदप्रतिपादनप्रणयत्वात् ।

[उन्वेषकः— वद्या अज्ञानमेव भेदं परिहृत्य
निदर्शयति, वा स्वयंसा यच्चिदन्ते निदर्शयन्ति- न
पात्रादाविति ।]

शब्दोपकल्पितस्तिरन्तेष्वपि भेद इति चेत् । अस्तु
तावच्छब्दार्थमेवो वस्तुन्यपि उपादायिष्यामः ।

[उन्वेषकः— तिष्ठन्त्यस्य तावदर्थरूपं भवताऽङ्गी-
कृतम्, तत्तु तादृक्मिथ्यनन्तमेव वक्ष्यामः ।]

नन्वेवं भावनाया अपि साध्यरूपाया भावनामन्तरा
पातस्तदपि तथैत्यनवस्था । वरि मन्तं ध्यायतो हि सा
स्वरूपमेव शब्दस्वादादसं पर्ययीनोपमानम् । अत्र स्वरूपा-
चयालसिद्धेः नान्यसम्पर्ययपेक्षेति । पात्रार्थोऽपि तर्हि
तथाऽस्तु । उपादाह- वस्तुतः सोऽपि तथा भवता वा
भवापादितवशाभावः स्वयन्दैर्वासायत्प्रोपादीयते ।

ध्वनन्तदियपि कारकसम्बन्धोपपत्तेः अन्यथाऽपाने
कारकसंज्ञासंज्ञादव्यापारसम्बन्धः कारकानुपपत्तो ।
किञ्चसम्बन्धमभिव्यक्त्यात् कारकभावसा ।

इदमेतन्तु पात्रादिषु प्रत्ययोपादानेन सिद्धभावेनानु-
नयात् । अनभिभवनि चेत्यादी न पात्रमिभूतरूपमन्व-
यादास्यं धर्मान् स्वपात्रात्परिनिर्देशनेन निदर्शयति भाव-
नाया इति । न च तिष्ठन्तव्यपेक्षेरेकशब्दस्य विद्वद् भेदा-
मेतोरिति गौतमिषु मिथमट्टमिथ्ययोपादानत्वात् ।

साध्यभावरूपप्रतीतिनिर्देशनाद्या च धार्यस्य
निष्ठनेतु भावनामिच्छतो धार्यस्यैव नर्मत्वप्रसङ्गो न
करणर स्यात् ।

तन्मादात्तस्यै एव त्यागादस्मा धातुतत्पदोपादानेन फल-
भवनसमर्थो भावनात्मिक चेति उपपन्नम् ।

[उन्वेषकः--तस्मात् मूल धार्यसातिरिक्तभावनया,
धार्यस्यै एव त्यागपरत्तस्मा धातुनोपादीयमानः प्रत्ययाय
फलभवनसमर्थतया सम्प्रमाणेन । एतन्नसमर्थेणासा-
द्वचनभावादि प्रागुच्यते इत्याह- तस्मादिति ।]

इदेषामप्रवृत्तम् । उपादाह--

इत्यमाने दस्तुभेदे नेशा जगद्धार्यमात्रजा ।
प्रत्ययार्थेनाभिभव सिद्धे तद्भावनिश्चयः ॥

[उन्वेषकः-- यदि धार्यस्यै भावनोपेक्षातिरिक्तो येषी
न स्यात् ततः शब्दोपकल्पित एवार्थं भेद इत्यस्युपपत्त्येत,
न त्वेतदस्ति, प्रत्ययपरिहृत्यन्तोः धातुव्याप्ययोगविभागा-
तिरिक्तयो प्रत्ययसिद्धत्वात् ।

वस्तु पात्रादी साध्यत्व न गम्यते तत् प्रत्ययार्थेन
सिद्धत्वेनाभिभूतत्वादिति तत्राप्याह--प्रत्ययार्थेनेति ।]

दर्शयिष्यते एव धार्यस्यैवो धार्यार्थाद्वेदवत् मिथ्या-
ऽतो न शब्दसामर्थ्यलिखितमिति युक्तम् । अर्थात् हि
वस्तुनि तथा नाम भवेदिति ।

एतन्नपरिहृत्यैकत्वाच्च शब्दस्य न वस्तुरूपकत्वात्
विभयः । निश्चिते तु धातुनिर्भाव्यत्वहेतोपादानेऽभिभव-
मिथ्यन युक्तम् । न चेत् तथा प्रनाशानायात् । ताभ्य-
ध-अन्यस्य सम्प्रमानभावनानिगन्त्यात् ।

[उन्वेषक -- यदि धार्यस्यैतिरिक्ता भावना नास्तु-
पगम्येत ततः ध्वनित्यनुपपत्तेरिति अगृहीतव्यतथः
प्रथयः स्वयसिध भावनानुद्धि कुपोयेन शब्दोपकल्पितो
भेद इत्युपपत्ते, इत्याह- सन्नपेक्षे । विभवः सामर्थ्य-
मित्यर्थः ।

उत्तरार्थं त्रिभुवोति-- निश्चिते दिवनि । भावन-
सम्बन्धेति । ' देवदत्तेन पात्रः ' इति धार्यस्यै एतन्व-
माणाव्याहृष्यमायनियतेः शब्दवाच्यभावनाविपत्त्यादि-
त्यर्थः ।]

तथादर्शनात् धातुत्वया एव इति ।

[उन्वेषकः-- इत्येते च सम्प्रमानभावनविप-
कारसम्बन्ध इत्याह-- तथेति । एतावत्सुक्ते धातुत्वया
एवः कियते एतेकस्यार्थे वाक्यं समाप्यते इति ।]

विज्ञ-
विज्ञियन्ति पचन्तीति न विद्योप. प्रकल्प्येते ।
श्रुते वयापारनाजान्त्वान् कर्तुंभेदोऽपि ये कुतः ॥

[उन्वेषकः-- इतश्च धार्यस्यै चतिरिक्ता भावना
अस्तीत्यह- निश्चेति । यदि धार्यस्यै चतिरिक्ता भावना
अस्त्युपगमने तथा निश्चिति पचन्तीत्यनयोरीति ध्वन्ये-
स्तुत्यामन्तं प्राप्नोति । उपयोगे विनिर्णयत्वात्पात्र-

विपयत्वात् । ननु पत्नीतिशेषोपासदेवदत्तादिकर्तृकः
पात्रोऽभिधीयते, विकल्पन्तीति न तदुल्लङ्घनं, अतः
कथमैश्वर्यमित्यस्योद्देशाद्— श्लेष् व्यापारेति । स्वय
कर्तृभेदे सति अर्थभेदो भवति । स एव धारणातिरिक्त-
व्यवहारानभ्युपगमे न युक्तः ।]

न तावन्निवृत्तेषु धारणं एव व्यापारमोपादीयते
विचिन्तयन्ति पचन्तीति धारणार्थमेतत् प्रत्यगाभेदप्रसङ्गात् ।
कर्तृभेदाद्यैवमिति चेत्, न, व्यापारभेदमन्वेषेण तदनु-
पपत्ते । तथाहि, साधनाना निरोद्धृत्वे कर्तृश्रमे देव
दत्तादेव एव वतीति न तदुल्लङ्घः । अतुणतया धातु-
नाभिधीयमानव्यापारत्वे तु तदुल्लङ्घ एव कर्तारः । एतेन
मिति निवृत्तिरिति धारणातिरिक्त इत्याशयो
व्यङ्ग्यशक्तः । तस्मात् धारणातिरिक्तो व्यापार उच्यते
यस्मिन्नेतदर्थभेदः ननुभेदश्च ।

[उच्येकः— भिन्नतीति प्रत्येकदेशेयदत्तादिकर्तृभे-
दापात्रोऽभिधीयते । निवृत्तीति तु प्रत्येकदेशेयदत्तादिकर्तृभे-
दापात्रं । तथा भिन्नतीति देवदत्तादिकर्तृक एव, देवा-
भ्यतीति प्रत्येकदेशेयदत्तादिकर्तृकः । एतस्मिन् चैषा मन्वदाना
भेदार्थं यतिरिक्तव्यापारानभ्युपगमे तुल्यार्थं न स्यात् ।]

अथ, कलः । स्वान्ततम्, कर्मसमवायिजिज्ञेयैव
धात्वर्थतिरिक्तो व्यापारोऽभ्युपगम्यते । कर्तृसाक्षिणेषु
उपमिति ।

[उच्येकः— अनेन मद्भा दशयति । अयं चाद्यद्वयं,
कर्मसमवायिजिज्ञेयु विचिन्तयन्ति पचन्तीत्येवमादिपुत्रेण
प्रकारेण धात्वर्थतिरिक्त, कर्तृ-वापारो त्रेहुं शक्यते ।
तदनभ्युपगमेऽभिधीयमानव्यापारतो च कर्तृत्वश्रमे सति
तदुल्लङ्घ एव सर्वनाभिधीयमानव्यापारत्वेन वतीति प्राप्नु-
वन्ति । न हि तदुल्लङ्घादिकर्मसमवायिना फलेन प्रत्येक्य
व्यापारेणाभिधीयमानेनाभिधीयमान व्यापार देवदत्तादयो
भवन्ति तेन अवश्य कर्मसमवायिजिज्ञेयो देवदत्तादी-
नामभिधीयमानाकारादिप्रत्येक प्रत्येक-वापारतिरिक्तो
व्यापारोऽभ्युपगम्यन्तु शक्यः । कर्तृसाक्षिणेषु तु यजते
पचन्तीत्येवमादिषु दश्वेषु व्यापारार्थेण यजतान-
विवक्ष्यत्प्रादुर्भावोपि अभिधीयमान-वापारत्वेन कर्तृत्वो-

पयते । अत्रत्येव व्यापारान्तरे भवति कर्तृभेदोऽर्थ-
भेदश्चेत्येवमप्युक्तं कर्तृभेदकारणमिति ।]

उच्यते—

श्लेष् व्यापारानानात्वात् कर्तृभेदोऽपि वै कुतः ।

‘ यजति यजन्ति ’ ‘ यजते यजमानः ’ इत्युपात्रो
धातुनाऽभिधीयमान-वापारस्य कर्तृत्वात् सकलविशेषस्य
च यजति यजमान-वापारस्य ‘ यजन्ति
यजमानः ’ इत्यनुपपत्तिः । धात्वर्थतिरिक्त व्यापारप्रधान्य-
विशेषाया तुल्ययते । नन्वभिधीयतेऽपि व्यापारभेदस्य
स्वतन्त्रव्यवहारमेवात् कर्तृभेदः कारणमेव इत्यादिवाप-
विषयत्वमेवमुपपद्यते ।

[उच्येकः— यद्यपि धात्वर्थान् व्यापारान्तर नाभि-
धीयते इति तथापि धात्वर्थे एव स्वातन्त्र्यविषयभेदात्
कर्तृभेदो भवति । तस्मिन्नेव यजते यजन्तिना स्वातन्त्र्यं
विशेषते तदा ‘ यजन्ति यजन्तः ’ इति प्रयुज्यते ।
यजमाने तु स्वातन्त्र्येण विचिन्ते (यजते) यजमान
इति । विषयत्वे हि वाक्याणि भवन्ति, यथा ‘ इक्षीयेन
परमाणि ’ इति अविहितसति दीप करणत्वेनोपदिशन्ति,
दर्शनविशेषात् तस्मात्तदयो विषयकित इति ।]

किमिदं स्वातन्त्र्यम् ? साधनाना नियोजित्वम् ।
काष्ठदीपि पचन्तीति कथम् ? नियोज्यन्तारासाधनं
नियोजकत्वाविषया प्रत्येक्ये न स्यात् । तस्मात् प्राधान्येन
प्रतिपाद्यमानव्यापारता स्वातन्त्र्यम् ।

[उच्येकः— यस्य व्यापार प्राधान्येनाख्यात इति
तत् स्वतन्त्रम् । काष्ठदीपि पचन्तीति काष्ठदीपना व्यापारः
प्राधान्येनाभिधीयते । तस्मात्तानि स्वतन्त्राणि ।]

तथा बोलम्— स्वादीये प्रत्येक्ये कथ्यमाने स्वादी
स्वतन्त्रेति ।

[उच्येकः— प्रत्येक्ये इति स्वादी-वापारः कथ्यते
यथा पचमानमोदत्तं विमति । स्वास्या हि चाप्येव
ओदनो निर्वर्त्यते, गन्धया । तदनेन यस्मिन्ना स्वादी
ओदनपात्रे स्वतन्त्रेणुच्यते । अथवा प्रत्येक्ये इति तुल्य-
प्रत्येक्येऽभिधीयते तस्मिन्नेवमन्वदानपरत्वात् अतुणत-
र्येन स्वादीत्ये नियमसाधन इत्यर्थः । न तदु विव
स्वतन्त्र कश्चिदनेन भावयितुं प्रयत्नतीति ।]

मनुष्यत्वात्, कदादात् एव च ७ ।
 तथाहि, पश्चिमा देवदत्तनामोऽप्यदात् विविच्यदिना
 चानुपादानात् विविच्यन्ति पश्चिमात्तयेमेदं कर्तुमीदौ ।
 यत्रतना विविच्यन्तास्तु तदर्थेनाभिधानात् ऋषिर्वा
 कर्तुमीदौ । तथा चोक्तम्—तदभिर्षिपूर्वकं प्रेरण-
 न्मतेन वा यत्तस्यै पच्यते । इति ।

नैऋतम्—

विहित्तिमानसंकरपविशोपेकावल्भ्यनौ ।
 क्षायमानवर्षत्वात्प्रेषायन्थानिधायिनौ ॥

[उन्मेषकः—जावे वनद्वयो विधीयते । जन्व-
 येश केशो जाव इत्यभिधीयते इति पाठशब्दात् ।
 विक्रमेन प्रतीयते, न इ देवदत्तनामकः । तस्मात्-
 द्वेदममेकान्वयः । कामशब्दात् संकलनविशेषोऽवगम्यते ।
 शेषे देवदत्तनामस्य पुत्रोपासादेस्तदर्थंसादस्य संकल-
 नविशेष एवार्थः, नारदानादयः ऋषिर्वा व्यासश्च
 इति ।]

भाष्यविधिनौ पाठो यथ इति विहित्तिमान
 कश्चननाम पाचयति पचानपदवती, न तदतिरिक्तौ
 कर्तुंश्यासी । पाचयति क्रिया सिद्धेऽनिरुद्धंभात् । तथा
 'पच्यते तदुक्तः क्षयमेव' 'पचते यदमानः' इति
 तस्मात्सर्वैः तस्मात्तान्युपसंगमः ।

[उन्मेषकः—पच्यते निश्चयवद्वयार्थेऽभिधीयते ।
 तदति विवलेनायं कर्तुंश्यासी, पचयति, स्यात् तत् ।
 पाठ इत्यन्वयं पाठस्य क्रिया सिद्धेति व्याचष्टीत्, न
 त्वेवदति । तथाहि पाठः सिद्ध इति वदति, न इ
 पाठस्य क्रिया सिद्धेति । एवं तात्पर्यद्वयोऽभ्यासात् ।]

तथा 'पचति देवदत्तः' 'पचति काञ्चन' इति
 प्रमाणानुसारेण नार्थान्तरविचारतः पुनश्च ।

आपविचारदि तस्मान्मेव तदर्थं नापिद्यम्,
 अपविचारत् तस्मात्तदतिरिक्तवत्तथा । प्रत्ययमेव हि
 प्रमाणानुसारेण एव कर्तुंश्यासी ।

[उन्मेषकः—अतएव विकल्पेन कर्तुंश्यासी चावर्षा-
 पतिः प्रतीयते । तस्मात्तदपिचारदिस्तेनमेव तस्मात्
 न कर्तुंश्यासी इति ।

शेषे पचे, पाट प्रचरे, शेषेऽप्यभिधीयते इति ।]

यथोक्तम्—

तथा क्रमवदोर्विष्यं प्रकृतिप्रलयान्शयोः ।
 प्रह्वयश्रुतिवैलक्षण्यं भाष्यनाम्ना प्रतीयते ॥

प्रचनना च प्रयेण प्रत्ययार्थ्यात् प्राचन्यादि
 प्रत्ययार्थत्वम् ।

[उन्मेषकः—अपि च पश्चिमात्तत्र प्राचन्येन कर्तु-
 ष्यासात्तदवसीत्ते । प्रचनस्य च प्रत्ययार्थत्व 'वैरुहः'
 श्वादिषु प्रसिद्धम् । तस्मात् प्रत्ययार्थो भाष्येवाह—
 प्रचनानां चेति ।]

अस्यदिषु व्यभिचार इति चेत् ।

[उन्मेषकः—अस्तीति न व्यापारविष्टे वस्तुनि
 मनुजते । किं तर्हि । सचायम् । न न सचा व्यापार
 इति ।]

न, वस्तुनो भावेऽपि स्यात्तस्मात्प्रतीतिः । अन्यथा
 अस्ति नावः सचा इत्यमेव प्रवच्यते ।

सचाया एव व्यापारयत्ना प्रतीतिर्मेदं इति चेत्,

न, व्यापारयत्नस्यैकत्वस्य साध्यत्वस्य पचादिषु
 निश्चयात् । इदमेव तर्हि व्यभिचारः 'यत्ने यत्नान्, '
 'पच्यते तदुक्तः स्वयमेव' इति । व्यापारयत्नस्यैव
 वा चातेऽप्यभिचारः । न, अस्त्युपगमात् । विद्याऽपि-
 धानस्य तदतिरिक्तवत्तत्, तस्याप्यप्यभिधेः । पाकदिषु
 व्यभिचारत्, मेदेनातिरुद्धंभात् अप्रतीतिः, इत्यत्रयाने
 मेदेन निश्चरंभात् । अन्यथा तुल्यत्वात्तदतिरिक्तमेव स्यात् ।
 सामान्यविशेषोश्च साध्यतापनमाश्लेषेण, सामान्यस्य
 असाध्यतात् अतिविशेषतापनानुपपत्तेश्च ।

[उन्मेषकः—अस्तीति । अन्यथा तदपिचारस्य
 अन्यथासिद्धरन्मुक्तवत्तस्मात्तत्र आशयान्तरम् । मेदे-
 नेति । पाठस्य क्रिया सिद्धेति न पाठादिकात्प्रमेदेन
 कर्तुंश्यासी तदर्थं । नापि निश्चरं प्रतीयते । यदि
 व्यापारयत्नं स्यात् ततः पचादिषु तदुक्तवत्तत् प्रतीति-
 निरुद्धं स्यात् । 'नान्युपगमात्' इति वदितव्यम् ।
 उन्मेषकः—न प्रत्ययस्य व्यभिचारो नापि पच्यतेऽप्य-
 निवार इति प्रसिद्धम् । ततोऽप्यभिधीयते तस्मात्त-
 दाह—अन्युपगमादिति । व्यापारयत्नस्यैव तस्मात्-
 तदुक्तवत्तत् अस्ति तदपिचारमेवेन वस्तुपिचारोऽ-

कारकत्वमित्यर्थान्नं प्राप्नोति अकारकत्वापि भावस्य धातुनोपात्तत्वादिनि । 'न चापि व्यभिचारस्य तादात्म्याभावात्प्रतिष्ठा । वचिद् दृष्ट भ्रान्तिबोधे बाधधीरव-
वातिका ॥'

नैव हि व्यभिचारस्य कचित्साक्षाद्वापातक्यं दृष्ट येन सादृश्यस्य व्यभिचारित्वे गमनमाने तेन प्रामाण्यं न्याह-
न्येत् । ननु भ्रान्तिबोधे दृष्ट व्यभिचारस्य व्याघातकत्वम् ।
अनाह- भ्रान्तिबोधे बाधधीरववातिका । भ्रान्तिबोधेऽपि
साधयिषो न्याघातवत्त्वं न व्यभिचारस्य ।

चातिक्कारस्तु रिधादिन्यापार प्रेत्यामाह- इह
रिरादिरिषुने न्यौ नास्तेन्यौ हे भावने अनवगम्येते शब्दा-
शिक्षा चार्थात्मिका चेति । प्रत्येककलापात्रम् मयना ।
उक्तं च भट्टरादे- 'साध्यायाव्यवयवविनिष्ठा कथं
विधायका. साध्यायादोपात्तप्राप्त्या निवृत्तत्वे भावयेदिति'
इति । एतद्वत्त्वं निवृत्तिन विधिनिवृत्त्यमानवच्छिदादि-
प्रत्येककलापात्रो भावयेति ।]

इदमन् यद्वैरित्यनापि द्रव्यप्रदानभावनाभ्युपगमात्
निशदिपु तथापनीतेरुचियोगः ।

[उन्मेषक — ननु इदमन् यद्वैरित्यन कल्पयि सवत्-
प्रत्ययप्रयोगे भावनाया अप्रतीतेर्न भावनाया यावत्
वरणत्वम् । अतोऽत्र या गति. साऽन्यनापि भविष्यती
साधदक्याह- इदमन् यद्वैरिति ।

कि इतपान् ? इदमिति करोतिप्रामानाधिकरण्यात्
द्रव्यप्रदानभावनाभिधानमिति भावनायामेव यावत्त्वं करण-
त्वमित्यर्थः । तथा निष्क्रियो वैरदत्त ? पक्षा, पाचक
इति करोतिप्रामानाधिकरण्यदर्शनात् अन्यथापि द्रव्यनिष्ठ-
भावनाप्रतिपत्तिरिति आदिब्रह्मणम् ।]

यत्तत्र भावनाविषयत्वप्रतीतिं कल्पयन्नाहनि. । तत्
अनिरूपितकरत्वरत्नम् ।

[उन्मेषकः— पक्षमिति । तन् अनिरूपितकरण-
त्वरत्नं यवनमित्यर्थः ।]

तथाहि—
पत्रण खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारोचरः ।
तिरोदधाति कर्तारं प्रपानं तत्तिवन्धनम् ॥

[उन्मेषकः— तिरोदधातीति । प्रधान कर्तार तिरो-
दधाति कर्तुं प्राधान्यादित्यर्थः । अस्या तिरोदधाति
कर्तारमिति प्रतिशायते । तत्र हेतु. प्रधान तद्विषयत्व-
मिति । यस्मात्प्रधानं वरणतिक्रमनं तादात्म्यकर्तृनिवन्धन
वेन कर्ता करणेन कर्ताचिरोधीयते । 'प्राधान्यं तत्र
बन्धनान्' इति तु समीचीनः पाठः ।]

न खलु कर्तृयापारलक्षणाया भावनाया धातुवर्धनस्य
कर्मतरप्रसङ्ग. अवरञ्जनं वा परश्चादापि तथाप्रसङ्गात् ।
तथाहि— चिदादिषु न साक्षाद् न्यामिषते तवत्, अगि नु
परश्चादिसरणे । तद्व्यापारस्तु उच्यमाननिपत्तनादिसरण
परशुलोषा ण्व ।

[उन्मेषक— तथाहीति । वेद्यतया हि परशुना तीक्ष्ण-
गारेण मनुजमननं दासं छिद्यते । छेदने परशुमानसदृशं
माषकत्वमन्येन वरणा मथति । कर्तृव्यापारम्बु दुष्टो
वर्तते न दास्यं इति ।]

अत एव करणस्यापचहितव्यापारतया निशसिद्धे
सायकतम्वत्वम् । तद्व्यापारयोःपशुचित्तया च करणस्य
कर्तृ स्वातन्त्र्यमात्ररुपनर्तितोऽपि ।

[उन्मेषक — धर्तृयापारयत्ना हि कारणस्य प्रवृत्ति ।
यदि पुनस्वसंशुभ्रमने निपातने च परशुना दासं छिद्यते ।
तदेव करणं यथादानदोषाणि फलस्योपजुर्वतः स्वातन्त्र्य
मवति, कर्तृत्व मगतीत्यर्थः ।]

अन्यथा करणमेव व्यात् ।

[उन्मेषक.— अन्यथेति । व्यकारो वा प्रदिल्लयते ।
तत्त्वयमर्थ- अद्यपि कर्तृव्यापार परयो. करणमेव न
स्मारिति ।]

अग्रे च—
साधनानामभावात्. साधनकर्तृकर्मोतिरेकित्याम् ।
साधनानां नियोगो हि कर्तृव्यापार इत्येते ॥

शरीनेगानी कर्तृकर्मतिरिक्तसाधनान्तरणस्य साधन-
न्तरनियोग. कर्तृव्यापार इति नियोगविषयज्ञापित्वा-
त्तत्रैव कर्मसाधारणत्वात् ।

कथं तर्हि कर्मतरङ्गिणामः ? कथं च करणपरिच्छेपि कर्तृत्वापरं तदातिविरहिणः फलस्य कर्मता ।

उच्यते—

अन्यार्थादिप्रियवशाद्यगकर्मातिशयाद्विना ।
उदेद्यादन्यवृत्त्याऽपि फलभेदेऽप्यतेतराम् ॥

[उच्येक— न कथं पराधारेण कर्तृत्वापरविषयत्वेन कर्मतरं स्यात् कर्तृत्वमतिरिक्ततात्पर्याभावादित्येकत्वनामनेन परामः । किं तर्हि ? यागादिप्रियवशात् कर्तृत्वापरस्य स्वर्गादिकर्मस्य कागस्त्वान्तरं च प्रतिपादकामः । तथाहि स्वर्गं प्राप्नुं यागं करोति, न यागं प्राप्नुम् । तेनोदितस्मान्तेन स्वर्गस्यैव कर्मत्वम्, न कागदेः । 'कर्तुरीच्छित्ततमं कर्म' इत्याह आचार्यः । तन्मादिच्छान्तिप्रयामावाद् कर्तृत्वापरं चाहमपि यागात्-कर्मं यागादिप्रवृत्त्याऽपि तु क्रियापरमेव आप्तुमिच्छते । तस्मात्तस्यैव कर्मत्वमिति शैब्यायैः ।]

वदन्त उरविष्टस्त्रन्दरायाः क्रियायाः नास्त्येव-कथेन विषयतामुपपद्यमिहितं नेदं कर्म, इच्छाविषय-मावात् । उदेन्न तु कर्मात्मनोत्पत्त्याऽपि त्रियञ्च उदेयै-कानुनिवृत्तमात्राऽऽभिधानं प्रवर्तितया इतरकथस्य यास्त्येवतरात् ।

[उच्येकः— 'नेदं कर्म' इति प्रथित्या । 'इच्छा-विषयमावात्' इत्युक्त्याम् ।]

अतः करणस्यापि धारयत्यस्य साधनप्रतीतिनिन्दने अविहरेत् । यथा परसुना जिनतीति परसोदयम्बमानल-निपायमानत्वप्रतीतिः ।

[उच्येकः— अनेन करणस्य परसोः सव्यवहारतीति-निन्दिता ।]

पञ्चगुण्यो निरातपति शिवाभयनायेति निदर्शनं प्रयुक्तं चेति । यत्तु कर्तृत्वापरविषयवृत्तितरं कर्तृत्व-गत्तु च इति, तत्रोच्यते—

कथ्यमानाद्द्वारभेदाद्विज्ञा फलवन्तराजते ।
अन्योत्पादाहवृत्तात्मा भाषना किं प्रवृत्तति ॥

[उच्येकः— पञ्चनिपटतिगच्छादित्युक्तं तन्म प्रथय कथ्यमानवेषात्तरयैवाकनयोः शिवास्त्वान् न धारयती भाषना, अपि तु भाषनाया धारयस्य करणत्वेन कर्म-

त्वेन च संगतिः । साव्यवहृतीतिनिदर्शनाया च भाष-नाया व्यतिरिक्तया प्रत्ययौपासत्वा धारयसंगतिः । यत्तु 'अविभ्रजति' 'आवपति' इत्याशागते कर्तृ-व्यापारस्याविधयवादेर्मानाया धारयत्परम्, न तदस्माकं कथं च लोपमाधरति ।

'कथ्यमानाद्रूपमेदाग्निना' इति अतिव्याप्तः । तन्नापि अयमर्थः— अविभ्रजत्यथै धातुव्ययस्य स्वमानधास्य-भाषनात्मभेदाद्विनापि भवेत् कालस्यैव सद् एतन्मितिः । तत्र न किञ्चित् प्रवृत्त्यतिः ।]

तदेषा पञ्चतिवर्जनीति प्रत्ययसु-स्मानधातुगोचरो न भवतीति प्रतिपादितम् । धारतन्तैस्तमिधानं करोति-भावयतिम्यामिच न ना पञ्चतिमात्रहति ।

अथवा—

धातुनामभिधानीयान् कर्तृकर्मसमाश्रयान् ।
लघात्तनः त्रियाहृषान् विनेषान् प्रतिजायते ॥

[उच्येकः— अथ च 'अविभ्रजति' 'अतिव्रति' इत्यन्यापि अन्यो धातुयः, नन्वा च भाषना प्रतिपादे-व्याह— अथवेति । 'अविभ्रजति' इत्यत्र स्वरूपेण धारयितुं असाव्यास्यः प्रत्ययौपासनात्पञ्चस्यैव-साधनः । स्वकीयुत्पत्तौचो कालस्य, च ताराणभूतानु-कर्तृत्वापरः प्रत्ययस्य इति न चरुपयंरं भाषयताम् । एत 'अकिञ्चति' इत्यनपि स्वस्त्युत्पत्तौचो धारयस्य,

प्रत्ययान्तस्तु स एव । पञ्चतीत्यत्र तादृशप्रत्ययविभागः संशोभयैषित्य वा धारयस्यः । यमि चात्र प्रथोम्ब व्यापारः तदुत्तरपरिस्वन्दो विज्ञेते, तथापि 'कथ्यन्ते तदुत्तरः स्वयमेव' इत्यत्र परिरुपन्दस्य प्रत्ययस्यैव कालस्यो-ग-विभागवचनरत्वेन परैर्निर्दिष्टमिति अनव्ययमिवाचार्य-य एतस्य । प्रत्ययस्य कर्तृत्वापर उभयत्र । सुहृके

पञ्चति सुहोति इत्यत्र भोग्यदन्तायवयवस्यैवगमिभाग-तत्समिन्नो-आहृषतीवप्रतिव्यवहार-पर्ययौघा धारयती,

उत्तराभूतस्तु कर्तृत्वगताय प्रत्ययस्य । एवमन्यन्यापि दर्शयितुम् । यमि च दन्त्यस्य अपि संशोभयैवगम-युमपन्त्वौ, स्ववविद्योभासः स्वत्वमिवाभासश्च,

तथापि पञ्चति वञ्चति इत्यत्र गमनादेः संशोभ-विभागान्तो गन्तुयवप्रनायात्वेन धञ्चत् प्रतीतेः

अधिभ्रमणस्य आभारकर्मभित्तत्वापि अधिधीवमाण-
स्थाध्यात्मकर्मभित्तत्वेन शब्दादेश अवगमात् कर्मकर्तृ-
समाश्रयान् इत्युक्तम् । एवमन्यथापि कर्तृवैसमाप्रत्ययं
सयोगविभागज्ञेयप्रतीतिं वाच्यम् । सयोगविभागज्ञेये
लज्जामानो न किञ्चिद् साध्यन्मानवाः, निष्पदाना-
मुत्तरकालं पयसिदुपलभन्तात् । तेन प्रत्ययोपात्तक्रिया-
संघर्षात्तत्राभ्यस्तमिप्रार्थनं त्रिषारूपान् साध्यत्वान-
नित्याह । क्वचित्क्रियारूपादिति पाठः, स शोभन एव ।
विशेषानिति । संयोगविभागरूपत्वेन विशेषानियमः ।]

यथाऽधिभ्रमतेश्चतुर्द्वीस्थालीसयोगविशेषः आसित्वे-
रशित्वमानजन्यपारसयोगभेदः । एव सर्वत्र । यान्त्येः
सन्दुलावयवान् विभागः प्रथित्विन्वयवयवयोगो वा ।

[उच्येकः— आसित्वमानमुक्तं आभाःश्च स्वादीति
विग्रहः । एतदुक्तं मनसि— करोति लयावपति भावयति
इत्यादिविषयप्रधानवचनकविषयपाठुपातिरिक्ता ये पाठ
वस्ते संयोगविभागार्था इति नादधिभ्रम्यादिगन्दे पाल-
यन्वं भावनाया इति ।]

पदासीनत्यविच्छेद्व्यं घाल्वर्थकारणम् ।
रपन्द्वयापारपर्यायं करोत्यर्थं प्रचक्षते ॥

[उच्येकः— यत्पुनरिदमुक्तं 'वाच्ये लक्षणेदेक्ष
ननु कालसंभावयोः' इति, तत्राग्याह— उदासीनत्वेति ।
घाल्वर्थेष्ठावत् संयोगविभागोऽस्मिन् दक्षित' । भावस्य
परित्यक्तान्तरे पाठुपाध्ययोर्भावविभागपर्यायं स्वस्मिन्
सर्गोदासीनत्वमप्युतिरिति ।]

तथाहि— अधिभ्रमति, उदक आसिञ्जति पचति
न इत्यधिभ्रमणदिभ्योभेदेभ्योऽव्यापारपर्यायभेदो भेदेन
करोति स्मन्दते चेतने व्यापारिते इति व्यापाररूपभेदव्येने ।
न सैव सञ्ज्यामिमत्संयोगविभागोऽयम एव प्रत्ययः ।
एत —

व्यापारस्युक्त्युपपन्नो न संयोगविभागयोः ।
सतोऽपि हि चैष्टित्वा विरामं समुपागते ॥

न हि चित्तस्य स्थित्यस्य त्रिषारम्भपूर्वोत्तरदेश
संयोगविभागोऽयम् । अतएव तत्राभ्यस्तो व्यापारप्रत्ययो न
घातुं विरामेत् ।

विभागेन समुच्छेदात्सयोगप्रत्ययो न हि ।
भविष्यद्युक्तसंयोगविभागोऽप्यक्षता कथम् ॥

वत्प्वभिच्छिन्नोत्तरदेशसयोगविभागप्रत्यय आलम्बन-
मिति । वदति न स्यम् । न ह्युत्तरदेशसयोगः पूर्व-
निमग्नमावृते, न च विभागः संयोगेन सहेव वा ।
वदित्वागोनेच्छेदात् कुतस्तत्रावचयः ।

अपिच्छिन्नोत्तरदेशनिशेगभावमुत्तरकारणात् न सर्व-
माननाम् । तेषु वर्तमानानामतेषु कथमिन्द्रियं धियमुप-
जनयेत् ? मनोऽपि चागमित्कृशान्त्वस्य नैव समर्थम् ।
यथैश्वर्यमैव गणयते निश्चयादिषु विज्ञप्तादिज्ञानं भवति
गागणयते । तद्वदिह संयोगविभागान् गणयतश्चलनीति
सुखि' स्मात्, नागणयते ।

[उच्येकः— यथैवेति । अगणितवधुवागीन्द्रियस्य-
गणितवधुवाभावस्य चेतसः ।]

अथि न, स्थाणौ पूर्वोत्तरदेशेननिश्चयनाग्या संयोग-
विभ्रमाभ्या व्यापारयोः स्थात् । आभारदेशसयोगविभा-
गाभ्या सेति चेत्, तदमुक्तम् ।

तथाहि—
जलादयवसंयोगविभागौ स्थिरमूर्तिषु ।
जलाधारेषु मत्स्येषु व्यापारप्रत्ययादिना ॥

[उच्येकः— यथाक्षिति । जलनादिनः स्थिरमूर्तेः
मत्स्यस्य अनिच्छित्तोपपत्त्या एव जलदेशेन संयोग-
विभागो संभवति । न न तत्र चलतीति प्रत्ययो
चाकते । तन्नादकारणमेतदित्यर्थः ।]

प्रतीतिं वञ्च मत्स्याना देशः, न स्थाणोरिव द्येनो
न देशः । तदवयवाना च संयोगविभागोऽप्येति तेषु
मत्स्याद्विभ्रमणेषु वत्प्वभिच्छिन्नोत्तरदेशसयोगविभागो
न त्रियावगमः । तस्मात्सैव तद्विचक्षणः ।

नमरोऽप्यप्रवृत्त्यात्तद्व्ययोः संयोगविभागोऽर्होऽस्मा
प्रत्ययना । न च नियतितत्तापेनावपनिर्गमनत्वम् ।
सतमसे क्षणित्वे निगुप्ति त्रियावयवात् ।

[उच्येकः— मत्स्ये इति । रात्रवन्वचनरे निगुप्ति
चलनीति प्रत्ययो भवति, न तत्र व्यतिरिक्त नेशोऽन्व-
मस्ति वदित्पद्येनौ संयोगविभागौ विगुप्तः स्थानम् ।
तस्मात्पु मात्वेऽपि तेजसाऽप्यव्ययिक्तत्वात् तदवयव-

संयोगस्नेहसः संभवति । अन्त्यावयवसंयोगेऽपि च सर्वेन चलीति प्रसूतो न स्यात् । सर्वगिद्धनस्थ न तेव-
सद्विहादेर्षदकार्यसागपयवसपातमानरूपनकाच तद्वयवी
विद्यते, नैकदेवतासंयोगेऽपि सर्वेन चयनप्रवचः स्यादि-
लार्थः ।]

उत्समादिति धान्वात्तदशक्तिविशेषातिरिच्यमानतमा
त्रियापदाथो भाषनापर्नाकः ।

[उन्मेषकः— तस्मादिति । धान्वात्तदशक्तौ तदा-
द्वितविशेषश्चेति निग्रहः । तदादित इति व्यापारादितः ।
गन्धद्रादिपदे अन्त्यावयवसमाभनान्तर इत्यर्थः । विशेष
इति गुणनिर्णयः संयोगविभागात्मकः ।]

अन्वेषं भाषनाथो धात्वर्थस्य निष्पत्तिस्ततश्च फलस्येति
कर्म तन्निष्पायो धात्वर्थस्य कर्मात्, स्वर्गादि च
अन्त्यावयवं कर्म कर्म । तस्मात् धात्वर्थे एव
भाषनाऽन्तु । सर्वे धारण्ये चान्दस्य व्यापारान्तरानु-
पपन्नमादिरुक्तम् ।

[उन्मेषकः— स्वर्गमिति । अन्त्यावयवार्थः— यदि
धात्वर्थनिर्गतात् न्यापारान् न्यापारान्तरं स्यात् ततस्तस्य
स्वर्गादेः कर्मत्वं भवेत्, न्यापारान्तरनिष्पादितस्य धात्व-
र्थस्य कारणत्वम्, न तु तदुपलम्ब्यते इत्युक्तम् ।]

उक्तोत्तरमेकम् । तथाहि—

फलेन साक्षात्करणे कर्तृभ्रष्टापत्त्यर्थितः ।

कारणत्वं प्रधानांशो तादृक्त्वम् वा यतस्ततः ।।

[उन्मेषकः— तादृक्त्वमिति । तादृक्त्वं उदत्तरूपत्वं
परिस्फुटम् । ततः इति द्विधाभवनात् । यस्मात् द्विधा-
भवनानुच्छिन्नः परिभ्रष्टः छिन्नीयुञ्जते तस्मात् तत्र
परशोः कारणमिति ।]

न इमे अन्वयमैकरणवैक्ययो फलधारण्ययोः कर्म-
करणयोः दर्शितं हि 'परशुना छिनत्ति' इति न हि
द्विधाभाव्ये कर्तृभाषुतिसि तु फले वाचननिर्देशादि-
रूपान्तरात् कर्तुः । तस्यै फले वाचननिर्देशादिमिषाना-
यनप्रवचनरथाच । इत्याह भैदः— धात्वर्थस्त्वोत्पादनं
निर्णयः, परस्वर्गदेश्च सिद्धस्त्वोत्पत्तिपातवादिः । वृत्ता-
देश्च कर्मत्वं द्विधाभवने कर्तृत्वात् ।

तदर्थं परशुनिष्ठितं निपातोऽयमनादिह्यर्थं द्विधा-
भवेन प्रति करणत्वम् ।

[उन्मेषकः— 'करणत्वं प्रधानांशे' इति यदुक्तं
तद्विद्योति— तदर्थमिति । तदर्थमिति तत्कारणं वृत्तादि-
कर्मत्वकारणकमित्यर्थः । तदर्थमित्यत्र अर्थशब्दः कारण-
वाची । निपातोऽयमनादिरुक्तमिति । निपातोऽयमन-
तिमित्तर्कमित्यर्थः । यदा तदर्थमिति वृत्तादिकर्मप्रयोजनं
तच्छेषभूतं तादृक्त्वमभन प्रति करणत्वमिति ।]

तत्र परशोः कर्णत्वं छिनत्तौ प्रधानांशमेतन् ।
तादृक्त्वस्य तदधीनत्वात् । न धुत्वमननिपातनादिमान-
मभमभद्रद्विधाभवने छिनत्तीति निरूप्यते ।

[उन्मेषकः— 'तादृक्त्वं वा यतस्ततः' इति यदुक्तम्,
तद्विद्योति— तादृक्त्वमिति ।]

उत्सादिरामि धात्वर्थस्त्वोत्पादकोऽनुप्राहणो वा कर्तु-
व्यापारः समुद्दिष्टकर्मभवनतया प्रतिरुक्तमभयनान्तरपदेनो
धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांशतादृक्त्वफलकर्मणो धात्वर्थकरणश्च
इति न दोषः । न हि द्विधा भावयति परशुनेति परशु
त्रिधाभकनं चान्तरेण कर्तृव्यापार एकोऽपरताव्योऽपर-
साधन उपलम्ब्यते । न च कारण्य विद्वद्भाषुतिसि प्रधानांश-
निष्पत्तिसादृशीभवत्वात् । तथैवापि फलभूतेः प्रधानांशता-
वैक्यत्वकारकविभक्तिः विभागव्यवसायाद्य ।

[उन्मेषकः— एवं दृष्टान्त व्याख्यावाच्युक्तं दाशान्तिकं
योजयति— तस्यादिहेति । धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांशतादृक्त्व
इति धात्वर्थकरण्यः प्रधानांशः फलभवनं तादृक्त्वं भावना-
रुमन्त्र यत्येति विशदः । प्रधानांशनिमित्तकमपि तादृक्त्वं
प्रधानांश इत्यमेतेनोपचितम् । यदा, प्रधानांशो तादृक्त्वं
दस्येति समस्तान्तात्पर्येणोऽपि समासः । अथवा,
फलधारण्यव्यवसायो कर्तृव्यापारः प्रधानांशतादृक्त्वमेति
निग्रहः । अनेन ज्ञेयं 'तादृक्त्वं वा यतस्ततः' इत्यर्थं
पशो दर्शितः । एतदुक्तं भरति— यन्मेषकः कर्तृव्यापारः,
तत्र च धात्वर्थयोग्यत्वं, तथापि तस्य धात्वर्थकरणत्वं
स्वर्गादिफलकर्मत्वं चाविच्छेदं किंवाहयन्वादि ।

अनुमेयाय दृष्टान्तेन दर्शयति— नदीति । न हि परशु-
द्विधाभवनगोचरात् व्यतिरिक्तोऽपराधायः अपरतावयवश्च
व्यापार उपलम्ब्यते । अत्र साध्यं अपर राधनं यत्येति

विग्रहः । परशुगोत्ररथं व्यापारस्य व्यस्यत्वं यथा साधन-
तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । न च परशुगोत्ररथ एतस्मिन्नेव कर्तृ-
व्यापारे परशो कर्त्तृत्वं वृक्षादेश्च कर्मैव निरुद्धमित्यर्थः ।
पुनरपि दार्ष्टान्तिकं बोधयति— उषेहापीनि । न वागस्य
कर्मरश्मिगन्तुपङ्कः ।]

तथाहि—

प्रधानांशुमुपादाय साधनान्येकधाकथयताम् ।
व्रजन्ति सान्प्रव्यवहारो रूपतो ह्यन्यसाधनः ॥

[उच्येक — तथाहीति । उपादाय ओदनं वाष्टिदेव-
दत्तः पचेत्तिलैश्चसिद्धं कर्तुं व्यापारे कम्भवननिष्ठकाशा-
दप' कर्ण' रादिना समन्वये । न च तत्र व्यापारमेव
उपलभ्यते काशगोचरः ओदनगोचरश्च । अपि त्वेक एव
कर्तुं व्यापारः । स तु रूपतः स्वभावन. कर्मोद्देशप्रवृत्तयात्
काशादिनाधनो न काशादिकर्मकः । अन्यसाधन इति ।
अन्यसाधनं विद्यतेक गुणस्य कस्येति विग्रहः । एतेन
' न व्यापारे दृश्यतेऽन्त्या ' इति बहुक दूषण
वञ्जितम् ।]

तस्मादनुपालम्भो ध्यापारान्तरानुपलम्भमिति ।

[उच्येकः— तस्मादिति । गदेष घातस्यमानयो-
न्शुप्रभेदो दर्शितः— सद्योगविभागात्मनो धात्वर्थः, पचति
पटतीत्येवमादिषु स्मृतात्मकश्च भाव इति ।]

सन्तानमर्तुंकेषु बधते इत्यादिप्रसंगत इति । तत्र
वेचित्—

भाष्ये यतेतति गिग प्रथलं प्रतिवेदिरे ।
अचेतने प्रयोगस्य श्चुर्बुश्रोपचारधीः ॥

तथा यतेत यथा निजिद्रवणीनि फलभावनानुबन्-
प्रसन्न एवाप्याताये दिति । अचेतने एतत्प्रयोग,
उपचारम् । प्रयोगश्चुर्बुश्रुत् नोपचारिक- प्रयोगः ।

[उच्येकः— ' औपचारिक. प्रयोग ' इत्यस्य
अवयवः— औपचारिकोऽयं प्रयोग इत्येवविध. प्रयोगः
प्रयोगवाचुर्बुधन मवति ।]

इदं तु समाधानं प्रोक्तं तद्वत्त्वं स्थित् । न च अन्यथे
समाने हेतुवरे चाकृति तदप्रतिद्विधिति । निषेधोप-
गमस्याप्यस्य संशयवत् ।

[उच्येक — इदं त्विति । सिद्धे औपचारिकत्वे तदप्रति-
पत्त्यभाषोऽन्यथासिद्धः शशयो दर्शयितुम् । न च देव-
दत्तो गच्छति वागुधन्तीति समाने ह्यस्यप्रयोगे औप-
चारिकरूपप्रतिपादके प्रभाषान्तरे चाकृति तद्विद्विः ।
अस्तितामानेन औपचारिकरूपाद्युपगमे चेतने एवाप्युप-
प्रयोगः औपचारिकोऽन्यथाचेतने मुख्य इति विपर्ययाव-
गन्त्यायस्यवहारः अत्रादित्याह— निर्वयैति ।]

उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्सा ततो मतः ।
कृतोत्थो द्वये चेह तद्ग्रहणप्रत्ययोरुद्रव ॥

[उच्येकः— उदासीनेति । औदासीनत्वविच्छेदः कृतो
त्यर्थः । न च प्रथमे परिस्पन्दे च गभ्यते । तथाहि
प्रथमे सन्तुद्रासीनः सन् दुर्बलतुल्यन्यतो परिस्पन्दे च
उचि रथादिः । तेन प्रत्ययपरिस्पन्दयोरौदासीनत्वविच्छेद-
सामान्यरूपयोः आकृष्टतायथात्वात् चेतनान्यतयोः अर्थ
वदात्तावतिपर्यः ।]

औदासीनत्वविच्छेदो हि कृतोत्थं, उदासीने जिज्ञा-
ज्ञानाभावात् । औदासीनत्वप्रत्ययेश्च द्वैषम्, भारगति
प्रथमप्रत्यय रथादौ परिस्पन्दात् । तथाहि, प्रथमकल
प्रसंगत आत्मानमनुदासीनं बुर्नाम व्यापारवन्तमत्रैवेति,
परिस्पन्दमान चान्यम् । अतः प्रथमपरिस्पन्दयोः
औदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्प्रत्यययोः तदवभासयोर्विषय
त्वेन त्रियापदागैरस्यस्यमर्तुंकेषु तदभावः ।

[उच्येक — तस्मादिति पृथग्वृत्तिकर्मिका विधि
शानकरमिका' र्थशाशोशादित्यदिपप्रामाण्यज्ञानेति कृतं यतो-
पेता लिङ्गित्यापार. प्रेरणादिमिका शब्दभावना, अग्नि-
पान्मन्त्राणोऽपि च देवरचादेरिय न्यभार. शब्दमात्रम् ।]

तद्वक्तव्यं ' न परिस्पन्द एतैक' क्रिय नः कणभोजि-
वत् । ' इति । अथापि परिस्पन्देन .व. प्रयोगवन्तम्,
अस्त्येवाती ।

मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनस्तत्प्रयत्नजः ।
निष्ठित्यादियथा तस्मिन् साधनोपनिपातवतः ॥

आत्मना.उपेगात् विज्ञान— उच्यतिसोपादुदचे-
तयिस्त्वन्मात्रमप्येताहउप्रबलेदेतुं मनसि कर्म स्यन्द-

रुग्णसुते । आत्मप्रयत्नापेक्ष्य भूतेषु द्रव्येषु रजसादि-
रुग्णः परिस्पन्दः । उभयोरप्यनानात्मनः तदर्थावयवत्
विकल्पनादिवत् ।

तथाहि—

विकल्पितमिदं चिद्वस्तुत्पत्त्यादिसमस्तमित्यो देवदत्ते
असमनेता अपि देवदत्तस्य त्रिमासात् तस्य कर्तृत्वात्,
प्रधानत्रिधाया सर्वकारनेपनिपातात्, एकराज्यपरात् ।

[उच्येकः— प्रथमेति । विकल्पितमीनामुद्विष्टनेन
साध्यमाना प्रधानत्रिधात्तत्रैव स्वधर्मनेन सर्वकार-
काण्युपनिषत्ति । तेनाप्यसमवेता अपि विकल्पित्वाद्यो
देवदत्तताभ्यन्तरे तन्निष्ठाः । सर्वकारनेपनिपात एते-
पतिमग्न—एतेति । यदि प्रधानत्रिधाया सर्वकारनेप-
निपातो न स्यात् तत्तत्सर्वमेषि पाके देवदत्तादिकर्तृ-
त्वात्तत्सम्बन्धानामात् स्यात्प्रमोदन कर्तृदेवदत्तः पचेदिति
कारणभना भिन्नाप्येतेनैव साकल्येन न स्यात् । विकल्पित-
मिति सति काश्यादीनि विकल्पितकर्मण्येन प्रयोजक-
व्यापारेण सत्यन्ते । एा तदुक्तदनागतदेवैवनायत्त
न सतीत्यर्थः ।]

न हि स्य यापारविषय करणारिवाव कारणात् ।
तेषां भेदादिनाकल्पनादुपपत्तेः । एवं च कर्तृत्वमित्येव-
तस्य सर्वसाधयाना तद्व्यापारः कर्तृत्वमिति तेषां भावनान्त-
र्भावः । तन्मुनेन च साधयानाऽप्युपपत्ता ।

[उच्येक—तेषामिति । तस्मात्प्रधानत्रिधाया सर्व-
कारनेपनिपातात् विकल्पित्वाद्यननुत्पत्त्यादिसमस्तमित्योऽपि
देवदत्तत्रिधायाः । एष च कर्तृत्वमित्येवत्यस्य करणार्थाना
व्यसमवेताः परिस्पन्दार्यः प्रयोजकादिक्रिया, विकल्प-
त्तिरिव देवदत्तस्य । अतः करणादिपरिस्पन्दार्योऽपि
भावनानात्मतां ह्यचाह—एत चेति ।

तन्मुनेनेति । विकल्पितान्तरवापारतुनेन करण-
वैधिन्य उपरममित्यर्थः ।]

परोपाधिनिवारुपात् उच्यते न त्रियान्तरम् ।

संन्यादेव माप्यनमतः धरणासंगतिः ॥

[उच्येकः— 'पापुमन्वयधोवाग्ने मीषेते न हि
त्रिषे ।' इति, तदप्याह— कोपाधीति । काठेः पचती-
त्यत्र कन्दुलागवर्गिभावत्तत्त्वयोगवैधिन्यात्तत्र. पाठपाठ-

स्य स्यस्य अन्विषात्ततो भावनानासर्गात्तत्र त्रिधा-
तमत्वम् । अतश्च धारकस्येवोपाधिना क्रियारूपत्वात् न
क्रियात्रयप्रवृत्तिप्रयत्नो दोष इत्यर्थः ।

औपचारिकत्वे एव कारणमाह—संन्यादेयेति । यदि
क्रियासंन्यनिरपेक्षं यावद्विधान्यर्थः विधेत्, सिद्धश्च
कालान्तर न तिष्ठतः प्रयत्नवदेव त्रिधात्त परिस्पन्दवदेव
वा भवेत् । न तेनदति, क्रियामन्तरेणाधिकेः काल-
न्तरत्वात्तत्राप्येवमिष्टायः । अनेन च अनिपात्यक-
षात्सर्वेयतिशदानेन 'संन्यो नावत्येत द्रव्योः सांख्यामि-
षाधिनो.' इति यदुक्तं तदपि निराकृतमिति श्रद्धयम्,
करणमिषाधिक्रियाभिन्नाधिनोः सममि शाहोपपत्तेः ।
अतः करणेति । यस्मात् साध्यस्यो धारकस्यः करण-
मतस्यास्य पात्रादिकरणान्तरस्य इत्यर्थः ।]

पात्रस्यस्य यत्तु भावनानामुत्पत्त्यन्तर्गतविषयताप्रतीतेः ।
तस्या प्रतीत्या तत्प्रयत्नसंगतं तदन्तर्गतस्य भावनार्थं
त्रिधात्तमिति ज्ञत. त्रियादयप्रत्ययः ३ न हि वावित्तुणो-
परत्वेषु द्रव्येषु तदुपपत्ते । भावनानासम्भित्येव च
साध्यत न तदसम्भ्य विहितं, तदभावे तथा अप्य-
गावत् । अतश्च करणसंन्योऽनुपपत्तः । भावनानिरव-
नामुपपत्त करणभावयोगात्, साध्याप्रतीतेः निवारुपा-
पत्तेः ।

प्रधानं न्यापृतिर्यस्य धारकस्य प्रगमीदयेन ।
स कर्तासः पचन्तीति चिकित्सन्तीति मिताने ॥

[उच्येकः— यत्पुनः पूर्ववत्तेऽमिहितम्—'विकल्पि-
यति पचन्तीति न विशेष प्रकृत्यते' इति, तत्र परि-
हायमाह— प्रसक्तमिति । विकल्पन्तीत्यत्र तदुत्पत्त्यन-
परिस्पन्दः सत्त्वुदकाधिकरण वा तदुत्पत्तिप्रपण
प्रत्ययेनेत्यन्ते विकल्पितपात्रस्य प्रति प्रधानभूतम् ।
पचन्तीत्यत्र देवदत्तादिकापार पाक प्रति प्रधानभूत.
पचन्तीतिशब्दात् विकल्पयति इत्यत्र दार्ढ्येऽर्थभेदेन
भियते इति प्रथमोक्तता ।]

न मत्त्वशुण्ठो पापुनाऽमिषीऽमनःकारणं कर्ता येन
प्रत्ययार्थं पचन्त्युच्येत, अपि तु धारकस्य प्रत्यभिहित-
प्रधानवापारः । सर्वत्र धारकस्य कर्तृत्वात्तत्रमिषेर्षं
तदर्थं च प्रति निवेद्यतात् । तेन विकल्पन्तीति तदुत्प-

व्यापारस्य चरुतनाभिप्रातःकृतोऽवश्यावितरस्य स्यात्सु
दक्षिणिक्रयतन्तुस्रमनात्मनो वा प्रवानभूत्स्यभिधानात्
पचन्तीति देवदत्तयापारामिवाणात् अर्थभेदः कर्तृभेदश्च
विश्वयीति न प्रत्ययार्थपेनुयोगान्तरात् । क्व पुनः
पचिना तुल्यापारं विक्रिदेः परेण प्रत्ययेन तन्तुल-
व्यापार एव विवक्ष्यते, न देवदत्तयापारः । प्रवृत्तीना
रूपमेदासुव्यापारत्वेऽपि प्रत्ययस्य स्वार्थे शक्तिभेदात् ।

मासौ दास जलान्याप यत्कार्थत्वेऽपि दृश्यते ।
प्रवृत्ते रूपभेदेन प्रत्ययार्थो विशेष्यताम् ॥

[उन्वेक — भावार्थाद्यशब्दोऽप्येकप्रत्ययश्च जलया-
पारत्वेऽपि सर्वे तत्पर बहुवचनमेक विचिनमर्थे अति-
दम्प दृश्यते इत्यर्थः । एतदेव विश्वयीति—
बलान्तेति ।]

जलानीति प्रवृत्तार्थसमायायि तदेकार्थसमायायि वा
बहुवचनचनमासौ । तथा भासो इति । भासो दास
इति प्रवृत्तार्थवचनसमायायि तदाश्रयेकार्थसमायायि ।
प्रवृत्तीना स्वभेदात् उन्वेकत्वात् प्रत्ययभेदाभिधानात् ।
तथेहापि पचिपथे धारतृकार्थसमायायिन व्यापार पूर्व
कर्तृविषय प्रत्यय आह । मित्राश्च यद्यन्वयः । विनिरदि-
परतु प्रवृत्तार्थसमायायिनभिर्लक्षणम् ।

[उन्वेक— प्रवृत्तार्थसमायायि चत्तिशब्द-
राभिप्रायेण । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, इत्येव बोक्तम् ।
' तदेकार्थसमायायि वा ' इत्याह तिस्रश्चत्ताराभिप्रायेण ।
यथोक्तम्— ' कश्चिज्जलादिशब्दोऽस्तु प्रतीतिर्भूतिश्चयथाः '
इति । येषां जलस्योपसर्ग एकाव्यापारोपदिकार्य इति
दर्शनं तेषां प्रवृत्तार्थवचनसमायायिषु दृश्यम् । यथा
रात्रिप्रतिप्रतिशब्दाद्यन्वयस्य बहुषु जलान्यापिषु दप्र-
त्ययिषु वा प्रवृत्तत्वे सदा रमयमेव इत्याह— सदाश्रयेकार्थ
समायायि वेति । चानिस्त्वयप्रवृत्तार्थवचनस्यैकार्थसम्प-
दाकार्थम् । अथवा सदेकार्थसमायायिषु दृश्यम् । यथा
तदिति प्रवृत्तार्थस्योपसर्गनिर्दिष्टा व्यक्तिः परमृन्वते
हुदिरसत्वात् । अथवा तदित्यवयवपरमर्थः । स आश्रय-
शाली प्रवृत्तार्थस्य अन्वयस्य इति विग्रहः । तस्मिन्
समायायि यन् सदाश्रयैकार्थसमायायि ।

' पचति ' इत्यत्र दृश्यकर्तृविषयः प्रत्ययः वैवदत्ताश्रयं
धात्वर्थोक्तव्यविषयस्य व्यापारमाह इत्याह— निताश्रय
वेति]

अग्निं चित्तुष इत्यत्र त्वं यत्तं यजतीति च ।
दर्शनात्त्वर्थयोगात्स नाभावस्तद्भावतः ॥

[उन्वेक — यत्पुनरिदमुक्तं कर्मणा च करोत्यर्थे
प्राग इति । अन्वयपक्षत्वेनात्रापि पूषणमाह— अग्नि-
त्यादिना ।]

धात्वर्थस्य हि चयनावेष्टनाः रस्य वा अन्वयप्राधान्य
कर्म न व्यापारान्तरविधीयमाने व्यभिचार्येति ।

[उन्वेक — धात्वर्थस्येति । चयनस्य चयनमार्थं
कर्म । इष्टकामः शीकले, नाति । तेनेष्टकामकं चयन
म्यलमकं वा । स्थलस्य चयनतात्पर्यात् । ननु
वेष्टकामयोगात्तत्र चयनस्य अनिवात्तत्वात् कर्मरूपो न
पठते । नैष दोषः । चयन इष्टकामाना उत्पत्तिपरि
स्थापनं नाम पुरापरिस्वयद्वेऽभिप्रेत । स च क्रियात्मक
त्वात् कर्मणा युज्यते एव अन्वयप्राधान्यात् ।]

स तु भावकार्थम् । अत्रिशब्दश्च न स्वानुचरो-
ऽपि तु चरुतनवचन । एव द्युक्तम्— ' अत्र दोष
प्रसिद्धः ' इति भाष्यकारेण । स गद्य दक्षिणति तु न
माकनातोऽन्वय कर्मत्वमिति दर्शितम् । तथा महानाथे
कर्मद्रव्यजन्यो विनिरन्तेर्भावनाभेदेनेव दर्शित । इह
तावत् ' तन्तुलान्तेन पचति ' इति । द्वयं, पचिः
तन्तुलान् विक्रिदेव्य ओदनं निर्वर्तयति । यदपि द्वयं-
पचिर्विल्लुक्तम् । द्वौ तदाव्यापारौ कर्मानुयोगोऽनौ दर्शितौ,
तनौवनं निर्वर्तयतीति यथा प्रत्ययार्थान्याया प्रतिपादितम् ।

प्रयोनकक्रियायाहा कर्तृव्यापारोच्यते ।

कर्तृव्यापारविषयो भातोर्यो विद्वन्वते ॥

स्व व्यापारे स्वैक मित्रेणात् कर्तृव्यापारविषयः प्रेरण
दिप्रयोनककर्तृ व्यापारो गिजर्षः । धारतृविषय कर्तृ-
व्यापारविषय इति न धातिभानवत्तेस्तुल्यार्थविधिः ।

[उन्वेक — स्व व्यापारे इति । भाव्येत् घट कुम्भ-
कार इति स्व व्यापारे पूषणकारो नियुज्यते । रस्य न
यथादि कर्तृव्यापारविषय गटकल्प स्व व्यापार इति च
एव गिजो विषय इति प्रयोक्तृव्यापारो गिजर्षः ।

मवतीत्याख्यातात् मन्त्रधत्तवर्षदिपयो वृत्तकृत्वापार इत्य
 पुल्यांत्वं मयति भावयतिशब्दयो । अथवा षट्वावपवा
 निदभ्यना प्रयोक्तव्यं, मन्त्रयाज्ञाभ्य प्रयोक्तव्यं,
 सिद्धमन्त्रानां अस्मिद्धमन्त्रावयवार्तिना भ्रान्तेन घटो
 भाव्य । सिद्धभावनायां प्रयोक्तव्ययापते भावनेऽनुच्यते ।
 एतदुक्तं भवति— अस्मिद्धमन्त्रावयवमानं करणं भव
 न्तश्च फलवयना भाषा सिद्धमन्त्रवर्तितामन्त्राभाषना ।
 तदुक्तम्— 'शस्पादावपि कर्त्तव्ये मागेऽस्त्यो हि
 भावना । अन्यत्राक्षेपमादासु न तथा सा प्रशासने ॥'
 इति]

तदेतं भाषनार्गल्यादाख्यातप्रत्ययस्य हि ।
 यागेन भाषयेत्स्वार्गिल्लयं शब्दनिर्गमितं ॥

[उन्वेक — तदेवमिति । तदनेन भाषनाया
 वाक्यार्थान् दर्शितम् । इदं हिह वक्तव्यम्, कर्मैव
 वाक्यार्थे कस्यात् भवति ? उद्दिष्टं कर्म यमभिप्रेतितं येन
 च प्रथमम् । कार्यप्रधानभूतार्थप्रतिपादनपरं च वाक्यम् ।
 उपात्तं चैतत्त्वार्थकप्रथमम् । नैतत्कारम् । विशेषप्रयोजन
 हि भाष्ये विधायकप्रधानत्वात् । तथाहि यन्मयि न
 श्रूयते तथापि कथ्यते । फलं च न विधीयते, लिखात्
 एव पुण्यस्य प्रयुक्तत्वात् । प्रयत्नकथं विगिनन्त्यस्य ।
 तेन यत् पुण्यं प्रवर्तते तं विधेयं । न च फले पुण्यं
 प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्यम् । ननु यागेन स्वर्गं भाषयेदिति
 फलमेव विधीयमानमुपलभ्यते । नैव वचनव्यति यागेन
 स्वर्गं कुर्यादिति, किं उच्यते ? स्वर्गं कर्तुमिच्छेत् च
 यागेन कुर्यादिति । तेनाहृतस्य स्वर्गं न विधेयं ।

तथा च 'सकृत् उद्दिष्टे' इत्यनभिधानत्
 सकृदि साध्यत्वान्नयमे साध्यपरत्वात्कालस्य सकृत्सि-
 त्तुयादिति वाक्यार्थो भवति ।

'उद्दिष्टा यजेत' इत्यस्य वाच्यस्य प्रथमं कीदृशोऽर्थः
 प्रतीयते ? न तावदुद्दिष्टा यागेन कुर्यात् इति, साध्यपर-
 प्रतीत्युपपन्नम् । नापि उद्दिष्टा यागं कुर्यादिति,
 नामघातवर्षयोरान्यत्वात् । येष्वधिकस्य च गुणविधिना
 पक्षेर्न्यासात् । तेन निमित्तस्वभावोत्पत्तीयास्तोऽस्मिन्-
 सादानाधिनस्यार्थोक्तत्वं निमित्तं यजते यागेनेति । एव
 कर्णार्थता प्रसिद्धायां भाषापरिचरने घातार्थोद्पूर्वमिति

प्रतिपादयता सूत्रकारेण भाष्यकारेण च यजेतेत्यास्य अत्र
 गर्भो व्याख्यातो यागेन कुर्यादिति । तेन कर्णार्थ-
 पदान्तरसामानाधिकरण्यावगमात् कर्णार्थमापत्तामिति
 निश्चयोऽस्ति । तस्मात् मान्येन अत्रानयोपेता
 नाम्कार्थे, न घातार्थे इति सिद्धम् ।

एवमेव 'आग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं भाव्यं' इत्यादि
 कार्त्वाक्येऽपि द्वितीया तृतीयाभ्यां व्याख्यातव्या ।]

कथं कर्म इति चेत् ।

अपेक्षितत्वाद्भाष्यस्य कामशब्दाद् हि वक्तव्यः ।
 विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥

[उन्वेक — ननु स्वर्गं नाम इत्यत्र पुष्पविशेषण
 स्वेन स्वर्गं श्रूयते, विशेषक्येन पुष्पं । तेन विशेष्य-
 पुष्पपरत्वेन कर्मिपदस्य युक्ता, न विशेषणभूतस्वर्गपरत्वात्
 स्वर्गं मान्यदस्य दयाशब्दे— कथमिति । परिहारमाह—
 अनेपितेति । एतेन ज्योतिष्टोमगतविक्रमप्रवृत्त्यानां प्रेषण-
 वचनादीनामतिदेसात् एव प्राप्तत्वात् 'लोहितोष्णीषा
 ऋत्विजं प्रचरति' — 'दण्डी प्रैवान्वाह' इतिवचन
 विशेषणभूतलोहितोष्णीषदशविधाभ्यां गम्यते, तथा
 नाम्नात् एव पुण्यस्य प्राप्तत्वात् विशेषणभूतस्वर्गपरत्वात्
 स्वर्गं नामपदस्यैव ।]

यद्यपि स्वर्गादेव पुष्पविशेषणत्वेन श्रूयते, तथापि
 कामश्रुतस्यैवभावना, 'दण्डी प्रैवान्वाह' 'लोहितो-
 ष्णीषा ऋत्विजं प्रचरति' इति दर्शनात् । इतः ?
 भाषनायां भाष्यरूपेणैव । स्वर्गादीनां च वाप्यतया
 भाष्यपरप्रतीतिं द्वितीयानुप्रयोगे इव तदपि चित्तप्रति-
 पादनात् ।

[उन्वेक — तदेति । कामशब्दोऽपि एव महत्
 प्रतीयते इत्यर्थः ।]

तेन पुष्पवतीति स्वर्गं नामपदे अत्रुपादे स्वर्ग-
 विशेषणवदितिस्तिस्रः, भाष्यविशेषणत्वात्, घातार्थस्य
 श्रौतव्यापि विशेषणविशेषणत्वात्, कर्णार्थेऽपि
 श्रुत्युद्दिष्टाप्रविशेषणत्वात्, साक्षाधीनत्वात् योक्तव्योपर-
 योरसामान्यत्वात्, तस्यैव भाष्यत्वात् घातार्थविशेषण-
 तात् । स्यान्नतः स्वर्गादिविशेषणपरत्वेऽपि गुणभाष्य-
 न्नगदि स्यात् । न, भाष्यस्य प्रथममनेशब्दात् ।

[उन्मेषक — नेति । किं भाववेदिति प्रथमम वेदयते । स्वर्गश्च श्रीत्यात्मरूपेण पुरुषार्थत्वात् तदपेक्षा पूर्यमाणार्थो भाष्यत्वेन सवन्त्ये इत्यथ ।]

साधनेषु चोपचारादि-उदा ।

[उन्मेषक — साधनेष्विति । भाष्यमेव स्वरसात् काम्यते न फलसाधनाधन अपुरुषार्थत्वात् । ननु अनेना ब्रह्मेण साधनमपि काम्यते । नाह काम्यते । साध्यगने वेच्छा साधनेषु उदन्त्येति । न च स्वर्गेऽयन्तोपचार पदव्याम । तस्मात् स्वरसात् स्वर्ग एव काम्य इति तस्यैव भाष्यत्वम् ।]

ननु न भाष्यमेव प्रतिपत्तिप्रधाना काम्यधृतव अपि च निवोष्यादिवेषणप्रतिपादनपरा । अत्रथा कस्याप्यपेक्षे क्षेत्रे निवृत्तये कस्यैद कर्तव्यमित्यपरिज्ञानात् साधयेथ अपरिसमाप्तमपि पत्तिकरमव शास्त्र स्यात् । नैवाशास्त्र । यत् —

प्रतीगते निवोगोऽयोरसमर्थस्य फलार्थिन ।
अन्यथा ह्यसमर्थानां दुर्बाराऽपि निर्भवेत् ॥

[उन्मेषक - य स्वर्गादिफलाय निवोग तद्विषय च तत्र प्रत्येकयोगे प्रोदुमुत्पन्नस्य च समर्थे च निवोष्य इत्यर्थेयिदमेतत्, मित्रं नान्देनैतत् ।]

योऽपि किं शब्दादिशेषविशेषावसाय मन्वते, सोऽपि निवोष्यनिवोष्यनिवोष्यौ सामर्थ्यमिति । अथवा शब्दवदनेन शक्तिफलसाया असादीनामप्यर्थोऽधिकार स्यात् । अतपि चैच्छन्दे सामर्थ्यमुपाधीयते, निवोष्याव गमे तदपेक्षास्तु । तस्माद्यो निवोगार्थे प्रतिपन्तु तद्विषय चागुणानु समर्थे फलार्थी च न निवोष्य, असमर्थस्यानर्थिवोऽप्यक्योऽनभिहिते दाने प्रवतना योगात् । मित्र —

अतत्परत्ये फलता पश्चादेनास्ति शब्द ।
न सामर्थ्याद्गुणानु निवोष्यैकनिवयनम् ॥

[उन्मेषक — निवोगनिवयनमुत्पन्नम्, न फल निवयनमिति मयने दर्शनम् ।]

यदि स्वर्गदानादिभूताने न फलभेदाभिगमपरा, न शब्दवदी फलता पश्चादीनां स्वर्गादीना च । नापि

सामर्थ्यत । अत्र्याऽनुष्ठानमयुक्तमिति चेत् ? न, तस्य निवोगमाश्रयत्त-अनुपपत्तात् । एकवाक्यत्वमिति चेत् ? को विशेष ? अयदिच्छति अयत् कसेतीति स्वर्गदानो पण कुर्वादिष्यमेव विशेष । अत एव तद्धि न पुरुषविशेषपरा स्वर्गदानादिभूतव, परम्पारस्य सत्तु ।

अपि च—

निवोगपरतन्त्रस्य पुरुषस्यान्यदिच्छत् ।
अन्यक्रिया निरुद्धेति न निवोगप्रधानता ॥

अयदिच्छति अयत् कसेतीति विरुद्धमिति वरतो निवोगप्रधानाय हीयते, परार्थताहेतुत्वात् निवोगस्य । अपि च निवोगप्रधानत्वात् अयदिच्छतामयपिषा एव तत्राया दृष्टा । साध्यस्यैव विशेषणत्वमिति चेत् ? निवोगविषयत्वप्रच हृत ।

त्रिवातास्ताभ्यस्त्वपि विशेषणत्वात् । इच्छामाने प्रवृत्तिदशनावायुक्तमिषैत् ।

[उन्मेषक — निवोगविषयो दारा, तेन सह स्वगत्य साधनाधनसवत्र हृत कस्मादित्याह- मिषा न्तरिति ।]

नचेर नैमित्तिकत्वात् अग्निहोशादीना नित्यस्य याव । अयमप्ये दोषोऽस्तु, निवो यविशेषणत्वात् स्वकार्यत् परप्रतिपत्ति । ननु च स्वगत्यस्य दारा कर्तव्योऽवगम्यते । कथं त तस्य कर्तव्ये यदि न त स्यादयति । न, एवदाहवत इवेत्तवत विविदस्वा द्ययोऽपि कर्तव्यता स्यात् । ननु तर्कात्कदाचित् स्वर्ग दाने पुरव प्रवर्तते । न तहि स्वर्गदान । न, निमित्तिकदिभ्यतवाभूतेत्यपि प्रवर्तमानस्य स्वगत्यस्य विषयतात् । हेत्वन्तगत्त प्रवृत्तिरिति चेत् ? इहापि निवोगादिति न दोष ।

[उन्मेषक — इहापीति । निवोगेन हि कान्ये प्रवर्तते न तु फलप्रदानमिति ।]

स्यादेतत्, स्वगतिद्वि-छापयम निवोगनिष्यथि अन्यथा वृत्तदानोऽपि निवोष्य एव स्यात् न हृत निवोष्य । अतो निवोगार्थनिष्यथिहामर्थ्यात् स्वर्गादि सिद्धिप्रतीति । न, विवयविद्वेष निवोगप्रतिष्यते स्वर्गादिषु निवोपनिवोष्यत्वेनापिपवत्वात् । अन्यथा

शृट्नाहोदेश्वनुपमप्रसङ्गः । तस्मात् फल्गवाः स्वर्ग-
कामादिभूतय इति मनोहरम् । इति ध्यायैर्मण्डनस्य
कृतिः भावनाविवेकः अविमर्तः ।

० भावनाशब्दो हि निष्प्रकारिकां सत्यरूपापरा
किङ्कल्लग्नोभिर्गी (मात्सा) अभिषते । न चाशी
आपाने तादृशी अभिषीयते, किङ्कल्लग्नरहितरूपेण
गन्धामाश्रयात् । वा. २।१।१।२ पृ. १८३-

० भावनाशब्दस्य प्रयोजनरूपापारम्भित्वात् विषेगी
प्रयोजकदिग्भाषास्तरात् भावनात्वमिति । सु.
पृ. ५५९.

० भावनासंबन्धयैर्प्रतिपादनैव पदादीनां अर्थ-
वत्त्वं वरयते । सु. पृ. २६

० भाषयेत् कथमित्येषा भवति, न कारणेन कथ-
मिति सहभाष्यनमाप्रयोश्च गणयति । वा ३।६।१६।
४३ पृ. १०६९ ० भाषयेत् । किम् ? स्वर्गम् ।
केन ? योगेन कारणेन दर्शपूर्णमासप्रसङ्गेन । स्वर्गः प्रवान-
भूतः, यागः साधनं उपास्यमानशब्द, तस्मात् तेषामितरे-
तरयोगो चिन्तितः । टुप्. १।१।१।१।२, ५ भाषयेत्
स्वर्गम् । केन ? योगेन । कथम् ? इति प्रशङ्कान्त्या
भवति । १।१।१।१।७.

० भाविनः सुप्ररूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःख-
जनकं यद् भाष तस्य नाशकं दुःखरूपं तस्य, न्यामि-
संस्कारः । वि. ३।८।४.

० भाव्युपयोगश्चाप्रत्यक्षार्थं अदृष्टार्थं अनिपत्तोप-
कारकं प्रदरार्थं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं साक्षादि-
नियुक्तसंस्कारार्थं साक्षादिनियुक्तोपकाररूपकार्यार्थं चेति ।
वाच. पृ. ८३.

० भाव्युपयोगसंस्कारार्थं दृष्टार्थं अनिपत्तोपकारकं
कार्यं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं इत्यसंस्कारकं
वेदप्रवृत्तिरूपं चेति । वाच. पृ. ८९.

० भाष्यं प्राग्वहत् । गद्य भाष्येन तद् स्वरूपं
असत् । सतो हि भावो नोपपाद्यते । अतश्चेत् कर्मणा
भाष्यते, पुनः पुनर्गते भावविन्त्ये, कृपित्त । भा.
१।१।१।१।२४. ० यद् भाष्यं तद् कर्त्तव्यतां प्रतिपद्यते ।
वक्षिण्यत् तद् कारणं प्रतिपत्तुं यकोति राजादि । टुप्.

मी. पो. ३८३

६।१।१।२. ० कश्चित् विक्रियमाणतया भाष्यः यथा
' श्रीहीनवर्जित ' इत्यत्र व्यन्यातभावनायाः श्रीहृशः ।
कश्चित् सस्कारत्वेन यथा श्रीहृश एव प्रोक्षणभावनायाः ।
कश्चित् सस्कारत्वेन यथा ' प्रणीतानिर्दिष्टवीथि सवौह ' इत्यत्र
सत्यवन्भावनायाः पुरोडाशाः । कश्चित् प्राप्कत्वेन
यथा ' या शेषिण पयः ' इत्यत्र गोदोहनभावनायाः
पयः । टुप्. टिप्पणी न १।१।२।२.

० भाष्यता । इच्छाचोतिव्येन भावनायाः समी-
हितप्राप्त्यनित्यत्वावधारणात् भावनास्वरूपालोचनमा पुष्पा-
यंस्त भाष्यता । सु. पृ. ५८३.

० भाष्यमानं धर्मानाश्रयक्षति करणानुग्रहद्वारेण ।
टुप्. १।१।१।१. ० भाष्यमानेन कर्णेतिर्कृत्यते
आकाङ्क्षिते । १।१।१।१.

० भाषा । यद्यपि पाणिनिना वेदे इव भाषायामपि
स्वराद्युदात्तस्य कृतत्वात् लोकेऽपि स्वरनियमत्वमभावः
तथापि लोके स्वरनियमस्य शिष्टैरन्येण उपभ्रयतुद्यात्वे
कचन्ति इत्यादिवत् अत्युपादेव स्वरनियमो नाशरयक
श्ल्याटुः । सोम. १।३।१० वर्णकं १.

० भाषाशब्दाद्यो न कश्चिन्म, अनादिताकत्वं
भाषात् । गणि. पृ. ७९.

० भाषास्तराधिकरणम् । कसौ जपादिमन्त्रेषु
आगन्तः स्वरः एव प्रयोजनः, न भाषिकमन्त्रः ॥

भाषास्तरपदेऽश्विनैरश्विनैश्चनप्रतिषेधः स्यात् ।
१२।३।८।२०॥

भाष्यम्— भाषिणेण स्त्रेण केचित् गन्ता ब्राह्मणे
उपदिष्टाः, मन्त्रमन्त्राणि शैल्येण पठिताः । यथा
' इमामद्यन्त् ' इत्यश्वमेधे । क. पुनर्भाषिकः स्वरः ?
उच्यते, ' छन्दोगो यद्गुत्वाश्रये तथा याजसनेतिन ।
उच्यतीचसर्तं द्राष्टुः स ये भाषिकं वच्यते ॥ '
इति । तेषु मन्त्रेषु प्राक्चरत्वं न्यवर प्रविषेयः स्यात्
निष्ठितः । यस्यात् ? लयन्त्येवदेयात् । ऐरत् । यथा
इत्यपदस्येवदेयात् कर्मकाले गिरापदस्य नियुक्तिः । कथं
पुनर्भाषिके स्वरस्यापदस्येवो न मन्त्रस्य इति ? मन्त्रो
नोपदेष्टव्यः, रूपदेन प्राप्नोति । स्वरस्त्वपदस्येवो न
प्राप्नोति । तस्माच्चस्येवदेयः ।

दुष्— सागन्धेन मन्यो पच्छकनोति अभियादुम्, तत्र न विधीयते, माहतादेव । किन्तु भाषिस्वरः तस्य (मन्यस्य) व्यपन्नः, स विधीयते ब्राह्मणेन । अथवा (विधीयमानोऽपि) स्वविशिष्ट एव मन्यो विधीयते ।

मन्त्रोपदेशो वा, न भाषिकस्य, प्रायापत्ते-भाषिकरुचिः । २१ ॥

भाष्यम्— मन्यस्य वाद्यसुपदेशो न स्वरस्तेति । कथं वाच्यं ? मन्त्रोपदेशस्योऽत्र शब्दः । किमर्थं तद्व्यपन्नम् ? ' इत्यन्तःप्रधानीमाहत्ते ' इत्याह । मन्त्रेण चाश्री (श्रीप्रधानी) आदीयते, न भाषिकेण स्वरेण । मन्योपदेशेन प्रत्यापयति, नेतरस्य । कस्मात् तदुक्तं वाच्यं ? प्रायापत्तौ भाषिकरुचिः । भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः । तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पश्यते, भाषिकस्वर-संतानो विच्छिद्यते, तद्व्यपन्नार्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा यथा गीतस्तु कति चानि गीतयोः प्रवचनानि, तान्यपि तेनैव गीतिस्वरैः उच्यते, मा भूत् स्वगुणान्य विच्छेद इति । तस्मात् भाषिकस्वरोपदेश इति ।

दुष्— ये तावत् मन्याः छिद्रेण विनियुज्यन्ते, ते वाद्येण एव निश्चिताः, तादृशा एव प्रथेक्तव्याः । तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार एव नास्ति । ये पुन छिद्रेण व्यपन्ता, रचनेन विधीयन्ते, तेन अप्रातःकारेण मन्त्रविष्कनेनैव वृत्तये वाच्यम्, न भूयः स्वराणि रिपत्ते, वाच्यमेव मन्त्रम् । न च अद्वयान्तराणां वाच्यं, स्वगुणान्य तावन्वाये विद्वन् द्वितीयस्य अद्वयार्थवाच्यताम् ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य ० । २१ ॥

भाष्यम्— इत्यस्य (वृत्तस्य) अथवा स्वराणां ' इत्याममुक्तम् ' इति न एतदुपदेशः । किं तर्हि ? अन्तेन प्रवचनेन एवमेव अथो वयोपदेशो व्यपद्यते । प्रावचनेन (मन्त्रविष्कनेन) च स्वरेण व्यपन्नः । तन्मन्त्रं तद्व्यपन्नं तद्व्यपन्नः । यस्तु ब्राह्मणोपदेशेन मन्यः, तत्र व्यपन्नस्य अभावान् न व्यपन्नः । अद्वयस्य वच्यार्थं प्रयोगः । (एतद् गण अष्टमधिकरणे मन्त्रेण व्यपन्नान्तरि नवमधिकरणेऽप्युपदेशेन विधीयते इति पुनर्वाच्यम् ।) तत्रापि तस्य नवमधिकरणेन न

संस्थः, किन्तु अद्वयेनैव इति अस्माभिः नवमम् उद्बुध्य अष्टमे एव अधिकरणे नियेयते इति ज्ञेयम् ।

विदारः कारणाप्रदो ॥ २२ ॥

भाष्यम्— इत्यन्तेन तु गिरापदस्य विज्ञापे सुक्तः, नारवाग्रहणम् । यथा भाषिकस्वानुपदेशो मन्त्रोपदेशेन नारयेनोक्तः, नैगिरापदस्य अनुपदेशे निश्चितं वाच्यं शब्दते । तस्मात् तस्योपदेशः । स कर्मकाले विधानान् समाम्नायेन प्रातः गिरापदं वाचते । तस्मात्तत्र विज्ञापः ।

शा— ये मन्याः उमाभ्याये रचयन्तरेण समाम्नाताः, ब्राह्मणे च स्वगुणतरेण उपात्ताः, ते किं स्वसाम्नापक्षिद्वेन स्वरेण प्रथेक्तव्याः, उत्र ब्राह्मण-स्वरेण इति स्वरेण वाचयितव्यताम् ब्राह्मणस्वरस्य तेनैव प्रयोगः । (विद्वान्तामाह—) नैवम् । ये तावत् छिद्रे-विनियुक्ता मन्याः, तेन ब्राह्मणस्य तु गार्थवाच्यरि-स्यार्थवाच्यतात् न मन्त्रस्वरूपे तन्मध्ये वा व्यापारः । येऽपि वचनविनियोगः, तेनपि मन्त्रविनियोगपरं वचनं न तत्र वचनविनियोगे व्यापिषते । स्वगुणतरेण वाच्यं तु ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वस्य अविच्छेदार्थम् । तस्मात् आत्मविषयेन स्वरेण कर्मण्यपि प्रयोगः ।

मोम— तत्र च कर्मकाले व्यपन्नधर्मात्मनोऽपि इह ब्राह्मणतरेण मन्त्रोपदेशेन धर्मार्थविधिः प्रवृत्त-सिद्धिर्वाच्यताम् मन्त्रान्तरस्वरस्य अनादर इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थतु— भाषिकस्वरुपदेशोऽनु प्रवचनविद्व-स्वरस्य इत्यपदिपाने प्रवचनविद्विगिरापदस्योऽपि निवृत्तिः स्यादिति ।

पि— ' स्वो मन्त्रे भाषिकः किं स्वन् प्रावच-निशोऽप्या ।, ब्राह्मणेनैवामो, मोऽन्यस्वदुमेऽन्य-रतः ॥ '

भाह— कर्मकाले प्रथेक्तव्याः मन्याणां ' अना-न्यस्वदुमेऽन्य रचयन्तरेण प्रयोगः ' इत्युक्तम् । अना-रितु तु आनाम्नर एव । तत्र ये मन्याः उमाभ्याये गिरापदस्य उपात्ताः, ब्राह्मणे च स्वगुणतरेण प्रयोगः, तत्र कतः स्वरे जगती वरयेण्य इति विन्यायान् । ब्राह्मणेन मन्याणां उपात्तधर्मात् विनियोगान् अस्मिन् मुक्तधर्मधर्मब्राह्मणस्वरस्य अधीनैवामो वाचयन्तरे च

उपयोगसंभवेन कर्मकारप्रवेशेने प्रमाणाभवात् साक्षण-
स्वर एव प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, विनियोजकवचनस्य
शाब्दमन्त्रस्वरूपमानविनियोजकत्वेन अद्यान्वस्वविनि-
योगस्यै प्रमाणाभावात्, साक्षणस्वरस्य च पूर्ववाक्य-
प्रयुक्तत्वाविच्छेदाद्येनेन अन्यथासिद्धतया स्वतो विनि-
योगान्तररूपेणानुपपत्तेः, मन्त्रप्रमाणान्नसिद्धस्वरस्य च
अनन्वयानिदत्ततया स्वाव्यायविधिवत्त्वेन विनियोगान्तर-
रूपेणवा क्लृप्तवाक्यप्रयोज्यतावधारणात्, तस्यैव जगदौ
पाठः ।

यत्तु पार्यसारथिना लिङ्गविनियुक्तमन्त्रविषये
साक्षणे गुणार्थवाच्यसंज्ञासंज्ञासंज्ञासंज्ञा पुनः प्रयोगेऽपि
मन्त्रविनियोगकृतवचनस्यै अभवात् मुक्ता स्वरविनि-
योगान्तरप्रसक्तेः न साक्षणस्वराप्रसक्तिरिति दूषणान्तर-
शुद्धम्, तत् लिङ्गविनियुक्तमन्त्राणां अपविचोदनाचोदि-
तत्प्रभावे चपत्ते प्रमाणाभावाद्, यत्र अपविचोदना-
चोदिकवचनस्यै एव लिङ्गविनियोगः, तत्र साक्षणे पुनः
श्रवणसर्वो न्याय्येयम् ।

‘मण्डन—’ मन्त्रोच्चारं भाषिको न हरः स्यात् । ’
‘संकर—’ साक्षणस्वतो न ते । ’

६ भाषास्वरोपदेशादेवत्त्वं प्रावचनप्रतिषेध-
स्यात् । १२।३।८।२० ॥

भाषा नाम स्वरसंभारयो फल्यः, तत्र उक्तः स्वरः
भाषास्वरः, तेन भाषास्वरेण मन्त्राणां साक्षणे उपदेशात्
कर्मकारे मन्त्राणां प्रावचनस्य प्रवचनशालीनस्य अक्ष-
पनाभ्यन्तमश्लीनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यात् । कर्मकारे
मन्त्राः प्रावचनेन स्वरेण न प्रयोन्मः, किन्तु भाषिक-
स्वरेण प्रयोन्मः । ऐखत्त्वं यथा इयपदस्य उपदेशात्
कर्मकारे गियापदस्य निवृत्तिः तद्वत् । इति पूर्वः पद्यः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकत्वा प्रायापत्तर्भाषिक-
श्रुतिः । २१ ॥

साक्षणे ‘इत्यादिभिधानीं आदये इत्याह’ इत्यादौ
मन्त्रोपदेशः मन्त्रोपदेशः न भाषिकस्य स्वमन्त्रोपदेशः ।
भाषिकश्रुतिस्तु प्रावचने । भाषास्वरो साक्षणे प्रवृत्तः ।
एतन्मध्ये मन्त्रो यदि कारनेनेन स्वरेण चठेतेत भाषिक-
स्वरसंभारस्य विच्छेदः स्यात्, तदपरिहायार्थं भाषिकेन

उपदेशः । न मन्त्राणां भाषिकस्वरोपदेशः इति
सिद्धान्तः । जगदिमन्त्रोच्चारत् ।

धिकारः कारणाग्रहणे । २२ ॥

यदुक्तं ऐखत्त्वं इति (२० मन्त्रे) तत्रोच्यते । उक्तः
गिरापदे इयपदस्यो विचारः । कारणाग्रहणात् यथा
भाषिकस्वरस्य अनुपदेशो मन्त्रोपदेशेन कारणेन उक्तः
नेत्र इयपदस्य अनुपदेशो किंचित् कारणं स्यात्ते ।
तस्माच्च विचारः । तस्मात् कर्मकारे जगदिमन्त्रेषु न
भाषिकस्वरोपदेशः किन्तु शैस्वर्यम् । इति सिद्धान्तः ।
के.

० भाषिकः २३१ । ‘रुन्दोगा वदुवाधीव तथा
वाजधनेविदः । उदर्नाचस्वरं प्राहुः स दे भाषिक
उच्यते ॥’ भा. १२।३।८।२०. ० भाषिकः स्वरः
तत्तच्छ्रवणीयः प्राप्तरत्नः । वि. १२।३।८. ० भाषिकः
न्यरः क्वतो साक्षणोत्पन्नानो मन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ।
१२।३।१२।२५. सीफो. घृ. १५५७ ‘क्वतो
साक्षणोत्पन्नानाम्’ इत्यत्र अविचरण इत्यन्वत् ।

० भाष्यान्तरनिर्माणान्वयपर्यायं तु पुनरागम्यः
(अश्रवणप्रतिषेधयधिकरणस्य) । वा ३।१।१।३१
घृ. ५६७.

० भाष्यकारेण उद्व्यनिराकरणपर यतिक्रियेत्तु
(वरणमपि चमत्तत्र साक्षण एव) तत् उपेक्षणीयम् ।
वा. ३।१।१।३८.

० भाष्यकारान्तरम् । यत्तु अनेवाधिकरणे भाष्य-
कारान्तरेण अतोः फल्यद्वयपरत्वं—प्राकृतवैकृतत्व—नित्या-
नित्यत्व—उत्तरेदितिकाराविकारत्व—विचारः कृतः, स
उदाहरणान्तरेण अपि अत्रान्तरागमिदः, इह अत्रत्योऽपि
सारणमात्रवर्षेण उक्तवत्तः इत्युच्यते । वा. २।३।१०।
११ । अत्र मृग्या—फल्यद्वयत्वविचारः पूर्णमप्यधि-
करणसिद्धः । प्राकृतवैकृतत्वविचारस्तु अस्मिन्नेवोदाहरणे
अप्यनिसाक्षादधिकरणसिद्धः । नित्यावानित्यत्वविचारस्तु
योरोहणोदाहरणे ‘नैमिसिद्धं तु प्रकृतौ वदुवाधेः
धवोताविनेषत्’ (३।६।३।१०) इति तुदीनवि-
करणसिद्धः । उत्तरेदितिकाराविकारत्वविचारस्तु उक्तवर्षे
द्वितीयेऽप्यामे ‘मन्त्रभाषासुवचदि अतिश्रीयते, प्रत्यु-

पट्टन्तगत्' इत्यत्र तत्रत्यभाष्यज्ञता वक्ष्यमाणः । पु.
१५९ * भाष्यकारान्तरे: वाक्येष्टिः प्रतिमहीतरेषेष्टिः
स्वल्पशान्तिता इति कात्किञ्चित्पु उक्तम् (वा. ४।११।३१
इत्यत्र) । पराक्रमः १।१.

* मिश्राः । यकार्ये यद् विहितं तद् ऋत्विजः
परिनेतु अल्पवच वक्ष्यां काव्ययुग्म् । भा. १०।२।
८।२५.

॥ मिश्रपादप्रसरणन्यायः । यथा कश्चिद्विदुः
स्येष्टायाश्चादान्तानामग्रहदित्यामाय धनादपथधे प्रविष्टो
युगपत्कृत्यां दुर्लभं मन्वातः पूर्णमिद् पादप्रसारण्य मे
भगवु प्रसारण्यच यथाय क्रमेण तदे अग्रादपिन्वा-
मोति यथा मत्वा मिश्रा स्वीकरोति, तथा गानेयानि
द्वितीयाणि श्रुतिद्वैततन्त्रे सुशुभोः प्रवेद्यमिच्छन्ती गच्छत्
तं अशक्यं मन्वाता पूर्वोक्तक्रमेण सत्तानुगतये तद्गोद-
मतीति बोध्यम् । साहस्री. ४३.

* मिश्रमित्रा श्यास्वन्विभ्रयणन्यायः । नदि
मिश्रहा' इतीति स्यात्को भाषिधीयन्ते (भागवती,
१।१।१ प्र. पु. ७५) । सप्रहः .

॥ मिश्रमित्रा श्यास्वन्विभ्रयणन्यायः । यथा
मिश्रकामेन कोऽपि स्यात्प(न)विभ्रयण न करोति,
तथा स्वल्पप्रविचारेण तत्रज्ञानसम्भवेनोपदेशकाना न
प्रतारस्वमश्यास्वत्तान् प्रशुत तेष्योऽनर्थेमातिगडु-
रभनेन तद्दयेन स्वाग्य एव गुर्वेचीनी मल्लविचार इति न
समीचीनम् । किन्तु शास्त्रोक्तप्रकारेण समम् परीक्षया
जायुनाऽशाफुननिर्धारणान् अशयुष्याना-नात्याश्रयणोः
संगीनाऽशफुनप्रतारमित्रा मल्लविचारे न त्पान्य
इति भावः । साहस्री. १५७.

* 'मिश्रुषो मिश्रुक्तान्तरान् विदुमते' इति
न्यायः । एकाहायया द्वादशादिऽतिदिरन्ते उक्त्यादि-
श्लोकेषु तथा श्लोकेष्येऽपि एकाहादेव अतिदिरन्-
ताम् । द्वादशाहमतिरेके तु 'मिश्रुषो मिश्रुक्तान्तरान्
विदुमते' इति न्याय आस्त्येत् । पि ८।१५.

* मिश्रेण हि एषा वाच्यम्, यदि तत्रैव विधिः ।
दे देते तदा वाच्ये । ('वाक्येनैव द्वादशाहमाहो
वक्षेत्' इत्यत्र) । भा १।४।५८.

* 'मिश्रे' इतिवत् 'युवे' इति निमित्तरीव
सतमी इति पूर्वपक्ष. ('यैशानरं द्वादशवर्षात् निर्वपेत्
युवे जाते' इत्यत्र) । भा. ४।१।१५. = 'मिश्रे
जुहोति' इति सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति । दुपू. १।१।
१।१. * 'मिश्रे जुहोति' इति हि देवित्तक कर्मा-
क्रमम् । भा. ६।४।४।१६, * 'मिश्रे जुहोति' इति
होमः एकवेगनेरेऽपि । इत्स्तमितं नाम पूर्णकृतं
अवोष्य प्रयोजनाय । यच्छकले विगतोऽपि प्रयोजनममर्थे
तदेकदेशमिषम् । ६।४।४।१०. * 'मिश्रे जुहोति'
'स्कन्धे जुहोति' इति विहितो भेदनादिहोमः निमित्ता-
वृत्तौ आवर्तनीयः, न तु क्वदेव कार्यः । दर्शपूर्ण-
मासादौ गानादिभेदे आग्रादिरवन्वतादौ चापं होमः ।
वि. ६।१।९, * 'मिश्रे जुहोति' 'स्कन्धे जुहोति'
एषा भेदनादौमादीना नैमित्तिकानामनेकेषा प्रयोगवचन-
परिच्छेदत्वेन सद्भवः, न तु विकल्पः, भेदनादि-
निमित्तमुपवीच्य विहितवत् । १।२।३६.

* मिश्रकर्तृकत्वं श्रौतपरिणयोः । ३।८।१।१२३.

* मिश्रकल्पयोः अपि राजपुरोहितयोः कुशलयये-
ऽधिकारः । ६।१।२।१२-१५.

* मिश्रकार्याणां गुणाना एकस्मिन् कर्मणि स्यु-
ष्यः । १२।७।३।९. सीको. पु. १२५८ 'एकस्मिन्
कर्मणि मिश्रकार्याणां' इत्यत्र अधिवचनं प्रथमम् ।

* मिश्रजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीना भेदेनानुग्रहम् ।
१।१।१।१०।१०-४१.

* मिश्रदेवताकेन्द्रमपि श्यादीना तन्त्रम् । १।१।४।
५।१४-३५.

* मिश्रदेवताकव्युगणे षष्ठाहोमस्य आशुतिः ।
१।१।२।६।२६.

* मिश्रदेवताशालानामप्यज्ञाना तन्त्रम् वचननु-
याते । नोम. १।१।११.

* मिश्रप्रयोगवचनपरिच्छेदता। अपि वीनासर्वे
विदुषो । दुपू. ५।१।१७।१०-१५.

* मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तसंभृतिरयं कामानाशिर-
प्यम् । सु. ट. ४०५.

॥ मीमंसासूत्रव्याख्यः । 'शाम शब्दकृत्यापो न स्यात् तत्र कदाचन । मीमंसासूत्रव्याख्यः खर्वदा तेऽस्तु एतत् ॥' इत्यादि वाक्ये उपपन्नमुपपन्नम् । तत्र आत्प्रत्यय (शामशब्दकृत्यावस्य) उच्चैस्तरा दद्यामा-पस्तथापि अस्तस्य अतिनीचदद्यात्प्रतिः आसत् कालेन भन्तीति तत्रनौबोऽवस्य सपत्न्य इति विवक्षाया प्रवृत्तिः । शामशब्दकृत्यावस्यः शपः अमुष्य, शम्परेण स्वमाशया निमित्तः । ते च तत्प्रदायदिना मेवादिचूर्णारण्ये शक्ता अपि अज्ञानप्रमाणात् कालेन मशकदियोनि प्रापु इति प्रसिद्धं तत्र । द्वितीयस्य (मीमंसासूत्र-व्याख्यस्य) तु तत्रविश कदापि स्वपदात् पततीति विवक्षाया प्रवृत्तिः । यथा मीमंसासूत्रव्याख्यः तयोऽमुष्य-स्येनेय शम्परेण तथा निमित्तः चिर जीरन्मुक्तिमुना-मनुभूय निर्गणपरं प्राता इति कथेन । नादृष्टी. ४०५, ४०६.

० मीमंसास्य च सर्वाशमपार्श्वनिरेकेश्वरस्थानत् । अपत्नीस्य च प्रतुपयोगः धर्मयतिरुत्तम । वा. १।३। ३।० पृ. २०३-०८ । मीमंसास्य अनाश्रितं अपत्नी-कृत्य च 'स एव मीमंसा सुहृत्सर्वोत्तुं महाहृताश्रितयो कथिमेवा.' इति कृतुप्रयोगधेति धर्मयतिरुत्तमम् । सु. पृ. १८५ । (इति सुहृत्सर्वोत्तुं चरम्—) मीमंसास्य पितृभक्तिवशात् विद्यमानधर्मप्रमाणादस्तस्य व्ययदिना-पत्यद्वयविमानुष्यस्य सामसिद्धिः । 'भ्रातृणामेकदाता-नामेकधेत्तु पुत्रवार्त्त भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिनो मनुजन्तवः ॥' इत्येवं विचिपत्नीधेनश्चपुत्रकल्प-विश-रुपायः वैकुण्ठशर्मापत्नीसमस्य आसीत् इति अर्थात्तथा अनुकूलमपि गम्यते । 'सो वा पि०८ पि०८ पाणी निरुत्तेऽपि न दत्तवान् । शास्त्रार्थविक्रमाद्रीते मनेनै-कायथी कथम् ॥' वा. १।३।३।० पृ. २०८ । मीमेण शतनेने सत्यनीं तनिपर याचता इति महाश्ले गम्याभिलाषुने तिष्ठति एतन्म्य. पुत्राणा सज्जलाभत्त नैमा ददाति इति तस्मिन्ना प्रत्यारपत्नेन 'उत्तम नाह करिष्यामि' इति प्रथिशते, एतन्पत्नीचरुणपि एतन्कततिमयात् गैतन्म्यः सतिना शम्पभागिनी स्वान् इति तस्मिन्ना पुनः प्रत्या-रपत्नेन 'अरन्धेतेरेति च कथेभ्येतिनिश्चयम् ।

अप्रप्रभृति मे दाय ब्रह्मन्वर्षं मन्विपति ॥' इति तिष्ठ-भक्त्या ब्रह्मन्वर्षं तदप्रप्रभात् नैमित्तिकेन च ब्रतेन नित्यस्य श्रुतकालगमनस्य साधात्, धर्ममात्रार्थे अहं मासौ परिणोभ्यामि इति परिनाप्य परिणीताया अगमनेऽपि अद्योप. । सु. पृ. १९२.

० मीमंसादेः वजान्तविकारिण. यदूरन्तर्गनालम्बनानि पूत्राप्रतिशदानानि पुत्राणादीं दधिंतामि । सु. पृ. ७५०.

॥ मुजया शिरोवेष्टनेन नामिकारणम् इति न्यायः । यत्र आयात् विना साधात् चिद्व्यपत्तमर्ष उपेक्ष्य आकालेन परम्परया स एवार्थः साधते, तत्र अप न्यायः अस्ततीति । सादृष्टी. २५४.

॥ 'मुष्यस्य पते' इत्यादयो दद्याद्दुतयो रथ-मुष्ये स्युः ॥

'मुष्यस्य पते इति रथमुष्ये दद्याद्दुतयोऽिति इति विक्षेपेव शाणन्तरे 'पद्माहुतीः' इति पश्यते, तत्र शाणान्तेद्विकल्पे प्राप्ते, 'मुष्यस्य पते' 'स नो मुष्यस्य पते' इत्यनयोर्द्वयोरेककल्पवैकपर्यायीत्युच्यते इति यावत् । अथ स एवमुच्यते पञ्चानां अमुष्यस्यः 'यद्व्य-काले भवति' इति च । शाणन्तरीयशाण्युपसृष्टेण एतन्नकवतोपपत्तौ वाक्यमेतदधिकल्पयो अन्वयव्याप्तात् । संकर्म. १।४।०८.

० 'भूः सुतः सुतरिखुमौ पत्नी सहापते च हि तस्य योनिः' इति भूवो उमौ इति पदेन गार्हपत्याहवनीययो. उवावातोपादेययो. सहापानाभावेन परामर्शायोगात् सम्पानस्यपरत्वस्य वक्तव्यता 'स हि तस्य' इत्यस्य सादित्यवदुमप्यस्येन (सादित्यविशिष्टोमप०) आहव-नीययोनिफलधरणात् सहापत्यस्ययोः आहवनीयान् आधानं स्यात् इत्यादिः पूर्ववच. 'य हि तस्य इत्येक-वचनेन सहित्तामिद्वयस्तयोरोन स. गार्हपत्य. हस्य आहवनीयस्य योनिः इत्येव लक्ष्यं इत्याहवनीययो. प्राप्ति' इति सिद्धान्तः । संकर्म. १।३।३. ० 'भूः (नाम याव.) वैश्वदेवमिद्वेव सर्वं, तस्य विश्वतः स्योनीयाः वेतुर्दक्षिणा' । शा. न दक्षिणं दृष्ट्वात्स्य प्रतु-दागिन्वयस्य निरतिरिक्तं, न तु धर्मस्य गमनात् । १०।३।१।

६६-८ मीको पृ २२७७ 'धनुःयाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• 'भू' स्वादेति गाक्षये जुहुयात्, हुं स्वादेति दधिगात्रो जुहुयात्, एव स्वादेत्याहवनीये जुहुयात्, भूर्भुव स्व स्वादेत्याहवनीये जुहुयात् ' एतेषा विश्वस्य, न समुत्पन्न, विविधैरगुण्यसमाधानात् प्राचश्चित्त्वेन विहितत्वात् । ऋग् वृत् - सामतो भ्रूप्रापश्चित्तार्थं निषिद्धान्तरानन्वयोपरिहासार्थं च तेषा क्रमेण विधानेन अन्योपनिषेधत्वात् । वि १२।१।७, • 'अथैष भू' इति एण्यदिनेषो भू । एतन् 'धेनुर्दक्षिणा' । अनया धेनो ' गोश्राधश्वाश्रतरश्च' इत्यादौ गोसामायस्यैव वाच साधत्, तत्रैव श्रावणत्वात् गोवो धेनो एव दातव्या, अश्वदस्य दातव्य एव इति पूर्वपक्ष । धेनु-रैवैव दातव्य । धेनुश्च तत्र निहितदक्षिणावाच इति सिद्धान्तः । १०।३।१४

• 'भ्यादिन्याय' । यथा 'भू सत्ताकम्' इत्यदि षाडुर्हि निवतानापूर्वस्यप्रत्ययस्योपसर्गभेदेन नानात्वं मन्ति, तत्रैव मन्तव्यत्वेन 'सत्ताका मन्ते इदौ निराशे' तासिषपदो । अग्निपातो च मन्तौ च षाडु मन्ति गोो च भू ॥ ' इत्युत्पत्त्येवमन् प्रमाणात्तुभात् पर्याप्तत्वात् । उक्तसंभेदेन मन्त भूत्वे भूतिनेत्यादौ प्रत्ययभेदे । वाचभेदे श्रद्धावते, तथैवैव ब्रह्म उपाधि भेदेन मानसावभाषते इति । साहस्री १७८

• भूवादि षाडु अग्निघानी धुनि । याजु ५ ४१.

• भू-निक्लिप्तो वेदव्यसोपनिबानिद्रयम् । या २।१।११ पृ ३०८

• भूशैलौष्पन्याय । अथ वाच अथा वाषाण्यमस्य अथवा आशेविनशाया प्रवर्तते । साहस्री २०२

• भूसस्ररीराष्ट्रे औपशिक्षेपुदसिगया व्याति देविद्विद्वदस्यदधिगात्रा वाच । १०।३।१४।६-५८ मीको पृ. १२०७ 'धेनुःयाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• भूत् इत्य भव्य कम् । भा ६।१।१।। पृ १३५८

• 'भूत् भव्य भविष्यद्वपद् स्वाहा नम' इत्यादौ न मन्त्रभेदः ॥

'भूत् भव्य भविष्यद् वपद् स्वाहा नम ऋष्यु' कामवपद् स्वाहा नम' इत्यादौ वपद्वात्परवाहाकार नमस्कारा प्रदानार्था, भूतादिनेषा यथाक्रममन्त्रेण निमनीत्वसंभवात् । इति प्राप्ते, सामायस्यधर्मणि प्रमाणमात्रेण केवलश्रित्तेन होमाना कल्पनायोगात् भूताद्युद्देशेन वपदात्भेदकमनस्य स्तुत्यधत्वेनोपपत्तेश्च सुष्ठिकरणान्तस्यन्वाहाकारवदेतेऽपि न प्रदानार्था । सकर्ष २।१।२९

• भूत् भव्यायोपदिश्यते इति न्याय । अथ मीमांसावाच्यप्रकारो घृत् । तथाहि, किं द्रव्यगुणयो क्लृप्तावनाकरणद्वयत्वात् वाच्यमित्य इति भाषायांविन्यये (२।१।१।१-४) सदिहा द्रव्यगुणयोरेव भावनाजनकत्वं भूत् म वाच्योपदिश्यते इति 'वाचादित्याशङ्क्य वाच्यमित्येव भावनाजनकत्वमित्युक्तं तत्र इति । साहस्री ५२

• भूत् इत्य भव्या न्निग निपतयति इति निगण अष्टम् । अथवा यथायि वागो देवता । उरुर्वृत्त उपसरोति, तथापि साधनता प्रतिपद्यमान आशयो भवति, नाथया । अतो भूत् भव्यायोपदिश्यते । जुषु ६।१।७।८

• स्वगादेस्तु नामपदाभिव्यक्तत्वं सिद्धरूपस्य आटवात् वाच्य वाच्य वाच्ये प्रति 'भूत् भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् साधनत्वत्र गुणत्वेनाभिव्यक्तत्वं । तथा च वाच्यमित्युत्तम् ' इत्याय वमस्योणे गुणत्वेनाभिव्यक्तत्वं' (६।१।१।१) । भाषाटी ३।२।७।११ अट्

• भूत् भव्याय वरूपते इति न्याय । साहस्री ७०७

• भूत् हि तावद् मन्त्रार्थ इत्येवद्विद्वत्त वर्तमान प्रयोगम् । भा १०।१।१।१० • भूत्वा नम मन्त्र वाच्यते ' वृषि'रे स्वाहा' इत्यादयः । अग्नि मन्त्रेणे 'वृषि'पति नमना' इत्यादयः । तथा च भूतेरुपेक्षाने उभये मन्त्रा समुत्पत्तेन विकल्पेन वा श्राद्धा इति पूर्वपक्ष । न तत्रैव मन्त्रा किन्तु श्राद्धात्वा एव (अग्निमन्त्रण्य) श्राद्धा इति सिद्धान्तः । सकर्ष २।१।२९ • भूत्स्य च भवार्थात् 'वाच्य

दृष्टार्थमात् । न तु मन्त्रस्य श्रुतार्थता । भा. ६।१।१।१
 पृ. १३४८, ७ भूतस्य भयार्थता भविष्यति । एतद्वि
 कर्मणा प्रसिद्धं सर्वं यद्वराहुपुत्रिणा । १।४।२०।३८.

७ भूतस्य स्वर्गसंवादेः इत्यस्वन्, मयं कर्म प्रति
 गुणत्वेन अन्वयः वदन्ते । सु. पृ. ४१५.

७ भूतान्वाच्यानमानं यथाप्रतिशयैः 'सोऽतोवीण
 भोर्धेनद्रष्टव्यं यद्रक्षन्म्' इत्यादिवाक्यैः यत् प्रतिशयते
 तत्र यत्रपि सन्त्ययमन्त्रेण तथापि न तेन प्रयोजनम् ।
 वा. १।१।१।१.

७ भूतार्चकः । 'एवं य. सर्वकृत्तानि प्राहणो
 नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पद्मसुगा
 (पथा क्रजुता) ॥' मनु. १।१२। वा. टिप्पणी च
 १।१।७।१३ पृ. ७०२.

७ भूतार्थवात् : 'यित्तेषु गुणगात्र. स्यादनुगात्रो
 ऽनुषारिते । भूतार्थनादसद्व्यवहारार्थनादद्विधा मतः ॥'
 यित्तेष्वनुषारितानुषारेः शताभागे भूतार्थनादः । अत्र
 औचनियदाः 'प्रकापतिगल्भते क्यामुदविपदत' इत्यधी-
 मुदाहृतिः । तद्व्युत्पन्नं, नगरे निद्रादिपञ्चभगिनामात् ।
 'यत्र द्रु.सौन समिन्न न च प्रजन्मन्तरम् । अमि-
 रापिपनीना का वस्तुप रान्प्रदासदम् ॥' इति उप-
 नियदस्य उदाहरणम् । बाळ. पृ. ८८-८९.

७ भूतानानयत् । आधानं भूतं उच्यथा आहितान्
 त्रित्त उच्यते तथा भूतपदनमानं अग्निपित्र उच्य-
 दयति इति पूर्वस्यै । भाट्ट. ५।३।१०.

७ भूतेष्टकाः अग्निदेवः न तु चित्तिदेवः । तेन
 ताः सद्रुपवशात्ताः न तु प्रवित्ति । भा. ५।१।६।
 १५-१६. ७ 'भूतेष्टका उच्यते' इति विहिताना
 इष्टकानां उच्यमानं प्राश्नविधौ नमैः । संकल्प. २।४।२३.

७ भूतेष्टकाः नाम इष्टकाः आश्रमणे समाह्वयताः ।
 तस्मात्पि अग्न्यर्थत्वात् अग्न्यन्तर अह्वयानं भरम-
 सयोगः इति धर्मा. वर्तन्त्याः । प्रश्नशात् यान्कथ्य वरा-
 यमात् । भा. ३।६।१३१५.

७ भूतेष्टकोपधानं प्राश्नविधौ नमैः । संकल्प.
 २।४।२३. मीको. पृ. ४५ 'अग्निचने भूतेष्टकोप-
 धानं' इत्यत्र इत्यम् । ७ भूतेष्टकोपधानं राक्षस्य-

मन्त्रैरेव शिवतो यथाऽऽश्विनैरेव स्वाहावाक्यैर्मन्त्रैः
 चर्तव्यम् । संकल्प. २।४।२४. मीको. पृ. ४५ 'अग्नि-
 चने भूतेष्टकोपधानं सजस्यगतमन्त्रैरेव' इत्यत्र द्रष्ट-
 व्यम् । ७ भूतेष्टकोपधाने यदि ध्रुविने स्वाहेत्यादि-
 राजस्यस्यमन्त्राणां विधियोगः स्यात् तदा स्वाहाकारद्रु-
 म्भूत प्रयोगः इति पूर्वः पत्रा । यथान्मानमेव प्रयोगः इति
 सिद्धान्तः । संकल्प. २।४।२४.

७ भूतेष्टका-चित्रिणी-पत्रिणी-इष्टकानां मध्यम-
 चिनी उपधानम् । ५।३।७।१७-१९ । अथ लौक-
 युवायाः प्राक् । ५।३।८।२०.

७ भूतोपयोगसंस्कारार्थं अदृष्टार्थं धनिकोपकारकं
 इत्यर्थं प्रवृत्तिस्य वैदिकं कर्म तथा, हुडहरिर्द्विष्टः
 शिष्टाचारक-अभिप्रायः । बाळ. पृ. ८९, ७ भूतोप-
 योगसंस्कारार्थं इष्टार्थं धनिकोपकारकं इत्यर्थं प्रवृत्ति-
 स्वं वैदिकं कर्म धनिकचिः द्रुत्तुचने । पृ. ८२.

७ भूतद्वं चर्तनानन्तरप्रतिशोभितम् । मणि. पृ
 १९६.

७ भूतमधिपत्यतो. भूते एतज्जा, भविष्यति नाशि
 लक्षणा । टुप्. ४।१।१।२६.

७ 'भूतमन्त्रसमुच्चारणे भूतं भयार्थोपदिश्यते'
 (भाष्यभाष्य ३।४।१।६।१०) । नम्यंनम्यनिकरण- (६।
 १।१) पूर्वस्य भूतस्य स्वर्गसंवादेः नम्यं कर्म प्रति
 गुणत्वेन अन्वयः वर्तते । सु. पृ. ८।५. ७ भूत
 भयसमुच्चारणे हि भूत भयार्थं भवति । मन्त्रस्य तु
 भूतार्थने अस्वाधेता कस्या स्यात् । न च एते मणि
 अदृष्टकारणा मन्त्रे । भा. १।१।१।१६।६

७ भूतमन्त्रसमुच्चारणन्यायः । (६।१।१।१-१)
 अत्र पञ्चम्यपूर्वस्य सुत्वात् । सु. पृ. ५.१५४४.

७ 'अस्य नारायणनक्षोमप्राप्तत्वेन भूतमन्त्रसमुच्चा-
 रणन्यायेन त्रिधायवत्यधेन च प्राधान्यम् । वा.
 ३।१।६।१२ पृ. ६९८, ७ 'पशुमांसमेत' इत्यत्र
 पशो इत्यस्य त्रिधयोरुत्तरतात् सक्तुत्त अतिशयिते
 चित्तार्थता द्वितीयात् कारकसामान्य एतद्विदत् तदि-
 शैवाकादृष्ट्या सया भूतमन्त्रसमुच्चारणन्यायेन कर्मत्वेन
 सुगभाव. आत्मादित. । ३।१।७।१५. ७ प्राश्नकथः

भूतभण्यसमुच्चारणवाचने अर्थवाचाना चोदनार्थनायै हेतुनेनान्यात् हेतुभाषेखल्लक्षणमप्रामाण्यं चोदनात् । निराभूतिमिदमधिकम् इत्याहुः । मोम. १।२।१. * भूत-
मठ्यमसमुच्चारणवाचात् अनुत्पत्कारणगे वस्तु
तामन्यात् सोम अद्राम् । सु. १. ११५४-५५ ;
* भूतभण्यसमुच्चारणवाचात् उपने पात्वर्थनिपादकत्
द्रव्यस्य अवसीवते । ४ ६२२.

● ' भूतभण्यसुयोगं हि संस्वये इत्यभिप्रेते ।
सक्तो नोपशेष्यते नोपयुक्तो न ते क्वचित् ॥ ' इति
सुतुन्यायस्य स्वरूपम् । वा. २।१।४।१३ पृ. ४११.

● भूतभाण्यसुयोगोभयदेवतासंस्कारार्थं दृष्टार्थं
संनिपात्योपहारक नस्वर्थं प्रस्तिरूप वैदिक कर्म यथा,
पशुधेवाद्यथा । इदं च आश्रयिकर्मभेदेषु लभ्यते ।
वाल्. ४. ८२.

● भूतभाण्यसुयोगोभयसंस्कारार्थं तु द्रव्य
संस्कारक कर्म नास्त्वेषु । वाल्. ४. ८२

● भूमा नोपीच्छिदेत् । ' सृष्टीर्यदधाति ' इत्यत्र
' एकवाऽस्तुवत ' इत्यनुवाकः (तैत्. ४।१।०)
सुवचानुप्रयोगान्मा कर्तते । तेन सृष्टि-असृष्टि-उत्पदान्.
सृष्टिगन्धेन लभ्यते । भा. १।४।१०.

ॐ भूमा । १।४।१२।३-५ ॥

' सृष्टीर्यदधाति ' इति श्रूयते । अत्रिचकने उपनेया
काश्चित् दृष्टान्. सृष्टये नमः । तदुपचानकरणमन्वेष्टु
वहुषु ' वद्रे अस्तुपन ' ' भूतानि असृजन्त ' इति
सृजणत्. प्रसुत् । वेपुक्षित् सृजकानुनांति । तयासि
सृजकानुपटिताना बहुत्वात् सर्वे मन्त्रा तदुपवेश
दृष्टवाश्च सृष्टिगन्धेन उच्यन्ते । तेनात्र सृष्टि-अमृष्टिसमु-
दाय. सृष्टिगन्धेनोच्य । शास्त्रे समुदाये सृष्टिगन्धो मौष ।
सुवचान् भूमा नाम वाहुत्सम् । व्होमोव' न्मा । अत्र
सदृश मन्त्रा, तेषु प्रथम-चतुर्थ-शोडश सदृशेषु
सुवचातुर्गति, तत्र सृष्टिगन्धो मौष. । के.

ॐ भूमाऽधिकरणम् । सृष्टिगन्ध ॥

भूमा । १।४।१२।३-५ ॥

भाष्यम्—' सृष्टीर्यदधाति ' इति श्रूयते । सत्र
सुवचिनि. अर्थवाद' इति संदेहे, अपूर्वत्वात् विधिः । इति

प्राप्ते, उच्यते । यदि विधि, सृष्टिमन्त्रका उपरदाती-
द्वत्. इत्यर्थः । तत्र नेष्टवता विशेष. कश्चिदाधीनते,
एकरूपा. सृष्टिमन्त्रस्य नैवरूपा इति । तत्र सर्वथा
सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्नुवु. । अन्येषां असृष्टुचाना
मन्त्राणा आनर्भङ्गं स्यात् । सम्प्रान् अनुवादः, मन्त्र-
समानान्दत् प्रातानामुपधाने मन्त्राणाम् । सृष्टीना सृष्टिपु
उंचीतेन सर्वकार्यवादायम् । अपि च विक्रिये लक्षणा,
' एकवाऽस्तुवत ' इत्यत्र वा असृष्टुपस्था लक्ष्यते । तदु
अनुवादेऽपि लक्षणा । तदुपवादेषु लक्षणाया शेषः ।
कर्म तु असृष्टिपु सृष्टिपु च सृष्टिगन्ध इति । भूमा ।
नद्वयस्य सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा, अक्षयो त्रिलिङ्गा इति ।

या—भूमा । यदि ' सृष्टीर्यदधाति ' इत्याख्यात-
प्रत्ययस्यान् विविधाश्रीयते, तत्र न जहास घर्मविरोधेण
या काश्चिद्विद्वत् सृष्टयो नाम अस्याभ्यो विरुद्धाया
चिन्तायन्ते, या एतन्निपातिङ्गैर्मन्त्रे उपनीयते वा एव
सृष्टव, तत्रोपचानमानमुदितस्य मन्त्रेषु विनीयमानेषु
सकलम्याते प्रत्ययवचनाभिव्युक्त लिङ्गप्रकरणविनिर्भेद-
मन्त्रनर्थनयप्रसङ्ग । तस्मात् प्रकरणप्रादायै सर्वत्र मन्त्रेषु
प्राप्तेषु एकदेशानुवाद सृष्टयमिप्रागितिज्ञात्पूर्वकार्थं ।
अत्र चोच्यन्ति । चकनचोदनस्यै उपचानस्य प्राप्त्यात्,
लिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्वा मन्त्रप्राप्ते, प्रदेशाना
ररुपाधेनादानुपपत्ति, एकरूपायावीनत्वात् अर्थवाद-
प्रवृत्तेः । तथा च प्रथमार्थवादे व्याख्यातम् । न चान्यो
सुव श्रूयते, यदर्थता कल्प्येत, तत्र परिसह्यार्थतैव
प्राप्तेः । तत्रैव उपस्यमनर्थक्यमिति वाच्यं पुत्र भूति-
प्रयोजनम् । तत्र केचिदाहुः । उपचानमेवान विधी-
यते, तस्मात्प्रथमपदार्थानां च मन्त्रग्रहणम् । इत्यभिर्द
प्रसक्तान्, यदेकरूपैर्मन्त्रै त्रियते इति । चकनेनार्थसृष्टीत्-
सुवचानमिति चेत्, सहतस्यापनेनापि चयनोपपत्तेः । न
नैव सहतानामेतेनान स्यात्, न, तस्यैद्वयः प्रति
उपचीक्यमानस्य प्रतिप्रधानसृष्टिगन्धसिद्धेः । अपि च,
' प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवविधा क्रिया ।
आश्रयैयस्यमाश्रयानं तथा हि प्रतिपद्यते ॥ ' तत्र-
क्षाव्यवृत्तवृत्तव च लभ्यते । अर्थसृष्टीना तु अनिप्रम
स्यत् । न वाच्यत्वात्प्राप्ते एव सर्वं मन्त्रा त्रिभिसु-भेत् ।

अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् ग्रहणाद्यभि कुर्युः । अविच, 'प्रत्यक्षवासाज्ञोक्तानां मध्यमा चित्तिराश्रयः । तदर्थमपि संयन्धः कार्यो मन्त्रोपधानयोः ॥' ये तु औपानुवाक्यमण्डलोपाधौनास्तेषां वाक्साहचरे संयन्ध एव तास्तीत्यर्थेवैव वचनम् । न चाप्यदवनेन सूत्रेणार्थ-वाच्यं प्रतिपादते, अतिशयैरतिशयेन भूयस्त्वनिमित्तमन्त्र-प्रवृत्तिमात्रवचनात् । अतो नातीव वृष्टिनामविधानमाव-तीत्यम् । भाष्यकारेण तु विधौ लक्षणा परिहरता अनु-वादवशाभाभवत् । 'एकवाऽस्तुवत्' इति हि अनु-वाक्यसूत्रेणानुष्ठितिरूपान् आत्मपरित्यागेनेतरलक्षणार्थता न्यात्, तद्वत्त्वित्वा च पुनरुक्त्याऽपि प्रतीपादनीच इत्यनिगोच्यम्, उपधानानुवचनेन पुनरुक्त्यादत्वाद्बहुधा लक्षणा ।

शा— 'गृहीत्वदधाति' इति वृष्टिवाच्ये गुणनिधिः, उक्त अर्थेनाद इति संज्ञकः । तत्र आगत्यतत्कथंवात् विभक्तौकवायवत्प्रामाण्यम्, अर्थवचनाच्च निधिः । वृष्टि-लिङ्गा मन्त्र उपधानार्थेन विधीयते । (वृष्टिवाच्ये हि 'तद्वानाद्यमुपधातो मन्त्र इतीष्टकात्, छद् च मन्त्रे' [पा० ४।४।२२५ । मन्त्रानां प्रथमाद्यमार्गात्, आसामिति यदर्थं यत्-प्रत्यय स्यात्, नत् प्रथमाद्यमर्गं उपधानेः उपधानेतरणमूतः मन्त्रश्चेत् य भवति । नत् यत् आसामिति निर्दिष्टम्, इष्टकाश्चेत् ताः भवन्ति । मन्त्रे च छद् भवति इति सूत्रार्थः] इति सूत्रेण वृष्टिमन्त्र आवा इष्टकाना उपधाने, उपधानार्थे मन्त्रः इत्यस्मिन्नर्थे यद्वच्ये मनुष्य-प्रवृत्ते च सति छद्दह-त्वेन यत्कथंवात्वात् निष्पद्ये । [वृष्टिवाच्यं] भूवि-शब्दवत् मन्त्रोपधेयेष्टकानाम् । तत्र विद्येण्यन्ताना-मिष्टकाना आत्मनः प्राणाद्यपि विद्येण्यन्तानामन्त्रविधिः संभवति इति भावः । पूर्ववत् इति न्यायः किञ्चान्तमाह—) नेत्रम् । लिङ्गप्रत्ययान्वायेव प्राप्तत्वात् न विधिर्मन्त्राणां संभवति, तथा सति परिसरत्वा न्यात् । तत्र बहुषु मन्त्रेषु प्रहरणपक्षे तु वृष्टिनिधानात् अन्ये परिसरकालेन या च विद्येया परित्येयानां च मन्त्रान्ततया आनयेकं स्यात् । तन्मात्रं उपधानमैवाम विधेयम् । 'गृहीः' इति तु लिङ्गप्रत्ययानुवचनम् 'यथावृत्तमिवावचन्ये'

इत्यन्यथावाच्य उपपत्त्यर्थे इति भाष्यामिष्टकाव । के-चिन्नु मन्त्रनिधिवैव समर्थयन्ते । नहि 'एकवाऽस्तुवत्' इत्येवमादीनां उपधानेकार्थितं लिङ्गमस्ति, येन प्रातिः स्यात् । (उपधाने दोषं विना 'यो वा इष्टकाना प्रतिष्ठां वेद, प्रत्येव तिष्ठति, तथा देवतयाऽद्विरत्येव युवा सोदित्याह, एषा वा इष्टकाना प्रविष्टा' इतिवाक्य-विहितस्य तद्वदेवतथेतिमन्त्रैक्यास्यमानस्यापि अस्ति, न तत्रैक्यावपत्त्याऽपि उपधानैक्यविक्रं लिङ्गमुपपत्तिरित्यु-क्तमिति भावः) । साधारण्येऽत्रैक्यादि इष्टकाना ग्रहणात्तदमादिषु मन्त्रः प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेय-भावः । तद्वचनमपि उपधानप्राप्ते मध्यमचित्तित्वेन्यापि सति प्रत्ययविधानमर्थवत् भवित्यति । परवति हि 'गल्पमात्रा तु वचनाद् ब्राह्मणवलाः' इति (५।३।५। १९) । 'वा यै का क्व नक्षत्रवतीमिष्टकमभिज्ञानी-यात्, तां मन्त्रमात्रं चिन्तामुपधायात्' इति वचनेन अमिपूर्वस्वरान्तोः प्रत्ययार्थेन्यायः प्रत्ययब्राह्मणविधि-तानामिष्टकाना चयनरान्धित्ववित्तिवत्प्रक्रमये वा मध्यमा तृतीया चिति, तस्या प्राप्तिः, इति तद्विषयार्थे विधान-मित्यर्थं) न चास्मिन् सूत्रे गृहीना विधानमन्त्रमाह-तव्यम्, गुणवृत्तिनिमित्तकणमानानुपपत्त्यात् । क. पुनरत्र गुणः ? भूमः । वृष्टिमुदाये हि भूमाऽस्ति । सूष्टकवृष्टि-रमुदाये अपि 'एकवाऽस्तुवत्' इत्यनुयाये (तैसं. ४।३।१०) वृष्टिभूममाहस्ति इत्यनेन साहचर्येण वृष्टि-शब्दः । १।४।१७.

सोम— पूर्ववैरन्त्येय प्रत्ययस्थात्तु संज्ञकः ।
धि— 'गृहीत्वदधातीति ये मन्त्राः वृष्टिऽलिङ्गाः । विधेयसौ गुणलेन तावो वा, उन गुणे निधिः । आस्ता-तेनमित्यन्वाद्यविभक्त्यन्तयोगेन । लिङ्गप्रत्ययान्तमन्त्राणां वि-शेषमाह । तान्गृहेऽहंवाऽस्तुवत् विद्येण्यन्तं स्तोत्रयेन पतः । यथावृत्तयेनेनात्र गृहीतिराश्रयवदतीः । एकवा-ऽस्तुवत्वेत्यादौ मन्त्रस्ये कलिप्रति । वृष्टिवाच्यत्वाद्युक्तिः वृष्टिवाच्येन भवतः ॥' १।४।१७.

भाट्ट— 'गृहीत्वदधाति' इत्यत्र विभक्त्यन्तवाच्य-त्वाभावात् प्रत्ययविधिःश्रवणस्य विधित्वम् । तत्र च उपधानमेव इष्टकास्तस्मात्तदनेन विधीयते । यद्यपि

चेष्टनाना चकनाद्बलान्बभूवऽनुगतैर्न उपधान प्राप्तेन,
 तयापि तनः पूर्वमेव प्रत्यक्षविधित्वा विधीयते । तत्र
 च प्रत्येकोपधानसिद्धिः, चकनसमानकर्तृत्वमिच्छिष्य ।
 अन्वया सन्निहितोपधानमपि कृतानि च प्राप्नुयात् ।
 आधिक्यवशा नयनमित्कर्तृत्वमपि । तति एवस्मिन्
 इष्टकामस्वरदाता चयनाद्गतान्नेषकविधौ प्रतिप्रधानावुचि-
 न्त्वयात् अङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वदात्त एवमवसिद्धिः । गृष्टि
 परं तु लिङ्गप्रधानानुगृष्ट्यङ्गुटिगन्मानस्य गौणानुवाद
 इति भाष्यकारः । धार्ति-करान्मु-नोपधानमानमिधि-
 तया तति 'प्राणश्च तदधाति' इत्याद्यनेकोपधान-
 विधिनैपध्यापत्तः । अतो मन्वमानमुपधानानुवादेन मन्व
 विशिष्य वा उपधानमिष्टकारकार्यत्वेन विधीयते ।
 ततोपधानमिष्टिपत्तं तु पूर्व्यात् । मन्वविधिपत्तं तुपधाने
 तद्विषयः । मन्वा हि इष्टकामाद्यमन्वाद्यस्वदृष्ट्यादिपत्ति
 प्राप्तिमन्वाद्योपधाने निरमेन प्राप्नुयन्ति । अन्वविषयः
 मन्वादिपरिणामेषु वा गत मन्वविधिपत्तयः । 'वा
 नै वाचनं साक्षात्पत्तिमिष्टकामविधानीयात् सा मन्वाभावा
 धितानुवादव्यात्' इति वचनेन प्रत्यक्षप्राणव्यतीनामिष्ट-
 धाना मन्वमन्वितिसंशयस्य विधानात् । अन्वया तत्त-
 धिपदवाच्यताप्रकरणपाठरहिताना मन्वाभावा नयनमहाप्रकरणेन
 सर्वविधिषु अन्वमावासेषु वा निर्वरापत्तेः । अतो
 मन्वमन्वितिसंशयस्य मन्वविधिः । इष्टकाना प्रत्यक्षप्राण-
 वरत्तं च इष्टकामावाचि-प्रत्यक्षप्राणव्यतीत-पदनिवेशमन्वक-
 रणम् । नृष्टिपदं हि नृष्टिप्रकाशकमन्वोपधेयैश्चकारम् । तत्र
 च विशेषवाच्यस्य मन्वस्य विशेषव्याप्यं तत्तद्विश्वाना
 प्रत्यक्षप्राणव्यतीतसिद्धिः । इति प्रकरणमिष्टुक्तलोकावृण
 मन्वस्यपि मन्वमन्वितिसामान्यमन्वापत्ते इष्टकामावाचि
 पदविधेयम् । अन्वश्च मन्वविधिषोपधानमन विधीयते ।
 नृष्टिपदं च गौण्या कृत्वा समदमस्ययास्मृष्टानुष्ठिमन्व-
 परम्, 'दत्तानुदोष्टका उपधाति' इत्यर्थेवायानुवादत् ।
 तत्र चतुर्थस्य नृष्टिमन्व (१, १४, १७ इति-) त्रय
 अङ्गुष्ठिमन्वा इति नृष्टिपदत्तं गुणो गौणीइतिमित्तम् ।

मण्डन- ' भूमा स्युः सृष्टयो मनाः । ' १६.
 शंकर- ' भूमा सृष्ट्यादिवोपवा । ' १७.

* पत्यञ्जयाहाणवर्ग इष्टकामाचि श्रुतशब्दविनिमुक्त-
 मन्वोपधेयस्य इत्युक्तमेव भूमाधिकरणे । भाट्ट-५।१७.
 * भूमगुणयोगेन गृष्ट्यङ्गुष्टिपत्ते गृष्टिचान्द्रमरीचः
 ' सृष्टीरुपधाति ' इत्यन । वि. १।४।७.
 * भूममूलकगौण्या इत्यत्र गौणी वाच्यते । बाल.
 वृ. १४१, * भूममूलकगौण्या लिङ्गसमवायमूलिका गौणी
 वाच्यते, पूर्वस्या बहुना चयनाना नावधार्थान्वयात्
 इतरसा तदभावात् । वृ. १४२.
 * भूमिः न देया । वा पुनर्भूमिरत्राभिप्रेतः ? यदे-
 तत् मृदास्वच्छ इत्यान्तरं पुंविधीयते नाम । न क्षेत्रमान
 मृत्तिका वा । भा. ६।७।२।१, * भूमिर्न देया विश-
 त्ति । ६।७।२।१.
 * भूमिरधिकवत् । ग्रहणवागणे प्रयोगार्थे भूमि-
 रधिकवत् । तत्रश्च भूमिरधिकः भूमी रथयालिङ्ग
 निधा करोति, उद्योगे- प्राणुभावे रथिवेति । भा.
 ७।२।२।१६, १।२।२।२
 * भूयसा अल्प वाच्ये । प्राणवायोऽल्पम् । बाल
 वृ. १२२, वा १।२।७।१४ वृ ८६०.
 * ' भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इति न्यायः ।
 (' विप्रतिपिद्धधर्मणा समवाये ० ' १।२।७।२२ इति
 मूलस्याद्योऽयम्) । विरल सण्डः सोमकथं इत्यत्र
 (प्रकृतितः प्राणेषु मन्वसाधनेषु) गोत्व- अवाच-
 जन्तोः विकल्पेन प्राप्ती गोत्वस्य ' योगियुनेन नीगाति '
 ' एकहायस्या नीगाति ' इति वाक्यव्यतिहितकवद्वय
 साधनत्वात् । भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इति न्यायेन
 एककथनादनीभूत- अवाच- वाच्यता । क्रयान्तराणां तु
 अन्वैर वाया प्रवृत्तिसिद्धिः ? कौ. २।१।६।१२
 वृ १६९. * बहवश्च प्रैषार्थः एको निगदः, ' तेन
 भूयसा स्यात् सधर्मत्वम् ' इत्यपि प्रैषार्थे अर्थात्-
 रिति परिशेषात् प्रैषे अतीत् इति पूर्वपक्ष । वा. ३।८।
 १।२।३.

* भूयोऽनुग्रहन्वायः । इतरानामपि मन्वप्रधानस्य
 तदन्तरात्तवस्तुप्रतिपत्तयर्थत्वात्तव मन्वत् उपासकमन्वत्तव
 भावेन तेषामनन्वधादिद्वान् भूयसानुग्रहानुवेधेन तस्मि-
 न्स्वच्छ इत्यादेः इतरानामपि अन्वेष्यतापरत्वं अन्व-

तथा च ज्योतिष्टोमस्य बाहुर्वैदिकत्वात् उपासुः प्रयोगः । के.

ॐ भूयस्त्वेनोभयश्रुति । ३।३।३।१०॥

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं यमामगन्ति- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं ज्ञमो वजेत' इति । तथा सामवेदेऽप्येवं समान्भवत्- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं ज्ञमो वजेत' इति । सकृच्च कृताया क्रियादुद्धौ द्वितीयां गुणार्थं श्रवणं भवति । तत्र सदेष्टः किं याजुर्वेदिकं गुणार्थम्, उत विपरितं इति । पूर्वमग्नेष्पौतचित्तौ वेदधर्मो विनियोग-विधियोगोपायने इति प्रतिपाद्य इदानीं प्रब्रजनैव यजो-मयावेन श्रूयते, तत्र कतरस्य वेदस्य नक्थ उच्चैष्ट्यादि-धर्मोऽनुश्रवण इति सदेदे सति अविद्वदनाकवयस्य उममनायिकोपात् कस्यैतस्तिस्तेनानुश्रवण इति सिद्धे उतविधियिधिरन कुनेदि विचार्यते । अथाय पूर्वपक्षिणो-ऽभियधिः । न तत्रय एतन्नोरत्तस्य अन्वय अङ्ग-मन्धार्थं श्रूयम्, तमयनैवाद् अथवाविशोपात् । नहि फले विनियोगार्थम्, फलस्यानुभवश्च अत्रान्विकोपात् । अतोऽप्येतुभेदेन विपरितैवेत्येवादाकृतम् । यत्र एतस्य नाम वेदाध्ययनमन्वे सति स्वदास्य तावद्यथमभस्या-धेतया । तेन यदेवमया दासा येन प्रथममचीता स एव वेदकृतोत्पादक इति ज्ञानान्तरादेतमुच्यतेऽपि अत्राश्रय्ये विकृत्य एवेति । एवं प्राप्ते, अस्मिचीयते । अनेवेन यत्रङ्गभूयस्त्वश्रवणेन विशेषावगतीर्न स्यात् । यजुर्वेदे हि ज्योतिष्टोमस्य वीक्षणोपादिनेतिकर्तव्यता भूयसी श्रूयते, न तथा वेदान्तरे । इतिकर्तव्यतायाः प्रकरणात्तत्राद्यैवित्तं कथा तत्रैव प्रकरणात् । यत्र च प्रकृत्य तत्रैव कर्तव्यतावगमादुपपत्तिः । इतरत्र च गुणार्थं अत्रणमिति । तदुक्तम्- 'गुणानां यत्र भूय-स्त्वमितिकर्तव्यतामकम् । तत्र तत्रैव लिङ्गैर्न तस्य कर्तव्यताव्यतो ॥' इति (वा. ४. ८१५) ।

प्रयोजनम्- पद्येणम् । सूत्रं तु उभयश्रुति कर्म तस्याद्भूयस्त्वेनोपचिन्तितम् इति । तदस्य यथाशक्तं सिद्धाव्येते तु वातिकारपादा ननु-मन्वन्ते । यदि यत्किञ्चिद्वैदिकोत्पत्त्यवगतौ लिङ्गं तदा उदस्यद्भूयस्त्वयोः को विशेषः । न हि भूयस्त्वेनाव-

धारितोऽन्वीयान् धूमोऽग्निं नानुमायति । एतुफाम्- 'यद्यस्य गमकत्वेन त्यगत्तेर्यचारितम् । तदुत्पं यद्दु या उत्य प्रतीतौ न विशिष्यते ॥' इति 'यादस्य हि धूमस्य गताकत्वावधारणा । स तादृग्यद्गुण्यो वा बहि गमयति ध्रुयम् ॥' इति । (वा. ४. ८१६) । अतो यथावतिकर्तव्येन सिद्धान्त-रेतुर्वर्णनीयः । प्रतिकर्म विरोपस्त्वस्वरिगाननुत्पत्तिः । इत्यदेवतेन च कर्मनिरोपनिलक्षणं भवति । ज्योतिष्टोमस्य च इत्यदेवतं कृत्स्नमेव यजुर्वेदे समाश्रयते । तेन तत्रैव कर्मोपपद्यते । इतरत्र वेदे कर्मस्वरूपमात्रमनुत्पत्त्यं स्तोत्रसम्प्रदायप्रतिष्ठानात् गुणार्थमेव श्रवणम् । ननु अनेकेऽपि गुणाः प्रतिवेद विधीयन्ते । नैवा प्रति-याक्यं कर्मोत्पादेन न विद्यतः श्रूयन्ते । नात्येनेन कर्मोत्पादेन सर्वेषां विधानमवगन्ते । अतो न तावदान्त्येन अनेकगुणविधानम् । नापि प्रकरणात्प्र-मानस्य, प्रकरणात्तत्रात् । कर्तव्यस्य हीतिकर्तव्यतात्तदुत्पा-प्रकरणम् । न चात्वादे कर्तव्यता सम्भवति । अतः प्रक-रणेनाप्यङ्गकत्वात्तत्रात्तस्य गुणार्थं अत्रणमिति । उच्यते, न हि स्वल्पेणानुश्रवणमिति कर्तव्यताकात्क्षेत्रपरिमित्य । किं तर्हि ? विद्यायुद्धेऽवशेनानुश्रवणमन्वत् । इह तु यादस्य कर्मोपचिन्तितव्यतात् तेन यदेवतत्वेनान्तरे सुदस्यैव अथग-मन्वयनविधिसारितं तदस्य प्रयोजनम् । स तु संविधि-समाश्रयते कर्तव्यतासंख्यावगमार्थमेवेति निर्गीयते । अतो यजुर्वेदे एव ज्योतिष्टोमस्तोत्पत्तिः । वेदान्तरे गुणस्य-न्वार्थमेव श्रवणमिति सिद्धम् । प्रयोजनम्- पद्येणम् ।

सूत्रं तु इत्यदेवतादियत्रकर्मस्त्वेन यजुर्वेदे एव योति-ष्टोमस्तोत्पत्तिरुपायवेदश्रवणेऽपीति स्थितम् । तौता.

॥ 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इत्यनेन न्यायेन यत्र यागपरिचायकदेवतादिमया तत्रैव यागविधिः । कौ. २।१।१।१. ॥ अंशदान्त्योः 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इति न्यायेन औपानुवाकश्रवण्ये एव गुणविधिसादृश्यप्र-मणानविधिपरि । संवत्स. ३।१।१४. ॥ यत्र कर्मण एतस्यां तावदात्ता भूयसाग्नाना विधानम्, 'भूयस्त्वेनो-भयश्रुति' इति न्यायेन प्रथमयापि तत्रैव विधानम् । तातामन्तरे तु स्वदायद्गमानविधानम्, तत्र कर्मणि

तच्छास्त्रापायिनोऽपि विद्वान् स्यात् इत्यादि । सोम-
६।१।७. * यदि तु उपवन (वेददत्ते मन्त्रः) विधा-
स्त्वे नोभयभवन ' भूयस्त्वेनोभयभृति ' इत्यादि नास्ति
तत्रागत्या विकल्पो गृहीयते । वा. ३।१।१।७.

॥ भूयस्त्वात्तद्वाद् इति न्यायः । यथेतरवस्तु-
कत्वेऽपि यस्य वस्तुनो बाहुल्य तेनैव लोकप्रवादः इत्यर्थे
अयं प्रवर्तते । स्पष्ट. । साहस्री. ७५९.

॥ भूयोमन्त्राधिकरणम् । एककर्मणि भूयोमन्त्र-
कत्वे विकल्पेन मन्त्रस्य ग्रहणम् ॥

दशपूर्णमास्योः पुरोडासापिष्टविभागो ' यथाभाग-
व्यावर्तेषाम् ' * भूयो वा विभज्युः ' इत्यादयो बहवो
मन्त्र आगन्तव्यः । ते सर्वेऽपि समुचित्वत्वात् विगज्जे
अद्भानि, अन्वक्तमग्रहणे विनिगमनाविरहत्वात् । एकस्य
विनियोगे अन्वस्याऽऽवृत्त्याया अभावात् । अनेकेषाम-
हिना एकस्मिन् अर्धे समुत्पन्नवद्वैपरीत्यस्यापि न्यायत्वोपेयं
विदेरिति वृत्तस्य प्रकाशयत्यस्य पुनः कथ्यमानमवात्
मन्त्राहाड्छायाश्च धिक्त्वेन विनियोगेऽपि शान्ते ' वा
चतुर्मिषदत्ते ' इत्यादिस्त्रिधा विकल्पेन विनियोगः ।
संक्षेप. १।२।३.

• भूयोमन्त्राधिकरणे (१।३।३) ' यथाभाग-
व्यावर्तेषाम् ' इत्यादिमन्त्राणां विकल्प उक्तः । संक्षेप.
१।३।२६.

॥ भूतिद्वयशक्तुर्निग्यायः । हिनाचणप्रान्तदेशे भू-
तिद्वयस्य पक्षी ' मा साहसं चुरु ' इति पुनः पुन-
रुच्येदन्तं सिद्धशब्दप्रत्यय आस शिक्कवीति प्रसिद्धम्,
तथा पयोपदेशमानतुद्यत्तः स्वयं च क्येषाचरणशीलो
दाग्मिनस्यास्य एवेति भावः । उक्तं च महामारणे-
' न गाथा गापिन शस्ति बहु नेदधि गापति । प्रवृत्ति
याति भूतानि भूतिद्वयतुर्विषया ॥ ' इति । साहस्री.
३५०.

• भूयसा पत्रावत्तम् । वा. १।३।७।१७.

• भूयुशुनकचक्षिद्यानां हरे नधिषार. । ६।६।।
२४-२६

• भूतत्याच परिक्रयः ' इत्यत्र ' दक्षिणाः
शोमस्य ' इति वचनान् प्रदानमाशाद्रभूत्वाऽपि दक्षिणाय

पठद्वात् कर्त्तव्ये. न अन्नभूतेष्विष्टेषु आतिदेशिमा-
न्वाहायदक्षिणायातिः इति वदन्ते । कौ. २।१।५।१९
छ. ८३-८४

॥ भूतत्वात् परिक्रयः । १२।१।१६।३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयः परिक्रियन्ते श्रवितो येन
स परिक्रयः अन्वाहार्यः सोदकप्रतोऽपि सोमे ऐधिकेण
न कर्त्तव्यः । भूतत्वात् शोमार्थेन परिक्रयेण गानादिना
भूता कर्त्तव्यः । अद्भानुपानार्थं कौमिकः परिक्रयः ।
तस्माद्न्वाहायो न कर्त्तव्यः इति सिद्धान्तः । कं.

• भृतिः कर्मकरस्य आनन्तर्यं यदीयते वा ।
भा. १०।१।८।२७, * निमिः प्रकारिः भृतिः भवति
व्यापारतः कृततः वचनतः इति । व्यापारतन्माग्न-
न मायवीजानां दादशशत भृतिः । कर्मकुर्वाणा हि
कर्मकरा. पाठिकमपि ब्रह्म कर्मन्ते । फलानुसृत्य तेन
ज्ञापत । वचनं तु भृती सत्या परिमाणादिशेषपरं भवति ।
यत् हि पाठिकमपि अहर्नं तन्पते न सा दक्षिण
भृति । न हि या तस्मिन् कर्मणि दक्ष कुर्यात् ।
स्नेहाद्वा अन्वेन वा प्रवारेण कृत्स्नमपि ब्रह्म कर्म
कुर्यात् । न वीहीना द्वादशशतेन प्रोक्ताहितः । आश्रित
मन्वे यद् इत्यं सा भृतिः । (' तस्य दादशशत
दक्षिण ' इत्यत्र इदम् । आश्रितमन्वे उदरसूत्र-
पर्याप्तम्) । १०।३।१२।१५, * यो नहु कर्म करोति
तरुं बद्धी भृतिः दीयते । १०।३।१२।१५.

• भृतिपाचनं (वननं) ज्योतिशोमे धनतोऽपि
नितम् । ६।८।७।२६-२७. मीको. पृ. १८२३
' ज्योतिशोमे भृतिवना० ' इत्यत्र इत्यम् । • भृति-
वननं यथायं याचूनया द्रव्यसंपादनम् । ' यीक्षितो भृति
कन्वीत ' इति वचनान् । वि. ६।७।८.

• भृतिवननादिधत् । यथा भृतिवननं निपत्
तथाजित्वायस्य च कर्त्तव्यं तथा प्रतिप्रहादिनिपत्स्य
अन्वयेनैव वदाजित्वायस्य कर्त्तव्यं तन्मा. भाट्ट. १।१।२
पर्यन्तं ३.

• भूत्वेन सह भ्रशं परिक्रयायं पठितं यत् । भा-
१०।३।१३।२९.

● श्रुत्यादीनां प्रत्येक बुद्ध्या व्यापिकमाणा एक भिन्न एकस्मिन् शब्दबुद्धौ स्याम्युपासनेकपापारहाष्ये महत्त्व साधनत्वम् । सु. पृ. १२०७.

ॐ भेषोऽपि पादप्रसाराय षेट्ते इति न्यायः । धारमभस्य समर्थाह्वयमैकराशयोहने अयमवतरति । साहस्री १०४.

- भेद अज्ञापूर्वाया शब्दभेदे । वि. २।२।१.
- भेद अपूर्वाया द्वितीयाध्यायार्थे । द्रुप. ७।१।१।१
- भेद कर्मणो द्वन्द्वदेवतापुत्रत्वे, यथा ' ज्ञापय क्षेत्र मातमेत ' ' सौमं चरु निर्दिपेत् ' इत्यम् । वि. १।१।५.
- भेद कर्मणा अम्यामेन माननाभेदात् । १।१।१।२
- भेद कर्मणा गुणात् । २।२।१।२३ ● भेद कर्मणा द्रवदेवताभेदात्, यथा चतुर्भास्वयैश्वदेववैदि ' वैश्व देव्यामिश्र ' ' कात्रिणो यजिनम् ' इत्यम् । नि. २।१।९ ● भेद कर्मणा संगत्या, यथा ' रामहृषामिश्री ' ' तिस आहृतीऽद्वेति ' इत्यम् । १।१।७।२१ ● भेद कर्मणा शब्दाभेदात्, यथा ' अथैव ज्योति अथैव विश्व-ज्योति अथैव सर्वज्योति ' इत्यम् । २।२।१।२२.
- भेद । भान् स्वगताऽपानदे न कर्मान्तर (भेद) कदापिति । या. २।१।१।११ पृ. ६४९. ● भेद । विधेयान्तरादितोऽनन्तरतो विधि कर्मस्वरूपमेव विदधत् पूर्वनिदिहातपत्यमेव कर्मांतर (भेद) कथेति । इति (प्रथमाध्यायोक्त-) विधितानिर्णयकण्ठोपनीयम् । १।१।१।११ पृ. ६४९.

ॐ भेदस्तु तद्रेदात् कर्मभेद प्रथमो स्यात् तेषां प्रचानशब्दत्वात् । १।१।१।२।२६ ॥

रन्देदार, तस्मिन्नेन पूर्ववृत्तिर्निष्ठं कालो एषाने । कालभेदात् सुखाकारानामशब्दानां भेद स्यात् । प्रयोगे तेषां कर्मभेद कर्मभेद स्यात् प्रत्येक भेदेनानुष्ठान स्यात् । कालभेदे देवताः । तेषां सुखाकारानामशब्दानां प्रथमाशब्दात् प्रचानशब्दत्वेन तस्मिन्नेन एकीकरणम् । अस्मिन् तेषामाहृति इति सिद्धात ।

तथा चान्यायैर्गर्भान् । २७ ॥

अज्ञानामावृत्तौ लिङ्गमाह । ' पत्नीसंकाशान्तात्पर्यादि संनिष्ठे ' इति अन्वयैर्दर्शनं भेदेन अहं पत्नीसंकाशा न्ता दर्शयति । तस्माद्भेदः ।

अथ सुखायचनं तद्वत् । २८ ॥

' सखितिसखितेऽहनि आशीऽभ्रागर प्रविश्य सुनद्राणा-माहवति य सुखायागच्छ ' इति (सखितिसखितेऽ-हन्वशीऽदामीनागर प्रविश्य सुनद्राण सुनद्राणामाहवति प्रेष्यति ' इति भाष्ये पाठ) । अन सखितिसखिते इति बीजान्तरचनत् सुनद्राणामेव दर्शयति । तस्माद्-ङ्गभेदः ।

पश्चतिरेकश्च । २९ ॥

द्वारस्य अहमि, ऐन्द्रादिनास्तु पञ्चन एकादश । प्रत्यह एकेकस्मिन् पत्नी एवस्य अहं पशुश्रुतयत्नेन प्रयत्नेन अतिरेको भासति । तत्र ' स ऐन्द्राभ वायं ' इत्युक्तम् । तदहं पश्चतिरेक इति । तस्मात् सुखा-बर्त्तनानामशब्दानां आवृत्ति इति सिद्धान्तः । के.

ॐ भेदस्तु सदेहात् देवतान्तरे स्यात् । ११ । १।१।३४ ॥

देवतान्तरे देवताभेदे सति पशुगणे ऐन्द्रादिनेषु कुम्भीयूराणांश्रवाणोना भेद स्यात् । सदेहात् एहस्या उक्ताना अत्रानाना कस्य पशोऽप्यत्रानानि इति सदेहप्रवृत्तः । तस्मात्तत्र भेदः । इति पूर्वं पथः ।

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् । ३५ ॥

ऐन्द्रादिनेषु पशुषु कुम्भीयूराणांश्रवाणोना भेदो न स्यात्, किन्तु तत्रम् । इदंवाग्रहानां प्रत्येकभेदेत्वात् कस्य चिद्द्वय इति सदेहप्रवृत्ते तु अथात् भेदज्ञानस्य प्रयोजनविद्युत्पर्य लिङ्गकर्म लिङ्गस्य लिङ्गस्य कर्म करण स्यात् । इदंश्रवो निमित्तं विद्ध कश्चित्वात् तेन भेदो जात्यन्ते । इति सिद्धान्तः । वादान्द भेदपूर्वपथ निरुक्तार्थः ।

अथाज्यतराह्वमाना भेदः स्यात् स्वयान्वापदान्-तरात् । ३६ ॥

पूर्वपथी पुनरहः । यत्ताना अस्मात्पशुत् स्वयान्वा-प्रदानरात्तं कुम्भीयूरीना येन स्यात् इत्यन्तर । अत्रिय माना टीसा पठनीया यद्यथा भाषा ता अथाया,

● भेदाभेदविरासः । सप्रति भेदाभेदी निग-
क्रियेते । केचित् जातिव्यक्तिगुणमुष्णवयंशवयंशदीनां
भेदाभेदी वर्णयन्ति । तथाहि, आदिपत्तयोर्भेदस्वात्सर्व-
जनसिद्धः । अभेदोऽपि तयोः प्रतीयते । एषो गौरित्यत्र
प्रतीती वा-त् एषतादात्म्येन गोत्व प्रतीयते, अन्यथा
एषश्च गौभेदि प्रतीतिः स्यात्, एषश्च गोत्वं इति
वा । न कदाचिदपि तथा प्रतिपत्तिः । अतः एषतादा-
त्म्येन भेदास्य प्रतीकत्वात् एषश्च एव गौत्वमेतः
प्रतीतः ; तथा अत्रैव प्रतीती एषश्च एव गौ , न मुण्ड
इति ब्यह्वारात्, एषतादात्म्येन प्रतिपत्तायैव मुण्ड-
भेदोऽप्यसिद्धते । तथा मुण्डो गौरित्यत्र मुण्डतादात्म्येन
प्रतिपत्तयः सामान्यस्य न एषश्च इति ब्यह्वरिदर्शनात्
भेदोऽप्यसिद्धते । एतत् उक्तं भवति, यस्या व्यक्तौ
तादात्म्येन सामान्यस्य प्रतीतिः, तस्या व्यक्तौ तथा
प्रतीत्या तदभेदः एव प्रतीतः ।

आध्यात्म्येन प्रतीती भेदस्य विषयीकर्तृमद्यनशयम्,
किन्तु व्यनश्यन्तान् भेदः प्रतीयते, अतो जातिव्यक्तयोः
प्रत्यक्षेणैव भेदोऽभेदश्च प्रतीतः । न च भेदाभेदाभेदश्च
समस्तः निश्चयत्वात्, सदात्म्यवदिति काव्यम्, विशेषा
अत्रात्, यतोरेवम प्रतीतिनामिति तयोरेव निश्चयम्,
यथा सदात्म्योः । तदुक्तम् ' प्रतीयते चेदुपमं विद्येव,
भेदोऽप्यसिद्धते । ' इति । श्शीतयोरेषि तिरोवेऽङ्गीकृत्य-
मणे एकस्यैव सामान्यस्य ज्ञानाभावात् व्यक्तियु युग
पवारेसमाप्य इतिनाङ्गीक्रियेते । यदि प्रतीतिक्रान्दङ्गी-
क्रियेते, तर्हि भेदाभेदयोरेषि समानमिति तुल्यचर्चः ।
क्रिञ्च, प्रथमयाकिदर्थेन तावदेव प्रतीयते, तदानीमनु-
शुलाकारस्य न प्रतीतिरेवाङ्गीकृता सर्वकारिभिः । क्रिञ्च
अभेदप्रतीतिनामिति यो वदति, तस्य सर्वलोकरिषेव ।
यथाभेदव्यतिरिक्तत्वात् पुरातः स्थितेषु वस्तुषु प्रथम
एकाग्ररूपेण प्रतीतिः । अथ सर्वेषु वस्तुषु सर्वेषु प्रथम-
मभेदप्रतीतिरेव सगुणप्रत्ये पश्चात् वेदप्रतीतिः । अजे-
ऽव्यथितिरयप्रतीतिमिदौ भेदाभेदी तावद्वनमर्तः ।

क्रिञ्च, अब गौरिति सामानाधिकरत्येन प्रतीति
रक्षीति निमित्तवदम् । न च अन्वयभिरयोर्नाशकरो यथा
सामानाधिकरत्यं न दृश्यते, तथाऽत्यन्तमिद्वयव्यादि

स्वरूपप्रतिपत्तौ न च दृश्यते । अतोऽत्यन्तमिद्वयव्यन्ता-
भिन्नाच्च ब्यह्वरं सामानाधिकरत्यं भेदाभेदी कल्पयति ।
न च वाच्यम्, अत्यन्तमिद्वयोरपि प्रथमप्रकारितया
प्रतीत्येन सामानाधिकरत्योपपत्तिः इति, प्रथमप्रकारित-
त्यैव अत्यन्तमिद्वयोरत्यन्ताभिन्नयोश्च अदर्शनात् तदपि
भेदाभेदमेव कल्पयति । न हि अत्यन्तमिद्वयोर्द्वेषुदपयोः
प्रथमप्रकारित्यं सामानाधिकरण्यं ना दृश्यते । न च
समानाधिकरत्येन सामानाधिकरत्यम्, ममयावस्यन्यस्यैव
प्रामाण्यमतिनामनुष्णमात्रम् । अतो येन पिबेन्न अमिर्त्रं
सामान्यं प्रतीयते, तदपेयथा मित्रमेव पिबेन्नान्तरपेयथा
अभिन्नम् । यथा एक एव देवदत्त पुरुषान्तरपेयथा
दीर्घः प्रतीयते, ए पदान्यापेयथा हस्तो भरति, तथा
भेदाभेदावपि एवप्रतीतिरन्वयिद्वयव्याप्यह्वरमर्तः । तदु-
क्तम् ' सर्ववस्तुषु हृदियां ब्यह्वर्युगमातिमरा । जायते
द्वयवस्तुनेन विना सा च न निष्पति ॥ '

अत्रोच्यते । यथोर्जातिवयंशभेदः प्रतीत तयो-
रेवाभेदः प्रतीयते इति बुध्दं वचः । तथाहि, अनुशुला-
कारस्यमाया आतिः प्रतीता, ब्यह्वरताकारस्यमाया च
व्यक्तिः । अतः आकारः तदतिरेकेण तयोर्भेदं नाम
आकारान्तरं न पश्यामः । आकारान्तरभेदोऽपि भेदोऽपि
तदीय एवाकार स्यात्, न तु आतिव्यतिमते-
रभेदावभासः सः । यथाऽत्यन्तयोः भयोः इति प्रतीती
सर्वोचिद्वयाकार्यतिरेकेण सर्वोनाकारस्तृतीयः ।

ननु यथा मयोग्निर्नाकारः स्रयोवाकारः एवं जाति
गकलोरेभेद इति प्रतीती अभेदाकारे चात्याग्राकारो न
स्यात् । अथोच्येन न यत् जातिव्यवत्योरेभेद इत्यभेद-
प्रतिपत्ति अन्वयुपगच्छामः किन्तु मित्राकारेण प्रक्तिवि-
मेव, नहि जानिन्वकी एकाकारेण कदापि प्रतीयेते ।
अतो न तृतीयान्तरमर्त इति । तत्र, मित्राकारेण
प्रतीतये. कदाचिदेकाकारप्रतीतिरिद्वयैव । तथाच्युच्यते,
त चावमेवकारेण यदि तयोः सप्रतिपत्त्येन प्रतीतः, तथा
संयोगानुवीयावतः स्वरितिः ... प्रतीतिनामिति वेदक-
मेकाकारप्रतीतिरेव, तर्हि जातिवक्तव्योः सा वार्ता ।
वस्तुव्यतिरिक्तमिदं मात्र, को दोषः । अथ निरूप्यमाण-
वस्तुव्यतिरिक्तमिदं तयोरेव आकार इत्यङ्गीक्रियेव,

● भेदनादिवन् । काममानपरल्लाभनत्नेन हि क्षान्ति (काम्यादि) कामाणि कामोत्पत्तौ तस्या कर्तव्यानि भवन्ति इति कामनाना निमित्तद्वन्द्वमुच्यते, न तु भेदनादिवत् निमित्ततया वाक्यैरान्वयवत् । रत्न. ५।३।२२। ३२.

● भेदनहोमः तु त्रिमिथान्तरमेव विवचे । तुप्. ४।३।१६।१९ वर्णकं २. ● भेदनहोम. रत्नन्दनहोमश्च न लौकिके । वि. ६।५।१५.

● भेदनहोमादीनां नैमित्तिकानामनुग्रहे षाड्भ्यो न निवामनं किन्तु यथानिमिचमनुग्रामम् । भाट्ट. ५।३।१२. ● भेदनहोमादीनां नैमित्तिकानामनेरेषा प्रयोगवचनपरिच्छीतत्वात् समुच्चयः, न तु विकल्पभेदनादिनिमित्तमुग्राजीयं विहितवत् । वि. २।२।३।६.

● भेदनहोमादिवन् । भेदनहोमो यथा ऋतु-निमित्त-उत्पत्त्युक्तं. तथा चयने वैशानरवयाग । भाट्ट. ४।४।१६.

॥ भेर्यापातन्याय. । तत्रया भेर्यापाते भेर्यमाहृत्य कश्चिद्विदित्पदानि गच्छति, कश्चिद्विद्यत्, कश्चिद्व्यक्तारिगदेव प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. ६०८.

॥ भेर्यविप्रन्यायः । मर्त्यन्यायदेव अयम् । साहस्री. ३९५.

● भोतः सुपदु त्रिपिप. अररोजानुमर उच्यते । शा. १।१५. ५. १२५.

● भोग्यस्य मानस्यपि भोक्तृवागती भोगो न दृश्यते । सु. ३।८. ५६.

● भोजनं व्याकल्पेन अनाचारे दारिणाच्यनाम् । वा. १।३।३।७ ५. २०४. ● भोजनम् । दक्षिणरस्त भोजनाचारमूर्भूना अति. 'अन्नमेव तद्विगतौ दद्याति, तस्मादस्तिनेन हस्तेन पुष्टोऽन्नमसि' इति । वा. १।३। ४।९. ५. २२६. ● भोजनम् । पातपारणपूर्वकभोजनं चागमूर्भूना अतिः 'परशहदरातीमुपदद्याति' इत्याद्या अर्चयन्नामे । १।३।४।९. ५. ६२६. ● भोजनम् । प्रादुम्नाभोजनवासापरिषेव दिग्मोक्ष ('देवा ये देवतानाम्पवधाय रिषे न श्रमन्' इति पञ्चो-धाम्) । सु. ५. ४. ● भोजनं निमित्तकरोऽपिष्टहृष्टा.

अथ अनाचार उदीच्याना दारिणाच्यना च । वा. १।३।३।७ ५. २०४. ● भोजने उपयुक्तं कवलीपयै प्रसात्पापि न पुनः शिष्टाः स्वीकुर्यन्ति । वि. १।१।३। १२. ● भोजने 'प्रादुमुजोऽस्मानि सुजीव' इति शार्तो नियमः । तद्योपनीतस्यैवाधिकस्ये नानुपनीतस्य । ६।२।६. ● भोजने प्रादुमुपता नियम्यते । भा. ५।२। ५।९.

● भोजनार्थौ मौनविधाने शाकारेतितात्परि हल-महादिना न कार्यम् । सु. ५. ३१८. ● भोजनार्थौ लौकिके अपि वैदिकप्रादुमुपतादिनिवन्तौ दृश्यते । ५. ९२९.

● भोजनवत् । यथा चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवस्ये सुहृत्वे इति चतुर्थे भुक्त्वा ततश्चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति । भा. १०।५।१५।५६.

● भोक्तव्यं अनतिक्रान्त्यात् अतिप्रदानकालस्यना नपेक्ष चर्चयितोव यद्विगीर्यते तत् इति हेमाद्रिः । वाट. ५. १६८.

● भ्रम अयदृशात्मकः । नायदृश्यात्मकः । ऋतु. ५. ५७. ● भ्रम. । यद्य हि दर्शयन् प्रमाणं नति व्याप्नोह. स । यथा दृष्टिकाया रक्तवित्तानम् । भा. ३।८।१२।२४८. ● भ्रमे अलिङ्गे लिङ्गस्य शापरणस्य पठ्यत् अलिङ्गनामविरिञ्जन् लिङ्गतामप्यन दृष्टा स्मरन् लिङ्गपरहर प्रवर्तयति । ऋतु. ५. २१. ● भ्रमे दोष नारण इति नैषाविवाः । मणि. ५. १४.

● भ्रमज्ञानम् । ननु प्रपञ्चमपि स्वमिचारी स्यात् । तथापि विनाऽप्यर्थेन ऐन्द्रियकं ज्ञानं दृश्यते अविद्यया रक्तविदमिति । (उच्यते-) न तत्र ऐन्द्रियकं ज्ञानं स्वमिचरति । एकं हि तत्र ज्ञानं इदं इति चापुत्रम् । अपरमपि रक्तविदं इति रक्ततावपि सारप्रदानम् । तयोर्विषयादहमिति ज्ञानयो भ्रमोऽयम्, न पुन. ऐन्द्रियकं विज्ञानं स्वमिचरति । चायं च तत्र ज्ञानं विवेकं गृह्यम् । प्रपञ्चार्थिणो दोषकमान् इन्द्रियं न सूर्यं कार्यं करोति । तेन विषयादहमन् भ्रमः । पापकर्मलो-यस्यै सर्वा विवेके अपरपारिते प्रतिपत्तिविज्ञानं विवेक-प्रादुम्निवचनम् । ध्यानज्ञानं न तद्विषयां शापर-

वत्याभावनिर्देपिन्द्रियादिहमश्रीप्रमचं निन्नु दोषपण्डित-
साक्षिकज्ञानजननझल्लचक्रोत्पत्तम् । नैव कदाचित् विज्ञानं
(वेद्य प्रति) ध्वमिचरति येन अनिश्चयः स्यात् ।
यावत्ज्ञानमपि नैवार्थमभिचारिता दयति । निन्नु
ग्रहणस्मरणयोः द्विवेकमवधारयति । ऋजुः पृ. १९-२०.

• भ्रमसंशयोक्तप्रत्यये विरोपदर्शनस्य भ्रमादि-
निरोक्षित्वेन हेतुत्वम् । मणि, पृ. ३०.

• भ्रमणत्वादिन्यायः । वाक्यत्वं नाम जातिः
मिन्नस्थानकरणाप्रवृत्तमि यद्यप्य-कमवद्वर्णाभ्रक-पदसमुद्दे
अन्त्यर्थे वा विलक्षणव्यवपदार्थघ-न्धप्रत्ययाकाङ्क्षा-
ध्वनयानात् भ्रमणत्वादिन्यायेन वक्ष्यन्ति तद्भूताधिकरणो
नाल्पवचितात् । वा. ३।३।११ पृ. ८०५.

॥ भ्रमरन्यायः ॥

१ यथा भ्रमरो हि पुण्याका कण्ठनाडीतल्पहरता गन्ध-
गुणमानमादत्ते, तथा प्रहृतेऽपि । ३२३.

२ यथा भ्रमरो हि प्रतिपुष्पं गन्धमादत्ते, निगन्धोभूत
परित्यज्यत्यप्युष्मपलम्पते, तथा प्रहृतेऽपि । ३२४.

३ यथा भ्रमरो हि स्वदशेन कठिनस्राष्टमि चच्छिद्री-
कोत्ति, परन्तु स्वश्रीतिपात्रनोमालव्यसुकुमारकमल-
कुमुमान्तपाती स्वनातिमिषा त्यजति, तथा सन्निभ
सन्निभ प्रति वर्तते । साहस्री. ३२५.

• भ्रष्टावसरन्यायः । यथा केवचित् कश्चित्
प्रति उक्तम्, ' त्वया अमुकालखेऽप्राकृत्यम्, तव
अभीष्टसिद्धिर्भविष्यति, अन्यथा न ' । एवं प्रतिश्रुता-
वसरे स न आयातः, भ्रष्टावसरतात् तस्य आभीष्ट-
सिद्धिः न जाता, तथा प्रहृतेऽपि । साहस्री. ३५.

• ' भ्रातृशामिकभादानामेव श्वेत पुत्रान् भवेत् ।
सर्वे वैनेव पुत्रेण पुत्रिणो मनुजन्वीत् ॥ ' (मनु, १।१८२
' सर्वांसास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजन्वीत् ' इति सुदिति

मनो पाठ.) । इत्थेवं मीमाः कैवल्यशारीरलीसःमः
आसीदिति गम्यते । वा. १।३।३७ पृ. २०८.

• भ्रातृजायाया. कर्तृयोऽजितापाः परिपत्तं
अनात्तः । वा. ३।३।३७ पृ. २०३-२०४.

• भ्रातृव्यवान् अध्वरकल्पयः वसेत् । भा. १।१।
३।४।१९ • ' भ्रातृव्यवता अदान्धो आसौ वृष्य-
ताऽसुः ' । संकर्ष. ३।३।१५. • भ्रातृव्यवतः
अभिषिदतिरन. कर्तोये । वाल. पृ. ३४, • भ्रातृ व
वतः गौरितिरान. कर्तोये । पृ. ३४.

• भ्रान्तः । न च कालान्तरे पुरायान्तरे अत्रया-
न्तरे वा अविपर्ययात् भ्रान्त इति वक्ष्यते इत्यपिदुम्
(प्रत्ययेणोपलभ्यमान. इहकान्यतिरिक्तः अवयवी) ।
दुप्. १।१।७।२७ टिप्पण्यात्.

• भ्राष्ट्राद्यमिना कामेन अत्रिचयनगतेन उर्य-
सामेनापः । १२।४।७।१७-२५. मीको. पृ. २४
' अत्रिचयनगतेन ज्वलद्वृक्षप्रवाहत्वेन ' इत्यत्र द्रष्ट-
यम् । • भ्राष्ट्राद्यग्नेः काम्यन्याह्वनीयवामावादाह-
वनीयधर्मवता नाम्नि चयने । १२।४।८।१६-२७.
मीको. पृ. २६ ' अत्रिचयनप्रकरणे श्रुतत्वं ' इत्यत्र
द्रष्टयम् ।

• भ्राष्ट्रादिकाम्येऽप्रौ आधनादिसरस्कराणा लोप-
धयने । १२।४।१।२८-२९.

• भ्रूणहा । ' तस्मादविज्ञातेन गर्भेण हतेन भ्रूणहा
भवति ' इति । भ्रूणहा पापट्टसमः । दशोभोलोको-
रपकरोति, तस्य हन्ता प्रणहा । प्रहन्ता भ्रूणहा । स
यमहावनवधकारी । तस्मात् यत् भ्रूणघन्देनाभिदधाति ।
स हि विमर्ति वा सर्वं भूति वा नपति । अतो भ्रूणहा
घटवधकारी । तथा ' आनेवी हला भ्रणहा भवति ।
आनेवीमापत्रगर्भमाटु । अन कुपी अस्य विवृते
इत्यानेवी ' (पूर्वपक्षे इदम्) । भा. ६।१।३।७.

म

ॐ मक्षिकायाय । यथा मक्षिका हि सर्पं देह
परिहृत्य मण्डलानमरात्रम्बडे, तथा दुष्टोऽपि ।
साहस्री ३२८

ॐ मक्षिकास्थाने मक्षिकापात इति न्याय ।
अथ पातसे तादृशकरणादिषु प्रनर्तते । साहस्री ७५१

● मङ्गलम् । उक्तं च समासिन्नापनसम्बन्धेऽपि
त्वेन विहितम् । विनापयो वेदस्तु भाग्ययुग्मेय ।
न च नारितनप्रवनादभ्यधादौ अन्यपयतिरङ्गयमि
चारेण मङ्गलस्य तदनुत्पन्न विधिर्न समवति इति
पाच्यम् । यमिचारस्य देवतरप्रसुक्तस्य भुतिरोषित
हेतुपनापहरताभावात् विप्रसमप्रस्ताङ्गमङ्गलरतन कारण
रनस्यतादा इति जीर्णम् । समागं बुद्धिप्रतिमादि
दृष्टयामतीवजनना मङ्गलान्यक्तका विप्रस्यष्टहेतुजन
विहितम् मङ्गलस्य इति मणिहृत्म् ।

अथ चिन्ताशक्तिः । इन्द्रस्यस्य न भाषता अपुषया
भरताम् । न च समाप्तानवयनस्य तस्य पुरुषाभवात्,
समाप्तौ विप्रस्यस्यभावात्तत्र ननवसता अक्षस्य अक्षन
वदताम् । अथवा विप्रस्यस्यतामावयनस्यस्य समाप्तिसं
खात् । इन्द्रस्यनतनभाषयदौ समाप्तप्रकारानि
यताम् । न च विप्रस्यस्यतामावयनस्य भाषता अन्यताभाव
प्रागभावेनोपसदृशत्वेनसस्यतामावयनस्य भाषयनस्य
च्युत्तस्यताम् । अत एवदृष्टत्वात् मङ्गलस्य, बुद्धिप्राप्तभा
सता च दृष्टत्वात् समाप्तजनस्यस्यम् । यदि च उपवास
वमरतन दृष्टयामनस्य तादृशनिवस्य व्यभिचार इति
निमापत् तदा आर्षीगङ्गाप्रतिपत्तिनस्यतादिरिचकमरा
नये तादृशनिवस्यताम् विप्रस्यस्यस्य भाषयतावच्छेद
कं अनुभवतिरव । अथकस्यनगौरव द्वि विप्रस्यस्य
कस्यदे नि मङ्गले पूर्वोपसदृशत्वेनस्यस्यस्य इति
मणि १ ६

● मङ्गलाचारस्यप्रविरोधो वेदनस्य (' गोऽपेदी
यद्वेदीन् वदुस्य वदन्तम् ' इत्यन) । सु १ ४

ॐ मञ्जनोमञ्जनन्याय । यथा नवादी पठित
स्यस्यनसिद्ध कदाचिन्मञ्जति कदाचिदुमञ्जति, तथा
संभारस्युदे पठितो मञ्जतानमिशो चीर कदाचित्

मञ्जति ज्ञानिसुप्त न प्राप्नोति वायुद्वयनस्यनारादिदा
श्रयो न मनेत् । साहस्री ७

● ' मञ्जा श्रेयति ' इत्यत्र स्यन गौणनिमित्त
उत्तरमहायागदिभि । या १।८।१०।२२ १ २५
७ ' मञ्जा क्रीडति ' इत्यादौ लक्षणा विना पदान्तपत्त्या
संभव । सु १ ७५३

ॐ मञ्जूपाऽऽनुन्याय । अप ' वाय इष्टय
समुत्पन्ने अनिद्रायप्राप्तिविषये सनपति । यथा यथा
चित्तदक्षिभूपने मयाऽऽश्रया सर्ममन्जूपा इह्या
पीप्यस्य तेन मक्षित इति । साहस्री १७८

ॐ मणिप्रदीपप्रभायाय । मणिस्य प्रदीपस्य
मणिप्रदीपौ, तयो श्रमा मणिप्रदीपप्रभा । यथा कस्मिंश्चि
' मरिचि अथारकस्य अत दीपसिद्धिनि तस्य प्रभा
वद्विर्भाष्येदो स्तमिन् वस्तुला तुपस्यते, तथाऽऽस्यसिन्
मन्दिरेऽपमरस्यनान्द सिक्तस्य स्तमस्य पमा वद्विहार
प्रदेदो दीपस्येन रतसमामोपलस्यते, तथाविध प्रभास्य
दुक्तो द्युत्त-च मणिरस्य मणिरिति बुद्ध्या द्वौ पुरुष
वमिषावन उरुस्यस्येर्धोरपि प्रभाविष्ये जायमान
मणिपान आन्दनम् । अथपि दीपस्यमाया मणिप्राद
लया धारता पुरुषण मणिनीकस्यते, मणे प्रभास्य
मणिबुद्ध्या धारता मणिपस्यते एव । अथ भाव - य
दीपस्यमाया मणिप्राप्तिरस्ति स विधेवादिभ्रम, या मनि-
प्रभाया मणैःप्रादिरास्य स सवार्थभ्रम इति । एव हि
' सान श्रयोऽपि सवादी यथा सस्यनस्यप्रद । मङ्
तन्वोपसनाऽपि तथा सुचित्प्रभा ॥ ' इत्युक्तमित्य
यत्र विस्तार । साहस्री ५५८

ॐ मणिप्रवालन्याय । भागवा एक शीर्षो
मणि ए० प्रवाल पुनमपि पुन प्रवाल इति प्रवन
रिति । यथा वालरिष्यस्यपु प्रथमा बृहती (८।८।
१२।८) त्रितीया सतोबृहती (१२।८।१२।८) तृतीया
बृहती चतुर्थी सतोबृहती इत्येव मणिप्रवालन्यायेन यथा
नारपठिता । ऐताना ३।२।१

ॐ मणिमन्त्रन्याय । यथा मणिमन्त्रानां कदा
दाह प्रति म्वातन्धेय प्रतिरघनव लोकप्रतिद्वम्, न

तत्र तत्र युक्तयेच्छ, एवं कामिनो मिश्राणाम् अपि ज्ञान-
मानं प्रति प्रतिवन्त इत्यम् । इत्येवं यत्र पुष्पप्रतिबन्ध-
कराम्, तत्राप्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५१९.

● मण्डपस्य आग्नीप्रियोत्पत्तयानं प्रवृत्ताभिरय
आग्नीमीभिः एवं हविर्धानात्तस्य प्रवृत्ताभिरय वेण-
वीभिः, तथा यदोनामस्य प्रवृत्ताभिरवेन्द्रीभिः, ज्योति-
क्षेमं । (याज्ञिकान्त एभिर्मन्त्रैः अग्निर्धानमाचरन्ति
नोपस्थानम् । तत्र ' आग्नेव्यर्चाऽऽग्नीप्रमामिष्टुमैत् ' इति
तैत्तिरीयब्रह्मसंहितेय प्रमाणं दृश्यं इति सम्भुमहः) ।
वि. ३।१।८.

● ' मण्डलेष्टयाः उपरपाति ' इति अदस्ताणा-
मेवेष्टयानां नामान्तरं व्यभिचयने । संकल्प. २।१।२५.
मीमे. प्र. ३४ ' व्यभिचयने चतुरक्षणा० ' इत्यत्र
व्यभिचरणं दृश्यम् ।

● मण्डूकेन विषयं अग्निवृत्ते ' मण्डूकेनाग्नि
विक्रपति ' इति विहितम् । तत्र प्रतीकं न सर्वत्र
विन्दुं सहादेव, अत्र. एकत्रात् । वि. ५।१।८.

● मण्डूकस्य अशेषतात्वेऽपि आग्निवपने विनियुतत्वेन
उत्पन्नैः तन्त्रेषु पूर्वपक्षानिमग्नम् । सु. ए. ६५०.

● ' मण्डूकतोत्तन्याय ' । तथा मण्डूकतोत्तने
तुल्यत्वात् मण्डूकस्तुल्यत्वं उत्पन्नोत्पन्नस्य ध्वनिं तथा
प्रवृत्तेऽपीति शेषम् । साहस्री. ९०.

● मण्डूकरूपद्वित्यायः । यथा मण्डूकाः लब्ध-
लोत्पन्नस्य गन्धन्ति, तद्वयज्जोत्पत्ति । अत्र ' इमे
गुणद्वयी ' वा० १।१।३ इति गुणमहाभाष्येऽभिहितः ।
साहस्री. ५३९.

● मण्डूकरूपद्वितियत् कवित्तुद्वयि । (मण्डूको
गन्धन् उत्पन्नस्य उत्पन्नस्य गन्धन्ति मन्वर्भूमागावः न
सृजति तदत्) । मणि. ए. ७१.

● मण्डूकत्वमया अक्षाशा. यद्वात् उरगानि
एवन्ति । वृहती. ए. २०६ । न मण्डूकराखर्णं
नेत्रसंसारः । तिस्रु शक्तिप्रतिबन्धनेषु । अत्र एव
बेङ्गकारस्य अमरीतिः, उरगाशस्य स्मरणं इति स्मृति-
प्रसंगे दृश्यतेम् । ऋजु. ५. २०७.

● मण्डूकसूक्तस्य अग्नी प्रयोगः, तत्र मण्डूकेन
अग्निविक्रपणमात्रात् । (अत्रः मण्डूकसूक्तस्य अर्थ-
वचनम्) । वा. २।१।५।२२-२३.

● ' मत्वर्यो-शक्तयोलागमेकवाक्चरसाद् भवेत् ।
इत्यर्थे. पदोलाया एतन्मणोऽतिदुर्लभः ॥ ' (इदं पूर्व-
पक्षे, ' इत्येवामिचरन् पयोन ' इत्यत्र । विद्वान्ते तु-)
गुणवनेत्यस्य मन्त्रोपः स्मरते, न द्रवचनेत्यः ।
इत्यर्थेऽतु पाश्यात्स्य परत्र प्रयोगात् स्वयमेवेपवायते ।
मत्वर्येऽप्यात्र च स्वयं कल्पनीया, कल्पस्तु स्वयमेव । वा.
३।१।४।५.

● मत्वर्यीयः । ' नोऽन्यास्तीति च उच्यते मत्वर्य-
वीयः प्रवर्तते ' । वा. ३।१।६।१२ ए. ६७३, ● यदी-
नननीम्या हि यादृक् एतन्मः स्वयथाः असत्प्रभूतश्च
प्रत्याप्यते न तादृक् मत्वर्यीयेन । ३।१।६।१२ ए.
६७६.

● मत्वर्यलक्षणा शौण्या वाच्यते इत्येतादौ, तत्रमाना-
वर्धकत्वात् । बाह. ए. १८५, ● मत्वर्येऽध्यायः । विशिष्ट-
विशेषिणि च३ ' सोमेन चरेत् ' इत्यादौ तृतीयोत्तने
द्रव्यविधिभिः, तत्र सोमादिप्रातिपदिके सोमादिवात्
शब्दो मत्वर्यः तद्व्याख्याऽपि । तथाहि, सोमादि हि
व्यक्तोत्तने धूक्ते, कर्णं च सारस्त्वात् क्रियते सप्तव्यते
शब्देन, किंवा चान् वल्भावनेषु प्रथमत्वात्, न च
तथा सोमादे. कश्चन समरति समानशरीरत्वात्-
शरीरोत्तने इति भावार्थाधिकरणे (२।१।१।१-४)
त्यायम्, न च धातुर्धनेन सोमादे. वक्ष्य. समरति
हरय चतुना प्रथमार्थे प्रति करणत्वेन उपायनात् क्रिया-
न्वयतया अत्रयमात्, क्रियाकारणे वा धातुर्धनेषु
प्रत्ययार्थे प्रति करणत्वात्प्रत्ययेः । न च सहाति प्रत्यय-
वाच्याया. पठमानायाः धातुर्धनेषु व्यर्थवित्तात्पर्ये-
भासनात् सोमादेः सप्त इति वाच्यम् । तस्या ब्रह्मशु-
त्वात्, मण्डूकत्वं च तथा शब्दान्तरस्यान्वययोगात् ।
कल्पमाना हि अत्र ध्रुत, न धातुर्धनेभावना । न चाध्या-
ट्य धातुर्धनेभावना तथा सोमादेऽन्वयः, धीमेन माप-
नानेन धातुन इत् भावयेत् इति निनाऽपि अन्वयाहारेण

वाच्यत्वमन्वयवैपपत्तेः । तत्र तदस्य यत् प्रत्ययार्थे कस्य
यामः तस्मै तृतीयात्वेन सोमादिपदेन वर्तितव्यं नान्वा
गतिरिति । तत्र अत्रान्तं निरुद्धत्वेन सोमादिपदस्य
सामानाधिकरण्यमानेन नामस्वात्मभावान् अर्थान्तरावाचिनः
सोमादिपदस्य अर्थान्तरे यतो ह्युक्तिं मत्वर्थलक्षणया
अङ्गीक्रियते इति ।

स्यै मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधायेव इति ग्रन्थतः
प्रतिभान्ति । लङ्प्रदधिरण्यवाचिके हि (१।४।१।१-२)
कर्माणि गुणवन्निधिः, पक्षे गुणवन्निधिः, विशिष्टविधिरूपेण
वा इति विवरूपं निरूपयि पक्षेषु पक्षप्रश्न दोषा उक्ताः ।
तत्र तृतीयापक्षे एव मत्वर्थलक्षणदोष उच्यते नेतरयोः ।
शास्त्रदीर्घाङ्गानामपि ' विशिष्टविधिरूपेण च मत्वेऽन्वय-
लक्षणम् ' इति । तेन ' दन्वेऽन्वयलक्षणम् लुट्पात् ' इति
श्लोकादिगुणसत्त्वत्वेषु यथा वाच्यत्वपरिधानात् न मत्वर्थ-
लक्षणा अभिमतत्वात्, एतन् ' मीहिनिर्भवेत् ' इति प्रमेयि
गुणविधावपि इति । केचिदेषामेव सिद्धान्तं वर्णयन्ति-
न्तु मत्वर्थस्य कर्णवानगतिः मत्वर्थलक्षणया मीत्वम् ।
तत्र कर्णत्वं च न शब्दादिनिहितमस्ति, किन्तु लक्षणिकम् ।
भावनायाश्च कर्णाद्वाङ्मया तद्व्यञ्जना यत्रो स्यात् ।
कर्णाद्वाङ्मया च विषेयाया भावनायाः स्यात्,
नान्तरमानायाः । सोऽयं मात्रार्थाधिकरणन्यायः । तेन
' मीहिनिर्भवेत् ' इत्याद्यो भावनाऽनुवादात् न कर्णा
द्वाङ्मयाऽस्ति, इति न पाठान्ता वाच्यत्वः कर्णत्वेनोच्यते,
किन्तु नर्गतेनेव, भावार्थाधिकरणन्यायप्रवृत्तेः । वाच्य-
त्वमिहाया च भावनाया श्रीद्वारेः कर्णत्वेनेव अन्वयो
पठ्यते, इति न मत्वर्थलक्षणा इति । तदनुक्तम् । वाच्य-
त्वस्य हि कर्णत्वं सिध्यति, तथापि नवमाद्यन्वयेन वाग-
स्वत्वमे मीहिविधिरन्वयकः, इति साधनादो गुण विधातुं
अनस्य वाच्यत्वे. अत्रान्तरे अष्टपदिलक्षणे लक्षणया, इति
गुणविधावपि सिद्धा मत्वर्थलक्षणा, तदुक्तं ' विधाने
वाऽनुवादे वा वागः कर्णमि' इति (वा. १।४।
१।२. १-२८. वाच्यत्वोः स्वतो च-पदयोः पाठस्तत्र) ।
विशिष्टविधायेव ह्य मत्वर्थलक्षणोक्तिः मात्रार्थाधिकरण-
न्यायेन अतिलक्षणात्वात् इत्या इति ज्ञेयम् । इति मत्वर्थ-
लक्षणा । पृ. ९६-९७.

० मत्वर्थलक्षणतः कश्चित्लक्षणं ह्यर्थलक्षणा ।
मु. पृ. ४१२.

० मत्वर्थवाच्यार्थः मीको. पृ. ६०६ ' अस्या-
न्याय ' इत्यत्र वर्तिके द्रष्टव्यः ।

० मत्सुपु अस्त्वर्थे स्मृतः । मु. पृ. ८९३.

० मत्सुपः अस्तिव्यययोगविपयत्वम् । वा. १।१।१२
पृ. ५७६.

ह्युक्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्तु फामितेति
न्यायः । अर्थं न्यायो यत् अधिकांशत्वमे अस्त्वर्थे
प्रतिरिति विवक्षा तत्र प्रवर्तते । मत्तन्निर्भवे स्वी-
विशेषः । साहस्री. ४७७.

० मत्त्वान् न पयसा सप्तश्रीपात् । यद्यपि मत्सुपु
मत्त्वान् भवन्ति तद्यथा पयसा तद् न समवन्ते लोके ।
भा. १।७।१।९६६ .

ह्युक्तकण्ठकन्यायः । यथा मत्त्वान्मत्त्वार्थं तत्त-
वद्वान् न कण्ठकदीनपि तावत् यद्वाहि, एवगति च तस्मिन्
पक्षीते, तथा नन्वम्पदल्लपार्थविषयत्वात् तदुवाची अपि
पक्षीते, एवमेते च भावस्यागलक्षणत्वा इति लक्ष्यमपरे ।
' तत्त्वान्यम् ' (पा० ४।१।९६) इतिसुप्रसङ्गाभाये
अयमुक्तः । तथाहि ' यथा कश्चित् मानार्थं मत्त्वान्
सप्तश्रीपात् सप्तश्रीपात्परिहर्ति नान्तरपक्षत्वात् । त
यावदादेव तावदादाय शक्यमष्टकानुसृजति ' इति
संक्षेपः । साहस्री २३९.

० मथितः अग्निः आचने गार्हपत्यार्थं एव ।
संकर्य, १।१।१. मीको. पृ ९२७ ' आचाने मथितोऽ-
ग्निः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० मथुरानिवासिसिद्धाक्षणीना सुरापानं अजलेऽपि
ददपते, स अनाचारः । वा. १।१।१।७ पृ. २०४.
वाचिकं ह्य मीको. पृ ३६९ ' अनाचाराः ' इति
विन्दो द्रष्टव्यम् ।

ह्यु मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् । १।०।१।
१।३।३२ ॥

यत्रामदने क्ते द्वाद्वाद्वान् ' सक्त्विने पूयते पद्वे
मन्वाद्येत् इति वा ' इति प्राप्तम् । परन्तु रणिगः
मधु न मधवेऽपि, मत्तचारित्वात् । एतयो हि दीक्षिता,

दीक्षितव्यान् ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणा च ' मधु मास च चर्चयेत् ' इति मधुनो निषेधात् । तस्मात् सन्निः मधु न ब्रह्मभूयः इति पूर्वः पक्षः ।

प्रादयेत वा यज्ञार्थव्यात् । ३३ ॥

गवामग्ने रणे द्वादशाह्वत् ' ससिधते पृथये पठहे मन्वागयेत् कृत वा ' इति चोदपेन प्राप्त मधु सन्निभिः प्रादयेत । सन्निधा दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वेऽपि ब्रह्म- चारिणा निषिद्धमपि मधु प्राशनापमेव यज्ञार्थव्यात् प्रत्यर्थव्यात् । पुरुषार्थैः प्रतिषेधः ऋषयैः प्राशनम् । ऋतु- सादृगुणार्थे सन्निभिरपि मधु प्राशनीयम् । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः न प्राशनीयुरितिपूर्वपक्ष यावत्पर्ययः । के.

● मध्वशानं द्वादशाह्वते पृथयपठहे श्यस्त्रिशसमीपे कियते । ऋषित् विद्वत्तौ यन अवरिनःश्रदिः निरुदत्तः पृथयपठहः तन विद्वत्तनितौ शर्वम् । मध्वशानस्य पठहाह्वत्वात् उपनिषद्यसामान्यत्वे च आश्रयित्वात् । सि. १०।६।९. ● मध्वशान पठहधर्मो यदपतिननं द्वादशाहे । भाट्ट. १०।६।१२. ● मध्वशानेन पृथये पठहे उपरिषेन अतिरिष्टस्य पयोऽतदेः न वाचः, किन्तु समुच्चयः । १०।६।१।१-२. मीको, पृ. २३२७ ' नारिष्टोऽर्वादीना आतिरिष्टेऽपिना० ' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● मध्वशानादे, अतुष्टानं गवामग्ने पृथयपठहाह्वत्सो सर्वपठहान्ते एकैवेच न तु प्रतिपठहान्ते । १०।६।१०। २९-३०. मीको, पृ. १५५६ ' गवामग्नादौ पृथय- पठहाह्वत्सो० ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । न मन्व- ग्नादेरप्याह्वत्ति. पृथयपठहस्य ऋमान्तरव्ययपानेनाह्वत्सो गवामग्ने । १०।६।१।३।३१.

● मध्वशानधुताशानयो, वैऋतिसमोः गवामग्ने पृथयपठहान्ते अनुष्ठानम् । १०।६।१।२७-२८. मीको. पृ. १५५२ ' गवामग्ने पृथयपठहान्ते० ' इत्यन अधि- करण द्रष्टव्यम् ।

॥ मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात् । ८।१।१९।४०॥

विश्वामित्रो ' दधि मधु कृतं पयो धाना उदकं कण्डूनाः तन् सस्रष्ट प्राजास्य भवति ' इति श्रुते । तन मधुनि उदके च को विघ्नत इति विचारः । तन

मी. को. १८६

पूर्वपथमाह । मधु च उदकं च ते मधूदके पयोविकारः स्यात् । पयोः विचारः । पयः प्रकृतिः । तस्मात् मधू- दकयोः पयोः विघ्नतः स्यात् । द्रवसामान्यात् । मधु उदकं च द्रवः, पयश्च द्रवः । इति द्रवत्वं सामान्यात् ।

आदर्षं वा वर्णसामान्यात् । ४१ ॥

विश्वेशो मधूदकयोः पयः प्रकृतिः इति पूर्वपथ वाशब्देन निरूपन् शिद्धान्तमाह । मधुनः उदकस्य च हविषः आश्रय प्रकृतिः स्यात् न पयः । वर्णसामान्यात् । मधूदकयोः आश्रयस्य च वर्णः समातः न मधूदकयोः पयसश्च वर्णः समातः । तस्मात् आश्रय प्रकृतिः तस्य विकारः मधूदके । अतः आश्रयविघ्नतो मधुनि उदके च ।

धर्मानुग्रहाच्च । ४२ ॥

विश्वेशो मधूदकयोः हविर्विशेषयोः आश्रयविघ्नतो प्रायः इति सिद्धान्ते हेल्न्तरमाह । मधुनि उदके भूयसा आश्रयधर्माणा उत्पन्ननादीना अनुग्रहो भवति, पयोधर्माणा दोहनादीना तु नागृह्यतः । तथा च मधू- दकयोः आश्रयधर्मानुग्रहात् आश्रयविघ्नत एवेति ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् । ४३ ॥

विश्वेशो मधूदकयोः हविर्विशेषयोः आश्रयविघ्नतो प्रायः वर्णसामान्यात् अनुग्रहः । पूर्वस्य च पूर्वपथोक्तस्य च द्रवत्वसामान्यस्य तु मधूदकयोः अविशिष्टत्वमेव । आश्रयमपि अग्निमयोगात् इन मधूदके च द्रवे इति तदपि सामान्यमन वर्तते एवेति न विशेषः । तस्मात् मधूदकयोः आश्रयविघ्नत एव स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

● मधूदकयोः आश्रयविकारत्वं अष्टये (८।१।१९। ४०) यद्यने । सु. पृ. ८।१२. ● मधूदकयोः चिन्ति- गतयोः उवाचुष्याश्रयधर्माणातिदेशः । ८।१।१९।४०-४३. मीको पृ. ९०८ ' अतिदेशः विश्वेशो० ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● मधुमक्षणं ऋषयैः सन्निभिः कर्तव्यम् । १०।६। ३२।३२-३३. मीको, पृ. २२०२ ' द्वादशाहे यन- । मके सन्निभिः० ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● मधुभक्षणनिषेधः ब्रह्मचारिणाः पुरुषार्थैः । वि. १.०।६।१२.

● मधुभिन्नेषु दग्ना भस्मिचपने भग्निं (चित्ति-समुदायं) प्रोथति । तच्च सृष्टदेव, न प्रतीयकम् । वि. १।१।८.

● मधुपायः पशुकामेष्टौ सप्तवायवतः उपाशुपाजस्य विवृतिः । वि. १.२।१० वर्षक २.

● मधुकरन्यायः । मन्थि विमदे हृषियो देवतया भोगः प्रत्यक्षविद्योऽद्यकथोऽनुपगन्तुम् । शा. १।१।४। प्रत्यक्षोपाशौ भस्मीभावावगमात्, मधुकरन्यायेन रत्नमात्र-ग्रहणे प्रमाणाभावेति मानः । सोम.

● मधुकरराजमधुमक्षिकान्यायः । यथा मधुकर-राज मधुमक्षिका अनुवर्तते, तथेन्द्रियाणि चित्तानि चैवशास्त्रे विस्तारः । साहस्री. ८७१.

● ' मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहृणीषु च । नोऽपिच्छो भवति दिनः ' अथ प्रकृतिसात्तनिषयोपकारक-वदृष्टार्थक्रियानिषेधः । बाळ प्र. ३६.

● मधुपर्कार्थं अग्रे सोमस्य च, अग्नीषोमीयः पशु, औषधस्येऽहनि सौख्यात् पूर्वदि दिशते । वि. ४।१।१३, ५।१।६.

● मधुमक्षिकान्यायः । सा हि रत्नगुणवैशदत्तं न कण्टकदि, तथा सज्जनः गुणमालं यद्वाति न दोषान् । संमह.

● मधुर, रस, सिन्धवः दीप्तौ गुरु इति त्रिभ-सोपावागीना गुणान्तरविशेषत्वात् न रसेन सक्त्वोऽस्ति इति रसव्यतिनेन श्रयेण संबन्धे । भा. ३।१।११२ प्र. ३८४.

● मधुरसमावितामग्नीजन्यायः । यथा मधुर-रसभावेत्यामास्रवीजना परिर्क्षित्वा धृतयासुक्ष्णाना अन्तःकुण्डलद्वरकम्भगापापहृष्टद्विषु तद्द्वारा परम्परया फले मधुयैनिपम, तथा भृष्टेऽपि । साहस्री. ६९९.

● ' मध्यादवदति, पूर्वाधोदपयति ' इत्यत्र मधु-दायेनानुसमयः । भा. ५।१।३।४-५. ● मध्यात् पूर्वा-धोद इति द्विवचनं अवदानार्थम् । वि ६।४।१.

● मध्यत चरिणः वसन्तान्तौनुज्ञातरा । सु. प्र. १२८९.

● मध्यदीपकन्यायः । ' मध्यमिणत् ' अथ (म्यावत्) प्रवृत्तिः । साहस्री. ६७३.

● मध्यमणिन्यायः । यथा नासिबालद्वारमुखा-फलसोमेषु संशोभिनी कोशितो मणिः भौकितो स्वप्रमता भूयवतीति प्रविद्यम् । साहस्री. २४७.

● मध्यस्थं यज्ञ मन्मध्ये । ४।१।२।३ ।। राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयमध्ये ' पट्टीहीं दीपति ' इति विदेवनादयः पठिताः । ते किं अभिषेचनीयसक्तं उत श्रुतत्पानस्यस्य इति विचारो पूर्वः पद्यः । यद् मध्यमणस्य तन् तन्गोप्ये तद्ग इति श्रेयम् । यत् विदेव-नादि, यस्य अभिषेचनीयस्यस्य मध्यस्थं मध्ये पठि-तम्, तत् विदेवनादि तन्मध्ये अभिषेचनीयमध्ये अभि-षेचनीयार्थं इति ।

मवासां था समत्याषोऽनात. स्यान्नहि तस्य प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये । ४ ।।

' पट्टीहीं दीपति ' इत्यादिविदेवनादीनां अभिषेच-नीयस्यमध्ये पाठात् अभिषेचनीयार्थत्वं विदेवनादि-चोदनाया इति श्रुतेः पूर्वपक्षे प्राप्ते तिज्जानावति । वासवः पूर्वपक्षतिसाधये । विदेवनादिचोदनाया नाभिषेचनीयार्थत्वं हिन्तु सर्वासा इष्टिपशुसोमार्थिदोम-चोदनाया विदेवनादिक अर्द्धं भ्यात् चोदनायाः समत्वात् ' वासस्येन स्वाशयकाम ' इति फलचोदनायाः समत्वात् फलस्यैविति यावत् । ननु अवाप्तप्रकरणेन अभिषेच-नीयार्थत्वं भवतु अत्र आह, नहि तस्य प्रकरणमिति तस्य अभिषेचनीयस्य प्रकरणं नास्त्येव । तस्मात् तद्व-त्त्वम् । ननु तर्हि अभिषेचनीयमध्ये किमपि पाठ इति चेदुच्यते । देशार्थमुच्यते मध्ये इति । अभिषेचनीयस्य मध्ये विदेवनादिक देशार्थमुच्यते । देशार्थं वागर्थ-भिरार्थः । विदेवनादीनां सक्तस्यार्थस्यैविति तेषा-मनुज्ञानं अभिषेचनीये मादेन्द्रसोमकृति, तद्विधानार्थं अभिषेचनीयमध्ये पाठः । तस्मात् विदेवनादिकं सक्त-स्यमधुयाद्भवतः अनुज्ञानं तु अभिषेचनीयस्यमादेन्द्रस्यैव मात्परिने । के.

● ' मध्यगोत्रं वशाशयैर्न ज्ञोति ' । संकर्व. १।३।२. ● मध्यमस्य इति प्रथमा निरुपपद भवति

रुहमेधये ' भोदनतुदरति ' इत्यन । अन्यत्र सेपपदम्
' पद्याना मध्यमः ', ' अद्याना मध्यमः ' इति । भा.
११।१।८।१६. ० मध्यमयोरेव पर्वणोः प्रणयन-
निवम । ७।१।१२।१-२६. ० ' प्रयध्याद्गोकाणा
(मन्त्राणा) मध्यमा चित्तिराशयः' । या. १।४।१।२।३
प्र. ३६४. ० मध्यमायामुपवर्त्तयिषीषते प्रहृत्पु-
ङ्क्तत्वात् । इति सकर्मं द्वितीयेऽध्याये (पृष्टविद्येऽधि-
करणे) किं चित्तौ औचरवेदिषा धर्मा. कायां न वा
इति सदिष्ट आन्व्युत्तरवेद्यो. समुच्चयाभावात् भित्तार्थ-
स्वावगमेन शब्दे. उत्तरवेदिकर्त्तव्यभावात्प्रगतेः औचर-
वेदिकपर्यायतिदेश पूर्ववत्प्रतिष्ठा, औचरवेदित्त्वं
चित्त्वा उत्तरवेद्यामिश्रित्वेन ' इति यचनात्पठनया
समुच्चयवगमे ऋषि चयननिष्पादित्वयन्त्य ' अर्धि
चित्ते ' इति द्वितीयेन त्रिपदस्यारथेले अन्त्य योग्यतया
श्रुतिधारणतश्चस्फुटारथैरुदाहरणमेतः ' उत्तम्येता भूमि
निष्ठाति ' इत्यतिधारणत्वोत्तरवेद्यार्थात्परवगमात्,
कार्यवेद्येऽपि न ' वेद्या वर्हिषि हवींषासादकति ' इति
वेदिनर्हिषेति च स्थोत्रन्धेयोरपि पश्चिमप्राच्य-
भावेन निवमनिवमभावात् आन्व्युत्तरवेद्यावगतेः
समुच्चयविशेषात् उत्तरवेदिनार्थात्तया स्फुटास्पृष्ट्यादे.
तदमतिदेश सिद्धात्पठितु उत्तम्येता समुचीयमानेऽपि
पठने उत्तरवेदिकारथेदे उत्तरवेदिधर्मा भवेत् इति
परता तन्वयभाष्यत्वा औचरवेदिकपर्यायत्वात् तद्वि-
कृष्टत्वात् अत्रदितात्पूर्ववत्प्रतिष्ठासुपूर्वकं उपवा-
गित्वात्तत्त्वात् । सिद्धत्वात् समुच्चयवगमात् अत्रदिक्प्रव-
निरात्वेन तद्विस्तारम्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात् तद्वि-
कृष्टत्वात् प्राक्तत्वात्वेकत्वविचारः । सु. प्र. १४९.

० मध्यमथितौ निविष्ठादीना इष्टज्ञानामुपवा-
न पन्चम्याम् । ५।३।७।१७-१९ । तथ लोचपृष्ठाया.
भा. ५।३।८।२०

० मध्यमपुरुषं नहि पश्येपगमन्तोऽप्य उच्यते
इति वक्ष्याम (३।८।१।१२३ इत्यन) । या ३।१।
४।१०.

० मध्यमपुरोडाशस्य यवनपरस निवमस्यैवत-
यायम् । भा. १०।७।१६।५-६.७.

० मनः (बौद्धमतैः) । न जल मनो नाम चक्षुरा-
दिवत् किञ्चिद्विन्द्रियान्तरं रोचयामाह, सिन्दु पूर्वमेव
विज्ञानं चरमज्ञानस्य उपादानमाचक्षते । तदेव हि सम
विज्ञानत्वेन अनन्तरं चाचरहितत्वेन तमनन्तरप्रत्यय
इत्युच्यते । तत्र यदिन्द्रियविज्ञानसमन्तत्प्रत्ययस्य
श्रुतिणा तदिन्द्रियविषयस्योपादानेन स्तोत्रेणान्तरेण
इन्द्रियविज्ञानसमानकालेन ज्ञातित स्वजनज्ञानविपरं
विषयदानं उपरतेन्द्रियसाधारणं ज्ञानम्, तत् मानसं
प्रपञ्चं (नाम) । न वत् इन्द्रियं तद्व्यापारोपमे
याहत् । नान्तरविषय इन्द्रियविषयविज्ञानविषयक्षण
यनितज्ञानात्सोचयमात् । न च अन्त्यविषयमात्र,
तेषां इन्द्रियपहिलतया तत्रविज्ञानाभावेन उत्तरानविर-
हत् । न चाप्रत्ययं विद्यादाहमवात् इति । कणिका.
प्र. १२०. ० मनसो विमुच्यतः सात्त्वजते । भाषि.
प्र. ५४, ० मनसि इन्द्रिये ' मुखी इति प्रणव
इन्द्रियकर्म प्रयथरत्वात् ' इत्यनुमानं प्रमाणम् । अन्ये
तु सुपादीनां निवमन्त्रविशेषात्पूर्वतः द्रव्यान्तरस्योपा
समानातिशयगतत्वे सिद्धे सात्त्वजस्योपाश्रयतया मनः-
सिद्धिरित्याहुः । तत्र शरीरगतोऽत्र सिद्धत्वात्तत्
वर्थात्तरत्वाच्च । तत्र अन्तरात्त्रियम्, स्वात्मन्वेग आत्-
तत्त्वोपगुण-तद्वत्त्वात्तत्त्वमात्रप्रवृत्तम्, सात्त्विकपेषु तस्य
स्वात्मन्याभावात् । कुतो न स्वात्मन्वमिति चेत् । तस्य
व्युत्तरिमात्रस्य देहात् रहिर्भावाभावेन सतिवर्षसम
त्वात् । शुभपन्चानामुत्तरिचिद्य मनोऽनुत्तले प्रमाणम् ।
येऽपि तस्य विमुरामाहुः, तेषामपि देहावच्छिन्नस्य
इन्द्रियत्वात् अस्वात्मन्यावृत्तिः । शुभपन्चानोत्तरनिष्ठिव ।
प्र. १९-२०.

० मनोभेदस्य आत्मभेदाधीनत्वात् आत्मन्य
सामान्योक्तत्वेन मनस्त्वसामान्यविधिः । सु. प्र. ३४२.
० मनोरथविषयि ब्रह्मणन्यायः । स्वस्तिरापरिकल्पित-
मनोरथविषय इत्यर्थः । ' मनोरथात्ता न समातिर्पित्त
वर्तुतेनाप्यय याऽव्यक्तैः । पूर्णैर्गुणैः पुनर्वाना-
श्रुत्यतः सति मनोरथानाम् ॥ ' इति । अयं च सर्व-
दर्शनस्यैव चार्थोऽहदत्तै, पाणिनिदत्तै न दक्षितः ।
तथाहि, चावसिः ' नवाहरीरे पृष्ठाणि सति ' इति

यचन भवतममत्तर फलादिना नसीवीरे प्रवृत्तिरिति तदेत मनोरायमिन्मममिति । फणिनीये तु— ननु स्योत्रवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रवेशे पद्भुदी-प्रमाथितमिति चेत् तदेत मनोराम्यविन्ममम वैषम्या रिति । साहस्यो ६१२

● मनः सद्भावतदणुत्वे । इहानीं मनः सद्भावोऽणु-परिमिततः च सा चने । नूदभारिकं त्ववन् कार्यम्, तन्मात्मसमाश्रित्ये असमवायिकाणनेन द्रव्यातरसयोग एव आश्रयेव । तथाहि, वृद्धाचारिकान् स्वसमवायि-कारणद्रव्यातरसयोगासमवायिभाष्यकं नित्यद्रव्यातानित्य विज्ञेयसुद्रव्यात् पार्थिवरमाधुगतरुपादिवत्, तत् इय मनः गच्छामिधनं तत् च नित्यमिति ज्ञान्मेवम् । उत्तरा तस्यापि कारणात्त्वनाप्रसङ्गात् । नित्यं च उच्यमणुत्वं विभुत्वं वा भवति । तस्य च विभुत्वमणुत्वं, सयोगे भावप्रसङ्गात्, सयोगस्य कक्षादा परंपराया ग निर्वैर वागम्, सप्रतिपत्ते सयोगे तथा द्रव्यात् । न च नैतत्तरमान सयोग, सुगमुनिरेपि सयोगप्रसङ्गात् । न च उच्यते तस्यै अयथावचपत्तौ मांसिचारात् । अत्रासाधोर्नस्योरव प्राप्ति सयोग, स च विभुत्वेन संभवति ।

ननु विभुत्वेऽपि सयोगे समभवति । तथाहि विभुनी मिय संयुक्ते, द्रव्ये सति निरन्तरत्वात् रजुषटवन् । तथाहि— आकाशमात्मरयोगी, तन्नुक्तत्रयान्तरनयोनि द्यात्, आत्मसयुक्तस्य युक्तपटवन् इत्यादि । नैवम्, प्रमात्तत्वात्साधिविपर्ययात् । अयं सयोगमणुग्य विभुने साधयितुं युक्तम्, इतरथा अप्रतिबन्धिनोपपत्त्यात् गायविषाणानपमिनिवत् । तस्य अयं सयोग क्रिया कथचेन दृष्ट, विभुत्वे तु सयोगे साधये कारणाभावात् कार्याभावात्तुमाननापात् साधिविपर्ययम् । अतो न विभुने सयोगे ।

यस्य विभुत्वसाधकमनुमानम्— मनो विभु, ज्ञानासम वासिभरत्तगच्छेगाधत्वात्, आत्मवत्, इत्यने मति रण्डत्वात् आकाशवत्, निरवश्यते मति द्रव्यात् रम्यद्रव्यत्वात् आकाशवत्, उच्यते सति भूतवत् आकाशवत्, एतदस्यै सति इतिवत्त्वात् भोगवत्

इत्यादि, तत् सर्वं धर्मिणाहकप्रमाणविशेषादेवाकृष्ट संयोगाधैत्यामन कल्पनाया । अतः पारिशीत्याणुत्वेव निश्चीयते । तर्हि पार्थिवानुत्वेवाह, न द्रव्यान्तर मन इति चेत्, पार्थिवानुत्वात् द्रव्यपरम्पत्तनिवमान्, मन सद्य न द्रव्यपरम्पत्त स्यात्तुल्यारिति व्योमदीकथा प्रपञ्चिता । किञ्च विवादाध्यासित पार्थिवानुत्पयेणे न ज्ञानासमवायिकारणम्, पार्थिवानुत्वं संयोगत्वात् इह पार्थिवानुत्वं संयोगवत् द्रव्यातरसंयोगवत् । विभुत्वस्य दिगामसयोगो वा भवत्, कालामसयोगो वा, किं द्रव्या स्तरेण मनसा इति तुल्योऽयमनुयोग । अतो मनोऽस्तिवमणुत्वं च किदम् । प्रवि ३ २०-२२

● मनोऽहं च (मनुसंवाचिय ५८) एमि नेव यावदस्य उपादेया न सर्वा । १०।६।१९।७-७६ ● मनोऽहं वा 'अद्विद्वयं पुनोहित' (ऋष ८।२।७।१) इत्याजाना 'पुष्टुकावा' ऋत (१।२।७।१-६) इति द्रव्येऽप्या इति समारथा । सु पु १११९ ● मनोऽहं वा पृथवाकावस्य समारथथा कापाव प्रते लिङ्गेन साभिधेनीत्वेन निनिगोय इत्युक्त (१।२।७।२०) इत्यत्र । वा १।२।७।२४ पु ८३७ ● मनो प्रतिव श्यापि प्रानेकत्वं 'यदे किंच मनुत्तवद् तद्रेषश्च' इति नेशुत्तगतत्वात् अविकल्पम् । सु पु १७२

● मन्वाद्यय रायान्ताभिषेय परिपालनादि ऋष ह्यियस्य इति स्मरन्ति । वा १।३।१।३ पु ५८५, ● न च आर्य मन्वाद्यय सर्वशास्त्राध्यायिनः, ते हि प्रयत्नेन आर्यासमाध्यायिन्य भूत्वाऽयमात्र स्ववाक्यैर्पिसारणापै निवृत्तौ । १।३।१।२ पु १६४, ● मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रथ्य विहितं तद्राजभर्तृत्वं शाकमानं राज्य इत्यत्र प्रयत्नार्थेन प्रतिपद्यते । ३।७। १९।२०

● मन्वादिनायक्यदतिरिक्तान्तराणां शासनाय अथक मन्मुद्रगुम् । वा १।३।१।७ पु २११

● मन्वादिभ्यस्तय गौलेका एव । दृष्टपुस्तकं लस्य अतिरिक्तान्तरपर्येषानुत्तवत्त्वात् वेदपुस्तक प्रमाप कथात् । वि १।२।७

० अग्नीषोमीये मनोतायां अभिघ्नः प्ररथात् समासस्य, प्रतीयमानः साहचर्यात् सोममपि प्रतिपादयन् सपुदायायो विज्ञापने । वा. २।१।२।१२ प्र. ४२६.

० मनोताधिकरणे (१०।४।२।१।४३) मनोता-मन्त्रन्यासिघ्नस्य एन्वेष्टास्य अग्नीषोमीयकारकत्वस्य समर्थित्वम् । पराक्रम . ४२२.

॥ मनोतान्यायः । कायशरिपञ्चो मनोतामन्त्रस्य न ऊहः ॥

मनोतायां तु यचनादधिकारः स्यात् । १०।४।२।१।४३ ॥

भाष्यम्.— अस्ति वायव्ये पशुः ' वायव्यं क्षेत्रमा समेत भूमिधामः ' इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये षष्ठी मनोतामन्त्रः । ' त्वं ह्यमे प्रथमो मनोतास्य त्रिषो अमनो दक्षम होतुः ' (ऋ. ६।१।१) इति । स इह चोद-केन प्राप्यते । तत्र सदेहः ' सि यथादेवमहितो यो मनोता-मन्त्रः, अथवा अधिकारेण प्रथोक्तं च इति । उच्यते । ननु प्रकृतान्पावनिगद्येऽप्यम् । अग्नीषोमी हि प्रकृतौ देवता । अथनभ्यास्येच । असमवेताभिपानादधिकारेण प्रनोक्तप्यः । अश्लेष्यते । सत्यमग्नीषोमी देवता प्रकृतौ । तौ तु अग्निश्च सोमश्च । तथात्रि. अदेवता, न त्वसम-वेतः । अग्निप्रययेन साऽप्य देवता, वा प्रतीयते । अद-मिह सायुर्देवताकारे भूषणे । स देवताकार्ये भूषमाशोऽभि-धर्ममपि धरोति देवताप्रययम् । तस्मात्तर्थावृत्तेनादर्मा म्यात् । नम्यायशोदेवत मनोतामन्त्रः प्रथोक्तप्य इति । एवं प्राप्ते, ह्यमः । मनोताया तु यचनादधिकारः स्यादिति । यत्रनेमिदं मारति ' यत्रान्यदेवेषु. षष्ठी, आश्लेष्येय मनोता कारा ' इति । त्रिभिः यवनं न दुर्धरम् । अस्ति यवनन्यासिभाष्यः । तस्मात्तदधिकारेण मनोतामन्त्रः प्रनोक्तप्य इति ।

द्वेषु— (ननु यवने षष्ठी मेनं निवृत्तः । अत आह—) ' यत्रान्यदेवेषु षष्ठी ' (आश्लेष्येय मनोता कारा) इति यवम प्रिच्यते किं प्रकृतौ उपायते, उत (तत्रान्येषु) विरुतौ (उच्यतेच) इति । (तत्र पूर्वं. षष्ठी. प्रकृत्याऽपि । (षष्ठी.) अस्मिन्निवृत्त (रि) मनोता, वा प्रकृतौ नग्नीषोमी अभिषत्तु उच्यते इवा-

यद्वा भवति । तस्या (आश्लेष्येय च) ऊर्ध्वे प्रते (प्रकृतौ इदं यवन इति पूर्वेण संबन्धः । पूर्वेणमपि-पति—) विरुतौ अनाम्नान्नात् तस्यामपि न भवति, सुनिश्चिन्नायमावाद् । ननु लिङ्गेन प्राप्नोति (विरुतौ) । उच्यते । सामान्यसंबन्धे (षष्ठी) लिङ्गमवकारं लभते । न च (विरुतौ मनोतायाः) सामान्यसंबन्धोऽस्ति । तस्मात् प्रकृतौ (एव मनोतायाः) निवेशः । न च अदृश्यां मनोता प्रकृतौ । (सा हि) अग्निं तत्रान् भुल्यैवमिषत्तं, (तत्त्वयद्) सोमं (अपि) तत्रान् यवनोति नक्तुम्, उभयोर्मांसस्यधनत्वात् । (यथा गित्याह—) श्वरेतरुचौ हि तौ देवतारं प्रतिपद्येते (तेन एककार्यकत्वात् यवनते अग्निना सोमो लक्ष्यतुम्) । यथा पुष्कर (पद्म) स्वन्तत् एष्टुत (सहचारी) षष्ठेभ्योऽपि (मन्त्रोऽपि) स्वन्तत्रि लक्ष्यते एककार्य-त्वात् । प्रदेवतः द्यवत गनेश्वर इति पाठोऽपि न तु ' पुष्कर (शुद्धात्) स्वन्तत् एष्टुत गनेभ्योऽपि स्वन्तत्रि लक्ष्यते इत्यर्थे कर्त्तव्यं । उच्यते पुनः ' पुष्करत्वात् अदे-श्वरम् ' इति तत्रमन्त्रान्नात् यजेश्वर इति पाठो न स्वीकार्यं एव । नै । एतदिति । (समापत्ते—) इदं यवन (अर्थ-वाहत्वेन) मनुजन् मन्त्रप्रकृतानेव निवेशयति । (यत् प्रकृतौ मनोताविषाणकं यवन ' मनोतामन्त्राह ' इति तत्रान्यमर्थेण इत्यर्थे.) अथवा तत्रपर्यायत्वात् इदमेव (यवनं) अनुसर्तुं नयेति । तत्रान्यथा च सोम प्रयापयति इत्युक्त-मेव पुष्करत्वात् अदेश्वरम् । (तत्रमन्त्रः) । सिद्धान्तस्तु (आश्लेष्येय मनोता इति) एवकारण्येन अनर्थकं प्रकृतौ, अन्यायत्वात् । विरुतौ चार्यवर्णं विद्यते । (तत्र चोदकेन यदेवेषु. षष्ठीः तदेवस्यैव मनोता प्राप्नोति उच्यते । एतं प्राप्ते अथवाएण क्रियते आश्लेष्येय इति अनाम्नाभमीये अधिषत्तुम्) । न चाप्येवमन्त्रेण उपायते (प्रकृतौ इदं यवनम्) । अन्यथैव (हि) मनोता भूषते (विधीयते) ' मनोतामन्त्राह ' इति, अन्यत्र (च) ' यत्रि अन्यदेवेषु. षष्ठीः ' (आश्लेष्येय मनोता कारा) इति (तेन एककार्यकत्वात्वात् नार्थ-यत्. इति) । अपि च अर्थेवाश्लेष्ये अग्नि (षष्ठी) एवकारण्ये यदुपरिष्ठायासाधये मन्त्रेण यथा विधी

(विद्यो इव भाष्येऽपि मातृव्याख्याने शेष एव । तस्मान् विद्वत्पर्यमिदं वचनं इत्यहः । ऊहानूह-
विचारस्य भव्यावसन्धमाह—) दयामसन्धः वापसाभा-
न्येन (न्यायजातस्य) ऊहस्य (वचनेन) वापः इति ।
(इदं चाधिष्ठानं भाष्येणः सन्धीयः पशुः ब्रह्मेतिष्ठोमे
नास्तीति कृत्वा चिन्तितम् ।) ।

द्रा— अग्नीषोमीये पशौ मनोतामन्व. ' तं द्रव्यं
प्रमते मनोता ' इति । तत्रैव वेद वचनं ' यद्यप्यन्व-
देवस्यः पशुः, आग्नेयेन मनोता कार्या ' इति । सोऽयं
मनोतामन्व किं विद्वद्विषु वापसाधिसिद्ध्यु यथादेवत्वं
ऊहितया, अधस अधिरारणे पशोश्च प इति संगमः ।
तदर्थं च ' यद्यप्यन्वदेवस्य ' इत्येतत् वचनं प्रत्ययार्थम्,
अन विद्वयर्थमिति । तत्र पशौ अग्नीषोमेदेन्यत्वात्
त्रैलोक्येतिदेवता मनोता । तत्रासाधिसिद्ध्यु यथादेवत्वं
वचनेनानेन नास्ति । यद्यपि द्विदेवस्य. तथापि एतदेव-
स्येन मनोता तत्र भाष्यं, नोत्स्ययेति । ... तस्मान्
वापसाधिसु यथादेवत्वं ऊहितया । इति प्राप्ते,
ब्रूमः । ' अग्निद्वारेण मन्त्रोऽयमग्नीषोमौ प्रका-
शयन् । अन्वरेणैव वचनं प्रवृत्तान्तरतिष्ठते ॥ '
न च विद्वद्विषु सामान्यसन्धोऽस्ति, येन त्रिनेत्र
केनलक्षितेन्यायाः उत्कर्षः स्यात् । तस्मात् नोत्कर्ष-
प्राप्तिः, येन तन्निवारणेन प्रवृत्तावेव वचनं कार्यं कुर्यात् ।
तस्मात् विद्वद्विषु यथादेवत्वं ऊहे प्राप्ते तन्निवारणार्थं
वचनमिति वापसाधिसु अहः इति अग्निशब्दस्य
अनाप ।

सोम— वापसाधिवत् मनोताया अपि दृष्टार्थत्वाद्दृष्ट-
दुत्तरिषते. संगतिः ।

त्रि— ' मनोतामन्व ऊहोऽस्ति वापसे नास्ति वा,
ऽन्वयो । आग्नेयेनेतिवचनं प्रवृत्तौ कार्यं वचनं ॥,
अग्नीषोमाग्निव चक्षुषेता वचनं चिन्ता । अन्वरेणैव तत्र
वापसाध् विद्वत्पशुः सन्धः ॥ ' तस्मात् ऊहो नास्ति ।

भाट्ट— अग्नीषोमदेवस्ये पशौ मनोतामन्व उभाभ्याः
केनलक्षितस्यैव । स किं विद्वद्वे उचितो न वेति
चित्तायात्, प्रवृत्तान्तरिषोमनोदेवत्वात्वेऽपि देवतात्सम्यमा-
विष्टान्तरिषोमनोदेवत्वात् समन्वितार्थत्वात्

विद्वत्वापि तस्यागमार्थमहः । स च यज्ञोन्वदेवस्यः
पशुस्यैव स्य एव । यथाग्नेदेवस्यः, यथा वापसाधौ,
तथापि स एव । तत्र प्रथमाधिष्ठानमिति महत्त्वेनेह ।
माऽस्तु या त्थ । अत एव प्रवृत्तौ मनोतामन्वो नामी-
षोमसोर्लक्षणाः प्रमाणाभारात् । यदि तु मनोतामन्वस्य
' मनोतापि हविषोऽवर्द्धममानस्य ' इति मन्त्रे चतुर्थ्यन्त-
तया अन्वरीयमान— हविर् संश्रियैवतवाचित्वावगमात्
प्रवृत्तमन्त्रे चाधिष्ठानस्य ' तं द्रव्यं प्रमते मनोता ' इति
मनोतापदसामानाधिकरथेन देवतापरत्वात्तस्मिन्नेः अन्व-
विष्टान्तरिषोमन्येन प्रवृत्तवैचारागमिषोमलक्षितत्वात्
श्रीकृते, तद्वा अग्नि(मन्त्रे) इत्यन्वदेवस्ये पशौ कृत्वापसका-
वपि वापसाधिसिद्ध्यो निरुक्तसंख्यासन्धेनाग्निदग्निद्वयो
देवताप्रकाशानुपकारार्थत्वात्तत्रैव ' धान्यमग्नि ' इत्यग्नेन
वापसाधिसिद्ध्यो वापसाध्यात् । न चैवमपि ' पूषति वा
एतदहोऽश्नत् वदेनदुदृति तस्मात्तत्त्वं गोदरे ' इति कर्ण-
पदंवासाधिसिद्ध्युत्पत्तिः, तस्मात्सामान्यत्वात् कर्णपदोद-
पत्तिस्यैव पशोहविषकथेऽपि प्रवृत्ते प्रावृत्तकथ्याये
श्रुतिनेनेन विद्वे प्रोक्तवत्तुपेवेन कर्णपदपदमन्त्रमात्रोदे
लक्षणाभावात् । अत एव वापसाधिसिद्ध्यो विचार्यता-
दस्यानसंगतिः ।

न च एवमपि ' यद्यप्यन्वदेवस्यः पशुराग्नेयेन
मनोता कार्या ' इति कथंवापसाधिसिद्ध्योऽपि विद्वद्वि-
षुत्पत्तिः । अस्य दैक्षप्रत्ययत्वात्वेन विद्वद्विषुत्पत्ति-
लक्षणात्पेते । मनोतामन्वत्त्वात्तत्रैव पशौ उत्कर्षप्रसक्तौ
सिद्ध्युत्पत्तिनेन प्रवृत्तवैचारावगमेव । इति प्राप्ते, दैक्ष-
सन्धिनो पठितस्य मनोतामन्वत्त्वात्तत्रैव सागान्य-
सन्धयोवत्प्रमाणाभावेन उत्कर्षात्तुपत्तेः अन्य वचनस्य
प्रवृत्तवत्त्वात्तत्रैव सिद्ध्युत्पत्तिनेनापेत्तत्त्वात् तत्र उत्कर्षस्य वापसाधि-
पसाधिसिद्ध्युत्पत्तिनेनापेत्तत्त्वात् तत्र मनोतामन्वस्यैव वापः ।
इत च ग्नेतिष्ठोमे यन्नीयायाग कृत्वा चिन्तया । यद्वा
तु आग्नेय सन्धीयः पशुः ब्रह्मेतिष्ठोमेऽस्ति कदा मनोता-
मन्वस्य महाप्रत्ययत्वात् त्रैलोक्येतिष्ठोमसन्धोऽस्यैव अवर्द्ध-
मानुद्वेवसाधिसिद्ध्युत्पत्तिनेनापेत्तत्त्वात् तत्रान्यैवत्पत्तौ अन्य-
वत्तद्वत्त्वात्तत्रैव सिद्ध्युत्पत्तिनेनापेत्तत्त्वात् तत्रान्यैवत्पत्तौ अन्य-
वत्तद्वत्त्वात्तत्रैव सिद्ध्युत्पत्तिनेनापेत्तत्त्वात्

द्वेषोत्कर्षनिवृत्तयोर्येन शर्षेयसम् । तदाऽस्य विकृता-
पुद्गलितव्ययते प्रमाणमावात् वायवादिपरी कृगन्तरोह
इष्ट एव ।

याद्विधास्तु नैरोऽहमन्वन्ति । तेषामपमभिधायः ,
महती गान्धर्विप्रानकृत्यसन्धेनस्रीषीमाम्बुध्या, व्याप्य-
वृत्तिसन्धेन गृह्योपपत्तौ अयाप्यवृत्तिसन्धेनसन्धेन तद-
योगात्, अग्रे तु गान्धर्विप्रानकृत्यसन्धेनसन्धेन ।
अतश्च वायवादिपरी तेनैव संकथेन लक्षणोपपत्तेर्न
कथोदाहिति । यस्तुतस्तु देवदत्तले अम्बुविप्रानकृत्य-
स्यायाप्यवृत्तित्वे प्रमाणमावादिष्येते एतेहृदाधौ । २२.

मण्डन— 'मनोता न विवारभाक् ।' २४.

शंकर— 'मनोताऽत्रेवहृदम् ।' २४.

० 'अग्नीषोमाम्बुध्यामान्यमाधौ यवति' इत्यन द्वयो-
रपि अग्नीषोमदेवतासंस्कारस्यम् । मन्त्रः पुनः मनोता-
न्यायेन उभय (देवता) लक्षणः । भाट्ट. १०।१।८.

० यत्तु वादिके अग्नीषोम (गन्धर्वे) एव अनुवाचक
एका यावत् । उभयत्रापि मनोदान्यायेन उभयत्र लक्षणत्व-
मतीह्यैव कल्पनीया इत्युक्तम्, तत् अनुवाचकसमाख्य-
वाच्यत्वे लक्षणस्य प्रमाणमावात् न उपेक्षितम्
('वाग्नीषोमोर्षीणाम्बुध्यामान्यत्वेन हृदन्वती अम्बुध्या-
याम्' इत्यन इत्यम्) । जी. २।२।३।३.

० मनोतामन्त्रज्ञान प्राज्ञापत्वेपु पशुप वाच्यत्वे ।
भा. ५।२।६।१२. ० मनोतामन्त्रस्य गौणार्थे चिन्-
योगः । भाट्ट १।१।१. ० मनोतामन्त्रस्य 'त द्वये
मनोता' इत्यस्य शीघ्रयद्विधयो कृष्णश्रीवशेनाहुति-
। १।१।२।०।५७-५९. 'हृदिष्वन्त. अग्निगो. पुरोऽस्तु
वाक्पामनोवयोश्च आहुति. न्योतिशोमे' इत्यन ब्रह्मन्म् ।

० मन्त्रः 'अथवे बुध् निर्लयापि' इति आह्वयते ।
आम्बानगाम्बुध्या तनेोपकर्तव्यं प्रकथिन. । तत्र कथं
गत्तु उदकरिष्यतीति भित्तोपाकाच्छ्रुत्वा ज्ञाने छि उचारण-
मात्रेण उदकरिष्यति तत्र मन्त्राद्यनद्वारेणेति । अपूर्वदेयता-
प्रशान्तनमावाहृतिम् । शकनोक्ति न अयं क्तु प्तुम् ।
तस्मात् मन्त्राद्यनद्वारेणेोपकर्तव्येति । दुप. ९।१।१।१
वर्णकं २. ० मन्त्रः अग्निदधत् कमे उवाचानं वा कर्मणि
सन्धेति । भा. १।१।१।४. ० मन्त्रः अभिधान पुनस्ता

अन्वय करण न भवति । वा. ३।२।११. ० मन्त्र
अग्निवर्षणम् 'उन्दतीरोमे वने' इति सत्तानेनाभिधायने
तन्ने न्योतिशोमे । भा. १।१।१।७।५०. ० मन्त्रः
अग्नेोप्यप्रतिमन्त्रो ज्योतिशोमे 'अवदं चक्षुः ०' इति ।
यदा एककाल अनेकं अमेध पश्यति तदा सृष्टदेव मन्त्र ।
१।१।४।१।७।५०. ० मन्त्रः अर्थाभिधानेन अज्ञी
भवति । १।२।३।१।४।३०. ० मन्त्रः अर्थाभिधानस्यो
गात् शकनोति उदकतुम्, न गौणमर्थं शकनोत्यभिधानम् ।
३।२।१।१. ७. ७४९. ० मन्त्रः अवघातान् तन् ददा
पूर्णमाखयो । १।१।४।१।२।४५. ० मन्त्रः आग्नीषोमउ-
पोपस्याने प्रकृत एव आनेयः । ३।२।८।२।१-२४.
० मन्त्रः आन्यपृष्णाङ्ग तन्ने न ददापूर्णमाखयो । भा.
१।१।४।१।४।४४-४५. ० मन्त्रः 'आयुर्धा अमेऽति'
इत्यादिर्वाजानः ददापूर्णमाखयो । ३।१।६।१।५-१६.
० मन्त्र उदकतोऽभिधाने 'गुनजि ते वायुमन्-
रिखेण ते कृह' इति । भा १।२।१।४।११. ० मन्त्र
एक एव 'मन्त्राभिधानः' इत्यादिः 'मक्षयामि' अन्त
मृशान्ताये । १।२।१।०।२७. ० मन्त्रः कण्डूयताङ्गं
तन् न्योतिशोमे (कण्डूयतमन्त्रम् 'हृदिपु स्वाभयुषे'
इति भाष्ये । 'हृदिपु सुगन्धाहृषुषे' इति मन्त्रभाष्ये ।
'सुपिप्लाग्यस्त्वोपधीम्यः' इति विश्वारे । 'दृष्यै त्वा
सुसम्भावे' इति भाट्टीषिकानो । 'विषाणे निष्ये' इति
मन्त्रुभट्टयाम् ।) । १।१।४।१।६।१-५२. ० मन्त्रः
'कदावा सरीरिणो' इति गाहकलोपरधानाङ्ग सुति
प्रास्तात् । वि. ३।१।७. ० मन्त्रः करणभूतः कर्तव्यस्य
वस्तुनः अविश्वानार्थः समधिगतः । भा. १।१।१।
१।२।४९. ० मन्त्रः छि अविश्वरूपप्रकृतानार्थमुवाचते
उदाविश्वरूपमनिवविधायम्, तस्मादित्य प्रोक्तव इति-
देशप्रकर एव नये चित्तस्ये । दुप. ७।१।१।१।१.
० मन्त्रः कश्चिद् वेदभागः वः विहितमर्थं प्रयोगकले
प्रकाशयति यथा 'वर्धित्ववदत्त दामि' इत्येवमादिः ।
भा. १।१।१।१. ० मन्त्रः वचिद्विधायकः यथा 'वसन्ताय
कपिडलानामेत' इति । वि. २।१।७. ० मन्त्रः कथयः
'वैश्वीमन्त्य वायन्त वा' इति । सुविश्व. 'अग्नि-
सुधां विरः' इति । आग्नीष. 'आवृदा अग्नेऽस्यापुम्

देहि' इति। अविधानार्थः 'एषोऽसि, एतेषोऽसि' इति।
भा. (२।४।१।१, * मन्त्रः इन्द्रा अविधान्ये 'हुनमि
वाचं सह रिवा सर्वेण' इति। १।२।१।१।१।१, * मन्त्रः
'श्रीरु परिधीरु' इति दशपूर्णमासयोः अर्चययुक्तः
न तु परिधिस्तत्रत्याप्रुक्तः। १।२।१।१।११-२९.

* मन्त्रः त्रिविधः ऋह, यज्ञः, साम इति।
(१) विधापकः ऋट्मन्त्र- 'पृणीवादिन्नापमानाय
तन्वान्' इति। (२) विधापको ऋणमन्त्रः-
'वृणन्ताप इविष्णान्नापमते' इति। (३) अन्वतो
मन्त्रः- 'मेघोऽसि'। (४) दान्ता- 'इमे दान्ता'।
(५) आर्गमन्त्रः- 'आयुर्दी अति'। (६) स्तुति-
रूपः- 'अग्निर्माँ'। (७) सत्पामन्त्र- 'एको
माग एका च तस्य'। (८) मन्त्रितमन्त्र- 'अग्नी ते
वन्त्र निवृत्ते वृत्तेरि'। (९) परिदेवनमन्त्र- 'अग्ने-
ऽग्निदे'। (१०) प्रथममन्त्र- 'अग्नीदेग्नीत् विह्व'।
(११) अग्नेयमन्त्र- 'घोऽसि 'वृत्तोऽसि'।
(१२) प्रथममन्त्र- 'पृष्ठानि दान्ता परमन्त्र'।
(१३) अन्वतानमन्त्रः- 'इव वेदिः एते मन्त्रः'।
(१४) पुरस्तादनुपमन्त्र- 'या ते अग्नेऽथादाया'।
(१५) परस्तादनुपमन्त्र- 'विततित्वा पुनातु'।
परस्तादनुपमन्त्र ऋट्मन्त्र- 'मन्त्र् या त इन्द्र'।
(१६) प्रयोगरूप. नैस्वर्गात् ऋट्मन्त्र- 'अये मूळ
महा अति'। (१७) प्रयोगरूप. नैस्वर्गात् यजुर्मन्त्र-
'इमे दान्ते वा'। (१८) प्रयोगरूपः सातु सर्गात्
ऋट्मन्त्र- 'अग्निगोटे एतेरिह्व'। (१९)
प्रयोगरूपः सातु स्रवणात् यजुर्मन्त्र- 'देवो वः एविता
मार्गन्तु'। (२०) सामर्थ्यकान् मन्त्र- 'देवस्य
दा'। (२१) अस्मिन्ध- 'ईक्ष्यथासि वन्त्र-
यासि'। (२२) दानमन्त्र- 'तत्का यामि व्रजणा'।
(२३) इतिरुपमन्त्र- 'इति वा इति मे मनः'।
(२४) इवाद्येवलेनमन्त्र- 'मग मतीन्वाह'।
(२५) अयत्तयिवात्त- 'तुमे ह तुत्तुम्'।
(२६) हेतुविधिः- 'इत्येते नामुगन्ति हि'।
(२७) निर्वेत्तार्थः- 'याँ मेविता वरुणेन'। (२८)
निष्कामन्त्रः- 'मोषात्त किन्दे'। (२९) संशयार्थः-

'विरधीनो निवृत्ते'। (३०) पट्टतिरूपः- 'सिग
इन्द्रात्ता राजका'। (३१) पुत्राद्वारुणः- 'यद्येन
वसमदवन्त'। (३२) हेतुविधिरूपः- 'इन्द्रात्ता न
हि'। (३३) यद्यमानवामिष्णुविधिः- 'ममाते
वर्गो'। (३४) ऋदिवग्नामिष्णुविधि- 'अग्रानिष्णु
मा वा'। (३५) यद्यमानवदिवग्नामिष्णुविधिः-
'सिम्न म्भ वजो सह'। (३६) पत्रविधिरूपः-
'आयुदा अप्रेऽसि'। (३७) शुभमूतदेवताविधिः-
'समिधाः समिधो'। (३८) प्रथममूतदेवताविधिः-
'स्वाहाऽग्निं स्वाहा'। (३९) देवताविधिरूप-
'देमिधो सरथ'। (४०) शुभमूतदेवताविधि- 'प्रेतु
होतुम्भगः'। (४१) प्रथममूतदेवताविधि- 'योम
न्यागे वीहि'। (४२) इत्यविधिरूप- 'तुता
तुतावा'। (४३) यातिविधिः- 'स्रगस्य मयावाः'।
(४४) जातिविधिरूप- 'अग्निदेवस्य दामि'।
(४५) गुणविधि- 'देवैः स्तुणीत हरिरी'। (४६)
गुणविधिरूपः 'पट्टिगतिम्भ'। (४७) त्रिधा-
विधि- 'अग्निगोऽपक जाहुम्या'। (४८) निधाविधि-
रूप- 'न ता नमन्ति'। (४९) निधेयविधिः- 'अधीरा
तन्मर्गा'। (५०) निधेयविधिरूप- 'वनिदुमस्य
गा'। (५१) निमित्तविधिरूप- 'यत् पशुमाँ'।
(५२) शास्त्रविधिरूप- 'देवमस्य वस'।

पुनरपि ऋट्मन्त्राणां चतुर्दशोऽन्वयप्रकृत्याः १४
गेषा। गायत्री-उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहती-पङ्क्तिः-
त्रिष्टुप्-जगती-अतिजगती-शकरी-अतिशकरी-
अष्टि-अत्तष्टि-पृष्टिः अतिपृष्टिः इति। तत्र गायत्री
चतुर्विंशत्यक्षरा तत्र उच्यते चतुर्दशचतुर्दश
उणिगात्त्र। तेन उष्णिष्टे २८ अक्षराणि, अनुष्टुपि ३२,
बृहती ३६, पङ्क्तौ ४०, त्रिष्टुपि ४८, जगती ४८,
अतिजगती ५२, शकरी ५६, अतिशकरी ६०, अष्टवा
६४, अत्तष्टया ६८, पृष्ट्या ७२, अतिपृष्ट्या ७६ उच्य-
ते। तथापि सर्वैरुक्तमर्षोऽङ्गाः गायत्र्याथैनामायाणा
यताना अवयवमेव उच्यते। यथा-

गायत्र्याः मेधा- गायत्री ८।८।८ (प्रथमपरिधादेतु
रागन्ति तावन्ति अक्षराणि शेषानि)। उदाहरणम्- 'अर्षं

देवान्' (ऋग. १।२०।७) । पद्मपङ्क्ति ५।५।५।६ उदा० ' आभिष्टे अय ' (ऋग. ५।२०।४) । क्रिया ५।५।५।५।६ उदा० ' अन्तं तमय ' (ऋग. ५।२०।१२) । उणिगानार्थो ६।७।१२ उदा० ' ना मे अवयाना ' (ऋग. ८।२५।२३) । पादनिचूर्त् ७।७ उदा० ' रवावत् पुरुवतो ' (ऋग. ८।४६।१) । अतिनिचूर्त् ७।६।७ उदा० ' पुल्लम पुल्ल ' (ऋग. ६।४५।२९) । चरमण्या ७।२०।७ उदा० ' स सुन्वे यो वपुसा ' (ऋग. ९।२०।८।१३) । वर्षगाना ६।७।८ उदा० ' ईशाना वर्षगाना ' (ऋग. १०।९।५) । प्रतिष्ठा ८।७।९ उदा० ' आग ऋणीन मेवत्र ' (ऋग. १०।९।७) । ह्रसीयसी ६।६।७ उदा० ' प्रेष्टु विराणा ' (ऋग. ८।१०।३।२०) । विपटीया ह्रसीयसी ७।६।६ उदा० ' इत् महत्त्वदाना ' (ऋग. १।२०।१०) । अथ उणिक्त् तद्वेदाथ । उणिक्त् ८।८।१२ उदा० ' व इत् योम पातम ' (ऋग. ८।१२।१३) । पुर उणिक्त् १२।८।८ उदा० ' तुञ्जति इरी इविर ' (ऋग. ८।९।८।९) । ककुम् ८।२।२८ उदा० ' नये धर्मे व पयो ' (ऋग. ५।५।३।११) । ककुम्न्यङ्कु शिया १।१।१।४ उदा० ' एरी रेकणताये ' (ऋग. ८।४६।१५) । तनुशिया १।१।१।६ उदा० ' प्र या पये भृगवा ' (ऋग. १।१२।०।५) । पिपीलिकमण्या १।१।६।१२ उदा० ' एरी यन् सुगुवा ' (ऋग. १०।१०।५२) । अनुष्टुप्गर्भो ५।८।८।८ उदा० ' धितु तु सोप ' (ऋग. ६।१८।७।१) । उणिक्त् ७।७।७।७ उदा० ' मसीगई ला व ' (ऋग. १०।१६।४) । अथ अनुष्टुप् तद्वेदाथ । अनुष्टुप् ८।८।८।८ उदा० ' अत्र औषिष्ठमा भर ' (ऋग. ५।२०।११) । महा-पद्मपङ्क्ति ५।५।५।५।६ उदा० ' तत्र न्वादित्र ' । (ऋग. ५।२०।५) । कृति १२।१२।२।८ उदा० ' मा कसौ पावमम्ब ' (ऋग. १।१२।०।८) । पिपीलिकमण्या १२।८।१२ उदा० ' पर्त्तु पु प्र घव नात्रया ' (ऋग. ९।२१।०।१) । कापिराह् ९।२।५ उदा० ' ता विद्रासा ह्वामरे ' (ऋग. १।१२।०।३) । नष्टपदी ९।२।०।३ उदा० ' वि पृच्छामि पावना ' (ऋग.

१।२२।५) । निराह् १०।२०।१० उदा० ' प्रेष्ठो अग्ने वीरिदि ' (ऋग. ७।१।२) । निना १।१।१।१।२ उदा० ' अग्नि नये वीधिपिभि ' (ऋग. ७।१।१) । अथ बृहती तद्वेदाथ । बृहती ८।८।१२।८ उदा० ' मा विवन्भत् ' (ऋग. ८।१।२) । पुरस्ताद्बृहती १२।८।८।८ उदा० ' महो पत्यति ' (ऋग. १०।२२।३) । न्यङ्कुसारिणी ८।१२।८।८ उदा० ' ईशान निद् द्री ' (ऋग. १०।१३।२।२) इयमेव उरोरुहती वा मन्तोमीनी वा । उपरिष्ठाद्बृहती ८।८।८।१२ उदा० ' ये पावपते अम ' (ऋग. ८।४६।१८) । विष्टारपङ्क्ति ८।१०।१०।८ उदा० ' दुत्र त्वास्त महो ' (ऋग. १।२०।७) । ऊर्ध्वबृहती १२।२।२।२ उदा० ' अथ यन्मि वव ' (ऋग. ९।११।०।९) । पिपीलिकमण्या १३।८।१३ उदा० ' अग्नि नो वीरामनो ' (ऋग. ८।४६।१८) । विष्टारपङ्क्ति ५।८।११।८ उदा० ' एगिन युगलित ' (ऋग. ८।४६।१०) । बृहती ९।९।९।९ उदा० ' व रता व तिती नतो ' (ऋग. १।२८।७।११) । अथ षड्क्ति तद्वेदाथ । षड्क्ति. ८।८।८।८।८ उदा० ' यानाथ ध्रुव ' (ऋग. ८।४६।१५) । विराह् १०।१०।१०।१० उदा० ' वि विपोरहिना ' (ऋग. ६।२०।७) । स्तोत्रबृहती १२।८।१२।८ उदा० ' आ य नर तुवानो ' (ऋग. ५।५।३।६) । विपरीता ८।१२।८।१२ उदा० ' य ऋष्य आगपत् ' (ऋग. ८।४६।१२) । प्रस्तापङ्क्ति १२।१२।८।८ उदा० ' तन्वा समुद्रा अग्नि ' (ऋग. १।२१।४।२) । आस्तारपङ्क्ति ८।८।१२।१२ उदा० ' आग्नि नल ' (ऋग. १०।२।१।१) । समारपङ्क्ति १२।८।८।१२ उदा० ' पष्टि सट्या ' (ऋग. ८।४६।१२) । विष्टारपङ्क्ति ८।१२।१२।८ उदा० ' अतीयान निर्वाहार ' (ऋग. ५।५।३।१४) । अथ त्रिष्टुप् तद्वेदाथ । त्रिष्टुप् ११।११।११।११ उदा० ' कस्य नूत् कसमस्था ' (ऋग. १।२।४।१) । अमिसारिणी १०।१०।१२।१२ उदा० ' यो वाप्य विद्ययो ' (ऋग. १०।२।१।१) । विराह्गाना ५।५।

१०११ उदा० 'सन्नि न इन्द्रो' (ऋग. १८७१६) ।
 विंश १०१२१२ उदा० 'शुभ्र तु ते शुष्मं' (ऋग. २१११४) । विंश १०१२१२१२ उदा० 'ध्रुवी
 ह्यमिन्द्र मा' (ऋग. २१११२) । विराड्भूपा
 १११११११८ उदा० 'ध्रुवं मे भिन्वयन्ना' (ऋग. १११२२६) । विपरीता विराड्भूपा ८११११२१
 ११ उदा० 'नीळ्यो रम' (ऋग. ५१११५) ।
 ज्योतिष्मती १२१२११२१८ उदा० 'अग्निनेन्द्रेण
 वरुणेन' (ऋग. ८१३५१) । ज्योतिः १२१८१२१२१२
 उदा० 'सामिन्नात्' (ऋग. ८१२११२) । गदा-
 वृहती ८१८१८१८१२ उदा० 'नवाना नवनीना' (ऋग. ११११११३) । ययमध्या ८१८१२१८१८ उदा० 'स
 मा तान्त्वमिन्द्रः' (ऋग. ११०५१८) । पङ्क्त्युचरा
 १०१०१८१८ उदा० 'एवेन्द्रमिन्द्रा' (ऋग. ५८२१६) । विंश विपट्पूर्वा नाम श्यमेन ।

अथ जगती वन्देवाथ । जगती १२१२१२१२१२
 उदा० 'प्र देवमन्त्र' (ऋग. ११६८१२) । महासतो-
 वृहती १२१८१२१८१८ उदा० 'आ स. पत्नी मनुना'
 (ऋग. ६१४८१६) । महासक्तिः ८१८७१६११०९
 उदा० 'इषसिना सक्तुभिना' (ऋग. ११२१११२) ।
 विंश ८१८१८१८१८ उदा० 'तद्वक्ष्य तद्वक्षे' (ऋग. ८१४७१६) ।

अथ प्रगाथाः । याहवः प्रगाथः बृहती-सतोवृहती
 उदा० 'अयं वा मयुमन्मः' + 'विन्त्युरेण मिश्रता'
 (ऋग. ११०११-२) । वाङ्मः इदृप्-सतो-
 बृहती उदा० 'आ छदायः सवृथा' + 'वा प्रर्षाय
 मादनाय' (ऋग. ६१४८११-१२) । महासहवः
 महावृहती-महासतोवृहती उदा० 'वृहद्भ्यो अवि'+
 'विशाशा वृहतिः' (ऋग. ६१४८१०-८) । विपरी-
 तोचरः बृहती-विपरीते उदा० 'गहि ते धार
 यमः' + 'य कन्वः आयन्' (ऋग. ८१४६११-
 १२) । आनुष्टुभः अनुष्टुप् एषा + गायत्री २ उदा०
 'आ रम रय' + 'तुविमुन तुविश्रुतो' + 'स्य ते
 महिना मरः' (ऋग. ८१६८११-२-३) ।

अथ अतिजगती १२१२२१२१८१८ उदा० 'प्र षो
 गहे मतपो' (ऋग. ५१८७१२) ।
 अथ झकरी ८१८१८१८१८१८ उदा० 'प्रो प्यरमे
 पुरोरयं' (ऋग. १०१२३१२) ।
 अथ अतिझकरी १६१६१६१२१८१८ उदा० 'षाठं
 जान क्रतुवा' (ऋग. २१२२३२) ।
 अथ अष्टिः १६१६१६१६१८१८ उदा० 'विश्वदुनेयु
 मरियो' (ऋग. २१२२१२) ।
 अथ अत्यष्टिः १२१२२१८१८१२१८ उदा०
 'अग्नि होवार मयं' (ऋग. ११२२७१२) ।
 अथ धृतिः १२१२२१८१८१६१८ उदा० 'अव-
 मंह इन्द्र' (ऋग. ११२३१६) ।
 अथ अतिधृतिः १२१२२१८१८१२१८१८ उदा०
 'स हि शर्षो न' (ऋग. ११२२७६) ।

एते गायत्र्याः सप्तैः मेदाः प्रत्येक चतुर्भिः १
 एकेनाग्रेण न्यूनाः निवृत्तगायत्र्याः, २ एकेना-
 शरेण अधिभाः श्रिगायत्र्याः, ३ द्वान्यामशराम्या
 न्यूनाः विराड्गायत्र्याः, ४ द्वान्यामशराम्या अधिभाः
 स्वराट्गायत्र्याः इति ।

	गायत्री	अष्टिः	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	विदुषः	जगती
देवी	१	२	३	४	५	६	७
आयुषी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राराधना	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
याम्नी	१०	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
आधी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
मानी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

अन दैवी गायत्री १ अक्षर । दैवी उचिष्क् २ अक्षर । दैवी जगती ७ अक्षर । एव आसुरी गायत्री १५ अक्षर, आसुरी उचिष्क् १५ अक्षर इ० । ब्राह्मी गायत्री १६ अक्षर, ब्राह्मी उचिष्क् ४२ अक्षर, ब्राह्मी जगती ७२ अक्षर इतिरित्या कोष्टार्थो ज्ञेयः । एते सर्वे भेदाः यन्त्रेष्वेव सम्भवन्ति न कश्चु । एषेनाक्षरेण न्यूनमित्ये निवृत्तश्रित्वा, द्वात्रिंशत्पर्याया न्यूनत्वा विभक्ते विराट्स्वरजौ । एते नत्पराशक्त्याये भेदाः उल्लेखे यत्रुपु संग्रहत्वेन । वाचु घृ. ५८-७०.

● मन्त्रः दर्शयन्नाह ' बर्हिर्दिवस्वन दामि ' इति तन्त्र न दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।४।१।४।४४-४५, ● मन्त्रः ' वैवस्व रवा ' इति निर्वाणस्य न तन्त्रे दर्शपूर्णमासयोः । ११।४।१।४।४४, ● मन्त्रः देवताप्रनाशकः ' अग्नेरहृश्रित्तिगन्त्र्येषाम् ' इत्यादिः अग्नौययुक्तः । १।१।१।४-५. ● मन्त्रः द्विविधः क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । इष्टोपाहानमन्त्र क्रियाप्रकाशकः । मूकवाकमन्त्र. फलप्रनाशकः । वि. १।१।१५ ● मन्त्रः ' धाम नामासि ' इति आग्नेयहृणस्य न तन्त्रे दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।४।१।४।४४, ● मन्त्रः शुवाभि मर्शने ' बुनन्ति वे वृथिदी ज्योतिषा मह ' इति । १२।१।४।४१, ● मन्त्रः नक्षत्रणार्थः ' देवीरत्न.० ' इति । यदा अनेकश्रोतस्य नदी तरति तदा धात्री बहूदेवमन्त्र, न तु प्रत्येक श्रोतसि मन्त्राहृत्ति, ज्योतिष्टोमे । ११।४।१।४।५०, ● मन्त्रः प्रत्येके नमाम्नात् प्रधावे-नैकताकवतामुपैति । १।२।१।४।४५, ● मन्त्रः फलप्रकाशक. दर्शपूर्णमासयोः ' अग्नम न्वः स ज्योतिषा-जम्भ ' इत्यादिरपूर्वप्रयुक्त. न तु स्वर्गाद्विफलप्रयुक्तः । ५।१।१।४-५. ● मन्त्रः बर्हिद. संनहनस्य हरणस्य च व्यातिष्यदेचाम् अग्नीषोमी देवेरे नयनकाले नानर्पनीयः । (संनहनहरणमन्त्राविहरणम्) । १२।१।२।४।४६-४७, ● मन्त्रः । मन्त्रे. मनोवेकां ' शुभ्रुप्रथिविधियि० ' (६।६) इत्यौगदिके अत्रयथे कृते मन्त्रद्यम्बुस्युत्तः । सु. ट. ५१. ● मन्त्रः शुभ्ये एव विनियोगः यः न गौणे । बर्हिन्याः । १।१।१।१-२. ● मन्त्रः यमर्षे प्राणान्येव अग्निदकानि साऽपि देवता । सु. ट. ४५७.

● मन्त्रः यागहोमकथले तद्ब्रह्मनूतदेवताप्रकाशार्थे एव । भाट्ट. १।१।७. ● मन्त्रः लिङ्गविनियोगः. न फलकल्पनायै प्रमनति । वा. १।२।१।१।१५. ● मन्त्रः ' वाक्स मा० ' इति अर्धपूर्वप्रनामोभवप्रयोगः दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।२।२।२. ● मन्त्रः वेदिप्रोक्षणस्य ' वेदिस्थि बर्हिषे वा ' इति निः प्रोक्षणे सङ्कृत् प्रयोगः । १।१।१।१।५१-५०. ● मन्त्रः ' शुभ्रुच्यम् ' इति सान्नाय्यवान-प्रोक्षणस्य संनिधिक्रमात् दर्शपूर्णमासयोः । वि. १।१।५. ● मन्त्रः षस्कारकः । भा. १।१।१।१. ● मन्त्रः क्षरणाद् ' ऊनाद्भदस रवा स्तुवामि ' इति तन्त्र न दर्शपूर्णमासयोः । १।१।४।१।४।४४-४५, ● मन्त्रः स्वर्गाणे ज्योतिष्टोमे ' इत्यग्रे प्रनाश अग्नि ' इति । एकसा गौ पुनः पुनः स्वाने न तत्प्रावृत्तिः । १।१।४।१।४।५०. ● ' मन्त्रो ह्यिनः स्वरतो वर्णतो वा ' इति बहुजनवैदिकस्य विधाकारपरितस्य मन्त्रपरदस्य उद्देशेण पदान्तरप्रयोगः स्वपक्षानुसरणमात्रेण व्याकरणसहाभाष्यकारेण कृत, न वस्तुतः । (विधाया ' मन्त्रो ह्यिनः स्वरतो वर्णतो वा सिष्यप्रवृत्तो न तत्पर्यमाह । यं वाच्यो वर्णमान हिनस्ति येषैन्द्रशतः स्वरतोऽप्यवात् ॥ ' इति श्लोकः, महाभाष्यकृत तु ' दुष्टः शब्द. स्वर्णो वर्णतो वा ' इति पठितम्) । सु. ट. २९१ ● उपरसमन्त्रः प्रत्युपरनमावर्तते ज्योतिष्टोमे ' रजोहृणो दग्महृणो वैष्णवान् रत्नामि ' इति । ११।४।१।१।५५-५६. ● ' चोदितायान्तुरेयेन मन्त्र सर्वः प्रवर्तते । ' मन्त्रस्य परार्थत्वात् न चोदितामतिक्रम्य स्वतन्त्रेण प्रक्षयनसामर्थ्ये अवचक्यते । वा. १।२।१।५।३७. ● जामदिमन्त्रः यद्व्यायः । भाट्ट १।२।१. ● दन्ति-मन्त्रः उपाह्वयान्नाद् यथास्यस्वकमात् दर्शपूर्णमासयोः । वि. १।१।५. ● नकि शुक्लुप्रमानाद् प्राक् स्वर्गं मनो विधीयते । ' वा. १।१।७।१४ घृ. ७११. ● अर्धिपः सृष्टमन्त्र. व्यातिष्याया उपसत् व्यतीषोमी च अस्या-वर्तते देगपृथक्त्वात् । १२।१।२।०।४५. ● मनोत्तमनो वाय यादिपद्यौ अविदुतः प्रयोगः । भा. १।०।१।१।२१. ● ' यन वर्णविक्रानो वा वर्णलोपोऽपि वा स्मृकः । स्वान्ताविधौगो वा न मन्त्रदाने नेषते ॥ ' (विन्दु

मन्त्रं इत्येते एव । वा. २।१।१।३४, ० सर्वत्र
 मन्त्रा तत्प्राधान्यं वा अभिदधन् मन्त्रः अद्गन्तव्यं गच्छति ।
 १।२।४।१३३ पु. ७६२. ० मन्त्राः अकर्मकरणः (कर्मसु
 करणवशा न सन्नाः) वाचमानाः । वि. ३।८।७.
 ० मन्त्र (१) अर्थप्रदानार्थाः न ते उच्चारणमात्रदृष्टे
 कुर्वन्ति । (२) सुप्रत्ययविधाभिः न तु गौरवार्थाः ।
 (३) अपूर्वप्रवृत्ताः न तु अप्रत्यादिनरूपप्रवृत्ताः ।
 (४) नमोवार्ताभिधाभिः न तु सवित्रद्विपदवत् अग्रम-
 वेताः । (५) अपराथाः न तु वसपतिवाम्बवत्
 पराथाः । (६) शास्त्रस्वाम्यपदान्दृष्टव्येवताः यथा
 विद्वान् । इति पट्टिपाः । तुप्., स्तन १।३।१।११.
 ० मन्त्राः अलोनिक्काम्याः । सुकर्म. २।१।२२.
 ० मन्त्राः अपिशाक्तर्मा यथा 'अभ्यक्तुं सा न इन्द्र क्रष्टि-
 रत्ने' इति 'गुण्येव जर्मते तुर्पति' इति, 'इन्द्रः सोमस्य
 गावुषा' इति च (इदं पूर्वार्थे) । भा. १।२।४।२१
 -८ । विद्वान्ते तु विद्यमानोऽप्यर्थः प्रगदात्म्यादिभि-
 नोवन्त्यते । निगमनिक्रमककारणान्तेन चान्त अर्थः
 कल्पितव्य । यथा 'गुण्येव जर्मते' इत्येवमदीनि
 अधिनोरभिधानानि द्विवचनान्तरि रक्षन्ते । अनेन
 'वाधिनोः काममत्रा' इत्यादिनं सूक्तनवगम्यते । भा.
 १।२।४।४२. ० मन्त्रा अपिवाचकाः इति प्रसिद्धिः । वा.
 २।१।६।३३. ० मन्त्राः अष्टकालिद्रा वेदे इत्यन्ते ' वा
 जनाः प्रतिनन्दन्ति ' इत्येवमादय । भा १।३।१।१०.
 ० मन्त्राः ऋषिभिः न कृताः, किन्तु अततरणस्वो-
 दाहताः । वा- न तु स मन्त्रः वैश्व (ऋषिभिर्व)
 ज्ञा, उदानां वा पुरुषान्तरेषु अग्रतरे वंशामाभिर्मृतः ।
 किं हिं ? यथा अग्रतोऽपि कश्चिन् प्रकृतार्थविश्रयाया
 तर्था वाक्य उवादिस्वामानः तर्थासकं मन्त्रं श्लोक वा
 अन्यदीयं म्भूया स्वयानस्थाने प्रवृत्ते, तस्ययत्नेन
 च अन्ये तदर्थमाधारयन्ति, एषमिहापि वेदार्थविद्भिः
 तद्वसिक्तान् कर्षीः गृह्यदिभिः आत्मीययवहृदिषु
 भुविद्यामान्यरूपेण विशिष्टार्थप्रवाचनार्थं मन्त्राः प्रवृत्ताः ।
 अद्वैतेन वासाशदीना तदनुस्था गतिस्वार्थविधिविधिवति ।
 प्रत्यवदृष्टार्थमेव च आर्षोत्पन्नम् । वा. १।२।४।८१.
 ० मन्त्राः कर्मोत्कारिणात् कर्मोपभूतार्थवत्कारकत्वा-

संमते प्रयोक्तव्याः, मान्यथा इति द्वितीयसूक्तवाचपिकरण-
 न्यायः । सु. पु. ११-८. ० मन्त्राः किं विवक्षितवचना
 स्त अपिचक्षितवचनाः । किं वर्णप्रमाणेन वागस्य उप-
 युच्यन्ति उत उच्चारणमात्रेण इति संदेहे विप्रक्षितवचना
 मन्त्राः । निप्रयोक्तारण तु अष्टधर्मैरेव इति सिद्धान्तः ।
 कर्मोद्गत्कारका मन्त्राः । मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्वार्थः ।
 भा. १।२।४।३२-४५. ० मन्त्राः किञ्चस्वरूपमात्रमेव
 तत्संन्यिष्यवशात्तमेन वा कर्मोपभोगिना गच्छन्ति । वा.
 १।४।६।९ पु. ३४०.

ॐ मन्त्राश्चाकर्मकरणान्तद्गत् । ३।८।६।१२५ ।।

'आसुर्दा अग्रेऽप्यायुर्मै देहि' इत्यादयः मन्त्राः
 अकर्मकराः कर्मसु करणतया न सन्नाः । आशीर्मन्त्रा
 श्लोते । एतादृशा मन्त्राः आध्यर्थवस्तुमात्रान्तं अन्त-
 र्गता पटनीया इति उल्मसे पूर्ववदे प्राप्ते सिद्धान्त उच्यन्ते,
 अकर्मकरणा मन्त्राः वाचमाना वचमानेन प्रयोक्तव्याः ।
 वचारेण अर्थस्योगात् इति पूर्वतरुणात् अनुदृष्टं पदं
 देहत्वेन सच्यते । 'आसुर्मै देहि' इति प्रार्थनया वच-
 मानस्य अर्थेन फलेन सयोगः ओक्षितः । तस्मात् अर्थ-
 सयोगात् वाचमानासादृश्या मन्त्राः । तद्वत् 'य. काम-
 श्लोते' इत्युक्तः कामो यथा वाचमानः तद्वत् । एवं च
 अर्थस्योगरूपनामस्यान् गमादृश्या वाचः इति भावः ।
 अत्र सुधा— आशीर्मन्त्राणांमि फलप्रार्थनसामर्थ्यान्व-
 यत् सिद्धान्त काश्चत् वाचमानस्य, इति ।

विप्रयोगे च दर्शनात् । १६ ।।

'आसुर्दा अग्रेऽप्यायुर्मै देहि' इत्यादयः आशीर्मन्त्रा
 वाचमाना एव नाध्यर्थयाः इति पूर्वमूत्रेण उक्ते
 सिद्धान्ते देवन्तरेष्वप्यगम्यं गृह्णन्ति । विप्रयोगे
 वचमानस्य अर्थविधिविद्योने प्राप्ते इत्यर्थः । अत्रयः
 स्वयं सन्ति, वचमानश्च श्रेष्ठिः । तदानीं तस्य अय्यु-
 फलान् दृश्यते 'इवैव सन् तनं त्वाम्' इत्यादिनां
 मन्त्रेण । न चैतदप्यर्थो समवति । उरस्त्वानमन्त्र
 आशीर्मन्त्र एव 'सितो मा स्वामसुर्मा प्रहाची' इति
 तृतीयचरणे प्रार्थितत्वात् । तस्मात् 'आसुर्दा अग्रेऽपि'
 इत्यादिषु मन्त्रः वाचमान एवेति सिद्धान्तः । के.

ॐ मन्त्राश्चाकर्मरत्नगात्रद्वयम् । ३।८।१।१५ ॥

इह एवजातीयका मन्त्रा उदाहरणम् ' व्यासुर्वा
अग्नेऽरायुर्मं देहि, वरुणो अग्नेऽसि वरुं मे देहि,
चक्षुर्वा अग्नेऽसि वक्षुर्मं देहि ' इति । तेषु सदेहः
भिर्गात्रिजाः उत यात्रमाना इति । इहापि अधिकाराङ्क-
मिरासायं पूर्वोक्तन्यायसद्व्यवहारेणतिरिच्यते ।

पूर्वपक्षस्तु भवतु फलाय विधौयमानस्य नीचैसुवादेः
ग्रहणप्रयोगान्तर्गतत्वात् फलस्य वाचमानत्वेन कर्मनाय
अपि यावमानत्वम् । आयुर्वादिमन्त्राणां त्वविवायफलेन
यथाप्राप्तप्राप्तुवादकत्वम् । फल च प्रह्वे कर्मणि यथा
श्रवमानस्य स्वर्गादिरूप भक्ति, तथा कृत्विजामपि
दक्षिणरूपमस्त्वेव । यत्रमानफलानुवादकत्वेन मन्त्रपदाना
मुत्पत्तम् । स्वर्गस्य फलस्य आयुर्वादिपदेनमिमानात् ।
यथा च लक्षणया तदनुवादकत्वम्, तथा कृत्विजस्यपुत्र-
वादकत्वमपि समवत्येव । तेन समाख्यानगणान्वयुत्पत्-
कत्वानुरोधेन अत्रोरेत दक्षिणमन्त्रमन्त्रफलप्रत्युत्पत्ति-
रूपेणोत्साहनायमाद्यस्यते । तस्मात् अत्र्युगा एवजाती-
यका मन्त्रा प्रयोक्तव्या इति । एष प्रामे, अमिधीयते ।
सर्वेदेन यजुर्वेदा कलमरे. समासादाशस्त्रमर्देत् ।
तद्धि अमित. फलमेतदशास्त्रमर्दे । यत्रमानस्य च फल
कर्मदेशेणामिषकर्मिना । कृत्विजफलं तु नामितः प्राग्-
नीयम् । यत्रमानादेव तस्य कर्मयमानत्वेन अप्रिभ्रंरन्ध-
भावात् । निश्च उदाहरणनार्थमिहमाश्रायणम्, पर
मानस्य चालम्बादृष्ट यथाचोदितानुष्ठानसाध्यम् । तस्य-
शास्त्रयमानप्रुत्साहजनन यथाचोदितान्त्रयोगकर्मिभ्योः मूला
विभर्वाति तदेनाश्रयणीयम् । कृत्विजफलं तु यत्रमान-
न्यायपरकण्ठदेव विद्वन्माश्रयणं (न) प्रमुद्रये । अन्ते यत्र-
मानस्येवाश्रायणयोगरूप लिङ्गेन (आश्रायणयोगव्यवहार-
रिङ्गेन) यत्रमानस्य वाधितत्वात् यत्रमानेनैवाश्रीर्मन्त्रः
प्रयोक्तव्या इति विद्वम् ।

प्रयोजनम्- षोडशम् । सूत्रं शु- मन्त्राश्चाकर्म-
करण चेमेने. कर्म न क्रियते, तेऽपि यात्रमाना रदत्
शुक्तामरिति । तौता.

● मन्त्राश्च ब्राह्मण च वेद. मा २।१।८।१३.

ॐ मन्त्राश्च सनिपावित्वात् । १२।१।१।१८।

यद्यप्यथासेतु विद्वत्पृथक्त्वे तति ये मन्त्राः सनि-
पावित. यथा आन्यग्रहणे श्रोत्रणे अभिमर्तने इति ते
मेदेन कर्तव्या. । सनिपावित्वात् । सनिपावित्कारिण
पते मन्त्राः उपस्थितं कर्म अभिमुच्यते । तस्मात् अन्त्य-
प्रतिप्रधानुन्थां पृथक् प्रयोक्तव्याः इति सिद्धान्त. । के

● मन्त्राः । दर्शपूर्णमासयो. पुरोडाशविभागे ' यष-
भागं न्यावर्तेषाम् ', ' भगौ वा विभजतु ' इत्यादीना
मर्गेषा समुच्यते । इति प्रामे, कृतस्य प्रकाशनस्य पुन.
वसनापमयात् मन्त्रादाह्यादाथ विरल्येन विनियोगे
अपि शान्ते ' ता चतुर्मिगद्रे ' इति लिङ्गाच्च विकल्पेन
वितियोगः इति सिद्धान्त । संकर्षे २।२।८. ● मन्त्र
दिशिधाः कृणा क्रियमाणानुवादिनश्चेति । कृणा
' करोति ' इत्येव प्रत्ययं युजन्ति । क्रियमाणानुवादिन
एव कर्तव्यमिति प्रत्ययं युजन्ति । अप्यर्थोत्पत्तयत् करोमी-
त्येतेन प्रत्ययेनार्थः । क्रियमाणानुवादिनश्च प्रत्युत्पन्न
क्रियमाणमर्थमनुवादिनि । सोऽनुवादोऽलम्ब्योवो स्मृति
कर्तुम् । क्रियमाणानुवादिनो यन्त्रा, स्मरणार्थाः । मन्त्रस्य-
मानसामन्त्यत्वं मन्त्रेण स्मृति कर्तव्या । स्मरणार्थस्य
च मन्त्रस्य आश्रायणसाध्यत्वात् स्मरित कृतगतद्वाराय
भवति । प्रतितेषु च कर्मसु स्मृतिष्ठानेनार्थः । भा.
१२।३।१६।३७. ● मन्त्रा. धर्मं प्रमाणम् । मथि.
पृ १३. ● मन्त्रा. श्रेयस्सा आध्वर्यवाः दर्शपूर्णमासयोः ।
२।८।१।१२४-२५. ● मन्त्रा. प्रोत्साहनार्था यात्रगाणाः
' आयुर्वा अग्नेऽसि ' इत्याद्यन. । भा ३।८।१।
१५-१६ ● मन्त्राः मन्त्रसमाभ्यापठितवैश्वदेव एव
कर्मणि प्रयोक्तव्या, न तु ब्राह्मणयानमपियेव स्वरेण ।
भावास्वायिकरणम् । १२।३।८।२०-२२. ● मन्त्राः ये
परपचायनार्थास्ते निगदा, तेषा च रजुध्वमेव । वि
२।१।१३. ● मन्त्राः ये आश्रायोपदिष्टाः एव न मन्त्र-
सामनाथे पठिता. ते शास्त्रान्तरेण एव प्रयोक्तव्याः ।
१२।३।१।२३-२४. ● मन्त्राः ये लिङ्गेन आश्रयण
वचनेन विधीयन्ते तेषामप्यन्त्यादेन मन्त्रविधानेनैव कृदार्थ
वाच्य न भूयः स्वरमपि विद्यते, वाक्यभेदभवात् । दुपु.
१२।३।८।२१, ● मन्त्राः ये लिङ्गेन वितियुजन्ते ते

यादृशा एव निर्जिताः तादृशा एव प्रयोज्यन्ते ।
 तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार एव नास्ति । १२।३।८।२१.
 ० मन्त्रः यच्छब्द- आत्मन्त्र- उच्चमनुष्यानुपहृतविधि-
 यथायः कर्मसाधारणेन उच्यमानः । देवाश्च यामिषंजने
 ददाति च । श्वेष्यमादिभिः आग्नात्तवरेः पुनः पुनः
 धूमैरि न कर्मन्तरे कल्पयति । या. ३।१।१।१।
 पृ. ६४९. ० मन्त्राः वैदेहदेशः । धर्मं प्रमाणम् । वि
 १।४।१. ० अग्निनेषे तावत् विनियोगाय मन्त्राः
 क्षुतिं परिफल्यन्ति । तत्र यदि जहृत्स्वार्था गौणी वृत्ति-
 भवेत् तबस्त्वानुदमवशात् क्षुतिः कल्पेत । यदि तु
 गौणमपि यदा पूर्वतः स्यात्तदभिषेयं तदा तदतिक्रम-
 कारणात्तावत् तद्विनियोगधुपौ कल्पितायाः निराकाङ्क्षेषु
 मन्त्रप्रारम्भस्वाध्यायव्ययनविधिषु न पुनः शुचिकल्पनहेतु-
 रस्ति इति न विनियोगः । या. ३।२।१।१ पृ ७५०.
 ० ' कुत्र दशरथो मन्त्रः ब्राह्मणाश्च वदुःश्रुताः । न ते
 निर्मात्यता यन्ति विनियोः याः पुनः पुनः ॥ ' सु.
 पृ. ११२१ ० नाभिवाचकं मन्त्रेणैव । किं
 वरि ? अभियुक्तप्रयोगः । वेदभियुक्तेः मन्त्रा इति
 ज्ञेयत्वे न ते मन्त्राः । भा. २।१।१।१५ । ' स्थाप्याये
 पश्यमानेषु येषु मन्त्रवद् स्मृतम् । ते मन्त्रा नाभिधानं
 हि मन्त्राणां रूपं स्मृतम् ॥ ' वा. ० शेषमूलमयं संस्कृ-
 त्वन्तो मन्त्राः उपलुङ्गन्ति नावशात् । भा. ३।२।६।१७.
 ० मन्त्रं दूषयित्वागन्तव्यं ' परिचीरति ० ' इति
 होता पठेत् क्रौट्यवनिनापने अग्नौगोमणि पयो ।
 वि. ३।८।११. ० मन्त्रान् कण्ठसिंहराज् अमिषमेव
 यनमनं क्षानयेत् वाचपेषे । ' आयुधैरेन कल्पताम् ० '
 क्षान्दो मन्त्राः कण्ठतः । ३।८।८।१८. ० मन्त्रेण
 ' उपहृतस्य ' इत्यनेन अनुवाचनम्, ' उपहृत. ' इत्यनेन
 च प्रतिवचनं श्लोक्तिप्रैरेणै चोपपन्नै । भा. ३।५।१६।
 ४२. ० मन्त्रेण एकेन कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगो-
 ऽनर्थकः । १२।३।१३।२९ २ मन्त्रेण तद् देवतास-
 पीतेन तद् दृष्टार्थाय, स्वरणव्यपेक्षिततायात् । तुप्.
 ४।१।३।१९. ० मन्त्रेण स्मृतं क्रियमाणं अनुदमवशात्
 भवति । या. १।१।१।७ पृ. ११८. ० मन्त्रेण क्षिण्य-
 नर्थकं शायव्यग्री अपादो विहितेन प्रकृतज्ञानतराया न

वाच. भा. १०।३।१।१-१२. ० न च वायत् कर्मा-
 न्नुभूतेऽपि विद्यते तद् यं मन्त्रेण अभिधातव्यम् ।
 म्यूनमपि कं वा अगो यदभिधातुं एतव्यं तदभिद्यते ।
 या. २।१।५।१५ पृ. ४४७. ० अग्निभर्तृमन्त्रान्तरां
 अद्गमचानोमवहृत्परिनिगमनं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।७।
 ४।८, १७. ० चतुर्दशरात्रोत्तमन्त्राभ्यां अभिमर्शनस्य
 अपूर्णं प्रयोगव्यम्, न तु दर्शपूर्णमासमुदायाय, दर्शपूर्ण-
 मासयोः । ९।१।५।११-१९, ० मन्त्रैः एव मन्त्रागैः
 स्ततः । ' अनेनोतायेन म्युनिः कर्तव्या इति नियमा-
 र्थमन्त्रान् मन्त्रावत्यान् ' (तत्र अदृष्टागैम्) ।
 १।२।४।१७. ० मन्त्रैरेव स्मृत्या कृतं कर्म वान्युपवशात्
 भवति इति निगमादहृत्परिनिगमनम् । या. २।१।५।११.
 ० मन्त्रैः प्रकृतैरेवैः आग्नीध्रोपस्थानं ज्योतिष्टोमे । ३।२।
 ८।११-२४ ० मन्त्रस्य अभिधोनाद्गोद्वरणादस्य नानु-
 दनं दर्शपूर्णमासार्थोद्वरणात् । ९।१।८।११. ० मन्त्रस्य
 अपचारे प्रतिनिधिर्नास्ति । भा. ३।३।५।१८-१९.
 ० मन्त्रस्यापि अर्थवादयं उक्तं सूत्रमाधनकाराभ्याम् ।
 ' अर्थवादयं उर्थवन् ' ४।७।५।१५ इति सूत्रम् ।
 ' एव च मन्त्रार्थतारः अर्थतारं पथिष्यति युवा मुद्रायाः
 परिधीत आगान् ० ' इत्यादि च भाष्यम् । के. ० मन्त्रस्य
 अभिधानार्थस्य आभासतामर्थ्यान् अभिहितं अन्य-
 द्यपरं भवति । भा. १२।३।४।३०. ० मन्त्रस्य
 अभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यकरणं नयापि न तद्विनि-
 शेषगत्याभिधानम् । किं वरि ? अर्थरक्षणस्य । अन्येषु
 च तेन प्रथमं तदभिधानमस्ति. कल्पते अग्या च
 उद्वेगेन विनियोगशक्तिः । या. ३।३।७।१४ पृ.
 ८२५. ० मन्त्रस्य अग्रहणनिराकरणं उद्वेगं प्रयोगः
 प्रशासकमुदायार्थः दर्शपूर्णमासयोः । ११।१।१२।५५.
 ० मन्त्रस्य कटः अष्टविधः- (१) प्रकृतम्, (२)
 वचनोक्त (३) लिङ्गोक्तः (४) प्रकृतवचनोक्तः (५)
 लिङ्गवचनोक्तः (६) प्रकृतलिङ्गोक्तः (७) प्रकृति-
 वचन- लिङ्ग- वचनोक्तः (८) अग्रहणव्ययः कटः ।
 (विद्यास्य मीको. पृ. १२७४ इत्यनं द्रुपदम्)
 वाच्यम् च द्रव्यम् । तुप्. ९।३।१।१. ० मन्त्रस्य
 अरण्यता क्रियातत्त्वविश्रयाननेन । पराक्रमः. ८।११.

● मन्त्रस्य करणार्थस्य गततिं कर्तव्यं प्रयोगः, यथा 'कुरु कुरु करवाणी' इति । भा. १२।३। १५।३०. ● मन्त्रस्य कर्मणो आह्वयनागत्य कर्म समानकर्तृकप्रतिपत्तम् । वा. ३।१।१३।२६. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशयत्य विना करणत्वायोगात् करणत्व-अङ्गो तदन्वयातुप्रत्यय मन्त्रार्थस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशयत्यस्यैव एवकारकप्रयोगसमसमर्थं च शब्दसामर्थ्यम् । वाठ. उ. ९. ● मन्त्रस्य कर्म न दर्शयुष्मासुवोः—निर्गमि प्रविसृष्टि, क्वने प्रविसृष्टयम्, वेदिसृष्टये प्रविषात्, आन्वयशब्देण प्रविषात्प्रत्ययम् । भा. १।१। १।१८०-४५. ● मन्त्रस्य तावत् अविषात्प्रत्ययात् सिद्धवत् श्रुतितो वैरन्त भवेत् (शब्दप्रतिपत्तये) । वा. ३।२।१।२३ ट. ५३३. ● मन्त्रस्य तु सप्तस्यगी यदतो नैव कश्चिद् विरोधः । ३।२।२।५।३७. ● मन्त्रस्य कर्मस्य च प्राङ्मुख्यं वाचः वाचनेये माहोदयस्तोत्रोना कल्पश्रावणतया विहितेन रूपोपादिना । भा. १।०।१। १-२ चर्क ३. ● मन्त्रस्य 'पत्तो सनन्न' इत्यस्य द्वि-पत्नीके विहितकारोऽपि बोधः । १।३।१।२२. ● मन्त्रस्य शक्तिभेदि नाम्ना । भा. ६।३।५।१८-१९. मीमंसे. ट. २।३३. 'शैवनाऽस्मिन्मन्त्रिकामा' इत्यत्र इत्यम् । ● मन्त्रस्य प्रनाशान्दप्राम अर्थं प्रनाशायितु सामर्थ्ये नामात्म्यवत् मिनेटुम्, कश्चिच्चकारयत् । टुप्. १-०।१।१।२०. ● मन्त्रस्य प्रकृत्याऽप्य सङ्ग प्रयोगः ज्योतिशोमि दीक्षितस्य । २।१।५।१।५५. ● मन्त्रस्य प्रकृत्याऽनुपेयश्रुतिर मन्त्रप्रकृत्योर्निरोधे 'मन्त्रस्य तु मन्त्राभोदितार्थेकापानात् तत्परतन्वयत्वे ।' ('निते-पित स्वर्धमदीयं मन्त्रं श्रुतो हि कौण्डिनमित्तयाव ।।' इति शेषः । वा. ट. ७५३) इति ऐन्द्रप्रविहरणवार्तिके उक्तम् । सु. प्र. १२५८. ● मन्त्रस्य संप्रैर यत्र वेदे विषय न एव तेन स्वन्दैरस्ते । यदि तु उभयत्र विद्या स्थिते तत्र अगत्या विक्रयो द्वापिपते । वा. ३।३।१।७. ● मन्त्रस्य स्युष्मामि मन्त्रानि विचारो आसीति निर्णयः । मन्त्रस्यैव मन्त्रिण्युष्मप्रतिष्ठित मन्त्रस्युष्मम् । भा. १।१।१।३२. ● मन्त्रस्य यच्चार्थो, प्रयोगकाले

परार्थस्योपरथापनम् । मन्त्रोपापन्थित परार्थं कौण्ड इति विज्ञायते । ३।३।१।०।२५. ● मन्त्रस्य विद्युत् सहायत्वात्मान । पराक्रमः. ४।३।२. ● मन्त्रस्य सङ्गत्वचनम् । 'अभिनियतिरुर्मेणा विरोधाग्रहणे कथं क्त्वात् सङ्गत्वचनम् ।' सु. प्र. १२।५।१५।२२ । यथा सुप्रजगन्नाहने 'शैवा इजाण.' इति औपवर्णये अहनि । भा. १।१।५।१५।२३. ● मन्त्रस्य सारवाङ्मस्य आतिथ्याऽर्दिपः आशीर्वागीवार्थं स्वरणकाले वृष्यक आवृत्ति कर्तव्या ज्योतिशोमे । २।२।१।२०।१०. ● मन्त्रस्य सारवाङ्मस्य आत्मानसामर्थ्यात् स्मृतिरु क्त अवधारणाय भवति । यथा प्रेषितं इत्यम् । ननु निर्गमशब्दादेव स्मृतिर्भवति । एत विविधशब्दादि सामर्थ्यात् भवति । मन्त्रादिपि भवति । मन्त्रस्य आत्मन मन्त्रात्म्यात् मन्त्रेण कर्तव्या । भा. १।२।३।५।३७. ● मन्त्रस्य हि एतत् प्रयोगेन वत् स्वरणमिति विद्ये तावत् वा । अस्ति सारणे न त्रिवा सत्तैव । ६।३। ५।१८. ● मन्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य वाचत्ववर्षी आदरे विहितस्य उच्चकारे निवेशः । १।०।३।५।१२-१७. ● अकर्मसमवेतार्थमिवाविनामपि पदाना समवेतार्थं परमोपनेन स्मृत्तयैरुपपत्ते. सङ्गत्वस्य मन्त्रस्य करणसिद्धि । सु. प्र. १।०. ● अभिविहृत्यमन्त्रस्य 'उच्चिद्रज्ज्वाह' इत्यनेन कालविधिर्नोतिशोमे । वि. ३।२।२. ● अभिमर्गनमन्त्रस्य आग्नेयविकाराणु विकारा । भा. ८।२।५।२५. ● अवकातमन्त्रस्याहुनिर्गानावैरिणो यत्रयुगे । १।३।५।३।५६. ● चने ज्योत्स्नाया आहुतौ तन्मन्त्रस्यायुधि । भा. १।५।१।२।५२. ● न च विधिमन्त्रो पूर्यमानानिमोऽस्ति । अत्र मन्त्रस्य विद्युत्सहायत्वात् । पराक्रमः. ४।३।२. ● पूषतुमन्त्रमन्त्रस्य दशार्थुंमन्त्रात्सहायत्वे । भाट्ट. ३।२।१. ● प्रकृत्याऽनुपेयश्रुतिर विना प्रायश्क-मन्त्रस्य अन्वयात्प्रयोगः । सु. प्र. ५६७. ● बहुवचनात्-पाठमन्त्रस्य प्रकृत्यादेव निवेशः । १।३।५।१।५-२०. ● मन्त्रोक्तमन्त्रस्य गौणार्थे निमित्तप्रयोगः । भाट्ट. ३।३।१. ● एतन्मन्त्रस्य मुष्मे बहिष्येव निमित्तप्रयोगः । वि. ३।२।१. ● विधिप्रतिनिरोधेन न मन्त्रस्यावृत्तये ।

उतो विषस्वति श्रेषे. निनेगात् र्मायिष्यति ॥' (६२ पूर्वपद्ये) । वा. १।१।६।१०. ० इतरङ्गमन्त्रस्य 'वानं विवृजति' इत्यनेन कालविधिव्योतिष्ठोमे । नि. १।२।४. ० श्रीशिवशय विहाते न प्रतिविधियोगेऽपि । १।२।१। २४-२७. ० 'इविष्टदेहि' इत्याह्वानमन्त्रस्याह्वाने त्रिभि- योगः । वि. ३।२।१२. ० मन्त्रयोः कर्मादेवतायाश्चक्रयोर- पूर्वप्रयत्नत्वम् । 'कर्मदेवतायिष्टत्वम्' । १।२।३।८-९. ० पाद्यमन्त्रयोरेकचरनान्तरहृन्चरान्तयोर्द्वित्रचरान्तयोर्दो द्विष्टुष्टायां विष्टौ । 'पाद्यन्याय.' । १।२।८।१०-१४. ० 'मन्त्राणामपि कर्मणे विशिष्टार्थप्रकाशनम् । तेन गौदानयोग्यामी नाम्नायाद् भेदभागो ॥' वा. ३।१।१।१३ पृ. ६४९. ० मन्त्रानां अर्थप्रस्थापनात्वंत्वम् । 'मन्याधि- परत्वम्' । १।२।८।१२-४५. ० मन्त्राणां भक्त्यनेन अतृप्ता संस्काराविति । संस्कर्षे. ३।१।१८. ० मन्त्राणां 'इन्द्र- पीतम्' इत्यादीनां व्युत्पन्न कर्मभक्षणेषु विभियोगो न्योतिष्ठोमे । ३।१।२।१२८-२९, ३९-४४. ० मन्त्राणां उच्यतेन प्रतिप्रकाशा अल्पयो. तुषष्ट् कर्म वास्तुर्मात्रेषु यदमन्त्रासेषु दधिप्रतिहारि । २।१।१।१८ ० मन्त्राणां कृषिदृष्ट्याभ्यन्तर् प्रयोगस्य च प्रत्यहृत्पेग यदंरा सन्नापात् न वेदान्तिरुचयादकत्वम् । सु पृ. १११, ० मन्त्राणामेकनादीऽपि न कृत्वापुनरावर्षच., स्थायी- मिधानाया मन्त्राणां श्लोकादिवाचनत्वात् प्रतिमन्त्र च नानवाप्येभ्यम् प्रवेयेमेन स्थायीमिधानात्वात्तन्मात्रकार्य- द्वारा श्लोकादिवाचनत्वात्ते सति संस्थाप्येनेन वचनेन कथयताम् कथयताम्प्रवगात् सङ्घितवाचनत्वात्तन्मात्रेन कथयताम्प स्वाध्यायभाषात् । पृ. ८१७. ० मन्त्राणां श्लोकाचिनेन प्रयत्नवाचनेन मुख्येनेनार्थेन उक्तयः । पृ. १०८४. ० मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तो न कर्मादि- संनिपातः स्यात् सर्वैर्य वचनार्थत्वात् । १।२।३। १०।२५॥

'शो लेति जिनि' । 'द्वैतत्वं एव उच्यते. अन्ते इत्यह्वाने' इत्यादिवाचनेताना मन्त्राणां करणार्थत्वात् करणभङ्गात् मन्त्रान्तेन मन्त्रस्य अन्तेन अवयवेन कर्मादिवाचनत्वं. कर्मणः य आद्योऽन्तरयः तस्य कर्मदिः,

संनिपातः कर्मणो मन्त्रत्वम् । 'शो एव' इति मन्त्रस्य मन् अन्तिमं 'एव' इति एवं तथापि वा 'आ' इति अन्तिमो यथाः तदुच्चारणकाले शान्ताया शान्तस्य प्रहासः कर्माः । एव सर्वत्र । तस्मात् करणभङ्गेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः इति सिद्धान्तः । के.

० मन्त्राणां करणभूतानामन्ते कर्मांरम्भः । १।२।३। १०।३५. ० मन्त्राणां करणभूतानामेकार्थानां विवृत्यः । १।२।३।१३।२९. ० मन्त्राणां कर्मापिवाचार्थमिधानार्थत्वेन प्रकरणप्राथम्येनोपपत्तेः नादृष्टमन्त्रा सुवा । सु पृ. १०२. ० मन्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वात् । वा. ३।८।७।१०. ० मन्त्राणां कर्मसंबन्धोऽपि स्वार्थोऽपि प्रयोगः स्यात्कर्मस्य तन्निमित्तत्वात् । १।२।३।७।१८ ॥

मन्त्राणां कर्मसंबन्धोऽपि कर्मसु प्रयोगत्वात् प्रवृत्तकाले परतेषां कर्मः 'परंति नाभ्येपन्' इत्यादिः, तेन स्वार्थेन ह्येन कर्मैत विधिः. कर्मकाले प्रयोगः स्यात् । कर्मस्य तन्निमित्तत्वात्, च. मन्त्रप्रयोगः निमित्तं यस्य तादृशत्वात् । तस्मात् अनन्त्यावृत्तकाले कर्मसु मन्त्रा नोपायाः । इति सूत्रं. पद्य. ।

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वत्राहं प्रयोगः स्यात् कर्मांरत्वात् प्रयोगस्य । १९ ॥

'परंति नाभ्येपन्' इत्यादीनां कर्माणां विद्या इति प्रवृत्तार्थत्वेन काले विधानात् प्रयोगस्य च कर्मांरत्वात् मन्त्रप्रयोगस्य कर्मांरत्वात् सर्वत्राहं स्यात्काले अनन्त्याये च मन्त्राणां प्रयोगः स्यात् । इति सिद्धान्तः । के.

० मन्त्राणां च अर्थवचनं कालं, न स्वरूपम् । मन्त्रे हि अष्टं कल्पितायम् । अर्थवचनेन ह्य उच्यते. । मा. १।३।१।२. ० मन्त्राणां च स्वरूपं साम- ध्यम्, नापूर्वीस्वरूपे । तुष. १।२।३।४. ० मन्त्राणां जगत्सुवाचार्थमिधानात् समुच्चयः, न विनश्यः । १।२।८। १।१-२. ० मन्त्राणां निर्वात्म्यादिसंज्ञात्कालेन अन्वि- यत्वात्संयन्तु चरुमाणाणाश्चमनेऽपि अविद्यवादिन्मन्त्र- मन्त्रेण श्रामास्य इति जीर्णोः । अन्तःकालविधिरत्यन्तद्वारा इन्द्र- कायन-निर्वापवि विशेष्यकमन्त्रात्कर्मप्रारम्भकालेऽप्युच्यते- कर्मप्रारम्भकालेन उभयोपपत्तिः इति सोमेश्वरः ।

● मन्त्रस्य वरणापेक्ष भवति असृष्टत् प्रयोग, गन्ध
 ' कुप कुप कर्वाणि ' इति । भा. १२।३।
 १४।२०. ● मन्त्रस्य कर्मणा ब्राह्मणव्याप्यस्य कर्म
 समानकर्तुंश्रमनिवणः । बा. ३।८।१२।२६. ● मन्त्रस्य
 कर्मसमवेतार्थप्रदायकत्वं विना कर्णत्वापोयान् करणत्व-
 श्रवणे तदन्वयातुपपत्त्या मन्त्रार्थस्य कर्मसमवयवकल्पना
 नान्यथा । सु. घृ. ७२८. ● मन्त्रस्य कर्मसमवेतार्थ-
 प्रदायकत्वसामर्थ्यं एकवासकत्वोपगमनसामर्थ्यं च शब्दगम-
 न्यम् । बाळ ५ ९. ● मन्त्ररत्न रत्न न दशपूर्णमासयोः
 —निषेधि प्रतिग्रहि, ऋने प्रतिष्ठनम्, वेदित्तरणे
 प्रतिषाद्, आज्यमश्वेषु प्रतिग्रहम् । भा. १।१।४।
 १४।४४-४५. ● मन्त्रस्य तावत् अविधायकत्वात्
 लिङ्गवत् क्षुतिको दौर्नस्य भवेत् (देव-विकामे) ।
 पा. १।२।१।२३ घृ. ५२३. ● मन्त्रस्य तु वाच्यगति
 पदतो नैव बन्धित्वे निषेधः । ३।२।१५।३७. ● मन्त्ररत्न
 दर्भस्य च मातृत्वस्य वाच. वाचनेने माहेन्द्रस्तोत्रोपा
 करणव्यापकत्वात् निवृत्तेन रथपोपादिना । भा १०।४।१।
 १-२ वर्षक ३. ● मन्त्रस्य ' पत्नी संनशा ' इत्यस्य द्वि-
 पत्नीये विष्टुतिषागेऽपि बोधः । ९।३।७।२२ ● मन्त्रस्य
 प्रतिनिधि नास्ति । भा ६।३।५।१८-२९ बीजो.
 घृ. २१३. ' देवताऽभिषासक्रियाणां ' इत्यत्र दृश्यम् ।
 ● मन्त्रस्य प्रमाणात्प्राप्त अर्थं प्रकाशयितुं सामर्थ्यं
 नानारम्यवाद निनेदुम्, अविषावकत्वात् । दृष्.
 १०।८।१०।२०. ● मन्त्रस्य प्रयोगाद्वयं सृष्ट् प्रयोग
 ज्योतिषोमे दीष्टिमस्य । १।१।१।८।५५. ● मन्त्रस्य
 प्रादायानुषेधशुक्तिर मन्त्रज्ज्ञानयोऽिरेवे ' मन्त्रस्य तु
 प्रादायानुषेधार्थप्रशस्त्यात् तत्परत-भृते. । ' ('विरो.
 धिन मन्त्रमर्त्यस्य मुख्यं सुतो द्वि गौणमनिमित्तमात्र. ।।'
 इति शेषः । बा. घृ. ७५१) इति ऐन्द्रधिवरणाशिक्षे
 उक्तम् । सु घृ. १२४८. ● मन्त्रस्य यद्येव यद्येदे
 रिमान न एव तेन एवदेवसते । यदि तु ठमपत्र विद्य-
 स्वते तेन अगत्या शिष्यो प्रदीं एवे । पा. ३।३।१।७.
 ● मन्त्रस्य लघ्यामि नान्प्रति विचारे अस्तीति
 निर्णयः । मन्त्रेण ममिपुष्यदिदिर मन्त्राद्यम् ।
 .भा. २।१।७।३१. ● मन्त्रस्य यद्यदात्. प्रयोगवाते

पदार्थस्योपस्थापनम् । मन्त्रोपस्थित. पदार्थं. वतंय
 इति शिक्षावते । १।२।३।१०।२५. ● मन्त्रस्य विष्णु
 सहायत्वाभाप. । परात्मन्. ४३।२. ● मन्त्रस्य
 सृष्ट्द्वचनम् । ' असन्निवातिकर्मणा विरोपाग्रहणे काले
 स्यात् सृष्ट्द्वचनम् । ' सूत्रम् ११।४।१९।५३ ।
 यथा सुव्रजप्रसाहाने ' देवा ब्रह्माण. ' इति औपनस्ये
 अहनि । भा. ११।४।१९।५३. ● मन्त्रस्य सारणादस्य
 आतिथ्यावर्तिप- अतीवोमीयार्थं भागवाते वृष्ट्
 भावुक्ति कर्तव्या ज्योतिषोमे । १२।३।२०।५०.
 ● मन्त्रस्य सारणावर्त्य आम्नानसामर्थ्यात् स्मरित
 कृत अष्टधार्था भवति । यथा प्रेक्षितं कृतम् । ननु
 विधिद्वयदेव स्मृतिभंगति । नाय विधिद्वयारपि
 सामर्थ्यात् भवति । मन्त्रादसि भवति । मन्त्रस्य आम्ना
 नसामर्थ्यात् मन्त्रेण कर्तव्या । भा. १२।३।१५।३७.
 ● मन्त्रस्य द्वि एतत् प्रयोजनं यत् स्मरति म्पि
 साधनं या । अस्तु स्मरणे न क्रिया भवति । ६।३।
 ५।१८ ● मन्त्रस्य द्विरप्यगमस्य वाच्यपत्नी अपरे
 विहितस्य उत्तरापारे निषेधः । १०।३।१।२३-१७.
 ● अन्तर्मसमवेतार्थविधायित्वात्पि पदाना समवेतार्थं
 पदोपस्तेन स्मृयर्थत्वोपपत्तेः एकत्वस्य मन्त्रस्य
 करणत्वेतिदि. । सु घृ. ११०. ● अग्निविहरणमन्त्रस्य
 ' उच्चिद्वन्वाह ' इत्यनेन कालविधिनोतिष्ठोमे । वि
 ३।२।४. ● अभिमर्शनमन्त्रस्य आग्नेयविकारेण चित्रस ।
 भा. ८।२।५।२४. ● अवघातमन्त्रस्यार्त्तानावर्तिने
 राजसूये । ११।४।१३।५६. ● चरने लेनंशुभावा
 अशुचौ तन्मन्त्रस्याप्यावृत्ति । भा. १।१।४।२।४२.
 ● न च विधिमन्त्रयो पूर्वापरभावनिष्कोऽस्ति । अन्.
 मन्त्रस्य विष्णुपनहायत्वाभा. । परात्मन्. ४३।२.
 ● पूर्वातुमन्त्रमन्त्रस्य दर्शयुवंमन्त्रायासुक्तम् । भाट्ट.
 ३।२।१. ● प्रकाशनाहंशुपेयिकी विना प्रकाशक-
 मन्त्रस्य अल्पवातोः । सु घृ ४५७. ● वृष्ट्वनवात्-
 पाद्यमन्त्रस्य प्रयुक्तवि निषेधः । ९।३।५।१८-२०.
 ● मनोवाक्यमन्त्रस्य गौणार्थं निमित्तोपा. । माट्ट ३।२।१.
 ● मन्त्रमन्त्रस्य मुख्ये बहिष्येय विनिषेधः । नि.
 ३।२।१. ● ' निषिद्धविक्रियोगेन न मन्त्रस्यावर्तयते ।

समुच्चये प्रमाद्य भवति । लिङ्गप्राप्तमपि गुणार्थं पुन भ्रमण इत्युक्तं मन्त्राधिष्ठाने ।

वि— 'प्रथमं त्रै समुच्चयेषु विरहस्वी वा चतुर्दश वत् । अथ उक्तद्वयात्, मेन समुच्चित्तुदीरणात् ॥'

भाट्ट— ये तु सत्या विनैव ब्राह्मणेन अनेके मन्त्रा प्रत्येकं विनियुक्ता, वेपु वा लिङ्गविनियुक्तेष्वपि ब्राह्मणे एव अर्थवादाद्यर्थं प्रत्येकं पुन भुक्ति, उन ये ताव दवनविनियुक्ता, तेष्वदृष्टार्थत्वादेव प्रयाजादितत् समुच्चय, अथवा तद्विनियोगोपैवर्थापत्ते । लिङ्गविनियुक्तेष्वपि 'उरु प्रथा उरु प्रथखेति पुष्टेयाय प्रथयति' 'उरु ते यष्टयतिरिति पुष्टेयाय प्रथयति' इत्यादिषु यथा आध्यात्मिकं पुन श्रुतयोजनं तथा समुच्चयेऽपीति मय मानस्तौत्तरम्, दृष्टान्तेऽपि वचनविनियोगात् 'इमे दैवति राज्या त्रिनक्षि' इतिनात् तद्वचनं प्रयोजनान्तरयत्वेनोपपत्ते, न दृष्टान्तरात्तमे ककल्वनम् । अतश्च निरपेक्ष साधनत्वमन्त्रात् विकल्प एव । एव लिङ्गविनियुक्तेष्वपि मन्त्रानु धृतेश्चवादात्प्रमाद्यत्वात् न मणिमन्त्रौपध्यायेन समुच्चयसम्भवात् । अत एव तत्र प्रथममेव अण्युक्तं कथापथे तत्तच्छब्दात्स विधीयते इत्युक्तम् ।

सम्पदन— 'मन्त्रोऽनेको ब्राह्मणोऽपि विकल्पः ।'

शुक्ल— 'ब्राह्मणे विहितेष्वेवम् ।' विकल्पः ।

● मन्त्राणां मुख्यैः विनियोगे (३।३।१।१-२)

इत्यस्य पेत्रीयाय अथवात् । वा ३।२।२।३.

● मन्त्राणां यथाश्रवणोऽपि क्रियात्समवेताप्यवसादानेन नियम्यता । सु पृ ४५७ ● मन्त्राणां यत्कल्पानाम वसाननिर्णय एव्याकल्पनिर्णयेन भवति । वि ३।१।

४४ ● मन्त्राणां लिङ्गं नाम अर्थेऽन्वयायवसायार्थम् । तस्य मुख्ये षोणे च केनचित् प्रधारेण विन्यते । (गोयस्तु अर्थस्य अत्राल्लये द्वाष्टार्थांश्चतन्यवापत्ते गोषोऽप्यर्थं चन्द्रव्यापार अस्ति— इति इ) । वा ३।२।१।१

● मन्त्राणां विष्वन्त्येन श्रामण्यम्, न साक्षात् । वि १।१।१ ● मन्त्राणां विशिष्टाः परमेषु प्रयोजनम् । मणि, पृ ७

● मन्त्राणां सुविशिष्टादि—श्रामण्यगत— त्वन्न मातानां व्यापार विना स्वस्तेन मन्त्रव्रातुपपत्ते एवावकाहाद्याया उच्यते अदृष्टार्थात्तदुपेय अर्था

विधानमेव शाब्दोपेयस्य अनुपयोगस्य अतुष्टान-रूपदृष्टप्रयोगेनार्थत्वात् व्यापारत्वेन आर्त्तवियते । तदेतत् 'अथये पुं निर्वायमि' इत्यादिकरणमन्त्रेण स्पष्टात् । यत्र तु स्वस्तेनो नानुपेयविक्रयगति, अथ च विनियुन्यते, 'इषे श्वेदे त्वेति दातात्प्रामाण्येनति' इत्यादिना उच्यते 'त्रिनक्षि' इत्यप्याहारेण अनुपेय-नियामिषान सभावनीयम् । क्रियमाणानुवाक्ये 'युवा सुगता' इत्यादिषु यूपपरि यानादिनिवाया दीर्घं फलं वाक्यत्वेन यदाचि मन्त्रे 'परिवीरमि' इति परिष्करणं तत्रत्यसापेक्षितेदे प्रसभे इति तत्समृति दादार्थं सारभाषेयाया अनुपेयसमृतिदादपरितुल्येन अर्थाविधान अर्थवत् । कर्मण सारभानुपेयाया मपि मन्त्रानुस्यूतं तदाकाह्लोकाध्यायनात् न दोषः । के ● मन्त्राणां सन्बलुचअनविहितानां समुच्चय, यथा अत्रिचयने अन्वयादाने वतुर्गम्, रगने द्रयो, मृदाहारेण यत्तम् । १२।३।१।३० मनीके पृ ७१

'अत्रिचयने उच्यते निहितानां' इत्यत्र द्रयम् ।
● मन्त्राणां सनिपातित्वादेवार्थानां विष्वन्त्य स्यात् । १२।३।१।३।२९।

एशार्थानां एकवर्तीनां मन्त्राणां 'युवा वा विमन्तु' 'अने वा विमन्तु' 'अर्थमा वा विमन्तु' इत्यादीनां विकल्प स्यात् । सनिपातित्वात् समर्थत्वकात् करणत्वात् । करणमन्त्राणां च कर्मादिसनिपात उक्तं । न च विष्वन्त्यमन्त्रेण सर्वेषामन्त्रे कर्मादिसनिपातं कर्तुं शक्यं । तस्मात् एशार्थानां करणमन्त्राणां विकल्प इति सिद्धातः । के

● 'मन्त्राणां सनिपातित्वादेवार्थानां विकल्प स्यात्' (१२।३।१।३।२९) । विकल्पो वा एषा मन्त्राणां ('उरु प्रथयत्' इत्यादीनां), न समुच्चय । इत्त ? उक्तो वाच 'मन्त्राणां' इति । भा १२।३।१।१

३३ ● मन्त्राणां सारसत्वेऽपि प्रामाण्यम् । मणि पृ १९ ● मन्त्राणां शौतानां क्रियमाणानुवाकित्वात् समुच्चय, न ह एतस्यत्वे विकल्पः । १२।३।१।३।६-

३८ 'शौतमन्त्राणां समुच्चय' इत्यत्र अत्रिचयणं द्रयम् । ● 'अर्थाविधानसंयोगान्मन्त्राणां ऋतोपेय' । मुख्येन

च दृष्टार्थां न गौणे भुक्तिरस्त्वना ।।' 'अपिना प्रयोगसामर्थ्यात्' (१।१।१३१) इत्यनेन न्यायेन अभिप्रेते तावद्विनियोगाप मन्त्रा. धृति परिक्लपयन्ति । तत्र यदि जहास्वार्था गौणोद्युक्तिर्भवेत् तत्स्तुत्यवत् उपपन्नानि भुवि. करण्येन । यदि तु गौणमपि वदता पूर्वतर स्तार्थोऽभिप्रेय, तदा तदस्वीकृत्यारण्यमावात् तद्विनियोगधृत्वौ कल्पिताया निराकाङ्क्षेषु मन्त्रप्रकरण- स्ताप्यावाध्यप्रतिषिधु न पुन भुक्तिरूपनदेशरस्ति इति न विनियोगे । या. १।२।११२ पृ. ७४६-५०.

● करणमन्त्राणां कर्मसमवेतानुग्रहसामर्थ्ये- स्मृतिफलक- रणम् । त्रिपमाणात्वादिना अनुश्रीयमानान्यैस्मृतिफलक- रणम् । अतुमन्त्रादीनां कृताहुतप्रत्ययवैधायिण्य अनुष्ठितार्थ- स्मृतिफलकत्वम् । श्रोत्राहनाशयानाम् ' अगन्म स्व. स ज्योतिराऽभूम' इत्यादीनां ' यदैव अदृश्व करोति तदेव यीर्षनत्तर मजति' इति वाक्यारधारितवर्माद्- भूतश्रद्धायात्तार्थे अगुंवेनार्थैस्मृतिफलकत्वम् । खोन शत्रुमन्त्राणां आगदुपशारकत्वम् । सु पृ १०२,

● 'चतुर्भिरभिप्रादत्ते' इति तृतीयया मन्त्राणां करणत्वे अभिहिते स्वयापार विना तदप्येवात् उच्चारय- स्तात्स्वयापारत्वात् कर्मोपस्यनुययोगिन्याश्च स्वयापार कर्मोपस्यनुययोगिभ्यामप्यपरेण करणत्वात्परत्वात् चतु- र्भिरभ्यादान अनिश्चयादिति वाक्यार्थोपपत्ते इति करण- विनिर्मुक्तत्वात् अर्थनिराकरणेन कर्ममात्रादात्वात् प्र- च- देवदत्तम् क्रियोत्पत्त्युपयोगिराजगते. चारकत्वात्तयात् करणत्ववैदिकचारकत्वात्परत्वेः करणत्वनिश्चये क्वि- अभिधानार्थतासिद्धे स्त्रोत्रप्रक्रमप्रकारा च सौविर्गच्छति- म्यामेव अभिधानार्थत्वावसावात् ' वा चतुर्भिरदत्ते' इत्यादिश्रुतिविनियोगेन्ये अन्वयादानादिमन्त्रेषु तदर्थं द्याप्तानर्थक्यप्रसङ्गोपेक्षायां अर्थप्राप्त्यान्व अनिहत्वम् । पृ. १०३. ● दीक्षाहुतिमन्त्राणामभिचयमन्त्रणेषु धुत्वात्वा सौमित्रश्रीधारिण्येः समुच्चय । १०।१।१२३-२१.

● न तास्त्वैराप्येन मन्त्राणां प्राद्वये विनियोगोऽस्ति । या. २।१।११४६. ● मन्त्राणामुपपत्त्यानां वाक्यप्रत्ययानां न कश्चिद् मन्त्र. दसंपूर्णमणयो. । ५।१।१३३. ● प्रैप मन्त्राणामुपपत्त्यानाम् । ३।१।१२२४-२६. ● सुपय

विपयविनियोजकभुक्तिरूपना विना गौणविपयभुक्ति- कल्पनाऽन्योक्तं मुख्यविपयभुक्तिरूपनायाः प्राथम्यावकतोः मुख्यविनियोगेन मन्त्राणां नैराकारत्वात् गौणे मन्त्र- विनियोगकल्पना न युक्ता । सु पृ. १०८४. ● एतस्मिन् उपायान्तरेण विधिष्टातुपूर्वकमन्त्रविनियोगात्तयात् उपाया- न्तरान्तरौ नियमादष्टमात्रकल्पनया मन्त्राणां अर्थाणि धार्यं सिद्धम् । या १।२।४।३६. ● मन्त्रे ' अगम सुवः सुवयम्' इत्यन सर्गाक्षरान् अपूर्वार्थक्य मन्त्र- द्वार जा अपूर्वसंज्ञाविशिरोप इति चिन्ता । द्वितीय- बोधि. सिद्धान्त. । सोम. ५।१।१२ वर्गक २. ● मन्त्रे एकस्मिन् नित्यमपि समपति स्तुतिः अभिधानं कथं । यथा ' इह विष्णुर्विचरते' इति । यदि विश्वोर्ष्ये तत्र स्तुतिः । अथ अन्यस्मै हृत्तान्त आश्रयवर्ते ततो ऽभिधानम् । अथ आत्मना वाक्यार्थेन ततो जप । भा. १।२।४।१२. ● मन्त्रे नेत्रे चरो बहिः स्तरनिषर्क- हृत्तपदशब्देन रक्षयस्व उह । ५।२।१।१३. ● मन्त्रे शीर्षारिषिद्धौ अतिरिद्धे वैश्वान्तरेनतावाक्यस्योह । (मन्त्रोत्थाप) । ५।२।१।१२-८. ● मन्त्रे ' खेद ते ०' इत्यस्मिन् नीजारावस्त्रोह ' इत्याय मन्त्रो- नेनारमेऽवशक्यात्' इत्यत्र । भा. १।२।१।१२-८.

● आहवनीयान्वाधानकरणमन्त्रे अहं षष्ठं वाजमान दर्शपूर्णमासयो. । (यवोन्वाय) । ३।१।१२।२६-२८.

● ऐन्द्राभैकदत्तारपात्तिसारमन्त्रे ऐन्द्राग्रप्रोहः । भा ५।३।१।१२-८, चित्रेष्टितनिर्वापमन्त्रे तदेवताप्रोह । ५।३।१।१२-८. ● द्विरहृत्प्रतीके दर्शपूर्णमासप्रोथे प्रैपमन्त्रे पत्नीशब्दस्य नोह, एव विदुतायसि । ५।३।१- ७।२०-२१. ● सर्वत्र हि मन्त्रे निश्चिदेन पर कर्म- समवेतमर्थं वदति, यथा ' अग्ने जूष्ट निर्वेषामि' इति अग्निर्वेषामिपदे । शिष्टानि तु असन्नेयवर्गाभिधावि- रणम् अग्रशोभाद्वादि इत्ययानि कथाकथान्यथातुपपत्त्या अनुमिततामन्त्राभिधानानि क्विन् स्तार्थं सुवर्तव्ये इत्य- तद्विधिप्रसमवेतार्थं प्रज्ञादानेन प्रयोगार्थेन प्रतिपन्नम् । तत्रश्च धुक्तिमन्त्राय विनियुक्तान्ते । तथोपेधे क्विन् सर्व- मन्त्रपुस्तकेन । या. ३।३।७।१४ पृ. ८१२. ● तावद्विधि- विनियोगान्ते विधेदेवप्रोह । भा ५।३।१।१२-८.

० मन्त्रेषु अग्न्याविरुद्धं न निरक्षितम्, किन्तु अग्न्या-
विनिष्कारपूर्वकान्यतयागमम् । सोम. १।१।११ वर्णक २.

० मन्त्रेष्वपि ब्राह्मणलिङ्गानि दृश्यन्ते । तेन अभि-
युक्तैः मन्त्रैश्च अभिधानमेव मन्त्रलक्षणं तदितरेषां-
वाक्यपरं च ब्राह्मणलक्षणं इति च स्वीकृत्यम् । न च
देवशादीनामन्यतमं ब्राह्मणं इति ब्राह्मणलक्षणम् । मन्त्रे-
ष्वपि देवशादिशब्दावात् । तथाहि- 'इन्द्रो वागुदानि
दि' अत्र हेतुः । 'उदानियुर्मंशीरिति तस्माद्दृक्सुस्थे'
अत्र निर्वचनम् । 'मोक्षमत्र विन्दते अन्वेषेत् ।' अत्र
निन्दा । 'अग्निर्मुखां दिवः कनुत् पतिः' अत्र प्रशंसा ।
'अथः सिद्धापीतुपरि विदासीत्' अत्र सहायः ।
'कर्मिन्बलागामेत' अत्र विधिः । 'मद्व्यस्युत
ददन्' अत्र परकृतिः । 'यत्नेन यशस्यजनत देवाः' अत्र
युगलप । 'इषददा इत्यत्रथा इत्यपचः इति ब्राह्मणो
सामेत्' अत्र ब्राह्मणोक्तमन्त्रे प्रतिफलनञ्छुत्तम् । 'राजा
किं भगं भक्षीयाह' 'यो वा रथा शुचिस्वीयाह'
अत्र 'इत्याह' इति वाक्योपनयः । जि. २।१।७.

॥ मन्त्रेष्वप्यव्ययस्योपसर्गं गुणोपदेशात् स्यात् ।
१।१।१।१०।२०॥

'यत्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽप्राद्य
प्रदीयते' इति अतारम्भ्यरचनस्य दर्विहोमेषु श्रूयमाणम्
'गृध्रिषै स्वाहा, अन्नविधाय स्वाहा, वायवे स्वाहा'
इति वाक्ययोः प्लु स्वाहाकारेण देवेषु प्रदीयते, तत्
'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादी इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति ।
मन्त्रेषु 'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादिषु अत्रात्रवर्णपरम्, न
वाक्यस्योपनयः । अत्रान्न विधापयम्, मन्त्रो न विधापयः,
विधापयविधापयशेषो नैकवाक्यता स्यात् । अपि च
'गृध्रिषै स्वाहा' इत्यादी गुणोपदेशात् देवतालक्षण-
गुणोपदेशात् देवत्वविधिपरस्य सत्र न तु स्वाहाकारविधि-
वत्त्वतया उपसर्गाद्योपनयः । तन्मन्त्रेष्वपि दर्विहोमेषु
स्वाहाकारोऽस्ति इति सिद्धान्तः ।

अनाश्रान्ते च दर्शयान् । २१ ॥

अर्चिर्द्विहोमे स्वाहाकारे अनाश्रान्तेऽपि स्वाहाकारस्य
दर्शनात् सर्वेषु दर्विहोमेषु स्वाहाकारः कर्तव्यः । योनि-
होमे 'यत्नेन यशस्यजितो आश्रयेथा' इति औदुम्बरा

विगाथो जुहोति स्वाऽन्तादन्तरावायति भूमिगते स्वाहा
करोति' इति अनाश्रान्ते स्वाहाकारस्य दर्शनम् ।
सिद्धान्तोऽयम् ।

प्रतिषेधाच्च । २२ ॥

'न स्वाहेति वचनं करोति, मन्त्रं च ग्राह' इति
कश्चित् दर्विहोमि स्वाहाकारस्य प्रतिषेधान्, प्रतिषेधस्य
च प्रतिकूल्येयान् सर्वेषु दर्विहोमेषु स्वाहाकारो भवति
इति सिद्धान्तः । के.

० मन्त्रेषु अपाण्येषु मन्त्रप्रथमान्नापिसिद्धस्वरनियमः
(भाष्यस्वरपिकरणम्) । १२।१।१०-१२.

० मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानात् देवत्वत्वेन अग्न्यादयः
प्रशंसाः । वा. १।४।१९ पृ. ३४०. ० मन्त्रेषु
'यथामागं स्वावर्तयाम्' इत्यादिषु पुरोडासविष्णौ एव
सोप्यौ न देवता । संकर्म. १।१।१६. ० मन्त्रेषु लिङ्ग
वचनसम्बन्धे 'वर्हिर्देववदनं दाभि' इति विनियोगनानु-
शुक्तम् । भा. ३।३।४।११. ० अस्तु मन्त्रेषु अप्ये-
तया वेदनाम्बुदयोगो दृष्टः (वेदनाम्बुदं, वेदो वर्तेते
इति) क्लाम्, अन्वयत्पि लक्षणा, तथापि तु इतरेषु
(क्लाम्बुदस्य वेदे लक्षणा) गणकौ । वा. ३।३।१।३.

० मन्त्राकरणपक्षः । अथमेवे अवधिपदे वदन्ती-
यत्प्राप्तयानार्थं वेदोपि मन्त्राकरणकले यथाणा पशुतामर्थे,
पशुशीतिरेषा वदन्त्यः इति समासवचनम् । १।४।१।
१७-२१. मौक्त. पृ. ७४१ 'अथमेवे अत्रिगुपेरे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० मन्त्राधिकरणम् (श्रोत्राहानमन्त्राणां वाच्यता-
त्वम्) । ३।१।१।१६. मीने पृ. १०१२ 'वाची-
रधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ मन्त्राधिकरणम् । मन्त्रा अनुष्ठेयार्थंस्वारसः ॥
तदर्थंशास्त्रान् । १।२।४।३१-१ ॥

वाच्यम्— अयेदूर्ति वि विधितव्यतन् मन्त्राः
तद अविधितवचना. । किमर्थंप्रसादानेन शतस्वोद-
कुर्येति, का उच्यन्तमानेन इति । यदुच्यन्तमानेन तदा
न नियोगः 'वर्हिर्देववदनं दाभि' इत्येव वर्हिर्देवने
नियुज्येत । अभिधानेन चेत, प्रश्रमेन प्रिज्ञानाद्-
भाषो नाप्यवोपकृत्यं यकनोतीत्यन्तरेषां वि वचनं वर्हिर्देवने

च । तत्र प्रशासनाधिकारान्यै समर्प्य चरितार्थानि
 शक्यप्रमाणेन कल्पि प्रयोग्येना न प्रतिपद्यन्ते । मन्त्राः
 पुनः वर्तमानैःपिशाचान्भिधाविद्यन्तः तेनाशोनाहतेभिन्नाः ।
 स्तुतिविधिन्मृतीनां तु प्रशासन्तरेण सिद्धिरिति प्रयोग-
 यत्नैरेवा रूपमेवास्तीकियते । स्याज्ज्याव्ययनचोदनाऽपि
 प्रशासन्तरेमन्त्ररूपमेव समर्प्य चरितार्थेत्तात् न
 विमृष्टमर्थाभिधानं वाक्यद्वन्द्वेति । प्रशासनाधिकार्येभ्योपि
 तात् रूपान्द्रव्येयं प्रसक्तमासीत्, तत्रविद्येताभ्यंदागेन
 युक्तं न हि तद् तथा किञ्चित् । अथे च कार्यस्थापन-
 वार्थं नार्थं निशासते । मन्त्राणां तु मन्त्र एव समर्पणं ।
 अथवा कार्यस्थापनवशेऽपि पुनः शब्दे नियोजनम्,
 वदयाशनेनाकारवादादर्थाभिधानात् । नस्याद्रूपमेवाद्भवत् ।
 तथा च तदर्थंशास्त्रादीन्मुच्यन्ते । परिहारस्तदप्रमातुरेष्वेन
 विपर्ययान्द्रवाहणानि अज्ञानदानाद्यन्तं दात वानि ।
 भाव्यतास्तु वयातयोदाहरीरि कार्यसिद्धिं नरेवमुपन्य-
 क्तान् 'उच प्रथा उच प्रथत्' इत्यादि । 'यथा साधः'
 इति । नीलीरोमाणुवद्वेन्द्रिन्त्रस्य चतुरस्तलेपेति परेदप्यते,
 परेण तु नीलमन्त्रमुपलब्धं न पश्यतीति ज्ञायते, तथा
 मन्त्रप्रणालीचयता अर्थप्रकाशनाशक्तिरुक्तिरिति भवति
 तथापि परेण विनियोगे ह्युक्ता स्वयं विनियोजनशक्ति-
 र्नास्तीति गम्यते । तत्राशयान्मन्त्रम् । धन्यया स्वयमेव
 विनियुज्येत । 'मन्त्रपर्यवर्तयन्' इति उद्भ्रमप्रत्यानुमित-
 मन्त्रविधिन्युक्तिप्रामाण्यम् ; न हि इति छेदः । विनियोगे
 वाक्यतया अर्थप्रदाः स्तुत्यर्थाः कस्यित् । प्रदेवान्तर-
 क्षणं तु मन्त्रस्यऽऽनुमानिकस्य वा विवेकान्तर-
 मनीषेऽर्थेकादमपश्यत स्वयं प्रदेवानाशक्त्याविमर्षि-
 नाहतापेक्षत्वात् दूरस्थया स्तुत्या कार्यम् । तथा
 अन्त्यादाने रूपदेव शक्तानां मन्त्राणाम् 'ता चतु-
 मिरादते' इत्यर्थेकं पश्यन्म् । चतुःशतानामपि
 द्वादशेतामन्त्रगतामेव मूल्यात् किमगताम् । न इत्युचो-
 ऽन्त्यामी भवति । न च निष्पत्तयानाम्प्रदत्तेनोपदेष्टु
 सक्यते । तेनैव वाक्यं भवेत् 'वे एते चाप्यास्तीन्त्या-
 दानं कुर्वन्' 'ते च प्रलेपं वचनमन्त्रान् इत्यादिर्भवत् ।
 विशान्प्रदादौ च संन्यासाः अनुचयवद्वन्द्वमाशय प्रत्येक
 च सामर्थ्यादिद्वयत्नः प्रत्ययमन्त्रो न दानवो वाप्यितुम् ।

असलक्षे पुनर्वचनमप्युक्तात् व्यहृत्त्वं न चतुर्षी-
 यागतित्वे प्रमाणमिति युक्तः सद्युक्तः । उच्यतेरपि
 तादृशमन्त्रोत्थवर्गमन्त्राद्यमादानमप्युक्तात्वात् निष्प-
 यते । यदि मन्त्रोऽपि स्थात् प्राम्नेऽनर्थकं वच-
 नम् । परिसङ्घेति परेवैरेनापेरात्ताद्विपया बुद्धि-
 रभिधीयते । साऽपि गर्दभराजान् आदाने वा स्वान्मन्त्रे
 वा । उभयथा न निर्दोशी । विधिरः सन्न शब्दे इति
 स्वार्थं जयात् । परस्य च ताक्यस्य गर्दभशाना न
 इत्यस्याथे कल्पेत् । प्राप्तं च रूपार्थज्ञानं मन्त्रमादानं वा
 ज्ञायते । अहृत्त्वंरे एतन्मन्त्रावेन यथैव नीयते नैव
 नृतिष्यते । यदि नाश्याभिधानीमिति उच्यन् स्थापनः
 परिसंयत्नीतपि, न तासावस्ति । बरकाणां विधापरिहारे-
 णान्योन्यसङ्गमभावात् । तेन वाक्यमपि निरूप्य सव-
 चीयात् । एका च सा । प्रवराणामुपसंगमश्चाविशिष्ट-
 रत्नात् परिसङ्गप्रयोजनं वदयति । 'अतो न प्रमाणं
 धर्मि' इत्यादि । तदा हि महाप्रयोगमन्त्रेन हर्षे मन्त्राः
 कैवल्पप्रधानार्थाः । उदयोवागर्हिर्नामिदुक्तयो गार्ह्ये-
 र्त् । पाठनमातुरेषात् तदाऽपि नैव मन्त्रमेव प्रयोगः
 कर्माण्यनादत्त एतदेव अनुशासनमन्त्राव वा परिष्कारा-
 षीयते ।

वाक्यनियमात् ॥ ३१-२ ॥

भाव्यम्— नियतप्रकृता हि मन्त्रा भवन्ति
 'अग्निर्मूर्धा दिव' इति, न शिपर्ययेण । यद्यर्थप्रका-
 यनार्था विपर्ययेणान्यथं प्रतीयन्ते इति नियमोऽनर्थकः
 स्यात् । अधोऽपरविद्येयार्था विपर्ययेऽनुत्पत्त्यापिगिति
 नियम आधीयते तेन यत्तस्मिन् वते नियमोऽर्थवत्
 न नूनं पक्ष इति । ननु अर्थवत्त्वमपि नियमो दृश्यते,
 तथा इत्यामी इति । युक्तं तत्र तत् । निरर्थयेऽर्थप्रत्या-
 भावात् ।

या — 'अग्निर्मूर्धा' इति शेषः प्रतीयते स
 मूर्धाऽऽमि इत्यनेनापीत्यनर्थको नियमः । यस्य दृष्टाशेषता
 तस्य प्रमाणवत्त्वे तदुत्पत्त्यावयवत्वाद्दृष्टमग्न्याभावात् नृत्त-
 मन्त्रं न युक्तमिति निष्कर्षवत्त । अथ नियतप्रक-
 रणाददृष्टं कल्प्येत तत् उच्यते तदोपसंगम-
 विधिरनर्थकः । यन्तु दृष्टाशेषे दृष्टेऽपि मन्त्रमप्युपसंगम-
 विधिरनर्थकः । यन्तु दृष्टाशेषे दृष्टेऽपि मन्त्रमप्युपसंगम-

निष्पन्नो दृश्यते यमेद्रासीं भीरोत्सलं रावपुत्रदक्षिणु
निष्पत्तिर्वाभिरिति, पुत्र तत्र निष्पत्त्येवमप्यार्यान्वा
नधनमप्रसङ्गात् । अत्राप्यदन्तविशेषणत्वादिभिर्मित्तो हि
तत्र नियतं पूर्वनिपातं स्मरते । तेनाश्रीद्रो इत्यणु
त्वम्, पुत्रराज इत्यर्थात्त्वम्, श्रीशाम्बिनि इत्य
नर्थकत्वम् । यन्तु अश्रीद्रो इति क्वचित् प्रयोगः स
च्छादस, अत्रेवाऽऽर्थाद्विदवस्य विषयतेति मन्त्रम् ।
तुल्यनक्षत्रप्रतीको इत्यादिप्रमेयं व्यवस्थितम् । ननु
इहापि क्रमान्वयादप्यत्र न स्यात् । तदेवार्थपरत्वे त्वति
वदन्तिनामो ह किं निमित्तमिति न विद्य । तेन मन्त्र
प्रतिज्ञो 'शाम्बनिशमात्' इत्यादि मन्त्रम् (सूत्रेदेवो
सुत्रसम्प्रयोग, श्रमेन्देसे 'प्राप्त आयात्' इति प्रयोग-
दर्शनात्) । अथ अन्त्यप्रकरणाधीतवाक्यनियमात् ।
न सर्वामिधाने अथवीपदवाऽऽत्पौत्रप च विशेषः ।
अथवा मन्त्रोद्देशपरवाक्ययोः तुर्यो अर्थाभिधानसामर्थ्ये
मन्त्रवाक्यनिययोऽदृष्टाथ । अथवा अनेकध्यानादि
स्मरणोपायप्रदो वाक्यनियमात् । न हि दृष्टये मानस्य
ध्यानादेवो कर्त्तव्येऽशेष इत्यदृष्टाथः ।

सुद्धशास्त्रात् । ३१-३ ।

भाष्यम्— कुजे रात्वपि पाठादर्थे तदभिधानसमर्थो
गन्तो भवति 'अश्रीदश्रीन् निहर' इति । स सुद्ध कि
वैषयेत् ? अथ नृत्वाणानिरोपार्था, सुद्धेऽपि उच्चारण
विशेषोऽवश्यकत्वेति । ननु पुनर्वचनात् संस्कारविशेषो
भविष्यति । एवमस्मत्प्रयोगे वाचित्तोऽसि । अत्र
मुदाहरणम् । तद्धि शक्यते नृत्तं नाशकत्वकनम् । तस्य
धीतेऽशक्यम् । यथा सोपाने पै पादे द्वितीयानुपानह
मद्यकवजोपादने ।

वा— 'न द्यपिदानं विहितोऽस्मि' (२।१।१।१८)
इत्यदस्य तावदश्रीपाऽऽत्पौत्रा पत्राया प्रागेव कर्म-
प्रत्ययादकल्पन्त्या । तत्र वैद विष्णुपेक्षणादिनाथं श्राप
विप्रमत्तुननु अदृष्टार्थो भवति । अत्र स्मरणो मत्र
इत्युच्यते । तदपि नास्ति । ब्राह्मणजान्वात्प्रायतव
निमित्तध्यानादेव तद्विषये । संस्कारार्थमपि तद्विषयि
पूर्वप्रदायनप्रतिपक्षमेव वा भविष्यति नार्थो मन्त्रे ।
तप यत्र उच्यते संस्कारविशेषो भविष्यतीति, नासाव

दृष्टादस्य सम्भवति, अतः पूर्वप्रदायति । यदि हि
प्रतीतोऽप्यर्थो नैव दृष्ट साधयति ततो यत्तदुत्पत्ति
गत्याऽपश्य कल्पनीयं तदुच्चारणदेव वरमिति ।

अविद्यामानवधानान् । ३१-४ ।

भाष्यम्— यजे साधनभूतं प्रजापतितय । न च
तात्पर्योऽर्थोऽस्ति यावत् अभिदधति, यथा 'यत्वारि
सूत्रा' (तैत्रि १.०१.०।१०) इति । न हि चतुःस्र
निपादं द्विशिष्टकं सतहस्तं किञ्चिद् यद्यसाधनमिति ।
तदर्थमिधानार्थं किमभिदध्यात् । उच्चारणार्थं त्वक
कल्प्यते । तथा 'मा मा हिंसी' इत्यसत्यामपि हिंसा
किमभिदध्यात् ?

वा— न चतुःस्रवारि विद्वित्तर्गं तत्त्वविन वा
प्रज्ञो विज्ञो वा विदते । यद्यपि च शुभापदेन
किञ्चित् क्वात् तथापि तदनुष्ठानाभावात् तन्मूला
कर्मम् । न च शक्यते क प्रदेरो म्रुत्तामिति । तप
मन्त्रात्कमातुरोपैतोच्चारणमापनतीति सिद्धं पूर्वं पक्षः ।
'मा मा हिंसी' 'मा मा सताहम्' इत्यादीनि
वेद्विधिविधानादिविषयत्वात् 'अचेतनेऽर्थेऽप्यत्रात्'
इत्यत्राप्युदाहरणम् । इह तत्रप्रकृत्या हिंसायाः प्रतिषेधा
नर्थक्यम् ।

अचेतत्तार्थ्यवधानान् । ३१-५ ।

भाष्यम्— अचेतने अर्थे खलु कार्यं निवर्त्तति
'ओपथे नावस्वैदम्' इति । अमिधानेनोपकुर्वन् एव
जातीयका ओपथि पशुनाशाय प्रतिपादयेत् । न चाश्व
चेतना शक्या प्रतिपादयितुम् । उच्चारणार्थे तु नैप दोषो
भवति । तस्मादुच्चारणार्था । 'द्युतोत प्राजाय' इति
चोदाहरणम् ।

वा— 'ओपथे नावस्व', 'द्युतोत प्राजाय' इति
च सजोवनं कार्यमित्येवामिमुत्पक्षरणात् । न चाचेत
नस्याऽऽभिमुख्य संभवति । न च पशुनाशे प्रातरु
पाकप्रवणे वा मनेन प्रवृत्तिरप्यत्रते इत्यानर्थक्यमर्थं
विवक्षायाम् ।

अर्थविप्रतिषेधान् । ३१-६ ।

भाष्यम्— अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति 'अद्विति
यौर्वद्वित्तरित्तिम्' इति । तत्र यौद्धेयान्तरिधमिति

षो जातुनिदधधरयेत् । अग्नकारसंभ किमभिधानेनोप-
 कुर्वन्त । उच्चारणमात्रे तु नैव विशेषो भवति । तस्मा-
 दुच्चारणार्था मन्त्रः । ' एको को न द्वितीयोऽवतल्पे ',
 ' अस्मत्पताः संहृष्टाणि ये वदा अधि भूषाम् ' इति
 चोदाहरणम् ।

धा— एतन्मन्त्ररिक्तत्वं चादितेरशनेकत्वं च द्रव्य
 विग्रतिपिद्धम् । न सैव विग्रतिपिद्धोऽर्थः कर्मोपपिकः ।
 कर्म वा अदितिरेवता अन्तरिक्षं शीर्षं मनेत् । न च
 स्तुत्यनवपऽपि हेतुद्वयं परिहर्तुं शक्यम् । अत्राग्रे हि
 विभितोपभूताः रजुतकोऽसंभस्यो भवन्ति । मन्त्रस्तुष्टि
 अग्नोऽजस्वत्वात्तऽऽदत्तत्वात् ।

स्वाध्यायपरद्वयपत्तात् । ३१-७ ॥

भाष्यम्— स्वाध्यायशाले पूर्णिगा (स्त्रीसामान्य-
 निर्देशोऽयम्) अग्रहन्ति करोति । माणवकोऽवहन्ति-
 मन्त्रमधीते । नाशो तेन मन्त्रेण तदभिधानमन्वयति
 अक्षयानुपूर्णाः अग्रधारणे एव दत्ते । येन च नाम
 प्रयोगेन तद्व्यपक्षितं भवत् । अतः उच्चारणमन्त्रादुच्चारणेन
 प्रयोजनमित्यवगच्छाम ।

धा— स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वात् कर्मशुभ-
 योक्तत्वे तत् अभ्यसितकामम्, तेषां विद्वानः सन्तो वृद्धाः
 शिक्षान्तरावधारणे एव प्रवर्तयन्ति संनिहितेऽप्यर्थे,
 न तद्वचनात्प्राये । तेनावशं तेषामुच्चारणमेकाङ्ग-
 लेनाभिधेयमिति ।

अविज्ञेयात् । ३१-८ ॥

भाष्यम्— अवि च वेदाविश्लेषणा अग्नय
 एवाधो वेदितुम् । यथा ' अयम्क सा त इन्द्र इष्टिरग्ने ' इति,
 ' स्वाधेयं वर्मसो वृषतीत् ' इति, ' इन्द्रः सोमस्य
 कानुक् ' इति च । एते किं प्रत्ययवेषुः । उच्चारणार्थे
 तु न बोधः । तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ।

धा— केचित् पदार्थो ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केचान्नि-
 वाक्यार्थ एव न ज्ञायते । न च मन्त्रार्थः सत्तामनेनोप-
 कर्तेति किञ्चनैतद्व्याप्तमर्थमज्ञ इति यदेतन्मन्त्रं शक्यं
 कर्तुमुच्चार्यं तदैव कार्यमित्यवधार्यते ।

मी. को. ३८५

अनित्यसंयोगामन्त्रानर्थक्यम् । ३१-९ ॥

भाष्यम्— अनित्यसंयोगः पालयि भवेत् मन्त्रेण-
 मियानार्थेषु, यथा ' किं ते कृषन्ति कीकटेषु गावः ' (' किं ते कृषन्ति कीकटेषु गावो मानिरे वृद्धे न तपन्ति
 धर्मम् । आ नो भद्र प्रमगन्दस्य येरो नैवाकारं मघन्
 रचया नः ॥ ' श्रुम. ३।५.३।१४) इति । कीकटा
 नाम जनपदाः, नैवाकारं नाम नगरम्, प्रमगन्दो
 राजेति । यमिषाणां वाः, प्राक् प्रमगन्दस्य गाव मनो-
 ऽनुभूतपूर्वं इति गम्यते । तदेतैलदधंशास्तादिभिः कारणै-
 र्मन्त्राणामविश्लेषकत्वता ।

धा— अर्थप्रकाशानपक्षे यथ्य योऽर्थः न एव तेन
 प्रजाधिपितव । केचित् च अतिरिक्तकर्मोद्भूतैर्धर्मैरध-
 पन्तो मन्त्रा लक्षन्ते यथा ' किं ते कृषन्ति कीकटेषु गावः ' इति । अयं हि इदंनाप्येत्या स्मरणेन विशक्तिमन्त्रा-
 ऽऽप्यं गम्यते । तेन नित्य कर्मार्थं घन प्रायश्चानेनेन्दो-
 ऽभिहितः । मन्त्रेणैवाधिष्ठे यः कीकटेषु अनपदेसु गाव
 स्तास्य किं कुर्वन्ति । ते हि नास्तिभः किं कर्तुना
 इति वदन्ते न किञ्चिकर्म अनुविष्टिन्ति । अतश्च ता
 नाऽऽदिता (सोमसि धर्माणं पदः) सोमस्मरणार्थं वृद्धे,
 न धर्म (धर्मः = तस्ये ह्ये पयोनिक्षेपेण निरयन्दिचे वत्
 शिष्ट तत्) तपन्ति न धर्मतपने परोदायेन साधवी-
 भवन्ति । तस्मात् प्रमगन्दस्य कीकटाधिपते. यत् वेदः
 धन तदस्माकं नैवाकारं गगरमाभर । ' इमहोर्म-
 दच्छन्ति ' (पा. ३।१।८४ वा.) इति मन्त्रः ।
 अथवा अस्मान् प्रति तत् विमृष्टि धारय धीयस्य चैत्ये-
 तयो मपयन् स्वस्था साधयाम्मार्कमिती । इन्द्रस्य दीर्घ-
 रणम् । यत्रेवद्विपक्षिं तथा खति आदिमद्वर्षाभिधानात्
 वेदस्य कुनिमन्नेनाद्यानास्य प्रहस्यते । न चान्यो मन्त्रार्थः
 गम्यते वक्तुमर्हति । अत्रोऽप्येवद्व्यवधानात्तस्मात्तयो-
 च्चारण फलदाश्रयणीमिति ।

अविशिष्टस्तु यावत्तार्थः । ३२ ॥

भाष्यम्— अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमाना वेदे
 च पदानामर्थः । न दधेव लोके विपक्षितस्यैव वेदेऽपि
 नक्षिपुनाइति । नैवम् । लोके तैर्मैरधुद्वेः सत्यवहारः ।
 इदं देवताभिरप्यत्रामिर्षाद्वैशाचित्तेनः सत्ये न कश्चि-

मिधानीम्' इति । लिङ्गाद्रान्त्यगामे वाच्यन्तु निगमैरे
अन्वामिधानमिति । सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोज-
कम् । तन्वाच्य प्रत्यगन्मानानुमितिं वाच्यं नास्ति । कत-
रत्वात् । एतेन मन्त्रेणाऽऽधानं पुनरिति यावत् सति
रथानामने लिङ्गाद्याप्रोति । अन्वामिधान्या तु प्रत्यक्षमेव
वचनम् । अस्मिन् सति तदानुमानिकं नास्ति । तेन
गर्दमरथानया न प्राप्तिरेवेति ।

वा— यावद्वि मन्त्रान्मानमनमगन्तव्येण प्ररणी
च व्यहृत्तयैदानप्रवत्सिद्धययं कल्पते तदप्ये वैदिक
मरति । नेराकाङ्क्षोचरत्वात् तु कल्पितमपि पौरुषेय-
त्वाद्द्रव्याय स्यात् ।

न च शुक्तिमन्त्रयिरा लिङ्गादे स्थातन्व्येग
प्रामाण्यमिति वक्षते (तृतीये वाच्ये) । तदेतद्वद्
' सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकं तन्वाच्यं नास्ति'
इति । यदेव हि प्रसफ्तात् अनेन वक्षते, रथाना वा
गुह्यीयदिति अस्मिन्निमित्ते तदैवावामिधानीमिरथानेना-
पराये मन्त्रस्य । यदपि 'नेत्रं मन्त्रं च ' इत्यवचे' इति,
कर्मं सति ' इत्यवामिधानीम्' इति । अन्वामिधान्या-
वमन्त्रयैरेव सत् समान्यामिधानेन प्रथमम् । तन्मान
आदानमने विधीयते । किं तर्हि ? अन्वामिधानीविधिरे
अथ वा फलत पश्चात्तन्वाच्यमन्त्रे उपलभ्यते ।
यवैवा दर्शयामस्तु नामि । यदि हि यदेव मन्त्रवचना-
त्प्राप्तयाच्यदेव प्रत्यक्षवचनेनोच्यते ततो वयमुपाच्येमहि ।
मन्त्रेणमशतविधिरिवाप मजात इति न सक्त्य परि-
सृज्यते । एतेनैवमिधानेद्रोप । सर्वेन हि परि-
सृज्यथान्नादेनरागश्च निरा न क्षुधा परिषत्वा मिषो
योच्यते । विधिरैव तेनजातीयस्य फलेनैव व्यपदेश ।
वर्त्तते विधिनियमपरिसरयामा मेद । उच्यते ।
' विधिरैवमशतमे नियमः पाक्षिके मति । तत्र
चान्यत्र च प्राप्ते परिसंरूपेति कीर्त्यते ॥' विधिरैव
हि केनचिद्विज्ञेयैव मिषते । तत्र योऽत्यन्तमप्राप्तो
न च प्राप्स्यति प्राप्त्रचनादित्यनन्वयै तत्र निशेधः
दुष्ट एव विधि, यथा 'वीहीन्वीक्षति' इति । क्व
तु प्राप्त्रचनात्वाधिकी प्राप्तिः उभायते तत्रप्राप्तिपक्ष
पूरुषो विधि प्ररति स निष्कृत्वात्रियम् इत्युच्यते

यथा ' वीहीनवदन्ति' इति । तदुक्तमित्यर्थव्यतिपादेय
तस्मिन्नेव तन्वाच्यमत्र विधे. एवम् । किं तर्हि ?
अमस्ताशुपूज्यम् । तदप्राप्तिपक्षे च तदुक्तैश्चान्तरावा-
चित्परेत्, पूरणे तु सति या वेधा निवृत्तिरत्वायर्त्त,
न वाक्यात् । न च तद्व्यस्य नियमः । परिसंख्या
हि तथा स्यात् । प्रत्यागता वा अवदन्तिनियतता
सुख्यं वाच्यनिवृत्तिकालकल्पनावयवः । तत्प्रसक्तिकारा
रत्रहने' अतिवृत्तिरधीदिति नियमान्तर्गतागर्हित्वनि-
र्गम्यते । न च प्राप्ते सति विधिरैव प्रसृष्टो वेना
स्यान्निवृत्त्यर्थता कल्प्येत । प्रागेव तु परात्माने
नार्थेन प्राक्कचित्निरोधादन्वामिधौ । इत्त, या चार्थ
कल्प्येति न तत्रैव व्यतिरिच्यते । य पुन प्राङ्मिधोवाचन
चान्यत्र च प्राप्त्रुवाचिति संभाव्यते यत्र वा यत्रान्यत्र वा
परिसरत्वा यथा अश्वतोदाहृते यथा च गृह्येधीये पञ्चमं
पत्रे । अनादि च न प्राप्ते एतेषा प्ररतिं प्राक्कस्य
आवम्याननुमित्तात् । क्व तर्हि ? यनेतद्वक्ष्य नाभवि-
ष्यत्त एव वाच्येति । सर्वस्य प्रत्यक्षेन वाक्यस्य
नानुमानिकवाक्यप्रतिपक्षपक्षम् एवमिच्छते । किं हि तेन
पक्षेन यन्मन्त्रेऽप्यर्थं सिध्यति । तदपि गर्दम-
रथानानुवृत्तिं फल वर्यते । तेनैव वर्यते कृत्याचित्ता-
न्वायेन, यदि नामैव वाक्यं न मनेत्त. कीदृशमनुष्ठान
स्यात् । तत्र मन्त्रप्राप्तिश्चावदेकान्तेन सिव्येद्व्यमि
धान्याम्, तद्वदेव तु गर्दमरथानायामपि प्रसज्यते ।

यद्य एतेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नेराहृद्वक्त्रादिशेप-
विनियोगसम्यैवावमानुमाने निषिद्धं तदा वेत्यान्वामि-
धानीनियमत्वविद्विरिवाशौनस्यप्राप्त्रयत्वात्तन्वम् ।

अर्थानादो वा । ३५ ॥
माध्वम्— ' उक्तं प्रया उक्तं प्रवचति पुरोडाश
प्रप्राप्ति' इत्यर्थवत्प्राप्तेन पुनः श्रुतिः ' वक्षतमेव तत्र
ययति' इति । ननु नम्य मन्त्रस्य वाच्यशेषा, न च
प्राप्तस्य स्वरुपा प्रयोजनम् । सत्यम् । नाप मन्त्रस्य विधिर्न
संरतः । प्रथममेव तत्र श्रुते । अन्त पुनः स्थाप्यैव प्राप्त्र
श्रुतौ प्रथमं स्तोत्रम् । इमं प्रथमं प्रसर्वं यन्त्रिय-
मायमेवकुर्यात् मन्त्रेण द्विद्वे । कल्पना मरति शुक्तः ।
यद्यपिमेव उक्तमत्र पनुमि प्रथयति । निगमेतदेवाय

कथं भवति । नेति इमं । ननु हि उभय भविष्यन्तीत्येव-
दुच्यते । कथमसति प्रथमे प्रथयतीति शब्दः । मन्त्राभि-
धानात् । मन्त्रेण पुरोडाशमन्त्रव्युत्पत्तय इति ज्ञेते ।
यद्येवं प्रथस्य इति ज्ञेते त्व प्रथयति, यथा यः उच्यते इति
ज्ञेते न कारयति ।

वा— यत्रपि प्रदेशान्तरखानामन्त्रनिधानं न स्मर्यते
तथापि प्रथमनिधानात्तत्प्रयोगश्च न स्यात् वाक्यमर्थ-
वत् । तस्य क्षेत्रदेशोत्पत्तिरात्म्यम् । ननु च पुरोडाशा-
भ्यामुपपत्तिप्राप्त्याश्रयणं न विधातव्यम् । नैतद्विशेषतः
प्राप्नोति । द्रुवतर्हि हि विद्यमानमित्यपि प्रथेत् । यिक्ते
तु सति दादृशं कर्त्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं
च स्वयंभुवङ्कताऽपि नित्यमिति । पठ्यमानं व्याच्ये-
षममाख्या लब्ध्या कर्त्तव्येति सिद्धयति । अयं-
प्राप्तं स्वसमाख्यात्मकान् विनामकं स्यात् । एतमर्थं च
यत्रप्येकान्तोऽर्थात् प्राप्नुयात्तथापि वाक्येनैव भाग्यति-
व्यम् । तस्माद्गुणस्य प्रथारण्यति । एवमपि ' यत्रपि-
येव तत्रमपति ' इत्यनेन स्तुतौ सिद्धाया मन्त्रमहणमन-
र्थकम् । न । मन्त्रस्यैव म्बुलभ्यैमुपाशानात्, प्रथन कर्त्तं य
तस्य हि क्रियमाणत्वात् मन्त्रः साधनं भवति । तत्र च
' उरु ते यत्रपतिः प्रथतम् ' इत्येकमन्त्राणि प्रयुज्यन्ते ।
तथा सति यत्रपति प्रथितो भवतीति पुरोच्यते ।
' सिनेतदेवास्त्य फलमिति मेकाह ' । यत्रपिमेव वा
' द्र यत्रपतिर्भवेत् ' (' फलप्रतिर्भवेत् : स्यात् ।'
५१३, ११९) इति व्याख्यात् । मन्त्रस्यैव कर्मण्यन्तर्निष्ठिव
स्वरूपं करयते तथापि वाक्ये तद्व्यञ्जकरीतिनमेकान्त्येन
साधकम् । मन्त्रेऽपि तु सिद्धयितिविशेषो न फलकस्य
भावे प्रथयति । कर्मण्यन्तर्निष्ठियुगानां हि सन्तोष
योग्यप्राप्तुपत्त्या पत्तदापत्तयुना । सिद्धायुमित्तं पुनः
श्रुतिगवाद्भावेन विधातव्यत्वात्तन्मन्त्रविशेषोपपत्तयः ।
तेनैवप्राप्तुपत्तौ मन्त्रोऽपि प्रधानफलसिद्धीर्त्तैर्नारिमना स्तुति-
रेवाभ्युपगम्या । ' कथमसति प्रथने ' इति कस्याप्यप्रथः
(' कस्य ' इति कर्मणि षष्ठी किरियत्वात् शब्दार्थः) किं
विष्णुशब्दसिद्धिं पुरोडाशमन्त्रस्य, अथ स्वयंभुवङ्कस्य
मन्त्रविशेषमन्त्रेण । शिवाऽपि वाकुलम् । पुणे-
राश्रमपत्तं तावद् विधीयमानत्वादेव न प्रथयम् । न च

मन्त्राभिधानात् तस्यास्त्यम् । किं तर्हि । स्वस्व-
कदावात्, इत्युत्तरनायसंनद्धम् । अथ पुनरितरदेव-
न्यायेन कथमस्मदीतिविशेषः, तथाप्युत्तरमन्त्रमन्त्रम् ।
' मन्त्रेण चर्तुं, पुरोडाशम् ' इति पुरोडाशेन सत्यते न
यजमानेन । तस्मात् अद्यन्त्य इति केचित् । तत्रपि
त्विद्रमदुष्टम् । अस्तु तागतुरोडाशप्रथने । तत्र हि
यासिज्ञाना येषांविद्यं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिधाने
प्रयुज्यते, सोऽयं स्वसिद्धान्तेन पृच्छति— कथमसति इति
प्रथने प्रयुज्यमानेनेन प्रथयतीति । तन्मन्त्रेणैव
उत्तरं ' मन्त्राभिधानात् ' इति । यत्रपि प्रथनं प्रथम
कृत्वासाधयति, मन्त्रेण तु मन्त्रा (यथा कर्त्तव्यमाह
भवति तथा) तस्मात् इत्युत्तरः नान्यार्थः । अथ
सर्वप्रयोजकत्वात्प्राप्तौ प्रथोक्त्यापारपूर्वकत्वं सर्वेषु
स्थितमिति शब्दैरेव तथैव प्रजातिं यम् । इह च स्तुति-
विषयसिद्धयर्थं प्रथयति इत्येतद्विधीयते इत्युक्तम् ।
तत्राऽऽह, नाथ विधिं नभयति विद्यमानत्वात् ।
प्रथोक्त्याप्राप्तौ हि प्रथोक्त्याप्राप्तौः स्यात् । त
स्मानुपात्तमन्त्रेण-यथासाधयत् न प्रणीयते । तेन यथा
यतेतेतानुने याजयतीति मन्त्रेणैव त्सेह पथेत्यनुने
प्रथयतीति न वाच्यम् । न चेत्पुरोडाश-प्रथेत् तेन वा
प्रथित-वमित्युपादानमस्ति । तस्मिन्सति प्रथयतीत्युप-
पत्तम् । तदुपपत्तयति ' मन्त्राभिधानात् ' इति प्रतीकश्री-
तमन्त्रोपात्तप्रथोक्त्याप्राप्तौ हि वाक्ये प्रथयतीति विधये ।
' यत्र प्रथयति ज्ञेते ' इत्यनेन पुरोडाशकर्त्तुं क
निष्प-
नत्तुं, प्रेषयतीत्येतद्विधीयति । यत्रपि च मन्त्रमन्त्र-
क्रियाणां प्राप्तेः सामानुपादायापि व्यापार इत्येव प्रथोक्त्या-
प्राप्तौः निष्पत्तीत्येवमप्युत्तरं संभवति तथाऽपि दूर-
विमनादुपादानपूर्वकत्वेत्ता । अथवा अस्तु यजमानप्रथने
' कथमसति ' इति सर्वैस्तुतीनां किञ्चिच्छब्दगतमर्थवत्
वाऽऽलम्बनमुक्तम् । तद्वच किञ्चिन्मन्त्रा स्तुतिरिति ।
तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रथयति ।
' मन्त्रेण चर्तुं, पुरोडाशम् ' इति न पुरोडाशप्रथो-
पात्तान्निधानम् । किं तर्हि ? पुरोडाशं प्रथयति, उरु ते
यत्रपतिः प्रथयति । प्रथयत्येवानीतिकरत्वं, प्रथयत्यर्थं न
शब्दप्रथयतीति । ' यत्र प्रथयति ज्ञेते ' इत्यपि सगर्भं

एन । प्रथमाविति श्रुते इत्यर्थे । यस्मैन कृते च प्रथमय मेनेय, गुणनादात् । अथ वा 'तदाचष्टे' इत्येव मुख्य मेव प्रथमत्वोत्कर्षमाश्रित्य प्रथममुद्रणं सिद्धा स्तुति ।

अविरुद्ध परम् । ३६ ॥

भाष्यम्—यत्तु एवमियमस्यार्थस्त्वादिनिश्चितार्था मन्त्रा इति । वायमनर्षके नियमो न दृग्मप्रमाणम् । नियमोकारणमष्टाधेयि चैत्, अत्रिद्वया अष्टकस्यना अस्त्वष्टेऽपि । एन प्रथम्यमानमनुस्यदथ शरि मरणीति ।

या—अथयमौत्कारणमादिनेऽपि तन्नियमात् वाक् मरदथ कर्पनीयमष्टकं तममापि मन्त्राननियमाद्भवि ष्यतीत्यविरोध । एतेन मन्त्रादिनियमं प्रत्युक्तं । अस्त्वपि उपायादरेषु विशिष्टात्पूर्वैकमत्रिनेषाम्नाना दुपायान्तरनिष्ठौ नियमादण्णात्रकृत्यनया सिद्धमर्था भिषानम् ।

सर्पदे कर्मगर्हानुपाष्टम् मन्त्रारतनात् । ३७ ॥

भाष्यम्—अथ यदुनम् 'प्रोचणीश्रावय' इति मुद्रनेषनमद्यम्यमव उचारणादष्टकमिति । तत्र । वर्तप कित्यपि विश्रुतेऽनुमानसति स्मृत्या प्रमेयनम् । उपाया नरेषपि सा प्राप्नोति । अत्रेऽदेनेभावेन क्व येति नियमभाषान्नम् । मन्त्रात्पान्त् ।

या—येन सर्पदे 'अग्नीमीन' इत्यन मुद्रनेषना समरान् । अमिषानासर्पगर्हाभिहित्वा साऽप्यनुष्णम् ' मन्त्रेष्वस्त्रागर्भेरात् । दुदीना ह्यि क्षणिकत्वात्साव्याध श्लोतेनाना न प्रयोगशाल यावदवस्थानम्, तदावदथ केनचिद्वपानादिनाऽनुमपाने कथ मे मात्रो भिषम्यते ।

अथवा अस्त्रागर्भेरात् इति । यदि हि नेष एतान् निष्ठवे ततोऽनन्तावद मरेन् । उह ह् तदीयमस्त्रागर्भा- ग्नाव्यम्यनासर्पमि- न्त्रादिशरेणसि तानोत्स्यनसम इति न मन्त्रावकथम् ।

अभिघातेऽर्धवाद् । ३८ ॥

भाष्यम्—'चत्वारि गृहा' इत्यवमिषान गौण शब्द । गौणी स्वभावा, प्रमाणवत्त्वात् । उचारणाद एवमपानम् । चत्वारो होमा दृग्मणीशस्य । मधो अथ चक्षु इति स्वनाभिभावम् । इ तेषु इति कनीचमनात् । यत्त एसाव इति चक्षुःशक्तिप्रय । निषा नद् इति

विभिर्देवैर्द । इदम कामान्तर्यतीति, शेखीति यद् कर्मा, महो देवो मयानाविनेम इति मनुष्याधिशास्त्रमि- प्रायम् । तदया चत्रयाकक्षानी हृदयनादटी वाशान्ना शैवात्पेशी नरी इति नय्य स्तुति । यथमधुमये म्मथाना चेतनशास्त्रमुपपादयितुकाम आम नगसन्नेन यत्रयति 'ओपथे आपसौनम्' इति, 'शृणोत आनाम' इति । अत्र पर प्रातःगुताभानुचन भविष्यति, मना- चेतना चन्ते मनागोऽपि शृणुषु, किं पुनश्चिन्तयेऽपि ज्ञादगा इति । इत्य चचेतना अपि प्रातः मन्त्रान्पन्ते ।

वा—'चत्वारि गृहा' इति रूपककारेण याव स्तुति कर्मशले उल्साह कथेति । (भाष्यकारेण ष्याम्याने मदेयिनेषाकाशान् अहर्णर्षावते अपरितुष्य अयमयथा व्याचष्टे-) हीने एव त्रिपुयति हेतुद्यये विविद्युत् । तस्य च आदिशरःकद्वय आदिन्देवतान् मन्त्रादादित्यरूपेणान्तिस्त्वनिष्कल्पते । तत्र चत्वारि गृहा इति त्रिवन्मामाना शब्दम् । तत्रो अस्त पादा इति शीतोष्णार्पाशाला । इ शीते दलपनाभिभावम् । अत्र इन्मास इत्यश्वस्तुति । निध उद् इति शयनाभिभावेण । इयम इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुति । येदतीति अत्रविरुद्धा । तत्रोवप्रसिद्धेर्महान् देवो मर्यानाविनेय इत्युल्साह- करणोपकरणेण सर्वेषुपहृदधानुमनेषात् । एवमनेन मर्गैणसि तत्रदमोत्पन्नमिति ।

गुणावपिप्रतिपेथ स्यात् । ३९ ॥

भाष्यम्—'अदितिर्दी' इति गौण एव शब्द । अतो न मिप्रतिपेथ । यथा त्वमेव मात्रा विनेति, तथै कश्चदैवते एषो कः, मातश्चदैवत्ये घाव क्वा इत्य विरोध ।

या—अदितिर्दारदितिप्रिति । नात्र गुणादीनि विव शितानि । किं तर्हि ? मदिनी प्रममादिनयाचमविद्य माननिमिषिदमर्गोषादान स्तुत्यम् । शुभरुदेन र्गोऽन्त्ययिनरूपरचनाने श्रेयवितय ।

विद्याऽवचनमस्योपात् । ४० ॥

भाष्यम्—यत्तु अकर्मशलेऽवद्विगतान्येष माणयोः न पुणिशास्त्रेति प्रकलाधितुमिच्छतीति । अथवतयोः, न यस्मैपकारायेतत्तत्तान्तिप्रमिच्छति । नतु प्रसापान

म्यालोऽऽराधनासश्च परिचोदित । उच्यते । औक्थ्या-
द्यराधनानाम्नाय, सुवर्हतावाश्रयाम्नाय ।

वा— यद्यपि पूर्ववद्वेषमभिप्रायो नोक्थ्यत्वासायापि
उभयानुपपन्नते । यदि हि स्वाप्तापवालेऽर्थवन्ननमुप
सुजेत ततस्तदा श्रियेत । न लौकमस्ति, धर्मभिरस्योपात् ।
तदनभ्यस्तु प्रोक्षणदिवस्तीकरीयत् ।

सतः परमविज्ञानम् । ४१ ॥

भाष्यम्— विदमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्भौ-
पलभ्यते । निमग्ननिष्कृत्वाकरणसेन धानुलोऽयं कल्प
प्रित्तम् । यथा 'सुष्येव जर्मरी तुर्परीत्' ('सुष्येव
जर्मरी तुर्परीत् नैतोशोऽ तुर्परी परंपरीत् । उदन्त्येव
जेमना मदेरुः ता मे चयन्वज मस्यु ॥ ' ऋष. १०।
१०६६) इत्येवमादीन्यधिदेशविधानानि द्विवचनान्त्वानि
लभ्यन्ते । अनेन 'अधिको कामयावः' इत्यादिन
सूत्रमगमन्ते । देशविधानानि च घटने जर्मरी
शपनमासीति । अरचमप्रतिष्ठा च लीनिनेनाधेन
विशेष्यते । एव सर्वम् ।

वा— यत् पर कारणविवेकवस्तुक्त तद्व्युत्पत् ।
सत एवार्थस्य पुराणपरिणामविज्ञानात् । सत चार्थपरकण
सुतदेवतापनिगमनिकृत्-याकप्रशान्ता अधिमोपाया ।
तेषां क्षेत्रमर्थमेव परिफलनम् । यद्येव च व्याकरणेन
नित्यपदाचार्याने क्रियमाणे लीपरिस्तादीनामुपायतेनो-
फदानम सुत्तनाथ वैरेव पदोत्पादनमिव मन्यते । तथाऽम
नित्यपदाकार्यप्रतिपत्तागोप्याव्यानमनित्यपदाकारमानमु-
पायत् प्रविपत्रे । सत यथा कश्चित् 'वाचशाल वद-
तद्वयवादीना चेतनत्वमिनापपत्य विशेषवाधिरा'यारा
निरुपयति एतेनैवमुक्तोऽप्येव प्रत्यादिपि, यथा च पूर्वं
पत्रोत्तरपत्रादिनो व्यग्रहार्थं कस्मिन् एवमुपायेप
निविपत्ता कल्पता । अथवा परमायेनेवमुपनिस्तयो-
धम्, न तु स ताम्भैरेव क्त, तदानीं या पुराणान्तरेण
हनव तेयाम्भिर्युत् । किं तर्हि ? यथाऽऽप्येदिपि कश्चि
द्व्याधार्थिराधना तदर्थं वाचपत्रादिरसमानस्तदर्थसम्प
माप शोऽप्येदरीन इमूरा स्ववाक्यमाने प्रयुक्ते,
तदन्त्येन वाक्ये तदर्थमवधारयति, एवमिहापि वेदाय
विद्विष्टमिष्टान्त इमे भूयारिपि. वाक्यीयवदाहोऽय

अनिसामान्यरूपेय विशिष्टार्थप्रत्ययवार्थ मन्त्रा प्रयुक्ता,
तद्वलेन चासदादीना तदुत्पत्ताऽनित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति ।
मत्ववद्वत्कार्यमेव वाऽऽर्पणस्यम् । तत्रैव उपायवद
स्मरन्ति । यथा किल भूताशो नाम कश्चिदपिनेपल्लव
निराकरणार्थं सुष्येयैत्येवमादिना सुत्तेनाशितो सुत्तवत् ।
'भूताशो अधिको कामयावः' इति चान्ते सर्वादीनास्य
ऽऽर्पमाश्विन सुत्तमिति च चोदितम् । नन स्मि-
अह्नुन सखताधनवात्तमहन्तो उन वा शशु इति ह्यप्यौ
अर्थात् कुप्यौ । आकाररुष्टदति द्विवचनदेश । तापि
वाक्ये जुग्ममाणावदाप्रदराण्यष्टौ लभेरी । तुर्परीत्
विसन्धौ । नितोपतिवैधर्मात् तत्कारिणी नैतोशो योऽप्यौ
तापिन तुर्परी स्वरमाणा हिसकापिति वा । परंपरीत्
शोभाशुक्ती । उच्यतेपि पिपासार्थं, सत्र ब्रह्मो
उच्यतेपि प्राहुपित्तौ चात्तरी । जेयना उदकप्रती नेम
शब्दात्तमादिदिहितो मन्त्रार्थो ननत्यय । तौ यथोरु
लामेन मत्तौ भवतस्तथा यौ मदेरु तो मे चापु मणु
नरामरणपरमं च अर्थात् शारा अजर अमर च कुल
मिति वाक्यदेश । तेषां पात्रार्थं, यौ अह्नुन
चोदितात्त्विक वृक्षयो सर्वतो जुग्ममागौ शत्रु-
निहन्तारौ भवतो हिंस्यौ इव च हिंसनयाष्टौ दास्ये
च शोभेने वातकापिन चोदकल्पामेन मदाष्टीयेते ताप
मायपि जरमणयो. सुपितादियाञ्चररस्तामररस्य वा
मीतावन्नमनर मे शरीर विद्यतामिति । 'अय्यु हा
त' इत्यस्यपार्पम्, तेन त्रिलोकोऽमृतव वन प्राथित,
तथा नोपरितन्वाम्भूति 'त न् न इह त र्वि दा' इति
श्रुते । श्वेतारुण्युष्यवपुत्रेण द्रष्ट यम् । इव च शत्रुनेम
द्विर्वायेऽहनि मन्त्रार्थेये शत्रे विनिवृत्ता । तम अय्यु
इति । अनाश्वतोऽयम सार्हत्वापानी योऽमनात इति
भाति, महाश्रवतीत्यम्बु हा त इह, ऋषि. आनुप
विशेष पाणिस्ये, अग्ने इति अस्माकम्, शनेपि
पुणाम्, अम्ब शोभम्, मरुतो जुगति क्षिप्रमिति । इति
धिदित्युपमायो हि रम, अतस्ते सुवदन्ते, सुपुण्य
रीक्षान्, वाप इव द्वीप इति प्रयाधि अलानामि ।
वाक्यार्थं तु प्रथमवृत्तीयोद्वितीयवचनयोरेव पदाना
रंभ. । सत्र तेत्येतादिको वक्ष्यन्त सूचीयतादे

कच्यते । शुक्लचूणे शीतेऽविरितं वा लघ्यते तत्र सह-
चारिणी निरयमूढिश्चर वक्षसा सा तवत् नक्षत्रादेना
स्मरमेव । वेऽप्यमी पुराय जर्तं वृद्धिरूपेण रिधिपत्तः
अथ इव द्वीपमद्राद्यानि धारयन्ति तत्र प्रियकरासे-
ऽवस्ताकमेव । स स्वमेवं धापास्यद्वयः सन्मरुत न
वेत्त वेदि । 'एकत्र प्रतिपाषित्वं' इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः ।
('एकत्र प्रतिपाषित्वं साकं गवांसि निगतम् । इन्द्रः
सोमस्य काणुका ॥ ' ऋषः ८।७७।४) । एतेन प्रवले-
नायित्त्वं साकं योग्येन, यथासि पात्राणि सोमस्य पूर्णाणि
इन्द्रः काणुका काममाना' वामुक्त्वाव्यस्य सान्द्रयो
वर्षा ऋषयः, आकारस्तु विमन्त्रादेयाः, अथवा
वात्सवान्देयादयः (वात्सवानि = विवर्णि इति तुर्गः)
कार्तं प्रियं क उदकं सोम रत्नत्तकं वेपु तानि इति ह्य)
निरुक्तोक्तः । काणुकादाव्यविकल्पा योजनीया । तदेव
सर्जनं वेनचिन्मन्त्रोणाभियुक्तप्रनामभ्येन्द्रोत्पत्ते प्रसिद्ध-
तण्माभावेऽपि वेदस्य तदन्मुपगमात्सिद्धमर्गंराम् ।

वच्छ्रानितस्त्वोमः । ४२ ॥

भाष्यम्— ' पर ह्यु श्लिष्टामान्यमण्यम् ' (१।१।
८।२१) इत्येति ।

वा— परं तु ध्रुविनामान्यमण्यमिति । यत्रमान-
स्तवप्रार्थयिता इन्द्रश्च शर्षभानः सर्वदाऽस्ति । वीरुता
नाम यत्रसि वनपद्मालपाणि निरालाः । अथवा सर्व-
नोक्त्याः कृपा, नीचय । प्रमण्ड, कुशीदृष्टि, स
हि प्रमूहतरमण्यमिष्पनीयेनं ददाति । नीचाशायः
पण्डः तदीयं धनं नैचामारसम् । तत्र सर्वमयशङ्कभूत
मेदा भर्षणप्रयुक्तेस्तदस्त्रकगाहरेति । शेषं यतार्थम् ।
लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् । ४३ ॥

भाष्यम्— ' आग्नेय्याऽऽनीध्रमुपनिष्ठते ' इति विवा-
नाद्विरिनाशनामेव मन्त्राणा भवति लिङ्गोपदेशः ।
यदि वेऽपि मन्त्रेनास्तवदने, आग्नेय्या नासिगच्छनि-
घानात् ।

वा— आग्नेय्येवमिन्द्रा देवतया लिङ्गेन तदभिधान-
सामर्थेन स च उपदेशः । तदर्थार्हेना मन्त्रश्च श्लो-
कः । देवतावृत्तितो मेषं स्मरति स चार्थोपपत्त्येन मन्त्रः
प्रकथयति सा तस्य देवता नाभिघनमादेत । एतदेव-

त्येऽपि मन्त्रे अनेकदेवतात्सत्यद्वययोगे सति तदेवमय-
देवाभावात् । प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोप-
पद्यते ।

ऊहः । ४४ ॥

भाष्यम्— ऊहदशमं च विवक्षितार्थानामेव भवति ।
निवृहदर्थेनम् ? ' न पित्रा वर्धते न माता ' इति । अन्ये
वर्धते इति गम्यते । प्रत्यक्षं क्रौमात्सौमस्याविरिदेवते
मातादयः । शब्देन न वर्धते इति ज्ञे । का पुनः सन्दस्य
हृदि । यद्ब्रह्मचरननुकचनस्ययोगः ।

वा— ऊहदशमं ' न माता वर्धते ' इति । अर्थे च
पुष्ट्यादिरुदेः प्रत्यक्षत्वात्प्रतिषेधाभवात् ' आनर्थक्या-
सद्वेष्टे ' (२।१।१।१८) इति शब्दे विश्रयते । तत्रापि
स्यौर्यादिरुदयस्य भवात्प्रतिषेधाभवात्तत्वेन द्वित्यनुवृत्त्य-
नयोः प्रतिषेधः । स चार्थपरत्वे सर्वकण्टकविरोधगमात्सुपा-
दित्सावा सत्यामरुत्पत्ते । या चान्यपदद्विरुद्वान्प्रतीति-
रिच न । यत्रपि मातृवृत्तौना कार्यात्सामग्र्यभिभेदादेन
च मेऽभिदेऽन्यतर उदेवावुनयति तथापि न्यायावगात-
नृत्यनीर्तनाभ्यायभेदेपूवृत्तयथावात् प्रवृत्तौ विवक्षितार्थता
विश्रयते । अन्यथा तु तद्वद्वमविजृम्भेन भाव्येत । तथा
' यत्रप्यन्यदेवतः पशुप्रायेव्येव मनोहा कार्या ' इत्युह-
प्रतिदर्शनम्, एतम् ' उखाया वरानाम् ' इत्येवमादीना
यथार्थमूहितनामैव आम्नामपि विवक्षितार्थं भविष्यति ।
दत्तया प्राङ्गणद्वारागे अन्यकल्पने च अहद्वदं
करव्येत ।

विधिश्चाश्च । ४५ ॥

भाष्यम्— विधिश्चाश्च विवक्षितार्थानेन मन्त्रान-
नुवृत्ति ' वात द्विमाः दत्ता वर्पाणि जी चान्मस्येतदेवाः
ऽऽह ' इति ।

वा— विधिरेव च गद्यप्रतिपत्तयानुपपत्तौः
यान्यास्त्राननिर्देवनादिप्रतिक्षार्थप्रदानपरतं दर्शयति ।
अर्थानाशयमे हि तर्कं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्विरि-
वचना मन्त्रः इति सिद्धम् ।

आ— ' यदि दृष्टार्थदेव स्यान्मन्त्रान्मानमनर्थ-
वम् । मन्त्रावगात्तद्वदं चैत्तदुच्चारणतो परम् ॥ '
अत्रमिधीयते— ' यस्म हृदं न ऊभवेत् स्यात् नन्या-

दृष्टकल्पना । अनुष्ठेयमभूतेक्षेह मन्त्रोच्चारणमर्थ-
यत् ॥ स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदय ।
एवं दृष्टार्थतावाभावाद्दृष्टपरिकल्पना ॥ तस्मात्-
प्रत्यक्षानेनैवं मन्त्राणामुपचारात् । उपायमिदमभा-
देव त्वदृष्टपरिकल्पनम् ॥'

नोस— संगतिः— विषिसममिमादृष्ट—अर्गनाद-
निवागमन्तर अवतरस्यत्या तदसममिमादृष्टमन्त्र
विचार ।

वि-- ' मन्त्रा उच्यन्ते प्रथमेति किमदृष्टैव हेतव ।
सोपेयून् पुरोदाद्यमथोदाद्ये मासका ॥, श्राद्धेनापि
तद्भानात् मन्त्रं पुनैव हेतव ।, न तद्भानस्य दृष्टत्वात्
दृष्टं परमदृष्टव । '

गुरुमतेन— ' मन्त्राणां शोभेन्द्रं कश्चो विनि
योक्ते ।, न मन्त्रलिङ्गसिद्धायेमनुचरीत्यतः ॥ '

भाट्ट— मन्त्राणां प्रथमार्थमेव प्रामाण्यमस्ति न चेति
चिन्ताया न तत्राद्विधिवत् प्रामाण्यम्, तस्य द्वितीयं
निष्कर्षिष्यमाणत्वात् । नापि सावचनेन अर्थवादानत्,
तेषां हि स्मिद्धितेन विधिना परैकवाक्यत्वात् युक्त-
स्वसमर्पितप्राप्तत्वात्—आमनाविषयवस्तुवाच्यज्ञानजनक-
त्वम् । मन्त्राणां तु दूरतन्वये परैकवाक्यत्वात्पुनरपि न
तद्विषया प्रामाण्यमत्र । नापि प्राप्तान् स्वतन्वयेण
वाक्यार्थं, परार्थविषयोपस्थितं वात् । नाप्यर्थसंज्ञकत्वेन
प्रामाण्यम्, अन्विद्यतायैवैकत्वमायेन तदसमात् ।
सामग्र्यप्रमाणवर्धमानेन यथास्यैवास्तुतात्सेष । न च
प्रामाण्यात्तदपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्राङ्गी-
कार, यथानुपासकत्वेनापि स्मृतिविद्ये नियममन्त्र-
मनान्वेषणम् । प्रयोगवर्तमानताप्रकारेण स्मृतिवैध-
व्याचन । अन्तेऽधिकारव्यवहारप्रणयित्वा अनयतन्वद्
मन्त्राणां मन्त्राणां उच्चारणमत्र अदृष्टार्थं विधीयते ।
स्वाध्यायविधिश्चेत्स्वाध्यायविधौ प्रयोगप्राप्तसामग्र्यत्वेन
अप्यत्र विद्यते इति न कश्चित्प्रोच । इति प्राप्ते, अधि-
धीयते । दृष्टे समन्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसम-
वेतार्थमभूतिरेव समया मन्त्राणां प्रयोजनम् । अर्थमथवा
कामं मन्त्रदृष्ट प्रयोजनम् । यन्पठे तु तत्रापि मन्त्रः
अर्थमवाप्नुयात्, प्रकाशन परमदृष्टार्थमिति वस्तुम् ।

समा तु कदाशरामिन्त्यचिरैव दृष्टं प्रयोजनमर्थं
मानेऽप्यपाह्वम् । अनुष्ठाशा त्वदृष्टार्थत्वेनेत्येव
विस्तृतः । न त्वेवापत्ता तर्पेन अदृष्टार्थत्वम् । न
च मन्त्राणां नियमेन पाठेऽर्थत्वम्, तद्वचनेन मन्त्रेण
स्मृत्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य चादृष्टकल्पनेऽपि
न दोषः । न चैवं वाक्यार्थदेव तन्त्रेण मन्त्राणां विनि-
योगसिद्धौ पुनरुपेया क्वचिद्विनियोगकण व्यर्थमिति
वाच्यम् । गुणपरिष्कारार्थकत्वेन कार्यत्वान् । तथाहि,
अर्थप्राप्ते अन्वयादाने विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां सिद्धेन
प्राक्समानानां प्राक्प्रमाणात् पूर्वमेव प्रवृत्तेन ' ता-
चतुर्गिरिप्रमाणात् ' इति वचनेन मन्त्रस्वरूपमभिव्यक्ति-
ज्ञानमाशया विहितत्वात् एतद्वचनान्वापि मन्त्राणां
आशयनस्व च प्राप्तिप्रभवे एतद्वचनप्रवृत्तिव्यतिहायात्
एतच्चवत्कचतु स्वरूपगुणव्यतिरिति निश्चीयते ।
तथा लिङ्गवैक्यामिवपरात्रभूताशरामान्वासे प्राक्समन्त्रस्य
मन्त्रस्य तत्र, पूर्वप्रवृत्तेन ' इमापरदृष्टान् रसानामुत्सवे-
धाभिधानीमावत् ' इत्येव वचनेन मन्त्राविशिष्टप्राप्ते
अश्वयन्त्रत्वेन विहिते पूर्वम् पञ्चविंशत्यायां यदं
रसानामिच्छित्स्वरूपेपरिष्कारात् पृथक् । न च पृथ-
क परिष्कारायां स्वाधीनानि, परार्थकल्पनं प्राप्तत्वात् इति
नैदीयम् । अधाभिधानीसक्यरूपस्वार्थरूपेण नियेयत्वात्,
अन्वयित्स्वरूपपरार्थस्य अर्थसिद्धित्वेन अकल्पनीयकालं,
प्राक्प्रमाणत्वात्पृथक्तया प्राप्तवाशान्वाच्य । अत एव
यत् प्राक्प्रमाणत्वात्पृथक्तयेव परिष्काराशयस्व प्रवृत्तिः
यथा— ' पञ्च पञ्चनरा मन्त्राः ' इत्यादीं गतान् प्राप्त-
पञ्चनरमन्त्रे पञ्चवित्तिवपरिष्कारकत्वं तत्रैव वत् ।
यन्मपि च श्रेष्ठी परिष्कार्या यथा ' तादृष्टं वदेत् '
इत्यादीं तत्रापि न शक्नु । वदेव मन्त्राणामर्थसाकरत्वेऽपि
न क्वचिद्विनियोगार्थत्वम् । न चैवमपि प्रामाण्यात्,
वाक्यार्थानुपस्थापितात् । सामारिष्ठ्यमन्त्राणां च
तु पदार्थविषया । यथा हि श्राद्धोद्योषं प्रति काली-
भूतज्ञानविषयत्वाच्च प्रमाणमिति सर्वदर्शनमत्र तथा
पदार्थज्ञानमपि कारकत्वात् पदार्थोऽपि त्वयेत्यपि वक्त-
व्यमिति । अतश्च मन्त्रविनियोगविधौ मन्त्राणां पदार्थ-
त्वात् युक्तं प्रामाण्यमिति । अन्तु वा प्रामाण्यात्तदपि

प्रबोधनवत्तन्नामभावेन स्वाध्यायविष्णुपपत्तेर्न षडिदोषः ।
प्रबोधनमयंयादवदैव स्पष्टम् ।

मण्डन— ' मन्त्रस्थायो विवक्षितः । '

शंकर— ' मन्त्राणां न प्रमाणम् । '

● मन्त्राधिकरणम् । मन्त्राणां प्रबोधनविशेषः
(मन्त्राभिवरणे वक्ष्यते) । [अर्थात्ताधिकरणे तु]
मन्त्राणामपि प्रबोधनवत्त्वात् प्रामाण्यमस्ति इत्येतावत्
सिद्धम् । श्रु. १।२।१. ● मन्त्राधिकरणे स्वर्थाद-
प्रबोधित- मन्त्रस्मारित- इत्येवैवतादित्युच्यतेनामार्थच्छिन्न-
धात्वर्थभावान्त्वधर्मप्रमितौ अर्थादाना प्रोक्तकृतयेव
मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यं सिद्धवति । सोम.
१।२।१. ● मन्त्राधिकरणे ' उक्तस्वाध्यायसयोगः ' (१।२।१।४२) इत्येव कल्याण प्रवाहमित्येतया निर-
व्रज्यवशविधिषिपयव प्रपञ्चितम् । कु. १।३।३।१०.
● मन्त्राधिकरणे कद्रुमन्त्रेऽपि अनुपङ्ग उक्तः । ' धर्मकृ-
त्वा ते ' (इम. १।१।६९।३) इत्यस्माच्च, तद्विगत्यामुचि
' त्वं नू न इष्टं तं रथि दाः ' इति श्रुतेः तदेव अनु-
पेक्षेण द्रष्टव्यं इति (ता. १. १५७) । बाल. १. ६०.
● मन्त्राधिकरणे चेतनप्रतिपादयेदु मन्त्रेषु तत्तुल्याना
देवतानाम्, अचेतनप्रतिपादयेदु तदभिमानिवेद्याना
शाब्दशेषः, न तु प्रबोधित. इति अवोचाम । कु. १।१।
१५।४७. ● मन्त्राधिकरणे तु अर्थमकारणरूपद्वारमु-
त्पादनेन मन्त्राणां स्मारकतया प्रामाण्यं सिध्यति इति
गुल्लव्यम् । सोम. १।२।१. ● मन्त्राभिवरणे प्रथम-
मन्त्रस्याऽऽप्यर्थक्येऽपि प्रथमस्य आध्यर्थक्यसिद्धयर्थे
प्रथमे विविरङ्गीकृत । रमायनं. १. १४६. ● मन्त्र-
ाधिकरणे मन्त्राणां अभिधानार्थैवमुक्तम् । सु. १.
६८८, उच्चारणमन्त्रप्रबोधनत्वं च निरस्तम् । १.
६८९. ● अनुपेक्षयत्प्रवक्तव्यमर्थं मन्त्राधिकरणे
सिद्धम् । कु. ३।२।१।१, ● अर्गाभिधानरक्षणद्वार
संयोगान् मन्त्रेषु ऋतुशेषदत्त मन्त्राधिकरणे व्यक्त्यापितम् ।
३।२।१।१. ● ' चत्वारि शृङ्गा ' इत्यत्र तु विपुर्वति
श्रोत्रुराग्रे प्रयुक्तस्य थोऽर्थं. त मन्त्राधिकरणे व्याख्यातः ।
३।२।८।२४. १. २७०. ● ' देवान् यामिर्नयेत् इदानीं
च ' इत्यादिमन्त्राणां चन्द्वाविना विधिवत्किप्रतिष्ठात्

विधायकत्व नास्ति इति विधिमन्त्राधिकरणे (२।१।६)
उक्तम् । सोम. १।२।१. ● नियमविधिप्रकारश्च श्रौ-
ऽपि कौस्तुभे मन्त्राधिकरणे प्रदर्शितः । भाट्ट. ४।२।१.
● मनोतास्तामिगन्धे देवतायानिमनोतापदशामानाधिकर-
ण्येन लक्षणाधीनरूप इत्युक्त मन्त्राधिकरणे । कौ.
२।१।६।२१, ● मन्त्रेष्वपि हि अशुद्धव्यकारित्वं
तन्निवृत्तयैरेव प्रमेयम्, न मन्त्राणाम् । अत एव
मन्त्राणां पदार्थविधेयैव प्रामाण्यं इत्युक्त मन्त्राधिकरणे ।
१।३।६।१२, ६ यथा न नास्य वाक्यम् (' यद्य-
प्यवदैवत्यः पशु आग्नेयैव मनोता कार्वा ') वाक्यभा-
रिणो उक्तनियतं कर्तव्यं तस्य प्रकृतौ अन्यायानिगदत्वेन
अप्रवृत्तवत्त्वं चिन्तु उक्तंनियतं कर्तव्यमेव, तथा मन्त्रा-
धिकरणे एव प्रपञ्चितम् । ३।३।७।१४. १. ३५९.
● ऋतवेः प्रोक्तवृत्ततात्पदोपघमधानत्वे, पूर्वपूर्वसा.
ञ्च. अर्थादर्थेवैव स्यादनुविचय्य प्रयोक्तुः, उक्त-
रोक्तस्याः क्वच सातन्यानुपपत्तिः इत्यादि मन्त्राधिकरणे
अपीचाम । कु. २।१।१०. ● यन्मार्थातुनादवत्ये
अपि अनपिगतसमुपापादिगोचरत्वेन प्रामाण्योपपत्तिः
मन्त्राधिकरणे उक्ता । कौ. २।२।३।३, ● समीकृतदि-
विधिषिपि न बृहद्रथतत्त्वादिविधेश्च, चिन्तु तत्तुल्य-
श्रीनरम्भरीभूत-गुणामिधानजन्यत्वात्तारापूर्वत्वाद्यत्त्व-
विधयेऽत्युक्त मन्त्राधिकरणे । ३।१।४।८. ● ' चतुर्भि-
रभिमादत्ते ' इत्यत्र प्रचयशिष्टकद्रुशतुयाद एवाव ननुभिः
इति शब्दः मन्त्राधिकरणोक्ततुल्यविधित्वाद्येवैव पूर्व-
पक्षः । सोम. १।२।७।२४. ● न चैव पदव्याहरो
पञ्चावपि (' तं पशन्तिराशिपा ' इत्यत्र) अर्था-
हृत्यस्य पदस्य प्यलेनापि स्मरणोपपत्तेः, नावश्यमुच्चा-
रणीयपत्तिः । मन्त्राधिकरणोक्तमन्त्राद्येन पठित-
मन्त्रेणैव अन्वहृतमन्त्रेष्वपि प्रबोधनप्रतीत्यर्थप्रकाशयेतु
उच्चारणोपपत्तेः । कौ. २।१।१८।१०. ● यद्यपि च
इत्यत्रवाक्यस्य (' सुधीस्वदधति ' इत्यस्य) अर्थवाक्ये
सन्निहितव्यवहाराभावेन अर्थवादत्वमेव न निर्बहतीति,
तदपि आपाततः । ' अर्थावादी वा ' इति मन्त्राधि-
करणगुणसूत्रवृत्त्या प्राकृत्यिकविधिविधित्वात्प्रामाण्य-
मपि भिद्येदेवज्ञानमेव वृत्तन्यायकस्य स्वयंस्वरूपपत्तेः ।

कु. १।१।१७।२९ पृ. ११६ * मन्त्रगतानां पदानां मन्त्राधिकरणव्यायेन प्रयोगशब्दे अर्थाभिप्रायस्त्वेन विद्युत्प्रयोगः । कौ. १।१।७।३२, * 'तस्मिन्दिवाति-गुणाधना' (१।१।१२।२३) इत्यस्यैकसूत्रत्वेऽपि मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रत्वम् ('तदर्थमाह्नात्-मन्त्र-नर्तकत्वम्' १।२।४।३९ इति सूत्रवत्) प्रत्येकं प्रथमाल्-सूत्रोपस्थासौ व्याख्यानोक्तार्थं न विरुध्यते । १।१।१३।२३ * मन्त्राधिकरणभाष्ये विद्वत्किञ्चिदप्यन्वयप्रस्ता-दप्यस्य यज्ञपतिप्रथमस्य सुवेदान्तप्रथमफाल्गुन नियुक्तत्वम् । पराक्रम . ४८।१, * अयंवादानामनयनार्थपत्त्वान्वाये ' विधिगान्धाक्ष ' इति मन्त्राधिकरणस्यानुसूत्र-विशेषः । कु. १।२।१।१८.

* मन्त्रानुसारेण व्याख्याभाष्ये पदार्थस्य सकोच-अयुक्तः । मन्त्रो हि अनुष्ठानकाले पदार्थं प्रकाशयन्-पदार्थयोगे । न च जैषातुकारेण दोषमन्त्रोचो युक्तः । पराक्रम . ४३।१, * मन्त्रानुसारेण निराह्वयस्य विषे सकोच इन्द्रवीजाधिकरणे निराहृतः । ४३।१, * मन्त्रानुसारेण विषे, पर्यवसाननियमः । ४३।२

* मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः । भा. १।१।१९।६१, * मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात-आपारे दर्शयुष्-मासकौ । १२।३।१।२।२८. मीको पृ. ८५८ 'आपारे मन्त्रान्ते' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातो वक्षोर्धारावामाश्रितवने । १२।३।१।२।२६-२७. मीको. पृ. ४७ 'अधिकरणे वक्षोर्धारावाम्' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * मन्त्रान्ते-वर्मशारम्भ-करणमन्त्रेषु । १२।३।१।०।२७. मीको पृ. १३६४ 'करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते-वर्मशारम्भ' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

* मन्त्रापचारो नाम्नो मन्त्र-प्रतिनिधीयते । न शब्दस्य प्रतिनिधिः । वा. ६।१।१-१८८.

* मन्त्राभिधेयज्ञानगति-प्रतिद्विक्रियात्म्यस्य (युक्तस्य) प्रथमं भावितं, तथापि प्रतिद्विक्रियात्म्यमभि-धानज्ञानवर्धमानम्, मन्त्रस्य प्रतिद्विक्रियात्म्यव्यवस्थाभि-धदित्वाप्रतिपत्तौ ध्रुवज्ञानव्यवस्थायाः मन्त्राभिधेयस्य

द्विधान्यवकल्पनरूपौ विपर्यय-पक्षाद्भवति । सु. पृ. ११०५.

* मन्त्राभेदे तत्पथि षष्ठभेदात् विषयान्तरम् । षष्ठभेदेन हि प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । वा. ३।८।७।१७.

* मन्त्रार्थः यैक एव तत्र मन्त्राधिकार्यार्थिषा । भा. १।१।१९।०२, * मन्त्रार्थं ह्यनुकल्प्ये नौरकं न मन्त्रादराणि । अर्थवशाणि हि तानि न स्वल्प-प्रधानानि । ९।१।२।६. * मन्त्रार्थान् पथविशेषैः मन्त्रविदो वर्णयन्ति । वृहती १।१।७।२४ पृ. २००. * मन्त्रार्थस्य यत्र नानात्वं तत्र मन्त्रस्य आनुचिर्भावेति, यथा अत्रौ लोच्युत्साया । भा. १।१।१।२।४२

* मन्त्रार्थाधिगमोपायाः । अर्थ-प्रकरण-सूक्त-देयता-आर्ष-निगम-निरुक्त-व्याकरणशान्ति-अधि-गमोपायाः । वा. १।२।४।४१ । अत्र सुधा-अर्थ-स्वमर्थ्ये पदांतररामानाधिकरणविशेषणम् । प्रत्यक्ष-प्रक्रमे ! भूक्त-देवताज्ञान-अन्वयकल्पिन्नायामुपि देवता-ज्ञानदेतु-यैव अर्थज्ञानोपायः । आर्षशान्त्यर्थे 'अहं मनु-रभवत्स्यं' इत्यादौ अस्मदर्थज्ञानहेतुत्वेन अर्थज्ञानो-पायत्वम् । पृ. १११.

* मन्त्रार्थप्रतिपत्ति-मन्त्रप्रयोजकतुर्वा मन्त्रशब्दे-वेति विचारः । मन्त्रयागस्य कृत्स्नस्य विधिविधौर्ध्व-सिद्ध-मन्त्राधिकरणे (१।२।४।३१-४५) ।

अभेद-प्रतिपत्तिः । अस्मिन्नाधिकरणे 'तदर्थमाह्वय' इत्यादिपञ्चदशमि एते मन्त्र-अर्थप्रकाशक इत्ये-तवत् अवगतम् । मन्त्रार्थप्रतिपत्ति-मन्त्रप्रयोजकतुर्वा-मन्त्रशब्दोर्वा इत्येतन् सुखकारक-स्वप्न-न-निर्धारितम् । तत्र अनुष्ठानवेष्टमूलाद्युपेयस्मरणार्थेन करणमन्त्राणां वक्षो-भाष्यवार्तिकादिद्वय-मन्त्रशोक्तुर्ध्व-मन्त्रान्त्य-शब्द-शेष-मन्त्रते । ननु क्व न मूल्याभेदे किन्तु श्रेष्ठ-देव-मन्त्राण्ये, शब्दोच्चारणस्य पर-प्रत्येक-शब्दशेषवत्-नत्वस्याभावात् । नहि स्वमित्येव शब्दशेषाय वाक्य-प्रयोग-अर्थवान् भवति । यन्तु-तदर्थवशेषस्य शब्द-शेषोपात् पूर्व-अवस्था-भावितात् । नहि अत्रुदेऽर्थे-वाक्यरचना-सुच्यते । मन्त्राण्येऽपि 'अस्मिन्निष्ठेषु-शब्दार्थ' (१।२।४।३२) इति लौकिकस्य वैदिकस्य च

पाठस्य अर्थात्तौर्धं निर्विदोषं ब्रुवत् भोऽतएव मन्त्रवन्तं
 शान्दशेषं अभ्युपगच्छति । अन्वया षोके भोऽः शान्द-
 शेषः, मन्त्रेण तु व्याप्यितः इति हेतुव्यपदेशः ।

रिद्ध भोऽतएव मन्त्रतः शान्दशेषः इत्यमर्यः मन्त्र-
 गणपदस्यैव एव लभ्यते । प्रथमे हि सर्वे मन्त्राः
 संशोषपरिचयः । तथाहि, 'इमे त्वोर्वे त्वा' इत्यर्थं मन्त्र-
 शास्त्रादेशेन विनिश्चयः । तत्र ताश्चान्तरात् तस्यमन्त्रस्य
 संशोषपरिचयत्वात् विनिश्चयव्यपदेश 'शान्दे ऽन्वित्' इत्य-
 ष्यध्याहार्यम् । शान्दे इति संशोषने प्रथमा 'संशोषने च'
 इति धात्वन्तस्यैव विहितम् । संशोषत् शान्दम् । 'इमे त्वा
 कर्त्तुं त्वा ऽन्वित्' इति शान्दां प्रथि शान्दोऽर्थः ।
 मन्त्रं प्रयुज्जानो ज्ञानविति । तत्राज्ज्ञा शान्ता अनु-
 ब्रान्ति । शान्ताशान्देन हि तदभिमानिनी देवता
 अमेधेन उरनवति । तदथ ऐन्द्रमन्त्र तज्ज्ञापनस्य
 च तत्रान्वये न विरह्यते । 'अभिमानविषयदेशस्तु
 ज्ञिगोनामुक्तिव्याप्तम्' इति वादगणपत्यूजे (२।१।५।३)
 तद्राज्यादे च स्पष्टमेतत् । 'विश्वो हेम्यं यथास्य' इत्यादौ
 तु गुरुवादेतत् ।

नतु देवत्वविषयवैक्यादिकं नामे निराकारिते ।
 कथं निराकारितं कल्प्यमानवत्, न तु कल्प्यत् ।
 फलतु गुरुवारस्य देवत्वविषयवैक्यं अभिमानं कर्त्तव्य-
 धिमानं च इति पाठविनिश्चयत्वेन प्राज्ञविधाने ।

इत्थं, श्लोकाश्रयिणीया क्रमः देवतास्तुविषयः स्तुत्य-
 देवताः प्रथमे तद्गुरुमर्शिताः । स्तुतिराकथनात् गुरुत-
 प्रथमे शेषमन्त्रस्य लोकाभिदात्वात् । लोके हि श्लोका
 गणपदादिभिः स्तुत्यं स्तोत्रं । गुरुत्वथ उरुत चमरधरं
 चानानं प्रथेदति । तैदेऽपि तथा भावम् । न च
 सामानि गातु-शान्दार्थं च शक्ति-प्रतिभक्षुत्सादितस्तुत्य-
 गुणवेषं श्लोकायां शशीयाथ क्रमः शक्नुमन्ति कर्त्तुम्
 'अथा आयाहि क्षीतये' इत्यादिसंशोषविमर्शव्युत्प-
 षेतेः ।

किंच, शशीयाथमृचा शान्तं विहितम् 'भक्त-
 मन्त्राद्' इति । पूर्वपूर्वस्य क्रमः उत्तरमुत्तरमर्थेन
 प्रयोज्यते इति अविच्छेदेन उक्तोक्तस्य क्रमः पूर्वपूर्व-
 मर्षार्थमुत्तरा विरमति इति उक्तव्युत्पत्तम् । नहि एव

शक्तिः शोः प्रयुक्तं अर्थात्तौषः कथमपि संभवति,
 तत्तदगणताने तत्तदर्थार्थोपपत्तव्यमित्यस्य उन्नेतरस्यात् ।
 क्रमः श्लोकेनैव गुरुवाश्रयत्वात् । तत्तत्स्तुत्यदेवताया एव
 प्रयुक्तं अर्थात्तौषे तु न शक्तिः विरह्यते ।

किञ्च, शान्दस्य तृतीये 'मन्त्राणां कर्त्तव्यत्वात्तन्वात्तानेन
 कर्त्तव्यत्वं विहितम् । तन्वात् कर्त्तव्यं यवनाप्यत्वात्' (१२।३।
 १।२५) इत्यधिकृत्ये कथमन्त्रेण मन्त्रान्तेन कर्त्तव्य-
 त्वं विहितम् । विहितम् । मन्त्रार्थमन्त्रस्य प्रतीकत्ववत्त्वं
 अनुष्ठानहेतुस्य च अशरी मन्त्रोपयोग तत् । अनुष्ठेयार्थ-
 म्नाथ ततः अनुष्ठानं इति क्रमः स्वात् । ताश्च अनुष्ठे-
 यार्थमन्त्रस्यैव स्पष्टहितत्वात् कथं मन्त्रान्तेन कर्त्तव्यत्वं वि-
 त्तो भवेत् । मन्त्रोपदेशत्वात् एव मन्त्राः शान्द-
 शेषाद्युपगमात् न कथिदिशेषः । न न एतं तति
 कथमन्त्राणां अदृष्टार्थत्वात्तानि । देवतामन्त्राश्रयोप्य
 मन्त्रस्यैव अनुष्ठानहेतुत्वात्तान्वात् इति वाच्यम् । देवता-
 नां शान्दशेष आदायैव दृष्टार्थत्वं मन्त्रात्, ननु-
 मन्त्रार्थमन्त्रेण कथमन्त्रेणानभिवाचित् तथैव अभ्यु-
 त्ततराथ । न च भोऽतएवदेवताशान्दशेषस्य कथं
 दृष्टत् देवतामन्त्रस्युत्पत्तत् इति वाच्यम् । तर्हि
 लोकेऽपि वाच्यत्वं परत्वावाच्यत्वात् दृष्टत्तानुपपत्तिः,
 परतुदेवताशान्दत्वात् । अनुष्ठानादिना लोके परम्यम्
 शान्दशेषस्य दृष्टत् इति चेत्, तैदेऽपि उक्तव्यं, देवता-
 संशोषतादितिद्वारा तस्य तदुपपत्तेः । 'देवतां परिपू-
 मरीत्यात् । यथा इदं विव । तदेताना परिपूम् । अथो
 यथा बभूवसे प्रतिश्रोत्र्यदेदं कथित्यामिति । प्रथमेन तद-
 ध्युः देवेभ्यः प्रतिश्रोत्र्यं वहिदति । आत्मनोऽहितिष्ये ।
 'आत्मनिष्णु मा यातव्यमितिष्यत्वात् । अतिः पुत्रात् ।
 तिष्णुमः पञ्चत् । ताम्नामेन प्रतिश्रोत्र्यायात्तानिति ।
 'अति होतारविदं तं हुने इति देवेभ्य एव प्रतिश्रोत्र्य
 यथेन यजते' 'यथाह । ब्रह्मधर्मं मेभ्य मन्त्रव्यामि
 देवेभ्यः प्रजापतये तेन राण्याहमिति । प्रज वै ब्रह्मा ।
 ब्रह्म एव देवेभ्यः प्रजापतये प्रतिश्रोत्र्य अर्थं मेभ्यं
 यज्जाति । न देवतास्य आश्रयत्वे । यवीत्यात् भरति ।
 इत्यादिगाव्ययोगेन सति भाष अनुष्ठानः । इत्याह
 विशेषः । लोके वाच्यत्वं मन्त्रोपपत्तव्यत्वात्

अशास्ते चार्थे वाक्यरचनायोगात् प्रयोक्तुः अर्थज्ञानं नास्त्यतीतमिति । न तु तत्त्वभेदोक्तवृत्तव्यवधिपक्षीभूतम्, परब्रह्मवायनेच्छैष वाक्यप्रयोगात् । मन्त्राणां तु अर्थोक्त-
 चेपत्वेन निरूपितत्वात् तदप्रयोक्तव्यं नानवश्यम् । तथा च अनुपपन्नरूपि मन्त्रप्रयोगो न विरु-
 ध्यते । नहि चक्रगुरुप्रदानमपि श्रोतृपार्श्वार्थयोधे प्रयोज-
 नम् । अ-सुपपन्नरूप- इत्युक्तारिकास्तु विरित- - वास्तुदसा-
 रिचिन्तनपर्यायस्यो र्मुक्तप्रदानां ज्ञानदेशोपदर्शनात् ।
 ' देवदत्त घटप्रदानम् ' इत्यत्र मन्त्रेण प्रथमा । उन्मोचन
 अनिमुक्तौघ्नं ज्ञानम् । ज्ञानं श्रोतरी, ज्ञानं प्रयो-
 क्ति । तत्रैव अग्निमुक्तौघ्नं देवदत्तमित्यत्र यत् घटप्रदान-
 ज्ञानं तदनुक्तं प्रयोक्तव्यमप्यत्रोक्तं वाक्यार्थः । एत-
 द्निघण्टोश्च मन्त्रोक्तस्य तदतिशयोक्त्या श्रोतृणां प्रयोक्तव्यं
 उक्तव्यमनोऽपि न सर्वथा कार्यकारी । सर्वोपपन्न
 घटप्रदानज्ञानमेव कार्यकारी, अन्यथा ' देवदत्त '
 इत्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमत्रापि ।

न च छन्दोऽथवाज्ञाने ' वो ह वा अर्चिर्दिवाप्यं-
 च्छन्दोदेवताज्ञानेन मन्त्रेण याज्यति याऽव्यायति वा '
 इत्युक्तस्य ' तन्मादेवतानि मन्त्रेभ्यो विनात् ' इति
 विधानात् प्रयोक्तव्ये अर्थज्ञानमावश्यकं इति वाच्यम् ।
 नहि अत्र देवताज्ञानं वाक्यार्थज्ञानरूपं विवेकम्,
 सुलक्षणम् मन्त्रोच्चारणदेव तन्निष्ठे । ऋषिच्छन्दोविषये
 तदप्रमत्तम् । किन्तु अस्य मन्त्रस्य अग्निदेवता, इन्द्रो
 देवता इत्येव सुपपन्ना पुलनजघाणालेन देवतापरिज्ञा-
 नान् ऋषिच्छन्दोज्ञानान् चिन्तयितुम् । तत्रैव काला-
 यादिप्रतीतवर्तानुमतिप्रतिपत्तयः मन्त्रार्थज्ञानमाये-
 ऽपि सुप्रभवेव । प्रयोक्तुः मन्त्रार्थज्ञानस्य आवश्यकत्वे
 देवताज्ञानविधेयपर्यायसि न प्रयोक्तुः तदावश्यक इति
 प्रतीतम् ।

अथ एव च उपनीतमानस्य चन्द्रो लपन्तीतमानस्य
 च मन्त्रविषयः संगच्छन्ते । नहि तस्य मन्त्रार्थज्ञानं बध-
 मपि समामने । अस्य मन्त्रस्य इव देवता इति एतन्न-
 यन्त्रं तु बधविधिप्रदं यितुं शक्यते । ग्राहयन्ति च
 शिष्टाः । तथा ' गापत्याः विश्वामित्र ऋषिः, गापथी
 छन्दः, तविता देवता ' इत्यादि ।

अत एव च सर्वाङ्गोपसहरणाय प्रवृत्तेषु बल
 सुनेषु वानि मन्त्रार्थस्य अङ्गत्वात् नोपनिश्चयम् ।
 न च तेषु ऋषिच्छन्दोज्ञानस्यापि अनुपपन्नात् अङ्ग-
 न स्मात् इति वाच्यम् । इत्यत्रोक्तः । नहि मन्त्रेणैव ऋ-
 मन्त्र ऋष्यारिज्ञानं तत्र विवक्षितम् । शशीपातुं कृ-
 शान्तयेन मन्त्रमात्रम् तदङ्गमस्मात् । किन्तु नहिर्हेतुं वाच-
 यितुमुपपन्नोपपत्ताविधावकं तत् ।

किञ्च सर्वत्रोक्ते चतुरस्य तृतीये ' वस्यै देवता
 हविर्गृहीत स्यात् वा भवायेत् यत् ऋषिच्छन्दः ' इति
 वाक्यमुदाहर्य इतिहासपुराणमन्त्रार्थेवाद्यप्यपिदेवता
 रूपज्ञानं अत्र विवक्षितं इति पूर्वपक्षकिना आशेष एव
 इत्यस्यो देवताप्रतीपादकस्य आन्त्यादिशब्दस्य भवत्वात्
 तस्य च प्रथमोपस्थितस्य त्वयो प्रमाणात्वात्, अत्रै
 कार्यनिभवे तत्त्वे अर्थे कार्यविज्ञानात्, इह न अत्रै
 ध्यानसमवादात् देवतागच्छस्यैव ध्यानं इति सिद्धान्तितम्
 (संक्षेपे. ४।३।७) । तन्वायेन ' मन्त्रेभ्यो विनात् '
 इत्यप्यपि देवतागच्छस्यैव विवक्षितत्वात् मन्त्रक-
 वाक्यार्थज्ञानरूपं तत् इति दूरापारम् । न च मन्त्रक-
 वाक्यज्ञानस्य देवताज्ञानस्य अस्तुप्रतिपत्तिप्रयोगात् वा-
 मन्त्रकस्य उदाहरोक्तेः, ' इति शाण्ड्याच्छिवादि ' इत्यस्य
 इति उदाहरणस्य उदाहरणस्य, ' चतुर्भिर्भ्रिगादे ' इत्यस्य
 उदाहरो तृतीयाविशेषश्च इति वाच्यम् । प्रयोक्तुं अर्थं
 ज्ञानानुपपन्नोऽपि तुल्यत्वात् । ' इये त्वा ' इति मन्त्रो
 हि माकाह्वा ' शस्ये छिन्तुमि ' उक्त्याहारं शस्ये
 छेदनप्रकारकः । तद्व्याहारश्च ' इति शाण्ड्याच्छिवादि
 इति विनिबोधकवाक्यस्य । एव च आदौ विनिबोध-
 कवाक्येन एव शाण्ड्येदेने अवगतं पुनः मन्त्रा-
 तन्मन्त्रस्य आदौर्णामन्त्रस्यैवम् । एवं न मन्त्र-
 ज्ञानार्थस्य अस्तुप्रतिपत्तिप्रयोगस्य अनुपपत्तात्
 कथं तद्द्वारा मन्त्राङ्गं कथयन्तमव । तस्मात् अतिशय
 विरोधकत्वेन छेदनानुपपत्तौ मन्त्राणां साधनत्वात् तृतीय-
 श्रुत्यादेरविरोध उपपद्यते । अथवा ' रथश्रेयेन मन्त्रे-
 न्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ' इत्यस्यो तृतीयायाः वा गतिः ।
 ' व्युद्धं वा एतन्नस्य यद्दृश्यतेन किन्ते । इत्यन्-
 एवम् उक्तानामुक्तव्येति विदुः यन्त्रेण यत्स्य उक्तव्ये'

‘उभूत्वा एव उभाभ्यां चर्चनं यत्तुः मन्त्रस्य सगृह्यै’ इत्यकारित्यस्यैवा अपि अत्रातु इत्यम् । न च मन्त्रजन्य-
 प्राद्वोषस्य प्रयोऽनुगच्छतामात्रे एतेषुकारभावात् उहो-
 च्छेद इति वाच्यम् । नहि उहो शब्दत्रयोस्य दृष्टार्थेन
 मपि प्रयोचनम्, शब्दोन्मत्तान्ते तस्य व्याख्यात् । किन्तु
 प्राद्वत्स्य वैद्वतायांमिथानाकस्यमावः तत्र योजम् । तथाच
 ‘शस्रपे वो जुष्टं प्रोक्षामि’ इति प्राद्वत्स्य अग्नि-
 देवस्यनेतिप्रोक्षणस्य अपि प्रति शीतिप्रोक्षणत्वापदे
 समर्थस्य सीयेष्टी सूयदेवत्ववीद्विशेषकामिथाने अनाकस्या
 अग्निचरस्य म्वाते सूयंरुद प्रक्षेप्यम् । ‘न माया चर्चते
 न पिशा’ ‘तस्तादृचं नोदेह’ इत्याहूहृदस्यै अपि च लिङ्गं
 भवति ।

अनुमन्त्रणारिमत्या अपि तत्तत्सुल्लेखताया एव शब्द-
 दोषजननाः, न तु प्रयोक्तुः । ‘प्रसिद्धा वा अनुमन्त्र-
 न्ते’ ‘अभिषेकस्य मन्त्र जपति’ ‘स्वनाभिमत्यपते,
 अभिमृष्य मन्त्रं जपति, अभिमुरोरेन अभिषेधाय वा
 जपति’ इति कस्यमाप्यहूः । ‘मन्त्रमुच्चारणेन मन्त्रा-
 र्थत्वेन छत्समेत् । शीतयेणं चमनात् सूयम्’ इति लक्ष्मण्य
 (अनुमन्त्रणप्रश्नास्य) प्रामाणिकत्वेऽपि सन्नेरेत् इत्यनेन
 यावदाप्यभिषेधाय मन्त्रजन्यत्वात् न विरहितम् । किन्तु
 मन्त्रार्थत्वात्कारणमेव विरहितम् । तत्र विनिर्गोचरत्वात्
 अनुमन्त्रणस्यैव तुल्यम् । अत एव मन्त्रोच्चारणतदर्थ-
 ग्गणयोः समानतात्पर्यस्योपपत्त्यै ‘उच्चारयेत्’ इति
 शब्दः उच्यते । ‘इति गार्हपत्यसुविष्टते’ इत्यस्य च इति
 मन्त्रेण गार्हपत्यसुविष्टे उद्गुत्वात् प्रत्ययत्पत्ति इत्यर्थः ।

‘तदनुनीयिष्यहोषेयः, ऋः शेषश्च मुच्ये शेषयिष्यति’
 इत्यारिष्यवचनोपपत्ति इति । ‘उपस्थितिस्यु लोचः
 स्यात्’ इत्यत्र च उक्तत्वात् यमि श्रावणुन्वते । वस्तु-
 त्वात् उर्ध्वात् प्राप्य अथवात् उपस्थितेः । मन्त्रेण
 गार्हपत्यसुविष्टे विहर्तार्यः । अतश्चापि मन्त्रार्थजन्यं न
 मन्त्रोपदेशात् ।

तथा च उद्देश्ये कल्पसूत्रदिष्टः विनियोगजन्यं
 वचनास्य अर्थजन्यत्वात् अपि मन्त्रप्रयोगः शिष्टः ।
 मन्त्रार्थजन्यत्वेन अनुमन्त्रणे तु अनुमन्त्रणः । ‘यौऽप्येव इत्
 उच्यं मन्त्रसन्तु’ इति अत्रात् । ‘व्याजुस्यं माहाहारः

विराभूत्, अमील देवं न विजानाति योऽप्यम्’
 इत्यादिदिक्ता तु नहि नित्यत्वात्वेन ज्ञानप्रसंगार्था इति
 निरुक्ते वासराचार्यैः स्पष्टमेवमिहितम् । एतेन ‘मन्त्रा-
 र्थेनो जपत् जुह्वत् तथैवाभ्यापयत् द्विजः । स्वर्गं लोक-
 मनाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥’ इत्याद्यपि व्याख्यातम् ।
 छु. पृ. ४६-५०.

० मन्त्राविधायकत्वाधिपरणम् । २।१।६।३०
 -३१ । इदमेव विधिमन्त्राधिपरणम् ।

० मन्त्राप्रान्तक्रमः (मन्त्रपाठ क्रमः) अनुग्रहानक्रम-
 नियामकः । तदभावे तु विद्याकक्षत्वेनोपतुक्तस्यापि विधि-
 याकस्य पदार्थजननियामकत्वं । माहृ. ५।१।४.

० मन्त्रोक्तं ‘मन्त्रम्’ इति क्व अक्षयुंयजमानोभय-
 गामि ज्योतिष्टोमे उपरवेणु । वि. ३।८।१६, ० वेद्युति-
 क्रमप्रकरणमन्त्रोक्तं (‘अत्राविष्णु मा नामवचनमिषं’
 इत्यारिमन्त्रोक्तम्) क्व अप्यर्थेनैव दर्शयुंमावयोपचार-
 होमे । ३।८।१५.

० मन्त्रोच्चारणं अर्थप्रत्यायनार्थमेव भवे । भा.
 १।२।४।३२. ० मन्त्रोच्चारणं प्रतिप्रत्याया अत्यर्थो एवम्
 कार्यं चातुर्मास्यगतदणप्रपत्तेषु दक्षिणविहारे । १२।१।
 १।१८. ० मन्त्रोच्चारणस्य यागप्रयोगे प्रयोजनं ह्य-
 मेव अपर्णत्वात्प्रत्यय-मन्त्रैरेव मन्त्रार्थं स्वार्थ्यः इति ।
 नियमस्य तु अदर्थं प्रयोजनम् । भा. १।२।८।३१-४५.

० ‘मन्त्रोपदेशोऽयं तद्गृह्यत्वाच्छब्दस्य’ इति
 योऽप्ये न्याय उक्तः तैनेन न्यायेन अदृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश
 एव न भाषितोपदेशः । (इदं पूर्वपक्षे) । भा. १।२।१।
 ५।२३ । (‘मन्त्रोपदेशो वा न भाषितस्य’ इति
 १।२।१।१२।१ पूर्वपक्षस्य, उ एतावती न्यायः । कै.)

० ‘मन्त्रोपदेशोऽयं तद्गृह्यत्वाच्छब्दस्य’ । मन्त्रप्रामाण्ये
 पेश्येण पठिताना मन्त्रप्रामेव अत्राप्राम्ये ‘इमान्प्रामान्
 रथानामुत्सव इवशाभिधानामात्वे’ इत्यादी उच्येते
 मन्त्रस्यत्वात् तादृशस्य शब्दस्य इति न्यायार्थवर्षः ।
 तेन न्यायेन मन्त्रप्रामाण्ये अदृष्टोऽपि प्रामाण्योत्पत्ते
 मत्त. मन्त्रोपदेश एव गती वैतान्द्रायावत्स्यः इति
 उच्यतेऽर्थवर्षः । कै.

बहुनिवि, खं इमे मन्त्र एतस्यै मधेयुः । उभयमपि गा मृत्नो भूदिति नियमः नियते । यदि द्वायुपस्युसैत्, एतौ ते वायु इति ब्रूयात् । यदि बहून्, एते ते वायव इति ब्रूयात् । तस्मादेतद्व्यतिङ्गमिति ।

झा— मन्त्राणामिदानीमुद्घिन्यन्ते (प्राथमस्तुतावशिष्टो मन्त्रोह एवेदानी चिन्त्यते इत्यर्थः) । 'अथये ब्रुह निरुपामि' इति 'ब्रीह्रीणा मेघ सुमनन्मानः' इत्येतौ मन्त्रौ ऋ सोमंदिपु नीवागदिपु न उहितौ, उत नेति एवमे 'मृत्तौ यादशो मन्त्रमोदकेन हि वाहनाः । प्राप्यते पितृवौ, तस्मान्नोहसन्धाय-पत्पते ॥' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'मृत्तौ यादशं स्वं मन्त्राणां हि विपञ्जिताम् । तादृगोवाति-देष्टव्यं पितृवौ नाचिरहितम् ॥' तस्माद्ब्रूह ।

सोम— मयमपादे मन्त्रोद्घन्याये एत व्यान्तर-ध्वजिलेमेने समोदोहोद्वावयमन्त्रा शोभेद्वाज समोद-किवार तत्सगदसकरोहनिचार च चरिसमाप्य इदानीं स एव मन्त्रेः प्रस्तूयते इत्यनन्तरम् । मयमपादे प्रायेण मृत्तुवै त्रिचारितः । अत्र पादे (सुवीये) तु प्रायेण वचनोद्घिन्यते, प्रस्तूयत्यु अवकाः । सूत्रार्थस्तु— मृत्तौ यथा उदाचिमत्तदुक्ततया मन्त्रा उदयना क्ताद-पुर्वैव मन्त्रे. अर्धनामभिधानं, वृत्तं तद्विकारस्यान् उक्त-म्यामपि तवौ पितृवोपि नयेत् त्रिचिरदसुक्तेरेव अभि-धानं कर्तव्य इति प्रापितं पञ्च षडभ्येन निराचष्टे । नेत देवम् । अयं चकारंत्तत्त वैष्टेऽयं यथाऽऽस्मात्तमन्त्र-प्रकाशकतासममन्त्र इति ।

वि— 'अग्निनीषादयो नोश्वा ऊना वा, नहि चोद-नात् । निरसा देवदशीरोऽष्टदशसुते तव ॥' ('इन्द्राय मखरने नैराग्नेशदशकसम्' इत्यदौ नीवागदिपवे उहो ष्टयः) ।

भाट्ट— 'अग्नेरह देवपन्नत्र' 'ब्रीह्रीणा मेघ' इत्यदिमन्त्रेषु समोदार्थेनादिपुक्तिरलेन अग्निनीषादि-पदस्य सोमंदिपुपरिपु द्वायवस्यकवमिनिस्तान्यपामाया लक्षः उहः सिद्ध एव श्रेयसादिवत् । तद्वदो न पदान्तर-श्लेषेणामयो भावः उहः परमापशिष्टोऽपि आदिप्य समःधीयते । मृत्तौ हि अग्निनीषादिपदेन अग्निनीषादीना

लक्षणायेन अपूर्वसाधनत्वेन स्वेषु प्रतिपादनात् पूर्वा-नीवागदीनामपि तैवैव रूपेण प्रकाशनेपत्ते. न पदान्तर-प्रक्षेपो युक्तः । अत एव 'पामान्' इति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य मृत्तवाविव एतपाशिकया विद्वान्नाथपि लक्षण्येषु एवरायशागकत्वात् नोहः । नहि 'अग्निनीषादस्य द्यकत्या अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादिपरम्, अपि तु स्वयमेव' शक्यादन्वेन रूपेण शब्दे भवति लक्षणा' इति न्यायात् । विदोपतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्, तस्य चादिपदेन लक्षण्यैव प्रतीते. स्यात्स्यापि तवैव प्रतीतिशब्दो नोहसिद्धिः । इति प्राप्ते, अथपि अपूर्वसाधनस्य मृत्तौ उद्देयताऽवच्छेदकत्वे अग्निनीषादिपदेन स्वयकि-पन्ननेपदारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि एतुयार्थ इत्यर्थोऽवगाहने । अत एव शक्तिवन्त्रोक्तोऽपि ब्रीहि-न्यामित्तादिप्रकारक एव, न तु अपूर्वसाधनत्वपराश । लिङ्गनस्त्वभुतिवारयेन तद्व्यतिङ्गस्य उद्देयत्वेऽपि मन्त्रार्थार्थनीषाम्यादिपवे लक्षण्यया प्रमाणाभावात् । अथ एव तादृगोपेनापि श्रेयसागन्तादृष्टकत् विरोधे एव श्रयदेवतादौ सम्भवे कल्पते, न तु उद्देयत्वाऽरुठे दनेऽपि अपूर्वसाधनत्वे । अतश्च उपपत्तुमभवेन द्वारस्य शक्तिवन्त्रोक्तस्य विद्वान्ने अतिदेशे तत्पुत्रमभवेन प्राध्यापणस्य आग्राहिकस्य सोमोदी गामात् द्रव्यदिष्टपर्य-पदांतरप्रक्षेपो युक्त एव । अत एव अग्निनीषादिपदाभा-अवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण मृत्तौ निरुक्तकारिबन्-कत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभावे इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुं मयन्त्रत्वेऽपि युक्त एव तस्य विद्वौ लोपः । तत्र तु एतावान् निरोधः, कार्याभावे लोप एव, अथान्ते तु तन्मन्त्रोपपत्तव्यप्रामाण्यमिति ।

यत्तु मूले मृत्तवायेन नावकात्स्य तत्वेन विवेकगतं, अपि तु अपूर्वसाधनत्वाविरोधोपाकत्वेन, इत्यस्या आश्ल-यैस्तापतेः । अतश्च आग्राहिकस्य स्वस्वेषु अपिपशि-तत्वात् युक्त एव पदान्तश्लेष इति, तत्र, उपात्ते मृत्तवायेन ब्रीहिसंवाया विद्वान्नादेश अतुक्रने वैगुमा-नापते, येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता, देवैव रूपेण नियमादष्ट प्रथपि जनकत्वोचितत्वात् । यत्तु अग्नि-पदेन शब्दरूपदेवतापराशनायै लक्षणावयवमभवे इति,

प्रयोगेऽपि स्मृतिसंज्ञायाः अत्रुत्ताने सामर्थ्यात् स्मारकत्वावगतौ स्मृतिव्यतिरेकेन चानुष्ठानस्य स्मृतिक्रमेण क्रमस्य न्यायकत्वात् मन्त्राक्षयपाठयोः विरोधे मन्त्राक्षयानुष्ठाने पश्चाद्विहितस्यापि आक्षेपस्य प्रागनुष्ठानं इत्युक्ते, ननु ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव दृष्टमनुष्ठेयस्वरूपं प्रयोजन इत्यागच्छ्य 'अरविदेशे स' इति सूत्रपर्यायेन कर्त्तव्यमित्यन्वयार्थो ब्राह्मणपाठ इति कथ्यते । 'अरविदेशः सः' इति क्व सूत्रद्वयं कथयति तत्र विरोधे षडिति न तु आक्षेपेऽपि । सु. पृ. ६६७.

ॐ मन्त्रगतानुष्ठाने स्मृतौ प्रयोगरूपरामार्थ्यात् वस्मादुत्पत्तिदेशः सः । ५।१।१।१६ ॥

दशपूर्वमन्त्रपठः अग्नीषोमीयपाठः पूर्वमन्त्रान्तः आग्नेयपाठः पश्चादाग्नात् । द्वावपि आग्नेयपाठानुष्ठाने पूर्वमन्त्रपठे, अग्नीषोमीयपाठानुष्ठाने पश्चादाग्नात्, एव आक्षेपान्तरात् वाच्यमानपाठे न । एवं षडिति ब्राह्मणपाठो वा ऋगीयान् मन्त्रपाठो वा इति विचारे न्यनियम इति पूर्वपक्षे तु उपस्थेन निरस्य सिद्धान्तमिह । ब्राह्मणपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधे मन्त्रतः मन्त्रपाठानुष्ठाने अत्रुत्तानं स्यात् । मन्त्रपाठो ऋगीयान् । प्रयोगेऽप्यन्वयानुष्ठाने प्रयोगे रूपस्य मन्त्रत्वव्यत्ययस्य सामर्थ्यात् समशयात् । मन्त्रो हि प्रयोगे समनैति । ब्राह्मणं तु विषयं कृत्वापि क्व प्रयोगे न समनैति । तस्मात् न ब्राह्मणपाठ अरविदेशः प्रयोगोत्पत्तेः, रेचः प्रदेतो भवति । अनुष्ठाने मन्त्रः संनिहृष्टः ब्राह्मणं तु विप्रहृष्टम् । तस्मात् मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठवत् ऋगीयान् । तथा च मन्त्रानुष्ठाने आग्नेयः पूर्वं पश्चादग्नीषोमीयः इति सिद्धान्तः । के.

० " विधानं सदस्यं ब्राह्मणं सारमिष्यति । 'मन्त्रवस्तु विद्येते स्मात्' इत्येतद्विदित्वे ॥ " वा. २।१।६।१२ पृ. ४६२.

० मन्त्रत्वं तद्व्यवहारात्प्रयोजनानामिति वा नास्तीति विचारे नास्तीति निर्णयः । २।१।९।१४. ० मन्त्रत्वं नास्ति उद्भिदादीनाम्, अप्येद्व्यवहारात् । वा. १।४।१।१. ० विशिष्टकामपदसमुद्भासकत्वात्प्रयोगेऽप्यन्वयस्य । सु. पृ. ९९. ० मन्त्रत्वेन आख्यात-

विशेषाणां विविधलिखितेषु वस्तु इति न नियमः । वा. २।१।६।१० पृ. ४६१.

० मन्त्रनियमार्थवत्ता । यस्य (पते) तु अरवि-
र्यता क्वनं क्रमान्तरे तदुच्चारणव्याप्यप्रमाणमात्रं
कमन्त्रत्वं न युक्त इति नियमार्थवत्ता । वा. १।१।६।
३१-२.

० मन्त्रपदानां एतदिदं प्रयोगं यत्र समवेतयो
प्रकाशयति इति । भा. १।१।१।१३६.

० मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् प्रत्यः, यथा आग्नेय-
शीषेययोः क्रमे । ५।१।९।१६. ० मन्त्रपाठात् मन्त्र-
लिङ्गोद्भिदादीनामनुष्ठानं वन्तान् । संकर्ष. ४।२।६.

० मन्त्रपाठानन्तरमेव पदानुष्ठानम् । १।१।३।
३।२५.

० मन्त्रवैरूप्येऽप्युक्तयोः तुल्ये अर्चानियम
सामर्थ्ये मन्त्रतावन्वियमः अदृष्टार्थं । अथवा अनेक
व्याप्यादिस्मरणेषुऽप्यनेके वाक्यनियमात् । (अदृष्टार्थेण ।
इदं पूर्वपक्षे) । वा. १।१।४।२२-३.

० मन्त्रप्रार्थनः देवतास्य व्यर्थः । सु.
पृ. ६४९. ० लिङ्गविनियोगमन्त्रप्रकारादयस्य वस्तु-
प्रयत्नस्य पुण्येऽप्यनुष्ठानस्य निराकृतं मन्त्राधिकरण-
भाष्ये । पराक्रमः. ४।८।१.

० मन्त्रप्रकारादयस्य । 'येषां पुण्यानुष्ठानमर्थवित्तं
प्रतीकं । तेषां मन्त्रप्रकारवत्त्वं नानुष्ठापितानि भवेत् ॥'
वा. ३।२।१।०।२७.

० मन्त्रप्रकारादयस्य । कथमन्त्रप्रकारादयस्य
वाच्यमात्रम् । ३।८।१।२६-२८.

० मन्त्रप्रतिपाद्यस्य प्रवाप्यादेशेऽपि देवतात्वम् ।
'प्रवापते न तदेतन्न्यस्य इति जुहुवान्' इत्यादी ।
संकर्ष. २।४।२.

० मन्त्रप्रयोगः वर्षमालीतोऽप्यनुष्ठानवत् । १।
३।७।२८-२९. मीको. पृ. ३६४. 'अन्यथाऽप्यनुष्ठानं
कर्ममालीनमन्त्रप्रयोगः' इत्यत्र व्यतिरेकं द्रष्टव्यम् ।
० अर्चामिथानार्थं मन्त्रप्रयोगः । भा. ८।३।६।१६.

० मन्त्रप्रयोगकाले उच्यतेऽप्यनुष्ठानमिति विनि-
योक्तव्येऽपि अनुष्ठानम् । सु. पृ. २२१२.

० मन्त्रप्रामाण्यम् । मन्त्राणां पदार्थत्वेन प्रामाण्य-
 वाक्यार्थे पदार्थानां प्रामाण्यान्वयपसमात् इति पार्थी-
 सारविधित्वात् शास्त्रदीपिकायामाहुः । तन्वार्थः तर्कपदे
 'उपनी वाऽनचना' स्तु' इति सूत्रे (११।७।२४)
 आचार्यैः 'अनाभिषीयते, यन्प्रयन्ति मूलान्तरं न नः ।
 पदार्थानां तु मूलत्वमिदं ब्रह्मभवावत् ॥' इति वाक्या-
 र्थप्रतीतौ पदार्थानां नश्यत्त्वञ्चम् । दर्शपूर्णमासादि-
 प्रयोगविहितेषु श्रुतिलिङ्गादिविनियोग्या मन्त्रा पदार्थत्वेन
 प्रविष्टा वाक्यैक्यावशतश्च इति मन्त्रोपनिषदा दर्शपूर्ण-
 मासार्चिमान्ता विदधते महापादवाक्य दर्शपूर्णमासादि-
 प्रयोगविधेः महावाक्यार्थे पदार्थमूना मन्त्रा प्रामाण्यमात्र
 कमान्ते इति । गुरुचरणारस्तु एनं कर्त्तुं मीमादिवत्
 पदार्थविषयैव एषा प्रामाण्यं स्यात्, न शब्दविषया
 इति दूषयित्वा न्मृतिवत् वाद्यार्थलक्षणमेव एषा
 प्रामाण्यं इत्याह । अह्नसोमेत्थरस्तु अगधियत्तार्थगच्छल-
 मप्याह । 'प्रकथितस्मृतिनिर्गन्त मन्त्राणां चरन्तेऽन-
 यत् । देवताइत्यनं यद्य मान् वस्याप्रविश यः ॥
 मन्त्राणां यद्योऽपि पूर्वपानं पदिष्यते । मे देवीत्यात्म
 वादिराजमन्त्राणां मात्रमन्त्रता ॥ कलाणां त्वा (शामा-
 नि) विभक्तैः पद्मलाभ्यपत्स यत् । स्वाभिसत् निशार्थं
 कर्त्तव्यं च चरन्ते ॥ मन्त्रकामगुरोरात्म ब्रह्मणकमत्राण-
 नम् । ताम्भ्य निशयो यश्च यथाहृहश्च मन्त्रयः ॥
 तदर्थपरतासां स्यात् सर्वा नैराग्यया भवेत् । सर्वसाधारण
 त्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ॥ कर्मजाते तु उपदेशे मन्त्र-
 योऽर्थसदस्त । इमे तादितु चोद्यार्थं स्तिन्दनीत्यादि
 पूर्त्तये ॥ अनाभिव्यादिशब्दस्य स्थाने यथादिनाम च ।
 विद्वान्ते मन्त्रोपेक्ष प्रशस्त्यामात्र इत्यर्थे ॥ यथास्मात्-
 प्रयोगस्तु केच्योऽर्थवियकणे । यदि तदर्थवस्थेऽपि
 नैतदन्व स्यात् प्रयोजनम् ॥ ततो धर्मप्रमाणतः अनाया-
 नैर सिध्यति । एवमादिसारूपस्य प्रशस्त्ये हि कर्मता ॥
 समीहितानुज्ञाभावात् कथञ्चित् प्रतीयते ॥ अपूर्वसाधन
 त्वेन यत्रयत्तत् प्रशस्त्ये । विधिप्रज्ञानुज्ञादत्तश्च तथापि
 प्रमाणतः ॥ अपूर्वसाधनत्वाच्च लनन्तौ समीहिते ।
 आत्मनोऽह्मन्त्वत्वेनेन मन्त्रः ध्यातायभस्वते ॥ अभुल-
 द्रययमादिरुत्तनाय प्रमाणतः । (स्मृत्यैवपरत्ते

स्वादिनि सर्वमनुसुचन् ॥)' इति । (न्यायमुखाया
 इमे श्रोता. वृ. ९७-९८) ।

तत्रापि गुरुचरणौक्ते वाद्यार्थलक्षणे प्रामाण्ये लोके-
 श्रोक्ते च सर्वमन्त्रताप्रारणे मन्त्रार्थानुसंधानविषये
 प्रामाण्ये जपमन्त्रेषु आयातितस्यो शेषोऽस्त्येव । अवि-
 क्षितार्थकमुच्चारणमान एव हि जपः । तदुक्तं ब्राह्मणे
 (२।१।११ अथिकरणारम्भे द्वाह्यदीपिकाया) 'यन
 क्तमामि अर्थे अथिबक्षित्वा उच्चारणमान अहृष्टमि
 क्रियते यथा वैष्णवीमृचमन्त्रेषु स जपः' इति
 (शास्त्रदीपिकाया तु 'यन क्तममि अर्थप्रत्यक्ष अवि-
 क्षित्वा उच्चारणमान अहृष्टय द्विक्ते 'वैष्णवीमृच्य
 वाग् यन्त्या' इत्यादौ स जपः' इति अक्षरपरिपाटी) ।
 'तन क्तममि' इति अविशब्दात् स्वचिदर्थमात्रोऽपि
 प्रतीयते । ततश्च अस्ततः कुतो याथार्थ्यं कुतो वा
 अनुसंधानम् इति चेत् । तत्र । जपमन्त्राणा-
 मभि 'सर्वां शब्द सर्वाणि वज्रपि तर्थाभि धामानि वाच-
 स्तोत्रेण गदिरन्त उरुति' इति गुणगुणितन्त्रार्थेऽर्थ-
 त्वम्' मन्त्रे विधियोगात् गुणगुणितन्त्रार्थेऽर्थे तत्त्वार्थं
 मन्त्रेयैव । तेन तेषां मन्त्रार्थानुसंधानविषये प्रामाण्यं
 समवायेव । वाद्यार्थे तु तत्रापि अजातमेव ।

तनु तत्रापि लक्षणया याथार्थ्यं वाच्येन । अत एव
 अर्थेऽनुसंधाने 'पुम एवार्थेदिवा दहते' इत्यादितु
 अर्थार्थेषु 'गुणगदन्तु' इत्युक्तम् 'दूरभवत्वात्'
 इत्यादिसूत्रे उच्यते 'उच्यते च वाद्यार्थेषु च, इति चेत्,
 न । तेषुदाहरेषु समवायेन तदुक्तम्, न तु अर्थ
 नियमः । अत्रोक्तं तु एतेन अर्थोऽपि गुणिन स्तुति-
 नुसंधानात्समवात् । अत एव अर्थानुसंधाने एव
 'प्रकथितस्मृतौ ब्रह्मसुदायिदत्' इत्यन महाभूत
 विदकत्वेन भाष्योक्ता व्याख्या 'एव तु (विन्दु)
 स्तुतिवमेव हीयते' इति दूषयित्वा अर्थवादादिमूलिका
 सूक्तिप्रत्यक्षनिमित्तेण अर्थोऽपि प्रशस्त्ये. अत्रोक्तं
 एतेन स्तुतिरहीयता (वादिके), एवमात् लोकेऽपि
 माद्यार्थं अजातमेव, मन्त्रार्थानुसंधानविषये तु प्रामाण्यं
 समवाये इति वदेयं दुर्क इति विदम् ।

ननु एवमपि खानमन्त्राणां कथं शब्दरिषया प्रामाण्यं इति चेत् । उच्यते । तेषामनन्दलयात्मिण्यन्त्यामि-
 श्रुत्वादेन शब्दलुक्कृतत्वात् गात्रप्रमाणनृणात्मन्य-
 न्मार्गदेन शब्दप्रमाणान्तर्भावत् । सा च इवमपि
 श्रुत्वादेः प्रज्ञापनेर्दृष्ट्यादियु विद्या न समजति । अत-
 स्तान्मयी व्याप्नोति इति ईदृश पदार्थविषया प्रामाण्य
 मिशैरुक्तम् । वाच. पु. ७०-७२

● मन्त्रब्राह्मणयोः । ' गौतम यत्र नाम स्यात्
 हचिद् ब्राह्मणमन्त्रयोः । तत्रानुवादरूपत्वात् मन्त्राणां
 गौतमेत्यने ॥ ' अथर्वणामपि (यत्र) ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य
 च गौतमम् , तत्र ब्राह्मणस्य अत्यन्तप्रसिद्धिपितृत्वात्
 प्रथमप्रवृत्तेश्च अत्यन्तप्रमाणात्कै त्वथै गौतममयुक्तम् ।

' मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थयन्त्रामान्तरं तत्परतन्त्रज्ञैः ।
 शिरोविन स्वाथैर्मतीयं मुख्यं सुकौं हि गौतमोऽनेमिरु-
 मातः ॥ ' या. ३।१।२।३ प्र ७५३. ● मन्त्रब्राह्मणयोः
 संबन्धनमेव चपत्तयात् उच्यते । पूर्वमेव अग्नि-
 धेनुप' , इति प्राप्ते, ' यदहमि वैश्वानरात्तरहस्यं
 सममेव' । इत्यान्वयश्रवणेः एकारमिवमात्ररूपवशात्-
 विधानात् उच्यते इति एवमिधेनुपः । संसर्पे. २।१।२७.

● मन्त्रब्राह्मणयोर्विषये अत्यन्तस्य यत्र गौतमो ब्राह्मण-
 षोधा व्याप्यते तत्र मन्त्राणां गौतमा युक्तः मन्त्रस्य लिङ्ग-
 रूपत्वात् ब्राह्मणस्य च श्रुतिरूपत्वात् । ' वैश्वानरात्तर-
 हस्यं चानु चान्' इति ब्राह्मणस्य तु शक्त्यन्वयमेव
 ' प्रजासांरं' इति मन्त्रान्तिदेन चाप्येऽनुपगतः । सु.
 प्र १००.

● मन्त्रब्राह्मणतामना वेदाः । या. ३।३।१।१ प्र.
 ८०१.

● मन्त्रभूयस्त्वन्वायायः (संसर्पे. १।१।४) । इह हा
 हनेऽपि मन्त्रभूयस्त्वन्वायेन एवार्थेणात्र विरक्ष्यसमाः ।
 (इह ईतरेते) । संसर्पे. १।१।१५, ० पथी अनुवाजेः
 एवार्थेणाः शिवारत्नश्रुत्याः । अन्वयः ' देवान् यत्र'
 इति मन्त्रभूयस्त्वे एव शब्दं भूयात् । प्रजासां त्र
 पद्यन्तु ब्रह्मण्ये मेगाननुदन्तु । अन्ये मन्त्रभूयस्त्व-
 न्वायेन विरक्ष्येत् इति पूर्वश्रवः । ३।३।८.

● मन्त्रभेदाभेदपूर्वतल अदृष्टपरोजनभेदाभेदयोः ।
 सु प्र. ७०५.

● मन्त्ररूपं त्रिधिरूप चेति त्रिधिर्यं भगवत्-
 वाक्यम् । वाच. प्र. ९.

ॐ मन्त्रलक्षणम् ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राण्या । २।१।७।३२॥

भाष्यम्— मन्त्रगतो भावशब्दो विषयज्ञो नेति
 परोक्षितम् । कोऽय मन्त्रो गामेति ? उच्यते । अशते
 मन्त्रे तदतो भावगतः कथं विचारित इति । इदमर्थो-
 ऽधिकृत्य पूर्वं श्रद्धयम् । उच्यते अशते मन्त्र इति । तदर्थे-
 वेयु मन्त्राण्या । अग्निमानस्य चोदनेषु एवंजादीयेषु
 अग्निमुक्ता उपस्थितानि मन्त्राणांमदे, मन्त्रानुपवापन,
 मन्त्रा वर्तन्ते इति ।

मपित्तमिदं सदाशम् । अग्निमानस्य भापि वेदिमन्त्रस्य
 इत्युच्यते, यथा ' वसन्ताप कृषिमुलानात्मने' इति । न
 नक्ष्य श्रुत्यनेदेन तत्र तत्र उपदेष्टुमिति नृशब्दलक्ष्य ।
 ' ऋषयोऽपि पदार्थानां नामं यान्ति पृथक्कथाः ।
 लक्षणेन तु सिद्धानाममन्त्रं यामि विपञ्चितः ॥'
 उदाहरणम्, ' मेरोऽसि' इत्येवमादयोऽस्फुटाः । ' इषे
 दा' इत्येवमादयोऽस्फुटाः । ' आशुदां अने' इत्यपि ।
 ' अग्निर्षो' इति स्तुतिः । मन्त्रा ' एषो मय'
 इति । प्रथमतः ' अशी ते इन्द्र मिच्छते बुधैरिव'
 इति । परिदेयम् ' अमे अन्विके' इति । द्वैः
 ' अमीदीमि' इति । अन्वेषणम् ' सोऽसि क्तयोऽसि'
 इति । पृथम् ' श्रुच्छामि गा' इति । आरत्नानम् ' इव
 वेदिः' इति । अनुपद्, ' अन्विच्छेण पक्षिणेण' इति ।
 प्रयोग वेद्यं चानु स्वर्षं च । सामर्थ्यमभिधानम् ।
 तत्त्वेदं श्रुतिस्तरेणोदाहरणपदेनेनोऽऽस्फुटम् । एतदपि
 प्रापिकमेव । अस्मिन्ना अत्र च मन्त्रा भवन्ति ' ईदं
 आसि वन्द्यश्चासिन्' इति । त्यागव्याध ' तासां
 यानि' इति । आर्थात् ' यामानि ' खोऽकमयत प्रजाः
 इत्येव' इति । श्रुतिरपि ' वापुर्षे विधिः देवता' इति ।
 मन्त्र. ' न वेतद्विदो यदि ब्राह्मण वा मन्त्रेऽब्राह्मणः सो
 वा' इति । परिदेयम् ' ये मामनुशतं ते मां प्रप-
 सुमन्व' इति । द्वै. ' अशुतः शोमानाह' इति ।

ये अम्युपेतार्थेऽस्त्याः अश्रीकृष्णपरमार्थकरणहृदप्रतिष्ठाः
लघुपर्यास्ते न मन्द्रावन्ते नाऽऽस्य लुक्वेति इति ।
साहस्री. १७६.

● मन्द्रः स्वराः प्रायणीयायाम्, स च प्रायणीया-
प्रयुक्त एव न परमापूर्वप्रयुक्तः ज्योतिषोमे । भा. १।१।
२।२-३ वर्णकं २. ● 'मन्द्रं प्राक्तःसग्ने' ज्योति-
षोमे । सु. घ. ११८१. ● 'मन्द्र प्रायणीयायाम्'
ज्योतिषोमे । वा. ३।३।२।१ घ. ८१२. ● 'मन्द्रा-
ऽभिभूतिः केतुयज्ञानाम्' इत्यारभ्य 'मध्यमि' इत्यन्ते
भाषा एते मन्द्रः, स च मद्यो विनिबुध्यते इति
सिद्धान्तः । पूर्वकण्ठ 'मन्द्राऽभिभूतिः केतुयज्ञाना-
वाग्नुषाणा सोमस्य ह्ययत्' इति तुमिप्रसयाकः पृथक्,
'वसुपद्मणस्य सोम देव ... लङ्कूलस्तोपदूतो भसयामि'
इति मध्यमव्यासकः पृथक् वर्तन्वः इति । ३।२।१०।
२७. नौको. घ. १५९८ 'गुणमिधानाधिकरणम्'
इत्यत्र इत्यन्तम् । ● 'मन्द्रवा आश्रमागतम्'
दर्शपूर्णमासयोः । वा. ३।३।२।१ घ. ८११.

● मन्द्रादिः मध्यमन्तः तृतिनिषिद्धमत्तपद्मश-
नयोः सकलो मन्त्रः । गुणमिधानाधिकरणम् । ३।२।
१०।२७.

● मन्द्रतरः स्वराः आतिव्यापाम्, स चाऽऽतिव्या-
प्युक्तो न परमापूर्वप्रयुक्तः ज्योतिषोमे । भा. १।१।२।
२-३ वर्णकं २. ● 'मन्द्रतरमातिव्यापाम्' ज्योति-
षोमे । वा. ३।३।२।१ घ. ८१२.

● मन्द्रतरादिधर्मस्य 'मास्तम्भरति चम् मन्द्रं
वनमति शरम्' इत्यक्षराश्लेषक स्वरतिष्ठवस्तुक्तम् । तेन
न वर्णनिष्ठोऽथो धर्मः । मणि. घ. १६९

● मन्त्रतोः उत्तमपुरषैकवचनस्य प्रदत्तो मातृकः ।
अतादृशरूपेण जायतः तादृशरूपरूपेण प्रहासः ।
प्रहासार्थिकं व्यञ्जनतामस्यं इति आलंकारिकाः । मणि.
घ. ११६.

● मयून्तुत्यम् । वेदेत-मयून्तुत्यममयने । तदवा,
मयून्तुत्य नृत्यः अन्वदत्तनिबन्धे अन्वृ संनिबन्धे । भा.
३।३।२।१०.

● मरणं अनिषत्कालम् । भा. १।१।२।३।३६.
● मरणान्तरं व्याधिरिति न्यायः । साहस्री.
१४२.

● मरणस्य निःशेषमृत्तिनीवसंस्मरणसाधकत्वं
जन्मान्तरिपत्य क्वचिदमेत्य अस्मरणात् अवशीयते ।
घातमात्रस्य तु स्वल्पमाने प्रहृषिः बाह्यच्छिदी, प्रथमस्त्री'
भोगप्रवृत्तिवत् । सु. घ. १२५. ● मरणे 'स्वचित्
स्वामिनः सने प्रतिनिधिर्वापः । ६।३।८।२२ । परन्तु
तरस्य कर्मकरत्वमेव, न फस्ताभितम् । ६।३।१।२३-
२५। अग्रापि तस्य अनुग्रहे स्वामिपर्मरतं भवत्येव । भा.
६।३।१०।२६. ● सार्थशेभोस्तं यजमानस्य मरणे कथ-
चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः मन्त्रान्तस्वमातिनिमित्तदोषपरि-
हारार्थम् । वा. २।२।५।१६.

● मरणोत्तरं यजमानस्य धर्मस्वाम्य, समापनम् ।
१०।३।२।२।८-५९.

● मरणकामस्य सर्वस्वतो नाम क्रतुः 'मरणकामो
येतेन यजेत, यः कामयेतानामस्य स्वर्गं लोकमियात्'
इति । यजमानमरणोत्तरं च यज्ञानेयः क्वचित्मिधः
समापनीयः । 'नाशनाः समापयत मे यज्ञम्' इति हि
यज्ञाननेयः । वि. १०।२।२३.

● मरणकामना दीर्घयोगसंततस्य प्रत्याख्यतमिपक्-
त्रिन्य समापति । संकर्म. ४।३।५.

● मरुत्वतीयाद्यो ब्राह्म. सायधिते सग्ने । वि.
३।६।१९.

● मरुटमादिपातादिन्यायः । साहस्री. १४०.

● मलापकर्षणार्थं स्नानम् । वा. ३।४।५।१४.

● 'मलवद्वाससा न सवदेत, नासा अयमयात्'
इति निषेधः कृतार्थः पुत्रवार्थो वा इति संशये केवल-
पुत्रार्थः इति सिद्धान्तः । दशैपूर्वमासयोः । (सवसा-
धिकरणम्) । ३।४।७।१८-१९.

● मलवद्वासःसंघादः । 'सत्य इत्येऽहनि पत्नी
अनालमुञ्ज इत्यत्र तामपश्य यजेत' इत्यपरोपपन्नत्वं
दर्शपूर्णमासयोः उदक्यासनाद्यप्रसक्तो 'न मन्त्रद्वाराणा
गवेदत' इति निषेधः मन्त्रकालावृत्तौ । सु. घ.
१२३.

● मल्लवद्वांसःसंवादनविधाधिकरणम् । (रत्न-
सल्लया सवाण्डव्य निषेधः पुत्राद्यर्थः) । ३।१।७।१८-
१९. ' सवादाविहरणम् ' इति विन्धौ द्रष्टव्यम् ।

● ' मल्लिनः स्त्रियात् ' इति शब्दः । नायमेवाणो यद्
प्रथमान्तं गुणभूतम्, प्रथमानपि मरति त्रियाया यथा
' मल्लिनः स्त्रियात् ' इति । तुप्. ६।१।१।१.

● मल्लिनदर्पणन्यायः । ' सद्यंजा दोषगुण
मनन्ति ' इति न्यायेन समानार्थोऽयं तथैव द्रष्टव्यः ।
साहस्री. १००.

● मह्यमानन्यायः । यथा अन्येष्वपि जनेषु सन्तु
मह्यना बहुत्वात् मद्यग्राम इत्युच्यते, तथा मह्यतेऽपि ।
साहस्री. २६.

● मसूरादिनिषेधः शब्दे, अथ जातिनिषेध. पुत्र-
पार्थः । यथा हि मोचनार्थित प्रादुर्गुण्यत्वं विधीयते न
मोचनम्, एव अनापि मह्यार्थित मसूरादि निषिध्यते,
न मध्यमम् । याञ. पृ. ३१.

● मरुतु दृष्टस्य व्रतम् । भा. ६।१।७।११.

● महान्महत्त्वेव करोति विक्रममिति न्यायः ।
अथ महत्त्वं जने महत्त्वं जनेऽप्येव पराक्रमं करोति, न
दुर्लभेऽपिनि भावनिवृत्त्याभावात् । साहस्री. ७९४.

● मह्येन्द्रस्य वाज्यानुवाक्याश्रयम् ' मह्यं इन्द्रो य
ओचता ' , ' सुमन्वविन्द्रं वज्रपा मह्यम् ' इति ।
सु. पृ. ६५५.

● मह्येन्द्राधिकरणम् । २।१।५।१३-२९. ' स्त्रु-
वन्नाधिकरणम् ' इति विन्धौ द्रष्टव्यम् ।

● महर्षयः यामानुब्रह्मसर्षाः श्रूयन्ते । वा. १।३।
३।७ पृ. २०८.

● महाशुक्लीना. विशिष्टेन कयलेन परिस्थन्त्य-
त्वनम् । वा. १।२।१।१२ इ. १०९.

● ' महादिवाकीर्त्यं वृष्टं मनति ' इति ' विद्वात्
वृष्टं विरुत् ' इति अन्त्यागुणस्य महादिवाकीर्त्यस्य
साम्. निरुपति वृष्ट्यापनन्देन विधानम् । सु. पृ. ८९१.

● महादिवाकीर्त्यानि नथ सामानि अरुकाणि ।
याञ. पृ. ७२.

● महादोषत्यागोऽल्पदोषाह्वीकरो यथा
लोकप्रसिद्धिरिति न्यायः । साहस्री. ५६२.

● महापद्दक्तिः त्रयती । पादेषु अक्षरणि ८।१।७।
६।१०।९. उदा० ' ह्यसिद्धा शकुन्तिष्ठा० ' (क. १।१९।१।११), ङिवा ८।१।८।८।८।८ । उदा०
' तद्व्राव तद्वसे० ' (क. ८।१।७।११६) । के.

● महापद्दक्तिः अत्रुत्तुप । पादेषु अक्षरणि
५।५।५।५।५।५ । उदा० ' तव स्वादिष्ठा० ' (क. ४।१०।५) । के.

● महापापकारिणः (ब्रह्महत्या प्रतिरिक्त) अर्पित
हरण अनाचारः उदीच्याना दाक्षिण्यत्याना च ।
पा. १।३।१।७ पृ. २०४.

● महापितृयज्ञे ' अर्धं उपनयति ' इत्यनेनेत्य
पात्रयोभ्यास्य स्तुतये ' इत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, उप
यर्थो देवानाम् ' इत्यनुवादः । वि. ३।१।७. ● मया
पितृयज्ञे ' उग्रि हि देवेभ्यो ध्यायति ' इत्यत्र अनुगतये
विधिर्नैति उवाचः । निनि सिद्धान्तः । वा. ३।५।१।७-
सूत्याम् - ६ ● महापितृयज्ञे चोदकप्रत्ये वरणे ' नर्पेण
वृणीते न होतासुम् ' । अत्र चोदकप्रत्येवचनान्या
वरणस्य विपर्यय. इति पूर्वपत्र. । चोदकप्रत्येवचनमे
एववाक्यत्वेन वरणयतिरिक्तमद्रवात् अनुष्टुप् इति
पर्युगस्यता इति सिद्धान्तः । वि. १०।८।११.

● महापितृयज्ञे तिसृणां ऋचां द्वे एव पुष्टे-
वानयै, तृतीया याज्या ॥

● महापितृयज्ञे द्विसं कच. यागानुवाक्यापेक्षायात् ।
तासु द्वयोर्भूतो. समुच्चिन्यं याग्यासुम् ' द्वे वै देवाना
वाज्यास्तुताक्ये ' इति प्रकृत्य ' परे हि देवेभ्य निरु ' इति
श्रुत्या देवापेक्षयाऽऽधिक्यकथनात् । अपिस्त च
प्रमाणमन्यथ एव, ' तदेवा हृत्वीमेवधा वै प्रददाति ' इति
श्रुत्या विररजात् । अनुवाक्यापेक्षात्वेन क्रमप्रसंगोऽप्ये-
वितियोगे हृत्वीयाया अथशिशया सनिहितेन वाज्याया
मेवेत्यन्नेन समुच्चिन्यं विनियोगस्य न्याय्यत्वात् । इति
प्रादे, (द्वे १) पुष्टेनुवाक्यत्वेनैव द्वे विनियोगे, त्रि-
स्त्वोमदशाचरणं यत् । ' प्रथमया द्वितीया समर्पति

प्रेष तृतीयया कथ्यति' इति स्पष्टमेव कौपीनके विनियोगात् । संकर्म. ४।४।२.

६ महापितृयज्ञे द्वयोस्तुवाचकयोः प्रत्येकं प्रणयः ॥

अथीयोमशोर्द्वैत्रादायव उभयेः तुरोतुवाचकारयव यथात्युक्तितया अन्ते अधीयमानः प्रणये द्वितीयवांते एव स्यात् । इति प्राप्ते, 'पुरोऽनुवाक्ये' इति द्वित्रचनेन प्रत्येकशतस्थानघारणात् प्रतिपुरोऽनुवाक्यं प्रणये विषयः । एतेन 'कथमुत्तरा प्रणौयपरमुक्त्वा प्रणोति' इति श्रुतिप्रणयते । संकर्म. ४।४।६.

७ महापितृयज्ञे घानानु अयघातस्य न वाचः ॥

अर्थेन च विपर्यये नादृष्यात् तत्रचमेव स्यात् । १०।२।३४।७५ ॥

भाष्यम्— अस्मि महापितृयज्ञः । सोमाय पितृयज्ञे पृष्ट्वाण्यम्, पितृयज्ञे वर्हिषप्रश्ने घानाः, पितृयज्ञेऽग्निष्यात्तन्मोऽग्निश्यात्तये वृषे मन्थम्' इति । घाना इत्यत्र यदेह. किं घानानु इतिः कर्त्तव्यः, अत्र नेति । किं घानम् । न कर्त्तव्यं इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्ती घानान्तर विद्वेष्यते, सक्तो हि मषेषुः । तस्मान्न कर्त्तव्यं इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । उक्तमविघातकमपिमाय गुणाम् कर्त्तव्यं व्यञ्जनमिति । आह । अञ्जनमविघातकम्, हन्तिस्तु घानान्तरं विहन्तीति । अत्रोच्यते । तथा न विघातकं भवति तथा करिष्यते । निषर्त्तित्यन्ते, तथा न विद्वेष्यते । विघाते क्रमकर्म न कृतं भवति, यदायस्तु न निवर्त्तते । तदुक्तम् 'गुणलक्षणे च मुख्यक्रियया भवति' इति (१०।२।२.२६.४) । तस्मात् पूर्वं हन्ति कृत्वा पाकः भाष्यः । तत्र हि हन्तिः प्राकार्यो भविष्यति, न घानान्तरं विहन्तिष्यते इति ।

दुर्गम्— घाना इत्यनुशाहरणम् । द्विषाऽप्यनुषञ्जनम् । कथमनुपपत्तिः ? चोदयेन्नापि विषर्त्तय एतं प्राच्ये । पूर्वमनवगतः, ततः अयणम् । अय अयणादुत्तरमनवगतः प्राच्यते, तथापि तथैवानुष्ठेयम् । तत्र 'अर्थेन च विषयसि' इत्युक्तम् । अर्थेनानवगतः प्राच्यति, तथापि अर्थविषयसि न युक्तः । तथैवानुष्ठा-

नात् । अर्थेऽनुच्यते निषयताया वागचोदनाया चोदकः इति । घानानु चैह निषयतासु चोदना, तत्रचोदकः अनघातं अयणं च प्राचयति । एवमेव अयघाते प्राप्ते अर्थेन विषयसि इत्युक्तम् (पश्चात् क्वात्तस्य पूर्वमनुष्ठाणात्), तदपि अद्वयपलम् । यदि निषयतरूपं त्रयं यद्यते एते. वागीवत्, तथा अयघातादीनामन्विषा सेवनादीनामिय (स्यात्) उदात्तः (क्रम-) विपर्ययप्रसङ्गैव नास्ति (हन्तिस्वरूपस्यैव उक्त्यात्) । अय नैव निषयताना प्रहणम्, तथापि यथाप्रामेयानुष्ठानम्, न विपर्ययः (तस्मादनुदाहरणं घानाः) ।

किं तर्हि उदाहरणम् ? तत्रैव (महापितृयज्ञे 'अभिघान्ताये (नूतनताया.) वृषे मन्थम्' इति) मन्थस्य अयणानुत्तरात् वेपथं प्राच्यति अर्थेन । तत्र (वेपथे सनय किं प्राच्यतः वेपथ-) घर्मा भवन्ति, न भवन्ति इति । (तद्यथा च किं प्राच्यतिदम्, उदात्तं लौकिकमिति । तत्र) पूर्वपक्षे वेपथान्तरमिदम् । इत्यनः (हेतोः) अन्वयमेव (इदं) वेपथम् । सिद्धान्ते तु तदेव वेपथम्, प्राच्यतार्थानाम् । नमनामन्थम् (न तु कार्यान्तरम्) । अतः स्वयंकृतोऽपि निषयसि (तादृष्यात् तत्कार्यस्यात् वेपथस्य उत्समेव स्यात्, नान्यतरम् । इति घर्माः-) मन्थयेत् । (उदाहरणान्तरात्-) कृष्णलेपु पात्रघर्माः (प्राच्यताः) भवन्ति, न भवन्ति इति (मन्थनः) । यदि अपूर्वोऽय पाकः ('पुते अययति' इति) जतः (पात्रघर्माः) न भवन्ति । अथ प्राच्यत्स्य प्रतिप्रधानः, सत्ते भवन्ति । (सः प्रतिप्रधव विषी वाक्यमेदात् पात्रान्तरविधिः इति धूर्त्तपक्षः । सिद्धान्तानु-) तत्र प्रतिप्रधतोऽयम् । यथम् ? चोदनेन प्राता (पाक-) घर्माः अर्थलोपान्तिवृत्त्या, अणविधानात् प्रतिप्रच्यन्ते । तनु प्रतिप्रधने अण्यभासमेव निघातदम्, न चेतम् । शृते हि विधीयमाने वाक्यं निघातं (प्राक्तस्य प्रतिप्रधने गुण्यं विधीयते इति) । यदि (तु) व्यर्थं विघातं तथा यदि विधीयमानात् अद्योप, अमात स्यात् । इत्यन्ते । प्रसूतात् अस्मिन् वाक्ये ('पुते अययति' इत्यत्र) वृत्तं न विधीयते, (किन्तु) अण्यभासमेव (विधीयते) । वृत्तः प्राप्तिवृत्तस्य ? उपपत्ति-

वास्ये भूतमेव आघारत्वेन भूयते, ('शशापत्य घृते चक्षुः' इति-) कामीविमचिसणोयात् नचउन्दसाम-
 र्थाच्च । यथा आदित्ये (अदितिवेदेवताके चरौ) पयः
 अधिस्तरणम्, तथेहायुष्यवृत्तिरास्ये (सप्तमौनस्तात् अधि-
 करण पृतम् । उच्च अध्यागतस्यायामेव-अर्धश्रणोत्तरम्-
 चरशन्दसामर्थात्) तस्मान् गुणशक्ये घृतमनुयादः
 (' तस्मात् पावान्तर वैतशूर्पनिभिद्योगतः । पलिपस्य-
 मान् तु लापनाद्विहितं परम् ॥ ') ।

ज्ञा— महापितृवत्ते भूयते ' सीमाय पितृवत्ते पुरो
 दास्य पट्टुपाय निर्वपति, पितृव्यो र्गिह्यन्द्रयो घाना,
 पितृव्योऽभिस्त्रोत्तोऽभिवायव्यै द्रुत्ये मन्म्यम् ' इति ।
 (श्रामाश्रयेक भयणमभयतप्रशारमाह-) ये त्वाहुः
 ' न कपो नाम कश्चिद् गुणः पदार्थवतिरितोऽस्ति,
 यस्य दृष्यन् दार्धे व्यरस्यायथाय । पदार्था एव हि विवताः
 प्रतीयन्ते । तेन केरलस्य क्रमस्य बाधाममागतं तदाथे
 पदार्थोऽपि क्षयित, इत्यवगतौ न कर्तव्य इत्येवप्रिय
 करणार्थे इदमविरणम् । यत् ' विपर्यायो नास्ति ' इति
 तनायाहुः- घानाहु शरथ हृत्वा अरगत, प्रहृत्तौ च
 निपरीतम्, इत्यस्ति निपर्यास इति । यदि निपर्यास,
 कथं तर्हि अत्रघाततुजनम्, नहि क्रमस्य दृष्यन् क्षान संभवति । सन्म्य, न तु अत्र
 परमायते नमस्य । प्रहृत्तौ हि श्रुतेभ्येव वीहिदु
 अत्रागत, कृत, यनापि युनास्वैर घानासु अत्रघात,
 इति नास्ति क्रमनिपर्यास । प्रहृत्तौ अक्कातात् पर
 श्रयणम्, इह तु निपरीतमित्येववदा विपर्यासवाचो
 युक्ति । ननु घानावस्थाया हन्ति विपयामो विघात
 (घानावस्थाय) कुपान् । यथा न विघातो भवति, तथा
 कुपि, सङ्घेदेव अतम्यस्तमरहन क्रियते, न च
 भविष्यति विघात इति । (इदं श्रामाश्रयस्यायन्ने दृष्यवति)
 सद्युस्तम् । संभवति हि दृष्यन् क्रमस्य काथ । ते एव
 हि पदार्था अत्येनात्ये च धमेणाशुशु उच्यन्ते, तेन
 क्रमस्य प्राङ्गत्तमगाथेऽपि पदार्था न निरगन्ते । यत्
 ' अथय दूरस्य अत्रघात ' इति, तत् ' पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पश्चात् घातः कार्यः ' इति भाष्यविरुद्धम् । यदपि
 अशोत्तरकालेऽपि अवघाते विपर्यायो नास्ति, श्रुते इत्ये

अत्रघातकरणात् इति, तदपि असारम् । प्रहृत्तौ हि हे
 इत्यवघाते पुरोदास्यकथय वीहिधरणे च । तत्र घाना
 देवतासकन्धात् पुरोदास्यकथे वर्तते, न वीहिधरणे ।
 प्रहृत्तौ च वीहिधिययः अवघात, न पुरोदास्यविषय,
 तेन घानावस्था चोदकप्रतये वीहिधयेव अवघात, न
 घानावस्थायाम् । तत्र तु नियमाणे हन्तौ नमविपर्यास
 स्यादेव । घानासु वाघघातकरणे घानाव विद्वन्ते ।
 यत् सङ्घेदेव अत्रहनिष्याम इति, तथ्य एति अत्राहु
 कार्यमदृश्यामयहनन स्यात् । प्रहृत्तित्तु उपनिषे-
 कार्थोऽवघात. नियमाणो घानाव विद्वन्त्यात् । तस्मात्
 नैवमधियरणं युज्यम् ।

सोम— पूर्वहृत्तवियेभ्यमप्रतिपादानात् संगतिः ।
 सूधार्यरतु— अर्थात् क्रमनिपरीति हन्तेर्धानावघात
 तस्य अविहत घानावस्थेय स्यात् इति भाष्यकारपक्षे ।
 वार्तिककारपक्षे तु तत्र पेरणस्य प्राङ्गतयेन स्यात्
 हनिष्येत्तमात् इति ।

धि— ' नावघातोऽवघातो वा घानानाम्, नवित-
 ण्ये ।, न नाश क्रमवावेऽतोऽवघातो नाम कथ्यते ॥ '
 तस्मात् क्रमवायेन अवघातः कार्यः । इति भाष्यपक्षे ।
 वार्तिकमते तु- ' पेरण नूतने मन्वे प्राहुत वा, अत्राव-
 रण । नूतनम्, प्राहुत परममात्रावस्थेय लापयन् ॥ '

भाहू— ' पितृव्यो र्गिह्यन्द्रयो घाना, पितृव्योऽभि-
 स्त्रोत्तोऽभिवायव्यै द्रुत्ये मन्म्यम् ' इत्यादिना निहिते
 घानावस्थाया याने घानावस्थाया मर्दनेचमभवतात, कर्त्तव्ये
 न वेति माध्यकरेण निचारित । तस्यायमभिप्राय,
 चोदकेन पाशत् पूर्वमेव यथावस्थाया अवघातविषयम्
 भर्त्तनेत्तर तदपक्षेः, तदुच्यमवघातकरणे च घानाव-
 स्थापथेः न भर्त्तनेत्तरमवघातः कार्यः । इति प्राप्ते. नेते
 पूर्वं किञ्चिदवहाना ययाना भर्त्तनेत्तर पुनरवघाते इत्ये
 एव घानावस्थेयः अथेचनानुपेतेन प्राङ्गतयम कथि
 त्वाऽपि ' गुणनेपे च सुरास्य ' इति न्वायेन (१०३१
 २७।६५) मर्दनेत्तरमपि प्राङ्गत उपमर्त्तनेऽवघात
 कार्येण एव । न च घानावस्थेयवघात, तदुच्यमवघात
 करणेन तदनापते । प्रहृत्तौ हि हन्ति उपादकवेदुपमर्-
 मत्रावतो यथा हन्ति भवति तथा कार्यः । अत्र

एव तदनुवेनेन भर्जनात् पूर्वमपि यत्किञ्चिद्वैतव्य-
संस्वयमेवमथात्. सधर्मक. कार्य एव, अन्यथा
लोकप्रविष्टधानात्वात्प्रपत्तेः । अत एव आनुनिरपि
तदनुवेनेन न दुष्यति । उच्यते पूर्वोऽप्यथात्. पार्यायं,
उत्तमस्य धानात्प्रविष्टवर्षेः इति न कश्चित् विरोधः ।
एतन्निषे भाष्यमिन्द्रावभानद. पार्यायस्यैः तद्व्यथाव
प्रयात् उभेच्छणीव एव । पार्यायकारस्य तु न द्विवार-
मवहवागमेव धानात्वम्, पूर्वमेव सम्यक्विवृष्टधाना
यवाना भर्जने ह्ये धानात्प्रपत्तेः । अतो यथाप्रपत्ते-
वापत्तस्य भर्जनात् पूर्वमेवानुग्रहोपपत्तेः नान धाना
उदाहरणमपि तु मन्थ. । स च दुष्प्रविष्टा. मन्थवः ।
प्रहृते च अभिवात्या मृदावत्सा गौः, तस्या दुग्ध
विवक्षितम् । नन भर्जितपरतण्डुलाना पिष्टे एत सक्तु-
रप्रविष्टेर्गर्भनोत्तरमेव वेपथ प्रादुक्तमनापेऽपि हवि-
सपरार्थं वेपथस्य गुणोद्बोधिसंश्लेषाद्येनैव भर्जनोत्तर
करोपपत्तेः । न च कमान्त्ये नपार्यायान्मन्थव्यम्,
धुल्येनऽपि तारयप्रयमिहाया व्यपधात् । न च
प्रहृतौ वेपथस्य पार्यायत्वम्, यैह भर्जनोत्तर पादा-
भावात् वेपथान्नावः सक्तुवैत । कलापि पुरोडाशायाक
प्रति तस्योपकारस्यै पार्यवेपथयोर्द्वयोपि द्वितीयया द्रव्य-
सम्बन्धोर्लगात् । अत्र च वेपथ प्रहृतौ हवि.सपत्तमेव
वेपथ पाकात् पूर्वमनुष्ठितम्, तथैवेह सक्तुसपत्तयं
पाकोत्तरमनुष्ठानेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत एव प्रहृतौ
वेपथपाकायो. पाटोऽप्यनुवाद एव । अतो वस्तुतो नान
क्रमबाधोऽपि । तेनात्र भर्जनोत्तरमेव वेपथम् । अ-
पानस्तु मात्प्यार्थिककारमन्थयोः पूर्वोत्तरीया मन्येऽपि
भर्जनपूर्वोत्तर पूर्वमेव वा कल्पः । आनादिदत्तैश्च सक्तु
रत्तत् । परिकल्पे तु न निर्वापप्रोत्थनादि, नत्वषट् न गा
वेपथमित्युक्तमेव ।

मण्डन--' धानासंभवहन्त्ये । '

झंझर--' वेपथं कर्मरज्ये । ' पादिः कर्मतेनेदम् ।

● महापितृवशे ' नार्येण हृणति ' इति पूर्वुदाहः ।
भा. १०।८।१।१-४. ● महापितृवशे, पामनिरोपायो-
भागवत्पार्थेन परिमिते वत्तरद्विधाया धेनव दुग्धे विष्टे
प्रक्षिप्य मन्थः कल्पते । वि. ३।५।७. ● महापितृवशे

मन्ये वेपथस्य न उच्य. । १०।१।१५।७५. मीको.
ट्ट. ३१२९ ' महापितृवशे धानासु ' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
● महापितृवशे मन्ये भर्जनादुत्तरन सधर्मक वेपथादि
वर्तव्यम् । ट्टुपू. १०।१।१५।७५. ● महापितृवशे ' ये
पुरोदशो दर्मा. ' इत्यत्र विविशुत्तयो वेति सधमः,
अनुवाद इति सिद्धान्तः । वा. ३।५।१। पट्टुन्याम्
४-६. ● महापितृवशे वेपथमदृश्य पूर्वुदाहः ।
१०।८।१।१-४. मीको ट्ट. २५७४ ' पूर्वुदाहस्याव. '
इत्यत्र अभिस्त्रण द्रष्टव्यम् । ● महापितृवशे वैदिकवा एव
इतिकर्तव्यताया अतिदेशः । भा. ७।५।१।१-१२.

● महाप्रकरणं प्रहृतेः विहृतेषु । बाल ट्ट. ९.

● महाप्रकरणं प्रत्यक्ष परिकल्पितावन्तप्रकरणत्
प्रथम् । तेन अभिप्रेक्षणीयप्रकरणत् सजम्प्रप्रकरणस्य
प्राक्त्वात् ' अक्षैर्दीर्घति ' इत्यादिना राजसूयाङ्गमेव ।
वि. ४।७।२. ● महाप्रकरण (निनिषोक्त पमाण)
प्रधानस्य । बाल ट्ट. ९. ● महाप्रकरणत् अवान्तरप्रकरणं
प्रत्यक्षेन तेन अभिप्रमाणदेः न दर्शपूर्णमासङ्गत्वम्, किन्तु
प्रमासाङ्गत्वम् । कै. ३।३।७।४ ट्ट. ३६३. ● महा-
प्रकरणत् अवान्तरप्रकरणस्य वक्ष्यरूप अभिन्नमाधि-
क्ये (३।१।१०) ५५ने । सु. ५. ९२१. ● महा
प्रकरणत् वक्ष्येति विनिषोक्तवति वेपथस्य अवान्तर-
प्रकरण एकत्वकल्पं वेति । वा. ३।१।२।४।२४.

● महाप्रवोगविधिः पुरप्रार्थे. यथा ' तमे दर्शपूर्ण-
मासास्या स्वर्गकामो दमेत ' इति । बाल. ट्ट. १३.

● महापितृवशे निष्टुम् । पादेपु अक्षरणि ८।८।८।
८।१२। उदा० ' नवना नवर्षानाम् ' (कस. १।१९।१।
२३) । कै.

● महाप्राज्ञापः इत्यादी महत्संश्लेष पूज्यत्वात्प-
गुणवाचित् अरमन्थते । सु. ट्ट. ६४८.

● महाभारतनिर्वचनान्याख्याने द्वैधायनेन उक्तम्
' महत्स्यम् भारतवाच महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य
वो वेद उर्गपापे. मनुच्यते ॥ ' वा. १।३।५।१० ट्ट.
२२८.

● महाभाष्यकारः उच्यतेः । ' व्याकरणे द्विती
याया. तृतीयाथैवाचिरानभिधानात्, या पटीति.

निमित्ताना कर्तव्य इत्युपदिष्टा, सा महाभाष्यकारेण न कर्तुं वा इति उक्तरीत्या ' इति उक्तये महाभाष्यकार-ग्रन्थयोगः । सु. पृ. ६३२.

● महाभूतानि शुभिरप्येतोवास्यावाशास्त्वानि । सु. १००९.

● महाभूतगुणा. रूपत्वताम्यः । पा. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.

● महाभूमिः गोनप-राजमार्ग-जलप्रवाहविहितता सर्वेषां प्राणिनां साधारण स्थं इति सर्वभौमोऽपि महाभूमिं सर्वस्वम्ने वातु न शक्नोति विश्वविदादौ । नि. ६।७।२. ● महाभूमिर्न देवा विश्वविति सर्वस्वदाने । ६।७।३. ' विश्वविति सर्वस्वदाने मशन्मिर्न देवा ' इत्यत्र त्वा यत् ।

● महामौक्तिकदेहस्याः आमानः । पा. ३।१।७। ३३ पृ. ७०९.

● महामल्पतील्यायः । भोगेऽनं न्याय । यथा मामाल्पकवीरसत्त्वत्वीर्यव्यति एव, न रामिवो नापि तेन वीर्येण विप्ये, एवं आभ्यादिभयघनव्येन देहान्त आश्रयतो मयत् एव इत्यत्रिज एव, नापि जाय-दादिकापनेयात् वा । तथा च भुक्तिः ' महामल्प उमे दूरे शक्यति, पूर्वं चान्न चैत्रमेराय पुष्य एतत् मवर्ति, स्वप्नात् बुदानं च ' इति । साहस्री. ८९७.

● ' महायमैश्च यथैश्च भसी । विदने तनुः ' इति मनुः २।२८ । यत्र पञ्चमयधारेण विधिः स्नानैः । धाड पृ ४०.

● महायानिर्षणनायुक्तगदिविषयेऽपि मौलसिद्ध-युते (१।१।१०) एव भाष्ये युक्तः । बाड. पृ ६

● महायानं विभागनगिष्ठा एति । सोम. ६।१।१ । चत्रेदशत् पूते इति मन्त्रवैपिका । भाट्ट. ६।५।४ पृ. २८८.

● महायास्यं (विनिर्देशकं प्रमाणं) प्रतीकविधि-स्यं निरूपयमेव । बाड. पृ. ९. ● न च महा-यास्ये इति अत्रान्यत्रैव प्रमाणं भावति, पञ्चतारय रूपनात्, यथा ' मोक्षव्यतिरिक्तं ' इति प्रविशेती-यस्ये महावक्तव्यं, अत्रान्यत्रैवकार ईश्वरविषयनात् ।

भा. ६।५।७।१९. ● महायास्येषु यत्रपि अत्रान्य-वाक्यानि अत्रमणं तथापि अत्रांतंभावात् अविवक्षिते महायास्ये अत्रान्यत्रैवकारेण । वा. २।१।१।१.

● महाधीरस्य (मृतमयानविशेषस्य) ज्योतिष्टोमे प्रत्याङ्गभूतस्य भेदने ' तं निरुक्तमिष्टोमे पठते चिद्विधिः ' इति सामवेदविहितस्य उक्तैस्तत् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१६.

● महावेदि. अद्यानिरास्यं पदव्यवहित । कु. ३।७।६।१८. ● महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रतरं हविर्घन-माहये हविर्घानावये शक्यते भवतः । वि. १।१।१।७.

● महाघृतस्य प्रकृतिः ज्योतिष्टोमः । वि. १।१।८. ● महाघृते उपगाभीया पनीना अतिदिष्टे उपगत्युभिः ऋत्विग्भिः समुच्य, तार्पणं अदत्तस्य समुच्य, उददिष्टश्लोकारिवासा अतिदिष्टागार्यरि-सासा च समुच्यतः । बाड. पृ. १७८. ● महान्ते काण्टकोणभिः ' पलत्र उपगयति ' । ततोऽग्नं कर्मांतरं दुग्धभिधानस्योपगान् । वि. १०।१६.

● महान्ते गरामयगतते उपगान्तरीभिः पनीभिः आतिदिष्टानामुपगान्तरीणां नृत्विक्त्वा न घयः । १०। ४।६।८-९.

● महाघृते तार्प्यादिभिः प्राहुताहवनासमः समुच्यः ॥

आच्छादने त्वैवाप्यान् प्राहुतम विद्या-न्यात् । १०।४।११३ ॥

आप्यम्— महान्ते धूपते ' तार्प्यं यजमानः परी पते, दग्धमय पनी ' इति । अस्ति तु मृत्वी ' अर्तं पाणः परिपते ' इति । तदिह चोदकेन प्रयत्नः । एतं तत्रैव त्रिमहत्स्य वाक्ये निवृत्तिः, नेति । किं प्रतरं आच्छादने तु प्राहुतस्य विज्ञानः, स्वत् । पुनः ईश्वरार्थं । एते एते. प्राहुतस्य वैश्वस्य च । कीर्तन-माच्छादितुं प्रकृती विहृती च प्रच्छादतं विदते । तस्मात् प्रकृत्युक्तेन चोदकप्रयत्नं निरर्तं ।

अधिक वाऽन्यार्थनात् । १४ ॥ आप्यम्— वाद्यः पञ्च गान्तंति । अथि-मिदं प्राहुतं पाणो भविष्यतीति । कु. १।४।१

निवन्तं भवति, नदन्तिर्यं न धक्तेति निवेद्यम् । गता
निवर्त्यसि दान्तेति भक्तिम्, न वन्तिवर्हवति । तद्धि
निवर्तदप्रतिषेधकं सधोदकं प्रातः कथेत । बभु कौपीन
प्रद्वन्दने परिषत्ते इति भवति, नायश्चायौ । उच्यते ।
नैतदेवम् । उपरिवास्तोऽपि कौं परिषत् इति भवति,
तद्यथा कर्मल परिषत्ते, वैर्या परिषत्ते इति । सर्वतो
धत्ते परिषत्ते इत्ययमस्तिद्वयं भवति । तस्माद्दहृत्स्य
वास्तो न निवृत्ति, समुच्च इति ।

समुच्चय च दर्शयति । १५ ॥

भाष्यम्— समुच्चय च वाह गन्देन गृह्णन्तान्तेन
दर्शयति 'वासांशं नाराठी नोमान्ठी निमुञ्चति' इति ।
कृष्णविषयया नामासि विस्तृतयति, ततोऽध्यायं परि
षत्ते इति । तस्मादपि पर्यायान् अनिश्चयि, समुच्चय
इति ।

सोम— ताप्यमिति ऋषाच वास । तृपास्यदृष्ट
दिनेत्यस्य ('तृपाच' इति मुक्तिरे उच्यते । तत्र
गुहमेव । तथा च शास्त्रवीरिभाष्य विस्तरादिषु च 'ताप्यं
यत्रमान परिषत्ते' इति पाठो नोऽपि अगुह एव ।
भाहुरीसि गयीनया धम्भुमदेन 'ताप्यमिति पर्याय
पवार' इति स्पष्टमेव उक्तव्यात् ।) त्रिकाण्ड इत्येवं
(इति) महानरपर । अहन् सव इतमनुपभुज्ज अञ्ज
यम् । एतन्परस्वादेन समति ।

पि — 'ताप्याच्छादनवाप्येभ्यो, दशोप्यदात्त समुच्चय ॥'
अहृ— स्वतरे महाभ्रते 'ताप्यं मनमान परि
षत्ते दर्शनय पत्नी' इति धुनम् । तत्र ताप्यं धृतावन-
कम्पत् इति माघना । अत्रापि परिषान्नेर्देशेन ताप्यादि
विधौ परचाविपरिषान्नेऽपि उदात्ते यत्रमानोर्देशेन
तद्विधौ वाचनादापि तद्वान्नेमवश्यं ताप्यदिगिगिषि
परिषान्नेन यत्रमानाद्युद्देशौ विधीयते, तत्र प्राहृत्तमेवा
विदेशनं प्राप्ते पूर्वं विधीयते, इमन्तारमेव वेत्स्य
देत् । तस्य च प्राहृत्तमेवाज्जलेनैव विधानात् प्राहृत्तस्य
अहान्तरं निवृत्ति । न च प्रहृत्तस्य कौपीनप्रद-
कच्ययमस्तिद्वन्द्वे विनिमुक्तं वात् तत्र च तर्णा
वेगान्नेमोप्यदात्तं योव्यतयैवैपरिषारण एव तन्निनेश-

प्रतीते अमित्रनाशेत्वेन नाहृत्तनिश्चिरेति वाच्यम्,
कौपीनाच्छादने एव परिदधानिप्रदेशेणोपरिषारणे
ताप्यादिविषयने रक्षणावत्ते । ताप्यादिना कौपीनाच्छादन-
स्यापि क्तुं गक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु— अग्याच्छा
दनेऽपि 'परिस्तुणीत परिषत्त वेदिम्' इत्याद्यो परि
दधानिप्रदप्रयोगात् यत्रपि न कौपीनाच्छादने एव तद्धि
पानम्, तथापि प्रहृत्तवपि 'अहृत्त वात परिषत्ते'
इत्यनेन कौपीनाच्छादन इव आचारपक्षोपरिभ्रमा
च्छान्नेऽप्यहृत्तविधानाद्विहृत्तवपि ताप्यादिक्रमप्रश्नेन विधा-
नानुभवेनाहृत्तमिहृत्त । इति प्राप्ते, कौपीनाच्छादने
ग्रहस्यस्य कच्छाद्यसमयेन ताप्यादिनाप्रयोगेभ्यः उचरि
षारणे एव ताप्यादिविधिप्रतीतेन कौपीनाच्छादने अहृत्त-
निवृत्त । अत एव न्ययिन आचारपक्षोपरिषारण एव
प्राहृत्तमिहृत्तप्रसक्तौ 'वात्तपि विश्ववपि' इति
प्रतिपत्तिविशेषविषयमेव वाच्ये वाद्योऽहृत्तनुवादसिद्धेन
समुच्चयप्रतीतेन तन्नाप्यहृत्तमिहृत्त । एव च यद्यपि
ताप्ये कौपीनाच्छादनेऽपि वचिश्चोयोग्यम्, तथापि वाद्यो
गृह्णन्तानुवादस्यैव तस्याहृत्तेन समुच्चय । दर्शनस्य
तु कथमप्ययोग्यवाद्युपरिषारण एव विधिप्रतीतेवालोनु
वस्तुतस्तु तत्रापि समुच्चय । अत एव यत्र न वाद्योऽहृ
त्तानुवादं तथा विश्वदिशि 'अननुवाद्युदेव्यं वक्तव्यं च
परिषत्ते' इति धृते तन्नैकस्या वक्तव्यं कौपीनाच्छादने-
ऽयोग्यत्वं तन्नाहृत्तस्यानिदेशमात्म्यानिवृत्तावपि उपरि
षारणे तद्विहृत्तरेव । विधिपि चेदं दादने वक्ष्यते ।

मगहन— 'उमुगयो नराया स्मृत ।'
शुक्ल— 'वाच्यं न वास्तव्येण ।'

● महाभ्रते 'विधु हुनुमयो नरन्ति' इति हुनुम्भि-
गानम्, तस्यश्रातीयं च काण्डवीणोभयानम् । वि
१०।१।६ .

● महाभ्रते पत्नय उपापान्ति, विच्छेद्यमि ;
कण्ठीणीगामिभि, आपान्तिकाभि । भा १०।१।१८

● महाभ्रते भुञ्जन्तेन देद्रनायवादिमहायां यद्
यत् । १०।१।२३-४ मीनेो वृ ३६४८ 'मह-
समुच्चयस्याय' इत्यत्र अधिपत्तय उच्यते ।

सु महाप्रश्ने स्तोत्रान्तरसाधनीभूतं श्लोकादि सामभि प्राकृतसाम्ना समुच्चय ॥

सामस्वर्धान्तरश्रुतेरविनाश प्रतीयते । १०।४।

८।१६ ॥

भाष्यम्— महाप्रश्ने श्रूयते 'श्लोकेन पुनस्तासदस स्तुवते, अमुश्लोकेन वक्ष्यास्तदन, श्लोकेन चात्थालमवे श्यमाण ' इति । मति तु प्राकृतानि सामानीह चोदकेन प्रस्ताभि । वन सद्य किं प्राकृताना सामा विदुषि, उतनिदुषि समुच्चय इति । किं प्राप्ताम् ? स्तुवते इति प्रवृत्तिद्विसंयोगे प्रत्यक्षध्रुते चोदकप्रामाणि सामानि निमत्स्यते इति । यथा ' कौत्स भवति, कण्व भवति, यविष्ठस जनिने भवत, धृजाजुष्टि भवत, भर्गवगती भरत, कौशानि भवति इति श्रुतेषु चोदकप्रामाणि निय र्थत्वे, एतन्निहापि श्रुत्वा । एव प्राप्ते, द्रुम ; सामसु ' श्लोकेन पुरस्तास्तुवते ' इत्येवमादिश्रुयमाणेषु प्राकृता नामविकार प्रतीयते । कुत ? अथात्तरश्रुते । अर्था लोरेण हि सत्यं श्रूयते ' पुरस्तासदस स्तुवते ' इत्यवमादि । यच्च एत केनचित् पदेन स्वभ्यते विदो पश्येन, न तत् पदा तरेण वह शब्दमहति सट्टुच्चरि तम् । यथा ' भाषां राग, पुच्यो देवदत्तम् ' इति भाषांनिशेषणत्वेनोच्चार्यमाणो राग इति शब्दो न पुन पुनराधानेन संबन्धते इति । एव ' पुरस्तासदस स्तुवते ' इत्यनन सत्रम्प्राप्तो न पुन ' श्लोकं स्तुवते ' इति सव चमहति । यदि स्तुवो देशमसा विधीयते, श्लोकेन चैवमस्तुवत, तत उपपद्येतेकवचनमिति । यदा तु पुनर्देश्यता विहित, तदा परिपूर्णं वाक्यम्, श्लोकेन चैवैतदपि विधातयम्, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेत य । हृदय मानउत्तुच्चारयितव्यं, न योच्चारित । तस्मादनुप्यारितो वा कल्पयितव्यं, उच्चारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनाया च शब्दो वाच्येन । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि ? देशसामविशिष्टा स्तुति ध्रुवा विधीयते । न देशेन केनचित् संक्षेप विहिते, परिपूर्णं वाक्ये, पुनरप्य वाक्य कल्पयितव्यं भवति । उतयविधोपनिविष्टा हि स्तुति ध्रुवा यदा विहित, तदा परिपूर्णं वाक्यम्, न तदा पुनरप्यत्र कर्ताचित् संक्षेप कल्पयितव्यो भवति, यदर्धं

किञ्चित् विद्वक्तव्येन । तस्मात् स्तुत्य तदपिद विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ।

अर्थे त्वश्रुयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकार त्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुपनिषितम्, यथा ' कौत्स भवति, कण्व भवति, यविष्ठस जनिने भवत ' इत्येव मन्त्रिमिरिव प्राकृताना निवृत्तिरिति, तदपरिहृत्यम् । अत्रोच्यते । युक्तमन यत् प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र हाषांतर न श्रूयते प्राकृतस्यैव शेष भवते । वस्मात्तप वैकृतेन प्रत्यक्षध्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । इह इ अर्थांतरश्रुतय्यात् वाच्यमेतदप्रसङ्गात् अनिष्टविधिस्थानम् ।

सोम— पूर्वेण एककार्यत्वात् समति । सूत्रे— अर्थांतरश्रुते प्राकृतस्तत्पर्येषथा स्तुत्य तस्यश्लोकेनयुते प्राकृतप्रामाण्य इत्यर्थे ।

वि— ' वाच्य श्लोकादिनाऽऽम्नादि न क, ऽऽथ स्तुतिगिद्वय । देशसामोपिधौ भेदे (भेदवत्) वैशि ष्टयाच समुच्चय ॥ ' ९

भाट्ट — तत्रैव ' श्लोकेन पुरस्तात् सदस स्तुवीत ' इत्यादिना प्राकृतस्तोत्रधनुवादेन श्लोकारस्यसाम्प्रामाण्ये देशात्पुन्या तस्यासि विधेयत्वात्तुपपत्ते, वाक्यमेशोपादक गुणादेव कर्मांतरत्वप्रतीति, तथा च उपहोमश्रुतेन (५।१।९) अष्टार्यांयात् समुच्चय स्तोमात्तरै । न च प्राकृतस्तोत्रण्येव अतीदेशत पूर्वप्रवृत्तवृत्तीमारेण श्रुतयं विशिष्टानि विधीयन्त तेन प्राकृतसाम्ना प्राकृतदेशस च निवृत्तिरिति वाच्यम् । स्तुतिधातो पूर्वाभिहितानिहित साधारणस्तोत्रमाकथानित्वादिदेशत पूर्वं प्राकृतस्तोत्राणां भेव विशिष्टोपस्थापकभावेन विशिष्टत्वात् कर्मांतरण प्रतीते । गृहमेधीये ' भाष्यमणो यजति ' इत्यत्र उ आन्यभाष्यपरमेव पूर्वक्रमेणो विधिभ्योपस्थापनिति विशेष । ९

गण्डन— ' श्लोकस्तोत्रे न वाच्यम् । ' १०

शङ्कर— ' प्राकृती वैदृतस्तुते । ' प्राकृत्यं स्तुति न वाच्य । १०

● महाप्रश्नगत धर्मं सारस्वरूपे दर्शयति ' पनस जगत्पति ' इति । भा ८।१।१।१८

● महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकं आश्वलायननिर्मितं ब्रह्म-
मुत्र शरणापेक्षणीयानां बह्वृत्ता. सर्वादिस्मरणात् वेदत्वेन
व्याहरन्ति । वि. १।२।१ वर्णनं २.

● महासतोवृहती षण्ठी । पापेषु अपराणि
१२।८।१२।८ । उदा० ' आ यः पत्नीं मानुषा ' ।
(ऋ. ६।४।६) । के.

● महिमप्रदाभ्यां ऐन्द्रनाथनादिक्रदाणां सनुवसः
श्वश्रमेण । १।०।४।२।३-५. मीको. पु. १६४४
' ब्रह्मब्रह्मनाथः ' इत्यत्र श्रद्धयम् ।

● महिदिवी प्रसन्नोन्मुत्स्री महिदिवो नदनातुर इति
न्यायः । यत्र केचित् महाभूमां मृत्युञ्जयवचन-
वादिस्थानानि स्वस्त्युल्लेखतानि स्वामिर्लपितप्रदानि च
मन्वा भ्येन्द्रप्रथमनागिनीचर्योनिप्रदाया शक्तिरु रिते-
भ्येऽपि स्वामीष्ट कचन्ते, तन्नाम्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं न
गुप्तानीश्विना यवणमारीचकनादतिपापे । तथाहि, तं
मारीचं शाप्य मीरुक दधाननः प्रायुडावहार । हीश्वामीष्टे
ह्युपन मे खे हरायो मनार्थकर । कुञ्ज खेदे वरं देह
की मीचो भदे कुम कणे लिखर ॥ ' इति । साहस्री.
८१.

● महिभ्याः श्वे आदित्यशक. राजभूवे । भा.
१।१।२।१३.

● सांसं आश्वतोपात् व्रतस्यै उवाचैवते । भा.
२।२।१।०.

● ' सांसं तु सजनीयानां चोदनाविशेषात् । '
१।८।२।२।२ ॥ इत्यत्र पुरोडाशानादरेण सजनीयमने
मावतिथि वक्ष्यते क्षासपानाम्नेने । सु. पु. २३०.

● ' मासं तु सजनीयानाम् ' इति सिद्धान्तात् पुरो-
डाशमात्रेण अवर्तन्यमानं तत्समयवत्म् । या २।१।६।
१२ पु. ४१८.

● सांसं तु सजनीयानां चोदनाविशेषात् ।
१।८।२।२।३ ॥

सासपानामवर्तनं (सासपानानामव इत्यपि पाठ.) नाम
पर्युषिणस्य स्मरत व्रतम् । ' तत्र यद्विनेषस्तिरेऽह्नी यद-
पतिमृगां शानि, व व्रत यत् स्यात् स्यात् हन्ति, तेषां तस्माः
पुरोडाशः सजनीया भवन्ति ' इति श्रुतम् । इदं तस्य-

मयसं नाम मासमवत्वं किं उच्यतेमेव पुरोडाशाना
सजनीयपुरोडाशानामेव वेति विचारे सर्वेणामेवेति उक्तं
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । शब्दः पूर्वपञ्चाशत्पर्यः ।
तरस्यन्देन यत् मास उक्त इत् सजनीयानामेव पुरोडाशा-
नाम् । वृत्. १ नोदनाविशेषात् । ' तरसाः पुरोडाशाः
सजनीयाः ' इति तरससजनीयसम्बन्धो विधीयते । पुरोडाशाः
इति तु अनुवादः । तस्मान् धानाः सजनीयानामेव पुरो-
डाशरूपाणां पञ्चानामपि सजनीयपुरोडाशस्य सिद्धिना
प्रदाया स्वाने मास प्राप्ते सजनीयेति विशेषोऽनुरागत्
इति सिद्धान्तः ।

भक्तिरसंनिधावभ्यान्नेति चेत् । ४४ ॥

नाकयानामपने नामसने ' तरसा. पुरोडाशा. सज
नीया भवन्ति ' इति तरसाद्विद्वत्समासप्रथम पुरोडाशाना-
मुक्तम् । तत्र धानादिपञ्चाशत्समासना सजनीयानामेव
पुरोडाशाना न तु याना पुरोडाशाना इति सिद्धान्ते पूर्व-
सूत्रेण उक्ते पूर्वपक्षी ज्ञेयः । सिद्धान्तिना पुरोडाशशब्दः
धानाः सजनीयानामेव पुरोडाशानामेव पुरोडाशानामेव
चरमभूवः सजनीयशब्द एव सजनीयात्सजनीयस्युदास-
वाचित्वेन स्वीकृतम् । उदाह- अर्धेतिषो, सतिभिः
अनेदः सर्वेतिभिः अन्यत्रेभेद, अमानिषो धानादीना
पुरोडाशात् अन्यत्रेभेद इति पुरोडाशशब्दस्य धानादिषु
मदित. गौणता लक्षणिकता वा अन्वयान्ता । तत्रैव पुरो-
डाशशब्दस्य लक्षणा न स्वीयतां मुच्येऽप्ये समवति ।
अन मिदानी त्वे, इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् इति ।

स्वात् प्रकृतिच्छिद्यत्वाद् वैषम्यजनत्वं । ४५ ॥

पुरोडाशशब्देन धानादीनामपि प्रकृते पुरोडाशशब्दस्य
लक्षणा स्यात् । सा चान्यास्यां सुरयेऽप्ये संभवति ।
इति पूर्वपक्षिणा पर्यन्ते घट्टितम् । तत्र उक्तार्थं
सिद्धान्तम् । स्वात् पुरोडाशशब्दस्यैव धानादिषु लक्ष-
णिकत्वं न्यायम् । न तु सजनीयसजनीयस्यैव लक्षणिक-
त्वं सजनीयशब्दस्य न्यायम् । ' प्रकृतिच्छिद्यत्वात् ।
प्रकृतौ अश्रितेने पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वानीपक्षि-
पक्षे चिद्वत्त्वात् उदाहरणार्थेनात् भक्तिः स्यात् । पुरो-
डाशशब्दस्य सुबन्धाभि गौणस्युक्तिताम् । पुरोडाशस्य
सजनीयस्येव अयुक्त्युक्त्यनुवर्तते धानादिष्वानीपक्षि-

द्वारैश्च अचरनीयपुरोडाशस्य कथा अर्ग्यवर्षा, घानादि समूहेन च अचरनीयपुरोडाशस्य अचरनीयत्वं न राक्षसात्कथं इति मृत्वा सूर्यस्यैव पुरोडाशस्यैव कथा वृत्तिरुक्ता इत्याशयः इति मृत्वा । " प्रकृतौ वेदो धेमे ' अतुल्येन पुरोडाशा निरूप्यते ' इत्यागौ दृष्टं लिङ्गं घानादिपदस्यैव प्रत्यादनसामर्थ्यं तादृशिकं यस्य च प्रकृतिलिङ्गं पुरोडाशस्य । अतो विद्वानासि कथनात् न दृश्यते " इति तु कुतूहलम् । येषामन्त इति वीरो वक्ष्यते । यथा प्रकृतौ ज्योतिषोमे ' अरि रथवर सामा वीमे सान् ' इत्यादौ सामस्यस्य पृथग्योरे लक्ष्यमित्यस्य दृष्टत्वात् विद्वतावपि ' एकपिण्यो योदशी वेदानसामा ' इत्यत्र सामस्यस्य पृथग्योरे लक्षणा तद्वत् । वेदानस्येन वेदानसामस्यो दृष्टान्ति । तस्मान् धाक्यानामचरनं अचरनीयपुरोडाशस्यैव इति पत्रेण एव मासमवत्वमिति सिद्धान्तः । के

ॐ मास तु सजनीयाना भोदनाविशेषात् । ३।२।२०।४२ ॥

शाक्यानामचरनं अर्ग्यवर्षात् । अत्र सना मनन्ति ' अस्मिन् मास्येऽस्मिन् दृष्टमित्युक्तं याति, स दनं यात् मृगान् हन्ति तेषां तस्मात् पुरोडाशा अचरनीया भवन्ति ' इति । तत्र सदेहं किं अचरनीयानामन्येषां च समवत्ता पुरोडाशाना स्थानं वरसा दृष्टं अचरनीयाना मेवत । पूजयन्तैर्भारतयोः । अत्राप्युच्यते । ' अचरनीया भवन्ति ' इति श्रुतेः । तत्र अचरनीयत्वं तद्विषयपुरोडाशोद्धानं तदसिद्धिं समवति तादृश्यं मानसिरोषप्रतिवृत्त्या वाक्यमेवमप्युच्यते । अचरनीये ह्येते च तरुनिषी सान्क्यानासोपात्तं पुरोडाशोद्देशेन युक्तं, न तु अनहितवर्षावोद्देशः । अचरनीयत्वं तु लक्षणा अचरनीयपुरोडाशात्तुल्यत्वं अचरनीयपुरोडाशे वेति । तेन अर्ग्यवर्षावत्यवस्थाया विद्वतो मासाधिकारा स नीयपुरोडाशस्यैव एवति । एव प्राप्ते, अर्ग्यवर्षात् । अचरनीयत्वं अचरनीयत्वं अचरनीयत्वं । तथाहि, यदा पुरोडाशोद्देशेन मासविषयं तदा अचरनीयस्य अचरनीयपुरोडाशोऽप्युक्तं इति न च । लक्षणा च सूर्यस्य विविता । न च अचरनीयपुरोडाशाना अचरनीयस्योदात्तै

पुरोडाशानादिभिः कश्चित् सप्तोऽस्ति, येन कथा मयेत् । तथा च अचरनीयपुरोडाशस्य अचरनीयत्वं पुरोडाशा अचरनीया इति सामानाधिकरण्यात्तुल्यत्वं ; अतिसुगमं यथादेव्यं समानप्रियवर्षोर्हि शब्दयोः सामानाधिकरण्यात् भवति । यथा गौ गृह्य इति, न तु गान् अत्र इति, नामान्तातीया या पुरुषा ब्रह्मणा इति । अचरनीयत्वेन चरुनिषी पुरोडाशस्य धानादेशं अचरनीयत्वं न समं सीति अचरनीयत्वेन पुरोडाशस्यस्य अचरनीयस्योदात्तं पुरोडाशस्योदात्तं लक्षणं इति । न च पूजयन्तैः अचरनीयपदस्योदात्तप्रत्ययानामन्येषां सिद्धान्ते तु इति ' अचरनीयानामन्येषामपि अचरनीयत्वं इति परलक्षणं नाप्युक्तं पुरोडाशस्येनोदात्तं इति । किञ्च मृते ' पुरोडाशानात्कृतं ' इति श्रेये पुरोडाशात्कृतं लक्षणं दृष्टं इत्यम् । अतो अचरनीयत्वं पुरोडाशस्यैव लक्षणिकं प्रमुचितम् । न अचरनीयत्वं प्रमुचितम् । न च अर्ग्यवर्षात्कृतं (१) अचरनीयत्वं लक्षणं अचरनीयत्वं पुरोडाशस्योदात्तं स्थानं तदसिद्धिभिरिति सिद्धं । अचरनीयत्वं— पूजयन्तैः अचरनीयपुरोडाशानामचरनात्मानं च न च, सिद्धान्ते तदसिद्ध्यैव अचरनीयत्वं पुरोडाशस्य धानादेशं वति । सूनं तु अचरनीयपुरोडाशस्योदात्तं अर्ग्यवर्षात्कृतं अचरनीयत्वं । तौवा

० मासं प्रत्यक्षारिणा न मशयित्वं शुक्यं वर्जितं मयि लेखं वर्जयति । मा १।४।१।२९, ० मयु मासं च वर्जयेत् ब्रह्मचारः । १।०।६।१२।३१ ० मासस्य इत्याख्यस्य पात्रो निवृत्तः । वि १।०।३२ ॐ मासाधिकरणम् । शाक्यानामचरनं अचरनीयपुरोडाशात्कृतं ।

मास तु सजनीयाना चोदनाविशेषात् । ३।२।२२।४२ ॥

शाक्यानामचरनं अर्ग्यवर्षात्कृतं । अत्र सना मनन्ति ' अस्मिन् मास्येऽस्मिन् दृष्टमित्युक्तं याति, स दनं यात् मृगान् हन्ति तेषां तस्मात् पुरोडाशा अचरनीया भवन्ति ' इति । तत्र सदेहं, किं अचरनीयानामन्येषां च समवत्ता पुरोडाशाना स्थानं वरसा उक्तं अचरनीयानामन्येषां । किं प्राप्ते ? अचरनीयपुरोडाशाना मय

सन्नीयपदत्रयुपोडाशब्दोऽपि चार्थप्रधानाच्चे मासमिक-
सन्नीयपदमेव सन्नीयपदोद्देशेन कथयन् । प्रथमायास्तु
द्वितीयायै लक्षण उभयमादिस्तिद्धेव । अतः सन्नीयस्यो-
द्देशेनैव धर्मादिपदकथनेन तस्य विधीयते । पुरोडाशपदं
तु एव वच्य च पुरोडाशवस्त्वसन्नेन सन्नीयस्योपु-
लक्षणात्मनुनाद । दृष्टञ्च 'पुरोडाशानल्लुह' इत्यादौ
पुरोडाशशब्दः । सन्नीयस्यनेहनि पर इति तस्य सन्नीय-
स्यगलपञ्चक सुसम्भेय । तदेवं श्रुत्यादिपदप्रमाणस्यद्वय-
निरूपितम् । अतः परं प्रयोगश्च निरूपयिष्यते ।

माण्डन— 'मास त्रिषेव सन्नीयस्ये ।'

शर— 'तस्य सन्नीयाङ्गम् ।'

• मासाधिकरणम् । १।१।१३।३८-३९ वर्षक १.

मीनौ पृ २२७३ 'धात्यादिशरणम्' इत्यत्र दृष्टयम् ।

• मासादद्वान्ने छेदनायै स्वप्रतिष्ठे । वरुण साम-
स्यात् । भा. १।१।१४।२५.

• मासपाकः यामिने न आहृत्सन्नीयादौ । भा.

१।१।१।१२, • मासपाकश्च वेदादिरेऽग्नौ अभावः ।
१।२।१।१५.

• मांसपाकप्रविषेदः योऽत्र वेदारिकेऽग्नौ स यत्
वपयत् श्रवण आहृत्सन्नीये विहितं तस्य स्यात् । अथवा
दक्षिणेऽग्नौ परुषा अन्नञ्च अन्नमाग्नातम् । यदा आगव-
योयान् मास वनस्यै उपशरीयते तदा दक्ष दक्षिणागौ
अपविशन् इति तस्य दक्षिणागौ व्रतधरुणशक्यस्य
मेव, अथवा भागात् इति । भा. १।२।१।१३.

• मासप्रसङ्गः न वैदिके, तिनन् लौकिके माने ।
भा. १।१।२।१।२

• मांसभक्षणम् 'वधेश्चाद्रमोक्तिव्य यथा क-
त्तममभक्षणम् । शेषे विहितं धर्मं न सर्वत्र निधि-
प्यते ॥' पत्रपट्टमीनपुर्वशापवदशीषु मासमभक्षणेषु-
रिक्तिसाधनित्वेणात् शृङ्गस्य अथवा कामचारे प्राप्ते
तदङ्करणमित्यत्र । शेषेन विहितं । यथाह 'न मासभक्षणे
दोषो न मनो न च शैश्वेने । प्रश्चित्तरेण भूतना
निश्लिप्तु मदापण ॥' (मनु ५।१६) इति । वा.
१।१।२।१।२. १९२.

• मांसमया पुरोडाशाः पर्यगिर्त्तं वा. पश्वि-
त्संख्येरे विद्वान्ते । पूर्वश्वे तु पिष्टमयः पुरोडाशः ।
भा. २।१।१।१२.

• मांसविक्रयणो हि प्रयज्ञविभक्तानेव पश्व-
वित्रीयते । वा. ३।१।१२।२२

• मांसपर्यगमपि वैहारिकणामग्रीना पशुव च
दव्यन परिहृतम् । भा. १।२।१।१।५.

ह्र 'माजीवन् यः पराज्याद् एतद्गोऽपि
जीवति' इति न्यायः । उक्तं च मासकृत्विना 'क-
वीनन् यः पराज्याद् एतद्गोऽपि जीवति । तस्याऽन्न-
निरोधास्तु जननीकृत्स्वकारिणा ॥' इति । साहस्री
५०२.

• मास्यो पीणोऽस्या पुरस्तात् चतुश्चे गगामलं
दीक्षा कर्त्तव्यं, न जैत्याः प्राक् । ६।५।१।३०-३१.
मीनो, पृ. १५५५ 'गवापयनस्य दीक्षा' इत्यत्र
दृष्टव्यम् ।

• मासकृष्णाटमी एजाष्टवा नाम । वि. ६।५।
१०.

• माससतमीपीणोऽमासीयास्तुनीप्रतिपद्व्यत्येत्प-
दीना नियमाकषाप्रमाणे न शास्त्राद्वेदो विद्विदसि । वा
१।१।१।३० पृ २०५ । पास्तुनीपीणोऽमास्यन्यथा
प्रतिपदि वस्त्वनिमित्तक उच्यते । मु. पृ १८७.

• मातुल्लुह्यापरिणयादीनां अननुष्ठानम् । माह.
१।१।४ वर्षक २.

• मातुल्लुहित्पारिणयनं अनाचारः । जगुदेव-
लूनयोः दण्डध्यात्माना च । वा १।१।१।३० इ
२०३-२०४.

• मातुल्लुहित्पारिणयनादितिपयाना स्मृतिरि-
क्षाचारणा कामादिदेवन्तर स्वष्टमेव हस्वने इति न
कथञ्चिदपि श्रुतिमूल्य समारत्नीयम् । नहि मातुल्लुहित्प-
ारिणयनात् प्रयनाशेषत्वि, अनुत्पत्तिश्च सगवति इत्य-
थर्थं अग्न्यतरस्यामागण्य धाश्रयणीयम् । तत्र श्रद्धाम-
निमित्तस्य आनासस्य अग्रामाण्य इति सिद्धमेवरात्रीय-
काना दुर्गाचार्यम् । वा. १।१।५ पृ. २५.

० मातुलमुनापरिणयः वेपुषित् दक्षिणदेशीयु
त्रियने, व प्रमाणम् । इति चेत्, न, स्मृतिव्यति-
त्वात् । 'मत्कुल्य मुनागृह्वा मत्तृतीयं तथैव च ।
समानप्रयाजं चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति
स्मृतिः । सदाचारश्च स्मृतिः प्रक्या । वि. १।१।५
वर्षकं २.

० मातुलमुनापरिणयनम् 'मातुल्य मुनागृह्वा
मातृयोषा तथैव च । समानप्रयाजं चैव त्यक्त्वा चान्द्रा-
यणं चरेत् ॥' इति स्मृतिनिषिद्धम् । अथ मातुल्यमुनायाः
पुत्रिनाकरणादौ गान्धर्वदिनिवाहादौ वा यत्र मातृयोष-
मिष्टिः नास्ति, तद्विषये मातुल्यमुनापरिणयननिषेधाः,
न तु यत्र गोबन्दिष्टिः तद्विषयोऽपि इति चन्द्रिहादौ
(मृगिचन्द्रिहा) प्रयाजिष्ठम् । सोम. १।३।५ पृ. ३४.

० माता च परम देवताम्, समा च पुत्रेण द्युपैवैष-
नियन्मानो (मातृशब्द) जननीजननः अत्रगम्यते ।
माता ह्यः निप्रथम इत्येतिरिष्यतुरण्यमानो धान्यस्य
मातृगोचक । भा. १।१।७।१८. ० 'माता मन्त्रा
पितुः पुत्रः' (मन्त्रमन्त्रम् १।१।१।१०) इति सूत्रेण
दण्डेन जनविशुद्धं गान्धर्वदितोपपत्तिः, देव वर्णजननः ।
वा. १।१।१।१३ पृ. १२८ ('येन जातेः स एव सः'
इति द्वितीयधाराणः । गुणः) । ० मातृरेव्यं सेनिगो वा
यदि पुत्रः स्यात् तन्नायोः प्रसिद्धजातिरिवात् नैव (पुत्र-
जातेः) दुर्गन्ता भवेत् । वा. १।१।१।१३.

० मातृगणप्रायः लैटिज । वि. (गुदमले)
१।५।२

० मातृगोत्रा कुवाण व परिणवा । वि. १।३।५
वर्षकं २.

० मातापितृगुणोद्दिष्टशुभा पत्रप्रदा । वि. ५।१।४.
० मातृगणप्रायः । प्रकृत्यन्तर्गन्तं निरन्तरं नाद्य
यतीति न्यायान् । अथ च बन्दिष्टे प्रहादोषात्प्रायान्ते
कसमापि प्रतु गेण 'एतावन्नाऽयं बन्दिष्टेन नद्रथात्त
न्यकृतम् । वधुप्रायजकं वीर्यं मातृगणप्रायकदक्षिणम् ॥'
(योगवशिष्टम् ५।३।७।०) इति । माटस्वी. २३०.

० मातृरचनम् । यथा मनुष्यमपिप्रसिद्धो मातृ इति,
मनुष्यतां यत्नं मनुष्याणां निर्गतं च (उच्यते) । यत्न

तु अतोऽन्तर्गतम् प्रकृत्यो नास्ति न च मातृगुः । तथा
आह्वानैतुगना न दक्षिणात्पारिक्या आह्वयत्वा व्यरसा ।
भा. १।३।७।२१ । अत्र चार्तिकम्- यत्नं मनुष्यमपि-
प्रसिद्धो मातृ इति मातृगणप्रायकम्, तद् 'तद्वच्छति
पदिदूतवोः' (पा. ४।३।८५) इति वा दूतनिषयं
पक्षयितव्यम्, अप्रत्ययितोक्तत्वाद् वा उपेक्षितं यम्,
सर्वस्तिवपि प्रसिद्धे तद्विदितस्वराणांभावनात् ।

० माध्यंदिनं सवनम् । 'पष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिन
सवनम्' इत्यत्र अनेनास्त्वानाचोदिशेन माननाप्रधान-
विधिः । मणि पृ. १११. ० माध्यंदिनः पयमानः ।
'त्रिच्छब्दा आगतो माध्यदिनः पयमानः पद्यवामा'
इति ज्योतिषोमे श्रीणि छन्दसि । भा. १।०।५।२।१०.
० माजदिनः पयमानः त्रिच्छब्दः । गायत्री वृहती
त्रिष्टुभः इति छन्दसम् । वि. १।०।५।२. ० माध्यदिनः
पयमानः नाम स्तोत्र अग्निष्टोमे माध्यदिने सवने प्रथमम्,
चत्वारि च वृद्धस्तोत्राणि इति षष्ठं स्तोत्राणि माध्यदिने
सवने । ८।३।५. ० माध्यंदिने पयमाने गान आद्यं वृचे
न तु वृचायास्तु स्तोत्रियास्तु, एकविके नतोः । १।०।५।
३।०-५. मीनोः पृ. ४५४ 'अन्त्योपाधिनामम्'
इत्यत्र दृश्यम् । ० माजदिने वसुधुसेवाद्येन चरन्ति
सर्वनीयस्य पयोः । भा. १।१।३।१४. ० माध्य-
दिने सवने एतद्वदप्यप्यः सवनीयपुरोडासाः । १।०।५।
२६।८८. ० माध्यदिने सवने प्रहाः पद्य 'पद्य
माध्यदिने छल्लि' इति वचनात् । सोम. १।२।६.
० माध्यदिने सवने चत्वारि वृद्धस्तोत्राणि अमदस-
स्तोत्राणि ज्योतिषोमे । वि. १।४।३. ० 'माध्यदिने
सवने दक्षिणा नीयन्ते' ज्योतिषोमे । भा. १।०।६।
१।८।५. ० माध्यदिने सवने वीतुद्वारणैर्गाम्यञ्जते अञ्ज-
नाप्यञ्जते नाम सपे । १।०।६।६।१०. ० माध्यदिने
सवने ब्रह्मवामाहाते प्राजापयानामान्यम् अच्यते 'ताम्
पर्वमिहृतास्तुवृत्तानि, ब्रह्मनाम्प्रायभते' इति । ४।१।
१।८।३. ० माध्यदिने सवने सरणा दक्षिणा सन्कृताः
ज्योतिषोमे । १।०।६।१।८।६५. ० आगवैष्यमेकदह-
कपालं (निर्वपेत्), माध्यदिने शरमन्तं चरम्, बार्ह-
स्पत्यं चरम्' अञ्जनाप्यनामम् । १।१।२।८।११.

० सावनतीवस्य ' मास्यदिने गिरुषते ' इति वचनात् मास्यदिनसालाभ्येव अन्नानि मर्जन्ति । ११।४५।१८ .

० मास्यदिनार्भानपनमानयो अक्षन्नुषा साम्ना गायन्दिनेषु (गायत्र्येष्ट्यनुष्ठुप्) निवेग. न तु अन्ने, विवृद्धस्तोमनेषु ऋतुषु । ५।३।५।१३-१४. मीमे. पृ. २६० ' अतिराने काभ्यस्तोम० ' इत्यत्र इष्टयम् ।

० मास्यदिनान्मन्मन्मानवोरैव सामामावापोऽप्यौ विवृद्धा विवृद्धस्तोमऋतुषु । १०।१।१।११-१२. ' विवृद्धा-विवृद्धस्तोमऋतुषु मास्यदिनार्भान० ' इत्यत्र इष्टयम् ।

० मास्यदिनान्मन्मन्मानवोः सामनापागम् इति वचने (१०।५।६-०।१५-२६) । भा. ५।३।१-१३.

० मास्यदिनतृतीयसप्तमवसाना पशुपुरोडाशाना पशुजनमये उपनवान् प्रसङ्गिमेव न तु तन्विक्रयम् । ऋत. ऋतेऽपि पशुममाधीश्वरंमाशिरमिष्वयेन पशुमप्य फलितवान् पुरोडाशाना तन्विक्रयमेव । वि. १२।२।१२.

० मास्यदिनपञ्चमस्यस्य आश्रुत्सूचः (अतिराने) ' उषा ते वातमपश्यः ' इति गणप एव एतन्विद्यस्तोम-पूर्वार्धं वागन्नुषा सामामावापः न तु त्रिष्टुब्जगती-छन्दस्त्वयो. । वि. ५।३।५. ० मास्यदिनपमानो भीष्मं सूक्तानि आम्नावामि । १।४।१.

० मास्यदिनसप्तमीयाः तृतीयसप्तमीयाश्च पुरो दाशा अस्यस्य पयो. प्रातः सप्तमीयाणां वा तन्वमध्ये पणिसा । भा. १२।३।१२।३२.

० मास्यदिनीयायाः सावनतीवाद्य. कश्चविदु-११येऽपि आयमन्मिश्रोमस्य दोषस्यैः । सावनतीवास्याप. । ५।२।१०।३०-३४.

० मास्यमिश्रा अर्धामागदेव आनमसि नास्तीति पदसि, तस्मिं हेतुमिगणद्वैर विरमन् । याल् पृ. ६.

० मास्यी सुगं ब्रह्मवैरैर निविद्या न धामि-येरपते । या १।३।१।० पृ. २०५-२१०.

० मानं उपाहरणं च फलसा चर्तये जीविष्टोमे । १०।६।१०।१० मीमे पृ. १८२१ ' उत्रोतिष्टोमे शोमस्य० ' इत्यत्र अपिष्टया इष्टयम् ।

अहर्गणे रोमस्य मानं प्रति मानस्य परिमाणं कर्तुं वाय. उपाहरणं मानकाले । प्रतीतो ज्योतिष्टोमे केन माननापठेन उपाहरणस्य इवंगान् उपाहरणस्य अह-र्मणैऽपि पृथक्प्राणे नोत्सायम् । उपाहरणैऽपि वा मन-काले एवोत्सायम् । इति पूर्वैः पद्यः ।

हरणे वा श्रुत्यसंयोगाद्द्विषाद्धि प्रष्टवौ तेन । ८० ॥

वागन्- पूर्वपद्यवद्भवत्सं. अहर्गणे प्रमर्दं सेनो पात्रहरणस्य वास मानकाले नोत्सादयेत् किन्तु हरणे हराकाले उपाहरणकाले उपाहरणं । श्रुत्यसंयोगान् भुञ्जा सयोगमावात् श्रुत्यनुक्तत्वात् । नहि श्रुते मन्-काले उपाहरणं इति । ननु प्रष्टवौ मानकालस्य उपाव-हरणदर्शानान् मानकाले एव हराप्राप्त उपाहरणं इति चेत्साह । श्रुताश्रयोवात् श्रुत्यनुचरत्वात् । नहि श्रुते मानकालस्य उपाहरणं कर्तव्यमिति । किन्तु प्रष्टवौ मह-एकत्वात् अर्धान् । नहि मानकालः उपाहरणप्रकाले अल्पस्य प्याकृत इति अर्थात् तैवेव क्रियते । अहर्गणे उ-मानकालस्य दिवसान्तोरयोमिष्टोमप्राणो ष्वष्टयत्वात् तैव प्रथह उपाहरणकालमात्रात् प्रथह उपाहरणकाले पृथक् वायः उपाहरणं इति सिद्धान्तः । के.

० मानं सोमधर्म । भा १।६।१३।३६.

० मानाधीना मेयसिद्धिरिति (प्रमर्दयैना प्रमेयसिद्धिरिति वा) न्यायः । साहस्री. ४६६.

० ' मानाधीना मेयसिद्धिः ' इति न्यायेन प्रमाणित-पणस्य धर्मस्यैवमित्यत्र प्रति हेतुत्वम् । कौ २।१।१।१५.

० न चैव कल्पान्द्रूपवदिताने निर्गन्तव्यमात्र । श्रौत उक्तान् रस्यप्रमाणरगतस्य मानाधीनत्वेन ' माना-धीना० ' इति न्यायेन प्रमेयस्य प्रमाणोर्जास्त्वत् अक्षजावपिरेमिन्नेन तत्प्रकृतत्वेन, निर्गन्तव्यत्वात् । पूर्वपद्ये । १।३।१।६.

० मानोपाहरणादीनां जोममानवर्णता । १।१।१।३६.

० मानदीनां कच्चा एकादशानामेव कामिनेतीहाने दामनस्यैव गननस्य न सोमपद्येऽपि । १०।६।१।५।३०-३६. ' जेमपद्येऽपि कामिनेतीहाने० ' इत्यत्र इष्टयम् ।

• मानवीपु पञ्चदशानामेव सामिपेनीतम् । वि. १०।६।१९.

• मानसं अहः । 'एष वै दशमम्याहो विद्यमानो यन्मानसम्' । द्वादशाहं ' दशमेऽहनि मानसाय प्रवर्षन्ति' । भा. १०।६।११।१९-४०.

• मानसमहन्तरं स्याद् भेदश्चयपदेशान् । १०।६।१३।३४॥

द्वादशारे 'अनया तत्र पानेन समुद्ररसया प्रकाशते पुत्रं प्लामि इति प्राजापत्य मनोमर्हं प्लामि' इति श्रुते । एतद् मानसं कर्म मानसो ग्रहः द्वादशाहान् अहस्वरमिन्न अहः स्यात् । 'वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसम्' इति ब्राह्मणाहान् मानसस्य भेदेन व्यपदेशान् । किञ्च 'वाग् वै द्वादशाहः' इति याचा ब्राह्मणाहः ससृजतः, 'मनो मानसम्' इति च मनसा मानसं ससृजतम् । वाहमानसयोश्च भेदः प्रसिद्धः, तेन द्वादशाहमानसोरेषि भेदो गम्यते । अस्मात् ब्राह्मणाहान् मानसं मिन्नमहः इति पूर्वः पक्षः ।

तेन च संख्यानम् । ३५ ॥

तेन च मानसेन द्वादशाहस्य सक्तवान् द्वादशाहान् मानसं अहन्तरं इति गम्यते । 'निवृत्तानि ह वै द्वादशाहस्य गतरक्षानि छन्दसि, तानि ध्रुवसैनैर आप्यायन्ति' । द्वादशाहस्य पानि गतरक्षानि छन्दसि तानि मानसेन आप्यायन्ति इति जुनर् द्वादशाहान् मानसं चित्रं दर्शयति । नदि स्थेनेन स च पश्यते । सत्य-सात्त्विकयोर्भेदाधीनत्वात् । अस्मात् द्वादशाहान् मानसं अहन्तरं इति पूर्वपक्षे हेतुत्वमुक्तम् ।

अहन्त्याय परेण चोदना । ३६ ॥

प्राजापतौ मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि सन् द्वादशाहान् अहन्तरम् । कुतः ? अहन्त्यात् । अहः अन्तः परानीसयाज्ञः । 'पत्नी सशस्त्राश्च तदेव मन्त्रान्य प्रवर्षन्ति' इति पत्नीसशस्त्रत्वात् अहन्त्यात् परेण पर-सात् मानसस्य चोदना भवति । तस्मात् मानसं द्वादशाहान् अहन्तरम् । द्वादशाहिकानि गुणैरेव पुं पत्नी-न्यक्तान्यैः प्राग् न्यात् । परस्मैपु अगौ विहितः । तस्मात् अहन्त्या इति पूर्वपक्षे हेतुत्वमुक्तम् ।

पक्षे संख्या सहस्रवत् । ३७ ॥

प्राजापतौ मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि सन् द्वादशाहान् अहन्तरं इति पूर्वपक्षिणा सक्तं सिद्धान्तिनः शब्दाः । ननु एव नवोदशसु अहःसु द्वादशाह इति सक्ता नोपपद्येतेषु । अन्योच्यते । परं नवोदशाहस्यपञ्च-स्यै चरत्या सत्त्वयिशापनाचरुपवर्षाद्येव द्वादशाहस्यः धर्मगणनामपेक्षयात् उपपद्यते । अहसवत् । यथा अतिपानः अहसमहानि 'अतिपानेन सहस्रकाम्येन यजेत' इति सहस्राधिकेऽपि सहस्रमन्त्रो द्युः उदत् । तस्मात् मानसं द्वादशाहान् अहन्तरं इति पूर्वः पक्षः ।

अहरद्गं वाऽशुक्वोदनाऽमानान् । ३८ ॥

मानसो ग्रहः द्वादशाहान्तरमपि द्वादशाहान्तरं इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तवति । वासुदेवः पूर्वपक्षं प्राहुर्यमैः । मानसो ग्रहः अहरद्गं दशमस्य अहः अत्र स्यात् न अन्यदहः । चोदनामानान् अहस्वरमिन्नस्यैवापः चोदनायाः अमानान् । 'अनया तत्र पानेन समुद्ररसया प्रजापतये पुत्रं प्लामि इति प्राजापत्य मनोमर्हं गृह्णाति' इति दशममहर्द्वीह्येव अहोदना एषा । अशुक्वत्, यथा अश्वत्थस्यै विधीयमानौ पसिन् कर्मणि भवतां तनयरी प्रहाम्यावौ इति विशापते न कर्मन्तरे उदत् । तस्मान् दशमेऽहन्त्येव गुणधिरियम् ।

दशमविसर्गवचनाच्च । ३९ ॥

सिद्धान्ते हेतुत्वगमाह । 'एष वै दशमम्याहो विद्यमानो यन्मानसम्' एष दशमस्य विसर्गं अन्तः यन्मानसं इति जुनर् अन्तेऽप्य दशमस्य न सत्त्व-मेत्त्वं कर्म इति दशमस्य अहं विसर्गस्य वचनं दर्शयति ।

दशमेऽहनीति च वदसुगणाश्रान् । ४० ॥

'दशमेऽहनि मानसाय प्रवर्षन्ति', 'दशमेऽहनि साप्यगामीमिर्कर्मिणः स्युरन्ति' इति दशमे अहनि इति तदुपगणान्तरं एष दशमस्याहः सुगण्यं भाव्यात् साप्यगान् मानसो ग्रहः दशमस्याहोदना अहन्तरं इति सिद्धान्तः ।

सुरयासामञ्जलान् । ४१ ॥

द्वादशाह इति द्वादशमहस्तरायाः सप्तमश्लाघ मानसो ग्रहः इत्यमत्याहोऽह इति । मानसस्य अहस्तरत्वे तु नवोदशतु द्वादशाह इति एतत्प्राच्यचर्मं अष्टमश्लघ स्यात् । तस्मान्नाहस्तर इति सिद्धान्तः ।

पद्मविरैके चैकस्य मानान् । ४२ ॥

द्वादशाहे ऐकादशितेभ्यः पशुभ्यः अहः अतिरैके आपिरने एति एतस्य अहः शशिकस्य मानान्, द्वयोः स्रोरभावात् मानस न अहस्तर इति सिद्धयते । अहस्तरत्वे तु द्वोरतिरैकः स्यात् । अहा तस्ये त्रयोः दशत्वान् पशुना चैकादशत्वान् । ' नः पशुरतिरिच्यते स ऐकादशः शर्मः ' इति एकदशिनीं द्वादशाहे विधाय विद्वाना तस्या एतन्प्राच्यविरैकं दर्शयति । एकदश पशुषु द्वादश अहानि । एतन्प्राच्यैकं तु ननु द्वादश एतान्यहानि इति गमयति । तन्मान् मानस दशमाह न कर्मा न्तरमिति सिद्धान्तः ।

स्तुतिभ्यपदेशमद्रेण विप्रतिपिद्धं व्रतवत् । ४३ ॥

पदकः पूर्वपक्षिणः ' मानसमहस्तरं मेदेन व्यर-
देशात् ' (१०६१२३।३४) इति ' तेन च मानसेन
द्वादशाहस्य सत्त्वात् मेदः ' (१०६१२३।३५) इति
च, वनोत्तरमाह सिद्धाती । अत्रेन सप्तदशस्य स्तुतेर्वै
देश व्यभिचयिषिर्दं मन्वाये । व्रतवत् यथा महापत-
वर्गेण सप्तमस्तरस्य । ' वन्ति वा एते नियुनात् ये
सप्तसप्तवर्षिणः । अन्तरेति नियुनो समस्त, तेने
नियुनात् यन्ति ' इति सप्तदशोपमनिषाय सप्तमव-
भूतस्य सप्तमस्य वर्गेण अनुविबुद्धं सप्तदशस्य अ-
प्यवर्गेण स्तुतिं दर्शयति । श्लोकेऽपि ' शीर्षे वैश्वे-
शोमनो देवदत्त ' इति व्याख्यानार्थेन अत्रानी सम्भूयते ।
उक्तान् शेषः ।

वचनादतदन्वयत्वम् । ४४ ॥

पदकः पूर्वपक्षिणः ' अहान्याप शरेव चोदना '
(१०६१२३।२९) इति, वराह सिद्धान्ती । ' वनीः
संपन्नः प्राञ्च उदयेन मानसाय प्रथमंति ' इति वचनात्
दशमस्याहः अतदन्तरेण उदयनासमयं पत्नीसयाजान-

त्वाभायः । द्वादशाहिकानामहा सामान्येन पत्नीसयाजान-
न्तना, निशेषेण तु दशमस्याहो मानसान्त्वया उच्यते ।
अन्ये न शेषः । तस्मात् मानस दशमस्याहोऽह न
द्वादशाहादहस्तर इति सिद्धान्तः । केः

● मानसो ग्रहः द्वादशाहस्य दशमेऽहनि । तत्र
' द्वादशाहस्य द्वारखनि छन्दसि, तानि मानसेनाऽऽ-
प्यावपन्ति ' इति मातेन द्वादशाहस्तुतिः । ' कवे
द्वादशाहः, मनो मानसम् ' इति न्यपदेशोऽहः । ' एष वै
दशमस्याहो विचरिषी कर्मानसम् ' इति विष्णोर्विवा । वि,
१०६।१२३. ● मानसे ज्ञाने चाधुपादिसामग्री प्रवि-
वन्निषयः । मणि, पृ. ६३.

● मानसान्त्वना दशमस्याहो न पत्नीसयाजान्तया
द्वादशाहे । मा. १०६।१२३।२४

● मानसप्रधानता तन्वनेनेन द्वादशाहस्य
दशमस्याहः । मा १०६।१२३।२५.

● मानसप्रत्यक्षे महारं हेतुरिति वैचित्, देवये ।
मणि, पृ २१.

● मानससंज्ञको ग्रहः द्वादशाहदशमाहाहम् ।
मानसाधिक्यम् । मातृप्रशासनम् ॥

मानसमहस्तरं स्याद्रेदव्यपदेशान् । १०६।
२३।३४ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे ध्रुयते ' अथवा त्वं पत्ने-
सप्तदशसया प्रजापतये जुष्टं सृष्टमीति प्राजापत्यं मनोर्षे
पशुनि ' इति । तत्र सप्तमः किं मानसमहर्षेद्वादशाह-
स्तरं वा अहस्तरमिति । वनेह कानिचित् मेदशरानि
प्रतिभानि । तानि निराविर्कार्पणं आचार्यं उच्यन्ते
' गणसमहस्तरं स्यात् ' इति । वृत्तः । मेदेन व्य-
देशात् । द्वादशाहभेदेन व्यरिच्यते । वषम् । ' कवे
द्वादशाहो मनो मानसम् ' इति द्वादशाहानन्तमेऽहं मातृ
न्यपदिशति, ' कवे द्वादशाहः ' इति कर्मान्त्वान् ।
' मनो मानसम् ' इति च मनःसत्त्वात् । यथा वाम्
मनसोर्षेडो धस्तुनेऽवगम्यते एवमेतदेषां द्वादशाह-
मानसयोः । चतः पृथक्चैव मति मेदेन व्यपदेशी भवति,
मानसा । अने भिन्ने एतदहस्तरि व्यपदेशादस्यते ।

तेन च सखात् । ३५ ॥

भाष्यम्— इतश्च अहरन्तमिति । कुत । तेन मानसेनाह द्वादशाह सन्त्यते । कथम् ? 'चिभूतानि इ वै द्वादशाहस्य गन्तरानि छदासि, तानि मानोभेयाऽऽप्यावर्षति' इति । द्वादशाहस्य यानि गन्तरानि छदासि तानि मानसेनाऽऽप्यावर्षति इति हुनन् भिन्न द्वादशाहाद् दर्शयति । कथम् ? सखात् । न हि तेनैव अपमानं तस्य संस्तुतिर्भवति । कुत ? अत्यन्तमेदात् स्तुतिस्तुत्यर्थे । न हि देवदत्तो देवदत्तन स्याते । भिन्ने हिरेण पण्यविविधे सन्त्यते । तददिहापि द्वादशाहो मानसेन स्यूते इति संस्तुताद्येऽभिगम्यते इति ।

अहरन्त्याश्च परेण चोदना । ३६ ॥

भाष्यम्— इतश्च अहन्तमिति गम्यते । कुत ? द्वादशाहो द्वादशरात्रेण चोद्यते 'पत्नीं सखायं प्राश्न उदेत्य मानस्य प्रसर्पति' इति । तस्मिन् द्वादशाहिक स्वाहो गुणविविधैर्नन्द द्वादशाहिकी पत्नीसंयाजान्ता स्यात् । अथ एहं चार भवति, एतेो द्वादशाहिकानामप यतो नापत्येति न बोधो भवति । अतोऽपि यैः उच्यते द्वादशरात्रेण चोदित इति गम्यते ।

पदे सख्या सहस्रवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— परिकोदनापि द्वादशम् । निमित्त परिचोदना । नपेव द्वादशाह इति पयोदशास्वहो नोप पश्ये । अत्रोच्यते । यदा प्रमाणतरेण सन्द एता केनपि प्रयुक्त इति भावते, तदा सख्याधर्मिकयात् नयो दशसु गुणक्या प्रयोगे मेत्यति । यथा 'अतिशय सहस्रगह्वानि', 'अतिरान्य सहस्रसाय्येन गपैव' इति व्यभिनेऽपि सहस्रे सहस्रशब्दो ह्य, तददिहाप्यधिके सविष्यति । अथवा कर्मण्यनामदेयोग्ये द्वादशाह इति । यत्नन्ति कर्मण्यदीकृत्य प्रयुक्तत्वात् नाचक इति निश्चीरते । सर्वानि प्रहरणादीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचनो भवित्पत्तिरिति न रोग ।

अहरद्वा वाऽशुभचोदनाऽभ्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— दशमस्याहो गुणस्य विधि स्यात्, नाहरन्परचोदना । कुत ? अहरन्त्यस्यत्यस्य वचनस्य अभावात् । कथम् ? एत तावद् भूयते अथवा एत

पात्रेण सदुदत्तया प्रयाक्तये शुभ एतन्मैत्रि प्राजापत्य मनोमद् गुह्यति' इति । दशमपरद्वीकृत्य प्रत्यचोदनेन । गृह्णीति सत्कारविधानात् । न च सत्कारमेदे कर्ममेदे भवति । 'अचोदकाश्च सत्कार' (२।१।९।१८) इत्युच्यते । 'येस्तु द्रव विनीयन्ते गुणसत्' (२।१। १।८) कर्म न प्रयानमिति । यथा अथवाप्यै विधीयमानौ न कर्म भिन्न । यस्मिन् कर्मणि भवतस्तन्वस्यै प्रहाभ्यासविति विद्याश्वे, न कर्मात्तरे इति । यदि चाहरन्मेतत् भवति न कर्मात्तरम् । एतन्वीयस्यैव अद्वैतानुमानप्रवृत्त्यनना भविष्यति, प्रवृत्त्यनपक्ष, नाप्रवृत्तप्रक्रिया त्रिधा तस्य । अतो नाहरन्तरम् । दशमे एताहनि गुणविविधिति ।

दशमधिसर्गवचनान्च । २९ ॥

भाष्यम्— इतश्च नाहरन्तरम्, तत्रेण गुणविवि । कुत ? दशमविकल्पवचनात् । दशमविसर्गोच्यते हि भवति 'एव वै दशमस्याहो विकर्मो यमानसम्' इति । एव दशमस्य विकर्म अत यमानसमिति हुनन् अचोदयम न्यत्रतो दशमस्य, न स्वतन्त्रतत्कर्मति दर्शयति । तस्मादपि दशमस्याहम्, नापान्तमिति गम्यते ।

दशमेऽहनीति च तदगुणशास्त्रात् । ४० ॥

भाष्यम्— इतश्चाहम् । कथम् ? एत गुणवच्य युक्त भविष्यति 'दशमेऽहनि मानस्य प्रसर्पति' इति, 'दशमेऽहनि सार्वगतीभिकर्मि स्तुति' इति । दशमस्याह प्रपानभावैव निर्दिशात्, अहस्य व्यापेय भावेन, तत्तत्तरेण शुण्ठेय दशमस्य, नापान्तमिति गम्यते ।

सत्प्रयात्तामक्षत्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— यदि च गुणोऽयम्, एत सत्प्रया एत इत्या भविष्यति द्वादशाह इति । इतरथा नयोदयत्त द्वादशाह इत्यसमञ्जस सत्प्रयावचन स्यात् । अत्राप्यस्यात् । यदुच्यते गुणवत्त्वा सहस्रस्य गन्तरविविष्यतीति, तदनुपपन्नम् । कुत ? एत हि पण्यणतरेण सत्प्रयावचनमादधिके सत्प्रयावदो गोप्या वृथा प्रयुक्त इति निश्चीरते । न हि सत्प्रयेवातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीय वृत्तिरश्ली येत । यदप्येतत् 'अथवा एत पात्रेण' इति वचनम्,

तदपि प्रहरणकारविधानादग्रमेऽहनि सामान्याम् विद्यते,
 न कमा-तपमिति उदाभिगतम् । एष त्वेत्, नैतद्व्यक्त
 पचनगहरत्तप्रान्त्वन्म्, नान्यद्व्यमानात्त प्रापकम्,
 येन सत्त्वेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यप्यवस्थाम ।
 तस्मान्नेह योथा वृथा प्रयोग इति । यद्यपि कर्मगण
 नामधेयत्वान् प्रकरणात्तेन नवतमद्गीकरणान् नामधेय
 ह्येण या वृत्तिर्भविष्यतीति । तदपि न युक्तम् । सत्त्व
 कर्मगणनामधेयमेतत्, न स्वयथार्थम् यत्नेन । इत्यत्र
 एतानि कर्माण्यहोमि परिमितान्येकन उमाह्वानातीत्यनेन
 रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयम्, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेणैति ।
 तथा हि तन्मैत्र्ये कर्मनामधेयेष्वधमपधेयानुवाद
 भूते नामगान्धे कांते, न लौकिकनामधेयकारेण परि
 भाषामानेन वृद्धिगुणान् । यथा अग्निहोत्रे न्येन ज्योति
 होम इति । एव इत्यहाह इत्यर्थानुपेतेन नामधेयम्,
 नामानात्तेनेति । तस्मात्परिचोदयैव ।

पश्चात्तिरेके चैकस्य भावात् । ४२ ॥

भाष्यम्— इतश्चाहृदमिति विज्ञापते । युक्त ।
 पश्चात्तिरेकेकस्यात्तिरेक दर्शयति, न द्वयोः । कथम् ?
 'य पशुत्तिरिच्येण स ऐन्द्राण करि' इति एका
 दशिनी इत्यहाह विषय विद्वान्नामनेक्यात्तिरेक दर्श
 यति । उत्र तादृशिरिच्येने, एको न भवति । कथम् ?
 एकादश पञ्च, द्वादशाहानि । एकस्यातिरेक तुक्त
 द्वादशैवावरातीति गणयति । यदि नवेदसाहानि स्तु
 द्वयोरभाव स्यात्, नैक्येति । तस्मात्पश्यत्त न कर्मा
 न्तरमिति ।

स्तुतिच्यपदेशगद्गेनाविप्रतिपिद्ध इत्यत्र । ४३ ॥

भाष्यम् - अस्मिन् स्तुते द्वयो मूलयो परिहार
 उच्यते । यदुक्तम्, मानसमहरत्तम्, भेदेन स्वपदेनात् ।
 तेन च मानसेन उक्तान्नाहृद । न ह्यामनेन आत्मा
 संस्पृश्यते इति । अत्रानिधीयते । नैतद्विप्रतिपिद्धम् । अत्रे
 नापि समुदास्य स्तुतिर्दद्या । यथा महान्तधर्मेण सपसर-
 शस्य । 'यन्ति वा एते मियुनादे धनस्यस्युपपन्ति ।
 अतर्पेति मियुने धनस्यस्येनेव मियुनाद यन्ति' इति
 उद्युतायनेपममिषाय तदवपनभूतस्य महान्तस्य धर्मगतु
 निष्पद्यन् समुदास्यनपधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । नेके

ऽप्यन्यपधर्मेणैववर्तनी सत्त्वचते एवेति । यथा कार्यं वैरी
 मोदनो देयदत्त इति । तद्विरिहापि द्वादशाह ससा
 विप्यन इति न दोष ।

वचनादत्तदन्तत्वम् । ४४ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, यद्यहा तत्तेतत्, एव इति
 शाह्वकर्मवैश्वानर मानसान्तता युवा भविष्यति, न तद
 इत्ये । पत्नीसयाज्ञानता भवेदिति । अत्र दगम ।
 पश्चतादत्तदन्तत्व भविष्यति । द्वादशाहिकनामहा
 सामान्येण कर्तृसयानान्तता । विरोधेण तु दृष्टमस्थानो
 मानसा ततोच्यते 'पत्नी सयाय प्राज्ञ उदेस मानसा
 प्रदर्शयति' इति । नास्ति वचनस्यातिभार । तस्मात्त
 दोष । अगो दृष्टमस्थानो मानसमज्ञ न सतन्मिति ।

सौम— मन्वन्तस्य सनद्वादसाहृदत्वेऽपि मन्
 सस्य न द्वादशाहृदरामिल्युत्पानात् सम्यति । प्रयो
 जयम्— विद्वानुत्पु सगत्तमज्ञौ मानसस्यप्रवृत्ति इति
 पक्षे । सिद्धाते त्वज्ञात्वात् प्रवृत्ति ।

वि— 'मानस किमर्हमिन्द्रमज्ञ वा द्यमेऽहनि ।
 मित स्वव्यादिना, ऽह तद् विद्योर्गोस्वदिमिर्मात् ॥'

भाट्ट— द्वादशाहिके दशमेऽहनि 'प्राधान्य
 मानस प्रदृशयति' इति ध्रुवम् । तत्र किं श्रुत्यात्
 विनि उत्र दगमसुयाज्ञत्वेन ग्रहणात्तस्मान्निधि र्मि
 चितान्नाम्, 'यद्ये द्वादशाहो मनो मानसम्' इति
 भेदापपदेनात् 'विद्युत्तानि वै द्वादशाहस्य गतस्वामि
 च्यन्दासि तान् मानसेनेवाऽऽप्याययति' इति मन्
 सेन द्वादशाहस्यापाननवचनेन भेदानुमानात्तदहस्तदर्शिवि
 मयने । द्वादशाहपद स्वयुक्तानुवाचस्वरोक्तादि हृद
 वा । इति प्राप्तं, भेदापपदेशस्य अवयवापयतिनेशत्
 प्युपपत्ते पदविधायकस्यास्य यागान्तरविधानस्य
 प्रमणामायात् द्वादशाहपदस्य कृत्वन्तरत्तमे प्राणाभावात्
 तनेन प्रदृशयतिविधि । अत एव दशमेऽहनि 'मानसा
 प्रदर्शयति एव वै दशमस्थानो निरागो दगमस्य' इत्य
 दितिद्वायप्युपपद्यते । विद्योर्गो अन्त । सिद्ध निष्ठा
 पधेनादशिनी विषय 'अय य पशुत्तिरिच्यते स
 ऐन्द्राण कार्य' इत्येनस्वीव पशोरतिरेक दर्शयति न
 द्वयो । या तु सर्वेयामहा पत्नीसयाज्ञानात्वात् 'पत्नी

तथाप्य मानसाय प्रवर्षन्ति ' इति अन्वयस्य तद्वहिर्भागा-
वर्षतिः, या पत्नीयथाशान्तत्वस्य सामान्यविरिज्यात्
दशमाह 'चैतिरिक्ताविषयोपपन्नैरिस्ता । अतो विहृतितु
दशापने प्रवर्षमाने दशमाहाज्जलेन मानसप्रवृत्त्यापि
प्रवृत्तिः, अहन्वन्त्ये वाय इत्यप्यावसर्गतिः ।

मृच्छन— ' न मानसमहमित्यम् । '

द्वाररु— ' नाहन्वन्त्यामस स्यात् । '

● मान्वावर्णिज्ञे देवताविधिः दशपूर्वामासोपसम-
प्रकृते । टुप्. १०।१।०।१४. ● मान्वावर्णिज्ञे देवता-
विधिः प्रजाजेषु । समिश्रादिशब्दात् वर्मनामभेदम् । भा.
१।२।२०।५९-६०, ● मान्वावर्णिज्ञे द्रव्यनियमविधिः
(अग्नीषोमीये पथे) । ६।८।१०।३२, ● मान्वा-
वर्णिज्ञे देवता आचारे ' इन्द्र लब्धोऽथ इत्याचार-
माचारानि ' इति । १।१।३।४.

● मान्वावर्णिज्ञे देवताकल्पना आचारादिषु क्रिय-
त्मकत्वात् मन्वावाहृत्वाय पञ्चवर्षानिषेमाद्याना भवति ।
सर्वजबन्धवार्यं देवताविधिः । वा. १।४।१।९ टु. ३४१.

● मान्वावर्णिज्ञे देवताकल्पनातत्र चरमात्कृत्वा-
वयम् । वा. २।२।३।२ टु. ४०९.

● मान्वावर्णिज्ञे चरमावयवायां अपि गौरवम्,
' उद्विष्टा वजेत् ' इत्यादी । वा. १।२।१।१.

● मान्वायां विप्रादीनामग्निभ्यो मोजनावर्षमा-
गमन न भवति । स्नेहाभिगमेन तु पूजाना अनिम-
न्त्रिततामापि स्वयमेव मोक्तुमागमन दृष्टम् । वि.
१०।१।२ वर्षक ३.

● मायावादी नामरूपमध्यम्य अस्त्राद्यं प्रति
बान्धने । तत्र प्रत्यक्षविरोधः । रत्नाकर. टु. ३६५.

● मायिका गुणा यामस्यं निर्गुमत्वं न
विजन्तीति न्यायः । यथा क्लृप्तमादिरुणा अरापि-
पाद इति प्रवृत्तिर्निर्गुमत्त्वमीश्वरस्य न निरावन्तीति
नायः । साहस्री. ७८५.

● मारणाय गृहीतोऽहच्छेदं स्वीकरोतीति
न्यायः । एष्ट. साहस्री. १४१.

● ' मारुत, कृत्वापः ' देवादिभिषु अष्टम. पशु
अथर्वणे षोडशोमे च । वि. ८।१।७, ● ' मारुती

मी. को. १५४

आमिज्ञा', ' वारुणी आमिज्ञा ' वरुणप्रवासेषु । भा.
१।२।१।५।३३, ● मारुती मेयी दक्षिणविहारे
हृविश्वस्यै वरुणप्रवासेषु आंश्रमन्यनदेः पुनर्विधिः
चातुर्मास्येषु । ७।२।३।२३, ● मारुती अग्ना दक्षिणे
विहारे कर्त्याया वरुणप्रवासेषु । १।१।१।१२९,
● मारुतीमेव दक्षिणसिमन् विहारे अथादवधि इति
लक्षणया गगनोदना भवति । १।१।२।५।३९ ● मारुती-
मेय (आमिज्ञा) प्रतिपत्त्या दक्षिणसिमन् विहारे
अथादवति वरुणप्रवासेषु, तत्र पृथग्द्रावणम् ।
१।१।२।१।३५-४३. ● ' मारुतीं पृथिवीम् ' इति राजसू-
येः पृथिवी अत्यन्तः । वि. ४।१।१. ● मारुतीः
भेदे प्रत्यावर्तना भेदेन क्रिया वरुणप्रवासेषु । भा.
१।१।१।१०४५.

● मारुतसमरुपाळस्य देवताविकृतित्वं अथर-
देवताविकृताग्यात् । बाल. टु. १२०.

● मारुत्यै दक्षिणविहारे प्रथमद्रावणं चातु-
र्मास्येषु वरुणप्रवासेषु । भा. १।१।२।१।३५-४३.

● मारुजनं परिधिषमः अग्निपरिधानार्थमनुश्रीयते ।
वि. १।३।१।९०.

● मारुजातीयः परिधिषमः अग्निपरिधानार्थमनु-
श्रीयते । अन्वहित्वं अग्नयः इत्यादयः परिधिषमः ।
वि १।२।१।१०-११.

● मारुजातीयस्य चतुर्भार विद्वान् गोमे । संकर्व्य.
१।२।१६.

● मारुदेवो वह्नो दोषा इति न्यायः । अर्षं च
मापकपिना विद्वतः प्रस्मरन्तिरेव । तथादि ' तुल्येऽपद्ये
त्वर्भानुमर्गुमन्तं चिरेव चत् । हिमाच्छमाद्यु प्रवते
कन्धदिश्र स्फुट पम् ॥ ' इति । साहस्री. ८१०.

● मारुतीपुष्पमरुतना हनुमीहते इति
न्यायः । मारुतीति पुष्पविशेषस्य नाम । तामरुतना
कषणणेन इन्दुमीहते यत्ने इति भाषः । न्योग्यचमेत्ये
अस्य प्रचरः इति । साहस्री. ७३७.

● ' मारुत्यं कथं विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न
संजायते ' इति न्यायः । सर्वानुद्वेषयते सर्वानामि-
चनितविशेषाणामनारुण्यम् । साहस्री ८८९.

० भाषादे प्रतिपिहस्य द्रव्यस्य न प्रतिनिधित्वम् ।
 (' अथगिहा वै भाषा ' इति भाष्यप्रतिषेधे) । ६।१।
 ६।२० मीको वृ २०।१७ ' प्रतिनिधित्वात् प्रति
 पिहस्य० ' इत्यत्र द्रव्यत्वम् ।

० भाष्यपात्राधिकरणम् । ' भाष्येण मय पत्रत
 द्रव्यपत्रतः । ६।७।१२।२६-३० मीको वृ २४।४४
 ' परवृत्तिपुत्रकत्वाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रव्यत्वम् ।

० भाष्यपात्रसम्बन्धो न केवल कर्त्तव्यो विवृ
 त्तवैपानय । ननुसुत्रयोचितसु सत्यथा ' इति द्रव्याह
 नुपूर्वांगेण भाष्येण मय पत्रत न वा एवेया हवि
 र्वृद्धाति ' इति । (इत्यत्रातिवैपम् । पत्रतवस्तु भाष्य
 पात्रो न कस्यापि, आग्न्यग्नानस्य तु स्तुतिरेषा ।
 भाष्यास्तु निरपिदा एव वसिये कमणि) । वि ६।७।१२

० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' इत्यग्रिशेषान्द्र
 जुहोतिना समानाद्यङ्गत्वम् कमपर । वि ७।३।१६

० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' इत्यग्रिहोत्राग्न्यात् (अग्रि
 होत्राग्नौ यथा क्रियाग्रिहोत्रवत्पुत्रकत्वात्वा तदेवाद्
 पौणमास इति ' इति) पौणमासात्तद् धर्मत्वम्
 (इति सिद्धान्त्येकदेशे) । सोम ५।४।४ ० ' मास
 मग्रिहोत्र जुहोति ' इति जुहोत्रवादिनामयन क्रियात्क्रिहोत्रात्
 कर्त्तव्यत्वं विधीयते, न तु मास काले विधीयते । भा
 २।३।१।२६ ० ' माममग्रिहोत्र जुहोति ' । न चाय
 श्रुतिरिति तद्विषयचतुर्भेदमात्रम् । वृ ७।३।१।१६

० ' मास दशंभुगुमासाग्न्या यजेत ' इति कर्त्तव्यत्वेति
 न ननुसुत्रमिति जुहोत्रवादिनामयन । वि २।३।१।२६

० मासं दशंभुगुमासाग्न्या यजेत ' इति प्रत्यहं कर्म
 जुहोत्रवादिनामयन । सत्रय ३।१।२५ मीको वृ
 १।६५ ' जुहोत्रवादिनामयने मासः ' इत्यत्र द्रव्यत्वम् ।

० ' मासेन दशो भवति ब्राह्मण हीगविक्रवात् ।'
 इत्यत्रय प्रत्यक्षप्रतिषेधेनभूता क्रियाव्यवहारा न कालि
 नाद्यपि । सत्रय ३।१।७ ० ' मासेन दशो भवति '

इत्यत्रयानीति कर्मनिदानवचनानि, अथवा यत्रयत्रय
 हादिनक्षितानादीनि इति वक्तव्यम् । या १।२।१।२६
 वृ १।१०

० ' मासाग्रिहोत्रस्य क्रियाग्रिहोत्रेण पशुति । वि ७।३।
 १० ० ' मासाग्रिहोत्रे जुहोत्रवादिनामयनगते अग्रिहोत्रे
 यात् प्राधान्येऽपि उपागत्यस्य सत्रयो भासि, इत्य
 परमापूर्वपुत्रकत्वाम्भावात् । भा १।२।१।२०-२२, २५

० ' मासाग्रिहोत्रयाय । अग्रिहोत्रादिनासा यथा
 तिदेग । आग्रहोत्रनामभाष्य । अग्रिहोत्राग्र्यभाष्य ॥
 उक्त क्रियाग्रिहोत्रात् तच्छ्रुतावयवत्र विधिप्रदेग
 स्यात् । ७।३।१।११ ॥

भाष्यम्— नाम्ना धर्मप्रदेग नक्षयम् इति अग्नी
 प्रतिपात्तम् । सोऽप्युच्यते । जुहोत्रवादिनामयने श्रुते
 ' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति । तत्रैतत् समभिधाने नैवने
 कात् क्रियाग्रिहोत्रात् कर्त्तव्यत्वेनात् इति (२।३।१।२६) ।
 अतुना अग्रिहोत्राग्न्यात्कल्प्यते कथमय प्रवृत्त इति ।
 तदयमाश्रयते । ' उक्त क्रियाग्रिहोत्रात् तच्छ्रुतावयवत्र विधि
 प्रदेग स्यात् ' इति । उक्तमात्रे क्रियाऽभिधाने वन
 नामथा अग्रिहोत्राग्न्या इति ' नक्षयस्य चाप्यश्रुत् ' (१।२।१।४) इत्यत्र । तस्याप्यत्र अग्नी कौश्यादिना
 मन्वीये जुहोतौ विधिप्रदेग स्यात् धर्मप्रदेग । नैवने
 कर्त्तव्यत्वेनास्य ये धर्मा ते अस्मिन् अनन नाम्ना
 अतिविशेषतः । वि कारणम् ! उच्यते । पराग्नौऽप्य
 परम् इत् । पराग्न्यस्य परम् वृत्तौ तद्द्रव्यो गम्यते ।
 ग यत्र निरालो भवति तत्राग्नौ । यथा ग्रिहो देव
 दत्त इति । यत्र भविष्यात् तत्र विधीयते, यथा अग्नी
 निदपिणा गिहा निरपता इति । इत् चापिश्राण अग्न्य
 जुहोते अग्रिशेषनदान । एवमात् न विधीयते ।
 ' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति अग्रिहोत्रकत्वं जुहोति
 इति । कथं पुन अनति प्रतिप्रत्यये त्वस्य धर्मकोऽय
 म्बु इति । उच्यते, महात्वात् । अग्रिहोत्राग्नौऽप्य
 कर्मणा उक्तं यत्रहवित्तोत्रेणादिपदमना एवमाग
 यन्नोति गम्यन्तिम् । यत्रोति चेद्गमयितुं प्रवेष्टव्यं
 यत्रयति । एवमत्रेणापि वृत्ति कल्पं प्रकरोऽप्युच्य
 मिति ।

इत् - नैवनेकस्य अग्रिहोत्राग्नौ नामनेप इत्
 धम् । पुनश्चायमप्यो धर्मातिदेगो भवति । कथम् !

० ' मासाग्रिहोत्रे जुहोत्रवादिनामयनगते अग्रिहोत्रे
 यात् प्राधान्येऽपि उपागत्यस्य सत्रयो भासि, इत्य
 परमापूर्वपुत्रकत्वाम्भावात् । भा १।२।१।२०-२२, २५

० ' मासाग्रिहोत्रयाय । अग्रिहोत्रादिनासा यथा
 तिदेग । आग्रहोत्रनामभाष्य । अग्रिहोत्राग्र्यभाष्य ॥
 उक्त क्रियाग्रिहोत्रात् तच्छ्रुतावयवत्र विधिप्रदेग
 स्यात् । ७।३।१।११ ॥

भाष्यम्— नाम्ना धर्मप्रदेग नक्षयम् इति अग्नी
 प्रतिपात्तम् । सोऽप्युच्यते । जुहोत्रवादिनामयने श्रुते
 ' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति । तत्रैतत् समभिधाने नैवने
 कात् क्रियाग्रिहोत्रात् कर्त्तव्यत्वेनात् इति (२।३।१।२६) ।
 अतुना अग्रिहोत्राग्न्यात्कल्प्यते कथमय प्रवृत्त इति ।
 तदयमाश्रयते । ' उक्त क्रियाग्रिहोत्रात् तच्छ्रुतावयवत्र विधि
 प्रदेग स्यात् ' इति । उक्तमात्रे क्रियाऽभिधाने वन
 नामथा अग्रिहोत्राग्न्या इति ' नक्षयस्य चाप्यश्रुत् ' (१।२।१।४) इत्यत्र । तस्याप्यत्र अग्नी कौश्यादिना
 मन्वीये जुहोतौ विधिप्रदेग स्यात् धर्मप्रदेग । नैवने
 कर्त्तव्यत्वेनास्य ये धर्मा ते अस्मिन् अनन नाम्ना
 अतिविशेषतः । वि कारणम् ! उच्यते । पराग्नौऽप्य
 परम् इत् । पराग्न्यस्य परम् वृत्तौ तद्द्रव्यो गम्यते ।
 ग यत्र निरालो भवति तत्राग्नौ । यथा ग्रिहो देव
 दत्त इति । यत्र भविष्यात् तत्र विधीयते, यथा अग्नी
 निदपिणा गिहा निरपता इति । इत् चापिश्राण अग्न्य
 जुहोते अग्रिशेषनदान । एवमात् न विधीयते ।
 ' मासमग्रिहोत्र जुहोति ' इति अग्रिहोत्रकत्वं जुहोति
 इति । कथं पुन अनति प्रतिप्रत्यये त्वस्य धर्मकोऽय
 म्बु इति । उच्यते, महात्वात् । अग्रिहोत्राग्नौऽप्य
 कर्मणा उक्तं यत्रहवित्तोत्रेणादिपदमना एवमाग
 यन्नोति गम्यन्तिम् । यत्रोति चेद्गमयितुं प्रवेष्टव्यं
 यत्रयति । एवमत्रेणापि वृत्ति कल्पं प्रकरोऽप्युच्य
 मिति ।

इत् - नैवनेकस्य अग्रिहोत्राग्नौ नामनेप इत्
 धम् । पुनश्चायमप्यो धर्मातिदेगो भवति । कथम् !

अग्निहोत्रस्य वा अवयवता इतिकर्तव्यता तां नक्षत्रोक्तिं स्वर्धितुं विनापि वदति । न नामनस्योगात् । न चायं गुणविधिः तद्विद्वत्तत्त्वोः अभावात् । तच्चार्थात् एव विश्रुतं नामिन अवशेषयति । उभयत्र नामधेयमिति चेत्, तत्र, नामधेय विशिष्टे भवति । न चेद् विशिष्ट-ताऽस्ति, इत्येवशाऽभावात् । उभयत्र च नामधेयत्वे अदृष्टा शक्तिः कल्प्या ।

अपूर्वं वाऽपि भागित्वात् । २ ॥

भाष्यम्— वाऽपीति विपर्ययितेन प्रयुक्ते, अपि-वेत्यर्थः । अपिवा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणो स्याताम् । न कौण्डिन्यादिनमकर्णो जुहोति नैवमित्यपूर्वः । साधारणं च नामधेयमुभयोः । कुतः ? भागित्वात् । अवयवमि जुहोतिः भार्वा एतस्य नामधेयस्य । यथेन तत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति सङ्घारणम्, एवमिहापि । तत्र तुल्ये मनुष्यारणे तस्मैव एतन्नामधेयेन नास्य श्येन विद्योपहितुनाऽपि । तस्मात्तुभयोः साधारणं नाम इति नास्ति परमप्रदंम् ।

नामनस्योत्पत्तिकृत्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— नैदृगुक्तम् । कुतः ? नामनस्यौत्पत्तिक-रतात् । औत्पत्तिर्न हि नामिनाम्नोः सक्रमः । यन्नाम यमिदंन्येर्लौकिकित्तेन सक्रमेन प्रसिद्धं तस्मिन्नेव सदा विद्येयं नामत्र न । तथा अन्यत्रस्थायां सन्द्यागं विश्वतो न स्यात् । उक्तं अन्वयशानेकार्थस्य इति । यत्र च नोभयार्थः तदा नैवमिते तावदाह । तत्प्रादरदशविधा-नाम् चैतस्वामि प्रयोग उपपद्यते इति नास्ति इत्या-भिप्रायश्चे देवः । तस्मात् विविपर्ययः, एतत् ।

प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगात् क्रियाऽभिधानं स्यात् तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अथाह । कस्मात् पुनः तन्नामधेयं इदं इह प्रयुक्तमित्युच्यते, न पुन एतन्नमधेयं ह्येति । तत्र आह 'प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात्' । नैवमित्ते अग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणयोगः । प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति । इत्य होमि, इत्य अयपति, चतुश्चरयति, रादिरा अग्निहोत्रमिदं भवति, इत्यं जुहोति, एतन्मिदं अहो जुहोति, इत्येव

प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगात् नैवमित्कृत्य तन्नामधेयम् । इह प्रयुक्त्यमानं दोहनादिक्रियाभिधानं स्यात् । धर्मपर्ययक-मित्यर्थः । अथ पुनर्जुहोति, न केचित्कर्माः सन्ति । तदभावे नेषा धर्मानामभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न प्रशयेत किमर्थमयमग्निहोत्रमहं इह प्रयुक्तं इति ।

धर्मं वा । प्रत्यक्षो गुणसंयोगो नैवमित्कृत्य त्रय-देवतासंयोगः । 'दन्ता जुहोति', 'पशुं जुहोति', 'अग्नये च प्रजापतये च मायं जुहोति' इति । एतस्मात् पर्ययकत्वं गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्, कर्मनाम-धेयम् । इत्यस्यो जुहोतिः अग्निहोत्राग्न इति । अथ इतरजुहोतेः कर्त्वं नास्ति । तदभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न ज्ञापेयं कीदृशं तदग्निहोत्रमिति । ननु मातोऽस्य कर्त्वं नैवमिति । न मातः कर्माऽत्रम्, कर्त्तृधर्मः नः । अथि न अग्निहोत्रं तु माते विधीयते, न मातेन अग्निहोत्रं कल्प्यते । तस्मात् नैवमित्कृत्य एतन्नामधेयम्, इतरं तद्वद्विदेषः इति ।

आ— कुण्डपाविनामधेये अथवे 'मानमग्निहोत्रं जुहोति' इति । क्व नैवमित्कर्मिहोत्रात् कर्मात्तर इति स्थिते (२३१।१।१५) सगः तिस्र्य अग्निहोत्र-शब्दः नैवमित्कर्मिहोत्रधर्मानामविदेशकः उत नैति । 'उभयोरविद्योपेक्षं मामानाधिकरण्यतः । नाम-नेरामिदं तस्मान्न धर्मानदिदेश्यति ॥ एकस्य त्यभिधेयस्यै गौगत्वेनापि समवात् । नान्वरया-प्वभिधेयत्वमनेकार्थत्वत्पदत्त ॥' न च अत्र-गणविशेषार्थं नैवमित्ते उच्यते होत्र इत्येव प्रवृत्तिमिषिण समर्थाः । इतरत्र तु अग्निदेवस्यैव सावकत्वम् । उपर्य-कथं कौण्डिपाविनाः, तद्वचनत्वे सति न गौगत्वं नैवमित्कृत्य युज्यते । नैवमित्कृत्य धर्मनात् । अतस्तत्रामेदं तत्र-इत्यभिधेयत्वात् अन्यत्र प्रयुज्यते । सादृश्यं च धर्म-निमित्तं भतो धर्मादिदेशोऽयं 'मावमग्निहोत्रं जुहोति' इति ।

श्लोक— प्रत्यक्षप्रत्यक्षं नाम जुहोति आधोहम् त्वितिमित्तमदिदेशं तावद्वेदेन विचार्य कल्पनीयत्वस्यैतत्र तत्र विवृण्वितः नामधेयनिमित्तं । अतिदेशः । हतीपवादे प्रयुज्यते । सूत्रार्थस्तु— अग्निहोत्रमग्नेः कर्मनामधेय-

याग्रे । तत्र च अङ्गुलविरोधस्यात् लोपदेशिनोऽपि समुच्चयः आतिदेशिवेनापि विकल्पेन वाच्यते इति प्रकृति षट्पातुशान सिद्धम् । बाल, वृ. ८१-९१.

० मासाग्रहोत्रप्रपणं बौध्वायिनामकने प्राप द्विवेदश्री क्ये न शालासुखीये । १९।१।१।१३. मीनो. वृ. १४६३ 'कुण्डपायिनामकने प्राजहिते०' इत्यत्र द्रव्यम् ।

० मासाग्रहोत्रप्रपणं च इडवादिमार्गपर्वान्त कारणात् सामिन्वित्यन्तो एवादिदीक्षापञ्च न प्रत्येकम् । उक्तिं प्राप्ते, 'न प्राज्यापलेनादियुता इडवा. कारयेत्' इति प्रतिषेधापञ्चानुपपत्त्या वीक्षता. पूर्वं प्राज्यापत्यपशो. पशोऽपि शस्त्रिमागनात्प्राभात् अनेन कालेन सह अनि रोषान् एवादिदीक्षापञ्चाना प्रकृतिन प्राप्त्वाना न वाच. । सं. २।।१२५.

० मासायानिकः पञ्च (इत्यत्रादिपञ्चः) प्रत्युक्तः प्रागेन नियतः. इत्यर्थः । भा. १।१।५५ वृ ५१.

० माहेन्द्रं ह्यार्षिणं चत्वारि वृष्ट्यनोनाणि ज्योति-
ष्टोमे । वि. ७।१।३, ० माहेन्द्रं खोन राजगुणमहा-
मिषेवर्णये अतिदेशात्तम् । वष्य काले अपकर्षेण पञ्च
मन्त्रमामिषेकः निश्चो । अभिषेकात् प्राङ् च विदेव-
नादयः विपत्ते । १।१।२, ० माहेन्द्रः खोत्रं वाचयेच
'रथयोरथ माहेन्द्रस्य मोनमुपाकरोति', 'दुन्दुभि-
रोथेण माहेन्द्रस्य सोनमुपाकरोति' इति । १०।१।२
वर्णन २ ० 'माहेन्द्रमण्डूकान्ते' इत्यस्य माहेन्द्रा
मन्त्रदिपकान्ते अनिषाद्या हुत्वाते इत्यर्थे इति पूर्वपक्ष
माहेन्द्रेण इष्ट्या जतिप्रादान् हुत्वा अनुत्तरपट्टं कुर्वात्
इत्यर्थे इति सिद्धान्त । सं. ३।३।०

० माहेन्द्रलोपानन्तमेव अतिशयान्ता लोम., न
तु खल । सं. ३।३।०. मीनो. वृ १९.० 'अति
प्रकाल. माहेन्द्रप्रदानमन्त्रमेव०' इत्यत्र इष्टयम् ।

० माहेन्द्रलोपार्पिणि चत्वारि वृष्टानि ज्योतिष्टोमे
न सप्तानि पश्यति । भा. ७।३।१६.

० माहेन्द्रलोपोपाकरणशक्यमत्र विहितेन रथ
दुन्दुभिरोथेण प्राङ्गतमन्त्रयोर्गोथो वाचयेच । रथ
धोर्वाचयत्यम् । १०।१।१।१-२ वर्णन ३.

० माहेन्द्रतोत्रकाले अभिषेकापर्वे विदेवनाथिन-
मपि तत. प्राणपचये, राजसूते अभिषेचनीकरोमकने ।
भा. ५।२।५।२२.

० मित्रवाचादादिभ्य. पीतातदिना क्रियमाणोऽप्यने
नास्ति दोष. नापि प्राप्यधियम् । वि. ३।१।२४.

० मित्रावरुणयोरेत्यन्तं शास्त्रवस्तुविशेषः । छ-
वृ. ९९९.

० मित्रविन्दायां अनारम्भाघातं सामिषेनीसातदस्य
निविशते । वि. ३।६।२. ० मित्रविन्दाया अनारम्भ-
विक्रित (सामिषेनी-) सातदस्य अनिदेशात्तदस्य
साधेन विविन्ते । वा. ३।६।२।९.

० मित्रविन्दावौ सामिषेनीसातदस्यपुन अत्यम्
अनारम्भाघातसातदस्येन उपमहम्. । १०।८।१।५-

१९. ० मित्रविन्दाविपु 'सतदस्य (सामिषेनी.)
अनुत्तूयात्' इति वचनाम् । भा. १०।८।१।२।२४.

० 'मिथश्चानन्दमन्त्रमाणा ।' (३।१।१।३।२)
इत्यत्र आन्यमागनामाज्ञानात् चर्तनीशुष्यन्तः सात्यमन्त्राणां
तदन्त्यं वक्ष्ये । सु वृ ७२२

० मिथश्चानन्दमन्त्रमाणा । ३।१।१।३।२.३।
वर्तनीमन्त्रयोः श्रूयते 'चर्तनी पौर्णमास्यमन्त्र
चक्षे, वृकवती धमाशास्त्रायाम्' इति । इदमनुक्तं
चतुष्टयं नि प्रकने निविशते तत आन्यमागवो इति
विचारे सिद्धान्तमाह । मिथ. परपरं मिलित्तया
इत्यर्थे । चर्तनीमन्त्र अनुवाङ्मत्या पौर्णमासीमन्त्रे
वृकवतीम्या च अन्तास्ताकाभेण. अर्थेन प्रतोक्तेन ।
सन्त्य । पवने नोपयोगः कश्चित् । अनर्थमन्त्र, अर्थेन
सकल अर्थमन्त्र न अर्थमन्त्र अन्त्यमन्त्र प्रवे
धकन्तया इत्यर्थे. तस्मान् । 'अभिरुर्पिणि वदन्त'
इति चर्तनी आदिषी, 'च होमसि तल्पने.' इति
चर्तनी वीमी । 'अग्निं प्रत्येन जन्मता' इति
वृकवती आशेषी, 'होमगोर्भित्वा वयम्' इति वृकवती
वीमी । पौर्णमास्या वैज्ययोमागावात् अनानास्यानं तु
सर्पेण गोमाभावात् । प्रधाने उक्ताना अनुवाचनाना
नाग्निं प्ररोचनम् । आग्नेयमागवोस्तु अम्बुयुवोगः । इति
आ-वभागवो. अनुवाचनाना विविशेयः खलु इति

विज्ञानतः । प्रधानस्य अनुसक्त्याना च विष, न अर्थ-
संज्ञकः प्रयोजनप्रयोजननिर्गन्धः विद्वादिशास्त्रात्तेः इति
कौस्तुभोक्तः गुणार्थः साधुषान् । के.

॥ मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ ३१११३१२४ ॥

दशमसुक्तमागयोः धृत्ये ' वान्त्री पीर्णमास्यामन्-
व्येते, वृषन्वती अमावास्यायम् ' इति । तत्र सङ्केहः किं
अनुसक्त्यायुगलस्य प्रधाने निषेधः उक्त आन्वयागयोः
इति । अतार्थक्यतद्वद्वन्वयप्रसङ्गात् विधातव्यं परि-
सृष्टाप्य इदानीं आन्वयकृतद्वन्द्व्यावैधर्म्येण प्रसङ्गात्
यथायोगे व्यवस्था प्रतिपाद्यते । अत्राय पूर्वपत्तिणोऽभि-
सन्धिः । यद्यपि पीर्णमास्यामन्व्यायस्यै चान्ति सुन्वी,
तथाप्यनुसक्त्यायुगलद्रूपस्य देयताप्रकाशकस्य कालार्थत्वा-
सम्बन्धात् स्वभावादेव यागवैधित्यात् एतन्वया यागपर-
रमेव । तत्र किं क्रमसुक्तयोरेवाव्यभवात्परत्र वाऽनयोः,
यदि वा प्रसङ्गानुसारेण प्रधानयागपरत्वात् । तत्र प्रकरणात्
शब्दीयस्त्वान् क्रमज्ञेयं प्रधानसम्बन्ध एव अनुसक्त्या-
द्रूपस्य प्रसङ्गानुसारीतेन वाक्येन प्रतिपाद्यते । तदुक्तम्
' मिथं तत्रानुसक्त्याभिर्यागानामेव संगतिः । न
कालयोः क्रमस्तस्मात्प्रधानानुसक्त्या हन् । ' इति
(वा. पृ. ७३९) ।

किञ्च, यथा प्रसङ्गेनाव्यभवात्ते. प्रधानार्थत्व तथा
अनुसक्त्यायुगलद्वारेण । अन्तेऽपि प्रधानार्थत्वादनयो-
र्नान्योन्यसंबन्धः । तदुक्तम् ' गुणाना च परार्थत्वादि-
तनेनापि हेतुना । सर्वत्र नाव्यभवागम्यामनु-
सक्त्याचतुष्टयम् ॥ ' इति (वा. पृ. ७३९) ।

तस्मात् आन्वयाग्राम वाधिला वान्तरेण प्रधानार्थत्व-
मेव अनुसक्त्यानामिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।
अन्तेऽपि यत्तु तादृशाग्रपर एवामन्वयार्थत्वमज्ञाते भवेत् ।
तथापि, एकात्रानुसक्त्याऽऽसिद्धी, अपरा लोकी । पीर्ण-
मास्यामन्वयस्यैऽऽसिद्धीर्यागि अत्रिहितार्थेन सोमस्य
देवतात्वं । केरुस्य सोमस्य प्रसङ्गान् महेन्द्राधिकरण-
न्यादेवेव च सम्यक् । न चानुसक्त्याद्वयेन अग्नी-
षोमसम्बन्धमिति वाच्यम् । ' अनुसक्त्यामन्वाह
इनेवसिम्भन् कर्त्तुं विवक्षितानुसक्त्यागर्तव्यत्वात्
श्रद्धात् । न च अनेनैव वाक्येन त्रिप्यमपि

विधीयते । प्राप्ते कर्त्तुं त्रिप्यस्य मन्त्रनिषेधस्य ' च
विधाने वाक्यमेदमसङ्गात् । ' पुरोऽनुवाक्यामन्वाह ।
इत्यत्र तु अनेनैव पुरोऽनुवाक्याना क्रमप्राप्तत्वात् एक-
त्रमात्र विधीयते इति युक्तम् । अत्र तु मन्त्रविशेषस्यापि
विश्रद्धाया वाक्यमेद एवेति किञ्चित्कामत्रयनलेनोपागच्छो
कथ तादृशिक्रमपरत्वात्प्रसङ्गम् ? न च मन्त्रस्य काल-
ार्थत्वात्तत्र पीर्णमास्यामन्वास्यामन्वयोर्द्वन्द्वगत्या क्रमपर-
त्वमिति वाच्यम् । अथवाप्यनेनैव कालवचनोपपत्तेः ।
तथापि आन्वयागयोः क्रमप्राप्तद्वन्द्ववाक्यद्वन्द्वेऽप्यसम्भ-
वते । आन्वयागयोश्च प्रधानस्य अर्थित्वेन, द्वितीयस्य
सोमः । तेन क्रमलिङ्गान्वागम्यामन्वयागयोरेवतदनुवाक्यायुग-
लद्रूपमवगतम् । आगम्यागौ च प्रतिप्रधानसुक्त्याद्विषयानेन
पीर्णमास्यामन्वास्यामन्वयस्यैव श्राद्धत्वा प्रयोजकत्वात् ।
तत्र चान्यत्रशब्द मन्त्रप्राप्ते व्यवस्था च चराम् । पीर्ण-
मास्या याग्याम्यागौ तौ इत्यहपरमन्त्रमन्त्रौ, जन्मपारयाया
याग्याम्यागौ तौ इत्यहपरमन्त्रमन्त्रौ प्रयोक्तव्यमिति ।
एतच्च पीर्णमास्याविषयणे एव प्रसिद्धम् । अत्रो मुख्य-
कालार्थत्वेनैव वाक्योपपत्तौ न विद्वाक्रमज्ञेयं तद्वन्वया
प्रधानसम्बन्धप्रयोग युक्तम् । तेन अनुसक्त्यायुगलस्य
आन्वयागयोरेव निषेध इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— प्रयोक्तम् । सुखं तु नियोऽन्योन्य-
मनुवक्त्याना प्रयोजनमेव दशमसुक्तयोरेवात्रिभवेन
अनर्थक्यत्वात् अर्थसम्बन्धमावाहित्यर्थः । तौता

० अथ अर्थित्वेन न विष्णुमिति नश्चिद् ब्रूयात् य
वक्तव्यः ' मिथश्चानर्थसंबन्धः ' इति । नहि आग्नेय-
स्य, ' यदग्नेयेऽष्टाकपालः ' इति अनुसक्तौ विविध
भवतीति । भा. २।२।१६ पृ ४८७. ० मन्त्रवमा-
न्याये अत्रिषेवपठितस्य पुरोऽनुवाक्यामन्वयस्य आग-
म्यागयोः कालद्रव्यतयोः अन्वयशब्दः प्राप्ते तयोर्बन्ध-
वैधेयं त्वतीयाऽ ' मिथश्चानर्थः ' इत्यत्र वक्षते । कु.
२।२।१२. ० यदि एतयोः (आन्वयागयोः) अग्नी-
षोमीयादिवत् अन्यदेवतास्त्वमन्वयस्येत् तत्र वाक्येन
लिङ्गवाचावीणात् अथवा विविदाहृत्या अग्नीहृत्य
गोत्रमिति ' मिथश्चानर्थः ' इति न्यायेन आर्थापेन ।
न तु तदस्ति । कौ. १।२।१२. ० ' वान्त्री

संशये धर्मज्ञानार्थं कर्तव्येति सिद्धान्तः । भा. १।१।
 १।२. * मीमांसा च इतिवृत्तयतारो न अङ्गम् । तदुक्तं
 ' धर्मं प्रथमिवागमं हि वेदेन कथ्यात्मात्रम् । इतिस्त्वथता-
 भागं मीमांसा पुरयिष्यति ॥ ' इति । अतो वैष एवायं
 व्याख्यानम् । धार्यार्थं पृ. १०. * मीमांसा न्याय-
 निरूपणारिम्भः । बाल. पृ. २. * मीमांसा लोकदेव
 प्रत्यक्षानुमानादिभिः अविशिष्टप्रमाण-परिष्कृत्यगच्छरैः
 मृत्ता । नहि कश्चिदपि प्रथममेव एतन्नतं युक्तिवशात्
 व्यसह्यं क्षमः । भा. १।३।१।२. * मीमांसा समस्त-
 वैदिकधर्मोपसंहारात्मिका वेदान्द्रव्यान्वा ' विधिविधेय-
 स्तर्कश्च वेद.' इत्येतस्मिन् दर्शने वृत्ति भवति । १।३।६।
 १३ पृ. २५१. * मीमांसा सर्वशक्यगताग्न्याग्निरूपगा-
 दिवत् । तेन अस्या यो न्यायमार्गः, तस्मिन्नाद्यते दुर्जाते
 ना विवेकाभावात् न किञ्चित् ज्ञायेत । रत्नाकरः १।१।
 १।१ श्लोका. १५. * मीमांसया वेदान्तयानि व्याख्या-
 यन्ते । भा. १।१।१।२. * मीमांसायाः द्वादशाध्या-
 याना द्वादश विषयाः-प्रमाण-वेद-वेक्षण-प्रयुक्ति-
 क्रम-अधिहार-सामान्यादिदेह-विशेषादिदेहा-ऊह-
 वाच-तन्त्र-प्रसङ्गाः । बाल. पृ. २. * मीमांसायाः
 धर्मज्ञानयोग्यान्वम् । सु. पृ. १३०. * मीमांसायाः
 न्यायनिष्ठरक्त प्रयोगनिष्ठपणमयुक्तं स्वभावाद्बुद्ध प्रयोगार्थ-
 स्वाभाव्य तत्त्वाभ्येष्टमि मन प्रयोगैर्भूतं तत्र तत्रिरूप-
 तीर्थ इत्याह । पृ. १६९. * मीमांसायाः पूर्वेषु अध्यायपट्ट-
 केन प्रत्यक्षविहितवर्णाणां वर्णेषु दर्शपूर्णमासादीना इति
 धर्मन्याय चिन्तितम् । उत्तरेण इदानीं अविदितैरितिकर्मव्यता-
 वैषु ऐन्द्राहादिवु चिन्तितवृत्तिम्भयो । भा. ७।१।१।२.
 * मीमांसायाः विषय । धर्मं दृश्ये व्याख्याविषयः न
 वेदायः इति । तथा च दर्शितम् ' अथातो धर्मविज्ञाता
 सूत्रमवधिदं ह्यम् । धर्माय विषयं वक्तुं मीमांसायाः
 प्रयोजनम् ॥ ' (श्लोका. १।१।१।२।२) इति । तथा च
 ' अथातो धर्मविज्ञाता, जोरुत्तान्छतेऽर्धो धर्मः ' इति
 न मन्वम्, ' को धर्मः कथंज्ञम् ' इत्यादि भाष्ये च न
 कुचविह्वलितैरिव वेदायैव व्याख्येयम् । भा. ३।१।२.
 प्रथमेऽध्याये प्रमाणम्, द्वितीये सार्वभूमम्, पृष्ठे फलम्,
 इतोऽपि साधनं विभावते इति विवेकः । सोम. १।१।२।
 मी. को. ३९५

' धर्मो द्वादशरूपेण व्युत्पाद्यः, तत्र लक्षणैः ।
 प्रमाण-वेद-शरण-प्रयुक्ति-क्रमसंज्ञाः ॥ अधि-
 काण्डोऽपिदेहश्च सामान्येन विज्ञेयः । ऊहे वापश्च
 तन्त्रं च प्रसङ्गश्रुतिः क्रमात् ॥ ' द्वादशध्यायेऽपि
 शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रथमेऽध्याये विषयवादादि-
 त्त प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यमादिकर्मवेदः ।
 तृतीये प्रथावादीना दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेद्यम् ।
 चतुर्थे गोदोहनम् पुत्रार्थस्वययुक्त्या अतुष्टान न तु
 क्रतुर्थप्रयुक्त्या इत्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनिश्चयविषय-
 त्यायः । षष्ठे कर्तृविकारो नाश्यादेः इत्यादयः । सप्तमे
 सामान्यतः अविदेहाः प्रत्यक्षवचनेन अनुमितवचनेन च ।
 अष्टमे विशेषरूपेण अविदेहाः । नवमे ' अथवे जुष्टं
 निर्वणामि ' इत्यत्र ' सर्वाय जुष्टं निर्वणामि ' इत्यादिः
 उहः । दशमे भाष्य. । एकादशे तन्त्रम् । द्वादशे प्रसङ्गः ।
 वि. प्रस्तावना.
 पूर्वेण अध्यायपट्टकेन प्रत्यक्षविहितवर्णाणां वर्णेषु
 दर्शपूर्णमासादीना इतिवृत्तयतारो चिन्तितम् । भा. ७।१।
 १।२.
 पूर्वं मट्टके उपदेशाचारः । सोम. ७।१।१।
 * मीमांसायां द्वादशरूपेण धर्मधर्मविषय जैमिनिना
 अनुष्ठानयोग्येतिवा विचारितो । यद्यपि धर्माधर्मो
 ' अर्थातोऽपिधर्मः, न किञ्चिदपि, अत एव ' धर्मः
 क्षरति कीर्तनत् ' इत्यत्रोपेक्षितत्वे च किञ्चाद्यथायै
 धर्माधर्मतत्त्वप्रयोगः, तथापि ' धर्मस्त्वञ्जितः पुत्रम् ' इत्यादौ
 नमन्यविविधनिविद्विजायादात्रपि धर्माधर्मतत्त्व-
 प्रयोगान् तावहि प्राधान्येन विचार्येते । रहरय. पृ. १.
 * मीमांसाशास्त्रं वेदान्तधर्मविक्रमोपायमुक्त्या-
 निरूपणम् । परिष्कृत्य पृ. १. * मीमांसाशास्त्रस्य
 अनुष्ठानवर्णसहितम् । सु. पृ. ५४०. * मीमांसा-
 शास्त्रे विज्ञातत्वेन धर्मः प्रत्येकः प्रकल्पः । वा. २।१।
 १।१ पृ. ३००.
 * मीमांसाशास्त्रात्मसिद्धिः अधीतवेदबन्धार्थ-
 ज्ञानोपयोगिणम् । मी. पृ. ५.
 * मीमांसासिद्धान्ते व्यवहारः । अतः विविधं
 कर्मवशात् धर्मः. अनुष्ठानव्यति, तस्मात् सन्तुष्टादीवते

इति शुण्विधिः । (पूर्वपक्षे) । १।१।२।२३-२
 पृ. ३५६.

॥ मुख्यं वा पूर्वचोदनाहोक्तवत् । १२।१।८।
 २३ ॥

यत्र तुल्यसन्धानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेध. उप
 सुप्लं मुख्यधर्मः कर्तव्यः । यथा ' आत्मवैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपेत् अपराहं सस्वतीगयाऽवत्य वज्जे ' इति । अथ सुस्यस्य सुष्ये आरम्भे विद्यमानस्य आत्म-
 वैष्णवस्य वक्ष्ये भाति । पूर्वचोदनात् पाठक्रमेण पूर्वं
 विहितत्वान् । एतन्नयं श्लोके एतं दृष्टव्यम् ।

तथा चान्यार्थवृत्तौ च । २४ ॥

पूर्वं प्रधानं क्लीबसदृशं इत्यत्र तथा च अन्यार्थदर्शन
 भाति । * अन्वयस्मिन् पूर्वमवगतौ लीनते क्लृप्तविशेष
 कर्मवत्प्रतिभेदं ' इति । इदं चापि ' यथा वै पूर्वो-
 ताविनो अन्वयवशाविनो नोधीकनो नावतास्यन्ति श्लोक-
 मेरेवत् ' इति भाष्ये उदाहृतं तत्र प्रथमवाक्यार्थो
 नास्माभिर्ग्रहोऽपि शातः । उपरदावन्वयं तु कंचिद्
 विषयं विचार्य निर्णयकारिणो मध्ये ये पूर्वोताविनः
 पूर्वमवगत्य विचार्य निर्णीयन्तः ते, जषयं पश्चादवगत्य
 स्वीय निश्चय कश्चित्कन्तं प्रति न दृष्टीयन्ते उदयते
 तस्य स्वीकारं न कुर्वन्ति । न च तदनुसारेण अन्व-
 यस्यापि निर्णयं करिष्यन्ति, निर्णयं न कुर्वन्ति
 इत्यर्थः । इति । कै.

* न च (' वाचिभ्यो वाचिनम् ' इत्यत्र) विष्णु
 अत्रावगच्छानपिनेत्, न, ' मुख्यं वा० ' इत्यव-
 धाणद्वैतकद्रान् । वा. २।१।५।२३ पृ. ५३८.
 * न हि प्रधानमप्युपसहारात्पूर्वम्, अग्रमुपविधेय-
 न्वावयत् ' मुख्यं वा० ' इति न्यायवशादन्वयः । अन्यथा
 ' इदं यथा प्रधानं क्षेत्रेण ' इत्यत्र उपसहारावस्थापि
 सोमयागस्य, प्रधानत्वान् पूर्वोत्पद्ये विद्येते । कौ.
 ३।३।१।१. * निधनमानानुवादेन हीपादिस्तत्रये
 खरेत्यापि (वीभक्त्य) आश्रयान् अनेनप्रस्तावारि-
 भक्तिनि हीनैरे, कृतमस्ता भाती दीपावयः प्र-
 यन्ता इति नेत्र ज्ञयते, ' मुख्यं वा० ' इति प्रस्तावे
 वा प्रयत्नयन्ति । वा. २।२।१।३।२५ पृ. ५६८.

* ' प्रजापतिर्दक्षायामभयनयत् ' इति वक्ष्यात् अर्धं
 प्रत्ययस्य इत्युपसहारात्तुदेन कल्पेत्, यद्वा उपक्रम-
 वरीनोपसहारा ' योऽयं प्रतिगृह्यति ' इति ' योऽर्थं
 प्रतिगृह्यति ' इति । ननु ' मुख्यं वा पूर्वं ' इति
 प्रथममनुपदीतस्य विरोधाभावात् । पश्चात्तं तु विरोधात्
 लक्षणया लक्षणयोगम् । भा. ३।८।१।२१ पृ. ९६६ ।
 अथ वाचिकम्-- सर्वत्रैव तावत् ' मुख्यं वा० ' इति
 धृतिविज्ञानाधिकरणव्याप्तेन च पूर्वं विज्ञानं अनुपपन्न-
 प्रतिद्वि द्वितीयविज्ञानान्तरतुल्यमवखल्यत्वात् आन्वयस्येन
 आत्मने समते । पश्चात्तं तु पूर्वविज्ञानावबद्धकान-
 नियमे उपजायमानं सत्त्वा विरोधावस्थाया तदनु-
 गुणपरतिरिधेन कथेण उपपत्तमेव न कन्यते इति
 अन्यथाव्यभिचि प्रतिपत्ते । * (' यो होता योऽध्वर्युः ' इत्यत्र)
 प्रथमोच्यते इति होतुभ्यो चिद्विदपि वक्ष्यामीत्यं
 न वक्ष्यामः । तेन ' मुख्यं वा पूर्वं ' इति तं
 स्थानं प्रथमेन दृष्टित्वा अणुपसह्य, नर्मलक्षणार्थः
 अप्यवसीयते । वा. ३।८।१।२१ पृ. ११२५. * यत्तु
 ' मुख्यं वा० ' इति न्यायेन प्रथमश्रुतार्थबाधस्येव-
 स्यणमिती उप । विप्रतिषिद्धमर्थमवगाथे प्रथमयोर्विरोधे
 मुख्यानुसंगमिति उदयत्वात् (पूर्वपक्षे) । कु. ३।३।
 १।१. * ' सत्यं पुत्रेवसो ' इत्यादिषु आधिकारिक
 ह्यविरुधत्वात् द्विजननम् । अन्यथा हि ' मुख्यं वा० ' (१२।१।८।२३) इति कदाचित् आश्रयग्रहणप्राप्तिः
 स्यात् । वा. ३।१।७।१० पृ. ७२३. * (' ज्ये-
 ष्ठीयेदः ' इत्यदीना) इत्यति विद्युदेवस्येनैव शैवंस्य
 ' मुख्यं वा० ' इत्येव इत्यादीवस्यम् । ३।३।१।२
 पृ. ८०५. * ' मुख्यः प्रथमवार्थव्याज्येतिशोभोऽभि-
 धीयते । ' ३।३।८।१६. * मुख्यः (आर्थः) यः कान्वा-
 देवावगच्छते ष प्रथमोऽर्थो मुख्यः । सुप्रमिष भवतीति
 मुख्यं इत्युच्यते । (किंवा) यस्मिन् निश्चयवत्तु धन्यत्
 संप्रत्यय स मुख्यः । भा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. यः
 सुष्ठु प्रसिद्धः स मुख्यः । यत्तु बहूयः प्रयोगोऽस्ति स
 मुख्यः । पृ. ७४८.

॥ मुख्यो वाऽपिप्रतिषेधेयात् । १२।१।२३।३४॥
 तत्रे यजमानागणे शुक्रान्वारम्भादीनि कर्मणि मुख्यो

यजमाने गृहपति कुर्वाण नेतर बन्धिद् । फल
याना वाजमानाना करणेनैव गृहपतेरपन्नत्तम् । तस्मात्
सो गृहपति कुर्वाण इति सिद्धात् । के

• सुतो नापिनो ऋष्य , न सुरय । भा १०।
१।१०।३९ • सुरयेन गौण ऋष्यते, अत्रातत्राप ।
वा ३।३।७।१४ पृ ८६० • सुरयेन समानविधान
प्रतिनिधि । भा ३।६।१४।३७-३८

सुरयस्य अन्ननिर्वाहसमर्थस्यापि प्रधान
निर्वाहसमर्थस्य सत् उपदानम् ॥

निधिरप्येकदेशे स्यात् । ६।३।२०।४०॥

भाष्यम्— ऋषि श्रीह्य, यावतो ब्रह्मवानमान
निर्वर्तयति । तथा कति नीवार शेषनर्थाणामपि
परता । तत्र किमुपशेयमिति । किं प्राप्तम् ? अप्येक
देशे दावदानमानेऽपि निर्वर्तमाने प्रतिनिधिरुपादेशे ।
किं कारणम् ? शेषनर्थाणां स्वनिर्भरिष्यतीति ।

अपिवाऽर्थस्य श्रयणव्यथादेशेऽप्येन निर्वर्त्येतायां
नामनिबन्धनाद् गुणमात्रमिनत् तदर्थत्वात् ।
४१ ॥

भाष्यम्— अतिथेति पद्यवाक्येति । एकदेशेन
श्रीहीणा प्रधानमात्र निर्वर्तयितव्यम् । कुत ? अर्थस्य
शक्यत्वाद् । योऽप्राथ, येन कामे तत्तत्निर्वह्यते ।
शेषनार्थमिति यदि त शक्यानि, तद्गुणैरेण प्रधानस्य
गुणे नापिन । तदपन्न पन्नवानमोपशेयतेति, न यद्
पश्चारे वर्तते । तत्र च शेषनार्थमिति क्रियमाणानि प्रधाने
श्रीहितेन गुण विहन्तु । श्रीहिते च प्रधाने साहाय्यभूत
भूते 'श्रीहितिर्नैत' इति । तस्मात् शेषनुरोप कार्य ।
अपि तद्भद्रप्रदानविभागे एतदेव स्यात् । अस्ति ह्येते ।
तस्मात् प्रतिनिधिरिति ।

तथा चार्थार्थदर्शनम् । ४२ ॥ (स पुनश्च
सुरयस्य इदं सूत्रम्) ।

भाष्यम्— तथा च अकार्यप्रदान अपि मरति
'तदेव कष्टं तादृक् दोषव्यम्' इति ।

श्री— दत्तगुणानुपेक्षा अथपन्नपरिमणोरुपेक्षापे
श्वभवनत्वात् पुरोडाशक्रीडात्मकमिष्यति इत्यर्थां श्रीह्यो
एवमने तत्राऽपि शेषे पुरोडाश कतस्य, तत्र त्वपि

रिति सवने 'भूयसा शेषकार्याणां वा बुद्धत्वात्
वाधनम् । एकस्य श्रीहिशास्यस्य किञ्चिद्वाधन्यु
बुध्यते ॥' उच्यते । 'श्रीह्योऽपि पुरोडाशभूता
यागस्य साधनम् । तद्वैकल्ये प्रदानस्य गुणहानि
प्रसज्यते ॥' तस्मात्पन्नार्थाप्यनादस्य श्रीहितेन
पुरोडाश कर्तव्य ।

सोम— पूर्ववद्विहापि प्रतिनिधिरिति प्रश्नस्यनाह
सगति । सूत्रार्थेन— एवदेशेऽपि पुरोडाशमत्र
नमर्थवीहितेऽपि प्रतिनिधि स्यात् शेषकार्यादिभ्यो
इति ।

वि— 'शेषार्थेऽप्यपूर्णाश्वत् श्रीह्य किं तदेतत् ।
श्रीह्ये वा सर्वमिदमे नीवारारिकमिष्यते ॥, पुरोडाश
तथा श्रीह्य प्रधानत्वाद्नेष्यता । शेषनार्थमिति ह्यप्यस्य
श्रयणैर्गुण्यते वरम् ॥'

माहृ— यत्र त्वभवाकपरिमाणशेषकार्यापत्तौ
पुरोडाशतरनातिमानमिष्यति नमर्थां श्रीह्यो कल्पते अ
तेनैव पुरोडाशकृत्वा प्रधानमनुपेक्षम् । शेषनार्थाणां लोप ।
न च बहूनां शेषनार्थाणां पुरोडाशाग्न्यभूतानां पुरोडाशाग्नौ
भूतैकनीद्वनुरोपेन गैरात्मनः । श्रीहीणामपि यद्योऽप्ये
विहिततया यागाद्भवेन पुरोडाशाग्निसामावात् । न च
त्वत्तिशिशुपुरोडाशमात्रेणात् श्रीहिति' इति तृतीयप्रश्ने
जन्तवरेति वाक्यम्, पुरोडाशाग्न्यारक्यरूपयाचारकनेऽपि
करणात्स्य 'कष्टे पचति' इत्यारित्युपपन्नत्वात्
लक्षणाया प्रमाणाभावात् । अतश्चैकप्रधानाद्गुणैरेणाने
वैषम्यप्रदाना लोपो नासुत् ।

मण्डन— 'अथ तमुपदानमहम् ।'

शंकर— 'शेषनार्थाणाम् गुण्यम् ।'

• मुख्यस्य न लोप मुख्य लोपेऽपि । भा
२०।२।२।७६३ • मुख्यस्य पुन प्राप्ते पूर्वं कृत्वा
पचारेऽपि सुपचरेऽपि साधानम् । मुरपानुपचारात् ।
६।१।१६।३५ • सुरयस्य संश्रयार्हस्य लोपे संश्रयो
ऽपि प्रतिनिधि परित्याज्य तदित्यादि कश्चिदपि
त्याय सूत्रिषी । नि ६।१।१०, • सुरयस्य हरिते
नारी आस्य प्रतिनिधाय कथयम् । ६।१।१ • एवम्
सुरयस्य आरत गौणप्रतिपत्तम् । भाट्ट ७।१।१

ॐ मुख्ये कार्यासमर्थे लक्ष्णेऽपि प्रतिनिधेः कार्यसमर्थस्य मत उपादानम् ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थोद्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्यापादार्थेऽपत्त्वात् ॥ ६।३।१९।३९ ॥

भाष्यम्— अस्ति यूपसले गदिरज्ज्ना पशो-
ध्यायत्ये न समर्था, नदृश्य न तत्समर्थम् । वन
सद्वेहः विनुपातेन गदिरज्ज्नाया कञ्चल इति । गदिर-
द्रयमित्याह । सदि श्रुतम् । वतुपादानः शास्त्रविहित
करोति । प्रतिनिधायश्रुतकारी स्यात् । तस्मिन्न प्रथिनिपा-
तवम् । इत्येवं प्राप्ते, द्रूमः । अर्थद्रव्यविरोधे अर्थे
प्रयादत्तं नम् । तदर्थं हि द्रव्योपादानम् । निषेधनादमा-
गत्स्यं पशोर्भयिष्ण्वतीति, न द्रव्यमेवोपादीयेतेति । कदर-
मुष्यदानीं द्रव्यभूतिं ज्ञात्ते, अर्थं त्वनुच्छति । गदिर-
ज्ज्नामुपादानं समर्थं ज्ञात्ते । तस्मात्कदरज्ज्नायमुपादेयम् ।
द्रव्यमन्वे हि तद्वृत्तम् । ज्ञातिविरोधपरिहृतम् । द्रव्य-
ष्यये प्रति शेषभूताति ।

मोम— सूत्रार्थस्तु— प्रयोञ्जत् शरिरोपे प्रयोञ्जं
चरन्, अतो द्रव्याणां प्रयोञ्जनादोपादानं द्रव्याभावे प्रति-
निष्पत्तिः कार्या इति ।

वि— ‘ निषेधनेऽप्यवयवभेदादिरे किं तदा
भवेत् । मुख्यत्वेन स एव स्यात्, तद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥’

[भाट्टे इदमधिकरणं पूर्वधिकरणे एवावतरमाहितम् ।]

गण्डन— ‘ कार्यज्ञानेसादमाद्यम् ।’

शंकर— ‘ न तु कार्याग्रम यथा ।’

० मुख्ये प्रधानवर्ति एव लभ्ये तोपकारणैः कार्यः ।
धि. ६।३।२१. ० मुख्ये विद्यमाने गौणे नोपादीयते ।
भा. १०।३।१९।३९, मुख्ये समवति भक्तिरव्यवस्था
३।८।२२।१४३.

० मुख्यवर्तिप्रथमः सत्त्वपायाः आनर्थक्येन कारणेन
‘ वतामिताधूनोति ’ इत्यारो । भा. १०।५।५।१४.

० ‘ मुख्यधिगमे मुख्यमागमो हि तद-
भावात् ।’ ६।३।१६।३५ ॥ इन्धिकरणे यदा यूपार्थे
मुख्यं गदिरज्ज्नाय मरता तदप्रतिनिधिं पदस्युपादानं
प्रक्षिप्तो मन्वे मुख्यं लभ्यते चेत् मुख्य एव प्राप्य,
कदरं यदीत्ता तदुपादिषु वैपुनित् सरकारेषु शून्येषु प्राह

पत्तियोजनान् मुख्यं लभते चेत् तथापि मुख्य एव
प्राप इति व्यन्यासितम् । परिमल. ४।१।१२।१८
अम्.

ॐ मुख्यधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ।
६।३।१६।३५ ॥

श्रुते गदिरज्ज्नाय अन्वयिते कदरं प्रतिनिधिं
उपादानं इति उच्यते प्रयोगे प्रत्यक्ष । कदरमन्वियन्
इत्यात् मुख्यं गदिरमेव लब्धमात् । तदानीं तु सन्धि-
त्तेऽपि प्रतिनिधिर्न प्राप्य, किन्तु मुख्य एव परिरो लभ्य-
त्तान् प्राप्य, तदर्थमे तु प्रतिनिधिरेव । अथाह, मुख्य-
धिगमे मुख्यस्य अधिगमे एते सति मुख्यमेव प्राप्यम् ।
हि यस्मात् तदभावात् मुख्यमागमात् प्रतिनिधेः. अगमः
स्वीकृतः । इदानीं तु मुख्यमेव लब्धं तत्र किं प्रति-
निधिना । इति सिद्धान्तः । के.

ॐ मुख्यानुपद्वय्यायः । मुख्यप्रापणकारे गृहीते
प्रतिनिधौ पुनर्हृत्त्वयाती मुख्यस्यैवोपादानम् ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ।
६।३।१६।३५ ॥

भाष्यम्— अथ यत्र विरोधं श्रुते प्रतिनिधिमुपा-
दानं प्रतिगतो मुख्यमेवोपलभ्यते, तत्र किं प्रतिनिधिमेवो-
पादनीयं तत्र तमेव मुख्यमिति । किं तास्मिन्नम् ? प्रति-
निधिमुपादान्ये इत्येव संशयितव्यमस्ती प्रतिनिधिमुपादान
एव सत्यतन्त्रे भवति । तस्यात्यतिनिधायार्थं तेन । इत्येवं
प्राप्ते, द्रूमः । मुख्यधिगमे लोकोपादीयते । अन्वये हि
श्रुतस्यानुस्यः प्रतिनिधिः । श्रुते हि सत्त्व्य व्यन्यायः ।
प्रतिनिधौ विकल्पः । अथ यदुक्तं संकल्पमेवदोषः इति ।
श्रुतेत्यस्ती, निष्पत्तिर्गुणाय वा ।

मोम— पूर्वैः वैकल्पिकव्यवधानवतरेऽपि इह तदव-
तारात् मुख्यानादर इति व्यन्यासान् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— मुख्यत्वेन तदेष यतो मुख्यमागमादनुपधा-
गमः इति ।

वि— ‘ प्रतिनिष्ठुत्तमे मुख्यत्वेन याह्यं तु किं
द्रव्योः । सत्त्वयेन प्रतिनिधिसुस्यं शास्त्रार्थाननः ॥’

भाट्ट— [भाट्टे १६-१७ अधिरथयोः एवनेवाधि-
करणं कृतम् । तस्मिन्नेव तु शम्भुमतेन एतं कृतम्— अथ

‘मुद्र्याधिगमे मुद्रयनागमे हि तदभावात्’, ‘प्रवृत्ते ऽपीति चेत्’, ‘नानर्थक्यात्’ इति सूत्रयपमुख्यपूर्व-
पञ्चनयनिर्वाहरणार्थं क्व सिद्धान्तनयप्रदर्शनमिति अर्थि
करणप्रदर्शनवृत्ता पृथक् पृथक् भाष्यवैरैर्यार्यतम् ।
तत्राद्यस्ते मुद्र्यान्वयेन प्रतिनिधुपादाने प्रवृत्तस्य मध्ये
मुद्रयनामे यदा तदा तेन मुख्यमेरोपाचयमिति सिद्धातो
दर्शित । द्वितीये तु सूत्रे यदा पुन प्रतिनिधिसुपादाय
केचन संस्कारो कृता तदानन्तरमपि मुद्रयनामे मुद्रय
मेरोपाचयेन, न तु सङ्कोचमिति प्रतिनिधिरुपाचये इति
सिद्धात् । तृतीये तु सूत्रे प्रतिनिधौ संस्कारकरमानन्तर
निधोन्नादिरुपप्रधानम्यापि विद्विर्जना तदानन्तर मुद्रय
द्रव्यगमेऽपि न मुद्रयमुपाचये किन्तु प्रतिनिधिरूपेति
सिद्धात् । सर्वथापि च पूर्वपक्षं ठग्न एव द्रष्टव्यं ।
अथवा ‘प्रवृत्तेऽपीति चेत्’ इति पूर्वपक्षस्यमेव । तदा
सूत्रे प्रयोगेन श्रुतमेवागमवितथमिति पूर्वपक्षोत्तर
‘नानर्थक्यात्’ इति सूत्र प्रयोगनाभावात् श्रुतमाद्य
मथितमिति सिद्धान्तप्रदर्शनमप्येति सूत्रद्वयेनैवमर्थमिति
वर्णमिति । तदेतदर्थिकरणमेतदर्थमन्तं सूत्रानुरोधात्
भाष्यकारादिभिः कृष्णमपि प्रयोगेनाभावात् स्वयं न
प्रदर्शितम् । इति]

यदा मुद्रयमन्वये यदा प्रतिनिधिसुपादात् प्रवृत्त
उदादाय वा दिना सर्वे वा संस्कारा कृता, कार्यं न
इति तत्र कार्यकारणत्वे मुख्यनामे लयेषोपादाय पुन
संस्कारानात् प्रवृत्तं तैरेव प्रधानं कार्यम्, मुद्रयसंभवे
विद्योपादानस्य वाच्यमित्याप्युच्यते । न च प्रति
निधिव्याग संस्कारस्य, द्रव्यस्य पृथक् संस्कारे प्रमाणा
भावात् । गणैऽपि वा ‘वयावति’ आद्यस्य संसाद
रिष्ये’ इत्येव संस्कारात् । प्रयान्तुरोपेन पुन संस्कार
वाच्यं चाप्युदादाय । यदा तु प्रतिनिधितेन कार्यं निरूप्य
तत्र प्रयोगेनाभावात् न मुद्रयमुपाचयेन । मुद्र्याभावा-
न्निमित्तकप्रवृत्तित्वात्तमेव तु कार्यम् । १४

अर्थान्त- ‘मुद्रयमपी तदानयेत् ।’
अर्थान्त- ‘विसारं मुद्रयमेव क्व ।’
• मुद्र्यानुपहन्त्याव । यत्र एवमाश्री इत्ये
प्रसिद्धेन इति सूत्रे विद्येय तत्र एवमप्यपि तन्निग एव

धर्मा आहवा, बहुनामपि प्रसन्निना तत्तन्नेपवीहितेन
स्वधर्मापयोगजनत्वात् । पराजम् . ५७११, • मुद्र्यानु
महत्याव । यत्र सर्वेषां तन्निगया न एताने विद्येय तत्र
मुद्र्यानुमहत्यापवाद भूयोऽनुमहत्याव । ५६११-
५७११

• मुद्र्यानुपरोपेन गुणो अतिरहितो न्याय्य ।
मुद्रयानुगृहीतव्य । इति । मुद्र्यार्थेवात् मुद्रयम् ।
भा. ३।३।२।१

• मुद्र्यापचारे प्रतिनिधि इति न्यथात् औत्स
पुनस्वय औत्सु-या अन्वयपचारे क्षेत्रज्ञाया पुन्य प्रति
निधयो भवन्ति । दृक्कमीमासा १०४

• मुद्र्याभावे गौणे च्छते नाशय । या १।१।
५।२।

• ‘मुद्र्यार्थो वाऽङ्गस्याचोपितत्वात् ।’ (३।
८।११।३६) इत्यनेन न्यायेन वैकृतविशेषाणां प्रवृत्तये
अनाना केवल प्रधानार्थे उपागुत्वम् । शा ११।२।७।
सौम- ‘वशावर्षेण वै कात्या इत्युक्ता उपागु वनका’
इति श्रुतमुपागुच प्रधानार्थम्, अङ्गस्य कात्यावर्षेण
चोपितत्वात् कात्यान्तर्धेराभावात् इति सूत्रार्थं ।
तत्रैव कात्यान्तर्धेराभावात् उपागुत्वस्य प्रधाने एव
अत्रगात् प्रधानार्थत्वम् । • ‘मुद्र्यार्थो वाऽङ्गस्याचोपि
त्वात् ।’ इति वैकृतविशेषाणां शेषप्रधानार्थत्वम्,
तत्र यत्र वाक्योपान्तप्रधानार्थस्य तत्र । या ३।१।
५।१२ वृ ४१२-४१४ • मुद्र्यार्थे विनिर्गो
मन्नागम् । ३।२।१।१-२

• मुद्र्यार्थानुपपत्तिदानं मुद्र्यार्थेनेपे प्रतिषेध
वम्, न तु लक्ष्यशेषकारणम् । मणि वृ ७६.

• मुद्र्यार्थोपपत्तौ मन्वां कादरपल्लभाऽनुपपत्ति ।
या ३।१।२।६

• मुद्र्यार्थता च न्याय्या, न लक्ष्यपक्ष । भा
३।२।८।२६

• मुद्र्यार्थप्रयोगो हि औत्सर्गिकत्वात् अन्तर
दग्नेन भावितर प्रविपद्ये । या ३।१।१।१२ वृ
४११

५ सुल्यासंभवे गौशप्रहणं युक्तमिति न्यायः । अथ सुत्यांविन्तामणिक्या धूमः । तत्र च 'सा द्येन्दुः सिनीवासी' इति शकम्नीमास्यम्, ननु च दृष्टक्रमो यथा दन्त्यपदापे सती सामीपरेति धारणावधे इति चेत्, न, तथाः सामीप्यनम्या गौश-प्रहणत्वात् सुल्यासंभवे गौशप्रहणं युक्तं इत्युक्तमिति । साहस्री. ८२३.

● सुल्यासंभवे ह्ये प्रतिविधिना, ततः मुख्यद्वय-सामेऽपि मुख्ये न प्रागम् । ६।१।१७।३६-३७.

● मुख्यक्रमः अपि अङ्गक्रमविधौ प्रमाणम् । सुल्यप्र च प्रमाणत्वम् । सुल्यक्रमाधिकरणम् । ५।१।७। १४. ● मुख्यक्रमः अतिदेशविधौ अपि । टुप्. ५।१। १।१ । न न प्रहृती आदेशसामान्ययोः विहृती सार-सतोः । मन्त्ररत्नम्. ६ मुख्यक्रमः अर्थक्रमत्वं दुर्लभः, प्रयोगवचनभित्त्वात् । टुप्. ५।१।१।१८. ● मुख्य-क्रमः एवं क्रमप्रमाणम् । बाल. ५. ८. ● मुख्यक्रमः पाठक्रमात् दुर्लभः, अनुमानिकरत्वात् विद्यमोचरिति-कस्याच्च । तेन पीणमासा अशीमीपीपुष्टोदागनिर्वायः प्रथमं तत उपाशुषानान्वनिर्वायः । भा. ५।१।८।१५. ● मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद् कल्पान् । दर्शपूर्णमासयोः आदेशसामान्यतामिचारेणस्यदत्तानि पूर्वं कार्याणि न ह्यन् । भा. ५।१।२-४ । टुप्. — स्थिरकृतवर्तनं प्रमाणयोर्मास्यपर्यायं वर्तिषि हविरामादनं चोदाहारणम् । मन्त्ररत्नम् — न तु प्रधानचतुष्टयत्वात्प्रभूतावयवनामि-याणरिषयम् । ८ मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमो वाच्यते यथा— सान्नाय्यचर्याः पूर्वं प्रवृत्ताः पश्चात् आश्विनचर्याः । प्रकृतं तु आदेशस्य प्रथमं पश्चात् सान्नाय्यस्य । तत्र सान्नाय्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिक्रमात् प्राक्तं वनदानम्, स्वियकृ-दवदानं च मुख्यक्रमात् आदेशस्य पूर्वं कार्यम् । उदं 'अथदानामिषारणासादनेषु' इत्यधिकरणे (५।१।२) उक्तम् । बाल. ५. ३३७. ● मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य चाप्ये यथा— पाठादर्शस्य दशो वर्मा रोहनादयः पूर्वं क्रियन्ते, पश्चादाश्विनस्य निर्वोपादयः । तत्र प्रवृत्तिक्रमेण च द्या. द्विविराट्प्रभाजदोषामिषाणोऽभियकृदवदानान्यपि द्विं श्रुतानि मुख्यक्रमानु प्रथमं आदेशस्य नर्त्तयानि

पश्चात् ४३. । दर्शपूर्णमासयोः । सन्ततस्तु नेदं विरोधो-दाहरणं समपति । उदाहरणं तु मुख्यम् । भाट्ट. ५।४।२. ● 'मुख्यक्रमेण चाऽहानां तदर्थत्वात्' (५।१।७।१८) इत्यधिकरणे 'सारस्वती भवतः' इत्यत्र स्त्रीपुंसदेवताविधौ, न पुंस्यदेवतस्येति निर्णयः, 'एतद्वै दैव्यं मितुनं यत् सरस्वतीसरस्ताश्च' इत्यर्थ-माशङ्कयति इति शास्त्रनिर्णयानुसृतम् । बाल. ५.५७.

५ मुख्यक्रमेण चाऽहानां तदर्थत्वात् । ५।१। ७।१४ ॥

विभाषणे चतुर्थपञ्चमे हविषी 'सरस्वती भवतः, एतद्वै दैव्यं मितुनम्' इति सान्नाय्येने । 'सरस्वती च सरस्ताश्च' इति विद्यया समाने 'पुमान् द्वित्रा' (या. १।१।७) इत्येकदोषात् सरस्वती इति भवति । तौ देवते ययोः तौ सारस्वती शरी । हस्य च मितुनदोक्तस्य स्त्रीपुंसत्वम् । तत्र किं निर्वापादयः प्रथमं स्त्रीदेवस्य पुदेन्यस्य वेत्ति विचारे अनियम इति पूर्वपक्षे वागम्येन निराकृत्य सिद्धान्तमाह । न अविषनेन निर्वापादयः । किन्तु मुख्यक्रमेण अहानां निर्वा-पादना क्रम आदेशः । ह्योत्राण्ये 'प्र जो देवी सर-स्वती' इत्यारिष्यायानुवाकस्युक्तं स्त्रीदेवत्वं प्रथमं पठि-तेम्, ततः 'प्रीपिवाश सरस्ताः' इत्यादि पुदिकल्पम् । तेन मन्त्रराडेन स्त्रीदेवत्वं हविः मुख्यं प्रथमं इत्यवगम्यते । तेसात् तेन मुख्यक्रमेण निर्वापादना अहानां क्रमः शीर्षतः यः । तदर्थत्वात् अहानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानाना च गन्धपाठक्रमेण नियतात् । के.

● मुख्यक्रमान् औपदेशिकान् आनिदेशिकपाठक्रमो कल्पान् । ५।१।१०।१७-१८. मीको. प्र. ३५५. 'अव्यक्तत्वान्नायः' इत्यत्र प्रथमम् । मुख्यक्रमे प्रधानक्रमेण निवम क्रियते नह सोदितानाम् । टुप्. ५।१।१।३. ● मुख्यक्रमे प्रधाननिष्पित्तत्वात्सत्यनुद्धो धीयम् । भाट्ट. ५।१।७.

५ मुख्यक्रमाधिकरणम् ॥ मुख्यक्रमेण चाऽहानां तदर्थत्वात् । ५।१। ७।१४ ॥

अनियमप्राप्तौ मुख्यश्रेय आश्रेयस्य प्रथममणिषारणं पञ्चाह्वय इत्युदाहरणं वक्ष्यमाणं द्रक्ष्यम् ।

मण्डन— 'मुख्यकमात् क्रमोऽङ्गेषु ।'

शंकर— 'मुख्यकमात् तद्वहानाम् ।'

● मुख्यकमात्तुरोधः । वैद्वत्मुख्यकमात्तुरोधेन अण्यकस्यापि प्रथम आश्रेयैकत्वस्य निर्वापः इतो महत्त्वस्यचरोः । भाट्ट. ५।१।१० .

● मुख्यकमादिः दीर्घात् आनिदेशिकपाठविरोधे षष्ठ । भाट्ट. ५।१।१० .

● मुख्यगौणयोः मुख्ये चार्थतत्प्रत्ययः । भा. ३।२।१।१ .

● मुख्यजघन्ययोः अन्यतरस्मिन् त्र्योत्रये जघन्यो ष्ट्येव, मुख्यो ष्त्वप्रतीत्यः । तदुक्तम् 'मुख्य वा पूर्वचोदनाश्लोकनत्' (१२।२।८।२३) इति । भा. १०।५।१।१ .

● मुख्यद्रव्यस्य प्रधानमाश्रयमस्य लामेऽपि मुख्य-स्यैवोपादानम् । ६।३।२०।४०-४२ . ● मुख्यद्रव्ये कार्यसमर्थे प्रतिनिवेशोपादानम् । ६।३।२।३१९ .

● मुख्यद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिविना मुख्यकार्य-करणोत्तरं मुख्यं न आदाम् । ६।३।१०।३६-३७ .

● मुख्यद्रव्यसदृशस्य एव प्रतिनिधित्वं श्रुतप्रति-निष्पन्नचारेऽपि । ६।३।१।२।३६-३४ .

● मुख्यप्रतिनिधयोः सामानविषयम् । ३।६।१।४।३७-३९ .

● मुख्यप्राप्तुचिकरुनीं प्रयोञ्जन्वथी । वा. ३।२।१।११११ . ६।५१ .

● मुख्यवागकमेण निर्वाणयद्रुको प्राद्यः । विना-यगे रि चतुर्गणधर्मोः शारस्वतयोः स्त्रीदेवस्य वाग्या-नुवाक्यावातस्य प्राथम्येन स्त्रीवायस्य मुख्यस्य प्राथम्यं तिष्यति । वि. ५।१।७ .

● मुख्यलक्षणम् । 'तत्तुनर्मुपलक्षणं यत् फलव-त्स्य' । सूत्रम् ४।४।१।१।४ .

● मुख्यलाभे मुख्यं प्राद्यं न प्रतिनिधिः । वि. ६।३।१६ .

● मुख्यविशेष्यत्वं वाक्यायं माननायाः । भाट्ट. २।१।१-२ .

● मुख्यवृत्तिः गजगवा वाक्ये अन्वयैक्यप्रति-पाते विपरीतो वाचो भवति इति शिवा । धाल. ट्ट. १४५ .

● मुख्यघ्नीयादिधर्माः प्रतिनिधियपि नीचाटदिषु सर्वेभ्यः दर्शपूर्णमासादी । भा. ३।६।१।४।३०-३९ .

● मुख्यशब्दः प्रयोगे । भा. ७।१।१।१ .

● मुख्यसभवे गौणमहणं नाहति । भा. ३।३।८।१६ । अहीनशब्दस्य न हीनः अहीनः इति नूत्नास्य स्त्रीकृत्य ऋषिष्ठोमर्थेण न युजत । उ हि ' अक्षः उः ऋतुषूदे ' इति व्युत्पत्त्यानामः मुख्यः । वा .

● मुख्यसिद्धौ गुणोचः सोढुं वचयते । वि. ६।३।१९ .

● मुख्यारिषीकोद्धरणन्यायः । यथा मुखाण्य-तृषारिषीकान्यं गर्भस्य पृष्ठं तृणं बहिष्यरणकृत्या खिताना मुखारिषीकानां विमज्जनेन समुद्रमिते तया आत्मा अपि युनया अन्त्यकन्यतिरुल्लखणोपायेन शरीर-मित्यात् प्रज्ञाचर्चादिज्ञानमर्कनैः पुष्यं कृतश्चेत् पर-ज्ञौव जायते, चिदानन्दरूपस्य सदाशक्त्योभयोरविशिष्ट-त्वात् । उक्तं च पञ्चदशाम् ' यथा मुखारिषीकैवमारमा युक्त्या समुद्भूतः । शरीरमित्यादीरैः परं ज्ञौव जायते ॥ ' इति । साहस्री. २९ .

● मुद्रानां माप-वचक-चोदना न प्रतिनिधिः ' अयशिला वै मापाव्यक्ताः कोदनाः ' इति वचनात् । वि. ६।३।६ .

● मुरारिमिश्राः पद्मदिशानोत्तरं षट् ज्ञानाणि इष्यान्तुसप्तो जायते, तेन पञ्चवर्षहिरण्यकले इति अत्यवकाशकृतप्रमाण्यहः दशगुः । मयि. ट्ट. १८ .

● मुष्करत्वं पुनां शुभः । तेन शुभादीं दर्शयति ' मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय ' इति । भा. ४।१।६।१७ .

● मुष्टिकपादादिषु चतुर्द्विनिर्वापादिषुमुद्रायेन अनुसमयः । समुद्रावातुसमन्यायः । ५।२।३।४-५ .

॥ मुद्रिकपालोपघानावधानाज्जनाभ्यञ्जनवपन
पावनेषु चैकेन । ५।२।३।४।।

पूर्वपपुत्रनिर्गम् । पूर्णगासेढी आग्नेयस्य अग्नीषोमी
यस्य न पुरोडाशार्थं वीहीषा निवाप 'चतुरो मुदीन्
निर्वपति' इत्युक्ताः । तत्र आग्नेयार्थं एका मुष्टिं निर्वप्य
अग्नीषोमीयार्थं एका मुष्टिं निर्वपेत् । तत्र उष्यार्थं
द्वितीय, इत्यादि । एवं मुष्टियु चतुर्दु एकेन एकेकेन
मुष्टिना अनुष्ठानं कर्तव्यं इति पूर्वपक्षः ।

तथा पूर्णगासेढी आग्नेयपुरोडाशभक्षणार्थं त्रयी वषा
लाभि उपधीयन्ते, अग्नीषोमीयार्थं तु एकपादाकपालानि ।
तत्रापि आग्नेयार्थं एक इपादमुपधाप्य अग्नीषोमीयार्थं
एक कपालमुपदानत् । तत्र उष्यार्थं द्वितीयदि ।
अग्नीषोमीयार्थं नवमादिकाकपालानि तु अपनधानेन उप
धेयानि इति पूर्वपक्षः ।

तथा आग्नेयस्य पुरोडाशस्य एक अवदानं गृहीत्वा
अग्नीषोमीयस्य एकं प्राक्ष्यत् । तत्र उष्योद्दिगीप इति
पूर्वपक्षः ।

तथा गौत्रिष्ठेने दीक्षाया यजमानस्य नेषयोरञ्जन
'त्रिराद्वक्ने' इत्युक्तम् । तत्र दक्षिणेने एकदा अवन
ञ्जना कर्त्तव्यं एकदा अञ्जनं कर्त्तव्यम् । तत्र उष्यो
नेययो द्वितीयवार एव उपधीनेत्ये तृतीयवार अञ्जन
कार्यम् ।

तथा सश्रद्धो धनेक्यजमानस्ये तन्नि एकस्य यज
मानस्य नवनीनेन सर्वाङ्गं अभञ्जनं कृत्वा ततो
त्रितीयस्य यजमानस्य नत तृतीयस्य इ यदि एकेनेनैव
अनुष्ठानम् ।

तथा चतुर्नाम्नस्यो यजमानस्य वपनत् प्रतिदिग्
गिच्छिवेपति' इत्युक्तम् । तत्र मन्त्रस्य पूर्वदिग्भागे
एका वपनम्, ततो दक्षिणभागे एकदा इतिरित्या चतु
रिङ्गं त्रिच उपधानीयम् ।

तथा द्वापूर्णेमासयोग्ये चित्वादिभ्यां पुनस्तु' इति
मन्त्रा सप्तमिर्भेति' इति कथादुपरि वार्षदित्स्वका
पुनात्' इति वषादामन्त्रा गामिर्भेत्तम्, केचरत्वा वदित्वा
पुनात्' इति नमिभ्यस्तस्य वार्षदित् पुनाति । तदेतत्
पावने सभादौ अग्नेक्यजमानस्यो संपेया यजमानान्

प्रथमतः कथादुपरि, तत्र सर्वेषां यजमानानां कथादध
न्नात् तत्र सर्वेषां यजमानानां नानेत्स्वकात् इति एकै
केन अनुष्ठानम् कर्त्तव्यं इति ।

एष मुष्टिषु च कपालानां उपधाने च कपालानेषु च
अञ्जनेषु च अपनधानेषु च वपनेषु च पावनेषु च एकेन
एकेकेन अनुष्ठानम् कर्त्तव्यं इति पूर्व पक्षः । चकार
प्राज्ञानस्यपुत्रो उष्यस्य उपधारणार्थे दृष्टातार्थं । तथा
करणादिष्वन एकैश्च पशुना भोजति तथा मुष्ट्यादौ इति ।

सर्वाणि त्येककार्येनादेया तद्गुणत्वात् । ५ ।।

सिद्धात्तत्पूर्वम् । द्रुगभ्य पूर्वपक्षनिवापार्थं । सर्वाणि
एव अनुष्ठानेन वापि न तु एकैश्च । मुष्टिचतुष्टयस्य,
कपालाष्टकस्य, अवदानद्वयस्य अञ्जनस्यस्य भक्षणस्य
एकस्य, वपनस्यस्य एकविंशत्यां दक्षिणार्थे वापनस्य
च प्रत्येक एककार्येणैव एकं कार्यं अपूर्णं यद्यत्तद्वत्
त्वात् । एकैककार्येणैव इति पाठेऽपि न पार्यायै । एषा
पक्षेया इति वा चतुरस्रो मुष्टीनां चतुष्टयस्य एकमात्र
नाङ्गात्वात् । एष कपालोपघानाशेषानि योग्यम् । तस्मात्
एकेकेन मुष्टिना एकेकेन कपालेनैवनेन एकैकेन
अवदानेन, एकैकेन अञ्जनेन, अन्त्यञ्जनेन एकैकेन च
पावनेन नानुष्ठानम् । किन्तु मुष्टिचतुष्टयविना अनुष्ठानम्
कर्त्तव्यं । तथा च समुदावातुष्टयस्येऽत्र सिद्धात् । के

• मुष्टिचतुष्टय एक पशवे निर्वपि दशपूर्ण
मासयो । वि ५।२।३

• मुष्टिपरिमाणं निवापे अज्यमोरिव । सवर्षे
१।४।१३ नीको पृ ३३७७ 'निवापे मुष्टिपरि
माणं' इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

• मुष्टिलोपेन ग्मदत्सारावे चरो चतुस्रपात्
मदो वाक्येये । २।१।२।६५-६८

॥ मुष्टिलोपानु सारयालोपसद्गुणत्वात् स्यात् ।
१।२।२।६५ ।।

दशपूर्णमासयो चतुरो मुदीन् निर्वपति' इति
निर्वाक्यसाधनं मुष्टि, मुष्टिगुणश्च चतुष्टया उक्ता । अथ
शब्दार्थं 'नेरा एतद्वाद्यस्य धीरि चक्रांग्रति इत्यु
क्तम् । तत्र मुष्टिसंरचयणेन स्य उष्योर्गो लोपे प्रात् ।
एव वति मुष्टिगोपात् सप्तशलोपो वर रपात् तद्गुणत्वात्

यस्यायाः मुष्टिगुणत्वाद् । मुष्टिलोपो न कर्तव्यः तदपेक्षया संख्यायाः लोपो नरम् । सत्या हि मुष्टेर्गुणः । हुब्बा-पेक्षया गुणयोषो म्याप्यः । तस्माद् वाचस्त्रिमुष्टिभिः सप्त-दशशतशः पूर्वेत् तावद्विमुष्टिभिर्नौणा निर्दिष्टयाः इति पूर्वः पद्यः ।

न निर्वापरोपत्वात् । ६६ ॥

दशपूर्वमासयोः 'चतुरो मुष्टीनिर्वपति' इत्यत्र निर्वापत्वात् मुष्टिः सत्या चोक्त । अथ वाचनेये 'सप्तदश-शतशः नैतदर्थमर्थमिति' तत्र मुष्टिलोपो न कर्तव्यः चतुः-संख्यानेपत्तु कर्तव्य इति प्रथमः पूर्वपक्षः सूत्रेणोक्तः । तं परं ननु ननु ननु निर्वपति । न मुष्टिलोपः कर्तव्यः । चतुःसंख्यायाः मुष्टिगुणत्वे स्यात्तया । न तु संख्या मुष्टेर्गुणः । संख्यायाः निर्वापरोपत्वात् । चतुषो निर्वापति मुष्टीन् निर्वपति इति च ध्रुवत्वव्ययः । तस्मात् सत्या-लोपः किन्तु मुष्टिलोपः कर्तव्यः इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इममेव पक्षं पश्चात् सिद्धान्तत्वेन स्थापयिष्यति ।

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकार-संयोगाय परं मुष्टेः । ६७ ॥

तुभ्यः द्वितीयं पूर्वपक्षं व्याख्ययति । अथ तृतीयः पूर्वपक्षः उच्यते उभयलोपः इति । न केनच मुष्टिलोपः । चोदनां प्रति सामान्यात् संख्या तद्विकारः, संयोगाय परं मुष्टः विकारः इति सौम्यदानव्यः । चोदना प्रति नैवारत्तविति प्रति संख्या तद्विकारसंख्या प्राहृत्यत्तु संख्याया विकारः । सप्तदशसंख्या चतुः-संख्याया वाचिका । किंच संयोगात् द्रव्यमापकसंयोगात् परं सप्तदशं मुष्टेर्विकारः मुष्टेःपक्षः । तथा च वैकृत-सत्यया प्राहृत्यसत्या निवर्त्तने वैकृतेः शरावैश्च प्राहृता मुष्टयो निवर्त्तते । तस्मात् मुष्टिपर्यवस्येवोक्तयोः इति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

न चोदनाभिसवन्धात् प्रकृतौ संस्कारयोगात् । ६८ ॥

दशपूर्वमासयोः 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति निर्वापत्वात् मुष्टिः संख्या चोक्त । अथ वाचनेये 'सप्त-दशशतशः नैतदर्थमर्थमिति' तत्र सप्तदशसंख्याया चतुःसंख्याया चतुषो मुष्टयो वाच्यते इति तृतीयः

पूर्वपक्ष उक्तः । तं ननु ननु निर्वप्य द्वितीयं पूर्वपक्ष-मेव सिद्धान्तमाह । न उभयत्रापि । चोदनाभिसवन्धात् । चोदनेति वाच्यं द्रव्यः । पागसवन्धा हि सप्तदशसंख्याया सप्तदशं च । प्रकृतौ दशपूर्वमासयोगेन संस्कारयोगात् निर्वापत्तत्कारकत्वाद् चतुःसंख्या मुष्टिर्गुणं च । सत्यं हि प्रथमश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यं अभिनिर्वर्त्यते तत् तेन निवर्त्तताम् । तत्र चतुःसंख्यानुबन्धात् मुष्टिलोपो न्यव्य-त्यः । तस्मात् मुष्टिलोपः कर्तव्यः, चतुःसंख्यालोपेपरतु न कर्तव्यः । तर्हि कथमतुभ्यम् ? उच्यते । चतुर्भिः कु-र्यादिभिः शरावं प्रविष्ट्या तस्य निर्वापः कर्तव्यः, पुन-रेवं पुनरेवं एवं समदशायात् । इति । इति सिद्धान्तः । के

० 'मुष्टिलोपात् संख्यालोपस्यदुष्कारात् स्यात्' इत्यत्र 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इत्यत्र चतुःसंख्यायाः गणितमुष्टिविशेषणत्वात्पक्षेः समदशशतशे चतुः प्रथमभूत-सप्तदशसंख्यायाः समदशशतशे वक्ष्यते । भा. ३।१।१।२२.

० मुष्टीकरणं यावत्तलं ज्योतिषोमे । भा. ३।१। १।२२. ० मुष्टीकरणं 'मुष्टीकरोति' इति ज्योति-षोमे कृत्स्नमन्तरार्थं न तु दीक्षावेदान्तार्थं । भा. ३।१। १।२२-२५. ० मुष्टीकरणेन इत्यत्रापि निर्वाहितं ज्योतिषोमे दीक्षाम् । वि. ३।१।२५.

० मुसलं यज्ञानुभव, 'उत्पत्तमुसलान्प्यामवहति' इति । वि. ३।१।५. ० मुसलं राजपुत्रे नानावीथीयो ज्योतिषोमे । दु. ५।२।७।२३.

० मुसलप्रोक्षणस्य प्रतोषकं अपूर्वम् । भा. १।१। २।२-३.

० मुसलस्यदः दन्ते प्रविज. । यथा, कप तु पञ्च मुसलिनो मायवता मद्या नावतरेयु. इति । भा. ४।२। ६।२८.

० मुहूर्तः नभोर्धरात्तमागातिस्तद्व्यपन्नः सूर्या-दिगणितमन्त्रयः इति शिवादिशिवकृत्यन्तमन्त्रदिग्भिः । सु ४. १७०.

० मूढं मूढभाष्येण बोधयेदिति न्यायः । पद्यार्थोऽयम् । साहस्री. ७४२.

● मृगारेष्टिः नाम शिविलिखितः । भा. ११।२।४।
२२.

● मृदाहरणे षष्ठा मन्वाणा अनुचयेऽभिचयने ।
भा. ११।१।४।३० .

● मृन्मयेन वार्षं 'मृन्मयेन प्रतिष्ठामन्म प्रयेत्' इति विहितं काम्यम् । तत्तु नित्ये अथा प्रथमे त्रिंशत् न योग्यम् । नित्ये तु 'चमत्सेनापः प्रयेत्' । वि. ४।१।२. ● 'मृन्मयेन प्रतिष्ठामन्म प्रयेत्, कर्त्तव्येन ब्रह्मवर्चनानामन्म' इत्यं ऋग्वेदे वाचनिकी व्यवस्था । ब्राह्. उ. १९.

● मृन्मयादिपात्राणां अयां प्रथमे न नित्यता ।
भा. ४।१।२।४.

● मृत्नामिहोत्रे महापितृयज्ञे वा 'उरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र अनुवादो विधिर्वा इति संशयः । विधिः सिद्धान्तः । वा. ३।४।१। पट्पृथी ६, ● मृत्नामिहोत्रे महापितृयज्ञे वा 'चे पुरोदजो धर्माः' इत्यत्र विधिरनुवादी वा इति संशयः । अनुवादः सिद्धान्तः । ३।४।१। पट्पृथी ४-५. ● मृत्नामिहोत्रे धुत्वेन 'मनोपदीवी दि देवेभ्यो दोहयति' इत्यनेन प्राचीनप्रीतस्तुल्यमन्तरारः यज्ञोपवीतस्य । भाट्ट. ३।४।२.

● मृत्ताधिकारपक्षे अस्तिपक्षे इय सर्वस्वारे वाग्यावाच्यविवेकः । १०।२।२।४।६०.

● मृत्ताधिकारित्वपक्षे अस्तिपक्षस्य जप-संस्कार-इष्टीनां लोषः । १०।२।२।८।५०.

● 'मृदानुगमनं नस्ति प्रदत्ताया प्रदत्तासनात्' इत्ययं प्रतिषेधः 'इयं ह्यर्चिर्त्ति उन्नास्ति न यिया क्तु-मर्हति' इत्यनेन सिद्धेये तर्पाहिनये । वाङ्. उ. ३४.

● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य कृत्यमनामनुष्ठानम् । १०।२।१।९।५१. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य शुभसमाना ननुष्ठानम् । १०।२।२।०।५२. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य स्वयंवाक्यमर्पाङ्गुसादि-फलप्रसाधप्रभावाय लोषः । १०।२।२।१५२-१५५. ● मृत्कर्मवृत्तयपक्षे अस्तिपक्षस्य दोहनामना अनुष्ठीयमानाना शुभसमाना ननुष्ठानम् । १०।२।२।२।५६-५७.

● मृत्मारणन्यायः । स्पष्टार्थः । यत्र क्रिया निष्फला, तत्र अस्म्य प्रवृत्तिरिति भावः । साहस्री. २००.

● मेखला न सरकारबनिक, इत्यन्वात् । परन्तु तथा वीधामिर्वाकर्त्तव्येति । वि. ५।३।१११.

● मेघोदये शालिसमृद्धौ कोद्रवानुष्ठानमिति न्यायः । यथा मेघोदये वृष्टौ सत्या शालिसमृद्धौ ब्रीहिसंपत्त्या कोद्रवः कुरिततथान्यविशेषकस्य सत्तर्गं सत्तर्गते, तथा शानोदये कर्मादिकं दुष्कृत्तयेन । फेचितु मेघोदये इति पदं विहाय 'शालिसमृद्धौ कोद्रवानुष्ठानम्' इति न्यायन्यास्यं वदन्ति । यथा शाक्तिः उच्यमानाश्चिन्तेषां, कोद्रवः इत्यथान्यविशेषः । उक्तप्रवस्तुसद्भावे यत्राथमवस्तुत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १४४.

● मेघस्य एकः । भा. ३।८।३।२०.

● मेघपलविकरणम् । अभिगुप्ते मेघपतिशब्दः देवतापरः ॥

मेघपतित्वं स्वामिदेवत्वस्य समावायात् सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाधिकारः स्यात् । १।३।१२।२।२३ ॥

भाष्यम्-- अस्ति ज्योतिषोने अग्नीषोमीये षष्ठी अभिगुप्ते मेघपतिशब्द एकबन्धिनः, परेषां आश्विना द्विपञ्चमः । त प्रति सप्तयो भवति । द्विपञ्चमिषु पञ्चमेषु किं अतिकारेण इतरश्च इतरश्च प्रयोक्तव्यः, उत स्वाविषयः उहः कर्त्तव्यः, उत देवतापरः इति । किं प्राप्तम् । अतिशयः । कुतः । मेघपतिर्न स्वापिदेवत्वम्, स्वाभी मेघपतिर्देवता च । स्वाभिना पशुः देवतापः इति. सङ्कलितः । मेघपतये स्वापिदेऽपि आद्यो मर्त्तुः, तस्य कार्यं वरिष्यतीति । देवतापश्चमपि, तासां उल्लेख्यते इति । यथाशामपि हि तं मेघं प्रति स्वापिदेवत्वेन एवमप्योऽस्ति । सर्वेन स्वापिदेवते पतिशब्दः प्रयुक्तः आ टिमरस आ न कुमारीत्यः । स एष प्रजापतेः क-पचनान्तो वाचने द्विष्यन्तात् । यथा प्रहृष्टौ अवि-गश्चित्तव्यः अविश्वित्तव्यश्च संन्यतापतिरुच्यते, एवं एवमेतु चिन्तितु । तस्मात् न विधियेत ।

दृप्— मेघ इत्यन चत्सात्. पद्या, अविपरिणोमयोः प्रयोगः, व्यवस्थया वा द्विवचिगदो देवताया एकवचिगदो यजमानो, उभौ वा स्वामिनी द्विवचिगदः पत्य-पेक्षया, उभौ वा देवतापत्नौ सधानापेक्षया एकवचिगद इति । तत्र तुभौने पक्षे शेषमाह 'उत्कर्षो देवताया स्यात्' इति (३५ सूत्रे), सम्य देवतावचनः तन्म्येत्कर्षं प्राप्नोति, एकवचिगदोऽप्यो एवदेवतेषु पद्यापु इति । तत् पाठान्यागमनलोच्य । (पाठश्रम्यायं दर्शयति—) ' यनासि प्रकानभूत्. प्रतिपरिकार्यः, तत्र शुभमूर्तं वचनं नयते ' इति । (उत्कर्षं कारणात्तस्माद्—) सवागस्य देवतावचनद्वयेव ।

अपिचा द्विसप्तवायोऽर्धाभ्यावे यथासत्यं प्रयोगः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्—अपिच नैतदेवम् । तयोरेह समयाय. एकवचिगदस्य द्विवचिगदस्य च । तयो एकवचिगद-स्वामिनि प्रयोगेऽप्येवैषा एवाम्नात्. येषा द्विवचिगदः एवाम्नात्, तेषा च देवते वक्ष्यति । तस्मान् द्विवचौ षष्ठीपु देवतायु द्विवचिगद. उभेन प्रदर्शयते । बहु-यजमानेषु एकवचिगद उच्यते । एवं यथासत्यं प्रयोगो यतिष्यति ।

स्वामिनो वैकशब्धादुत्कर्षो देवतायां स्यात् पत्या द्वितीयदान्दः स्यात् । ३५ ॥

भाष्यम्— यथाब्दः पक्ष व्यावर्तयति । स्वामि-देवतयोपमयोर्वाचक इति नैतदेवम् । एक एव मेघपति-शब्दः. तस्मात् द्विवचनम्, यस्मात् एकवचनं च एव न स्वामिदेवतयोर्वाचनो मतिष्यति । ननु एवोऽपि मेघ-पति. अपरोऽपि ज्ञायते, इयमवाचक इति । उच्यते । यथा स्वामिनः, तदा मेघपतये यो मेघः, त मेघ्या दूर उपनयत इति संन्यथ. । यदा देवतावचनं, तदा मेघ-पतये उपनयत मेघ्या दूरः इति संन्यथः । स एव सङ्-हृत्वरितः उगाम्ना पश्यात् न संन्यथुमुत्सहते । वचन-व्यतिरेकान् वाचकमेतः प्रशस्यते । तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अव्यवधीयते । अग निगमं न देवता-वचनं. कल्पते ! तस्माद् कल्पमाने एकवचिगद उच्यते एवदेवते षडौ । एव प्रकला बाधेन ।

यजमानवचने पुन. कल्पमाने न द्विवचिगद उच्यते । तत्रैव यजमानयो. दक्षयो. वाचनो मतिष्यति । तस्मात् प्रकरणानुग्रहम् स्वामिवचनं. कल्पते । स्वामि परस्य उक्तो मतिष्यति ।

देवता तु तदाशीश्यात् संप्राप्तयाग् स्वामिन्य-नर्थिका स्यात् । ३६ ॥

भाष्यम्— तुग्यत्. पक्ष व्यावर्तयति । न स्वामि-वचनः, देवतापत्नौ मतिष्यति । कुतः ! तदाशीश्यात् । ' अद्याश्विन मेघपतये मेघम् ' इति देवताया हविर्वा-गास्यते, मेघपतित्वाः मेघमाशाशाना उपनयत तस्या इति । यजमान प्रति आशाशानानुकीर्तनमनर्थकं अन्तर्गम्यं च । त प्रात एव स्वामिनि मेघ. निगमोमाशाशस्यते । न च तेन निलामेव स्वाभिसृष्टेन प्रयोजनम् । याग एव हि न सन्नतं । तस्मात् देवतावचनो मेघपतिशब्द इति ।

दृप्— सिद्धान्तरु देवतावादिपक्षः । स्वामिपक्षे वाक्यापि एव तावत् षड्ते, आशाशानपदानर्थक्यात् । अपि च यजमानाय मेघपतये यो मेघः, त मेघ्या दूर-वशद्वार उपनयत । निगमं इति प्रयोजनार्थित्यात् असमर्थो वाक्यापि. । न च मेघमनूष किञ्चित् विधीयते इति । इतरथा (देवतापक्षे) मेघ्या दूर उपनयत मेघपतये मेघ कर्तुं इत्येवमाशाशाना. ह्युपपन्नो वाक्यापिः । न न परकीयो देवतापै षडुं शक्यते इत्यपिह योऽयं यजमान-स्येति ।

हस्तगांश्च भन्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् । ३७ ॥

भाष्यम्— उल्लूट च यजमानेन नाय मनेति । केचल परकीयो रक्षते । कालेन देवताय समनयते इति । ऋः पुनरस्य देवताय सन्न्यथ. , यत् तामुद्दिश्य परिश्रोऽस्व लययते । स च यागः प्राक् कृतः । तस्मात् यागात् पठयं श्रव नास्मीन्मू, परित्पन् भागते । आशमप्रधानं यत् तदास्मीन्मू, न यं प्रति आत्मा शुभभूत्. । तादृशो तु भक्त्या पतित भाति । तस्मादेव-तयोरेव तत्र मुख्य मेघपतिवचनं, भाक्त स्वामिन इति । उल्लूट्येनैकसंयुक्तो द्विदेवतेऽसंभयात् । ३८ ॥

भद्र एव द्युःकाशीजम् । न च तदस्ति । शाराभेदेन द्वि.श्रुत्य षड्भुजगाभावात् इति वाच्यम् । तथापि निरुक्तपितृभुतेः अनेकत्वकल्पनागौरवमिषा एकस्त्रैवार्यस्य वाच्यत्वात् । तद्विद्वि कृपस्तमिति चिन्तायाम्, देव ताया विग्रहाद्यभवेन स्वमित्वापर्यवर्षात्त्वानुपपत्तेः यत्रमानपरत्वमेव । न च तस्य एकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः । पाञ्चन्यायेन (१।३।४) तानुपपत्तेः । वस्तु-समुत्पत्त्यर्थानुपपत्तिकर्तृत्वैकत्वात् यत्रेति इत्येव एकवचनम्, पत्नीचरनमानामिप्रायेण च वपानी इतिवत् द्विवचनम् । अत एव एकवचनीकप्रयोगे द्विवचनान्त एव मनः । अन्यत्र तु एकवचनान्त एव इति नास्मन्मते विकल्पोऽपि, इति प्राप्ते, यत्रमानपरत्वे षण्णोऽशास्मस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यम् । उशिशोशीना च अश्रुताना वचनान्त न तदाद्यात्मनसि संभवे । अतः देवस्वादि-व्यवहारसिद्धयर्थं देवताया अपि स्त्रीकाराख्यसम्बन्धस्य त्वीये साधितत्वात् तन्मादाय मेघपतित्वोपपत्तेः देवता-परत्वमेव । वचनं तु वस्तुसुतीर्यैव देवतात्वस्य अधी-पोमयोः स्वासज्यवृत्तित्वात् एकवचोपपत्तेः अधिष्ठानभेदेन च द्विवचोपपत्तेः ममाप्युपपत्तेमेव । तत्रैव ह्य च देव-तास्येऽपि मेघपतित्वं ताम्नाधिकरण्यद्वेष उदयन इति न कश्चित् इतिः । एष च विकल्पोऽपि पञ्चसुपत्वात् न दोषात् । प्रयोज्य पूर्वपक्षे तत्रे द्विचोरसि ऊहः निरूप्यश्च अर्धद्वयानुसंधाने । सिद्धान्ते तु अप्रतिमाधिकरणे वक्षते ।

माण्डन — ' स्यादहन मेघपतेर्विकृत्याम् । '

शंकर — ' देवतवन्मोक्षपतिः । ' उच्यः ।

ॐ मेघपतित्वं स्वामिदेवत्वस्य नामवायात् सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाधिकारः स्यात् । १।३।१२।३३ ॥

अत्रिगुणैरे एषेषा शास्त्रिणा ' मेघपतये मेघम् ' इति एकवचिनाः । अन्येषा शास्त्रिणा तु ' मेघपतिभ्या मेघम् ' इति द्वित्विनाः । अनयोर्पञ्चशोः पशुगणेषु विहितेषु अधिकारेण प्रयोगः, उत द्विवचनस्य देवतापर-उदः एकवचनस्य तु यत्रमानपरः, अथवा उभयोर्पञ्च-मागण एष, अथवा उभयोर्देवतापर उदः इति विचारे मयन पत्रमाह । सर्वत्रैव विहितेषु अधिकारः स्यात् । मेघे

यश्च, तस्मात्तत्रात् पशुमेवः । मेघस्य पतिः मेघपतिः । मेघपतित्वं च स्वामिदेवत्वस्य । स्वामी एवमानश्च अती-पोमी देवता च तद्वामाहारस्य स्वामिदेवत्वस्य । समवायात् मन्त्रत्वात् । दानुत्वेन यत्रमानस्य सन्त्यः । शङ्खद्वयेन च अग्नीषोमयोः मन्त्रः । सर्वत्र च देसेषु आ-दिमन्त्रः आ च कुमारीभ्यः पतिशब्दस्य आगिपत्ये प्रयुक्तत्वात् । तस्य च एकवचनान्तमेघपतिशब्दपठितस्य द्विवचनान्तमेघपतिशब्दपठितस्य च मन्त्रस्य प्रवृत्तौ एव अन्यायनिगदत्वात् एकवचनेन द्विवचनेन वा मन्त्राणां मेघपतीना यन्तुमसाकृत्वात् । तत्रैवं सति एकत्वं दित्वं वा अश्विजिज्ञा प्रातिपदिकार्थमात्रेण प्रवृत्तौ मन्त्रयोः प्रयोगस्य स्वीकृतत्वात् विद्वतामपि तथैव प्रयोगात् न दोषः । तस्मात् पशुगणेषु अनूद्देनैव मन्त्रयोः प्रयोग-स्यात् इत्येकः पक्षः । पतिशब्दस्य आधिपत्ये सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्, समवायात् स्वामिदेवत्वस्य मेघपतित्वं स्यात् । एकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य च मन्त्रस्य अन्यायनिगदत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया च सर्व-त्रैव प्रवृत्तौ विकृतौ च मन्त्रश्लेषविचारः स्यात् । इति सूत्रप्रदानामन्वयोऽर्थश्च ।

अपि च द्विन्मसवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यात् । ३३ ॥

अत्रिगुणैरे मेघपतिशब्दः क्वचित् एकवचनान्तः पठितः मेघपतये इति, क्वचित् द्विवचनान्तः मेघपतिभ्या इति । तयोरेविकारेण पशुगणेषु प्रयोग इति प्रथमः पक्ष-उक्तः, तं निरसकरोति भ्रपिवादाब्दः । अत्र द्वितीय पक्ष-माह । मेघपतिशब्दस्य द्विगमनायोः भ्रिगदति त्वामिति देवताग्रन्थे चेति दयोः समवायः । येषामेकवचनान्तो मेघपतिशब्दः तेषां च स्वामिनमिमिश्र स्यात् । तेषां तु द्विवचनान्तः तेषां अग्नीषोमो अत्रिमेघ स्यात् । एवं अर्थात्वेत्ये व्यर्थयोः स्वामिदेवत्वयोः अन्यत्वे मिश्रत्वे सति यथासंख्यं प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्तौ एकवचनान्तस्य स्वामिनमपेक्ष्य प्रयोगः । द्विवचनान्तस्य देवताद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तौ प्रयोगः । द्विवचनान्तस्य देवताद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तौ प्रयोगः । इति यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् । इत्याद्योसुता एकवचनान्तः देवतादेशात् ।
द्विवचनान्तः इति चसाधोष्यता । अयं द्विगीवः पूर्वपक्षः ।

स्वामिनो वैश्वानरादुत्कर्षो देवतायां स्यात् ।
परम्या द्वितीयमन्तः स्यात् । ३५ ॥

वाद्यन्तो द्विगीवपक्षमित्याह । अभिप्रेष्ये मेघ-
पक्षित्यन्तः स्वामिनो दोषकः स्यात् । एकवचनान्तः दय-
मानपरः द्विवचनान्तस्तु देवतापरः इति वैलक्षण्यं तु न
युक्तं ऐक्यशाब्दात् एतस्य शब्दस्य एवमित्येव यावये
अनेकाभेदात्म्यं भव्याप्यशाब्दात् । ननु द्विविधौ अपि
मेघपक्षित्यादौ देवतापरत्वादेव किं न स्वन्ता इति चेत्,
एकवचनान्तमेघपक्षित्यादस्य एकदेशताके विकारे उदाहरणः
स्यात्, स च प्रकरणविकारः । तस्मात् देवतापरः ।
किन्तु स्वामिपर एव । ननु द्विवचनस्य वा गति-
स्वामिपरः । उच्यते । द्विगीवपक्ष- द्विवचनं परम्या
स्यात् कर्त्तुं अभिप्रेष्ये द्विवचनं युज्यते । तथा च प्रकृतौ
गणनात्मपक्षिणो मेघपक्षयो इत्येकवचनं पर्यायवचनानो
अभिप्रेष्य मेघपक्षित्या इति द्विवचनम् । पद्यगणे तु यत्र
यत्रमावर्तिवृद्धिः तत्र उच्यते ततोः प्रकृतिः मेघपक्षि-
शब्दः नैव देवतापरः इति कृतीय पक्षः ।

देवता तु तदाशीष्ट्यां संप्राप्तत्वान् स्वामिन्य-
नर्थाया स्यात् । ३६ ॥

तुग्रन्देन कृतीय पक्षे निरस्य चतुर्थे सिद्धान्तपक्षमाह ।
देवता मेघपक्षित्यन्तार्थः स्यात् । तदाशीष्ट्यात् ताभ्यां
देवताभ्यां आभासत्वे ह्यिरनेन च मात्रं तदाशीः, तस्य
भारः तदाशीष्ट्यां तस्मात् देवतापरस्य मत्तमन्तमेघपक्षि-
शब्दस्य । ' आशाशाना मेघपक्षित्या मेघे उपनयत
मेघ्या तुः ' इति । स्वामिनि तु मेघपक्षित्यादस्य स्वामि-
पक्षते तु का आशीः अनर्थाया स्यात् तदाशेरात्
स्वामिनः पक्षः प्राप्त एव पूर्वमपि, इति पुनरागमन
वक्ष्यम् । तस्मात् मेघपक्षित्यादस्य देवतापर एव । तस्मात्
देवतावशुभे एव उक्तः ।

उत्तरार्थाच्च भवत्या तस्मिन् पक्षित्वां स्यात् । ३७ ॥
अत्रिगुणैवगतमेघपक्षित्यादौ देवतापर इति सिद्धान्त
उक्तः । यत् तस्मिन् यत्रान्ते पक्षित्य मेघपक्षित्यं तत्
भरतस्य गीम्या वृत्ता । उदाहरणम् ' अशीषोमाम्यामिदं

न मम ' इति यत्रान्तेन पक्षोऽस्त्यर्थाः कृतौ भवति इति
उदाहरणं कर्त्तव्यं तुगात् यत्रान्तस्य मेघपक्षित्वां स्यात् ।
युगपत् तु मेघपक्षित्यं देवतापर एव ।

वक्ष्यन्त्येवैकान्तुषो द्विदेशतेऽर्थाभावात् । ३८ ॥
अभिप्रेष्येवगतमेघपक्षित्यादस्य देवतापरने द्विदेशते
द्विदेशताके षडुपगो एतस्युक्तः एतद्वचनान्तो मेघपक्षि-
शब्दः अर्थभावात् न हीमन्तीति कृत्या उदाहरणत मेघपक्षि-
शब्दस्य एकदेशताके पक्षो उदाहरणः कर्त्तव्यः स्यात् इति
ननुक्तः ' उदाहरणं देवतायां स्यात् ' (११३।२।३१६)
इत्यत्र तात्पर्यं परिहरणम् । अनुदाहरणयोगेत् ।

एकस्तु ममयाथात् तस्य तद्वक्ष्यन्त्येव । ३९ ॥
अभिप्रेष्येवगतमेघपक्षित्यादस्य एकः पक्षः अशीषोमयो-
गोः उदाहरणः । समतावात् हरिणत्वं गणे मेघपक्षि-
शब्दस्य नावचनेन युक्त्यात् । ' आशाशाना मेघपक्षित्यं
देवतागतार मेघे उदाहरणं ' इति उच्यते । तस्य गणस्य
वा तदुदाहरणत्वं सः एतद्वचनस्य युगः तस्य स्य तादृश-
रात् । गणस्य एकत्वात् एतद्वचनान्तमेघपक्षित्यादस्यैवस्य
युगपत् इत्यर्थः । तुगपदः कार्यः अनुक्तस्युदाहरणं
द्विवचनान्तमेघपक्षित्यादस्य गणप्राप्तत्वात्तदाहरणत्वेन उदा-
हरणः इति । तस्मात् एतद्वचनान्तो गणपक्षो मेघ-
पक्षित्यादस्य एकदेशताके पक्षो नोदकर्षणीयः ।

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् । ४० ॥
अभिप्रेष्येवगतमेघपक्षित्यादस्य द्विवचनान्तोऽपि क्वचित्
पठते मेघपक्षित्या इति । तस्य देवतापरत्वेऽपि न
विशेषः संसर्गित्वात् अशीषोमतामकेदेवतागतस्य । संसर्गो
अयमर्थो देवता नाम । ताभ्यां संसर्गो कदाचित् एका
देवता भवति । द्वौ अर्थो संसर्गो एका वातः तस्मात्
एकवचनान्तः द्विवचनान्तोऽपि च मेघपक्षित्यादस्य प्रकृष्य-
मेघे भविनिवृत्तते । तस्मात् विशेषाभावात् तेन
द्विवचनान्तो न च एकवचनान्तस्य विभक्त्यः स्यात् प्रकृत्या-
पेन । निवृत्तौ तु षडुदाहरणके उच्यते प्रकृतित्वात् ।

एकत्वेऽपि युगान्तायात् । ४१ ॥
अभिप्रेष्येवगतमेघपक्षित्यादस्य एकवचनान्तः पठ्यते ।
तत्र एकवचनेन एकत्वे विकल्पितेऽपि युगान्तायात्
एवत्यस्य युगस्य अशीषोमरूपदेवतागतो भवत्येते अशी

शोभे च प्रयेः अनुराधात् आशाभागात् तद्विषयम् ।
 'मेघवने मेघ उपवन' इति वक्तुं प्रकृत्यात् एफ-
 वचनान्तस्यपि प्रत्यय प्रकरणाद्योःर्षः । देवाकारेण
 एतन्नाम् एफवचन मेघपतिशब्दस्योपगमम् । अग्नि-
 लोमनाकारेण च दिशाम् दिवचनमपि उपपन्नम् ।
 तस्मात् देवतातुकारेण विद्वन्ने मेघपतिशब्दस्य उह, न
 वचनानुकारेण इति सिद्धम् । के.

● 'मेघपतिं स्वामिदेवस्य' (० देवस्य इति
 सुवाः) इति आद्यमूलगमेपतिवचनस्य 'स्वामिनो
 वा०' इत्यनन्तमृते अनुपपन्न एतन्नामप्रत्ययस्थानुपगमः ।
 सु पृ. १४०.

● मेघपतिशब्दस्य अभिगुणैपगतस्य एकवचना
 न्तस्य एकप्रभिव्या मृत्वचनान्तेन उह । भा. १।३।
 १।४।४. मीरौ पृ. ३४० 'अभिगुणैपगतस्य मेघपति-
 शब्दस्यैकवचनान्तस्य एकादशिन्यामूहः' इत्यन अति-
 कण श्रयम् । ● मेघपतिशब्दस्य अभिगुणैपगतस्य एफ-
 वचनान्तव चतुर्दशे पद्यो दिवचनान्तेन विवहा ।
 १।१।३।३।५-४३. मीरौ. पृ. ३४० 'अभिगुणैप-
 गतस्य मेघपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य चतुर्दशे पद्यो'
 इत्यन अधिरान श्रयम् ।

● मेघापति वचनस्येतेन मरति । सु पृ ५९.

● 'मेघपतिर्मेघः' इत्येवमादि इतिहासवचनस्य
 प्रतिभाति । इतिहासे च निरी सति आदिमत्ताद्येयो
 येस्य प्रकल्पेन । अस्तु इति चेत् तथा सति तस्मा-
 त्प्रामाण्यं मेघपतिर्मेघः काशवचनस्य मेघ इत्यप्रतिष्ठिः ।
 भा १।१।१६।४४

● मेघपिच्छणम् । अग्नीषोमीयवस्तुवामिगुणैप-
 प्रभवेरुपदिष्ट अतिउपगततां मारस्यया मेघां न
 पठनीयः । इत्युक्तिः ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशममानविधानेप्यभासा मार-
 स्वती स्त्रीयात् । १।१।१७।४४

भाष्यम् — अग्नि शोभीक्षेप । तय परान कदा
 स्यात् 'अ मेघ. पृथुमिरेमे मारस्यया, ऐङ्गा
 पृथुस्यये, ऐटो इति लोभयिनि, सारस्वती मेघ
 विरते' इति । अग्नि तु अग्नीषोमीये अभिगुणैप-

'उपवनत मेघा दुर आशाक्षना मेघपतिभ्या मेघम्'
 इति । तन सदेहः किं सारस्यया मेघापतिगुणवचनं
 कर्तव्यम्, नेति । नञ्श्रीषोमीयांश्च त्व्, चोदकेनेह प्राप्त-
 मिति । अथोच्यते । सर्वेषा समानो विधिरिति कृत्वा
 चिन्ता । किं ताभ्य प्राप्तम् ? समानविधानेनेषु पशुषु,
 अशासा सारस्वती मेघे अभिगुणवचनम् । कुतः ? लिङ्ग-
 विशेषनिर्देशात् । विशिष्टलिङ्गो अभिगुणवचनेन निर्दिष्टः,
 'प्रास्ता अधि भरत' इति पुंशु, स्त्रीत्वं चास्याम् ।
 न च पुनश्च. अत्रानभिपदिशुष्य मरति शब्दः ।
 तस्मादभिगुणवचनमप्राप्त सारस्वती मेघेपि ।

टुप्— चतुर्षु पशुषु चवचनान्तोऽणमर्थे एव प्रारभे
 शब्दः । उच्यते । प्रातिपदिसर्गस्यैवदिराने । वचनेन
 यथा प्रातिपदि नोक्तवते तथा कथामः पणमधिकरणे
 (१।३।४) । तस्मात् समेतवचन, प्रातिपदिसर्गसंभ-
 वात् । स्त्री द्व पुल्लिङ्गेन न शक्यते वदितुम् । नात्र लिङ्ग
 वचनस्य विमर्शस्य । किन्तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्ग-
 मित्युक्तम् । तस्मात् मेघामाभायो युक्त, अतमेवार्थ-
 रत्नादिति सिद्धान्तवादी मरते, 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्'
 इति ।

पक्षमिधानाद्वा, तद्धि चोदनाभूतं, पुविपथे
 पुन. पशुत्वम् । ४६ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्याख्येयति । नैतदिति
 अशासा सारस्वती अभिगुणवचनमिति । तस्यामपिगुण-
 वचन स्यात् । कुतः ? प्रकरणात् । समानं प्रकरणं सर्वेषां
 पदत्वमिति कृत्या चिन्त्यते । तेन सारस्यया अपि
 प्रमेयीति । लिङ्गविशेषाद्युक्त गन्धमिति वदुष्यते,
 तत्र । पक्षमिधानात् । अस्ति तत्र पशुत्व संनिहितम् ।
 तदभिप्रेय 'प्रासा अधि भरत परान' इति स्यात् ।
 तदि चोदनाभूत सर्वनामशब्दस्य पुविपकत्वम् । एत्
 पशुत्वदेनेष्यते । अग्नि च त्व् मेघाम् । तदभिप्रेय
 पशुत्वन्तमानाविरत सर्वनामशब्दं सवृषारपिपति ।
 एव प्रकरणमनुष्ठीभते । नमस्तु प्राशुष्यात् सारस्वती
 अभिगुणवचनमिति ।

टुप्— पूर्वस्यचर्तं तु मरते । पशुत्वदेनात्र
 शान्ताविरतन भविष्यति, 'प्रभवे परदे' इति ।

तद्य पशुशब्दाच्च मेघामपि विद्यते । तस्मात् सपथो
निगद्येऽयम् । ' वक्षसिधानाद्वा ' इत्यनेन प्रतिपादयति ।

विद्येयो वा तदर्थनिर्देशात् । ४७ ॥

भाष्यम्— वाद्यब्दः एतं वक्षं व्यावर्तयति । नैत-
दस्ति प्राप्नुयात् सारस्वतशिशुवचनमिति । अयमन्य-
पक्षः, न प्राप्नुयादिति । कुतः ? विशेषो वा तदर्थ-
निदशात् । प्रथमं शेष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति ।
स्त्रीकिङ्कशापमयो मेपीति । किञ्च पुंगव्यो न शक्नोत्य-
भिषदितुमिति प्रथम एव पथः सवीर्यतः । केवलं
परपश्यानवकशक्तिर्वक्तव्यम् ।

दुप्— ' विद्येयो वा तदर्थनिर्देशात् ' इति सिद्धान्त-
संग्रह प्रथमद्वयार्थ एव व्याप्यते ।

पशुत्वं चैकशब्दात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, पशुत्वामिप्रथमेतद्वच-
नम्, एषो हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन प्राप्तौ
पगव इत्यभिषदयो भविष्यतीति । तत् परिहर्तव्य-
मिति ।

दुप्— ' पशुत्वं चैकशब्दात् ' इति पशुशब्दोऽय-
मुक्तिः । अस्मैशब्दोऽपि, तयोर्षोऽप्यमानाधिष्ठाप्यम्,
तत् एति उच्यते ।

यथोक्तं वा सनिधानात् । ४९ ॥

भाष्यम्— यथोक्तं सन्न अशिशुवचनं अप्राप्ता
सारस्वती । कुतः ? पूर्वसादेव कारणात्त्रिनिशेषादिति ।
गुरुकम्, पशुशब्दचमानाधिकरणः सर्वनामाद्यब्दः प्रयो-
यन्ते इति, तत्र । कुतः ? सनिधानात् । संनिहितवचनो
हि सर्वनामाद्यब्दः । त्वरितमात्रे यः पदार्थः शब्देन
सनिहितः, तेन संबध्यते । अथ तस्मात्तमनि सिद्धान्तिसर्व-
विशेषणविशिष्टे रूपेण सनिहिते प्रयुज्यते । सनिधाने
नैकेन विशेषणैः विशिष्टा स्वल्पमिषदित्वा शक्नोति ।
सनिधानात् तथैव सामान्यं व्याधीशते, नान्यत् किञ्चिद्
पशुत्वादि । तयोर्षोऽप्यमाने पशुशब्दे, शब्देन व्यक्ते-
निष्कृष्टे पशुत्वे, ' अस्मै पशवे ' इति शक्यते संबन्धः
वर्तुम् । अनुषार्यमाणे तु सिद्धविशेषवचनः प्राप्नोति ।
तस्याप्यप्राप्त सारस्वतशिशुवचनमिति । कृत्वा चिन्तयेत् ।
अन प्रयोक्तव्यं न वक्तव्यम् । किमशोषोमीशार्थः पशुवर्मा

उत साधारणा इत्यस्मिन्नधिष्ठाप्ये प्रयोक्तव्या विकारोऽयम् ।
यदि साधारणाः पशुवर्माशक्तः सारस्वतशिशुवचनमाप्राप्तः,
अथामीषोमीशवर्माशक्तोऽस्मान्शिशुवचनमूदेन प्रापते ।
न च प्रयोक्तव्यस्य प्रयोक्तव्यं वक्तव्यम् ।

दुप्— ' यथोक्तं वा सनिधानात् ' इति पूर्वपक्ष-
वादिना बहुक संदेहेन निरुक्तिरते । सनिहितवचनत्वं
सर्वनामाद्यब्दानां स्वभावः । त्वरितमात्रं सर्वनामाद्यब्दो
यद्यन्तरेण सनिधान्यने, तेन सह शीघ्रं संबध्यते । न
चेद् पशुशब्द उच्यते, येन सम्बन्धः स्यात् । तस्मिन्नस्ति
शब्दोपाने, संबन्धप्रकारः आधीशते प्रकरणात्संबन्धेन ।
' सिद्धान्तिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सनिहिते प्रयुज्यते '
इति श्लोऽर्थः (आदिशब्दस्य रूपशब्दस्य च श्लोऽर्थः इति
प्रश्नः) । कतिचिद्गुरुशब्दविशेषणविशिष्टा व्यक्तिसमि-
दधाति रूपेण स्वभावधर्मैस्तथैः । सर्वनाम्नामेतेदेव साम-
र्थ्यम्, यदेतानि विपरिवर्तमानमेवामिदधति । स्याकम्पु
विपरिवर्तते । अथवा, एतेषु कति कस्यचिदेव विद्यमानं
यत्त्वभिधीयते । तत्र विद्यमानं यदि विपरिवर्तते प्रक-
र्यसंनिहितम् । सनिधाने चैकेन विशेषणैः विशिष्टा
स्यैव सम्भवितुं शक्यते । एवम् सनिधानविशिष्टे
सत्त्वमिदधति । तस्मात् सनिधानमेवैव सामान्यं
मिति चम् । संनिहितं च बुक्तिम् । यद्यपि कीचिद्गुरुमपि
सनिहितं तेषामप्यमवयवैः शब्दशब्दं चरितुम्, पुंकिङ्क-
त्वात् । ' तयोर्षार्यमाणे पशुशब्दे ' इति । उच्यतेऽप्यमानः
पशुशब्दः ' प्राप्नो पशवे ' इति पुलिङ्गेन पुंकिङ्कशब्दः
शक्यः संबन्धयितुम् । अस्मिन् पक्षे व्यक्तितो निष्कृष्य
पशुत्वम्, तेन सह संबध्यते अस्मैशब्दः, न स्वकला ।
एतदपि पशुशब्दे उच्यतेऽप्यमाणे न भवतीत्युक्तमेव ।

श्लो— प्रयोजनसिद्धौ वा ' प्राप्सा अथि मत्ता ' इति
च बुक्तिश्च अस्मैशब्दस्य निरुक्तिश्चपशुशब्दाधिष्ठाप्ये-
पशुत्वामिप्रथमेण ' प्राप्नो पशवे ' इत्येवं विषयमपि उप-
पत्तेकिङ्कशिवेषणम्पशुत्वात् तस्यापि स्यादशिशुवचनम् ।
इति प्राप्ते, अभिधीयते । ' पशुशब्दशुतावेषेण
भवेत्तत्त्वं स मुतः । तस्मात् प्रयोक्तव्यत्वे यद्-
परोक्षतया स्थितम् ॥ ब्रह्मं, तत्र प्रयुक्तोऽर्थ
पुंकिङ्क वदितुं क्षमः । न कीचिद्व्यभवतो मेघा-

मज्जतेर्त्तं प्रवर्तते ॥ ' तेन सामानविष्णुर्वेषधे अग्नि
 गोमैश्वामयदृष्टिः । (न च पावात् इति बहुत्ववत्
 विभक्तिनापलिङ्गस्य अविकलता प्रवृत्तिः इत्यात् इति
 वाच्यम् । निःकं प्रातिपदिकार्थः इति लिङ्गस्यैव प्राति-
 पदिकार्थत्वात्, विभक्तिविकाराणां स्मै-इत्यादीनां दासा-
 दीनां च चार्चं लिङ्ग इति पद्येऽपि मेघीयरीरिचत्तवगुणु
 लिङ्गस्य सगजानेन विवक्षया समानस्यागनिराचरव-
 नस्य अशुक्लत्वात् इति भावः । इदमनाशेषम् -
 अतिपाने आमेव-एजम-एर-एर-एरत्सगीत्सणा. पत्तार.
 पत्तार- इषेकः पद्य. । मारत्सनेपेरीत्सण एक एव
 पद्यः इत्यर्थः । तत्र एकपद्युपमे मेघामग्निपुत्रसमस्य
 निवृत्तिरेव । चतुःपद्युपमे तु तेषां समुचितानां तदा
 लम्बनस्य अग्निपुत्रस्यैव श्रुतिपञ्चासूत्रसमाप्तेन च इतर-
 पद्युपमेतदा यवनमज्जतेन प्रकृतपद्युपमेतदा अग्रवृत्ति-
 यन्नेन मेघवन्निधानमे विरक्षितम्, न तु सर्वात्मना
 प्रवृत्तवान्. इति) (इदन्तरे अग्नीशोमीकार्यत्वात् धर्माणा-
 यद्विदेनेन पञ्चनगरमनात् ऊदेन प्रवृत्तिः । १५ .

सोम- पुलिङ्गस्य पद्युपामिषाकले पूर्वपक्षे यथा
 मेघा प्रवृत्तिः तथा अग्नीशोमीकार्योऽग्निपुत्रे. इति
 सिद्धान्तेऽपि तदभिप्रायेण पुलिङ्गोपमे. अतिवरेणैव
 प्रयोगः स्यात् । इति सिद्धान्ते उक्तस्यैव एतदधिकरण
 यद्युपपुलिङ्गस्यमतापानेन अथैवस्य संगतिः ।
 एत च पूर्वमिषाकलेव लिङ्गोपमेन प्रवृत्त्या इहापि
 लिङ्गेहयुपादानात् अत्रादरतोऽपि इत्यर्थः । सूत्रार्थवत्
 -सगजानिपद्ये वपुणु यासत्सर्वा मेघे अग्निपुत्रसम-
 मता, तस्मिन् पुलिङ्गनिर्देशात् अथाथ स्मरिषात् ।

दि- ' देश इत्यादि मेघा नो य, उन्मा इति
 पद्युपमे । अग्नि, मेघ पद्युपमे. पुत्रविराजिन-
 थप ॥ ' इत्यभिप्रायः ।

मातृ- ' शोऽग्नीशोमे वपुणुपद्यः समामाताः ।
 ' अग्नेयमज्जतेर्त्तमे आत्मानो, एतद्वपुत्रधे द्वितीयम्,
 एतद्वृत्ति शोऽग्निश्चि द्वितीयम्, मारत्सरी मेघीयरीरिचते
 वपुर्वी' इति । अत्र तस्यैवकारणे निविधे मारत्सरात्
 वपुणुपद्युपमेतदा शोऽग्नीशोमज्जतेन वपुणुपद्युपमे
 नो, न तु तस्यैवरेऽग्नीशोमे वपुणुपद्युपमेतदा मारत्सरी-

देशः, न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं वृत्तौ (३।
 ६।७) । अग्नीशोमीयाद्वा चाधिगुणैव ' प्रासा अग्नि
 भरत ' इत्यादिः । स क्रतुवपुत्रवृत्तिरेदोत प्रातः अतिपाने
 चतुर्षामर्थे तन्नेक पठनीय ' मैश्वो आग्नि भरत ' इत्यु-
 हित य, एवं मेघसमवीर्यविवादम् । यदा तु पद्युपमे
 समानविधानत्वं तदा मेघार्थोत्समायान्ति न वेति चिन्तयते ।
 तत्र पुलिङ्गस्य मेघामरुमपैलेऽपि ' अरुमे ' इति प्राति-
 पदिकार्थवत्तुर्भयोः प्रधानभूतयोः मेघा समवेत्तानात्,
 पुलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशापि ररक्त्यायेन (१।१।४)
 निर्देशमात्रायेत्वात्, समस्तस्य मन्वस्य प्रकृतत्वं मेघार्थ-
 ररुमप्यपिषदम् । न च पुलिङ्गस्य क्वचिद्विभक्त्यर्थेऽपि
 क्वचित् प्रातिपदिकार्थत्वात्पाणि गत्वात् कथं प्रातिपदि-
 कार्थे प्रति लिङ्गस्य गुणत्वमिति वाच्यम् । विभक्त्यर्थ-
 येऽपि सत्याकामिकानुभवस्य सत्समतापत्तया वा लिङ्गेऽपि
 गुणानुविपमत्वनात् । नहि सत्याकामिक विभक्त्यर्थत्वं
 गुणानुविपमत्वम्, विरुद्धत्वात् । अतो लिङ्गस्य यतिक-
 क्षिप्यत्वेऽप्यनुभवचक्रेण प्रातिपदिकार्थे प्रति मारकं प्राणि
 च गुणत्वात् पाशापि ररक्त्यायेन मन्वस्य मेघामपि
 प्रवृत्तिः । न च पुलिङ्गस्य पुत्रपद्युपमेऽप्यर्थवत्त्वं तदनुपमेन
 ' शोऽग्नीशोमे ' इत्यत्र गुणभूतपक्षिपद्युपमेनेन इतरमन्वस्य
 संकोचोपपत्तिः, ' पानी संमदा ' इत्यस्य एकपद्युपमेनेन
 एकवृत्तितमयोगमात्रविपत्तयाच चानवत् अस्यापि पुत्रप-
 द्यादविपत्तयाच चत्वात् । अत्र एत प्रकृतमन्वस्यैवकार-
 नानुपमेनेन न देशमात्रविपत्तयम्, गुणानुपमेनेन प्रधान
 संकोचस्यैवकारणात् । इतरथा मेघार्थविपत्तयत्वं एतदु-
 पद्युपमेवकारणस्यैवकारणात् । अत्र. एवमिषेपुत्र सर्वेषु यवनस्य
 लिङ्गस्य वा साधुपमनाप्ये प्रयोगः । न च ' अन्वा-
 तनायामेवमित् बहुवचनमन्वस्यम् ' (वा० १।१।
 ५८) इति सूत्रेण प्रातिपदाभिधाने विरहिते तस्या
 एकरतेऽपि बहुवचन निरवनेन मारत्सर्थाधिक्या साधुपम-
 यैतु अन्वमिषायेवैकवचनसाधुपमिषायेवैकवचनप्रयोग-
 तीत्येऽपि लिङ्गस्य कथं लिङ्गे साधुपमे प्रयोग इति
 याच्यम् । लिङ्गस्यैव ' गुणितमग्निपुत्राथम् ' (१।१।१।
 ५८) इति सूत्रेण प्रातिपदाभिधाने विरहिते तस्या
 एकरतेऽपि बहुवचन निरवनेन मारत्सर्थाधिक्या साधुपम-

'पुनरिच्छने' (श्रौ. ३।२।१२) इत्यनेन क्रीपुस-
समाये पुल्लिङ्गस्यैव विधानात् कृत्वाकितोऽद्यत्वेऽप्य-
नूतः । उदाहरणैरुत्पत्तिप्रधानाव वाचनिकम् । १६.

मण्डन— 'साक्षाननित्येऽत्रियुद्धे न मैत्री ।' १९.

शंकर— 'मैत्र्याभिगुणाद्य. स्वात् ।' २५.

● मैत्र्याधिकरणन्यायः । अष्टमने विश्वसिति
प्रसंगेऽहनि 'अनमृतादुदेत्येव पञ्चवच परिच्छये' । अ-
रिपरिच्छये परिदधाति इति उदाहरणः प्रयोगात् एव एकस्या
एव वल्लवचो विधानसमये मैत्र्याधिकरणन्यायेन एक-
वचनव्युत्पत्त्या अत्राप्यत्रात् उदाहरणयो एव वल्लवचो
विधानम् । भाट्ट. १।२।१२.

● 'मैत्रं श्वेतमालम्बेत्, यदात्तं कृणुम्, जरा चौरघोरा
च उपायप्रसाम.' इति अस्या विरुद्धो ज्योतिषोमीयादी-
षोमीयशुभहरणस्यप्रसामन्ययोः एकवचनत्रिवचनात्पठो.
अतिदेशः । तत्र च ज्योतिषेऽपि द्विवचनात्पठेन विपरि-
णामः कर्तव्यः । वि. १।२।१४. ● 'मैत्रं श्वेतमालम्बेत्,
यदात्तं कृणुम्' इति द्विवचने पथे अत्रियुद्धे 'सूयं
चूर्णमपकृत्वा, यान् भ्रमणमन्त्रवृत्तान्, दिवा, श्रोत्रम्'
इत्यादी चतुष्टयिद्वये द्विवचनान्तर्भेदो न कर्तव्यः ।
१।२।१०.

● मैत्रावाहस्यतो यागः श्वेतस्यै रग्निना हवित्यु
अन्यात् । तत्र 'स्वर्गदा वेदिर्भवेति, स्वर्गदा इत्य.' ।
एव श्लोकात्प्राप्तमहाना ननुश्रुत अतोवशात्प्राप्तमेता-
नुष्ठानम् । इति उच्यते । इति न कर्तव्यम्, अद्विष्टरग-
दिक तु कर्तव्यम् । वि. १।२।१४.

● मैत्रावर्णयानां अग्नि. अन्वापेक्षेय परिषदाप्यते
न सर्वेणम् । भा. १।१।२।२०. ● मैत्रावर्णयाना
'श्वेत्त एव अ. प्रतिश्रुतने' इत्येकमौक्त्येऽप्युदाहरणविक्रान्ति
विश्वरमेरु मतिप्रदीपविरहिति गम्यते, तथापि वैशि-
ष्टियमन्त्राकारेण दातुं शक्यः । वि. १।१।२।२१.
● मैत्रावर्णयाना लमिदाद्यः प्रपास न
एवमन्त्रवचो । अथ च युग. ध्वान्तो 'ऊतते ये प्रपासा
कन्त्येव होतव्या.' इति । भा. १।१।२।२१.

● मैत्रावरुण एव कृत्वाप्येयु मैत्रम् कृणुम् ।
सकृत्. २।३।११. मीको. १ २८।१० 'मैत्रम्

मैत्रावरुण एव' इत्यत्र अधिपत्य इष्टप्रथम् । ● मैत्रावरुण.
मैत्रे अर्घ्यस्यैकत्रयः अनुत्तरोत्तु च श्लोकाविकारः । भा.
१।१।२।११. ● मैत्रावरुणः मित्रावरुणो 'मित्रं कथं
हवामहे' इति पुनरुत्पत्तौ लोमे यद्वक्ति । ३।२।१२।१०.
● मैत्रावरुण. यत्र मैत्रावरुणक्या च सहोच्यते तत्रैव, न
केवलमैत्रेषु वेदलतुवचनेषु च । मैत्रानुवचनाधिकरणम् ।
३।७।२।१।४२-४५. ● मैत्रावरुणः वदति शिवात्
मैत्रेति अर्घ्यस्यैव उच्यतेत्या रिहत्या । संकल्पं २।३।१२.
● मैत्रावरुण होतः पुत्र. । विद्यावर्णयोऽप्यम् । अथ
अर्घ्यं दात्रिणाया मर्षे वद् गाः एतये । मैत्रावरुण प्रति-
प्रकृता दीक्षयति इत्यपिदे वीक्षयाम् । वि. ३।७।१७.
● मैत्रावरुणेन पठो सूक्तानुक्रमेण वक्तव्यः 'अग्नि-
यात्र' इति । मैत्रावरुणस्य पठो अस्ति पुत्रेवारी
नास्ति । भा. १।२।२।२।११. ● 'मैत्रावरुणाय
रुद्धं प्रत्यच्छति' इत्यत्रमने चतुर्थी कतत्रनिमित्त-
रुपा विनियोजनी भवति । वाल प्र. ४४. ● मैत्रा-
वरुणाय दण्डदान अर्घ्यकर्म, न प्रतिपत्ति ज्योतिषोमे ।
१।२।१।१६-१८. मीको. १. २००० 'दण्डदान-
स्याय.' इत्यत्र अधिपत्य इष्टप्रथम् । ● मैत्रावरुणाय
दण्डदानस्य प्रयोक्तृ मैत्रानुवचन लोमे । भाट्ट.
१।२।६. ● मैत्रावरुणाय श्वेत्त उच्यते दण्डाना दानम् ।
१।२।१०. ● मैत्रावरुणस्य अग्नीषोमीये पठो अस्ति
भय । १।०।६।१।८-१९. मीको. १. ११७ 'अग्नी-
षोमीये पठो मैत्रावरुणस्य' इत्यत्र अधिपत्यं इष्टप्रथम् ।
● मैत्रावरुणस्य अग्नीषोमीये पठो एक एव भाग. ।
१।०।७।१०-११. मीको. १. ११८ 'अग्नीषोमीये
पठो मैत्रावरुणस्य एक एव भाग.' इत्यत्र अधिपत्यं
इष्टप्रथम् । ● मैत्रावरुणस्य प्रहृत्वेन अरण 'पठया मैत्रा
वरुण शीघ्रान्ति' इति वचनात् । भा. ३।६।१।१२१.
● मैत्रावरुणस्य मैत्रानुवचनकर्तव्यम् । ३।७।२।१।४३
-४५. मीको. १. २८८० 'मैत्रानुवचनधिकरणम्'
इत्यत्र अधिपत्य इष्टप्रथम् । ● मैत्रावरुणस्य वेगत्र पुत्र
विश्वसिति । भा. ३।३।१८.

● मैत्रावरुणी आग्निषा वैश्वदेव्या. आग्निषायाः
धर्मात् सद्विद्य । भा. ३।३।१।१२६-२७. ● मैत्रा-

वरुणीनामिषा यथा दक्षिण' हवीर्यं चतुर्थी अवैष्टिः राजसूये । भाट्ट. १।१।१३. * मैत्रायण्ययामामिक्षाया ' न कश्चिनेन प्रवरति ' इति निषेध. । भा. ७।१। १०।२६.

* मैत्रायण्यदिग्रहेषु धर्मार्थेषु पवआदिषु प्रदेय धर्मा ननुश्रेयाः । १।१।१२।४५-५०. भीमो वृ १८२४ ' ज्योतिष्टोमे मैत्रायणादिग्रहेषु ' इत्यत्र अधिऊरुण श्रद्धणम् ।

* मैत्रायण्यदिग्रहापेक्षया ऐन्द्रायण्यस्य प्रथम-मतुग्रान् ज्योतिष्टोमे । १।१।१२।७।२-६४, कामययोगे ऽपि ऐन्द्रायण्यस्य ब्रह्मण्य पाठप्रामे स्थलानि एवानुष्ठानम् । १।१।१२।८।६५-६६.

* मैत्रायण्यग्रहः चतुर्थी ज्योतिष्टोमे मन्त्राण्यविवि-काण्डयोः । नि. १।१।१२।७, * मैत्रायण्यग्रहः ज्योति-ष्टोमे प्रातः स्वप्ने रहते । २।३।१.

* मैत्रायण्यदण्डदानन्यायः (४।२।६) । न च श्रुणुममपि एतमेव मानवज्ञात् मित्र बह्वभुवादाय तेनेन मयत् उपायद्वय (अहर्नीये) कर्त्तव्यमिति वाच्यम्, उपायद्वयस्यैव प्रायश्चित्ते दानविधानात् तस्य च मैत्रायण्यदण्डदानन्यायेन प्रायश्चित्तोक्तानुत्तमप्रव-स्तुदुःखाहजनकत्वेन प्रायश्चित्तव्यवस्थान्वात् । भाट्ट. १०।१।१५.

* मैत्रायण्यपात्रे पयस्या निदधाति ज्योतिष्टोमे । निषमानाश्च एताम एकदेवप्रयोगेन. न तु शक्यतः । भा. ३।८।१८।३३.

* मैत्रायण्यप्रिये सनीयपशुवते ' अयं यजमानः ' इत्यत्र ' अयं मुनिसुता यजमान. ' इति पाठविचारः । वि १।२।२।२.

* मैत्रायण्यसाम शार्वर विषयिणि सर्वशुडे । भा. १०।६।५।४.

* मोक्षः शान्तम् भवति । कथम् ? इत्यम् । यो हि देहान् विविक्तं अन्तः अन्तरं अद्भुत्मान्मानं ज्ञानाति, तस्य देहसंभोगविरक्तस्य पूर्वंज्ञानात् परमैवा कर्त्तव्ययोगेन शान्तम् तद्विचित्रे शरीरे पतिते अनागततां च कर्मफलानुष्ठानादेव अक्षताद् देहान्तस्तुतवतेः

अत्यन्तसंख्यः शरीरेण भवति । ' तत्र शतशतकल्पाना भोगात् पूर्वाक्रियार्थे । उत्तमपयसासत्वाद् देहो मोक्षयते पुनः ॥ कर्मन्तोपयोगार्थं शरीरं न प्रवर्तते । तदभावे न कश्चिद्दि देहस्तानवतिष्ठते ॥ मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र कामनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्वात् प्रणयायविहा-सरा ॥ प्रार्थमानं पत्रं ज्ञातं न च्यनित्योर्नित्यति । आद्यतो चैतदस्तीति तज्ज्ञानयुक्तयुक्ते ॥ ' श्लोया. सरुण्योपपरिहारे १०८-१११, रत्नाकरध्व. * मोक्षः ब्रह्मविषयसर्वकल्याणानुनिवृत्तिः । रहस्य. पु. १. * मोक्षः । शरीरसंख्यो यन्मः । तदभागे मोक्षः । तेन विप्रज्ञानां देहानां यः प्रवृत्तमायः यश्च अनुत्पन्नानां प्रागभायः स मोक्षः । कर्मनैमित्तिकं यन्मः कर्मसंपादेन न भवति । रत्नाकरः. संख्यारूप-परिहारे १०६. * मोक्षस्य धर्मविशेषस्वयं प्राणपरि-मात्रकत्वात् मैदेनोपादानम् । सु. पु. १२७.

* 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र कामनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्वात् प्रणयायविहासरा ॥ ' (श्लोया. संख्यारूपपरिहारः ११०) इत्यनेन स्वयंतेन काम-निषिद्धवर्जनात् तत्कर्मोपयोगार्थं शरीरमुत्पत्ति । सु. पु. ३२९. * य. स्वर्षे न कामवते बन्धात्मकत्वाद् मोक्षार्थी तस्य कर्मस्वरूपे एव कर्त्तव्यता (न फले) । सु. पु. ६।३। १।२. पु. १४०८, * मोक्षार्थिनाऽपि अत्रत्य पापशय एषितयः, तस्मिन् (अ-) मति मोक्षमावात् । ६।३। १।२.

* मोक्षवादः । क पुनश्च मोक्षो नाम । विचित्र-यासनात्तेन विचित्रन्तःशरीरारिक्त्वेण प्रवृत्ततो शान्तता-गत्य नि शेषनाशकोच्छेदाद् मोक्षपीतादिवैविध्यं हित्वा केवलं सन्निधानेनापम्यानं इति केचित् । अपरे तु दीपस्तान्तरस्यैव शान्ततामस्योपरमम् । उभयमप्येतन् ब्रह्मार्थमात्रम् इति तत्तन्नायप्रतिपादनेनैव निष्कृतम् । अपरे तु प्रवृत्तित्यं अपारगंमाहुः । अविश-निमित्तो हि प्रीतिः सन्प्रप्राख्यत प्रज्ञेयेनेव ब्रह्मविद्यया अविद्यायां वितीनाया स्वप्नेन विनियते । तथाहि क्षुति ' यम हि तैविति भवति तद्विद्वत् इत्यं पश्यति, यत्र तस्य सर्वमस्तीति तत् तत् केन कं पश्येत् ' इति ।

तदिदमपि प्रपञ्चस्य अविद्यानिमित्तत्वनिराकरणेन परमा
 र्थस्यप्रतिपादनात् निरस्तमेवेति । 'आत्मैवेद सर्वम्'
 इति सर्वस्वात्मना मोक्षा इत्यर्थः । यथा 'य कानयेत
 रात्रं स्याम्' इति रात्रद्वय भोक्षा इत्यर्थः, तथा 'य
 कम्पयेत सर्वमिदं भवेयम्' इति सर्वस्य भोक्षा भवेय
 नित्यम्, तथा 'आत्मा सर्वम्' इति स्वस्वत्त्वात्
 भोक्तृत्वार्थः ।

यत्तु 'यत्तु हि द्वैतमिव मनसि' इति द्वैतभानस्य
 आदित्यवचनं तदोपचारिकम् । यथा एतत् स्वप्नप्रपञ्च
 इन्द्राणां-मृतोपादि नियन्त्रित्वात् काल दृष्टिपथमागत
 पश्चात् चित्तोने भोक्ष्यतामिति वर्तते, तथा अथ शरीरे
 द्विविधविषयस्वप्नप्रपञ्चोऽपि अस्य आत्मना नियन्त्रित्वात्
 काल उपभोग्यं सन् पश्चात् विनाशात् अतुल्यभोग्यो
 मानसि इत्यनेन सादृश्येन प्राति इति उपाचारोच्यते,
 पुत्रप्राप्ता विषयभोगेणो आस्मानितरत्नेन मुक्तौ अभिहितं
 जनयितुम् ; यद्यपि 'यत्तु यस्या स्वमात्मैवाभूत्'
 इति मुक्तौ आत्मनः अद्वितीयत्वपञ्चनम्, तद्यपि न
 प्रपञ्चस्वरूपनिर्देशार्थम्, किन्तु सत एव प्रपञ्चस्य
 आत्मपञ्चनं धर्मनिर्देशार्थम्, 'अस्य' इति वचनात् ।
 नहि अत्र एवावदुच्यते 'यत्तु न मे आत्मैवाभूत्'
 इति, किं तद्धि ! 'यत्तु तस्य सर्वमात्मैव' इति । तेन
 अस्याप्यस्य, यत्तु यस्यामस्यथाया मुक्तौ इत्यर्थः, अस्य
 आत्मनः इत्यनेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनगतदत्तेन वा
 न किञ्चित् अन्तत् स्वार्थं चिद्यते, किन्तु आत्मैवाभूत्
 सर्वं वाच्यं किञ्चित् तदा केन कथमेवेति । यथा
 लोके यस्य न निश्चिदपि वाच्यो विच नाऽस्ति स
 एव वदति 'न मे निश्चिदपि अहमेव सर्वम्'
 इति एव स्वार्थत्वेन न किञ्चिदस्ति इत्येवमिच्छितम्,
 एव मुक्तौ आत्मैवात्मनः सर्वं इति स्वार्थत्वात्मानुभवान
 विवक्षितम्, न प्रपञ्चस्वरूपानुभवान् । तस्मात् न प्रपञ्च
 स्थितो मोक्षः, किन्तु प्रपञ्चमवच्छिन्नम् । तेषां हि
 प्रपञ्च - पुत्रप्राप्ति भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधना
 नैऋत्यादि, भोग्या राज्यादयो विषयाः । भोग इति च
 सुप्तदुःखविषय आशेषोऽनुभव उच्यते । तस्मिन् निविष्ट
 रथापि वचनम् अल्पविद्ये विद्यते मोक्षः । किञ्चिद

आत्मतित्त्वं ? पूर्वोक्तप्राना शरीरेद्विविधविषयाणां
 विनाशात्, अतुल्यत्वात् चाल्पित्तोऽनुत्पत्तात् । यथामत्यात्ता
 तुपत्तिः । तस्यादक्यो धर्मोऽर्थमर्थो नि शेषयो परिशेषात् ।
 शेषेण प्रपञ्चस्यो भेदः, तद्विभोपश्च मोक्षः ।

यत्तु एतत् अतोपधर्मपथात् मुक्तस्य न किञ्चित्
 सुप्तं स्यात्, तदथ अपुरागर्भो मोक्षः स्यात् ।
 नैव दोषः । नहि धर्मवचनो सुप्तस्य आनन्दः, तथा
 कति उपर्याचमस्यात् विनाशो स्यात् । तत्र अपुरागर्भस्य
 श्रुते निरोधः स्यात् । स्वाभाविकम् आत्मानन्दं तथा
 रेषामभिभूतं सन् निमुक्तस्यैव अस्य अविषयो भोग्यो
 भवति । स्वाभाविकस्यैव आनन्दस्य 'आनन्दः कश्चिद'
 इत्यादिश्रुतिव्यतिरेकः प्रमाणम् । यत्तु सुप्ताभावोऽपि पुत्रि
 रस्ति 'अनारिः वा न सत न श्रियादिये मृत्युः' इति ।
 गत्यम्, निषयपुत्राभिप्रायं तु एवमातीवयस्य, यथा
 आनन्दश्रुतिविरोधात् । अथ सुप्ताभावचनत्वेन आनन्द-
 वचनमेव तु उपाचारमिप्रायः किञ्चित् न व्याख्यायते
 सुप्ताभाववचनानां व्यत्ययत्वात् तेषामेव अवस्था
 कथं सुप्तम्, न भूयसा आनन्दवचनानाम् । किञ्च,
 आनन्दस्यैव सुप्ताभावपरत्वे अत्यन्तत्वात्प्राति
 स्यात्, सुप्तस्यैव तु सामान्यवचनस्य विरोधेऽपि
 व्याख्याने नातीव स्वायत्तानि इति तदेव सुप्तम् ।

यत्तु विद्यामानोऽपि आनन्दः अननुभूयमानः अस्ति
 द्वित्व एव । न च सुप्तस्य सर्वकथनस्यैव आनन्दो
 तुल्यः समवति । स्वप्नस्योऽप्यनानन्दः इति चेत्,
 स्वप्नव्यवस्थानुभवत्वात् । यत्तु तथापि आनन्दस्यैव
 पुत्रप्राप्ति प्रकाशते एव, आत्मनि प्रेमोत्पत्तेः । नहि असुप्ते
 प्रेमोत्पत्ति समवति नाप्यतिशयो सुखे । (उच्यते -)
 किमिदानीं अस्माभिः आत्मा सुप्तस्योऽनुभूयते ? उत्प
 षिति दुःखस्य अदिशाहृदिकस्य भोक्तृत्वं वाच्यम् । यदि
 सकारिणोऽपि परमानन्दः अनुभवेषु, ततो मुक्तस्य न
 वश्विर्गम्य इति तदेव अपुत्रात्पत्तं मोक्षस्याप्येव ।
 अतो यत्तु अननुभवस्यैव आत्मनः प्रेमविषयत्वं
 दृष्टत्वात् अङ्गीकृतम् । अथ स्वप्नस्योऽपि आनन्दः
 संसारपरत्वात्प्राति न प्रकाशते, (तदा) भोक्तृ
 प्रकाशमानस्य अभिमतो नाम ? प्रमादिसंसारः हि

अग्निमात्रा, न च प्रज्ञादानस्य अप्रदानं सम्भवि । यदि तु नैव प्रज्ञागते सहायकस्थायात्, तस्याप्यसहाया कल्पः प्रज्ञानस्य मुक्त्यावस्थाया। उपवनमानस्य वारणं कदाप्यम् । विज्ञानमेव च प्रज्ञासाधकस्य फलस्य फलपम्, तस्य इन्द्रियाधोनिम् । न च मुक्तस्य इन्द्रियाणि सम्भन्ति, इति कथं आनन्दानुभवः स्यात् । उच्यते । वाद्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य निरतौ ननु तस्य आनन्दस्योपायानुभवोति इति आनन्दभूतिरस्यैव अन्वयगीयते, एवं ज्ञानं च, ' नहि विद्याविज्ञानेयिपरिलेपो विप्रते ' इति श्रुतेः, विज्ञानवनभूतेश्च । तस्मात् मुक्त्यावस्थाया मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवत् आत्माऽवतिष्ठते । तदुक्तम् ' निर्जं यत्कालगतमनन्दश्चेत्येव च यः । यस्य निजविद्युत्वादि तैगत्या नैव मुच्यते ॥ ' इति ।

यत् ' तस्मात् कर्मक्षयस्य हेतवमायेव मुच्यते । न क्षयावस्यकं पुनरप्य मोक्षमित्यवधारणम् ॥ ' इति वार्तिकं (श्लेषा सम्प्रत्ययेपरिहारः १०६-१०७) क्व परमं शब्देन आनन्दमोक्षवार्तिको म्ताम् ।

अपरे त्वाहुः, अमायात्कल्पानुवनयोगे समते उपपत्तिप्रकारात्, आनन्दवचनं तु उच्यतेसमाश्रयात् परमम् । नहि मुक्तस्य आनन्दानुभवः संभवति, करणाभावात् । मनः स्यादेति चेत्, न, अमनसस्यभूतेः ' अग्नोर्गात् ' इति ।

यत् ' न हि विद्याविज्ञानेयिपरिलेपो विप्रते ' इति, नत् सहायकव्यभिचारम्, अन्यथा हि सुपुनानपि ज्ञानमुत्प्रेक्षित्वा स्यात्, सा च सतिदिवसा इत्युक्तम् । एवं विज्ञानं ज्ञानं विज्ञानफलः इत्यादिनामपि शक्तिफलं वेदितव्यम् । स्वयमेव क्षुधा शक्तिपरतं स्यात्स्यताम् ' विज्ञानवनं पर्येत्येवो भूतेभ्यः तदुच्यते तन्वेषानु विनरपति ' इति भूतिप्रदेशनायात् आत्मत्वे प्रमाणा-भोक्तृत्वमापन्नो विनष्ट इव भवतीति । न तस्य इति प्रेतस्य मुक्त्यावस्थाऽस्तीति । सम्भन्ति च शक्तिध्यायि सहा-भायाः इति नास्ति त्रिषोः । अनन्तं च क्षुधा यद्विज्ञानभूतयः शक्त्यभिप्राया व्याकथायाः । (गतु) यदि शक्तिरस्ति ततः तस्या अरस्यथाया नैव ज्ञानानुत्पत्तिः । ज्ञानसाधनानां इन्द्रियाणां श्रेयानां च निरवधारण-

मायात् । एवं अर्थान्तरकाले साधनाभावान्निष्ठते कति शक्तमानमेव मुक्त्यावस्थाया जानातु इत्याशयवाद् ' विज्ञानारभरे वेन विद्यावित्वा ' इति । न हि आत्मत्वेऽपि विना साधनेन ह्यतु शक्यते । ननुसा एतत्त्वो सहायक-स्थाया ज्ञायते । न च मुक्तस्य मनःसम्बन्धोऽस्ति, अतः केनात्मानं जानातु इति व्यक्तं एव मुक्तस्य आत्मज्ञानस्या-भावः ज्ञानशक्तिमानस्योपस्थानं क्षुधा दर्शितम् । तस्मात् निःसम्बन्धः निरानन्दश्च मोक्षः । इत्य. पृ. १२५-१२८. * मोक्षवादः । कः पुनर्मोक्षः ? अत्र केचित्, संस्कार-जनकानुभवपक्षेण मुक्तिः इति । केचित्तु दुःख-प्रायमात्मासहृदित्दुःखसाधनपक्षेण मुक्तिः इति । दुःख-मुक्त्यात्सर्वविद्यमिष्याज्ञानपरसः मुक्तिः इत्यपरे । शरीर-न्द्रियदुःखादितिशानस्यार्थमप्यस्य इत्यन्ये ।

आन्तिकादुत्प्रायमायायो मोक्ष इति गुरवः । संस्कारजनकभोगविषयदुःखत्वः इति केचित् । सगानाधिकरणदुःखानामभावात्सहृदित्तुःसम्बन्धे मुक्तिः इति मजिह्वत् ।

प्रसन्नकर्मधर्मयो मुक्तिः इति वेदान्तिनः । प्रसन्न-सन्धो कथः । तस्य आद्यन्तिकविज्ञानो मोक्षः । तथाहि, भोगाकाशभोगसाधनभोगविषयाणां शरीरन्द्रियाणां सं-न्यात् आत्मा वद इत्युच्यते । एतत्कारणमार्गमपरि-क्षयात् एतेषामात्मनिरी विरक्त्य पूर्वनाशपानुत्पाद-स्वरूपाः ।

न चैवं अपुन्यार्थत्वापत्तिः । मुक्त्यात् दुःखानुत्पाद-स्यापि पुन्यार्थत्वात्, तत्सम्बन्धित्वपूर्वकनिमानन्दरूपा-त्तामिष्येः मुक्तिव्याप्तिरित्यादा । तस्य मुक्तस्य नित्य-तया परमंभूतत्वाभावात् ।

आत्मनश्च मुक्तात्सत्वे मुक्तात्स्याया शक्तिरतत्वे च ' आनन्दं ब्रह्मणो रूपम् ' ' न च पुनरवर्तते ' इत्यादि-भूतयो मानम् ।

यत् ' अशरीरं यव सत्त्वं त्रिधादिने न स्पृशतः ' इति मुक्तस्य शरीरभाववचनम्, क्व प्रसन्नभूतवि-प्रायम् ।

नतु मनःशरीरयथाभावात् कथं तदानन्दानुभवः । न च तत्तयानन्दस्य स्वप्नाश्रयत्वात्, सहायकस्थाया तादृशस्य

अननुभवान् । न च तदानीमभिमतान् न तादृगतुभय इति
 पाच्यम् । स्वप्नशास्त्रे अभिमतव्ययान् इति चेत् ।
 तस्य आनन्दस्य 'अथाथ पुरुषः स्वप्नोक्तिः' इति
 भुक्तिविद्वन्महाशयता आनन्दानन्दानुभवस्य बोद्धिद-
 कारणानुभववैकल्यात् । तदुक्तम्- 'मिथ क्वात्तन्वैतन्व-
 मन्तद्व्येव्ये च यः । यच्च मिथविमुक्तारि तेनात्मा
 नैव मुच्यते ॥' इति ।

अत्रो नित्यमुक्ताभि यन्तिर्मुक्तिः इत्याहुः ।

तत्र । 'विज्ञानर वेन विज्ञानीयान् अथ स्व-
 मत्मेवमन्त् वेन कं परमन्' इति च मोक्षशब्दे ज्ञाना-
 भावप्रतिपादकभुक्तिरिदृशत्वात् । आत्मनश्च न विज्ञान-
 युक्तारिक्तवन्त् 'आत्मन् प्रसन्ने निदान्' 'स एषो
 मद्मन् आनन्दः' इति श्रुत्या भेदप्रतीतिः । 'मम न
 इतिमरि सुवम्, केवञ्च दुःखमेव' इत्यनुभवान् । 'ता
 एताः प्रजा अहर्हर्ब्रह्मोक्तं यन्ति, अहर्हृत्प्रकृष्टन्ति'
 इति सुप्रसिद्धयोः तादृशप्रतिपादकश्रुत्या आनन्दप्रम-
 क्तवैकल्यात् । सुपुण्यवस्थाया आनन्दानुभवव्यवस्थायात् ।
 अत्रो न नित्यमुक्ताभि यन्तिर्मुक्तिः ।

तस्मान् प्रसन्नस्य सर्वथा विलसो मुक्तिः । स च
 दुःखानुभवव्यवस्थायां पुरुषस्य । तेन सुप्रदुःखोत्तमयोगा-
 मयो मोक्ष इति कथितम् । तथा च श्रुतिः 'मिथामिमे
 न श्रुत' इति ।

न चैव आनन्दभुक्तिरिच्छेयः । 'मम आनन्दम्'
 इति ध्रुवेः ममन् आनन्दधर्मैरात् । तस्मीं तु 'अमन-
 न्कम्' इति ध्रुवा मनीऽभावेन 'विरुद्धार वेन विज्ञा-
 यन्' इति ध्रुवा च तस्मीं आनन्दानुभवनिषेधम् ।
 'अथ वा अरे इदं विरुद्धार' इति तु यन्तिमन्तवन् ।
 (३ : अमनन्कम्, विज्ञानेन पराये विज्ञान् अर्थं तमर्थे
 इति एतच्छ्रुत्यात् एतन्ने मनीऽक्षेयम् । के.)

किञ्च, आनन्दविज्ञानव्यवस्थायाः रिच्छेयं प्रान्त्यन्ते-
 परत्वात् । आनन्दव्यवस्थायां तु सामान्यतया परिकल्प्य
 तत्परिहायः, तदन्तर्गतं सामान्यतया इत्यन् । अतः तन्-
 रिच्छेयं रिच्छेयपरिहायः इति आनन्दनिवृत्त्यापत्त्यस्य एव
 शेष इति ।

न चैव मुक्तस्यापि नातुप्राप्तेरप्यन्, इति पुनर्यत्तम्
 (किन्तु उपादेयत्वमेव, इति ननुद्वेषेन बोध्यम्) । मय-
 विषमोत्पन्नत्वात् सुखस्यापि बहुतरुदुःखानुभवद्वयेन
 देयत्वात् ।

न च एवमपि सर्वमानदुःखानां स्वभावेन विच्छे-
 युक्तस्योत्पत्त्या वा नात्वात् आनन्दत्वात् प्रविशोपमत्वात्
 अनौत्ताना अतीतत्वादेव नागात्मभावान् न मोक्षः साध-
 त्वात् इति वाच्यम् । सुप्रदुःखहेतुवर्तमानोच्छेदस्य
 पुण्याप्राप्त्यन्तत्वात् । तथाहि, उचितानां प्राप्त्याना च
 अदृशानां मोक्ष-आत्मज्ञान-नैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन
 नात्वात् काम्यानुष्ठानव्यवस्थानां तदनुष्ठानेन अनुत्पत्त्यात्
 विहितानुष्ठाननिषिद्धात्काम्या प्रत्यासारात्परिहायस्य सुप्र-
 दुःखजनकपर्यायननात्वात् पूर्वसारासारे मुक्तौ भवति ।

अथ एव ज्ञानकर्मयोः अनुकथनेन वनकथा । ज्ञानेन
 संश्रितानां वनप्रपन्नांवाणां नागाः, नित्यकर्मनिधय उद्वृ-
 त्तन्ति । अन्यथा नित्याकर्मजन्यव्यवसायेन शरीरोत्पत्ति-
 प्रवृत्त्यात् । तस्मान्मनुशेषीय शरीरोत्पत्त्यासम्भारकतया
 मोक्षजनकता । प्राक्कर्ममोक्षा तु न कर्मभिः, न ज्ञानेन
 नाथाः, किन्तु श्रेणेनेति ।

न च 'ज्ञानाभिः सर्वकर्मभिः भन्त्यन्त् कुर्वतेऽनुं'
 इति ज्ञानस्यैव शरीरोत्पत्त्यासम्भारकतया मोक्षजनकत्व-
 मन्तु, किं कर्मना इति वाच्यम् । ज्ञानवन्तेऽपि विहितान-
 नुष्ठाननिषिद्धात्काम्या प्रत्यासारेण च । तेन ज्ञान-
 कर्मयोः अनुकथनेन वनकथनम् । तथापि तानिपञ्चयात्-
 ज्ञानं ह्येवोक्तिव्यात् प्रत्ययम् । तदाश्रयतमस्य तु ह्ये-
 योक्तव्यमन्तु 'सर्वान् काम्यानामोक्ति' 'न स पुन-
 रानन्ते' इत्यादितादृशतोषाच्च अन्तुपचरन्ति निःशेषत-
 पत्यक चेति विवेकः ।

अथ सिद्धो ज्ञानधर्मसमुच्चयः इति मध्येयः । तदु-
 क्तम् । 'उत्पन्नं लम्बान्तरा येन आत्मा कल्पयन्तेन
 मद्गतवैत वा' इति । 'श्रेयो कर्मण्यदिरस' उचिद्धि
 त्मन्ते नः ।' 'उत्तमोण तमन्वन्ते सिद्धिं विन्दन्ति
 मन्वन् ।' 'तदुत्तमस्य नो ज्ञानेयम्' । 'तस्मात् तदु-
 त्तमे कम् कर्तव्यं परिहर्तव्यं' । 'तस्मात्सिद्धेऽनुं ज्ञानं
 श्रेयः महान्तो ॥ उभयवन्तिर वन्यन्ते यथा वे वरिन्ति

शक्तिः । तथैव ज्ञानकर्मयोगे प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥
इति ।

‘प्रत्ययातिर्मुक्तिः इति जीर्णाः ।’

नव्यास्तु ‘तमेव निश्चिदात्ममूलमेति, नान्यः
पन्था विद्यतेऽप्यन्या’ इति श्रुत्या, ‘न कर्मणा न
प्रज्ञया’ इति श्रुत्या च मोक्षे ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधात्
वीथ्येस्त्वानमहादानकाशीमरणादिभिर्यथा ज्ञानद्वारेव मोक्ष-
जनकत्वाच्च ज्ञानमेव साक्षात् मोक्षजनकम् । कर्म तु
ज्ञानजनकान्त करणशुद्धिजनकम् ।

‘न च ‘तमेव’ इति आत्मनिश्चितिपथकज्ञानस्य
मोक्षजनकत्वपरिसम्पत्ता इति पाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्ष-
जनकत्वेन निवृत्तापाप्यभावात् परिसम्पत्तात्प्रपत्तेः । वाक्या-
न्तप्रसङ्गपरिसम्पत्त्या तत्तद्वाक्यानां ‘नान्यः पन्थाः’ इति
निषेधस्य चानुपपत्तिः ।

एतेन उपनिषत्स्य ज्ञानातिरिक्तमापान्थादित्यन्य-
ज्ञानपरिग्रहेया इति परंक्षम् । अध्वयनविधिभिरेव
सिद्धये ।

‘न चैवं उपनिषदन्वयनस्य तत्त्वज्ञानस्य वैशिष्ट्येणैव
संभवान् शुद्धादीना मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्-। तेषां-
मतिः ‘आवनेच्छपुरो यथात्’ इति पुराणभणयविधिना
तत्कवापैज्ञानस्य साक्षात् मुक्तिरिदं । अतोऽयं ज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वविधिः, ‘नान्यः पन्थाः’ इति तदतिरिक्त-
कर्मणः साक्षात्साधनत्वनिषेधः । ‘न चतुर्दिगदिति
ब्रह्म’, ‘पञ्चविधितिरिथेव ब्रह्म’ इतिवत् । एतन्निषेध-
वत्तादेव कर्मणा मोक्षसाधनत्ववैधक्यप्रयत्नः परंपरासाधन-
त्वपरः । अत एव ‘अलिङ्गता मुच्यते तीर्थेण निगमां-
ऽमृदममनुते’ इति श्रुतेः आविशाक्यकर्मणः सु-सुतरण-
द्वयपरिषिद्धज्ञानसाधनस्य आत्मज्ञानद्वारकत्ववैधक्यश्रुतिरपि
संगच्छते । ‘न कर्मणा’ इत्यादि श्रुतिरपि परंपराया
मोक्षसाधने सन्धाससाहचर्यनिषेधनद्वारा धन्यायमाहात्म्य-
वैधिका कर्मणा परंपराया साधनत्व वैधक्येन, न साक्षात् ।
एवं ‘तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति एतेन
दानेन तपसाऽनादातेन’ इति श्रुतिरपि कर्मणा ज्ञान-
वैधक्येन वैधक्येन, न साक्षात् मोक्षसाधनत्वमिति ।

‘न चैवं ज्ञानेन सचितकर्मविनासोऽपि मदीरजनक-
नित्याकरणत्वावधर्मविनाशस्योपात्तौ नोक्तो न स्यादिति
नाच्यम् । तस्य संचितविनाशकत्ववत् अवधर्मनिवृत्तादस्य-
स्यापि अङ्गीकारात्, उपरजनवाङ्गीकारात् ।

‘न चैवं वेदानुवचनान्वयनस्य नान्योपात्तौ मुक्तिः स्यात्
इति वाच्यम् । प्रारब्धस्य प्रतिफलस्यैव ।

‘न चैवं सचिताना प्रायश्चित्तेन, प्रारब्धानां भोगेन
नाद्यात् नित्यनर्मेभिश्च अनुज्ञादात् सत्त्वज्ञानस्य अनुपयोग
इति वाच्यम् । सुखभोगयोग्यदेहजननपरमधर्मविनाशद्वारा
तस्य मोक्षोपयोगित्वात् इति जीर्णाः ।

अन्ये तु तत्त्वज्ञानस्य सचितानादाकत्ववत् प्रारब्ध-
नादाकत्वमपि । तत्त्वज्ञानस्य क्विचिदोपस्यैव मोक्षजनकतया
शुद्धत्वेनैव मुक्तिः । जीवन्मुक्तादित्यत्राहस्तु मदीर-
न्वयतुर्जनकत्वेन ब्रह्मण् भाकः इत्यहुः । मणिः
पृ. ५५-५६.

● मोक्षसंबन्धि यत् तत् वेदप्रभवम् ।-वा.
१।१।१२.

● ‘मोक्षमयं विन्दते अपचैतः’ कर्मे निषेध-
शुक्ताकत्वान्तरकल्पनात् मन्त्रकल्पनः प्रतिषेधः । वात्.
पृ. ३०.

● मोक्षकापूर्वावसाना ज्ञानमक्षणदि सदाचारः ।
भा. १।१।३।७ पृ. २०५.

● ‘मौद्ग चर्चं निर्वपेत् श्रीकाम’ अत्र मुद्रानां
प्रोपचनसाध्य, प्रतिनिधिर्न भवन्ति, ‘अथश्रिया वै
मासाभणनाः श्रेयसाः’ । वि. ५।१।९. ● मौद्गै चरो
प्राज्ञतर्हिःस्वरणमन्त्रे एतितददहपने रक्षणदस्य कः ।
१।१।२।३ मीको. पृ. १२२६ ‘ऊहः रक्षणदसा’
इत्यन अधिकरणं प्रष्टव्यम् ।

● मौनिना न्यामिप्रायपराज्ञानद्वारा अर्थज्ञानेन
अधिकनिकोचादिना कियमाणं न श्रेयसाधनम् । सु.
पृ. ३१८.

● स्रज्जणशुद्धस्य मैशुने प्रयोगो दरवते । सु
पृ. १६७५.

● म्लेच्छाः पक्षिणा योषणे बन्धने च अभियुक्त-
उपैः । भा. १।१।५।१०. ● ‘येषा दर्शनमात्रेऽपि

वेः एव न पठते । समायाऽपि च न म्लेच्छैः
 सहाचारान्नामिनाम् ॥ उन तेषु प्रगिहोऽर्थः कथमर्थः
 प्रतीयन्म ॥ ' (इदं पूर्वपठे) । वा. १।३।५।१०.
 ● म्लेच्छेभ्यः अन्यवतनन्वाविभ्यः आचार्यमन्त्रिना-
 दिना समीचीनतः आचारो भवति । मा. २।३।२।२३.
 ● 'तस्मान्नाथैव मेवागौ गृह्यसिषु च कौगलम् । म्लेच्छा-
 नामधिकं तद्वदभिवेत्तार्थनिर्णये ॥ ' वा. १।३।३।१०.
 ● यन्तु कथमपि अविनत एव शब्दः म्लेच्छानामपि
 प्रयोगविषयनाशः तस्य च आर्षसदेव अतदिहृद-
 ध्यवहारपरतना अर्थे जानन्ति तन् किं तेषां मिश्रं तुं
 शक्यते । १।३।५।१० पृ. २२८.
 ● म्लेच्छादीनां दुर्गमदेश्यवृत्तिवत्तानां वेदयव-
 द्वाभावात् । ऋतु पृ. १५५. ● पानि पुनः अनु-
 पश्यन्देश्यमात्रानां म्लेच्छादीनां अर्वादिपार्यह्मर-
 पानि तेषां मूलकल्पनावेद्यानामेव चोदना समावनात्
 नारुदा इति मिथ्याभेदेभूततुल्यपारिनेत्यात् अयनाश-
 रत्नम् । सनाशिकायां पुनश्चोदनायां कारणात्परनिषेधे ब्रूते
 विद्वेष्यवत्तमात् परिशेषिकं चोदनामूल्यम् । वा.
 १।३।१।२.
 ● म्लेच्छानुप्रयोगिप्रतिपत्तौ वपनतल्लिचार्त् ।
 वा १।३।५।१ पृ. २२९.
 ● म्लेच्छदेशा' अनन्ता । ' अनन्तम्लेच्छ-
 देशाश्च कः सर्वत्रालम्बते । अनन्तेषु हि वेदेषु

वः सिद्धः क्वेति शक्यताम् ॥ ' वा. १।३।५।१०
 पृ. २२५.
 ● म्लेच्छप्रयोगः । ' दृष्टमेषु तु (यमेषु)
 तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयोगिणाम् । ' वा. १।३।५।१
 पृ. २२५.
 ● म्लेच्छप्रसिद्धोऽर्थः पिकेमादिवाद्यानां प्राज्ञः,
 न तु निगमनिवृत्तादिना वपनैवः । पिकेमाधिकर-
 णम् । १।३।५।१०.
 ● म्लेच्छप्रसिद्धिः अपरिनिवृत्ता नादरणीया ।
 आर्वागिरोषे आर्षप्रसिद्धौ च म्लेच्छप्रसिद्धिरपि आदर-
 णीया । पिक-मेन-तानस- इत्यादिशब्दापरिनिषे-
 निर्णयोऽयम् । वि. १।३।६. ● म्लेच्छप्रसिद्ध्या
 पराहमन्वस्य वृत्त्यनुनिर्णयः, स न प्राज्ञः । आर्ष-
 मदिद्या तु सूक्त श्लोकाणो आश्रयः । १।३।५.
 ● म्लेच्छभाषा ' न म्लेच्छभाषा शिखेत् '
 इत्येवमादिस्मृत्यनुकारेण हिमशक्तिव्यान्ततन्मृष्यामृगश-
 ण्णानुप्रसिद्धतथामाधिक्यात्परिनिवातिन्यतिरिक्तवन्तदि-
 भाषागतस्य म्लेच्छित्तवत्तमाधिकरणाप्यन्वत्तानात्
 तेन भाषण प्रतिपिच्यते । युक्त च तस्य अरोपवर्गा-
 चरणम् परिदरणीयत्वम् । वा. १।३।५।२।४ पृ. २५८.
 ● ' यथा हाव्यनुष्पत्तात् प्रमाशयवित्तवेपपि ।
 जायते वाचह्मप्रान्तिप्रथे म्लेच्छभाषिणे ॥ ' वा.
 १।३।५।१ पृ. २२५.

य

● ' यजतिस्तु इयच्छमेकमुद्योगात् ' (२।३।
 ५।१४) इति श्रान्तेन शाग चिना इयदेकान्यप्रयोगः ।
 सु. पृ. ७४३. ● यजतिः भावनाविधानार्थः ' द्यमूर्ग-
 माणाभ्यां स्वर्गकर्मो यजेत ' इत्यादी । मा. १।३।१।
 १।३. ● यजतिः यव आपने तत्र प्रहीनमूल्य इति
 ग्राह्य प्रश्नः । ८।१।१।१५. ● यजति समुदाय-
 वचन ' द्यमूर्गमाणाभ्यां यजेत ' इति । सिद्धमे तर्हि
 द्यमूर्गमावच्छेदः ? नित्यतुल्यवचनम् (अथर्वविधान-
 पठे) । १।३।१।१३. ● यजनेः सागमेत्यम् । १।३।
 १।३. ● यजतेः देवपूजाप्रदानान्यत्र कान्तिताम् । सुकर्म.

२।५।१. ● यजतेः न विवक्षा गुणे फलकथनताम् ।
 मा १।५।२।३ ● यजतेः स्वतन्त्रैककर्मकथनित्वम् ।
 स्वतन्त्रैककर्मकथनित्व-देवतोद्देशक-२. यथागो यजि-
 ताभ्याः । माणि. पृ. १०२. ● ' यजतिषु ये यजामर्ह
 करोति नातुयातेषु ' अर्थे ऋषयः उद्देश्यपरिप्रायस्तुदाह-
 रिवि । वा. पृ. २०. ● ' यजतिषु ये यजामर्ह
 करोति नातुयातेषु ' अर्थे पर्युगपरिधि. दृष्टार्थ. । पृ.
 २१. ● यजतिषु ' ये यजामर्ह ' इति मन्त्रः अनारभ्य-
 वादेन प्राप्त । नातुयातेषु इति च अनुयातेषु प्रतिषेधः ।
 तत्र अनुयाजवर्तिनेषु यजतिषु ' ये यजामर्ह करोति '
 इति पर्युदासः न तु विवक्षाः । मा. १०।८।१।१-४.

● यजल्यः । ' इदं द्रव्यं नेतः प्रवृत्तिं कस्मिंश्चिद्
स्वकार्ये विनियोगेऽस्मि ' इति संस्वरूपे मानसे लामे,
वाचिके च न भवेत्सिम्बन्धेऽप्यारण्ये कृतेऽपि हज्रादिना
उपादानं क्वचिद्देशे निक्षेपरूपं अपि कर्म त्यागं विना
यागपरिणामम् । सु. ४. १५. २० ● यजल्यर्थस्य यत्
शब्दे तन् प्रथमम् । तद्वि कर्मत्वतया श्योचते । भा.
१।१।१।१ वर्णकं २.

● यजतिचोदनः सोमः, दक्षिणोऽङ्गः पुनः जुहोति-
चोदना । भा. ८।१।१।१२. ● यजतिचोदनाः
अहीनाः, आसन्नेपद्विचोदनाणि सन्तानि । वि. १०।६।
१६. ● यजतिचोदनात् स्वामिना च अरिश्मत्परि-
माणात् अहीनत्वम् । भा. १०।६।१७।३.

● यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये
कृतार्यत्वात् । ४।१।१।२।२७ ॥

अनू सूत्रे यागलक्षणं उच्यते यागप्रयोगो वा कथ्यते ।
यजतिचोदना यजति यजेत् यजेत इति यजधातुः इत्य च
देवता च ' न मम ' इति त्यागरूपं हिजा च तेषां
समाह्वयं द्रव्यदेवताक्रियं ब्रवीति, एतानाम् यागपर्यायः ।
यजतिचोदनायाः समुदाये द्रव्यदेवतात्वात्समग्रया हेतुार्थ-
त्वात् अर्थात् परिपूर्णत्वात् । के.

● ' यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थ-
त्वात् ' इत्यनू देवतोद्देश्यकत्वस्य लक्षणो यागः, स एव
प्रथमवर्तिष्ठो क्षेमः इति वचने । सु ३।४।१।८।४७.
● उत्पत्तिप्रवृत्तौ तु उत्पत्तिप्रवृत्तिपरिचयतमस्योद्दि-
पदस्य द्रव्यगामान्तररते तत्पदवैगर्ह्योपपत्तिः तद्विधाय-
त्वेति सर्वनाम ' यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं ' इति
न्यायेन यागचोदनाग्रहेण च द्रव्यगामान्यत्वमाह ।
अद्वैत. २।२. ५।४०-४२.

● यजतिचोदनासु प्रक्षेपान्तरम् ॥
' आग्नेयोऽष्टाशपाद्ये भवति ' ' वैश्वदेव्याभिधा ' इत्याद्यै
द्रव्यदेवतासंक्रमणभ्रवणेन ह्येतोश्चवगादार-
ण्योऽर्थादायिभ्यः त्यागमात्रं कर्तव्यं नाहुविः । इति प्राप्ते,
यजनेद्देवपूजादानान्यतरवाचिरेन देवता गन्धार्थिभि-
रिष्यते, विनाय दीयेन इत्यादौ च तन्त्यागान्तरवत्स्य
प्रक्षेपान्तात्प्राक्तीर्तेदेवताविप्रश्रुतभावेन परस्वप्नमानसतु-

त्प्राप्तव्यस्यैव प्रथेयः । अत एव ' मन्वेऽग्नेगामाहुवीः
पश्चाहुवीः पुरोडासाहुवीश्च जुहोति ' इति श्रुतिरप्यवने ।
सुकर्म. २।४।१.

● यजतिचोदनोत्पत्तिपु पुनः सिद्धयोः त्याग-
वेत्तोद्देशयोः जुहोतिः ' यजतिमानः प्रक्षेपगामान्तरयो
विश्रायते । वा. ३।४।१।४।४१ पु. १. ८. ६.

● यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणताप्यत्वमहीन-
त्वम् । १०।६।१६।६०-६२, ' यजत्यस्यतोपाधि-
चोदनत्वम् ' इत्यनू इत्यम् ।

● यजति-जुहोति-इत्यादौ शब्दान्तरं कर्मिदेकं
प्रमाणम् । २।१।१।१. ' यजत्युत्पत्तिरूपम् ' इत्यन
अधिकरणं द्रव्यम् ।

● यजति-यजति-जुहोति-इत्यादिभ्यः यज्याद्य-
र्थेण गम्यते भावयोदिति च । भा. २।१।१।१.

● यजतिपदाभ्यासात् कर्मभेदः ' समिधो यजति,
तनूत्पातं यजति ' इत्यादौ । भा. २।१।२।२.

● द्रव्यदेवताक्रिये यजतिशब्दो वर्तते । भा. ६।१।
१।२.

● यजतिशब्दयाच्यमेव यमं समामनन्ति ' यजेत
यजमन्तन्त देवताक्रियं यमं हि प्रथमान्यायत् ' इति ।
भा. २।१।२।२.

● ' यजतिचेऽङ्गि होमभेदं वाच्यम् । विधि
हरते । तत्र यजतिमिहूत्वा दण्डं दद्याद् द्विजायते ॥ '
अर्थं दण्डकल्पः प्रतिषेधः । साह. ४. ३०.

● यजमानः एक एव भवेतिशेमे । वि. ३।३।
१. १. ● यजमानः एककृपात् ' इत्यनू एककृपात्म्य
यजमानशब्देन स्तुतिः, न तु यजमानशब्दो नामवेपं
नापि गुणविधिः । १।४।१२. ● यजमानः छत्रतिरेष
एने शुभ्रजातभ्यादिवाजमानकर्ता, न य. शोऽपि । १२।
४।१३।३४. ● यजमानः द्विपत्नीषु वृत्तलीकृत्तन्ति ।
भा. ९।३।६।१०. ● ' यजमानः प्रहृष्टः ' इति समा-
श्रायते । तत्र क्रियेण गुणविधिः किमर्थमाह ' इति मदेदे
एवंशारीपदः अर्थवादः न विधिः इति निदान्तः
(' यजमानः प्रहृष्टः ' इति यजमानशब्दः प्रहृष्टस्य
त्वावत्, उभयोः कर्मसाधारणत्वात्) । भा. १।१।२।२।

२३-१. नीको. पृ. १९१० 'वृत्तिप्रविचरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानः महातरे ताप्यं परिचरेत् । तस्य शक्यतेन बहुवचनस्य सपुत्रस्य । १०१४।७।१३-१५. * यजमानः यत्र गुणभूते विधीयते, तत्र येन केनचित् यजमानेन स विधिः सिध्यति, यथा 'यजमान-समितौदुम्बरा भवति' 'युक्तं यजमानोऽन्वारमते' इति । भा. १।१।१३।४०. * 'यजमानो यूपः' इति तत्र गुण-विधिः अर्थवादः इति संदेहः । अर्थवादोऽर्थं न गुण-विधिः इति सिद्धन्तः । १।१।१३।२९-३. * यजमानो यूपं नायस्येत् अष्टनादिपरिष्कारान्तम् । वि. ५।१।५. * 'यजमानो वा एकवचनेषु वैश्वानरां च वषाणम्' इत्यादिना अथवातेन यजमानस्य माणमुक्तम् । संकर्म. २।२।१६. * यजमानानेन षडार्थान् परिजयादीन् सुचरन्-यज्ञेने इत्युच्यते यजमानः । भा. ५।१।४।२०. * यजमानाः अतिवयसो जीवन्तोऽवशिष्टाः । १०।१।१७।४८-४९. * यजमान एव ऋत्विजः स्युः धमे । १०।६।१५।५१-५२. * धमे यजमाना एव ऋत्विजः इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानाः सपे बहवः । १०।६।१।४५-५०. * एते यजमानाः बहवः इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानेन कर्मसु त्वाम्. स्वयं कर्तव्यं इत्यत्र ऋत्विजस्यैव । १।७।८।१८-२०. 'शास्त्रकृत्या-पिकृतम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यजमानेन मीहिमत् संकृत्य न यजमनो दातव्यः 'नामृतं वदेत्' इति निषेधात् । धा. ३।४।५.११ पृ. ५५३. * 'यजमानेन संमित्रः' इति यजमानो यूपदेः पश्चात्तरिकादि यजमानस्य अतिनिनेर । संकर्म. १।१।५. * यजमानेन काङ्क्षमिति तामामान कर्तव्यम्, इत्यत्र कर्तव्यमिति कर्तव्यम्, तदर्थमेव तेषां परिधीयतात् । कृष्णान् परपरस्य च यजमानस्यैव गर्भहृत्तया कृत्यभोक्तृत्वं यजमानस्य न सिद्धम् । शास्त्रकृत्यापिकृतम् । वि. ३।७।८. * यज-मानेन शमरात्सुप्रियत्रां ज्वेतिशेमे । ३।७।१८. * यजमानेन गर्भं स्वयं वा कर्तव्यं परिक्रमेण वा क्रायि-तावत् । धा. ३।८।३।८. * यज्ञे दक्षिणां यजमानेन विदम्य यज्ञं दाकृत् नाम आभवेति स्वयमेव तस्य तदन् कर्तव्यमिति, न परिचयः । भा. १०।१।

१६।५०. * यथैव अथर्वबुधा पदार्थाः कर्तव्याः तथैव यजमानेन अप्रमादाथं प्रत्यवेदितव्याः । धा. ३।८।७।१७, * यजमानात् भूतो नापनीयते होतिः शान्त्वापनयेऽसि ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु यजमानस्य स्वयंशान्त्वापनये । ३।५।१८।१४-१६. * यजमानस्य अतुमन्त्रं दर्शपूर्णमासयोः द्वादशाना कर्मणा मध्ये कृतुवित् । भा. ३।८।१।२०. * यजमानस्य आसीप-मेकत्वमपि पठ अमुपादेयम् । घाळ. पृ. ९७. * यजमानस्य ऐष्टिकेषु इडादिमन्त्राः सन्त्येन ज्योति-शेमे । वि. १२।१।५. * यजमानस्य ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु स्वयंशान्त्वापनये वपङ्कारनिमित्तः अस्ति मयः । ३।५।१८।१४-१६. नीको. पृ. १२४३ 'ऋतुशस्त्रेषु स्वयंशान्त्वापनये' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यज-मानस्य द्वात्राशरी क्रियाकर्मसु फलमेवैव च । तयोः क्रियानिष्पत्तिर्या फलयोगस्तु अहत् । वि. ३।७।१०. * यजमानस्य परिक्रमेण सर्वत्र स्वयंशान्त्वापनयितव्यम् । धा. ३।८।१।१. * यजमानस्य प्रतिनिधिनोस्ति । एते अन्वयतामयजमानस्ये तत्पदाने निवृत्ताः प्रतिनिधिरेष यद्यपि तस्य यजमानस्यैवत्वं तथापि न तस्य स्वयंशान्त्वापनयत् । वि. ६।३।०-९. * यजमानस्य प्रपला-पूर्वाभिव्यक्तम् । धा. ३।८।१।७, * यजमानस्य प्रोपित-स्यापि द्रव्यतामेव उत्पद्यते यजमानस्यम् । ३।८।१।१५. * यजमानस्य प्रथमापानितं नामयैः, दर्शपूर्ण-मासयोः अन्वयत्वापनये । पञ्चोन्वयः । ३।८।१।२६-२८. * यजमानस्य धानि कर्माणि तान्युग्रशतमेव परिधीया ऋत्विजः । वि. ३।८।१०. * यजमानस्य यागवाः पथद्वयं विहितम्, होमे प्रयत्ने तस्य योद्यारज ज्योतिशेमे ऋतुग्रहयोगेषु । धा. ३।५।१८।१४. * यजमानस्य शोभनमने शोभेन्द्रयः प्रायश्चित्तं न तु ऋत्विजामपि (यजमानशोभनानुष्पत्तौ शोभेन्द्रमयः) । ३।५।१३।२४-२६. * शोभेन्द्रः यज्ञे यजमानानाम् अथादि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पुरश्चर्याणि प्रपन्नमापि यजमानस्य मयाति । भा. ३।८।१।४. * शयं होमे यज्ञे यदा नाम यजमानस्य ऋत्विजस्य मयाति तदा

यथाशक्ति प्रातर्होमं कर्तव्यं प्रधानाश्रमतिनिमित्तं
दोषपरिहारार्थम् । पा २।१।५।१६ पृ ६०८.

● यजमानाध्युभ्यामुभयोर्यजमानाभ्याम् 'वाचस्य मा०'
इति मन्त्रो दर्शपूर्णमासयोः पठनीयः । वि. ३।८।८

● यजमानाध्युभ्यामभयप्रयोगि 'मन्त्रम्' इति मन्त्रोक्त
कृत्योनिशोभे उपलक्ष्ये । वि. ३।८।१६

● यजमानाध्युभ्यामभयप्रयोग्यो 'वाचस्य मा०'
इति मन्त्र दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।८।८.

● यजमानानेकद्वये अर्होने पञ्चमवारमादीनामेक
यजमानकर्तृत्वम् । १।१।५।१।१२२। स वैक
अनियतः । १।१।५।१।१२३.

● यजमानान्वारम्भं नुष्वापारगुह्यशौचैः । सोम.
६।१।४.

● यजमानार्थैर्हि कर्मं वाङ्मनः । मा ३।८।१३।२६.

● यजमानावेदितेन पर्यवेदितेन चाप्येन होम
उपधेते । तान्व्यवसामाये वैगुण्यम् । मा ६।१।१०।४४२.

● यजमानाह्यनीययोः वितापुनमावस्यम् ।
सुरप. ३।४।६

● यजमानं मृत्तियगुभयमाग्नि-फलविधिं मान
'विमान, मद्र तन्नो सद्र' इति । बाळ पृ ६३

● यजमानैस्त्रयोऽपि शोभलौ, यजमानश्चिन्नुलाप-
गये, यजमानगुह्य सने । वि. ३।१।४

● यजमानकर्तृत्वस्य दक्षिणत्वम् । ३।८।१।१२-२.

● यजमानाद्युपठं गजुन्दे अनन्तरकण्डम् । वि.
३।८।१०

● यजमानगण्डने कर्मणि 'यजमानशमितौद्रुभ्रतो
मरति' इति औत्तुन्वदीधमान एतेनैव यजमानेन न
दर्श । स वैशो यद्वपतिरेव सने । अर्होने च वेद
विश्रवमानेन न सर्वे । वि. १।१।५।११-१२.

● यजमानगतमेघं अरत्वादिपरिमाणं दूषार्हो ।
सुरप. १।४।९. 'मूषार्हो अरत्कविपरिमाणम्' इत्यत्र
अधिकत्वात् दूषणम् । यजमानगतं मानं अधिकत्वे
विधिमानेषु प्राप्नोति । सुरप. १।८।१०. भीमो,
पृ १४. 'अधिकत्वे चितिमानेषु.' इत्यत्र अपिरस्य
दूषणम् ।

● यजमानगामिता करणमन्त्रप्रशङ्कयन्त्यम् । ३।८।
१३।२६-२८

● यजमानगामिफलविधिं मन्त्रं 'मन्त्राद्ये चर्चो
विहवेभ्यस्तु०' इति । बाळ पृ ६२.

● यजमानत्वं अर्चोत्वेऽप्य विधितेऽर्चयस्य च ।
वि. ३।८।९

● यजमानद्वित्यगुह्ये कुलाप्यदिपु एकद्वे
अदीनेषु च प्रत्ययविहिते विधेते, 'रावपुरोहितौ
पयोपाताम्' 'एतेनैव द्वौ वाचयेत्' 'एतेनैव श्रीन्
वाचयेत्' 'एनो द्वौ ऋद्यो वा अर्होऽप्येतेत्' इति ।
पा ३।१।१।१०.

● यजमानधर्ममाहिता चने प्रविलिधे । ६।३।
१०।२६.

● यजमाननामनिर्देशं स्वर्णवाङ्मनिगदे नियं, न
वैकल्पिक । सुरप. १।३।२१

● 'यजमानपञ्चमा इष्टा मशयन्ति' इति इत्य-
सम्भारत्वात् यजमानोऽशक्तो निधोयते वाक्यसम्भारत्वात्-
मन्त्राग्नि । ड्रुप् ६।४।३।९. ● 'यजमानपञ्चमाः
समूहेऽष्टा मशयन्ति' इति यजमानस्याग्निं मशोऽस्ति
दर्शनी । वि. १०।१।९

● यजमानवस्तीना मर्यादां सनहनं दर्शपूर्ण-
मासादौ ॥

पत्न्या सनहनेऽऽ कौ या दुर्गादिनि विधौ एकत्र-
स्योपादेयविशेषकत्वेन नियमित्यन्तं औत्तुन्वदीधमान
देवस्याग्निं विधेःश्रुतिताप्यदिकैश्च वा क्वचित्पञ्चमपत्नी
युगला । इति प्राप्ते, सर्वाभ्यामपि सनहनदिसस्रसत्वा
भर्तृणां, कर्तृशान्तिपात् कर्त्तव्यनामाप्रसूतत्वेन संनि-
पात्तित्वात् । प्रद्वयसंस्काराणामुत्तरेण सम्प्राप्य अनिश्चि-
तत्वात् । पत्नीप्रातिपदिकस्य षष्ठस्यमित्यत्राविशेषात् ।
सुरप. १।१।२ वर्णक २

● यजमानपदमृत्विचयं गृह्यन्तुके विभूते सूतवक्त्रे
प्रकारप्रहरणम् । १।१।१।४।४०

● यजमानपुरोधेभ्यः शीने (चमगाप्यर्चयं) अन्ये
ऋतिसम्बन्धे । यजमानेन चमगाप्यर्चो न वदीतया ।
ऋतिसम्बन्धे वदीतया । भा ३।३।१०।२६.

● यजमानपूर्वजाः एव ऋषयः 'आर्यैः वृणीते' इति उक्तः । संकर्म. १।४।१. मीको. घृ. १००४ 'आर्यैः वृणीते इति' इत्यत्र दृष्टं यम् ।

● यजमानफलविद्मसद्रनिहृत्स्यपत्वेन इत्येवञ्जान कर्तव्यावसायात् यच्छब्देन च इष्टिमन्मन्थोरेतकृतृकर-निर्देशात् यजमानयने एव इष्टया भवितव्यम् । सु. घृ. १५.१२.

● यजमानवहुत्वं एतद्व्यङ्गम् । भा. १०।१।१६। ६०-६१.

● यजमानभक्षा. ज्योतिष्येने ऐष्टिनेषु सन्त्येव । वि. १२।।१६.

● यजमानमिन्द्रकर्त्तव्यप्रतीपादनम् । भा. १।७। ८।१८-२० घृ. १०८९.

● यजमानमरणोत्तरमपि सर्वन्वायः कांत्विग्भिः समापनीयः । १०।२।२३।१८-६९. 'सर्वन्वाय यज-मानमणोत्तरम्' इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

● यजमानद्वन्द्वः एतद्व्यङ्ग्यमुत्तर्य. 'यजमान एककपालः' इत्यत्र । वि. १।४।१३. ● यजमानद्वन्द्व. एतद्व्यङ्ग्यमन्तविनि स्वसृष्ट्यात्स्वैककचनमिति कृत्वा द्विपदमानके च प्रयोगे स्वसृष्ट्यात्स्वयदेव्यात् उद्ध-क्रियते । भा. ९।५।१।१०.

● यजमानजरीरे अरीना यजवाज्या च तिलेषः द्विपत्तिः परिधानीये कर्मणि । भा. ११।३।१३। ३४-४२,४५.

● यजमानसंस्काराः हि वीक्ष्यपदायं । भा. १०।६। १५।५२.

● यजमानसंस्काराः ज्योतिष्येने 'वेद्य-दमभुं यवावे, दत्तो वावो, न्यग्निं निहृत्स्वते, म्नापि' 'तं अन्यनादि, शोरेपीक्या अनक्ति' इति । १।८। २।२-८. ● यजमानसंस्कार यजनादय-प्रधानोत्तरकथा नाशोऽस्त्वकाः 'स्वामियुक्ताधिकरणम्' इत्यत्र दृष्टव्यम् । ३।७।२।६.

● यजमानसंस्कारा. सर्वयजमानायाः सने । १३।६।२।१२५-८२. 'सरे यजमानसंस्काराः' इत्यत्र दृष्टं यम् । ● यजमानसंस्काराणां च फणयुग-भूतसंस्कारिरेणेण कर्मविद्यमन्थोरेतकृतृकरात् भोक्तृ-त्वसंज्ञितानामपि यथाद्वयं वक्ष्ये (१।७।२।६) ।

वा. ३।१।७।२४ घृ. ७१८. ● यजमानसंस्काराणां स्वमप्रतिभोक्तात् पूर्वभाविता चयने । ५।२।२।२।२३.

● यजमानपूर्व जापयति, तत्रश्चापूर्वात् नाराचोरे फले मरतीति उक्तम् 'चोदना पुनरभम्.' इत्यत्र (५।२।२।२) । भा. ७।१।२।१२. ● यवि. उद्वेस-विशिष्टन्यायवाची । सु. घृ. ७४९. ● यविः देवतो-द्वेषात् यजमानसमुदायवाची । घृ. ७४८. ● यजेः प्रत्यय. फले गुणमात्र इति यत्, स नाहवा अगूनां मरति इति प्राणश्लिषो विज्ञायते । भा. ७।२।१।७.

● यजुर्भेदः श्रवदेवताएतन्त्यः । भा. १०।१।१०। ४२. ● य यर्षेः य-प्रकरणक-देवतोद्देशक-प्रतिष-माणप्रत्ययाः । कु. ४।१।७।१९.

● यजिमत्कर्मविधानत्वसिद्धिः एतुष्टोमाधिकरण-विद्मन्त्वेन । सु. घृ. ९२५.

● यजिवाच्यं कर्म । अग्नीषोमीयव्रतनयेऽपि एतद्-विश्वस्य (२।३।५) सिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाद्गीर्ष-णेन । पण्डोमाधिकरणे विश्वतुवात्रविचारः । सु. घृ. १२५.

● यजुषि कानिचित् निष्पदि वेदेषु पठन्ते, तथा ऋत्तोऽपि । वा. ३।१।३।१०. ● यजुषि तान्त्वेन उच्यन्ते गुणेन स्वपदित्यन्ते निगद्य इति । भा. २।१।२।३।४३. ● यजुषि कानि न वरुणोक्तार्थानि तेषु उपाशुर्वं निवेक्ष्यते । २।१।२।३।४२. ● 'यजुषि वा तदप्रत्वात्' (२।१।२।३।४०) इति निगद्य यजुर्भेदा एवेत्युक्तम् । वाच. पू. ५८.

● यजुषेःपदत्वम् । यावत्पदनात् यजुषेःशक्तित्वात् यजमानाद्येन अथ च विभगे साकार्थ्यं तावदेकं यजुः । कु. २।१।१।४।४२.

● यजुष्टो यजुषेःप्रमाणवित्ताय 'सुवः स्वाद्येति दक्षिणाश्रीं जुह्यात्' । वि. १२।३।५.

● यजुष्यं निगदानाम् । निगदाधिकरणम् । २।१। १।३।८-८५.

● यजु परिमाणाधिकरणम् । २।१।२।४।६.

● यजुर्भेदं परस्परनिषेधाद्भवैव कृत्येण । कु. २।१।१।४।३.

० 'यजुर्वेदो दक्षिणा' इत्यधिकरणे (१०३। २१।७४-७५) ब्राह्मणग्रन्थे यजुर्वेदोऽपि अध्वर्यु-
मागम्य निवर्तते, इति पूर्वपक्ष इत्या ब्राह्मणो अपूर्णो
विधेयमानो युक्तं वा अपूर्णमागम्ये (१०३।१७।
६३-६४) । इदं तु समस्तं सप्तदश्यानि प्राहुः-
दक्षिणागम्ये परम्परसहितस्यैव दक्षिणागम्येन सिद्धानि,
तत्र यजुर्वेदोऽपि प्राग्भागे दानम्, स तु अपूर्णमे-
व अन्वयेन वा शतयः प्राग्भागेः अपूर्णो उपसंह्रियते इति
सिद्धान्तम् । बाल. पृ. १७.

॥ यजुर्वेदो दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः स्यात् ।
१०३।२१।७४॥

'वाजपेये रथा. निष्ठा. इत्यादयः सप्तदश्याः. सप्त-
दशसप्तदशसप्तधाकाः सप्तदश्वेभ्यः सप्तदश्याः ऋत्विग्न्यो
दीक्षन्ते । तत्र 'यजुर्वेदं रथमध्वर्यवे ददाति' इत्याज्ञायते ।
सोऽत्र यजुर्वेदः यजुर्वेदेभ्यः युक्तः सत्त्वोत्तरो रथः दक्षिणा
अध्वर्योः भागश्च विकारः वाजपेयः स्यात् । यजुर्वेदं
रथ एव अध्वर्यवे नाम्नात् सिद्धिर्दिष्टा । इति पूर्व-
पक्षः ।

अपिवा भुक्तिभूतत्वात् सर्वासां, तस्य भागो
नियम्यते । ७५ ॥

पूर्वपक्षे भूमिवाजनेन व्यावर्तयति । सर्वासां सप्तदश-
रथरथाणां दक्षिणायां भुक्तिभूतत्वात् 'सप्तदश रथाः'
इति भुक्त्वा विहितत्वात् वभिदथाः अध्वर्योः स्वदेव ।
तेन तस्य अध्वर्योः भागः नियम्यते यजुर्वेदो रथः
अध्वर्यवे एव नाम्नास्ते इति । तथा ऋत्विग्न्यः श्लेमे एव
सप्तदशक. अज्ञाने एव इति । यस्मिन् रथे अक्षी यजुवा
मानेन युक्तौ भवत, सो रथो यजुवा युक्त. अयजुक्तः
कुल. स. यजुर्वेद. एवं ऋत्विग्न्यः सप्तदशक. इति । तस्मात्
अध्वर्योः सर्वस्य दक्षिणागम्यस्य रथेन न निवृत्ति इति
सिद्धान्तः । के.

० 'यजुर्वेदो' (१०३।२०।७४-७५) इत्य-
धिकरणे वाजपेये यजुर्वेदोऽपि उपसंह्रियते रथेन अतिरिक्तस्य
अध्वर्युमागम्ये यजुर्वेदः उक्तः । बाल. पृ. १७७.

० यजुर्वेदो रथः वाजपेये यजुर्वेदोऽपि उपसंह्रियते इत्यस्य
ब्रह्मोऽपि इत्यादिभिः. सवीकृत. वि. १०३।२०.

० 'यजुर्वेदं रथमध्वर्यवे ददाति' इति वाजपेये अर्धे
अनियमनः उपसंह्रियते प्राप्ते उपसंह्रियतेः प्रति-
पक्षः । बाल. पृ. १७.

॥ यजुर्वेदो दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः स्यात् ।
१०३।२१।७४॥

भाष्यम्— अति वाजपेयः । तदेव तन्मागम्ये
'यजुर्वेदं रथमध्वर्यवे ददाति' इति । तन्मागम्येः सप्त-
दश्याः किं यजुर्वेदोऽध्वर्योर्मागम्ये निवर्तते, किं भागे
नियम इति । किं प्राग्भागे ? यजुर्वेदो (यजुर्वेदो इति
सुप्तिपाठ) दक्षिणा रथध्वर्योर्विकारः स्यात् । तदाद्य-
सप्तदश्यादध्वर्यवे । न सप्तदश्यादीनि । यजुर्वेदं रथ-
मध्वर्यवे ददाति, ना-सहितं गम्यते । स रथोऽध्वर्युमाग-
म्ये नियमं इत्यागोऽपि दक्षिणा चोदकप्रसादानां निवृत्ति न
शक्नोति कर्तुम् । नैवापि सप्तदश्यां क्वचित् यजुर्वेदं रथ-
वाजपेये ददातीति, येन ननु सप्तदश्यां गम्यते । इतः ?
प्रश्नो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाजपेयं धुक्ते ।
वाजपेय पुन. पररथाजुर्वेदः । तस्मादध्वर्युमागम्य-
नियमो रथ इति ।

अपिवा भुक्तिभूतत्वात् सर्वासां, तस्य भागो
नियम्यते । ७५ ॥

भाष्यम्— अपिपेति पक्षवाच्यं । भुक्तिभूतत्वात्
सर्वे रथाः सप्तान्येन वचनेन 'सप्त सप्तदश्यानि
ददाति' इति । 'सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्ठाः, सप्त-
दश वाजपेयः, सप्तदश युगयानि, सप्तदश गात्रा गार्ग्यनि,
नवसो नवमध्वर्यवे सप्तदश' इति । तेनापि रथेण सप्तदश
रथाः सर्वेषां प्राप्ता नियम्यन्ते । तत्र न शक्यते वक्ष्य-
को रथः । तथा अध्वर्यवे यजुर्वेदं, पक्षे प्राग्भागेः न नियम्यते ।
यजुर्वेदमध्वर्यवे ददाति, नाम्नाम्, न चान्यत्वे । एवं
ऋत्विग्न्यः श्लेमे, नाम्नाम्, न चान्यत्वे । कामभिर्युक्त-
गुणैः, ना-वाग्, न चान्यत्वे । तत्र पक्षे विधानार्थं यजु-
र्वेदस्यैव नाम्नाम्. भागं नियम्यितुमुक्तं इति । तस्मा-
न्निवृत्तौ चोदकप्रसादानो भवित्यति । तस्मादध्वर्योर्माग-
म्ये रथो नियम्यते, न तद्राग नियम्यतीति ।

इयत्साविदितिः इन्द्राग्यादिदेवतानां च इति त्रैय विधिः ज्योतिषोमस्य । ३।३।३.

● यजुर्वेदोक्तं वासपेये हिरण्यमाहित्यं सगेगामेन शस्त्रिजा न तु अव्ययुण्णोषे । वि. ३।८।५.

● यजुर्वेदविहितप्रधानविधिविहितत्वत् आधान-साम्ना उपानुदत्तम् । वा. ३।३।२।५ पृ. ८११.

● यजेट इत्यत्र अस्ति अंतद्रथ यत्रिचातः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽपि अस्ति अंगद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं चेति । तत्र लिङ्वाच्चा आर्षीभावना, आख्यातवाच्या च आर्षी-भावना । भीम्या । ● यजेट इयत् व्याख्यातस्य 'भव-येत्' इत्यर्थः । भावनावाच्य आकाङ्क्षास्य 'किम्' इति भाग्यस्य आगन्तव्य फलस्य, 'केन' इति वरयस्य साधनास्य, 'कथम्' इति इतिवर्तकतायाः-अत्रसमूहस्य-उपकारकसमूहस्य इति । तत्र अर्थभावनायां भावा-पारङ्गना स्वर्गादिन्वेति, करणाकारङ्गना वार्गादिन्वेति, इतिवर्तकतायाः आदेशस्य च अग्न्यन्वयान-प्रदान-प्रोक्षण-अवघातादिवापारङ्गनस्य च ज्येतेति । प्रधानादि कृता शान्तुजनेन स्वर्गः प्राप्तव्यः इति शस्त्रार्थम् । वि. २।१।१ वसं २, ● यजेट इत्यत्र प्रथमस्य आख्या-तत्वात्तरेण भावनाविधायित्वम्, लिङ्प्रत्ययेन विधि-रूपत्वात् पुरुषप्रवर्तकत्वम् । पुरुषश्च फलमन्तरेण न प्रवर्तते इति कृत्वा मुखं तत्र भावम् । ६।१।१, ● यजेट इत्यत्र विधेया यागक्रिया । आग्न्यात्मगतं चैतत्वं तस्या विशेषणम् । क्रिया च स्वर्गोपपन्नवति इति क्रियाद्वारा कर्ताऽपि विधेयः । विधेयकर्तृगता च सन्ध्या विवक्षिता भवितुमर्हति । ६।१।२, ● यजेट इत्यत्र शान्दीभावना प्रत्ययगतमित्यन्वयेन बोध्या । सा श्वया, भाग्य कर्णे इतिस्वीयता चेति त्रयोऽप्या । तत्र भाग्य प्रत्ययप्रत्ययवाचनान्तेन बोध्या अर्थभावनाय, वरय भावनाभावनिवर्तक लिङ्प्रदानम्, अर्थभावनाय प्रवृत्तार्थं च इतिवर्तकता इति । भीम्या । ● यजेट इत्यात्मनेपदं विधिप्रदाननुपादकमेव । सीम. ६।१।२. ● यजेट इत्यादी अंतद्रथ यातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययस्य अपूर्ण अर्थः । ए च भावना नाम अर्थः । निबन्धात् भवतेर्भावनार्थवदित्यन्वयः । भावनायाः करोति ।

करोते भवनिमाकङ्क्षति । एव इत्येवमेवैरेण सर्व-ग्यातेषु भावयत्यर्थः लिङ्गः । के. (वा. २।१।१।१.) . ● यजेट इत्यनेनाऽऽक्षितः कर्ता । स विरोध्यते स्वर्गनामशान्देन । यथा 'रावा रावस्येन यजेट' इति । विशेषणं च कर्ताङ्गं भवति । १।१।१।१, यजेट इति भावनावचनः श्रुत्या पुरुषार्थमाहितवति । न चाऽऽक्षित-किमर्थं प्रथमं पूरयति । तन्मोषावन्तेन वागो विधीयते । टुप्. १।१।१।१, ● यजेट इत्यनेन शिवस्य फल-कल्पेनिकर्तृत्वस्य स्वर्गपरोच्यते । ५।१।५।८. ● यजेट इत्यन्वयः । याग कुर्वन्तु यागेन वा कुर्वन्तु इति । नचाभिव्यक्तिमत्तव गन्तये न कृष्यन्व कर्ता आधारस्य वा । पठ्यर्थो वरणं कर्मा वा । भा. ६।२।२।५, ● यजेट इत्यस्य पूर्वो भागः यत्रत्यर्थे त्रयीति, उत्तरो (भागः) मारयेदिति, तथा ददातीति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरं तमेव भावयेत् इत्युत्पद्यति । एवं जुद्धेति इति पूर्वो भागः जुद्धेति उत्तरस्येव (भावयेत् इति) अनुपदति । एते यागो भावनावचनः सर्वेषु समानः । दद्यात् इति इत्यने साधयेत् इति केवलमेव इत्वं वरणं भावनायाः श्रयीयते । २।२।१, ● यजेट इत्यस्य यागेन कुर्वन्तु इत्यर्थः । कर्त्तुं हि यागः । १।४।१।२. ● यजेट इत्वं लिङ्ग-एकपादरूपा विनिवोच्यी भूतिः । बाळ. पृ. ४२. ● यजेट इत्युक्ते किं केन कथं इत्यामाट्टाननं भवति । तत्र किं केन इति फलकर-णाग्या निराकारङ्गीकृत्ये । कथमिति अत्याहृत्ताकाङ्क्षया सतिमाने अनाज्ञानात् इतिवर्तकतायाः ह्येवं वाक्यं जुद्धे सतिधीयते । तत् सतिधारितं अस्मीयमर्थं सतिषापपति । अनेन श्रेण अग्न्यन्वयानादिका इति-कृत्यता अनुपपन्ते । एव चेत् न सादृश्यं तत्र धर्माः प्राप्तवन्ते, अस्ति साट्टये नास्ति परमातिः । टुप्. ८।१।१।२. ● यजेट इत्युक्ते जुद्धेतिवादिशेषः जगन्त्ययः । वा. ३।४।१।४।४।४ पृ. ४८२. ● यजेट इत्युच्यते किं केन कथमिति लिङ्ग आकाङ्क्षा वाच्यते । तत्र किं इति निवर्तकं पुरुषार्थविद्यं. तायात् परंपर्येण वा । धातुस्वरूपेण भवति । ओङ्गं यजेत् इत्यन्वयि निम्न आकाङ्क्षा विद्यन्ते । नन (पाठे)

भयस्त्रादिना निर्दिश्यते इति नैषधे । इह (वैदिने
 कर्मणि) शास्त्रेण निर्दिश्यते । आमाह्वयानम् तु तुल्यम् ।
 टुप् ७।१।१।१ * यज्ञेय इत्येवमादय साक्षात्
 चाप्येते हि तेन कथमिति स्वगकाम इत्यनेन प्रयो
 जनेन नियमादृक्षा । भा १।१।१।१, * यज्ञेय
 तुद्यत् इति धातुना क्रियेते, प्रत्ययेन कर्ता । तयो
 कर्ता प्रधानभूत उपसवनभूता विधा । प्रवृत्तिप्रत्ययौ
 प्रत्ययस्ये सह झु । १।१।१।१२, * यज्ञेय
 तुहोति ददाति इति गन्धार्त्तं कर्मभेद । १।१।१।१,
 * यज्ञेय यज्ञेय स्वर्गं तुर्वर्गं स्वर्गस्यै व्याधियेव
 दत्तम् । इह तु न सायंते वेदोऽसौ व्यापार इति ।
 नाम्नियो च भायवाधानादि श्रूयते । तस्मिन्
 आमाह्वयनिष्ठत्वात् सन्निधानस्य एतन्नमनि अवमस्मिन्
 व्यापार येन यज्ञ स्वर्गं करोति इति । १।१।१।१०
 * 'यज्ञेय स्वर्गकाम' इति । यज्ञेय इत्यस्य उत्तमपदं
 निम्न आकाङ्क्षा जायते । तत्र प्रथमं तदन्तु सावमान
 अनाह्वयार्त्तं भावयेत् किं इति । तत् फलपदेन
 निगमाच्छ्रीतिरिति । तत् भायमान येन भायते इति
 द्वितीयं आकाङ्क्षा पूर्वोर्त्तं निगमाच्छ्रीतिरिति । यद्य
 इति तृतीयमाकाङ्क्षा अन्वयाध्यायीनि नियमाच्छ्री
 तुर्वर्गं धनिधानात् । तदेव असन्नद्धवशात् यामात् फल
 श्रूयते न देवतत् । टुप् १।१।१।१२ पृ १६५२

* यज्ञश्च त्वग । भा ३।८।१।१०, * यज्ञे
 हि मेव । ३।८।१।१०, * यज्ञस्त्योदपति । ' नीति
 ह वै यज्ञस्योदपति राशयो वृहत्स्यतुष्टु । अन यज्ञान
 पति अन यज्ञोदपति । ' १।०।५।१।२२, * यज्ञस्य
 एतन्नि पापणि (वापयेत्कृत्वादि) जायतेन प्रक
 रण बाधित्वा नवन्ति । ३।१।१।१।२२ * यज्ञा
 नाममिशोमपूर्वकता (यज्ञेषु आग्निशोमस्य प्रागभ्यम्) ।
 ५।१।१।१।२७-२८ मीमंसे पृ ७१ अग्निशोमस्य
 यज्ञेषु प्रागभ्यम् इत्यत्र अधिकरणं दृष्ट यम् ।
 * यज्ञानां सर्वेषामङ्गं वाक्कृदिकम् । वाक्कृदिकम् ।
 ३।१।१।१।२२ * यज्ञे कृत्वाद्यन्ते दक्षिणार्त्तं यज्ञ
 सायन्तं भाग्य आमाह्वयिन्त्यवयव यज्ञमाननेन विमय
 कर्म कथञ्च कथयित्वा, न परिपद्य । भा १।०।१।

१।२।५०, * यज्ञे च अचिनीकितो न प्रयोक्तव्य ।
 ५।१।१।१२ षण्क २ * यज्ञे यतपादिगन्मा तुने
 यानम् । १।०।६।१।१-२

* यज्ञायचर यज्ञे अवचर्षते अनुश्रीयते अनेन
 इति यज्ञायचरशब्देन यज्ञाद्भूत्वामिधानम् । सु पृ
 १०६० * यज्ञायचर यज्ञप्रचारहेतु यानानि इत्यर्थ ।
 वि ३।१।१२

* 'यज्ञादौ सावन (मात) स्मृत' इति
 स्मृति । सूक्तप ३।१।१८

* यज्ञायुधानि दत्त ' स्फुटश्च, कपालानि च
 अग्निहोत्रद्वयणी च शूर्पं च वृष्णाजिनं च दाम्पा च,
 उट्टयत्त च मुगलं च इत्यथ उट्टय च, एतानि वै दत्ता
 यज्ञायुधानि दर्शपूर्णमासयो । भा १।१।१।७

यज्ञायुधानि धार्यन् प्रतिपत्तिविधाना-
 र्त्तजीयत् । १।१।१।१३।३६ ॥

यज्ञायुधानि यज्ञायाणि तत्राज्ञेयं धार्यन् चार
 यित्वाणि । प्रतिपत्तिविधानात् ' व्याहृतिभिर्मिभिनि
 र्दहति यज्ञपात्रैश्च' इति तेषां प्रतिपत्ते अत्येष्टी विधा
 नात् । कर्त्तव्यत्वं यथा अहोरात्रे सर्वेषामहो कर्त्तव्य
 अत्रान्ये प्रतिपत्त्यै श्रूयते तद्वत् । इति सिद्धात् ।

यज्ञमानसंस्कारो वा तदर्थं श्रूयते तत्र यथा
 क्वामी तदर्थत्वात् । ३७ ॥

पूर्वपक्षमाह । ' यज्ञपात्रैर्हन्ति' इति यत्रमान
 संस्कार अन्व, न पात्राणां प्रतिपत्ति । तदर्थं तेषां
 पात्राणां अपि विनिर्भोगं श्रूयते, यानायां तुर्वीयया
 यज्ञमानस्य द्वितीयया च निर्दिशात् । तत्र एव सति
 पात्राणां तदपत्तत्वं भयैरुभवात् यज्ञमानसंस्कारार्थं
 त्वात् यथाकामी स्वात् तेषामपेया वा अत्येष्टी
 शान्तम् । इति ।

सुरधाराणं वा मरणत्वानियतत्वात् । ३८ ॥
 सिद्धान्ती पुनराह । सुरधाराणं सुरधाना आवात
 काजीनाना आग्रामायेव पात्राणां धारणं कर्त्तव्यम् ।
 मरणम् अनिश्चयत्वात् । यथाचित् तानि यामानि
 उत्सृज्यन्ति मयैवु मरणं चापद्यते । तत्र यज्ञमानागरीर
 सारारत्तौ च म्यात् । तस्मात् सुरधाराणमेव चाप्यम् ।

यो वा यज्ञनीयेऽहनि म्रियेत सोऽधिष्ठत
स्वाहुपवेपयत् । ३९ ॥

पुनपवो पश्चात्तमाह । यो यज्ञगान यज्ञनीये अहनि
गानदिने म्रियेत, स अस्मिन् सङ्कारे अधिष्ठत
स्वात्, तस्मिन् दिने वागणा मनिहितयत् । उपवेप
यत् तथा सान्नायवाग्नि एव उपोषण मपानेपधाने
अधिसार उपवेपस्य मनिहितयत् तद्वत् ।

न शास्त्रलक्षणतयात् । ४० ॥

नाम दृष्टानोऽन धमरति । उपवेपस्य शास्त्रलक्षण
तात् । यथा मान्तर्यवाग्नि एव उपवेपो नामस्य इति
शास्त्रे ॥ अने । सान्नायवार्था गान्ना ताम्बनिलक्षण
उपोषण । गान्नाः तु भारकण्य वागीरु हमार । तस्मा
द्विपयो ह्यन्त ।

उपचित्तर्ग प्रथो नक्षत्रादाशिरवत् । ४१ ॥

पूयवशात्तमाह । अपरा न कृत्याना फरणम् ।
त्रितु सराशरमले नवाना पात्राण्यमुत्तति कृतया ।
सङ्कारण्य पात्राण्योक्तस्वात् । सङ्कार पात्राणा प्रयोक्तृक ।
अशिरवत्, यथा कुरापेये नयो 'पूयवशो भवत
इति उच्यते । तद्वद् गौरभावे ' अथ गणमानस्य
नययुक्तमाशिर इहति इति श्रुते अशिरार्थे अथा
गौरवादीवने तद्वत् ।

शदासामञ्जसमिति चेत् । ४२ ॥

उक्त पक्षे ऋषिभाग्यवते । मङ्कारमले नवीनोवचि
पक्षे 'यशने' इति गणान्तर्य वासागणस्य प्राप्तति ।
नहि नवीनाना पात्राणा ध्येन एवमोऽस्ति । इति चेत् ।

तथाऽऽगिरेऽपि । ४३ ॥

नवीनपात्रवादी प्रतिश्रुत्या शब्दा प्रतिश्रुति । तथा
पात्रयु यशान्तर्येव आशिरवपि 'नययुता' इति शब्द-
स्यापि अत्रागणस्य दुष्पणन । नहि अथा गो
व्रथापि तद्वद्बुद्धा ।

शास्त्राच्च विप्रयोगस्तत्रैतद्भवचिनीर्षा प्रकृत्याव
भेदापूर्वाथवद् भूतोपदेश । ४४ ॥

मिदमन्ती आह । नम आशिरवपये गान्त्रादेश
विप्रयोग गन्दागमनस्य भवति । 'पूयवशो भवत'
इति शब्देन तद्वद्गो गो विप्रयोगे निश्चिन्ति कृता ।

प्रश्नी श्वेतिस्रोमे एकत्रयचिकीर्षा एकस्था गो गत्
पत्रो द्रव्य तस्यै नते आशिरं च चिकीर्षा, तस्मात्
'नययुतामथिरे दुहति' इति प्रश्नी श्रुतम् । तस्य
च कृत्येने विप्रयोग । तस्मात्तन न दोष । अथ इह
यशान्तर्येण तु अपूर्वाथवत् अपूर्वं अर्थे अस्ति
अस्य इति अपूर्वाथवत् धन्यम् । नहि यशान्तर्येह
अथत प्राप्त । तस्मान् यशान्तर्यामस्यम्य वन दोष
स्यात् । अत भूतोपदेश भूताना पूर्वसिद्धाना पात्राणा
उपवेपोऽयम् । तस्मात् यज्ञपात्राणा यवजीर पात्रण्य
इति सिद्धान्त ।

प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् । ४५ ॥

प्रेतपचमानाशिरं पात्रादाश्च नार्थकम् त्रितु प्रति
पत्ति । यथा अन्येषा सोमद्रिस्ताना द्रव्याणा अवभृथ
गमन प्रतिपत्ति तद्वत् । तस्मात् आशानयमिति या
ज्जीर यज्ञपात्राण्य इति सिद्धान्त । के

० यथायुधानि चरस्त्रितानि विविधद्रव्यात्

'स्वनेनोदति कपालेयु श्रययति, अशितोहृद्वक्ष्या
हृदीपि विषयति श्वेनं विविगति, दृग्वाग्निमपत्ता
दृग्वाग्निमपत्ता, अथा दृग्वाग्निमपत्ता (अथयथा
इति पाठ), दृग्वाग्निमपत्तामाहाति, दृग्वाग्निमपत्ता
तिनाह' इति । त्रि ३११५, ५ 'यथायुधानि
समपति' अत्र यथायुधाना दाना समनस्य विधि ।
४११६

यथायुधाधिकरणम् । यथायुधानयनयनुवाद
कम् ॥

दृव्याणि त्रिविधेषुपाऽऽनर्थक्यात् प्रदीयेरन् ।
४११७ ॥

भाष्यम्— लो दृग्वाग्निमपत्ता । तनाऽऽनर्थक्ये
'स्वनेन कपालेयु चामिदोहृद्वक्ष्या च धूर्पं च दृग्वा
ग्नि च अथा चोद्वयस्य च सुमन् च दृग्वाग्नि चेतानि
वे दं यथायुधानि' इति । तत्र सप्त विभेदानि
दृव्याणि दृग्वाग्निमपत्ता इति त्वेन स्वैतार्थेन ह्यप्रधान-
यानि । तदेतद्विद्वद्वयार्थेण विद्वद्वयार्थेण विधेय विधि,
अनुवाद इति । त्रिविधो गति श्रवणम्, अनुवादे
इति यथायुधान । किं प्राप्तम् । विधिरिति । तथा हि

प्रवृत्तौ विशेष, इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । प्रश्ने चैषा यज्ञायुधशब्दोऽनुस्यूतः । यज्ञस्य आयुधानि यज्ञस्य धारणानीति । इतरथा उद्वननादीना आयुधानि भवेयु भवणेन, लक्षणया यज्ञस्य । सत्या चैवमस्त्वये, वाये नैकेन सवधात् । इतरथा नानाधसवधात्सोति सत्त्वा गानवत्पते । तस्मात् प्रदीयेत् । अविशेषेण विहित प्रकरणेन प्रधानस्य भवितुमर्हति ।

दुष्— (ननु त्वदीये एतेषा यथाधयोग विनि गौनेन उद्वननाद्यर्थस्य सिद्धम् । अतः किमपचित्यते इत्यत आह—) प्रदेयवे इह निघण्टौ त्वदीये विन्ता (वि सर्वशुद्धनादि सर्वै कार्यसुत यथाद्योगगिति । इह तु प्रदेशयमेवादायस्य निराक्रियते इति । पूर्वपक्ष माह—) 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति विधि स्वम् (यज्ञस्यधनस्य स्वस्वार्थेनामप्राप्त्यायम्), स्वाम्य त्वात् (यज्ञायुधशब्दस्य श्रुत्यर्थत्वात्) । इतरथा (यदि उद्वननाद्यन्तया प्राप्तानामनुवाद तत्र) परयथा (दशधाम्यता) स्यात् । यथानामि (स्यार्थानि) प्रदीय भानानि याग विवेकयति ततो भवति यज्ञसाधनानि । साधनवचनोऽत्र (यज्ञायुधशब्द अत्र) तत्र (प्रदेय स्वस्य) यज्ञायुधशब्दादुपेत । इतरथा (यदि प्रदेयत न्नेत्यते तत्र) प्रवाद्यथा (यज्ञसाधनानुस्यूतानिति वृत्त्या) गौम स्यात् । (गौमशब्देन यज्ञस्यैव उच्य ते) । वागसाधनस्यविशेषोऽपि (वागविशेषोऽपि इति मुद्रितगत अनुष्ण) प्रधानवागसाधनत्वेन । कथम् । 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति (एतानि पदानि) (अतः 'दर्शपूर्णमासयोऽप्यान्तात् प्रधानस्यैव अङ्ग इति अधिक्य मुद्रिते । लिपिते इत्यप्येव च इदं नास्ति) साक्षाद्वाणि प्रकरणेन (प्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासेन सह) एतन्नवपथा ध्यति । अतो नैषा प्रवृत्तादिभि (अदौ) एतन्न । अथवा 'एतानि वै दश यज्ञायु धानि' इति दर्शपूर्णमासयो आत्मानात् प्रधानस्यै वाग्रम्, न प्रवाद्यादिनाम् । (ननु यज्ञशब्दस्य वागमात्र वाग्विरात् तदनुवादेन विधीयमानानि द्रव्याणि प्रकरण स्येन वाद-ननुर्मादिरद्वयप्रधानायां इति पुत्रम् । अत आह—) 'यदनीयसाक्षादपि' इति अथ

प्राप्तमासादनमनुष्य वेदिनिवस्यते । अङ्गप्रधानहविषा वाचनमथप्रधानम् । तस्मात् तत्र (प्रकरणत्वात्) वाक्यादङ्गप्रधानमर्था (इह तु) 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति न विविधसूचते (येन तत्रत्युपदेन विधीयमानानि द्रव्याणि सार्थानि भवेयु) । न तत्र उद्वनासात्तर्जनयोरेकमुद्वननमित्यदिवाक्यं भवितुमर्हति । (एव तति) सत्या चेकनिययोगानुस्यूतत्वे ।

स्वेन स्वर्थेन स्वच-थो द्रव्याणा पृथगर्थत्वात् तस्माद् यथाश्रुति न्यु । ८ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति विधि प्रदेयानीति । अनुवाद प्रसक्तत्वात् । 'स्वयेनोद्धति', 'स्वाम्येणु श्रयमिति', 'अग्निहोत्रहव्या निर्वपति', 'श्रुतेन विविगति', 'कृष्णाजिनमुद्वरान्स्वाधस्तादपरतृणाति', 'शम्भ्या वा दशमुपदानि', 'प्रोक्षितान्शामु ह्यननुस्यूतान् न्यामयद्धन्ति', 'प्रोक्षितान्या हवतुपलाभ्या गिनति' इत्येन स्तौन स्तौन नास्तेनोद्वनादिषु प्राप्नुवन्ति । प्राप्ताना यत्नमनुवाद । प्रकरणमपि वाक्येन वाच्यते । यज्ञायुधशब्दक्षानुवादपरक्षे न्याय, न विधिपक्षे । गौमे हि च ऋगुपशब्द रक्षणादिषु । संख्याऽपि पाठमि प्राया भविष्यति । विस्वाद्यैवैतदुद्वननादिभि रक्षणादीनि प्रयुक्तानीति । भवति हि तत्र विधि 'स्वयेनोद्धति' इत्येवमादि । न तु यज्ञायुधानि वर्तनीतीति । तस्मा उद्वननादिषु वाक्येन प्राप्तानामनुवाद इति ।

दुष्— तत्रपविमन्वस्य स्वयेन (क्सेन इति मुद्रित पाठ) किमपि कर्त्तव्यमिति (आकाङ्क्षिते) यदा तरेण (उद्धति इत्यनेन) उद्वनने दत्ते (प्रशौकन प्रति) निराकाङ्क्षक्यात्राययनेत्यत्र आकाङ्क्षति । वाक्याद्येवा (स्वार्थाना) उद्वननादि प्रयोजनम् । प्रकरणेन श्रुत स्वच-थे भवेद्वा न वा । आयुधशब्दोऽन्त्याशुपेयस्य (शक्यत्वादिषु) प्रविद्धो लक्षणया (गौम्या पृत्त्या) स्वप्रादिषु वर्तते । तात्रापी साधनानि एता यधि इति । न च विद्यमाने विधौ लक्षणया न्यायः । अतः स्तुति नादनुवाद्योऽयम् । (अस्ति हि विधि यज्ञायुधानि धर्मार्ति इति । तेन स्तौतवत्तथा एतन्नवपभूतप्रधानम्

मान न धृक् विधित्वमर्हति, वाक्यमेदप्रवृत्तात् । सख्या चाऽऽशदनाभिगात्र ।

चोचन्ते चार्थकर्मसु । ९ ॥

भाष्यम् — अर्थकर्मसु चोचन्ते पुरोडाशादीनि, तावन्नि विकल्पेण तत्र यथे तत्र । न मण्युष्य, पुरोडाशादीना निरपेक्षणा यतिमन्वात्, स्फुट्यादीना च ।

एष या । चोचन्ते चायकर्मसु । चोचन्ते पारिधानीये कर्मणि 'आहितादिप्रथिमिर्हन्ति यत्रयत्रैश्च' इति । यत्र प्रथिवैरस्तत्र न मनेषु । तस्मादपि न प्रयत्नया नीति ।

दुष् — (अत्र भाष्यकृतेण अर्थकर्मसु आश्रयादी पौमीवादियमेषु पुरोडाशादीनि चोचन्ते तैरेण न विकल्पं वासिस्वाधेयमज्ञान्, न सम्यक् निरपेक्षविज्ञानात् इत्युक्त्वा पुन कर्माश्रयत्वं उक्तं परिधानीये कर्मणि पाठान्ना दर्शनं प्रदेष्टव्येन अत्रस्मरते ऋते । तत्र यदिदं पाठिस्मरणेन निरस्तमण्युष्यत्वं तत्र सोमन इत्यभिप्रायेण स्मर—) अणुभेदय विकल्प, विषयमधिष्ठानात् । द्वितीयेऽपि यत्रैरे (अल्पेन अत्रुपपत्ति । नमः । पूर्वपक्षे) 'मभ्यान् पूर्वाधीन द्विरपत्ति' इति (यत्रनेन) तात्पर्यात् होमम् शिष्टं चिदने । तेन यत्रमाने चयते । नैवेद्यम् । (कुत ?) मरणस्य अनिफलतात् वदन्वित् (सौर्षगादिभिः क्रियमाणे सति मर्यादीना) आसिर्वाचनान् स्पष्टं, यदुत्तरान्नोदरं जान् । तत्र यत्रपत्ता नोपपत्ते (स्फुटादिजातीयं हि द्रव्यं यज्ञात्मा । ज्ञान्यवसाने तदनुपपत्ति ।) अथवा देवतेदेगेन द्रव्यपरित्यागात् निरिच्छकानि । तस्मात् प्रति प्रयोगमुत्वायेरत् (एवमयोगोपयुक्तानाम्नीमनेन यत्रमानेन पुनस्त्वानायोगात्) । तत्राजरे, नियमाणो न तेष्वित् । निरिच्छकान्युक्तानुपपत्ता, निरिच्छकत्वदेव । (न हि निरिच्छयेन एरस्मिन् कर्मणि उपस्थेन शिष्टं कार्यं कृष्यति) । अथवा द्रव्यरूपे उद्भूते अरत् (अस्मिन्) सत् (द्रव्यरूपेद्रव्यात्) पूर्वं चक्षुष्यमण्युष्यं मरण निराण न तादृक् (निकल्पत्) इति दक्षयाक्ता नोप पत्ते । उदनागर्भेते तु न सिद्धिन् विकल्पम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १० ॥

भाष्यम्— लिङ्गदर्शनेन च, 'चतुर्दश पौर्णमास्या-नाहुतानो हुवते, न्योदसामवासायाम्' इति । तस्माद् व्युत्पाद इति ।

दुष्— [वाच्यं दुष्प्रमं चान्द्राभमीषादी पूर्णं मन्त्रे मुद्रितं । पर तत्रस्ते 'लिङ्गदर्शनाच्चेतिस्त्रमात्रि पति' इत्यवतारितत्वात् स अस्मिन् मन्त्रे आचक्ष्वक इति प्रतिमात्रि ।] ('लिङ्गदर्शनाच्च' इति ह्यत्रमात्रि पति) चतुर्दश न्योदस इति उभयत्र (पूर्वपक्षे चिद्वाने च) वृत्त्यम् । (कुत ?) न हि द्रव्यभेदात्तुतिभेद । एकभेदेतत्कारं अर्गैर्देवाहुति (करिष्यते) । नन केचि दातु । उदात्तिसाक्ष्यधारेण (पुरोडाशादि-) द्रव्येण साधितत्वात् (स्फुट्यादीनि) कर्मन्तर (कस्यवाति इत्यस्य वाक्यस्य कर्मन्तरमेव पूर्वपक्षे विधेय) आत्र तपि इति (मिदृ-) दर्शनं (उपपत्तिमिति । तदेतदेक देशितम् रूपमिति-) इदं नोपपत्ते । न हि द्रव्यमयोधा माशेष (वेचनामन्तरंय) कर्मात्ता भवति । नम्याद् यथा वक्षते । 'न्युरयत्तं तुशोति' इति शक्यगिषेपु सर्वहोमेषु चतुरस्रमत् (विहितम्) । तेषामपि दश दश द्रवाणि इत्येताद्युक्तानि होमयाभनानि (न व्रीहिस्तं वचिरमेपाणि, सःविचनानात्) । नमैवा प्रतिद्वयं द्रव्यं दाने एवमाणे नूनं चतुरस्रानि भवन्ति । होमे चैक चतुरस्रत् श्रुत्म् । तत्रदि एकस्माद् गृह्णेन, इतरेण साधनत्वा होमेत् । (यदि तदनुभवेन सर्वेणो गृहीत्वा हूयेत् तत्र चतुरस्रं शीयेत्) । तस्मान् तत्तत्पत्तये अन्य स्थिते याग एवैतेन चतुरस्रत्वेन । ननु नूनं गृहीत्वा सृष्टोप्यन्त वेदन्तेत्यात् । यथा तावन्त्ये दे चतुरस्रत्वे (सृष्टीया सृष्टोम्) । उपपत्ते । तत्र अमेमेशदन्वेन सः पदाने एवम् नियमाणे, इत्यस्मि (मरण) आत्मीयं चतुरस्रत्वं विधेयेन गृह्णाति, इत्यस्मि विधे येन तत्र चतुरस्रत्वयिषाणो गति । इह तु एकत्वाद् वषणं सः नियमाणे चतुरस्रत्वयिषाणोद्वयस्यते षोमदागवत् । स्यादुत्तिनहुत्वात् दर्शनं नोपपत्ते ।

ज्ञा— 'सप्तश्च कलति च' इत्यनुत्तम्य 'एतानि वै दश यज्ञयुक्तानि' इति श्रुत्म् । निमर

पधानयामहनिश्चैन स्फन्वतीना विभि, उत 'स्फन्वेनो-
दन्ति' इत्यादिवाक्यप्राप्त्युवाद इति शक्ये 'अर्थ-
वत्त्वाद्बिभर्षोऽप्यो वादमान ह्यनर्थकम् । यत्तदा द
प्रकरणादाग्नेयादियु वर्तते ॥ गौणेनायुधशब्देन
तत्रधाननया उत । स्फ्यादिद्रव्याणि योचन्ते
पुरोडाशादिभि सह ॥ समुच्चयो विकल्पो वा
स्यादिति प्राप्त उच्यते । य ह्यनास्यावशब्देऽपि
श्रूयते नवरा विधि ॥ विकल्पोऽपि न वैषम्यात्
पुरोडाशादिभि सह ॥ समुच्चयोऽपि नैवाध्वानिर-
पेक्षश्रुतेरपि ॥ 'यज्ञोत्पत्तिः सभरति' इति च
अन तत्श्रुतेन विधिना एकवचनत्वात् शेषोऽयद्युधना
दिद्वारा प्राप्तयज्ञतापन सायुवाद ।

सोम— यथा पूर्वं वत्शब्दनाशक्षेतेन न प्रति
येष एतन्निधि यज्ञायुधशब्दनाशोद्भवनादिमानसापन
मिति प्रत्यख्यनात् सगति । सूत्रार्थस्तु 'स्फ्यादि-
द्रव्याणि प्रथयेत् प्रथयेद्वीर्यं भयम् इत्यथा यज्ञायुध-
वाक्यावयवत्वात् प्रथयेत्वे च सति श्रान्तिपणश्रुत्यापि
प्रकरणत् प्रधानमात्रार्थानीति ।

यि— 'दद्य यज्ञायुधानीति हनिष्येन विधिं वा, ।
आयोऽप्यात् पुरोडाशे समुच्चयविकल्पे ॥ साधमुत्पत्ति
विष्टेन विरच्यदिर्न युज्यते । स्फन्वेनोदन्तीति यज्ञात्
नदन्तान् उच्यते ॥

भाट्ट— 'स्फन्व' इत्यायुधकथय धुनस्य यदा
युषावयवस्य तृतीये उदाहृतस्यैव साक्षात् प्रथमभूतमे
यज्ञोद्देशेन उदाहरणव्यापित्वात् यज्ञोत्पत्त्यायुधोद्देशेनैव
वा स्फ्यादिद्रव्यावयवत्वम्, इत्यथा समस्तवाक्य
वैयर्थ्यात्, पञ्चमस्य उदाहरणोद्भवनादि 'स्रवत्या-
वत्तम् । सम्प्रदुष्टागादिवाक्ये स्फ्यादीनामुदाहृताप्रथमे
सति आत्मन सद् विषयेन उदाहरणव्यवहारेण,
इति प्राप्ते, संभरणविषेकवाक्यत्वात् तदयथाव्येनापि
अत्रात्मन्यप्युद्देशे 'स्रवती वे' इति वाक्ये
विहितस्य आत्मन्यपि विहिततादात्म्यानुष्ठान, उच्यते
नादिक्रियाभेदेऽपि च दृश्यस्य समस्तस्यैकिकवाक्यथा
द्वयावयवयुग्मवत्त्वम् न प्रसक्तप्रसक्तवाक्यत्वात् युध-
वयो उच्यते अत्रावयवत्वात् पञ्चमस्यैव उदाहरण

नतसा स्फ्यादिविधावयवत्वम् । तदेतदथवादत्वस्य तृतीये
सिद्धत्वेन पूर्वपक्षोत्थानामाद्येऽपि क्षिप्यद्विधावयवत्वमिति
द्रव्यत्वम् ।

यत्न भावशरदिभिरिन्द्रियैः स्फ्यावाक्यस्य
द्रवदानेन विकल्पत्वात् पूर्वपक्षे परिधानेने कर्मणि
आदिनामिदमिदं हति यज्ञपानैश्च' इति यज्ञपान
परण्यकदाहानुपपत्तिरिति, तत् पूर्वपक्ष उच्यते नार्थ
पानाणा पृथक् सत्त्वात् तेषा च यज्ञपानव्याप्येऽपि
आयुधस्यैवाभवेन प्रयोजकत्वेन यज्ञपानत्वोपपत्त्या दाहो
पत्तव्येक्षणीयम् ।

मण्डन— ' होत वा स्फ्यादयो न हि ।' ६

शंकर— ' प्रदेय स्फ्यादि नो यज्ञैः ।' ७

● यज्ञायुधवाक्य सभरणविषयत्वाद् न तु उपात्त
याजोद्देशेन स्फ्यादिद्रव्यावयव दर्शयूगमात्तयो ।
भाट्ट ४।१।१० ७ यज्ञायुधवाक्यानामानुवादत्वात् ।
सा ४।१।१०-१०

● यज्ञायुधी यजमाना । " दहरिद्वदमसि भवति
विश्वि पचनम्, पानचवन विधायाः ' स एष यज्ञा
युधी यजमान अज्ञाता स्वर्गं लोकं याति ' इति प्रथम
शरीरस्य व्यवहिति ।" (भा १।१।१५ पृ ४)
" यत्तु प्रथमसिद्ध यत्नमुपयत्ताम्, ' स एष यज्ञ
युधी यजमान अज्ञाता स्वर्गं लोकं याति ' इति प्रथम
शरीरस्य व्यवहिति इति । तदुच्यते, शरीरस्य भागः ।
यस्य तत् शरीरस्य, नोऽपि तैरैवायुधैः यज्ञायुधी इत्यु-
च्यते ।" (पृ ६०) । भा १।१।१०

॥ यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगभेदात्
प्रतिपत्त्यं श्रियेत । १२।१।१९।१४ ॥

' यज्ञोत्पत्त्याया नहिस्तदुत्पत्त्या तदानीयोमीत्यत्र '
इति सोमे श्रूयते । अत्र यज्ञोत्पत्त्युपदेशे यज्ञस्य उत्पत्त
उपदेशे आतिशयात् उच्यते उपदेशे एतस्मिन् उपा-
यत् विहितस्य दत्तस्य बाह्य कर्म मोक्षकम्, अग्रण
मुपपत्तवत्, मूनाग्रास्येवम् इति । तत् प्रथम-
भेदात् आतिशयात्, उपपत्त्या अनीयोमीत्यत्र च
। यज्ञोत्पत्त्युपदेशे प्रतिपत्त्यं श्रियेत । नहि

प्रोक्तवत्तोरपमे इति मीमांसकमपीदा । तत्रापि तु
 त्रिभुवयात् फलकत्वकवाचीकरो नातीन कचिदनुपपत्तिः,
 परतु तन निशब्दत्वत् फलत्वं सिद्धत्वात् प्रतीयते
 यथा प्रथममन्त्रादी । प्रकृते तु प्रथम तापत्र इति-
 कारणेन त्रिषा प्रति विनियोगः 'अथ प्रतिपद्यते इवाह'
 इत्यादिना मनोकारणस्यै इदामवस्थाकृतेन विधेयत्वात् ।
 अस्तु वा त्रन्देशत्वत्प्रहृदयस्थ तत्कविकोपप्रविशिष्टो-
 पाह्वानमहातनस्यै इदामवस्थाकृतेन विधिः । सर्वथा
 नोपाह्वानं नाम किञ्चिदस्ति त्रियाहम्, यत्फले यज्ञपति-
 श्रुक्तिर्भवेत् । यावाद्युषि वायुपाह्वानप्रकाशानस्येव उच-
 चिचमनुष्योपाह्वानस्यैवाट्टापरिणामः ।

वस्तुतस्तु यत्फलापाह्वानस्य मन्त्राह्वानेन न तत्फलत्वं
 यज्ञपतिश्रुतेन मन्त्रे प्रतीयते, येन मान्यवर्णिकफलकम्पना
 शब्देन । नहि इदामवस्थास्य यज्ञपतिश्रुतिकर्तृमनुष्यो-
 पाह्वानमन्त्रेण यज्ञपतिश्रुतिर्भावते इति जम्बेस्वरत्तत्वात्
 प्रमाणान्तरमन्त्रेण प्रतीयते, 'ये यज्ञपतिश्रुतिं कर्तुं सम-
 र्थान्ते तद्वृता' इति हि तदर्थः । न च यो यत्कृतं
 समर्थः तदुपाह्वाने तच्चयते इत्यत्र प्रमायमरित, अतो न
 तत्रदस्य फलप्रतिपादकत्वम् । अत एव न प्रोत्साहनार्थ-
 रात्मनि, श्रुतिव्यभिचिन्तनानन्तर्येण प्रोत्साहनत्वमुपपत्तेः ।
 अनोक्तं वक्ष्यतिपूर्वेः उपाह्वानविधौपगतत्वेन उपावाचाः
 परापरत्वात्, अट्टापरिक्रमनविपक्षत्वेन अट्टापर्यत्वाच्च,
 एते प्रकृतप्रकृतकारणैर्यज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तद-
 ट्टोपानचेत्सुः । यत्रापि यजमानः न सन्धेयोरुपगुण्यते
 पर न गुणभूतः । यथा औदुम्बरीतमनानादियु, तद्व्या-
 श्रेयीत्यायात् । (३।१।८) प्रकृतप्रकृतोऽपि एकस्यैव ग्रहण
 न उपेयम्, यजमानस्यकारणानावावात् । तत्र का कथा
 अट्टापर्यप्रकाशमरिपयभूते यजमानविधिः । अत एव
 यत्र यज्ञमानस्य मन्त्रसंग्रहयुगुदिप्रकृतोपगुण्यत्वेन प्राधान्य
 यथा सूत्रसंग्रहो' आदाश्लेऽथ यजमान 'इत्यादौ,
 यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमानविष्णुशब्दाननात् तस्य
 प्राधान्य यथा 'आयुशो अंतः' । अह ते यजपति प्रथ
 ताम्' इत्यादौ, एतौमयमपि एते उह । तदिदमुच्य
 'विष्णुस्यप्रकृतोऽपि' इति प्रकृतप्रकृतस्यैव ।

मन्त्रद्वयम्-- 'नहि ममेद् यज्ञपतिस्त्रिपाशम् ।'

शंकर-- 'न यज्ञपतिश्रुतेऽपि ।' २२.

● यज्ञपतिवत् । यथा 'य इमे यजमानात् ये च
 यज्ञपति वर्णान्' इति यज्ञपतिर्मन्त्राणाणा रौतुणां प्रक-
 तासो न स्वार्थे वीथिते इति अविकारेण प्रमुञ्चते ।
 न सर्वान् यजमानान् प्राति आहत् । भा. १।०।१
 २५।५१.

● यज्ञपतिश्रुतस्य श्लोपाह्वानमन्त्रगतस्य बहुपत्र-
 मानके विकारे गौह, अष्टमनेताथैकत्वात् तस्य । भा.
 ५।१।१३।१०.

● यज्ञपात्राणि आ अन्तात् (याचन्तीन्) धार-
 पितवानि । १।१।११।३४-४२, ४५, ● यज्ञ-
 पात्राणि यजसञ्चयेन हि धाराणि मवन्ति । भा १।।
 ३।१३।१०, ● यज्ञपात्रैः 'आहिताग्निमग्निर्भवेहन्ति
 यज्ञपात्रैश्च' । ६।६।६।३४, ● यज्ञपात्राणां अग्नीना
 च परिष्कनीये यर्मनि प्रतिपत्तिः, यजमानस्यरीरे निष्के-
 पणम् । १।१।३।३।३४. ● यज्ञपात्राणां दन्त्यस्य
 नियमः । भाट्ट १।१।३।३.

॥ यज्ञपात्राणां पार्ष्णं आधानमारभ्यैव ॥
 प्रकृत्यर्थत्वान् पौर्णमास्याः क्रियेरम् । १।१।३।
 १४।४३ ॥

भाष्यम्--एत स्थितमपवर्षमित् । अन्तर विन्ता-
 न्तर मित्ते (सूत्रदेने) । यज्ञपात्राणि धारयितव्यानि
 श्लुक्तम् । तत्र चिन्त्यते किं पौर्णमास्याः धारणस्य धारिप-
 तयानि, अत आ अग्न्याधेयात् इति । किं प्रथम् ?
 पौर्णमास्याः धारणस्य धारयितवानि इति । कुतः ? प्रकृ-
 त्यर्थत्वात् । इमानि पात्राणि अतारम्भोक्तवान् दूर्ध-
 धूर्णमास्यार्थानि । तनेयानुष्यनि । उपपत्तिप्रकृति च
 धारणम् । तस्मान् पौर्णमास्याः धारणस्य धारयितवानि ।
 अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधाय तानि धारये-
 म्मरणस्यानिमित्तत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्-- न वा पौर्णमास्या धारणस्य धारणम् ।
 किं तर्हि ? अग्न्याधेयात् । कुतः ? अविप्रतिषेधाय ।
 यत्रपि पौर्णमास्या निश्चितानि चोद्वेगा यजमानाहृदिः प्रु
 प्राप्नानि । तत् प्रमुनि धारणमात्रेण विप्रतिषेधो मरति,
 मरत्स्यानिमित्तत्वात् । अह् पौर्णमास्या यदि गार्ह-

इति सम्ये मुन्याद्यद्यमने लौकिकाम्येषमया तन्मैत्र
 प्रत्येविरथाच । आपानोत्तर हि आहितिगिनानम्
 आहितिगिनानम् इदं दुष्यथायंतया श्रुतं नत्र मुन्याद्य
 पानापूर्वनिष्ठिप्रस्थामावेन कर्मण्याममनेऽपि, इति सम्ये
 आपानप्रयुक्तपूर्वनिष्ठिप्रस्थामावेन नारणलेन अपगमन्य
 त्यागे प्रनाशानाम् ।

रह्युत्तरं एव पानैरपि दाह इति गक्यते उक्तम्,
 आपानसम्ये एव पात्रोत्तरं च समाचरन् । तथा यत्र
 करणामावेऽपि यथायुक्तपादानामनेन पुरोडागवकपात्रव्य-
 च्छाद्यत्तोररथे । अत्रो दाहवैगुण्यार्थं पात्राणि क्षण्णीया
 नीति न कथे अनिसर इति सिद्धान्तिरुदेति ।
 सिद्धान्ती तु—यत्रपि मरणम्यानिपतक्षणात् पानाया
 धारणं भवेत् । तथापि यो नाम प्रयोगोत्तरमले रमणी
 यानि नमानि पात्राणि एमेन गत्येच्छवसोः पुरोडागेना
 म्योपात्तेऽपि न वक्षिरोप स्वात्, दाहस्य पुरोडाग
 कथयत्तयेन ये वैक्षिपि यज्ञपत्रेवपत्ते । अत्रो दाह
 प्रति पात्रोत्तरं भावेऽपि 'दग्धिणे हन्ते जुष्टमासात्पदि
 दग्धिणो आह वनैवम्' इत्यावात् नानि पात्राणो
 सन्नापरैरानामापात्रानस्य प्रतिपत्तिस्वामये दहतु
 गेनेन आ अत्र चामम् । वस्तुतस्तु—तदुत्तरेण आ-
 शरयोऽपि इच्छातोनापैरि करान्तरणेन वैगुण्यता
 पन सर्वप्रामेन नामाडनायप्रतिपत्तुपत्तोऽग्निरपि पक्षे
 सर्वस्मैव कानैक्ये प्रमाणात्मा । अत एव वर्णनीयम्,
 यज्ञपात्रामपि पात्राणामाधानप्रकरणे उपजानामाधान-
 द्रव्यगण्यारणकाले एव 'वक्षिपे वैगुमि सह इति
 मानद्वित्तन आरण्यकाले मूपद्वित्तनस्यत्तु उ-
 च्यते च भवेतेवेषादानम्, आगतम् तु तेषामेव प्रति-
 पत्ति । न चैत्रमाम्योत्तरं प्राक्प्रथममितिभ्यो यजमान
 मरणे पात्राणोत्तरमुक्तं तागास्यद्वान्प्रतिपत्तनापत्ति ।
 अतुपयुक्तरेऽपि आशर्येयगार्थेशुवाचस्य यज्ञमावेऽपि
 प्रतिपत्तिरपि यज्ञात् । वस्तुतस्तु, दैव्यप्रतिपत्तनुपयुक्त-
 र्यादासाद्यत दाहोपवोशियापात्रिच्छात्रकथनक उपरोत्तर
 माण्ड्यकृत्कर्मपि त्वदशरिपयवेऽव्यसात्तयेपत्ति ।
 अत एव प्रतिपत्तिसीय आश्रयिष्येऽपि एतेषुपत्तौ, न
 नैदिने इगणी ज्ञेयम् । अतयेव प्रतिपत्तौदिशानिरिक्त

स्वैराहम् । अत एव यजमानेषुपत्तुत्वेऽपि वदुत्तरमा-
 धानोत्तर वा मरणे पारलौकिकफलिकदाहोपवोमिनेय
 मानमिति ज्ञेयम् । न इत्य प्रतिपत्तिमानस्मरम्,
 उभयत्र दहायत्तयिरोपेण उपरोत्तरमाण्ड्यकृत्कथन्यपि
 अग्नीषाठम् । अनिसरिःमैत्रादेय न आधातकाले
 तत्रप्राकृतजनानामिव तत्तद्विद्वानिस्तोपकालेऽत्रादय
 प्रमाप्तिरवापाणमपि आसादनम् । नेवा पर प्रयोगमेदे
 अनिसरो भित्तकालमावात् ।

यत्तु वैद्वतपात्राणां विद्वत्किशोमाम्य एव यजमान
 मरणे आवात्तन्, न तु प्रयोगवद्विभूतमरणेऽपीति
 नारायणवृत्तिरारैषोक्तम्, तन् प्रमाणभागदुषेयम् ।

मण्डन—'पात्राणां स्वादास्यं सर्वकाले ।'

प्रवर—'आजन्तात् पात्रघानिस्त्वियम् ।'

ॐ यज्ञपुच्छं—'अनुयाजादि उद्वर्याकीयत'
 अग्निषोमानी भवति । कु ३।१।१९।१९

ॐ यज्ञायधीय एवर्तिम् । भा १।२।१२८
 वर्षे ३ ॐ यज्ञायधीय नाम वक्षिपुमि निजितरूपाया
 वायवायु कुरु एक्षिपुस्तोमयुक्तं गातवम्, वज्रवचं
 क्षमेन । चि २।१।१२ ॐ यज्ञायधीय नाम आशाने
 गात्री । भा ३।३।१०, ॐ यज्ञायधीय नाम अग्नि
 क्षेमे वृद्धीरगने अन्ते गीयते । त्रि ८।३।५,
 ॐ यज्ञायधीय नाम 'वेतिषेगे गीयते । योनिगादे
 व सामगा 'गापीरा पित' इति गाथीन ।
 प्रयोगे तु 'आवीरा फीरा' इति गातवम् । ब्राह्मणेन
 निषवपूरक 'ऐर उरुतोहावे' इति विधानम् ।
 १।३।१८, ॐ यज्ञायधीय नाम वृद्धी—सतोवृद्धी
 उरुत्तरं कुरुदासने मृत, प्रथमन नवनी—वदुत्
 हवत्तनुत्तमक वृद्धीरखन गीयते । एक्षिपुश्च
 स्तोमस्तन । 'यज्ञायथा यो अग्ने' (उक्ता
 ७०२) इति वृद्धी, 'ऊर्जो न पात०' इति अतो
 वृद्धी (उक्ता ७००) । त्रि ९।२।६ वर्षे ३,
 ॐ यज्ञायधीय नाम 'यज्ञायथा यो अग्ने' इत्याश्रय
 कीपु कुरु गीयते । २।२।२०, ॐ यज्ञायधीयेन
 अग्निषोम गतिष्ये । २।१।२२ ॐ यज्ञायधीये
 गिरावत्स्य उपादेन वाच 'वेतिषेगे । ९।१।३८।

बुद्धेति । अथ सामान्यविधिः नृत्तये । ॥ ५. १५. ।

० ' बहून्मे प्रथमे देवताः समारचति, प्रयाजभाज एवैतान्त्वं करोति ' तत्रथा श्रुतिः सर्वेण भागी भवति एवं तदर्थमाग्निं देवताभूमिनीः करोति । प्रयाजविपयिना कौपीतकिभूतिः । संकल्पः २।१।२. ० ' यदेकवा बहू-
यात् दधिहोमं कुर्यात् ' इत्यनं दधिहोमं. वर्मनाम्नेयम् ।
'शाडीयाक', अष्टकाः, अग्निहोमम्, नाग्निहोमः इत्य-
दशो दधिहोमाः । नाम वाक्ये दधीरूपो शुभो विधी-
यते, ' दधिहोमो यथाभिक्रम होमस्ययोगत् ' इति । वि.
८।१।१. ० ' यदेवाद्ः पौर्णमासा इति. ' इति वाक्ये
पौर्णमास्ये इति. अग्निहोमोयत्पुत्रोत्पत्तये एव नान्यत्, इत्येव
सोमादुरवर्णः । उवाचुषाशान्तमग्निं अग्नीषोमीयं सोमात्
प्राष्टं न कर्तव्यं प्राज्ञाणेन, परतु प्राज्ञाकर्म्यं वैष्णवं कर्तव्य-
मेवेति न तत्सोत्तर्यं । दर्शपूर्णमासयोः ॥ भा ५।१।
६।१९-२१. ० ' यदेव तृतीयं ज्योतिस्तदेव तेना-
प्यते ' इदं आहवनीयं प्रकृत्य भूतपत्तर इति पूर्वं. पक्षः ।
तृतीयज्योतिः.वद औत्तत्वेदिकाविपर इति विद्वान्तः ।
संकल्पः २।१।२.

॥ यन्वायं जायते यरमात्तस्मिन्त्वत्पतिविस्रतीति
न्यायः । यथा — ' मृचिकत्वा चयन्तते पट. स्वर्गे
आहृत्तृतीयकम् ' इति वैदोयिकाः प्राहुस्त्वथा नैयविका
अपि । इति । साहस्री. ९०८.

० ' यन् किञ्चित् सोमस्ति तेनाकन्य यन्ति ' इति-
यत् । अत्र यथा प्रतिपत्तिर्न स्वीक्रियते तथा ' स्वस्था
पशुमन्ति ' इति पराशरान् प्रतिपत्तिः. पूर्णपक्षे । सोम
स्तिरे तु अनाश्वपदे गौश्वान्तेवैश्वोमिणा तदग्नी-
कर्ममित्युक्तमेव (५।२।८ इत्यत्र) इत्युक्तः । आहृ-
त्तृतीयकम् ॥ ० ' यन् ब्रह्मैतुर्दोनि वाचिष्टुर्न दारुमयेन
होत पश्मिन्पूर्वव्यापे ' । साकप्रस्थापीवे इदम् । संकल्पं
१।१।२.

॥ यन्तृत्तकं तदनिद्वामिति न्यायः । इत्तर
कार्यम्, अन्यभावं इति यावत् । तथा च कार्यमानन्तरोत्पत्तेः
प्रागस्त्येन प्रावभाजप्रतिशोभितत्वात् प्रागप्राजप्रतिशोभित-
पटितमित्यवन् । एतस्य प्रागभाजप्रतिशोभितेऽपि भाव-
यत्तदभावात् व्यभिचार इति तर्किकाः । वेदान्तिमते तु
मी. को. ४०।

व्यंस्व्यापि नाद्यान्युपमेनेन न भावस्तु निनीणीयमिति
नेटः । साहस्री. १९१.

० यथायात् इत न तन् चोदकः प्रावयति । भा.
१०।७।८।२३, ० यन् बुद्धी (विशेष्यत्वेन) एगिहित
वर्द्धित (प्रमाणं) इत्युक्तम् । ८।१।१०।३३-३४,
० यन् विरमानं न दृश्यते, तदर्थनाय यत्नः कियते ।
यथा घटं न पर्यामि इति प्रदीपं करोति, न यदापिपण
न पर्यामितीति । ७।२।१।२०.

॥ यन् यत्नं कृत्यते वर्द्धिषीयते इति न्यायः ।
अनेन अप्ययनरत्येधान्यपि निपरिप्युक्तमन्त य इत्युक्त
प्रहारायने उपोदत्ते । साहस्री. ७६६.

० ' यदाति भूतलादे घटादि तन्म्यक्ष्णीयमाणम् ।
योऽथी प्रमापविगृह. प्रमाणविपयेऽपि शोऽभाजः ॥ '
श्रुजु. ४ ९४.

॥ यद् दृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽननुमूर्तं कदापि
नेति न्यायः । स्वप्नेऽप्यम् । साहस्री. ९७४.

० ' यत् तु.जेन समिद्धं, न च ब्रह्मनन्तरम् ।
अभित्तापोपनीनं यत् बह्वन् स्व.पदास्वयम् ॥ ' इदं न
तद्व्ययम्, विशेषणवत्प्रत्ययवाक्यार्थमाणात् । किन्तु रत्तरूप-
वथनमानम् । विशेषणतु द्वयेनापि हि साधारित्यनु-
वैस्यम्यमश्च ब्रह्मा मुत्तरतायान्तराति रत्येनमृष
रथ्यते । तद्धि तु रमिभयम्, इदं तु न तथा । एव
साकारित्वात्साहित्येन कर्त्तव्यविप्रमाणभावात् शनु-
कतापहायदिशुन्नाप्यत् । इदं तु अर्थतादादिप्रमाणतो
वर्षाण्यवत्तत्ताभोग्यवत्तक प्रमितम्, न कर्मभवे अपहाग
दिशुन्नाप्यत् । तथा इदं अनन्तरं अर्थव्ययं सतत
वर्षाण्यवत्तम्, इतरत्तु न तथा । किन्तु श्रुतु गोपरादि-
तावत्तथा अनन्तरम् । एतदिदं अभित्तापमेनेन स्व-
नीत उपस्थितेन सकृच्चन्वनमितादिविपयकपेक्षम्, इतरत्तु
विषयपेक्षमेव । पक्ष, इदं प्रवृत्तान्तेपशाभित्तापमानेन-
नोतविपयम्, इतरत्तु प्ररनोपनीतविपयमिति । अत्र एव
आहृत्तृतीयकरणे ' व्यक्तार्थे. सर्वनाम्नानामिति न्याय-
म्यवयम् । न्यपूर्वदेवतास्तस्य सममाहूर्त्तनरिपु ॥ '
(१।३।१।३० ५. २९७) इति, वैश्वान्तमन्तरिणासा-
वर्षे तदुक्तदृष्टान्तपौषगोत्रत्यर्थे ' नार्थशाभ्यन्दिनादि-

निर्मिध्रुवसन्निः' (ना. पृ २१९) इति
 वार्तिके निर्मिध्र-सततिपदाभ्या आहृतीयविशेषणार्थं
 एव सर्वांशत्पुनरुक्त्याप्यमुक्तौ । तद्व्याख्याने माह-
 सोमेश्वरेण तु 'केचन्मेव सुप्तं इत्युक्तेः दृष्टामिध्रव-
 मेव स्वर्गैस्वामान्पोषणं भूतान्तेनोक्तम्, मतस्तिस्व तु चिर-
 काहृताभ्यं दुःसामिध्रव्येनैव आशिष्यते' इति वदता
 भवौष्ठिकमुपविशेषपतिपत्यर्थं वदुपात्त इत्युक्तमिति ।
 साह. पृ. ४८-४९

ॐ यन्निवृत्तमद्वस्तु सदुत्पत्तिमद्विपीति न्यायः ।
 'युवं क्लम मृतस्य च' इति मयवशाकथमस्मिन् न्याये
 योज्यम् । साहस्री. २६२.

• 'नन् पशुर्गालुपट्टन०' इति मन्. निमित्त-
 विविक्षणः । साह. पृ. ६५. • 'यत् पूर्णं तन्मु-
 ध्याणा०' इत्यादौ विधिरनुवाहो वा इति सप्तये, अनुवादः
 इति सिद्धांत च्योनिष्टोमे । भा. ३।१।३।१।१

ॐ यद्यथा पचन्ते तस्य तथात्वं भाति मानवः
 इति न्यायः । यत् शुक्राद्यादि यथा वेन शक्तिकादि-
 न्येषे वर्तते, तस्य तथातय शुक्रादिरूपस्य प्रमाणतः
 स्रुततीरवर्णः । उक्तं च- 'यथा यदन्ते तस्य तथात्वं
 भाति मानवः । अन्यथासा भ्रमेणेति न्यायोऽन सार्व-
 नीतिकः ॥' इति । साहस्री. ५६१.

ॐ यद्यदा यत्करणसामर्थं वचसा तत्करोतीति
 न्यायः । यथा- 'सामग्री स्वर्गार्थं (कर्तुं) समर्था'
 इति । सामग्री करणकमुद् इत्यर्थे इति तत्र बोधे ।
 साहस्री ६९६.

ॐ यद्यदा यत् करोति तसदा तत्राऽऽसमर्थ-
 निधि न्यायः । यथा हि- शिलवाकल्पगद्दुरे इति
 उवंदंनगमदो बोधे । साहस्री. ६९७

• यत् यस्मान् प्रतीकते तत् तस्य वाच्यम्, यथा
 गोरुद्रस्य गोरुम् । सीम्न्या • 'वज्रोभ्या वदुस्यो-
 र्गापी' । इदं ताल्य (ऐ) आशी भवति । योऽव
 आशीवाच्यस्य कः इत्यस्यार्णवरोन वर्तप. न तु
 येनियद्यात् । 'कथा नश्चिन' इत्यत्र 'कथा' इत्यक्षर-
 द्रव्यस्य. वायो भागः । 'नश्चिन आधुवा' इति

द्वितीयो भागः । तत्र 'श्चि' इत्यक्षरस्यः इत्यो
 वृद्धसदृशत् ए भवति, स च सव्यक्षरस्य
 विशेषेण 'आइ' भवति । परतु 'कस्तवा तथो
 नराना' इत्यत्र 'सदाई भ्रदाना' इति न कर्तव्यम् ।
 विष्णु 'वशाई तुणाम्' इत्यत्र कर्त्तव्यम् । वि. १।२।१५.
 • 'यद्वैतद्विशेषेण स्थितं क्रमयशादुभौ । प्रत्य-
 यार्थं मह ज्ञूत प्रकृतिप्रत्ययवर्धित ॥' इति न्यायेन
 (ना. पृ. ९०२) कर्तुः प्रथमस्यपि वाच्यत्वक
 आगमिस्तथा दर्शनीयत्वात् (व्याकरणमते) । सु. पृ.
 १४१७.

• यद् विशेषप्रवचनार्थे तदैव श्लोतव्यम् । धा.
 १।१।१।१२० पृ. ३५१. • 'यत् सप्तदशवतीमुप-
 दधाति०' इत्यादिभ्रुतिः, धानवाक्यपूर्वकमोहनचारमूल-
 भूता । एतेन परिगृह्य इत्येण अति इति भ्रुतव्यः ।
 सु. पृ. २१४. • 'यः अमावास्या पौर्णमासी
 चानिवातयेत्, अग्रे पथिद्वयेऽष्टावशाल निर्वपेत्' ।
 अथ विहितानमितिभक्तपुत्रवर्षाधिकार्यविधि । बाह.
 पृ. १५. • 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत्, सोऽ-
 नायास्यावा पौर्णमास्या ना' इत्यत्र मुच्येव पूर्वणि,
 शेषायास्तु अपत्रपे. । न न वीक्षणीया पूर्वणि, मुच्यशा-
 श्वेतस्य इति । प्रथमदोषयो. प्रथमस्य प्रायश्चात् । वि.
 १०।२।१५, 'य इष्टया' इति वचन (यथा) साङ्गानि
 क्रमणि अमावास्याकाल प्रति उवाचदान इत्येकश्लोकात्
 समसत् युक्तं यत् आग्निदेहिकं त्वहकालत्वं चावने, न तथा
 चाग्नान्म्यस्यकमेधोयेषिणु । इति श्रौतसूत्रः । शा. ५।१।११.
 • 'य इष्टया' इत्यन्वयैवावचनेन यथा पौर्णमास्यादिनात्विध-
 नात्, इतराणा (विद्वतीना) इषीना त्वहकालत्वं एव
 प्रातपरिभाष्यविधानात् सप्रकल्पता कि न स्यात् अत
 आह पूर्ववशी । सोम ५।१।११. 'न इष्टया पशुना०'
 इति वचनेन विद्वतीना वीरवेन प्रात 'प्रहनात्प
 वाच्ये' । वि ५।१।७, • 'य एतेनानिष्ठाऽया-नेन
 चैत' इत्यत्रान्यदन्वेन अपमिष्टोमादय. संस्था,
 एषाहः, अदीना, यथापि, चेति अतोपाः सोम-
 विद्वयो यदन्ते । ५।१।१४.

ॐ य एतेनेत्वग्निष्टोमः, प्रकरणात् । ५।३।
१३।३७ ।।

‘एष वाच प्रथमो ब्रह्मो ब्रह्मनाम्, यन् ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वा अघान्नेन गन्तेत यत्पलाभेन सत्तापते, प्र वा सीयते’ इति ध्रुवम् । यशाना मध्ये ज्योतिष्टोमः प्रथमो यश्च । यः ज्योतिष्टोम अहृत्या अन्य याव प्रथ-
मन्तुर्वाग् तेन तथा कृतेन यत्पर्यं गते पतनमेव ग्यात् अथवा प्रसीयेत् मरणं स्यात् इति श्रुत्यर्थः । अन भुवौ ‘य एतेन’ इति एतच्छब्देन को यावो यश्चता इति विचारे सिद्धान्तमेवाह । य एतेन इति एत च्छब्देन अग्निष्टोम एव उक्तः, नाम्नः कथित् । प्ररणात् । अग्निष्टोम एव हि प्रकृतः । प्रकृतवाचक च सर्वनाम । तथा च अग्निष्टोमर्वायश्चमेतद्वचनम् । वाक्यार्थकथनार्थ-
मेव सूत्रम् ।

लिङ्गाच्च । ३८ ।।

लिङ्गान्ते हेतुत्वन्माह । चकारः स्तुचये । लिङ्गात्
अग्निष्टोमपरः एतच्छब्दः । उक्तवचनस्यैव वाक्यशेषे,
नवत्यधिकशतपरिमिताः ज्योतीषा ऋचः उक्ताः । ताश्च
अग्निष्टोमे एव भजन्ति नाम्नन् । वाचसोपनिषत् ‘एतन्
नवतिपठ (१९०) स्तोत्रीषा’ इति । सम्बालपचिन्म
भाष्ये एवमुक्ता-‘निष्ट्वा परिष्वगमान एत च नव ऋच ,
पञ्चदश भाज्यानि चत्वारि, सा एकोनसप्ततिः । [१-
(१५ × ४ = ६०) = ६९] पञ्चदशो माष्यदिनः
पचमानः, तेन चहुरशीतिः [६९ + १५ = ८४],
एतद्भागानि पूज्यानि चत्वारि, सा अष्टपष्टिः चतुरशीत्या
माह द्विपञ्चाशच्छतम् [८४ + (१७ × ४ = ६८)
१५२] । एतद्दश आभ्यं पचमानः तेन पष्ट्याधिक
शत नव च [१५२ + १७ = १६९] । एकविंशं
यज्ञपरिवीच तदेकम् नवतिपठ [१६९ + ११ = १९०]
अग्निष्टोमस्य इति । के.

७ ‘य एतेनेत्वग्निष्टोमः, प्रकरणात्’ । ५।३।१३।३०-
३८ ।। ‘न प्रथमयज्ञे प्रहृन्व्यात्’-प्रत्नेनस्यस्येव
अर्धयोषोपपत्तो अतिरिक्तवार्तिककल्पनाया प्रमाणाभावात्
प्रथमस्यस्य च अग्रहृत्प्रकर्णविषयत्वावित्वात् अत्र

प्रयोगपरतावगतेः, यज्ञस्यस्य च हृत्तण्यप्रयोगपर-
त्वम्, प्रकरणात् ज्योतिष्टोमरूपव्यपत्त्वमेव वा अङ्गी-
कृत्य प्रथमस्यस्येन ज्योतिष्टोमप्रथमयोगोऽभिधीयते ।
न च अग्निष्टोमस्यस्यज्योतिष्टोमस्य वाऽभिद्वन्द्वत्वात्
अतिरानस्यस्यस्यस्य च वचनत् । भाट्ट. ३।३।२.
७ ‘य एतेन०’ इत्यनेन अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमस्य
वादः । भा. ५।३।१३।३७-३८. ७ ‘य एतेन
अनिष्ट्वा अघान्नेन’ इति वाक्यं पूर्वमग्निष्टोमस्य
वर्तयतामाह पश्चाद् गवाचीनाम् । वा. ५।३।१४।३९.
७ ‘य एव विद्वानग्निं चिनुते’ इति चयन अग्निद्रव्य-
संस्कारः । वि. २।३।१०, ७ ‘य एव विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते’ इत्यादि विद्वान्वाच्य अनुवादक न कर्मा-
न्तरविभाषकम् । २।२।३. ७ ‘य एवं विद्वान् काम-
देव्यं गावति’ इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्वेव । वा.
३।३।२।९ वृ. ८।३. ७ ‘य एव पदाना प्रतिपत्तौ
प्रतिपद पाठ.’ इति महाभाष्यप्रयोगान्वायेन साधूना
प्रतिपद पाठ नाम्न्यस्यति । सु. वृ. २६३.

ॐ यः कल्पः स कल्पपूर्वक इति न्यायः ।
एव हि सप्तस्यस्यनादित्वात् इन्द्रस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो
गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्तुत्वोपदिशादीनि भावः ।
‘यथापूर्वमन्व्यपत्’ इति श्रुतेरिति । साहस्री.
५७१ .

७ ‘यः कामयेत, प्रयेय पृथग्निं, दपन्त्या जाये-
वेति, छ एतामात्रि यज्ञामादित्येभ्यः कामायाऽऽहमेत’ ।
अन नृदैकत्वेऽपि एकस्मिन् पशौ गौत्रत्वात् विधाति-
गण्ये नाम्न्यः । एकत्वनाम्नश्च मेघपतिवत्तः (ए-
वदितमन्त्र.) द्विवचनान्तेन विकृतो प्रहृत्प्रविन् । वि.
५।३।१३. ७ ‘यः कामयेत वीरो म आकाशेतेति
स चतुर्होत्रं लुहृत्वात्’ अप विशेषनिधि. पुक्यार्थः ।
आल वृ. १५ .

ॐ यः कारयति स करोत्येवेति न्यायः । कार-
यितुः कर्तृत्वमिति । यथा राजादिर्हि भूपैः सुरादिक
कारकं स्वयं करोतीति प्रसिद्धं तथा प्रहृतेऽपि ।
साहस्री. ५४ .

ह्यु य कुरुते न मुडके इति न्याय । स्पष्टार्ण । साहस्री १०७

हु यश्चाद्यार्थो न स चोदनार्थ इति न्याय । अस्याय - य श्रुतायनातरावश्रया सम्भते, न स वेदार्थ इत्यत्र । नातीयकनेत्यस्य सवधिरूपकतयेत्यर्थ । उचरस्वाम्युक्तिरुक्तोऽय इति (११२।१।११) । साहस्री ७८३

• यश्चोमोर्दोपो नासौ एक एव निवर्तयति । भा ८।३।३।७, • यश्चोमोर्दोपो नासावेकस्य ष्य । ८।३।३।२४, • यश्चोमोर्दोपो न त्पोकश्चोयो भवति । ६।१।३।२०

हु यश्चोमोयो समो दोपो न तेनेकश्चोयो भवतीति न्याय । यश्चोमोयैव यश्चोमोयैव यौ नाति रित्तश्चोमोयैव अवकल्पते इति सर्वदर्शनसप्रदे पाणिनीयेऽभिहित । साहस्री ७२३

• 'यश्चोमोयो सतो योप परिहरोऽपि वा सम । नैक पर्युयोच यन्मादगर्ध्वनिचारयो ॥' इति याप । 'तन्मायश्चोमोर्दोप' शेष सभनम् । श्रौता उपनये २५० • यश्च यश्च कर्ता, स तन व्यपदिशत, यथा पाचने ताव इति । भा १।१।२।२ • 'यो नाम ननुमन्वत् कश्चावाति भण्येत् । न क्रतोस्तस्य वैशुष्य यथावोपितस्मिदित ॥' पुरुषार्थाह्वनदने उ • 'यो नाम' इति कश्चात् तत्रोर्ध्व वैशुष्य किन्तु पुरुषस्य प्रत्ययसमाप्त इति प्रतिषेधप्रतिषेधयो एव-कल्पमेवापि कश्चिन्नये । सोम १०।८।७ • य एते चोर्दो, स इति कर्तृपदस्य सव्यमान इति कर्तृयत्ना प्रति प्रवानम् । या ७।१।१।२ • 'यो ब्राह्मणपाशुरोत्, त शानेन शानकृत, यो मिहनेत् स्युषेय, यो लादिता ह्युर्धात् यावत् प्रकच्य पाम्द सप्तरीवात् तावत् सप्तम्यम् सुर्मौ नैक न प्रवानीयात्, तन्मात्र ब्राह्मणपाशुरोत्, न ह्य्यात्, न लोहित उयात्' अथ यश्चो व्यस्त्यारूप प्रतिषेध । बाल-पृ ३५ • 'यो ब्राह्मणपाशुरोत्' इत्यादि प्रतिषेध सप्तरीवात् । स च पुरुषगतनरव्याज सनीति

न तु ननुगत । वा ३।१।६।२७. • 'यो मास, स नवस्तर' इति कश्चात् माम गीण सवस्तर । वि, ६।७।२३

हु यो यद्वृषति योज हि लभते सोऽपि तत्कल्पमिति न्याय । स्पष्ट । साहस्री ७२६

हु यो य प्रति सेव्य स तस्माद्भिन्न इति न्याय । तत्र तथाहि अनुगतेनापि ज्यैश्वर्योर्भेदोऽव सीयते । परमेश्वरो जीवाद्भिन्न, स प्रति से यत्त । यो य प्रति सेव्य स तस्माद्भिन्न, यथा पृत्साद्ब्रह्म । साहस्री ७१०

हु यो यस्य प्रमद्धे लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणीति न्याय । तत्रमा- उपायव्यस्य धियो या-ननुत्पानि गत्वाऽप्राप्तनादीनि लभते, एव प्रवृत्ता तरेऽपि षोध्यम् । अथ 'स्थानिकदेशोऽनुरिणी' १।१।५६ इति सूत्रभाष्ये स्पष्ट । साहस्री ८३२

हु यो यस्य भिन्न न हि तस्य दूमिति न्याय । स्पष्ट । साहस्री ९८०

हु यो यत्रिरूपितसासिद्धिकप्रकाराक्रान्त म तत्रिरूपित-तज्जातीयविशेषणाधानविशेषसतानक इति न्याय । अथ पर्यायपरिपाटीयमे विस्तारो निरूपित इति निरूप्यते । साहस्री ८२५

• यो चश्चिरोपत्त येषक म तद्गोषक इति श्रोत्रदो-यानिर्गन्तम् । सु पृ १६३६ • यो याम कर्ता स एव वायव्यलोका । यवमानस्य च प्रयोक्त तथा साकर्तृत्वनस्येन । साक्षात् त्वायमान यवमानेन कर्तृ य इत्यत्र कर्तृत्वमिह । वि ३।७।८ • 'यो वा अयस्यायस्य प्रयेण' इति यवमानेतरावयवतुर्कीर्तने निन्देयम् । सूक्तं ३।१।१ • 'यो विश्वस्य स नैकत' इत्यादि पशुरूपास्ययो विधित्तुमदो भा इति मध्ये अतुवाद् विद्वान्त । भा ३।७।३।१२, • 'यो वृष्टिशमो, योऽजायनायो, य स्वर्गमाप्त, स सोमरेण इत्येत । हीप् इति वृष्टिस्वाम्य निघनं वृष्टात्, ऊर्ध्व इत्यत्राप्रामाण्य, ऊ इति स्वर्गनामाय इति । तत्र किं शीभर वृष्टादेर्निमित्तं हीप् इत्यादि अथ वृष्टेर्निमित्तं अथ सोमरे एव निघनविशेषवत्तथा इति निचारे

नियन्निरोपवास्था इति निर्णयः । २।२।११।२।८-२९.

हुं यो वै चित्तेन दूरस्यः नमीपस्थो हि दूरतः इति न्यायः । माहृसी. १७९.

० 'यः शिष्यते स लुभार्थान्निधायी' इति न्यायः । गजापतिदेवता एषा इति विष्टप्र गजापति-शब्दात् सनदशसु वदितेषु कृतेषु, तेषां केचनाना एवमेव सति 'यः शिष्यते' इति न्यायेन शिष्टस्यै-कस्य तद्विद्यया सतदशसु दृष्ट्या प्रथम बहुलान्वितस्य, पश्चात् प्रहृदिभूतगजापतिशब्देन अन्वयः । कु. २।२। ७।२१.

० 'यः सोमेन यथमागोऽग्निमादधीन, नतु प्रीविक नक्षत्रम्' इति जाल्यिरोपनाय. सोमस्यै, न व्याघ्र-नस्य । भा. ५।४।५।१५-१६, ० यो हि अग्नेन सह सनदशसुष्यते, न तासमीपगोऽपि अन्वयः तेन सह सम्बन्धमिति । यथा मार्वा यताः, पुरुषो देवदक्षस्येति । भाष्येतिरोपणार्थं उच्यतेमागो राजशब्दो न पुरुषेण सप्तत्ये । २।१।६।१२, ० यो हि अग्रेण त्र्यम्बकश्चिच्छ. शयानो प्रोदपाद्यो वा, वागेन हस्तेन वा पादेन वा, यथा कर्षवित् देवतासु उत्सृजति, तस्य पत्र न भाग्नि इति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेत्यं द्रयं शुची देवो, प्रशतः, माहृसुयः, दक्षिणो हस्तेन, समाहित-गताः, मन्त्रान् नियमयन् देवतासु उत्सृजति, तस्य पत्रं भाग्नि इति स्मरन्ति । ७।५।१।२. ० 'यो हि प्रपानोपकारितेन श्रूयते, स तदग्निं पितृ तपस्वरोति इति कल्पते' इति औदुम्बराधिपणौकस्य (वा. १।२। २।२२ प्र. १३६) अत्रापकारित्यापत्तौ स्वरूपम् । सु. प्र. ८।५. ० यो हि कर्तुः वागात् नक्षत्रति, पदप-स्यौ एकम् । भा. २।२।७।२१

हुं यो हि सुचरन्तं प्रति श्रूयन्मा भुनथा इति किं नेन कृतं स्वादिति न्यायः । अयं 'लानेऽन्तर-गमः' । १।१।५. ० इति सूनमहाभाष्ये 'अनर्थक च' इति यतिन-पाश्चात्तरौ बुद्धयः । बुनथा इति निर-नुत्पन्नात् इति बोध्यम् । साहृसी. ४३०.

० 'यो हि यद्विच्छति, स तत् करोति' इति न्यायः । ऋगिका. प्र. ९६. ० 'यो हि यद्विच्छति' इति न्यायश्च प्रवृत्तयेन शिष्यते नामवृत्तस्य इति विश्वय-द्विपयः इति मानः । सोम. ६।१।२. ० 'यो हि यद्विच्छति' इति हि इन्द्रियं भाववित् स्मरन् एव पुरुषः प्रवर्तते । वा. २।२।१।२६ प्र. ५५१. ० यो हि स्मरति इदं मया कर्तव्यमिति न तत् करोति । भा. १।२।१।२६।३७, ० यो हो शौरगो स एवो धारीकः (इति गौणतः) । ८।१।६।२९. ० ये एव लौकिकाः पराधाः, ते एव वैदिकाः, लोपागमविहार-निरोपास्तु फाचिरसाः शकण्डिकाः । वि १।१।२०, ० ये धर्मा यस्मिन् प्रकरणे आम्नायः, ते तत्रैव व्य-क्षिपन्ते । अतः अग्निदेवमिनारः कर्तव्यः । ७।१।६. ० 'ये पुरोदजो धर्माः' इत्ययमनुवादः (प्रेताग्नि-रोने) । माहृ. ३।५।४. ० 'ये पुरोदजो धर्माः तात् दक्षिणाणां स्तुवीयात्' इति मृतानिहोने, महापितृ-यते वा भ्रूते । तन अनुवादः एव, न विधिः । भा. ३।५।१।९-४, ५ प्र. ८९७. ० 'ये वा अग्नी वैशद्वस्य स्तोमार्तेरैवेते सामन्तः' अत सन्तो न कृद्वा-न्तरात्म्यविधाद्विषया गौणतामन्तरोपवादनम् । सः कर्ष. ३।३।६.

हुं येनोपक्रम्यते येन चोपसंहियते स वाक्यार्थ इति न्यायः । यथा- 'उपक्रमोपमहाराजव्यातोऽपूर्वता-फलम् । अर्थोपदीपवती च रिद्धं तात्पर्यनिर्णयः ॥' इत्युक्तान्तर्निर्णायकपदविपरिच्छेपे भाषिणी प्रथमप्रति-वाचस्य अर्थस्य तदन्तरोपवादान्त्वात्प्रथमोपसंहारी न्तः । अयं न्यायः परार्थाऽनुमाने प्रविष्टः । साहृसी. १२८.

० येन क्रमेणोपकरणं तेन क्रमेण नियोजनार्थं वाच्येते प्राक्वापत्तयस्तु । विन्दु. ५।१।५.

हुं येन नामाने यो विधिरारभ्यते स तस्य वाचको भवतीति न्यायः । प्रामिति भावे च, येन नामाने इत्यस्य पत्रवृत्तान्तरप्रवृत्तवियर्यं, नन्-द्रयस्य प्रकृतार्थेऽप्येवोपसंहारः । अयं हि विशेषज्ञो-देशवितोपमार्गव्याज इति सामान्यमार्गव्याजोद्देशकः -

इति (वा पृ ३२९) । अनेकविधविज्ञानरूपनामौत्तमं च सुपक्तमेवेति ।

तथा ऊर्ध्वतश्चिष्टपुस्तकावरोधेनापि नामौत्तमोपि स्त्रीत्वविधानं सम्भवति । न च त्रिलोचनपुस्तकेन साधारण-रथात् पशुसम्बन्ध स्त्रीविधानविशेष इति नान्यम् । आनासरे 'अत्रोऽश्रीयोगीय' इत्याम्बानेन साधारण-स्त्रीपि पशुसम्बन्ध पुल्लिङ्गागकरत्वात् । न च शास्त्रान्तर-विधेयुं विधानकरत्वात् स्त्रीत्वपुस्तकविशेष इति पूर्व-परमभिप्राये वाच्यम् । आम्बान्तेऽपि 'अत्रोऽश्री-योगीय' इत्यत्र 'अथेतानाम्बान्तिशेषेणोत्पादकत्वात् 'सर्वमात्राप्रत्यययोः कर्म' इत्युक्तवृत्तिश्चिष्टपुस्तकावरोधेन स्त्रीत्वानवकाशान् । न च वर्णाश्रयवद्वेऽपि निष्कृष्ट-नुवादेन गुणान्तरविधिं नक्षयते इति वक्तव्यम् । निष्कृ-ष्टनुवादस्यैकगकत्वात् । तदुक्तं 'प्रथमं हि स्व-याम्बयैर्गुणैः संवध्यते क्रिया । वान्यान्तरराति पश्चात् शुद्धा सा ह्यनाम्बते ॥' (वा पृ ३३०) इति । वाच प्रभुवीना तु गुणान्तरावच्छेदपि श्रानिगान्ति-रूपगद्वाभेदात् आकाङ्क्षात्मकत्वात् विद्वाननुपपद्यते एवेति तत्र न विवक्ष्यते, किंतु समुच्चय एवेति । तथा पशुकामपदोपासकप्रवचननिमित्तोऽपि अपरो वाक्य-भेदः । यत्रपि फलं न विधीयते, तथापि तत्र कर्मविधानात् कर्मणि च शृणुविधानात् नक्षयव्य-विधानस्य वाक्याहृत्तन्त्रेणासम्भवात् वाच्यभेद-स्य । न च पशुसाधने कर्मणि अर्थग्राह्यपशु-कामनाऽनुवादेऽव्यभिचि वक्तव्यम् । यतः पशुकाम-पदात् साम्प्रदायिके प्रथमीभूतकर्मव्यवस्था कामना अवगम्यते । अश्रीयोगीये तु पशुसामनायासाऽप्या-म्बान्त्वानुवादकत्व इत्यतो गुणव्यभिचयान् विचिन-मानाद्यप्यहृत्तन्त्राप्रत्ययेऽपिनामपेयमेव चिन्तयद्मः । एष एव चिन्तयद्मेव मूलकर्मोपस्थाप्यपशुकामपदो विधीयते इति । चिन्तया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च इत्यभिप्रायेणेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

तथा 'पशुदशम्यान्वयि' इत्यत्रापि प्राते स्तोत्रे शुद्धपविषान् नोपपाद्ये, वाक्यभेदप्रवृत्त्यात् । नापि पशुदशम्यान्वयिदशम्यान्वयि विधीयते इति न-

न्यम् । यतः त्रिधा विधीयते, तद्विशेषणं वा, न चाभ्य-पदवाच्यं फलं क्रिया, नापि त्रिधाविशेषणम् । इतो न विशिष्टदशम्यान्वयि । अथ यत्र अन्यत् क्रियापदं न भूयते, तत्र 'अस्तिवक्तव्योपर प्रथमपुरुषे अपशुसामानो-ऽप्यहित' इत्येकदशम्यान्वयि अन्वयिना उपरित, येनोभयविशिष्टा स्तुतिप्रयोगश्चनोत्तमविधिना विधीयते इत्युच्यते, तदप्यस्तु । सर्वं पुरुष पाषाणे हि विधीयते । अस्तिवक्तव्यवाच्यमात्रं सत्तया चरत्वात्सामान्यत्वेन अर्धविधिपक्त्वात् 'अस्तिमुपनिषाय स्तुति' इत्युपनिषा-नस्य पुरुष-भाषारूपत्वेन यान्तु विधानम् । न चात्रापि यान्तेऽपेकस्वित्वात् पशुदशम्यान्वयिना आश्रयान् उप-निषाय इति कल्पनीयम्, कल्पनाश्रीमदोषादेव वाक्यस्य चरत्वात् ऽप्युपपत्तेः । तेन उद्भिदविकल्प-भावेन 'आज्ञै-स्तुते' इति स्तुतिनियमपेक्षे सिद्धे, 'गद्वाभेदात्' इत्यनेन आश्रयनामस्तोत्रानुवादेन सत्तयासात्र विधीयते इति । एतच्च सति 'स्तोत्रे ऽर्धविधिं पशुदशम्यान्वयि' इति अनुशासनमपि अर्थवद्भवित्यर्थोति । प्रतुतिनिमित्तं च अर्थवादावगतं प्रतिसिन्तु स्तोत्रे क्रियमाणं देवा-नामाश्रितमन्त्रम् । अर्थवद्दश 'पशुसामान्ये वदान्या-नामाश्रितम्' इति ।

एव प्रते स्तोत्रे 'त्रिदशम्यान्वयि' इत्यत्र त्रिदशम्यान्वयिपवमानरूपमुद्यमविधाने, तथा 'सत्तयासात्रे त्रिदशम्यान्वयि' इत्यत्र सत्तयासात्ररूपमुद्यमविधाने वाक्य-भेदप्रवृत्त्यात् न गुणविधिव्यम् । अन्यतरविशिष्टान्यतर-विधानं च उभयविशिष्टान्यतरविधानात्तथापि विधानं च आश्रयान्त्वानुवादेन निष्कृत इति अत्रापि नापेक्ष-मेव । तथा च सति 'वदित्यथमात्रे स्तुतते' इत्येत-द्राक्यनिहितवदित्यथमाननामकस्तोत्रानुवादेन कथाश्रित-मन्त्रस्य स्तोत्राहृत्त्वेन विधीयते । ननुहृत्तन्त्रेण च वदित्यथमानपदस्य मन्त्रनिर्वर्तनीयत्वमेव स्तोत्र-स्वेति । तथा 'सत्तयासात्रे त्रिदशम्यान्वयि' इत्यत्रापि 'शुद्धे स्तुतते' इत्येतद्राक्यनिहित-शुद्धनामकस्तोत्र-ानुवादेन सत्तयासात्ररूपमात्रं विधीयते इति । नामपशुति-निमित्तं च अथा वातुना शुद्धे स्तुते रमतरदिशामानि जातानि, तस्यैव तस्यैवतानामानि स्तोत्राणि

पृष्ठानि । तथा चार्धशतौऽपि * तासां वायुः श्रेष्ठं न्ययुक्तौ' इति । प्रचोचनं तदतत तत्तद्गुणोपादानं पूर्वपक्षे, सिद्धात्ते तु नामधेयपञ्चोक्ताणि । सूत्रं तु यस्मिन् गुणविधिनामधेयत्वेन सदिश्ये सति वास्तुये गुणान्वयोपदेशः प्रतीयते, तस्मिन् उपपदस्य प्रधानेन कर्मणा नामधेयत्वेनैव सदन्यः इति । नौता ।

ॐ यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः । १।१।२।३ ॥

' चित्रस्य वनेत पशुनामः ' ' चित्रं चित्रपदमानं ' ' पञ्चदशान्वाचार्य ' , ' सप्तदशानि पृष्ठानि ' इति चित्रा - वनमान - आञ्ज - पृष्ठशब्दाः, किं गुणविधयः, उक्त कर्मनामधेयानि एति विचारं सिद्धन्तिमाह । यस्मिन् वाक्ये गुणोपदेशः, गुणस्य अपरस्य उपदेशो भवति तस्य प्रधानतः प्रधानेन कर्मणा अभिसम्बन्धः शरिच्छेद-कर्मणः । तद्व्युत्पत्त्य चित्रादिपद नामधेयं स्यात् इत्यर्थः ।

किंवा नामधेयं स्यात् इगनुातंते । प्रधानतः अभि-सम्बन्धः इत्यस्य प्रधानद्वारा, अनेकैषा गुणानां अनेक विशेषणविधिप्रसरसमर्थेन एतेन विधिना सकल्यो भवति इत्यर्थः (छं. पृ. ४१९) । ' चित्रस्य वनेत पशुनामः ' इति चित्राशब्द ' इधि मत्तु ह्यनमापो वानाः तादृशः तस्यस्य प्राजापत्याम् ' इत्युत्पत्तिवाक्येन सिद्धितस्य यागस्य नामधेयम् । अग्निष्टोमे सवनस्ये, पवमानदेशतथैतन्मैषामानासां स्तोत्रविशेषज्ञाता नाम-धेयं पवमानपदम् । तत्र यावत्सर्वे चरिष्यन्मान नाम, माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनपवमानं नाम, कृतीकर्मने च आर्यं पदमानं नामति । प्रातःसवने एव पवमान-स्तोत्रोत्तरं गीयमानानि चर्यादि स्तोत्राणि तेषां नाम धेयं व्याज्य (आश्रयानि) इति । माध्यन्दिने सवने चर्यानाञ्चर गीयमानानि स्तोत्राणि चर्यादि, तेषां पृष्ठं (पृष्ठानि) इति नामधेयम् । के.

ॐ यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थ-लक्षणाऽपि भवत्येवम् । १।१।२।२ ॥

इदं सूत्रं साक्षात् पुरुषार्थस्य लक्षणं प्रतिपादयति, फलार्थस्य तु अर्थात् । यस्मिन् इति फल्यं करणपरं

च । प्रीतिः इत्यत्र ' चिन् ' भावे कर्मणे च । यस्मिन् फले फलविषया पुरुषस्य प्रीतिः इच्छा भवति * पुरुषार्थः साधुरूपः । यस्मिन् कर्मण्ये वयादौ कृते सति पुरुषस्य प्रीतिः मिय स्वार्थादि' भवति, नोऽपि पुरुषार्थः साधनरूपः । तस्य पुरुषार्थस्य उभयविधमर्थ्यापि लिप्सा तद्व्युत्पत्त्या अर्थलक्षणा । अर्थेन पुरुषार्थेन लक्ष्यते न शाल्लेष । आसं विनैव सिद्धत्वात् । अविभक्तत्वात् । मियरूपः मियसाम्यनरूपश्च पुरुषार्थः, प्रीत्या सह स्वरूपेण साधनत्वेन च अविभक्तो भवति । तस्मात् स्वार्थादिः मियः साक्षात् पुरुषार्थः, साधनरूपस्य यत्प्रादि-साधनस्या पुरुषार्थः ।

पुरुषार्थमित्यत्र मन् को विहितः, स कल्पयः इति तु फलार्थस्य लक्षणं अर्थात् सिद्धम् ।

किंवा यस्मिन् फले अनुभूयमाने पुरुषस्य प्रीतिः गृहीतवति, तस्य फलस्य लिप्सा फलविषया प्रवृत्तिः, अर्थलक्षणा साक्षात्, न निष्पत्तीना । अविभक्तत्वात् फलस्य गत्याविनाभूतत्वात् इत्यर्थः ।

किंवा, वर्गकल्पनामुत्तरेण ह्यस्य अन्योऽर्थः । यस्मिन् उपात्ते पुरुषस्य प्रीतिः मियं पशुलक्षणं फलं भवति, तस्य नोदोहनस्य लिप्सा अनुष्ठितिः, अर्थलक्षणा पशुलक्षणफल्यनुत्तु, न तु क्तुपपत्त्या । विभक्तत्वात् । तत्र पक्षे अकारपशुतो न कर्तव्यः, श्वेदोदोहनस्य मशोराविविपरिग्रहमावात् । तथा च नोदोहनं पुरुषार्थं न श्रुतार्थम् ।

किंवा अन्यत्वेनाप्यनुत्तरेण मन्स्य अन्योऽर्थः । यस्मिन् इत्ये पुरुषस्य प्रीतिः अभिसम्बन्धो भवति, तस्य इत्यस्य लिप्सा अर्थेन अर्थलक्षणा पुरुषभोग्यरूपप्रयोजन-लिख्यतया पुरुषार्थः इत्यर्थः । अविभक्तत्वात् पुरुषार्थ-त्वात् । इत्यस्य लिप्सा इत्येव । तस्मात्, इत्येवनेन पुरुषार्थ-धेयेन क्तु क्तवर्तय उपपद्येति । के.

० ' यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य ? (४।१।२।२) इत्यनेन न्ययेन एतेकस्य फलं प्रायेणमानस्य क्तुपुरुषो विधीयते, न सार्धं प्रति ते विधीयन्ते । क्तुः ६।१।२।२ पृ. १३८९. ० ' या ते अदोऽभाष्यया तद्वर्षिषा गद-रेडोयं दनो अपावर्षी तेषां वक्तो अपावर्षी माह ।

० यच्छदोः एतद्विषयम् । सु. पृ. ४९१. ० यच्छदो-
नित्तसंबन्धः । 'नदि यच्छब्दतच्छब्दौ चंति मित्त
वस्तुनि' ॥ श्लोषा आत्मनादे ५० पृ ७०१. ० 'यदे-
वस्य एतु नद्वैव्य. पुणेराज. ' इति न्यायेन पुणे-
राजस्य पूषा देवता । वि ३।३।११.

॥ यत्परः शब्दः सा शब्दार्थः इति न्यायः ।
५ अर्थ. पर. तात्पर्यविषयो यस्य सा यत्परः । स्पष्ट-
मन्वत् । साहस्री. ७८८, मणि. पृ. ८१. ० 'यत्पर.
शब्द. न शब्दार्थं.' इत्यनेन न्यायेन अविशेषप्रतिश्र-
रूपस्थापि शब्दार्थसंबन्धम् । सु. पृ. ४९८. ० 'यत्परः शब्दः
स शब्दार्थं.' इति न्यायेन ' य एव वेद ' इत्यारिवच-
नात् न्याये प्रमाणं नास्ति इति चेत्, न । महा-
नात्पर्याय विषयविषयवत्त्वेऽपि अत्रान्तरात्पर्यैव स्वार्थ-
निर्धारणानिराणत् । ततश्च वेदनस्य अनुग्रहान्
स्वस्वरूपत्वम् । तैस. उपोद्घात पृ. ५ (भाषण-
मात्रम्).

० ' यत्प्रसङ्गे न यद् आगतं तत्प्रसङ्गो तद् बुद्धिस्य
जायते ' इति न्यायेन आद्योपनिषदणोक्तगुणविहिते
बुद्धिस्थे सति असापि (वैश्वदेवाधिकरणे) कल्पस्य
न्यदाद्येव गुणविहितपूर्ववत्त्वम् । कौ १।१।११।
१३.

० यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुज्यते, तत्कार्ये
नन्विनोऽङ्गं प्रसज्यते । मा. १।२।१।११ । यद्
नन्विनोऽङ्गं प्रसज्यते, एतन्मध्यं तद् प्रसज्यते । यथा
पादस्य. प्रसज्य. पौरोरायिकेषु । १।२।१।११ । यद्
नन्विनोऽङ्गं क्रियमाणं इत्यस्यापि उक्तं भवति तद् प्रसज्यते
यथा पादेषु मयाजेतु क्रियमाणेषु पौरोरायिका ।
१।२।१।११ ।

० यन्मात्रं तद् बचनान्तात्पर्येनान्वयेनैव कथं यति-
रिक्तं तस्यैव यद् इति न्यायः । वा. १।२।१।११ ।
पृ ९१२. ० 'यन्मात्रेण निना चोदितं यदेव उक्तं कथा
नुपपत्ति, तन्मात्रमेव अष्टाध्याय अर्थविस्था कथं यति
मन्वते नाम्बत् ' इति -रा. उक्तान्तराधिकरणपूर्व-
वधोक्त. । वा. १।२।१।११ पृ ५२३.

॥ यद्विवाहस्तद्वीतगानमिति न्यायः । यथा
यद्बुधस्तथोपिवाहो भवति श्लोके गानमपि तस्यचपि
गोचरे, नाम्बिति । तथा तत्रैवतापुगणारिषु तत्त-
देवतामाहृत्यपचनानि क्षुण्यन्ते इति नापि क्षयनापि
परस्पर विरोध. पुराणानामिति । साहस्री. ४६८.

॥ यद्विदोषयोः कार्यकारणभावोऽस्मति याचके
तत्प्रामाण्यचोरपीति न्यायः । यथा- तार्किकाण
पत्ररुह्य उक्तित्वादिना कार्यकारणभावे सिद्धे, कार्य-
त्वेन इतित्वेन च कार्यकारणभावः, न तु कुण्ठिते
जातित्वेन शब्दत्वेन पदार्थिक प्रति कारणत्वम्, तथात्वे
न चोपनिषदाधिकरणेनाकारणत्वं स्यात्, कारणता प्रसङ्गधा-
सिद्धेर्वाप्यसत्त्वात् । अत एव न इत्यनेन दण्डादेष्येति
प्रति कारणत्वम्, नार्किकत्वत्वेन प्रसङ्गान्तराच्छिद्रे
प्रति इतिप्रत्यक्षेः कार्यकारणमिति । साहस्री. ५००.

० ' यद्बुद्धयोः प्राथम्यमित्याद्युद्देशकत्वम् '
इति न्यायः । सु. पृ ८६३. ० ' यद्बुद्धयोः
प्राथम्यमित्याद्युद्देशकत्वम् ' इति न्यायेन प्रथम-
निर्दिष्टस्य प्राधान्यमवगत्येति इति भा. । आभरणम्
१।१।१।१६ ब्रम्. ० ' यद्बुद्धयोः ० ' इति न्यायात्
('वक्तुं आदधीत, उपनयीत' इत्यन) वक्तुं आदि-
कत्वस्य निमित्ता प्राधान्यादुपपत्ता भवति । तन्मन्त्रं च
वक्तुं आदधीत इति हेमन्तारिकादिभिः इत्यन आधानस्योपपत्तस्य
न त्रासनापनिवतकृतृत्वसिद्धिः । कौ २।३।१।४
पृ. २८.

० यच्छब्दः एव हि तच्छब्दार्थं स्वभावोपस्थित
नियमनोपायं, ' येन क्रमोत्पत्तेरु तत्र ज्ञानं बुद्ध्यात् '
इत्यादौ तथैव अनुसिद्धिर्ज्ञानात् । न तु तच्छब्दोऽपि ।
कौ. ३।३।१।४ पृ ३५८. ० यच्छब्दः कर्तृत्वमा-
नाधिकरणः, यदिस्य, शब्दात् च निमित्तत्वोपपत्ताः ।
यथा- ' यो दे श्वरत्वरुक्ममस्त्याऽस्मिं चित्तु ' ।
अत्र अमत्यनर्तुं अस्मिन्ना वैश्वानरेति । यथा वा-
' मे न प्रतिशब्दति .. य एषीं निति चित्तुते ' अत्र
कर्तृत्वमात्राधिकरणत्वं यच्छब्दात् एषीं चित्तुतेति सिद्धी ।
' यदि रथतरामा छेद. स्यात्, ऐन्द्रतापत्राण्
महान् रथीवात् ' इत्यन यदिस्यः रथतरामाहार्य

एन्द्रानामप्रामाणिकत्वं बोधयति । ' मित्रे जुहोति ' अत्र सतमी पानमेरुस्य होमनिमित्तं न बोधयति । वि १।१।७-७ यच्छब्द-त्रिणासमानप्रधिकरण्याच्च 'यदा श्रेयोऽपानपात' इत्यादिरेच्छत्वात् विरक्षणं कर्तुंमाना विकरणोऽयं ' य एव विद्मान् ' इत्युपन्यमानो विधि सामर्थ्यं निरूप्यात् । तथा चोक्त- ' त्रिणापदैकगोमिष्ये यच्छब्दो न दोद्विषिम् । कर्तुंशुक्तं स एवाप- प्राणितार्थानुवादहत् ॥ ' वा २।२।३।७ पृ. ४८८.
 * यच्छब्देन अनुवादप्रतीति । वि १।१।४
 * यच्छब्देन, उत्तमपुरुषेण, व्यामनगादिना च विधि यन्निष्ठः । यथा- ' यस्मिन्नेव हविर्पानिमातेति ' अत्र यच्छब्देन ' अहिंसेवन्दनं दामि ' इतिशक्ये उत्तमपुरुषे, ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इत्यादी व्यामनस्य (सप्तैव) विधिर्वाच्ये इत्या अनुवादं बोधयति । वि २।१।२
 * यच्छब्देन विधिसिद्धिप्रतिबन्ध, ' न ता नश्यन्ति ' इत्यादी । वा २।१।७।११ पृ १६३ * यच्छब्दस्य त्रिणासमानाधिकरणत्व, विधिरूपप्रतिबन्धकत्वेऽपि, कर्तुंमानाधिकरण्य, कर्तृत्वानुनादित्वाद् विधिसिद्धि प्रतिबन्धाति । सु पृ ७४६.
 * यच्छब्द-आत्म-प्रण-उत्तमपुरुषाणुपहृदयिषि यन्तरो (रि) मात्रा न कम नर कल्पयति । वा ३।१।१।१ पृ ६५९
 * यच्छब्दोपन्येन आर सतस्य विद्यावक्त्रप्रकाशे प्रतिबन्ध । सु पृ ७२६
 * यच्छब्दतच्छब्दौ उद्वेगप्रतिनिर्देशने । वा ६।१।३।१६ पृ १८८५
 * ' यच्छब्दयोग प्रथममनित्याणुद्वयस्य ' इति न्यायेन दक्षिणादिनां प्रथमं यच्छब्दीनामुक्तशान्तं उद्वेगं तन्नाममलम् । सु पृ १९५
 * ' यच्छब्दसमभिव्याहारे कति तच्छब्दस्य तदपरपर्यायिणम् ' (यच्छब्दायवसरामिदं तच्छब्दस्य) इति नियम (अयं जतेष्टि-अधिवरणं पायो नाम) । भाट्ट ५।३।४.
 * ' यत्सन्निधाने यो दृष्ट ' इति 'यथ । ननु ब्राह्मणस्य विद्यायाः' नोत्तरका' सर्वथयेन ' वत्सन्निधाने

यो दृष्ट ' इति 'यथात्' विधेयस्मरणं चानयते, विनि योगात् प्राक् विधायकत्वमविवक्ष्यम् । सु पृ ६६७-
 * यद्धनि सरकारकं यद्बोधनं तत् तद्विधीयं सर्वविधायकत्वानतिरूपम्, तद्विधीयंमन्त्रविरिष्य माणव्यायविष्ये कणाधानरूपम् वा सरकारं बनयति । भाट्ट १०।७।८
 * ' यत् एतन्नरत्नतोऽवस्य न्यायति ' इति न्यायेन एवकामन्या यवच्छेदवाचित्वात् । सु पृ ८९३
 * यवीभाव्य विराम समातिर्वा । ' दह्य एते वागा । यदि तु वह त्रियत्ते, तत स्पर्समाप्तौ यवी भाय पर्यनसितो भवति इत्येववदुपकार उपपद्यते ' । भा १।२।१।१२०
 * यत्तार्थानुगतिरेव नास्ति, तत्र मद्देहस्य वा कथेति न्याय । सर्वदर्शनसमूहे वैमिनीयै स्पष्ट । साहस्री ७२०.
 * यत्तारयतेन कर्म प्रतिपाद्यते, तत्र यत्ताम, वा धर्मातिदेवकं भवति । यथा ' मातमहिधेन जुहोति ' इति । टुप् १।२।१।५।६२ * ' यथेति वाऽस्यवकात् स्याद् ' । २।१।१।२१ । यत्र सर्वकारकत्वात्, तत्र प्रणाय स्यात् इत्येव तुल्यन्यायात्तम् । सु पृ ६५६
 * यत्रोभयो प्रत्यक्षान्वयेन सम्पत्तम्, तत्र उद गह्वार, यथा ' पुरोडासं चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति ' इति । यत्र तु निरुपपत्तम्, नास्ति तत्रोपसंहार । यथा- प्रत्यक्षान्वयेन ' आग्नेयमौ यजति ' इति चोदकप्रत्यक्षान्वयेन रूपेण । वि १०।७।९
 * यत्रोभयो मनो दोषो न तर्जोऽनुयोग्य इति न्याय । साहस्री १४०
 * ' यत्रोभयो रामो दोष, परिहारीऽपि वा सम । नैक पर्यनुषोक्तकलाह्वयार्थविचारणे ॥ ' इति न्याय । अयं साम्प्रतवचनमाश्रयतु । यत्र वारि प्रणिपादिन्या भस्त्राद्योस्तुलादौष, न तत्रैक पर्यनु योग्य, स्वपक्षेऽपि तदौषकत्वात् इत्येव यत्र निवृत्ता तत्राप्य गच्छतिरिति । साहस्री १२९
 * ' यत्र च कारणान् कार्यदर्शनम्, तत्र तत्रोपस्थितं सत्प्रतीयते ' इति 'यथेन धत्ते कारणाधिक्येन सत्प्र-

समनेतवात् हस्ते (सम्बन्धे) युक्त एव भेदः (नक्तैः) ।
 सु. ट. २५९. ० 'यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः' ७।
 ४।२।५. इति न्यायेन । कृष्णनिशिष्टप्रथाबान्तरस्यैव
 शैवशाखाद्गतस्य विष्णुश्रीसंज्ञेय, दार्ढ्ययोगमाहिरयथाज्ञानु-
 वादेन कृष्णऽपि स्वश्रीसंज्ञेय वा 'यत्र० स्युः' इति
 न्यायेन परिहर्तव्यम् । कौ. २।२।२।५. ० 'यत्र निगा०
 स्युः' अपि निव्यन्ताधिकरणोक्तो न्यायः । सु. ट. ४४७.
 ० यत्र पस्ताब्दसामानाधिकरणम्, तत्र सुगोत्र (निमि-
 च्चन) पदाब्दः पत्रय वन्ते । टुप्. १।२।१।३६,
 ० यत्र यद्व्यागत्याना च धर्मविशेषः, तत्र भूयोऽनुग्रहः,
 'भूयस्य स्यात् सर्ममर्तं' (१२।२।१०।२२) इति । यत्र
 तुल्यप्रकारानि तत्र 'सुव्यं वा पूर्वोदानालोक्यम्'
 (१२।२।१०।२३) इति । न हि न्यूनतरेष्व् सुव्यहीन-
 काणो न भूयसि सममे वाधिनुत् । ७।४।३।१९.
 ० यत्र मन्वर्षस्य तानात्मम्, तत्र अस्य (मन्वस्य)
 व्याहृतिर्भवति । यथा अग्नौ (चयने) लोकप्रणयः ॥
 भा. १।१।४।१२।४२. ० यत्र यत्रानुशासनान्या-
 भाय, तत्र चतुर्ष्वचतुर्भूद्वीतविभक्तिः । भाट्ट. ५।१।१७.
 ० यत्र याग, फल इति बोधते, तत्राह्वानि
 प्रयाति । भा. १।१।२।१।३६. ० 'यत्र लक्षणवृत्तिर्यस्य
 लक्ष्ये त्रयं विकीर्यते । लक्षणवृत्तौ तस्मिन्' इत्यनेन
 शब्देन उद्देशसार्पुषावलाभप्रवृत्तौ रक्षीयस्य सुखान्तर-
 पस्य उद्देश्यत्वाभावात् । सु. ट. १३५५. ० यत्र विविध
 नैमित्तिकम्, तत्र विशेषणवाच्ये निमित्तमेव बाध्यम् ।
 वाह. पृ. ११६. ० यत्र मध्यमपि किञ्चित् सामा-
 न्यम्, शब्दोऽर्थो वा, इतिद्वैततादि, तद्वगुणा वा रूपा-
 दप्य उच्यन्ते, तत्र तदीयो विद्यन्तः कल्पः । भा.
 ८।२।२।२.

० 'यद्यन्तरेषु तु लिङ्गानि नामकानि भवेथे । इत्यन्ते
 तन्निदानेन यथा भावा हुगादिषु ॥' इति न्यायेन
 प्रतिपुमानुवर्तमाना यत्राद्य' प्रवाहिनित्तया चन्द्रमर्षा-
 दिवत् वैदिकप्रयोगात् सतः नैव वेदस्य नियता
 पिक्रन्ते । कु. १।२।१।२८ ट. २६. ० 'पयैव पाठः
 प्रतिपुमान् (तथैव सामर्थ्येनपि भूमीनाम् । तैनेन
 चैता न समानन्ति सदसामां तु समानेत् ॥' वार्तिक

१।२।१।२५ सूते) ननु अप्याहर्षपदस्य यथैव पाठः
 प्रतिपुमान्वायः इत्यनेन न्यायेन सामर्थ्यलक्षणत्वा अनुवार्थ-
 माणात्तत् शैविश्रमेपवर्त-यत्तानिधान अयुक्त इत्या-
 वादयम् । सु. ट. ६५७. ० यथा 'जातस्य पुनस्य
 नीडन' एव नोदितस्य परिपूर्णस्य शेषः व्याभ्यवते ।
 इति पूर्वपक्षः । भा. ५।२।१।२७.

० यथा नाम तथा युग इति न्यायः । माह्वही.
 ६५७.

० यथा यद्वी ह्येतास्य कण्ठो पाकः, तथा
 विकृती चरो. इत्येकः पक्षः । उद्वृत्तारण्ये कदाह-
 परादौ चापि पाकः इति द्वितीयः पक्षः । तथै. स्वात्म
 मेव पाकः इति सिद्धान्तः । अग्रे पेप्यादिनिवृत्तिश्च ।
 चि १०।१।११. ० 'यथा यस्तुनात् तथा आभवेत्'
 इति न्यायः । वा. २।२।१३।२९ ट. ५६८, सु. ट.
 ८७९. ० 'यथा यस्तुनात्तथा कुषात्' । इत्येन्द्रियैककल्प-
 दिना स्वतोऽप्युक्तोऽपि, इत्यत्रेनादिना यथा शक्तो भवति,
 तथा शक्तिमापाय सर्वभवेति कुषात् इत्यर्थः । यदि
 तु न शक्तिः सर्वोत्पत्तौ तद्वत्त्वमर्थः स्यात्, ततः सतिपरा-
 त्तोयसंज्ञेयानि अधिपारः कर्तव्ये । सु. ट. ५३२.
 ० 'यथा स्यात् सतदर्शनम्' । द्यापत् प्रवृत्तेः 'यथा
 सत्दर्शनं' इत्यनेन न्यायेन तदेव धर्म एवेन इत्येव
 प्रतिपाद्यते । न च मन्वते पिनेन क्तरेण प्रतिपाद्यते
 क्वचित् पौनःपुन्यमनर्थकमिति । वा. २।३।१५।२८.
 ० 'अपि नोत्पत्तिव्योगात् यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं
 तथा भाते विद्यते स्यात्' । यथा एकैकस्य वृत्तस्य
 हृत्तिलोऽप्यस्य वा दर्शन एवैकेन वृत्तमभितिवेद्यते
 एवमेव हने ह्यभातो भवेत् । सर्वेषा मन्वक इत्यम् ।
 भा. ६।२।१।२

० 'यद्योत्तरं सुतोना प्रामाण्यम्' इति न्यायः ।
 (उच्छरोत्तरं सुतोना प्रामाण्यं' इत्यत्र इत्यम्) । कौ.
 १।३।१।२७ ट. १३१.

० यथादेवर्च वा तद्व्यक्तित्वं हि दर्शयति ।
 ३।२।१।२९ ॥ लिङ्गेन मन्वस्य अवेदप्रोगमस्ये
 विन्निनेकभावेऽपि 'इत्याव स्या चनुमते यद्गामि' इति
 इत्यदिनेन मन्वनेन योगमहत्त्वात् इत्यदिनेन न योग-

मानात् सोमस्य मानप्रदणो इन्द्रलिङ्गमननिर्देशात् ऐन्द्राणा एव यदानाना औपदेशिकवर्गव्यापकते, 'सोमेन गयेव' इत्यन्यपि मन्त्रालोचनया 'एद्रेण सोमेन यनेत' इत्येवमर्थात्प्रकारेण, चर्माप्येऽपि च अस्यानाना प्रवृत्तिविकारभावोपपत्ते, सर्वेषां यदानाना समानविधायकत्वात् अनेन्द्रसोममप्यनाना यथादेवत मन्त्रवत्ता इत्यथ (पूर्वमूत्रोक्त-) पूषपक्षत्रोचनार्थे वाच्य इह सूत्रम् । प्रमोचनोत्पन्नपूर्वसूत्रावप्रमोचकामन्त्रत्व निरस्यार्थे वा धन्द । 'तदाकृतित्वा हि अनेन्द्राणा प्रतिशेषित्वेन उपस्थापित्वेन्द्रवृत्तिः' इति । 'लिङ्गविशेष निर्देशात्' इति पूर्वसूत्रानुपपन्नमनुपप ऐन्द्राणा प्रवृत्ति लोपशान्त प्रह्वानन्त्रेषु सोमस्य इन्द्रप्रदानविशयत्वात् इति । लिङ्गविशेषनिर्देशात् तदाकृतित्व इत्यस्याप्युक्त्या अन्वित्वात् 'नमति' इत्यन्यत्र 'अनुपपुञ्जद्वय' इति विशेष्यविधान इति वदयम् । सु ए ११४१-८०

• 'यथामाग व्याजतध्वम्' इति ऊह पुषेदाया गये कार्य । सकार्यं १।३।१८ मीको पृ २५९० 'पुषेदायागणे यथाभाग व्याजतध्वम्' इत्यत्र वदयम् ।

• यथाभाग व्याजतध्वम् इत्यत्र विष्णोवेव सवोऽप्यौ ॥

सूयोमन्त्राधिकरण 'यथामाग व्याजतध्वम्' इत्यदि मन्त्राणा विरह उक्त ते वेदो सवोऽप्य विभजनं विरहति, देवताना यामसर्वेषां तत् ससुवदन्तकत्वात्, चेतकत्वेन संशोधनार्थे वाच्य इति प्राप्ते । पिण्डावेवाय सवोऽप्यौ । तयोर्वेत्वात्प्रद्वयद्रव्यात्, स्वविष्णोवचेतना नामपि सवोऽप्यन्तानात् देवताया अपि ससुवदन्तवाच । सकार्यं १।३।१६

• यथाशक्ति । यदि प्रयोगवशात्प्रादेशे तद्धि यथा गति इत्युक्तवन्ते । प्रा ६।१।११

• यथाशक्तलधिकरणम् । यथाशक्तियथा । यथाशक्त्युपपन्नमप्य । नित्य यथाशक्त्युपपन्नप्रति अविशार ॥

तर्पणो प्रवृत्ति स्थापयामूतोपदेशात् । ६। ३।१।१॥

भाष्यम्— बहुवचनवाक्ये भूयते, 'यथाशक्तलधिकरणे होन पुत्रोति' 'यथाशक्त्यं दर्शपूर्णमासा यजेत' इति । नित्यमन्त्रित्वेन, नित्यो च दर्शपूर्णमासौ । तत्र यदेतत् कामशक्त्यदन्तत् अत्रामश्रवण द्वितीयम्, तत्र वदेह । किं य कास्त्व्येन विविधमुपसहर्तुं यकनोति तस्यैवाधि कार, तत्र सिगुणमपि तत्र प्रयोक्तव्यमिति । एवावदो कामशक्त्ये प्रयोगे श्रवणे चिन्तयित्वात् सान्ने । इह नित्ये श्रवणे द्वितीये इति । किं प्राज्ञम् । स्मृतानो प्रवृत्ति यथाचमाश्रुतोपदेशात् । य कास्त्व्येन विविधमुपसहर्तुं यकनोति, स एवावृत्तिप्रवृत्ति । तथाभूतोपदेशात् । यथा-भूत हि तत् कामययुक्तं भुक्तम्, तथाभूतोप निरवस्यु-पदिदन्ते । तस्मात् सर्वाङ्गोपदेशेः प्रयोगे चर्माप्य । इन्द्रपूर्णमासाच्च साङ्गस्यैव वाचक । कथम् । पौर्णे मास्वाममाकाशरागा च साङ्ग विधीयते । यच्च पौर्णमास्या विहितम्, सा च पौर्णमासी । यदुपावास्याया विहितम्, सा चामासस्येति । साङ्गममापास्याया विहितं पौर्णमासा च, तस्मात् साङ्ग दर्शपूर्णमासास्तन्वेनोपपत्ते इति ।

उप- ('सर्वानां प्रवृत्तिं स्थात् तथाभूतोपदेशात्') यथाशक्तिं प्रथमे चिन्तयते किं सर्वाङ्गोपसहस्यमप्य उपसहस्यधिक्रियते, उत (अह-) एकदेशोपसहस्यमप्य-ऽपि इति । एतदने तु (१।३।१।११६) कप म्मार, किं सर्वेन्द्रं निराकाशधीनियते, उत एतदेवमपि इति (चिन्ता) सर्वमिति सिद्धात् । एकादेशे (कप म्माये) सर्वाङ्गप्रयोगे सिद्धे (एय) इदम् (वापि करणम्) आरभ्यते । (भाष्ये ' प्रथमे श्रवणे ' इति श्रवणश्रवणं कृतम्, न तु प्रथमकर्मणि, प्रथमप्रयोगे इति वा । तथाभिमावमाह-) ' अशिक्षेण पुत्रोति ' इत्ये यस्तुत्रस्य (कर्मण) विपरित्तमानस्य निमित्ते कथं च विधानात् उ तावत् कर्मान्तरमिवम् । नापि प्रयोगा-तरम् (प्रयोगमेव इति आन दाशुप्रयोगे रते च वाट) अन्तर्गतत्वात् कर्मणे नित्यप्रयोगे (यथाशक्त्येव हे प्रयोगान्तरादिसर्वम्) । सुविद्वत्सु अरित मेव । तमेव (मेवम्) आश्रित्य भाष्यकारसु आह द्वितीये अथो इति । (उक्तधिकरणमपि न विद्वत्प्रामाण्यविष-यम्, किन्तु सङ्गप्रामाण्यविषयम् । विद्वत्प्राहाणं तु

प्रदरुताये इत्यभिप्रायेणाह -) चर्चयन्परिचरन्सिद्धान्त
 जनिताद्यद्वाय (धृते) उत्तरमधिकरणमाश्रयते ' साम्येपु
 चैवर्णमित्वात् ' इति । (यद्वा, यथा तिमिच्छन्नेन
 अद्रव्यात्, यथा स्वर्णकामादिमानस अधिकाद्यवयवात्,
 तद्वन्नेन साम्यमपि हीनाद् प्रयोक्तव्य इत्येवमाश-
 ङ्कमानं प्रति उत्तरमविरत्य सवामनियममाश्रयते
 इत्यभिप्रायः) । सर्वाङ्गोपसहसमर्थय (एव साम्येपु)
 अविभक्त, तादृशस्य (एव) नियमनान् । न तु
 नियमे तादृशीदृष्टि, सर्वथा य. सर्वाङ्गानि उपसहस्रं
 यन्नेति । तस्मात् (तत्र) एकदेशाद् - (उ-
 महर-) समर्थोऽपि अधिक्रियते । (एव अविभ-
 वाना विषयविभाग. कथित । इदानीं प्रवृत्तमधिकरण
 पूर्ववत्प्रवृत्ति अभिधीयते--) सर्वैः अङ्गै रनुनिय-
 काङ्क्षीकृत्यं । तादृश एव (क्रतुः) कर्तृभूमित्वेन
 (याजनीयत्वात्वेन) बोधते । तदुक्तम् ' तथाभूतोप-
 देशात् ' इति । योजनावतरमा-) अथवा यथा धातो.
 (धारयन्) पूर्वापरीभूतस्य (मानना-) काण्ता
 सर्वैः (अङ्गै) विद्ययावृद्धीकृतये कण्ठे, तथा
 नित्येऽपि (विषयेऽपि कथुनित्यात् इत्यस्य न्यायस्य काम्ये
 नित्ये वा अत्रिदेशात्) इत्यतः तथाभूतोपदेशात्
 (इतुकात् । यथाभूत काम्यम्, तथाभूतोव गित्य
 चिति । अथवा नामवित्ताद्य (सर्वपूर्वमाश्रय-
 कर्म) सर्वैः (अङ्गै) विद्ययावृद्धीकृतये यथा साम्ये
 तथा नित्येऽपि, तथाभूतोपदेशात् । इत्यतः तथा-
 भूतोपदेशात् । अथवा यथा साम्यस्य सतिषी
 इतिरत्वेत्का (आम्नाता) तथा ति यथापि (प्रयो-
 रपि) सतिपानावित्तेषात् । इत्यतः तथाभूतोप-
 देशात् (इतुकात्) । अथवा मानसैवतेनैतरेतयोः
 करणत्विकत्वे. आस्तत्तपदस्य च (' भागनाऽऽनेपदे-
 तरेत्ययोगकृत्यानाम् ' इति वातिकपाठ लिखितमुद्रितेषु)
 तुल्यात्वात् तथाभूतोपदेशात् । अथवा पुरुषार्थस्य
 (साम्यस्य) उभयन (साम्ये मित्ये च) विप्रमानत्वात्
 तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । अत्र पद पश्चा उवा) ।
 अपिवाऽप्येकदेशे स्यात्, प्रधाने कार्यनिवृत्ति-
 गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् । २ ॥

भाष्यम् — अपिपेति तद्व्यापृष्टिः । अन्त्येक
 देशे अद्राना रथादेव प्रयोगः । यत्. आह्वयपि अत्र-
 र्थापि प्रवृत्तमानस्य प्रधानादेव अवयवगौ निष्पद्यते ।
 तुल्यमान सर्वाङ्गयोगेण भवति । नो गुणः । साङ्गान्
 स्वर्णमिनिर्वृत्तिः प्रधानमादात् इदमन्यत् पश्य । तस्मात्
 स्वर्णप्राप्त्यर्थं सपूर्णं करिष्यामि इत्यारब्धम् । यवि
 कानिचिदङ्गानि न प्राक्नोति कृतम्, तथापि अस्मात्
 एकदेशाद्गुणतुल्यात् प्रधानान् फल भविष्यति । तस्मात्
 प्रधानमाश्रय प्रयोगमाह, नाङ्गानाम् । दसंपूर्णमाश-
 यन्करः अमिहोन्नाश्रय प्रयानवत्तार्थ. अन्त्यानि
 अङ्गानि तदर्थानीति ।

टिप्पणी-- (एकदेशमितेन तावत् सिद्धान्ताह)
 नास्ति इतिरत्वेत्का, (अपूर्णत्वात् । अपूर्णत्वात्
 इतिरत्वेत्का) । कथमपूर्वमात्र. ? फलमात्रात्,
 (कास्मान्नाश्रयविषयस्य हि अपूर्णं कथ्यते) ।
 कथ फलमात्र. ? निमित्तकण्ठो एव (कावदे)
 अवयवमात्र. इत्येवनाश्रयः ? निमित्तकण्ठयोः (द्वयो
 रपि) अत्रुपादेयत्वात्, ते प्रति कर्म उपाधीयते ।
 (' ने प्रति कर्म उपाधीयते ' इति तु आनन्दाश्रयीये
 पाठ, स च उदात्त-प्राग्वर्तनं न भाति) । तत्र
 अन्वययोगदाने (वाक्याय) इत्याद्येताह एक (एव)
 प्रति उपाधीयते (कर्म, न द्वे अपि प्रति) उपयोगदाने
 वाक्यभेद स्यात् । (फलमेव तु प्रति कस्मात् नोपा-
 दीयते ? अत आह-) निमित्तस्य ध्रुवत्वात् तत् प्रति
 (कर्म) उपादायते (न फल प्रति) ।

(इतः पर अश्रयीयलिखिते प्राथमिकतद्वात् प्राक्त-
 नस्य इत्यस्य उवादात् आनन्दाश्रयीय एव उच्यते,
 अचिच्छु पुत्रकान्तरादिनि) ।

ननु भावनायचनस्य ' किम् ' इति आकाङ्क्षा
 उदयता न विमित्तन दूर्ध्वे (निष्फलात्वात्), नापि
 योगेन (अनुकुर्यात्वात्) । केन तर्हि ? फलमेव (तेन
 वत्वात् फलार्थेन युक्तम्) । उच्यते । यदि फलार्थी
 पुत्र. कर्मणि प्रवर्तेत (ततः) तस्य ' वाक्यमन् ' इत्येतत्
 अङ्गत्वेन स्यात्, (एतत्वा वाक्यभेदात् ।
 किञ्च फलप्राप्तये कर्मणि) फले च अनर्थी न प्रवर्तेत

इत्यत्र च दोष (ग्यात्) कृत्स्ना च इति नर्मै यत्ता (नैमित्तिकेऽपि) ग्यात् (काम्यम् । तत्र च) ' अस्मि यद्वाच्येकदेशे ' इति च (मृतम्) विद्मन्ते । (विद्मन् इव काम्यम्, इदं नैमित्तिक इति -) यत्रदेशेऽपेक्ष न रणम् । नियन्त्रायते फले इति (द्वेषोपि काम्यम् तत्र काम्यपदेन एव स्यात् । तस्मात् याम्येव भाष्यमिति) ।

अथोच्येत श्री अशौ (कर्मण) प्रयोजनो यथाहो निमित्तापक्ष । तत्र ध्रुवो निमित्तेन (निमित्तस्य भूतत्वात्परिहार्य) निमित्तात् (एव प्रयोज्यतया) विचित्रं । फल तु (केवलम्) विद्यते (न तु प्रयो ज्यम्) । अतो न विद्यते भित्तिपथस्यात् । एव न निमित्तप्रयुक्त आरम्भ इत्येव कर्म । तस्मिन् (न भवि) क्रियमाणे इति फल विमित्ति न शक्यते इति । (इति चोदयमात्तो । परिहारि -) एतदपि अनुपपन्नम् । (कर्मम्) च स्वर्ग न काम्यते यथाकरणं मोक्षार्थं, तत्र कर्मस्वरूप एव कर्मयथा, निमित्तमममम् (जीवन् हि निमित्तम्) । न च सत्त्वं श्रुतस्य (निमित्तस्य) क्वचित् इति प्रयोजकता क्वचित् प्रति अप्रयोजकता स्यात् । / तस्मात् सुदुर्लभे प्रयोजकमेव निमित्तम् । तस्मात् निमित्त कर्मवियोगात् ।

अथोच्येत किंवाच कर्म यत्रपदेनात् कर्मण स्वगाम्यार्थं फलेत्वादकता । न चायत् फलमस्ति वागस्य स्वगामने (विश्वत्रिन्त्यायात्) । तस्मात् क्रिया यस्या (सुदुर्लभाऽपि प्रयुक्ततायाः) फलमिति । न च तात्पर्यं वैदेन उच्यते इति । एतदपि अनुपपन्नम् । कथम् ? ' योनिशामदसंयुक्तमामको (सर्वत्र प्रचरन्) सत्त्वमेव सर्वत्र प्राप्ति स्यात् । न चेत्थेन तत्र । तस्मात् तात्पर्यं किंवाच फल प्रदष्टव्यं अथवाच, ता (एव) फलत्रय (यथा भोव तात्पर्य) ताभ्याम् वैदिकम् (यथाशक्त्यभिरणम् विहितं किंवाच फलत्रय) । न च काम्यमान फल मस्ति, अनुपपन्नम् । कर्मयत्राचन पुरुषार्थेन अभिमतम् ' इति चेत् (न च) प्रसादात्तस्मिन् (फलमेव) पुरुषार्थेन अनुपपन्नं स्यात् । न

चेत्थेन (प्रत्यर्थेत्वात्) । तस्मात् निमित्तं प्रति कर्म- मात्रं निवीयते (निष्फलम् । अतश्च अपूर्वाभावात्) इति तत्र यथाऽभाव । कथम् (इदानीं तुने) एवदेशे यत् इति चेत्, साद्रूप्य (प्रधानत्व) वाचक कृत्वा शब्द, प्रधानमात्रपेक्षया (तु) एकदेशाद्भव । (इदं माकत्र व्याख्यानमिति मत्वा व्याख्यातातरमाह -) अथवा दशार्थं (कर्मस्वरूपोत्पत्त्यर्थं) वा पुरो वाच्यमित्युच्यते (निर्गुणत्वा इति तत्र यथा), ता- म्येव एकदेशाद्भव । कैश्चित् पुन (अथवा) एकदेश्यमर्थो वर्णित । (यद्यपि अलौकिकभावा भावेन) कथमव्याख्यानं प्राकरगिरि इति वर्णितं तास्ति (तथापि) आहवनीयविषयायात् प्राप्तिता अस्ति, काम्येव एकदेशाद्भव इति । एतदपि अनु- पपन्नम्, अपूर्वमित्युच्यते आहवनीयवर्धनात् । न च अपूर्वमिति उच्यते । तस्मात् अद्विष्टदिरस्य अथा वास्याया पुरोडासास्तत्राय इत्येतात् उच्यते । कथं तर्हि ईदरे (निष्फले) पुरुषप्रवृत्ति ? (उच्यते -) प्रयत्नयत्नवत्तया (प्रवृत्ति), विहितकरणान्दि प्रत्यक्ष सम्ये (अनुवंश विहित कर्म प्रायश्चित्तोपाने नर ' इति यत्नत्) पुरुषेण च हितात्प्रतिपक्षमेव आहवनीयवत्तया तथोच्यते । यथा त्रैके उपानदाराणां दिशः किंवा कर्मप्रतिहायाया, एतद्विहाय प्रयत्नय परिहायाया (प्रवृत्ति सुकृतेव) । ननु एव अप्रयत्नय फल म्भवत् । उच्यते । फल तावत् (सर्वत्र) भाव (एव) । अप्रयत्नयश्च (प्रयत्नयत्नयत्नय, प्रया नायश्च) अभाव (न तु मन्वकर्म स्वपत्तिद्वारात् । अत -) कथमथो किंवाच (मायनाया) फल स्यात् । अगमनिर्णी प्रयत्नयत्नयत्तु फल (स्यात्) इति यदि उच्येत्, तत्र । न (हि) अकारणमात्रं प्रय- याय ही तर्हि विहितकरणम् । तत्र अप्रयत्नय विधि प्रयत्नयत्नयत्तया, अथवा वाच्यत्वात् प्रयत्नय इति इत्यतथाभवता (यद्यपि) तस्मात् प्रयत्नयत्नयत्तु फलम्, इति नेदस्या योदात् । कथं तर्हि प्रयत्नयो मरति ? किंवाच अकारणम् । अकारण कर्मनिवृत्ति । (तेन) अकारणं दोषो य, न कर्मो (इति इत्यपि स्यात्)

निरतंते (नोत्पद्ये) । ननु (एवमपि प्रत्ययावाद्देशुभूता) अक्षरानिष्ठसिद्धेव (कलास्य) फलं स्यात् । उच्यते, आत्मन्यतिरेकेण क्रियायाः फलम् (भवति) । अक्षरानिष्ठसिद्धस्य कारणमेव । स (च) क्रियायाः धर्मः (सन्) कर्म फलं स्यात् । न च प्रत्ययापामानः फलं श्लेषा-नेव । परि च आत्मत्ववायः फलं स्यात्, (ततः) फल-निमित्तयोः (द्रव्यमपि) एकवाग्भावादित्योः उक्तः (प्राक् । अतो नित्यस्य कर्मणो निष्पत्त्येव अपूर्वाभावत् इति-कर्मयथा नास्ति, इति टीकाद्वयस्य प्रयोगः-) इति केचित् एव (अधिकर्णात्तद्वान्तम्) वर्णयन्ति । (एतदिदानीं दृग्निष्ठमारभ्यते) सत् (एवमेधि-मत्) नोपपद्यते । कर्म भावनातो हि नित्य आशाद्वा उच्यते हि केन कथमिति । (तत्र -), तन्निमित्तत्वा चेति कर्तव्यता । (नत इति आन्तर्यामि-कथनानाद्दृष्ट्या प्रत्ययमुच्यते) । सा च (आकाङ्क्षा) दृष्ट (अपि क्रिये कर्मणि) शिष्यते । तस्मात् अस्मि इति कर्तव्यता । यदि च भरिमन् (नित्ये) योगेन (क्रियाकाङ्क्षा) दृश्यते, पञ्चान्मादिष्वपि तत् (ततः उत्पद्ये) न माद्यन्येन स भविष्यति (क्रिया सा-न्य-रतेनेव स्यात् यावः । तद्वत् ननुपि इति मूर्तयत्वा न स्यात् । दृष्टते-) तत्र (कामरागद्वेष) निमित्ताभावात् (कर्म एव कर्मयत्वा विधीयते इति नेतिरन्तर्यामि-) इति चेत्, तत्र । अथर्वणि तस्मिन् (निमित्ते) किमिच्छनाद्दोषोत्पत्तेः योगोत्पत्तेः (च) परिशुभत्वात् न प्रशान्तम् (चोदयति-) । अन्वयनिमित्तयोर्विरोधः इति चेत् । (उत्तरम्-) अविरोधः, भिन्नवाक्यत्वात् । (एकत्राप्यन्यत्रागो हि फलनिमित्तयोर्विद्वेष्यते । वस्तु-तस्तु नास्त्वेष विरोधो भिन्नवाक्यत्वादनयोरीत्याह-) निमित्तं हि कर्म प्रयुक्ते, न कामार्थत्वात् स्यात्-तंयति । (तदेव व्यनक्ति-) न हि कर्मण्य निमित्तं कल्पते, येन फलोपचिनं स्यात् । (प्रत्यय-) तस्मिन् निमित्ते, कर्म क्रियमाणं विप्रमाण्येवम् इति तुलना पद्यमिष्टुं मरुति (अतश्च निमित्तत्वभावेन अपेक्ष्य-माणं फलं कर्म तेषां विद्वेष्यतेति) । फलं न कामयते (मोक्षार्थं) इति चेत् । उच्यते । न हि ईदृहाः

पुरुषोऽस्ति, यः अवश्यफलंभ्ये, फलं न कामयते । मोक्षार्थं (न कामयेत्) इति चेत्, तत्र । तेनापि अवश्यं वाक्यस्य एवित्यन्वयः । तस्मिन् सति, मोक्षामाकाङ्क्षा । अमोक्षाधिना अपि अमो एषित्यन्वयः पत्याय । उप-रथा (अप्रधीणे पते) इत्यत्रातेः । तस्मात् नित्यानि कर्मणि तत्र (चापक्षपथ) उपायत्वेन चोद्यमानानि इति कर्तव्यतागपेक्षन्ते । वीताया च (शर्म-) द्रव्ये-च्छादा कर्मणः इदमेव (चापक्षयः) फलम् । यदि च नित्ये श्रुत्यनुब्रह्मान् यावः कर्मभूतः ततः सर्वथा-विशिष्टः श्रुत्यनुब्रह्मः, इति सर्वत्र (भाष्येऽपि), फलमाह न भवति । (चोदयति-) फलप्रदानार्थं कर्मणोऽनु- (यावः कर्मभूत) न भवित्यति । (निराशयेन-) साधनान्येन (स्वर्गकामाधिकरणस्य पूर्ववत्प्रत्ययत्वेन) तस्य उप-निषात्तादिति (फलवत्स्य द्रव्यपरत्वभावात् इति । निज) यदि च क्रिया स्वभावत्वा (स्वतः) अन्वयत् किञ्चि-दुत्पादयति, ततः तदेव वेदेन च उच्यते । नहि आशङ्कनीयम् (वस्तु) स (वेद-) उपायत्वेन चोद-यति, यत्रोत्तिष्ठोमस्य सङ्घट्ट प्रवेले सर्वत्रप्रसक्तिरिति । उच्यते । पञ्चादीनां क्रियाणां त्रीं धर्मो दृष्टौ, एतस्मिन् प्रयोगे एकत्रात्ता निमित्तकत्वात् च । तत्र चोत्तिष्ठोमस्य फलचोदनाभिः (सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यतिभिः) अन्वयपरत्वात् निहितत्वात् । एतस्मिन् प्रयोगे (द्व) एककत्वात् (क्रियात्वभावात्वेन लेके दृष्टा) येन वाप्ये । यदि च फलं नास्ति (तत्र- ' सर्वपूर्व-माकाङ्क्षा भवते ' इत्यत्र) परणविमर्शोत्तरेऽप्येवोक्त-भवे-पदानां (परणविमर्शः, उत्तरेऽप्येवस्य ईदृगर्थस्य, आत्मनेपदस्य च) आभावात्तदहः । (यदि न नैमित्तिकं, कर्मभूतः एव धर्मार्थो न फलभवेद्यते, ततः) ' भिन्ने श्लोक्ति ' इति (श्लोमस्य) निराकाङ्क्षात्वात्, ऋतु-मन्त्रो न स्यात् । आकाङ्क्षोत्तरभावात् हि कल्पयेत्, पुरुषार्थता वा । न च भवत्येषे (मेदमहोमस्य प्रती-जनविषयिणी) आकाङ्क्षाऽस्ति, निमित्ते भुक्त्वात् । नहि आकाङ्क्षा कल्पते ऋतुना (तस्मात् मेदमहोमस्य न कल्पयेतास्तिः । निज) यदुक्तम् (मरुता) फलनिमित्तयोः अनुपादानात् (अनुपादेकत्वात् नैकत्र

ममत्वात् एतन्निमित्तं इति । ('मित्रे बुद्धेति' इति)
 अनेन एतत्तुल्यम्, (मेदन्तद्वेमेऽपि तुल्यं नोपमित्यर्थः ।
 तेन) अथैतन् क्व प्रणि उपासीयते निमित्तं च, एव
 मिदमपि (अग्निहोत्रादि फलनिवृत्तयोः पर्यायीयमानं न
 कुर्वति) । यथा च तत्रत्ये पिण्डविकृत्य (अमासा
 म्यामनस्य च प्रणि उपासीयते) एतन्मिदमपि (अग्नि
 होत्रादि । तस्मात् समनोक्तदानं नोप) चाप्यकारश्च
 (निमित्तसंयोगे) फलमिच्छति ' प्रयानादिमन्त्र
 फलम् ' ' एकदेशाद्- (गुण-) युक्तात् प्रयानात् फल
 भणित्वेति ' इति वदन् । तथा पिण्डपक्षे पुत्रकामोऽपि च
 (निमित्ते कस्यपि फलमिच्छति । विश्वामित्रेऽपि फले पिण्ड-
 विकृत्यस्य फलं नोपगच्छति । पुत्रकामोऽपि च जातेऽपि) ।
 सूत्रकार (अग्नि) नित्ये इति इत्येवमपि चोच्यते (' एक
 स्यापि प्रयोगे स्यात् ' (३।३।११५) इति वदन्,
 ' इष्टयाद्भूतो प्रयानादानीं तैत्तिरीयस्यैव ' इत्येव च-)
 प्रयानस्य इति इष्टान्नोपादानात् सिद्धादह्नयं दर्शयति ।
 क्वं यथावदन्वय (विधिवाक्ये) पुरुषाद्यन्तं न च्यमि
 चरति । नहि फलं तत्रैव पुत्रं प्रयति, वैपुत्रि
 माहात् (दर्शपूर्णमाहादिषु), वैपुत्रि (प्रयानादिषु)
 पारमर्षेण, (न तु इच्छति निष्कमे विधिरिति) ।
 यदि च (अर्धुते पक्षे) पदार्थः करणं यदात्,
 (नत) प्रयानादीनामन्त्रं न स्यात् । कर्मभूतत्वात्
 (प्रयाने) । नैव अथैवते, ' एतन्ना कर्म-कम् ' इति
 (नहि कर्म-कारणयोरेव स्मरन्), आगेष्टमाशब्ध
 शब्ध इति कर्म-व्यय (अनुना) संश्लेषेण (तस्मादाह्नय
 सिद्धिः) । यदि न यत् फलमस्ति, यत्रैव पारमर्षे
 पराह (अथ न तु कर्मभूतं स्यात्, नत) स्यात्
 यत्रैव (फलभवात्प्राप्तये) फलस्य कर्मभूतत्वात्,
 ' यत्रैव च प्रयोगात्पक्षे (कर्मभात् । इति-)
 कर्मभूतं (कर्मभात्) संश्लेषेण च । एतन्ना (फल-
 व्यय) कर्म-कारणम् । पराहैव तु नैव शब्ध
 (भाग) । तस्मात् यदन्तं विधानं, ह्यन्तं
 (फलवत्) फलम् (उपासीयते) । सिद्धेऽपि
 अने (सिद्धे) सिद्धे (तस्मात् एतन्ना कर्मभूत
 एव फलं इत्यर्थेन फलम् । शब्ध नित्य इति-)

व्ययदेशश्च (फलेण) कर्मव्ययत्वात् अवयवसंयत्तात्
 (च उपकथने । तत्र अत्रैव संयत्तं नित्यम्, अवयव
 वाच्यम् । फलार्थत्वे तु न विशेष) ।

(सिद्धान्त दर्शयति-) एव च साहच्यम् (मूर्धा
 ह्यम्) शक्यते न शक्यतेति कश्चिदपि कर्तुं इति शब्दा
 ' यावत् शक्यतात् ' इति उपनिबधने । शक्य
 (न्य) शक्यते (अत्रैव लयमाने) वैपुत्र्य शब्दः ।
 कस्ये तु यत्र (संयुक्तात् कर्तुम्) शक्यतात् तदा
 प्रयति ।

तद्वैकर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषे स्यात्
 प्रधानेनाभिसंबन्धान् । ३ ॥

भाष्यम्— प्रधानादिभ्यो दोषं श्रुते ' अप वा
 एव स्वर्गाद्योक्त-श्रुते, यो दर्शपूर्णमासाद्यो क्व पौर्ण-
 मासीमासाश्च वाऽऽपिवात्वेन ' इति प्रधानादिक्रमे दोष
 द्रव्यं तस्य विद्यता दर्शयति ।

कर्मोपदेहो तु जैमिनि प्रयोगवचनैकत्वात् सर्व-
 पामुपदेशं स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, नास्ति भेद इत्यादिभिः,
 इमानि प्रधानानि । प्रयोगवचनैकत्वादि जैमिनिगद
 स्य । सर्वोपामुपदेशः ' पौर्णमासाश्च पौर्णमासाश्च चनेत,
 अमासाश्चामासाश्च चनेत ' इति ।

अर्थस्य व्ययपरिवादेऽपि प्रयोगे स्यात्
 यथा क्वन्तरेषु । ५ ॥

भाष्यम्— एतन्नामपौर्णमासि स्यात्, सिद्धादि
 फलमप्येव । कृतं च अर्थस्य व्ययपरिवात् । एव
 प्रयानेऽपि प्रयानम् । अग्निहोत्रात्प्राक् दर्शपूर्णमास
 यत्रैव फलमिदं भाति । तदिदं कर्म-परोपदेशिते । यत्
 पौर्णमासाद्युपदेशम् । सा पौर्णमासी, यदावास्याभ्यम्,
 सा अमासाश्च । ' यदादीऽष्टाक्षरान्नाऽमासाश्च पौर्ण-
 मासाश्च चाप्युपो भवति ' इति । तस्माद्भवे पुष्टेऽपि
 ऽमीपामासाश्च, आद्यं चाम्नीपामासाश्च पौर्णमासाश्च ।
 आद्यं चाम्नीपामासाश्चामासाश्च । यदुक्तम् ' पौर्ण-
 मासाश्च पौर्णमासाश्च चनेत, अमासाश्चामासाश्च चनेत ' इति
 साहचर्येण च । तद्वैकर्मणि च, अत्रैव नित्य इति-)

कराप्रतिज्ञेतिर भाँ प्रधाने एव न तु साह । अन एव निमित्तनापि विनिर्वाहविवाहा अन्यथ । अन एव विनित्तोऽपि प्रवृत्तजनकानुगतानांयथाऽनुपमेरुस्य दमनफलण एव । अत एव अह्न-वन्देऽपि प्रधानस्य एतदुत्पाद्यजन एव, तस्य प्रधानमवतारमनुशाना धीरानाम् ।

तत्र तु अन तदोप - यत् काम्य विष्वाशितेष्ट साधनरक्षणोत्तरमेव अद्वितीयोप, नित्ये तु निधि सुहृत्प्रतिनिष्ठाधिग - प्रत्यापनक. कल्पप्रतिबोत्तित्वज्ञाने बलेऽपि साहाय्ये, अनेवैयतनात् । अथितु तदु- त्त प्रधानअणकमनारा भावापेक्षास पूषडत फरणपत्य माफर अरुणे य इति बोध्यम् । अन हि वातपुष्पेय मायव निरल्पे ' धर्मेण काव मनुदति ' इत्यादिशक्त्येव प्रतीयते । अत एव न विश्वविन्यायेन स्वांरक्षानम्, न का अनुस्थाप्येथापि कामफलैरे भावापेक्षणम् । कात्स्ये क ता, तृतीयविद्वेषात्, समनपदभुने वरानेनिति तय वतक्ष । न च एतेषुमासादी कयमानांवेर स्वगाणा विदेऽपि मादोपगतौ ' धर्मे ' इत्यप आह- पात्र इत्यम् । तद्यत्ने सुमुष्ठे स्वर्गोत्तमदिष्ट र्हेन, तदुत्तरो गारस्य अतिगणयतनुत्तरावते अत्र माधयका कावैकदिवाकयम् अनुमुपुचपयतस्य संशयान्न । वयपप्यु तु सरादियाफलतात् निमि धरैर प्रोक्ततम, तस्य वैमिस्विकारोक्तत्वऽपि निमित्तमुपमेनिमित्तानुपदिष्टते वापेक्षाया । न च तदुत्तरेष्टान्, तदेऽपि हिमैक्यमानेन भरतवमणः । अतश्च वयपप्य-वद्यपमनोत्तमेर अङ्गत्वत्तु पुन वमननिमित्त-वत्तुयेरेर अङ्गत्वत्तु इष्टवत्तुवतम् ।

न च उपनिषदव एव अङ्गत्वत्तु वयपमा । इत्, तत्र च इत्यन्मा वरैश्च मादतन्, तदुत्तमे वरपुत्रि न निमित्तमवयवगोचारा अङ्गत्वत्तु इत् वाच्यम् । * तापवैरैकदिवाक्य अन्तर वैा तयने वयपवर्क तद्वैकयतवत्, विदववमनोत्तरे- मेर अङ्गावैकयतवत् अङ्गाववर्गोक्तिम्, तदैव

शक्त्यवच्छदीयते । अत एव कामे निमित्ते च वक्ष्य विकारिण यावन्ति प्रमाणत्वप्रमितानि अङ्गानि तत्र तावन्न चर्हि आश्रय ईर्यवृत्त इति महावाक्यार्थे कस्तनान्, काम्ये सर्वाङ्गवर्णम्, नित्ये च शास्य वन्दित्य इत्यलाम । अतश्च यथैव एकपैत्र काम्यवक्यस्य यावतीगवाक्यम् च खेममादेशम- यद्विस्थाविकारिमेदेन प्रमानतादित्यमेरुऽपि यथाधिक- रिणे यावन्ति प्रमाणात्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावता काम निमित्त च विषयवत्त्वम्, सया अत्रानि इति न नोऽपि दोष । अत सिद्ध निमित्तधृत्वतुयेन यथागनि अङ्गहीननापि प्रयोग इति । अत एव विष्वाशये ' तदैव यादृक् तादृक् क्षोतयम् ' इति सिद्धान्तानि विष्वाशय प्रयश्चित् च इयेति ।

मण्डन-- ' यावच्छानि त्रिधा नित्य । ' शर- ' अगन्ता तद्ब्रह्मण स्थान् । ' * यथाशास्त्रमुपनयस्य (यथाशास्त्राय ३।२। ११-७ एव यथाशास्त्रमुपनयस्य) । यत् इति शास्त्रनेनानुसृतया प्रवक्तम्, तदैव यथाशास्त्रवचम्, न तु अनसृत कागै । अतश्च तदैव आश्रानि न तन्वावपिपयता भाट्ट ३।२। * न प्रयोगविधि विषयशमनय यथाशास्त्रमुपनयस्य, त्रिनु प्रयोग विविना यत् क्व वनया बोध्यत तैरे । वतैव हि यथाशास्त्रं पुष्यत् इति वक्तु शक्यत न अर्थ-यम् । तदथ प्रयोगविधिं यथागनिपन अनुष्ठाप्यत पुष्य क्तवयता शीभव, तदैव यथाशास्त्रवचम् काश्य यावत्तरान् न तत्र यथाशास्त्रवचम् । मोम ३।२। * ' यु इत् स्य स्वर्गो इति इयोर्वैतान्तयो प्रविप- कृत्तु ' एत अष्टप- ' इति वक्तुये कयतम् न यत वक्तु नोतिपा कते ' इत्यादिग आतपता तप देवदुर्गवितेयनेन उक्तपैष्टवस्य विव थायामपि निष्कन्ता न्वांष्टाम यथाशास्त्रमुपनयस्य वावमागन्तु वयस्य न ननुवत्तु तदा द्विकद्वय मानकायाम प्रतिपद्विधनसंभवान् । इत्यपि वृष्टय । भाट्ट ३।२। * कितिष्ठिषो निमित्तवचन् पूर्व म तावतामिच्छन्तानि तादस्य, तितेवर्गो क्तादृष्टा

शेषदशाधाम्, यद्यत्तत्कलत्रवज्रानामर्थं यामयावमीव-
 चाकषाभ्या एकवक्त्रवत्प्राज्ञीकरणेन निमित्तपापक्षयागन्वयो-
 चरमेव, उच्यन्त्य यथावृत्तान्तोपेन प्रयत्नविरहत् तस्मापि
 यथाशास्त्र्युपबन्धोपपत्तेः । ६।१।४, * चतुरा-
 चद्वैतः अत्रिसप्तमेष्याद्भ्रूयैस्ते तु क्वाभ्ये नापि-
 क्रियते । तिले तु यथाशास्त्रिन्यायात् अपि क्रियते
 एव । ६।१।९, * 'सुचं हि म्यः' इति द्वयोः
 पञ्चप्रान्तयोः प्रतिपदं कुर्यात् । 'एते अगृह्ये' इति
 बहुवच्ये पञ्चप्रान्तोः । पाक्षिकेणागन्वयैरेव एकस्य यत्र
 मानस्य कदाचित् दक्षिणादिमवादनपुरुराश्च अशाक्तौ यथा
 यथाशास्त्रिन्यायानुसारेण एकत्वभावेन अपि अर्थात्
 शास्त्रस्य द्वित्रद्वयवनात्प्रवच्य प्रवृत्ते ज्योतिष्टोमे ममव
 इति चेत्, न, निखिललेमप्रवृत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य एतेनैव
 कर्त्ता गम्यन्त, योगेन यजेत इति उच्यतेतिथौ, कर्त्तुं
 रेकत्वस्य न शक्यं । एकरास्य अननुप्रेषणस्य अनुप्रेषणाप
 विवक्षयथाशास्त्रिणावपिपताऽपि नास्ति । कर्त्तुरिति
 ३।३।१।८-१९, * अत्रपि होमादिहरणस्य न
 प्रतिनिधित्वः । तावद्भवतीत्येवशास्त्रे अत्रानविक्रियेत्तरवा-
 देव, कतुप्रयोगवि-धिविषयत्वात् तेषामधिपारिधिषेवशा-
 स्त्रव्यतीति यथाशास्त्रिन्यायाविषयत्वात् एव न प्रति-
 निध्यागच्छ । भाट्ट. ६।१।९, * निगन्वेऽपि ज्योति-
 ष्टोमस्य तैक्ये यथाशास्त्रिन्यायाविषयत्वात्, कल्पव्यादि-
 वान्श्वेतु एवमात्रमिमानश्रुत्या मावनाश्रमन्वितस्य तस्य
 (एकरत्वस्य) अन्तराहृत्वेन अशाक्तौ दक्षिणादिमणा-
 न्द्रान्तरभावेन अस्वेष्टानुमाहवात् । ३।३।९.

● यथाशास्त्रिप्रयोगो न्यवलोपेऽपि नैकहायतीप्रवृत्तिः,
 होमस्तु आहनतीये निगधिरुपक एव वा । भाट्ट.
 ४।१।९.

● यथाशास्त्रिप्रयोगादौ (पशो) मृगभावेऽपि
 स्वर्षपेमेव वनवामनादिसिद्धिः । सूषण्डेनादेस्तु तत्र
 निरुधिः । भाट्ट. ४।१।९.

● 'यथाशास्त्रम्' इति सूत्रात् (२।१।१।१२९) ।
 यथा शिष्टे निहितं प्रवृत्तौ गृहकारणवत्, तथा अवापि
 (चातुर्भारवशाकमेधीशानीकजरादीष्टियु) । यदा, यथा

शिष्टे शेषाद्भ्रूयः प्राकृतः तथा कालोऽपि । पूर्वपशः ।
 वृ. ५।१।१।१९.

● यथाश्रुतीति चेत् । १।७।२।७२ ॥

अग्नीषोमीये पशो 'यद्यपि चतुराचरी यजमानः
 पञ्चापचैव यथा कर्त्तव्यं' इति श्रूयते । इदं श्रूयमाणं
 पञ्चापचन यथाश्रुति श्रुतिमनतिक्रम्य कर्त्तव्यम् । न्यस्या
 पञ्चावत्त श्रुतं नादृशेयु इति वयावामेव कर्त्तव्यं नादृशेयु ।
 इति पूर्वः पक्षः ।

न, चोदनेकत्वान् । ७३ ॥

अग्नीषोमीये पशो यथाशो श्रुतं पञ्चावत्त वयावामेव
 म्यात् नादृशेयु इति पूर्वपक्षं निरस्य सिद्धान्तमाह । न
 यथावामेव पञ्चावत्तं हिंश्रु अदृशेयु इति । चोदनेक-
 त्वान् । अत्रवामाना वयावामेव च 'अग्नीषोमीय
 पशुमालभते' इत्येवैव चोदना । तत्र यथावामेव चेत्
 पञ्चावत्तं सर्वव्यते, तदा अदृशेयु इति भवितुमर्हति ।
 तस्मात् अदृशेयुपि पञ्चावत्तमेवेति सिद्धान्तः । चोदनाया
 एकरात् इति समाप्तः । के.

● यथाश्रुतीति चेत् । ३।४।६।२२ ॥

दग्गृहीतान्तरावणे 'यस्योभय हविर्गतिमाच्येत्,
 ऐन्द्रं पञ्चरावभोदनं निर्वपेत्' इति श्रुतः पञ्चरावभः
 यथाश्रुति उभयश्रुतिमतिक्रम्य स्यात् । उभयस्य कार्य-
 प्राप्तागामीनस्य हवियः आर्तो गम्यमेव, प्राथमिकं
 पञ्चरावभ. न तु एकरावभे । 'मिमे जुहोति' इत्यत्र
 'पुरोडासो धामत' इत्यत्र च न यथाश्रुति कार्यः
 श्वीष्टः वामानतरत् । 'उभयं हवि' इत्यत्र तु तथा
 करणमात्रात् यथाश्रुत्येव अर्थः स्वीकार्यः । तस्मात्
 उभयोर्हविर्गोरातो एव प्राथमिकं इति चेत् पूर्वपक्षी
 भूयात् ।

न, तद्वत्प्रवृत्तवाहुपशातो हि कारणम् । २३ ॥

'यस्योभय हविर्गतिमाच्येत्, ऐन्द्रं पञ्चरावभोदनं
 निर्वपेत्' इत्यत्र सायणावकाशवदपिश्रुतौ एव प्राथमिकत्वं,
 नैकहविरातो इति पूर्वपक्षं नाना निषिध्य सिद्धान्तमाह ।
 न यथाश्रुति वाक्यार्थो प्रदीष्टु शक्यः । उभयपरस्य
 तद्वत्प्रवृत्तान् प्राथमिकत्वनिमित्तनिर्देशकत्वात् निमित्त-
 स्वन्यापान्तर्गतत्वभावात् । उभयपदेन निमित्तं व्यञ्जितम् ।

उभयवक्ष्य निमित्तलक्षणम् । तेन उभयवक्ष्ये न निमित्तावच्छेदकशक्तिविद्यताम् । हि नर उपपात हविषो विनाश एव निमित्तम् । तत्र हति उभय वा स्यादेक वा स्यात् । तस्मात् एकस्मिन् हविषि आर्ति श्रौते पञ्चरात्रम् प्रवक्ष्यिष्ये । वै

● यथासुरयग्राम (यगर्षोर्विशेषे) पौनःपर्यन्तया सत्तिकात् स्त्रीयान् । वा ३।३।१०।४ पृ ८४०
● यथासुरयग्रामान् वन्धिमन् उवाचुवावाङ्ग दार्ति गृह्णास्यो । वि ३।३।

● यथासुरयग्राम । अत्र ' यथासुरयग्रामेण समानाम् ' (१।३।१०) इति पाणिनीयव्याख्ये । यथा ' गृह्णामिनात्स्या ' (७।१।१२) इत्यादिषु पाणिनीयवृत्तयु शब्दविशेषादीर्गद्विकृतेष्वन्तप्रत्ययौ विधीयते, यथाक्रम प्रथम प्रथमन द्वितीयो द्वितीयैतेत्यन्वय प्राच्युक्त्यादि, एवमन्वयादि बोध्यम् । साङ्ख्यी १९०

● यथासुरयग्राम (यथासुरयग्रामेण समानाम्) । विधापि अनुष्ठानदेशान्नेन यावति प्रदेशे ब्रह्मणे प्रधान पठयते, ताल्लेन मनेषु मन । तेष्वेव अन्त्याव्ययवापेलाया यथासुरयग्रामेण समानदेशान्तात् कुर्वी घनिधान मन्ति । वा ३।३।१२ पृ ८१९

● यथासुरयपाठ पाठशास्त्रेण्यवकाशम् एक प्रकार (क्रममन्, एक्ष्य) । बाल पृ १२
● यथासुरयपाठान् ' एताद्रामकाशपत्न निवपन् ' वैश्वानर द्वापक्षका निवपन् ' इत्येव त्र्यम्बित्तिसु इष्टियु ह्यादी रोचना दिव ' इत्यादीना वाञ्छन् वाक्ययुगलानाम्, यथासुरय प्रथमाया प्रथमम्, द्वितीयाया द्वितीयं रूपं क्रमेण विधिवेग । मीमांसा

● यदाऽर्षोऽमसाजुजञ्चति अर्षेण चनणुनयति' अथ सन्वयस इयाविसार न मञ्चविसार । मणस्तु स्यादेव सन्वयसम् । भा ३। १०।१०-७१ ● ' वग एक्ष्मापुत्रे तदेच्छत् तद्वयम् ' (वन वाक्यमन्ताम् एक्ष्मापुत्रे पदात् अपुत्रस्य शान भवेत्, तदा इत्यत् पदजात सत्यं अपुत्रोपपन्नपदात्क मन्वत् इत्यम् - तु पृ २६८) इति च ' यावन् अन्त्यो नमपदात्पुनराशौऽप्यस्योक्तेः । वा ३।३।१२ पृ ८४० ● ' वग

क्रिया अनुष्ठानया विधीयते, तथा यथात् कारव पापो गम्पते ' (भा ३।३।१३ पृ ९-१) इति भाष्योचन यथेन कतुराच्यतवधाण मन्ति । सु पु १४।६

● ' यदा त्रिधा अनुष्ठानया विधीयते तदा अर्षात् कारव पापो गम्पते ' । यथायाद् गम्पते न स शौच यश्च न शौचो न स वाक्यद् गम्पते । भा ३।३।१३ पृ ९२२ ● ' यदा स्वात्मपरिष्पन्दात् प्रभृत्या फल्लामभत । क्रिया पूर्वापरभूता सस्यते वरते तदा ॥ ' इति न्यायेन एक्ष्मापुत्राद्यन्तेक्रियावपर एतदास्य एकत्रियतम् । सु पृ ६६१ ● यदा सुत्यन्तीष्टलामन नीचरे सकरा कृत्, यत्नग व्रीहीणा शम्, तदा सकल्य वाधित्वा, सुरया व्रीह्य एव प्राणा न नीचाय । वि ६।३।१६

● ' यदि - अथि कतुरासी यन्मान पञ्चवर्षेण यथा वापा ' इति यदन्त एत पद्मस्य दार्ति श्रौते द्विविशेषे वाक्ये वपाग्रहणमविरहितम्, वाक्यभेदमज्ञत् इति दत्तम् (१०।७।२०।७३) च सति । वा ३।३। ७।१८ पृ ७१३ ● ' यदि अर्थक्य ततो तिलक, जय प्रतिपत्ति एत समुत्तर ' इति धूव एव (१०। ४।१८) अत्रापि (१०।४।६।१०) याव । के

● ' यदि आतुर स्यात् मनसा वाचा वा सप्लेह ' अत्र यद्विगर्भारिस्तागन विधि । बाल पृ २८
● ' यदि आत्यमनिर्वाणी विधीयते, न श्रुतौ तौ तद्विधौ यदि न विधीयते तत्र प्राङ्गुली स्थपत यौ अत्र्यमनिर्वाणी कत यौ ' इत्यनेन आत्यमनिर्वाणधि परणभाष्योक्तं न्यायेन (२।३।१।३ ह्ये) एवं तावाहित्वा प्रत्यन्त उपस्थधीभूवा ' शब्दोपस्थधिवेप कत यम् । सु पृ ११२२ ● कर्णव्या यदि पञ्चम यदि सोमंन यजेत, तेष्वान्य पूर्णोऽनियत स्वात्मन्तर मावन्धार पौत ' इत्यत्र अद्विविक्ततुक्तमोमे लोकृष्ण रूपगुणवर्षविविधमेत, वाय अर्षोऽपि अन्त्यार्थवाद । इष्टियुगलौ च भोमप्रयोगान्तेऽष्टियुगमान्तरी, इति न धापि पुष्टयामिद्वयस्य पुनर्विनिर्देश । स्वर्षे १।३।११ । अत्र च इष्टियुगलौचोरेव पुष्टयान्नपविधि पवन्त्यति । यन्तुनान्तु उचरतेऽपिपुनामिद्वयभ्येव एव

दिनतिलोकेगृणामामि अग्नितिकर्तुंलोभे समुषयः क्षेमा-
नन्तर्गोष्ठिपथ्यात् इ एतन्निमित्तोत्पद्यमान इति
अन्तरा भिन्ना । ६।२।१०.

इत्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्थेऽपि सर्ववेदसं
दद्याद् यथेतरस्मिन् । ६।२।१०।५५।

ज्योतिष्टोमं ब्रात.उच्यते ब्रह्मःशानन्तरं ऋषिष्यमनागं
अभ्यर्च्य, उग्राता, प्रसोक्त, प्रतिहता, बन्धमान, ब्रह्म च
पिपीलिजपट्टिकात् शम्भारण्य गच्छति । तत्र देवम्
यदि उद्गातुः अर्चयुंशा नद् अर्चच्छेदः नाम अन्वाम्भ-
भद्रं स्यात्, तदा आरन्धो यज्ञ अदक्षिणाक एव
समापनीय । समाप्य च स एव कामः पुनः कर्तव्यः ।
पूर्ववगे अत्रात् दक्षिणा अस्मिन् पुनर्वगे दातव्या ।
इति उद्गातवच्छेदे प्राग्भित्त्वा । अथ यदि प्रतिहृतः
प्रणोरा माक अर्चच्छेदः स्यात्, तदा न्यारज्ये एव
प्रतिहर्तव्यच्छेदवति यागे सर्वव्यदक्षिणा देवा इति प्राग्-
भित्त्वा । यत्र तु एतन्निमित्तो प्रणोरे अपच्छेदद्वयं क्रमेण
समाप्तम्, पूर्वं प्रतिहर्तव्यच्छेद, अपरं उद्गातवच्छेदः,
तत्र 'पौर्वपथे पूर्ववोर्वेष्यम्' (६।२।१०।५४) इति
न्यायेन अपरापच्छेदनिमित्तक अर्थात् उद्गातवच्छेद-
निमित्तक प्राग्भित्त्वं कर्तव्यं भवति । तदुद्दिशति
मृदसरः— यदि उग्रात् अर्चयः स्यात् यदि यदाता
कृपोऽपच्छेदः पन्थान्यः स्यात्, तदा आरन्ध यागं
अदक्षिण समाप्य पुनर्वागं कर्तव्यं, तस्मिन् पुनर्थेऽपि
शदतातस्मा दक्षिणा न दद्यात् किंतु सर्ववेदस दद्यात् ।
यथा इतरस्मिन् । अथ प्रतिहर्तव्यच्छेदवति सर्वेण वीथये
दद्याः अत्रापि सर्वसं देवम् । तथा सौ पौर्वपर्यन्वायो-
ऽपि अनुगच्छते, निमित्तकमुच्यतेप्राग्भित्त्वंसमुच्यतेऽपि
अनुगच्छते । न च विशेष आगोष्ठि । तस्मादेतदन्वये
एव कर्तव्यम् । के.

● 'यदुत्ततो यज्ञभार्तिमिचत्, भूः न्यदेति गार्ह-
णये जुह्यात्' । अथ विहितानि क्रमनिमित्तकः, नैमि-
त्तिक. दोषनिर्घातार्थं. फलार्थं. अधिभारविधिः । दान्.
पृ. १४. ● 'यदि ऋततो यज्ञभार्तिमिचत्, भूः स्वादेति
जुह्यात्' इत्यदिशु दोषनिर्घातायैव प्राग्भित्त्वेण विहितं.

मी. को. ४०४

न तु समुषयः । भा. १।२।५।१६ ● 'यत्रेकं
सुप्तमुपगृहीत्, एष ते वासो इति ब्रूयात्' 'यूयो वै
गच्छस्य दुःखिणामुच्छते । यत्रसुप्तमुपगृहीत् गच्छस्य दुःखि-
णामुच्छते । तन्मातृगो नोपगृह्यतः' इदं प्राग्भित्त लौकिके
सूपस्वर्थे, न तु उच्छ्रयणकालीने वैधिके । वि. १।३।३.
● 'यत्रेकं सुप्तमुपगृहीत् एष ते वायो इति ब्रूयात्'
अयं निषिदात्परागनिमित्तकदोषनाशाफलमवधितपुराया-
धिकारविधिः । वाल. पृ. १५. ● 'यदि कामयेत
वर्षुकं पर्वन्थः स्याद् इति, नीचैः सद्यो मितुयात्'
इति वृद्धिफल यज्ञमानस्येन । 'यज्ञमाननागिता वृष्टि
पर्वन्थः सपारयत्' इत्येव योऽर्चयुः कामयेत, स
नीचैः मितुयात् इति न्यायेयम् । तादृशी तु कामना
ऋत्विजाम् । क्वचित् ' एतदिदुद्गाताऽऽत्तमे वा
पनमानाय वा' इत्यादौ (बृह. ३।१।१८) वाच-
निकं फलमूर्त्विजाम् । वि. ३।८।६. ● 'यदि काम-
येत वर्षुकः पर्वन्थः स्याद्, नीचैः सद्यो मितुयात्'
अथ गुणस्य अपूर्वविधिः । वाल. पृ. २२,
● 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्वन्थः स्यात्, नीचैः सद्यो
मितुयात्' इव परस्मैपद (रूप) विनियोगेन स्तुतिः ।
पृ. ४१, ● 'यदि कृष्णत्वारह न विन्देत् अयो
अपि लोहितच्छरः स्यात्' (शतपथे) । अयं गुण-
श्रुतिनिधियमविधिः । पृ. २३. ● 'यदि च देतुः
विश्वे' १।२।३।२० इति न्यायात्, द्यौर्वैकायैतमया-
मिनोऽतःकृष्णत्वारहतामान्तरा होमस्तान्त्वहेतुत्वाव-
धानुपपत्त्या अन्वयविधिः. कल्पमानः द्यौर्विषय एव
कल्पयते । सु. पृ. १२९२. ● यस्माद्य देवावातः अयं
वा मुह्यदक्षिण्य, अन्वया नोपपद्यते यदि भुक्तिमुक्तय
नास्ति इत्यनवोपपत्त्या मूलकल्पना । तस्मात् स्ववस्थित-
विषयेव साऽप्यवसत्ताया । तथा चोक्तं 'यदि च
देतुःपठेष्टेन भेदेयात्' इति । या. १।३।०।५
पृ. २४४. ● दन्वोदेगधि होमताघनस्य देवपिक्वण-
पूर्वकधर्मोक्तमप्य 'यदि च०' इत्यनेन निरसतः ।
सु. पृ. ९९२. ● 'यदि चरत्तामा आमन्त्रणम्' इति
आश्रयणमात्रावर्थात् होमयागे गुणविषयकं न कर्त्तव्य-
विषयकम् । भा. २।३।१।१-२.

• यद्विदाद्वादिहिनस्य निमित्तत्वादिप्रति न नास्ति । वा १।५।२०-५३

• नदिशान्नेपान्गभा निमित्त प्रतीयेने । वा १।३।१।१

• यद्विदाद्वादिहिनस्य निमित्तत्वादि- यदि भाग म्यात् मनमा नाना वा संयुक्ते' इति । यत्त ५ २८

• यद्विदाद्वादिहिनस्य निमित्तत्वादि- यदि भाग म्यात् मनमा नाना वा संयुक्ते' इति । यत्त ५ २८

• यम दण्डनमागिरिति, कपरमि न । भा १।१।१।६

• मीदियौ वायु निरपेक्षी सधनम् । भा १।१।१।१५ • यदा मीदोना प्रतिनिधिर्भ भवति, तयोर्नैतन्मिकात् । वि ६।१।१२ • 'फलान्धो पथीना इ ज्ञाने पनामनम् । मोदमानास्त रिष्टमि यमा पयोग्यानि ॥' वा १।१।१।१५ ५ २१८

• यराना नराना भयणेत्त अयापाद इते, तत् उदर यामया कर्तव्येन इति चेत्, प्रागधिकता म्वात् । अयापादोत्तर द्वितीये कौ निष्पद्येत् उ चनेत् यनप्रणम्, मीद्विद्विष्येत् । सकर्ष ३।१।१३

• यराना प्राज्ञता वा, लोमायोद्वादिनामे श्रवणमि पुत्र गद्विगुणविशिष्टमीहिमि । ०।०।११।४-७।

• वत्त तद्विषयतायै समानकारकत्वेन उपकरित्यति तस्य भवितव्यत्वेन यमा यथा यवानाम् । वा १।१।१।१० ५ ६७०

• यवाप्रणय-मीद्विद्विष्येत् मेरेन गत्तुप्रणम् । सकर्ष १।१।१० मीदो ५ ८ २ 'आज्ञपण एर विनामि मीद्वर सन्वमेरेन०' इत्यम अधिपण द्रष्टवम् ।

• यवमतीमि अन्दि प्रोक्षण अथन परिव्यागमिनि मूपवर्ता । भा १।१।१।१०-१६

• 'यवमय चक्रमति' वागरी उपानहृण मुञ्जते । अर्था यरान्ध दीर्घरूपेण प्रयुजते वराह गन्ध न मूर्धरे । श्लेष्ठास्तु यरान्ध शिष्युगुण वराह गन्ध न सृष्ण्यदुनौ (वाके) । तत्र उभावधौ प्राहौ ।

इति चेत्, १ । आर्षप्रतिदिरेन शास्त्रानुकारितात् प्रादा, न नै-उत्ताना शास्त्ररहिताना प्रसिद्धिः । शास्त्र च 'यथाय प्रोपचये स्थापन्ते अर्षते मोटमाग इमेनिद्वि' इति । 'वराह गानेऽनुपगन्धि' (मेघ १।६।१) । वि १।१।० • यवमयस्य मध्यम पुरोडागस्य त्रैषण्ययाश नियम । भा ०।०।०।१। ५।-७

यववराहाधिकरणम् ॥

तेष्वर्शनाद्विरोक्त्य समा विप्रतिपत्ति स्यात् । १।३।४।८ ॥

भाष्यम्— 'यामयश्च 'वराही उपानहौ' 'वेत्ते कटे प्राजापयान् एचिनोति' इति यववराह वेनसगन्धात् उमापनन्ति । तत्र केचित् दीर्घरूपेण यव गन्ध प्रयुजते, केचित् मियद्गुणु । वराहगन्ध केचित् मूर्धरे, केचित् कृष्णगुणौ । वेत्तगन्ध केचित् वन्धुके, केचित् दम्भ्याम् । तत्रोभयस्य पदार्थागमात् विवत् ।

वा—'अथर्वनाद्विरोधस्य इत्येवमुपक्रम मा मूढम् । यद्वापनिषदप्रयोगेणोद्दिष्टान्यविप्रतिपत्तौ सदेह । 'एह अद्भुतमनेकार्थं शिष्टैराचवेत्ते यदा विगानेन तदा तत्र कोऽर्थ स्यात् पारमार्थिक ॥' यव-यद्भवेत्तस गन्ध मियद्गुणत्वेनसम्भूयति निष्ठ ह्यपि देगान्धरे प्रयुजन्ते । 'तेन तद्गुणकवे ह् सदेह उपजायते । अतिहिततत्त्वाना गावद्दृष्टानुसारिणाम् ॥ तत्रा ऽऽध, नैन सदेह कर्तव्योऽत्र मतागपि । प्रयोग प्रति तुल्यायात्सर्वलोकाप्रयोगिणाम् ॥ यत्र देरो हि य दाने यीगान्तरे प्रयुजन्ते । अतिस्त्रोचरा तस्य वाचिकारथा प्रमीयते ॥ तत्रात्र रावर्गमित्य तायायव्यात् प्रमीयते । नैकेपामेव सा ह्यक्ति केपाचिद्व्या न विद्यते ॥ (रमिन्धु सर्वगमित्ते गयो उक्तिर्नया गन्ते, या सन्मया तद्भव तन्मयप्रारम् । गायमय- नैरेपामेवेति ।) आताहात्त विमारान्तु आनुभेदेऽरकन्पते । तस्माद्देवैरपि न आता यच्छब्दार्थस्य याच्यता ॥ तैरप्यभ्युपग म्भया स्तप्रसिद्धिसमा हि सा ॥ न चाल्पव्य यद्वराहाभ्या प्रयोक्तृया विशिष्यते । याच्य

वाचकभावोऽवमक्षपादादिशब्दवत् ॥ विभीतके
 ऽक्षशब्दो हि यद्यप्यल्पे प्रयुज्यते । तथापि वाच
 कस्तरय त्रायते शकटाक्षवत् ॥ ' तथा चोक्तं शब
 निर्गतिकर्मां कम्बोजेव्येव दृष्टो विरायणप्रसार्थां प्रयुज्यते
 शब्दविक्रि मृतशरीरमिषानादित्वादि । (" अत्रविक्रिर्कमां
 कम्बोजेव्येव भाष्यते विकारमन्त्र आयेषु भाष्यते
 ' अत्र ' इति " इति निरुक्ते २।२) । बहव एव हि
 भान्तो नामशब्दाश्च प्रतिदेश अर्थभेदेभ्य व्यभिचयत
 ह्यन्वये तस्मात् एता इव अभिधाने विप्रतिपत्ति
 स्यात् । एव न निरुक्तिरुपेयादिदर्शना साधारणान्द
 काव्यशास्त्रप्रस्ताविय अविज्ञानप्रयोगात् ' चोदकोऽनुप्रदी
 ' वते । ' वेपथुर्नादिरोपस्य ' इत्येव चैतद् व्याख्ये
 यम् । इत्यत्र विप्रतिपत्तिकोवयोव्यमानवात् । तस्मा
 दानाविप्रतिपत्ते उक्तत्वात् विन्यय । इति प्राप्तिऽ
 मिधीयते ।

शास्त्रन्या वा तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— वाच्यत्वं एव व्याख्येयम् । नकाम्यो
 यदि दीर्घप्रेतुः साहचर्यात् शिवद्वयम् भविष्यति, यदि
 विपद्युः, साहचर्यात् सर्वेषु । किं साहचर्यम् । पूर्वतरये धीणे
 मन्त्रित दीर्घप्रेतुः शिवद्वयश्च एतन्नशोः साहचर्यम् । क
 पुत्रान् निश्चय १ न शास्त्रन्यासात् ननु शब्दार्थे । न
 शास्त्रन्यासात् शिवा । नैषामविच्छिन्नं ह्यस्ति शब्देषु वदेषु
 न । तेन शिवा विभिन भुविरमृत्प्रशास्त्रे । ते द्वय समा
 मनन्ति यवमयेषु कर्मभाष्येषु विहितेषु वाक्यशेषे ' यथा
 ' या ओपपन्नो म्यायते, शंभुने मोदसात् इत्येति श्रुति ' इति ।
 दीर्घप्रेतुः यथा दर्शयति येद । वेदे दर्शक
 निच्छिन्नात्मनो दीर्घप्रेतुः यथाशब्द इति गम्यते ।
 तस्मात् शिवद्वयुः गौण । तस्मात् दीर्घप्रेतुः प्रोवाद्य
 कर्तव्य । ' यसादशब्द गानोऽनुवाचति ' इति सूत्रे
 उक्तत्वात् दर्शयति । अप्युक्तो येषु ' इति वञ्छले
 वेतवमन्त्रम् । सूत्रे हि गानोऽनुप्राप्ति । वानुोऽप्यु
 ज्ञाने । अत्रुत्थ रप्ये मित्तरीपु वा ।

या— ' शास्त्रन्या तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्ति
 र्पत्तीयसी । औचित्यं प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि
 मीयते ॥ नात्तापिप्रतिपत्तौ हि न लोकाव्येह

गत्यता । या शास्त्रानुगुणा सैव प्रामाण्येनाव
 धार्यते ॥ लौकिकत्वे ममानेऽपि शास्त्रेणाध्ययिता
 हि सा । शास्त्रस्था पुराया ये वा प्रतिपत्तिमन्दा
 श्रया ॥ प्रमाणत्वेन मन्त्रव्या मप्रत्ययतरा हि वे ।
 शास्त्रार्थेऽप्यभियुक्तानां पुरुषाणां हि सर्वदा ॥
 श्लोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्पत्तो भवेत् ।
 लौकिकत्वव्यथात्वेऽपि नार्थोऽस्तीव विरुध्यते ॥
 रसवीर्यविपाकानां मेदाद्यैर्नैयैषाद्य । निर्पार्था
 स्वार्थतन्त्रेण, धर्मतिद्धयेव चाश्लिष्टे ॥ उक्तार्थे
 याज्ञिर्वैषेणा नैर्वैर्वाऽर्था निरूपिता । तेषा त
 एव शब्दानामर्थो मुरया हि नेतरे ॥ अत्रव
 स्थितशब्दार्थसम्बन्ध सति सभवे । विरुध्य
 श्चाष्टदोषान्वात् कथंचन युज्यते ॥ अविच्छिन्न
 शब्दार्थो यो वेदेऽप्युपलभ्यते । तत्रलनिर्ण
 यात् नस्माहोके भवति निर्णय ॥ ' यवमतीभि
 र्दि ओदुम्बरां प्रेक्षणे विधीयमाने कन्मनोषोऽय
 ' यत्रया ओपपन्नो म्यायतेऽप्येते मोदमानास्तिभति '
 इति वङ्गायु गान्यात् श्रुते, मन्त्रकारेण वाक्यवाचक
 यवमयभ्रमभवात्तत्रावोपपत्तेनोपपन्नो य न मन्त्रयो
 जनत्वात् तथा नामान्त्तु । ' फाल्गुनेऽन्यौपवीना तु
 जायते पत्रगातनम् । मोदमानास्तु त्रिपन्ति यथा
 कणिशशास्त्रिन ॥ प्रियद्वय शरदपक्षस्तावदूच्छन्ति
 हि क्षयम् । यदा यर्षास्तु मोदन्ते मन्त्रयनात्
 प्रियद्वय ॥ तदा नान्यौपमिभ्यानि सर्वांमामेव
 मोदनात् । ' एव परहनेततगन्वा अपि यात्रसवयोग
 देव निधीयते । मन्त्रानुदाहरणानि लोकप्रसिद्धैरेव
 स्थितत्वात्तुनामि । तथाहि ' नैवोच्यन्ते वचिदेरो
 यवभृत्प्रियद्वय । जम्बू न वेतस प्राह्वर्वागह
 नापि वायसम् ॥ अथारोप्य विचारेण किं शुभा
 मियते मन । सदिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यश्लेषेण
 निर्णयम् ॥ च-यन्त्येव न गेनापि शुभकार्यो विचा
 रणा । ' यत्ति तत्राभिधेयसंदेशमनुसन्धय तत्रागत
 उदेरनिर्देशोपाय शरत्पान करिष्यति, शवद्रास्यदोषमेव
 च निर्णयो नायत् । अत्र तु अभिधेयतिर्णय एतत्र च
 ह्य, सर्वत्र च इव एव भविष्यति इत्येवमनुसन्धय

पापवने । ' तथापि न्वाचतुल्यव्याघ्राय घृनपरि-
प्रहः । चास्यदोषान् तथैव स्मान् यथादर्शयिनि-
र्णयः ॥' तत्रिद्विस्मृते च शास्त्रादीनां गौणविधि-
निमित्तानामनुत्तरमणान् वेदास्यद्वयान्मन्त्रव्यवसिद्धि-
व्यवस्थेभिः सिद्धावने एवंनि न्होदाहृतंन कार्पम् ।

(आर्यमलेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिवन्नालम् ।)

' तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यतिदुर्गीहजम् । यत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादायम्लेच्छप्रयोगात् ॥ तत्र किं
तुल्यता युचा क्रिमेकेव बलीयसी । (पूर्वपथ-
माद-) गमा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थव्य-
हारिणम् । आर्यान्तावद्विज्येवसदृष्टार्थेषु फर्मसु ।
दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमायम्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥' अने
हि शब्दः अर्थप्रणयनार्थे प्रयुज्यते । अर्थव्यक्त्याहार-
प्रसिद्धपर्यन्तनिवृत्ते ।

' तत्र यस्य विशिष्टरूप म्लेच्छेष्वयान्तराभिवा ।
नत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव
द्वार्थगम्येऽर्थे संनवानादिवा नतिः । म्लेच्छ-
गम्ये तथैव स्यादविशिष्टं हि कारणम् ॥ न
प्रयोगाविततस्य म्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।
अनाद्योरर्थगम्योश्च विज्ञेयो गम्यतां कथम् ॥
यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमोऽप्रेतयोवकः ।
पितृं स्वार्थे प्रयोगान् नीरिष्टः प्रकृतोऽपि चाचरुः ॥
तस्मान् पीत्वान्दिकृतानां वृश्चदस्त्यादिवोचते ।
गमा विप्रतिपत्तिः स्यादायम्लेच्छप्रयोगान् ॥'
एति प्राप्तेऽभिधीयते । शास्त्रायां चेति पूर्वादेव दाल-
मन्त्रायां कोशनीया । किञ्च, ' यथा साम्यतु-
रूपत्वान् प्रमादाशक्तिनेष्वपि । लापते वाचक-
भ्रान्तिरतथैव म्लेच्छमापिते ॥' मन्त्रप्रयोगादेव
गौणप्रान्तादिप्रयोगनिमित्ता अर्थपर्यन्ता मन्त्रिते शास्त्र-
स्येदेनापिपुत्राप्रतिपत्तिमित्युपपत्तिः उच्यते शास्त्र-
साधुकार्यव्यवस्थादिव तदर्थविधिनिश्चितम् । अमियु-
क्तान्मिपुत्रान्तावतोश्चाभिपुत्रान्तां च विवरणं नुत्तरमा-
यावरात् । ' अतः शास्त्राभिमुक्त्वादायान्तेनिर्मा-
मिनाम् । या मतिः सैव धर्माहंशब्दायत्यवप्रमा-
मता ॥' एतेन आर्यान्तनिर्माविमत्येऽपि ' अभि-

मुक्तता येये यदुशास्त्रार्थवेदिनः । तेते यत्र प्रयु-
क्षीरम् मनोऽर्थसत्त्वतो भवेत् ॥'

(स्मृत्याचारविरोधे वद्वानलविचारः) ' स्मृत्या-
चारविरोधे वा साम्यवैषम्यसंग्रहे । समा विप्रति-
पत्तिः स्यान्मूलस्यायाद् द्वयोरपि ॥ यथैव श्रुतिमूल-
त्वान् स्मरणानां प्रमाणता । आचारार्थानां तथैवेति
न विज्ञेयो पत्यवले ॥ यद्वाऽऽचापलीयत्वं फल-
स्वत्वान् प्रतीयते । कलाद्विभुक्त्यामानं हि प्रमाणं
दुर्बलीभवेत् ॥ श्रुतिप्रचारमूलं वा फलत्वा सोप-
लभ्यते । यावद्धि धारणं दृष्ट्वा श्रुतिरन्याऽनुमा-
स्यते ॥ तावद्भ्रान्तकः पूर्वमाचारः प्रवितिद्यति ।
प्रतिष्ठितस्य बाधश्च कीदृशः परिकल्प्यताम् ॥
तेनाऽऽचारवलीयत्वं ममत्वं वैह युज्यते ।
स्मृतीनां वा फलीयत्वं शास्त्रस्या वेति चर्ष्यते ॥
उद्योगोः श्रुतिमूलत्वं न स्मृत्यान्तार्योः समम् ॥
मन्त्रप्रयण्णीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना । तथा
श्रुतनुमानं हि निर्दिष्टमुपजायते ॥ आचारानु-
स्मृतिं ध्यात्वा श्रुतिर्विज्ञायते ततः । तेन दृग्गन्त-
रितं नस्य प्रामाण्यं विप्रकृत्यते ॥ न ह्येकेव श्रुतिः
काचिदाचारानां प्रवर्तिता । सिद्धाभिर्विप्रकीर्ण-
त्वाजान्मृताभिः प्रवर्तनम् ॥ नैकप्रवालकेनैव ह्याचा-
रानां विविदिग्भिः । कश्चित्प्रकरणे कश्चित् कथं
चिदुपलभ्यते ॥' तत्रशास्त्रप्रकरणे ' यत् नतदपरावीमुप-
दवायत्रमेनेमनो दक्षति, तस्माद्गमात्वा ह्यस्यास्य परि-
रान् पुत्रोऽवमति' इति । सत्यपि हेतुर्नान्यदस्ते प्रसिद्धि-
रतिने हेतुमननात् । ' विकल्पिते तु वेदे चयनेन '
इत्यनेन न्यायेन विष्णुतुमानम् । न चैतन्नयोगोऽर्थेन.
प्राप्तम्, येन ' तस्मात्प्रजाः दश मासान् गमे धुगा, एकादश-
मनु प्रजावन्ते, तस्मादधनर्षः प्रजाः' इतिरन् स्वमात्र
मन्त्रतोनाम्येप्राप्तत्वेन वा ' तस्मादुद्धरे तपसि पुत्रान्
पितृपत्नीनि' इतिरनुद्वेष्ट इत्यनेन नानात्वात् पुत्रपथ-
विधि । एतन् ' अन्तेन तदधिकृतो दक्षति, तस्माद्-
विद्येन ह्येन पुत्रोऽवमति' इति । नचा ' कीर्तितो नक्तं
दक्षिण प्रथममद्वेके, तपं हि मनुष्यः पूर्वमज्ञाने विष्णुवै'
इति । तथा युरैकदक्षिण ' दे दे खाने यूपमृच्छतः,

तस्मात् त्रिषु पुनोऽतिविवास्तस्मादुत्तरो बद्धीर्जास
 विदते, नैसा बहून् पनीन् इति । तथा दसपूण-
 मासपक्षयो अग्नीषोमीश्वविधिसंबंधलक्षणेन त्वाष्टयस्य
 विनित्त-इत्यतःप्रब्रह्मत्यापुत्रीयविभागप्रतिग्रहप्रस्तावागा-
 रकक्षलनताना भूमिदायनास्नानामासभयमानस्यद्वयनञ्ज
 नाविलेखनाकर्तृणां तद्व्ययनानां च्छेदनात् पुनसर्वादीना
 नित्तप्रविपवाणा प्रमरणातिरिक्तस्त्रीधर्मस्वावशाणम् । 'एष
 च विप्रवैर्गोनामशक्येऽत्र सद्दति । नृत्तिमेव
 दृढा मुक्त्वा सम्प्रादत्तन्वरा ररति ॥ तेना
 ऽऽचार स्मृति यावदनुमातु प्रवर्तते । स्मृतिर्वै-य
 श्रुतिस्नानदर्मिनावधारयेत् ॥ तस्मादाचारेभ्य
 स्मृतिर्वैयथी सविप्रयेति ।

(त्रिवृच्चर्वाहाधिकरणम्) 'त्रिवृच्चर्वावासा
 देहोकेऽन्योऽर्ष प्रतीयते । वेदे तदभिमुक्तं च
 तस्मादन्यो विलक्षण ॥ तत्र किं तुल्यकल्पत्वान्
 पदार्थं लोकवेदयो । समा विप्रतिपत्ति स्यादथ
 वैवा बलीयसी ॥ लोके तानन् त्रिवृच्छब्दसि
 गुणतत्त्व वाचक । त्रिवृच्छब्दसिप्रवृत्तिर्भेदे तु
 नदके स्थित ॥ ' त्रिवृत्तस्य भयानमित्युक्त्वा तृचय
 मनुजानामिति स्तोत्रीष्वर्चनचरन एव त्रिवृच्छब्दो
 विशिष्यते । तथाऽय चरुणादोऽपि लोके स्थालीनि
 रन्धन । यास्तिनाना च वेदे च प्रतिद्वयभोदन
 प्रति ॥ ' - अन्तस्थावितापलमपकोदनचको द्वि यद्वि
 धाना चरुण्य प्रसिद्धरतया वेदेऽपि आदित्य
 प्राण्येष पशति वर ' इति विहिते पञ्चदशत्
 ' आदिनिषेदनत ' इति वचनच औत्पन्नचनरव ज्ञातम् ।
 एन आश्वगा प्रस्तर ' इत्यश्वज पीषणाल्मप प्रस्तरौ
 लोकप्रसिद्धया विशायेते, वैरिक्वाकपशोषान् कशोपश्व
 वागप्रविद्धि । एर द्वि भूयते यजो वै वेदेभ्योऽधो
 धूनापात्रमन्, शोऽप शशिश्व । ' स वायु
 एदीन स वागमुक्त्वा त्रिवेद ६ । ते कान् वासता
 प्राज्ञा धर्मो त प्रस्तरस्तु ॥
 ' मेश्वर्यो विपृती ये च ते इत्यवयवामिके ।
 लोके सिद्धे, तथा वेदे वाशानामेव मूलके ॥
 ययमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविषये । प्रतिपत्ते

समानान्निवृत्तयो द्वि प्रमग्नयेते ॥ ' गतु च
 लोकप्रसिद्ध धर्म प्रथमद्वल्लादेदप्रसिद्धिरेव प्यायसी ।
 'मेतदेव पदार्थेषु नहि वेदो विशिष्यते । अष्ट-
 द्द्वेत्वाप्यर्थं लोकात् स ह्यतिरिच्यते ॥ तस्माद्
 मय्यपि त्वेषा प्रतिपत्ति समा भवेत् । यदि
 वा पूर्वभाविताहोविषयेव बलीयसी ॥ ' वेद-
 म्निषेधा द्वि लोकप्रसिद्धिगतान् भवते, वैदिका पुन
 र्नेत्रप्रसिद्धिप्रतरसामानाधिकरन्धेन सिष्येत् । ' तत्र
 लोकातिरिद्धा वा वैदिकी मय्य गृह्यते । लोक-
 सिद्धिं व्यतिरिच्य साऽऽमान नैव विर्यति ॥ '
 ' वेदवर्गनादितोपस ' इति च तेषु शैक्तिषु
 पदार्थेण दर्शनादितोपस्थायीयदाना चा यमभ्येन पुनरन्
 प्राक्त्वात् । आदित्यपूष्यमामप्रसास्वर्गाहवनीयादिवच
 ननत् कयमपि प्रोचनशोयतात् सञ्जसमिभ-यकण्य
 -गुणादन यपाररिक्तवाच, न पदार्थप्रतिपत्तयत्तवमभय
 क्षयते । तत्राश्वणे च विधिविशेषसङ्गात् नेत्येव वा
 दर्शनादितोपशरयेलमिग्राय । तथा शास्त्रत्वमवादिप्रसिद्धि
 रति भस्तराद्यनुपैव । पञ्चऽऽह वाषांसमुपनीत
 स्याद्विप्रयोर्ध्वेषु त्रिवृत् । त्रिवृता ग्रन्थिर्भवेत् '
 इति । तस्मात्साऽपि तात्रयत्तु । इति प्राऽपिधीयेने,
 ' शास्त्रस्या प्रतिपत्तिर्या सैवात्र व्यायसी भयेत् ।
 धर्मस्य वनिमित्तत्वात् ससाधनपरा मान ॥ अर्थ
 वाद्दृष्टनाऽप्यर्थप्रतिपत्तिर्लौकियसी । तद्वाह्यत्वात्तौ
 नान्यस्तस्या ह्यसि प्रयोत्तनम् ॥ गौणो वा यदि वा
 सुरयो वेदेनाऽऽधीयते द्वि य । स धर्ममावनेन
 पदार्थोऽप्यवसीयते ॥ त्रिवृच्छब्द प्रमुक्तो य
 स्तोत्रीयानयक प्रति । वरन् शक्तस्ततोऽन्यत्र नेतु
 जामशतैरपि ॥ तेन वा ' त्रिवृत्तमिष्टोम ' इति भूवने
 तप तेनेत्रार्थेन भवित वम् । एव स्तोमपद्यो ययमिष्टाश्व
 स्तोम इत्यादिषु सङ्ख्यायमानवातेन प्रसिद्ध तथापि
 ' त्रिवृदेव स्तोमो भवति, पञ्चदश स्तोमो भवति ' इति
 कदे भयनात्, स्तोमस मान स्तोम इति यासि रमग्नान्,
 तथा ' स्तोमे इतिपि पञ्चदशार्थे ' इति वाक्य
 प्राक्षप्रसिद्धे अवश्यमेव त्रिवृत्तारिषु दोरप्रसिद्धिरति
 श्रमणीया । वत्तु मनुचन तदुभयस्यत्वात् सम

तेनापि युज्यते । यद्वा तत्रापि नञ्प्रत्ययस्य चित्प्रत्यय-
 च्छत् प्रायेण्यते, तथा यदात्र चित्प्रत्ययस्य । यद्वा
 यथेयान् नञ्प्रत्यये दृष्टं तथाऽप्येते स्तोत्रीयान्तेऽपीति यत्रैव
 तद्व्ययमत्रैव तद्व्ययिद्वयव्युत्पत्तौ भवति । यत्र तु सत्ये-
 चान्तर्यन्यव्ययम्, तत्र वैदिकोऽप्ये गौणो षष्ठाया लैभिर्नो
 वा मुख्य इति तदपि विषये सुराचार्यैः शब्दिकप्रसिद्धि-
 रैव ब्रवीत येषु चतसरे वरुणम्. 'चेदिति तु प्रतीयता-
 शिरोधात्' इति । तथा चतसरोऽपि अन्वयानेन सार्ध-
 मिधानप्रतिपद्यन्तित्वादेकस्य नियममानो याविक्रोद-
 प्रसिद्धिनामोदप्रतिपत्तय एव भवति । आश्चर्यं यद्वावी-
 दादौ तु यदि नाम्न् वैदिकप्रयोगेन शब्दप्रसिद्धि-
 र्नेन लैभिर्नो अवयवप्रसिद्धिः क्लीबं, ततः सिद्धमेव
 ग्राम्यप्रसिद्धिः क्लीबप्रसिद्धिः । अथापि इत्येवञ्चानुमित-
 प्रसिद्धयेनवागो गौणप्रयोगा वाऽऽप्तप्रसिद्धिः 'समाना-
 मित्यव्ययेन' इत्यादिषु इव आधीयते, तथापि
 शास्त्रकल्पितत्वात् धर्मं प्रति बणीयस्यम्. 'अथापि
 वाच्यगौणत्वं तथापि बह्वन्तरम् । स्वन्तरस्य हि
 वैदिक्यं दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥ गौणं लाक्षणिकं
 वाऽपि वाच्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो यमाश्रयस्य
 को नु तं प्रतिकूटयेत् ॥' न चान् 'सदित्येषु
 सकथयोः' (१।१।१।२४) इत्येतेन तुल्यार्थेन
 प्रतिपत्तिद्वयस्यैव असदित्यस्यत् । 'लौकिकीं प्रति-
 पत्तिर्हि स्वायं नि सप्रया सिता । वैदिक्यापि तथा
 स्वायं वाधनेऽनो विपर्ययात् ॥ तस्माच्छास्त्र-
 क्षितेर्नैका प्रतिपत्तिरलीयसी । न सन्ना सुक्तज्ञ-
 चाग्निमरुष्टेः ससंज्ञे ॥' इति ।

शा— आचार्यप्रसिद्धात् प्रत्ययस्य प्रयोगरूपानत-
 विप्रतिपत्तौ उदाहरणं चिन्त्यते । अत्र भाष्ये आग्नेयैः च-
 विषयेषु प्राधान्यात् चारुप्रयोगेन सिद्धात्पत्तयात्, सिद्धा-
 चारस्य च पूर्वप्रसिद्धत्वात् वा सिद्धानामेव निषेधेऽभि-
 धानप्रतिपत्तिः नैवापि चारुप्रयोगानुगुणं, नैवापि-
 दननुगुणं, तत्र पूर्वप्रयोगानुगुणं वाच्यत्वेनानुगुणत्वात्.
 नसीयन्त प्रतिपत्तये इति तदर्थेन । (तदनुक्तं) इति
 मत्स्या आचार्यैः अन्यथाऽपि चरन्त्याख्यातम् । यत्र
 अग्नेयैः चरन्त्याख्यातम् । अमिधानप्रतिपत्तयः, यथा पीठान्य-

भार्यां वृषादिवेषे प्रयुज्यते, म्लेच्छास्तु हस्तिनि । तत्र
 चिन्त्यते— किं तुद्वयव्ययम्, उत आग्नेयैः चरन्त्याख्या-
 इति । तत्र 'लोकप्रसिद्धिगमत्वात् अन्वयार्थसोम-
 चोरपि । समा विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रार्थे हि
 वदन्त्यस्य ॥' इति यत्र, सू. । 'प्रतिपत्तयामात्रं
 म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । अविप्युत्तस्तु वाच्यार्थः
 शिष्टेष्वेवावधार्यते ॥' नस्मात् पीठान्तिप्रसिद्धाः वृषा-
 यथाभिधानिनः इति सिद्धम् । माध्वमपि स्वार्थम्लेच्छ
 विधानाभिप्रायं स्वार्थमेवम् ।

(वर्षकं द्वितीयम्) मृत्याचारविशेषे वा । यत्र
 मन्वादिनिगन्धना अनिगन्धना चाचारणा विशेषे
 मानुष्यहिरण्यगणनादियु, तत्र किं मुख्यप्रथमम्, उत
 रमूलीना इत्येवम् इति चिन्त्यते । तत्र 'मन्वाद्यल-
 विद्वेषस्तु कृशान्तरितनारित । भ्रुविस्त्योरेह
 त्वेवं न द्वयोः क्षुत्तिसूतः ॥' अत्रोच्यते । 'सप्रत्य-
 यप्रणीता हि स्मृतिः सौपनिषन्वता । तस्यास्तेन
 बलीयस्त्वमाचारान् निर्निबन्धनात् ॥' (प्रत्यय-
 मन्वेन मन्वादीना निमनीषेणैः प्रथमप्रथमः, इदानी-
 त्तानेषु च नञ्प्रत्यय विषयस्य विप्रतिपत्तयः । इतस्ततो
 निप्रतीकं—पद्यप्रथमप्रथम-सिद्धादिद्वयकल्पनादिना
 विशेषान्त् विधीन्त् उपग्रहणं तत्रनिपाद्यमर्णाः कर्तव्य-
 त्तरथन कामिन्वन्तः, तदुक्ता इत्यर्थः ।)

(वर्षकान्तरं तृतीयम्) 'यित्त्वा वक्षिष्यमानं'
 'पवति चक्रः' आशयत्वात्, प्रसक्तः, 'रेख यो विपृत्तौ'
 इत्यत्र किं लोकवाक्येनोच्यते, तुङ्गप्रत्यय उत वाक्य-
 शेषस्य प्रतीतिरंगीयसी इति उच्यते । तत्र 'पदायं पद-
 संवन्धे तुल्यत्वं लोकवेदयोः । अदृष्टाप्रथमत्वे हि
 लोकात् वेदोऽतिरिच्यते ॥' इति पूर्वः पक्षः ।
 तिस्रान्तस्तु 'वाच्यैः कर्णं पिधिरतुल्योर्विपर्ययकादौ
 नहि । तेनैव वाच्यशेषस्या प्रतिपत्तिर्वलीयसी ॥'
 १।१।५

सोम— आचार्यप्रसिद्धात् संगतिः प्रतिपत्तयस्य-
 मिश्रणेन, माध्वकारणं च तत्रान्यत्रप्रसिद्धात् संगति-
 र्बोधा । प्रथमप्रयोगे प्रयोगेन पूर्वप्रयोगे हस्तिनोऽपि
 पीठान्तिप्रसिद्धात् हस्तिनाचरन्त्याख्यायैव पीठान्य-

देवित् जम्बाम् । ज्योतिषमथा पशुपार्यगमाद्विकल्पः
(इत्येह प. ३.) । यः शास्त्रज्ञाना स शब्दाद्यैः । के
शास्त्रज्ञः । सिद्धाः । तेषामविविचिता भूमिः शब्देषु
वेदेषु च । तस्मान् दीर्घसूत्रानां पुरोचानाः कर्मणः ।
सूत्रो वराहसूत्रः । यन्तुले वेतलसूत्र इति सिद्धान्तः ।
१।३।८।८-९. ७ यववराहाधिकरणे तु वाचपरोष्यात्
शब्दं संदेह एव, यथादिशब्दानां त्रिपञ्चवारिण्य सर्वा-
निक्रमसिद्धेरमानात् । न तु विपरान्विभ्रमः । कु. १।३।
५।८ पृ. ६६ सर्वातिशयोक्तं यथैकं ३. ७ यववराहाधि-
करणे शास्त्रयमयोगनरैश्च लौकिकप्रयोगेनाथ. उक्ता. ।
सु. पृ. २५९.

७ अनेकशक्तिरव्यवहारानुपपत्तिं निरव्यापत्ति-
-निषममन्त्रापरिच्छेदितं दोषवत्तुष्य यववराहाधिकरणो-
क्तम् । कौ. १।४।१।३।२३ पृ. २७२. ७ एतन्मैत्र-
शब्दस्य वाचकमभिप्रेयमात् एतन्मैत्र चार्थस्य वाचक-
रानियमात् इति यववराहाधिकरणोक्तः वाच्यैकत-
नियमः. इदानीन्तनेन वीज्याय उक्तः । सु. पृ. ३०९.

७ यथैव मद्रुमाना त्रिपञ्चगुरोरेवजादीनां एकाभिध-
नेनैव इत्यप्यतीतिरिच्छे. ७ यथादिशब्दानां अर्थेणैव रिषणं
तस्यैव वराहपार्यायि एकाभिधानेनैव इत्येव शास्त्रानिन्दोः
अन्यास्या अनेकार्थम् । इति यववराहाधिकरणोक्त-
न्यायपरामर्शः । सु. पृ. ३५६.

७ यववराहाधिकरणन्यायेन लेखपरिच्छेदः शास्त्र-
प्रतिपत्त्या चाभ्या । न्यायनि. १।३।१।७।४५ इयम्.

७ यववराहाधिकरणप्रयोजनस्य परामर्शेन 'सिद्धिनि-
सफकारेण' (१०।६।७।१९-२३) इत्यधिकरणम् ।
कौ. १।३।८।५.

७ अर्थेनादानामरयार्थपरत्वाभावे यववराहाधि-
करणविरोधः । कु. १।२।१।१८.

७ यमपराह्वेतसप्तवृद्धानां लौकिकप्रतिदोऽर्षोऽग्रहः
तत्र सिद्धप्रतिदोऽर्षोऽयथा विकल्पाः इति संदेहे, सिद्ध-
प्रतिद एवार्षोऽग्रहः इति सिद्धान्तः । भा. १।३।
४।८-९.

७ यमपिचिः 'यमवयवश्चर्मवति' इति । वि.
१।३।५.

मी. को. ४०५

७ यमपिच्यर्थेवाद्. 'यन्त्या भ्रोगपयो ग्लान्ते
अथैवे मोदमाना ह्योक्तिरिति' इति । अयमर्थवादः
'यवमतीभिरद्विरीकुम्बरी प्रोक्षति' इत्यस्य विधेयसं-
श्लेषः बह्वीषु शास्त्रानु उरल्लभ्यः । मायै तु वाचपरोषा-
धिकरणमप्यवमन्त्राविधिसोपल्लेनोदाहृतः ('यमप्येषु
कर्मपाथेषु विहितेषु वाच्यमेतत्... ' इति भाष्यम्) ।
कौ. १।३।८।९ पृ. ५७.

७ यवव्रीहोरैवमिन् कर्मणि विकल्पः, एकांश-
रत्नात् । भा. १।३।८।१०-१५.

७ यवव्रीहयन्तरनियमस्य विधेदो वन्दुलेषु वाच्यः ।
भा. १०।३।२।१००.

७ यवशब्दः वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारंपर्य-
दीर्घशेषेण इति गम्यते । भा. १।३।८।९.

७ यवमथ्या शापनी । पाथेषु अक्षरणि ७।१०।७।
ज्वा० 'य हुन्वे पो वरुना' (ऋक्सं. ९।२०।८।१६) ।
के. ७ यवमथ्या त्रिष्टुप् । पाथेषु अक्षरणि ८।८।१२।
८।८ । उदा० 'य मा तपस्यमित' (ऋक्सं. १।२०।५।
८) । के.

७ यवागूः एतद्विमानास्तुष्टुलात् पौष्टकपरिमाणे
जने विधान्य आद्यमानं इदम् । इदं राजन्यस्य यज्ञे
कनम् । के. (भा. ४।३।४।८) . ७ 'यवाम्ः राजन्यस्य'
ज्योतिषोमे ज्ञनं मन्वथम् । भा. ४।३।४।८-९, ६।१।
७।२८, १०।१।१।१, १२।१।१।३००. ७ 'यवाम्वा
इति' इय कर्मणि मूलीया वाक्यविभक्तिन्या विनि-
मोक्तृनी भृतिः । वाच. पृ. ४४.

७ यवागूराकस्य पश्चात् अग्निहोत्रहोमस्य पूर्वत्वं
च पाठत् प्राहम्, अर्घानुकारेण प्रथेयानुकारेण
कथ्यते । अर्थेण पाठकामाद् बलवान् 'अग्निहोत्रं
इदोनि यज्ञम् पचति' । भा. ५।४।१।२.

७ यष्टी 'भाग्ययज्ञःशीतमाना शुतवर्दीय' ।
भा. १०।३।१।२०.

७ 'यष्टी प्रवेद्य' यष्टिष्वचरपुण्यात् इत्यर्थः
गौणी भृतिः लक्षणा या । या. १।४।१२।२६
पृ. ३५४, सु. पृ. ४९८.

निष्पन्नम् । १।१।३।६ पृ ६६८. * यागव्य न
 मरुत्स्येन श्रेयः प्राप्तयत् किन्तु विश्वित्त्वेन स्मरुत्स्येन
 (विश्वित्त्वाभिहितस्मरुत्स्येन) । सु. पृ. ३२. * यागव्य
 यागव्यत् रूप न भवति । भा. २।१।१६. * यागव्य
 रूप - मरुत्स्येन यागव्यत्त्वाद् व्यवस्थितो यागो
 निष्पद्यते तदेव रूपम् । या २।१।१७. * यागव्य
 मरुत्स्येन रूपम् । भाट्ट. ३।१।१३ * अन्वेदेन मरुत्स्येन
 यागव्यत्त्वात् प्राधान्यम्, देवतायाश्च गुणरतं
 विशान्ते । उच्यु १।१।१५.

५ यागानां देवस्य चेतरेऽपि न्यायः ।
 साहस्री ८६५.

* यागानां प्रायेण दर्शपूर्णमासकालवत् । भा. ७।१।
 २।२. * यागे अद्रुदीनम्याप्यधिहारः । ६।१।१।२२.
 मीको, पृ. २८२ 'अधिहार अधिहोवादी प्रतिस्मादे-
 याद्रुदीनम्यापि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यागे द्रव्यो.
 महाविहारः । ६।१।१।२७-२८. 'सहाविहार-
 धिहरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यागे निर्वनम्याप्य-
 धिहारः । ६।१।१।३९-४०. मीको पृ. २८५
 'अधिहार षर्महु द्राहोहिक्यापि' इत्यत्र अधिहरण
 द्रष्टव्यम् । * यागे सुद्रुग्दानधिहारः । ६।१।७।२५
 -३८. मीको पृ ५०४ 'अपद्रुग्दानधिहरणम्' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * यागे स्वर्गसाम्याधिहारः । ६।१।१।
 २-३. 'स्वर्गसाम्याधिहरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * यागे हि द्रव्य गुणभूत चोत्पत्ते । भा १०।६।१७६५.
 * यागेषु कर्तृणां भ्रमं तावत्तन्मेन भगवतावस्थ नास्ति ।
 १०।३।१०-२१.

* यागाङ्ग कर्तृत्वादिना पुरुषः । भाट्ट. १।१।३.
 * यागाङ्ग गुण । वि. १।१।३. * यागाङ्ग देव ।
 भाट्ट. १।१।२.

* यागाङ्गमात्मपरम्योऽभिधोमरुत्स्येनियत्ताहम-
 र्त्स्येन शब्देऽहमभिधोमरुत्स्येन । सु. पृ. ८००.

* यागाङ्ग्याममात्राद् अन्वेदेन्यपि 'तन्वेदेन
 कर्मयोऽन्त्याग' (२।१।६।१०) इति न्यायात् । सु.
 पृ १४८.

* यागाव्यस्य निष्पत्तिरप्यस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धा-
 विभागः । सु. पृ. ४६३.

* यागादौ विधिगतान्द्वेनेन देवताप्रधानं कर्तव्यम् ।
 १।१।१।२३-२८. 'विधियन्त्यापिहरणम्' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * यागाधिषु मनुष्याणांमेवाधिहारः, न
 तिरश्चा देवतासामुचीना वनस्पतीना च । ६।१।२।४-५.
 मीको, पृ. १९५. 'तिर्पणधिहरणम्' इत्यत्र अधिहरणं
 द्रष्टव्यम् ।

* यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनता । स्वर्ग
 क्रमाधिहरणम् । भा ६।१।१।२-३.

* यागादिऋत्याद्यो कर्तव्यान्वयो नियोगान्त्वयो
 हेतुः । विशेषः त्रिदशित्यस्यैव पात्रादिक्रियायां कर्त-
 रान्त्वपदसंज्ञात् । (शिवि गुणं) । मणि. पृ. ८४.

* यागतोऽन्येन व्यापारेण रूढितेन, व्यापारिद्वयस्य
 नियमदृष्टद्वाराभूतानि दृष्टानि अदृष्टानि च प्रयोजनानि
 रूढन्ते । तानि च निर्वाननिर्माणान्वेद प्राप्नुवन्ति ।
 तेऽव्यापारिद्वयस्यैव पदार्थां प्राप्तिमात्राः त्व्यापारिद्वय एव
 प्राप्नुवन्ते । वा. ३।२।१।३१.

* यागचोदना स्थानता भवति 'मास्तीं द्रविगस्मिन्
 विहारे आत्तदत्त' 'सौं च च निर्देत्' 'सोम
 नृभूमालमेत' इति । भा. १२।२ ९।१९.

* यागार्थं प्रत्येक समेतम्, ददाविना च धानुना
 एवैकस्य इत्यत्रान्वेषस्य सागतप्रतिगवायति । ननु
 सव्यव्यक्तानिमाग्निदोषितात् धानुरनि सव्यव्यक्तान्यस्य
 एव भवेत् । न, तत्र एव सागपीनत्येन प्रत्येककृत्ति
 स्वात् । तदुच्ये वीर्गसाम्याधिहारे (२।१।३) । वा.
 ३।२।६।१९ पृ ७६७. * यागार्थं विद्वस्य कर्तुः
 अनारमलमकलकथात्तथासामान्यम् । सु. पृ ३४३.

* यागदेवतायै साहिते इत्ये स्वस्वगन्धमात्रो
 यत्रमन्त्रो न तेन श्रुतिव्य. हेतु शक्योति । वि.
 १०।६।१. * यागदेवतयोः विधि विना न सव्यः ।
 १०।४।१४.

* यागद्रव्यं भगवति य चोदनेन भवति । भा.
 ३।६।१।४८.

• यागद्रव्यस्योपसंस्कारो ह्य म्निष्ठत्वं दर्शपूर्णमासयो । इत् १०७।३।१११.

• यागनामवस्था उद्भिद्रादिशब्दानां प्रमाण्यम्, उद्भिद्, पशुभिद्, विश्वजिदिति । उद्भिद्राधिकरणम् । १।४।१।१

• यागनामधेयं आधाराब्दं, 'आधारमाधारयति' । एव अग्निहोमशब्दोऽपि । तदपत्यन्याय । १।४।३।४

• यज्ञनामधेयं गोशब्द 'यज्ञाभिचर्यमाणो यज्ञेन' । तद् परदेदान्याय । १।४।४।५. • यागनामधेयं चातुर्मास्यप्रथमपर्ययनामधेयं वैश्वदेवशब्दं । वैश्वदेवाधिकरणम् । १।४।१०।१३-१६

• यागनामधेयं चित्राशब्दं 'चित्रया यजेत पशुकाम' । चित्राऽधिकरणम् । १।४।१२-३.

• यागनामधेयं वसवेष्वशब्दं । वसवेष्वधिकरणम् । १।४।१।६-८.

• यागनामधेयं दशेनादिशब्दाः 'दशेनेनाभिचरन् यजेत' । तद्व्यपदेशन्याय । ३।४।४।५.

• यागप्रक्षेपयोर्गोपपद्यम् । अत्रदानादे प्रक्षेपान्तरस्य एवप्रदायैतेन तावद्विनाशक्य-व्याप्तस्य वात्स्य्य ऐक्यात्, तमध्ये वदत्कारानन्तरमनुश्रीयमानस्य, देवतो-हृद्यं वत्स्य्यरूपस्य यागस्य, वपन्कारानन्तरचुद्धन-वोपणाहृतीयोनिनिधानयककरणं प्रदक्षितेन प्रपेयेण सह अन्यत्वात्कैवल्यगोपऽपि यौगन्धोपपत्तिः । यदेन द्वयत्र दानस्य आहृतीयभिधेयो द्विरवदानगणनेन प्रकृत्यते, तदेव दानानुवाक्यस्य उदेरवदेरतासात्प्रदक्षार समस्तपुरोडागत्रियत्रयव्यतोर्दोषस्यारणं क्रियते । सु श्रु १५३१.

• वाग्भ्योऽप्येतेष्वोपसंस्कारत्रयस्यगुणित्ववधनान्त्वात्स्यस्यापि अत्र क्षमन्तर्थावपत्तेः, आहृतीयभस्मीयनवनधुपेदेवोद्देशः, तदुपनिधानस्येव दक्षिणम्, तदनन्तरं प्रथेन इति यागप्रथेपयो भावतैरुपसंस्काराभावेऽपि, अस्यानाकर्तोऽपत्तेः, तमध्ये नासात्पर्यमराद्यस्य विरोधात्तत्रने, 'अन्यन्तागन्तव्यं च जागदना मुदि प्रमाणं' इत्यादिप्रवृत्तस्यैतत्त्वो यौगन्धोपपत्तिः । ४।६३५

• यागभिन्ने वपनशरीरे न स्वाहाकारवामं (पश्य प्रथमं) । आहृ. ४।१।१०.

• यागभेदो न भवति द्रव्यभेदेऽपि । ६।३।३। ११-१२

• यागयोर्म्यस्य व्याज्यस्योपादानं आत्यप्रवृत्ते प्रयोजनम् । भा ११।४।१४।४४.

• यागलक्षणम् ॥ यजनिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये वृतात्त्वयात् । ४।२।१२।२७ ॥

भाष्यम्— रोपविनियोग उच्यते । प्रधानलक्षणमुच्यते, किं तद्व्यपधानं यन्मते शेषा इति । उच्यते । यवति इति जुहोतीत्येवलक्षणम् । अथ किलक्षणभेदो यजनिचोदोतिर्देवताभेदः । यजतिचोदना तापद्द्रव्यदेवताक्रियम् । द्रव्यं देवतामुद्दिश्य त्यज्यते, तस्य च क्रिया, यथा नियथा तपो एवभो भवति । समुदाये समुदितेष्वेव यजनिशब्दो भवति । लोके इहोऽनेन पशुपतिरिति । तेन मयाभेदे द्रव्यदेवताक्रियस्यार्थस्य यजतिशब्देन प्रत्यापनं क्रियते इति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न कथ्यम् । ज्ञानमेव प्रयोजनमिति ।

उत्— समुदाये वृतात्त्वयात्त्वयात्त्वयात्त्वयात् । न हि यागशब्दो द्रव्यदेवताक्रियं त्रितयमपि प्रकीर्तिः । किं तर्हि । यजतिपशुवाच्यम् । समुदाये वाच्य एवस्य ह्यु वाच्यमित्यहहकल्पना, समुदायस्य वाच्य येनाप्रतिद्वं । जुहोतिपसेचनाविद्वि इवेवद्वयपुत्रम् । पुत्रोदाश्रयं परेऽपि जुहोतेतिप्रमानत्वात् । मातृत्वात् जुहोत्येवकथयन्तु जुहोतीति । उच्यते । न परापरैरुच्यन्मिदम् । किं तर्हि । 'यजेत स्वयंशाम' इति साधनत्वेन वागस्य चोपमानस्य प्रयोगः कथ्यते । यो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति तेन यथोऽनुष्ठितो भवति न त्यागमात्रेण वाग इत्येव भवतीति । तस्मात्प्रयोगकथनमेवैतत् । मृत्प्रकारस्य यजतिचोदनेत्याह । चोदनेति हि वाच्यमुच्यते । जुहोतिशब्दस्यापि फले चोदितस्य प्रयोगानुशासनेषु कथ्यते । आसेवनाधिक्यं च तत्र प्रापिकम् । द्वातेऽप्यनुष्ठानकथनमेवेति ।

त्रि— 'अपिरूपा निरूपा वा यागोमददातव । त्यागदागौ यजिश्चता मध्येते होम इत्येते ॥ आहृत्त्यां यागस्यस्य त्वागोनेन नियतेः । यागतोऽपि होमस्य

विधेः शेषाश्चान्ता ॥ स्वीयं द्रव्यं परिगम्य वरतीचं
यथा भवेत् । तथा उपदानं दानं त्यागेऽप्येषामिधं
निद्रा ॥'

भाट्ट — प्रवृत्तात् फगादिपदानां विध्यनुशासनाः के
रुनि विचार्यन्ते । यम प्रयेयान्नतो देजतोद्देशपूर्वको द्रव्य-
त्यागो विधीयते न यागपदार्थः । प्रयाजद्विषु प्रयेव-
विद्युत्पर्यमाद्य विशेषणं ह्यत्र यागशेषैश्चैव प्रयेवविदेः ।
यज्ञवनाच्छेदकं चोक्तविषयत्वात्तत्रमयापके जातिरुपग-
म्यदौषाधिक्यं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रयेवप्रधानकं
उक्तविषयत्वागो होमपदार्थः । उपदानं हस्त्याफादनपूर्वको
द्रव्यत्यागो दानपदार्थः । उपदानति यज्ञवनाच्छेदकं
तत्तदमेवमयापके पूर्वोच्यतेव सामान्यम् । प्रतल्लक्षणाकस्या-
न्वन्तराणि गतापराशाश्च लिखितानि ।

मण्डन— ' त्यागः श्रुतोद्देशानुत्ते रजिः स्यात् । '

शंकर— ' यागश्च लक्षणं दोक्तम् । '

● यागपथयनः सहायकपन्थेन यथा समिदादयः ।
भा. १०।१।०।१५.

● यागविधायकत्वं नास्ति देवतासंयोगात् ।
अत्रः ' फलमात्मैत ' इत्यत्र स्वर्तमासविधिः अग्नि-
होमशेखधिकारे । भा. २।३।६।१६-१७.

● यागविधिः अत्र द्रव्यदेवतासंयोगात्. ' यागप-
थंस्यात्मैत', ' होमं चरं निर्वपेत् ' । भा. २।३।
५।१५.

● यागविधिप्रकारश्चास्मिन् अनायाज्ञावेत्तपन्थयेन
आग्नेवाधिकरणे एव प्रवेक्षितः । कौ २।३।१।१५.

● यागरूपं द्रव्यदेवत्वम् । शु. पृ. ७६१.

● यागसोपः कर्ता । भाट्ट. ३।१।३, ● यागसोप-
कालः । ३।१।३.

● यागसोपत्यं द्रव्यम् । भाट्ट ३।१।३.

● यागमाधनाति । अथराम्नि हनीषि याग-
यागनाति न वत्ताकृतिः । भा. २।१।७।२१.

● यागदोषो । ' फलदाके यन्तेरेव सफलः श्रुते
स्पृष्टः । तस्येतिथी समान्तात् त्रुहेतेरद्रव्येत्यते ' ॥ या.
३।१।५।५१ पृ. ९८२, ● ' अथवा नैव मितेते

यागहोमौ परस्परम् । पूर्वाणी हि महती तन्नागौ
नरसिंहवत् ॥ ' ३।१।५।५१ पृ. ९८३.

● यागहोमादौ त्यागाद्यः आराहुपकारकः । भाट्ट.
५।१।७.

● याच्छना श्योतिशोमे नित्या घनवतोऽपि । वि.
६।८।६.

● याच्छनाकृत्यगमयिद्यमाने लोच्यत् । ६।८।
७।२६ ॥

श्योतिशोमे ' द्वादश गनीर्दक्षितो भूतिं वर्णात् '
इति श्योचननं नाम द्वादश याचनम्, ' होमं व्रीणाति '
इति होमस्य च श्रवणं तत्तम् । याचनं च श्रवणं च
अनयोः समाहारः याच्छनाकृत्यगम, स्वीये एते स्वीये
च रोमे अविद्यमाने सति कर्तव्यम् । यः स्वयं घनवा-
नेप तेन घनवाच्य न कर्तव्यम् । यन्म च स्वीये अत्यन्त-
शब्दे सोपः स्यात् तेन सोमकृत्यग न कर्तव्यम् । श्लेक-
वत् । लोके यथा दण्डो याचते, यथ न यः पदार्थः
स्वीयो न भवति स तं श्रौणाति तद्वत् । इति पूर्वोः
पक्षः ।

नियतं याऽर्धवस्त्वान् स्यात् । २७ ॥

अविद्यमाने स्वीये घने होमे च याचना श्रवणं
स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण श्राव्यं यागन्देन निरस्यन्
सिद्धान्तमाह । याचना श्रवणं च नियतं नित्यं स्यात् ।
अर्धवत्तान् श्रवणं स्यात् । तदक्षणे क्रोत्रैर्गुणं स्यात् ।
तन्नात् विद्यमानेऽपि कर्तव्यम् । के.

● याजकान् गुणभूतः अप्यारकः । रत्न. ६।
१।६।२५ वगैक २.

● याजनाश्यापनादीनां घनानांय विषयो निय-
प्रार्था । अनेनेतोपायेन घनमर्चनीयं तावनेनेति ।
वि. ६।१।८.

● याजनाश्यापनप्रतिमहाः आतपस्यैव वृत्तुपायाः
स्पृत्तुपाः । भा. १०।१।५।१६.

● याजमानं अप्यनुपठयमानं शरमन्थोक्तं फलम् ।
याजमानकृत्यगमना कृतिरजा वनेत्या । वि. ३।८।१५.

● याजमानमिति समाख्यातना चर्मणा पत्नीकृतृत्तना-
भावः । ६।१।६।२५. मीमं. पृ. १५८९. ' केवामस्य-

न्याय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * याजमान
 वप उपवाक्यरूपे ऋषिप्रोमे, नास्तिवचम् । ३।८।३।९-
 ११ मीको वृ १९५४ ' तयोऽधिकरणम् ' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * याजमाने प्रत्ययमीर्मात्रोक्त
 फलम् । वि ३।८।१८, * याजमाने याजसमाधिक्य
 फलमन्वेन परवत्या, साक्षात् दर्शपूर्णमासयो आघार-
 करणमत्रोक्तं सांगणनाभान् । २।८।१५, * याजमान
 वृष्ट्यादिकल ऋषिप्रोमे सदस नीचस्थेन निम्नस्य,
 पादौ कामना तु ऋषिवशात् । ऋषितु याजलिक
 ऋषिवशा फलम् । ३।८।५ * याजमाना ' अथुदां
 व्येऽपि, आसुर्मे देहि ' इत्यादय आशीर्मे जा,
 नास्तिवत् । ३।८।३।१५-१६ मीको वृ १०१२
 ' वाशीरधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * याजमानान्
 शुभनयकाम । ३।८।५।१०-१४ मीको वृ १४३५
 ' कणादाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् * याज-
 मानान्तु वत्प्रधानान्तु कर्मवन्' (३।८।२।४) इत्य-
 नेनाधिकरणेन समिदादय, नरवत्तगता त्तोयमात्र
 वपादप्रथ प्रवेपञ्जरादि पुरासंस्कारा याजमानान्
 न्तु । वा ३।४।४।१३ वृ ९०२, * याज-
 मानान्तु० ' इत्यनेन तत्तुंक्ता (याजमानकर्तृकता
 शोभनमन्त्य) । ३।४।१३।३० वृ ९७३ । योग्यतात्पर्य
 मृत्तिकन्व अघ्नवाघ्नान्त्या सिद्ध इति न पुन साध
 नोपम् । पश्यति च ' याजमानान्तु० ' इत्यत्र न योग्य
 तेषा यजमानेन कर्मयेति । ३।७।१६।३३ वृ १०९८
 * याजमानान्तु तत्प्रधानान्तु कर्मवन्' (३।८।२।४)
 इत्यनेन न्यायेन फलपतिवृष्ट्योपेय वाधानार्थं तन् (अथुर्मे)
 आभिर्मेर विहायो । वा १।२।८।१७ वृ २८४ ।
 अथ सुधा- ऋतुतुत्पुत्राहंकारागमिदापि कृति
 वागपि संवातोपने कथ यजमानसंवातरादधारणा
 इत्यादृश्य (याजमानान्तु० इति) न्याया तत्पुत्रम्
 इति । वृ ३२० * अन्तुर्मे विधेयादेस्तु ऋतुतुत्
 पुत्रपनेतरे, ' याजमानान्तु० ' इत्यनेन न्यायेन
 अथुर्मेपि इत्यने, सापनागपि तत्पथे ऋतुतुत्
 पनेतुत्पुत्रपनात्, प्रहरणस्य परस्परं तिरुभेत्
 (इत्युत्पन्न) । वृ वृ ११९०, * कर्म-

तुक्तमनुष्ठाद्वले ' याजमानान्तु० ' इत्यनेन न्यायेन
 याजमानान्तुपति । वृ १३४८ * याजमानान् वपनादि-
 तत्प्रधानं ऋषिप्रोमे । वपनाधिकरणम् । ३।८।२।३-८
 * याजमानस्य आर्हियन्तेन वाप इवित् (न्या
 मये) । वि १।४।१५ * याजमानाना प्रधानान्तु
 म प्रामनाधानं कश्चित् क्रम दर्शपूर्णमासयो । भा
 ५।१।१।२ * याजमाने कण्ठे पठितं यजमानो
 दधिमानं मन्ववर्तिन उवाचुत्तान्त्वद्भम् । वि ३।३।५
 * याजमाने समाख्यानात् पमीणि याजमान
 स्यु । ३।८।९।१९ ॥
 दर्शपूर्णमासयो वत्स चोपायस्तुजति, तप
 चाविश्रपति ' इत्यादीनि सत द्वादनि, अथम च
 ' स्फुल्ल वपानानि ' इत्यादीनि पञ्च द्वादनि इति
 द्वादश द्वादनि आश्रानानि । तानि द्वादलपानि कर्मणि
 याजमाने कण्ठे समादानान्त आश्रानं सार, याजमान
 स्यु कर्मणि । वेदा प्रमाय इतिवत् कर्मणि याजमान
 शोभे प्रयोग । कर्मणा याजमानान् इत्यर्थे । याजमान
 इति विशेषसमाख्यानात् एतेषा कर्मणा याजमानस्य
 इति पूर्वं पक्ष । याजमान इत्यत्र याजमानानि
 इत्यपि पाठ कुतूहले ।
 अथुर्मे तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यातम् ।
 २० ॥
 दर्शपूर्णमासयो ' वत्स चोपायस्तुजति ' इत्यादीनि
 मन्त्, ' स्फुल्ल वपानानि ' इत्यादीनि च पञ्च इति
 द्वादश द्वादलपानि कर्मणि याजमानकण्ठे समाख्यातानि
 याजमाना इति विशेषसमाख्याया याजमानानि इति पूर्वं
 सत्यं पूर्वंपक्षे प्रपत्ते, सिद्धात्तत्पुत्रदिम् । अथुर्मे
 एतानि कर्मणि तुषीत् न यजमान । तदर्थो हि कर्म
 इत्यर्थो न यजमान् अथुर्मे परिकीर्त । तस्मात् ए
 एर कुतूहत् । याजमानसमाख्याया यद्यपि विशेषसमाख्या
 तथापि सा न-याजमानां । आभ्यन्तर इति समाख्या
 सामाप्रमपि न्यायपूर्व ' अन्तुर्मेविधेये च तादस्यन्' इति
 न्यायानुपदीत इति प्रवचम् । परमाश्रान् ' इर वेद
 च संवाद' इति सूत्रात्, वेदुषिच यज्ञेषु ताण
 तुचवगमपि भाति । येन याजमानान्तरा वृतात्तां

मन्त्रिभक्ति । तस्मात् आप्तव्यंशक्ति इदानी इति विद्वान् ।

अपूर्व स्वपुरुषेत् २१ ॥

दर्मपूर्वमागधो यजनानागधे ' यत्न चोपान्मृशति उपा चाधिभ्रवति ' इत्यधीनि द्वायम कर्माणि आम्ना-
जानि । तानि याजमानानि यथा पोषीय इति पेटु
कर्म, नेत्रीय इति मेटु कर्म, तद्वत् इति पूर्ण-
पक्ष । तत्र द्यन्तनिराकारं तु- मन्द । पोषीय
नेत्रीय द्रव्यादि तु भाव्यं कर्म, विशेषसमाख्यात्, न तत्र अपूर्णं कर्त्वा स्यात् तत्र अपूर्णं अपट्येत
नित्येति । द्वादशसु कर्मसु तु अपूर्णैरेव कर्त्वा परि-
कीर्तयत् । अथ सुधा- 'यत्नानागधोप्युक्तं तत्र
अपोय अपूर्णं पोषीयद्रिसमाख्यात्न मासि तस्याप्युं
अपट्येत इत्येवमर्थत्वेन स्पष्टयत्वा नेदं तुम् (चादि-
कारण) -वाग्यसम् ' इति । के

३ याजमाने सनाप्यानात् कर्माणि याजमान
सु । ३१।१।११ ॥

श्वे दर्मपूर्वमागधौ । तत्र याजमाने कर्त्वाप्राप्तानि
द्वादश द्वायान- ' यत्न चोपान्मृशति, उपा चाधि-
भ्रवति, अत्र च हनि, एषदुदके च समाह्वयि, अधि न
पाते, कपालानि चौरदधति, फुरोटाया चाधिभ्रवति
आग्न च, सभ्रयश्च हरति, अग्नि च यद्धानि, वेदि
च परिगृह्णाति, गस्त्री सनदति, श्रोत्रणीश्चासादयति,
आग्न चैव एतानि त्रै द्वाया द्वायानं दर्मपूर्वमागधो ' इति । तत्र एतेदं विवेक-वचनैर्वा कर्माणि, उत यत्न-
जनयेति । इदानीं सामान्यसमाख्यया विशेषसमाख्याया
काच प्रबद्धत्वं प्रतिपादते । अत्राय पूर्ववत् - उपाधि
भ्रवथादन्त्यादीनि द्वादशकर्मद्वायानि अपूर्णवेदे याच
माने ऋण्डे समाम्नाजानि । न च यानि आम्नाय-
मन्त्रेण सनुमान्या कर्त्तुं एकमाने । तत्र दि मात्रैरुदकेषु
पाठद्वय स्यात् (१) द्यन्तविधिवर्षित्वात् विधि-
योग्य सामर्थ्ये प्रयोग । तत्रोक्तं प्रयोगविधिरित्युदी-
रकात् कर्त्तव्यं याजमानम् । उपाधिभ्रवत्परिकर्मणा तु
गुणान्तरत्वेन केनचित् समर्पितविति कर्त्तव्यं प्रयोग-
व्याप्यीकानि कर्त्तव्यं कर्त्तव्यानि । न च द्वादशकर्मणा

द्वादशानां स्वल्पमानेष्वप्युपेयापानान् इदं रूपेण याज-
मानऋण्डे समाख्यातसामान्यरूप इदं यत्रमानेन कर्त्तव्यम्,
कर्माणि चाप्युपेयि समरति, सामीप्यस्याकर्मत्वेन कर्त्तुं
मेव स्यात् । तेनैतच्छ्रवणमागधो कर्माणा न समाख्य-
सामान्येन कर्त्तव्यमप्युक्ति । तेनैककर्त्तुं सति भव्युं-
वेदसमाख्याते याजमानऋण्डसमाख्याया विशेषरूपत्वेन
नदीयस्यत्वात् विशेषसमाख्यात्वात् सामान्यवमवस्था
प्रधिरया यजमानं न कर्माणि कर्त्तव्यानि । आपान
चोत्पत्तिविनियोगात्प्राप्तयेव उपपत्त्यिति । एवं प्राप्ते,
अभिधीयते ।

अप्युपेयां तदर्थो हि न्यायपूर्वममाप्त्यानम् ।

२० ॥

नयमधिप्राय । अपेदेय यदि कर्मणा विधान याच
मानऋण्डे भवेत् । किन्तु अप्युपेयविहितानामेव कर्मणा
द्वादशमान याजमाने विधीयते, ' एतानि चै द्वायान
द्वादशानि दर्मपूर्वमागधो ' इति याजमानऋण्डे श्रवणत् ।
न द्व द्वादशमागधोप्युपेयेन कर्मणामपि प्रधानभूतानां
याजमानत्वं समरति । अद्वायानविशेषावतिशेयात् ।
तेन कर्मणामाध्वर्यसमाख्यया अपूर्णमन्त्रत्वात् तदनु-
शेयेन द्वायानामपि कर्मणामन्वोपसामीप्यरूपमाप्युपेयुं-
करमेव । याजमानऋण्डे तु द्वादशविधान न्यायान्
विनारेण याजमानस्य म्पारकमेवेति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्- पशोक्तम् । सूत्रं तु- अप्युपेय
द्वादश कर्मसु कर्त्वा कर्मापमेव तस्मात्तद्वत्त्वात् याज-
मानसमाख्यया तत्कृतविमानप्रयोग न्यायवशादिति ।
सौता

- याजमानान्तियेषो' आधिगन्तव्येव ब्रह्मण्यम् ।
वि २।१।१५
- याजमानवाग्य वापुनैरिक्म् । वि ३।१।१०,
- याजमानफलं आवापानकर्ममेव भुक्तम् । मा
१।१।१३
- याजमानमन्त्राणां न वक्षिष्या व्योदितेभ्ये ।
सहस्रं ५२।४ मीको. पु. २८२६ ' ज्योतिषेभ्ये

याज्ञमानमत्राणां न परिहर्यते' इत्यत्र अविद्यया द्रष्टव्यम् ।

● याज्ञमानविचार तृतीयाध्याये अष्टमे पादे । वि प्रष्टानास्योऽ १०

● याज्ञमानसंस्काराणां इक्ष्मप्रतिभोरूपवत्ता । ५।१।१-१।२३ मीको पृ ४६ 'अग्निचपने इक्ष्म प्रतिभोचनानि दाक्षिण्यकारेण परस्तात् वनध्यम्' इत्यत्र अविद्यया द्रष्टव्यम् ।

● याज्ञयेत् । 'याज्ञयेत्' इति विधि, अविद्यया प्रयोगश्चकार विवक्षितप्रयोग्यापार वया विषते तथा 'अभ्यासयति' इति विधि अभ्यसन विषते नास्यापमम् । रत्न ६।१।१६।२८ वर्णः २

● याजुर्वेदिक आधानम् । भा ३।३।२।१ पृ ८०९, ● याजुर्वेदिक ज्योतिषोपस्थानान्न क्रियाधम्, सामवेदिक गुणधम्, न विपरीतम् । ३।३।३।१०

● याजुर्वेदिक ज्योतिषोऽ, इति तत्र उपात्त स्वर । वि ३।३।३, ● याजुर्वेदिक वाग्देव । ३।३।२३, ● याजुर्वेदिका वनस्पत्य संस्कारा वैशित्तस्य यत्र मानस्य । ३।८।३

● याजुषानुक्रमस्था प्रमात्य कर्तानुकारिण नाद्रीदुनन्ति । वेदप्रि प्राणस्य मयते देवतासिद्धयत्र, वेदप्रि यजुषामगिण्यस्यस्योऽ उन्वो न विद्यते इत्याहु । तत्रतरे तु षड्विंशतःशतस्येव उन्वसि सन्त्यव यजुषाभि, षड्विंशतस्य तु यजुषा उन्वो नास्ति इति । बाल ट. १७

● याजुषदौष्टका वनस्पत्याणां यामवि देवतोऽ लक्षणं अमुतास्येति । सूर्य १।४।२०

● याज्ञसेनीनामरि 'एतदा कुरीति' इति वाचयन् अमुर्विद्ययाविचयन् स्मृतिः प्रावस्यत् संनिहितयाद्य कारणम् । न च मन्वन्त्यम्, दण्डयन्तिवराहृति धमरात् । धर्मभूषणमभिधायनायेन, स्वस्थानविद्वत्त्वा आह्वानादी र्ण धर्मो अमुर्विद्यया त्वयमाशये दाद्यतदी अग्रम् । इति प्राप्ते, 'विद्वत्सिद्धि' इत्यन्वयः प्राणस्य सर्वस्य विद्वत्स्यारवमाहत् सर्व संस्कारात्तदन्तरे तद्व्यवस्थायादीनाम् उक्तत्वात्

रीपथ स्तावक्येन प्राक्स्यमावाच न दाद्यतदीक्षाना वात्सेनीमि समुच्य । मूले तु पूषाधिकररूपवत्ता वस्थापामन ह्यवाचित्तथा विचार इत्युक्तम् । तत् ह्यस्मन्स्य वा विकार इत्येतत् सिद्धा तमुत्सवास्य विशेषत् तदोक्तम् । सूर्य २।१।३३

● याज्ञसेनीमन्त्रा समुचयेन वा स्तातभ्येन वा सावस्तरिक चयन न आद्या । सूर्य २।१।३२-३३

● याज्ञिका पञ्चित् आख्यसर्गं विनैर सोममक्षण म्हात् । 'न सोमोनेच्छित्तो मनति' इति स्मृतिस्तु पीतशेषयननिषेधप्रतिप्रसन्नस्य इति ते मयते । तत् वातिविरिद्ध 'सुवन्तं पात्र वतिवित्य क्षालयमन्त्रात्कर्मम् । न दुष्यते च त्वयाप यज्ञेषु चमसो यथा ॥ चमस सोमस्योपागतया वै मेव्य उच्यते । अथा तथैव सवोमसिचो मेव्य कर्मण्ड ॥' इति मन्वादिहमणविरिद्ध चेत्तुपेक्षम् । छु ३।१।८।२२

● याज्ञिक उदेतत्र रोचयते, अग्निष्टुति ऐया एव मुन्यत्ताया पाठम् । उह सुर्वेति, 'अग्र आगच्छ, रोहिताश बृहज्जानो धूमकेतो वातपेरो विचयणे' इति । भा १।१।१।५।४४ ● याज्ञिकान् अग्निचपने इत्येता वृत्तिं नित्या मयते । तत् परिभाषामात्रम् । वस्तुतः वाग्येन सा । सूर्य २।१।४० ● याज्ञिकान् अप्रति समपेवाह्नेःहवस्येन आधान निय मयते । छु ६।१।१०।४४४ ● याज्ञिकान् अतमवेतापयपदयित्तम त्रस्य लायनर मयत्त विद्यविद्युत्तसो । तत् चित्तम्, किन्तु पदमायस्यै गौर । सूर्य ३।३।१६ ● याज्ञिकान् 'कवीमाहयति' इति विद्ययादमात्, मीमांसकात्तु धायावाद् । भाट्ट ४।२।७, ● याज्ञिकान् यत्र एतदे अविद्ययाविद्येता वमप्रीत्य अनिदिग मन्वन्त (मन्वीष्टयने) । ८।१।४, ● याज्ञिकान् शैमिञ्च नञ् धर्वात् यजुषयन् अतुतिष्ठति । उच्यतेदिपरिमाणे पर सभामात्र औपदेशिक सुर्वेति । तमने 'प्रवन्ति' इति बहुवचनमरि मन्वोऽपदिद्वयात्तु उच्यते । ७।१।७

● याज्ञिक विद्यया उन्वैःशतस्येव यनादवराहृति संस्कारादिन्वये तदवर्षयन् । वि. १०।१।१०.

● याज्ञिका मन्वोऽपानुकारेण यकारधत्ते । 'दायविधे

स्यदायात् वेदाध्यायैः ऽपि, विरिषे स्वाभावगणविधि-
 चान्यस्यगुणसारेणैः शशिदैरपि चार्यैश्च । सु.
 पृ. १००७. * वेदाहतेऽपि तुर्वन्ति कर्षेः षमणि
 याज्ञिका । वा. १।३।६।११ पृ. २३२. * याज्ञिकैः
 वेदिभ्यः पात्रात् उद्भूय होमभक्षणमुक्तम्, वत् अन्त्य-

(३।५।९) माप्यगविरिषेः कानुपेक्षत् । सोम. ३।
 ५।६. * याज्ञिकैः निवेकमय्यद्विरा मधाः पुवप-
 स्यनाग इत्युक्तम् । वा. ६।१।२।५. * याज्ञिकानां
 अन्त्यपाचनार्दिभ्योः प्रथमपदार्थे दर्शपूर्णमासार्भमा-

मसिद्धिः । भाट्ट. १।१।१११. * याज्ञिकानां अह्नयन्त्य-
 ष्यगुणप्रदानात्कार्यत्वात् ह्यविधीयन्तानासावर्धने प्रयोगे
 लक्षणक प्रसिद्धः । १।१।१९. * याज्ञिकानां गुणरमित्यु
 इषी प्रतिपत्तिः । केवाचित् मीमांसकतदेव गुणान्
 कण् । भारंया तु गुण कर्षयं. एवं तद्वत्सु कृते-

कण्णरसकण्ठः । वा २।२।१२।२७ पृ. ५६१,
 * याज्ञिकानां ग्रहारेषु 'शोमः' इति 'ज्योतिषोमः'
 इति नामद्वयमुपलभ्यमाने । २।१।६।१७ पृ ५११.

* याज्ञिकाचारविरोधापत्तेरपि व्यतिरिक्तस्य
 नियमो न युक्तः । सु ३।७ पृ. ३९

* याज्ञिकप्रयोगरूपाचारभाषाभक्षेपकसाधानार्थ-
 स्वेन गुणविनिर्माणेऽपि क्लृप्तः । वा १।१।१११ पृ. १५२.

* याज्यम् । ऋगित्यथाज्योश्च अग्निचाये चर्तं. ।
 भा. १।१।१।१५.

* अन्त्याप्य एव तु माणवकः प्रथमतः, याज्यवत् ।
 वाग्याकण्ठु याज्यवत् गुणभूतः । एतन् २।१।६।२५
 वर्णकं २.

* याज्या देवतोपलक्षणार्था । भा. १।२।१।५।
 ३५. * याज्या पानीयतद्वह्यं 'देहिमीं तस्य याज्य-
 नांश्च' इति । २।१।१५।७७. * याज्यं प्रदानार्था ।
 ५।१।२।२. * याज्या । यथा इत्यने या याया । वा
 ३।२।५।१२ पृ. ७६०. * याज्यस्य आगतमवधारित
 तस्य सधन पश्चाच्चोदमान याज्या इत्यवगच्छने । वा.
 ३।२।५।१९ पृ. ७६२. * याज्यां ननुयाज्यया वाग्याय
 न व्यपदेत् यथावदेत् यत्र विच्छिन्त्यात् पुरोऽन्त्य
 यश्च्य उच्यते । संकर्म. ४।२।१. * निष्ठन् याज्या-

मन्वाह । भा. १।१।२।१०।११. * याज्यया यजति ।
 संकर्म. ४।२।१. * 'याज्यायाः अधिगपद्भ्योति'
 इति याज्यायमं. । वा ३।२।१।२२ पृ. ७६०.
 * वाग्यानुवाक्येः व्याप्यमग्नौ., 'वर्धनी षोम-
 भाग्यामद्व्येते', 'वृषन्ती अमावास्यायाम्' । वा. २।२।
 ३।३ पृ १७५. * वाग्यानुवाक्ये विपर्ययाद्वाते विप-
 र्येषे कर्तव्ये (पूर्वमनुवाक्या पश्चात् वाग्या इति आर्यः
 जम.) । भा. ५।१।२।२. * याज्यानुवाक्या. ।
 ऐन्द्रायाः पञ्चगा. नाम्ना, वाग्यानुवाक्यासुवले तु द्वे
 व्यास्यते । तत्र व्याच्ययस्य आद्य सुगलं अन्त्यवधस्य तु
 अन्त्य सुगल इति स्वस्थानविच्छिदिः समं स्थारिणि न्याशत् ।
 संकर्म. १।२।३. * वाग्यानुवाक्ययोः नाथनीरपुरस्ता-
 द्दभ्यर्थादिपमार्था निष्ठौ यथायथ समुच्यते. । ४।२।
 १२. * वाग्यानुवाक्यानां वाग्नानां काव्ययाग्यज्ञता ।
 वि ३।२.७.

मन्वाह । भा. १।१।२।१०।११. * याज्यया यजति ।
 संकर्म. ४।२।१. * 'याज्यायाः अधिगपद्भ्योति'
 इति याज्यायमं. । वा ३।२।१।२२ पृ. ७६०.

* वाग्यानुवाक्येः व्याप्यमग्नौ., 'वर्धनी षोम-
 भाग्यामद्व्येते', 'वृषन्ती अमावास्यायाम्' । वा. २।२।
 ३।३ पृ १७५. * वाग्यानुवाक्ये विपर्ययाद्वाते विप-
 र्येषे कर्तव्ये (पूर्वमनुवाक्या पश्चात् वाग्या इति आर्यः
 जम.) । भा. ५।१।२।२. * याज्यानुवाक्या. ।
 ऐन्द्रायाः पञ्चगा. नाम्ना, वाग्यानुवाक्यासुवले तु द्वे
 व्यास्यते । तत्र व्याच्ययस्य आद्य सुगलं अन्त्यवधस्य तु
 अन्त्य सुगल इति स्वस्थानविच्छिदिः समं स्थारिणि न्याशत् ।
 संकर्म. १।२।३. * वाग्यानुवाक्ययोः नाथनीरपुरस्ता-
 द्दभ्यर्थादिपमार्था निष्ठौ यथायथ समुच्यते. । ४।२।
 १२. * वाग्यानुवाक्यानां वाग्नानां काव्ययाग्यज्ञता ।
 वि ३।२.७.

तु वाग्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतो-
 पलक्षणार्थत्वात् । १।१।१।२।३ ॥

ऐन्द्रायादह्नये षमणि अनेक वाग्यानुवाक्यासुगल-
 माभातम् । तानु वाग्यानुवाक्यासु वाग्यानुवाक्यासुगलेषु
 विन्यस्य स्यात् । देवतोपलक्षणार्थात् देवताया उच्य-
 लक्षण-स्मरण अर्थः-प्रोक्तं तादा वाग्यानुवाक्या-
 नात् । तत्र एतेन सुगलेन कृते भवर व्यर्थम् । अपर
 सुगल तु प्रयोगान्तरे भविष्यति । तस्मान् विकल्पः ।

लिङ्गदर्शनात् । ४ ॥

'ऊरु वै देवानां वाग्यानुवाक्ये एकस्य प्रत्या-
 कच्छति नामयत्यन्यथा अथान विहः नाया.' इति पितृ
 यज्ञे वाग्यानुवाक्याभ्यविधानपरं कान्ये तयोर्द्वित्वं उचित
 दर्शयति । तस्माद्विधत्वा. । वाग्यानुवाक्ययोस्तु समुच्य
 एष । के.

* वाग्यानुवाक्यादीनां वातेन (एतच्छ्रुत्वा)
 षोमः । वि. ९।२।८.

* वाग्यानुवाक्यादिमन्त्रगतमन्त्राद् आशेषस्य
 प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपास्यन्तोत्तरमग्नीषोमीयस्य, न तु
 आह्वणपाठत् अग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चात्पश्चाच्चोत्तर-
 माग्नेयस्य दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ५।१।१.

• याग्यानुशासनाग्रान्त आश्वयज्येऽपि ऋषिदमपेव होत्रस्येव । वा २।१।१।१० पृ ८९६

• याग्यानुशासनाग्रमेव विश्वायणीवचतुर्थेऽप्यथो सरस्वतयो स्वीयागस्य प्राथम्यावसमात्, सुस्यदाग त्रमेव स्वीयागस्यैव प्रथम निवार । त्रि ५।१।०

• याग्यानुशासनाग्रस्य ' इद्र मुद्रि यज्ञिग स्तोम वृ० ' ' मुद्रि इद्र यज्ञिग सुप्रती० ' इति ' इद्राय चित्रणे वृषममात्रेण ' इत्यस्य पशुपुरोडासस्य ममा ज्ञानम् । भा १०।१।१।१०

• याग्यानुशासनाग्रस्युक्त ऐत्राजस्येव कर्मणि अनेकमानसम् । तत्र त्रिस्य, न महुस्य । एत्र सिन्धु प्रसंगे एत्रमेव कुणम् । द्वितीया प्रयोगानुसारेण भवति । १।२।१।१।३-४ मीसे ५ १३०२ ' ऐत्रा वर्द्धस्येव कर्मणि ' इत्यत्र ज्ञेयम् । • याग्यानुशासनाग्रस्युक्तान्नाम कर्मत्रिणितुलानामपि उक्तान्याजे देवता रूपेणैव दृश्यते । सु ४ ५५७

• याग्यापनये नापनीतो भक्ष प्रवरवत् । ३।१।१७।४४ ॥

अति ग्योतिशोम । नत्र कृत्वापेनु भूने ' यत्र मानस्य वाया शोऽमिपयति, होवरेतयति, स्वय वा निपय यजति ' इति । यदा स्वय यजति, तदा सदेह विमस्य मयोऽस्ति, नास्तीति । अत्रेव विषवृद्धिः, अति ग्योतिशोमे ऋतुमहास्याय । अति च तत्र वायव्य । ताश्च यदपि समान्तरात् होतृमयोग्यं एव, तथाप्यत्र यजन्वात्तस्यानामेवप्रयोग्यं नृणात् । होतृपत्नीय चात्रैव वा प्रयोग्यात् । तत्र यजमानसाम्नायां पयद्रव विहितम्, होत्रे च प्रयत्नं स्वय शेषाणाम् । एत एव मन्वापरयति तदा सदेह इति वृत्त्यते होम कर्मणः, ताश्च तदभिमितमहास्यमपि होत्रैव कर्तव्यम्, यत्र यजमानोऽपि ।

पूर्वपञ्चसु-वायव्य इति होतृ मन्वागत्यनेपान्नीता, न तु यत्प्रकाराद्यौ । न च वायव्यमनेत्रैव यत्प्रकार-मन्वापरयन्तम्, इतो वायव्योऽर्थात्तरात् । तौ यथा मन्वापरयेऽप्यर्थात्तरात् प्रारब्धमभियेयं कथं नापनीतो, तथा यत्प्रकारात्पर्येति, अतो वायव्यमने

वायव्यमितरित्प्रकारमनेत्रेण कर्तव्यम् । यत्प्रकारस्य विन्न च मन्वा होत्रेति । एव प्राप्ते, अमिधीयते ।

यद्युर्वा वायव्याऽऽगमात् । ४५ ॥

अथमभिप्राय मनेत्रेव यदि वा वापनये मन्वापरयण भूतो यत्प्रकारे नापनीयेत । तथापि, नाथ ' यजमानस्य वाया ' इत्येतान्मान अथने । त्रिगु ' स्वय निपय यजति ' इति । न च वायव्येवायमभियेयते । किं तर्हि ' यत्प्रकारस्यैत्रेण स्वयैव हवि प्रदानायत्नम् । त्रिष ' आगत यजति ' इति भूयते । अस्य वायव्यं — वाया वायव्यं वायव्यागो न ममाप्यते, तावत्पर्यंत विच्छेदेन कर्तव्यं । यत्प्रकारेण च वाया समान्यते । ननुदि वाया प्रसु च विस्त्रेणचमानसदा प्रगतविच्छेद मेव कुर्यात् । तस्मात् यत्प्रकारप्रयोग्यं यजमानपर्यंत एतात् त्रिणितमेव मन्वापरयि यजमानेन कर्तव्यम् । यच्च ' यजान् मन्वापरयि नापनीये ' इत्युक्तम्, तद युक्तम् । यत्रो एव तात् होतृनपनीयते इत्युक्तिमेव, तस्य एव अर्थात् होत्रेण प्रवृत्तत्वात् । अतो वायव्यमनेत्रे एति मन्वा यजमानेनैव कर्तव्यमिति सिद्धम् । प्रयोगे जनम्-पञ्चैकम् । मूत्र तु यत्प्रकारे मन्वापरयणस्य यत्प्रकारस्य पशुसाममन्त्र इति । शौता

• याग्यापनये नापनीतो भक्ष प्रवरवत् । ३।१।१८।४४ ॥

व्यागिणेन प्राणसत्तन ऐत्राजस्येवसामात् प्राक् कृत्वापयाम मरुति । नत्र धृषते ' यजमानस्य वायव्य, शोऽमिपयति होवरेतयति, स्वय वा निपय यजति ' इति । कृत्वापयत् अतिमा वायव्य यज मानस्य भवति । परतु यदि यजमान स्वय वायव्यं पठितुं नैच्छेत्, तदा क यजमान होतार जमि-नेयति हे होत एव एतयत्र, एता वायव्यं एव पठति । यदि वा स्वय पठितुं नैच्छेत् तदा यजमान निवृत्त होतृस्थान विधिना उपविश्य यजति यजन् पठति इति भूयस्य । एव अति यज यजमान स्वय वायव्यं पठति तदा विचार किं यदा होतृ मन्वागत्य कथंवा भवागो भवति तदा भयोऽपि होतृ मन्वागत्य भवतीति भवति न वेत्ति । इव

पूर्वपक्षो वृत्ते । यावदाऽपनये वज्रमानयाग्याः होतुः सज्जानात् अपनये सति भक्षः होतुः सज्जानात् अपनीतो न भवति । किञ्च होतयेन अपनिष्ठे । प्रत्यग्त् । यथा याग्याया होतुः सज्जानात् अपनीता-यामपि प्रथमं नापनीतो भवति तद्वत् । तथा च वज्र-मानस्य स्वयं याग्यायाऽपक्षे याग्यामानं वज्रमानेन पठ-नीयम्, वपट्कारः होता पठनीय, वपट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतयेन भक्षणीय, इति । याग्यापनयेन नापनीत, इति षष्ठे तु याग्यापनयेन भक्ष अपनीतो न भवति इत्येवार्थः ।

यद्गुर्वी कारणाऽऽगमात् । ४५ ॥

स्थितिद्योमे मात मयने ऐन्द्रस्यप्रहप्रवानात् प्राक् ऋतुप्रत्यया भवन्ति । तत्र ऋतुयाग्यात् अन्वयं वज्र-मानयाग्यात् । ता वज्रमानः स्वयं वा पठति 'होतरेत-थ' इति होतरे वा प्रथमं प्रति । तत्र यदा यजमानः स्वयं पठति तदा वज्रमानयाग्या होतुः सज्जानात् अप-नीता भवति । परतु तदा होममथ होतुः सक्रायात् अपनीतो न भवति, याग्यापनये वज्रमानेन पठितेऽपि वपट्कारश्च होममथ होतरे कर्तव्यो इति य. सूत्रं, वक्षः तत्रिहृत्पर्यं वा-गव्यः । सिद्धान्तमथमिदम् । याग्याया होतुः सक्रायात्पनीतार्थं तदपिनाभूतो वपट्कारोऽपि होतुः सक्रायात्पनीतो भवति, वपट्कारनिमित्ते भक्षोऽपि होतुः सक्रायात् अपनीत एव भवति । तदेतद्वत् एतन्-यद्गुर्भ भवति इति । यो यथा वपट्कारस्यैवनाभूतयाग्या-पाठक तस्यैव भक्षोऽपि । जगणामात् कारकस्य भक्षकारपक्षे वपट्कारस्य होतुः सक्रायात् वज्रमान प्रति आगमन्तु आगमनात् । यजमानेन याग्यायात् वपट्-कारोऽपि वज्रमानेनैव पठनीयः भक्षोऽपि तेनैव भक्षणीयः इति सिद्धान्तः ।

प्रवृत्तत्वात् प्रारस्थानायाच । ४६ ॥

पूर्वपक्षोक्तव्यान्तनिश्चयार्थं सिद्धान्तप्रथमं सूत्रमिदम् । यथा प्रथमे नापनीयते होतुः सक्रायात् तथा याग्याप-नयेऽपि भक्षो नापनीयते इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्र । प्रारस्थ प्रवृत्तत्वात् अन्वयः न अपाय, न अपनयः । भक्षस्तु द्रु प्रवृत्तत्वाभावात् अपनय एव । प्रवृत्तः प्रायेव

प्रवृत्त अतिशान्तः । तत्र ऋतुयाग्यायाऽपक्षे क्वप अपाय ग्यात् ? तस्मात् पूर्वपक्षिणस्तथा प्रारस्थान्तः अत्रुपयुक्तः । यस्तुतस्तु यजमानयाग्यायाः सक्रायात् याग्यान्तपर्यं कल्पस्य प्रवृत्तत्वात् न तत्र वज्रमानयाग्या-पनयेन 'अपनय' सम्भवति इति सूत्रार्थः कतिचिदुच्यते । के.

० याग्यापनये भक्षस्याप्यपनयः । (वज्रमानस्य) ऋतुयाग्येषु स्थितिद्योमे । ३।१।२।१५-१६.

० याग्यार्थचान्तिः एकः वषाहोमे माक्रपलाना पशुना एकप्रदानत्वात् बाजये । भा. १।१।२।१५, ० याग्यार्थचान्तिः मिश्रा. ऐन्द्रादिभिरेषु । तत्र वषाहोमः तत्र न । १।१।२।१५, ० याग्यार्थचान्ते 'वषा जुहोति' इति श्रुतं गठयो । सर्वयाग्यार्थचान्तिषु होमः ऐन्द्रादिभिरेषु । १।१।१।१२-३६.

० याग्यादीनां देवतालोचकाना क्रदादपि नाग-क्रम' । भाट्ट. ५।१।५.

० याग्योत्तरमेव वपट्कारः, न तु यैजमानहो-त्तरम् । संकल्प ३।१।६.

० याग्याय न्यजमानहविर्द्रव्यदेवतोद्देशार्थमिहित-मर्थम् । वा ३।१।२।१६ पृ ७६१, ० देवता याग्याले येन मन्त्रेण उद्दिशति तत्र याग्यात्वम् । सु. पृ. १।१०१ । अग्निगुणप्रसिद्धया याग्यालोचनदेवतोद्देशा-र्थतया विहितस्य, अक्षयप्रसिद्धया च याग्यार्थतया विहितस्य मन्त्रस्य याग्यात्वम् । याग्यार्थविहितमन्त्रत्वम् । पृ. १।१०२, ० 'निगदाना च याग्यायमाह्वयं प्रति-विध्यते' । वा ३।१।२।१२ पृ ७६२, ० 'येन मन्त्रेण यागाद् होतुः यजति देवताम् । प्रसिद्धेऽस्य याग्यात् न सूक्तयो हि नेदः ॥' ३।१।१।२ पृ. ७६०. ० होतुप्रवृत्तविहितेजमानद्रव्यसम्बन्धुद्देशा-क्षभुतदेवतायाग्यायमानस्य याग्यात् यस्मिन्प्रसिद्धय-यगतम् । ३।१।१।१२ पृ. ७६१ (टिप्पणम्), ० 'होमाद्वरय च याग्यात् न वक्ष्यन्तिऽप्येते । निगद-वादिभिर्येण सूक्तयो निविध्यते ॥' ३।१।१।२ पृ ७६१.

सु साहस्री शीतला देवी साहस्री गवस्याहनमिति
न्यायः । अयं दुस्त्यस्त्वपिनभागायसहस्रीति ।
साहस्री १४०.

सु यागन् वेले तावद्याह्वानमिति न्यायः ।
साहस्री १०७.

० 'वाचयावद्वियादाय मुसकं दीयते मनः ।
अननस्थादिदोषेण तावत्तावद्विद्वन्वते ॥' इत्यनेन
न्यायेन चिरनिःसृतवदागादिमन्त्रैः कृतम् शुः कर्तव्यम्
अप्रतिशितानेन निराहृतम्यापि पुन पुनस्त्येन मन्त्रापि
शुभमन्यवतात् । सु. १. २५०

सु यागन्-उरस्तापती जिरोन्नयेति न्यायः ।
साहस्री. २७९.

सु यागत्तनां तावत्पुण्यमिति न्यायः ।
साहस्री ४०८.

० साधु यागमीरं न शक्नोति वशिरपि कर्तुमिति
श्रुत्या यागन् शक्नुवात् शरुपनिरभ्यते । वा. ६।३।१।०.

० यायन्ति वाग्ध्यामि वीर्यविशदीन्पुतिश्रुति
नगत् फल प्राप्नोति । सि ११।१।१. ० यागमिन जना-
मन्त्राम्पुषानामि, तास्त्वमन्त्रामेव दागमपीनः आन
यन कथिवानाम् । 'गायत्रीयु स्तुवते' इत्यादौ श्लोम-
परिभाषानामेव श्रुत्या आगमनस्य दृष्टवत् । आगम-
नस्य कर्त्तव्येतेन, वायवसमौ अविश्रवा प्रयोजना-
भावात् । इति प्राप्ते, सर्वेषामपि उतमेवना 'यहपीया'
इत्युदयरीश्री निवेदनेन चित्तवोगात् सर्वेणमेवाहृत
'यं नु वेदयसोगात् कारणादेकदेवस्य' (वैश्व. ३।५।८)
इति न्यायात् । संकर्म. ३।१।३८. ० 'यायतो-

ऽध्वान् प्रतिपदीयात्, सात्तो वाचपाशयुःकपालान्,
निर्वपेत्' अत्र वाचपाशयुः अन्वयात्ताह्वयेन (प्रति-
पदीयात्-प्रतिप्रायेण इति) ध्वजधरणः (तानाशेषः) ।
वाल् १. ८ ० 'यागोऽध्वान् प्रतिपदीयात्सावतो

वाचपाशयुःकपालानिर्वपेत्' इत्यत्र प्रतिपदीयादित्यस्य
निहितद्वन्द्वध्वजार्थं निर्वपेदित्यस्य च यावद्विध्यतेत्य
नैदोपादानात् युज्यते । सु. १. ९२८. ० 'यागने-
ऽध्वान् प्रतिपदीयात् तातो वाचपाशु चतुःकपालान्
निर्वपेत्' इति इति. प्रतिपदीयात् आहुता इति संगमे ,

दागुरिणि सिद्धान्तः । अश्वप्रतिपदेवधिकरणम् । मीको.
१. ७३६। ३।४।१।३०-३१. ० 'यागोऽध्वान् प्रति-
पदीयात् तातो वाचपाशु चतुःकपालान् निर्वपेत्' इति
इति. लौकिके अश्वप्रतिपदे वैदिके वेदि मयये, वैदिके
इति सिद्धान्तः । अश्वदानन्यायः । मीको. १. ७३० ।
३।४।१।०।२८-२९. ० यावत्यः दुग्धः स्युः, तावन्ति
द्रव्यपाशानि उपाह्वयानि स्युः, सात्तो प्रादण्यः दधिगत
उरवीतिनः उजोतिश्रेयुः अन्वयोऽहृतमिगुतुगुः ।
सात्प्रसथायीवे इत्यम् । संकर्म. १।३०

० यागदुक्तं आग्नी, प्रदायर्षं च तस्यै पत्न्या अधि-
कारः । भा. ६।१।६।१२.८. ० यागदुक्तं कर्मणं (वागु-
मांस्थेयु) गृहमेधीवे, सिद्धदृष्टारिप्रत्यक्षभूमत् । १।०।०।
१।०३४.

० 'वाचजीरमशिक्षेण वृष्टयात्' अयं निषा-
निमित्तक नैमित्तिकपुरुषार्थविशयमिति । घाल १.
१४. ० 'वाग्मीमशिक्षेण पुक्षेति' इत्यत्र किं कर्म-
धर्म भव्याव. यागमीविक्रम, उत कर्त्तव्यं निषम-
शोधते याग्मीविक्रम । किं जुष्टोतिरनुवाचः, याग्मी
इति विधिः उत जुष्टोति इति विधिः यावजीरमिति अनु-
वाद- इति विचारे, कर्त्तव्यं निषमशोधते जुष्टोति इति
च विधि. इति निर्णयः । भा २।१।१।१-७. ० 'याव-
जीरमशिक्षेण पुक्षेति' इति षीरम निमित्तोऽहृत
नित्योऽशिक्षेणप्रयोगो विधीयते न तु काये काण्यरूपगुणः ।
सि ३।४।१. ० 'वाग्मीर दग्धपूर्णमासाभ्या वनेत'
इत्यनेन दग्धपूर्णमासकर्मणा सह निमित्तप्रवचनो विधीयते ।
३।३।१३. ० याग्मीर वषपाश्याण चारणविधम । भा
१।३।१।३०-४२, ४५ । तत्र च अन्वयादेवप्रसृति ।
१।३।१।३।८२-४४.

सु यावजीरमधिकरणम् । याग्मीरमशिक्षेणम् ।
यावजीरमशिक्षेण कर्त्तव्यं न कर्मधर्मः ॥
यावजीरमशिक्षेणम्, कर्मधर्मः मकरणात् ।
२।४।१।१२ ॥

भाष्यम्— यद्ब्रुवमात्रेण भवते 'याग्मीरमशिक्षेणं
जुष्टोति' इति । 'यावजीरं दग्धपूर्णमासाभ्या वनेत'
इति । अत्र वदेत्, किं कर्मधर्मोऽध्वानो वाचजीरमशिक्षेण

० 'यावजीरमशिक्षेण वृष्टयात्' अयं निषा-
निमित्तक नैमित्तिकपुरुषार्थविशयमिति । घाल १.
१४. ० 'वाग्मीमशिक्षेण पुक्षेति' इत्यत्र किं कर्म-
धर्म भव्याव. यागमीविक्रम, उत कर्त्तव्यं निषम-
शोधते याग्मीविक्रम । किं जुष्टोतिरनुवाचः, याग्मी
इति विधिः उत जुष्टोति इति विधिः यावजीरमिति अनु-
वाद- इति विचारे, कर्त्तव्यं निषमशोधते जुष्टोति इति
च विधि. इति निर्णयः । भा २।१।१।१-७. ० 'याव-
जीरमशिक्षेण पुक्षेति' इति षीरम निमित्तोऽहृत
नित्योऽशिक्षेणप्रयोगो विधीयते न तु काये काण्यरूपगुणः ।
सि ३।४।१. ० 'वाग्मीर दग्धपूर्णमासाभ्या वनेत'
इत्यनेन दग्धपूर्णमासकर्मणा सह निमित्तप्रवचनो विधीयते ।
३।३।१३. ० याग्मीर वषपाश्याण चारणविधम । भा
१।३।१।३०-४२, ४५ । तत्र च अन्वयादेवप्रसृति ।
१।३।१।३।८२-४४.

सु यावजीरमधिकरणम् । याग्मीरमशिक्षेणम् ।
यावजीरमशिक्षेण कर्त्तव्यं न कर्मधर्मः ॥
यावजीरमशिक्षेणम्, कर्मधर्मः मकरणात् ।
२।४।१।१२ ॥

भाष्यम्— यद्ब्रुवमात्रेण भवते 'याग्मीरमशिक्षेणं
जुष्टोति' इति । 'यावजीरं दग्धपूर्णमासाभ्या वनेत'
इति । अत्र वदेत्, किं कर्मधर्मोऽध्वानो वाचजीरमशिक्षेण

उत्त कर्तृधर्मो नियमशोभते वाच्यः किञ्चित् । कथं
 कर्मधर्मोऽभ्यासः । इष वा कर्तृधर्मो नियम इति ।
 यदि ज्ञेयविरनुवादः, मान-जीवगिति विविक्तवः
 कर्मधर्मोऽभ्यासः । यदि विपरीतम्, ततः कर्तृधर्मो नियम
 इति । निःसंगतात्मा ! कर्मधर्मोऽभ्यासः । पुनः !
 प्रकरणम् । सर्वथा वचन-वक्तिः, ज्ञेयविरनुवादव्या-
 तुष्ये, यावज्जीवमिति च विविक्तवः प्रकरणमनुपपत्तेः ।
 उपादाभ्यासः । एव इत्या गतवत्तत्रो ज्ञेयो भविष्यति ।
 - वधमने वा एतत्कर्म यद्विद्योः दर्शयुगंमार्गौ च ।
 इति टीपिकात्मनोऽप्याह । तस्मादभ्यासः ।

या— यदुपपत्तौ ज्ञेयविरनुवादे वा भूयते इति
 नातीकमिति चेत् पम् । ननु कर्मधर्मः कर्मधर्म इति शेष-
 लक्षणविषयवत्परिह न मवश्ये । केचिदाहुः । पर्य
 वक्तिरेच्छमायै तद्विधेऽपि विचारः प्रत्यावृत्तेः किप
 माणे न विवक्ष्यते इति । तत्त्वयुक्तम् । आत्म-सरे कर्म-
 मेव विचारश्चाप्यन्यथा नानात् । अत एव उच्यते कर्मपम् ।
 यथैव मेव शक्यमिति कर्मलक्षणभेदे व्याधिपक्षे, तथैव
 प्रयोगभेदेऽपि । तद्विह यावज्जीवव्युत्पत्तिसुखानामप्रदोऽभ-
 शेना किं प्रयोगा भिद्यते, इतैक एताव प्रयोगः कामः,
 न एव यावज्जीवव्यापारमिति इति । तत्र यदि यावज्जीव-
 नासः कर्मधर्मत्वेन विधीयते, ततः साधनानवधिपरसेन
 तद्व्यापकत्वमनप्रदोऽने न शक्येति तावत्त कालं पू-
 र्वविमुक्त्यर्थम् । ज्योतिषमनस्यतत्त्वमेव प्रथमं प्रति-
 पद्यते । यदि पुनर्धीयते तिमित्तज्योतिरुप्य कर्म विधी-
 यते, ततो ज्ञान-सुभविनि निवृत्ते निमित्तं त्रिना काम
 संरुपेन चोऽनन्तमहाणे दोषप्रवृत्तेः । अत्रय पुरुषेण
 जीवता स्व-व्यिद्वेषधर्मतत्त्वैरिहाया वा कर्तृ धर्मिति
 कर्तृधर्मो नियमोऽनेन चोदितो मारुतिः । तदा च
 मयमातः शब्दोऽनन्तरय च एतद्वाना निमित्तं तात् प्रति-
 दिष्टं निमित्तं तदापेक्षितं कर्म पुनः पुन क्रियते इति
 प्रयोगस्याहम् । तेन मयेतेन समेतावेर एतत्प्रवृत्त्यात्
 भावहारिणोऽप्यहो इति मन्त्रपम् । किं प्राप्तम् !
 एव प्रयोगोऽभ्यसय कर्मधर्मो यावज्जीवकता काली
 वदेत्तथाविति । पुनः ! ' कर्मधर्मो हि कर्मभावासा-
 द्धर्मनिवृत्त्यति । काल्येवदेवप्रश्ने च तद्यथैवो-

पपद्यते ॥ ' कालो सुदिरयमानसाधिमिस्रध भग्यासः
 कर्माद्ग भवति । ततश्च मारुणमनुपपद्यते । ननु च पुरुष-
 धर्मत्वेऽपि तद्वैव कर्मणो ज्ञेयते विधानात्तैव प्रकरणे
 वाच्येत् । अथमायिक्तयो न वाच्यते, कर्मभावात्ततः पुनः
 प्रकरणं कर्तृधर्मगोक्षणा पुरुषधर्म विधीयमानेऽन्यत्वे
 वापितं मास्ति । यद्यपि कालस्यापि निमित्तवदेवास्तुता-
 देवास्तुतयो वचन-वक्ति, तथापि कथ्यते । काव्यवित्तं
 वागानुवादश्चेति विपरीतं कथ्यते । अथवा जीवनात्
 निवृत्त्यात्प्रारम्भात्प्रारम्भोद्विष्यते । स च कर्मोदोने
 शक्यते एव विद्युत्मित्येवमुपदिश्यते । कर्तृधर्मपक्षे
 पुनरं कथयित् कर्मोद्विषः । एव वैकप्रयोगेणैव एति
 र्थमवप्रयोगशक्यता उच्यते भाविष्यति । इत्यथा पुनः
 प्रीतिरिति पर्यवेसानात्र कथयित् तद्व्यस्य भवेत् ।
 तस्मात् कर्मधर्मोऽभ्यास इति ।

कर्तृधा धुतिसमयोगात् । २ ॥

भाष्यम्— अत नूनः, यावज्जीवितोऽभ्यासो न
 म्यात्, कर्तृधर्मो नियमशोभते इति । पुनः । धुति-
 मयोगात् । एव धुतिरिति श्लोकोऽर्थो मविष्यति । इत
 रथाः लक्षणाः स्यात् । कथम् ! यावज्जीवत तावता कालेन
 पुनोर्धिति । तदेतत् प्रयोगपरिसमाप्तमिहोऽप्रमनम्भस्य न
 शक्यते यावज्जीवतकालेन कर्तृधर्मम् । धर्मोऽभ्यासमात्मा-
 पारवमानी च दर्शयुगंमार्गौ । ननुच्यते जीवतकाल-
 येवदेवेऽपि इतं तेन कालेन इत भवतीति । नैवेदेवम् ।
 अथप्रात हि तत्र रिफातश्च चन्द्रेन । जीवतपरिमितः
 कालेन यानेन परिसमापयित्वा प्रत्येन । जीवतपरिमितः
 कालेन यानेन परिसमापयित्वा यमि-प-प-प-प-प-प-प-प-प-प-
 कर्तृ धर्मतः भूयते । न चाथो ज्ञेयविरनुवादव्युत्पत्तेः,
 लक्षणया तु मयते । यावज्जीवत इत्युक्तम्, यावज्जीवमभ्य-
 स्येदिति । अतिश्च प्रत्यय-सुखीनी । यदि इव वचन-
 वक्तिरभ्य-वचनम्, यावज्जीवमित्यनुवादः, ज्ञेयोऽपि य-
 तीति च त्रिषाम इत्येव यत्तज्ज्ञेयविरनुवादेः सावतिव
 भविष्यत, यावज्जीवतयोऽपि जीवतवचन एव
 नाभ्यास-सुखी मविष्यतीति जीवते निमित्तं कर्म
 विधीयते । जीवतेऽपि यमिति । जीवत निमित्तं न

कालः । निर्यतमिचित्ताप्रियत कर्म । तेनोध्यते वर्तुषामो
नियमश्चोदते इति ।

वा-- धर्म इत्युच्यते । तेनेवा प्रतिष्ठा, वतृधमाऽर्ष
चोदते इति । सोऽपि च नियमो न साधारण्यम् ।
कुतः । 'यद्यजीवपदाख्यातश्रुतिवृत्तिसंभवः ।
मत्पदे भवतस्त्वत्र लक्षणावृत्तता भवेत् ॥' इह हि
आनशीरमिति शिवत्वंमाविर्जीवन निमित्तभूत श्रुतेव
प्रतिपादितम् । उद्योगिचरतीत्यपि धर्मवर्गात्तुक्तभवना-
मानसोपी प्रथयात्र. धौन एव । ननुपमपि मत्पदेऽनु-
च्यते । मत्पदे तु जीवनेव काले लक्ष्येत् । श्रुतेतिपत्र
तिग्मात्मन्यासः । पत्र हि विधि. यमाप्यते स चोदनायो
मरति । मत्पदं च जीवनशाल्येपरित्यागेन कात्यायन्याद्यो
विधीयेते । तेन लक्षणापर्यवसायी विधिः प्राप्नोति । तदे-
व्त्वं रयात् । आनशीरमिति यावच्छब्दः श्रुतेव काले
नशीति । तद्यथा, यावद्दोहं स्वपिति । दुक्तमथ कात्याय-
णम् । मत्मानापदेशो मत्पदं, नात्र काचित्प्रतिपादोऽस्ति ।
नेन भुविभुक्त रोदनमतिक्रम्य कालो गच्छते । यदि तु
इहापि यावद्दोहं स्वपदादीतं वेति विधीयेत, तत्र केन
वा रोदनं निमित्तत्वं वायते । यावन्जीवरोदनया तु न
किञ्चिद्विक्रमकाममिति । प्राणधारणक्रियाया एव
निमित्तत्वोपपत्तेः । न च यावच्छब्दः कात्यायनः कश्चित्
प्रसिद्धः । शिवमेव तु समातिपर्यन्तत्वेन विशिष्टमिति ।
क्रियाकालाभोरमेदाश्च लक्षणेति चेत् । अत्र वैधेयिकाया-
परान्तिव्य परिहाराद्योपस्थापकम् । अपि च मत्पदि
क्रियाया इत्यन्ते काचिद्वचनस्या विच्छेदे, एते न
मर्त्यान् सार्वप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते । तत्र भेषाः क्रिया उप-
लक्षणीकृत्य ननुदादिनपरिवर्तनक्रियायुः काळणवद्गुरो-
वचनस्थितः । सा एषा ननुक्रियापरिमाणेन प्रक-
रते. अन्यत्रिधापरिच्छेदात्प्रपक्षीकामानेनोपलक्ष्यते ।
तथापि, 'अनुवर्तिथतागतत्वाद्दोहोदादियु रूपतः ।
चिह्नं च्यवशब्देच्छ्रुतिं नितं सूर्यादिचेष्टितम् ॥'
क्रियता कालेन सौम्यते इत्युक्ते नियमान्येव गृह्णावीति
परिच्छेदकथेनोपादीकते । तत्परिच्छेदं वा नानि सार्वक-
ल्यभुविनिर्मादिभिर्भागाहारिकक्रियापरिचित्तेरेव क्रियते ।
वदव्यासगतौ न तु शायद्वारिकणामपि प्राधिक्यपरिमाणस-

नात् परिच्छेदकम् मरति । न च जीवनं नाम निनेयादि-
धित्तपरिमाणम्, येन परिच्छेदं मत्पदमाध्यात् कालव्ये-
नाऽऽधीयते । तस्मादपवित्त्रिककाललक्षणा दुष्परिहारा ।
पुनश्चाप्यलक्षणा । कथम् ? 'न ह्येकेन प्रयोगेण
जीवकालोऽयकरुष्यते । विततेनापरित्यानादम्यथा वा
युधाश्रुतिः ॥' अत्रमत्पदं प्रयुक्ताने यदि तावद्वितल
प्रयुक्तं जीवनपरिमित्तम् कात्यायन्यात्वं निश्चित्यमा-
यथं यदावदापरिच्छेदोपलक्षणे मत्पदनिमित्तवित्तकाल-
रयात् यदि कथंचिदत्याधामरस्याया समापयेत् न च
श्रियेत्, तदने काले समापनात् अपथाचोदित्वापत्ति ।
अथान्यथाप्य श्रियेत्, तथाऽपि प्रकृतात्समापनं दोषः
स्यात् । न च सर्वमत्पदवदनमस्ति, येन मृतेऽपि सना-
प्येत् । सर्वप्रवृत्तयोदने च यावन्जीवकाम्यचोदनासमीपा-
यते एवैवै विना प्रमाणेन केवलकाम्यविषये वक्ष्यन्तीये
त्याहात्मस्मिन्मध्ये । यदि तु तदनुरोपेन मद्देव मत्पदो-
मत्पदं समावितमिति मयेत् । यथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या
वजेत' इति चोदिते तदेकदेशरुणेनापि श्राद्धायः
समाप्यते इति न श्यायते तथा जीवितपरिच्छेदकालैक-
देशवर्तिनो यावदात्र.श्राद्धोपरनुष्ठानात् चोदनाद्वयमपनु-
ष्टिगार्थं नविष्णतीति । तत्रोच्यते । 'पौर्णमास्यतिष्ठि-
हृत्सर्वच्छेदफला श्रुतिः । अत्र्याप्रावधि तत्र त्याज
रियर्ह्यं प्रतीचते ॥' यद्यपि तत्रात्यन्ताक्रमेण 'पूर्वाह्न-
चोदनाश्रयेन वा पौर्णमासी न श्यायते, न किञ्चित् दुष्यति ।
सर्वथा दिनमन्तराश्रितिक्रम्य पौर्णमास्या तावत् कुतं कर्म
तत्रमात्रं च मत्पदोपेकम्, न श्याति । इतरम पुन-
र्जीवित्प्राप्तिक्रमिकमत्पदमन्वात् व्यवच्छेद्ये न किञ्चिदतीति
व्याहावगच्छ समकालेन वाक्यवगमनं, स्यात् । नाप्यत-
श्रोत्रमयोरपि जीवनेककालान्तातेः सिद्धत्वात् शायच्छब्दश्च
समस्तजीवित्वावधिरियहायुः एकदेशानुष्ठाने वाचितः
स्यात् । अत्र माप्यतश्चोदनाभिधेयमन्त्यासमनाश्रित्यन्ती
न गकनोति पुष्ट्य नियोकमुमिति अपरिहारा
लक्षणा । ननु नार्थादव्यातो नाप्यमान् तत्पद्यदेव
न दोष जनयेत् । तथापि, 'मद्देव श्रुतो होम
क्रियमाण पुनःपुनः । न शब्दे भास्मापत्ते
सामर्थ्यारोपितधमः ॥' अथ योऽय मम दोषः

तस्मान्निवृत्तवत् । अस्मिन् भूषणे, 'वचनमपि वा एत
 त्वाप यन्निर्देशेन दशपूर्वमासी च, अथा ए वा एतन्मा
 निर्भूषणते भूषुत्वा च' इति जगामाणनिर्मोचनाभावात्
 वचन च नियमपक्षे उपपद्यते । कामपक्षे हि अपयोगा
 दसि मुख्यते ।

वा—दशपूर्वमासाविश्वेदी त्रैवेण-वायेन अशेषा-
 भ्यासमिर्व्युत्तरकाल सोमवशां स्यात् । न च मृते
 मासी कर्तुं शक्यम् । अथ तु अस्मिन् सोमलुप्तकाले तत
 प्रकृत्येवैव दशपूर्वमासाभ्यां जीवितकाले नाशरोद्भव ।
 च न कर्तुं धर्मपक्षे वर्धमानोमेदात् नाशरूप्यते, नाशया ।
 सुशमन्नेषमस्ति चेत् दशपूर्वमाशनिर्निर्गुण सोमकाल
 स्वतो वषोक्त एव वर्धमानोमेदं स्यात् ।

आलक्ष्येवर्ममेदं स्यात् इत्यस्मात्प्राग्व्यापत् । यदि
 यावन्नीवाधिकरणे वर्धमानोमेदात्प्रागेत, ततो दशपूर्वमासमप्ये
 एव सोमोऽन्यानि च कर्माणि कर्तव्यानि स्युः । ततश्च
 शिवस्य वर्धमाने कर्मान्तरेषामिच्छेदे सति दशपूर्वमासा
 विष्णुः इति भाष्यते । अथवा 'एष स्वर्गोदोः
 स्थितो एतच्छुद्धिप्रदः' इत्यस्मादिदमिधं निर्दिष्टम-
 नुशीलम् । तस्मादसि न कालविधानमिति ।

मुच्यते वाच्यं दर्शनस्य पूर्वप्रयोगोच्यते दर्शयति ।
 तत्रापि । आश्रितादिनां एष सदिति दीक्षितस्य दानादौ
 निषिद्धे विध्वंसारक्षेपभूत परिषेऽनवहराभ्यां तदौ मरति ।
 प्लुतावत् हि कालमनी अग्निहोत्रादिदेवताभ्यो भागमदत्ता
 त्त अनुष्वायिनी इत्येति नावमत्तमस्य ददातीत्येव चिदा-
 युक्ता कथोतीत्येतन्नियमपक्षे युज्यते । कालनिषेधे तु
 कामपक्षेदशपूर्वमासस्य त्रैवेणस्येव सति नियोगतो दातव्या-
 मावावत्तुत्प्राधिकरणेनोपपद्यते । तस्मादसि नियम
 वचनम् । एतेन जगामार्थान्नविधानं व्याख्यातम् ।
 कामपक्षेनान्यायामप्रयोगादसि निर्वाकं सति चयमाले
 निर्मोचनाचदोःस्थमशङ्कम् ।

अनित्यत्वात्तु नैव स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— एतदर्थोऽप्युच्यते । इत्यथ परशम,
 कर्तुंयोगे नियमश्चोक्त इति । यदि पूर्वशु सोमस्य गुण
 िविभवेत् स एवैक पूर्वोऽग्निहोत्रोमेदं अनित्यं स्यात्,
 कामपक्षेनोक्तं भुक्तो नाप्य कश्चिन्नित्य । तत्र लिङ्ग विद

भ्येत । 'वचनमपि वा एतत्तत्र यन्निर्देशेन दशपूर्वमासी,
 जस्या वा एतन्मा निर्भूषणते भूषुत्वा च' इति । कथ
 शिष्यते । अथमरणनिर्मोचनाभावात्तत्र नियमपक्षे
 उपपद्यते । कामपक्षे अपयोगादसि युज्यते ।

वा—यदेतमुक्तं कदापि तमेतदेव सूत्रात् कथेति ।
 नियमपक्षे होतवेदं स्यात् । अन्तिवत्तत्तु मारुतयो नैव
 स्यात् । अथवा यावन्नीवाधिकरणे काले गृह्यमाणे लक्षणा
 दोष उक्त, तदप्युच्येवाभिधीयते, तन्वामपि लक्षणानाम-
 नित्यतां नैव स्यात् । तत्राम कालोपस्थापनं युक्तम्, यन्निव
 नियतादसि कालेनयित्वाभूत्तम्, 'यदहधद्रमा न इत्यते
 तानमत्तानया नियत्' इत्यस्मिन् । न च सर्वप्रमाणानु-
 मेन जीवितपरितममिषितं कुतश्चित् व्याख्यातस्यरूपा,
 यथा कालो लक्ष्यते । तदेतदेवमापद्यते वैदेदं मरति,
 तत्रश्चातिशयान्तिमित्तमैतदिति विद्वम् । कथं तर्हि
 नियतानि कालानि कालानि कालानि स्युः, यावच्छरीरमाविरताभि
 मायमेतदित्येव ।

निरोधश्चापि पूर्ववत् । ६ ॥

भाष्यम्— इत्यथ परशमो न पूर्वप्रयोगो गुणधीयते
 इति । कुत ? त्रियोक्तम् । विशेषो भवति । दशपूर्व
 नाशविनाशौ चोपपद्ये अति कालान्तीव्यमप्युच्यते
 भवेत्तु । सोऽन्तरम्यायं प्रसिद्धतं स्यात् । अतोऽसि
 परशमो नियम इति । सप्तसप्ततयश्च सप्तमावयुष
 परस्यते ।

वा— नियमं श्च पुण्यवर्धमानायादिदिशयो इति
 च वक्ष्यते (८११४) । कालं सचानिदिश्येन । ननु
 कालोऽसि द्वैयहकारणत्वं सद्य मारुतया भाष्यते । नैव
 देवम् ; याम्येव शोभनासकमवास्तवो एष कुर्वादिष
 यथावत्तद्व्याप्तम् ।

कर्तुंमु धर्मनियमात् कालम्यासं चिचिचं
 स्यात् । ७ ॥

भाष्यम्— यदि कर्तुंयोगे नियमश्चोक्त, ततो
 जीवनं नियमितम् । जीवने नियमो वर्धमानो विधीयते ।
 तत्र प्रयोगे वरित्तमत्त वर्धमानः ; तथा च्यवर्धमानस्य
 वर्धमानस्य भवति । तामाह कर्तुंयोगे नियमश्चोक्त
 इति सिद्धं भवति ।

धा— कर्तृधर्मपक्षे यदिद स्वमित्त वाव जीवमिति काण्डाख्यम्, इदं निमित्तं भविष्यतीत्येतावत् सूत्रम् । ननु भाष्यकारेण गणकर्तृदर्शनमुक्तं तदपि दर्शपूर्णमासाधिकृत्या इत्येतेदेवास्मिन् तत्र पुनरुक्तम् । अथा क्व, उदप्यनु गहकृत्तत्र च साधने । वेदान्ततत्त्वोक्तवैयर्थ्येन गौडमित्यम् । त्वत्सले िकृतीनामपार्गं स्यात् । मत्पते तु तामा न्य परादर्शनं सिद्धाते उपरुक्तते । अथवा निगमनपुनरेतदिति व्याख्येयम् । अथवा पुनरुक्तेण कर्तृधर्मो नियमोऽवधिस्तुतम् । वागन्वीर्यवदन्यं तु वा गतिरिति नामिदित्तमत आह । एव त्वत्ति काण्डाख्येन निमित्तं स्यात् । अथवा अथिद्वेने दर्शपूर्णमासयोस्तावत् याव जीवप्रवृत्त्या कर्तृधर्ममि प्रवृत्तं भवेत् । पशुधर्मचतुर्धर्मव्येपु तु कथम् । उदुक्तते । तत्रापि वीष्यायुक्तं काण्डाख्यमेव निमित्तं स्यात् 'नयनेवगते ज्योतिषा' इत्यादि । न तावदेतत् काण्डस्योपदिश्यते । स हि यावत्स्वित्प्रवृत्तेनैव निष्पत्तयान्नैव क्वचि साधने । अथापि नैपमित्कत्वं नहृत् प्रयोगं स्वात्तयापि वीष्याऽनर्थिका भवेत् । न च वगतं यत्तावत्परणप्रमाद्यपरितः । तस्माद्यवज्जीव ये स्यन्ता स्त्रेथिदि निश्चयते । नहृत्प्रथि च 'नियं तुहेति इत्यादित्रिमित्तायां मथिययति तेनेच्यते सर्वत्रैव ज्ञानीयते कर्तृधर्मनियमावधारणात् काण्डाख्यं निमित्तं शास्त्रं प्रत्येतवम् । एतेनैव पशुवातुर्मासादिवसि नैपमित्तरमिद्धि ।

शा— 'दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गभागे यजेत' इति काम्य प्रयोग विधाय, आम्नायते— यावज्जीव दशपूर्णमासाणां यजेत इति । तत्र सायं, बोऽयं यावज्जीविने धर्मो निधीयते, स वि अन्ध्राम क्मोष, उत नियमं पुरुषाय इति । पूर्वपक्षे काण्डस्यैव प्रयोगप्रमासात्त निधि । सिद्धान्ते प्रयोगात्तरं नित्यं निधीयते इति भेदप्रवृत्त्या प्रयोगभेदाभेदचिन्ता । तत्र कर्माङ्गविधौ कम्यधर्मप्रवृत्तयः पशुत्वं प्रवृत्तानुसदं, पुरुषार्थविधौ तु तत्पर्यायं प्रवृत्तयः स्यात् । अत्र अन्ध्रविधि 'यावज्जीव यागमभ्यस्येत्' इति । नैतत्सुचतम् । 'यावज्जीवपदे काण्डाख्येन प्रवृत्तयोः । दक्षिणा च तस्मिन्काण्डेन प्रतिवचनत्वात् ॥' नहि प्रवृत्तयोः

श्रुतेर्लक्षणापत्ता चाग्या । त्वत्पते च जीवनस्यविना तत्संबद्धं कालो न्यथते । यजिना च याताभ्यास । न चैतन्वाद्यम् । तस्मात् जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रवृत्तयः पशुत्वं दशपूर्णमासप्रयोगो निधीयते । जीवनं च यावद्विनिगातं नित्यतन्निमित्तरात् नियमो निधीयते इति पुरुषार्थः ।

सोम— अमित् पदे प्रयोगभेदं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादात्तरवम् । पूर्वपदे कर्मभेदे सहायत्वेन उक्तानुभावेनमपि वाहारेण प्रयोगभेदपुन्यत्वं नात् आनतर्क्यं च । प्रयोजन पूर्ववत्सै दशपूर्णमासोपे फलनामनायत एव प्रयोग, गेऽपि आनधीवमभ्यस्त एव कामाव वन्यत । सिद्धान्ते तु कामावहित्स्यापि । काम्यस्तु नहृत् कुण एव फलान् वरपते इति । सूत्रा र्थस्तु— यावज्जीविकोऽध्यासं ननु कर्माङ्गं प्रवृत्तत् इति । यावज्जीव भव यावज्जीविक ।

वि— 'यावज्जीव तुहेतीति' धर्मं चमणि पुलि च । काण्डं वात् कर्मधर्मोऽयं काम्य एक प्रवृत्तयत् ॥ न चानो जीवनं तत्र निमित्तं प्रावभागत । काम्य प्रयोगो भिन्नं स्यात् यावज्जीवप्रयोगात् ॥'

भाट्ट— यावज्जीव दर्शपूर्णमासास्या यजेत' इत्यत्र काम्ये एव स्वर्गाद्यर्थे दशपूर्णमासकामि जीवनपर्यन्तं काण्डविधि । न च यैर्धर्ममास्यधिकालविशेषः । न्यायं यावत्तथावनाम्भाररक्षणस्यैविविदुष्यत । अत एव विनिगमनाविरहात् काण्डविधायस्यै प्रयोगद्वयविधि । जीवनपर्यन्तं कालविधायस्यै च प्रतिवयोगमासादि अथात् दर्शपूर्णमासाद्युक्ति । अतश्च तावद्वाद्यप्रयोगं यावत् यावत्प्रयोगादेव स्वर्गाधिकृतम् । इति प्रामे, काण्डाख्यमेतस्य काण्डविधि । अत्रो भाट्टमन्त्राथि कारविहित्तमुत्तरायेन जीवनस्य कर्मप्रवृत्तयगते मावत्तुत्तकाण्डादित्युत्तरं साधकयो च गुणभूतकालत्वं तेषु प्रधानाहृत् परिसम्भक्त्याभावेन यावत्प्रवृत्तयैव विवेकवापत्तल्लिखनात्प्रमित्तं यजेत तवथ इतीत्ये । तस्य हि प्रतिनिमित्तं त्रैविनिवाहृत्वे त्रैविन्यत्वात् यावत्प्रवृत्तयोऽनुसदं । निमित्तरत्तं च स्यात्तवयति रत्तत्तुविधापत्तयः वागुत्तल्लयः यथा रत्तुत्तत्तावत्

न्यतिरेकानुविधाद्यधनस्तुत्यानं यत्न स्तानम्य हृदयं
 यद्वृत्तये । अथ च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वम
 प्रापकप्रमाणभावादेन विद्वेत्प्रयानुविधाने एव विवे-
 क्षात्परम् । अतश्च निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकरूप-
 नस्तुत्यानयोग्यता अकरणे प्रत्याशयोऽनुभूयते । अथ
 च 'धर्मैश्च वापमस्तुति' इत्यादिवाक्यसोपात्तं, 'गति-
 मन्त्यायेन' (२।३।८) पापजनः एतानुपदिशो
 निराश्रयैमित्तसत्त्वे कर्मम् । यत् तु रथन्तरात्कारादि-
 निमित्तसत्त्वे नैमित्तिक्या पाठ्येन प्रातिष्ठमवेनान्वयाद्यु-
 विधानस्य प्रमाणान्तरेण प्रकृतिः, तत्र व्यतिरेकानुविधाने
 एव विवेक्षात्परम् । अत एव रथन्तराभावे यद्वाप-
 कात्प्रत्याशयः । अतश्च यावज्जीवपर्यन्तं एवपानुपरोपेन
 जीवन्म्य निमित्तस्वागततेः तदनुपरोपेन पापक्षयाप विनि-
 योमान्तरमेधेइमिति सिद्धम् ।

मूढान्— 'न विहित इति यावज्जीवकालोऽवि-
 होये ।'

शंकर— 'यावज्जीव कर्मविधिः ।'

● यावज्जीवाधिकरणे निवृत्तनिमित्तकं नैमित्तिकं
 कर्म उक्तं अग्निहोत्रादि । शाळ पु. ८५. ● याव-
 ज्जीवाधिकरणे यावज्जीवितो निवृत्तः सन् पुत्रात्मैः,
 न तु अन्त्यासः सन् धरत्थे. इति स्थितम् । सोम.
 ८।१।१६, ● जीमन्त्य निमित्तान् यावज्जीवाधिकरणे
 उक्तम् । ६।२।७. ● नित्यनैमित्तिकराना पापक्षयहेतुत्वं
 न्यत्युत्सृष्टानाः न सप्तमम् । यथोक्तं यावज्जीवाधिकरणे
 तेन— 'उन्धोपासकमात्रादि सर्वपापघ्नये सति । अग्नि-
 होत्रानुष्ठाने च प्रसव्ये इतिमान् ॥' इत्यादि । भाट्टा-
 छंदा १२ ● निमित्तस्य त्रिनिशोवात्प्रकृत्यैव याव-
 ज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन त्रय (अन्त्युपरोपी चन्द्राय)
 प्रयोगान्वयितुणामावेन वाजिनदैव तदेवतुपपत्तेः ।
 इदं पूर्ववत् उक्तम् । भाट्ट. ६।५।१, ● यथा नैमित्तिक-
 सत्त्वे पापक्षयमाप्स्यन् तथा यावज्जीवाधिकरणे निरुधि-
 तम् । ६।१।१. 'अन्त्योपरोपे ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति
 ज्योतिष्टोमस्य निराश्रययोगविधिः । 'ज्योतिष्टोमेन दार्श-
 ण्यो यजेत' इति काण्ययोगविधिः इति द्वितीयस्य

ननुर्वे यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् । कु. ३।३।१९।
 १७.

● निमित्तद्वयसत्त्वेऽपि यावज्जीवाधिकरणान्यायेन
 निमित्तस्य कर्मप्रशोधनत्वात् वाच्यमेवापत्तिर्दृष्टा ।
 भाट्ट. २।१।७

● यावज्जीवाधिकरणपूरुषपक्षान्यायेन तत्पक्षं
 बलं (पक्षदशरथपर्वत्वं) दर्शपूर्णमासवृत्तिरेव कर्मांश-
 स्तेन विधीयते इति चेन्न । कौ. २।३।४।९.

● कर्मप्रशोधनायावज्जीवाधिकरणवद्वयमागरीत्या
 पापक्षयाद्यर्थे विनियोगः कल्पयते । कौ. २।३।१।२६.

● यावज्जीवाधिकरणसिद्धान्तान्यायेन निमित्त-
 परत्वात्प्रैरोपपत्तेः नापुत्रो कर्मांशत्वेन विधिः । कौ.
 २।३।४।९.

● यावज्जीवादिप्रयोगविधिः निर्माच्यधुत्वगतवदध-
 कते यत्तदनुपरोपेन प्राप्यमानाहविषयवथा सत्त्वचक्षणा
 दुक्तम् । सु. उ. ५.३२.

● यावज्जीवकर्मणां अग्निहोत्रार्थाना स्वभावमान-
 क्तस्यैव । वि. ६।२।७. ● यावज्जीवकर्मणां अग्निहोत्र-
 र्थाना स्वभावान्तरा आहुतिः । ६।२।८.

● यावज्जीवकालः न प्रवृत्तेः रोपसूतः, कर्तृपर्यन्तोऽसौ
 इत्युक्तं 'कर्तुर्ना धुतिमयोगान्' (२।४।१।२) इत्यन ।
 भा. १।२।१।२०.

● यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोगारम्भगीवाया. शङ्क-
 नानुष्ठानम् । विन्दु. १।१।१०.

● यावज्जीवपक्षोऽपि चातृमन्थेषु विहायते ।
 संकर्ष ३।१।२०. मीको ह. १६९१ 'चातृमन्थेषु
 पात्रवारात्परिष्वेधे' इत्यन श्रुतिरूपेण दृश्यम् ।

● यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकर-
 भाव् । २।४।१।११ ॥

अहृत्चक्राद्यप्ये अथवे— 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'
 'यावज्जीव उर्गपूर्णमासाया यजेत' इति । तत्र एतेद-
 कि कर्मधर्मोभ्यासो यावज्जीवकता, उत कर्तृपर्यन्तियजे
 वा यावज्जीविकेति । अन्त्यावर्षी— 'अग्निहोत्रं जुहोति'
 इत्युक्तस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गानाम्.' इति कले
 विनियोगः श्रूयते । पुनरर्थे 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'

इति श्रुतेः । तत्र किं काम्ये एव प्रयोगे यान्त्रीयम् । जीवनापच्छिन्नं कालोऽङ्गतया विधीयते । ततश्च 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यनेन विशेषित एक एव काम्य प्रयोगे यान्त्रीयमवस्थितम् । अथ यान्त्रीयं तद्दूदनेनाथ एव प्रयोगे नैमिचक्रो विधीयते । ततश्च 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्येकयाचक्यावद्यात् साय प्रत्येक समाननीय उपात्तद्विरुद्धवत्त्वं, अक्रिया निमित्तमन्यत्राधिकारयोर्बन्धो वा यत्र निमित्तमनुष्ठय इति । पूर्वम् शब्दात्तरादिमहाशेषोत्तविधिप्रमाणे कर्मभेदे पक्षेयसिने सति इदानीं शब्दात्तरादिसङ्गम प्रयोगविधिसमाजक प्रयोगभेदो निरूप्यते । न च प्रयोगत्रिभिः साधारण्यं चतुर्धा व्यापविषयकत्वात् इहानिरूपणीयमिति वाच्यम् । एतेऽनुष्ठानगतानुपरीतानादिप्रियय प्रयुक्तिलक्षणो व्यापारस्तत्र निरूपणीयः, प्रयोगभेदविषयस्तु द्वितीयाश्रयविषय एवेति न विरोधः ।

अत्राय पूर्वपक्षिणोऽस्मिन्मिधि । जीवनापच्छिन्नं हि काले विधीयमाने प्रकृतस्य कर्मणः कथञ्चनात्कालक्षण परस्मैपदानुप्रसृते, कालव्याप्त्येन प्रकृतान् । दृष्टं च लक्षणयाऽपि यान्त्रीयप्रवृत्तस्य कालपरतः सावदोह स्वपिति' इत्यादिषु । तदुक्तम् 'कर्मस्थो हि कथञ्चानात्तदङ्गमभिवाञ्छति । काटोपदेशपक्षे च तत्तद्वैवोपयुज्यते ॥ इति (वा प्र ६१४) । एव सति कल्पना लक्षणं भवति । इत्यथा प्रयोगान्तरमवधारणं च कथ्येत । न च यान्त्रीयं दशपूर्णमासैकप्रयोगेव सति 'दशपूर्णमासाभ्यामिष्टया होमेन यजेत इति विशेषः । अस्य सामिष्येयैव इष्टवैति । न चाप्यत्राम्ये कथमस्यानुष्ठानमिति । वचनपरगदेवापयोगमभ्यनुष्ठानविरोधात् । न च यान्त्रीयप्रवृत्तस्य कालक्षणैव शेषः । शिद्धान्तेऽपि शिवाचारलक्षणस्य यदितिप्रवृत्तात् । न च शक्यं निमित्तपरमसिधौने, 'अग्निव्यस जुहोति' इत्यत्र स्वमिसायात् । नापि जुहोतेभ्यामनुष्ठानादौप, जीवनापच्छिन्नताविदित्यामभ्यदिवाभ्यातापवसिद्धेत्'श्रुतानेव श्रुत्वात् । न च काम्यत्वेन स्वाहोत्सदात्मकमर्थस्यापि काम्यात् यान्त्रीयं च सर्वाङ्गोपसहासकमादृशरसाधोपदेय इति वाच्यम् । अङ्गोपदेशान्तेन तद्भूतव्यवहारविषय

स्वीकारात् । तेन यान्त्रीयं नाप्यनुष्ठानव्यवहारमि होनादिकाश्चाथ । तस्मात् यान्त्रीयं काम्य एक एव साम्याभ्योऽपमसिद्धैवप्रयोगो दशपूर्णमासप्रयोगश्च, न तु प्रयोगान्तरं विधीयते इति । एव प्राप्ते, अभिधीयते ।

वर्तुवी श्रुतिसंयोगात् । २ ॥

अयमभिप्रायः—भवेदेव यदि बालविधौ यावज्जीव जुहोति'पदयोर्लक्षणवृत्तव दोषो न भवेत् । तथाहि न तत्रयान्त्रीयगन्धेन काम्येऽभिधीयते सामस्य विधिष्वजीवनसाधामिच्छावितानात् । नापि जुहोतिगन्धेन अग्न्याय अभिधीयते, होमावच्छिन्नमभवनाप्राप्त्यापि च विद्यते । नापि जीवनापच्छिन्नकालविधिप्रमाण्यादिवाभ्यासाद्येपिमिदि, विकल्पान्तरात् । न किमपि मण्य अगाद्य, शान्दो वा । न तावदशान्यं शास्त्रार्थो भवति । शान्दत्वे च जुहोतेत्यन्तरत्वात् दुर्वारो लक्ष्येति । तेन म्नागपरित्यागेन यावज्जीव जुहोतित्यागप्राप्त्या कालाभ्यामावेदं लक्षितौ विधाय चिति विधानेन लक्षणं प्रकल्पेत । 'यावदोह स्वमिति' इत्यादिषु वर्तमानापदेशानेन यथाप्राप्तानुनादन्त्यभ्येय शब्द एवामभयान्तरं दोषायेति । तेन यावत्कृत्युर्भाविनीयनेन निमित्तभूतं यावज्जीवगन्धेन प्रतिपाद्यते ।

ननु एतन्मन्त्र निमित्तत्वमभिधानात् निमित्तत्वमप्येऽपि लक्षणदोषोऽभिहितः । नैतत् । श्रौतवान् निमित्तमासस्य । तथाहि, समाप्तवर्तुव्यवहारपक्षे एतुोऽपि शासनान् । यथा 'वा सहरति' इति । जीवनापच्छिन्नयोर्दोषाभावात् होमक्रियासमवपदावदभिधानात् प्रतीयते । न च जीवन्त्य होमसमयं साध्यत्वेन, साध्यताप्रतिपादकश्रुत्यर्थगाचात् । नापि साधनत्वेन, यान्त्रीयदोषप्रवृत्तस्य जीवन्त्य सामस्यभावेन साधनत्वात्प्रमाणम् । न वैतदपि काम्यप्रयोगस्य यान्त्रीयमाभ्यनुष्ठानत्वात् पदार्थैव हीकान्ता प्रकल्पनासम्भवेन मन्त्रिष्यतीति वाच्यम् । तथा सति विचारकाम्यात्कालक्षणदोषस्य तुष्पारिहृतत्वात् । निमित्तस्य तु साधनसाधनमात्रं परिदेहेण निमित्तत्वेन शान्दोपपत्तं यान्त्रीयप्रवृत्तस्य जीवन्त्यं निमित्तत्वमेव सुक्तम् । तेन यद्यपि यावदुपपदस्य जीवन्त्यं जीवन्त्यमभि

व्याहृतक्रियासंज्ञमामयमिदित्तम्, तथापि क्रियान्वयार्थ-
वत्सहस्रवारणस्य क्रियात्वव्यस्य च निमित्ततायति-
रेकेषामसमात् निमित्ततास्यपञ्चविधोपप्रतिपादनार्थमेव
पुनः समुच्चारणेऽप्यन्यविधेस्ताप्यवसूनीयते । तेन यथा
' गौर्गच्छति ' इत्यत्र ग.आदि.प्रकृतानामुपनिधाने-
ऽपि गणिधानस्य क्रियामयत्वायैस्तात् क्रियासंकथम्य
च व्यतिरिक्तेष्वसंभवादभिधानस्य स्वकियत्वंतत्वा-
द्वयकरोरपि श्रौतत्वम्, तथा अत्रापि संज्ञमामयमिधा-
नस्य निमित्तत्वंतत्त्वान्निमित्तमपि श्रौतमेव । एतच्चाहृत्य-
विरूपे विस्तरेण प्रतिपादितम् । कावश्वं तु अविद्यान्दा-
भिधेयतामान्वयक्रिये पराभावात् अर्थान्तरत्वेन उल्लग-
नविद्यत्वमेवेति लक्षणाद्येवो दुष्परिहर एव । तथा जुहो-
तित्तवदे चाश्वसहस्रका प्रयुक्तमेति । निमित्तपत्रे तु
प्रतिनिमित्तं कृत्स्नकाकार्यसमाप्तेः प्रयोगभेदादन्यासा-
भावेन गान्यासलक्षणोपेव । किं तर्हि । इमोरिव
श्रुतिवृत्तत्वमिति । तदुक्तम् । ' यावज्जीवपदाख्यात-
श्रुतिवृत्तत्वसमयः । अत्रत्ये भवतस्त्वत्र लक्षण-
वृत्तत्वा भवेत् ॥ ' इति (वा ४, ६२४) ।

तेन ' अन्तिक्रानं जुहोति ' इत्यादिषु मन्त्रान्तर-
प्रतिशेषकरणे चारकच्छेपेणान्यथाभावादिति साधनसाधन-
न्यून्येऽपि संज्ञयोऽपि कृत् एव । ननु चारकच्छेपेणान्यथा-
ऽपि गम्ये निमित्तार्थेन व्यभिचरत्येव । यथा ' याव-
ज्जीवं जुह्वन् ' इति । सत्यमेवम्, किन्तु विधायकाल-
गममिच्छाद्वारा यावदुपकरणस्य कर्मणे निमित्तत्वव्यभि-
चारस्योक्तत्वात् तथाभूतामेव निमित्तार्थत्वम् । तत्र
निमित्तरं न धारये, न च भावनायाम्, तपि
पत्रे, मानान्तरविरोधेन तेषु निमित्ततासम्भवात् ।
निमित्ते कस्यपि तेषामविरुद्धे । किन्तु विधेः
अन्यथायागत्पन्नं कर्तव्यतायाश्च धारणसम्पत्ते उक्ति,
कस्यैवागस्यकर्तव्यतायाम्मात् । न चैवं कस्याहर्कविरो-
धादागस्यागुद्देश्यम्, ' अथं जुहोति प्राणवुहोति ' इति
कार्यप्रातः.गान्यासविध्यस्यैव जीवन्मन्वापेक्षायस्यैव
निमित्ततास्यनुपपत्तमात् । तदुक्तमाचार्येण । ' जीवना-
देर्विनिमित्तस्य साम्यात् काळो विरोधकः । निमि-
त्तार्थेसात्र जातिकर्मणोऽवश्यवर्षेता ॥ ' इति ।

तेनार्थं वाक्यार्थं — सद्यः प्रातर्जीवनवातक्रिहोनें
जुहुवादेवेत्यवश्यकर्तव्यता होमस्य प्रतीयते । तदेवावश्य-
कर्तव्यं लोकेऽवयवनाम्, यस्याकरणे प्रचयावो भवति ।
तत्राप्यभावस्व भावोत्पत्तिहेतुत्वाभावात् तरङ्गीनान्य-
क्रियाकरणस्यैव प्रथवागोत्पत्तिहेतुत्वम् । न च
प्रचयायनिवृत्तिः फलम्, प्रागभावरूपत्वेन साधकत्वा-
भावात् । किन्तु प्रयोगनदानं तु अत्र विधायकत्वमात्र-
नायाः पुरुषसमीहितसाध्याभावात्साया युक्तुमुक्तुलाया-
ग्यभावात् नैमित्तिकविधेः उभयसाधारणमुत्पादुरितस्य-
स्त्वानर्हीकिको ।

न चैवं साध्याभेदाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । अग्नि-
होवस्य काम्यप्रयोगे स्वर्गः फलम्, इह सुखित्तय इति ।
' गणिधौ त्वविद्यायात् ' इत्यनेन न्यायेनोत्पत्तिरस्य-
भावात् पुनःश्रुतेस्तु प्रयोगान्तरविधानेनैवार्थवत्त्वात् । ...
... स्वैशक्रिहोमस्य दशपूर्णमासयोग्यं काम्यप्रयोगः ।
अपरस्तु यावन्निमित्ततायवरात्रुतेः । अत एव किद्विद-
द्ब्रह्मणेऽपि न वैगुण्यम् । मायन्वीजमन्त्रस्य कर्तव्यं स्वर्ग-
होतेतं च इति विरोधेन किद्विद्वान्मात्रस्यमपि विष्णु-
मतत्वात् । तेन शुक्लदुरोधेन जीवन्निमित्तः प्रयोग-
भेदोऽत्र विधीयते इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम् — पूर्वपत्रे जीवनलक्षितं कृत्यात्सत्त्वे-
नानिहोमदशपूर्णमासविहृतायतिदेशः । सिद्धाते तन्नेति ।

सूत्रं तु — कर्मणं प्रयोगो विधीयते ' यावज्जीवं
जुहोति ' इति श्रुतिप्रयोगात् श्रुतिवृत्ततादिरत्यर्थः ।
नौवा ।

॥ यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥
२।४।१।१ ॥

' यावज्जीवमविहोषं जुहोति ' ' यावज्जीवं दशपूर्ण-
मासाभ्या यजेत ' इति श्रुते । इव यावज्जीविकः
कर्मधर्मः अन्वयः, लोकोविस्तारः, यावज्जीवमिति
विधिः, प्रकरणम् । एव मति प्रकरणमनुगम्यते । इति
पूर्वपक्षः ।

कर्तव्यं श्रुतिसंयोगात् । २ ॥
' यावज्जीवमविहोषं जुहोति ' इति यावज्जीविकः
अभ्यासः कर्मः धर्मः, न तु कर्मणो धर्मः । जीवने

निमित्ते नियमेन अग्निहोमस्य मित्र प्रयोग, पुरुष धर्मतया विधीयत । अग्निस्वोमात् यावजीव इति वदन्तुते समावयवमभवत् । वाग्च्छन्दो हि जीवनावयितामस्य चाप्ये, वातुश्च जीवितवाप्ये । शम्भु स्वप्रकृत्यस्य जीवन्स्य वाच्यं स च ममवसन्नति । तत्र ह्यनध्विरोप विज्ञासाध यावच्छन्दस्य तावद्यज्ञस्य सत्वात् निमित्तत्व रूपेण आश्रीयते । कान्तविधिरत्वे तु तद्वान्तस्य याव जीवन्वदे कान्तपुणा स्यात् । सा न ध्रुवस्य सम्भन्ति न युक्ता । तस्मात् यावजीविकोऽभ्यास कर्तुर्धर्म इति सिद्धान्त ।

छिद्रादर्शनाच्च कर्मधर्मो हि प्रक्रमेण नियन्वयेत ध्वानार्थकसम्बन्धे स्यात् । ३ ॥

‘याव जीवमग्निहोम पुरोति’ ‘यावजीव दस्यपूर्णं मासाम्ना वसेत’ इति यावजीविकोऽभ्यास कर्तुर्धर्म इति सिद्धान्ते हेतु तस्मात् । ‘अत्रये पवित्रते पुरोडाग्नाद्यवपात् त्रिविधैश्च दस्यपूर्णमासवाजी ह्य अमावास्या वा वीर्गमादी वाऽतिपादयेत्’ इति दस्यपूर्णमासो म्ब्रह्मण्यतिक्रमे प्रायश्चित्तस्य पापिहृतेष्टे विधानरूपस्य निरुद्धस्य दर्शनत्वात् यावजीविकोऽभ्यास न कर्मधर्म, किन्तु कर्तुर्धर्म । कथम् ? कर्मधर्म हि दस्यत्वात् काम्यप्रयोगस्य शेषतया यावजीवनकाले विधीयते प्रक्रमेण प्रकृतेन यावजीवनकालेन काम्यप्रयोगो नियम्येत । यम उपरान्त । समाव्यत । एव च कर्मधर्मवपे यावजीव नियमस्य एवमय प्रयोगस्य कल्पतया तन्त्रे समाव्यतयान जीवन्वदत्वात् न केचित् दस्यपूर्णमासा इवार्थ भागति, इति यावजीवनकालोत्तरमेव दस्यपूर्णं वाजी इति उक्तव्यम् । तथापि १२४ न दस्यपूर्णमासया दिन तत्र तस्मिन् जीवन्वदत्वात् सति अथवा स्वकालाति क्रमपावशित्तया पापिहृत्प्रतिपान अत्रैव अगच्छ-संक्षेपं स्यात् । तस्मात् अभ्यास कर्तुर्धर्म ।

उपपत्त्यं च दस्यवति कारुक्षेत्रे कर्मभेद स्यात् । ४ ॥

यावजीविकोऽभ्यास कर्तुर्धर्म न कर्मधर्म इति सिद्धान्त इतरस्मात् । ‘दस्यपूर्णमासावगिन्त्रा लोमान वसेत इति शोभात् । शम्भु दस्यपूर्णमासो उपपत्त्यं

समाप्तिं दर्शयति । कारुक्षेत्रे यदि हि जप जीवन्वदत्वात् कर्मधर्म स्यात् तर्हि दस्यपूर्णमासप्रयोगस्य तन्त्रे एव गोमे वृते प्रकृतेन दस्यपूर्णमासकर्मण भेद नाप स्यात् । कर्तुर्धर्मत्वे न प्रतिप्राप्त दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य समानत्वात् नाप बोध स्यात् । अथवा कारुक्षेत्रे दस्यपूर्णमासविनिमुक्त शौमकात् तत्रैव यथोक्त एव कर्म भेद स्यात् कर्मप्रयोगभेद स्यात् । इति ।

अनित्यत्वात् नैव स्यात् । ५ ॥

यदि च यावजीवनकाले कर्मधर्म स्यात् तर्हि जयामर्षे वा एतत् सन यदग्निहोम दस्यपूर्णमासो, जयथा ह वा एव एतावत्या निर्गन्धत्वे मृत्युना च’ इति वचना एव न स्यात् । कर्मधर्मो हि वचनमिदं नियन्वये अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगधर्मो हि यावजीवनकाले विधीयमानो नित्यप्रयोगस्य अलान्नात् काम्यप्रयोगस्य च अनित्यत्वात्, अत्रपातुष्टेयत्वव्यवधानसंश्लेषवत् विरोध । त्रुसन्द हेतुसमुच्चये । तस्मात् यावजीविकोऽभ्यास कर्तुर्धर्म ।

विरोधश्चापि पूर्ववत् । ६ ॥

‘यावजीव दस्यपूर्णमासावना वसेत’ इत्यादिना यावजीवकालाव्याप्ते कर्मधर्मतया विधीयमाने, स विद्वन्निष्पत्ति अनित्यस्येत । तथा एतन्निष्पत्त्यं प्रकृत्यं ‘यदि निर्वपत् वाचैव निर्वपत्’ इति वचन न्यर्थे एव विरुध्येत । ‘प्रजापतिं पुष्यमरुच्छं’ इत्युपन्यस्य तैत्तिरीयके अग्निहोत्रदस्यपूर्णमासकृत्युपाध्यायिना वेधा चिदेव नियन्तया परिश्रयान विरुध्येत । पूर्ववत् पूर्वं त्रुनोक्तव्यमर्थकशिवोपधत्वात् विरोध । सिद्धान्ते तु जीवन्वदत्वात् निमित्तत्वं निमित्तस्य चानुद्धृत्य अतस्ति देशात् तस्यैव निरोध ।

कर्तुर्धर्म धर्मनियमात् कारुक्षेत्रे निमित्त स्यात् । ७ ॥

यावजीविकोऽभ्यास कर्तुर्धर्मस्य नियम । तस्मात् पूर्वपक्षात्मानत यावजीविकिति कारुक्षेत्रे निमित्त स्यात् । अथवा ननु धर्मनियमत्वात् उक्ता यावने कर्तुर्धर्मान्तस्य सिद्ध इति काऽस्यैव कान्तपुण्यतया शक्त मान यावजीविके व दस्यै निमित्तशक्तयत्वात् स्यात् ।

अथवा । ननु एवं अशिशोऽस्य दर्शपूर्णमासयोश्च नित्य-
स्वनिष्ठापि पञ्चानुर्मास्यगोत्रिण्येभ्यु का मनिः । तत्र
यवत्तोरानवभाभात् इत्यत आह- वतुः धर्मनिधमात्
वाम्भ्यस्योक्त-वस्व प्रयोगश्च ज्योतिषोभादी पुत्रयार्थतया
निषेधेन विधानात् ' वसन्तेवमन्ते ज्योतिषा यजेत '
इति वीक्षापुक्त काल्याण्यन वसन्तस्य निमित्तार्थं निमित्त-
नाशेषार्थं स्थात् । इति सिद्धौ ज्योतिषोभादेः नैमित्तिक-
प्रयोगः । उक्तान् न काम्यप्रयोगस्य ह्यस्य यत्रस्त्री-
नास अन्वयो निषेधते, किन्तु जीमने निमित्ते अग्नि
होमादेः उहना प्रयोगया विधिः इति सिद्धान्तः । के.

० ' वाचस्वीविकोऽभ्यास. ० ' । (२।१।१।१) इत्यत्र
शास्त्रान्यासयोः अन्योन्यविधित्वत्वं वाच्यताम् । वा.
३।१।३।६. ० यावस्वीविको निधम- कर्तव्यमं, स पुत्रपार्थ-
त्वात् नातिरिच्यते । टुप्. ८।१।१।३।२०. ० याव-
स्वीविके प्रयोगे एकदेशोपहारसमर्थाऽपि पुत्रयोऽधि-
विधते । यथातन्वयधिकरणम् । ६।३।१।१।१-७.

० यावद्विमिनं नैमित्तिकस्य अतुष्टेयत्वम् । सु.
४ १९९.

इं यावदूचन वाचस्वीनिमित्तं न्याय. । यथा-
अष्टषोडशतभयोः षण्णारापर्यन्तं निषेधस्ततोऽपि कावद्रविणा
सुस्तत्र न दत्तः तावत्प्रवेदित्युक्तं नवेति । अन्यथापि-
यथा च धर्माऽधर्मयोर्ननुभ्यानिक्तात्वेन कारिकापि
पिशाचमोचनकालने पिशाचस्यापि तत्कालान्तरिपशाचत्व-
नातोक्तिनिषादस्यपतीक्षित्यप्युक्तव्ययेन उभाभविषयवैतरेति
नोभ्यानि । साहस्री. ५७७. ० यावदूचन वाच-
स्वीक न तत्र न्यायः उच्यते । भा. ५।४।४।११,
० यावदूचन वाचस्वीक न सद्यस्त्वुपसक्तमिति । ५।
३।४।१२, ० यावदूचन वाचस्वीक भवत्येव । ३।५।२।८।
८८, ० यावदूचन वाचस्वीकम्, ' यामपि यचन तावत्येव
सद् भवितुमर्हति ' । १०।२।१।७।४८.

० यावदुच्छब्दो व्यतिगच्छी । सु ४ १६८.

इं वाचसंयानुसुप्येति न्याय' । यावत्पुण्य-
कृतदुष्टविनिर्णयस्तत्रत्येव न्ययंमोक्षानुभवनि सु-
मिण इति । साहस्री ५४२.

० यावत्सं वानागौ उत्तरानु गोदोहनम् । १।१।।
३।१०-५३. मीको. ट. १०९८ ' उत्तराग्नीदोहा-
धिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

० युक्तितान्त्रेऽर्थे उरुवविशेषस्य अनाश्रयीतायात्
युक्तियुक्तं यद् इतिकारारिपि उक्तम्, ननु ' यूपरा-
नुवाचत्वात् न आहम् ' इति अश्रयप्रती न कार्यं । एत-
मेव वार्तिककाराण्युक्तमपि वृत्तिकाराण्युक्तत्वमपि अश्रायं
न भाति । एव मूलश्रयानुक्तस्यापि अर्थस्य वृत्तिकारा-
ण्युक्तस्य आह्वयम् । सु ४. ५३२.

० युगादिकालपरिमाणं ज्योति शास्त्रायवद्यद्विद्वयर्ष
गणितविषयप्रप्रद्योशानुमानपूर्वकम् । सु ४ १२८.

इं युगपदेव विज्ञेयो विज्ञेयं तद्वैव च
विज्ञेयपदान्तरमिति न्याय' । यथा- ' तस्मिन् शौक-
मात्मनि ' इत्यथी श्रवीणतार्किकमनमाधिस्यादसिद्ध-
पदाभंस्तरणान् परतन्वायेन उरुववार्थानामन्वोचं
न्यायकर्मभावेनान्यत्ररूपः प्राप्नोत्येव भवतीति सक्षेपः ।
साहस्री. १८०.

० युगपदधिकरणयचने द्वौ भाति । अत्रिकरव
तान्द्रविषागोऽर्थे, न यत्र अनेने युगपदेकेन पदेन
वोच्यते तत्र द्वैः तथा च धरनद्विरे इत्यत्र धरपद्
उद्यमश मरिदिरहितधरपरम्, इतरगदितधरपर वा ।
इतरानु मरिदिरधरनिर्णीयते । एत मरिदिरधरमपि । मेनं
युगपदधिकरणम् । भाट्ट ६।१२५.

० युगपदधिकरणयचनता । अत्रिकरण इत्य
अनिषेधमिति यावत् । तस्य सुवपदसिक्तानम् ।
सोम. ६।६।१. ० युगपदधिकरणयचनतायां इन्द्र-
स्मृतेद्विचननमरुचनोचनवैतथ । ' प्रथिगोत्रैकपयोः '
इति दर्शनानु यथै मरिदौ च पत्रौ धेनि निदर्शनं
निधते । भा. ६।१।१।२० ० युगपदधिकरणयचनताया
इत्यस्मृते । यथ दी यज्ञो वा युगपदतिगतु इत्यने,
तत्र इन्द्रममायो भवति । वा. ३।१।६।१२ ४ १३७२.

० युगपदनेककालभेदेने होमकालनयम् काशेष-
स्तन्त्रप्रसक्ति . . । भाट्ट. ५।१२२.

० युगपदपच्छेदे भद्रक्षिण्य-सर्वस्वद्रक्षिण्ययो-
विकल्प । विन्दु. ६।५।१९.

० युगपद्विध्यनुवादोपात् देशानुदेशेन विधीय-
मानानां कर्मणा स्वरूपानुवादवत्तन अपुक्तम् । वा.
२।१।२।२।२६ पृ. ६१९.

० युगसिद्धिः-पुण्याश्रयाश्रयित् पुण्यासिद्धय च ।
*छन्द. पृ. १८८.

० युधिष्ठिरस्य कनौगोऽर्चितं श्रुत्वैवापारिणयन
श्रायार्थं प्राज्ञपरिवायं अनृतभाषणं च (यनं पश्चिम.) ।
वा. १।१।२।३ पृ २०८ । 'इदं सन्धं धनु कृत्वा,
सज्जेनानेन साधनेः । अतीत्य लक्ष्यं यो वेदा स सज्जेत
मुक्तमिदम् ॥' इति द्वैपदेन उद्घोषिते, तथाङ्गनतेऽ-
सुंसाय शैरदी नियेदिता । तथा च 'विदयेत य इम
लक्ष्य तं शुणीष्य वरानने' इति श्रावृतचनान्त् लक्ष्यवेधा-
नन्तप्येव अर्जुने वृत्त. इति अपरिचयनेऽपि, वारणे
जवात्परमकान्त् अन्यस्य विशेषेणो भ्रातृ. कनौगसद्व
जायाया. परिणयनात्, एते युधिष्ठिरस्य धर्मव्यतिषमः ।
तथा श्रेणो ब्रह्मण । युधिष्ठिरादीनां धनुर्देशाचार्यः
अत्यकस्य, न हन्तुं शक्य, अश्रयामिन च पुनं हते,
शस्त्र लक्ष्यनि, इति मत्तः कर्पत्रस्य शस्त्र त्यागयितु
अक्षरयामा हत इत्यनु युधिष्ठिरैष्येक इत्यवरः ।
सु. पृ. १८६ । 'या चोष्ठा वाऽनुयुगलक्ष्मेऽपल्ल-
पिच्छत् । नास्ति देशावनेत्र-युगलक्ष्म प्रतिपादिता ॥
वीचनरथेन कृष्णा दि वेरिमल्लान्त् समुत्थिता । सा च
भी. भीम भूयोभिर्भुवमाना न दुर्पति ॥' अत्र एव
पौरुष 'इत् च तनदुमुनरुमुचन जगद् निर्मागरीत्र-
मनुषः । महानुभावा रिक्त सा सुमल्लमा बभूव कनौर
गोऽल्लेऽहनि ॥' इति । नहि मानवीर्येणमुचरते ।
अत्र एव शानुदेशेन कर्म उक्तं ॥ 'यदे च रामहनि
शैरणी वपुःश्रायति' इति । इतरथा दि कथं प्रमा-
भूतः सत्रेण वदेत् । अथवा कश्चन. एव सा.
मरणम्ना शैरय. एतदेवोचपरिहा इति अथहास्यार्थ-
यत्त वदते । 'यत्त नार्पुनैवैव देवस्य भद्रवति ।
स चरणा मर्निदितु निरिच्छयत्त दिति ॥' तथा युधि-

ष्ठिोपदेशात् समानध्ययानीयमाना, सद्द्वेष स्वस्व-
लायेव वपुनकरय पूजाराहस्य अयम् उपाययितु आलान
मच्छापयितु श्रौपरी कृष्णवी, तथैव केनलानुनानांशा
एव सत्या. शीरय च जनेनाविरितं परस्पर सनाताविद्य
च मेदप्रयोगान्नयकारार्थं दर्शयितुम्, साधारण्यस्यचन
इत्येवमादिनिबन्धैः सुपरिहरत्वात्, रामलोमहृत् ५६हास्य
च शिष्टैरेव धर्मत्वेन अपरिग्रहस्य उक्तत्वात् अ-
पाठम् । तथा च श्रेणयचाङ्गमृतानुत्वादे 'श्रायक्षिर्त्तं
कामइतेऽप्येके' इति, एवमनेऽपि अश्वमेध. प्रायश्चि-
त्तत्वेन वृत्त एवेति न तस्य सदाचारत्वात्पुण्यम्. ।
वा. १।१।२।३ पृ. २०९.

० 'युगमि ते वृथिवी ज्योतिषा सह' इति
भुवाममिममति । भा. १.२।१।४।११, ० 'दुतन्मि
याच सह रिवा सुर्वे' इति इहा अभिमन्त्रणे मन्त्रः ।
२।१।४।११, ० 'युगमि वायुमन्त्रारिषेण दे सह'
इति उपभूतोऽभिमन्त्रणे मन्त्रः । २।१।४।११.

० 'युवा सुवासा' इति यूपपरिव्यामे होत्रे
मन्त्रः । सकर्म. १।४।१६.

० 'सुर्वं हि सा स्वर्पती' इति इत्येवमनानोः
मनिषद कुयोत् । 'एते अमुप्रमिन्द्व' इति बहुव्य
यजमानेभ्य । अथ कर्तुं याचमिष-यदल्लगनिधि. ।
वाल पृ. २२. ० 'युग हि त्य स्वर्पती' इति प्रति-
पद् विधीयमानेन वाक्येन शिव्यजमानेन क्रतुना संवप्यते ।
तत्र च प्ररररररररर पुत्र. । दुपू. १.०।५।४२०
पृ १९६ ० 'युग हि त्य' इति मात्रस्य स्तोत्रि-
ष्टोमे श्रुतस्य युल्लययमे प्रतिपातेनोत्तमै. । वि २।।
१८.

० युग्मद्-अगदी । रापदस्य उत्तरीनस्योप-
रपरिहितवेगो, अस्मात्पदस्य उत्तरीनस्योप-
नित्पारिहितवेगो रणिः । स्यात्तस्य च अन्योप-
कृतार्थेन अनुभाषयितुम्, तेन अन्यतरार्थे उक्तं रिते
'वाचपरतस्य मन्त्रकान्त् स राजा' इत्यादौ एतदर्थं
गोऽमदीनि, न कर्मदीनि, उपायदित्पदीनि ।
अथानि संशोप्यकारिदं न म सते भ्रमते चेति ।

'स्य धाम' इत्यम 'स च अहं च त्वं च ययं'
दशयोच्येभात् अयनात्पर्यकेऽपि सर्वेषु आरोपित
स्वातन्त्र्यप्रतीतिः । मणिः पृ. १६२.

• युष्मत्पर्यायः । यतिरित्यस्य्यामिनुष्मत्पर्य
सुप्रदयेत्वात् । सु. पृ. ११९२.

• युष्मत्पर्ययतावच्छेदकं प्रकृतगाव्दशोषाशय-
त्वकारकं कृमिनिरोप्यकृमिभ्रता-विपयीभ्रताभ्य-
ज्ञानपरम्, प्रकृतगाव्दशोषनिष्ठविषयतामिच्छितपरिवृत्तुमिच्छ-
निष्ठवृत्तिच्छाविषयतावरं वा । रहस्य. पृ. ५८

• यूपः । भवति हि बहूना एकचन्दनान्धः मन्द-
सहस्रायपेक्षः । यथा यूपं तनं कुलं परिपत इति ।
भा. २०।३।३ पृ. ४८० अपेक्षानाममेव समुदा-
यस्य श्रवति, नाभिवेयत्वम् । यूपवनमन्दायपि यदा
समुदायोपसर्जनसमुदायिष्यन्ती तदा साकल्येन दृष्टान्ती ।
यदा तु समुदायमेव ब्रूयः, तदा तन्निमित्तैकचन्दनस्यम-
पानेन दृष्टान्तवत् । या.

• यूपमिष्या कथ्याऽनाशययन्यावः । उक्तं च
'कथ्ये गुप्ते विरचिते पशु नो गलेभ्यः कश्चिद्रूपो
भवति वयपि सप्रतिह । कुम्भे उच्यति सुकृतार्थमिदं
यतः किं यूपमयेन परिधानविशेष्यत्वात् ॥' इति ।
भाहस्त्री. ३५५.

• यूप अग्नीषोमीये पशौ त्रैश. ब्रह्मवर्चसकामेन
कर्तव्यः । मा. ३।६।३।२०, • यूपः उपदाय. नाम
एकादशिन्याम् । तत्र जोषणादय. सस्वारा म क्रियन्ते ।
छेदनादस्त्वत्पुण्यं क्रियन्ते, नाम पशुवर्णत्वे । दक्षिणउ-
रु शूची उपमेने । ७।१।२।३।२-३५, • यूपः
एकादशिन्येऽपि प्रसिपशु मिश्रः । ८।१।८।१५. • यूपः
गलेनाग्नौ नाम सायस्त्वित्, गले शूचीवर्णैर्लीवर्दक्ष्य-
नाम निगतात्ते मेदि. । स एव यूपत्वेन ज्ञातः ।
वि. १०।१।५, • यूपः गलेनाग्नी सायस्त्वे । तत्र छेदन-
दालोपात् दूषाहुनिसुष्मते । १०।१।५. • यूपः
गलेनाग्नी सायस्त्वे । तत्र पर्युष्ण परिदहण परिपेक्षः
अन्नं प्रोक्षण इत्यादौ धर्माः कर्त्तव्याः, सायस्त्वेनात्,
अविषदत्वात्, अदृष्टान्त्यात् । जोषण-तक्षण-तच्छ-
यानि तु न कर्त्तव्यानि । १०।१।२।२-२३, • यूपः

गलेनाग्नी सायस्त्वे, तत्र स्थाणादुतिर्नास्ति, अयुष्मत्-
मन्वात् सूपीवाश्रयस्त्वापोरभावात् । १०।१।६, • यूपः
गलेनाग्नी सायस्त्वे । स च न गारिर एव, किन्तु
परिदहणवृत्तवन्व. । १०।१।२।२. • यूपः सायस्त्वे
एव वाजपेदे । भा. १०।७।१६।१६, १२।३।८।१८,
• यूपः गारिरः नित्यश्च नैमित्तिकश्च अग्नीषोमीये
पशौ । ४।३।३।५-७, • यूपः गारिरः पाशानो
रीहितो वा ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थं कथम् । ११।३।१।३,
• 'यूप गारिदो वीदकामस्य' इति कल्पविधिः ।
४।३।१।१, • यूपः गारिदो यज्जानि, पाशानो
यज्जानि, रोहितके यज्जानि' एकार्णाः मन्त्रो विकल्पेन
गारिदायः । २।२।६।१७.

• यूपश्चाकर्णकालत्वात् । ११।३।३।३॥

(ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थं किं मिश्रा यूपः उत एक
एवेति विचारे) सिद्धान्तमाह । यूप. तत्रोप पशुनयार्थं
एक एव स्यात् । अकर्णकालत्वात् पशुनयान्. काले नाग्नौ
भवति, 'दीक्षातु भूयं छिनत्ति, श्रिये वा गवति' इति
अन्वयिनमेव काले विधानात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे पशु-
नयार्थं यूप एक एव ।

एकयूपं च दर्शयति । ४ ॥
ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थं एकयूप एकमेव यूप दर्शयति ।
सवनीये पशौ 'जिजुता यूपं पारवीय' इति परिश्याण
विदधाति । यूपमेदे तु चोदकैरेव परिव्याणस्य प्राणव्यात्
न विधानमयम् । के.

• यूपः छेदनस्य पशोर्जकः, सास्तु अमुनिप्यावी ।
'यूपस्य स्वर्षं करोति' । वि. ४।२।१. • यूपत्वेन
ज्योतिष्टोमे पशुनयार्थम् । अग्नीषोमीय-सवनीय-अनु-
कथ्या पशवः । यूपनयः । ११।३।३।३-४. • यूपः
'दृष्टादृष्टसम्कारणम्.' इति सायणविनि. । अत एव
गारिदस्य कदर श्रुतिविधिः समवति । साष्ट. १०।१।५.
• यूपः न केवलम् छेदनेन भवति, किन्तु प्रोक्षणा-
दिभिः सर्वैः सस्वार्थं भवति । 'यूपं छिनत्ति' इति तु छेदन-
ग्रहणं च सुदन्तात् प्रदर्शनार्थम् । मा. ११।३।४।६.
• यूपः परिधिरुप. पशुमरुत् चालुमास्त्वित् । परिषो
पशु निजुञ्जीत । वि. ५।२।१२, १०।१।३. • यूपः

परिधिष्व मन्मथ रथविष्ट परिधि । (आश्वलायन श्रौतसूत्रे १।१।४ परिधी ष्वु नियुञ्जन्ति' इति सूत्रम् । 'इतिष्वे परिषो, उच्यते वा पशुनिषोग कर्तं यो न मन्मथे उपाचारिणोपात्' इति वृत्तिः) । (के)

३ यूप पशो अतरङ्ग, संनिपातितान् । भा ११।१। ११। २७, ७ यूप पात्नो ब्रह्मासंज्ञामस्वेति परा विधि । १।१।१।१, ७ यूपो वैवा अत्रापक्षाम्भवेति कृत्रन्विधि । १।१।१।१ ७ 'यूप मन्मथ्यादिनि गणधेये' इति यूपद्वयगत छन्दनासतिद्वयोपि कर्त्तव्यं मानम् । नि १।१।१ ७ यूप सायस्केषु आशीष मन्मथारहितो यष्टते 'सायस्केषु उर्ता वेदि, 'पत्तेराली यूप' इत्याश्वलायन (मूले तु यूपे 'सायस्केषु उर्ता वेदि, 'पत्त उत्तरेदि, 'पत्तेराली यूप' इति पाठ रूप । १।१।७) तत्र न छेदाद्व्यत्येपात् यूपद्वित्युच्यते । १०।१।१ ७ यूप साधाल्य मन्मथयुता योतिष्ठोमे । भा १।१।१।१ ७ यूप सौमारीणो पशौ 'श्रीदु मयो यूपो मन्ति' इति उपनिषद् औदुम्बर एव यूप । न भोदकृष्णादिदिवादि । नि १०।१।१८, ७ 'आदित्यो यूप' अथ आदित्यस्य तेजस्वितो युषेन, यूपानस्य यूपस्य स्तुति क्रियते । 'यत्रमानो यूप' अत्रापि (चतुर्धरो-वर्तमनुषेन,) वज्रमानतो यूप स्तुते । १।१।१५ ७ 'मन्मथोपात् नष्टस्य यूपता । नहि लोके यूप इति सज्ञात वक्षिद् यूपो-ऽस्ति । एव ते सस्त्रा स यूप । नमन्त, औ-ऽ-म्भो यूपो भवतीति सस्त्राभिहितम् । भा १०।१। २२।६, ७ पादिसदीना हि आग्राना संस्मर्यस्य क्रियते छेदादिभिः । न तु अव्येपात् । १०।१।१। ७०, ७ 'वैतो वा दादिरो वा पात्नो वा (रावेषेणात्) अन्येषा पशुकृत्ना दूषा भवन्ति' । १०।१।१।२४ ७ 'यत्रमानो यूप' अत्र यत्र-मानतेन यूप स्तुते । वि १।१।१५ ७ यूपो एषादण औपश्वयेऽह्येन धर्मादिषु प्रशंसित इति पूर्वपक्षः । देवपरवश्यं मन्मथयूपेन उच्यते इत्येतेन सह अव्येपात् दत्तां वृत्तेऽपि उच्यते इत्येतेन परे षडि प्रपातशब्दे एव कर्तव्यं

इति सिद्धान्तः । सकर्म्यं १।१।१९ ७ 'यूप अर्थे आत्तरेदि गिनोति, अर्थे ब्रह्मिदि' इति देश लक्षणा, न तु आत्तरेदि इति यूपद्वयभावेन योतिष्ठोमे अग्नीषोमीये पशौ । यूपवेदिषाच । १।१।१। १३-१४ ७ 'यूप उपाति' इत्युपात्तिलेखाया 'रादिरे यथाति' इत्यादिनिधियोगलेखाया च अत्र गतमपि यूपेन यत् पशुपपाथं दादिरादि छेदनादि ससृष्टं स यूप इति निरीतवचनयक्तपालेचनया पश्चादत्रगच्छते । सु ५ ११२-०३ ७ यूप पत्र मानो नावस्येत् वज्रनादिपरिष्वाणानाम् । वि ५।३ ७ आग्नेन यूपमन्ति' इत्यत्र आग्ने प्राज्ञतावपमं न नर्तव्यं योतिष्ठोमे अग्नीषोमीये पशौ । भा १।१। १६।३१, ७ 'निवृत्ता यूप परिधीय' इति द्वितीय परिष्वाण निरता विद्वाति सनीये पशौ । १।१। ३।४, ७ 'दीक्षासु यूप उिनचि जीते वा राजनि' । १।१।३।३, ७ 'यूपयाज्यमानाय' इत्यत्र यूपस्ये नोह पाशकचारुर्तास्तेषु परिषो यूपवर्त्मजुषेन । १।१। १।६।१-६२ ७ यूपानु मोचनादि प्रथमिषेणात् एक पशुर्थे पशौ । सकर्म्यं १।१।१ ७ यूपस्य अग्नी षोमीयपशौ ग्रादिरस्य निष वाम्य च । 'रादिरे यथाति' इति निष्कारम्, 'ग्रादिरे कीर्तव्यमस्य यूप उर्ता' इति काम्यरत्नम् । भा १।१।३। ७, ७ 'यूपस्थानिके अग्नि मथिता यूपानुति जुष्टोति' अत्र मन्मथ विगन्धितम्, अनिगन्धितमन्तिरम् । मथन विधीयते नातिरम् । १।१।३।७।२७, २९ ७ 'यूप स्थानिकेऽग्नि मथिता यूपानुति जुष्टोति' तत्र यूपता व्यसधानेन यथा इष्टिषोचरा मन्त्रिन तावति देशे अग्नि सस्रष्ट्य, तत्रैव मन्त्रेण देशे यूपैकादक्षिणात् देश व्यावृत्ति कर्तव्यं । वि १।१।२७ ७ यूपस्य ग्रादिरस्य वाग्धेये नियम, पुन अत्रान्त् । भा १०।१।१।६।१-७ ७ यूपस्य पञ्चमिनःत्रादि परिष्वाण उपर वस्यिता छेपम् । सकर्म्यं १।१।८ 'यूपानो पञ्चाग्निःत्रादि परिष्वाण' इत्यत्र द्वयं वम् । ७ यूपस्य पञ्चाग्निःत्रादि परिष्वाण उपरेण वदेति पूर्वपक्षः । ग्गानुद्वैतमेतत् परिष्वाण इति सिद्धान्तः । एव औदुम्बरागपि ४

सकर्म १।८।८, * यूपस्य पञ्चाशद्विंशत्यादि पञ्चमानस्यै
 कारतिग्राह्यं, न यस्तु कदाचित् । ' पञ्चमानेन
 समित ' इति यत्राजारेष्वावकत्वात् । १।४।५,
 * यूपस्य परिमाण एतद्विंशतिपरिमाणस्य निरुक्षितम् ।
 १।८।१६, * यूपस्य परिव्यञ्ज एकादशित्याम्, द्वाभ्यां
 द्वाभ्यां रसानाभ्या एकादशद्वयं अग्निं परिरोपेत् ।
 १।८।१२-१५, * यूपस्य परि व्यञ्जम्, यद्वत्तद्विंशत्ये
 एका विदितस्यै परिरोप इत्या यथाज्ञानम्, इति
 प्राग्, युष्मदुमाभ्यां परिव य म प्रवृत्तिस्त इति सिद्धान्तः ।
 १।८।१४ * यूपस्य परिव्यञ्जे, अथर्वो कथनान
 ' परिव्यञ्जि ' इति । रोडु कियमाणनुरार्द्ध मन्त्र
 ' युष्म नुरात् ' इति ज्योतिषेने अग्नीषोमीये पशौ ।
 नौ च युष्मद्विनामपने प्रातो । भा १।८।१०।११,
 * यूपस्य परिव्यञ्जे, देखादशिया ' परिव्यञ्जि ' इति
 आभ्यर्चनमनस्वाद्युतिः । सकर्म १।४।१६ * यूपस्य
 पञ्चद्वयम् । वा १।७।६।१३ दृ १०८३ * यूपस्य
 पञ्चद्वयं नुत्तरमेव, न तु ज्योतिषोमपरमाणुं प्रयुक्त-
 ८म् । तेन ज्योतिषोमोमनह्नन्तस्य उपाकरणोपायः,
 क्ल अग्नीषोमीयवर्गादिदेवसः । भाट्ट १।१।२०००० २,
 * यूपस्य प्राहुत्स्य, प्राहुत्स्यगुणितो जगत्प्रासात्
 निहितेन परिव्यञ्जि याप नौमिन्त्वात्तुर्मास्येपु । भा
 १।८।१।१८-२२ * यूपस्य यूपे यूपाना वा
 लौकिके स्वर्गे प्राथञ्चित मन्त्रविशेषात् । ज्येष्
 थ्युपस्युत्तेत्, ' एष ते ययो इति स्स्यात्, यदि
 दौ ' एतो ते वायु ' इति, यदि द्यूत् ' एते ते वायव्य ' इति ।
 भाट्ट १।७।१३, * यूपस्य लौकिके स्वर्गे
 प्राथञ्चित न वैदिके अन्नोक्त-यूपकारिगालिने । ' एष
 ते याने ' एतादिमन्त्रात् प्राथञ्चितम् । सूत्रभाष्य
 स्वास्व्यात् यूपवर्षापरयोत्तमेव नतो बहि प्राथञ्चित-
 मिः पुरुषार्थम् । वार्तिकेकारस्यात् तु ऋतुमन्त्रगत
 नौति स्सर्षेति । ' यूपवित्वायुपस्यने स्नायात् ' इति
 स्मृतिः । १।३।३ * यूपस्य विद्यापर ननुनिर्गन्ध
 स्यने एव कार्यार्थेवात् । न तु अपयज्ञो नदध्यायैरा
 भासात् । (भाष्यपरमस्तु- ' विद्यातो यूप इति यद्व्यं
 रयनावागदिनायम्, यदा उगि उमे यास्ये अद्याधी

यत्राजारेष्वात् ' इति) । सकर्म १।८।४
 * यूपस्य स्वस्त्वन्म ज्योतिषोमे पद्यनस्य । भा
 १।१।५।८-१० * ' यूपस्य स्वस्त्वन्म ज्योतिषोमे पद्यनस्य । भा
 १।१।५।८-१० * ' यूपस्य स्वस्त्वन्म ज्योतिषोमे पद्यनस्य । भा
 १।१।५।८-१० * ' यूपस्य स्वस्त्वन्म ज्योतिषोमे पद्यनस्य । भा

यूपाना अग्निप्रतिभ्राना मान सौत्येऽह्वनि ॥
 ते च एकादश यूप औपस्येऽह्वनेव समीचेर्य
 प्रवितन् । इति प्राप्ति, अज्ञाना प्रधानकालत्वात् तद्य
 युगावामेन तेषा समानम् । प्रवृत्तौ प्रयुक्तस्य तत्रभूतो
 यूपोऽग्नीषोमीयपञ्चमेनेन पूर्वोत्तु समितोऽह्वनेवर्तमानाये
 यूपः परेऽह्वनेव कर्मात् वा । औपस्येऽह्वनेव प्रवृत्ता-
 येकपाश्वेऽपि यवानपवरोनेन पात्रविभागदर्शनात् ।
 अत एव ' अग्निप्रतेतदह्वर्युपेयुग्मिदि हि तदह्वर्युप-
 मानो भवति ' इत्यादिना मन्त्रस्युपस्येऽह्वनेवैरोच्यमाने दैव
 पश्चात्तम हेतुत्वात्, तेन महावेद्या दशाना वृत्तेऽह्वने
 वगे, तद्यतस्वकारणा परे चवि, प्रधानकाले एव कर्त्तव्य-
 माणतया ' कर्त्तव्यमाणा इव युक्ति इतोच्येत् ' इति
 निश्चाऽऽपन्न सगच्छते । सकर्म १।८।१७

* यूपाना अज्ञानादिपरिव्यञ्जना तेनानुसम्प, वच
 नात् । भा. ५।२।१० * यूपाना भूयवा परिव्यञ्जे,
 ' युष्म नुरात् ' इति ज्योतिषमन्त्रस्य तत्रमेव नायुति ।
 सकर्म १।८।१६ * यूपाना यत्र एवादिशित्, तत्र
 यूपवृत्ति तत्रैव वर्तते वा । नि. १।१।१७, * यूपे
 उपसायाह्वये परिव्यञ्जिः यूपधर्मा नातिदेव । भूया
 वेसागो रोते । ७।१।१३

यूपे पश्यन्मिनीतीति सरयाधिधि ॥
 सागित्ये निवृत्तिवृत्तौ भुक्तम् ' स्वर्गाय वा एष
 रोकाय नीवने यद्विस्वैक एकादशमिनी यद्विस्वैकदिशिनी
 मितुयात्तत्रैतैत स्वर्गादोवात्तद्व्याज्यत् मितुयात्तत्रैतमि
 पद्यन् ' वर्षेदकयूपं मिनीति, नैन वज्रेण व्यंछेक-
 द' तद्व्यति न स्वधमि पश्यन् ' वर्षरति ' इति । अथ
 प्रवृत्तौ यूपेऽह्वानिया एकयूपस्य च पक्षन प्राप्ते
 कथेकयूपे नियम्यते, तदि वाहुत्वायवर्षावात्तयमानेनेव
 इतरनिवृत्तिसिद्धे, ऐकादशित्यप्रतिषेधो ज्येष्ठात् ।
 अत प्रवृत्तौ जगत्प्रासात्तद्व्याज्यमानस्यैकयूपमित्युवात्,

अनुवादे च गौणी न शेषः । प्रतिपक्षश्च यूपसामान्य
 स्यैव । अत्राहुते वा यूपे विधीयते इति न यूपधरीर-
 षट्पानिरेच्छा धर्मा न्वर्तिष्ठ । इति प्राप्ते, यदमावित्य-
 जेन निषेधस्त्वैव यत्र मितुशादित्यशेन विधेयते प्रतीति-
 नांवाभावाद्यैः कश्चिन् प्रयोगे असम्भवात्तदुभयसमाधि-
 न्त्यैव प्रवर्तमानो विधिस्मान्नेर यूपानुद्दिश्य मत्प्रथमान
 विकृतं विदधाति । ' एका सामिपेनीमन्नाह ' इतिवत् ।
 अत एव नैनमिति वाक्यद्वये नेोभयवर्गपरिपूर्वते ।
 संकल्प. १।१।२६

● यूपे- एकयूपे एकादश पशुनो यदा नियुज्यन्ते
 तदा एकस्येन पशोः समञ्जनं पूर्वैस्मिन् पशे, एवंवा
 सिद्धान्ते । भा. ४।४।११८, ● यूपे नियोजनं पशु-
 धर्मं । ३।६।०।१८, ● यूपे परिधिरूपे, ' परिधौ पशु
 नियुज्यते ' इति शुण्विधिरय न कर्मान्तम् । वि. १०।
 २।३, ● यूपे परिधिरूपे परिधिवर्मा. न्विषददा. यूप-
 धर्माश्च कर्तव्याः न केवल परिधिवर्मा एव । १२।१।
 १०-११, ● यूपे परिधिरूपे पशुनिशेधेन पशुमत्सु
 चतुर्नास्त्वेषु । १।२।१२, ● यूपे परिधिरूपे ' यूप
 वाच्यमानाव ' इत्यायज्ञगण्ये ' परिधयेऽव्यमानाव ' इ-
 त्प्रवृत्ते न कर्तव्यः । १।२।१२, ● यूपे परिधिरूपे,
 स्वरूपपरिषदा वक्षणेऽयथादशो न कर्तव्या । अञ्जनः
 दशश्च कर्तव्यः । १।२।११.

ॐ यूपे विशाखेऽपि यूपधर्मा शाल्योर्भेदेन
 कार्याः ॥

शाखाद्यमेव नियोजनज्ञानात् शलेनानीवत् तस्या
 अपूरतात् तत्र यूपधर्माः कर्तव्याः । इति प्राप्ते,
 धर्माणां पशुनियोजनरूपकार्यातीतान् शलेवाक्या अग्रे
 स्वरूपपरिषदाऽञ्जनादीनामिष्टरत्नञ्च प्रत्यक्षेण धर्माः ।
 संकल्प. १।४।६

ॐ यूपे विशाखे ' दिवमप्रेण ' इत्यत्र ' दिव-
 मप्राभ्या ' इत्यह् कार्यः ॥

' दिवमप्रेण मा लेदीरन्तरिष्ठ मध्येन मा- हिती ' इति मन्त्रस्य सुतेनान्तरिष्ठद्विषयोसंभवेन अष्टमप्रेताम-
 त्वात्प्र विशाखं ऋ. । इति प्राप्ते, अष्टमप्रेतान्त्वयो-

समप्रेतामप्रेतामावाद् अत्राभावात्प्रतिरिह. कार्यं एव ।
 संकल्प. १।४।७.

ॐ यूपे विशाखे नियोजनस्थानस्यैव भेदः ॥

' मैत्रेय वेतमात्मते वायुण इत्यम्पवा जीवधीना च
 एषात्रन्नकामः ' इति प्रथमं श्रुते ' विशाखो यूपे
 भवति ' इति वाक्ये विशाखस्यैव श्लेषात्प्रतिपरिष-
 द्दृष्टार्थत्वादप्रमाणं द्वे शाखे यूपस्य तत्प्राये । इति प्राप्ते,
 नारुणप्रधासिद्धिनिहायवत्त्वं कार्यातीत्ये सम्भवत्प्रदृष्टार्थत्वा
 योगात् पशुनियोजनस्थाने एव शाखायान् यूपः एषात्र ।
 अत एव ' द्वे द्वेते देवते समुद्रयै ' इति वाक्येनेो
 देवताभेदेन यूपद्विरागतुपहोक्तिः कार्यातीत्ये एव युज्यते ।
 ' विशाखे यूपे त्रेता अलम्भन्ते ' इत्येतद्वाक्येणो
 ' शैताना प्रथममाशिन कागाव मधम ' इत्यादिना
 शाखात्रये पशुधर्मनोक्तिरपि युज्यते । संकल्प. १।४।४.

ॐ यूपे विशाखरता उपरतूर्ध्वं कतिपयाद्गुल्फ-
 परिमितभागे एव न तु नामिदधनादूर्ध्वम् ॥

ऊनापरिव्याथार्थे नामिदध्वं स्वरूपमशोध कर्तृ-
 भेव शाखाभेद. कार्यं. इति प्राप्ते, शाखास्तेन परि-
 व्याप्तस्यावश्यकत्वात् उपरतर्हि. कतिपयाद्गुणोर्ध्वमेव
 विशाखता । संकल्प. १।४।६

● यूपे शाण्वानुतिः। आग्नीषोमीनपशुमन्त्रेण ' स्वाभ्या-
 हुतिं जुहोति ' वनस्पते जगत्पशून् त्रिदश इत्यं
 त्रयने जुहोति ' । यूपे हुक्मे सति गवश्चिष्ट इष्ट
 मूत्रं रभणु वन आहुतिः । इदं यूपसंस्कारार्थां शाण्वान
 हुतिं अथुपरिमहाया श्लेनाज्या न भवति । वि.
 १०।१।६

● यूपान्नं रतान् ज्योतिष्टोमे । रतान्ऽधिकरणम् ।
 ४।४।१।२२-२४. ● ' यूपान्नं वा तद्वान्नास्य ' (४।४।१।२३) । नदि एषा (रताना) शाण्वान्
 पशुसवन्धिनी, किं तर्हि ' यूपान्नं वा तद्वान्नास्य ' इति
 यद्वयति । वा २।६।१०।३१. ● यूपान्नस्य परि-
 वाच्यस्य अपि छेदनकालिकस्य पशुकाले उत्कर्षं ।
 संकल्प. १।४।२१.

● यूपान्नं अग्नीषोमीयपशौ ' अन्वेन यूपम-
 न्दि ' आन्वयसंस्कृतत्वेन, आन्वयस्येन वातिशयक-

त्वत् । वि. १।४।८. • यूपाजने आग्ने संस्कारा न क्रियन्ते । टुप्. १०।१।१।२ प्र. १८०४.

• यूपाजनाय्ये पशुने दग्धूर्णमासगतःशनाम्ना धर्माणा नातिदेशः । मा. ७।३।७।१८.

• यूपाधिकरणम् (दीक्षासु यूपमात्रापर्य) । ५।१।१।८।२७. ' यूपस्मैन्वाकः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• अग्नीषोमीयप्रथमवत् प्रयोगेदामावात् अभिवाहन विचारण युपाधिकरणेन अगच्छत्वेन नृचितम् । सोम ५।१।१६.

• यूपावटवर्हिषि दासिकवर्हिर्धर्माभवा । अट. दशैषुमेमासगतवर्हिर्धर्माणा नातिदेशः । मा. ३।८।१६।११. • यूपावटवर्हिषि पशुवते, दशैषुर्णमासगत-वर्हिःशब्द- धर्मांजातिविज्ञाति । ७।३।७।१८, • यूपावटवर्हिषि प्राकृतवर्हिर्धर्मः न कर्तव्या न्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशो । १।८।१६।११. • यूपावटवर्हिषि श्लोकस्य निरूपितः । टुप्. १०।१।१।२.

• यूपावटस्तरणं अग्न्यग्नेन वर्हिषा, ' वर्हिषा यूपवटनस्तृणाणि ' । अत्र वर्हिःशब्दो नातिवाची, न भस्कारवाची । तेन वर्हिःसंस्कारणा छेदनतीना नाम प्राप्तिः । वि. १।८।८, ३।८।१७-१८, ७।१।७.

• यूपावटस्तरणमायः । यो यूपावटस्तरणमायः स उदाहि । न तु अग्नेन न्यायेन यूपावटस्तरणी अग्न्युं कर्ता न प्राप्नोति । टुप्. १०।१।१।२।८.

• यूपावटस्तरणवर्हिः दग्धूर्णमासगतवर्हिषो न विहृतिः इति तदमार्गा नातिदेशः । वि. ७।३।७.

• यूपावटस्तरणवर्हिर्न्यायः । अग्नीषोमीये पशो यूपवटस्तरणवर्हिः यूपाजनाय च लौकिकम् ॥

निर्विश्रातु विहृतावपूर्वस्यानधिकार । ३।८।१६।११ ॥

भाष्यम्— न्योतिष्टोमे पशुसोमीय- ' यो ऽतिष्ठते यदग्नीषोमीयं पशुमासकमेत ' इति । तत्र भ्रूवते ' वर्हिषा यूपवटनस्तृणाणि ' ' आग्नेन यूपमनक्ति ' इति । तत्र मध्यं, किं उगोत्तरवर्हिषोः भागवर्हिर्धर्माः प्राहृत्याः ऊर्ध्वं वा उट नैति । किं अस्तम् ? इवेत्या इति । कुतः ? वाक्यं हि वर्हिर्धर्मस्य अग्रधर्मास्य च धर्माणा

विवायकम् । नदिहामि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतत् वर्हिर्वाय्य निष्पद्येजनम् । तस्मान् अत्र धर्मां. क्रियेन्नु इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमाः । निर्देशात् विहृतावपूर्वस्यान-धिसारः । निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ, यत्र प्रधानस्योप-कुर्मणि प्राकृतकार्ययोः आव्यवर्हिषोः, ये च प्रधान-स्योपकारिणो धर्माः ते इहानिदिदन्ते । प्रधानं हि श्वोदकोऽपेक्षते न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन यामान्यम्, न धर्मांशम् । अविच, ना प्रायं इति ज्ञातेन संनिहितेनापि एकत्रावस्था भवति, अन्वसंशयोपपत्तौ सत्याम् । यथा मार्गां राशः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमद्ग पुनश्चिद्व्येन । निर्गतं गन्तु अङ्गस्य प्रधाना-पेक्षाया भङ्गति । केवलनिहातिदेशः किरते । पदायां-पेक्षाया अङ्गत्वमापि सावधितय न्यात् । धर्मांशपेक्ष-माणाः साधारणा भवेयुः । तयोर्दो न्ववच्छेदाः । किङ्-विनोपदसंज्ञायां स्वपतिष्ठेत् धर्माः । तत्र वर्धनं नोपपद्यते, ' यवक प्रतःपवने चरति, सुतोह्येन नासंदिने ' इति, तथा ' न पिता वचते, न माता, न नामि., प्राग्ने हि स ' इति । तस्मान् यद्द्वारा प्रकृतौ ज्ञताः, तद्द्वारेण निहृता, नाप्यद्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृतवर्हिः, यूपाजने न । तस्मात् तत्र प्राकृत्य धर्मां भवेयुः अपूर्-पर्यायः ।

वा-- यद्यपि अङ्गोपदेश एव अनुपदेश साधारणः इत्यात्, यदि च शास्त्राणि अतिदिशेन्नु ततः शास्त्रार्थं प्रकृतित्वत् विहृतिष्वपि कल्पमानः मर्वाभेलेनावधार्यते, धर्मप्राप्तिपुरःसरम् धर्मतिदेशः इष्टः । तत्र रागवनेन न्यापारेण यद्विनेन आत्मतिद्वयं निवमदद्वाराभूतानि दद्यानि, जट्टादि च प्रयोजनानि स्युते । तानि च निर्वाकास्तिमाश्वेन प्राप्नुवन्ति । तैश्च धाम्यदिद्वयं पदायां प्राप्पमाणाः सागमनियता एव प्राप्यन्ते । न च यूपावटस्तरणं नाम वर्हिषः कायं प्रकृतौ विहृतम्, येन वर्हिः तदमर् वा यद्वारः । यैस्तु वेदिसारण्यदिनि गृह्यन्ते न तेषा यूपावटस्तरणमग्नेरेण विहृतिषोपपद्यते इति न तदर्थं प्राप्यते । तस्मादिह अपूर्वस्यानधिकार इति । शास्त्रानिदेशात् साध । शास्त्रापेक्षाया हि तत्रैवमिनन प्रकृतिन्नु पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूत्यसम्पत्त्यादि-

स्तेष्वश्व विधत् एव । गान्धातुविदेशात् सामानविभाक्त
पशुपशुमाणा मध्ये आश्रीयान्तरणकार्यं पशुपशुमाणा
देवतात्वर न पशोति । तस्योहस्य च दर्शनं विरुध्यते ।
तस्मान्मुपकारविदेश इति ।

शा— यस्मात् प्रज्जो अन्नप्रदानार्थां वर्हिर्धमा,
तथात् विज्जनादपि यूपान्तरणवर्हिषि कर्त्तव्या ।
इति प्राप्ते सिद्धातस्यैव ' नक्षिर्देशान्तु विज्जवान-
पूर्वस्वानधिकार ' इति । प्रज्जो यत् वर्हिं सर्वं
अप्रमुक्तं वर्हिर्धमां नक्षिर्देशेण विज्जिति गच्छति, न
स्वरूपतः । तेन प्रज्जवत्प्रदाने एव यना विज्जो
कर्त्तव्या । न च यूपान्तरणं प्राज्जवत्प्रदाने कर्त्तव्यं ।
अतो न तत्राद्ये वर्हिर्धमा ।

सोम— अतिदेशविषये चित्ता प्रवृत्तात् सगता
इत्याहुः । (प्रथमस्यै) प्रज्जो अन्नप्रदानार्थं नदिह पूर्व
पशुतेतु, प्रकृषाविशेषात् इति हेतुश्च प्रज्जो अन्न
प्रदानार्थेनैव अविद्यत । यस्मात् प्रज्जो कर्त्तव्यत्वेन
कृषावर्त्तनेन निर्देशात् अर्पणस्य अयत्नकार्यस्य यूप
प्रदानवर्हिर्धमावर्त्तनार्थाद्ये अनधिकार धर्मसंस्था-
पान इति द्वितीयस्यैव ।

वि— ' धर्माणां प्रवृत्तिस्थाना विज्जानविदेशात् ।
प्रवृत्तिस्थानतो य, ऽऽप्यो विदेशस्य निरूपणात् ॥,
प्रज्जो कार्यवृत्तमा विज्जो न्युनं चेतरे । यूपान्तर-
न्युनं कार्यं नहि प्राज्जवत्प्रदाने ॥ '

भाट्ट— वर्हिर्धमाणां प्रज्जो अन्नप्रदानकार्य-
मुक्तम् (३।३।१) अत्रश्च वैश्वानरादि ' वर्हिषा
यूपान्तरणमनुष्ठानि ' इति निर्दिष्टे यूपान्तरणवर्हिर्धमापि
सामान्यं वर्हिर्धमा भवेत् । इति प्राप्ते, प्रज्जो
' नदिषि हवींशामाहवति ' इति उच्यते, अन्नप्रदान
वाच्यवर्हिषावादानार्था एव नदिषि धर्मा, न कार्य
मात्रेणैव अनुष्ठानकार्येणैव । यथापि वा परिच्छेद
नीवादिबन्धु प्राज्जवत्प्रदानार्थत्वं स्यात्, तथापि न
अमाहृताद्यै यूपान्तरणार्थं वर्हिषि भवेत् । उच्यते
कार्यप्रदानेनैव एवार्थानामतिशयोक्तिरिति प्राज्जो अमाहृत
कार्यसामान्यत्वं प्राज्जवत्प्रदाने । न हि प्रज्जो वेन वेन
पिण्डं स्वयंपेन अर्पणं वर्हिषा उद्देश्यवत्प्रदानम्,

येन अमाहृतस्यापि तस्मिन् यूपान्तरणं धर्ममाहृतस्य शब्दकेत-
नः । यस्मात्प्रदानकार्यप्रमाणत्वेन तावद्विशेषात्प्रमाणेन प्रवेशेन
अनुपस्थितसामान्यत्वे उद्देश्यवत्प्रदानेनैव अर्पण-
त्वात् । न च तथापि यूपान्तरणकार्यप्रदानार्था पर्मा
वाहृताधामेन पञ्चमस्यैव (३।५।१२) धर्ममाह
कर्त्तव्यं, सौत्रिकप्रमाणत्वेनापि आकाङ्क्षानिबन्धो, उच्यते
देवताविदेशयोरभावात् । पञ्चमस्यै तु स्थानात्प्रा-
मत्यात्पुन दक्षणाच्च अतिदेशकल्पयन्ति विशेषेण ।

अण्डेन — ' यूपान्तरणार्थं न भवति धर्मा । '

अथ— ' न यूपान्तरणवर्हिषि । ' (वर्हिर्धमा) ।

६ आतिथ्यायां वर्हिं पुन सनस्य उच्यते हेतुर्धमापि
नदीपते । तदा च सनस्यत्वेनैव अर्पणकार्येणैव
कार्यव्युत्पत्त्याय न प्रसङ्गः । यूपान्तरणवर्हिर्धमा
येन इति भावः । आ १।१।१२१ च विज्जित्-
विशेषेण कानिचित् अमाहृतस्यै स्तोत्राणि विहितानि,
तेषु च यूपान्तरणवर्हिषाविते न प्राज्जवत्प्रा-
मत्यादिनाम्ना कृत्वा वा प्रति, प्राज्जवत्प्रदानेनैव
तेषां निरूपणात् । भाट्ट १।२।१०, ६ आस्यते इत्ये
' अर्पणे कामायाहाकपालम् ' इति । न च प्रज्जो
प्राज्जवत्प्रदाने आतिथ्यस्य एव यजमानविशेषे तत्र च इत्यर्थे
विषयवत्प्रदाने अर्पणकार्येणैव तस्यान्वयविशेष इति
ज्ञानम्, प्राज्जवत्प्रदानेनैव यजमानवत्प्रदाने
प्रदानापि यूपान्तरणवर्हिषाविते अमाहृतकार्यप्रदाना
तस्मात् तस्यान्वयप्रकारे । * १।२।१५

७ यूपान्तरणवर्हिषाविते परिमाणं यजमानवत्प्रदाने
मेव ॥

पुरुषयश्चि मेदेनानितारतयम्प्रादु अनियमेन यस्य
कस्यानस्तिप्रदानं प्रवेशमाहृतमाहृतम् । इति प्राप्ते,
' यजमानो अस्ति ' इति उच्यते तत्रैव यजमानवत्प्रदानं
सामान्यत्वं सति इत्येव नियमज्ञानं तत्र । अथर्व
१।५।१

८ यूपान्तरणवर्हिषाविते परिमाणं तत्रैव
परोक्षत्वात् प्रथमम् ॥

' यजमानो यूपं हृत्वाति ' यजमानसमितौ तु यजमान
भवति ' कानिदम परिष्वयति ' इत्यादी वाचाभावात्

उपगन्तानिगन्त्ये तावता चदैवेतानि परिमाणानि 'चतु-
हंसा स्यूना' इत्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् । यूपस्य
नामिदंया मन्थमागलया यूपमन्थमागल्ये तेन बोधात् ।
इति प्राप्ते, तानादूर्ध्वैवेतानि परिमाणानि । 'चा-
हंसा स्यूना' इत्यादिवाक्येषु तथा दर्शनात् पुनरनियो-
गनादिवाक्यार्थत्वात् । ग्रातोपरिमाण एव निनीयनात् ।
परिमाणदशाया एतत्स्यप्रकृत्येन स्वनामिपरिमाण्य
तदूर्ध्वेन समग्रात् । एकयित्वात्प्रादिपरिमाणान्तरपक्षे
मन्थमनो परिमाणसंभवात् च । संकल्प. १।५।८ ।

• यूपाहुतिः अग्नीषोमीये पद्यो, 'यूपस्थान्तिके अग्नि
मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति' इति । भा. १०।१।५९,
• १।१।७।२६, • यूपाहुतिः एतदतिव्या कर्त्तुं अन्तिक-
देशक्यविनयित्वात् । १०।१।६।१०-११, • यूपा-
हुतिः यूपेनादक्षिण्या कर्त्तव्यं । सा हि क्रियमाणा कस्य-
चिद्यूपस्थान्तिके मथति, तदैवात्प्राग्व्यापितस्य कुर्म-
नात् तदैकस्य अस्तित्वात् यूपस्थान्तिके क्रियमाणा कर्त्त-
व्यार्थं भवति । १।१।१।२।२९, • यूपाहुतिः सायकं
मलेकत्वा नास्ति । १०।१।५९, • यूपपातुं गतिपयता
पुषेण, सुतेण आहारीये 'तव विष्णो विक्रमस्य'
इत्यादिमन्त्रेषामुक्तिर्दोषः, सा यूपाहुतिर्नाम । 'यूप-
मन्थेषुता होतव्य' । 'कव विष्णो विक्रमस्वेति सुषेणाह-
रीये यूपाहुतिं जुहोति' इति आष्वत्थः । वि. १०।
१।५. • 'यूपस्थान्तिके अग्नि मथित्वा यूपाहुतिं
जुहोति' । भा. १।१।७।२६. • यूपाहुतीना पूरै-
कदक्षिण्या यूपहुतीना कल्पम् । १।१।७।२७-३०. 'यूपेना
दक्षिण्या यूपहुतीना कल्पम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

यूपहुतिव्यायः । सायकं चलेयत्वा यूपहुति-
न कर्त्तव्यम् ।

'कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् निवर्त्तत
तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् । १०।१।५।९ ॥

सायकम् — तस्मिन्नेव ज्योतिषोमि पशुमीषोमीय ।
'यो योऽग्निो वदमीषोमीय पशुमाचरते' इति । तत्र
इदमाचरते 'यूपमन्थेषुता होतव्यम्, स हि योऽग्नि-
व्यायो जुहोति', आद्यं चास्ति सायक्य, यूपस्थान्तिके-
अग्नि मथित्वा, यूपहुतिं जुहोति' इति । सायकं

श्रुते 'चलेयामी यूपो भवति' इति । तमैषोऽर्थ-
सायकिकः, किं तावत्कं चलेयत्वा यूपानुतिः कर्त्तव्या,
नैति । किं प्राणम् ? कर्त्तव्या, विभे. प्रहरणान्तरे अति-
देशात् कर्त्तव्यं स्यात् इति (१०।१।१।१६) । एवं
प्राये, मूमः । इमं चेतत् द्रव्यसंयोगार्थं यूपे एवमा-
दिभिः संस्कारैर्भयिणात्तैति क्लिप्ते । यूपं प्राणुमेव्यत.
एता श्रुते । तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिगोचरेण यूप-
थैता । अष्ट-गन्त्रो हि आधु इत्यस्यार्थे वर्तते । न
चाप यूपेन प्रयोगम् । अपूपे हि चलेयत्वा पशु-
वप्यते । तस्मात् तत्र यूपहरणार्था यूपहुत्यादयः
संस्काराः, अर्धैषोवाभिरभित्तुमर्हन्तीति । तस्मात्तस्य
चलेयत्वा यूपहुतिरिति ।

ज्ञा— 'यूपमन्थेषुता होतव्यं' इति पाठः ।

सोम— आष्ट इत्येतत् आधु इत्यर्थे वर्तते ।
एतिसु गमने । आरम्भगीकया स्वविधिगमने प्रकृत-
इत्येन अस्त्यत्वात् अर्धमथ्येति यूपहुतेः पक्ष-
त्वात् इह कर्त्तव्यं इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थमु-
क्तं चेदं यूपहुतित्वायं यूपमन्थेषुम् । तादर्थ्यं च
'यूपमन्थेषुता' इति श्रुतिक्रियायात् ऐतानार्थवचन-
प्रायेति स्यात्तद्वत्त्वं न कर्त्तव्यमिति ।

वि— 'यूपहुतिः चलेयत्वा कर्त्तव्या नो वा,
इतिदेशतः । कर्त्तव्या, होमरुद्धेनार्थो मन्थेषुतायां स
युगपते ॥' इत्यत्रात्प्रागुक्तानि विद्यते ।

भाट्ट— सायकं 'चलेयामी यूपो भवति' इति
श्रुतम् । तत्र यदि तावत् दृष्टाद्यसंस्कारण एव यूपः
यदि वा तद्वन्व्यपट्यन्तरम्, यदि वा तादृशविशिष्टं वाप्यं
सर्वथा तस्य न चलेयत्वा अमेदान्वयः, चाप्यात् छेद-
नादिसर्वसंस्कारावनेन तादृशदृष्टय चलेयत्वाद्युक्तौ
गणनायकाय । अतस्तत्र जन्मने यूपदे यूपकार्य-
पशुनिषेधनं लक्षयित्वा तत्र अपूप एव चलेयत्वात् विधी-
यते । तद्विद् भार्यप्रमुक्ताः अत्रनादीना यूपसर्वा प्राप्ती,
किं यूपहुतिः कर्त्तव्या न वेति चिन्तयाम्, दृष्टार्थेषुतेदता-
दीना कर्त्तव्या रोपेति क्षेपयुक्तस्य तस्या ताया पशु-
निषेधनशाय परापूर्वाभिरात् अत्रनाविद्यत् वचनात् । न
च 'यूपमन्थेषुता होतव्यम्' इति वचने अष्टव्यन्त्रय

० यूपैकादशिन्यां अञ्जनादिपदार्थेषु शब्देषु अञ्जनादिना परिष्कारान्तेन अनुभवस्य, न तु अञ्जनादीनामेतेष्वेते । ' अञ्जनादि यस्मान्नो यूपं नावसुतेत् आण्डिकायाण्ड' इति वचनात् । आ. ५।१।५।७-९. ० यूपैकादशिन्या अञ्जनादिपरिष्कारान्तानुभवस्य. सर्वस्यः । एतस्मिन् यूपे समुदाये फला द्वितीये यूपे समुदायः सर्वस्यः इति । वि. ५।१।५. .

॥ यूपैकादशिन्यामपि रक्षणाद्वयेन युगपत् परिष्कारायम् ॥

वेदान्तैरन्येऽप्येका विहितरथत्वे परिकीर्तना यथाऽनन्तप्रथम । इति प्राप्ते, युगपदुभाभ्या परिष्कार प्रकृतियत् । संकर्य. १।१।१४

॥ यूपैकादशिन्यां उपराणां द्वैक्येण मान्यम्, न तिर्यकत्वेन ।

' अन्तर्सेविता मितुयात् पितृव्यैकस्वामस्य, मध्येन संमिता रजामसमिता च मनुष्यलोकस्वामस्य, चण्डाल-संमितामिन्द्रियस्वामस्य ' इत्यादिभिर्वचनैः कामनामेतेन एकादशानुसूयस्यैतः विधीयमानं शास्त्रं परस्परप्राय पाठान् एकविधमेव स्यात् । इति प्राप्ते, वचनसार्थक्याय प्राक्कण्ठमनादत्वापि, अन्योन्यविरुद्धमेव स्वीकार्यम् । यूपपरिमाणपुनश्चिन्तयेत्तदस्य विहितमिति । यूपस्य तु एकादशपत्रिशदस्तरानो विहितमिति । तेन तन्नेदेन उपराणा परिमाणवैषम्ये प्राप्ते वैक्येण साम्यं कृत्य विधीयते, न निर्भक्तयेन । अन्तरान्तरान्तरैः यूपानुभागा उपरस्य । तस्य हि ' अतृणास्तत्र भवति ' इति उक्त्या निषेधेन तत्रावभावात् । मन्वन्तस्य निष्काममन्वन्तस्य परिमितत्वेन ईर्ष्यतः ऐक्यस्यैव उपादेय तस्य ग्यनया प्रयुक्त्यैव साम्यविधिः । एवं च्यालेऽपि । संकर्य. १।१।१४. .

० यूपैकादशिन्या एकादशो यूपः उपरयो नाम, नाथो उच्यते, किन्तु स यूपविद्ये इति दक्षिणतः । अमन्वन्त-उत्तरैकादशिन्यायुक्तमन्वन्तस्य यूपस्यैव योष । वि. ७।१।१३. .

मी. को. ४०९

॥ यूपैकादशिन्यां एकादशपञ्चयोजनं चापेय्या पदत्या अङ्गिनेषु उक्तव्यते, इतरा पदतिर्यु प्रकृतौ ॥

आग्नेयमरस्तस्यौष्ण्यौष्ण्यार्हस्यलौकिकेभ्यः प्रामास्त - ऐन्द्राग्रयाचिन्तावजन्त एकादश पञ्च विधाप ' यामिमा प्रना आपय चरन्ति या वा एतैकादशिन्यां ' इत्युक्त्या ततो न्यस्तपश्चान् प्रकृत्य ' आग्नेयमग्निष्टमितित ऐन्द्र-मैन्द्राग्ने चारस्वनेन योष्य वैश्वदेवं पौष्णं मायत् चरैरपत्य यास्या च ' विधाप श्रुत ' सामेता कथया विदुस्त्वमेता-गतिरानवरम आलेत ? ' इति । अन्वतिरानवरमग्ने-ऽङ्गिनर. । तस्यान्तततोऽतिगन्तवात् । न तृभयतोऽति-राप्रतपरः । द्विविधायेकादशिन्यां प्रकृत्य, ' सामेताम् ' इत्याम्नात् उभयोरन्यद्वेन उरुकर्यः । इति प्राप्ते, यामिमाभित्वेन प्रकृतिसामित्वा चतुर्वर्त्येन पूर्वस्या निर्देशानुसूयस्याथ चापेय्येन कतिपयसमकल्पनेन, सामेतामिनेषुनापि कनिष्ठिताया एव परामशास्त्रियेया एवाहीनेषुकर्यः । वत्तु न्यस्य ' आग्नेयमित ऐन्द्रो ' इति, तद्वेन्द्राग्रोभयस्य नामैकादशमेत्येन निर्देशमित्य-निवृत्तम् । संकर्य. १।१।२५. .

० यूपैकादशिन्यां चोदकप्रणा यूपपृष्टिः षोडशितोमे तन्वम् । १।१।३।१६-२९

॥ यूपैकादशिन्या दशमैकादशयोर्ध्वलयः अग्नि-कोणे दशमः, प्रेक्षानकोणे एकादशः इति ॥

यूपेष्टपश्चर्यैरविधानाद्देहे. आग्नेयकोणमाग्नेय ईशा-नपत्ता यूप आग्नेयैरे इत्युक्तव्यतः । इन्द्रा अग्नि-श्वरैरुत्तम्य सुस्वयनेत्तरेष्वस्यपिऽपि तत्तमीयवतिद्वे-परिष्कारे मानाभावात्, तदाकण्ठदेशस्य प्रधानपञ्चयुगयो-परिष्कारान्तियेषां द्वितीयं यूपमग्निष्टपृष्टिणो मीत्वा, तृतीयमग्निष्टपृष्टिणो मितुयात् । एवं चतुर्थमग्नि-युगलानि दक्षिणोत्तरयोर्मन्वन्तानि । ' उदापयन्तां यूप भवति ' इति वचनादेवमनुपपन्नतः । एतेन ' यद्यमेवश्वा भार्हरण्यश्च योष्यन्मिमे भवतः ' इति तिङ्गमनुपपन्नतः । इति प्राप्ते, ' दक्षिणावर्णाः परावो भवन्ति ' इत्याह्वय विधादेनेषां प्राग्नेयान्तमेव पञ्चमिषोक्तं सिद्धे, तद-द्वेषु यूपैरपि प्रधानसंनिर्वात्येन तथैव धनाने प्रवृत्ते,

प्रत्यमानः उदयपर्यायविधिः संमत्समिद्धिर्पाविषेवेनैव
नेतवः । तथा च पशुक्रमेषैव नव यूपं मीरया, दश-
मस्य स्थानमतिक्रम्य, वैशङ्किकेणे दशम मीरया, तदु-
दयभागे एकादशमिदुत्वात् । एव त्वि त्रयोदशोत्तमो-
पोत्तमयोः क्रमोपयोगे, स्यादिति भाष्यकारः । यद्यपि
यूपप्रमाणोत्तमेन पशुनिर्गमनप्रवृत्तेः, उदयपर्यायतामागौ-
षादीदानान्तरक्रमेणैव यूपेषु कृत्वा, पशुत्वं यूपक्रमेणैव
नय भिद्युज्य, दशमैकादशयोर्व्ययमेन निषेधजनमपि
सम्यगिति, तथापि 'दशमोऽग्निदाद्' इत्यारित्तिद्वन्द्वना-
नुगुण्यासंधोक्तम् । तदिदं त्रिद्वन्द्वेन न्यषेधोद्बद्धितमेत-
द्विद्वन्द्ववचनादङ्गीयाः भाष्यज्ञौ निश्चिते, इतरत्तु विकृ-
त्तयम् । आचार्यस्तु प्राचिनिकृत्वात्रिशोषादिश्रवण एव
प्रवृत्तौ स्वीकृतः । संक्षेपं १।१।२३

● यूपैकादशिन्यां पारित्यागे 'युना युनायाः' इति
होयमन्तः कर्मम् । संक्षेपं, १।१।२५. 'यूपमन्तः
यूपैकादशिन्यां' इत्यत्र प्रथमम् । ● यूपैकादशिन्यां
यूपानामन्तराद्य रथाद्यनामम्, न तु प्रमाणानिधमः, नापि
वेदिसंमिन्नपरिमाणेन चिह्नयाः, तत्र वेदेरेव यथंभीक-
यात् । संक्षेपं १।१।२३-२४.

३३ यूपैकादशिन्यां यूपानुत्तीनां तन्त्रम् ॥

अन्ते यूपानुत्तिस्तद्वत् ॥ १।१।२।७।२६ ॥

भाष्यम्— एतेतिशोमे यूपैकादशिन्यां, 'एकादश
यूपान् तिनचित्' इत्याभ्यन्ता । अस्मिन् तु प्रवृत्तावमी-
षोमीये यूपी यूपानुत्तिः । मा किं भेदेन कर्त्तव्यं, उच्यते
तत्रमिति । किं प्राप्तम् ? अन्ते यूपानुत्तिस्तद्वत् । यद्वत्
नामादेतेषु वसाम्भोमे भेदेन, उदयपर्याय भेदेन कर्त्त-
व्योपदेत् । इति । 'यूपस्याग्निभेऽग्निं मथित्वा यूपानुत्तिं
तुरोति' इति श्रुतेः । यद्वत्त्वा च यूपानां भिन्नान्वयिनामि ।
यथैवा यूपस्याग्निभे न ह्येतत् तद्वैव तेन गुणेन यजनं
रथत् । तन्माभ्यन्तरेण चर्यम् ।

इतरप्रविषेयो वा । २७ ॥

अथवा नैव भेदेन कर्त्तव्यं इति । किं तर्हि ? तत्रम् ।
कर्मणा ? इतरप्रविषेयोऽप्य आह्वयप्रविषेयेऽपि मथित्वा-
तिरि । इयं शरणे ? आह्वयप्रविषेये तुरोतिपशुयामा-
। १७३शोमेपाह्वयप्रविषेः प्रायः । तत्र, अग्निं मथित्वेति

वाच्यम् । तदपि मन्थनं प्राग्गते नर्भत प्रवृत्तवत्
प्राग्गते प्राप्तम् । तदेदमपि वक्तव्यं यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथि-
त्वेति । उभयस्मिन्श्चापि विधीयमाने वाक्यभेदेः ।
मन्थनस्य स्वार्थपरार्थकत्वात् । तस्मादन्तरविवक्षितं
मन्थनमन्तिर्न वा । तत्र च मन्थनं विप्रक्षिप्तमपि प्रक्षिप्त-
मन्थनमिति नृम् । सुतः । मन्थनविधिपरलादाकपस्य ।
एव एवाह, 'यूपमाच्छेप्यता होतव्यं' न हि यैश्चित्त-
स्यामी जुह्वतीति, दीक्षितस्यामी होमे दोष मन्थते इति ।
तत्परिहासार्थं कल्पान्तरमुक्तम्, वैष्णवीमन्त्र्याच्छेप्यतीति ।
तथाप्यहोमे दोषमपि मन्थमानः पुनराह, 'होतव्यमिति'
पुरवस्यैव जुहोत्यावयत इति । तदुभयमपि तत्र न गम्य
मिति प्रतिपिष्यं तृतीयं बन्धमाह । यूपमैरान्विषेऽग्निं
मथित्वा तथा होत यम् । तदुभयमपि गम्यम्, तुरोत्यप्य
न शीक्षितरनामी जुहोतीति ।

तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्येतद्विवक्षितं न मन्थ-
नम्, तत्रश्चाऽऽह्वयप्रविषे यूपस्यान्तिके मीरया होमः
प्राप्नोति । आह्वयप्रविषे जुहोतीति नियमत् । तत्र, न
शीक्षितस्याग्नी जुहोतीत्येतन्न सच्यते । अथ तु, अग्निं
मथित्वैत्येतद्विधीयते तत्र आह्वयप्रविषेऽपि भवति ।
अन्त्योऽप्यमाहवनीयायो मन्थते । तत्रैतत्समाप्तं भवति,
जुहोति च, न चाऽऽह्वयप्रविषे जुहोतीति । तस्मान्मन्थनं
विधीयते, नास्ति च ।

अनुवादमात्रमन्तिकत्वं । २८ ॥

इतः प्राग्गतेऽनुवादः । शौचप्रति । लक्ष्मिना यूपप्रवि-
षणं कर्मम् । यूपस्यान्तिकेऽपि मथित्वा मन्थने होमः ।
न्यायप्रसङ्गात्प्राग्गतेः । एव त्वि यूपप्रवित्तके जुहोति, न
दोष । तत्र कर्मणा मन्थनमात्रं तुरसाऽह्वयप्रविषे एव
न कृतम् । अह्य कल्पितं भवति । तस्मात्तन्त्रं यूपानुत्तिः ।

अथाह्वयप्रविषे देशानाम् । २९ ॥

न चास्मिन्प्रविषेऽपि शक्यं प्राप्नोति, अपरेषां प्रवि-
षणं इति । अथ परस्मिन्प्रविषेऽपि, तत्र यूप उ-
दयेन । तत्र प्रतिपिदम् । न च क्वचि परस्मिन्प्रविषेऽग्नि-
मन्थनं कर्तुम् । तस्मादप्यपि प्रवित्तकमन्तिकत्वं ।

प्राग्गते— यूपानुत्तिं यूपैकादशिन्यां भेदेन कर्त्तव्यं इति
मन्थते इति भेदेरेव तदन्तिकेऽपि न्यायः । तत्र, अग्निं मथित्वेति

न दन्वना छेदनादेति विवक्षते । विवृतापि तेषोऽप्युष्ट समान दन्वमेव । संकल्पे ॥१११८

० यूपरूपमायां यूपानुत्पादयः संहराणां, अर्ध-
श्लेषाभिरितितुनहन्ति नत्सेवात्याम् । भा. १०॥१५॥९.

ॐ यूपधर्मन्यायः । अग्नीषोमीये पशो दीक्षासु
आहुष्यमाण यूपच्छेदन अग्नीषोमप्रणयनादीनि नाप
कथंति ॥

असंसो गालु यैष्टुं तदेव प्रतिवृष्यते । ५११।
१११२७ ॥

भाष्यम्— अस्ति दसंपूर्णमासप्रवृत्तिते पशो अग्नी-
षोमीये वैजं यूपधर्मं । तत् प्रतिवृष्यते ' दीक्षासु यूपं
ऽग्निचि' इति । तत् प्रतिवृष्यमाणं अर्धोत्तमान्यपि अग्नी-
षोमप्रणयनादीनि प्रतिवर्षति उत नेति सगमे, प्रतिवर्षति
संनन्नादिनि । तथा प्राप्ते, द्रुमः । विवृत्तो अन्वधिक
वत्, तत् प्रतिवृष्यमाणं ततोऽर्धोत्तमान्यपि अग्नी
षोमप्रणयनादीनि न प्रतिवर्ष्यते इति । कथम् ? अस्यो-
गात् । शाश्व यूपधर्मं । ततः प्राचीन सौमिकम् ।
न तयोः परस्परं सन्धः । न सौमिकः पशव्यं.
पाशुपत्प्रयोगः पशोर्वा । यदि हि तयोश्च-
चार- स्यात्, तत तस्योपद्रुवत प्रभेदव्यस्य
सादास्य कुर्वन् युगभूतः स्यात् । न स्वेतदस्ति ।
उन्मन्नेना परस्परं क्रमे निवृत्तः । अतो यूपमात्र
प्रतिवृष्यते । अपि च यूपमात्रं प्रतिवृष्य कृदायं शब्दे
शे विद्याना स्वल्पकपो न भविष्यति इति ।

द्रुम्— अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालं यूपान् छेदनाद-
पशुपमाणाः वपनेनापशुपमाणा. सौमिकत्वात् नापकथंति ।
द्रुम् ? मिथयरेगाचनपरिवृष्टीत्यन्तत् । अमिथयरेग-
वचनपरिवृष्टीतेषु हि अम आवाहृत्तये । नवाच्यं यूपं
पशव्यं उतरप्रवृष्यपदति । तस्मात् यूपं, पशव्यं शोऽन-
हृत्तये शोऽनकनपदति । अपशुपानवद्वयम् ।

श- यूपच्छेदन दीक्षासु अपशुपमेष प्रणयनत्
मायागदीन् अरक्षति । इति श्रुति, उच्यते ।
' सौमिकेन पशव्येन पाशुपतय न हि क्रमः । अर्धं
ददपक्षेण सौमिके नापवृष्यते ॥ ' इति ।

सोम— पूर्वमिहापि पूर्वपशव्यस्य उत्तरपशव्यो-
पसाप्रवृत्त पाठतः क्रमे इति पदक्रममावशिष्यात् इति
पश्यवस्थानात् संगतिः ।

वि— श्रोतिश्लोमे वेतवन्तहोमादूर्ध्वं प्राचीनसंरागतो
वक्तिः अग्नीषोमीये प्रणेतय । शोमस्य प्राचीनस्यै पूर्व-
मात्रस्यपितः इदानीं इविचने प्रणेतय । तयोश्चभयो.
प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आग्रातः । तदेतत् पशो तुगा
दिनात् प्राचीने औपनस्ये दिने प्रातम् । तव यूप-
च्छेदः दिनतयात् पूर्वं दीक्षाकाले अपवृत्तः । तस्मिन्
अपवृष्टे प्रयज्यन्त्येव (५१११२) तदन्तःप्रवृत्तम्
अपवर्ष्यात्, प्रणयनमपि अपवृष्यता इति पूर्वः पक्षः ।
' यूपच्छेदाकार्यं किं तदन्ते ध्रुत एव वा । प्रायशान्
तदन्तेत्याशयेन चापवृष्यताम् ॥ अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं
पाशुपत् इति । प्रणयनात्सर्वेभ्यश्च शुभमाश्रय-
वर्षणम् ॥ '

भाट्ट— शोमिहाग्नीषोमप्रणयनान्तर ' पशुपतया यूपं
ऽग्निचि' इत्युत्पन्नं यूपच्छेदनं ' दीक्षासु यूपं ऽग्निचि'
इत्यनेनापवृष्टं प्रणयनं पशव्यं (५१११२२) प्राचोऽपि
पशुपतान् अग्नीषोमप्रणयनादीन् अपवर्षति । इति
प्राप्ते, मिथयरेगविविधपरिवृष्टीत्येन अत्र पाठस्य
क्रमानिर्वाहकत्वात् महामशोमविशेषेऽपि वा दन्वति-
विशिष्टेऽपि प्रयोगस्तदन्वयमेव प्रणयनात्पशुपतान्
पाठस्य क्रमात्परस्परत्वेन पदक्रममायात् दीक्षाकाल
विशिष्टाक्ये च प्रयोगस्तदन्वयमेव तत्रैव प्रणयनेषां
भिव्यक्तोपनिविधपरिवृष्टीत्येव शोमाद्दीक्षाप्रणयनस्यै-
पाठेन क्रमचल्यनात् तत्रैव समश्लोकोमानन्तरं यूपच्छेदन-
मात्रं यूपोत्पादवर्षणमात्रं वा अपवृष्य वार्यम् । न ह
तदन्वयवर्षणः । एतेन यूपच्छेदनस्य दीक्षाते वार्यं इति
वेयाचिपुत्रः अपवादम् । ' दीक्षासु यूपं ऽग्निचि' इत्यस्य
समश्लोकोमानन्तरं पठितव्यम् ।

मण्डन— ' यूपं पशुपतवृष्यते । ' १६,
शंकर— ' यूपे सुतापशव्यः स्यात् । ' १८,
० यूपधर्ममात्रं दीक्षासु ' यूपं ऽग्निचि' इति
प्रतिषेधविधानात् प्रतिवृष्यते, न तु अग्नीषोमीयाप-
नादीनि । भा. ५११११४२७.

० यूपकार्यं पशुनिबन्धम् । भा. १२।२।१।२८ ।
 ॥ यूपकार्ये विधीयमाना एतेषां, तद्वर्मान् लभते ।
 टुप्. १।१।३।३ वर्षकं २ वृ. १६४७.
 ० यूपगणे सप्ताह्निरिके अन्वनास्तिरिष्याणन्त-
 काण्डम्बानुपमयः, समे तु येन वेनासि यजमानेन घ्राण-
 नभगात् वदार्थानुसम एव । भाट्ट ५।२।५.
 ० यूपचित्रायुपसवशने स्नावात् । टुप्. १।२।
 १।१.
 ० यूपच्छेद. अग्नीषोमप्रथमोत्तर पठितोऽपि,
 'दीपानु यूप उजसि' इति विधानेन दीपानुलेऽप-
 न्भवते, परतु अग्नीषोमप्रथमस्य मासकर्मः । तस्य
 शोभाद्वात् यूपच्छेदस्य च पश्चद्वात् परम्पर क्रमान-
 पेक्षयात् यूपच्छेदः पश्चद्भवति । वि. ५।१।१४.
 ० यूपच्छेद ' वैश्वीमन्स्य आच्छेदपति' इति ।
 भा. ११।२।७।२०. ० यूपच्छेदनस्य पशुप्रयोग
 चर्म्मन्स्य दीपानुस्य पश्चद्भवते । सु वृ. ११।८४.
 ० यूपतक्षणे गुणकर्म, यत् यूपः उभाय । वि.
 २।१।४.
 ० यूपद्रव्यम् । नदि उद्गम्यते यूपद्रव्यं प्रकृतौ
 नदीतिवत् । धर्मनिमित्तस्तु अर्थं शब्दः उपायते ।
 भा. १०।१।२२।८३, ० यूपद्रव्याणां ग्वादिवाहीना
 विवृता, एकवर्षीयतात् । १२।३।१०-१८.
 ० यूपद्वारा वत्सराजनिवाहा. परादृग्वा । वि.
 १।१।१९.
 ० यूपधर्मा — धूनासनम्, उच्छुपणम्, अय-
 टय उच्छुपणम्, यूपमूह्यं परि(यु)हणम्, मध्ये
 रत्नस्य परिपुत्रण इति । अथ अन्नवादिपरिष्याणन्तः
 मनुदायः । वि. ५।२।५. लोपण-दहन-उच्छुपण-पु-
 हा-परिपुत्रण-परिपुत्र-अन्न-प्रेषणद्वयः यूपधर्माः ।
 १०।२।३२. ० यूपधर्माः चातुर्यस्येपु परिधी सार्थाः ।
 भा. ९।२।१२।४० । वस्तु ये परिधाराविरोधि-
 नस्त एव निवृत्ताः 'यूपधर्माणां य' इति यूपधर्मद्वय
 नेदा । ९।२।१।८६-४३, ० यूपधर्माः मनुदेवः
 परिधी स्वधर्मरिगेणे इति पञ्चमव्युत्पत्तिस्येपु । १२।२।
 १।२०-२९. ० यूपधर्मा. निवासे धूपे आगरोभेदेन

सार्थाः । संकर्म. १।४।५. मीको. वृ ३२६० 'यूपे
 निवासेऽपि' इत्यत्र दृश्यम् । ० परिधानये च परिधौ
 यूपधर्माः नपने लघुद्वन्द्विति । भा. १।१।७।१४
 वृ ७२६. ० यूपधर्माणां उपाये प्रातिदेशः ।
 ७।३।१।३।३३-३४. मीको. वृ २८८ 'अतिदेशो न
 उपाये यूपसंस्कारणम्' इत्यत्र अधिवरणं दृश्यम् ।
 ० यूपनिरासने 'अथनक्तरेदि अर्थं नदिरेदि'
 इति उपलक्षितदेशनिर्णयस्य विधानम् । ३।७।१।१३-
 १४. 'यूपवेदिन्याः' इत्यत्र दृश्यम् ।
 ० यूपन्यायः । यूपतन्त्राधिकरणम् । अग्निष्टोमे
 नशाणां पशूनां यूपन्यायम् ।।
 यूपध्वान्तमैद्वन्त्यात् । ११।३।३।३ ॥
 भाष्यम्— नोतिष्ठोमे पशवः अग्नीषोमीयस्यग्नी-
 यानुन्यायाः, तेषां यूप. 'प्रादिरे चन्वाति' 'वालाते
 जन्वाति' 'रीदितके चन्वाति' इति श्रुत. । तत्र निना-
 स्ते, किं प्रकृष्या मनुन्यानां भेदेन यूप, अथवा तन्व
 भिति । किं श्रमम् ? नेदेतेति । किं धारणम् । अग्नी-
 षोमीये वास्तु प्रथेगसन्नेन श्रमते यूप, उत्तचोऽपि
 चोदनेन श्रम्यते । धर्मविरोधात्सर्वानुशोदप्रयोग-
 वचना भेदेन यूपं श्रायन्ति । तस्मद्भेदः । एवं प्राप्ते,
 उच्छ्रयते । यूपश्च तन्व भवेत् । कुतः ? अथमन्त्र-
 एवात् । नात्र पुनर्कर्मभाले लयन्ति । किं तदि ? पृथ
 काले, 'दीपानु यूप उजसि, धीते वा राजनि' इति ।
 नशोरप्रमानस्य न श्रमते विरोधोऽस्ते मनुन्याय यूपो-
 ऽगमस्यं नैति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात् सर्वोपौ
 भवति ।
 एकयूपं च धर्मयति । ४ ॥
 भाष्यम्— एकं यूपं दधानामपि पशूनां साकारण
 तमर्थति । सन्धीये पयो 'मिश्रता यूप परिधीय' इति
 मिश्रता परिधान विदधानि । यदि नामा यूपं भवेद्युक्त-
 यूपस्य यूपस्य यूपवर्णात् यूपालरे चोदनेनेन श्रमे मिश्रता
 परिधान न निषेधतय भवेत् । अथ तत्र यूपः, ततः
 एवराय अपि तन्मिलित्यग्नीषोमीये एव परिधीस्य दृग्-
 योरात् इवः धानीये परिधान न श्रम्यति । तद्विधा-
 तन्व भवति । परिधीयते च । नमादपि तयम् ।

शा-- षोडशोमे अग्नीषोमीये षमी उपदिशे यूप ,
 सप्तमीयानुत्पयेत्युत् अतिदिष्ट । स किं नवणामपि
 पश्यात् तनम्, उत प्रतिपद्य भेदेन यूप इति । तदर्थं
 भिद् विचारते, 'दीक्षासु यूप टिनचि' इति हि
 अग्नीषोमीययूपस्थापनं, उत सर्वयूपानामिति । तत्र
 'यथेवाध्वरजल्पयामासास्येवापकर्षणम् । निर्वा
 पस्य तथा यूपोऽप्याथ एवापकृत्यते ॥ अग्नीषो-
 मीयसखायामनोऽस्मात्पशुक्यते । भेदेन सप्तमी
 यादौ खनति यूपसग्रह ॥ न तदस्यप्रियेण
 सर्वयूपपकर्षणात् । न चेहाध्वरजल्पयान् युक्त
 माद्यपकर्षणम् ॥ प्रथमतः कालाद्योऽत्र तथैवा
 प्राप्तचेदवा । आगापवर्षणेऽप्यगति कालात् सर्वा
 पकर्षणम् ॥' अ चरन्तना हि प्रथमतयापकर्षणे
 रति प्रवक्तव्यमात्रे नियमविधान च ७००ने, इति
 तत्त्वेनापकर्षणं समाधत्त । अतः तु अग्नीषोमीययूपप
 ष्येऽपि अस्मिन् प्रथमतः आद्य अगतित्वविधिः ।
 तस्मात् अपिनेयात् सर्वयूपपकर्षणे अत्र अकमत्रात्पत्वात्
 अपरमाणविशेषो यूप सर्वेषां तनम् ।

सोम-- आगानवत् विशेषग्रहणभवात् इह न
 तत्र न ह्युरिषंते सगति । सूत्रे तत्रमिति शेष ।
 दि--'अग्नीषोमीययूपेषु यूपो भित्तोऽय तत्रता ।
 उपदेशातिदेशान्वा मित्रो, नो कल्पयेदत् ॥'

साह-- षोडशोमेऽग्नीषोमीये उपदिशे यूप मव
 नीयानुत्पयेत्युत् अतिदिष्ट । स किं नवणामपि तत्र उत
 भेदेन विचारयाम्, 'दीक्षासु यूप टिनचि' इत्यने ।
 विशिष्टस्य दीक्षाकारस्य गुणत्रयभेदेन विधायावृत्
 दस्य च प्रवृत्तिरुक्तितयापार्ष्णेन ध्रुव उपदेशानि
 देशो नगिकत्वेन, कुत्रत् प्रातिजालयैवमापसेऽथी
 षोमीययूपकृत्यतस्यै दीक्षाकारविधिः, विशेषतश्चाध्वर
 कासायायेन (५१११०) तदर्थेनोपरिचरन्तत् तत्त्वेन
 दीक्षाकारे अपकर्ष इति तस्मात्पिषोमीयाते अपवगात्
 सप्तमीयदौ यूपान्तरकणम् । इति प्राप्ते, दीक्षाकारे न
 दीक्षापूर्वपशुक नहुपरिचरकतुयानसमादेशाभावात्, अपि
 तु प्रशरणात् षोडशोमापूर्वमनुना सत् तस्मिन् साहायि
 वेद्योमेणात् नदीपपूरे निमित्ताने । हवींस्तत्र न सर्वेषाम

विशिष्टमिति उक्तव्यमिति । वरुत्तत्त यूपोदेशेन
 विहितस्य कात्स्य द्विचत्त्वात्पयसकृतता यमिचरितकृत
 सवधादेव दीक्षाकारस्यै वारणादिभ्यः षोडशोमात्सला-
 नुपसवेर्दक्षे यूपोपदेशेऽपि सप्तमीयाद्यवतिभेदेन तस्याति
 समवात् कालात्परायादेन यूपतः स्रक्म् । अवप्य हि
 सर्वत्रैरदेशादिनाऽपि कालतः स्रक्त्वादेन यूपतः स्रक्
 वाच्यम्, अथवा एकरितमपि काले यूपस्रक्त्वात् ।
 वाप वादिपशो व परप्रकृतीक्षाभावादेव कात्स्येप ।
 यूप-छेदनादिकं तु 'गुणत्रयेऽपि सुप्रस्य क्रिया स्यात्'
 (१०।२।२७।६५) इति यायात् कार्यमेव ।

मण्डन-- 'न च यूप स्यात् पशुता नशाणाम् ।'
 शबर-- 'शोभाह्वस्युपैवचम् ।'

७ अह्वणेषु उपरुत्तरीनां सुग्रहण्याह्वान प्रधान-
 मैदात् भिद्यते । इति चैत्र, पूर्वकालीनतया यूपस्यायेन
 तन्त्रेवात् । वि ११।२।१०

८ यूपपदस्य, तदर्थस्य च अलौकिकत्वेऽपि,
 प्रतिद्वयसमभि प्राहरिण ष्युवर्त्तच सम्भवति । वि
 १।१।१०

९ यूपपरिव्युभयपार्श्वानागिह्वाना परिभाषणान्न
 पाशकवात्तमालीषु । भा १२।२।१०।२६

१० यूपपरिमाणतुलोनेन दैर्घ्यमुग्रहस्य । सर्वर्ष
 १।४।२६

११ यूपपरिव्यायेन अत्रयुगा नियमाण होता 'ह्रस्व
 सुधासा' इति मानकतुवदति । वि ३।८।११, ७ यूप
 परिमाण 'पार्वरीरि' इति मानकाप्युत् करोति । ३।
 ८।११, ७ यूपपरि यथ यूपधर्मो न पशुधम । ३।८।
 ११, ४।११९ ५।२।१०, ७ यूपपरि यथ सहाया यूपस्य
 वक्ष्यम् । यूपपरिमाणकथनान्न शोभा वृत्तीय कोष
 पाषाणामने अग्नीषोमीये षडौ । ३।८।११ ७ यूप
 परिव्यायेन कुण्डलापितमयने आध्वर्येन कथ्यमान होता
 तुषात् । होतः तु कश्चिद् होतुपुत्र इत्यात् । बहिराहो
 वा कश्चित् । मा ३।८।१०।२१ । कुण्डलापितामयने
 होतुपुत्राणां न्यायामपि पशुतात् कार्यात्तरयण
 दर्शेन । दिव्यण्याय

० चूपपरिचयागार्था रमान, रदानपरमांश्च भ्रून्ते, से हरांर्थाः नाभीपोमीधर्थाः एव । नोतिष्टोमे अमी-पोम्ये पथे । मा. ३।१।१०।३१.

० चूपपादः । संकर्ष. १।८.

० चूपप्रतिनिधौ (न्दीहने) पशुनिषेधने (बाते) परिणामेऽपि, प्रतिनिषायेन नियोजनम् । विन्दु. ६।१।१८।३७.

॥ चूपमन्त्रः यूपैवादिन्यां ' धुषा सुरासाः ' इति हौत्रमन्त्रः तन्त्रम् ।

' धुषा सुरासाः ' इति हौत्रे मन्त्र एकाऽश्वार प्रयोक्तव्यः, प्रतिप्रधानं धुषाश्चेत् । इति श्राप्ते, किमामान-नुपादिमन्त्राश्चदृशार्थेनाप्यथमाणाभिसेपरारक्तश्वेन । प्रति-प्रधाननिधि म्बलत्पु ' परिवीरसि ' इत्यश्वरामन्त्रवरः । तस्य वरणयेन दृष्टामेतात् । संकर्ष. १।४।१५.

० चूपमानस्य अमीपोमीधरनिधिनः दीधाद्यु प्रति-पत्तः न तु ह्योऽरात्चीनानामपि अमीपोमप्रयवादीनां नौनिनामम् । मा. ५।१।११।१७.

० चूपमाताह्नां अन्तर्वेदिर्वेदिष्वन्तर्गतैश्च विनेपः । मा. ३।१।११।१-१५.

॥ चूपरदानान्यायः प्रायः शान्तीवोऽथ नक्षयः । तथा च धुनि— ' यदेकस्मिन् यूपे द्वे रथेन परिचरति, नन्मदेके द्वे जाये विन्दते, यत्रैवा रथान् द्वयोर्यूपयोः परिक्रमयति, तन्मावैसा द्वौ पथी विन्दते ' इति (तैर्ष. ६।६।८।२) । साहस्री. ९९५.

० चूपरिरोहणे ' यस्य यूपे विरोहति स रथं पशु पाण्डे शानं लोमश विन्दत यमु यदुत्सुमायमेत ' इति वामे, विट्टो इव मानारथि । संकर्ष. १।१।१०.

॥ चूपनिरोहणप्रायश्चित्तं प्रवृत्तायपि ॥
' यस्य यूपे विरोहति ईश्वरः फगप्रतिरोहतायु पशु पाण्डे छाम लोमशं विन्दत यमु यदुत्सुमायमेत ' इति विहितं छिन्नयूपेऽदृश्येद्वगमिभित्तक चर्चं विवृतायेन प्रयत्ने । तथा हि नुत्यानिवृद्धथा दीर्घनिगता । प्रहृणो-दीक्षानले टित्तायानुच्छिन्नस्य यूपस्याप्येन कान्ये रिरो-हणमवाप्तात् । इति श्राप्ते, अनुच्छिन्नस्यैव यूपस्य विरो-हणमवाप्तात् प्रवृत्तायपरिचरत् । गरुडौत्रेयमनुक-

पानोऽपि चूपरथयोऽप्यनुकानिसेपस्य निमित्तोऽपि अयवेयात् । संकर्ष. १।१।१०.

॥ चूपवेदिन्यायः । यमो चूपनिगवने अर्धमन्त्र-वेदि अथे वद्विरेति इति उपनिषत्तदभिधेयस्य विधानम् ॥

नया चूपस्य वेदिः । ३।१।६।१३ ॥

माध्यम्य— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुगणोमीय. ' ये गीष्टोमे वग्मीपोमीयं पशुमात्मने ' इति । तत्र चूपं प्रहृत्य ध्रुवते ' वद्यो ये यूपो पदन्तोऽपि विगुपात्त-वेदेत्, यद्विरेदि अनवच्छः स्यात् अर्धमन्त्रोऽपि मिगो-नाथं वद्विरेदि भ्रनरुजो भाति न निरंरति ' इति । तत्र सदेहः, विमन्त्रोऽपि इति चूपद्रुभायेन वेदि-रुदिरवते, ज्ञ अर्धमन्त्रोऽपि, अथे वद्विरेदि इति वेदन्तप्रार्थयन्नुचते इति । यथ चूपद्रुभायेन, कथं वा वेदन्तमेति । यदि चूपार्थेय वेदन्तस्य च यज्जपो निश्चितः, एव वेदिष्वद्यो यूपः इतः यः, तथे यत्तद्रुभायेन । अथ यस्मिन् देशे शीघ्रनानस्यार्थं वेद्यन्तरे, अथे च वदि, स देश उपदिशते, ततो देशच्छाया । किं प्रमत् ? तथा चूपस्य वेदिः । यथा चूपद्रुगिणं प्रकानस्य, तथा चूपस्य वेदिः । तथा यूपो मन्त्राः, तथा मीयमानस्यार्थं वेद्यन्तरे भाति । एवं वेदिभूतित्यनुकान्तायते, इतरथा वेदिगणो लक्षवेदेणम् । धुनिच्छायायामथे क्षुतिगोय्य, न लक्षण । तस्मात् चूपद्रुभायेन वेदिनिर्दिशते ।

या— ' अर्धमन्त्रोऽपि मिगोयथे वद्विरेदि ' इति विमन्त्रोऽपि देशो नृवाङ्गमेन विधीयते, अथ वद्विरेदि-वेद्यमिभ्रम्विदेसाम्ब लक्षणीय । ननु च पुरस्तात् (चिन्तियां च संयोगात् इत्यस्मिन्नपरिचये ३।७।१७) सर्वाभेदप्रत्यक्षणा इदानीमनुचते विचारः । स्थिते एतस्मिन्नभेदेण वद्विरेदिमम् । यदि हि वाक्यस्योक्तात् चूपार्थता भवेत् कुतश्चा वैमर्ष्यनिवारणम् । स्थिते पुनर्देश्युत्तार्थेण वद्विरेदिपर्यये सुच्येते । किं प्रमत् ? तस्मै चामि स चूपस्य सत्यययोगाद्भिरनुमर्हति । तज्जा हीतरथा रथात् । न चान्तर्वेदिशस्य औलोऽप्ये न नवरेदि यथे लक्षणा प्रतिपद्ये ।

तरमान् इति शक्यामहे इति धामा पक्षात्
यूपविषयमेवोपसङ्ख्य वेदे यूपार्थत्व प्रतिपन्नम् ।
अथवा पूर्वोपाधिकरणेन स्थिते भाद्रश्रोतिस्रोतार्थत्वे किं
यूपार्थत्वमप्यस्ति नान्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव
विद्वद् यूपार्थवमिति न विचारणीयम् । न तेन सिद्ध
यूपरूप पदप्रवृत्त्यात् । श्रोतिस्रोतस्य हि तादृश्य वेदिर्न
परो । ननु च पशुरपि स्वाङ्गभूताङ्गयो वासति ।
दद्यात् यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिभवेत् । प्रधानद्वारेण
स्वतन्त्री तन्मरूपमाने एवावतिष्ठते । पातं च वेदि
पार्थे अतिदेशेन प्रच्युतो दाशार्थोर्गमासिर्नो वेदि मिया
इत्यप्यत्रापि सौमिकी भविष्यते । सा प्राकृतोभ्येव
वेदिभवेत् विमिश्रकृत्वा । न चेद् यूपमान प्राकृत यतो
वेदि लभेत । तस्मादप्यस्यैवैव लौकिक्यैव देशतुदया
अस्तवर्हिर्वा माने प्राप्ते अनेन कचनेनार्थत्वान्तर्दि
नित्यमथे । इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

देवमान धाऽऽश्रित्येणैकनाकच्यत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— देशमात्र वा वेदिशब्देन लक्ष्यते, न
वेदिवृत्तम् । कुत्र च अश्रित्येणैकनाकच्यत्वात् । अथ
मन्तोदि मिनोत्वर्थं बहिर्वेदि । इत्येतेनकात्रशक्त्या वा, सा
शास्त्रितेन यदि देशलक्षणा । अथ यूपप्रभावेन यथा
निर्देश, ततो न शास्त्रितेन वेदिवेदिदेशो भवति । येषां
यूपस्याङ्गम वेन उपदिश्यमानायाम् अर्थं बहिर्वेदीत्येत
दुच्चार्यमाणेन कर्मभिदुपपत्तिं वर्तते । अथ बहिर्वेदि
देवमपि यूपप्रभावेनेवदेशितो वाक्य भिन्नत । तस्मा
यूपप्रभावेन येषां निर्देशे बहिर्वेदिशब्दं त्वयथा
न शास्त्रित्व । यदि तु देशलक्षणा, ततो विहिते
देशे तदयमाणे अथपराकच्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति ।
अनुच्यमाने, येषाम् तरे कस्मिन् कस्मिन् प्रदेसे
यूप इति गम्यते । अथ पुनर्वेदिर्विशब्दे भूयमाणे
यथास्मिन् देशे मीयमानस्यार्थमन्तोदि अर्थं बहिर्वेदि,
ए देशो लक्षयितुमिदो भवति । स च बहिर्वेदिशब्देन
विना न दास्यते लक्षयितुमियवयव शास्त्रित्यो भवति ।
तस्माद्दत्तात्प्रयेति ।

या— उगाय्यपत्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दाभ्यां मन्तदेवो
लक्ष्यो भाद्रश्रित्यो विधीयते । १५ ॥ श्रुत्वाः

सयोगो देशकालोपलक्षणम् । सर्वेत्विष्ट, वृत्तार्थो
च वेदियुपाविद्यान्यत् ॥ अत्राङ्गिभावे हि क्यो वा
वेद्यङ्ग भवेद्वेदिर्वा यूपङ्गम्, न चैकमनुपपद्यते, मिर
काङ्क्षायाद्दृष्टकल्पनादात्मभेदपञ्चङ्गात् । न तावत् पद्य
व च यापुत्रस्य यूपस्य वेदिं प्रति अपेक्षाऽस्ति । शास्त्रि
कर्तृत्ववित्तुपकरणधारणवायुताया वेदे सहस्रभावात्
एवंपिनि यूपे अपेक्षा । न चा प्रत्येव दृष्टोक्तान्त
प्राक्त्वते । किं त्वापि बहिर्वेदीत्याशियम्, निष्प्रतुयादवा
संभवत् तस्येव । मन्तश्चे तु द्वाभ्यां विना देशविदेशो
पलक्षणासम्भवाद्यवयव शास्त्रित्वमेतत् । अथ तमस्याप
यूपस्यान्तर्दिशां माने प्रसूत 'अर्थमन्तोदि' इति मन्त
मन्ते, इतिवचन अर्थस्य पुनरावृत्तिमपत्तौ । अर्थ
बहिर्वेदि' इत्यापि विचार्यम् । ततश्चानेकशतत्वात्प्रथम
भेद, मिनोत्वात्प्रातनुपलक्ष्येवैव प्रथमो । यक्षि
रस्य च मित्यत्रदुपपत्तोऽनर्थक कल्पयित य । न्त
चार्थस्यान्तर्दिश्वय वे विहिते विध्यभागात्तत्र तर् बहिर्वेदि
भविष्यति । मन्तेवचम्, यदि मित्यमन्तोदि बहिर्वेद्यव
वा यूपमान प्रत्यक्ष स्यात् । समक्षात्तर्दिश्वयवे हि त्वि
अर्थमन्तवचनतामर्थत्वात् परितन्वादेशेत्स्य बहिर्वेद्यव
गम्यते । एतस्मात्तवा बहिर्वेव प्रवृत्ते अर्थत्वाविहितमिति
तदवयवमपान्तमन्तस्यैव । न त्वेतदुपपत्तयस्य ।
अतश्चेदमन्तधारणमर्थमन्तोद्यव न त्वर्थमेवान्तोदि ।
तथा सर्वा चार्थात्मनियतत्वात् अदाचित्प्रापि प्रसूतो
तीति न बहिर्वेद्यव मित्यतीति । ननु च यदि समस्त
मन्तोदि मिनोति, ततोऽधमन्तवेदीत्येव निष्प्रतुयादवा
कथं न श्येति, पदार्थं तत्तावत् निष्प्रतुयादवा मिनोति
एवागम्य विहित नेत्रत् प्रतिषिद्धम् । तस्माद्दुभ्याम्वा
विशिष्ट एवो देशोऽभिधीयते इत्येवमत्राक्यभेद ।

शा अर्थमन्तोदि मिनोति अर्थं बहिर्वेदि
इत्यनेन यथ मीयमानस्य यूपस्य अर्थमन्तोदि भवति
अर्थं च बहिर्वेदि, तत्र नितुयात् इति लौकिक एव देश
विशेषे विधीयते, न सर्वत्रो वेदिदेशे ।

सोम— प्रयोजन उदचनोदिशंसकृत्येदे अङ्गा-
मावात् तीमनुतात्वे उदचने ज्योतिष्टोमनिवृत्तिभूते अग्नि
यूपमन्तस्य यूपेनाश्रित्या प्राचीनतया मीयमानस्य

हृदङ्गतया शवयूप वेत्तुःनमारिर्कं न कर्तव्यं शिष्टान्ते । पूर्वपक्षे तु संस्कृताया वेदेः यूपमानाङ्गत्वात् शवयूप उद्गननादिर्कं कर्तव्यमिति । सूत्रार्थस्तु यथा दीश्वरविष्णु वचनात् प्रथानार्थं तथा वेदिषु वचनम् यूपार्था इति । एव च पूर्वसूत्रं प्रत्याख्यानत् संगतिर्षीष्या ।

नि— 'अन्तर्वेदि मिनोत्सर्षं यूपान्द्रुमं लक्षयेत् । वेदं यूपान्द्रुमयेन वेदिभावेऽप्य चोच्यते ॥, वहिर्वैश्वानरि-मित्येवद् शक्यमिति तद्विधौ ।' भीष्मानन्वयं यूपय तावान् देशोऽप्य लक्षयेत् ॥'

भाट्ट— दशपूर्वोक्तवचने ' होतु अन्तर्वेदेक. पादो भवति चाह्वयेदेक ' इति श्रुतम् । तथा होने अग्नीषोमी-पयूरमान प्रह्वय ' अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्सर्षं चाह्वयेदि ' इति । तत्र अन्तर्वेदिष्व. एव तत्रहृदयेन विधीयते, अत अन्तर्वेदिष्वेदिशब्दल्लिखितदेशविशेषो या इति चिन्तायाम्, लक्षणाया प्रमाणाभावात् अन्तर्वेदिदेव एव एकपादोद्देशेन यूपोद्देशेन च विधीयते, तद्विधौ पादाणां-तरयोर्होनेदिदेवः प्रात एवाङ्गते । इति प्राप्ते, अङ्गोदाहरणे तावद्विधासावनायां चार्धमिषया वेदे. एक पादोद्देशेन विधौ एवकवयोर्होद्विषयविशेषमयादिःसाऽऽ-पत्तेः । अह्वयेदेक. ' इत्यस्यानुवादायोगात् विधाने वाक्य-मेषावचेत्याया वेदाविशेष एव लक्षणा होमस्यानोद्देशेन विधीयते । न च देशविशेषलक्षणापेक्षया लयनादन्त-र्वेदिदेशविशिष्टाह्वयेदिदेवमेव लक्षणा विधीयामिति याच्यम्, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविष्टम् । दितीशोदाहरणेऽपि होमिषया वेदेदेवैश्वानराङ्गप्रधानार्थत्वात् सापिचत्वात् (३।७१) यूपार्थेऽपि वेदे. प्रातःवा-दशोद्देशेन होदिधाने परिसम्प्रापितः । न च अग्नीषोमी-कादिरूपाङ्गत्वेऽपि वेदेकाङ्गत्वात् यूपमानाङ्गत्वे प्रमाणा-भावात्, प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गता प्रयोगविधानात् । अन्यथा तदङ्गप्रवाजपशुपुत्रोद्योद्यादिहवितारत्वात् वेदा-देवतावचे । न च वाक्येन वेदेऽङ्गार्थोक्तत्वेन विधानात् प्रकृत्यङ्गप्रवाजोर्धत्तस्य ऋधोपपत्तेः परिसृष्ट्याऽनापत्ति, षट्त्रिंशद्व्यङ्ग्यमार्थमात्रार्थेऽपि ' इति षड्यामरे ' इत्यर्थानामार्थान्ते अनुपपन्नत्वान्तेन उर्वाधत्तसंघा-तुपपत्ते । न चैवमपि फलत परिर्णयत्वात् त्रैशोष्या-

नावतिः, प्रातःप्रमङ्गप्रतिपन्धान्भावेन शान्दपरिर्णयत्वा-पत्त्या त्रैशोष्यावरणत्वात् । अतो वर देशविशेषलक्षणैव एवा । न च अर्धोद्देशेन वहिर्वेदिनामविधानात्, अर्धान्तरे न अन्तर्वेदेन प्रातःत्वेन अनुवाचोत्तरकर्तरे लक्षणाऽपीति याच्यम् । अनुवादादर्थमिधेन लक्षणाङ्गीकारात्, तथापि अन्तर्वेदिषु एव लक्षणाङ्गीकारं नर्दिदेवसि विषेफलेन कानमभेदावचे. ' अर्धमन्तर्वेदि अर्धं वहि-र्वेदि ' इति पूर्वैश्वितवेमविशिष्टमानस्यैव यूपोद्देशेन विधानम् । सप्तप्रयोजनं तु यूपैवादिन्याय वेदेरविशुद्धिः । यस्तुतस्तु वेदाविनेपङ्कशाधामसि यामान्यतः चाङ्गे विहिताया वेदेरविशेषेन अर्धप्राप्त्युपपत्तेः यूपैवादि-न्यायसि तदर्थं वेदिविशुद्धिसावितर्कः । अत एव ' शवयूप वेदिमुदनि ' इति मत्स्यसूत्रात्पञ्चमसि संकल्पते । अतोऽप्यप्योक्तं यूपम् । देवविशेषलक्षणैव वा माग्नीर्णया इति व्येयम् ।

मण्डन-- ' वेदिभूयुगो नहि ।'

शंकर-- ' वेदेऽप्यङ्गता न च ।'

० यूपशब्दः. एतादृशिनोऽप्ये उपपद्ये सत्प्रायाह्वे-
शयो न भाति । भा. ७।३।१३।३-३५. ० यूपशब्दः
कर्मापिष्टाङ्गवचनः । या. १।२।१२२ पृ १३६.
० यूपशब्दः. जौषणादिनिगमितिक. । त यम श्रूयते
तत्र जौषणाऽ. षिष्य प्राप्यन्ते । भा. ७।३।१३।२८.
० यूपशब्दस्य पश्चात् क्षुत्त्वेन वाक्येयशब्दः प्रति गुण-
त्वमुपपत्ते । सु पृ. १०४९. ० यूपशब्दस्य शास्त्रीय-
च्छेदनादिषिष्यः प्रवृत्तिनिमित्तम् । वि. ७।३।१२.
० यूपशब्दे तु (जौषणादि) क्रियावाङ्मोक्षर प्रयोगेऽपि
तत्प्रयात्तद्विशिष्टाङ्गयधिकत्वात् न ह्यदृशानिवाचिनं इति
सुक्त एव तत्र संस्काराविशेषः । वस्तुतस्तु यूपार्थं
मन्त्रेणान्विधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादियत्तरत्वम् ।
भाट्ट ७।३।९.

० यूपसंस्कारः अथ ' अग्निं ऐन्द्राद्विना रक्षता
परिशीय मानवति ' इति वाक्योक्तं, इति पूर्वपक्षः । अग्नि-
श्राधिरवचनेन परिष्कारकत्वेन चाखनेन रक्षता, संसृष्ट्यात्
इति वाक्यार्थः. येन रक्षनात्सत्यायोऽप्यम् । संकर्म,
१।४।१३, १७ ० यूपसंस्कारः । तत्र पञ्चमुपपद्ये

ज्योतिषे । भा. ११।३।८।५-७, * यूपसंस्कारः
शोधन अञ्जन उच्छ्रयणं परिव्याज च । ११।३।८।५,
* यूपसंस्काराणां यूपनाम्ना यूपैकादशिनिताने उपदाये
नातिदेशः । ७।३।१।३।३-३४.

३ यूपसंस्कारकर्म गलेऽव्याजः न कर्तव्यम् । भा.
१०।१।६।१२.

* यूपस्तुःसर्व्यः आदित्यशब्दः 'आदित्यो यूपः'
इति । वि. १।४।१५, * यूपस्तुःसर्व्यः यजमानशब्दः
'यजमानो यूपः' इति । १।४।१५.

४ यूपस्थापने अग्नीषोमीयपथौ 'वर्षमन्तर्दि,
अर्धं वधिषेदि' इति लौकिकेऽथ एव विधीयते न तु
संस्कृतप्रेदिभागो विधीयते । वि. ३।७।६.

* यूपस्यर्धे लौकिके अग्नीषोमीये पथौ यागसमा-
प्त्युत्तर प्रार्थनाश्चम् । ९।३।३।९. मीमंसे. पृ. ११८
'अग्नीषोमीये पथौ वागसमाप्त्युत्तर०' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

* 'यूपहन्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृति प्रमाणम्,
इति ज्ञाने, अपमर्णां स्मृतिः, (हेतुदर्शनात्) अशम्य-
न्मृतम् । शोभादाचरित इत्त. केचिन्, सत एषा स्मृतिः ।
भा. १।३।२।४ । 'यूपहन्तिनान्देन यूपपरिवाणगाटकं
(उच्छ्रये)' । वा. पृ. १८६

* यूपीयपृष्ठशर्मा 'समे जावमश्वान बहुवर्णं
दागमयन्निशुभकाममभिरु' इत्याशस्तम् । वि १०।२।
३२.

* येयजामहं विरिचरन्मानं अन्नम्, पशुंशानार्थो
विधीयते । गानुपाशेषु इति । अथवा येयजामह
गमत्वेन प्रायश्चाज एव अनुपाशजस्येन विदोष्यते,
अनुपाशजस्यै येयजामहं वक्षेति इति । तुप्. १०।८।१।३।४.

* येयजामहस्य सन्तुजागेषु इति पशुंशान् । येयजामह-
स्याय । १०।८।१।१-४ मीमंसे. पृ. २४७४ 'पशु-
शाकस्याय' इत्यत्र पठ्यम् ।

* 'योक्रेण पत्नीं यनयति' दशरूपमाशयोः ।
तत् ज्योतिषेऽपि षोडशिका प्रपञ्चिकम् । भा. १२।१।
१३।२६.

* योगः अभिचरने । 'अग्निं युनक्ति दत्तना
पूतेनेति जुहोति । अग्निमेवेत्पुनक्ति' इति मन्त्रेण होमो
योगः । त च सर्वान्ते वार्तिककारमन्त्रेण, प्रथमान्तो
भाग्यमतेन । वि. ११।३।९. * योगः क्लृप्तया मन्त्रा
माध्यमे । यथा रथकार इति । ब्राह्म. पृ. १।५.
* योगः रुदिः । क्लृप्ताऽध्वव्ययपयमिश्राने मसुराव-
धानिष्कल्पनाऽयोगः । सु. पृ. १२००. * योगेन
अन्यथा रुदिः ज्ञायते । यथा प्रोक्षणशब्दे । ब्राह्म.
पृ. १।४५

५ योगादुरुदितैर्धौयसीति न्यायः । वेदा-
दित्यप्य यौगिकारम्भकृतिप्रत्यययोगरु-धार्थवाचनादित्यर्थः ।
रुदिरनु मङ्गलप्रत्ययार्थमनपेश्य मान्द्रुदोपपन्न कश्चात्विक्का
इति । माहली ६५६.

* योगजधर्मवत्त्वमिति तुल्यीयामाहुः न्यायविदः ।
तत् योगिन् मान्मानेन अनुदरम् । न च इतिहास
पुराणादि मानम्, तस्य अन्वयात्पर्यवत्यात् । मणि.
पृ. २९

* योगजन्त्याग्निमागद्युगैश्वर्यकल्पानि वर्णयामि । न
तन्वार्थवादव्यात् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८.

* योगरुदः निर्गन्पदाब्दा, पट्टकजदिगन्धवत् ।
अभिचरने 'निर्गन्धेनेष्टवः पचन्ति' इति । वि. १।४।१०.

* योगरुदानां पट्टकजदिगन्धानां विषयः पत्तारिः
अर्थः । वा. १।४।८।१३ पृ. २३३ टिप्पणम् ।

* योगरुदत्वं (पदस्य) मनुदापगन्धया अवस्त्-
गन्धश्च च एवार्थप्रत्यावकत्त पट्टक इत्यादी । मणि
पृ. ३८

* योगविमोचौ (होमविमोचौ) अभिचरने प्रया-
नादौ प्रधानापर्ययं च, न तु सर्वान्ते सर्वान्ते चेति । भा.
११।३।१।१८ । (योगविमोचौ प्रधानार्थौ इति प्रया-
नायै विमोच इति भाष्यमतम् । अद्भ्यप्रधानार्थौ योग-
विमोचौ इति वदन्ति विमोचः इति वार्तिककारमतम् ।)

* योगविमोचौ द्वादशस्यै अहर्गणे प्रसहं दस्येति 'त
वा गृह्यसूत्रेणिक अहर्दशविंशत्यति' इति । भा. १।१।
९।२०. * योगविमोचौ तौमिकौ अद्भ्यप्रधानार्थौ ।
रत्न. १।१।३।१।८.

• योगसिद्धिः नाम कर्माः । पदार्थो योग-
सिद्धिः । भा. ४।३।११२।२८. • 'योगसिद्धिर्वा-
ऽर्थस्योत्पत्त्यर्थो- (त्यर्थो) गित्वात्' (४।३।११२।२८) ।
अथ ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इत्यविशेषश्रुतेः, एकस्मिन्
प्रयोगे सर्वेभ्योऽपि पूर्वपक्षयिवा, अथैक फलप्रदानस्य
उत्पत्त्या प्रयोगे शेषादानप्रदानयोश्चाभावात् (अनेन
उत्पत्त्ययोगात् इति पाठः सूत्रे सिध्यति) अनुपादेयस्य
चापिनिश्चितसहित्यत्वात्, सर्वेभ्योऽपि च प्रज्ञाप्रदि-
त्वात्, प्रज्ञाना च इतिहास्याना पशुप्रमादीना
अन्योन्यविरुद्धाभ्यावगतैः, एकमेव फलं एकस्मिन्
प्रयोगे भवति इति योगेन पूर्वपक्षे फलसिद्धिः इति
सिद्धान्तयिष्यते । सु. घृ. ८७३. • ' योगसिद्धिर्वा-
ऽर्थस्योत्पत्त्ययोगात् ' (४।३।११२।२८) इत्यपि तथा
विकल्पेन एतानि (हीयादीनि) अथ फलानि भव-
न्तीति । वा. २।२।११२।२८ पृ. ५३३.

• योगसिद्धयधिकरणम् । दर्शपूर्णमासादीना
सर्वेभ्योऽपि प्रसिद्धं पृथगनुत्पन्नम् ॥

एतत् सर्वेऽविशेषान् । ४।३।११२।२७ ॥

भाष्यम्— एवंशरीरयोः शेषेणदहणेण एतदुक्तम्,
प्रधाने सर्वेषामाना निश्चितं । इतिवार्तां संदिश्यते ।
किं सङ्ग्रहयोगे सर्वे वामाः, अतः सर्वेभ्योऽपि । किं
प्रसन्नम् ? सङ्ग्रहयोगे सर्वे वामा इति । कथम् ? सर्वेषां
वामाना दर्शपूर्णमासौ निमित्तम्, ज्योतिःशेषेति ।
निमित्तं चेत् सर्वेषां वामानाम्, बोधनं यत्नं वामो न
मन्वासीति । नमन्त्वा योगपदेन सर्वे वामा इति ।

योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति सर्वे सुगन्तव्याना इति ।
पदार्थो योगसिद्धिः । पदार्थेण भवेदुः वामा इति ।
सुतः । अर्थस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् । अर्थां द्वौ वामा
नाम, न सर्वे एव सुगन्तव्यकृते । अथभग्नो सुग-
न्तव्ये. सर्वेषाम्, निरोधत् । अथवा, उत्पत्त्यसं-
योगित्वेति । न वामानाभेददुत्पत्त्यस्यत्वात् । उत्पत्त्याना
उत्पत्त्येन वचनम् । ये सर्वे वामास्तेभ्यो दर्शपूर्णमासौ
ज्योतिःशेषेति । न सर्वे वामाः कर्मणः श्रूयन्ते, ये

सर्वे वामास्तेभ्यो हि कर्म निधीयते । उत्साह वामाना
साहित्य गच्छते इति ।

दुष्प— वामानुद्दिश्यमानत्वात् इत्येतरयोगनि-
वृत्ता । तदुद्देशेन ज्योतिःशेषो विधीयमानः एतमेव कर्म-
मेव निमित्तं प्रयोगे साध्यति । न तु योगपदेन सर्वेषां,
अनुपादेयस्यत्वेनाम् । न चाद्यवामानविशेषत्वम्, वामनया
विशेषात्त्वमात् । यद्यपि वामाना अनेनविषया उत्पत्त्या
ननुऽप्येकमेवोद्दिश्य कर्मात्प्रत्ययम्, कर्मफलता साम-
र्थ्यात् । जयवा कालोत्पत्तौ निमित्तं ज्योतिःशेषो विधी-
यते । वामाना भेदेनैतद्यजन्ते । अतो निमित्तमेता-
द्वैमित्तिकत्वात्प्रावृत्तिः ।

शा— किमेकस्मिन्नेन प्रयोगे सर्वे वामा भवन्ति,
इतः प्रयोगेभेदेन इति उच्यते ' सर्वे सुगन्तव्येव
सुनिमित्तत्वाविशेषेणः । वाहद् निमित्तमेकस्य
तादृश्यापरस्य हि ॥ ' वामानाकारात् विशेषः, यदेव
यदा वामाने तदेव तदा भवति, नान्यत्, इति चेत्, न,
अन्यत्वात् । नहि वामाना कर्मणः फलस्य वा अङ्गम्,
येन तदभावे फलदुत्पत्तिः स्यात् ; नतु उपादेयस्य वृत्तः
निरोधवृत्ता वामाना कर्माङ्गमेव, न वामिन उपादानम् ।
तादृश्यं हि वामिन कर्म उपादिश्यते इति पक्षे वक्ष्यते ।
अत एव सिद्धसाविकल्पः ।

[प्राभाकरास्तु, यद्यपि कर्मणि उपादेयस्य कर्तुं,
वामाना न विशेषणम्, तथापि निरोधस्य विशेषण
वामाना । निरोधस्य निरोधव्यस्यत्वात्, निरोधो निरोध
प्रति गुणभूतः । तद्वत् निरोधविशेषात् वामानाऽपि
निरोधव्यम्, इति वामानाविदे तत्रानिरोधव्यत्वा-
त्त्वात् निरोधस्य उत्पत्त्यस्यत्वात् न स्यात् ।
नहि निरोधस्य स्वयं फलपदेना स्वयंनिरोध-
फलत्वम्, किन्तु तदापनतं यिना तदापननिरोध-
फलत्वस्य स्वयंनिरोधफलत्वम् । तद्वत् वामाना-
विदे तद्वत्निरोधविशेषः सर्वे (फल-) योगस्य
इत्याहुः । तदुत्पत्त्यम् । स्वयंभावस्य निरोधं प्रति गुणत्वे
तद्विरोधविशेषविशेषत्वात् । अतः वामानाः तद्वि-
शेषव्यत्वात्पत्त्यस्य फलत्वस्योत्पत्त्यस्य दुर्बलं इत्याह] यद्यपि
कर्मणि अनुपादेयस्यापि कर्मिणः अर्थात् प्रति गुणभूत-

त्यात् कामनाऽपि निषेधविद्धौ अहम् इतीच्छति,
तथापि (शामाङ्गल्य) निवृत्तिरक्षा दुर्बलैः । अत्र
कागमस्यो विरोध, यत्र फलकामो न क्षुब्धते, फलान्ते
चतुर्थान्ते निदिश्य तादृशैः कर्म विधीयते । कामोप
सम्पत्तु फलसम्पत्तये, न स्वयत्तम् । अपिच, ये
युगात् काम्यन्ते, तेषामनिर्गम्येन युगवदुत्पत्ति स्यात् ।
तस्मात् युगवत् स्यु । एव श्राद्धे, द्रुम । 'कामो-
द्देशेन कर्मैः साधनत्वेन चोद्यते । तेषां चोद्देश्य-
मानानां साहित्यं न विप्रक्षितम् ॥ एकैः स्वीय
कामस्य निरपेक्षस्य साधनम् । कर्मैः चोद्यते
नत् सापेक्षत्वे विदुष्यते ॥' यद्यपि हि कारण
यद्गमकार्यस्य निरपेक्षस्य निष्पादयन्, तत् एकमेव
युगवत् जनयति, यथा मृत्पिण्डो युगवत् एकमेव
पट्टमुत्पादयति, नानेकम् । कामासाध्याय विरोधः ।
विधिहि चैतन्यप्रवर्तनात्समं समीहितस्मैः फलत्वं
सुखप्रयति, न पश्चादित्यन्वयः । येषामि युगवत्
कामना, तेषामि कर्मणो युगादवसर्गवत् षडुद्दिश्य
यदा प्रयुज्यते, तदैव तदा भवति, नायम् । यथा
हि, एकपान्ति कर्मणि यथाविध्यं फलस्य न्यास्य
पयोः। साधनत्वेन चोदितानि, युगात् एकमेव
तथाविधं फलं जनयति, नानेकम्, इतरथा सङ्घेन
यावद्विषयं सिद्धं त्वि न काम्योक्तं कर्म पुन प्रयुज्येत,
इत्यने च पुन प्रयोग, तथा इहापि एकमेव युगवत्
फलम् । न च साहित्येनेन जन कामना फलत्वं नैकैः स्य
इति वाच्यम् । साहित्यस्य अत्रिपरिवर्तनम् उच्यते ।
अथ पराधिप काम ।

मोम— अहङ्कारिणी सागतिः । इह हि सुखोऽपि
(नैःस्यो ष्योतिरोम इत्यादि -) सर्वत्रान्द नोद्देश्यस्य
पदं, सापेक्षत्वात्, किन्तु निरपेक्षत्वात् कामस्य एव ।
तथाच प्रहृतयत् सर्वत्रस्य उद्देश्यप्रतीतिपर्यन्तान्येसा-
भावात् उद्देश्यविरोधात्समेव, इति अद्वैतस्य न्दधि-
वसिष्ठत्वात् न साहित्येन फलत्वमिति ।

वि— 'जोनिश्रीमस्य सर्वाणि मर्षं सृष्टुमुच्छिने ।
दण्डं वृथान्तोकात्, सङ्घं ताप्यनितोप ॥ एते क-

स्वानपेक्षस्य फलस्यैः हि साधनम् । चोदितं तेन कामात्
परोक्षेण भवत्यमी ॥' तस्मात् प्रतिकूलं वृथम् प्रयोग ।

भाट्ट— एतस्मिन् प्रयोगे किं गर्भमि फलस्य-
यत्ते, उक्तमिति चिन्ताया सर्वत्रस्यैवोद्देश्यत्वात्सङ्घेदक-
त्वेन सर्वात्सङ्घेदकत्वात् कारणेन च तद्वच्छिन्नोपधि-
निदमात् सर्वान्पुन्यन्ते । अस्य वा तच्छब्दाद्यपि पुन
साधनैरोद्देश्यत्वात्, तत्रैव च उद्देश्योपलब्धिरिति, त-
थाप्येकारिणोपि प्रयोगे कारणत्वात् सङ्घत्वात्तौ
साधकभावः । न ह्येक कारणं कार्यद्वयं नोत्पादयति,
एकमादृशे यद्यपि रूपरश्मिभ्यान्तैकोपचिदर्थानात् ।
एतन्नात्सङ्घेऽप्यपि चोत्पत्तौ तद्वच्छिन्नात्सङ्घ-
नुरसिद्धार्थानात् पुनान्तरं नोत्पादयाम्, कार्योऽव-
च्छेदस्य तत्रापि उच्यते तु फलस्यैव युगवत् प्रयोग वा
उपलभ्यो न किञ्चिदाप्यम् । न च सर्वेषां युगवत् सर्वस्य
कामनाभावादुत्पत्तिः, कामनाया कर्माङ्गत्वे पठं प्रति
जनस्यै वा प्रमाणाभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ वापरा-
भावात् । प्रवृत्तिं प्रति पर फलेच्छाया कारणत्वात्स-
तमस्येच्छाभावेन प्रवृत्तौ जायता कारणत्वेन
सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिदाप्यम् । अत्र एव विषय
यत्तदसमीहितानात्तमपि अयतरकले एव सङ्घ-
हितत्वोपपत्तेरुपपत्तम् । न च उद्देश्योत्पत्तौ तेषां
भोक्तृत्वेन भोक्तानुपपत्ति इति तत्रप्रमारोक्तं सुखम्,
गानेन तदपूर्णा नाद्यात् । यदा तु स्वर्गसाक्यवैकल्यां
पत्ते तस्यैव सुखाफलम्, अन्यथा तु 'एतैः स-
कामाः' इत्यर्थत्वात् अन्ये प्रतर एतेऽप्ये, अय-
त्तु नैकैः स्यै एव, किन्तु सर्वेषोऽप्यैवार्थानुपपत्ति
फलमिति तत्रसायेकमाश्रियते, तदा तेषां कामनाभावे
स्यायुगवत्सङ्घोत्पत्तौ न किञ्चिदाप्यम् । यस्तुतु
स्वर्गसाक्यस्याभ्युदयनिगमत्वेनापि उपपत्तेरस्यैवस्य च
साध्यमनुचापक्यवत् सुखरसमुचापक्यवत्साधुपुत्रतेरि-
तमनुपपत्तिमिति पूर्वोक्तस्यैव सर्वोपपत्ति । अत्र वा
अज्ञापमानस्यानुपपत्तिः, तथापि यत्र द्विजाणामेव फलानां
कामना, तत्र साधनानुत्पत्तिः येन द्विजायाः । न चास्मिन्
सिद्धान्त इति तत्रप्रमारोक्तं सुखम्, साध्यापि फलस्यैव
पत्तिद्वानात् । अत्र एव अत्रप्रभुपरिभाषात्तत्र पुनरावि-
-

मुद्देशत्वाऽऽच्छेदकम्, सर्वशब्दस्य विरोधनाशान्तर-
 तात्तु संशयमपि, अपि तु पूर्वपक्षे समनस्योपादानात्
 तस्यैव सर्वनाम्ना सर्वशब्देन परमार्थानां समनसिपथ-
 त्वात्सोद्देश्यत्वाऽऽच्छेदकम्, सर्वताऽऽच्छेदकं नैवाभीयते,
 तथापि यत्र समूहान्भवादिमहा अनेनविधिनिर्णयनामना,
 तत्र तावतामुत्पत्तिनिर्णय, इति प्राप्ते, एतच्चुक्त्या
 प्रवृत्तिप्रयोजकमनाविपश्चरमेव उद्देश्यत्वाऽऽच्छेदकम् ।
 अनुष्ठानोच्च-भाविनामनसिपथव्यभिच्छ्रोतस्तिनाग्याय
 प्रवृत्तिप्रयोजकस्या कल्पना एव कामनाया उद्देश्यत्वाऽऽ-
 च्छेदकत्वोत्पत्तिर्भावे प्रवृत्तिप्रयोजक इति कामनाविरोधत्वम् ।
 तत्रानुष्ठानोपक्रमे वा कामना तद्विपश्चरान्छिन्नस्यैव
 स्यैवोत्पत्तिर्नास्त्य । न च समूहान्भवात्ते निरप-
 राधा वाद्यवृत्तिनाशनेनोत्पत्तिव्यभिच्छ, समूहान्भवात्ताने
 इव समूहान्भवेच्छासामपि प्रत्येकमेव विपश्चरस्या
 व्यपक्षत्वात्, इत्यत्र तादृशकारणात् समूहान्भवात्सक्यो-
 र्वा स्मृतिपथनोत्पत्तिसाधने । अत एव सर्वताऽऽच्छे-
 दकान्छिन्नस्यैकस्यैव उत्पत्तिरितिमात् एकमृतादिप्रो-
 पत्तासमुत्पत्तिवत् फलान्तरत्वात्प्रवृत्ति उद्येकप्रयोगे
 एवमेव फलम् । निमित्तवृत्ते न तत्रैत प्रवृत्तिप्रो-
 पत्तत्वात् । पापपदकामनायास्तु तत्राभावेन पाप-
 धककामनायास्तु तत्राभावेन पापधकप्रवृत्तिप्रवृत्त-
 ऽऽच्छेदकान्छिन्नत्वाभावात् सुगमजिज्ञासाप्रयोगे पाप-
 धयेन मह स्वर्गादिफलोत्पत्तिरिति । अत एव
 तत्र स्वात्मन्येन निमित्तियत्तत्वेधर्मीत्यात्मन्येन तत्र
 द्विधिविद्येन यथाप्रवृत्तत्वं तत्र कारणत्वेन स्वर्गादुत्पत्तौ
 प्रवृत्तत्वात् 'त्यक्त्या कर्मफलमज्ञ' इत्यादिस्मृत्या
 चत्वात्तद्वैपस्व्यादि तत्रादुत्पत्तव विधानात् इतरफलाभावं
 निमित्तविधिनिर्वाहोरे वा 'अकाम सर्वकामो वा'
 इत्यादिना चत्वात्विधानात् प्रवृत्तमिति । सर्वकाम-
 धकत्वेन पश्चात्तत्र (काम) स्वर्गादामनात्वेन स्वर्ग,
 इति तु इत्येव । इदमपि स्वर्गादामनाय प्रयोजकमित्यपि
 नो भव । प्रयोगेन तत्रात्मनोत्पत्तिः ।

मण्डन— ' सर्वं कामा वृत्त्ये न सु ।'
 शङ्कर— ' प्रयोगेनैव न जगन्म ।' (वृत्तं तत्र
 फलम् ।)

७ योगसिद्धयधिकरणे (१११२१२७-२८)
 पदवादिपक्षे हेतुत्वमित्यनेन अनिश्चय इति प्रतिपादि-
 तम् । नाह वृ ८६

७ ' अर्थराशोपाचरत्तमो निर्वैपत् ' इत्येव लप्येन
 वृत्ताधीना वाच्यवृत्तिकल्पनकल्पनेन प्रत्येकमुद्देश्यना
 भावात् नाम योगसिद्धयधिकरणन्यायोऽपि ।
 (वैखानर भाष्यकपाल निर्णयत् पुने जाते ७) । कौ ११४
 १२१२२ ७ योगसिद्धयधिकरणन्यायेन पयविशेष
 फलमिति न युगत् । ब्राह्मनयम वृ ३७ (वारपुरे)
 ७ एकस्मिन्नेव प्रयोगे प्रतिप्रधानवृत्तिप्रयत्नेन प्रत्येक
 फलवत्त्वभावात्, न योगसिद्धयधिकरणन्यायेनापि
 अत्र (एते) फलवत्त्वम गृहणीयम् । सोम ६१२११
 ७ कर्मवैपत्त्ये मेदहेतोरप्येऽपि योगसिद्धयधिकरण-
 कायेन फलमेवमेव मेदकत्वम् । सु वृ ११२, ७ चात्पर्य
 फलस्य योगसिद्धयधिकरण कायेन आनर्गलनिवमा-
 भाव । वृ ८६८ ७ ननु यथापि ' पदाहरनीये तुहोति'
 इत्यादी आहर्तनीयादिपदवाच्यपिरोधो न निर्धारित,
 तथापि तादन्तम्येन विनिर्णये भवत्येव तदित्येवविशेषात्ता
 'नक्त' माहैपत्यमादवाति ह्यकादिवाच्ये प्रत्येकमेव आधा-
 ननायादणविशिष्टाश्रितानित्ये अहवनीयादिपदानामत्र
 गते उच्यन्तिराकथय- (' अश्रितान्यादवाति' इ) अत्रि-
 गन्धस्यापि प्रत्येकमेव तन्मत्र वाच्यतायात् आधानस्यापि
 योगसिद्धयधिकरण कायेन प्रत्येकमेवोत्पत्तवत्त्वोपपत्ति ।
 कौ ११४७११७ ७ प्रयोगे तु विकल्प योगसिद्धय-
 विकरणप्रयत्ने विद्ध । सु वृ ५५३ ७ फलनवाच्यमपि
 मौमर योगसिद्धयधिकरण कायेन सत्तुत्कारित एकमित्
 प्रयोगे एवमेव फल साधयति वेद्यत् । रौ २१०
 ११२८

७ ' सर्वेभ्यो दर्शयूषामासौ ' इत्यादी पुनरप्यनुष्ठानान्
 कोद्देश्यतायाच्छेदकत्वेन तदभावात् । नहि सर्वेभ्यो
 एव उद्देश्यतायाच्छेदकं तद्वत्त्वमेवसुवृत्तवृत्तय तदादि-
 बत् सर्वशब्दस्य पुनरप्यनुष्ठानितैव कतिप्रवृत्त तत्पदा
 र्थेन उद्देश्यतावगते । अथवा सर्वेभ्यो रूपेण एव
 फलत्वं योगसिद्धयधिकरणवाक्योपाचरते । कौ
 ११४७११३

न च तत्र पदार्थसारात्मिकम्, न शब्दबोधः इति, वाच्यम् । ' चरमानय ' इत्यादावपि तथा यत्तु चरन- तथा शब्दबोधमशोच्येति शक्तिः । हिन्दु वाचनिधयस्य शब्दभित्तमेव प्रतिबन्धम् । न चैवं प्रयुक्ततापत्तिः । प्राक्तनशब्देन प्रामाण्यवद्वाच्य एव (अग्रमाध्य- निश्चयस्य वा-वे.) वाच्यमानत्राने जनान्, अग्रमाध्य- मत्वाद्यन्तज्ञानस्य प्रवृत्ति प्रति हेतुतया उद्भावेन प्रवृत्त्याभावाद्यमवात् । तदुक्तं खण्डने ' अस्तन्ता- मल्लिपि शब्धे शान शब्द करोति दि ' इति । इत्याहुः ।

बस्तुवस्तु एवं सति अयोग्यताबोधोऽप्यपत्तिः । ' च्छ्रे सुग ' इत्यादिवाक्येन पम्पराणा शोषानुत्पदान्, वाहलंजरिणाशमेन बोधोदयास्य (मीमांसकाना नैत्र वा भरति ? - के.) वास्तवविशेष एव उक्तवक्री वाच्यम् । एवं च उच्येत्तस्मात्परिधि-वाच्यनिश्चयान्तरम्, शब्दबोधे हेतुत्वं युक्तं इति अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं युक्तमुत्पत्त्यामाः । मणिः, पृ. ६६-६८. * योग्यता न सर्वत्रैव शिष्यरूप दौषायनेन, गुणान्त- रोगवन्नेन वा भरति । तत्र परस्परताः गुणान्तगुण- जनयन्ति । तदर्थं शोषनिर्माणं करोति । वा. ३।८। ३।९ पृ. १११५. * योग्यता स्वार्थप्रतिपादने वाक्यस्य सहकारिणी । वि. १।१।७. * योग्यताया शब्द- बोधपरत्वव्यतिरिक्तः । भाट्ट ३११६.

* योग्यताज्ञानं न शब्दबोधोद्देशः, अपि तु अयोग्य- तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामात्रम् । भाट्ट ३।१।६ पृ. १५०.

* योग्यत्वं वास्तवत्वपरत्वं एकत्रावकाशं च महा- पम्परात् इत्येवापि विभिन्नोक्तानि । वा. ३।१। १५।३५

* योग्यप्रयुक्तं साधनं कार्यसाधकमिति न्यायः । तथा - नाह कर्म परीमीलमिदानवमूढता- तृणस्तारस्यग्राह्यं, तत्पेक्षया धर्मै-वरमात्राणाहं तरिप्या- मीतीश्वरपर्यगुद्भवा विरिभिमामिना सुमुहुषा किपमागम्यात् धर्मं प्यायः इति भावः । अत्र एवोक्तं भागवता ' निवृत्तं कुर्वन् कर्म त्वं कर्म ज्यायो हर्मणः ' इति । भाहस्ती ५२८.

* ' योजनं तत्त्वतुल्यम् ' श्लोकानुग्रहम् । (' ह्यतो विनस्तिक्षितः दण्डो ह्यन्यतुल्यम् । तत्सह- तादयं शोभो योजनं तत्त्वतुल्यम् ॥ ') । सु. पृ. १९८

* योजनप्रायायां कार्येषां महद्व्यन्तन्यायः । तथा कार्येषां ह्यन्या नशां बोधनेन योजनचक्षुनेन प्रायाया महत्त्व कैवर्तकस्य व्यन्तेन न युज्यते, तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः इति केचिन् । अन्ये तु- मध्ये बहुबुद्धुत्वात्प्रवृत्तद्वयो- लभित्वाशेषा तत्रै क्वपन् तथा योजनप्रायाया तस्याम- नुक्त तथेयाङ्कुरिति । भाहस्ती. ५९.

* योनेः स्थायाः उत्तपयाश्च प्रथमेन संपादित- नुभोयेव बृहद्व्यन्तवैर्मानं ज्योतिषोमे । भा. ९।२।१। २५-२८.

* योनिप्रत्ययः । योनिः सामान्यप्रभृता प्रथमा ऋहृ, उत्पत्तिवद्बो धन् । अत्रमेव ' बन्ध्याप्रत्यय. ' इत्युच्यते ' छन्दोप्रत्ययः ' इति च । वि. ९।२।१ वयंके २.

* योनिगतानां लोमाना उत्तरबोकेऽवोभिदेवः । ९।२।१०।३३-३७ ' लोमाधिक्यम् ' इत्यत्र अवि- करणं द्रष्टव्यम् ।

* योनिस्मात्तः उत्तरवर्गयोरेव उत्तरबोकेऽवो- र्तात्म् । ९।२।९ । ३९-३२. ' नातोऽव्ययः ' इत्यत्र अपिस्वरं द्रष्टव्यम् ।

* यौगपद्ये अपच्छेदयोः अदात्तित्त्ववर्षसादाक्षिप्य- शोचिः । ६।५।१।८।५१-५३. मीको. पृ. ५९७ ' अपच्छेदयोग्ये अदात्तियत् ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् । * यौगपद्येऽप्यपच्छेदयोः प्राक्क्षितम् । ६।५। १।७।९-५०. मीको. पृ. ६९८ ' अपच्छेदयोग- प्येऽपि प्राक्क्षिप्यम् ' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

* यौगिकं नामधेयं नातिदेशकम् । कथम् । केनेर दि योगेन द्वादशोः प्राणोपयान्दः नेनेर गरायकोऽपि । टुप्. ७।१।१।२२ पृ. १५३५. * यौगिकानि नाम- पदानि अतिरुद्धानि तेषा चिन्ता तदप्युक्तानिस्वरम् । वा. १।७।३।५ पृ. ३३३, सु. पृ. ६३०. * यौगिकानि प्राणोपयदिपदानि न धर्मातिदेशायाः इति व्यसने

(७११२) न११११ । रत्न. ५।३।९।२१-२५.
 * योगिने निर्गम्यदृष्ट । वि. १।१।१०. * योगिक.
 मोक्षणीयदृष्ट. । १।१।९. * योगिकाः । अवयवार्थ-
 समन्वितवर्तिमानवयवनाः योगिनाः, न अनिहित
 पचना. । प्रमाणात्तरेण तु विरोधभागा. तत्रैव व्याप्ति
 दन्ते । यथा वैशदेवामिच्छा इति लङ्घित अनिहिता-
 मप्रतिवामेव अविषये । शा. ३।२।८ पृ. २९०.
 * योगिका शब्दा. प्रोक्षणीयादयः । वि १।१।१०.
 * योगिने (परे.) न कर्तृषोऽभिधीयते दण्डु-
 पत्तम् । समाप्तान्यथापुत्रपत्यऽनुमीयते । वा. ३।३।
 ७।१। पृ ८९४. * योगिने शब्दे. द्रव्यमभि
 धीयते । ' सर्वान् योगिने शब्देऽर्थमेवाभिधीयते ।
 न हि संवन्धात्तत्र समन्वयिष्येत्वात् ॥ ' यदि एक-
 हात्म्यादिभिः शब्दे सन्धोऽभिधीयते, ततो नेत्या
 द्वियेत् । न तु एतैः पराशोऽभिधीयते । कथम् ।
 अतिशौर्यात् । इह हि सव्यमान वा अभिषेच
 कथयेव, तद्विरोधो वा । यदि तावत् संकथमात्रम्, तत
 सर्वयोगिकाना एकस्मिन्निपयितात् पर्यायशब्दात् ।
 अथ सव्यवितोष तदस्तस्य स्वतो विरोधमात्रात्
 अथैव सङ्गिभूत एव मैत्रेऽभ्युपगन्तव्य । संकथयि
 च अनभिधीयमानो न शक्नोति अविधीयमान सव्य
 एवच्छेत्त इत्यवश्य शोऽपि अभिधातव्य । न चैक
 शिम्बु सव्यविति एकशोऽभिधीयत. । न च तन्मतेन
 अन्यस्मात् स्ववच्छिन्न प्रतीकते इति उभयवपि (अनु
 योगिनिधियोगिनी) अभिधातव्यौ । तत्र योमात् इत्येक
 सव्यर्था शोऽशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य न कश्चिदभि
 धाता दृश्यते । तेन मनुष्य विधिद्वय संकथमभिधीयता
 वदन्त सन्त सव्यवितेन एकमनुकृत्य अविधानु
 (एकस्मिन्विधिद्वय संकथ) अतःकतुवता, नियोगद
 शोऽपिभिधातव्य. । तत्रथ तन्मभिधाय एकस्या
 निपासा अतिशौर्येन शब्दः । ३।१।६।१३ पृ. ६७०.
 * योगिकानां अरयवार्थविशिष्टयत्तिमात्रव्यवितेन,
 अनिहितव्यविते प्रमाणात्तत्र । भाट्ट. ३।२।८.
 * योगिकाना नातिव्यवितरात्मात्र. । सु पृ. ११००.
 * योगिकाना इत्यवयवार्थव्यविते (३।१।६) व्यवि-

त्तम् । होम. ३।१।६. * योगिकाना पदाना अनिहित-
 मानवावयव आशेषव्यवितरणे निराहृतम् । (धर्म
 साधिता) । शा. ३।२।६. * योगिकाना शब्दाना
 अवयवयोग्यत्वीपु सर्वासु व्यक्तियु साधारण्येन प्रवृत्ताना
 लक्षणभूत-प्रयोगव्यवस्थापन-धर्मनिषेधात् प्रयोगमात्रात्
 व्यवस्थितविपर्ययवाचकाणांशक्तिः । सु पृ ११००.
 * योगिकाना शब्दाना द्रव्यावयवत्वेन सव्यवयव
 कत्वात् । (मीमा. सनात्प्रतिरूपवापरो) ' सर्वान्
 योगिने शब्देऽर्थमेवाभिधीयते । न हि सव्यवयवनि
 समन्वयितशौर्यात् ॥ ' वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७५.
 * योगिकाना शब्दाना सव्यवयवविधायकम् । ३।१।६।१२
 पृ ६७४. * योगिकाना समप्रियाहासविशेष अनिहित-
 पत्तदम्, न स्वतः । सोम ३।२।८ पृ. ९१०.
 * योगिकी एव समाख्या विनियोगे प्रमाणम् । वा.
 ३।१।६।१३ पृ ८२०.
 * योगिक-अयोगिकत्वम् । सव्यवयव राजेतिदन्त-
 राज्ञे अनुप्रतिष्ठ इति त योगिको युक्त, न तु राज
 शब्दो राजनि अनुस्यूत सक्त इति अयोगिकत्वम् ।
 वा ३।१।३ पृ. ५८५.
 * योगिकत्वं (परस्म) अवयवशक्त्या अर्थप्रत्या-
 यक्त्य चिन्त्यः इत्यादौ । मणि पृ. ७८.
 * योगिकतामातिदेश । बाल पृ ११७-१९
 * योगिकशब्दत्वं (परस्म) समुदायशक्त्या, अथ
 यावत्तन्मा न विनास्यतामकृत मण्डप इत्यादौ ।
 मणि पृ ७८
 * योगिकशब्दस्य विनियोगोऽनुत्तर अवधीको । सु
 पृ. ११५९. * योगिकशब्दानां व्यविधावित्तरम् ।
 पृ ११२२. * योगिकशब्दानाम् । ' सर्वान् योगिने
 शब्देऽर्थमेवाभिधीयते ' इति वातितात् (वा. पृ. ६७५)
 सर्वेषां दृशद्वितरतामवयवयोगिकशब्दाना द्रव्ये शक्तिमदु
 मीमांसनेऽप्येति । अनिर्हातव्यवितेऽप्येव-योगिक-
 पदपर्यन्तं व्यविधे इति परे । मणि. पृ ११५.
 * योगिकशब्दाना स्वयवयवार्थव्यवितेऽवस्तुव्यवितम् ।
 सु पृ. ११२२.

० **योगिकराजद्रव्यचनतावादाद्यैः** 'अस्या-
न्यायः' इति भाष्यीकधिकरणं मौक्तो. पृ. ६०५. दलम
द्रष्टव्यम् ।

० **योगिकशुचिनिवाधिशेषप्रणयेन** छान्दोग्येण
लौकिकप्रकरणाय श्राव्यमानत्वम् । या. ३।२।८।२१
पृ. ७७८.

० **यौवात्रयं** सामं वाहते नृचे भवति पूर्वां बृहतीं
'पुनान. सोमं वारणयो नृकानो०' । उक्तं विद्यार-
पट्टिकः 'बुहान कानिचिन्' । प्रक्रमेण विरतो बृहताः ।
भा. १।२।६।२५ वर्णकं २. ० **यौवात्रयं** सामं माज्यं-
दिने गीकते । उदाधारश्च प्रणयो वाहते । 'पुनानः
सोम०' इति बृहती 'बुहान ऊवर०' इति ख्यो-
बृहती । प्रक्रमेण च तिस्रो बृहती भवन्ति, तानु
यौवात्रयं मेघम् । वि. १।२।६ वर्णकं २. ० **यौवा-
त्रयस्य** रौरस्य न साम्नोर्यां बृहतीविद्यारपट्टिकोरत
प्रक्रमेण संवाधिते वाहते नृचे कार्यं ज्योतिष्टोमे । १।२।
६।२५-२८ वर्णकं २. मौक्तो. पृ. १८१९ 'ज्योति-
ष्टोमे बृहतीविद्यारपट्टिकोरौरस्य०' दलम द्रष्टव्यम् ।

० **यौव्यस्तु** विरोधे स्यात् सुख्यानन्वयान् ।
१२।२।१।२७ ॥

पञ्चमस्तु चानुमान्येषु 'परिधौ षण् निबुज्जन्ति' इति
श्रुतम् । अस्मिन् परिधौ परिधिधर्मा यूपधर्माश्च प्राप्ताः ।

तत्र विरोधे सति यौव्यः यूपधर्मः स्यात् कर्तव्यः मुक्तवा-
नन्वयात् । मुख्यः षण् तत्त्वानन्वये यूपः, गमिषानि-
रवात् । परिधिस्तु पहिरङ्गः । तन्मात् पर्यन्तिषे परिधौ
यूपधर्मः तत्रणं उच्छ्रयत्र निगमनं इति कर्तव्यः स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

बृहते वा तस्य तत्र विधानात् । २८ ॥

चानुमान्येषु पाण्डुकेषु 'परिधौ षण् निबुज्जन्ति' इति
श्रुतम् । तेन परिधिरत्र यूपधर्मं भवति । तत्र परिधौ
विरोधपक्षे यूपधर्माः कर्तव्याः इति पूर्वपक्षे सति
सिद्धान्तमुखम् । या-उक्तः पूर्वपक्षपात्रययैः । इतरः
परिधित्वेन शक्यं अविरोधी एव यूपधर्मः वर्तव्यः,
तस्य यूपधर्मांशु, तत्र परिधौ विधानात् 'परिधौ षण्
निबुज्जन्ति' इति । तन्मात् तत्र तत्रणं उच्छ्रयणं
निगमनं च न कर्तव्यम् ।

उभयोश्चाद्बसंयोगः । २९ ॥

पञ्चमस्तु चानुमान्येषु 'परिधौ षण् निबुज्जन्ति' इति
श्रुतम् । तत्र परिधिधर्मा यूपधर्माश्च कर्तव्याः । धर्मविरोधे
तु परिधिधर्म एव कर्तव्यो न यूपधर्मः, तथादिः । यतः
उपयो. कश्चो. अत्रैव धर्मस्य सक्रयो न प्रक्रमेण ।
तदस्य नाम अतएव हि रजभापस्योयोगः । तस्मात्
धर्मविरोधे परिधिधर्म एव कर्तव्यो न यूपधर्म इति
सिद्धान्तः । के.

२

० **रक्तपटन्यायः** । यदा तु निराहृष्टैःपि वाक्ये
आकाङ्क्षाकृत्याय एकवाक्यता कियते, तदा रक्तपट-
न्यायमवृत्तिः । यथा षडोऽङ्गीति वाक्यस्य निराहृष्ट-
स्यामि किरणः इत्याकाङ्क्षागुणधाय 'रक्तः' इत्यने-
नैकवाक्यता कियते, तथा प्रकृतीनां दूतपूर्वभाषादीनां
स्वपक्षप्रस्थाप्ये. निवृत्तोपकाराकाङ्क्षाणामनास्वाधीनां
पिङ्गीनां चातिविष्टाः परिपूर्वोना शरभभारिणि. सहो-
त्थिकवाक्यवाक्यैः पुनः कापिताकाङ्क्षाधायनः, इत्येव
विगम्येऽप्य प्रचारः । साहस्री ५०।

० **रक्षोमीतिनिगद्यताम्** 'अग्रे रक्षोऽप्राकृत्या
निर्वैव' 'अमावास्याया निधि अवेत' इति ।

मी. को. ४११

निर्वाहिन्याम् । मौक्तो. पृ. ६३८५ । भा. १।२।२।
५।१५.

० **रक्षोहृणो** पक्षग्रहणो वेणुधान् तानामि' इति
उपगमनः प्रभुपक्षं आवर्तते ज्योतिष्टोमे । 'उपस-
न्याय' मौक्तो. पृ. ११६० । भा. १।१।१।१।
५२-५३.

० **रक्षितवन्तौ** आजन्मगौ स्वस्त्ययन्वा इवो 'अग्रे
रक्षणे अहं०' 'रा नः शोम विभतः०' इति ।
आश्वश्री. ३।१०।५.

० **रजसख्यानानां** भूमिगमन-अश्वात्-अमाश-
मधु-अनमग्न-अवज्जन-अविदेयत अकर्तन-अश्रु-

पन्न-मनगच्छेदन-भर-जुसर्जनादीना प्रियविषयाणा
दशपूर्णमासप्रकरणमितिकलीवर्मेतन्म् । वा १।३।१।१
८. २०१.

● रज्जु इदं भेद्वरूपनउने महाजवे । दाम्ये
नितुणे स्याताम् । पञ्च व्यापणे । स्यायुता एका
दक्षिणावृत्ता चाम्बा । ताम्या भेद्वरुच्छेदु कुर्वातु
दक्षिणावृत्ता दक्षिणतः, स्यायुतया उत्तरतः, द्विगुणे
प्रोते कुर्वातु रज्जोः अन्तश्च वीचघनत्वयोः विः प्रदक्षिण
पर्यन्त ऊर्ध्वगति निरुक्तं वताति । ऐसा. ५।१।३
(वाचवमाध्यम्).

● रज्जुमवेग्यावः । यथा रज्जोरानतया. सर्पा-
रमता मानम्, शानाचरतु स्वरूपेण, तथा ब्रह्मणोऽनन-
शुदस्य अग्रजत्वेन, बुदस्य च निप्रवयत्वेन भान न
मानान्तरनिरुद्धमित्यर्थः । माहली. १६५.

● रत्नपरीक्षायाम् । ' यथा रत्नपरीक्षायां दण्ड-
शकुलरूपम् । तथा भ्याकरासिद्धं तापुशकनिरूप-
णम् ॥ ' वा. १।३।१।२० ८. २८२.

● रत्ननां हवीषि राजस्ये इष्टिनिरुक्तिः । तैस.
१।८।१ इत्यय एकरज हवीषि उक्तानि सैत्रा. १।०।३
इत्यय 'शरुगेनामि हवीषि मरानि' इत्युक्तम्, 'ज्योदय
रत्ननां हवीषि' इति मल्लापारः (१।३।११) । नि.
१०।१११. ● रत्नना हविषु मैत्रासांस्वस्ये 'सययुता
वेदिमन्ति, स्वपदिन बहिः, स्वपहत इष्वाः' (तैस.
१।८।१) इति । तत्र एतोरुपकाराणा अदाना अनटयान
अटनोपकाराणा तु अतुदानम्, अटनतादीनि न
कर्वन्ति, यर्हि मरणादीनि कर्वन्ति । १०।१११.

● 'रथ कच्छति' इति वाच्यार्थनिरार- मीजो.
८ १००० 'अधी भावना' इति निन्दो, मीन्या.
मपदके च द्रव्यः । ● वाच्ये 'यजुंक्त रथमप्यवे
दमादि, कर्मभयुंक्त होये, मानभियुंक्तमुद्राये' भा १०।
१।१।१०५. ● रथेन यजुंकेन वाच्येवे विहितेन,
अप्यवेदीभ्यः रथमप्यवे न निरुक्तिः । १०।१।२।
५४-०५.

● रथाक्षमात्राणि अन्तर्वातानि प्रपैकाद्रमित्यवो ।
मंकपे. १।४।२१. मीको ८. २२६० 'यूषाद-
क्षिणावो रथाक्षमात्राणि पूषान्तवातानि' इत्यत्र द्रव्यम् ।

● रथाक्षमात्रान्तरालला च यथैकादिमी विहित
नत्र मविष्यति । वा. १।४।२।१६.

● 'रथचोपेण मादेष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति' इत्यत्र
उमाहारद्वेदः पूर्णपथे, तत्पुपयः सिद्धान्ते । वा.
८. १५३.

● रथचोपाधिकरणम् । वाच्येने मादेष्टस्योपे-
पाकरणतापनतया विहितेन रथकुमुनिपोषेण प्राकृतदं-
मन्त्रशोभायः ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विद्वतावर्षिकं
स्यात् । १०।४।१।११ ॥

भाष्यम्— एव वा । अस्ति वाच्येन, 'शरदि
वाच्येन सागायशामो यजेत' इति । तत्र अथुने 'रथ-
चोपेण मादेष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति, दुन्दुभियोपेण मादे-
ष्टस्य सौत्रमुपाङ्गोति' इति । अस्ति च प्रकृतौ 'वा-
च्येनैष्यमिति र्मात्रेण सौत्रमुपाङ्गोति' इति । उर्दिह
चोदनेन प्राप्तम् । तत्र समाप किं रथचोपेन दुन्दुभि
चोपेण (च) यो नार, य मन्त्रस्य निरर्तकं, इ
द्रात्र तत् दर्भयो, उभोमययुममस्य निवर्तकमिति । किं
प्राप्तम् ? शब्देन सामान्येन नावो मन्त्रस्य निरर्तकं,
द्राच्येन द्रान् दर्भयो । ननु तत्पुपयनिर्देशोऽप्यम् । तेन
परार्थेन शब्द चोपदिशोपर्यनेनोपकारम्, न स्वार्थेन
निर्देशम् । अथोच्यते । इदमिति शोपीष्टो भवति । तत्रा-
यमर्थम्, न रथ- परार्थं उपरिपत्ते । अर्थादि तत्र
हीयेत, एतया च इत्था । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाधेन ।
तस्मात् चोपो मन्त्रस्य निरर्तकं, द्रान् दर्भयोति ।

दुप् — 'रथचोपेण' इति ह्यो दर्भयोनिर्देशः,
चोपो मन्त्रण । कुतः ? एतत् (रथश्च चोपश्च इति
इन्द्रममागन्ते) स्वाद्यो रथाद्यो मन्त्रिणः । इत्यथा
(रथस्य चोप. इति पशून्तुपुष्पस्ये) एतदीशम् इति
एतथा ब्रवीति, अति नार्थः । रथचोपो रथचोपे ब्रवीति,
चोपेणोऽपि चोपेनेन । तत्पुपये नृ रथ. वयर्थं उपर्ये ।
तस्मात् ईदोऽप्यम् । ननु दन्दे रितचनेन प्रप्रेति । उपर्ये ।

‘सर्वो ह्यतो निभापया एकत्वात् भवति’ इत्येकवचन (इडे) मत्त्वेन ।

चोदनालिङ्गस्योपेगं वद्विकार प्रतीयेत, प्रवृत्ति-
सन्निधानात् । २ ॥

भाष्यम्— एव प्राप्तं, वृत्तम् । चोदनालिङ्गस्योपेगे
वद्विप्राय प्रतीयेत । उभयस्य चोदनालिङ्गस्योपेगे मैत्रे-
कस्य । रथयोपेगेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथ
निघिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रवृत्तौ दर्शो
लक्षणम्, मातृशः । नचिदानीमेषोक्त इदमिदंशो मवि-
ष्यतीति । नैवेदम् । द्विवचनं हि तथा स्यात् । एक
वचनेन च निर्देशः । तैवेते लक्षणम्, स च घोषः ।
तेन हि श्रमनि साहाय्यरतुतीयायाः । ननु ससुदयेन सप्त
मिन्नाहारे भवति । नहि, समुदायस्यामन्तर्यामिणात् ।
अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त-
कमिति । ननु मनो वाचक एव, उपावर्तनमिति । नैख-
च्यते । उपावर्तनमात्रस्याभिप्रायनो मयः । न चोपावर्त-
मानं स्तोत्रोपाकरणम् । अथापि अभिप्रायनं स्यात्,
तथापि तस्य निवर्तकं । लक्षणोपावर्तनमिति प्रवक्ष्या
श्रुतिः । अभिप्रायनोपावर्तकमिति चोदनात् । भुक्तिश्च चोद-
नादधीयती । तस्मादुभयस्य निवर्तनो रथयोपो हुन्दुमि
योपश्रेति । हि मतिरिति प्रयोजनम् । नहि रथो न घोष-
विशेषणम्, नरयतिरिष्टोऽपि घोषः स्तोत्रोपाकरण
सप्तदेविति ।

द्वयम्— (विद्वान्माह—) एव तर्हि (यदि समा
हृतसमाधोऽयम्, तत) तत्पुरुषादपि पार्यायम् अथ
समासः प्राप्नोति । कथम् । अथ (समाहारसमासे)
षष्ठादित्येतेन समाहारः, स प्रपानन्तः, त प्रति
पद्यतिषे व्यञ्जत गुणभूतो उपावर्तते । स च समुदाय
(चक्षुष्यो हेतौ) अनेकार्थसमुदायो हि समाहारः ।
अतोऽसौ) न केनचित् प्रवन्देनोच्यते । तत्र द्वापि
रथयोपो परार्थो मनेताम् । तस्मात् तत्पुरुष एव सौपात् ।
प्रयोजनम्, यदि रथो घोषविशेषणम्, एव निष्पन्नो
भवति (रथस्त्वैव घोषः, नादस्य) । ननु पूर्वपक्षेऽपि
नियम एव (स्यात्) । (अर्थात् एक
कथम्पत्) । उच्यते । अजाकारगुणवचनोऽयं सप्त

एव (रथयोपमान एव) उपपद्यते । अरण्यगुणन्तु सधा-
रणोऽपि भवति । तत्र वाक्येन (एकहावनी—) इय-
निष्पन्नो भवति ।

शा— वाक्येये श्रूयते ‘ रथयोपेण माहेन्द्रस्योप-
सुधाकरोति ’ इति । प्रवृत्तौ ‘ उपावर्तनम् ’ इति मन्त्रेण
दर्शनात् स्तोत्रोपाकरणम् । तस्मिन्, किं रथ दर्शनीय-
तं, घोषश्च मानस्य उत रथस्य घोष उभयोर्निवर्तक
इति सशयः । तदर्थं च किं वयं समाहाररुद्रो रथेन
योपेण च इति विना पण्यित्तुल्यम् । तत्र पण्यिसमास
पक्षे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात् । अतः समाहाररुद्रः । तेन
रथो घोषश्च द्वय उपाकरणसामानम् । तत्र रथो इत्यन्त-
र्यामन्नाहं दर्शनीयतं, घोषस्तु मानस्य शब्दत्वसामान-
त्वात् । एष च न अपत्य रथस्यैव घोष आदत्तः ।
घोषस्य अनिर्गोपणात् येन येनचिदपि घोषेण कार्यसिद्धेः ।
इति प्राप्तं, ब्रह्म । इत्येतरयोमादन्ते परद्वयमपि श्रुतिवृत्त
स्यात् तथा तु रथयोपान्नामिति द्विवचनं स्यात् ।
समाहारादप्येते तु द्वे अपि पदे लक्षणाये स्थातान्,
तत्पूर्वपदानां लक्षणात्सिद्धाद्गीत्यं पण्यिसमासभयणम् ।
तरमात् रथस्य घोष उपाकरणस्य साधनम्, स च
प्रावृत्त लक्षणं न नदर्शो निवर्तयति ।

सोम— यदि कार्यं विधानात् श्रेरं कुशदाप,
नहि रथस्यापि दर्शकार्यं विधानात्, तदाथस्य स्यात्
इत्युच्यते समिति ।

दि— ‘ रथहुन्दुमित्युपोपौ किं बहिर्मात्रेण नम-
त् । वाषकात्तु तदयोप एक एव हि वाचकः ॥, रथ-
योपेत्य इन्द्रस्त्वैतेनो वाचनी, न सत् । घोषस्यामिति या
घोषे लक्षणा ना प्रवृत्तेः पूर्वपक्षेऽनयोऽपि शब्दो-
ऽनास्तु रथे इति । सदातो रथदुन्दुभ्योरेव घोषः
प्रयोजकः ॥ ’

भाट्ट— एव वा । वाक्येये ‘ रथयोपेण माहेन्द्रस्य
स्तोत्रोपाकरणेति ’ इति श्रुतम् । तत्र अतिदेशप्रवृत्ते
पूर्वपक्षेनानेन रथयोपकरणमुपाकरणेयं माहेन्द्रोदशेन
निधीयते । प्रावृत्तोपाकरणस्य च स्तोत्रोपाकरणस्यैव लक्षणा
मिति नान्यद्वारन्यप्रवृत्तः । अस्तु वा पदनेपथं लक्षणाया
माहेन्द्रोपावर्तनीयापनीभूतोपाकरणरुद्रावनेन रथयोपस्य

विधि, प्रहृणो च आकाशमास्वोपाकरणे दमौ उपा
 र्त्तव्यम्' इति मात्रश्च साधनम् । तदनौपदेशिनेन रथ
 घोषातिदेशिकत्वात् घोषे अत्रत्यमाविनि, किं रथो ह्येष
 रत्नमापात् दर्भेनोनिवर्तक, घोषश्च शब्दत्वमाभावात्
 मात्रवत्, किं वा रथस्य घोष एव प्रयोनिवर्तक, इति
 चिन्तायाम्, पूर्वपदे रथमाप्रसङ्गेन तत्पुरुषसमानानु
 पपदोद्देश एवापम् । न च द्वेऽपि इतरेतरयोगद्रोधाभवपे
 द्वित्वनापभेदेऽवचनातुरोवेन समाहारद्रोहो वाच्य ।
 तत्र च बहुव्रीहिवत् समाहारे पदप्रथम्य लक्षणापत्तेर्वै
 त्तुपुरुषातीत्यनेवेति वाच्यम् । समाहारद्रोहेऽपि पद-
 द्वये लक्षणाङ्गीकारात् । नहि पक्षिपद्वयं वादय
 (वात्स्य) ' इत्यादौ समाहारो नाम विशेष्यतया कश्चि
 प्रतीकते, अथवा पाणिपादयो समाहारविशेषणत्वे
 वादन (धारण) र्गण्यत्वमुपपत्ते । अत एव एकविध
 एव द्रव । तत्र च ' सर्वो द्रवो विभाषयैकवचनत्वति'
 इति वचनेनैकवचन वैकल्पिकम् । अत एव, एकवचना
 न्द्रव ' समाहारद्रव' इति यद्वाङ्मनसि परिभाषा
 मानमेव । अतश्च द्रवे कस्यापि लक्षणीयत्वमाभावात्
 तत्पुरुषापोषात् रथस्य प्रकृतवचनम् । यदि पशुकवचनस्य
 द्विवादी लक्षणा उद्भवति तदापि तस्या अत्रयैकवचन
 मिथवात् पक्षाधिकरण यावेन अशेषतया तत्पुरुषापोषया
 प्रदर्शयते । न चोभयविधाने वाक्यभेद, द्रवेन परस्पर
 महितयोरेन करणत्वनिधानात् । न च तथापि इतरेतर
 योगद्रोह परस्परमाहित्यतो पदप्रथम्यव्याया आशयक
 त्वात् कथं तत्तीकार, तत्र तस्य घनउदरिस्मसर्गविक-
 याऽपि नाधोपपत्तौ लक्षणाया प्रमाणाभावात् । धकस्य हि
 स्तसांडतलिरिवात्तत्त्वमसौण कर्मत्वेऽप्यत्र, मदिगस्यापि
 तसहितवस्तुत्तिसात्तयेनेति च लक्षणा । अतश्च रथो
 दर्भेतिवर्तक घोषश्च मन्निवर्तक इति सिद्धम् । एव
 च घोषो नावश्य रथस्येति प्रयोजनम् । न च
 द्वेदेन तयो परस्परमाहित्यावयवे अक्षैकवचनी-
 न्नायेन परस्परनिधमात् कथं न तयो रथस्यैवेति
 वाच्यम् । यादौघोषपदद्वयसमाहारो हि आगोषा
 लाङ्गन उपधयो वादशोऽथोऽङ्गमन्ते तादृगादौ
 तदर्थयोग्यात्पुत्र्यौ पाठिकनीपनिवा यत् । अत

एव अक्षैकवचनीयत्वे परित्यजेत्परित्येदकभाव एव
 पाठिकनीपविषय । ' अत्रये कृत्तिका' इत्यादौ लघु
 चान एव । अत एव ' पाणिपाद पश्य' इत्यादौ
 सिद्धान्ते द्रवे इतरेतरयोगस्य परस्परसापेक्षेण एकात्र
 रूपरथ मात्रयोरेव भासमानोत्पाद् नैव कश्चित् पाठि
 नावश्य, न वा निरूपयनिरूपकभावस्य नोपविषयता ।
 अतो यत्नकल्पविधयो एव मन्निवर्तक । इति
 प्राप्ते, नाथ द्रव, स हि न तादितरेतयोः, तत्रात्वे
 द्विवचनापत्ते । नापि समाहारद्रव, तस्य वाच्यता
 भावेन पदप्रथम्यापि समाहारे लक्षणाऽऽपत्ते । न च
 इतरेतरयोगद्रव एव ' सर्वो द्रवो विभाषयैकवचनत्वति'
 इत्यनेन वचनेन एकवचनस्य वैकल्पित्वमनाविधानात्
 समाहारद्रव प्रमाणसम्भ इति वाच्यम् । ' द्रवैकवचनी
 न पठितयो भवति समाहारैरन्त्यादेव तलित्वा' इति म्हा
 भाष्येनैव वाक्यविषया प्रमाणात्वात् । इदं हि भाष्यम्
 ' सर्वो द्रव' इत्यस्य मन्त्यारथानार्थं तत् समाहारस्य रक
 वचना गदरसमासेऽभिधानं तावर्थत । अतश्च अनुवाचन
 कलादेव समाहारस्य समुदायापर्यायित्वा पदद्रोह लक्षणा
 बहुव्रीहिवत् । न च तत्र किञ्च वयानुपपत्ति, ' पाणिपाद
 पश्य' इत्यादौ तदुपपत्ते । ' पाणिपाद वादय (वात्स्य)'
 इत्यादौ तु समाहारे एव समाहारविकल्पेन अत्रथ समा
 हि समत्वयोर्वा पुनरुपपत्तेति ध्येयम् । अतश्च समाहार
 द्रवस्यास्य तत्रथवापत्तौ तन्मेकलक्षणाङ्गीकारेण तत्पुरुषा
 प्रथमात् रथस्यैव घोष । दम्तुनस्तु भवति इतरेतरयोग
 द्रव एव एकवचनस्य वैकल्पिकता, न तु अपि द्रव समा
 हारस्य भावविद्याधीयते तथापि प्रहृणे न द्रव, एव
 वचनस्य द्विवादी लक्षणाया द्रवपत्तेऽपि तुल्यत्वात् ।
 न च नपवश्चिचित्वात् तस्या अयोध-म, घोषस्य
 निरूपकत्वपेक्षेनेन अपेक्षितविधानसामान्य मुरदलक्षणा
 पादकल्पपुरस्वैनाधवर्णीयत्वात् । यदा हि भोक्तव्यं
 त्यागोऽपि अपेक्षितविधानसामान्य प्रमाणात्पादावच्छि
 क्ता, तदा किन्तु वक्तव्यमभवतो लक्षणात्तवे अपे
 क्षितविक्रानानुगत इति । किञ्च इतरेतरयोगद्रोहेऽपि
 साहित्यलक्षणाया पदद्वयेऽपि आवश्यकत्वात् तत्पुरुष
 एव युक्त । न च तस्य सप्तमीतिभवा भावः, तथा च

अनुमानार्थव्यवहितः । इतरथा कर्मत्वादीनामपि तत्रैव
 योषापत्तेः । अतश्च रथस्य घोषः उभयोर्दर्ममन्वयोनि-
 वर्तकः । न च शब्दत्वसामान्यात् मनस्यैव निवर्तनी-
 ऽस्त्विति वाच्यम् । सादृश्यस्य हि निवामनपेक्षायापेय
 निवामनकतः, ग्रहणे चोपकरणसदस्याज्ञानापनकत्वकार्य-
 वनस्यैव विहिते रगतेषु वैशेषार्थाभिधानात्तत्राप्य-
 कस्य मनस्य निवर्तकः, तथैव वरपदपरत् खापकस्य
 दर्भेहापि निवर्तकः प्रापनरूपस्य कार्यस्य औपदेशिक-
 जनकत्वमेव जनकान्तरास्तिदेशान्यैव व्यत्ययनात् । अत
 एव 'यैवर्द्धिणा' इत्याद्यामपि न सादृश्यस्य निवाम-
 नकत्वात् । इत्याद्यस्य घोषेणोभयोर्वाच्य ।

मण्डन— 'दर्भमन्वयोर्घोषोप ।' काशक. । ३.

अरु— 'रथयोपात् मनःर्भा ।' काशक. । ३.

• यत्तु कैश्चित् वृत्तौही अन्यपदाद्यै निरुद्धत्वा-
 न्नात्तम्, पङ्कजपदेऽपि क्ततो निरुद्धत्ववापत्ते. योग-
 कतिप्रसाराद्येदोपात्तत्त्वं नृशुद्धिवापत्ति तददेव अन्यपदाद्यै
 शक्तिः शब्दुपपादितम् (अक्षान्वायेन), तत् पङ्कज-
 पदव्यतिरन्त्या शक्यपङ्कजारे यमाहाद्वन्द्वेऽपि यमाहारे
 अन्यपदाकारणतो रथयोपाधिकरणसिद्धान्तानुप-
 पत्तिप्रसङ्गान्त्तु नर्षे.तम् । औ ३।१।११२.

• रथमुत्ते 'सुजनस्य वते' इत्यादयः उभाहृतयः
 रतु । संख्ये २।१।२८. मीको. पृ. ३०६१ "सुज-
 नस्य वते" इत्यादयो उभाहृतय. रथमुत्ते स्यु. " इत्यत्र
 इत्ययम् ।

• रथपदवाच्यतायः । यथा- न्ये विद्युते पश्ये, ते
 मित्रित्वेन रथं उच्यते, विद्युते तु न रावमुत्ते वेद्युत्तम्,
 पत्स्वरस्तेहास्तिगवाहृतवत्त्वं हेतुना तथा ग्रहणेऽपि ।
 साहस्री. ३९३.

• रथस्य (मनस्यमेतत्परम्) । यथा 'यत्तुयुक्तं
 रथमप्यपेय ददाति' इति रथस्य वाक्यत्वाप्येण प्रामाण्यत्
 आशयशानाद्य अल्पपूर्वमाने विवाम. (एयनिहापि) ।
 भा. १।१।३।१३.

• रथकारः अनेनैकिक वैरिणो वा इति मतमेतद्. ।
 तत्र विनित् वैरिणिवैरिणो भिन्न कारस्तम्, न तु दृष्टम्.
 न वैरया न जयिषाः । भा. ६।१।१२।४४-५०.

• रथकारः 'माहिभ्येण वरण्या तु रथकारः प्रजावते' ।
 धनिवात् येइवावा जाले माहिभ्य-माहिषो वा उच्यते ।
 'माहिषोऽर्था-छत्रिययो.' इत्यमर. । 'दृष्टविशेषु
 वज्ज.' इत्यमरः । वैरयत्तु दृष्टया कस्य, वरयो ।
 वि ६।१।१२. • रथकारः यौषधनापरपर्यायः पर्या-
 विशेषः । रुदे. प्राक्कनात् 'रथ करोति' इति योगस्य
 दौर्भवात् न दिवातिः । 'वर्षासु रथगतोऽमीनादपीन' ।
 मीन्या • रथकारस्यापि आपेयस्यमस्ति । सकर्षे.
 ३।१।६. मीको. पृ. २३८८ 'निपादरथकारयोगेपि
 आपेयस्यमस्ति' इत्यत्र उच्यते । • रथकारस्य

आधानमानेऽधिकारेऽपि नोत्तरकमेहु अधिकारः, निष्ठा-
 ऽभावान्त् । तदुपाधन च नास्तिमरत्तार्थं किन्तु लौकिका-
 मिगुणक स्वर्गकमेव रत्तन्त्रमेव प्रधानम् । ('निष्ठादाय-
 नरयोत्पात्तानादिगिहो न द्यंपूर्णमाद्यो च नियमेवे' इति
 सत्यापादश्रौतसूत्रम् । ३।१।१५) । मीन्या. • रथ-
 कारस्य क्रमोः यौषधनस्य नाम अनेनैकिकस्य आधाने
 अधिकारः । ६।१।१२।४४-५०. • रथकारस्य सकर्षण-
 प्रातिविद्योस्य आधानस्यापे पर्युत्तं । वि. ६।१।१२.

• रथकाराधिकरणम् । रथकाराधानाधिकरणम् ।
 रथकारस्य यौषधनापरपर्यायस्य आधाने अधिकारः ॥
 वचनान्त् रथकारस्याऽऽधानेऽस्य सर्वशेष-
 त्वान्त् । ६।१।१२।४४ ॥

भाष्यम्— आधाने श्रूयते । 'वर्षासु रथकार
 आदपीत' इति । तत्र सदेहः कि वैरिणिकाना अन्वतमो
 रथकारः, आहोमिन्यत् अनेनैकिक इति । कि प्राग् रथ
 कारस्य अनेनैकिकस्य आधानमेतत् । तुउ । वचनान्त् ।
 पञ्चमिद् भवति 'वर्षासु रथकार आदपीत' इति ।
 नहि वचनस्य किञ्चिदल्पस्य नाम । सर्वशेषस्य अनेनैकिक
 वताधाने । ब्राह्मणाजन्वविशा उच्यमानानम् । परि-
 दोपात् अनेनैकिको रथकार इत्यत् ।

न्यायो वा कर्मसंयोगात्तदुच्यते प्रतिपिद्ध-
 रत्वात् । ४५ ॥

भाष्यम्— न्यायो वा न्याय वैरिणो रथकारः
 रथस्यैवा विद्योषैवच्यते । मुने हि अन्वतमोत्तम्
 प्रतिपिद्ध. । तस्मान् वैरिणो रथकारः स्यात् ।

सह । यत्रापि च रथसाराय 'साहित्येण करणानु तु रथकार
 प्रजायते' (काण १.१५७) 'साक्षि' शोभे प्रजायते विद्-
 म्हाद्भानुशोभेत्पात् । 'युद्धाया कर्णे वेत्यात्' इत्यनेनोपे-
 ष्टिपि रुद्धम् । तथापि 'कृन्नाया द्या देवाना प्रजयते' इनेना
 दधामोनि रथकारप्रदाध्यात्' इति वाचनित्वात् मन्त्रे कन्नु-
 प्यत्प्रयोगात् तस्य च 'शौचव्यञ्ज कृमा' इति मन्त्र
 तरे साधनाधिकरणनिर्देशात् शौचव्यञ्ज एव अथ रथ
 कारप्रदेनाभिधीयते । अतश्च तस्य अनियतरात् नित्यापेक्ष
 तात्प्रमाणविषय अग्नीहोत्यापि कृत्वाकामेनोपेक्षिप्रधाना
 'तस्मै न विधीयते । सर्वाधनेषु च प्रख्यात् साधारण्येनैव
 धर्मेनियमानम् । यत्रापि च नित्याभावादस्य तत्परकल्पु नानि
 परत्वात्, तथापि व्याधानमात्र अर्थविधितौ नैकानि
 शुभक कल्पव्यवहारात् कल्पकल्पानुसृतम् । एव च आहत
 नीत्यादेरनुपयोगात् अभावेन तदुद्देशेन विहिताना 'नच
 सार्वपर्यव्यापानि' इत्यादीना धमाणा लोपेऽपि एतस्मि
 मेव कुपेते स्मरिते वा सिपु वा तेषु अन्वयात्तान इत्यह
 तुक कल्पे इति तन्प्रत्ययानिप्राय । मम तु प्रति-
 भासित-नान्तराधानस्य अथर्मेन प्रमाणमावात्, अग्नि
 इति द्वितीयान्तपदे लक्षणदेशरथकारे रथकल्पदे योगा
 द्वीकारादेव न्याय्यताय, अस्मिन् आहवनीयागुरात्कृत
 मेव । न च तेषामनुयोगेन, अतिरिक्तता त्तराधिकारता
 भावेन तत्रानुपयोगात् 'आहिताग्निमितिर्हन्ति यत्
 कपैश्च' इति वचनविहिते दादे उपायगतमात् । न ह्यथ
 दाह कर्मोत्पत्कालिगामिगामवित्तरथ, वन क्रमाभाव
 यमार गच्छन्त । तदात्तरे आहितमित्येन आधानस्यैव
 दग्निर्हन्ति तद्वद्वत्प्रमाणसौ प्रत्यङ्गत्वमावने । न
 नैषावसति । तथापि प्रतिपत्ति विना आप्तनपरा-
 हण्येवदे अनिष्ठापयत् । अत्र कथंयत्तत् अथ
 कर्मरे' इति शुभकल्प आहवनीयादेवकल्पे । वन
 नाव'पद्भूतान्तराधाय, यद्वत्तत्रानुपयोगेऽपि न ह्यति ।
 अत एव परमानेदमुनर प्रार कन्नुपे मन्त्रे अग्निभि
 पायेष दाह, परमानेदमुनर पूर्ण मन्त्रे तु उपाचन
 कन्नु अग्निरेव दाह ।

[अत्र कल्पेन चरानु रथकारस्य कल्प-लक्षणान्तर
 पराधर इति विचार्यते] । के

मग्नहन्त - 'निर्गो रथसाराहि ।'
 गकर - 'रथकारस्य चाहितौ ।' अधिना ।

० रथकाराधिकरणे तु प्रकरणसाराधिकाख्ये रुद्धिर्न
 तायते । अहीनपरस्य रुद्धौ नास्ति, येन रथकार
 धिक्करविरोधे गृह्यते । भाट्ट ३।३।८ (टिप्पणी)
 ० रथकाराधिकरणे तदुदायप्रतिषेधे अथवप्रतिषिद्धौ पक्षी
 यत्ताम् (उक्तम्) । तु ५६६, साहस्री ३३७

॥ रथकाराधिकरणन्याय । यथा - 'रथसाराऽग्नी-
 नादधीत' इत्यत्र रथकारपरस्य सत्तात् सदेह, 'रथ
 करोति' इति स्युत्तरा रथकार अत्रान् ब्राह्मणो
 रथकारागोष्य मष्टनकल्पनमहाभासकारागोषेपिपयो
 शास्त्र, उत नः सत्तवादीय इति । अयुना वा
 आभाषागोषेपिपि विद्या, तत्तत्त अन्वयानुसारेण
 दिव एव रथकारपरस्य इति पूर्वपक्ष । 'साहित्योऽग्नी
 प्रजायते' इत्युद्भाद्भानुशोभेत्पात् । युद्धाया कर्णे वेत्या-
 द्वितीयाख्येपि सिपि मृत ॥ साहित्येण करणानु रथकार
 प्रजायते ॥' इति मनुना कल्पे साहित्येणैवतस्य
 रुद्धिरिव रथकार इति प्रथितमिति पूर्वोक्तप्रतिषेध
 प्रतिपत्तमानेन तस्यैव प्रहणम् । तस्यैवतुपपत्त्याऽप्या
 पाणोपेगोविगियाया अथवयनस्यापि कथनमिति सिद्धा-
 न्तितमिति । किञ्चिद्व्याधितार्थोऽप्यथ स्वल्पप्रदर्शनाय
 पुनरुक्त इति बोध्यम् । साहस्री २३६

० रथकाराधिकरणन्यायेनापि रुद्धये कालधर्मेन
 गोष्ये, न तु रुद्धिनेपसिते योगागोषे प्रतिपत्तयम्,
 मानमावात् । (सूनि पृ ३१५) ० यत्रापि विक
 नमादिउपदे अन्वयप्रतिषिद्धिः तदुदायप्रतिषिद्ध्या कल्प्या च ।
 अत्र एव रथकाराधिकरणन्यायेन वद्वत्तत्तान्तराधाय
 च अन्वयप्रतिषेधेन अथवयन मन्त्रे अथपि निगमादि
 वेद्यव्यासत आनथकप्रतिहन्तारता अन्वयप्रतिषेधेन
 शीर्षेण था'पुनरुक्तं तुम् । इति वृत्तपथ । कौ
 ३।३।१०

० रथकाराधिकाख्ये (२७ मु रथकार भाष्ये)
 गोष्येकल्पपरान्तराधायकल्पनमन्त्रे विद्यापि-
 ष्ये (कौमिस्तुदायार्थसारा) । मति पृ ७०.

० रथकाराधान अष्टमर्थम् । भाट्ट. ५।४।३

० रथकारशब्दस्य रथकारिणि अथवावप्रतिदिशुभ वात् 'माहिष्येण करिष्या च रथकार प्रजायते' इति स्मृतेश्च अशुलोभयिणेण 'सौव वनास्तु हीनचा मान वर्णात् प्रतीयेत्' इत्यनेन वा न्यायेन (६।१।५०) 'कर्मणा एवा देवाना म्रपतयेनेनादशामीति रथकारस्या दृष्ट्यात्' इत्याख्यानमन्वर्थात् 'सौववना कर्मव' इति च सौववनसम्बन्धमानाधिकारस्य ऋभुसम्बन्धस्य 'त नेमिसुभो वशा' इति मानवार्थात् रथकारविषय न्यप्रसिद्धे 'आस्यात् वायते वैश्वान् शुभानाचार्य एव च । भाद्रपक्ष निवर्गान च गौण शक्तत एव च ॥' इति शावनापरपर्याये सौववनारथे शान्तिशेषे, समुद्रावप्रतिदिशुभनात् 'रथकार आरपीत' इत्यन समुद्रावप्रतिदिशुभकथयस्त्वामिधान युजम् । सु पु ४६७

० 'रथतर ऊरथोगीति' इत्यञ्जोत्तरावर्णवर्धनेन गानम् । विष्णु ५।२।८ ० रथतर पवमाने करोति विधितिनि सर्गशुभ । भा १०।६।५।६४, ० रथतर शुभ बहिष्पवमाने विश्वितिनि गर्वशुभ । भा १।३।८ ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम ०' इत्यस्या ऋचि गान 'यम् ।' अभि त्वा ह्य' इति वृहती योमि, ' न त्वावा अयो ०' इति ज्योतिर्वृहती, तयो प्रप्रयनेन कर्मप्रभ भवति तत्र रथतर गान यम् । वि ५।२।६, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम ०' इत्यस्या योनी उध्य यम् । २।२।१, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम ०' इति ऋचि गीयते । परतु 'अथर्थात् रथतर गानति' इति निधिन 'क्या भक्षिर आ भुनन्' इत्यादिषु कथतीषु ऋतु गीयते । भा २।२।१, ० रथतर साम 'अभि त्वा ह्य नोतुम ०' इति तृचे गीयते । १।१।३, ० रथतर साम एच्छट्टदृक् न भवति । उत्तराम्भ्य तदध्वरस्य पादत् (उच्च ६८०-८१) तत्र प्रथमा वृहती द्वितीया च गतोवृहती । द्वयरेव च प्रप्र यनेन कर्मवित्त धरायते । तदानीं उत्तरे ऋतुगौ भवत । न तु तत्र दशमतीरथ उत्तरदिशुभे समानेत्तये । ५।२।६, ० रथतर साम । 'मवतीषु रथतर गानति' ।

रथविशेषोपानुपूर्वीमानरथस्य क्रमश्चरन्परितरिच यद् गानम्, तस्यैव रथतरशब्दाथस्य अतिदेश, न तु ऋच अतिदेश । भा २।२।१, ० रथतर साम ज्योतिष्टोमे वृष्टन्तोने वृहता सह विकल्पितम् । भा ३।३।३, ० रथतर साम ज्योतिष्टोमे माध्यदिने सवने वृष्टन्तोनेषु प्रथमम् । ५।२।६ वर्णिक २, ० रथतर साम विश्वितिनि पडहत् प्रातम् । भा २।२।२, ० रथतर साम षडडे प्रथमदिने वृष्टनिपादकम् । भा २।३ । ० नहि कण्वरथतरावयो रथतर इति निधीयते । वा २।२।८।२२ पु ५३१ ० रथतरस्य वृहताध धर्माणा अनिक्राना समुच्चयो नैदगस्तोमे कण्वरथतरे । ५।२।१६।५७ गीको पु १३०२ 'कण्वरथतरे अविश्वक्राना ०' इत्यन दृष्टयम् । ० रथतरस्य वृहताध धर्माणा न्यवरथस्य उत्तरागगल कालेऽनुष्ठानम् । ५।२।१६।५५-५६ मीको पु २९७७ वृहदवताधर्माणा न्यवरथयो' इत्यन वृष्टयम् । ० रथतरस्य वृहताध ध्वयोत्तराप्रप्रयनेन सपत्निकी ऋतुमोरेव गान ज्योतिष्टोमे । ५।२।६।२५-२८ मीको पु १८२२ 'ज्योतिष्टोमे वृहताधतयो ०' इत्यन दृष्ट यम् । ० रथतरस्य योमि वृहती, अभि त्वा ह्य' इति । उत्तरा पङ्क्ति ' न त्वावा अ यो ०' इति । भा ५।२।६।५५ ० रथतरस्य सप्तो योमि 'अभि त्वा ह्य' (योमि २३३, उक्ता ६८०) इति ऋक् । वि १०।१।२५ ० रथतरे गीयमाने 'अभि त्वा ह्य' ईशानस्य अगत स्वर्तयम्' इति स्वर्तयशब्दोभाषाकाले एव गीय गम्, इतरागीचारावकांठे तु समीपत्न कर्तव्य इति पूर्वं पक्ष । स्वर्तय इति शब्दोच्चारणात् प्रागेव समीपत्नम्, न तु सर्वारमसतृचे समीपत्नम्, इति सिद्धात् । वि १०।१।२ ० रथतर प्रस्तूयमाने समीपत्नयेत्, वृत्ति समुद्र मनसा प्यायेत् अथ न मत्त वाचनिच यन्मन् विधि शीत । वाल पु २०. ० 'रथतरे प्रस्तूयमाने समीपत्नयेत् । (उरु हा) स्वर्तय प्रति वीक्षते ।' अथ स्वर्तय प्रति वीक्षण कालार्थे सयोग । न तु स्वर्तयशब्द वीक्षणयो अङ्गप्रसिद्धनसम्बन्ध । प्रस्तापकाले यन्मन्तु समीपत्नित तत् स्वर्तयशब्दोच्चारणात् इति उमीपत्नम् । भा १०।६।२।३ ० 'रथतरे प्रस्तूयमाने समीपत्नयेत्' ।

ना परा समुच्चरन्ती कमेरर्षं शमयति, यमप्रवेदने हि ता मयागदे इति ('वामप्रवेदनेऽकञ्चित् ' पा० ३।१।१५३ इतिमात्राविपर्यये गम्यमाने लिङ् स्यात्, न तु कञ्चित्) । एवमित्थं यति ऐन्द्रबावगामान् ब्रह्मन् गृहीत्वान् इति, गहीतुमिच्छेत् इत्यर्थः । तत्रो रभ तरङ्गमानं क्तुं कुर्वदिति । ननु एतं नमि इच्छामात्रं मन्वेत्, न ब्रह्मप्रताविरोपदिवानम् । उच्यते । यथा अरिम् लौकिके वास्ये ' यदि दधुपरोचनमिच्छेत्, यान्ति कुञ्चीन ' इति दधुपरोचनयकीर्तनान् दधुपरोचनं यान्ति मुनीन् इति तेन एववाक्यत्वात् गम्यते, एवमनापि ब्रह्मप्रताविरोपकीर्तनान् तेन एकवाक्यत्वात् पराशरान्तिश्रेष्ठो रथतरङ्गमात्रं गम्यते । अथवा अत्र हेतु-हेतुमन्तेलिङ् (पा० ३।३।१५६) रथतरङ्गमात्रं योम ऐन्द्र बावगामान् ब्रह्मणा हेतुं कर्तव्यं इति । तस्मात् कृत्यन-प्रयुक्तयोगान् शुभं कर्मात्तरं प्रयोग्येत् । एतं कृत्यन-कृत्यसङ्गैर्वा व्यर्थवान् मतिरिति । अपि च पूर्वेषु गामि-येन नयितव्यम्, परेण नैमित्तिकेन । कथम् ? एतं हि निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमर्हति, गाराति । यच्च भवि-त्यन्, ननु तन्, भवितव्यं रथतरङ्गम्, तन् नृप पूर्व-कारणं ब्रह्मप्रताविरोपस्य निमित्तं भवितव्यतीति । अपि च नि एतिस्य कथंयथा कर्मात्तरम्, नरुधमा यात् इत रदपि कर्मात्तरमिति गम्यते । तन्मात्रं जीनिश्रेष्ठस्य शुभविधानमिति ।

वा— ज्योतिशेने प्रथमं गृहदधतरं वैश्विन्ये पृथ-साकनत्वेन चोदिते । तत् पुनं भूयते ' यदि रथतर-रामा योम म्यादेन्द्रावगामान् ब्रह्मन् गृहीत्वान् ' ' यदि बृहस्पताम 'पुत्रात्त्वान्' इति । तत्र सगुणं कर्म श्रवमाणं संदिश्यते किं कर्मात्कं ज्योतिशेमात् उत तस्यैव ब्रह्मप्रता-विरोपविधानं प्रति, रथतराच्छिन्नस्य निमित्तार्थं अत्यन्त-मिति । तत्र एतस्मिन्पदपरिद विचारयित्वापि विमप-कृत्यनप्रयुक्तयोगे रथतरस्य, एव सत्तामन्तर्भावो इति । तद्विषययमपि एवमित्यन्तर्भावो किं क्तुवितिष्ठ रथतरम्, ता रथपरिचिणं क्तुवित्ताधीयते । ननु च यदिगन्तो परायात् इह निमित्तं धरीयते, तस्य च उद्विदधमात्तान् विरोपकारोपयमानो गान्त-येत् । अनेतिनित्यार्थेन

नेतस्य यदि द्रह्मण प्रवेधते, तादृशस्य कुर्वन्ति-प्रतिर्भवावेत् । अप्रतिपद्ये तु वरात् विधानमापयते । निमित्तत्वमपि च यादृशस्यैव भूयते, परि तादृगो ज्योतिशेन, नरुधमात्तैव गुणाधैवनेन अत्यन्तमिति वयं हस्ते । यदि तु तादृहं न भवति, तत् यादृशस्य मायापि निमित्तीकर्तव्यं । वास्यं यथाच प्राङ्निमित्तत्वमेव नोत्तान्ते, भवति तत् निमित्तत्वापि विशेषणम्, यथा अत्यर्थधिकरणे वदन्ते (भाष्ये) ' मृषामादे इति या विशेषणम् ' इति । तस्माच्च विविधानुपाददोप इति । किं तादृहं प्राप्तम् ? प्रकरणात् रथतरस्यारवस्य दुः-सामयस्य च यवगा-परेण मासे, यदिसभ्येन च प्राण्य-पेक्षत्वनिमित्ततापतीने, ब्रह्मप्रताविरोपस्य च प्रयोगन-नेन ब्रह्मणः, इतीयथा च विरोधिता गुणोपरेण अत्र रोवात् ' तस्मात्तियेर्गुणापेन पुनं इति ' इत्यर्कभन्तिर-त्यम् । एव सिद्धन्तं मातं पुराभ्येन स्वाकत्वं चौरं पूर्व-पण परिश्रवते कर्मात्तरमिति । कुत ? ' समाया मति-सामर्थ्यं नचापीष्ट विशेषणे । विशेषणं न्यवरुष्टेषु ज्योतिशेने च नास्ति तत् ॥ ' ' गुणाध्यात्तस्यो ' इति पूर्वकर्मात्तन्त्रो गुणो भेदकं व्युत्पन्नम् । इह च षट्-श्रीयर्थेच्छास्य यदिसाद्वैवधयेन निमित्तत्व गम्यते न रथतरस्यत्वात्, उपगर्भेनचात् । न च ननुविशिष्ट-रथतरमिह प्रतीयते, येन तदेव निमित्तं बल्येत् । न च तत् क्तुना अत्यन्तेषु प्राक्यते, अत्यन्तं विष-मानत्वात् । एव हि तद्वचिच्छिन्नत्वं, यदि रथतरस्यैव धामेति, न तु एव मंगरति । तन्मादवसरमेन कर्त-व्यम्, यदि रथतरगेन अस्य धामेति । न च एवभावेन-कन ज्योतिशेस्य अपस्य वा अकगतम्, बलिमित्त-म्वेत् । अतो निमित्तप्रतीतिं पारित्यज्य तद्वचनाऽऽप-पयैव वेत्तरथतरस्यमन्कर्मात्तरविधि-व्यवधीयते । तस्य हि तद्वत्त्वं नृगुम् । न च रथतरस्यत्वात् विने-पयम्, अवापकत्वात् । न विशेष्यत्वादेन सान्त्वयं । न च सामर्थ्येन विता समालोऽन्यत्पत्ते । दृश्यते न-अगो (गम्यात्) अत्र, इति पूर्वत्वान् अत्रयति-जनम् । अथ कर्मात् त एव वेत्तरथतरस्यत्वं एते-न विच्यते । न चाकमेन कर्तुम् । तादृहं विहितस्योप

सन्धियामान्तरविशेषात् । इदं हि ऋतुसमयेन श्रुतम् 'आमर्षक्यास्तदद्भेयु' इत्यनेन न्यायेन स्तोत्रेष्वन-
तरति, गावन्करोति तु स्तोत्रेषु साक्षात् विधीयन्ते
तस्मात् यत्परमिति । अत्रन्तरे तु प्रथमसिद्धे रथतर्पणे देव्य-
श्रीद्वैतप्रदेशो ऋतुतर भक्त्याश्रयेणः । एवं च
अन्यथाप्यधिकानात् तद्व्यापनो बहुनीहिननुग्रहीष्यते ।
अन्यथा हि उपरुर्नैवपरस्य लोक्षितोष्णीयादिवाक्यान्
अनया परिश्रमेत् । यदि च ब्रह्मज्ञानानिधानेन कृत् एव-
देक वाच्यम्, तल्लक्षणानि रथतरविधानं च, आनेपस्ताद-
पूर्वभागाभिधानेन निरुत्थयेत् । भोगः स्यादिति च आम-
न्यायात् तरुर्लभ्योऽपि निशङ्को, रथतराद्यन्तरन्यायात् तु
व्यतिरेकस्यन्यायस्य स्यात् । यौगन्धेयानि च प्रवृत्तिदिने
न्योतिष्ठोमप्रवृत्तिरुत्थं भविष्यति । तस्मात् कर्मविधिः ।
इदमेव भाष्यनते दर्शयति—'यदि रथंतराद्येतरस्य
शोऽर्थः ?' इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानविशेषात् अथ एव नयोः
वाक्येन आन्तराद्यनेन वा भविष्यति ।

यद्यपि मृत्तानाकषैषु भवान्तराकाश्यानि अपमानम्,
साम्पत्तिश्चापिभावात् अतिशयिते महाशक्तये भवान्तर-
यास्याश्रयणात् विविचयेः अथाप. । (यदित्यद्)
परित्यागात् वर अन्वहस्य पूरणम्, इति मत्या
'अथवा यदि मेच्छेत्' इति दर्शयति । लक्ष्मणवत् ११-
शिक्षायाश्च क्वचिः प्रमाणानेन अन्वहस्य, इति न
स्वमनीषितामन्य अमिहितम् । अन्वहारादपि स्वपद-
वृत्तिरेव व्यतिरेकस्त्वना लक्ष्मणवत् कर्ममानवापात् इति
मत्या 'यदि शक्तिं भुञ्जीत' इत्युक्तस्य पञ्चान्तर
कल्पयति । परस्तु दृष्टान्तस्यैव अतिरेकं, 'यश्च पुनः'
इति कृच्छति । 'यश्चयेन सन्धः' (कल्पयेत् यदि
दधुपुत्रेचन दद्यादि भाष्यम्) 'कामप्रवेने हि'
सिद्ध दन्वा प्रत्यावसति इति सिद्धान्तविकरणम् । तत्र
एव वादयाथो भवति 'यदि ऐन्द्रमयन्तप्रान् प्रहान्
अहीतिमिच्छेत्, रथतरासाग्नं ननु कुर्वति' । तथा
यदिशब्दाहितम् 'शोम स्यात्' इति पदप्रच निधा-
यकम् । 'महान् गृहीयात्' इत्येतत्तु यथापि अवि-
धायकम्, तथापि इच्छार्थस्यात् 'शे हि यति-
च्छति, स तत् करोति' इत्येव निरूपितं लभ्यते ।

अथवा इच्छामानुषु उपरुत्तं महाप्रणं 'स्यात्' इति
एवैव लिट् विधास्यति । त्रिनेत्र व्यतिरेकस्त्वनासाऽपि
अर्धं पशो मन्यु वल्लरुतः इति मत्वातः 'अपना-
हेतुहेतुमनोसिद्ध' इत्युपन्यस्यति । तत्र 'शोम, स्यात्'
इति हेतौ लिट्, 'गृहीयात्' इति विधानेन । तेन
एतदुक्तं भाति, रथंतराद्यं शोमहेतुकान् ऐन्द्रमयन्त-
प्रान् प्रहान् गृहीयात् इति । न च अतिव्यपणोऽप्ये
हेतुरर्धं प्रविष्यते, इति अर्थात् निश्चितो भविष्यति
इति । अथवा हेतुमति 'गृहीयात्' इति लिट् ।
'शोम, स्यात्' इति विशेषे अतुक्तमपि च
शोमस्य हेतुत्वं हेतुमदशेषात् सन्निधेयं भविष्यति ।
तथापि एवोऽर्थः 'ब्रह्मज्ञानाविशेषकारणभूतः शोमभाग,
नर्तनः' इति । 'यदिशब्दपरित्यागो, कृत्वाप्याहार-
कल्पनाः, च्यवधानेन संवन्धो, हेतुहेतुमदोश्च
लिट् ॥' इति पञ्चविकल्पसम्प्रदेशकः । सर्वं चैतत् शब्दे-
ष्टयाधिकरणसिद्धान्ते एव उपयोभ्यते इति अत्र
प्रसिद्धम् । 'निष्पद्येन निमित्तेन निष्पाद्यं प्रति-
भूयते । न रथंतरसत्ता च निष्पद्यत इत्युक्तं-
स्ववत् ॥' प्राठ.सवने हि ब्रह्मज्ञानं भवति, मार्त्तं-
दिने रथंतरम्, न चादिपद्यस्य निमित्तत्वात् युक्तं ।
कारणार्थोक्त्यात् निमित्तत्वस्य, भाग तु नैव किञ्चिद्
निमित्तम् । अथवा ननु । स च आवृत्त एव विद्यते ।
जगत्सामा च न ज्योतिष्टोमः, इति 'जगत्सामि सामा
भावात्' इति नश्यते । अतश्च 'तस्मान्मन्यादितरेषु
समास्यम्' इति नपरोक्षत्वमिति ।

पक्षरथे तु द्विभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं,
गुणवाच्यत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— तुसाग्रात् पशः अन्वया भवति । नैतदस्ति
यदुक्तं ब्रह्मज्ञानमिति । कथं तर्हि ? ज्योतिष्टोमस्यैव
ब्रह्मज्ञानविशेष इति । युक्तः । प्रकरणसामर्थ्यात् । नन्वेत
दुक्तं यावच्चसामर्थ्यात् काजन्तरस्य गगतस्वाम्नो वृत्तवा-
स्येति । परितुत्तमेतत् ज्योतिष्टोम एव रथंतरसामा वृह-
त्सामा चेति । पुनर्दूषित अनेकसामर्थ्यात् ज्योतिष्टोमस्य,
विशेषण रथंतरेण युक्ता वा न प्रकल्पते इति । तदु-
च्यते । पक्षरथे विशेषणम् । बृहदभक्तस्योर्गोद्विषयत्वात् ।

माति स प्रयोगो यत्र रथतर नास्ति । मरति च म प्रयोग, विपमानरथतरनामकम् । तदेतद्रथतर मरतिव अभाषारज्जात् विशेषकम् । तस्मात् ज्योतिषो म एव रथतरनामा नूहत्सामा चेति । अथ यदुक्तं पूर्वेण निमित्तेन मरिते अथ, उतरण नैमित्तिकेनेति । नैतद्विशेषतः । मरति हि भविष्यदपि निमित्तं यथा वर्णिवति इति वृषिणहृकर्मा नुष्ठानम् । अथि च तत् इष्टम्, इदं च आन्तिक निमित्तम्, तन् वधावचनं भवितुमर्हति । 'म्यात्' इति चेतुः सिद् विपणि कालेषु मरति । तस्मात् भविष्यदपि निमित्तम् । यत्तु जगतसाम इति कर्मांतरम्, तस्मात्तस्मात् रथतरसामादपि कर्मांतरमिति, (उच्यते) पारसाम्, अमभ्यात् कर्मांतरं सवति । रथतरसामो नूहत्सामश्च ज्योतिषो म् अन्विकाम् । तस्मात् कर्मांतरमिति ।

धा— पूर्वोक्तेषु ज्येष्ठिर्ज्योतिषो म् गुणविधिरय न कर्मांतरम् । एतस्मै हि तेन छिद्रेन रथतरसामत्वेन नूहत्सामत्वेन च प्रहापताविधियथैकनाम्युच्चारणं ज्ञियते । गुणज्ञानवाचकं अन्विकारप्रत्यये इति एकल विज्ञायते । अथवा रथतरविधियान्त् ज्योतिषो म् गुणवानप्येव एवमात्तरत्वं चोदितमिति सार्थांतरत्वं प्रतीयते । तदथ कर्मकम् । यत्तु विदोपनाभाभात् सामानरसापेक्ष निदोपनाभाभात् रथतरादेति समासो नापकल्पते इति । तत्र ह्यम् । 'इत्यते पाक्षिकं वस्तु सत्तयैव विदोपणम् । विदोपे यद्विदोपक्यं तस्य चेद् निमित्तता ॥' यदि हि रथतर मित्य ज्योतिषेमे अयमहितं वा स्यात्, ततो न चोदितं प्रादपि । यत्तु अरथतरोऽपि ज्योतिषो म्प्रयोगे अन्वये । तत्र तद्व्यञ्जेदुत्वेन नास्ति निदोपणकम् । यदि च एवमात् विना निदोपणमुदितं मरति, तत्र एवमसौ दर्शयितुं यो 'यदि रथतर साम अरथ अरथेव' इति । बहुमीश्व मत्स्यवर्णिनात् मनुष्य अन्विकारयोगविपरत्वात् न एतद्व्यञ्जे अशुभ मत्स्यवर्णनरथम् । यद्वा 'यदि रथतर सामेव अरथ मरति' इति तत्र कोऽप्य एवमन्वयः । यदि रथतर यथापि सर्वदा साम, तथापि यत्र ततो न मरति, तदा च मती सामहाषात् अन्विकारमेव इति ।

तत्तत्तद्वे रथतर सामेति कल्पते । अथरथ च क्रत्वेषु मरिगतसामात् वत्तत्, रथतरस्यरूपे सामत्तरव निदोपनकल्पनात् । न च रथतरस्य सापेक्षत्वं ज्योतिषो म्, येन समासो न स्यात् । इदमिति ज्येष्ठे हि एकमोत्र विपयेषु च एतद्रथति । ज्येष्ठेषु तु भिन्नस्तोत्रविपय साधनेषु प्रत्येकनिरपेक्षमेव माधन्यमिति सामर्थ्यं न सिद्धते । यत्रा पौनरुक्त्यादेः सामस्यत्वं तस्मात्पत्तो न च्याप्यं रत् रथन्यपुंस्त्विति वृत्तं लक्ष्यति । मथवा नूहत्प्रगतरो अनादयानरथान् अनादयानरथयोगाच्च विशेषिनो स्तमेतानयो यथाऽवस्तिदानुवादं काल्पनात् सामादपि अन्वयेषु मरत्पराव-छेदेनेव विशेषणवसिद्धिः । तेनोपयन् रथतरविशिष्टत्वं कालो निमित्तकम् । अथवा अस्तु रथतर क्रतुनिर्णय निमित्तमिति । ननु च तदेव न प्रतीयते । उच्यते । कथं च प्रतीयते, तितु यदा मत्स्यवर्णनयोगाभावात् रथतरविशिष्टं ननु न दृश्यते, तदा विकल्पमात्रे समासे यो विभागे विदोपणविशिष्टत्वात् प्रतीयते, रथतरमन्वयं सामेति च प्रतीयते । पश्यन्तरपाच ननु निदोपणमेव समासमिन्वयविशिष्टत्वात् तथा विवक्षित्यते । यत्तु च अन्वयन्तरेषुपि वस्तुस्वरूपेण रथतरमिति, तथापि अत्र तावद्विरादे, ताम्नामेव च विदोपणत्वोपपत्तिः । स्ववचने च अन्वयान्तरं निदोपणकारणं न वस्तुत्पन्नम्, मा भूत् नीत्सुपत्, 'देवदत्तस्य नौ' इत्येवमादीनां विशेषणत्वेच्छेदः । तथाहि, 'न लोके देवदत्तस्य गोसं वन्धोऽस्ति चैवम् । उत्पत्त्यं च नीत्सुपत् तस्यैवोच्येत येन तन् ॥' यदि च वस्तु एव अन्वयं रथतरं भवेत् नैव शब्देन विशेषणमुपादीयेत । न हि अत्र किपोपकल्पमस्ति 'अभिज्ञान' इति । तस्मात् अन्वयं वाक्यगतमेव असाधारणत्वमाश्रित्यम् । अस्ति च अनापि ता, ज्योतिषो म्नामस्यैव रथतरत्वं विनिश्चयनं कल्पनात् । प्रथममन्वयमिति च रथतर विनिश्चयेन उच्यते, न निमित्तांतरादन्वयनाभावात् प्रमाणं विदोपे । तस्मात् उच्यते अथि अन्वयेषु निमित्तम्, इति न वदित्वात्तरात्सामान्यताभावात् प्रमाणं युक्तम् । न च अन्वयेदन्वयेतुमन्वयविभागात् मरति, यथापि निमित्तं

त्वमेव न प्रनीतम् । तन्मभवे च न प्रतीतप्रदर्शं युक्तम् ।
 भूतमविव्यहृतमानाना च अविद्यमेन लोके वेदे च
 निमित्तां दृष्टम्, इति रथंतराभिनियन्तमवोचम् ।
 भाषि च यत् एवमन्तेन अश्वारितम्, तत् निरपद्यमेव ।
 ज्योतिशोमप्रक्रमे च अश्वारितमेकस्मिन् रथर प्रशोच्येत,
 इति सर्ववैकल्पिकाना ऋतुप्रक्रमे एव अश्वारित्यात्
 अश्वयुगलित्प्रक्रमानोः 'एवमिदं कर्तव्यम्' इत्यवधार्यं
 प्रदर्शितव्यम्, तदन्तेन प्रयोगाच्चैवप्रवृत्तादिदिशि । न
 च निमित्तं नैमित्तिकस्य रूपरनिधानेन उपकरोति, कथ
 तर्हि ? शयमानत्वेन । तस्मान् शययुक्तमपि मकथित-
 त्वात् रथतर निमित्तम् । यदा तु एकदेशमप्येवापि तेन
 विशेषितः ऋतु, निमित्तम्, तदा अगौ वर्तते एवेति
 अविरोधः । न च छिद्र, काष्ठविरोधवपन्नेन उपचिन्तितः,
 येन अन्यतरागेषामेव निमित्तं भूयात् । सर्वथा हि शक्यं
 दर्शयितुम् ' यदि रथंतरागमा सोमः भूतो भवति भवि-
 रपति च ' इति । तत्र इह अर्थवदोष एव विज्ञायते
 ' यदि रथंतरा अभिष्यति ' इति । यत्तु जगत्साम साम-
 यन्तो दृष्टयुक्तम्, यत्तु साम्, तस्य दर्शयानीयनेषु
 अप्रमाणत्वात् । अथवा प्रक्रमे द्वियुक्तयुक्तप्रति-
 पत्तिधानादिव जगत्साम्प्रसादात् तत् इति वैवम्यम् ।
 अपि च उवाचि नैव भ्रूयैर्भूमोस्तत्, किं तर्हि ?
 अमह्यत्वात् त्रिपुराणे निमित्तत्वेन प्रद्वयम् । तस्मात्
 निमित्तान्तरिणं सर्वाणि शक्यमानीति ।

शा— किं ज्योतिशोमात् कर्मान्तर रथंतरसामा
 बृहत्यामा इति निधीयते, किंवा ज्योतिशोमः एव रथ-
 तरेण नूहता वा अवच्छिन्नो ग्रहाप्रजाविशेषे प्रति निमित्त-
 त्वत्वेन अनुधीयते इति । तदर्थमिदं शिष्यत्वे किमर्थं
 मूलनक्रतुसंयोगो रथतरदे, उत अहलनक्रतुसंयोगः
 इति । तदर्थमपि किं रथतरविशिष्टः ऋतुः इह निमित्तम्,
 उत ऋतुविशिष्ट रथंतरमिति । 'तत्रान्यार्थं प्रधानत्वाद्
 यदुद्देश्येर्निमित्तता । रथंतरविनिर्गतस्य ऋतोरेवाय-
 गम्यते ॥ विशेषणं व्ययच्छेत्तु विशेष्यव्ययापि
 चोच्यते । ज्योतिशोमे च नान्येषां व्ययच्छेदस्य
 संभवः ॥ रथंतरेण कृतमस्य ऋतोर्व्यभिन्नं नैव
 हि । मन्वन्त्यान्वपि सामानि गायत्रादीनि तत्र

हि ॥' तस्मान् रथंतरसामानं गुणः कर्मान्तर कल्पयति
 इति पूर्वं पक्षः । न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ।

सोम— पूर्वस्मिन् पादे कर्मभेदः प्रविशति ।
 अस्मिन् पादे तदपाद, प्राधान्येन प्रतीयताये इति
 पादान्तरत्वं आनन्तर्यं च (संगतिः विशेषः) । प्रयो-
 जनम्— कर्मान्तरत्वे तस्य फलप्रकल्पनायेन ज्योति-
 शोमाद्भवान् ज्योतिशोमाद्भवेन केचनरथंतरसामकं कर्मा-
 न्तरमनुशेषम् । सिद्धान्ते तु नैमित्तिकापत्तमानानुष्ठम् ।
 ' यदि बृहत्सामा ' इतिशक्यविहितरुक्प्रयोगात् प्रकृतौ
 निवेशानिवेशादर्थं च द्रष्टव्यम् । सूत्रार्थस्तु— रथंतर-
 सामेति सामसंयोगस्य अगोपे कृत्स्नकृतौ भूतत्वात्
 रथतरसामेति शब्दस्य अपूर्वकतुसंयोगात् रथंतरसामादि-
 गुणः कर्मान्तरमादिषेत् इति ।

वि— ' रथतरं साम सोमे भवेत् तद् बृहत्स-
 यम् । ऐन्द्रजययुक्ताः प्रयगवाश्च ग्रहाः भूताः ॥ रथं-
 तरादिवयुक्तमन्वत् कर्माधारा गुणः, गायत्रादियुक्तात्
 पूर्वान्मन्त्रावृत्तितो गुणः, सोमशब्दव्ययत्वे ज्योति-
 शोमसंयोगे । ग्रहाणां युक्तत्वेन व्याप्तित्वात् फलस्यम् ॥'
 आपत्तया फलप्रकारकं न कर्मान्तरविशेषकम्, किं अन्येन
 निहिते सोमनागे यत्र जगत्साम मभवति तत्र गुणविधा-
 यक्रम, रूपेणैवमानस्य प्रतीपाद्यम् ।

साह— ज्योतिशोमे ' यदि रथतरसामा सोमः
 श्वदैन्द्रजययुक्ता गायत्रा रथीयान्, यदि बृहत्सामा इन्द्र-
 यान् ' इति श्रुतम् । तत्र यदिद्वयोक्तमन्व निमित्तवत्स्य
 न तान्त्र रथंतरं बृहन् वा अश्वय, तस्य विशेषणत्वेन
 वृत्तमहेत्वात् । नाप्यन्यदार्थं, तस्य कायचित्कत्वा-
 भावात् । नापि विशिष्टे ज्योतिशोमे, सामान्तराणां अपि
 नियन्तरेण बृहत्सामतरोत्संयोगेणानुत्वा विशेषणत्वा-
 सभवात्, ज्योतिशोमरसावच्छेदेन श्वोमेमन्वपि व्यापत्-
 त्तिमुपगतत्वात् । अतः समावर्तस्य केचनरथतरसाम-
 कस्यस्य ऋते कर्मणि पहापयानिनिचारेण निवेशाभावात्
 उभयविशिष्टं कर्मान्तरमेव निधीयते । यदिशब्दस्तु अवि-
 यतिवार्थं । इति प्राप्ते, बृहत्सामतरोत्संयोगे पाक्षि-
 कत्वात् श्वोमेण चान्त्रा परस्परसंयोगेनानुत्वा वा निने-
 यन्तरोपपत्तिः । न च ज्योतिशोमरसावच्छेदेन तदभावः,

कवतीना च अभिवक्ता अभिवक्तीर्वापि विद्यते कवती
 प्वति । षोऽथै अभिवक्तीस्वर कवतीषु साधारणवश
 समवेतो विद्यते । तस्मानुवादेऽन घटने, कवतीषु रथतर
 गायतीति । तस्मात् स्वरस्यानुवाद ।

लिङ्गदर्शनाय । १० ॥

भाष्यम्— लिङ्ग च दृश्यते एतस्मिन्नर्थे अस्ति
 रथतर उत्तरयोरिति । इति तद् लिङ्ग भवति । एवमाह,
 'रथतरमुत्तरयोर्न पर्यामि इति विश्वामिनस्वामने, दृष्ट
 दुत्तरयोर्न पर्यामि' इति वसिष्ठ इति । यत्र विद्यमान
 न दृश्यते तद्दर्शनाय एतन् क्रियते, यथा व्रत न कर्म
 गीति प्रयाग करोति, न यज्ञविषाण न पदप गीति ।
 वसादक्षि उच्यते रथतर गृह्य । नगोरनुवाद इति ।

अश्रुतेस्तु विचारस्योन्नास्तु यथाश्रुति । ११ ॥

भाष्यम्— उच्यते एव व्याकरोति । नैतदेव
 स्वरस्यानुवाद इति । कुत ? एव अति उच्चरयु विचारो
 न कश्चित् श्रुते भवति । तदा उच्यते यथाश्रुता श्रुते
 कथा । यथा स्वाध्यायकाले श्रुता । तत्र रथतरमुत्तर
 योगाश्रुति' श्रुतेतदनुवादमान अष्टवृत्तिविशेषकर अनर्थ
 क्रमेव आपद्यत । अतो न स्वरस्यानुवादो युक्त ।

शब्दानां चासामञ्जसम् । १२ ॥

भाष्यम्— रथतरादीना च सामञ्जस्यना अताम
 ज्ञस्य स्यात् 'रथतरमुत्तरयो, दृष्टरथरी' इति ।
 कथम् ? तदुच्यते । अत्र रथतराशब्दे दृष्टरथरी वा
 रथस्य सामञ्जस्य इत्यनुवादे आनुपूर्वा अवस्थिते
 स्वरविशेषे ण्युक्त । स एवदेशो विनाशुर्न न अस
 मवेतो भवति । तस्मान्नेतद् युक्तम्, स्वरस्य सामञ्जस्य,
 तस्य अनुवाद इति । अथाह, एव नञ्ज्ञा सर्वे पथा
 निवदा, तत्र किं अष्टवृत्तिरेवेति । उच्यते । क्वच पथ
 प्रदेशो भवति । ननु उक्तं न शक्या क्वच ज्ञानतो
 प्रवेष्टु इति । वाद्यम्, देशान्तराभा भविष्यति । 'कवतीषु
 रथतर गायति' इत्युच्यते, 'च च यत्रवे कवतीषु रथ
 तर गातुम्, तत्र देशान्तराभा भवति, कवतीदेशे इति ।
 यथा अथो विद्यते, रूपे लिपिदि इति । धर्मलक्षणा या
 स्यात् । रथतरघर्मा वा कवतीषु रथतराशब्देन अति
 दिश्यते । यथा 'रथतर प्रस्तूयमाने वृषिणी मनसा

च्ययेत्' इत्येकमाद्य । यथा आनाम्ये श्रेणिते आचा
 यती प्रवनामाचार्ये इति आचार्येणुक्ष्ण आचार्यो या
 मतिदिश्यते ।

अपि तु कर्मशब्द स्याद्भावोऽर्थ प्रसिद्धप्रहण
 वाद् विचारो ह्यविशिष्टोऽन्ये । १३ ॥

भाष्यम्— अपि तु तैव स्यात् क्वच सामान्य
 तस्याश्च प्रदश इति, तथा देशान्तराभा भवत्प्रदश वा
 व्याश्रयणीया । अगतिश्रैया वत् लक्षणापरिग्रह । किं
 तर्हि ? कर्मशब्द स्यात् । रथतरादि गानारभस्य
 सत्कारकमयो वाचक । कुत ? उक्तो याव 'गीतिषु
 सामाख्या' (१।१।१।१३६) इत्यत्र । तत्र गीति
 विशिष्टाया क्वचि पथ शब्दो दृष्ट । न चाप्यहीनविशेषण
 विशेष्ये बुद्धिरुच्यते । तस्मात् विशेषण तावत् अति
 धीयते । विशेषणप्रत्ययाच्च तद्वचरिते विशिष्टे प्रत्यय ।
 अतो नारित क्वच शब्देन रथतरा इति । तैवैव शब्देन
 गीतिनामयेव इति नृम् । किंच प्रसिद्धप्रहणवाद् । अप
 थ गायतीति शब्दो गानक्रियाया प्रसिद्ध । वा कुण्ठौ ?
 गण्डस्व उच्चारणविशेष, गायति गान करोति इति ।
 तद्प्रहणश्च रथतरादिशब्द तद्वचन इत्यत्र । तेन तद्व
 कारणात् द्वितीयासामर्थ्याच्च । यथा आस्तारिकक गात्रीति
 यममानत्र गायति इति । तन्तु शब्दवचनेनापि समुदास्य
 भवति गायति गायति, क्वच गायति इति । सत्यम् ।
 विपरिणाम तु शब्दम्, मानन क्वच मस्करोति इति । यथा
 निपतितोऽन अर्थेन न तत्र एते गान करोति क्वचिनि ।
 नस्यात् गीतिवचन । इत्यत्र गीतिवचन । कुत ?
 विकारो हि अवशिष्ट अथे । विकारश्चात्र क्वच पथ
 दृश्यते । ह्यनानामकारणा दीर्घा, दीर्घा च इत्यन्तम् ।
 विद्यमाना सङ्गतम्, सङ्गताना विद्यन्तम् । स
 अविशिष्ट अथे सत्कारकमेभि । यथा अक्वहित्वा
 गीतीना तण्टलीभाव, विपिगा तण्टलीना पिडीभाव ।
 तस्मान् शब्दाना सम्भारो गानात्यो रथतरादिभि शब्दै
 क्वच्यते । तत्राथ प्रदेश रथतरमुत्तरयोगाश्रुति' इत्येव
 नादि ।

अत्रापि चापि दृश्यते । १४ ॥

भाष्यम्— अपि च अत्रापि साम दृश्यते । इव

गृहव शिष्यायै अश्रमं काले प्रयोगः । रथतरातीरेऽस्तु एक
प्राथम्ये । तस्य योषा प्रयोगे सिद्धिर्नैतु उच्चगण्ड
न किञ्चित्कम् । तासु गण्डकाले प्रायोगे धस्वत्यस्य
तेन युक्तौ भवति । नभ्यात् सन्नासस्य स्रमणस्य इति ।
स्त्रियाया प्रलिनया त्वेण परिचोचयति ।

स्थाप्यार्थान्तरेण निष्पत्तेर्या पाके । २० ॥

भाष्यम्— एतत् वैकल्पम् । कुत एतत् ? अथा
रथस्य प्रतिगण्ड । ऋगातरेण आश्रममेतत् भिद्यते ।
यथा पाके । यथा एक एतामथ पाके नाम । तस्य
अथातरे वैकल्प भवति । अथपात्रात् ओदनस्य
पाके, अथपात्रात् ओदनस्य । येन ओदनपाके रक्षित
नक्षी अथिखिरा गृह पत्तु वाञ्छति । तस्मात् तस्यापि
अश्रमं काले प्रयोग उपपद्यते ।

शब्दानां च सामान्यम् । २१ ॥

भाष्यम्— एव च सामान्यतया ऋगाशब्दानां च
गामस्य भवति । कञ्जीपु रथतर गावति इति । कञ्जी
गन्ध कञ् एत वधयति, रथतराशब्दश्च साम । इतरथा
शब्दीयञ्चे वा देगाशब्दात् स्यात्, रथतराशब्दे वा
धनशब्दात् । तस्मात् गौतौ सामशब्द इति ।

गा— कञ्जीपु रथतर गावति इत्यत्र अनेन
रथतराशब्देन किं कञ्जीपु अतिदिश्यते इति परिश्रानायै
रथतराशब्दात् किं गौतिविशिष्टाया 'अभि एत इत्
नेतुम्' इत्यादिना वाचका उच्यते गौतिमानस्य इति
चित्तने । द्वितीये तु सन्नासस्य कुर्वता गौति साम
इति एतान्तरुक्तम्, न तु उपपद्यते । इह तु अति
देहाविपयनिद्रास्यै गौतिविशेषः समः वाचन इदीद्विपये ।
तत्र गौतिविशिष्टाया क्वचि प्रयोगात् कञ्चनम् ।
द्विष्टिकञ्चनत्वे विशेषणीभूतगौतिविशेषान्तर्य आश्रयक
त्वात् तत्रभिधानं च तत्र एव नक्षविनाभूताया क्वचि
प्रतिपत्तिलिङ्गे, अभिधानात्किञ्चनानुपपत्ते गौति
गावमेधा अभिदेवम् । अत्र अभिदस्या यौ गौति
विशेषः, तस्य कञ्चादिषु अतिदेशः ।

भोगम्— गौतिवाचनरतीकरणस्य अतिदेशार्थत्वेन
तन्मुनेन अतिदेशस्यैव दिवार्थं गत् अर्थायस्रगति ।
कञ्चनस्य पुनरुक्त्य आधीमावादे प्रयोगः । तत्र तत्र

भोगमाले आधीमावादिप्रवृत्तिभूता मानवर्णा स्तुतु
पाश्र्वा । तत्र सर्ववर्णप्रवृत्तिभूतायुक्तं युक्तं प्रयोग
त्वम् । अथवा आधीमावाद्योगकाले स्मृत्यन्तरे
शान्तौ कञ्चनस्य भिद्यन्तद्वाभावे अदृष्टार्थता स्यात् ।
नभृहीतविशेषणाश्रयेण गौतिमात्रानन्तमेव इति
सिद्धात । सूत्रार्थस्तु— साञ्च अभिधायेनेन रथतरादि
वाच्येन कञ्चाश्रय अर्थायै गिष्येस्य पत्तु अनुगिष्यते
गौतिविशिष्टमन्तरं तत् अतिनिगम्य प्रवृत्ति व्यवहार
स्यादिति ।

वि— 'अतिदेश्य विनिश्चेत् कञ्जीपु रथतरम् ।
गावतीरुम् गान्तुक्ता वादासौ गान्तेन वा ॥ इति
चिन्ता, गान्तुक्ता त्रभिल्लेयुक् प्रसिद्धिः ।, तत्र
दीदेशस्य योग्यताचचारिभ्यो भवेत् ॥'

भाट्ट— प्रज्ञौ ज्योतिषे अमीक्यानुपपन्न रथतर
विशेषविशेषे अनियमकार्यो कञ्जीपु कञ्चनत्वेन भूयते
'कञ्जीपु रथतर गावति' इत्यादिना । तथा 'योषा
गावति, तदुक्तयोर्गावति' इति च श्रुतम् । तत्र रथतरादि
शब्दानां गौतिविशेषविशिष्टाया क्वचि प्रयोगात् विशिष्ट
वाचकत्वे प्राप्ति, आह्वयविशेषण वाच्येनैव गौतिविशेषे
मात्र विज्ञातीयगीतिरमान वा वाच्यम् । एव सामान्य
स्यापि गौतिमात्र गौतिरमान वा वाच्यम्, न तु
गौति विशिष्टाया वा कञ् । तस्यात्र चिन्त्यायो अस्या
पद इव कति मुक्ताशयस्यै उच्यते योषोपपत्तः ।
आह्वयविशेषणस्यैव तु (११३१०) प्रयोजनकथना
यानि ग्यापि । च'द हि ऋगाञ्चित्तं भवेत्, तदा क्वचि
ऋगिदेशात्सन्नासत्, कञ्जीपु शब्द कार्यरक्षार्थम् । तत्रापि
अथप्रकाशने लक्षणादिना अभीवन्ता युवात् इति कञ्जी
याञ्च ऋगातस्यापिदेशः । देशलक्षणायां वा कञ्जीदेशे
अभिनयो पठेत् इति, जराय रथतरस्य वा तदमन्त्र
यायं नत् तदमन्त्रितेसायं कञ्जीपु समीक्यादीन् ग्य
तरसमन्त्र युवात् इत्यर्थः । अनेन तु माध्यस्ता वशा
अनभयदुक्तिरत्वात् न लिखितः । सिद्धान्ते तु एष
शाया प्रमाणमावात् कञ्च इह योष्येन अभावेन
गौतिमानस्यैव कञ्जीपु अतिदेश इति प्रयोजनम् ।
प्रवृत्तत्वात् आह्वयविशेषणसिद्धस्यैव गौतिवाच्यत्वम्

उद्योद्भूतानि अग्निचिह्नद्वयमनुष्णानि इति श्रुत्वा ।
 न च 'अग्नेया गावति' इत्यादी योनिस्वयन्विनेन
 रूपेण निवेशनात् अतिदेशानुसंगेनचो अग्नि 'अग्नीषु
 रथतर गावति' इत्यादी रथतराभ्यां विवेकानुसङ्गे
 कृतात् अतिदेशानुसंगे इति वाच्यम् । तन्नपि
 परमैवाहकस्योपकारत्वाभावे अभिधीयतेऽपि यन्मैव
 विवेकानुसङ्गे कृतात् । अतुनरस्तु यद्मैवीये आच-
 मानविधे अतिदेशानुसंगेन अग्निपि अतिदेशानुभावे
 न कश्चि ह्यपि । एतन्नेन अभिधीयते येन रूपेण
 उपकारकत्वात् तैनेन कर्तव्यं उपकारकत्वाभीकारेण उद्योप
 पत्ते ।

मण्डन— 'गीतिरेवातिदिव्येत् ।'

शरर— 'गीतिं वाम तु नृन् मता ।' न ह्यृ-
 मता ।

● रथतराधिकरणे अग्नेयार्थपरकस्य आनन्तरिणी
 सगति । कौ १:३:३५२ ● रथतराधिकरणे निश्चित
 दारिवत् सवराणी विशेषभावेन निमित्ताग्राह्यं न
 वैमिलिका पर्मा इति कौस्तुभ निरूपितम् । अत्र न
 तन्नमित्ताग्राह्यत्वात्, अनिपता च वा नाश्चित् प्रतिपत् ।
 भाट्ट १:०:१६

● लौकिके अग्नेयार्थपरक एव रथतराधिकरण
 न्यायेन अग्नेयार्थपरकत्वात् न नदयत्परकत्वात् अभिमतर्था
 निगमेषापादनश्च अनुसन्धासामयन निरव्यायवस्यया
 सिद्ध्यति । सोम ८:१:१५

● रथतरादिगीतीनां निगन्तुगीकार । मणि,
 पृ १७०.

● रथतरादिग्रन्थां समन्वयश्च गीतिराचन ।
 १:१:१११-२ 'गावस्यो रथतरादिग्रन्थाश्च गीति
 काचन' इत्यत्र श्रुत्वा । ● रथतरादिग्रन्थस्य
 गायत्रिसंस्कृतं प्रथिद्वयानुसंगित्वम् । सु पृ ८.२
 ● रथतरादिग्रन्थानां गीतिविवेकानुसंगेन । रथतर
 धिवाणम् । ७:१:१११-२२

● रथतरादिसाम्ना तुचे गानम् ॥
 एकपैस्थानि यज्ञे सु स्यान्त्यायनत् । १:०:१
 १११ ॥

भाष्यम्— सामान्युदाहरणम्, एतत् एतद् वैष्ण
 वैद्यन शाकरर रैतमिति । तत्र सद्य विनेकस्थामृचि
 गाव वर्तमानस्य तुचे इति । इति श्रुत्वा । एकपैस्थानि
 यज्ञे सु । एकपैस्थामृचि गतयानि । एत स्वाध्याये
 गीतानि । यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा अग्नेयि
 गावयानि । अग्नेयि स्वाध्याये चतुर्विधस्य न्यायम् ।
 अग्नेयि कर्तुं रथतराद्यमव्यहति । अतो यथाऽभ्यस्त तत्र
 प्रवेशायम् । एतन्मादेशकस्यामृचि गीयेत् । एकपैस्थानि-
 न्युदाहरणम्, न तुचोत्पत्तीनि । यथाऽऽह, विम-सतनि
 -यता-एतन्मादेश-शाकरार्थमिति ।

तुचे वा छिन्नदर्शनात् । २ ॥

भाष्यम्— न चैतद्वैष्णम्, एकपैस्थानेन गावया
 नीति । नृन् 'छिन्नदर्शनात्' । छिन्न मवति । एवमाह,
 अश्वत्थेण प्रथमाया ऋच प्रथोति, अश्वत्थेणोत्तरयो
 रिति । न दोषस्यामृचि प्रयोगोत्तरयो भवति ।
 तस्मात्तुचे गावयानिनि । अग्नेयमवत् छिन्नम् 'हृ-
 सामोराच, मियुग्निं सभवावेति । गोऽप्यवीर्यं, न वै स्व
 ममात्तमिति जानन्ते वेने मे महिमेति । ते त्र शूरोचतु,
 गोऽप्यवीर्यं वा मन्वा' स्यो वायव्ये वेने मे महि-
 मेति । तन्निच्छे शूरोचु, गोऽप्यवीर्यमजामेति । तस्मा-
 देव वाम तुचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति ।

आह । छिन्नदर्शनात्, प्रसिद्धकण्ठप्रति । तस्मि
 धीने । ह्यग्नेऽपि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम कवित्
 क्वास्ति, तथा उत्तर इति । एतत्कण्ठ प्रथमात्तम्,
 उत्तरात्तमिति प्रथमात्ता ऋचोऽश्वत्थेण प्रथोतवन्म्,
 अन्तरेण चोत्तरोति । तस्मिन् दवने सति अत्र
 छिन्नामानश्रये । तत्र यत्तनुनाश्रयोऽयं दवन्,
 एतन्मादेव नाम तुचे नियते स्तोत्रीयमिति, तथापि हृ-
 सामोराच-इति पुस्त्यादर्थशादप्रयोगवशा विदुषातीति
 तद्वन् । तदुक्तं दवन्विति इत्युत्तरमिति ।

अ— अति न्योतिणेन रथतरादीनि स्तोत्रीयानि
 सामानि, तानि चि एतैरुक्ता ऋचि भेदाणि, अत्र तुचे
 इति सद्यमे स्वाध्यायवेनेवा एतस्मा ऋचि गीतत्वात्
 तन्नेच्छयन्वाय यज्ञे अत्रि एकपैसा मयेत्तु, 'एह वाम
 तुचे क्रियते' इति परमान्तनिर्देशकस्य न त्रिपिचममित्ये-

जातान् पूर्वं पञ्च । 'कवसागोवाच' इत्याद्यर्थवाद विभावितविधिशकौ 'एक नाम तृचे कियते' इति चरनात् तृचे गात शानीति सिद्धान्तः ।

सोम— न्वाध्याग्यातैर्कर्वेसावबाधो विध्य तरात् इति पादांतरतः । यद्वा सामनियये वाव प्राधान्येन अत्र चिन्तते इति पादांतरता, पूर्वत्र क्वचनव्यात् 'सुपमोऽसि वाचनच्छब्दाः' इति अपवात्स्याध्यायान्ये अपि इत् प्रधास्याध्यायस्थमेव इत्युत्थानात् पादापान्तरस्तगतिश्च इत्याहुः । चस्तुतस्तु एकाहाहर्गणामकनोमनागविययो चाधोऽत्र युगापत्ते इति पादान्तरत्र येष्वम् । सूत्रे रथतरादीन् उद्दिश्य इति अण्पाहाहारः ।

भाट्ट— योयामेकस्यामेतौसामानि सामानि तस्या मेव कर्मकाले गोवाणि, न्वाध्याग्याते तपेशान्मन्वात्, सामनियये तुचोत्पत्तिनेरप्यापत्तेश्च, 'एक साम' इत्या देस्तद्विषयकस्वैनानुवादीकनत्तश्च । इति प्राप्ते । ऋद्ध्यमोवाच, मिथुनी संभक्तयेति । सौऽवधीत्, न वै तन्ममाल अकारे, वेदो मम महिमिति । वे दे भूयो चतुः । सौऽवधीत् न वै वा ममाल स्तो जायात् इति । तात्तिसौ भूरोचु । सौऽवधीत् मभरामेति । तस्मादेक साम तृचे कियते स्तोनीयम्' इत्येकदेशेऽष्टान्येन विधिना तृचे सामविधिप्रदीतेस्तुच एव गानम् । दर्शितध्यास वाक्यार्थो मन्त्रे ।

अत्र एव 'अष्टारिण्य प्रथमाया ऋच प्रनौति, यद्गणैर्योक्तयोः । यत्रोया गवति वदुत्तरयोः' इत्यप्या प्रथमेनोपपत्तेः । सामनियये तृचोत्पत्तिस्तु मन्त्रे लिङ्गपर्येति न निगेषः । सिद्धोऽन्वयमथ सिध्यहेतार्थं पुनरिदोच्यते ।

मण्डन— 'तृचे गोय मनेत् साम ।'

शकट— 'तृचे लोयाद्गसामानि ।'

● रथतरादिभ्राम्ना पादद्विजाना मध्ये त्रिधमिति तेष्वप्येव होतुं पृथक्त्रये निवेद्य । १०।६।५।१३-१४ 'त्रिधमिति पादद्विजपत्तयदिभ्राम्ना०' इत्यत्र उच्यते ।

● रथतराधारमथयत्नम् । 'न वै बृहद्रथमनो मेकच्छब्द, यन् नयो पूर्वा बृहती कतुमातुत्तर' । अत्र ऋक्षतच्छब्दम् । एका प्रथमा बृहती उत्तरं दे कतुमी

इति । मूलतस्तु उत्तररायान्ये ऋक्षवाच्यत्वेन क्तु रथतः धामभूत विसृते । परंतु द्वयोः प्रथमनेन ऋक्षतय उप-यते । तत्राय— 'अभि त्वा शूर नोतुमोऽनुया इव येनव । ईशानमरुत ब्रमत स्वर्दंशमीशानमिन्द्र तस्य प ॥ १ ॥' (बृहती ८।८।१२।८ अश्वरणादा), 'ईशानमिन्द्र तस्युयो न त्वावां अयो दिवो न पाषिव । न जातो न पतिष्यते ॥ १ ॥' (कतुम् ८।१२।८ अश्वरणादा), 'न जातो न पतिष्यते अश्वकतो मधवमिन्द्र वाग्निः । गयन्तस्त्वा हवामहे ॥ १ ॥' (कतुम्) इति मूलमूले दे एव क्तुः, तत्र प्रथमा बृहती निर्दिष्टेव । द्वितीया मतोबृहती तु 'न एकैर्वायो दिवो न पाषियो न जातो न पतिष्यते । अश्वकतो मधवमिन्द्र वाग्निः गन्तवस्तवा हवामहे ॥ २ ॥' इति । वि १।२।६ वर्गेक १

● रथतरामान प्रागग्रथकम् । वायुग प्रयाप । बृहतीपद्वन्तो कतुपकार प्रथमम् । भा १।२।६।१६ ऋ रथतरामाने 'स्वर्दंश प्रति वीक्षेत्' इति वीक्षण्ये स्वर्दंशपदापाठकालस्य विधानम् ।। स्वर्दंश प्रति वीक्षण कालमात्र परार्थत्वात् । १०।६।२।३ ॥

भाष्यम्— 'ईश्वर वै रथतरमुद्रातुभ्यु प्रपथितो, रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेत्, स्वर्दंश प्रति वीक्षेत्' । अत्र समाय किं स्वर्दंश प्रति वीक्षणमन्नप्रयोगनसंबन्ध, उत सात्त्वार्थं संबन्ध इति । तत्र एतावत् सावत्र पीक्ष्यम्, किं रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेदित्यस्य शेष स्वर्दंश प्रति वीक्षेतेति, उत स्वर्दंशमित्येवमादि वृत्तमन्त्रपर्येति । किं प्रातम् ? अन्नप्रयोगनसंबन्ध इति, वृत्तमन्त्रपर्येति । कुत्र ? भेदेनारण्यमात् । भिन्नमिदमुपपन्न्यते, स्वर्दंश प्रति वीक्षेतेति । ननु अभिचलमिति संपत्तेः, रथतरे प्रस्तूपमाने समीलेदिति विधाव स्वर्दंश प्रति वीक्षेतेत्यनुवर्तीति । उच्यते । उभयपत्तौ भेदे महीत्येव । यं भेदे वृत्तमणो न वेत्ति निदर्शने । अथवागतिः उच्यते । नित्यनुवादोविशेषात् । अत्र विधिचोक्तोऽपूर्वकारः । वादमान धान्यकम् । विध्यरामान्त्व । त्रिधमन्त्रात्तरे वीक्षेतेति । अग्निधेयमनुपत्तौ, स्वर्दंश प्रति वीक्षेतेति

तु घोराया दधि कर्तुं न गुणभूते षण्मभते । क्वा तु
 प्रपातभूत । न च क्वा प्रयाग्यमानो वी उपलिङ्ग न
 न्प्यते द्वासरत्नपारा पात् । क्वभिधानश्च सत्रय नैव
 वीउतिता साम्भस्वन सव बहुभिनि । यदि तावदयमर्थं
 उगिन्दने, ररटा वीउतेनि । वी-वो स्वटम्, य प्रात
 वीक्षणगुण्टिहामपनिक्वालो नैर क्रियामध्यम्यम ।
 अथायमथ, स्वटम् वीधन निरततेदिनि । ल्थाय
 प्रतान् न ए एर वाप । तदेवप्रहार सत्रय आङ्कुरयो
 अय्युसाम्भमान न लिङ्ग न च वाक्यमनुप्राप्ते । ल्थाय
 सत्रय तु वीधनम्, एतदुसारणकाल वीउतति प्रकृति
 क्वापिद् सुक्या सत्रय । स्रमिषयश्च क्वभिधान
 स्यापि सने न इरव्यने । क्वाता परस्परनीगानन
 निगणविगोयमानसत्रयमस्युपैति, इधान स्वटम् वस्युप
 इति । अतो वदाम, स्वययस्य सव, स्वटम् प्रति
 वीधेतेयम् क्वाय सत्रय इति ।

किं भवति प्रतीकम् । अद्भुतसत्रय सति यत्र,
 स्वयसुसत्रोयशनीयतदेव, तं वृषातणे, रवार
 प्रनूयमाने समीपेति । उतयोस्तु स्वटम्क्यामाया
 इतानिचन पूरस्य । सिद्धान्त तु ल्थायसत्रय सति
 क्वापि भाग क्वाण्टान्, स्वटम् प्रति वीउतति
 निचन सिद्धा भवति ।

द्वा— ' रवार प्रनूयमान समीपयत् इति विधान
 भवने ' इत्यत्र प्रति वाधा ' इति । अत्र सदेह,
 ति स्वटम्क्याय वीधनम् न वाग्य सयोग, उत
 अद्भुतिसत्रय इति । तत्र क्वायने ररटम्क्याय
 ल्थायसत्रान् अद्भुतिसत्रय एव गत्य स्वटम्क्याये
 वा वीधनम्, ररटम्क्याय सत्रयवत् वीधन नाशय
 इति, वीधन न स्वटम्क्याय अद् वीधनम् ररटम्
 सव उच्चारणार् तापया । इति प्राये श्रुत ।
 ' अनपत्तिमनधान् वाक्यभेदप्रसङ्गान् । न
 बुधोऽङ्गाद्विसयय तामावातायता वरम् ॥ '

शोम— पूरम् इदमि निरवक्युसाग-वेगम्
 वीधनविषयस्य इत्युच्यते सगति । मूषार्थम्तु
 - स्वटम्क्याय सत्रय पात् वी क्वाण्टेयाम्भमान
 सि ।

वि— स्वटम्क्याये वीधने न कि स्वटम्
 द्विखटम्भय । मीलनावभिताऽऽवोऽस्तु भिचनक्येन
 तद्विष ॥ प्रविशयेनवधिर्हि वीधो वाक्य । मिने ।
 सत्येन मीलन्यापि विधितोत्तयोर्भवत् ॥ '

भाट्ट— ' रथतर प्रनूयमाने समीपयेत् ' इति
 विधाय, ' स्वटम् प्रति वीधेत् ' इति श्रुतम् । तत्र
 रथतरयोनिभूयायमृचि इजानमय्य जगत स्वटम्
 इति श्रुतस्य स्वटम्क्यायस्य च वीधनेन अन्त्यापि
 सत्रय, उत वाग्य सयोग, इति विनायम्,
 ल्थायसत्रयवधिःस्वटम् समीपद्वारावधनपेक्षाभावात्,
 द्वितीयया निर्गतिस्रोतनस्य स्वटम्क्यायस्यैव
 वीधनमेव पातयो । धीचने । यत्तु स्वटम्क्याय एव
 क्वाण्टेय वाधनान्तरन विधीयते इति पूर्याणन्त
 मूले कृतं तत् न इधानदिपदैकत्वतया धत्वम्
 स्वटम्क्याय स्तोत्राद्ययन निधानप्रयोगस्य यत्
 प्रातर्गणान्तरायोगत् वीधनस्यपि क्वाण्टेयवधिः
 रवायदुपकारकया विधौ गौरवायवेत्येतिरुतम् । अत्र
 स्वटम्क्याय वीधन वाग्यतयो समीपम् । इति प्राये,
 अट्टायय वीधनस्य मय्य विधौ गौरवाय च प्रति
 गन्तव्येन च अस्या द्वितीयाया वमप्रचनीमिति
 येन अमरमायद्वराभावात् प्रविशन्तानधनगपेय
 क्वाय एव सयोग । प्रविशयेन कायस्य मूषिणद्व
 न तं वा अवि । अत एव तन्प्रातरीयानुगदे
 काविकान इते अर्थात्मीन्याय विधि (आधि)
 इति मयन ।

परानुतरु एवक्यवत्तायय अत्र निमी
 विवायय एव । तेन च आधकारिवाधिसरान् ।
 अत एव निमीलनायके एव स्वटम्क्यायविधि
 क्वाण्टेय मूषार्थशक्ति व्ययम् ।

प्रयोगा पूरयथ सत्यम् । उतयोश्च रथतरुणे
 समीपस्यैवपुत्रयानुत्पत्तयामिति समीपत्वं पूर्ववत् ।
 सिद्धान्ते तु उतयो स्वटम्क्यायविधि क्वाण्टेय
 रवायद्वरायय वधिसय समीपम्, अत एव
 विधायक्यय तुयेव समीपविधौ रथतरदेन स्य
 क्वाण्टेयवधिपूर्वमयवेतरेत्येतेत्येव व्ययम् ।

निरूप्यते । अत्र यद्यपि साक्षात् रसना श्रूयते, किन्तु 'युं परित्यजति' इति यूपपरिव्याणदेव उच्यते, तथापि दर्भमप्यादिशब्दानां यौगिकत्वेन परिव्याणधिनरसनाविशेषोपनयनं वात् भाव्ये रसना श्रूयते ह्युक्तम् । यूपपरिव्याण 'यूप परित्यजति' इत्यनेन तथा अग्नीषोमीये विधीयते, तथा 'आग्निं एवं गृहीत्वोपनिष्यन् यूपं परित्यजति' इत्यनेन सवनीयेऽपि चिह्नितम् । तेन यूपपरिव्याणश्रेणादेन उभयत्र रसनायाः प्राप्तं वात् रसनाधर्माः क्षयमाश्रयः तिमिरीषोमीयव्रतानायां एव उक्तं अग्नीषोमीयसवनीयव्रतानायां इति भवति यदेहः ।

अत्राय पूर्ववक्ष्यः— अग्नीषोमीयस्य क्रमे चतुर्दश्या रसनाधर्मो दर्भमप्यादयः श्रूयते न सवनीयस्य । तेन पशुधर्मवत् अग्नीषोमीययूपपरिव्याणार्थां एव रसनाधर्माः । न्तु श्रुत्या रसनामाधर्माः प्रतीयन्ते । श्रुतिश्च वाक्यात् यदीयसी । सत्यम् । किन्तु यूपश्रवणसंभवः आनयक्यात् अपूर्वसाधनलक्षणया श्रुत्या विनिवेशो वाच्यः । तेन तथा श्रुत्या प्रत्यक्षलक्षणयुक्तं बहिर्धर्मोः प्रकरणवर्ति- बहिर्धर्मोनायां, एवं अतितापशब्देऽपि न विण्णवितृषक- बहिर्धर्मोः तथा रसनाधर्मो अपि यत्प्रकृत्यर्थं श्रुत्या क्रमोपरिग्रहनाग्नीषोमीययूपपरिव्याणव्रतानायां एवेति । एवं प्राज्ञे, अभिधीयते । भवेदेव यत्र अग्नीषोमीयनम- भुत्वम् 'युं परित्यजति' इति परिग्रहणस्य त्रीदशोपन- कात् यूपत्रयेण प्रकृत्यापूर्वमिदं ताडयते भवेत् । किन्तु यूपस्य अशौनिकत्वेन अनिर्वातोपपरिमाणस्य साधना- देष्टया 'यूप परित्यजति' इति द्वितीयाश्रुत्या यूपनि- र्मुक्तुपशोभित्वेनैव परिग्रहणस्य यूपश्रवणं सिद्धवते । एव सवनीयेऽपि 'उपनिष्यन् यूपं परित्यजति' इति द्वितीयाश्रुत्या यूपश्रवणं परित्यजणं श्रूयमानं तापपरणस्य यूपसाधोषोमीय एव निष्यक्तम् । यद्यपि न यूपश्रवण- निरुक्तुपशुक्तम्, तथापि एतस्मै कार्यं चोपशोषश्च यत्राति न्यथेन यूपश्रवणं उपनिष्यन्तोपशुक्तश्रवणवृत्ति- षयवनेनेकाद्र भवति । एतस्य यूपश्रवणं वलितानरसना- एकादिशेषात् वभाररसनाभाषणस्य एव भवति । न चैव तत्र अग्नीषोमीयव्रतस्य क्रमेण वनिष्यतितायात्

व्रतसहायया श्रुत्या वलितानरसनायां एव विशाक्यते । प्रकरणसहाययेव श्रुत्या बहिर्धर्मो दर्भोपुष्पमाद्योपबहिर्धर्मो इति वाच्यम् । यतो य एव अग्नीषोमीयस्य यूपं, स एव सवनीयवद्व्यापि । तेन अग्नीषोमीययूपपरिव्याणव्रतानायां वि- न्येन विधीयमाना धर्माः सवनीये यूपपरिव्याणव्रतानायां न्येनापि विहिते भवन्ति । विण्णवितृषकवर्हिर्धो न दर्भ- पूर्णानामवर्हिर्धर्मोऽन्यथा युक्तम् । यत्प्रतापारणा धर्मा इति तथापि सवनीयेऽपि वाच्ये 'निवृत्ता यूपं परि- षीय' इत्यनुवाचो रसनाधर्मोऽसाधोपनिष्यन्तुपश्रव- मानो जिह्वं भवति । तेन जिह्वदर्शनादपि साधनाया रसनाधर्मा इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वोक्ते सवनीयरसनाया दर्भमपरि- नियमः । सिद्धान्तेऽग्नीषोमीय एव दर्भमवादिधर्मो नियम इति । सूत्रं तु- रसावेति रसनाधर्मोपलक्षणार्थम् । तेनाय- मर्थः, यद्वत् यद्वधर्माः सवनयनार्तिपहल्लक्षणार्थाः, यद्वत् रसनाधर्मो अपि साधारणः । जिह्वदर्शनं चोक्तमेवेति ।
तौता

● 'रसना च जिह्वदर्शनात्' इत्यत्र सिद्धान्तानिष्ठा उपनयोः परिव्याणयोः साधारणी रसना इति परिहाये वाच्यः । या. ३।३।१।२२ पृ. १०४५. ● 'रसना च जिह्वदर्शनात्' । (अष्टादशात् सूत्रात् तुल्य-साधोऽनुवर्तते) रसना च अग्नीषोमीयसवनीययोः धर्मोऽ- कृत्या । जिह्वदर्शनात् । एवमाह 'आग्निं एवं गृहीत्वा विवृता यूपं परिनीय भावेन सवनीयं पशुशुक्तयोश्च' इति सवनीयपरिव्याणे रसना दर्शयति । सा यदि साधारणी तत्र एतदर्शनमवब्रवीते । भा. ३।३।१।१११. ● रसना तददर्शनाग्नीषोमीययुक्तता, सर्वेषु पशुषु अनिदिरपते । ३।३।१।१११. ● रसना तददर्शना- द्रमात् अग्नीषोमीययुक्तम् । इति प्राज्ञे, भुक्तं यूपम् इति विधायति । 'उच्यते रसनाधर्मो दर्भमप्यादन- व्रमात् । अग्नीषोमीययोः ह्युः, श्रुत्या यूपश्रवणं गताः ॥ एतयूपपरिव्याणयोश्च हि रसना श्रुत्या । एत- धर्मोऽसाधोपनिष्यन्तुपश्रवणम् ॥' श्रुतिः प्रमाणं यत्प्रती । या. ३।३।१।१११ पृ. ८३६. ● रसना तददर्शनात् यूपधर्मो एव, न पशुधर्मो, 'जिह्वया यूप

परिवीय' इति वृत्तीकथुया वाक्येन च । वि. ३।६।१०. ७ रक्षणा (द्वितीया) न पद्यमन्वयार्थं विद्धुः सूचककारार्थः । १।४।१२२-२४. ४ रक्षणा सूचपरिव्याणार्थं, विद्धुः प्रपिष्टवर्ममयी । भा. ३।६।१०।३१. ७ रक्षणाः । अग्निद्वयने (द्वे) पद्यवृत्तनाथ, अहर्गणे कृत्रेण एव उपवृत्तिः । संकर्म. १।४।२१. ७ रक्षणाः ३।६।१०. ' अग्निद्वे परिवीय वाक्यति ' इति रक्षणाद्यत्वात् विशेषः । संकर्म. १।४।२२. मीको. वृ. ७८ ' अग्निद्वे रक्षणा वाक्यति ' इति रक्षणासंस्कार. ' इत्येव इष्टव्यम् । ७ रक्षणाया सूचपरिव्याणं (सूचपरिवेष्टनं) ' परिवीरमि ' इत्यादिमन्त्रेण अनुर्गुः करोति । वि ३।६।११. ७ रक्षणाया. सूचप्रत्य ल्योतिहोमे । ४।६।१।२२-२४. ७ रक्षणायाः सूचार्था. नवति लमुच्चयः । वा १।४।१।२२ वृ. १२७५. ७ अग्निद्वयने एवमेव एतद्व्यवहृतान् निशेचनेन सूचस्कारार्थाया रक्षणायाः मेददेत्यभ्यन्तर् द्रैत्यन्वयेन । भा. १।४।१। २२-२४.

रक्षणाधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशो रक्षनाथर्था अग्नीषोमीय-पशुनीषोम्यन्वयारणा ॥

रक्षणा च द्विद्वयसोनात् । ३।६।१०।३१ ॥

भाष्यम्— अग्नि ज्योतिशोमे पशुयज्ञीषोमीयः ' शो शोचितो मदीषोमीयं पशुमात्प्रति ' इति । तत्र रक्षणा ध्रुवते रक्षणाथर्माथ ' विद्धुः भगति, दर्भमयी भगति, प्रविष्टाना वसैष्या च ' इति । तत्र उदेहः विमेने धर्माः अग्नीषोमीयरक्षणायाः यज्ञनीषरक्षणायाश्च साधारणा. उत अग्नीषोमीयरक्षणाया एवेति । किं प्रसङ्गः प्रसरणात् अग्नीषोमीयरक्षणाया इति । एवं प्राप्ते, मूना. । उद्ययोः साधारणा इति । कु. १. द्विद्वयसोनात् । द्विद्वयसोनात् । एवमाह ' आग्निद्वे सर्वे गृहीरसा द्विद्वयसोनात् परिवीय आग्नेय मगनीय पशुमुपाकरोति ' इति सप्तमीपरिव्याणो रक्षणा दर्शयति । न्य यदि साधारणी, तत्र एतदसामान्यकल्पते । यदि अग्नीषोमीयाया, तत्र अग्रहृतात् पशुनीषपरिव्याणम् निरर्हते । सप्तमीये च परिव्याणान्तर अग्रहृतात्, पशु निवृत्तय दत्तवते । कथम् ? ' त वै आग्निं प्रहं गृहीरसा उपश्रीकन्वय सूच परिव्यथति ' इति । तत्र यदि

मी. नो. ४१४

न साधारणी रक्षणा, वाकसा परिव्याणं प्राप्नोति । रक्षणा तु दर्शयति । तस्मात् साधारणी रक्षणा । तस्याधारणस्य तद्वर्मा अपि साधारणाः । तदेतद्विद्वत् रक्षणासाधारणम् । नोऽत्र गतु न्यायः इति ? उच्यते । प्रख्यादग्नीषोमीयस्य, वाकसात् सूचमानस्येति ।

वा— अग्नीषोमीये सूचपरिव्याणमात्राय पुनः उपनीये ' स आग्निं ऋ गृहीरसा ' इत्याम्नात्सु, तस्य निर्गुणपुन. सनगात् वामान्तरम् । उभयोश्च केनचित् द्वयं भवितुम् । यत्र परिव्याणस्य च, सा रक्षणा लोके वेदे च प्रविष्टा । तेन उभयत्र तादृशद्वये रक्षणा प्राप्ता । सा च किमपि क्रमार्थं च व्यपेक्षिते अग्नीषोमीयस्य स्थानानुसारेण प्रकल्पे ' अितुः दर्भमयी प्रविष्टाना कर्त्तव्या ' इत्याम्नात् विशेषः प्रतीयते, न सप्तमीपरिव्याणत्वात् । तस्मात् इत्यप्युक्तमर्थवत् रक्षनेतिवर्तव्यत्वात् अग्नीषोमीयस्येति । तस्या प्राप्ते, द्विद्वयसोनात् साधारणी इत्याह । नहि सप्तमीपरिव्याणस्योपेक्षेण निवृत्त्यानुवादो रक्षणापर्यवसायान्तराद्दिना उपपद्यते । वा प्राप्तिरिति चेत्तस्मात्— वाक्यसंशोभात् रक्षणात्मानस्य, स्थानात्सोमीयस्य । वाक्यं च तस्मात् कथंस्वर इति । ननु ' न तद्वामं द्वि तदर्थत्वात् ' (३।७।१।१) इत्युक्तं पश्यति । तेन अग्नीषोमीयापूर्व-प्रयुक्तत्वात् व्यस्ता स्यादिति । नैतदेवम् । न शेषा तावदात् पद्यमन्वयार्थी । त्रि तर्हि ' सूचान् वा कथंस्व गत् ' (१।४।१।२३) इति वक्ष्यति । तेन ईदृशमेक शक्य-नमेतत् । सूचपरिव्याणसाधारणसाधनस्य एते वर्मा इति । यथा न अग्नीषोमीयस्य एतत् सूचपरिव्याणमेव च सूचपरिव्याणं यज्ञीयस्य सूचपरिव्याणम् । द्वयमपि च अत्रैवसाधनस्यैव प्रतीयते, न तु दर्भसोनात्सर्वार्थेतिवत् निवृत्तिवृत्तयो भविष्यति । तस्मात् बहिर्गमेवैवमन्वयसाधारणा रक्षणावर्माः ।

शा— रक्षणावर्मा. क्रमात् अग्नीषोमीयायाः । इति प्राप्ते, मूना । (शेषे) ' श्रुत्यैवसंस्वन्धिवरिव्याणाङ्गता गताः । नाग्नीषोमीयधर्माः स्थानात्तैवार्थवत्त्वतः ॥ सप्तमीपरिव्याणमन्वयेतत् सूचसंगतम् । तस्मात्प्राप्तय रक्षणा सहधर्मैः प्रपश्यते ॥ ' इति ।

सोम — पूर्ववत् ऋमयाधकम् प्रकरणात्मावात्
 रत्ननाधकमिना अग्नीषोमीयास्यत् इत्युचिते' सगतिः ।
 एकादशे (११।१।३१-८) यूपस्य वीमिङ्गपञ्चमे
 सप्रत्या वा चय्यमात्सदात्, मन्वीयर्परिष्कारमापि अग्नी-
 षोमीयाग्रविष्णुपुष्यगतं गति । सूत्रार्थस्तु— सधर्मा
 रत्नाना च परि यागदपस्यपि साधारणी । 'विद्वान् यूप
 परिष्वीय आग्नेय सवनीय पञ्चमुत्तारोति' इति सवनी-
 योत्तरादिवाच्ये निवृत्तवर्मेदुत्तररत्नानुवादरूपलिङ्गदर्शनात्
 इति ।

नि— 'एतन्नैवोत्त सवने रत्नानवेद्यनादय । अग्नी-
 षोमीय एतेन नना, सिद्धादितोऽन्तिम् ॥'

भाट्ट— पशुनिषेधनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य यूपस्य
 अनुष्ठानसादेशान् अग्नीषोमीयायूपसंभारानीभूतपशुनिषे-
 धनास्यत्स्य, अतिषेधान् सवनीयानुसन्ध्यास्यत्स्य । एष
 तदुत्पादकाना उदनादित्यस्मात्प्रमाणमपि । पशुपि च यूप
 स्वल्पे आनर्थक्यकारण, तथापि अनुष्ठानस्य संनिहित-
 सामिराशेव अग्नीषोमीये निषेधाः । विद्वानौ तु अभि-
 ऋमयाधकम् गमनम् । तेषां तु भवेनानुष्ठाने प्रागे दोषाकार-
 म्भक्ति उपदेशानिदेशात्सा विहितस्य एकत्वात् तेषानु-
 स्थानात् एतस्य एव यूपस्योत्त- सवनेष्वानुष्ठान एकादशे
 (११।१।३) रक्षते । ये च परि यागादयः उत्तर-
 यूपसंस्कारका तेषामेव अनुष्ठानसादेशातिदेशात्सा
 मरुतिविद्वान्प्रकारम् । यूपस्यस्यस्य तद्व्यतिरेकेणापि
 उत्तरात् । यूपस्येरेकस्यानु यद्यमाणावितोपत्तेऽपि
 आतिष्ठायास्यर्थादि शोचनस्यवेन (१०।१।१९) प्र-
 ष्ठेन कार्यविधेर्नाशुचितं । न चैतन्कार्येनैव अग्निनाम
 समाप्तौदे । दास्योत्पुंसमिच्छाम्यापि विद्वानौ प्रशस्तपक्षिः ।
 श्रीद्विषोष्मादिष्वत् क्वापंतुष्टोर्दोनेन यद्वत्तेष-
 र्थेन तद्वत्तुष्टुप्रशस्तद्वत्तुष्टुपनिगमनकारणपाह्य प्रति
 लक्षणात्तन्महाप्रथेन साद्यत्तस्य कृतमयेन तदनारने ।
 गदि अत्र अग्निवासादे स्यात्तुष्टोर्दोनेन कल्पति त्वाकं-
 दूटादौ सस्कारः, ईमांसस्य ज्योतिषोष्मापनङ्करकम् ।
 अतः तद्वत्तुष्टुपाह्यकारणमित्येन प्रति तत्प्रतिषेधोक्त-
 पत्नीभूतानिमास्येनैव नास्तस्य इति विधिप्रकार्यत्तस्य-
 भास्येन तत्प्रतिषेधोक्तुष्टुपनिगमनेन नातः इति चैत-

स्यम् । एष च परिष्ठाणात्तानात्तद्वत्तुष्टुव जीतपरस्येऽहनि
 अनुष्ठेयमाना अपि, उपदेशानिदेशात्ताना अतिषो-
 षकारका । सवनीये च 'आधिर्न ब्रह्म पृथीत्वा उतिष्कम्प
 यूपं परिष्पयति' इति विधिना अभ्यासत्परि यागान्तर
 विहितम्, आश्विनोत्तरकालस्य पाठान्, उपनिष्पन्नास्य
 चाथोदैव प्राप्ते । तत्र प्रकरणात् सवनीयपर्येत्तुष्टुम् ।
 तदपि च न प्राकृतन्यायवन्नम्, प्राच्यशास्त्रनवत् विधि-
 वैधव्यापत्तेः । अत एव तत्सार्थगतद्वय यूपस्यद्वयं वा इत्य-
 न्यदेवत् । तद्विह रत्नाना तद्वत्तुष्टु विद्वान्दर्मभर्मयैवत्तुष्टु
 नाप्राकृतकार्यावस्थे परिष्ठाणात्तरे यूपान्तरातिदेशात्तरे
 इत भवन्ति । इति प्राप्ते, उपचिन्तास्ये विद्वान्प्रशस्तपद
 स्यदागपिहाहवशात् लयात्तच्च प्रशस्तानुष्ठानस्यो-
 यूपपरिष्ठाणत्वमेव उद्देश्यत्वात्तच्छेदक न तु विज्ञापित
 यूपपरिष्ठाणत्वम् । तथाप्ये तत्परिष्ठाणस्ये विद्वान्प्रशस्त-
 त्वेन विधाने यौवापत्ते । अतः उद्देश्यत्वात्तच्छेदकस्य-
 भास्यत् तनापि रत्नानात्तद्वत्तु । व्यत्यासात्तु सगति-
 लोभेन यूपान्च्छेदनपरिष्ठाणात्तानात्तद्वत्तुष्टु सवने उ
 देशेनेन निवृत्तसाधारण्य अग्नीष्टुष्टु सवनीयपरिष्ठाणान्तरे
 उद्देशेनेन तत्प्राप्ति स्यात्तथागताना आशय न विदुम् ।

मण्डन— 'पशुतयार्था रत्नाना सधर्मा ।'
 शंकर— 'रत्नाना यूपोत्तसा ।' सवनेष्वत् ।
 ३ रत्ननाधिकरणम् । रत्नाना यूपान्तरम् ॥
 पश्चात् रत्नाना स्यात्, तद्भागमे विधानानम् ।
 ४।१।१।२२ ॥

भाट्टम्— ज्योतिषोमे भूयते 'आधिर्न ब्रह्म
 पृथीत्वा, विद्वान् यूप परिष्वीय, आग्नेय सवनीय पञ्च
 मुपस्योति' इति । तत्र सगत् किं पदस्य रत्नाना, तत्र
 यूपान्तरमिति । किं प्रास्यम् ? पश्चात्तु । युक्तं ? तत्प्रथमे
 निषानात् । पदस्यमे किं शिष्योपे । पशुना अन्त्या
 सवय उत्तराचिन्तास्ये भूयते, 'परिष्ठाणं तद्वत्तुष्टुसोमो
 पशुश्च, सत्यथा' इति । एतं भूमिर्भवति । तन्नास्ये
 स्यत्ता स्यात् । परिष्ठाणोक्तं कथं लक्ष्येनेति ।

दुपु— 'विद्वान् यूप परिष्वीय' इत्यनेन परिष्पन्
 विधीयते, यानवात्तरेण प्रशस्तान् । परिष्ठाणं आग्नेयस्य
 कालस्यकार्यमुत्पन्नाने इति चेत् । तत्र । स्यत्तास्यत्त-

देव । किं तर्हि ? आग्नेयरत्नानामो. समभ्योऽनेन विभक्ते, तत्र च प्रयोजनवशात् । अग्नेरस्य रत्नानां तदर्थम् । तस्य हि सा अनपक्रमणद्वारेण उपररोति । ननु पशोः अन्यथा अनपक्रमणार्थे विद्यते एव । उच्यते । यथा मूषाभ्यां रत्नानां भवति समुच्चय, एवमिहापि । ननु द्वितीया- निर्दिष्टत्वात् मूषस्य रत्नानां तदर्थम् । उच्यते । इतरत्रापि आग्नेयमिति द्वितीया विद्यते एव । अथवा परिव्याजस्य मूषमिति द्वितीया सादृश्यत्वात्, न रत्नानां । अह । परिव्याजार्थत्वात् रत्नानां मूषां । उच्यते । रत्नानाम् पक्षनपक्षमणेन प्रयोजनवशात् परिव्याज भावमानमपि तदर्थम्, सामर्थ्यं परिव्याजेन कथ्यते रत्नानाम् । ननु परि व्याजमपि मूषतादर्थ्येन अर्थेन रत्नानां तदर्थम् । उच्यते । सप्रधानमैतत् । यदि वा परिव्याजार्थां रत्नानां मूषाया, अथवा विभक्ता सादृश्यम् । परिव्याज पक्षार्थम्, मूषश्च परिव्याजस्य आधारात् प्रतिपद्यमान पक्षार्थः । तत्र किं युक्तमिति । रत्नानां पक्षनपक्षमणेन प्रयोजनवती । परिव्याजमपि तदर्थम् । येषोऽपि आधा- रता प्रतिपद्यमानो रत्नानर्थता प्रतिपत्स्यते । अग्रे यूपे या द्वितीया, सा सप्तमर्थे लक्षयिष्यति । आधारात् च प्रतिपद्यमानस्य तादर्थ्यं प्रसङ्गाद्भिष्यति ।

मूषाद्वा, तस्मिन्कारात् । २३ ॥

भाष्यम्— यद्येतिशेभे प्रत्ययो हि मूषस्य सम्कार । रत्नानां हि या च वारतां च द्रविष्मो माया यूपस्य राजनवति, द्रविष्मो च प्रयोजनं यूपस्य । तस्यायुपस्यैव द्रविष्मो रत्नानां स्थानम् । द्वितीया च निर्माणं तदप्रकारेण एव भवति । रत्नानाम् च तृतीया । तृतीया च गुणत्वे तस्या । रत्नानाम्प्राप्तम् । यत् नक्षत्रं विधानादि- तुल्यम्, अत्रादिर्होतृम् । उच्यते । तदाममे निधानं वाच्यम्, द्वितीया च विभक्तिं श्रुतिं प्रत्यक्षं वा, वाच्यं परिपश्यति । ननु उच्यते, कुलसमने लक्षणाऽपि न्याय्येव ।

टिप्— 'निष्ठाया मूषा पवित्रीय' इति ईश्वरतत्तम- त्वात् मूषस्य, तदर्थेन रत्नानां । न ह्य परिव्याजस्य (मूषा पक्षम्) मूषस्य द्वितीया (विमर्श, परिव्याजस्य तादर्थ्यं प्रतिपादयति, न रत्नानां) । तत्र (परिव्याज

अर्थमात्र) अनूयते । (पशुमुपाकरोति इत्यत्र) पशो अपि द्वितीया उपाकरणस्य (पशुवर्धनं प्रतिपादयति) न रत्नानां । न च अर्थास्तोपाकरणेन रत्नानां (तस्य साधनत्वेन प्रयोजितं) परिव्याजेन ह्य रत्नानां आक्षिप्यते । तत्र यदि वा अनेन विहितं तदनुष्ठेते, तेन वा (विहितं) अत्र (अनूयते इत्यत्र) नागिनियोगः । सर्वथा मूषाणां रत्नानां एतदर्थे एकारणं पशोः नियोग्या इति (तत्र) प्रतिपद्य रत्नानां कार्या यथा पूर्वपक्षः । निदान्ते द्वेषान्यमेव इत्येतत् प्रयोजनं (भाष्योक्तं एकैदंतिनं अन्यथा पूर्वपक्षं मन्वमाना) नैच्छन्ति । (कथं ?) पदार्थाऽपि (सती रत्नानां) असन्निध्योपाकरणत्वात् (सन्निध्योपा ?) (साधारण्ये) यूपे क्रियमाणा (सर्वथा पशुना) एवैव उपकरिष्यति । यथा प्रयाजा सृष्टां कृता (सर्वेषामभिवादीनामुपकुर्वन्ति) । अत एव द्वयेऽपि द्वैराजम् ।

(एतद् द्वि तै वर्णयति । पूर्वपक्षेऽपि न परिव्याज रत्नानर्थं किंतु रत्नैव परिव्याजार्थां । परिव्याजं ह्य न मूषाद्वा किंतु (पवित्रीय इति—) क्त्वाप्रत्ययेन पद- धारणार्थम्, तद्द्वारेण च पदार्थम् । अतो रत्नानाऽपि तद्द्वारेण यूपे क्रियमाणाऽपि पदार्था इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, यथा यूपार्थमेव परिव्याजम्, न वाक्येन उपाकरणम् । इति) ।

(प्रयोजननिवर्तनं गमाधत्ते—) एतदर्थमुक्तम् । पदार्थाऽपि सती (रत्नानां) अनपक्रमणं कुर्वती पशोः सन्निध्योपाकरोति । यथा यूपे द्वितीया रत्नानां समुच्चये (निदान्ते), एतं पशोः समुच्चये (पूर्वपक्षे) द्वाभ्यां रत्नानाम् पशुनेत्येते । तस्मात् युक्तमेवैव प्रयोजनम् ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् । २४ ॥

भाष्यम्— एतं च मूषार्थवदोऽर्थवत्तुं परिष्यति । ' बुद्धं मुनासा परिवीत आगन्तुं त उ धेयन्तुं भवति ज्ञानमान । न पौरतां क्रयं उद्यमिनि स्ताभ्यो मनसा देववत् ॥ ' इति । तस्मात्पूषा रत्नानेति । किं प्रयो- जनं चिन्ता । अग्रे भवते ' एतन्मूषे एतद्वत् पशोः नियोग्या ' इति । प्रतिपद्य रत्नानां कार्या यदि पूर्व-

पक्ष । सिद्धात्ते द्वैतत्वमेव । श्लोकमप्युदाहरति
'पक्षङ्गं रजना चेश्वरोक्तिमन् बहून् नियुञ्जी ।
प्रतिपद्यु रजना वायां यूपे चैद् द्वैतरक्ष्यं स्वात् ॥'
इति ।

ज्ञा-- 'यूपार्थां सत्वहृष्टार्थां, हृष्टार्थां पशु-
यन्धनी । जनपदमशान्, तेन पक्षङ्गं रजना
भवेत् ॥' एव शाने, म् । 'यद्यहृष्टार्थता यूपे स्यादेवं
कित्यहृष्टरूपता । यूपार्थां सत्वधि (श्वी अपि)
स्वेवा हृष्टार्थां दास्येजन्मन ॥ परिष्वयाणो हि यूपार्थं
द्वितीयान्तोऽरगन्धे । रजना च परिष्वयाणोप-
भूता सूतीयथा ॥ सर्वं तद् विपरीतं स्वात् पक्ष्यार्थां
रजना यदि । यूपार्थां रजना तस्माद् भवेत् न
पशुयन्धनी ॥'

मोम-- विदुषहम् दर्गाहमे काल्पितककथादवाप
म्, इह तदचित् सभाभाषात् पक्षङ्गं रजना इति
प्रवरत्वात् संगति । सूत्रार्थस्तु--पक्षङ्गं रजना
इति पश्यामे विधानात्, वाक्ये पशुश्वधमागमज्य
विधानात् इति यावत् इति ।

त्रि-- 'रजुर्द्वितीया परवया यूपार्था वा, ऽऽऽवान्
पक्षी । पक्षार्थां, विवृता यूप परिशीलेति यूपार्था ॥'

भाट्ट-- मन्वीयस्य कनिषी 'आश्विनं ग्रहं गृही-
त्वेनित्कम्प यूपं परि श्यति' इति श्रुतेन वचनेन पशु
मशवापरपुपरिष्वयापि इव, यूपपरिष्वयाणश्च मन्वी-
यादृशत्वा प्रवर्णनसंगमयेन (३३१११) अश्वयाहा
यूपदृष्टयोर्येव च निधीयते । आश्विनोत्तरभागा उप-
निष्वय च पाशदवाप श्रतमनुवते इत्युक्तमेव ।
अथ 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा विवृता यूपं परिशीकामय
मन्वीयं पशुमनाहरोति' इत्युक्तिसाक्ये पुन भूत परि-
ष्वया न पूरुषभाषायेम्, वैश्वानरेति । किन्तु यूपमिति
द्वितीया समर्थे । 'परिशीय' इत्यस्य कर्त्तृशब्दात्
'पशु' इत्यस्यानुपपन्नं, तथा च विदुषहम् यूपपरिष्वयापि
पशुश्वधमागमपरिष्वयाणोत्तरभाषात्परिष्वयाणोत्तरभाषात् पक्ष
यमेव परिष्वय पशवारजनायम् । इति श्राने,
द्वितीया परिष्वयत्वर दर्शयति यूपयते मभवति,
एवापुपश्वे प्रवर्णनात् । न च वैश्वानरे,

रजनाधर्माणां दर्भमयीत्यादीना एतत्परिष्वयाणोत्तरभाषा-
त्तद्वपथं अनुवादस्य तृतीये (३३११०) उपदि-
त्वात् । अत्रया रजनाधर्माणां पक्ष्येऽह्नि ऋषीप-
मानयूपपरिष्वयाणोत्तरवपथं अनुश्रानसादेव्यदापौ अ-
प्राहृताकार्येण तपरिष्वयाणोत्तरासिद्धेः । सति तस्मिन्
विदुषकरवकयूपपरिष्वयाणोत्तरादे तद्वपथेन पशुश्वधमाग-
मपरिष्वयाणोत्तरवपथेन उदैस्वस्तावगमात् साध-
रव्यसिद्धिः । अगु ना निर्षपतिवदेन प्रवृत्तिरिच्छा-
त्येन शाहृवपरिष्वयाणोत्तरवपथेन निर्षपतिवदेन परिष्वये
विदुषवानुवाद । सर्वथा न परिष्वयाणोत्तर पशुश्वध-
यम् । प्रयोजनं यूपे द्वैतरक्ष्येऽपि पश्यापि द्वैतत्वं
पूर्वपक्षे प्रकृतौ विदुषो च । सिद्धात्ते नैति ।

मण्डन-- 'यूपयुगे रजना शिवुद्विधा ।'
शकर-- 'यूपङ्गं रजना परा ।' परा द्वितीया ।
● रजनाधिकरणन्यायः, 'वाक्यं प्रवर्णात् ऋषी' इति । ३३११०-३३१११ ।

● रजनाऽऽह्वाने वरगमन - 'इयमयन्त
रजनामृतस्य' इति । अग्निचकने रथे योऽनारथे अश-
रजनाया आदान अत्र रजनाऽऽदानम्) । वि. १२११ ।
२०

● रजनाह्वयं ऐश्वर्येण पशुपु । 'द्वे द्वे एते
भोदाय, द्वाभ्यां द्वाभ्यां रजनामनामेतेकं यूपं परित्यजति'
इति रजनाह्वयं सुव्यापानीत्यत्र च इति लिङ्गद्वयेन मन्वीय-
योर्विष्यन्त् । ऐश्वर्येणोत्तरासिद्धेः । वि. ११११० ।

● रजनाह्वयं मन्वीयवशापरि गोतिहोमे । रजनाह्वयं
च परिष्वयं यूपं यूपम् । १११११ । ● रजनाह्वयेन
यूपपरिष्वयाणोत्तरवपथेऽपि संकल्पः । ११११२ ।
मौषो. १ ३२६ । 'यूपेऽह्निःश्वयापि रजनाह्वये
युगतं परिष्वयम्' इत्यत्र दर्शयन् ।

● रजनाधर्मा 'विदुषमति, दर्भमयी भाषि,
प्रतिश्रुता कर्त्तव्या' इति । भा. ३३११०-३३१११ ।
● रजनाधर्मा सर्वेऽधर्मा, न तु अधोऽधीकर्त्तव्या इव
ज्योतिहोमे अधोऽधीपरि पत्नी । ३३११०-३३१११ ।
● रजनाधर्माणां दर्भमयीरतीना एतत्परिष्वया-

रसि निनिने हि रासंन्याविरोधिषा । तदनुज्ञानरासां
 रासां पृथिविरीषे ॥ १।१।१।१२ पृ. ६९७.

ॐ राजानुमृतवियाहप्रवृत्तसृष्टरन्थावः । यथा
 भवत्य विगहवृत्तौ हि रसादप्युत्पन्नमभवे इति प्रथितम् ।
 माहस्ती. १३७.

० राज्ञोपेवाः आत्मनः मे धविपृथिविमाधिताः ।
 तेषामपि स्वरागीयमेव आर्यैरारम्भम् । संकषे. १।१।७,
 ० राज्ञोपेवानां ब्रह्मणोपेवानां या प्रव्युत्पन्नकर्तव्यामपि
 न जायिष्यातः । ३।१।७.

० राज्ञेयवृत्तरीडा । वरि च यदुत्पन्नमावभ्रौ,
 तत पुनः प्रत्येकं सन्धः इति(वेत्तं यत्) मन्त्रेयवृत्त-
 रीडा आरभते । (एकपुत्रस्य भवत्य विकल्पेन त्रिवृ-
 त्तमनिरातरत्नत्, राजपुत्रेन चान्विरति अनिरारणात्
 अथान्तामयाया यथा, तस्यैवमपि । टिप्पणी) । भा. १।१।
 ११।१८ पृ. १५५, सु. ६९२.

० राजकर्म किं पुनः ? अनन्तपुररथेण तन्भोद-
 रणे(कण्टकानां) गन्धगन्धं आर्षान्तेरात्मिनः प्रमुद्यते ।
 भा. १।१।१२.

० राजकुले नैसा क्रियो, कर्मणि हि भूमी । या.
 १।१।१७६.

० राजजातिविशिष्टः कर्ता राजतृणलापनं विधी-
 यते, राजगण्ये वा नदयति । राजजातिर्न स्वध्या
 नापि चापनम् । एते न स्वर्गः । तस्मात् स्वर्गोच्छा-
 विष्टः कर्ता कर्मसंनधी । ज्योतिष्यः पुत्रपत्नियेक-
 र्तेनोपवीप तत् नान्येन संन्यतर्हति, यथा राजजातिः ।
 वा ६।१।१।१२ पृ १७५, ० राजजातिविशिष्टेन
 यथा राजस्य. कार्यः न अतदिदिष्टेन, तथा स्वर्गोच्छा-
 विष्टेन आतः कार्यं, जातविष्टेन । ६।१।१।
 पृ १३७७.

० राजपुत्रप्राप्तयपनम् । श्लेषा. । राजपुत्रप्राप्तयपने
 श्लेषोऽस्त्ये भवति । रत्नसूक्तः संन्यासे ९६.

ॐ राजपुत्रप्राप्तयपन्थायः । यथा कश्चिदावपुत्रः
 स्वमावृत्तयथा कश्चित्पि विनिश्चितो यथापरास प्रथा ।
 तेन च पुत्रस्यैव पाठितः सुः, यथापेयारदानां मन्थने
 म्, पश्चात्कश्चिदावपुत्रनिश्चयतया मन्थितवृत्तदेसा-

द्राज्ञानमात्मनां गन्त वैतृग्निहृत्ते प्रतिष्ठा प्रापेति ।
 माहस्ती. १५७.

ॐ राजपुरप्रवेशन्यायः । यथाऽन क्रमेणैव यत्नां
 पुरयाया प्रवेशो भवति न पुत्रत् । तथा- यथा विमृज्-
 लया राजपुरप्रवेशे गन्तुररथेऽसाहनादिकं क्रियो, इति
 भिया धेनीभूतया तत्पुत्रनेमः, एव मुग्धहृत्पत्नया
 यत् कार्यभरन्त्य विषया तदास्य प्रवृत्तिः । माहस्ती.
 १८५.

० राजपुरप्रवेशन्यायेन साहज्ये पदायान्त-
 मन्प्रयोपः । यत् साहज्यव्यपदेशेनोक्तं गदायास्यस्य-
 योपः, यत् वा ' बन्धी, सुबन्धी, छपी, यैमः '
 इत्यादी विशिष्टम् वैशिष्ट्यप्रदेशे लक्ष्यं तत् । मथि.
 पृ. ७०.

० राजपुररूपः इति मन्पुरे पूर्वपदे गच्छाम् ।
 इति मथिः । राजवदेन राजसंनधी लभ्यते इति पञ्च-
 धरः । राजवदेन सम्यक् एव लभ्यते इति अन्ये ।
 मथि. पृ. १५१. ० राजपुरर. राजपुरर इत्यारि-
 त्तिर कश्चित् अन्नादिप्रमाणो विरहीतः स्यात् । तथाहि
 ' विनेपनतका राजा, पुत्रस्यैवसर्वज्ञम् । अर्थेशोः मेप-
 तोमिरे, तस्यैसा प्रथमतः ॥ ' राजपुररादि-
 पत्नी शब्दापञ्चया राजकीयां गुणधरमेव प्राप्तम्, प्रमाण-
 मन्त्ररीन गु विरहीतं कश्चरो । तथा कश्चिद्विद्वयो
 दक्षितम् (१।१।१।१२) न वेतातका मन्त्रस्यैव
 भरतीस्तुल्यमेव । यद्य यन्तुवेष्टि तत् यत्तो गुणशंसः,
 समेयोपसाद मन्त्र. प्ररन्ति । अदि वायो । कश्चम् ?
 ' विष्णोः पुरुष एव गुणर तादृशश्चि । स्वमिर्षं
 मन्त्रे पश्चाद् निश्चा द्व यथास्यि ॥ ' तत् यदा राज-
 तिदिष्टः पुरतो निश्चिः तथा दन्तार्थास्तुत्यात् एवा-
 न्तेन यन्तुयामपि उपकारवदे विरहितं यम् । यदा पुनः
 दन्तार्थेन विचथ्यते तदा तस्य विशेष्यश्रयापत्तेः राज-
 शास्त्रेन उपकारकभूता. पुरराः विद्वेषं भवन्ति इति
 पुररसजगन् एव प्रयोक्तव्यः । प्रयोगद्रव्य विप्र-
 मानस्य तासन् स्पन्तमादेतौ अर्षद्वये गंभरति निमित्ति
 यथमापिप्रियोयोगेध्याया विवक्षाभेदमापेय रिच्छां
 यवस्थायाप्यिष्यामहे । गैत भूतं निमित्तमन्त्रेण, सन्दे

प्रयुक्तमनः राजपुरय इत्यत्र उपकाराद्यन्त शेषत्वमेव विवक्षितमिति शक्यते । यत्राति गौरवार्थमादिशामिनि श्रुत्य-साधियमानमेव शेषत्वम्, तथापि उपकारकत्वसमवात् उपवर्तितमिति दृश्यम् । वा ३।१।१।१२ पृ ९०३, ५०८-९०५ * राजपुरय शब्दं चालौ पुरुष इत्येव विग्रहः । रात्र पुरुष इति व्याख्यायुक्ता विग्रहप्रवर्तनं तु अर्थव्यतिरेकभङ्गायम् । रोम ६।१।१।३ * 'राज-पुरय शोभन ' इत्यत्र शेषभूतव्यापि गुरुपस्य विशेष्यस्य शोभनपदादेशव्यापि समामो भवति । एतावत् . पृ ३१७ * राजपुरये राम पुरुषोपसर्जनीभूतस्य पदात्तरेण विशेषणं न भवति । गहि भवति तदस्य राजपुरया इति । (ननुपसर्जनं पदं पदात्तरेण भवत्यथे राजपुरवपरे - वृद्धौ.) ऋजू पृ ७०

* 'राजपुरोहितौ सायुज्यवर्तनी यथेवाताम् ' कुलव्यवहारे राजपुरोहितौ श्रद्धाविक्रमो मित्रकल्पयोरपि । द्वितीयवर्तमानस्येव तु, उभयो समश्चान्दयेन गारागत-सन्तवर्तनी विवक्षयते । वि ६।६।१ * 'राजपुरोहितौ सायु-ज्यवर्तनी यथेवाताम् ' यागे वृत्तं गृह्णित्वं भवते । भा १०।२।१।३।१, * एतेन (कुलधेने नाम यगेन) राजपुरोहितौ सायु-ज्यवर्तनी यथेवाताम् ' इति अत्र द्वौ यवर्तनी । ३।३।१।१७

* राजशब्दं धृतिवचनौ ऋट्, न तु राज्ययोगस्य प्रवृत्तिमित्यत्र । प्रयुक्तं राज्यशब्दस्य राज्ययोग इत्यनिश्चितम् । राज कर्म राज्य इति राजगुणवि-कार धात्विस्य क्तं राजकत्तुवै नैतत्स्य । वि १।३।२ * राजशब्दं धृतिवचनैरेव वाचकं, न तु क्तप्रकारेण राजकत्तुवै । भा २।३।१।३ * राजशब्दं धृतिवचन एव, न योमिह । नच अनभि-दिशे अनवदपरिवात्न-प्राप्तेऽपि आद्युक्ते । पापीने धावि केषुचिन् कृषीश्वराभिनियु मल्ललिङ्गेरपि प्रयोगदर्शनात् । दृष्टम् अनभिधित्वाऽपि, अत्राप्यपि च जनपदम्, धाविये राजशब्दप्रयोगः । तदप्यपि वा अत्र च हीये अनभिधानं प्राविशानम् । एतावदपि न प्रैवमिहो राजः । वा २।३।१।५ पृ ५८२-५८३ * 'राजत्वमभिवर्धते ' इति राजशब्देन राजशब्दवाच्यत्वस्य

प्रसिद्धस्य धनिसरैव अभिवर्धविधानात् विधियेवामेव राजशब्दस्योपात्तं राजशब्दार्थस्य उद्वेक्यत्वेन प्रवृत्तिमित्येवत्वान्त्वेऽप्यभिद्वेषेति आद्युक्तीकृतया ज्ञानि वानित्वावगतौ अभिवर्धनमित्यत्र न मन्त्रवति । सु पृ ९०२-०३, * राजशब्दस्य, जनपदस्य सर्वत्रो रक्षणे, चौगदीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्काशने च कृति । पृ ८९९,

* राजशब्दार्थविचार ' भवेद्यदिचरते ' २।३।२ मीरौ पृ ७१८ भाव्ये चादिशे च द्रव्य ।

* राजशब्दप्रयोगे राज्यरहितेऽपि धाविये ज्ञानि-मित्यत्रेव । सु पृ ९००.

* राजशब्दवाच्यं नाद्युपात्तानामुद्दिष्टप्रवर्तनी मर्त-वापि चादिनि अवधारित । सु पृ ८९९

* राजतसौर्गप्रहा-वानश्वमेधोपरिष्ठाभ्या अति दिष्टि-इत्यत्रादिश्रद्धाया ममुचय । १०।४।१।२-५ मीरौ पृ १६८८ 'श्रद्धसमुचयः ' इत्यत्र दृश्यम् ।

* राजन्यं श्रीमे अस्मिमादधीत । भा ६।१।७।२६, १।३।१।२, * एकादशतु प्रमेयो राजन्यं गविमादधीत । ६।१।७।२८ * 'देवो राजन्य ' इत्यत्रादेन राजन्यं वेदव्येन सृज्ये । वि १।१।६ * अत्यपि राजन्यं विदराजन्यौ न वैदवस्तोमं कुरु । ना ३।३।७।१८५ ८४३ * राजन्यं श्रीमे उच्यते । भा. ६।१।७।३३ * राजन्यं विजानी ' अत्राय रूपं राजन्यं जन्मेत् । न प्रधानम् । अस्य राजन्यं चरन्ध अभिवर्चनीययागे अवर्णयानुष्ठानेऽपि मरापरं गत् राजन्यप्रदानमेव न तु अभिवेचनीयाश्रमम् । वि ६।१।२ * राजन्यस्य अग्निष्टोमे वेदव्यो यज्ञो । भा १०।१।१।८, * राजन्यस्य अग्निष्टोमे वेदव्यो यज्ञो यज्ञ एवमुच्ये । १०।१।१।८९-९२, * राजन्य-स्यैव राजन्यम् । नच तत्र श्रुतौ वादप्रमेदव्यो सा 'राज-राजमेव ' इति वचनात् । १।१।१।१०० * राज-न्यस्य ज्योतिष्टोमे कानमय इत्यादिशर (यज्ञस्य च ऋत्विष्ट्यात् लभ्येते) न भवतिशरमायम् । ३।३।१।१०७-१११ * राजन्यं ज्योतिष्टोमे पञ्चमम् । न शौभ्रवमम् । भा २।३।१।३।३९, * राजन्यं

ज्योतिष्टोमे ब्रह्मसम पार्श्वदमम् । वैमिलिभमेव तम् ,
 न नियम् । ॥३१२१०॥ * राजन्वय ज्योति-
 ष्टोमे यथावर्तत ऋक्षेम् । ४।३।४।८-९. * राज-
 न्वयस्य द्यौश्चितस यथाः प्रतम् (लोकप्रदयम्) ।
 ज्योतिष्टोमे । वि. ४।३।४, १०।४।३, * राजन्वयस्य
 इन्द्राजने जगद्विजयुपायः । अथायत्तस्यु मन्वाजाः ।
 ४।३।२ वर्णक ४. * राजन्वयस्य नित्याग्निष्टोमसंख्यायाः
 शेष एव । राजन्वयस्य अग्निष्टोमे मनुप्रसन्नसहितस्य षोड-
 शिनो विधानात् । तत्र अग्निष्टोमसंज्ञेतर षोडशी एव
 कर्तव्यः । य एवाग्निष्टोम इत्युच्यते । एव उच्यते
 संख्यायागि । तत्रापि राजन्वयस्य षोडशिनो विधानात्,
 अक्षयमन्वालेष एव सिध्यति । माऽस्तु वा काम्यो-
 क्तस्य संख्या निवृत्तिः । भाट्ट १०।१।१२. * राज-
 न्वयस्य पार्श्वदम ब्रह्मसम स्ये । भा. ६।३।३।१७,
 * राजन्वयस्य वीरसंज्ञः फलेन सन्धोऽन्यते । ६।३।
 ३।१६, * राजन्वानां नगदसो द्वितीयः प्रजाज. ।
 ६।३।१।१. * राजन्वानां सन्धिवारो नास्ति । वि.
 ६।३।३.

* राजन्वयकर्तृका अपेक्षिः । ' वदि राजन्वयः
 (यजेत) ऐन्द्र मय्ये निधान आहृषिमाहुनि हृष्याऽ-
 निरास्ये ' इति । भा. १।३।३।३।८.

* राजन्वयचमसं ब्राह्मण एव प्रथमैषुः न
 राजन्व. राजसूये दशमेये । ३।६।२०।५.२-५३.

* राजन्वयचमसमक्षुषं ब्राह्मणानामेव धनसूत्रे
 दशमेये । ३।६।२०।५.२-५३. मीको. पृ २०८०
 ' दशमेयस्याय. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* राजन्वयैद्वययो, आर्त्विज्य प्रविष्टिदम् । भा.
 ६।३।३।१८. * राजन्वयैद्वययो. तद्विषयं नास्ति किञ्च
 ब्राह्मणानामेव । १।३।४।१।४२-४७. मीको. पृ. २८४
 ' अथिकार. आर्त्विजे ब्राह्मणस्यैव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * राजन्वयैद्वययो. ज्योतिष्टोमे न्यशेषफलमस, न तु
 शोभमस । स च शोभविषयः । वि. ३।२।३९,
 * राजन्वयैद्वययोः विहिते फलमसते वागद्वयसंख्या-
 रिषय. ' श्लेषति, अभियुगोति ' इत्याद्यय न प्रवर्तन्ते,
 मी. को. ४।१५

परतु चोद्वेनातिदिग्गये । ३।६।१३. * राजन्व-
 यैद्वययोः सान्त्वयमसः प्रविष्टिद. । ' न राजन्वो न
 वैद्वयो वा सान्त्वय विवेत् अलोमपीषो द्वेष. ' । भा.
 १।३।४।१।४५, * राजन्वयैद्वयानां ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसो विधीयते ' य वदि राजन्वय वैद्वयं वा याजयेत् ० '
 इत्यादिना । १।३।४।१।४४. * राजन्वयैद्वयानां प्रवचयणे
 मनुवत् फलः इति पूर्वपक्षः । त्वापेय-मनुवत्तस्यो
 नैवविधाना तुक्तयः विकल्पितौ इति मिहान्तः ।
 संकर्म. ३।४।५.

* राजन्वयशब्दः षष्ठीय एव हि राजशब्दस्य । वा.
 ३।३।२।३ प. ५८३.

* राजन्वयस्युत्सर्गः ऐन्द्रो राजन्वयः ।
 वि. ३।३।३।४.

ॐ राजमं तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेदिति
 न्यायः । साहृषी. १०२.

* राजसूय. ध्विष्यमानाधिकारः । मु. पृ. ८९७.
 * राजसूयः बहुयामात्मकः । वि. ३।३।१०. * राज-
 सूय. । सवा तत्र सूयते, सजो वा तत्र. राजसूयः ।
 भा. ४।३।३।१. * राजसूयविधिषोऽन राजसूयः कार्यो
 नातद्विधिषोऽन । वा. ४।३।३।२ पृ. १३४७.
 * ' राजसूयेन स्वात्तन्त्र्यापी क्लेश ' इति । अत्र
 अनुमन्यारी-अग्निष्टोमम्, पत्निसादीनां शोभनाम्, वेदा-
 चित् शोभना च मनुदिनाना एक फलं श्रूयते ।
 भा. १।३।३।३।२. * ' राजसूयाय शोभां ज्यु-
 नानि ' , ' राजसूयेनाज तर्पमाशुरेति ' इदं यद्वांन
 निकृते महाप्रकरणम् । बाल. पृ ९. * राजसूयान्
 मित्रहन्ता राजगारिकर्तृकाया अवधेः । १।३।३।३।२-
 १२. मीको. पृ ७३३ ' अथेष्टे ब्राह्मणारिकर्तृ-
 कायाः ० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * राजसूयस्य क्लृप्त-
 स्यैव विदेकस्य. अद्रम्, न तु अभिषेचनीयत्वा-
 न्नम् । ' पशोही सैव्यति, राजन्व विनाति, चीन.सोय-
 माम्भवति, अभिषिच्यते ' इत्याद्यः । विदेकनाधि-
 करणम् । ४।३।३।३-४. * राजसूये अद्राना सन्व
 न । १।३।३।३।३-१९. मीको. पृ. १०७० ' इति-

राजसूयधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * राजसूये अनु-
मत्यादीनि यागरूपानि, निवेदनादीनि च अयागरूपानि
इति उपाध्येन न कर्तव्यं तत्र प्रथमानि पुरापर्यानि,
किंतु अयागरूपानि ऋतुपर्यानि । यागरूपान्येव तु प्रथ-
मानि । ४।४।१।१-२ * राजसूये अनुमत्यादय इव,
परिनादय सोमा, होमा तत्र प्रथानम् । भा ११.२।
३।१२ * राजसूये अनुमत्यादय इत्यो विहितानि, तानु
आरम्भद्वारम्भ लोपात् आरम्भणीवान न कर्तव्या । वि
१०।१।३ * राजसूये अन्ये एव हविः इत्येव वाग्वि
सर्गं । सू ११।३।७।११ * राजसूये अभिषेकत्
वात् निवेदनादय । भा ५।१।२०।२१ * राजसूये
अभिषेचनीकारये सोमवागे चोदकपरतयाऽनुप्रधानो
वा निवेद्यन-सोम सोमपत्रादिक कर्तव्यम् । इति चेत् ।
अभिषेचनीयमले 'मादेऽत्रोऽ प्रवभिक्षिष्यते' इत्य
भिषेकस्यापकर्षं, तत्र च अभिषेकान् प्राकृतानामा निवेद
नादीनामापकर्षं कर्तव्यं । वि ५।२।१० * राजसूये
अभिषेचनीयवद्यपेयोभिमततत्र । ११।२।१५।७-
६२ मीको पृ ५६३ 'अभिषेचनीयदणपेययोभि
तत्रम् इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * राजसूये व्यवेष्टि । तत्र
'यदि ब्राह्मणे यजेत नार्हस्यत्य मल्ये निषाकहुति
हुत्वा तमभिषारयेत् । यदि राज्ञ एव यदि वैश्यो
वैश्वदेव' इति । तत्र ब्राह्मणैरप्योरपि राजसूयात्
राजसूयार्गतेन इदं कर्तव्यं इति पूर्वपक्ष । यन्निव
र्यते एव राजसूय । अनेष्टिषु वाशष्ठाधिकृतं
निष्ठाशुक्तं कर्मांस्तमेव निषेधने इति सिद्धान्तः ।
तथा च अनेष्टिंश्चा राजसूयाद्गृह्णात्, स्वतः चेति ।
तत्रैव स्वतःत्रेति शक्यम् । वि १।३।२ * राजसूये
अनेष्टिषु अद्धानि पृथक् कृतानि, एत न । भा.
११।४।३।८-१० * राजसूये इष्टय १ 'अनुमते
पुरोडाशमशकृत्वा निवपति' २ 'नैऋतमेवकपालम्'
३ 'आदित्य च च निवपति' ४ 'आग्नेयमेवकपालम्'
कालम्' इत्यादय । पठान - 'आदित्या महा गन्धिणी
माल्मते', 'माहृति पृथिव्य', 'पृथिवीमधिम्याग्'
इत्यादय । सोमा - अभिषेचनीय, दणपेय इत्यादय ।
होमा - 'वत्सीवत्पया होम' इत्यादयो दर्शि

होमा । एते सर्वे यागरूपा प्रथानम् । अयागलता,
'प्र (प) श्रेही वी-रति', 'अपेदी-वति', 'गज-
विनाति', 'सोम नेपमात्वापवति' इत्यादय, एतानि
तु अद्धानि । वि ५।१।१ * राजसूये इष्टियुक्तो
दर्शिहोमा पयानयुता । तत्र इष्टयर्षं आरम्भणीय न
कर्तव्या । (वत) अग्निगेम प्रथममाह्वानि । भा
१०।१।३।० * राजसूये 'उत्तरे निरयुक्ते नेपमीये
एवात्वाङ्गपाते ऐत्राणौष्यश्च, इशावो दक्षिण' इति ।
तत्र पोष्य पेयस्य त्रिदेवस्य न कर्तव्यं किंतु केवलपूरेन
ताके चरो एव । ३।३।१५।२९-४६ * राजसूये किं
निवेदनादीनामते प्रयोग उत्तमिषेकान् पूर्वं इति सदेहे
अभिषेकान् पूर्वमिति निर्णय । भा ५।१।२०।२१,
* राजसूये 'दिग्भुक्ते हे' इत्यादीना अनुपदेशकान्ता
प्रथानाना अद्धानि अनुपद्धानि न एतन्म् । १।४।
१।१-३ * राजसूये दणपेये नाम यथे दण चमण
प्रयेक दणमिर्दधि पीयते । तत्र चमणनरव चमणो
दणमि पेय, स च राजसूयेन दशमि इति पूर्वपक्ष ।
राज दण चमण एव नास्ति चमणानस्यापि । इत्य-
चमणपातुं शतसंख्यानान् उदित्त्वं 'शत ब्राह्मण
पिनति' इति ब्राह्मण विहितं, तथा च दत्तचमणवत्
चमणानचमणोऽपि ब्राह्मणेव दशमि पेय इति
सिद्धान्तः । वि ३।१।२० * राजसूये दणपेये
'प्राकृतो अत्ययवे ददाति' इति प्राकृतो अर्धतुं
भागसूयेन निवतनी न तु कृत्स्नम् ननुदाशिव्यम् ।
१०।१।१७।३-६४ * राजसूये दणपेयमभिषेचनीयो
दी सोमवागी । 'सह सोमो कीर्णव्यभिषेचनीयदण
पेययो' । तत्र कश्चत् पूर्वमाविता दणपेयवाजाना अप
कर्णत् तत्र इति पूर्वपक्ष । नास्ति तत्रम्, सद्य
रुगाभ्यो दणान इष्टियं कर्णमापद्ये दणपेयमेवतत्र ।
ताम्य प्राचीने अत्यन्तयवहिते काले अभिषेचनीय ।
'सर्वो दीष्टयन्ति, सर्व सोम क्रीयन्ति' इति दणपेये
उत्तरकाले च । 'सह सोमो क्रीयानि' इति तु कर्ण
सोमवादय चेत्य साक्षित्यम् । तत्र च नामि वचनम् ।
वि ११।२।१८ * राजसूये दिवातपेदेव - 'आग्नेयम
वाङ्गपात् निवपति विरय्य दक्षिण । ऐत्रेहेकादशकपाल

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— अन्वयार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । पूर्वे निवृत्तत्वं उच्यते निवृत्तकामिति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्ष पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतत् । वाक्यदत्तत्वे तु विज्ञायते, साद्रूप्ये. प्रधानमो-
रेत्वपौर्वापर्यमिति । एव एवाह कर्तृत्वं निवृत्तकामिजनन-
वत्, बहुत्र निवृत्तक पञ्चजननं तदिति । फलश्रवणं च
साद्रूप्योर्भवति, न केचनयोः । उक्ताहर्गनमेवेत् ।

शा— ' देशकालफलभेदाद्दानानां तन्त्रता भवेत् । कर्तृभेदोऽपि नैवास्ति दक्षिणामात्र-
भेदः ॥ उच्यते दक्षिणाभेदात् कर्तृत्वमपि
मिदमे । तदानन्तानां कर्तृत्वादान्तेऽत्र पृथक्स्त्वत् ॥'
उक्तान् प्रवृत्तित्वं कल्पभेदः ।

सोम—सुत्रार्थसु— राजसूये अतुनदेशकालान्ना
कर्माणां ' यत्कल्पेन यजति ' इति चोदनेऽन्तेन युगात्
प्रयोगत्वात् तन्काङ्क्षानि र्तत ।

वि— ' सोमपौष्णारिके तन्त्रमज्ञानमुत्त निवृत्तः ।
तत्र फलकयोः, नैव दक्षिणाकर्तृभेदः ॥'

भट्ट— सर्वत्रैककल्पमात्रमात्रानेकेषां कर्माणां फले
साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदात् अत्रा-
शक्तिरित्युक्तम् । तद्विह पत्र देशादिभेदे नाम्नाः,
दक्षिणाभेदमात्रं श्रुताम्, यथा राजसूये ' आग्नेयै-
मेहादत्तकपाल नियेयानि कामने दक्षिणा, सोमपौष्ण-
चक्र निर्देयति देशान् दक्षिणा ' इत्यादी तत्र किं दक्षिणा-
भेदात् कर्तृभेदस्त्वथ प्रयोगभेदाद्दक्षिणा, किं वा नैमि-
षिन्नायाम्, सत्यपि दक्षिणाभेदे, कर्तृभेदे प्रमाणायावत् ।
न ह्यत्र अभिधानभेदस्तत्पौष्णैः तदैकस्य उक्तपथिकरौ-
स्त्वापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृत्वभेदस्तु न दक्षिणाभेद-
व्यापकः, प्रमाणभावात्, दर्शपूर्णमासे च अत्राहार्च-
दक्षिणाप्रसायपि कर्तृभेदाभावात् । ' दर्शपूर्णमासशेखर-
वृत्तिचन्द्रः ' इत्यनेन दक्षिणा संहितानामनेन व्यापक-
कर्तृत्वप्रयोगे ' सर्वे दर्शपूर्णमासात्मना यजेत ' इत्यत्र दैमिक-
प्रयोग इव विधीयते । अतश्च तदपि कालिकप्रयोगभेदे
कर्तृत्वभेदस्यैकत्वात् कर्तृत्वभेदप्रयोगम् । अतएव साद्र-
दक्षिणाभेदोऽपि, इन्द्रशाहनेवैककल्पान्तरनैकप्रयोगत्वात्-

यगमे वामनन्वयमर्चोर्मिलितगोरेव दक्षिणात्वात् । अत
एव ' अन्वत् इन्द्रशहत्त ददाति ' इत्यनेन प्रसह
विभाग्यं दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभिद इदुनत् ।
अतश्च तत्तत्प्रधानाद्गृहत्वेन व्यवस्थितयोरेपि कमन-
रूपामपौरैकप्रयोगत्वात् मिश्रितगोरेव दक्षिणात्वम् ।
आवश्यकत्वात् न्यायेनात्राज्यकर्तृत्वविशेषप्रयोगे, त्रीहिरश-
भाकामयवयोः समानतन्त्रत्वे च । इति प्राप्ते, दक्षिणायाः
कर्तृत्वकारकत्वात् उक्तप्रयोगे प्रयोगान्तरविशेषात् सुत्रं उक्त-
होवन्त्वम् । न ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानानां व्यवस्थितदक्षिणा-
त्मानं कथमपि समन्वयेत् । न चान् इन्द्रशाहत्वं मिलित-
गोर्दक्षिणात्वम्, प्रायेक दक्षिणापदभरणेन मेदात्मत्वे ।
इन्द्रशाहे तु प्रत्येकदक्षिणापदाभरणत्वात् तदैकमिति
विशेषः । न न दत्ते पूर्णमाने च दक्षिणाभेदगतेऽपि
कर्तृत्वमेवाभावः, आध्वर्यवादित्रमास्त्यया तेषां तेषां
कर्तृत्वा प्रतिष्ठाया मेदेनैव विहितत्वात् ' दर्शपूर्णमासोश्च-
त्वार ऋषिभ्यः ' इत्यत्र ' तोमे मसदसार्त्विजः, ' इत्ये-
द्विध्यन्तेऽप्येकवाक्यत्वात् तद्येवार्थत्वेन कर्तृत्वप्रयोगविधायक-
त्वात्वात् । अत एव दत्ते पूर्णमाने च पूज्यत्वात्तदुक्तं
याज्ञिकानाम् । एव च- दक्षिणाया कर्तृत्वभेदात्
प्रयोगभेदावश्यकत्वं राजसूयान्तर्गतपौष्णपौष्णैः
पौष्णैः अपि तस्या अत्राज्यपत्राज्यपौष्णैः कर्तृत्वविशेषादि-
प्रयोगे दक्षिणापेक्षया नति समये तत्तत्प्रधानाद्गृहत्वेना
यगतावाप्तत्वात् एवोपनिषत्त्वात् व्याज्योन्वयेन प्रवृत्तम्,
न तु अन्वत् ऋतुप्रयोगे क्वचित्वात् अन्वत्पूर्वदक्षिणायाः,
इति वक्ष्यते । अन्वत् वा तन्त्रमि वा । सर्वथा दक्षिणा-
भेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' भूतिभेदे कल्पभेदः ।'
शंकर— ' कर्तृत्वदक्षिणा भेदः ।'
* राजसूये प्रक्रमे ये कर्तार, ते एव आसक्तान् इति
न नियमं दक्षिणाभेदात् इति पठतः । कर्तृत्वभेदपि
दक्षिणाभेदप्रक्रमेऽपि समवति । पूर्वेऽन्तरे एव धामनेन
नीता आग्नेयैव्यापिक भिद इत्युत् । अयुत्वेन कर्तारः
अभियेचनीय इति धर्मभेदः । तथा च राजसूयपत्त-
कन्यात् कर्तृत्वनिवृत्तम् । वि. ११।१।२, * राजसूये
वाहणनैवयोन्यधिकारः । ११।१।३ * राजसूये ' च

क्षमयेत् राट्टमस्य प्रजायै न्यादिनि, स्त्रीप्राप्तये प्रतिहित-
मालम्न जुष्टायाम्' इति शौभ्रावनाधिकारसुक्ते । भा.
११।१।१।१८. * राजसूये यथायागन्त्याणि कर्माण्येव न
न्यासन्त्येतेन पञ्चदशितं किञ्च खगा एव न्यासन्त्येतेन
पञ्चदशः । सोम. ४।४।१, * राजसूये यथायाग-
न्त्याणि कर्माणि कर्माण्येव न समवधानानि किञ्च यथा
एव प्रधान अयागास्तु अद्रुम् । ४।४।१, * राज-
सूये यावन्त्याण्येव अद्रुमन्यादीनि कर्माणि कर्मापयोगा-
रम्भे ' अस्मै कल्पय द्रुमानि कर्माणि करिष्ये ' इति
पण्डितेभ्यो गृह्यन्त्यानि न तु अयागस्याणि । ४।४।१.
* राजसूये रत्नना हविषि दशपूर्णाकारिहृति-
रुपाणि । तेषु मेवावाहृत्स्ये हविषि ' स्वपञ्चना
वेदिमन्वति, स्वपञ्चिन्तं ब्रह्मि, स्वपञ्चन उष्मः ' इति ।
यथा न पञ्चो स्वतोयनानामुदनानादीनां विहृती प्रथो
ब्रत सुक्ते । नदिस्त्राणहृत्विषादनादकः वेदिधर्मा विहृ-
तासि अट्टमार्थाः । वसाम् उदनानादीनि नातुष्टयानि ।
वहिस्रस्तग्राहीनि त्वाष्टयानि । एतोरुद्योग अतुष्टय-
नम्, अतुष्टयकायानां तु अतुष्टयनम् । वि. १०।१।१,
* राजसूये ' वनीकनयासुस्येन जुष्टोति ' इति श्रूयते ।
अनारम्भ 'सग्राहनीये बुद्धि तेन शोऽपामीष्ट श्रिन.'
इति । अत आहवनीयसमीकरणयोः विक्षय इति
पञ्च । वनीकरयथा आहवनीयस्य वाप इति
सिद्धान्तः । १०।८।८. * राजसूये विरेतवादी-
नामभियेकान् प्रागपकर्षेः । ५।१।२०।२१. ' विरेतवादी-
नामभियेकान् प्रागपकर्षेः ' इत्यत्र आधिक्येण उष्टयम् ।
* राजसूये निवेगसिहितना वनीकरयथा सामान्यविहि-
ताहवनीयस्य जायः । भा. १०।८।८।१६. * राजसूये
सस्य नाम इत्यो वन । कस्य हविषि इति भाट्ट-
सस्यना हवीषि इति शा, सस्यगणाय. इति विवरः ।
वि. ११।२।१५, * राजसूये सस्यत् (वृ) यन्त्यव्यापि
आग्नेयशाक्यवादीनि दश हविषि आम्नातानि ।
तत्र ' पुरस्तात्पदा सौम्येन प्रत्यग्नि, अन्तरा ह्राष्ट्रेण,
उत्तरादिभ्येन ' इति अष्टम-नशत-दशमहृत्विर्निर्णये
उक्तम् । अनेन वाक्येन उक्तं आग्नेयशाक्यवादीषु
सौम्यादीनां प्रणामनुष्ठान विहितम्, तथापि सौम्याद्य-

नोपसृष्टामङ्गानि किञ्च प्रधानमेव । काष्ठिपरोपसृष्टयत्
तु वदन्त्यम् । ४।४।१, * राजसूये सपरिस्मार्गोऽग्नि-
श्रोमः ' अग्निश्रोमस्ये चोपनिश्रोममङ्गति ' । यथा दशं-
पूर्वमासात्सर्गा आरम्भणीया इत्यत्र राजसूये अग्नि-
श्रोमः । १०।१।१. * राजसूये ' सोमापौष एकदश-
व्याह, ऐन्द्रापौषधकः, पौषधकः, इत्यस्यो दक्षिणा ' इत्ये-
कं निरुम् । ' आग्नेयस्य एकादशव्याहः, ऐन्द्रा-
पौषधकः, पौषधकः, इत्यस्यो दक्षिणा ' इत्य-
न्यत् निरुम् । एतदोक्तिको. इत्येवानुष्ठान इति
पठः । दक्षिणामेदेन कर्त्तव्येनात् अङ्गमेतः इति
निद्वान्तः । वि. ११।४।१. ' सोमापौष एकदश
व्याह, ऐन्द्रापौषधकः, पौषधकः, इत्यस्यो दक्षिणा ' ।
' आग्नेयस्य एकादशव्याह, ऐन्द्रापौषधकः, पौषध-
कः, इत्यस्यो दक्षिणा ' इति विस्तरे पठः ।
द्वितीयस्त्रिः आग्ने, प्रथमः निरुः पश्चात् इति निरु-
द्वयस्य वैपरीत्येन पठो मार्ये । ' आग्नेयस्येना-
दशव्याहं निर्वपति यामस्यो दक्षिणा ' । ' सोमापौष
चक निर्वपति इत्यस्यो दक्षिणा ' इति एतादृशः एवा-
चाञ्च पठः आहवनीयसिद्धायाम् । ' यामनान्तरेह पूरं
वर्म कर्त्तव्यम्, इत्यमनन्तरेणम् ' इति च तत्र स्पष्टी-
करणम् । शाक्यदीपिसाक्येण वाकरनाडो भाट्टदीपिका-
वाम् । तैत्तिरीयसहित्तायां तु १।८।८ इत्यनेन पठः
' आग्नेयस्येनादशव्याहं निर्वपति, ऐन्द्रापौषधकः
दशव्याहम्, पौषधं विष्णुपाल यामस्यो वही दक्षिणा...
सोमापौषं चकं निर्वपति, ऐन्द्रापौषं चकम्, पौष
चकम्, इत्यस्यो दक्षिणा ' इति । परतु वै.संहितायां
विहविष्णुपौषी यीषि कर्माण्युक्तानि, तथा चान न निरु-
द्वय किञ्च विरुतयत्, ता आग्नेयस्येनादिकं प्रथमम्,
' अग्नीषोमीयस्येनादशव्याहं निर्वपति, ऐन्द्रासोमीयस्येना-
दशव्याहम्, सौम्यं चकम्, वसुधेदक्षिणा ' इति द्वितीयं
निरु सोमापौषादि वृत्तं चक इति विरोधः । इति
अत्र विषये भूयो वैचिन्त्यम् । * राजसूये सोमापौषादि-
भ्यो द्विष्टेन्ये न वेरुण किञ्च पूषेकदेवले एव । वि.
१।१।२०. * राजसूये सौम्यधनं नोपसृष्टामङ्गं ' पुरस्ता-

दुपहता मौन्येन प्रचरति' इति तु वारुण्यं चयोग इति
फल्यं शैभ्य । भा ४।४।३।५-६.

● राजसूयाह्न विदेवनादथ प्रकरणत्वात् । वि
३।३।१०

● राजसूयान्तर्गतं- अतुमत्यादीष्टो अन्वारम्भणी
यास्य ऋषि । १०।१।३।५. मीकी पृ ९.७७ ' आर-
म्भणीपत्न्यं राजसूयगततुपत्यादीष्टो ऋषि ' इत्यत्र
वाचिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● राजसूयान्तर्गतानियेचनीये अतुन दक्षिणा ।
वि ११।४।२

● राजसूयान्तर्गतदशपदे ये यन्मानचनमेतु द्वाहण
एव भद्रता । भा ३।१२.०।५२-५३

● राजसूयादौ तद्व्याप्यभोगोनानुगारेणानामा
हृदि । ११।३।३।१२-१९

● राजसूयोपक्रमे वृत्तानामेव ऋद्वित्रा
समाप्तिपर्यन्तता ॥

अनियम स्मादिति चेत् । ११।४।२।४ ॥

भाष्यम्— तत्रैव विधाने, विप्रुपक्रमे णे कर्तार
ते एवाऽऽ तदुत् अनियम, ते वाऽन्य वेति । नि
प्राप्तम् । अनियम स्मादिति चेत् । इति चरपत्यसि,
प्रतिदक्षिण वर्तुक्षत्रच इति अनियम । पवित्रदक्षिणाभिनें
परित्रिता पवित्रार्थान्ते भवति । पवित्रा ते तेषामपकर्मा ।
उत्तरे कर्मणि कथावामी, ते वाऽन्ये वा स्यु ।
तस्मान् अनियम ।

दुप- पवित्रम् दक्षिणाभ्यानात् पवित्रस्य ये कर्तार
ते पवित्रायसुगदीवन्ते । ते द्वितीयस्य सोमस्य गान्त्रम् ।
कर्मम् । अनियमेन वर्तुण्युपपत्तये प्राप्त वचनाभियापदे ।
तस्य नियमचन यत्सैवाप्येनोपादत्ते तस्यैव तेऽऽत्तम् ।
द्वितीयस्य पुनरुपौ उपदाननियमो न भवति । यथाऽन्ये
पदार्था भेदेन नियते, एव वरणमपि मेदेन प्राप्नोति ।
तत्र यदि वा त एव वरिताया, अथवाऽन्ये । एव
एद्विनेप्यपि मेदेनैव ।

नोपदिष्टत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— नैवेदन युक्तम्, अनियम इति । कि
तर्हि ? य एव प्रथमे त एवाऽऽत्तत् स्यु । वसात् ।

उपरिष्ठत्वात् । आदावेन वरणकाले यजमानेन तेषामुप-
दिष्टम्, अनेन मां राजसूयपठनेन कर्मसमुदायेन वा
यत इति । वरण च प्राक् कर्मपशुने । तदुत्तमम
विद्योपग्यात् तत्रम् । नेनाऽऽनता सर्वाया भवन्ति ।
आह । यदि समुदायमुद्दिश्य नियते तत एवम् । अथ
पुनरवयव पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वाया, तदथा एव
भवन्ति । नि पुनस्त युक्तम् । समुदायमुद्दिश्येति । तथा
स्यन्विशेन कर्तुं कर्म निर्वर्तते । इतरथा पवित्राने,
उत्तरस्मिन् कर्मणि त एव वामते न उपपत्तेः । अ ये
व क्तासो नोपपत्तेः । अर्थात् स्यात् । वाच्य
पत्तिश्च । एव च एति लापत्र भवति । इतरथा प्रति-
कर्मिणवा तदुत्तम् स्यात् । क्वद्विन्त्यत्र नोऽन्यथि
चाये कर्म । तरमात्मसुदायमुद्दिश्य नियते । तथा च
तत्रम् ।

दुप- स्वाम्यन्वयस्य राजसूयपठनसो वाम उपा
यनेन चोद्यते । न उपाये प्रवर्तमान आयाते
ऋद्वित्रो वृणोते, राजसूयपठनेन वागेन सावयनेति ।
तथायन्वयमपिदापत्तसर्वेषां कृत भवतीति । प्रति
च समुदायमुद्दिश्य नियमाणेषु यो कालो निर्वात-
स काल एव वर्तिरते । अनियमेनोपादाने पूर्ववत्
नेऽप्युरपि । कश्चिदने न लभ्येत् । तत्र सोऽप्यै
काल उपदिष्ट स जायते । तत्र कर्मवेत्तुष्यत् कर्म
भागे भवेत् । तस्मात् प्रतिकर्म वरण वर्तयति ।
अयुक्तनिद-व्यारम्भनम् । य कर्मणि वानानि, तस्य
रात्रमयनाधिकार । स एव जानति, ऐष्टिक वरा
मिष्टिवेरोपकरोति, न रोमिरेणु । क्व रोमिण वरण
न तद्विनेपिति । यथा आदायाद्येन कृते कश्चिदेव
वरण कुर्यात्, आ कर्मणि करिष्ये, तत्र से भवते
ऋद्वित्रो भवतेति । यथैतदप्रमाणम्, एवमिदमपि । न
कश्चिदनेविद्योप । न च पवित्रम्याह सोम इतिर्वा,
येन प्रासङ्गिकेन वरणेन निवृत्ति । यथा दीक्षायादीनां
पौतिष्टोमिनेन वरणेन । ददप्युच्यते समुदायमुद्दिश्य
नियते इति । तदुत्तम् । न हि समुदाय फले चोद्यते ।
येन तदर्थं वरण स्यात् । कर्मो वा ददत्त समुदायवक
राजसूयपठन इति चेत् । तत्र । रोमिणमिष्टिविद्योमा-

निरपेक्षा उपासाः । ते निरपेक्षा एव प्रयोजनमपेक्षन्ते ।
 तेषामपेक्षमाणानां धर्मिण्यवरूपः मन्त्रः अन्नमणी रूपः नः
 ष्टे दिव्यानि । ये ष्टे विधीयन्ते तेषामितिर्नानुष्ठा ।
 अथ च वर्णानियमः दूतिकर्मव्यवधानेन गृह्यते । तस्मा-
 द्वाधाऽन्येतिर्नन्वना मेदेन क्रियन्ते, एवं वयसमसि
 मेदेन वान्यम् । न ऋषिद्विदोषः । तस्मादेवैक्य
 मेदेन वरणम् । यदि ससुदायसुदिन्य वरणं तन्नेगेत्यते
 ततोऽन्वयऽर्थातिर्नन्वताः कर्माचक्षेगेन न क्रियते ।
 वस्य वगे पञ्चमः । तस्मात् यदेतद्वरणं वैदिकं
 मेदेन चिन्त्यते । किंशु शोऽर्षं लौकिकोऽप्युपायः ।
 च चिन्त्यते । पूर्वपञ्चमः— अनियमेन लौकिकमनु-
 पायमिच्छति । सिद्धान्तवादी तु लौकिकमनुपायमाश्रयेव
 निश्चिनेच्छति ।

प्रयोजनीयत्वात् । ६ ॥

भाष्यम्— एह न प्रयोजनं अवयवदक्षिणाभ्यामसि
 समुदायवपत्तिः । न ह्यवयवेन केरुडेन ह्येतेन बधिर्यः ।
 अथप्ये समुदायः गणसद्विषयस्य अयमसि परिशीलने ।
 तेषां समुदायवपत्तेः नृत्तार्थत्वम् । नामात् एव कर्त्तार
 आन्तत्वात् ॥

विशेषार्थां पुन श्रुतिः । ७ ॥

भाष्यम्— आह । यदि समुदायवपत्तौ, अयमसिः
 परिक्रमः, गृहदेव कर्त्तव्यः, सि पुनग्युपासा इति ।
 उच्यते— उमरथा वलित्ये श्रुते गृहदा प्रयत्नं या,
 परिक्रमविशेषो नियम्यते, प्रत्ययान कर्त्तव्यः । अथ-
 संख्यानियमेन च जामनो दक्षिण, अमुदायविधेयनीयं
 उदासीत्येवं क्रियमाणमनुपदपकारि भवतीति ।

आ— किं सर्वमणा कलित्करणं कथम् ? उन
 मेदेन ? (इति सवये) दक्षिणामेदेन प्रयोगाया भिन्न-
 त्वात् अङ्गभूतस्य वरणस्यापि मेदः । (इति प्राप्ते)
 सरस्य राजसूयस्य एव चन्द्रशान् युवाङ्गवर्षिणीया,
 विकीर्णितार्थं च गृहानुपकरणम्, नरमाचष्टप्रमावर्षिणी-
 रत्नं सर्वकर्मणा राजसूयावपवभूतानां सत्य वरणम्, इति
 दादमरूपा. एव आन्तार कर्त्तारः ।

सोम— पूर्वोपिद्विदोषकमेदस्य एतद्विधेयते वद-
 माणाभेदस्य च विषयमेदाह (सगतिः) ।

वि— ‘ राजसूये प्रक्रमस्य कर्त्तारो नियता न किम् ।
 नियता वा दक्षिणाना मेन्द्रनियता अमी ॥ अनेक-
 समुदायामयवपत्तयः तु ह्यः । आदी तेन विषयन्ते
 विधेये दक्षिणाभिदा ॥ ’

भाट्ट— तदेवं दक्षिणामेदात् कर्तुरवमेदेन प्रयोगमेद
 इत्युक्तम् । इत्यानी तदविद्युत्तमृताः पुरुराः किं निघा
 तव त एवेति चिन्त्यते । तदिह यथैककृत्वाधनाना
 प्रयोगकर्तारं प्रमाणावधानं तत्र पुरुषेभ्य तावदविवाहमेव ।
 यथापि चाहुमान्पचयनसूत्रादी तद्वेदसाहस्य प्रमाणं तने-
 तराहमेदवत् पुरुषमेदोऽपि स्यात् । इति प्राप्ते, कतिपय-
 प्रधानप्रयोगे उपासना तेषां साग्रे प्रयोगान्तरे अन्येषाम-
 प्राप्ते कर्मविशेषावपत्तेःप्रमाणं सर्वादी लौकिकव्यतिरि-
 षेवात्प्राप्तुपादानम्, न तु यथाश्रुतमाप्तरवारसत्त्वात् सर्वादी
 तन्वेप वैदिकं वरणम्, प्रमानादीनामित्य वरणस्यापि
 कल्पत्वं प्रमाणाभावात् । अत एव वन न बर्माविशे-
 षात्प्राप्तु तत्रान्येषादाने न क्षतिः । न चैवं लौकिकव्यति-
 र्दरणेनैव सर्वप्रयोगेषु तेषां कर्तुरनिश्चयावपत्ते तत्तद्वयो-
 गारम्भेषु पुनर्वैदिकवपत्तौपर्यन्तम्, गतिद्वयेन पराद्विचि-
 ष्यण्यद्वाऽप्यङ्गवपत्तयः । अत एव लौकिकोपायस्य-
 यतिद्वये, साग्रे पुरुरायेशाश्चित्तम् । वैदिकवपत्तय-
 संक्रिद्वे कल्पयं शीतमिनापि व्येषम् । तस्मात्तति
 संमदे त एवेति सिद्धम् ।

मण्डन— ‘ नस्त्विभेदे वपको । ’ (वपको
 राजसूये) ।

शंकर— ‘ राजसूये तु तन्वता । ’

● राजसूयकर्त्तारः प्रथमदशः एव आन्तार स्युः
 इति भाष्यत्वम् । तथा च भाष्यमने कथम् । इति
 मन्वे त एव कर्त्तारः इति वार्तिकतन्मतम् । भा.
 ११४।१।१८—०

● राजसूयगतः पौम्यवधः गन्धवृत्तौ न
 कर्त्तव्यः । भाट्ट ४।१।३. ● राजसूयगते दशये
 (अथमेये इति भाष्यम्) रिदित्वासा प्राकाशत्वा
 षट्प्राप्तुर्नुनागमादस्य षाषः । १०।१।१७।३-६४.
 मीको. घृ. २८।३६ ‘ प्राशत्वात्यः ’ इत्यत्र उच्यते ।

० राजसूयगतप्रायेणप्राधाना पृथग्दृष्टिप्रयुक्ताना
अन्नानि भेदेन कननाति, न तत्रम् । भा ११।४।१।
१-३

० राजसूयगतवैष्णव निरुपात्, आतिथ्येऽपि
गतवैष्णवतद्व्याप्य, अन्नयोनिस्ति प्रकृतिविकर
भाव । न चाग्निदेशोऽस्ति घमागाम् । वि ७।१।६

० राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यवैष्णवधमाया नाति
देश । ७।१।६।१८ 'वैष्णवयाप' इत्यत्र अधिहरण
द्रव्यम् ।

० तद्व्याप्यव्याप्य एतच्छब्दाभावेन तदपञ्चया
राजसूयचोदनाया दीनत्वामात्रात् तदुक्तधनियक्तं
कत न वाधितुं शक्या । सु ४ ९१०.

॥ राजसूयव्यास ॥ राजसूयव्यासव्यासा वागा
नामव फण्यस्तम् ॥

प्रकरणशब्दात्सामान्याचोदनात्तत्तद्गतम् ।
११।१।११॥

भाष्यम्— तृणानुमपचरति तृणानि कर्माणि,
पशुद्वय पशु, पावनादय शोभा, चन्दावनप्राया
होन इत्यमर्गाणि दात्रिशेभिकानि । तथा 'पशोऽ
दीपति', 'राजसूय विनास्ति', 'शौनो रोपमात्रया
पवति', 'अभिधिच्यते' इति । एतेषां तृणेषु श्रूयते
'राजसूयेन न्यायचक्रमो वनेत' इति । स एष रूप
वत्ता तृणेषु अरय सन्त श्रूयमाणे सन्तस्यराचक
समाश्रित । तत्र १६६, किं सर्वेषामनुमत्यादना सन्तु
रायस्य राजसूयस्यो वाचक उच्यते कयाचित् वाचक,
केवाचिरति । किं प्राप्सुम् ? सर्वेषां वाचक इति ।
तुत ! प्रकरणशब्दात्सामान्यात् । प्रकरणशब्द सर्वेषां
समान उपवनेन इति । एषां तत्र स्थाने, तस्मात्
राजसूय, राजो वा च स राजसूय । तत्र अरयस्यनिषाधे
सति विदेवामात्रे च सर्वेषां वाचको भविष्यन्ति । यश्च
राजसूयव्यासित्, तत्र च भवति । तस्मात् सर्वेषां
प्रदानानीति ।

दृष्टम्— प्रकरणे 'पशोऽदीपति' इत्येवमादय
अरयप्रदाना एष कैमशक्तिभिलाषिन, एषा रूपवत्ता
तृणेषु अरय विच्यमाना राजसूयशब्द प्रकृत्यभि-

वनम् । प्रकृत्यभिधोपाच नावगम्यन्त निराप 'से
उगात्ता नेमे' इति । तस्मात् ये तदानीपेभ्य तपमनन
स्वारात् परं कल्प्यते न तु अमात् उगतौ कल्प विधी
यते । किं तर्हि ? प्रातमव निरुपात्ते । ननु याग
सामानाधिकरण्यात् यागेभ्य एव कल्पम् । उच्यते ।
राजसूयशब्द प्रकृत्यभावाभिधायी विरुद्ध स्थाप्यमानो
वाच्यते । यागशब्दस्य तु नैव वाध । मुख्यश्च राज
सूयशब्द, वनयो यति । अतएव तात् तृणी
तेन कल्पकगमुच्यते । प्रकृत्याश्च कर्मात्कृत्या इति
तदभिधायित्वम् । तस्मात् राजसूयशब्दात्तत्र कल्पे विधी
यते, यागशब्दोऽनुवाद प्रत्ययव्यत्ययेन च अरयत्तत्र
रहितम् । आन्तक्यश्च राजसूयस्वारात्तयोरेव सन्त
तुत । राजसूयशब्दे वाच तत्र इत्येवमतीत्यं पृष्टम् ।
राजा चास्मिन् प्रकरणे श्रूयते । तस्मात् सूत्रिणी
प्रतिपाद्येन तत्र प्रवर्तते । अथ अरुपत्र, अथक
न्यायेन, नस्त विदेषे ।

अपिनाऽऽहमनिध्या सुख्यते विरिण
त्वान् । २ ॥

भाष्यम्— अधिवति पञ्चपातुति । वा अती
ता अन्नम्, यथा विदेवनादय । राजसूयस्योऽत्र शक्य
न्यायस्य कृपात् इत्युच्यमाने यागेन स्वाद्येन भाष्यम्,
नावायन । अयथाश्च विदेवनादय । तस्मात् सर्वेषु
राजानां कल्पवर्तना श्रूयमाना इति ।

दृष्टम्— चैतनि भावनाचरते यस्म परं भुव,
तस्यैव श्रूया करणतामाह । इत्येव वाच्यन्त श्रूयन् ।
नामपद च आप्नातनुकारित्वात् यत्र आप्नात तत्र
वर्तते । आप्नात शक्यं ब्रवीति । तस्मात् प्रकृतं पण
पले निर्धीयत । इतरथा वेदमप्याभिलाषिणः क्रूरधारण
निरस्तमिति ।

शा— 'सर्वेषां प्रकृतत्वेन कल्पप्रक्षितत्वा तथा ।
राजसूयपदस्यापि ममानत्वात्कल्पव्याप्य ॥' इति
श्रुति, उच्यते । 'चातयोना कर्तव्यो न नास्मिन्नि
दि सितम् । वनिश्च यागमेवाह यत्नेनैव कला
नय ॥ राजसूयपद चापि यन्मैकधिकरण्यत ।
यागानामेव तेनात्र यागानां स्थान् प्रधातवता ॥'

सोम— पूर्वस्मिन् पादे षष्ठ्युक्तिः निवारिता, इदानीं कल्पयुक्त्यववाद्-प्राधान्येन निवार्यते इति पादा-न्तरत्वात्, आगतत्वं च (संगतिः) । सूत्रार्थस्तु—प्रकरणे क्षयमात्रं राजसूयवत्-प्रकरणवत्, तत्र साधारण्यात् चोदयमाना अनद्वारं सर्वेषां समप्राप्त्यभिधि ।

वि— 'राजसूयं तु प्रनादि देवसादि च ते उभे । सुखे उभैस्सुखत्वं, स्वादाय प्रक्षिपैकवतः ॥ वागाया भवत्सुखत्वात् अद्गिन पश्वरातः । देवनायस्य च्चुत् अद्ग्य कश्यो वयोः ॥'

भाट्ट— राजसूयकारणे इष्टियुक्तिसमायागः अथमाद्य होमविदेवनादयः सर्वे कृत्वाद्वाञ्छा भवि भूता. न स्वाद्ययेन कलेन संवप्यते, मातृर्षाभिस्संगत्यायेन यज्ञैश्च कल्पान्तरारण्यत्वात् अथागाया तद्दृष्ट्याप-पत्तेः । राजसूयवदस्य इष्टियामानाभिस्संगत्यायेन तस्याप्र-नात्मत्वात् । न च राजा सोम इत्येते अस्मिन्नेते अस्मिन् इति ध्रुवराजा राजसूयवदस्य होमकारणप्रसक्तिवत्त्वात्, वेद्यमेव कल्पयुक्तोऽस्तु इति वाच्यम् । एतां क्षिपि-येण सुखे निष्पातते इति ध्रुवराजा सर्वेषां उदय-प्रत्येन यज्ञियुक्तौ प्रमाणमासात् । अत एव राजा क्षिपि युक्तेषु क्वाति यत् इति ध्रुवराजा अभियेच-नीयस्यैव तत् माहेन्द्रास्तत्रात्मपिपेरात्प्रपञ्चयेन राज-सूयपदप्रसिद्धे, तस्यैव कल्पकत्वे इष्टपि अथासात् । उक्तद्वयवशा सर्वेषां सर्वेषां यज्ञियुक्तौ प्रमाणमासात् । अतः सर्वे यावा एत कल्पयुक्ता इति विदेवनादीनां तद्विज्ञो अतिदेवता ।

मण्डन— 'राजसूयस्य यज्ञीतराद्गम् ।'
शंकर— 'राजसूयं यज्ञे. कम् ।'

० एकस्मिन्नेव यानपातो गुणककथं, कर्मन्त्र-वेति वाक्यभेदः । न च राजसूयन्यायि (११४१२) एकाग्रो हि सर्वेषां उदयवशात्प्रवाजादीनां उदयो अन्वयः. देवदत्तान्तर्गादीनां च प्रयोगान्तो वश्यते । यो. ११४१३ पृ. १८१. ० 'तन्नेष्टिप्रसमसा जुहु-यात्' अत इदियमस्तु पूर्वापठ— नां राजसूयन्यायः, कर्त्तुं शोनात्यक्त्यात् कल्पस्य च विनियोगान्यक्त्यात् मी. नो ४१६

उदयवशापि कर्मणः प्रयोगविधौ कर्त्तव्यं उदयविशेषस्य कर्त्तव्यं वैशिष्ट्योपपत्तेः । प्रवृत्ते तु दध्नः अहास्यवि-देन प्रातोपस्ययुवादेन गुणविधिः, पशुविष्टिविनि-योगविधिश्च इति वैशिष्ट्यमात्रात् वाक्यभेदः । भाट्ट. २।२।११. ० अत ('एतस्यैव देवतीषु वादन्यायं-कृतेन यजेत' इत्यथ) राजसूय कल्पयित्वात् राज-सूयन्यायेन प्रयोगविशेषत्वात्, (इत्येक पशु-द्वितीयस्तु—) नाम राजसूयन्याय प्रयोगस्य वाच्य-वाक्येनैव प्राह्यत्वात्, पशुन्तरधर्मोऽपि च विविदिष्य-वाक्यवत् विनियोगमात्रकरणेन प्रयोगान्तरस्याऽपि च (त्यापि विष्ट-) नोपपत्तिः । यो. २।२।१२।२६ पृ. २८०. ० 'एतस्यैव देवतीषु' अत आद्य पूर्व-पशुः राजसूयन्यायेन स्वधर्मविशिष्टविशेषोऽस्मिन्प्रमाणाना-विष्टिसूत्राप्रवचनभूत-कल्पयित्वात्-प्रयोगविधिगुण-कत्वेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिगमत् । द्वितीयस्तु पशु नाम राजसूयन्यायः, प्रयोगस्य अविशेषोऽप्येव-कल्पयित्वात् च वाक्यन्यायकत्वेन प्राह्यत्वात् तदनुवादेन देवतीषुविधिः कृतेदेवेन अविष्टिविधिश्च इति वाच्य-भेदम् । भाट्ट. २।२।१२. ० 'तस्य वाशयस्य एक-विशेषविशेषोऽस्मिन् कृत्वा अहास्यकृतेन कृतेन यजेत' इति वाक्येन राजसूयन्यायेन वाच्य-कल्पयित्वात्-प्रयोग-विशिष्टविशेषोऽस्मिन्प्रमाणान्तरात्-कल्पयित्वात्-विशिष्टो वाच्य-प्रयोगः कृतेदेवेन विधीयते । यो. २।२।१२।२६ पृ. २७८. ० 'इत्थं पूर्वोक्तयोः' राजसूयन्यायेन नाम्नाः सजोचयन्तानुपपत्तेः प्रसङ्गात् सर्वेषामैव मागाया कथं सन्ध. । भाट्ट. २।२।३. ० 'सर्वेषां यज्ञे' ('ज्योति-शोमेन स्वर्गात्मो यजेत') राजसूयन्यायेन इष्टियुक्त-वाक्यन्यायेन कल्पयित्वात् कल्पयित्वात्-प्रमाणान-भवात् (ज्योतेन यजेत, ज्योतिशोमेन स्वर्गात्मो यजेत इ.) । २।२।१.

० 'द्वैष्टिकतामस्य' इत्यत्र द्विरुपपत्तयः उक्तौ अन्वयेन राजसूयन्यायविधियुक्त्यात् वाच्य-भेदावस्यमानेन शुद्धाद् भेदे एव । यो. २।२।१२।२५ पृ. २७४.

० राजसूयपदं अत्राभिप्रायत्वेन आख्यातपरकत्वं

' राजसूयेन यजेत ' । मीन्या. * राजसूयपद अणु-
रथस अशक्यादिशब्दत्वात् इति साम्प्रदायिकः । मीन्या.

* राजसूयप्रकरणे ' अशैवी-यति, राजसूय जिनानि ' इति देवतादीनां अभिप्रेक्षणीयप्रयोगान्त्. पारितोषकत् अभि-
प्रेक्षणीयाद्वाच्यम्, इति पूर्वः पक्षः । मन्त्रिणैः, अत्र-
न्त्यप्यकरणत्वात् नराध्यकरणस्य प्रबलत्वात् राजसूयसङ्ग्रहमेव
देवतादीनाम्, अतुष्टान् तु अभिप्रेक्षणीयतमामेन्द्रस्तोत्र-
काले इति विशेषः । वि ३१३।१०, ४।१।१२.

* राजसूयवत् राजसूये यथा यजिना (यगीः)
फलसूयस्य तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रसज्यादिसाधारण्येनाण्डु
पञ्चमस्य इति पूर्वपक्षः । भाट्ट ४।१।११, * राज-
सूयस्य राजसूये नचैषा याचना तथा फलसूयस्यः याचान्य
न तथा ज्योतिष्येमेऽपि प्राणजीवामेना मर्षेषा फलसूय-
स्यत् सर्वेषां प्राचान्यम् । पूर्वपक्षः । ४।१।१२.

* प्राजापतिभिः कर्मणां राजकर्तृत्वविशिष्टाणां फलो
द्वयेन राजसूयवाक्ये विधानात् प्रसक्तमर्तुत्वभवेन गुण-
सूयस्ये फलसूयस्ये चापि न वाक्यभेदः । भाट्ट. २।२।११.

* राजसूयशब्दः इष्टि-पशु-नोम-दक्षिणोत्तररूपा-
यामनेकेषां प्रधानानां उपसह नामधेयम् । वि. १०।
१।३, * राजसूयशब्दः यजननामधेयम्, अयसिदाधर्तवे
सति वायसामान्याधिक्रमणात् । ४।४।१।, * राजसूय-
शब्दः ' राजा स्वाग्रज्यकामो राजसूयेन यजेत ' इत्यत्र
मन्त्रसंबन्धात् प्रवर्तमानो राजकर्तृत्वात् एकाग्रमपदि-
याना सर्वेषां याचना नामधेय भवति । ४।१।११.

* राजसूयशब्दवाच्यानां यजनानामेव फलार्थत्वं
न तु अतिग्राह्यतया विवेचनानीनात् । ४।४।१।१-२

* राजसूयसंक्रमणे एव शौच्यचर्चिदे. परिशक्त
(समुपासकम्भे वा) न तु उपसहस्यकम्भे । सोम.
४।४।३

* राजसूयसंक्रमणे वाप स्वाग्रज्यकामस्य उपसह-
त्वेन यजेत । ' राजसूयेन स्वाग्रज्यकामो यजेत ' इति ।
द्रुम्. १।१।४।२।५.

* राजसूयं चत्वारोऽपि यथाः कुर्वाणा इत्यन्ते । तस्मात्
सर्वे राजानः । न्तु न क्षमिष्यस्यन्तेन राज्यं विहितम्,
अन्वयेन इत्ये कुर्वाणो न राजानो ह्यन्ताम् । नैप

दोषः, सर्वथा तावत् राज्यद्वयत्वात् ताभ्यामपि राजसूयं
उच्यम् । वा. २।३।१३ ट्ट. ५८०, * जनपदस्य
हि असाधारण राजसूयं तेन तत् राज्यं इत्युच्यते ।
२।३।२।३ ट्ट. ५८६, * राहः कर्म राज्यम्, न तु
अर्थापत्त्या राज्यस्य कर्ता राजा इति कल्पनीयम्, देशा-
न्तरे विद्वान्त्वाद्वाहः (इतिहेतुः) । २।३।२।३ ट्ट. ५८५.

* राज्यशब्दः । नित्यजेरेव शान्दार्थो. नित्य एव
सर्वस्य शास्त्रतः प्रतीयमाने, साधुत्वपतिपत्तिवैल्यस्य राज-
सूयस्य-वाच्यत्वात् राजसूयस्येऽन्वयकथयमानो शौचिक.
तात्रेति तत्रशौच्यमानोऽपि नित्यमनित्यत्वात् न आदि-
मत्वं प्रतीयते । वा. ३।१।१।१० ट्ट ११०५.

* राज्यशब्दं जनपदपुरपरिसरयोः, अतश्चोदरयोः (अष्ट
कानां) आर्थावर्तित्वविभिनः प्रयुज्यते । राजः कर्म राज्य
इति च अभियुक्ता उपदिशन्ति । भा. २।३।२।३.
* राज्यशब्दस्यापि नहि आदिमती प्रवृत्तिः इत्युक्त
(२।३।२) इत्यन । वा ३।३।१।१३ ट्ट. ८२२.

* राज्यशब्दाभिप्रेयं यजिपालनादि कर्म क्षत्रियस्य
इति मन्वादयः स्मरन्ति । वा २।३।२।३ ट्ट. ५८४.

ऊ 'रात्रौ दीपशिक्षानान्तिर्जनं भानाजुविने सति'
इति न्यायः । यथा सूर्योऽत्रो दीपविमाना न शोभते, तथा
गुणवत्परमनिश्चये गुणवाचादिभ्यते इत्यर्थविशेषात्प्रसक्त
प्रचार इति । साहस्री. ७८८.

* रात्रीज्याधिकरणम् । पूर्णमास्याः इन्द्रहस्तने
पूर्वेऽनुस्यमानः, पुरुषोऽयं । पुरुषुरपि रात्रौ एव यम
इति पूर्वपक्षः । दिवसे एव इति सिद्धान्तः । संकर्म.
२।३।३.

* रात्रिषर्वायेषु शहवमत्तानां समुद्यत एव न
विकल्पः । सकर्म ३।३।१६.

* रात्रिविषये एकदेशवचन ' द्विगुणेन यजेत.
त्रिगुणेन यजेत, चतुस्रमेण यजेत, पञ्चमेण यजेत, षट्-
शमेण यजेत, सप्तमेण यजेत, अष्टमेण यजेत, नव-
मेण यजेत, दशमेण यजेत, एकादशमेण यजेत '
इति । समसग्रहण यथा- ' द्वादशमेण यजेत ' इत्य-
नेत् ' इति । भा. १०।५।१।११.

● रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः, अह-शब्दोऽपि ।
द्विरात्रादयो अहीनाः । द्वादशाहः । मा. ८।१।२०।२७.

● रात्रिशब्दः द्विरात्रादिपदान्तर्गते पश्चिपट्टिकतन्त्रदिन-
परः । वि. ८।१।२०, ● रात्रिशब्दः 'सम' इत्यमि-
सर्थे समुदायसम्बन्धेन, 'अत्रेन्द्ररात्रः' इत्येकत्रयना-
न्तेन प्रयुज्यते । इति च प्रत्येकं रात्रि-यक्तिप्रधान्येन 'य
एता िश्रति रात्रोरपदयन्' इति बहुवचनान्तोऽपि प्रयु-
ष्यते । ४।१।८.

● रात्रिसमं नाम न कश्चित् सन्नितोपः, किन्तु
प्रत्येकसमवचनबुद्धिरात्राद्यनि सन्नि सन्नि तान्येव रात्रि-
सम्बन्धेन व्यवदिश्यन्ते । वि. ४।१।८. ● रात्रिसमं
व्यर्थवादिकं प्रतिश्रादिरूपं फले श्रेयम्, न तत्र स्वर्गः कल्प-
नीयः । 'प्रतिश्रान्तिं ह वै य एता रात्रीरपयन्ति, ब्रह्म-
सर्वस्वित्तेन्द्रादा भवन्ति य एता उपयन्ति' इत्यर्थवादः ।
४।१।८।२७-२९, ● रात्रिसमं यथा वाङ्मयोरपेक्ष्य-
वादेन श्रुता प्रतिश्रा फलत्वेन कल्पिता (तथा अत्रापि) ।
वि. ३।४।२२.

● रात्रिसम्बन्धावः । यत्र विविशकवे फल न
भूयते, तत्र अर्थवादसम्बन्धेन फलमितिदिश्यते इत्यर्थ-
वादनिर्देशः, अत्रमेव रात्रिसम्बन्धावस्य विषयः । अत
एव रात्रिसम्बन्धेन 'प्रतिश्रान्तिं ह वै य एता रात्री-
रपयन्ति' इत्यत्र विद्युद्देशे फलाश्रयणात् फलमन्तरेण च
विधिभूतेरुपपत्तेरवश्यं फले कल्पनाये 'व्यर्थनारिक
प्रतिश्रान्तं फलम्' इत्युक्तमिति दिक् । साहस्री.
८६८.

● रात्रिसम्बन्धावः ॥

कवौ फलार्थवादमहत्कारणानिभिः । ४।३।८।
१७ ॥

भाष्यम्— रात्रीः प्रत्यु भूयते 'प्रतिश्रान्तिं ह
वा य एता रात्रीरपयन्ति । ब्रह्मसर्वस्वित्तेन्द्रादा भवन्ति,
य एता उपयन्ति' इति । तत्र मदेष्टः किं त्र फलार्थ-
वादा तत्र फलविषय इति । नि प्राप्तम् । फलार्थवाद
इति शङ्काभिनिर्देशः । पुनः । फलार्थवादकत्वा एते
गन्ता इति । किं फलार्थम् । विधिविभक्तैः अभाषः ।

अत्रयत् । यथा 'यस्य गारिः सुभो भवति स उन्द-
यामेव स्मेनावयति' इत्येवमिति ।

पुन— एतीना विधीयमानानामर्थवादेऽप्यत्र, भवि-
तत्वं च कर्मणः फलेन, तस्मात् स्वर्गः फलमिति । विधि-
विमनेरभाव इति सामान्यभावात् ज्ञेयं । अथवा
साध्यत्वान्नसम्बन्धाभाव इति ।

फलमात्रेण निर्देशाद्भ्रुतो ह्यसुमानं स्यात् ।
१८ ॥

भाष्यम्— भाष्ये. पुनस्तर्थाः एवंत्वानियमेभ्यः
फलमस्तीति मेने, न फलार्थवाद इति । कुतः ? अधुना-
फलत्वेऽपि अमीया फलत्रोदनता वाङ्मयोरभूतया मवि-
तयम् । तस्मात् अन्या व्यवहिता सती, अत्रवद्विना
कल्पनीया । इय तावद्विना कल्पते । प्रतिश्रया ब्रह्म-
सर्वस्वसत्तया च सम्यग्यज्ञात् अत्रा प्रत्यक्षः । विधि-
विगमिमात्रमन्तरोऽपेक्ष्यम् । आह । कथं केवल विधि-
विगमिमात्रमन्तरो भविष्यति । यदनेन प्रतिश्रान्ति
पादार्थेन रामन्त्यते इति । उच्यते । सह पादार्थेन भवि-
ष्यति, न केवलम् । तस्मात् भाष्येण । अथवा रात्रीया
या विधापिता विभक्तिः, सा इममपि प्रतिश्रान्तिनेपं
विधापयति प्रत्येकवचनेन । एतन्निर्वा सह प्रतिश्रान्ति-
विधानी मतिष्यतीति ।

पुन— कर्मणः फलेन भवितव्यम् । तत्र नि स्वर्गस-
मावाहृत्य तेन महैकवाक्यता, उत प्रतिश्रापदेकदेश
विपरिणाम्य प्रतिश्रादेः फलम् । मनिधानस्य कल्पतरात्,
प्रतिश्रादेरेवैव वाक्यता कल्प्या । त्वर्गावाहारे ि सनि-
धानमेकवाक्यता चोभयं कल्प्यम् । तत्र गौरवम् ।
'विधिविभक्तिमात्रमन्तरोऽपेक्ष्यमिति' साधनसद्वय एव-
मादिकस्यः । पुंशे प्रतिश्रादि साधित साध्यम् । उत्तरेण
तु 'उपयन्ति' इति फलमन्तरोऽपेक्ष्यत्वात् लिट्याहियते
साधनसद्वयसत्तये । 'आह-कथं केवल विधिविभक्तिमात्र-
मन्तरो भविष्यति, यदनेन प्रतिश्रान्ति पादार्थेन सं-
मन्त्यते इति । प्रतिश्रान्तिनेपेन उपयन्तीत्यं धारयौ
स्यन्ते । एवं परिचोदित आह-कल्पवाक्यतामर्थस्य समर्थ
कल्प्यत्वेव धारणाऽप्यहरीत्यान, उनेतुति । अथवा
रात्रीया य उपाधिप्रयोगात्ततः स यथा इतिचोक्त्या-

मवचमपेक्षते तथा स एव माघपक्षाद्यतसब्रथ इरिष्यति । यथा 'एकस्मै कामायान्ये वनकनन आर्हिवते । ननेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्येवमन्त वाचनात् लिङ्गोऽभावे ऽपि ज्योतिष्टोम सर्वतमाम्ना माघन भवति । तथाहि, उपत्तो वा लिङ्ग साघनत्वेन ज्योतिष्टोम विधास्यति, एवमिहापि । अथवाऽर्थेनाऽऽनिनामावादिभि रक्षयति । स रक्षित साध्यनापनस्यथ प्रतिशद्विच्यति । तस्मादर्धवादेभ्यो विधि । विपरिवर्तमानाश्च त एव षण्ण्य प्रतिषेधयते । तस्मात् 'त रजग ख्यात्' इत्यथापनपवाद ।

धत्तैषु स्तुति परार्थत्वात् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं यथा 'यस्य गदिर लुघो भवति' इत्येवमदियु फलश्रुतिर्येकादशे भवति, एवमि हापि स्यादिति । युक्तं चन फलार्थवाद । फलविव्य ममवात्, फलार्थवादसमवाय । एतुल 'द्रवमन्कारकमसु परार्थैवात्कलश्रुतिर्येवाद स्यात्' इति ।

शा— 'अथापश्येकवचनं वर्तमानापदेशत । फलविषयसमर्थत्वात्तदुद्देश्यार्थवादता ॥ अनादिष्ट फलत्वेन वसात्सर्गाफलार्थता । निर्वैशाचु प्रति ष्टेव फलत्वेन धितन्वते ॥ जुहुषन्तैव कर्मेतन्निरा काङ्क्ष फल प्रति । वल्पनीय फल तत्र चिनामो ध्याहृतेर्धैरम् ॥' (विनाम विपरिणाम इत्यर्थ) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— कतो राजिसत्रादिक फल शुनि पर्वतदायद् इव फलार्थवाद कार्यानिनिगन्तायो मदायो इति ।

वि— 'स्वर्गाय वा प्रतिश्रापे राजिसत्रमिहाऽऽदिम । पूर्ववत्साग्रप्रतिश्रा च श्रुतं तेनाश्रुतादग्रम् ॥' ।

भाट्ट— 'शोडशोऽसु' इत्यादिवाचनशोत्वाविवानि गौयानि कर्माणि विधाय 'प्रतिनिश्चितं ह वा य एता रात्रीशययति' इति श्रुतम् । तत्र राजिसत्रादौ पूर्वम् स्वर्गवचने स्वर्गोपस्थिति तदाचमनोपस्थिति काम पदान्तकत्वना चेति गौत्यापत्ते, तापनात् श्रुतप्रतिश्रा देशेय मात्स्यवचनम् । तत्र विषय व्यवस्था यत्र श्रुतानामेव पदमा लभ्यता फलपरत्वधमन, यथा उदाहरणवचने मित्रवचनम् एतद्वचनम् कथयित्वा भवि

ष्यत्कालवृत्तिरेव साध्यत्वावगतौ प्रतिश्रादिश्रुतभाया र्थस्थितत्वविविजया भाव्यत्वम्, पातोरेव वा सत्रतर परिचयान् इच्छाविषयत्वावगतौ त्वर्गादिवदेव साधना वगति । तत्र प्राथमिकफलापक्षाया श्रुतवचन्येव लक्षयवा फलपरत्वे प्रसिद्धे यथात् स्तुत्येवैश्यामप्राप्तवत् लब्धविदेरेव साजकत्वम् । यत्र तु श्रुतोपार्थैवात्पदेभु न स्थापनत्वकल्पन विना फलपरत्वमात्रेणोपपत्ति 'यद्वा कृपायो भवति गावत्रिधैरेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादौ, तत्र तेषा स्थापनत्वमेव । फलापेक्षाया तु उपस्थितपदनमानपातीरुपदातरस्यैव कामपदशुक्तस्य कल्पनेन सर्वदा न स्वयंप्रयुक्तत्वम् ।

मण्डन— 'राजिसत्रे फल स्तुतौ ।'

शंकर— 'फल राजिसत्रार्थेनादात् ।'

॥ राजिसत्रन्यायेन अर्थैवादावगतानि पूर्ववर्तीनि (विश्वान्श्रेणी) प्रवृत्तिवचनानि स्यु । सु पृ १९०,

॥ राजिसत्र यायेन अर्थैवादावगतोपशुक्ताना पूर्ववत्प्रतिफल चनाना परावर्तन कृत्वापरवचनत्वेऽपि अष्टत्वादीन् प्रति फल नास्ति । पृ १९१ ॥ राजिसत्र यायेन वाक्यशेषवचन वशात्प्रवगता देवताश्रुतिरेव श्रावयिनि कल्पयितुं युक्तम् न त्वत्पन्नप्रतीकापूर्वकल्पनम् (पूर्वपक्षे) । शा १।१।४

● एतेन— 'तुल एवैनमिदं प्रजया पशुभिश्च तर्पति' इत्यर्थैवावोचनस्य देवताप्रकारस्त्वेव राजिसत्रन्यायेन श्रावयोपपत्ते, न अनुपस्थितापूर्वकल्पन युक्त—इति वेदादिमतमपि प्रयुक्तम् । ततोऽपि उपस्थिततर-वचनम् कल्पनेव नैपकल्पने ग्राह्येन वाक्यवताम् । कौ १।। ३।६ पृ ६७

● धर्मोप पापनफलस्तुति' इत्यादितान्य शेषात् राजिसत्र-न्यायेन पापशुच एव निरूपनेमित्तिकत्वत्वे परम् । भाट्ट २।१।१

● 'नैकारश्रमर्पति' — 'चक्षुपदधाति' तत्र पूर्वपक्षे नैकारवाक्ये वचनस्य प्रवृत्त्य, आश्रमार्थिकशास्त्र वृहस्पतिदेवनाभा राजिसत्र

'यायन विधेयत्वम् । कौ २।१।७।१८ पृ ५२ ● 'एत वेदं ब्रह्मैव भवति' इति तिस्रवधश्रावदावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य, निरीत्याशेषात्ब्रह्म्या ब्रह्मजुभूयोर्मिथोत्त

विशेषपत्त्य राजिसत्र-न्यायेन प्रतिश्रुतम् । भावती १।१।४

५११३ ● 'यद्वाक्यकालो भवति, गावत्रिधैरेन पुनाति' अथ

पत्रयेऽथवा रात्रिसप्तम्यायेन वृत्तसादिकं फल्ग्वेन कल्पयते ।
 कौ. १।४।१।२३. * विद्वन्निरोधिना प्रकरणेन पाठार्थ-
 निर्धानाद्यतोः फल्ग्वर्षकृत्वा रात्रिसप्तम्यायेन पूर्वपञ्च-
 यितु वाक्या । सु. १।४।६. * 'वैश्वानर इन्द्रश-
 क्रमल०' इत्यत्र अष्टावपाहादिष्वस्य नामवेपथुनाम्ने,
 'गायत्र्यैत्रेण' इत्याद्यर्थवादस्यपुत्रीधरात्, तस्य
 च रात्रिसप्तम्यायेन फल्ग्वस्तस्युपगमः । पूर्वपञ्चे
 आद्ये । कौ. १।४।१।२३. * एता एताएतुःशाया
 'शनेन वातवात्' इत्यादिवाक्ययोरेण रात्रिसप्तम्यायेन
 फल्ग्वम्. अत्रयोगादेः । कु. ३।४।१०।२३.
 * 'स्वाध्यायेऽप्येत य' इति स्वाध्यायध्वनेन भाव-
 येत् किमिति तत्र विश्वविद्वत्कृतं न कल्पयते । न च
 'रात्रिसप्तम्यायेन' अर्थात्तदत्तं फल्ग्व् । भविष्य च
 फल्ग्वेन । तस्मात् स्वध्यायध्वनेन यदयोऽप्ये तदन
 फल्ग्व् । दुप्. ५।१।६।६.

* रात्रिसप्तम्यायागमः । 'प्रतो फल्ग्वेणदमद्रवत्
 फाल्गुविति.' (४।३।८।१७) इति पूर्वपञ्चसूत्रे, विपय-
 लोकोके प्रतो 'प्रतिविद्वन्नि ह वा एते य एता रात्री-
 रायन्ति' इत्यर्थेनादावगममेव फल्ग्वनायेणे मन्वते ।
 तस्य द्विपया सट् गुणगुणिस्यन्निरेतेन कल्पप्रामाण्य-
 सप्तम्यात् इति वक्ष्यति । सु. १।४।८.

* रात्रिसप्तम्यायागमः । न च फल्ग्वेऽथवा
 अ-वार्थमनुष्णत्वमोषाभिषतवात् रात्रिसप्तम्यायागमत् तदा-
 च फल्ग्वस्तस्युपगमः पौर्णमासीनामाध्वर्यु वैश्वस्येति
 वाच्यम् । (पूर्वपञ्च) । भाट्ट. ४।३।१८.

* रात्रिसप्तम्यायेन (४।३।८।१७-१९) प्रकरणस्त
 रेण फल्ग्वस्तस्य अतान्ते, अगम्य स्तुतिधर्मस्यै-
 वार्थगतस्य फल्ग्वर्षकम् । रात्रि. १।१।२.

* 'रामरायणयोः पुत्र समतायणयोरेव' । अन्य
 एतेन हुता स्तुतिधर्मो अन्तमन्त्रविचारितवात् ।
 भवति हि लोके कल्पविक्रं अस्तुतिविक्रमेदसाभिन्त्य
 एतान्ति स्तुतिः । मंत्रविक्रं वैदे न युक्ता । वा. १।४।
 ६। १ ३३६.

* रामवत् प्रजुप्रयोग. भीष्मस्य अत्रलीकस्य
 फल्ग्वर्षकम्. । वा. १।३।३।७ १. २०४ ।

सुधा-गमयत् इत्यनेन तस्यासि पत्नीत्यानेन एकाभिन्ः
 क्रमप्रयोगात् धर्मं वक्तव्यम्. मन्वित । १. १८५ ।
 (अत्रोत्तरम्-) गमयत्य स्नेहगमत् अपत्यवृत्तिना-
 नुष्पस्य वागसिद्धिः, द्विरप्यसीताकण्य च लोकापवाद-
 म्निता लयसीतागतानुष्पस्यभ्रगमादाङ्कानिदृश्यम् । वा.
 १. २०८ । सुधा- रामेण सीतान्नेहात् मायान्तागमन-
 प्रतप्रहणान् । साक्षादपत्याया कुमारागमा इतिभिन्नानुष्पे
 रामः । ननु रामस्य धर्माधीनगमनस्यनेन 'यत्रेयत्रे
 प्रजुस्ते सीता पत्नी द्विरप्यसीत्' इति द्विरप्यसी-
 सीताकरणमन्त्रेक रथादित्याभाट्टस्यद-द्विरप्यसीति । अप-
 यादभीत्या त्वचा वा सीता नद्वय रात्रिस्य यदनुष्पस्यं
 अनेष्टुये तदभासाशङ्कानिष्टुयर्थमित्यर्थः । 'यथापवाद-
 दूषिता सीता गमो भक्तो' इति लोकापवादमवधानेन
 अगो एषस्त, न सीताया हृदयवात्, नासि रामस्य
 सीताया नैष्टुयान् इति श्रोतवितु लोकापवादमीति प्रति
 त्यागस्य निष्कषापेक्षयदर्शनात् साक्षादप्यस्य सीताशब्देन
 सट् सापेक्षसमाग न्त. । १. १९२.

* 'रात्रोवाजीयं वैश्वस्य महाधाम कृत्वात्' इति
 इति योनिश्रीमे नैमित्तिसमेव न शिलम् । भा. ४।
 ३।१।४, * 'रात्रोवाजीय वैश्वस्य महाधाम' इत्य-
 यादे । ६।६।३।१७.

* राष्ट्रमूतं नाम होमा दर्शहोमाः । वि. ८।१।४.
 [एते होमाः अनेकफलमं विहिताः यथा-(विम. ३।४।
 ८) अथेदेने, अभिचरतः, आनोतकर्णार्थम्, ऊमद-
 परिहास्य, ओजससामस्य, सामसामस्य वेष्टयणोर-
 पभृतस्य गत. इत्यादि] । * राष्ट्रमूता अग्निप्रकरणे
 उपजानां उवादे उपवेद्यः 'राष्ट्रमूतो बुद्धोनि' इति ।
 भा. ७।१।१।२, * राष्ट्रमूता उवाह्वयमेतु यचनादाते-
 देन । ८।४।५।२८.

* राष्ट्रमुद्धोमा अनासवधुता. वैदिकमन्त्रम् ।
 वि. ३।८।१३. * राष्ट्रमुद्धोमाः 'कतापाहुतयामाभि-
 र्गन्तः' (वैश्व. ३।६।३) इत्यादिभिर्नैते द्वि-
 माणा होमाः । ते च वैदिकेष्वेव कर्तव्यं, न लौकिकेषु
 इत्यदिपु । ३।१।१३.

इह राष्ट्रभूदोमेपु 'ताभ्य' स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः ॥

'कृतापाद् कृतधामाग्निर्धर्वस्यैषौपपयोऽस्य उजो नाम स इदं ब्रह्मधनं पातु, ता इदं ब्रह्मधनं पातु तस्मै स्वाहा ताभ्य स्वाहा' इति मन्त्रे स्वीयुसलिङ्ग-कषयानां स्वतिपक्षात्। यथार्थं विनिकृष्य मन्त्रद्वीकृत्य ('कृतापाद् कृतधामा गन्धर्वस्यैषौपपयोऽस्य उजो नाम स इदं ब्रह्मधनं पातु तस्मै स्वाहा' इति प्रथमो मन्त्रः । 'ता इदं ब्रह्म धनं पातु ताभ्य स्वाहा' इति द्वितीयः इति) होमद्वये विनियोगः । 'या ते अग्ने' इति मन्त्रद्वये 'तस्य' इत्यादिशब्द सङ्घटान्नातस्वापि व्याहृत्या विनिष्कर्षदर्शनात् । 'ममो स्तेभ्यो ये पृथिया वेऽन्तरिक्षे ये रिथि' इति मन्त्रस्य होमे विनियोगे पृथि-नन्तरिक्षनुपदानां अस्तत्वात्तद्वर्षदैः स्वतिपक्षानामपि विभजनदर्शनात् । इति प्राप्ते, स्वाहापद्यस्य सङ्घटान्ना-नाम्नानाम्ना मन्त्रान्तस्योपाकाङ्क्षावशेन होमर्षपदावशेन च तन्मन्त्रं विनिकर्षेऽपि त्रिराम्नातस्वाहाकृतया 'ताभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रस्य निराकाङ्क्षयत्वा च तावानेव मन्त्रो मन्त्रः । तच्छब्दबलेन 'ता इदं' इत्यादिपरमर्षे तच्छब्दवशेन सर्वोवास्वावर्षांपापाः । तस्मै ताभ्यः स्वाहा' इति पाठेनैव तादृशमन्त्रद्वयसिद्धया स्वाहाकारान्तरवैवर्ष्यावशेन ताकमानस्य भिन्नमन्त्रानुमानात् । (केचिदास्मिन्सु नैतदौच्यते) । संवर्ष. १।१।२६.

इह रासभरन्त्यायः । यथा गर्भमण्डल. आदा-यसुवैद्यभूयते, पश्चात् मन्त्रानां प्राप्नुवन् क्रमेण परि-धीयते, तथा नीचप्रीतिरपि पुनः वृद्धिं प्राप्य पश्चा-त्क्रमेण धीयते इति भावः । साहसूरी : ३०

इह राहोः शिर इति न्यायः । अत्र न्यस्यो नाय-प्रदायकान्प्रदायीपोतते वैयत्र्यागोत्रिप्रशाम्यामुदाहृत । अत्र वैयत्र- 'यथा राहोः शिर इत्येकविमप्रति वस्तुनि यन्नाथैमेवमन्त्रदन्तरहारः, एतस्मिन्नापि एतावत्प्रवर्तितं शब्दस्य एतादृशिक्रियायाः कर्णरूपवस्तुव्यवहारे । मूलशब्देन तु वस्तुशब्दव्यवहारे निरूप्यन्तार उपपद्यते' इति । अत्र एतन्नाथैमन्त्रदिति प्रतीकभावात् गणेश - 'अनेकाक-ल्पपुष्पं गिरये राष्ट्रभूद्व्यायै, यदिरविदेकावस्तापुष्पं

दिरशब्दार्थः, तादृशमूलशब्दार्थेव तादृशमिदं पर्यायो-ऽवयव' इति पृथक्पथोपतिरिति भावः । साहसूरी- ५६०.

• स्कामः 'अग्नेयं वैश्वानराग द्वादशकपालं निर्व-पेत्' । भा. १।२।३२०.

• स्कामेष्टिः— तेषामेष्टिः— आग्नेयेष्टिः इत्ये-वैव । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेष्टकामः' इति । स्वाम-तेजस्रनामः । वि. २।३।२.

• स्वमधारणं अग्निचयने । कण्ठे भूतः कर्त्तुं इच्छि-त्यमानः सौराणं आभरणविशेषो रुक्म नाम । उवा-चिथल्लेऽग्निः शिक्वेऽवस्थापितः, तच्छं धर्ममाणः उर-प्रदेशं यथा न दरेत् तथा व्यनभायकत्वेन वज्रात् तत् रुक्मधारणम् । तच्च वफ्नादिसरुकारोत्तरं चार्णम् । वि. ५।१।२२, • रुक्मधारणं अग्निचयने दीक्षणीयादेरुर्ध्व-माज्ञानम् । दीक्षणीयानन्तरमग्निश्च यत्नतश्चः सत्कारः नोदकप्राताः । तत्र आरौ रुक्तायः पश्चात् रुक्मधारणं कार्यम् । ५।१।२२

• रुक्मप्रतिमोचनं चयने उद्वेगाने. शिक्वे आसन्नं कण्ठे वारणे क्रियमाणे उर-प्रदेशादाहाम्नाय न्यवधानार्थम् 'रुक्ममन्त्रं प्रतिमुञ्चते' इति विशिष्टं एकविंशतिनिर्वाचसैवर्णभरणनिक्षेपणाय रुक्मप्री-मोचनप्रत्यर्थः । सोम. ५।२।११.

• रुक्मप्रतिमोचनादि अग्निचयने दीक्षितमस्त-रेभ्यः पत्न्यात् पतंयम् । ५।२।१२।१३. मीकौ. ५ ५६ 'अग्निचयने रुक्मप्रतिमोचनादि०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• रुक्मप्रीपरिणयनं सुप्रदापरिणयेन न्यायथा-नम् । या १।३।१७. ५. २१०.

• रुचिः— उजय इच्छ । सोम. १।२। ५. ७

• रुद्रः अग्निः । 'स्वमग्ने स्ते अमुषो मग्ने रिवः' इत्यादौ आग्ने प्रयोगदर्शनात् 'रुद्रो वा एष यद्गि' इति चार्णवैवदर्शनात्, 'रुद्रमग्निं शिताः प्राहुः' इति च आरण्येनैवैपि तुमारुहमग्नौपात्तने दर्शनात् । सु. ५. ५६-५७. • रुद्रः इति रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्श-नात् 'पदरोदीचत्' इत्युच्यते । मा. १।२।१।१०. • रुद्राधिकं गा दयन्' इत्यादौ यथा— गवानुपादेन

सक्यामाम्रमिवः, एवं 'चतुषो गृहीन् निवेषति' इत्यत्र
मुष्टानुवादेन मन्व्याया विधानं मन्वानुवादेन मुष्टेर्न
विधान इति पूर्वः पद्यः । सोम. ५।३।२.

● रुद्र-शब्दः रोहितेः रोदनार्थात्, रूद्रत्ववस्थ
व कर्मार्थात्, रोदनकर्तृत्वात् ध्याकरणादवगम्यते ।
सु. पृ. ५६.

● रुद्रः शब्दः- रुमात्, प्रवीणः, अभवर्णः,
अपरीयितः । या. ६।३।१-१२.

● रुद्रत्वं (परम्य) समुदायप्रकृत्या अर्थप्रयावकत्वम्
यथा 'घट' इत्यादी । मणि. पृ. ७८.

● रुद्रिः अकृत्वा योगेन चाप्यने । यथा प्रोत्तणी-
शब्दे । शाल. पृ. १४६.

● रुद्रियोगमपहरतीति न्यायः । यथा- यना-
ऽन्वनातिप्रसक्तानुपराधीच्छेदने स यदेष्टाच्च योगसमु-
दायशब्देः प्राक्त्वं नियमयते, तथाच प्रनते । यथा
गौरिरश्वदान्मन्याऽऽतिप्रगतमपुत्रजस्यार्थोत्तमस्य यथासा-
मानस्युत्तरादिरुपयोगार्थवत्येन रुद्रया साम्नात्पुत्रक-
ङ्करतुविषाणादिमनी च्छ्विनीकृते, तथा- 'कर्मसु
रथशभेऽग्नीनादधीत' इत्यत्र रथान्शब्देन प्रथमेरयो-
त्यतो वर्णशोष उत्पद्यते, न तु रथ कर्तेतीति व्युत्पत्त्या
द्विजातिरिति शेषेण । रुद्रित्यु-स्वरूपेण, जारया,
गुणेन वा निर्देशाद् कन्तुनि राजाद्यन्त्रिकेने प्रनते ।
यथा-हित्य, बकित्य, गौ. मुञ्ज इति । 'हित्यः
वृष्टमने हृत्ती इवि यस्तन्मग्ने मृगः' इति । योगसु
प्रतिबन्धयथोक्तव्याघ्रशब्दे- योगिक इत्यवशयाव-
गम्ये । यथा- आदित्यादिशब्दात् योगिना इति । अना-
ऽद्विष्टा अवत्परिहित 'इदिकारादिति-ज.' इति ङीव
न्दात् 'स्त्रीयो ङ्क्' इति दन्तप्र पयेन केऽन् योगम्य
एवेति । साहस्री. २३३.

● 'रुद्रियोगमपहरति' इति न्यायान् एक एव
उदाहर तेन स चतुस्त्रयोरपपद्ये प्रत्यासत्ता उपलभ्यते ।
वि ३।५।८. ● रुद्रिः योगशब्दानी, योगशब्दपरार्था-
च्छेचनस्यपेक्षयात् । मीन्या. ● रुद्रिः योगाच्छीम-
तुर्दिरेत् । वि. ३।३।१३. ● रुद्रया कथयता योगो
चाप्यते, यथा रथयत् । शाल. पृ. १४६.

● रुद्रि-योग-विचारः । रुद्रावयवार्थप्रपञ्चिष्ठेने
गुणस्यशक्तिरुद्रनाऽयोगः । सु. पृ. १९००.

● रुद्रिशब्दानां सर्वेन जातिरचनत्वम् । या.
३।१।१२ पृ. ६७८.

● रुद्रिशब्दप्रणयायाः नमगत्याया. त्रिनिर्गो-
वर्त्तं नाम्युपगम्यते । सु. पृ ११९३.

● रुद्रिसाहचर्यहेतुकत्वात् उपस्थापनस्य आनि-
वेशित्वात्पर्यायशक्यते । सु. पृ. १२०२.

● 'रूपं वाऽयोगशब्दात् ।' (७।३।१।१९)
इति (जायमी) यथाकथंचिदुत्तरात् येनेनेचिदुत्तरात्
यथा अनुशासम् । वा. ३।३।१-१२३, 'रूपं वा०'
इत्याह्वनीयादित्यत्र अतिरिच्यते न इत्यः । ३।६।

६।१७. ● 'रूप वाऽयोगशब्दात् ...' यथा कर्मने
अनसि चावसि वा अनोराशोरूपमेव प्राप्ते न उठु-
त्पादक कर्म, अनोराश.उच्यतेः संरक्षणमित्यत्याभावेन
कर्मण अतोपवात् (शेषान्नाभावात्) तथा आह्वनी-
यादिशब्दानां मन्त्रजनकत्वात् आवागम्य अतिहोना-

चयोगेन आह्वनीयादिश्रुत्या कर्मनेऽपि आह्वनीयादी
निहिते, अन्य आह्वनीयादित्यपमेव आच्यते नोत्पादक-
माधानम् । इति न्यायसाम्यम् । सु. पृ ९१७. ● केवले-

नापि सुवेण इवावदानोपपत्तेः आपस्य अनुप्राहृत्स्व-
कल्पनाऽयोगात् स्वधिवेध 'रूपं वा०' इत्यनेन न्यायेन

हातोचन् लोकसिद्धस्य योगादेशत्वात् कोटरकरणेन
(स्वधिवे) सामर्थ्याधीनकरणात्पपत्तेः. सामर्थ्यात्

स्वयस्वित्तविपण्यकल्पना युक्ता । पृ ५३०. ● तथा
तु (अतिहोनादिकर्मणा) 'स्व वा०' इत्यने-

नैव न्यायेन आह्वनीयादिश्रुत्यापयवसानात् न
रुद्रिदशे असाधनात्प्रवृत्तिपादने हेतुपत्ति । वा ३।३।

३।८ पृ. ५९०. ● 'रुपादुत्तरकाले हि विनियोग-
प्रयोजने' इत्यनेन न्यायेन अदृष्टयोगवन्नेदा

भेदयोगान्त्रमेदाभेदपूर्वकत्वात् कर्ममेदाभेदपूर्वकत्वमतेः,
नापूर्वकयेन एतार्थेऽपि एकत्वावयवत्वता युक्ता । सु.

पृ ७०५. ● 'रुमात् प्रायान्' (३।३।१।१२)
इति अर्थवादनविधिर्न कथितम् । वा. ३।३।१२।३-३

पृ. ३५४ । यथासंभव गुणशब्दादितिहायविधानम् ।

मु प्र. ४१२, रूपप्रथेति पद्यभे विभक्तिनिर्देश, प्रथेतिशेषोपहापनाय । प्र. ४१३.

● 'रूपाभेदेऽपि हिंसादेर्मेद अद्धानङ्कारित' । रूपभेदाभावेऽपि नोदितान्नोदितत्वाद्युपाधिभेदसद्भावाद् 'रूपा०' इति न्यायेन निश्चितत्वव्यपस्था कुत्ता । मु प्र. १५०३.

● न च रूपाविप्रत्ययेन न द्रव प्रत्यायते । गम्यते हि धूमादिभ्ये अग्नि, अविनाभावाद् द्रवम् । वा ३।१।६।१२ प्र ६८४.

● रूपग्रहणशक्तिं नञ्शुभे न विरह्यते सामान्य-मनित्यत्तमग्रहणोऽपि । वा ३।१।४।१३ प्र. ९४०.

● रूपान् विशेषग्रहण - (अव्ययेनाल्परूपतः) पृथगन्वदपरैरुपायैः केनान्यत्रान्यथागमनूपादाना पीरोडाधिकाना प्रवृत्तिसौ । बाल. प्र १४७

● रूपभेदाद् द्रवदेवतालक्षणान् आभिधानागिन-याग्योर्भेद । भा २।२।१२३

● रूपरमादिशब्दा केनान्युपवचना । यदा तेषा द्रवेषु प्रयोग, तदा न मत्तर्थायेन विना प्रवर्तन्ते । वा ३।१।६।१२ प्र ६८१.

● रूपवता धर्मिणो अन्य शिष्यमात्रं ग्रहण-माह्व । दुप् ७।१।१३

● रूपशब्दाविभागश्च (६।३।१।१२) । नहि वर्मणो रूपमुपलभ्यते अथयुक्त 'रूप०' इत्यत्र प्रत्य-क्षोपलब्धमिधानम् । वा. २।१।२।७ प्र ४००

● रूपसामान्यन्याय । तद्यथा-तानेव शाटका नाख्यादयामो ये मधुराणाम्, तानेव शाटीन् भुज्यन्ते ये मधुरेषु, तदेवेदं भवत कार्पाषण यन्मधुराणा यहीत-मित्यादि । अन्वयिर्निष्कारित्येव रूपसामान्यास्यदेव-मिति भवतीति 'अदङ्' इति सूत्रमाहात्म्ये उक्त. । साहस्री. ६००.

● 'रूपरपशब्दो वेदनि मद्भक्तुणा स्थिता । अन्वयमात्मना वेदनि देहा. समोर्गदेव ॥' वा. ३।१ ७।१३ प्र ७०२-०३

● रेवत्यायव्याय । यथा केनचित् प्राप्तीनेन द्रव्ये कस्ये हि श्वशरो गमय इति । स त लिखित्वा

दरांयामात्, अथ गमयो भवतीति । स च मज्जुखित्वात् रेवत्यायवमेव गमय मने । पश्चादने गत्वा गमय एव रेवत्याया. तद्वद्विद्वि तत्वाजैति तौचिकी गथा । तथा 'एष पुरुष' इत्यादिश्रुते पूर्वोक्तकार्पाषणिसोऽनाभ्यामनेवामतया गानीते, अतस्तदुपहासोपदेशेन आत्मनि काने तदात्मनुद्धमपन्नदतीति । साहस्री. ४८

● रेवत्यायव्याय (अयमेव रेवत्यागनव्याय) । रेवत्यायव्यायेन अनुपासनाय कल्पिते प्रविद्यायावये एव विभक्तिलोप इति समाप्ते उपनिषदोरेवामानात्र वक्ष्य समन्वोपस्थापरम् । सोम. ६।१।१३

● रेवतीयु कारवन्तीयम् । भावनासंश्लेष-धात्वर्थान्वय विना रेवतीवारवन्तीयाव्यस्य भावनाविशेष गरवायोगात् सामनश्च धामनाधनत्वाभवते, प्रधानभूतथा गारव्यवत्त्वार्थान्वयायोगात् 'रेवतीयु कारवन्तीय कावत्त्वन कृत्वा' इति पाठस्य कृत्वाशब्दोचभ्रान्नासंश्लेषस्तात् पपत्ते, तदश्चेद्वदवावयथीक्षाया कारव तीयस्य अति देशत अग्निषोमस्त्रोनाभवन्विशेषोपस्थावगते, नारदती यान्विताना रेवतीनामसि तांश्लेषोपस्थावगमात् रेवत्या धारव्य कारवन्तीयस्यापि अग्निषोमसामस्तुवादीपयति । सु प्र ८६०-६१.

● रेवत्यधिकरणम् । रेवतीवारवन्तीयाधिकरणम् । वारवन्तीयाधिकरणम् ॥

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् । २।२।१२।२७ ॥

भाष्यम्— 'निद्रुमिद्रुविक्षोभरतस्य नावया स्वेकविशमविशेषप्रथमं कृत्वा अक्षवर्चसनामो यजेतेति । एतस्वैव रेवतीयु कारवन्तीयमग्निषोमसाम कृत्वा पञ्चकामे शेतेन यजेत' इति । अत्राथमर्थ. साहायिक किं तस्यैका मिष्टोऽग्निषोमस्य गुणाद्धारवन्तीयात् पराव पत्यम् । एतेन यजेतेत्यनुवाद । अथ किम् । एतेन यजेतेति कर्मन्तरामिति । किं प्राप्तम् ? न कर्मन्तरं शुभास्तरमिति । कुत ? एतेन यजेतेति विदितस्य एतद्रवणम्, नानादितस्य । अतो न विध्यत्तरम् । पञ्चकाम एव यजेतेत्युच्यते, न यजेतेति । कथं कृत्वा ? वारवन्तीय कृत्वेति । अथिच एतस्वैरेति निस्पष्टकर्मन्तरवचनम् । तस्यम् युक्तम् पञ्चकामेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते,

द्रुमः । त्मोप्येवकृतीयायेषु मियत्ताक्येषु कर्मसुक्तं फलं भवेत् । एतत्पैत्र रेवतीषु वाच्यन्तीयं व्रजेति । नक्षत्रस्य रेवत्यः सन्ति, यानु अथ वाच्यन्तीयं भवेत् । तत्र रेवत्यो भवन्ति, तानु च वाच्यन्तीय विधीयेतेति वानय भियेत । अथोप्येव-अस्य पूर्वा रेवती-रुभादाय तासु च वाच्यन्तीयं कृत्वा, एतेन वजेतेत्यनुव इतीति । तथाऽसिद्धोपमामेति वाच्यस्येत । अथ अति-श्लोमशामात्राये भवति इत्युच्यते । एतन्पैत्रेतेतद्विषयिण स्यात् । उभयस्मिन् विषयमाथे भियेत वाच्यम् । तस्मात् कर्मान्तरम् । अथ कर्मान्तरे कथमवाक्यभेदः ? रेवतीषु ऋतु वाच्यन्तीयं ताम वृत्ता पञ्चमशो यजेतेवपूर्वो वागः सर्वत्रितोप्यैविशिष्टो विधीयते । तेन एवमथेवम्, विभागो च साकादृशतमित्येवताक्यवमुपपद्यते । ननु अयंभेदे वागभेदं कल्प्यते कर्मान्तः । रेवतीषु वाच्यन्तीयमन्वर्तमानि । नेति द्रुमः । विन्नुच्यन्तीपरवैवती-गुणयो वागो विधीयते, न वाच्य तीव्रविन्वृत्तिः ।

अर्थात् रेवतीषु वाच्यन्तीयमभिहितस्येति । शक्यते च तद्विस्तृतियुग्म् । उच्यते । रेवतीनां वाच्यन्तीपरम् च मन्वरे न विहितं स्यात् । तत्र च रेवतीषु अन्त-न्यासि क्षान्ति गतेषु । वाच्यन्तीयं वाच्यस्यसि ऋतु । नैप दोषः । ऋतेरभिनिर्गुणं कर्मान्तो वाचाण उच्यते तेन धनयो मन्वरे । प्राग्भेदात्तर्थां कृतेरेवयं जन्मः मन्वरेति वदितुं अतिनिर्गुणं पूर्वोक्तत्वात् न । यथा 'गोमनामव' इति रक्तगुणमदोऽथ. ताव्येनैवाऽऽन-यवो विधीयते इति न वाच्यमथो भवति, एवमत्रापि दृश्यम् । ननु एवमथि वदुःशोर्था रेवत्यो वाच्यन्तीयं कर्तव्ययो वागः पञ्चकामथेति । नैप दोषः । वदय-भूकथे । एतेऽन निर्धायते वागो विशिष्टः । ननु रेवत्योऽपि विधीयते वाच्यन्तीयमपि । यदि न विधी-येत् नैव तद्विशिष्टो वागः प्रीयेत । न द्वाविधाय विशेषण शक्यते विशिष्टो विधातुम् । तस्मात् वदुप विधीयमानेषु नैवार्थम् । अन्वयेने । अर्थ इति प्रयो-जनमपिधीयते । कान्ति पदान्तेक प्रयोजनमभिहितं-यन्ति, तावन्त्येकं वाच्यम् । न चान् वदुपि प्रयोजनामि । न ह्यन अनेकम् अभिप्रेत्य अनेकं क विधानमपि ।

रेवतीष्विति नैव-वेवत् रेवतीनां विधातकम् । रेवतीषु वाच्यन्तीयमित्यथापि एवद्वये वाच्यन्तीयगतयो द्वितीयात् । तस्मात् धनयोऽभिप्रेतो गम्यते । प्रातिपदिकार्थेऽस्य भवतिरेवत् । कृतेरपि करोति संकथनामे पर्यव-सितः परमयोक्तान्तरमाह । एत विशिष्टसु यद्विर्तनं परार्थः । तदेकमेवा पदापीना प्रयोजनम् । तस्मात् एकाक्यवत् । गुणो पुनः फले मन्वरेणानेऽसिद्धोम-वाच्यम् । कर्म वाच्यन्तीयम् । एतस्य च वद्विशिष्टोमथामेति वाच्यभेदः स्यात् । अगोच्येत, रेवत्यादिकर्वन्तिरोपण विशिष्टो वाग एतत्कामियुक्तो विधीयते । तथाऽपि पञ्चकामांश्चत्वात् भियेत वाच्यम् । अथ एतन्व्येत । रेवतीषु कृतेन वाच्यन्त्येन पञ्चकामो यजेतेति । नैप शक्यम् । क्तान्तप्रमाणादिनेपतानाद्रेण स्यात् । ननु इदानीमेवोच्यं शक्यते हि रेवतीषु वाच्यन्तीयं कर्तु-मिति । एवं वचने शक्यम् । अतः वचने न वाच-यन्तीपरमथेन यजन्ते । वचनं तर्हि भविष्यति । पञ्च-कामो रेवतीषु वाच्यन्तीयमपिभित्तयेत् । ततो यजेतेति यजतिरनुवादः । यदि वचनं रेवतीषु वाच्यन्ती-सुच्यन्त्य, सिद्धं कर्मान्तरम्, नासिद्धो गुणविधिः । ननु तथै यजेतेति शक्यानुवादत्वात् वागेनास्या-द्व्यप्रयोजनमथो भविष्यति । नैव शक्यम् । अथ प्रपञ्चभाये विधीयमाने पञ्चकाम मन्वरेणम् । उभय-कथ्ये वाच्यं भियेत । अथ वाच्यत्वंशोऽनुवादः मन्वरेण वादता । नेदशुपचम् । मन्वरेणैव वाच्यं कल्पयत्तम् । तस्मात् कर्मान्तरे वागयुक्तं वा रेवतीषु वाच्यन्तीयम्, तदगुणो वा वाग । तत्र वागपञ्चकामयोः संकथत्य विधात्री यकनेधरान्तर्नां विभक्तिगुणमा-महे तिष्ठम् । न तु रेवतीवाच्यन्तीयसंकथन्य विधातकं साधत् किञ्चिदुपमन्वे । तस्मात् सर्वविशेषणविशिष्टो वागः पञ्चकामत्य विधीयते इति सिद्धम् । अथ पुन-विशिष्टे वागे विधीयमाने तदेवतीषु वाच्यन्तीयं कथम-सिद्धोमथाम भवतीति । उच्यते । वचनद्विशिष्टोमथाम-कार्यं गन्विधीयति । सिद्धिं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यापि मारः । अथ यदुक्तनेतरेवैवेति । अन्वयापेक्षं वचनमिति । तानी अविशेषादेतद्वर्तक-

म्येति ऋणाशब्दे भविष्यति । तस्मात् गुणात् फः
कर्मान्तरमेवधर्ममिति सिद्धं धमेववजातीयकेषु कर्म
युक्तं फलमिति ।

टुप्— इदानीं अस्वभावशब्दे उच्यते विवरणमा
भ्यते । तत्र विषय तावद्गर्भवति— ' निवृत्तमित्युक्ति
ष्टोम ' । ' तस्य वाच्यत्वात्कर्मणामिष्टोमनाम ट्वा
वृत्तान्तं तस्मिन् यत्रेन ' इत्येतमभिप्रेतं प्रकृत्य ' वाच्यन्तीय
मिष्टोमनाम कर्मम् ' इति च गुण विधाय पुनर्ब्रवीति
' एतत्स्यै रेवतीषु वाच्यं नीचमिष्टोमनाम इत्या वपुषामो
प्यतेन वजेत ' इति । अत्रापि पूर्वोदेव मदेह विं
गुणविनिष्टो वाच्यं पूर्वध्मात् यतिरिक्तश्लोत्रे, किं
च पूर्वस्यै गुणविनिष्टत्वात् फलं फलमिति । नि
तात्प्रमाणं । समस्तैरेव पूर्वाधिकरणेन गुणात् फल
मिति । तथाहि— रेवतीसारजनीयस्य वक्ष्या
प्रदे विधौ । श्रूयते फलमत्रापि यागोऽने न
विधीयते ॥ रेवतीवारजनीयस्य च करि
यति । विनेन प्रत्ययावृत्त्या कृपाशब्द पृथक्
श्रुति ॥ ' यस्तु रेवतीवारजनीयस्य शौच्यनिष्कान्
तस्य च फलं प्रति विधानात् प्रलयं प्रतिशब्दो वाच्यभेद
आद्यद्वयने, मोऽपि न आगच्छितं स्वमेव वैदेन
तस्मात्प्रोपात्तत्वात् । रेवतीषु वाच्यन्तीय कल्पति मिषा
दिते हि सन्ने उजे परेण लिङ्गा फलपदव वेदना
कर्म य । तेन न आशुनिदोयो भविष्यति । तत्रापि
अपारनिर्देशात् रेवतीना पराशना प्रपात्तात् वाच्यन्तीय
फलं प्रति विधीयते । गुणोपादानमेवेन वाच्यपदुकारितो
विधायक फलम गुण प्रियत्वात् वजाशतदोषव्य विधेने ।
रेवत्यस्य सधर्मनिर्देशात् वाच्यन्तीययोपभूतत्वात् प्रयोच
नानामनपेक्षमाणं न फलेन समप्यते । तदुपयुक्तं तु
वाच्यन्तीय द्वितीयानिर्देशादवगतपम्भं व कपीत्यभिदिता
मात्रा प्रति पराशम्भानीय प्रतीयमान प्रयोचना
पेक्षणात् फलपदा प्रतिपद्यते । वाच्यता उभयतिर
स्वरेषामपि ह्यकार्येण फलमिति वाच्यम् । एत
च्च कति निपरिवृत्तिप्रसङ्गे एते प्रत्याशयित्वात्पी वा
पत्तस्यद्, तस्माच्च यत्किञ्चानपि रक्षणात् परा पदो
फलपदा गुणो नद् प्रकरणात् प्रातमाश्रयधर्मिन्वच

न्दती, प्रमाणाभावाच्च आश्रयात्पराशम्भणात् तन्निवृत्ति
रमदवृत्त एतन्नत् पूर्वोचरिनेन वचनान्तरेण च वाच्य
मिष्टोमनामव्यवृत्तिविधिं वाच्यं तीयमिष्टोमिदं कर्ममर्मा
तस्मात् निःश्रयतामन्यमम न प्रत्ययमावापिपत्ति ।
कर्मां तपथे तु सर्वमप्रतारद्विधातं वम् । न च तस्य
भ्यते । कुत ? ' एकप्रति स्तभावेन सर्वदेष
विधायक । अतर्पाथैभिस्सुष्टो नानेकार्यविधि
क्षम ॥ ' तेन इत्यावाच्येन रेवतीना वाच्यन्तीयस्यच
मात्रम्, लिङ्ग च फलपदमत्रानि निनीयते इति प्रकृत्य
गुणविधिपक्ष । सर्वे चैनेऽनुवादा वच्यतुसादेवेन कम्
कृत्वात् प्रदर्शिता भवतीति न भयच्छरेण प्रत्ययगुण
वर्जिता । तस्मात् कर्मन्तरम् । इति प्राप्ते, अविधीयते ।
आश्रयत्वेन गृह्णानि यो गुण प्रकृत्या क्रियाम् ।
तस्मात्प्रपात्तत्वात्वाच्च भेदे न गम्यते ॥
इदं तावदावयमेतत्परं रेवतीनिषादि यत्किमत् श्रूते ।
य च यपि यादृक् अत्र श्रूयते तादृक् परि पुन
श्रित् प्रातस्तान् वाच्यमर्मात्तर्गममप्यन्यात् । तदप्य
दधिष्टोमस्यव्यवृत्त्यात् इति श्रूयन्मावयते, श्रुतत्वात्
मात्रे वाच्येन विधीयमाने प्रकरणादेवाऽऽप्रपाशया
रभो होमपदव इत्युक्तं । वाच्येति हि दधि तद्व
देव होम निर्वर्तयितुं न तु रेवतीगुणक वाच्यन्तीय इति
निवृत्तिसम्भेदं वदेयतामत्रयात् । तथाहि ' देवता
वृत्त्यकर्तृभ्यो नातिरिक्तमपेक्षते । याग सापत्त
मित्येष साम्ना नैरेव माभ्यते ॥ तस्मात्प्रत्य
वरोन मुदायुपपन्नोऽपि याग सामाभयवमयोष
त्वात्प्रतीप्यमानो न रेवतीसारजनीयस्यकले श्रवणोऽऽ
वदितुम्, प्रातिपदाभावात् । यत् वाच्यन्तीय
साध्यवेन आश्रयव्यवृत्तिव्यतिरिक्तं नोत्र न तस्य इदं
रणम् । आतिरेशि स्तारद्विष्टुति स्तोत्रणाम् । शाह व
स्तोत्रसाभनभूतव साम्ना शौच्यतया श्रितम् ।
स्तोत्रं च प्रकृतं नास्तीत्याश्रयो न प्रतीयते ॥
अथोच्येत यद्योऽनेन शक्यते याम कर्तुं वद्य
कुवराश्रयिपति । यथा च सन्नेति याग आश्र
य प्रतीपत्तु तथा प्रतिपद्यते । तर्पणालवहकपि
शक्यतुसादेवेन अचमाम् । ' आनर्थक्याचरद्वेदो इत्यनेन

न्यायेन अत्रभूतस्रोत्रप्रणये आश्रयाश्रयिसंज्ञयाः सन्त्यती-
ति । तदनुपपन्नम् । उक्तं वेदत् । ' तन्नामान्नेषु
कल्प्येत यद्भक्त्येन चोदितम् । प्राधान्यावस्थितं
यत्तु तदङ्गे नोपसर्पति ॥ ' ' सप्तशतानिर्वाण-
वेकस्य सूप ' इति सप्तशतानिर्वाणं गुणत्वेन चोद्यमान
साक्षात् बाह्यपरस्वाममवान् यथा शक्यतेति तद्योपकरि-
ण्यतीत्यथ्यवमानात् तदङ्गपशुनाङ्गत्वेनापघातैः । यदि
तथैव शारथन्तीवमसि वागाङ्गत्वेन चोद्येत् तत्तत्रास-
मबाद् तदङ्गानि स्तोत्राण्युपलभेत् । इदं पुनः क्ले-
विहितं गुणभुक्तं क्रियाभावाश्रयत्वेनापेक्षया यदि योऽपि
कर्मणे तत्रै गृह्यति । अथ न कर्मणे तत्रो बाह्यत्वात्सो-
न्तरं प्रकृतियते । न च एतद्व्यवसायनयैक भवति ।
कर्मान्तरविधाने सुव्यवसायनत्वात् । अलन्नाभेदाच्च शक-
न्तोऽनयोः न स्तोत्रे साधिते शाकः साधित इति शक्य
वक्तुम् । तत्र तथैव कृतान्तरे भुक्तम्, कृतान्तरे क्रियेत
तादृशेऽपि एतत्सात् । बाह्यैवयथेति तु सामान्यसकृदपमान-
वाचिनी यत्रो पराम्यवर्त्यायेऽप्यदिच्छेति वैपयम् ।
यद्यपि स्तोत्रप्रणये कृतोपश्रयणं क्वात् तथापि सर्व-
स्तोत्रेषु प्रकृत्यमानेनाभिष्टोमसामेत्यर्थैर्भवेत् । तत्र
अभिष्टोमसामि बाह्येयेन आश्रये न्यव्यमाने बाह्यभेदः,
पुनरपि च बाह्येन अभिष्टोमसामदानासंज्ञयेऽप्यव्यमाने
यत्रैतादृशेति विशेषेणो गोऽपि वाद्यभेदः । एतत्स्यैवेति
च पूर्व संकथे तथैव सर्वतदीयस्रोत्रसकृदापत्तरेभिष्टोम-
सामेति विशेषेणात् स एव बाह्यभेदः । क्वकाममवक-
कृत्यन्तं कालिगौरं स्थितयेव । ननु यामिदं अमि-
शुलाश्रयत्वेन ल्यथै पूर्वविधिभैव रोपमगन्थते । वात्तन्वीयं
ति कृतुताश्रयन इत्ये लिखं शक्यत् एव न क्तोऽन्यथ
भविष्यति । कृतुतां च तद्व्याप्त्योभ्यामिदंनोपोक्ष्यते ।
प्रकृतकृतत्रिष्टोमसामसंज्ञिय वात्तन्वीयानि कृतुताश्रया-
भावाच्च न क्वकृतस्रोत्रसकृदापत्तरेभिष्टोमः । नैतदेवम् ।
नदि हि वात्तन्वीयानिष्टोमसामतिविवाक्य रेवतीयाक्येन
अपेक्षेत तत्र एवं विज्ञयेत् । न तु तादृशेऽस्ति ।
गुणादिनाक्याना परम्परसकृदाभावात्तिलुक् प्राप् । पूर्व-
संज्ञयदित्यसकृदात्तः क्लोः वात्तन्वीयेन सकृद्ये न तत्क-
ल्पित्यवधानविषयत्वं प्रतिरक्त्यते । कर्माङ्गभूतस्य हि वन्धे-

तत्कल्पितोमसामत्व विज्ञातम् । इदानीं पुरुषार्थभूतत्वात्
वेदसाधनत्वे तत्रै स्थान न्यव्ययति । सामान्यतो दृष्ट-
कल्पनायाश्चैर्वातीयकेष्वप्रमाणत्वबुक्तम् । आह च ।
' फलस्य विहितं साम स्वतन्त्रं रूपमात्रत । वेद-
स्याध्यायमेवैकमुत्पत्त्यर्थमपेक्षते ॥ ' इति वात्तन्वी-
यानिष्टोमस्यैव प्रथममुत्पाद्येन क्तो वात्तन्वीयानाकाङ्क्षानुत्तमपि
तांइवय विज्ञायेत् । इदं पुनः तन्नामान्यामाधीतोत्तति
तत् एव गृहीरता कृत्यय चोद्यते । तत्र कृतुताश्रयतोऽनयोः
एतत्कृत्यविष्टोमसामो न कश्चिद्विष्टोपः । यदि च वात्-
तन्वीयानसंज्ञार, कश्चित् विधीयेत्, ततः कश्चिद्विष्टोहि-
ष्टोमसामादिव्यय प्रकृतप्रत्ययो भवेत् । न चैकमस्ति ।
तस्मात्तद्विष्टोमसामसकृदितिः । ननु च पुरुषार्थमपि
वधैतत्कृतुताश्रयनत्वं कृतुतां पुरुषार्थं भवितुमीति प्रास-
द्विक्या कृतुसिद्धौ पूर्वकलत् सगान् सग्यते । यदेत्यापे
दधिपयसी प्रणीताधर्मास्तुक्लभेते । तत्रै एतद्व्ययति यत्
गुणभूता धर्मा भवन्ति । न वेहाभिष्टोमसामत्व नाम
वात्तन्वीयस्य गुणः । प्रनरकप्रहये हि यानि गुणत्वमपि
स्यात् । तथैव तु अत्राप्यदिच्छावस्यम् । यदि तु केन-
चित् प्रनरिणाभिष्टोमसामसकृदोऽवगच्छते, तदासात्तन्वी-
तस्य प्रणीताधर्मावैव कश्चित् वात्तन्वीयति । तस्मात्
नैतोऽपि वात्तन्वीयते भवतीत्यपूर्वकर्मविधिभैव एतत्साध-
त्यनुपवादनीयम् । तथा कति हि वदपि सर्वमयासं
तथाऽपि विशिष्टविधिना शक्य विधानम् । किं
पुनर्वा निकाऽस्ति तात् पूर्वविष्टुदगोऽपि अनादित्यमानेगु
बद्धं प्राप्तम् । एतत्कृतुताश्रयत्वं धर्मोऽवगच्छता अनुवादो
भविष्यति । न वातुतादे लक्षणोपेयः । प्रकृत्यमानधर्म-
वचनत्वेन वा 'अथैव नोति' इत्यादिवत् सुमत्स्यैव
वर्तिष्यते । तदा वात्तन्वीयं कृत्यर्थभूतमतिदेदीनेव प्राप्ते-
तीति तदनुगृह्यते । कृतुताश्रयत्वं क्तोऽनयोः वात्तन्वीय-
सकृदापिदिष्टोमसामसकृदापत्तरेभिष्टोमः । ननु अमि-
ष्टोमसामो रेवतीयाश्रयत्वेनोपोक्ष्यते यादश्चान् विधीयते
इत्यन्वैविधिष्यतिभिर्गोऽपि विधानस्य स्यात् । तथा-
हि । ' मीकृत्यतन्नासाथ्यत्वं क्रियान्तरविष्टोमणे । तेन
त्रिणां विद्यायाऽन्यस्यैव कार्यं पुनर्विधिः ॥ ' इति
एतन्नासाधिसोमसामि भवन्ति इति तथा विधीयन्ताव

अर्थादाश्लेषमन्त्रानि न विषास्य नपार निरक्षित ।
 क्रियान्तरविशेषणे पुनर्विधीयमान, तथा क्रियया सर्वथ
 रहितया अनाश्लेषमाद्य अवश्य विधापकस्य आशुचि
 रेष्येति वाक्यमेतद् प्रयोक्तव्ये । नैष दोष । ' हृत्वा
 शब्दाधर्मैरेकं गृहीते भावानोचरा । सोऽपि स्व
 गोचरप्राप्तं गृहीष्यति विशेषणम् ॥ नवेन ननुना
 पश्चाद्वक्तव्यमपहृणे कृते । कल्पसत्यानेन स्यान्वैष
 रेवतीस्थानफलपत्ता ॥ ' रेवतीचारवन्तीवचनं निष्पा
 योचरभावनपक्षोऽवस्थित स्वचित्तोपगमिदिष्टं हृत्वा
 श्रुत्यर्थं ननुना शक्यते । अतश्च स्वविशेषणार्थेण एव
 कृतो । स तु तत्त्वत्रय साक्षात्पुनर्जीवन् शुभभूद्वारा
 दहन्तु निश्चिपन् भक्तिदेशविद्यालसान्तरवन्तीयवरीन
 रवतीरपि तद्विषया कल्पयति । तेन यद्यप्येव वाक्ये
 अग्निशोभसाम न विधीयते तथापि ननुविशेषणमपि
 तत्र सक्रमवतीरवदोष । अतश्च प्रद्वन्वागमवद्विस्तृत्यस्ये
 चाव्य तौष्यन नास्ति । परव । ' आत्मना शक्तिव्याहृषि-
 गुणैराश्रयते क्रिया । चारव-तीयगीतेस्तु क्रियया किं
 प्रयोचनम् ॥ दशमोऽहोऽहनादीनि क्रियया विना चरज
 त्वमलभमानानि तामपेक्षते । चारवन्तीष्य पुनर्गोत्रविधात्
 सम्पत्क्रियारगहृत्वात् विनैव क्रियान्तरय सावयत्त्वभजन
 समयमित्कनपक्षत्वात् चागनामव यमान भ्यतन्त्रमेव
 रेवतीपु भीयमानमग्निष्टप्रयोगाद्वरेण फट् साधयेत् ।
 ततश्च एतद्वैधिति च अग्निशोभसामेति च हृत्वा
 शब्दश्च चोपैति च सर्वमसद्वदं स्यात् । तस्मात्
 यापात् फल्म् । स न पूर्वनिष्कलणविशेषणविशिष्ट
 त्वात् कर्मावरम् । ' समोपिपति ' अवोपरगात् यग
 गुणोत्तराध्यायविषयं भावपेक्षानामिप्रायम् । क्रियासक
 त्वात् क्रियाकारानपेक्षत्वमुच्यते । ' भित्तशक्येपिपति ।'
 पद्यद्वेष्येति गुणकल्पमेवस्य यदान्तरविधानरय वा
 अर्थात्त्वात् सेत्स्यतेन लक्षणतो वाक्यमेदे पूर्व
 लक्षणवत् भवत्येव किंचिदेव वाक्यरूपम् । नचन्तर
 संघेत्तु अत्रचमेद इत्यभिप्राय । ' न एतस्य रेवत्य
 कर्ति' — आत्मन्तर्थात्त्वावदेया वचनं इति प्रतिभाति,
 एतस्य या रेवत्यत्वेतु चारवतीव कृष्येति । तत्र
 यथापि प्रवर्त्तमानत्वात् एतद्वैधिति विधिप्राप्त्यादो न

वाक्यमिनच्छि, तथाऽपि रेवतीस्वल्पवर्ती चैव तद्वद
 प्राप्तति नानुचते । तत्र रेवत्य प्रथोक्तया तातु च
 चारवन्तीवमित्येवै वाक्यमेदं, एतच्चद्वैधेयवर्ष च । जय
 तु एतच्छब्दात्प्रकार्यसकल रेवत्य कृतया, तातु च
 चारवन्तीयम्, नच पत्तयेति विधीयते यतिश्रानुचते
 इति, तथाऽपि अथनश्चिनिमित्तनामग्नेदाभ्युपगमेन आद
 शोमसामसङ्घो विधातुमनुवदितु वा अगकतप्रात् तत्र
 नयाऽपि नावत्यते । अथ खोऽपि विधीयते, तथा
 सति पूर्वसमात् विष्णुपगमात् अग्निशोभसामनामग्नेदा
 देतव्यैषत्यनथकम्, विधीयमाने वाक्यमेदं इत्येता नच
 योचना । अथवा— यथाअमावत्येव एतेवच्छब्दो रवती
 विदोषण स तथाभूत एवाग्युपगमते । तत्रभैव चन
 च यते—एतस्य या रेवत्यत्वात् चारवन्तीयमग्निशोभसाम
 इत्येति । तातु कस्य नचोरेवविशेषणदेतच्छब्दस्य
 च रेवतीविशेषणत्वत्र उपशीलनादेतस्य अग्निशोभसामेति
 न लभ्यते । तद्विषया वा पुनरपि वाक्यमेदं ।
 इहेव यतो पूर्वपञ्चमचनचपो नियह्य, किमपि
 कथमवाक्यमेत इति प्रष्टये पूर्वेष्वप्यदी चिन्ति
 पृच्छति । तथा नाम मन्त्रे किंचित्ते सति अनेन अत्र
 एवयतो वाक्यमेदं इत्युच्यतेन दर्शिता । एत
 पृच्छामि तावदेतस्य कथमवाक्यमेदं इति । सिद्धात्
 यदी ' वप्रशान्तं विधीयते । विशिष्टविधानोपपत्तौ
 सर्वामेवमर्थोदादिग्राह । नचयमेद इति— कल्पान्तरा
 तोयात्तमाननाद्वैकवाक्यत्वावभवाभिप्रायेण । ' मैत्रि
 नम् ' इति— गुणभूतैकमाध्यायविशिष्टप्रधानभूतमात्रं
 ' उरविधानाभिप्रायम् । रेवतीना चारवन्तीयम्
 च मन्त्रो न विहित स्थापिति' — विशेषणविधि
 पणानामविशेषणानि तावत् विधीयते । इत्याग्य
 नैव विधौ स्मयते । तेन यद्यपि भवडा भावनाऽपि
 चीयते, तथापि विध्यधीनमपृच्छितात् पुष्टय सतीमपि
 तामसतीमि न प्रतिपद्यते । तेन यागभावनामाधिविशेष
 नात् रेवतीचारवन्तीयोस्तद्विधिमविधानेन प्रयोच योमे
 धीयविषयप्रमाणान्नाशात् एतस्तीमविषयत्वे तदेव
 नियमे चास्ति रेवतीपु क्रमनायापि भावनामदीयता
 दीनि सामानि प्राप्नुवन्ति । सामान्य चारवन्तीवक्य

अनेकार्थविधानं च प्रवेद्योपपत्तिविधौ कर्मविधानमिति च
 लभ्यते, तथा चानिधानादि फलोद्देशेन कर्मविधानादित्येव
 मन्वमानौ भवति— 'अथ रेवतीपु इत्येन वारवन्तीयेन
 पशुकाग्रे गच्छेतेति' । स्तोत्रद्वारेण यागसम्भरणलोपपत्ते
 कर्णवृत्तीदेषैषा । अथवा इत्यभूत्प्रथमा । अनेनेव
 इत्यभूतेन पशुकाग्रे वञ्चेतेति । तत्रोक्तम् । नैव
 मक्यम् । 'हजान्तरागाज्जिरोपहानाद्देव्यामिति । यदि
 त्वेवेदं कर्म गतस्य वायं वास्तुश्रोत्रोत्साम विहितं तद
 गतरे रेवत्याग्रे गीधमानं पूर्वनिहितत्वात् प्रत्यविरोध
 दानादिगुणं भवेत् । नचिदानीं वाऽऽसीमे वक्षे भवतैव
 नच रेवतीपु प्रथमं यागं सामानि प्राप्नुवन्त्येव परं नुपुञ्जे
 नामिहितम् । नैव दोषः । इत्येति निर्दिष्टं मन्वयो
 नगात्रोच्यते । इत्येति त्रयी इत्येतेषु मन्वे मन्वोति
 यदिति । सिद्धान्तवार्दी तन्पूर्वकर्मविधौ अनेकार्थं
 विधानं दाक्यं मान्येति मन्वमान आह— 'एति वचने'
 मन्वये शक्यम्, मन्वये अस्ति वारवन्तीयवद्व्यप्यानेषु
 लभ्यमानानु रेवतीधराकर्ममिति । परं पुनराह— 'वचनं
 तर्हि मन्वपत्तीति' । तत्रैवाभिप्रायेण । फले वांदाहकर्म
 विधानात् वृत्तादाहस्य चाभिधायनत्वात् । यज्ञिगु
 नाद्—इति च सत्यं फलं प्रति विधानं उत्पत्तविधाना
 निप्रायेण । सिद्धान्तवार्दी स्वामिश्रितानेकार्थविध्ययथा-
 नुपपत्तिपदं वक्ष्यति— 'यदि वचनं' तद्व तर्हि कर्मा तत्र
 न पूर्वमैवाभिप्युक्तो गुणविधानमिति । 'ननु तत्रो वञ्चेतेति
 वाग्लुकादात्' इति वचनेनादिघट्टत्वात् यथापि सायक-
 मेन क्लीयाग मन्वते । 'नैव मक्यमिति' सिद्धान्त
 रिप्यम् । यदि च रेवतीगुणं फलं हीयं याग
 प्रति गुणनेन विधीयते, तत्रोच्यते स तदेव च ।
 तदथ उद्दिश्यमानादाह्ये चान्पदं न तेन गुणेन वा
 मन्वते इत्यन्वयमेव स्मात्प्रत्ययान्वा वा शक्यमिति ।
 गुणविहितकर्मविधाने वा अप्रत्ययविधायमानत्वादेकान्तेन
 कर्मात्कार्यम् । न च यथाशक्त्यो पत्रोत्सामत्तदाह्यु
 नाद् सामानि । एतेन रेवतीगारावन्तीवर्तिषु मन्वस्य
 निमित्तान् प्रयुक्तम् । अतश्च न वारवन्तीय केनचित्
 वारवन्त्ये प्रयोगेन रेवतीभि संवदमिति विशेषहाना
 दिगुणं भवेत् । अथ 'मन्वन्वयोऽनुवाद' इति ।

गुणादेव फले मतिं प्रकरणात्तदगतं यागद्रव्यमन्व-
 न्वाक्येऽनुवदिष्यते इति । न पुनराशयविद्यमानं वा
 तृर्षमिहाहृतस्य विशेषे येनेपवच्यते । स उच्यते ।
 तत्र हि 'यानर्षक्यचदहेतु' इत्येतन्निराकृतम् । अत्र
 स्वगतो तु तदमन्वदादिश्रोमसामसंबन्धं गुल्मं दस्य
 मिप्राय । तत्रराकरोति— 'प्रकरणादि वाच्यं प्रत्यकर
 मिति' । आश्रयाश्रयिसम्बन्धो हि फलप्राप्तौ गुणवत्
 स्वभावोऽस्ति । स तु न समवतीत्युक्तम् । अत्रानि
 संवच्यन्तु ननुवक्ष्यमानमहणान्त्वात् । तत्र नाम्नि । 'अम
 गुक्तं प्रवृत्त्यात्' इति वच्यति । सद्युक्तं चतसरेण ।
 तस्यदविधेयाद् गुणप्राप्तिसिद्धिकर्मा तदविधानम् । तत्रैव
 म्वात् । मन्वपि कर्मात्तत्रोत्सामत्तदाह्युत्तदाह्येव फलं
 मिति । तद्विद्वत्प्रभावाश्रयिभिरणव्यायेन प्रत्ययसमिप्येण
 यागसम्भरण-धारायामात् निरायरोति । उच्यते कर्मविधि ।
 'अम गुणविधिद्वारेण विधीयमाने' क्रियात्मकस्य श्रित
 द्योमत्सो विशेषेण कथं संवच्यते । तत्रोत्साम्पत्त
 दिति । प्रागुक्त्यायेन आतिदेशिकं वचनं उच्यते ।
 'अभिप्रेतसाम्प्र कात्रे' इति । न किञ्चिदभिप्रेतसाम्प्र भाग
 वसितं विद्यते, नच वारवन्तीयं काव्यप्राप्तमिति लभ्यते ।
 तेन प्राट्टनवशात्प्रीत्यकार्यत्वमिप्येवोक्तम् । अथका
 श्रोत्रमन्वस्य इति स्तोत्रमन्वस्य कात्रे तादृश्यं वर्तिष्यत
 इत्यर्थः । तस्मात्तन्मनु कर्मयुक्तं च खादिति विदम् ।
 शा— तत्र पूर्ववदन्वाऽपि गुणमात्रं विधीयते ।
 फलाय न तु यागस्य विधानं विधीयते ॥
 सामाश्रयस्य यागस्य साक्षात्प्राप्त्यसम्भवि । तथापि
 स्तोत्रनिर्गच्छित्वात् ननुपपद्यते । प्रवृत्तं कर्म गृह्यति
 फलाय, विहितो गुणः । स च तत्र गुणस्त्वान्यो
 याग सामान्येन साध्यते ॥ 'अत रेवतीवारवन्ती
 यथायनवाशिश्रोमन्तोत्सामानुक्तं चानिहितं प्रवृत्तं एव
 याग फलाय विधानं दाह्यत ।
 सोम— पूर्ववदादात्तं सागति इति । सूत्रार्थस्यु-
 सन्तु क्रियाश्रयिदोषात् आश्रयान्तेषुतथा तनुत्सु
 गुणेषु ध्रुतेषु कर्मयुक्तं चान्त्वात् न गुणप्रवृत्तिमिति ।
 वि— 'उत्सामादिश्रोत्रोत्सामं वारवन्तीयवाम दि ।
 रेवतीपु इत्येति भूतं प्रवृत्त्यात्तमे ॥ रेवतीपु

तथास्वेऽपि तृतीयांशैश्चन्द्रस्य धातुप्राप्त्यर्थमेव याग-
परामर्शितास्वीषोणसौ रेवत्यादियप्राप्तोक्त्य एव परामर्श-
भावात् । अतः तदपेक्षया ह्यनुभूतनर्मान्तरविधानमेव
व्यापः । तथा हि निर्वाकित्वेनाभिष्टयागयिनात्वात्
नारान्तीय प्राप्तेष्वानुवृत्ते केवल रेवतीविशिष्टस्यैव
भावनोत्तरफलविशिष्टरेवतीकरणकयामान्तरमाप्तेव फलो-
देशेन विधीयते । पश्यन्तैश्चन्द्रः प्रवृत्तिविपारभावात्
वारकः । तृतीयांशैश्चन्द्रः प्रस्तोष्यमाणवर्गवद्वेन न
दुर्व्यापि । उत्तराश्लेषो गुणश्च प्रयोगान्तरित्वात्
अर्थेऽप्यप्यपि तद्वदमेवापादयेत् । तथाऽपि काल-
स्थान समवशास्तिक्तया वाक्यभेदपरिहाराय विवेकत्वेऽपि
तावन्नैकता यागे परपरासम्बन्धेन विषयस्य रेवत्यास्यस्य
गुणस्य उदात्तत्ववित्वात् कर्मभेदबोधोपलब्धिवाताः ।

मण्डन- 'मिश्रे यज्ञो फलविधिः सह रेव-
तीभिः ।'

शंकर- 'वर्मान्यदेवतीश्रुतौ ।'

● रेवत्याधिकरणस्य (२।२।२।२१७) अपवादः
सौम्यविक्रम (२।२।२।२१८-२९) । कौ. २।२।
२।२१७, ● इन्द्रियसामाधिकरण- (२।२।२।२) रेव-
त्याधिकरणयोरेवसादः सौम्यविक्रमः । २।२।२।२७
पृ. २९५. ● रेवत्याधिकरणे वारवन्तीयस्य रेवती
श्रुत्यै, आगिष्टोपसवधे, फलसवधे च विधीयमाने
वाक्यभेदात् भारभोवद्वयं भाष्यान्तर विधीयते श्रु-
तम् । मीन्या. ● विशिष्टविशेष, विशेषविशेषणोप-
पत्तये, वाचयमेदावता सिद्धिमानपरस्य, विशेषणसोऽपि
प्रमाणमित्ये एव इति रेवत्याधिकरणे वक्ष्यते । कु.
१।१।८।३२.

● न चैवं प्रकरणाभावे तासा (समिपेनीना)
आभयतानुपपत्तेः यथ काग्रतान्ये तदाश्लेष गुणस्य
फलध्वनेन विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । आश्रया-
शब्देन तत्रानुचनन्तस्यैव गुणत्वादिनिश्चितस्य रेव-
त्याधिकरणस्यायेन गुणात् निश्चयः, फले विध्य-
श्रीभाष्यम् । कौ २।२।२।२२ पृ. २०१, ● 'हीप्
इति इष्टिनामाय निर्वर्णं युर्वात्' (अत्र) निद-
नानुवाचोपपत्तेः रेवत्याधिकरणस्यैव हीपादिनिश्चि-
त-

निगन्तरविभवादाङ्गानुपपत्तेः । २।२।२।२१७ पृ. २९५.
● सौम्ये- 'हीप् इति इष्टिनामाय निर्वर्णं युर्वात्' ●
इति । रेवत्याधिकरणस्यायेन हीपादिनिश्चिन्धनान्तर
फलार्थे विधीयते । यदि तु प्रवृत्त्यात् इह सौम्यस्यैव
अन्यस्यैव भावात् रेवत्यधिकरणमात्रं भवः, तथा इन्द्रिय-
नामाधिकरणयेन सौम्यस्यैव निश्चिन्धनस्यैव हीपादेः
कामरायोग आत्मात् । इति पूर्वोपपत्तेः । वस्तुनि २।
२।२।२७-२८

● रेवत्याधिकरणसिद्धान्तः ' वाक्यभेदप्रवृत्तं
प्रवृत्ते अभिष्टुनि फलय गुणिव्यस्यभावात्, गुणविशिष्ट
कर्मान्तरविधि ' इति । सोम ६।२।२.

● रेवतीवारवन्तीयान्धयेन विशेषितया कृता-
गन्दोक्तया भावताना ऋष्यापवोर्निर्गमः । सु. पृ.
८६७. ● रेवतीवारवन्तीयान्धयस्य विशेषणभावात्
विशेषणान्तर्भावानुपपत्तेन टिडैव विशेषणम् । पृ.
८६६. ● इत्यस्य अतिरिक्तगणायै स्वरूपमात्रेण विशेष-
णत्वोपपत्तेः तद्विशेषणस्यान्तर्भावत्वात् अविशेष्यत्वेऽपि
करोत्यर्थस्यातिरिक्ततया निरूपणमात्रेण विशेषणस्य-
योगात् विशेषविशेषणान्तर्भावत्वात् रेवतीवारवन्तीयान्-
धयस्य विशेषणविशेषणत्वेऽपि विशेषणं युक्तं ।
पृ. ८६६

● रेवतीवारवन्तीयदिवाक्येन विहितं कर्म
विधीयते । वा. २।२।२।२१२ पृ. ७३५.

● रेवतीवारवन्तीयस्यैव अन्धयस्यापद्युनियथा य-
ज्मान्नाकारवागवदान्तरकृतावारवत्समात् ततः शर्त्
विधेरपयं वदानावधौ, नानेक्यद् प्राधान्येन विधिः सम-
वर्तते । सु. पृ. ८६८.

● योऽपि अराभ्यगावने (' योऽराभ्य दहीवा
खेगाव यज्ञे ') यजति, सोऽपि रेवतीवारवन्तीय-
पूर्वपशनायायेन सज्जन्तविधिवाक्यानां प्रवृत्तेन विधी-
यते । वा २।२।२।२० पृ. ६९०.

● रेवते अन्धयवाक्याय विश्वरिति सर्वदृष्टे । मा.
१०।६।५।४, ● रेवत अक्षणास्यविनाः तान् १५

निश्चिति । ७।३।३।८. * रेवतं काम षट्हे पष्ठेऽहनि
पृथग्व्यादकं विशिञ्चति च षट्हात् प्रसप्तम् । वि.
७।३।३.

* रोगाः । निपतकाल्य अपि रोग मन्वि । यथा
तृतीयश्राद्धयज्ञाशेषे । भा. ६।१।२।५. * रोगेण
अङ्गविकल्पपापि, औषधदिना वैक्ये परिहृते अवि-
बाधेऽस्त्येव । वि. ६।१।९

* रोगद्वयात् अमृतं अजौदनः रोत्रम् । भा.
३।७।३।१.

* 'रोमी हीनातिरिक्ताः साग. पौनर्मवहाया ।'
विवाहे वर्जः । अर्थ प्रत्यय. व्यक्तिनिपयकः स्मृति-
कल्पः प्रतीयकः । बाल. पृ. ३१.

* रोगिन्वायः । यथा रोगिनादे रोगव्याऽपि
नाशकम् प्रकृतेऽपि । माहस्वी. ३१५.

* रोदनम् । इयमित्येन अभिवातेन च क्त
वापनिर्मोहनम्, हन् रोदनमित्युच्यते । न च तद्विच्छादो
मन्ति । भा. १।१।१११ पृ. १०७. * रोदनस्य
मङ्गलाचारवाक्यविशेषः । सु. पृ. ५.

* निस्पृच्छेत्प्रियोगध्यानादिना रोदनादिशक्यता ।
सु. पृ. ५.

* रोहिणी शशाङ्गम् । भा. ३।७।१।५.

* रोहिणिकाशब्दस्य शैलीनाश्लगनातिरिक्तावा-
न्तर्जातिप्रतिता । सु. पृ. १८१०.

* 'रोहितके यज्ञानि, र्नादिरे वजाति, पाशसे
यज्ञति' । एकार्थ. सन्तो विश्वस्यन्ते र्नादिशब्दः ।
भा. २।१।६।१७.

* रौद्र. अच. रौद्रिः । 'वात्तुमव रौद्रं चर्षं निर्व-
पेत्' इति ऋषय 'एतन्न निपादरूपतिं यावयेत्'
इत्युक्तम् । अस्मिन् रौद्रवाये निपादरूपतीत्यर्धमन्त्रस्य
अधिकारोऽस्ति । वि. ६।१।११. * रौद्रे गावीशुकै
चरो चयने सजाते, उपवेये इत्याकाशमि न कर्त्तव्यः ।
संकर्य १।१।१०.

* रौद्रिष्टि. 'एतन्न निपादरूपतिं यावयेत्' इति
यावयेन निपादरूपतेर्विहित । सा लौकिकेऽसौ
(लौकिकेण अग्निपु—इति मायम्) । वि. ६।८।३.
* रौद्रिष्टवां निपादस्य अधिकारः । ६।१।११३।५।१
—५२. नीको. पृ. २२९। 'निपादरूपतिं यावय.'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* रौमकमाषा । भा. १।३।५।१० पृ. २२६.
(यदा द्राविष्ठादिभाषाया ईदृशी स्तब्धत्वं लयना तदा
पारसी-वर्ष-यान-रौमकादिभाषासु किं निरूप्य किं
प्रतिपत्त्यते इति न विद्मः ।)

* रौम्यं नाम बह्वेति तृये भवति । 'पुनानः सोम
चारवापो यशानो' इति बृहती । उक्त्य निष्ठापयक्तिः
'हुहान ऊर्ष्वं' । प्रथमेन तित्तो बृहत् । भा.
१।१।६।२५ वर्णकं २.

* 'रौरव्यौवाजये वारहे तुये भाजः' इति
भूयते । उक्त्याग्ने न रौरव्यौवाजयरोषमाः एकः
प्रगाथ. । तत्र च अथमा 'पुनानः सोम' इति
बृहती 'हुहान ऊर्ष्वं' इति द्वितीया सनोबृहती ।
तत्र प्रथमविरोधेण रे बृहती उचरे निष्पादित्ये. न
तु अन्यत. उच्यते बृहती आनेत ये । वि १।१।६
वर्णकं २, * रौरव्यौवाजये कामनी शश्वदिने सन्ते
गीषेते । १।१।६ वर्णकं २.

* रौरव्यौवाजयमानोःयान बृहतीविष्ठात्पत्त्वो-
रेव प्रथमेन शपासिते वारहे तृये कर्त्तव्योवाश्रमे ।
१।१।६।२५—२८ वर्णकं २. नीको. पृ. १८१९
'ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्ठात्पत्त्वोरेव' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

* रौहितकः । गारिः पाशपो रैहितसो
वा मूः तन्मय, ज्योतिष्टोमे पशुमयायम् । भा. १।१।
३।३।१.

ल

● लघुसूत्रम् । अथैव दानतान्त्रेण तन्त्रसाम् ।
वक्ष्यमाणेषु वा तददादेशविशेषतः बोध्यम् । अथैवा
तद्वचन्य भावनाप्रमत्त अवयव इति लिख्यम् । रङ्गस्य
५ ६६

● लघुसूत्रम् । लिख्योक्तं वक्ष्यमाणेषु विवि-
धाभ्यः । तेषामेव न्युक्तानामा निषेधः । रङ्गस्य
भूतकालः । लघुसूत्रोभयिष्य कालः । एते वर्तमानकालः ।
क्रियातिपत्तिरङ्गस्य-या । आशीरवदीनामपि लिखादि
वाच्यत्वम् । सु ५ ६०

● लघुसूत्रम् । इतरवाच्यत्वा बोधक आकार
रूपम् । वि ३११२ ● लघुसूत्रम् । सनातीय
विज्ञानीय यावत्कालेन अन्वित् लोभप्रसिद्ध
आकार लघुसूत्रम् । २१११९ ● लघुसूत्रम् अणु
लघु - अभावोऽपि प्रमाणाभावे नास्ती यन्मायैसा अथ
निष्कृष्टम् । भा २१११५ ५ ३९, (मीको
५ ३८६ ' अनुपलम्बि गन्दे द्रष्टव्यम् ।) ● लघुसूत्रम्
रतुमान्यम्-अनुमानि जातस्य घनम् एकदेशदर्शनात्
एकदेशागारे अमनिष्कृष्टेषु बुद्धि । भा २११ १५
५ ३६ (मीको ५ ३०२ अनुमानलघु च सविस्तर
द्रष्टव्यम् ।) ● लघुसूत्रम् अथापने । अर्थापत्तिरपि ह्य
धृतो वाऽथ अथापना नोपपद्यते इत्यर्थकत्वना । यथा
जैरति देवदत्त एवमानदर्शनेन अतिमात्रस्य द्रष्ट
प्रथम कथना । भा २११ । ५ ३८ (मीको
५ २५३ अथापिनन्दे च सविस्तर द्रष्टव्यम् ।)

● लघुसूत्रम् अतीनास्य यत्रित्तोदनादक्षीनात् स्वामिना
वाचित्वापिमागवात् । २०१६१६।२१ इति सूत्र द्रष्ट
व्यम् । ● लघुसूत्रम् आरोग्यस्य यथा नृसंघास्यै रवे
प्रयोगो न विद्यते तात्पर्यात्तामनि । २११११८ इति
सूत्र द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् उपादानमपि
तद्वचन्य अमनिष्कृष्टेषु बुद्धिभूतनादपति । यथा गण
दर्शनं गोरुमरणम् । भा २१११५ ५ ३७

● लघुसूत्रम् - तेषामृत् यथासंयोगे वाद-वदस्या'
२१११०१३ इति सूत्र द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् एक

वाच्यत्वम् - ' अर्थकत्वादेक वाच्य साकार्थ्यं चात्र
माये स्यात् ' २१११४४५६ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

● लघुसूत्रम् कर्मण - यत् आश्रय देहान्तर प्रापयति, त्व
कर्म इत्युच्यते । भा २१११५५ ५ ४००

● लघुसूत्रम् कर्मणस्य- मुखादिभिर्यत् अष्टगुण फलदा
न कर्तुना प्रकरणेन गच्छते तत् फलार्थम् । भा २१११
२११ ५ २२७ ● लघुसूत्रम् कर्मणस्य पुनरापत्तौ ' यस्मिन्
प्रीति पुनरप्यस्य ' २१११२२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

● लघुसूत्रम् गुणकर्मण - ' यैस्तु द्रव्य विधीयन्ते गुणस्य
प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानात् ' २१११३८ इति सूत्रे
द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् द्वास्त्य द्वास्त्यस्य पूर्विक पर
स्वत्वेन तत्राथ । भा २१११३१२८ ● लघुसूत्रम् सर्वस्य

' चोदनागम्योऽर्थो धम ' २१११२२ इति सूत्र द्रष्टव्यम् ।
अर्थत्वे सति चोदनागम्यं वम्, चैत्यदर्शनात् पण्यै
च अतिवातिनिश्चयार्थं चोदनागम्यं इति । इत्येवो
अति वातिनिश्चयार्थं अर्थस्य सति इति । वि २१११५

● लघुसूत्रम् नामानि ' नामलक्षणम् ' इति श्रियो (मीको
५ २३२८) ' येषामुच्यते स्य प्रयोगे कथेपलम्बि
स्तामि नामानि ' २११११५ इति सूत्र च द्रष्ट
व्यम् । ● लघुसूत्रम् निगदस्य- निगदाविषयम् २१११३३

निगदो वा चतुर्थम् इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । निगदा
नाम प्रापय परमोपन्यायं मन्त्राः । कौ २१११

१६३९ ५ ११५ ● लघुसूत्रम् प्रत्यक्ष- ' ह्यलक्षणे
पुष्करयेऽपि प्राणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् १११११५
इति सूत्र प्रत्यक्ष प्रमाण इति श्रियो च (मीको
५ २७६१) द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रमाणकर्मण - ' ईदं
न निर्वाप्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणस्य
त्वात् २१११३७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रैपत्य-
प्राप्ते प्रवर्तनम् । ' प्रवर्तनस्युक्ति प्राप्ते प्रैप इत्यभिधीयते ।
वा २१११११ ५ ३८२ ● लघुसूत्रम् ब्राह्मणस्य - ' प्रेषे
माहणशब्द २१११८३३ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

● लघुसूत्रम् मन्त्रस्य - ' त-चोदकेषु मन्त्राणां ' २१११
७१२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् अणु - ' प्रेषे

निगदो वा चतुर्थम् इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । निगदा
नाम प्रापय परमोपन्यायं मन्त्राः । कौ २१११

१६३९ ५ ११५ ● लघुसूत्रम् प्रत्यक्ष- ' ह्यलक्षणे
पुष्करयेऽपि प्राणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् १११११५
इति सूत्र प्रत्यक्ष प्रमाण इति श्रियो च (मीको
५ २७६१) द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रमाणकर्मण - ' ईदं
न निर्वाप्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणस्य
त्वात् २१११३७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रैपत्य-
प्राप्ते प्रवर्तनम् । ' प्रवर्तनस्युक्ति प्राप्ते प्रैप इत्यभिधीयते ।
वा २१११११ ५ ३८२ ● लघुसूत्रम् ब्राह्मणस्य - ' प्रेषे
माहणशब्द २१११८३३ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

● लघुसूत्रम् मन्त्रस्य - ' त-चोदकेषु मन्त्राणां ' २१११
७१२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् अणु - ' प्रेषे

निगदो वा चतुर्थम् इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । निगदा
नाम प्रापय परमोपन्यायं मन्त्राः । कौ २१११

१६३९ ५ ११५ ● लघुसूत्रम् प्रत्यक्ष- ' ह्यलक्षणे
पुष्करयेऽपि प्राणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् १११११५
इति सूत्र प्रत्यक्ष प्रमाण इति श्रियो च (मीको
५ २७६१) द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रमाणकर्मण - ' ईदं
न निर्वाप्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणस्य
त्वात् २१११३७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रैपत्य-
प्राप्ते प्रवर्तनम् । ' प्रवर्तनस्युक्ति प्राप्ते प्रैप इत्यभिधीयते ।
वा २१११११ ५ ३८२ ● लघुसूत्रम् ब्राह्मणस्य - ' प्रेषे
माहणशब्द २१११८३३ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

● लघुसूत्रम् मन्त्रस्य - ' त-चोदकेषु मन्त्राणां ' २१११
७१२ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् अणु - ' प्रेषे

निगदो वा चतुर्थम् इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । निगदा
नाम प्रापय परमोपन्यायं मन्त्राः । कौ २१११

१६३९ ५ ११५ ● लघुसूत्रम् प्रत्यक्ष- ' ह्यलक्षणे
पुष्करयेऽपि प्राणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् १११११५
इति सूत्र प्रत्यक्ष प्रमाण इति श्रियो च (मीको
५ २७६१) द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रमाणकर्मण - ' ईदं
न निर्वाप्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणस्य
त्वात् २१११३७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । ● लघुसूत्रम् प्रैपत्य-
प्राप्ते प्रवर्तनम् । ' प्रवर्तनस्युक्ति प्राप्ते प्रैप इत्यभिधीयते ।
वा २१११११ ५ ३८२ ● लघुसूत्रम् ब्राह्मणस्य - ' प्रेषे
माहणशब्द २१११८३३ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

यनु.खन्द्. ' २।१।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं वागव्य- ' यन्वित्तोदना द्रव्यदेवताक्रियं तदु-
 दये कृतार्थोवात् ' ४।२।१।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं लक्षणम्- तन्नाम. लक्षणमुच्यते येन तदवति-
 रिक्तम्; तस्य स्वरूपं ध्यातृत्वात् न निरूप्यते । वा. २।१।१।११ पृ. ३७०, * लक्षणं निवे.- अग्रप्रवेपणम् ।
 ' अग्रप्रवेपणं लक्षणं विधिरं प्रतिपद्यते ' । २।१।१।११
 पृ. ३८७. * लक्षणं विनोपाहिदेवस्य- ' अथ विशेष-
 लक्षणम् ' ८।१।१।१ इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । * लक्षणं
 शास्त्र- शास्त्रं शब्दविधानात् अस्मिन्कृतेऽर्थे विहा-
 नम् । भा. २।१।५।५ पृ. ३७ ' शास्त्रस्य लक्षणं ' इति
 भिद्वौ च द्रष्टव्यम् । * लक्षणं दीपवत्त्व- पदार्थत्वम् ।
 ' दीपः पदार्थवत्त्वम् ' ३।१।२।२ इति सूत्रे उक्तम् ।
 * लक्षणं सकर्मकत्वमर्थयो.- ' शास्त्राव्यभिचारेण
 घातरथो यत्र कर्मभाक् । कर्मभक्: स घातुः स्वान्,
 पापयेव त्वकर्मकः ॥ ' पचिगम्पादयः, आत्मनवाय-
 नादयः । वा. २।१।१।११ पृ. ३८५. * लक्षणं वस्त्व-
 ' इन्द्रशास्त्रेण सन्वमाख्योपविचोदनेन वज्रमानवहृत्वेन
 च एतन्नाम्नामिषयोगात् ' १०।६।१।६० इति सूत्रे
 उक्तम् । * लक्षणं सशर- आसनचोदनावरं उपायि-
 चोदनाभय यन्महावहृत्त्व वा । भा. १०।६।१।६०.
 * लक्षणं साध- ' गीतिसु सामाख्या ' २।१।१।१३६.
 इति सूत्रे द्रष्टव्यम् । * लक्षणं रतोमस्त्व- ' अर्षिर्षं च
 विषयं च० ' (१।२।१०।१२९) इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 * लक्षणं होमस्य- ' तदुक्ते प्रथमात् उद्घोषितशेषेत्ता-
 यिक, श्चान् ' ८।२।१।२।८ । तदुक्ते यवतिना उद्योऽर्थे,
 उद्घोषे. आणात् आरेचनादिक. पञ्चम्ये. उद्घोषि-
 स्यात् । * ' राजं च लक्षणं सौ लक्षणं लक्षणं
 धमम् ' । वा. १।१।१।२ पृ. ६५७, * न शक्य
 पृथगेनेन तत्रतोपदेष्टुमिति लक्षणमुक्तम् । ' तत्रतोऽपि
 पदायोना नन्त यान्ति पृथक्पदा. । (कणयोऽपि हि
 लक्षणा- एति वार्तिके) लक्षणेन तु विद्यागमनं
 यानि विपश्चितः ॥ ' भा. २।१।५।२९ * ' निरा-
 काङ्क्षी भवेत्तस्य येन तन्नाम लक्षणम् ' । वा. १।१।८।२४
 पृ. २६२ * लक्षणे येन तत् लक्षणम्, धूमो लक्षण-

मोः इति हि वदन्त । भा. १।१।२।२ पृ. २२.
 * ' सर्वथा लक्षणं नाम यद्व्ययञ्जेद्वचनम् ' । वा. १।२।
 १।१ पृ. ७६६. * लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सभायवानुदि-
 नसिते । वि. १।१।२. * लक्षणेन लक्ष्योपरी प्रतिपत्तिः ।
 भा. २।१।७।२९. * सर्वलक्षणेषु प्रतीतिनायैवपिक-
 स्वादनुष्ठानानङ्गत्वम् । यथा ' योऽयं शुक्लमासाः हस्यते
 तमानय ' इत्यादिषु अमा.प्रकृतीनाम् । वा. १।१।७।
 १४ पृ. ७९३.

॥ लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्येति
 न्यायः । साहस्री. ६८६.

* लक्षणोपयोगः पूर्वाचार्यैर्निहतः- ' लक्षणोऽपि
 पदायाना नान्त यान्ति पृथक्त्वयाः । लक्षणेन तु
 सिद्धानामन्त यानि विपश्चितः ॥ ' इति । वि. २।१।७.

* लक्षणकर्मणि प्रयोगं प्रसिद्धत्वात् न वक्त-
 व्यम् । लक्ष्योपरी प्रतिपत्तिर्लक्षणेन । भा. २।१।७।२९,
 लक्षणकर्मणः प्रयोगं न वक्तव्यम् । शनमेवात्र प्रयोगन-
 भिति । ४।२।१।२७, लक्षणकर्मणः प्रयोगं न
 वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणे हि लक्ष्ये प्रयोगं यत् कसितो
 भवित्कनीति । १।२।१।२१९.

* लक्षणक्रियानाम गानक्रिया । सोम. ३।२।५.

* लक्षणार्थं उदासीनस्य न गमयति । सोम.
 ६।५।३. * लक्षणर व्यापिनो धर्मस्य अन्यतो ध्यावर्त-
 स्त्वम् । सु. पृ. १०८०

॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायः ।
 लक्ष्ये ज्ञापते पदार्थोऽनेन ' स्व दशोनाद्भवयो. ' तरणं
 स्यात् । लक्षणप्रमाणाभ्यां धर्मः । तद्विधियम्- इतर-
 मेरतुमापकं व्यग्रहप्रयोगं चेति तेषां क्रियाः ।
 एतावतीपविशतीत्यर्थवर्तको लक्षणस्तुगत. कश्चित्तोके
 वेदे वा प्रविडो धर्मो लक्षणमिति मीमांसना. । प्रमाणा
 धर्मार्थं प्रमिणोति तदप्रमाणम् । तेन लक्ष्ये वस्तुनि
 सभासत्तया जातया प्रमातुमुक्तः प्रमाणेन तद्व-
 गच्छति । तथा च- ' यथा गन्धजलादिरजनेन प्रत्यङ्गादि-
 प्रमाणेन च पृथिग्नादितिदिसिद्धता यत्र निवृत्ता तस्य
 प्रमिणिरिति । एन च अश्रीः तदित्येवकारादे नचक्रताः

सगदिहेतुत्वरूपैश्चरत्तण भुगादिप्रमाण च तत्र तत्र दर्शयत ईश्वरत्वं साधयतीति । साहस्री ७२

● लक्षणाशब्द मीनासागच्छे प्रमाणाभ्याययोर्दन्त 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म', 'अथवा शोभन्त्यणम्' इति । बाळ पृ १ ● लक्षणाशब्द, सजातीयनिजाती याथांतर-यावृत्तासाधारणधर्मप्रतिपादक कृत्वा । मु पृ ५३६

● लक्षणा अदृक्कल्पनाया ष्यायसी । भा १। १।१।२, १।१।२।५।२; दुर्ग १।०।१।१।६, मु पृ ५४६ (लक्षणाविषयको विचार प्रकाशनेन मीचो पृ २२२० 'द्वितीयायी' (भाद्रहस्त्यगता) इति किन्दी प्रष्टव्य) । ● लक्षणा- अथवा पदवृत्ति । सादस्या यथाकथमत्र चेन आकषोपस्थितिलक्षणा ।

स्वभावस्यजननस्यलक्षणा । हस्ताश्च परनिष्ठान् साभय सन्निवेशकस्यस्यधेन । यथा 'गङ्गाया घोष' इत्यादी गङ्गाप्रसवस्यप्रसाहस्यधेन लक्षणा । त स्तनस्यप्रसाप ष्टेदक च गङ्गास्यच-भनतीत्यवकारकतीविसौशकस्याम् यम् । गङ्गास्यधम्य स्वभावयेन नान संयोगवादिता वा 'गङ्गास्यधर्षितरी घोष' 'गङ्गापुत्रतीरि घोष' इत्युभयनिष्ठानुमजान् । एव 'शिरो देवदत्त' इत्यत्रापि परवसास्यधेन 'सिंहस्यधी देवदत्त' इति तेषे लक्षणैव । 'अभिवेषादिनाभूते' इत्यस्यापि अभिवेषस्यधेन यत्र प्रकाश तत्र बुचिल्लिखणा इत्यर्थे ।

न चैव तीरतमानभकारको घोष कथ स्थाविति पाच्यम् । नदीतीरे समुद्रतीरे च इति भवेद्वाप्यत्र तादृगजेषरन अलीकतात् ।

न चैव सर्वत्र गङ्गाधर्षिणी इति शेषान् अत्रदृष्ट क्षणापाति । गङ्गाधर्षणोपशब्द विधास्यधिते अत्रह लक्षणादुगीकर्यात् इति समुदाय ।

चतुर्थे गङ्गापदात् तीरवमलप्रकारको घोष । तीरवमिष्ठ-प्रकारताविरहित किरीट्यस्यधेन यस्या परवसास्यधेन, समवायेन गङ्गाधर्षणोपशब्दान् देवु च षापनया न उच्यताप्रार्थति इति सुपम् ।

षा च लक्षणा द्रष्टा । अनदृष्टार्था जहृत्स्वार्था च । स्वभावस्य-विशेषस्यधेनयधेनविना अनदृष्टस्वार्था ।

यथा 'गणी प्रवेगय' इत्यादी । अत्र श्वशयस्यपरि क्रियाक्यान् । इयमेव उपादानलक्षणा इत्याश्वकरिता ।

स्वश्वशयार्थाविशेषकः वयस्योच्चिन्न जहृत्स्वार्था 'गङ्गाया घोष' इत्यादी ।

एतितल्लक्षणाऽपि अर्थोत्तरभूता । स्वभावपदक नर्णद्वयपरित्यागदवाच्यरूपस्यधर्षणैव द्विरेषावियरे स्मितव्यक्त्यात्वात् । एतेन, द्विरेषयतेन प्रभयवद लक्ष्यते । तेन तत्रक्या अमरलोष इत्यपात्तम् । द्विरेष-पद्योक्तनिगमक्यर्थसा भय नयापत्ते ।

'नगममि' इत्यादी जहृदबहृलक्षणा च तृतीया इति चेदान्तिन ।

एवशापत्येदके न लक्षणा इति प्राञ्च । तेष विस्तिष्णगादे गो उचिसिष्ठस्यकिञ्चिदस्य हेतुवत् तद्विस्तिष्णगादे वदिसिष्ठस्यविज्ञानस्य हेतुत्वात् उपाते लक्षणा युवा इति नद्वया ।

लक्षणाधीन स्वभावार्थानामनुपपत्ति, न तु स्वार्थी उपपत्ति, वेदे नदृश्यमानात् । 'गणी प्रवेगय' इत्यथै त प्रवेशनपदस्य भोजनप्रवेशनकथनेनपरत्नत्वात् भन मानुपपत्तिरन । वस्तुतः सुएषाधीनानुपपत्तिजनन कुत्तर्षे घोष प्रवेगय च न लक्षणाधीनोपपत्तिरनम् ।

लक्षणाधिस्यल्ले गङ्गापदेन तीरपदस्मृति, तेन तीर स्मृति इति प्राञ्च । तत्र । गङ्गापदान् तीरानुपरिष्यौ तत्र विभक्त वर्षान्तयो न स्यात् । अत्र तीरोत्तरथात् एवऽपि मानुभावस्यत्वम्, तीरावयवयो तीरवस्यति योमिगतपदज्ञानस्तेन हेतुनाङ्गीकरणात् । शक्तपदस्यधेन तीरावयवानुमस्यत्त्वं सुकर्यात् । सर्वतादृशित्वल्ले तु न घोष इति दिक् । मणि पृ ७५-७६

● लक्षणाऽपि च वा दृष्टपूरा तन्नामेव शीघ्रर बुद्धिर्नरति । वा ३।१।१।३ पृ ८०७ ● लक्षणाऽपि गङ्गाधर्षणप्रकार एव । मु पृ ७२७ ● लक्षणाऽपि हि प्रवृत्तिविशेषकरणात् अथवती । यथा 'अश्वी निष्ठति', 'अर्यते निष्ठति' इति । भा १।१।२।५।६, ● लक्षणाऽपि हि लैपिचो । १।१।२।२२, २।२।३।६ ● लक्षणा च लैपिचो स्वार्थी गणी अनुपत्ता । दुर्ग ६।०।१।१।१९ ● लक्षणा न धुक्त्वा

वाच्येत् । भा. १.०।८।१६ पृ. २०७३ • लक्षणा च परार्थेष्वर्थो न परार्थाः । बहुकम् 'तेन वदधितवनेः क्रियासन्धबोधना' इति । तच्छब्देन आहृतिः परामृश्यते ।

तथा न्यायनुपाहृतऽपि व्यर्थयाद्यधिकरणे विर. प्र-
र्तनाशामन्ये मणितुपसगा प्रर्तनसामान्यस्य वाच्यत्वे
अबन्ते तद्विशेषानाहृष्टाया श्रैयादीना बुद्धपर्याया वेदे-
ऽनुपपत्तेः तद्विलक्षण विशेषान्तरं अभिव्येयेन सामान्येन
निधिरेणानिगोमान्यं लक्ष्यते इति । अत्र वाच्यप्रर्तना-
शामान्यधर्म एव लक्षणा इत्युक्तं न शब्दधर्म इति ।
वाल्. पृ. ७८. • लक्षणा निमित्तिता नानरूप्ये ।
धा. ३।१।८।१५. पृ. १००२. • लक्षणा प्रयुक्ता सा
व्यदृश्यतन्नाया ज्ञायसी । भा. १।१।२।१. • लक्षणा
त्रेष्वलक्ष्यः, न तु शक्यसंलक्ष्य । मणि. पृ. ८२.
• लक्षणा शक्तिरलक्षणापेक्षया उलक्षसी । दुप्. १।१।
१।३ उर्णक २. पृ. १६५६. • लक्षणा । लक्षणिक-
वद्भाषिपदव्यापि अनुमानस्वरुक्तीकाणत् तत्रापि साहा-
य्यम् । यदि च लक्षणिवत्स्य नानुमानक्यम्, तदा
तीरोपस्थापक-वदव्यतिरेकयुक्तान्वयानुमानकत्वस्यासा-
द्या अत्रापि अतीवर्त्तनी । यत्र सर्वणि परानि लक्षणि-
नानि साहाय्याक्यत् न बोधः इति कैचित् । मणि.
पृ. ६५-६६. • अट्टापर्यन्तं दृष्टार्था लक्षणा लक्षणी ।
भा. १।१।१।५९. • अनुमाने हि लक्षणा न्याय्य न
विधौ । १।१।८।१९. • 'अभिव्येयानिानुने प्रवृत्ति-
लेशोपपत्तेः' धा. १।१।१।२६ पृ. ३५८. • अम-
पत्ते हि लक्षणा आभीयते । भा. १.०।६।१७।७.
• असाधारण्येन हि लक्षणा भवति । दुप्. ६।१।५।२
पृ. १३६९. • न च बुद्धिर्मते लक्षणा न्याय्या । भा.
१।१।१।५।४७. • न द्यगति विरेषे लक्षणा दुक्ता । वा.
२।१।७।२१ पृ. ६२६ • निरुदलक्षणा शक्तिबुद्ध्या ।
माट्ट ७।१।१ • निरुदलक्षणा अभिरुदलक्षणा
वाच्यते । उदाहरणं मूयम् । वाल्. पृ. १५३.
• न्यूनस्य अधिकार्थव्यपहरणस्य लक्षणा, 'सोदा-
हरणम्' 'सोमेन बनेत' इत्यादी मरत्तलक्षणा । पृ. ३.
• प्रमाणान्तानुसारित्वान् अनुमाने प्रामाण्यमाणाऽपि

लक्षणा न बोधः । सु. पृ. ८१३. • नूतनविष्णुर्भूते
लक्षणा । मणिपति नर्मिन् लक्षणा । दुप्. ५।१।१।१।
२६. • (लक्षणा) मरत्तलक्षणा भुव्या (अभिव्येय) वाच्यते । वाल्. पृ. १८१. • मन्वत्तिद्विविधेषात्
अवस्था विधानसि लक्षणा मीमांसा । अनिष्टप्रत्याह
'अधीनसीन विहर' इत्यादी । मोम. ३।२।५.
• मुख्यार्थोपरती साहाय्यलक्षणाऽनुपपत्तेः । वा. १।१।
१।३।२६ पृ. ६२०. • वचनानर्थकशात् पर परमानस्य
लक्षणा । मोम. ७।३।८. • वरं लक्षणा कल्पिता ।
लौकिको हि लक्षणा इह अभिमित्कल्पना । भा.
१।८।१।२. • वर लक्षणा, न एकसाक्ष्यसाधनेसाध-
रम् । अनेसाधये अग्रमकरम् । लक्षणा तु गमिह,
लौकिकरात् । १।१।२।१२. • वाच्यम् वाच्यार्थं
लक्षणा । 'घटमानव' इत्यादिवाचये घटनधनधामान-
त्रेषेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणा विना अनुपपत्तेः ।
बोध्यसन्धस्यैव लक्षणत्वम् । मणि. पृ. ८२-८३.
• त्रिविधतत्पि. तत्र न्यूनताऽनुपपत्तेः लक्षणा । यथा -
'वाच्येष्वेतेष्वंश्वं बृहस्पतिसत्त्वेन यजेत' इत्यत्र विर-
क्षितोऽर्थः उत्तरनल्पविशिष्टबृहस्पतिसत्त्वान्तराद्भवत वाच-
येत्यम् । वदपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रविष्टवैव बृहस्पतिसत्त्वस्य
तावधेः शक्यत्वम्, तदनुपपत्तेः वाच्येष्वर्थो वाच्यलक्षणा
इति । वाल्. पृ. ३. • परधानालक्षणाऽपि
ज्यायसी । प्रपद हि लक्षणाधाम्, परोक्ष धनधाने
नानकम् । भा. १.०।२।१७।७. • अतिशय बलीयसी
न लक्षणा । ३।१।२।३३. • भुवत्समने लक्षणाऽपि
न्यायैव । १।१।१।२३ • अतिरूप्यानिनये च शक्तिः
न्याय्या न लक्षणा । भा. १।१।१।२. ३।२।३।२८,
३।२।१।२५. ३।७।१।३३, ६।१।१।१९. १।१।६।
२। १।२।८।३१ वर्णक २, १।१।२।२०, १.०।४।
१६।३३. • साहाय्यं मानवशब्दात्कामाशास्येन
स्वमिष्टवचनस्य स्वप्रतिपक्षधनस्य एव लक्षणा, न तु साहा-
य्ये स्वनिप्रसक्तस्य स्वप्रतिपक्षधनस्य गौरवात् ।
कु. १।२।१।७. • 'निरुद' लक्षणा काश्चित् सामर्थ्या-
दभिधानत् । कियन्ते सायनं काश्चित् काश्चित्
रवगणितः ॥' इह वैयुधिर्येयु अभिधानत्तरे लक्षणा-

शक्तिरपि अनारिस्तम्बवृक्षत्वेन निरुद्धा, यथा शुद्धा । वैदुचित्तु किन्ते, यथा ग्याङ्गनामा चक्रवाक इति । वेपुचित् पुन कर्तुमपि न शक्यते यथा गच्छ स्वर्गस्वर्गप्राप्येषु । वा ३।१।१।१८ पृ ६८३

● लक्षणया अनुवाद उपपद्यते । निदितस्य च भवति । भा १।१।१।१८२४, ८ लक्षणयाऽपि कर्तुमान साधुभवति यदा आश्रम्येन शब्दार्थो नाशक्यते तदा, यथा अग्नी तिष्ठति, अग्ने तिष्ठति, = अग्निर्गर्मापि, अक्षयर्गर्मापि तिष्ठति इति भवति सन्वहान् । लक्षणाऽपि हि लौकिक्येति । २।१।१।१, ● लक्षणयाऽपि तावत् कर्मसम्पन्नता समवति । १।४।१।१९, ● लक्षणयाऽपि विमान भवति, यथा लोके 'अग्नी पित्रपिण्डा विहा न्यन्ताम्' इति । वेदेऽपि, 'पृथिव्यादिभ्ये' इति । न च तत्र विहसन् प्रतिवृत्तिवचनो दृष्ट, इत्यन्यत्राति प्रतिवृत्तिवचनो विहायते । पृथक्-शब्दे वा पृथक्साधनमन्वचन । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दाथ परिच्छिद्यते । क्लृप्तराम्, स्वार्थे एव वामानोऽप्यन्तर लक्षण्येति, स्वार्थे षड्हेतव लक्ष्येत् । ८।३।६।१८८, ● लक्षणयाऽपि शब्दार्थो भवति । १।१।१।१० ● लक्षणया लोके कल्पते । यत्रोक्तं तद्वत् परदेवाधिकारये पूर्वपक्षे । वनशौचादानन कर्मणि प्रवृत्तौ अनर्तनप्रवृत्त्या गौणत्वात् इति । वाळ पृ १८१, ● लक्षणया मूल्यवृत्ति रजित्वाद्यते 'नीक्षीनवहानि' इत्यत्र (नीदिपदेन परार्थनामसि श्लक्षणात्) -नामर्थक्य प्रतिष्ठाना इतिरात्म । पृ १८५, ● लक्षणया लक्षितव्युत्पन्न जन्मत्र, यथोक्तं नकमे 'यान्त्या याचा कर्मणां तातन्त्या दीधयायाचामनुनूणात्' इत्यादि । (अत्र) सारथीनिशम न लक्षितव्युत्पन्ना 'नोतिगोमा पूरप इत्तु लक्षणया दीयापूय' इत्येति । ३ १४२

● लक्षणया स्वार्थे तिष्ठत्यर्थे प्राप्तेति । टुप् १२।१।१।१ ● नदि भ्रुवा उन्मुक्तान् लक्षणया उपपेत्तत्त युजने । वा ३।३।१।१८ पृ ८६६ ● प्रथम अनुवर्षीतन्व निषेधाभावात् । पश्चात्तन तु निषेधात् लक्षणया कल्पनीयम् । भा ३।३।१।१।३१, ● पिकादि पुन्यौऽह्वयवत्त्व लक्षणया आनन्दनारिण्यस्यार्थि वत

● नोषकन इति पाभाक्ता । गणि पृ ८२ ● क्षुण्माये लक्षणयाऽपि व्याहारो भवति । यथा 'अग्नी तिष्ठति', 'अग्ने तिष्ठति' इति । भा ६।३।१।१९

● लक्षणया अर्थव्यापारोक्तत्वात् लक्षण्यम् । गणि पृ ११० ● लक्षणया अनुमित्तत्वात्के अन्तर । सकर्षे १।३।४ ● लक्षणया धृतिर्विषयौ । भा १।१।१।१२८, ३।६।३।१०, १।१।१।३३, १।३।२।३, १।०।१।१।३३, टुप्. १।०।१।१।१२ ● लक्षिते तात्पर्ये अक्षयपत्त्या लक्षणया अपि नात्यन्तम् । सकर्षे २।१।१ ● लक्षणाना मन्वे लक्षणया लक्षितव्युत्पन्ना नात्यन्ते, अत्रहत्वार्थया जहन्त्याया, निहन् लक्षणया अनिरुद्धलक्षण एकलक्षणया अनेकलक्षण्य, अल्लक्षण्यया बहुलक्षणया, कल्पना अक्षयत्वा, कर्म लक्षणया धर्मव्युत्पन्ना च नात्यन्ते । अत्रोपलक्षण्ये 'नाथमेदित्त्वपण' इति विन्दौ उल्लक्षण्ये इत्यन्ति (मीमे पृ २९६६) । वाळ पृ १४२-१४३ ● लक्षणया अपि व्यपन्ना भवत्येव । भा ३।१।१।१२२, ● लक्षणया च शब्दो ज्ञानेन लक्ष्युक्तम् । १।०।१।१।१२ ● लक्षणया उक्त्वमन्वयनो वेत्ता, शौष्या वाचनसन्निधुगुणनन्वापन्ना, तत्र लक्षण्यमन्वय । वाळ पृ १४१, ● लक्षणया लक्षण्येति स्वसक्याश्रयवाचकव्यवृत्तित्वसम्पन्नेन लक्षण्यम् । भाट्ट १।३।१- ● अथवादानगतवियन निषौ क्वादिजन्यो अनुवादस्यान् लक्षणयायामन्वयेव । वा ३।३।१।१२ पृ ८००, ● लक्षण्यासु पाठ्यार्थं प्रतीक्यम् । ३।३।३।१० पृ १४१, ● लक्षण्यासु साक्षात्तन्वात्पान न किन्ते । ३।३।६।१२ पृ ६८१

● निता कारण लक्षणयाऽनाश्रयणात्, विस्फ हि पक्ष्याऽऽत्मानाधिक्ये सति अन्वयवत्तमेव च क्वपञ्चिच्च शब्दो भवति । वा २।३।१।१।३ पृ ५१२

● लक्षण्यार्थं अस्ति श्रुत्यर्थं प्राक्त । भा ३।३।१।१

● लक्षणप्राप्यण अयवत्त्वमन्वयेव मुक्तम्, अर्थव्यापारो नित्य प्रमाणत्वात्तत्तार्थनिषक्यात् । १ विविगटम् । वा ३।३।१।३३० पृ ६४, ● लक्षण्यधत्त सर्व्वेव आनर्थक्यप्रवृत्तिनिमित्तम्, अथवा मुन्वायौवते ।

२।१।१।२२ पृ. ४११, * न चैतन् लक्षणाश्रयणं इति सर्वत्र सा आशङ्कितया इति । २।१।१०।२१ पृ. ६१२.

● लक्षणान्तः शब्दमेवः भक्तिदुष्टः, लक्षणायाः पद दोषस्यात् वाच्यमेवत्यत्र च वाच्यदोषत्वात् । मीमांसा.
● लक्षणान्तः श्रुतिन्याय्याः । भा. १।२।१।२४

● लक्षणान्तोपः । अधिक्त्वात् एतः न्यूनत्वे यथा 'चतुरस्रत्वं जुहोति' इति । अथ जुहोतिः देवतोद्देशत्वात्-विशिष्टप्रत्येकवचनत्वम् आग्नेयादिचोद्देशैव इत्यर्थः अंशयोः (देवतोद्देशत्वात्प्रत्येकः) प्राप्तेः, प्रक्षेपमानसत्येन न्यूनत्वे लक्षणा । बाल. पृ. ४. ● लक्षणान्तोपः अनुवादे नास्ति । वा. २।२।१।२७ पृ. ५५५.

● लक्षणपरिग्रहः अवगतिरिति । भा. ७।२।। १३.

● लक्षणपरिग्रहो नो नान्तरान्तरात्कामाति । भा. १।१।१।८५.

● 'श्रुत्याश्रयणं शब्दस्य न्यूनान्वयिकारणे । लक्षणान्तवाच्यमेवोद्देशो नानुमिते ष्यती ॥' जा. १।१।२।३ पृ. ३२०.

● (शोभे वमानो) अत्रापि य एकलोकः 'पुमान् शिवा' इति अत्रापि लक्षणान्तत्वं एव । भा. ७।३। १।१९, ● श्रुतुवादाने अहं परमपितृय इति लक्षणा-अहः परित्यज्यते । यथा शक्तिवेषु आहरो सुकल्पते (लघुदुःखः) शान्तः (पयः) पीक्यते इति । भा. ९।१। १।३।२९.

● लक्षणसिद्धिः तात्पर्यात् । भा. १।२।१ पृ. ६.

● लक्षितलक्षणा मन्त्रोक्तलक्षणो दुर्गन्तरा । वा. १।१।१।१ पृ. १२७, सु. पृ. ११३. ● लक्षितलक्षणा लक्षणस्य वाच्यते । बाल. पृ. ११२. ● लक्षणसामानि अन्तरसामाने कृत्वा पदं लक्ष्यते, पदेन साम । नैषा लक्षितलक्षणा । भा. १।१।१।५८ वर्णिक १, ● मन्त्र-अर्थप्रयागन्तर्गुणाश्रितः । न चार्थः पुनः गर्भे प्रयागयेत् इति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । १।१।१।२।२३. ● लक्षितलक्षणाया द्विरकारेण अन्तर-पदं लक्ष्यते, तेन गन्तव्य अन्तरयोः इति केचित् ।

मणि. पृ. ७६. ● दीक्षणीया आसीद्यन्तुं लक्ष्यति, तेन चर्गाणा उक्तः । अस्मिन् पद्ये लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं परमापूर्वं लक्ष्यति तदा लक्षितलक्षणाया चर्गाणा मन्त्रः । दु.पृ. १।१।२।३ वर्णिक २.

● लक्षितलक्षणापेक्षया लक्षणा बलवती । दु.पृ. १।१।२।३ वर्णिक २ पृ. १६८६

● लक्ष्यानपायन्यायः । मीको. पृ. ११६४ 'अलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यान्यायः' इतिन्याये द्रष्टव्यम् ।

● लक्ष्यानपायन्यायः । उपलक्ष्यानपायन्यायः । लक्षणापाये-ऽपि लक्ष्यस्य नापायः । यथा 'नागपेक्षयामागत्यायम्, मधुपेक्षयामागत्यायम्, पट्टपेक्षयामागत्यायम्' इति । यस्मिन् प्राप्ते न नागः, न मधुः, न पट्टः सति मधुपि स एव कालः, तत्र द्यागमनं द्विजते' । इति १।०।८। १८।७० मूले मायम् । अग्निं नागादित्परस्य काल-लक्षणाभावेऽपि कालस्य लक्षणाभावाद्यो न भवति नदत् । के. न्यायनाम तु रमायने पृ. २२.

● लक्ष्यान्यायता न न्याय्या, मुल्यायता च न्याय्या । भा. ३।१।१।२६.

● लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति न्यायः । साहस्री ६८५

● लक्ष्यलक्षणयोः अनुवाच्यमाणयोः संकथः नहि अवगम्यते । भा. १।१।१।१७ पृ. १९८७.

● लक्ष्यलक्षणाभावः शब्दजायकमाश्रयतः । सोम. ३।२।५.

● लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा इति प्राञ्चः । तद्वि-शिष्टान्ते लक्षितनिघञ्चिदान्तस्य हेतुत्वात् लक्ष्या लक्षणा युक्ता इति नद्वया' । मणि पृ. ७६.

● 'लक्ष्यमाणयोर्वैगन्तुर्गुणैश्च तु गीष्ता' इति त्रिके लक्ष्यमाणशब्दस्य लक्षणानुसूचीतीतिपयत्-पीक्यतेव उपपत्तिः । सोम. १।१।२।३।५.

● लक्ष् । लक्ष् । अन्तरतमभूत्तत् । 'अवच्छ' इत्यत्र 'भूते' इत्यनुवृत्तौ (पा. ३।२।८४) 'अनन्त-तने लक्ष्' (पा. ३।२।१११) इति सूत्रात् । रद्वस्य. ६४, मणि. पृ. ११७.

॥ 'लघयन्तलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्वय' इति न्याय । इति भारवि । नाहस्त्री १६७

● लभूप्राये उपात्ते, गुरुयाश्चयानुपपत्तायपि आनर्थं स्वपरिहायय उपात्तेऽपि स्थौ गुणोपश्रवणम् । सु पृ ५०-५१

● लट् । लटो वर्तमानत्वे षति । वर्तमानं लृट् (गा ३।२।१२३) इत्यनुगमनात् । तस्य वर्तमानत्वं लृट्प्रयोगाधिपणसंगतं चिकित्स्वम्, लृट्प्रयोगाधिकरणसंगोपाधिचिन्तित्वं वा, अतीतमविष्मन्तात्तिरिक्तकालमवधिष्यत्वं वा । एष च वक्तव्यप्रयोगप्रयोगे वा शाब्दाधिकरणसक्तकाल एव वर्तमानशब्द । तत्कालवृत्तिषु वर्तमानत्वं त्वत्कार । अननुगतस्यापि शब्दैक्यमात्रेणैव अनुगम इति । यथा तदादिष्वर्तमानार्थं न्यननुगत एव । बुद्धिस्थलेन अनुगमे बुद्धरसि अननयम तद्बुद्धराननुगम इति । एष यन न प्रयोगाधिकरणसंगतं तत्प्रति लिप्यादिना प्रयोगसंगतत्वात् तत्कालज्ञानं च बाह्यम् ।

परे तु वर्तमानकारिकं वचनबुद्धौ, वचिदेकदेशे, अचिद्बुद्धौ अचिदाद्यप्येव वचिदेकदेशे अन्येति । तेन 'आदिपूर्वसि बुद्धिर्गोऽस्ति' 'इह पुनराय नीडसि' 'वचति' 'जानति' 'मानि देवदत्त' इत्यादि प्रयोग । ईश्वरो जानति' इत्यादौ वर्तमानत्वं धनवचि । देवते स्थीयते' इति प्रत्ययार्थकत्वात् 'नाहर्षसाब्दयोगो वा । सप्त ध- 'अप्रवृत्तो, प्रश्रये वृत्तौ निरत एव च, । निरवप्रवृत्त, सामीप्ये वतमानश्चतुर्विध ॥ इति । अरथाय । लृट्था वर्तमानत्वं प्रवृत्त्यभावे अच्येति, यथा 'मसि न भुङ्क्ते' 'मस्यभोजने निवृत्त इति । इह दुःखमा नीडसि इत्यत्र प्रियाया कारावाहित्व । 'निष्ठसि पर्वता इत्यादौ निश्चया नित्यप्रवृत्तत्वे । तथा बहुलं धनित्वम् । धानीये तु तदा त्वमाय विष्पति र्गमिष्यति वा' इति शृष्टे 'एष आगच्छति, वच्छति वा' इति उत्तरे लोभम् । अत्र सर्वत्र शक्ति रंछना वा । तथा मन्ते उद्यमशुद्धीकनचनस्य प्रहसे

शक्ति । अतादृशयेन जानत तादृशत्वकथन प्रहस । तथा पुरापदयोगे भविष्यदर्थे लट् ।

प्रहासार्थिकं व्यञ्जनागम्यं ज्ञानलक्षारिका । षति पृ ११५-११६

● लृट् । 'वर्तमाने लृट्' (गा ३।२।१२३) इति सूत्रात् 'पचति' इत्यन वर्तमानत्वं लृट् । तत्र लृट् आरण्यकालमिच्छकालकत्वम् । तथा काठिकवृत्तिलक्षणेन वृत्तानिच अच्येति निवृत्तप्रवृत्तव्यवृत्तिवृत्तानुगतपरिष्विच्छते बहुचारणकालीनत्वात् । अत्र स्वयं कृत्तान्दो भावनापर । तेन जानति' इत्यादौ आश्रयदस्य वर्तमानत्वात् षति । नश्यति' इत्यादौ च धातुना नाशस्यैव शक्ति । प्रत्ययेन च प्रतियोगिनस्य लक्षणा । वर्तमानकालस्य पर अनुभवात्तुरोदेन स्ववृत्तुपचितन ही यत्सम्बन्धेन प्रतियोगिस्थिते एव अन्यथ । तथा च वा वृत्ति नाशप्रतियोगित्वं वर्तमानकालोत्पत्तिक्रमात्पौलसंभवनं वर्तमानत्ववत् इत्येव अस्मामते शाब्दयोगे । रदस्य पृ ३९-४०

तत्प्रवृत्त्येव लट् शक्ति । न तु लृट्प्रवृत्त्यागम्यं शक्यतावच्छेदकभेदप्रवृत्त । तस्य तदादी बुद्धिरथात्वेन गतिप्रवृत्तिलक्षणत्वात् । अथवा लडादे लृट्त्व दिक्त्वेन शक्यतावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नस्य च काठिकप्रवृत्तेन प्रवृत्तानुगतप्रयोगोपायस्यवृत्तित्वात् ततो संबन्ध । ततो व्याप्यत्वेन रूपेण लृट्प्रवृत्त्यात् । तेन मैत्रीप्रयोग कालोत्पत्तिक्रमस्येन न चैकलत्प्रयोगात्पि । रदस्य पृ ४२-४३

॥ उपोराशहरतयाय । मम श्रीकण्ठ । तथा 'सन्दिग्धी काञ्चन दवाह्वा बहुलो लघोरक । यदापि बहुकास्यानि न ददामि कर्मादिवापु ॥' इति । लक्ष्मीति लघोरक । त्वं वचाशा गति । साहस्री १२८

● लभे प्रती रमण्यात् । सु पृ ६०
● 'लभ्यमाने फले ह्ये नारणपरिस्वना । अयमविदिथिना न स्वर्गाद्यर्थं अभ्यस्य विधीयते' इत्यु० बह्वना' इति न्यायेन रदकत्वभावे अदृष्ट फलस्य अयाच्यतात् । वेषनाथ ॥१११

● लघने प्रबोधन वैदिकशास्त्रोपपत्त्य बहिष् उप-
सादनम् । भा. ११।१।१।४।४४.

● लघनादेः प्रकृत्यापि न सर्वापेक्ष । भा. ३।८।
१७।३२, वा. पु. १११५.

● लघनप्रकाशकमन्त्रस्य मुख्ये बहिषि विनियोगः ।
भा. ३।२।१।१-२.

● लघनमन्त्रस्य दर्भउले प्रतिलघनं आहुति'
दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११।४।११।४।४-४५.

● लघुनं न भयतित्याम् । भा. ६।२।५।१९.

● लाञ्छनिकानि सर्वाणि पदानि यत्र, तद्वान्यं मूक-
मेव । मणि. पृ. ७३. ● लाञ्छनिकं श्रेयं नैव आश-
यति । ' श्रेयं न यैत ' इत्यत्र मन्त्रयत्तथा । वाल.
पृ. ११४. ● लाञ्छनिकस्य पदस्य शक्तपदस्य लिङ्ग-
सहस्रोद्गोषस्तथा स्वार्थोपरिधित्वात् आन्वयव्यञ्ज-
णत्वा । मणि. पृ. ७३.

● लाञ्छनिकपदस्य अट्टावावस्तवभावात् तस्मैत-
श्चकपदस्यैव शब्दबोधेनेत्रा इति चेत् । लाञ्छनिक-
स्यापि अनुभावरत्वं युक्तम् । मणि. पृ. ७३.

● लाञ्छनिकशब्दप्रवृत्तिः, तावद्वीचाराया विना
न युक्ता । सु. पृ. ७३७.

● लाक्षारमात्मिकत्वापौमवीजन्याय' । यथा
लाक्षारमात्मिकतापौमवीज्याना अहृत्पृष्ठविपरपौमैण
शार्फादी रक्तिप्रतिपत्त इति । यथोक्तम्- 'यसिचेर दि
संताने प्राप्तिना कर्मगतना । फटे त्वेव वध्नाति
जापति रक्तना यथा ।' इत्यादि सर्वप्रभेवकपदे अर्हत्-
नये । साहस्री ७००

● लाठारस्त्रीपसित्तात् पीङ्गुरुनुमात् रक्ष
चापनात् फट् लतासित्तमित्युक्त्वा । रत्नकरः पृ. १६२.

● लघयं अयि निधयत्तमम् । सु. पृ. २२.

● लघयामि प्राधान्यविशेषिते अग्रोन्नतम् । मणि.
पृ. ११४.

● लापन्यायः (अघनेन आतोवीण्यः ३।२।८।
२१-२४) । लापनायक्यापस्य निधयत्तम् । युक्त ।
उ हि प्रकृतिः एतत्पृष्ठीयवैकादावद्वान्ये एतं प्रा-
यति । यत्रै क्विद्वहृत्पृष्ठीय विनिष्ठेऽप्यन्यथे इष्टवरो
मी. को. ४१९

भवेत् तथापि विशेष्यमवेऽपि कल्पयदर्भानात् उभयया-
स्तुल्यचित्तत्वे, पूर्वोक्तविषया अनोभयथाप्युपपत्तौ लाघव-
स्यैव नियामकत्वात् युक्त एतच्छकल्यनम् । प्रौ. २।२।
७।२० पृ. २३८, ● इत्यथेवोपासकस्य एतस्यै लाघ-
वस्यायस्य एव नियामकत्वात् युक्तं तथैकानम् । २।२।
७।२० पृ. २४०. ● रवनीपपक्षारिषु आतिवेदिङ्क-
पाभाया आधानवेत्तापमेवोपास्येन व्यापन्यावरथाप्य-
भाषान् गान प्रत्यङ्गिदिः । भाट्ट. १९।१।४.

● लाङ्गलं जीवन्मिति न्यायः । लाङ्गलं ह्यं
जीवनस्य निमित्तमिति गण्यते । साहस्री. १९२.

● लिखितपाठेनापि अन्वयनं अर्थगतं च सभ-
वति तथापि न तदपूर्वजनक इति व्ययम् । वि.
१।१।१

● लिङ् प्रविषेथे श्रौते यथा- न चतुस्त्रिंशदिति
इत्यात् । वाल. पृ. ४०. ● लिङ् विषापी भुक्तिः । वा.
१।१।७।३ पृ. ७००. ● लिङ् तिथौ इत्यतो गण-
मयु ' अग्निहोत्रं नु वृत्तादागते बुनिशो. उवा ।'
(मन्त्र.) । वा. पु. ४०. ● लिङ् शब्दभावनायावचो
लिङ्त्वेन । वि. २।१।१ कर्णं २. ● लिङ्गा तावत्
शास्त्रमेषिषान् स्वरपदेनोपासतात् श्रौतम् । वा. २।३।३।
४ पृ. ५९३. ● लिङ्गः प्रवर्तनात् शक्तिग्रहं न्याय-
तुष्यात् अन्वया उक्त । सुसुखिनस्य शक्तस्य वेदनेन
श्रुतगाने प्रवर्तना उक्त्यै स्तनद्यमे माता प्रवर्तते । तदा
अनी तस्या मातुः प्रवृत्तेः कारण विशालमानः कारणन्त-
स्तुल्यक्या स्वप्रवर्तनात् कारणत्वा प्रवर्तय, साधानस्य
इति वाक्यश्रवणानन्तर प्रवृत्त्यप्युक्तिं तद्वत् साहस्रमुत्ति-
दृष्टान्तेन तस्यामिति प्रवर्तनाशानस्य कारणत्वमनुमाय
तदकारणविकाराणाया चिदादिवाच्यधरणमन्त्राणात् कर्षेव
शान्तययतिरेवास्या प्रवर्तनाभिधानमिति कल्पयति इति ।
घाट पृ. ७६.

● लिङ्गार्थः इष्टाधनस्य इति मतम् । लिङ्गैरुक्ताव-
त्तत्प्रकारको भावार्थमिच्छेत्तयो बोध इति च मतम् ।
मीन्या. ● लिङ्गार्थः प्रवर्तना इति चेत् । इष्टाधनस्य
इत्यर्थे । मरीच्यत्. ● लिङ्गार्थः । विष्णुविरिकं लिङ्गार्थः ।
' विविदिनिम्नभातमनायाचोऽहमप्रभयवैनेषु लिङ् ' (पा.

● लिङ्गार्थः इष्टाधनस्य इति मतम् । लिङ्गैरुक्ताव-
त्तत्प्रकारको भावार्थमिच्छेत्तयो बोध इति च मतम् ।
मीन्या. ● लिङ्गार्थः प्रवर्तना इति चेत् । इष्टाधनस्य
इत्यर्थे । मरीच्यत्. ● लिङ्गार्थः । विष्णुविरिकं लिङ्गार्थः ।
' विविदिनिम्नभातमनायाचोऽहमप्रभयवैनेषु लिङ् ' (पा.

३।३।१६१) इति सूत्रात् । नृपदादेर्निट्प्रत्यय प्रवर्तन प्रेरण विधि । निमन्त्रण आग्रहने धादभ्रोजनार्थौ दौहित्रादे प्रवर्तनम् । आमन्त्रण सामचाराजुषा । अधीष्ट सञ्चारपुर धर प्रवर्तनम् । अत्र तत्त्वमेव न शक्ति । नागान्धविदल्पनापत्ते । किन्तु एतच्चतुष्टय वृत्तिप्रवर्तनात्वेन । प्रवर्तनात् च परनिष्ठप्रवृत्तिवनेक ज्ञानविषयप्रवर्तनरूपमेवम् ।

एतेन इष्टमाधनत्व-कृतिसाध्यत्वबल-इतिष्ठाननुबन्धि वाना प्रयत्नत्वाभावेन विध्वंस्येव वन्त पगस्था ।

मण्डनस्तु -- यथादौ इतिष्ठा-यत्प्रधानस्य लोचत एव निदे आयत्नभ्यत्वात् । तत्र लिट् शक्ति । ५५ वृत्तिष्ठाननुबन्धितप्रधान च देयाभावजननेन अथवा किद्वत्वात् न प्रवृत्तौ हेतु । अत एव आदितिक्रकामुक्तरय नरकसाधनताहाजनदशाया प्रवृत्तिर्निषयाया । अत्र इष्ट माधनत्वमेव प्रवर्तना इत्याह ।

यानि टिप्पे इति गुरव ।

इष्टमाधनत्वादीना अक्षेपनो ज्ञानात् पदार्थात्तर प्रवर्तना, तत्र लिट् शक्ति उक्ति भट्टा ।

अर्थभावानिधा-स्तुक्रय शक्तिरेव प्रवर्तना इति पितृचरण ।

राजकारणभावश्च लिङ्गार्थ हेतुहेतुमत्तोऽर्थ (पा ३।३।१५६) इति सूत्रात् । यथा ' यो साक्षणागतमरेत् त शक्तेन यातयात् ' इति । मणि पृ ११७-११८

* विष्णुपुराणा भागना लिङ्गार्थ इति सङ्कृतिद्वान्त । त्रिधि प्रवर्तना, बहुपक्षा तद्विधिया अर्थभावना लिट्प्रतिपाद्या इति तदर्थ । मणि पृ ९३ * लिङ्गार्थस्य निगमरूपस्य उक्तेन स्वधेन ज्ञानाया ताप्यतौ अर्थव । नन्वद नु एताथंस्वाभावरस्य प्रतिशेषितामधर्गेण आध्यात्मार्थकृतौ अन्वयानुवादक सत् विद्याधर्मात्प्रवृत्तकम् । रहस्य पृ १९ * ' लिङ्गार्थे हेतु ' (पा ३।३।१७) इति-अमल्यारस्य विधौ मरणे ऽपि वर्तमानापदेशाच्छिष्टात् निर्णयनावेभता सु पृ ४८

* लिङ्गादि एव वेदे प्रवर्तक पुरुषभावात् । घाल १ ७५ * लिङ्गाद्य । प्रथम दि ऽिद्वय कार्य बोध

यति । तत्त्वानुप्रायकम् । अप्रयोजक व त् तावयानसर्वा लोचनया अवगम्यम् । ऋजु पृ ३२, * एभिदिने मधि-कारविधौ वाक्याचरणता लिङ्गाद्यस्य अनुवादना प्य । पृ ३९, * लिङ्गादिभि फलसाधनानिच वना तां तैव अभिधीयते । पृ ९७ * लिङ्गादेरेव प्रवर्तकम् । कथ अजातपूरुष प्रवर्तकितुर्धर्मेण अ पुनसौ बाल, प्रथम लिङ्गादे सन्धय वृद्धति इति चेत्, परत् । ननु बहुपक्षस्य ज्ञानस्य रोदनेन स्तनदापापार्तना ज्ञाया स्तनदाने मळा प्रवर्तने, तदा अन्वो तस्या मातु प्रवृत्त कारव न्ति व मान करणान्तराणुपत्त्या स्वप्रवर्तनगत्या कारणत प्राल्प्य ' गामानय ' इत्यादिवाक्यप्रयोगान् ७८ प्रयो वृत्त्यप्रवृत्ति दृष्ट्या मातृप्रवृत्तिदृष्टानेत तस्यामपि प्रवर्तनज्ञान कारणत अनुमाय दरकारणनिज्ञाताया लिङ्गादिप्रत्यक्ष श्रवणानन्तरात् तस्मैव अथ वदनिरेकाभ्या प्रवर्तनामि धानमनि' बन्धयन् केन वायते । तत्र च प्रैरत्नेन विरोधणा 'वभिचारिनेन अवान्ध्यानात् सर्वावृत्ति प्रवर्तनाशमायस्य वाच्यत्वे अग्रगते तद्विरोधाकाशना प्रेषादीना पुत्रयधर्माभा वेदे अनुपपत्ते तद्विद्वेष मिने पात्तर अक्षिपेतेन ज्ञाना येन विधि-प्रेरणा-निरोधस्य च त्यते । अतो गृहीतसन्धयता लिङ्गादिवाच्येन प्रवर्तनाका माचेन तद्विरोधस्य प्रवृत्त्यान्वय सम्भवा अरागिधर्मतए सन्धयग्रहण अक्षेप । तस्य च प्रवर्तनामाना पविरोधनेन हेतुना प्रेषादिद्वय तेन प्रवर्तयितुधर्मे वातुमानात्, वेदे च पुरुषाभावात्, भावनादे अ प्रवृत्तिविषयत्वा तदानीमज-न्वात् प्रवर्तक-यानुपपत्ते । गरिरोध्यात् लिङ्गादेरेव प्रवर्त कत्वाचकारणात् तदीयत्वसिद्धे न लिङ्गादिगन्धस्वरूपानि धानापत्ति । प्रवृत्तिविषयत्वस्य च श्रेय साधनत्वमपि कर्तृदेन लिङ्गादे पुरुषार्थोपपिधत्वेन अनुपिधेस्तात् प्रव-र्तकत्वाग्राहनि । सु पृ ३०, यथैव च श्रेय साधन-त्वाचरने प्रवर्तकत्वानिर्बह्यत् तद्विरोध्याय अत्र साधनत्व कल्पते, तथैव स्वरूपेण यामादे श्रेय साधनये तपि इत्ययैव प्रवृत्तिनिडे लिङ्गान्ना प्रवर्तकरत्वानिर्बह्यत् निदिनस्वरूपेण श्रेय साधनत्व वरपिपठते । तथा च लोचने-नि स्वाध्यायम तरेण स्वैच्छया यानयनगौ इते ऽपि न तत्पत्र वैतन लभ्यते । तस्यात् प्रवर्तकाचरा

अन्या साध्यता । क्रिपु लोके श्रेय साधनतया वाचां-
गम । तेन च रूपेण कार्याभिधायाका छिन्नादत् । यदि
पर गौरवये वाक्ये सापेक्षकार्यान्वेषनम्, प्रमाणा-तप-
नगम्या च श्रेय साधनभूताया क्रियाया एव कार्यता ।
तेन लोके क्रियेव कार्यतया शब्देनाभिधीयते । वेदे तु
स्वर्गकामरूपसांगोचनया स्वर्गसाधनानुष्णकालान्तरभ्यादि-
कार्याभिधानसामर्थ्यं अत्राचर्यते । न च तत्र प्रमाणान्त-
रापगतम् इति कार्यार्थेन अनपेक्षतम् । न च प्रमाणात्-
रापगम्यानां कार्यार्थेन प्रतीयमाना त्यागमर्हति । अन-
पेक्षितार्थाभिवाचकरूपेऽपि लोके सापेक्षत्वोपपत्ते ।

ननु एष तद्धि वृद्धाभ्यन्तराद्विद्वान्ब्रह्मण वेदे न
स्यात् । नैतम् । न तद्व्यापदिज् प्रवार्थं । न तु प्रमाणान्त-
रनिषेध इति सिद्धम् । ऋजु पृ ३-२६

● छिन्नादिरूपशब्दधर्मैस्तात् शब्दभागेनैतदुच्यते,
स एव विधि, निषेध, प्रेरणा च । बाल पृ ७५

● छिन्नादिवैदिकशब्दनिष्ठाकारणतया वृत्तात्पत्तये न
काचित् ध्वनिः । रहस्य पृ १५.

● छिन्नादिशब्दस्तावत् प्रमाणा-तराभिपय कार्य
अर्थं व्यञ्जयति । शब्दजननाशपि च कार्यसा-
नगम्यानात् तत्रानेव स्वाथान् अस्मिदपति । तदन्व-
यितश्च तेऽन्यथा प्रमाणा तस्य विषयभूता । तेन
अर्थस्वभावात्प्रागेननया पर न सापेक्षता । ऋजु पृ ३५.

● छिन्नत्वं निवृत्तत्वेन विना नास्ति । सु पृ २५२

● छिह्-लोड्-तड्य - पञ्चमलक्षणाया निधि
सामर्थ्यम् । वा. ३।१।७।४ पृ ७००

● छिद्विधिं श्रौते कथं - 'ज्योतिशोमेन स्वयं-
कर्मो पचेत्' । वाङ् पृ ३०

● छिन्नं अक्षरण अवति न्यये । मा १।१।१०.

● छिन्नं अपिदेते प्रमाणम् । मणि पृ १३ ● छिन्नं
'आर्थाभिधानसामर्थ्यात् गन्तु शेषभाव स्थत्' (३।
१।११) इत्यत्र सामर्थ्यशब्दात् मन्त्रनिर्गोपविशेष
कारणत्वेन सूचितम् । सु पृ ११५१ ● छिन्नसामर्थ्यात्
पश्चात् छिन्नचतुस्रानेव भवितुं शक्यं । न तु छिन्नावगम-
समये एव छिन्नपरिणाम । द्वा १।१।० पृ ७८

● छिन्नमेव व्याप्यतेन तद्दृश्यते, व्यापकस्य अन्वय

व्याप्यभूतस्य समकर्मणोभावनया वृद्धमात्रा वारणम् ।
वा ३।१।११२९ पृ ५४४, ● छिन्नं केवलं मन्त्र
गतमेव अवगन्तव्यम् । सामर्थ्यं तु सर्वानुष्ठानस्य
अवगन्तव्यम् । ३।३।७।१८ पृ. ८४१. ● छिन्नं क्रम
समाप्त्या च नान्कोपि शक्तिमुत् । भा ३।१।७।१०
● छिन्नं क्रमात् ब्रह्मत् । वा ३।३।७।१४ पृ ८२६
● छिन्नं चोदनागत अन्तरङ्ग भवति । भा १।१।१११,
● छिन्नं चोदनागत प्रायश्चित्त, मन्त्रगत प्रायश्चित्त योक्त
वम् । ८।१।१६।३१. ● छिन्नं द्विविधं शब्दजन्यं
अर्थसामर्थ्ये चेति । बाल, पृ ९ ● छिन्नं द्विविधं
शब्दगत अर्थगत च । छिन्नान्तरादिगणेषु द्वय
शाब्दिको निष्पन्न प्रवर्तते । तत्र शब्दगत छिन्नं शब्द
शब्दो रानिच-शब्द । अहं शब्दोऽपि आरौप्यशब्द
रानिचशब्दोऽपि । अर्थगत छिन्नं गणत्वम्, गण एव सप्त
धर्मैर्गणमनुस्रष्टुं समर्थं । भा. ८।१।१०।१७ ● छिन्नं
द्विविधम्, सामान्यसमर्थोद्योगप्रमाणांतरसाधेय व्य-
पेक्ष च । 'वर्हिदेवसदं दामि' इति मन्त्रस्य ल्यता
द्वय इति प्रथमोदाहरणम् । अर्थसामर्थ्यं कर्मांतु
छानाद्गल द्वितीयम् । मीन्या, ● छिन्नं द्विविधं
लीलिकं शाब्दिकं च इत्यादिविचार मीको पृ
२८५२ 'प्रतिवदिताय' इति क्रिदो द्रव्य ।
● छिन्नं धर्माद्गतशेषक प्रमाणम् । मणि, पृ १३
● छिन्नम् । न च सारथस्य प्रपत्तस्य सत्त्ववस्तुमोक्षुण
त्वसत्त्वमाश्रित्य शब्दिके सत्त्वजन्यमोक्षुणाना तस्यै
णामभूतशब्दप्रपत्तपरमाणुना च आधिपतिं पुल्लिङ्ग,
तेषा निरोभाव स्त्रीलिङ्गम्, तेषा साम्यं नपुंसकम् । इदं
च छिन्नस्य सर्वेषामपि वस्तुनामस्ति, तथापि वैश्विक
शब्देन किंचित् छिन्नमभिपश्यते इत्युक्तत्वात् इदं
दापि पुल्लिङ्गादेरित्यमानसत्त्वं वृद्धादौ लपि पुल्लिङ्गादे
विग्रमान्दत्वात् इदं अपुत्र इति वाच्यम् । लोपविधिष
नुसारेण 'मन्त्रवैनामती स्त्री म्नात् लोपश्च' इत्यत्र स्मृत् ।
उपशेषान्तरं यन्तु तत्रभावे नपुंसकम् ॥ इति स्वत-
वेसादेनां, 'हस्तिना वचनाया च स्त्रीत्वद्वे सम-
न्यत् । अतस्ता वाक्तिमिच्छन्ति' इति स्वतवेसादेनां
न्यद्वन्नामनिषेधस्य वा छिन्नान् आधिपतिवदेत्

भवन्ति' इति विशेषिणान्त् । 'अथ ऋषभो
 वृत्तिर्नस पुत्र' इत्यत्र च पुत्रत्वलिङ्ग विशेषितम् ।
 'सुप्रथम मवन्ति' इति विशेषिणान्त् । भा ८।१।
 ६।१०, * लिङ्ग विविधधाविधानशामर्थम् । ३।३।
 ७।१८ पृ ८८८, * लिङ्ग वैदिक अन्वयप्रदानरूप
 अन्वयवासिद (प्रत्यय) स्मृत्यनुमिन्धुत्यपेक्षया
 प्रयत्नम् । वा ३।३।७।१४ पृ ३६० * लिङ्ग
 वैदिक स्मृतेर्नान्त् । वा ३।३।७।१८ पृ ८८९
 * 'लिङ्ग सव्यजनम सप्तदशर्षवर्षवन्त्' । (७।
 ८।३।१८) इति सूत्र्य अह सप्तदशमवस्था यामव
 नस्य अह सप्तदशमवस्थासाहस्रानामवनेन नीवत्तौ
 त्रीह्रियमवन्त् तदीयसाहस्रोपसत् एतदस्मिन्निविहापसी
 लिङ्गद्वयोपपत्ति इति परमत्तुक्तम् । सु पृ ७३१
 * लिङ्ग समारम्भम प्रयत्नम् । वा ३।३।७।१८ पृ
 ८३० * लिङ्ग समाप्त्यान्त् प्रयत्नम् । मयावृत्तये
 पठिताना ' भवेहि' नृचउत्तम् ' इति मे' इत्यादि
 वाक्याना समारम्भापत्तमत्तमत्त लिङ्गावृत्तये यथ-
 श्वेदवृत्त-सम्प्रत्ययान्त्प्रयत्नम् ।

कारणानुसाराकारणानु
 यान्तानन्तर सीमावृत्तानुसारात् पूर्वपठिताना
 मन्तकत्वा नमात्रगतयोपपत्तयाना समाप्त्यापत्त
 याकारणानु वैदिकानु सामिपत्तयेन वापत्त । भाट्ट
 छकार * लिङ्ग सामर्थ्यम् । भा ३।३।७।१८ पृ
 ८३१।३० दुर्ग ९।१।१८ * लिङ्गान्, सीतार्त्तानि
 माया हि प्राप्ति इतिरिक्ते भेदगत्यानुत्तरणमात्रण उपपत्तय,
 पत्तयिषु तु न्ययत्तय । वा ३।३।७।१८ पृ ३०८
 * लिङ्ग रथान्त् प्रयत्नम् । उग्रह उग्रहस्य'
 इति प्रथमे पत्तिरुपेक्षयो निहन्तव्यमशानुत्तरणानुत्तये
 प्रति यथाशक्त प्रयत्नमद्वापत्तय विशेष्येण पुनरुक्त
 लिङ्गन गच्छत् । भाट्टछकार * लिङ्ग हि प्रारणाद्
 वधिष । अह । विशेषेण लिङ्गेन प्रथम क येत,
 न चैतयोर्विषये । भा ३।३।७।१८ पृ ७३० । अप
 लिङ्गचन्द्रेण देवतत्तयान्त् यौगिकी भुक्तिधर्मिणीयते
 न सामर्थ्यमात्रम् । वा * 'इत्यौ गतोऽदित्यम् रात्रा'
 इत्याद् मुक्तमित्यन्वयस्य पदप्रयत्तयस्य गुणानुसारात्

नियन्तवृत्तीकरणशामर्थ्यामत्त लिङ्गा यान्त्व उदोऽ-
 कर्मसि । सु पृ ६६८ * नात्र लिङ्ग कर्त्तव्य
 विभक्तयस्य किन्तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् (९।१।
 ९।३३) (' प्रातिपदिकविशेषण द्वि स्त्रीण्यम् ')
 इत्यादिना गणधारण) । दुर्ग ९।१।१६ । ८
 पृ ६६८ * प्रत्ययदानानुत्तरे पर्ययस्यममित्यत्र
 लिङ्गम् । भा ३।३।११।२१, 'सामर्थ्यं नगम्य
 वदन् लिङ्ग निर्बल्यम् । अपर वाच्यप्रत्ययस्य पर्यय'
 नियन्तवृत्त । वा ३।३।११।२१ पृ ९६९ * वृ
 तुष्टौ स्मिन्निहन्त् लिङ्गमित्युक्तम् । भा ८।१।
 १।१।३३-३४ * चच्छब्दस्योक्तिरामर्थ्यं तस्मिन् ।
 वा ३।३।३।१८ पृ ८९८ * 'सामर्थ्यं सर्व
 मायाना लिङ्गमित्यभिधीयते' । मीम्या * सामर्थ्यस्य
 सति स्वयमेव लिङ्गमात्राण कर्मणे । दुर्ग १०।१।११।
 ४० * लिङ्गेन अन्तत्तम् - 'सर्वद्वैतवत्तन जमि' इति
 मन्त्रस्य रत्नान्तरम् । स हि मन्त्र त्वन प्रकृत
 चित्तु समय । मन्त्राणुत्त द्यपूषमससामान्यत्वस्ये-
 वगत । धृत्वाणुत्त-गामर्थ्यस्य बाधानुत्तनगमत्तवृत्त
 यागनाम यद्यनपेक्षयान सामर्थ्यात् पूषयाणुत्त
 नगमत्ते । मीम्या * लिङ्गेन वमवत्त । मुनी
 करोत्' वाच यच्छन्ति' इति विशेष्येण धृत्वा ।
 अन्तरमन्त्र न ' सीतानुत्तयपत्त' इति सुत्त ।
 तत्र क्रमस्य मुनीकरणार्थसाहस्रतय, लिङ्गेन तु मन्त्र
 एवमर्थ्य स्यस्यतु योग्यत्वस्येण सवत्तमद्वापत्तयिष्यति ।
 वि ३।१।१८ * लिङ्गेन तत्र (सूक्तयानुत्त) प्राय
 काचित्तम् । भा ३।३।७।१९ पृ ७६९

३३ लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सारप्रत्यय सार्द्ध
 कर्म्य सार्यगामिनादापेयवत् । १०।६।१९।७३ ॥
 'मनाश्च क्रान्तिवयो भवन्ति' इति मनुलिङ्गेन
 द्रव्यस्य कर्मण्यस्य निन्दे कृते सति लिङ्गस्य मत्तवत्तय
 सवगमित्यान्त् सधारेव मानवीषु कच्छु नियमानुत्त
 सर्वप्रत्यय सवासा द्वापत्तयिगताना मानवीनाम्बुवा
 (५) प्रत्यय परमिशा स्यात् । सर्वान् एव मन्त्र
 क्वच सामिषेव वाचा इत्यर्प, न सत्तरी । भाट्ट
 ११ । * आग्ने मूर्त्तं सवत्तयस्युत्तयान्त् आसीत्'

इति यावन्ति आधेयानि सूक्तानि दाप्रतयाभि तैः सर्वैः
 श्लका आधीयन्ते वदन्त । इति पूर्व. पक्षः ।
 यावदर्थं वाऽऽर्थद्वेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
 तस्मिन्ना लिङ्गसामर्थ्यम् । ७४ ॥

‘मनोरंजनः कामिषेनो भवति’ इति न दाप्रतयी-
 मत्ताः सर्वा एव मानय कृतोः प्राद्याः क्ति अर्षेदीप-
 रात् । अत्रिभिनपनरूपनार्येदोषत्वात् यावदर्थे अपेक्षा-
 नुसारेण पञ्चदश सप्तद्वीप येति अल्पेन परिमाणं शक्यं ।
 अत्रा एव मानय कृतोः प्राद्याः न सर्वा इत्यर्थः ।
 तस्मिन् न व्यवहारिमाणे कस्मिन्सुदुषे लिङ्गस्य मत-
 यक्यरूपस्य सामर्थ्यं समर्थत्वं वदन्त्यः, आत्येव ।
 मतदशाश्वतोऽपि मानस्य एव न अग्रतन्वयः । इति
 लिङ्गसम्बन्ध. समाप्तः । तस्मात् यावदर्थमेव प्राद्याः, न
 सर्वाः (५९) इति सिद्धान्तः ।

आधेये छत्रतन्विधिः । ७५ ॥

पूर्ववधप्रद्विगतस्य आधेयच्छत्रात् (१०६।१५।
 ७३) वैषम्य दर्शयति सिद्धान्तो । आधेये छत्रान्ते
 ह्यन्विधि इत्यन्ताना सूक्ताना विधिः युक्तः । आधेयैः
 सूक्तैः इत्युक्तत्वात् । कामिषेनोना तु परिमितत्वात् न
 सर्वोद्यमेव मानवीनामृचा प्रहृत्य युक्तम् ।

श्वजीपस्य प्रधानतयादृष्टगणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः
 स्यात् । ७६ ॥

यानु यथा अहर्गणे ‘क-श्वयस्यु प्राप्यमे’ इति सर्वैषा-
 मत्ता पदनीयं तस्यै अविरोधात् प्राप्यते तथा सर्वोत्ता
 मानवीना कृत्वा कामिषेनोरेन यह्य स्यात् इति चेत्,
 स्याद् सिद्धान्तो । श्वजीपस्य निष्पीडितरूपस्य शोभरोपस्य
 प्रधानत्वात् अहर्गणे सर्वस्यैव प्रतिपत्तिः अवश्येव अष्टु
 प्राप्तेन शक्यं । मानवीनु कामिषेनोनु तु अग्रेलमिपन-
 रूपवर्षदोषत्वात् न सर्वोत्ता प्रहृत्य इति सिद्धान्तः । फे-

● लिङ्गेन वे मन्त्रा विनियुक्त्यने ते यादृगा
 एव निरुतास्तत्पदा एव कर्मणि प्रयोग्याः, तय
 ब्राह्मणस्य स्थापार एव नास्ति । उक्तः १०३।८।
 २१. ● लिङ्गेन वे शंयुक्ताः ते अपूर्वोर्षा न उभयन्ति
 इति गन्धनावस्य पूर्वार्ध. ‘कन्दैवतयोभ’ इत्यय
 (१११।३।८) । रुतः १।१।२।२ ● लिङ्गेन विद्यां

मी. सं. ४२०

वाप्यते यथा—‘स्मोन ते वदन् कुषोभि’ इति मन्त्रे उभयो-
 र्वर्षयोः कर्मरूपनेतस्यमार्गप्रकाशनसामर्थ्येन ‘तस्मिन्
 शीर’ इत्येकवाचकतोपगमसामर्थ्यात्कं लिङ्गम् । वा. उ.
 ८।२३६. ● लिङ्गेन वाक्यं अर्थवियुक्त्यात् वाप्यते ।
 या. ३।८।१०।२१ पृ. ११२६. ● लिङ्गेन विध्वन्त-
 निवमो मवर्तनयुक्तम् । भा. ८।१।२।२, ८।१।२।६।
 २८, ४ लिङ्गेन भटिन अधिवन्ता । ७।३।२।४।३६.
 ● लिङ्गेन श्रुतिप्रामो यथा — ‘क्षुण्णोपयति’ ‘स्यधि-
 तिनायति’ इति सूक्तादिः एकः शेषः क्षुणा दत्ता-
 पदाने उतरापदाने वाऽनेनद तेपिपि प्रातः, लिङ्गेन
 द्रवावदाने एव निधमनात् शेषचरे वाप्यते । तस्य
 एवासिन् शेषिपि द्रवावदानो भूत्यैर दुःखः, करणान्तं
 कानेकः शेषः प्रातः तत्रलिङ्गेन सुषमेव निय-
 ष्यता करणान्तं शौन्मपि वाप्यते । वा. उ. १।५.
 ● सर्वे वानारम्यवादे वाचकप्रयोगेन अर्द्ध विपत्ते,
 लिङ्गेन वा वेनाचिचरुमधिकारिणा । या. ३।८।८।२८
 पृ. ९५८. ● लिङ्गात् एतत्पदवगम्यते, ‘समर्थमेतत्
 समर्थमभिमिनिर्वर्धितुम्’ इति । भा. ३।३।७।१५
 पृ. ८४३. ● लिङ्गात् शेषिचिचिचो भवति श्रयसः,
 निर्विचिचिचः श्रूयैः । ३।३।७।१८ पृ. ८८२,
 ● लिङ्गात् केरुशत् लिङ्गकर्मभाष्यानासुदुशयो बल-
 कान् । ३।२।७।१०. ● लिङ्गात् प्रकरणं दूर्गम् ।
 १।२।२।८।१२. ● लिङ्गात् प्रत्याधारिण अजनुमानिनि
 श्रुतिः बलन्ती । वा. ३।२।७।१४ पृ. ८४१.
 ● लिङ्गात् श्रुतिर्गता । भा. ३।२।७।१४ पृ. ८२२,
 १।३।१।३३७. ● लिङ्गात् उमाक्यासनेत्वात् समान्या
 कृत्यती । ३।२।७।२. ● लिङ्गात् अर्थवियुक्त्यः एव,
 प्रथमतः लिङ्गज्ञानम्, ततः सामर्थ्यात् प्राप्येन अपमर्थो-
 द्रभिहितो मनसि । भा. ३।३।७।१८ पृ. ८४५-६६.
 ● लिङ्गस्य अर्थवियुक्त्यः ऐन्द्रिगिनियोगं प्रति श्रुति-
 लिङ्गयोः सद् प्रस्थितयोः यदा श्रुतेविनियोजनानि अश-
 रणि दृश्यन्ते, तदा लिङ्गो स्मरणसमर्थानि, ततो यावत्
 तेषा प्रकरणमनान्यथापुपयथा विनियोजनानि बल-
 विमुक्तमप्यन्ते तत्रचितरे प्रत्यैविनियोगः प्रत्याशिनः ।
 तद्विना प्रतीते मन्त्रोऽपि प्रकरणिन प्रति नियमांशुः-

भूतः । प्रकरणी अपि मन्त्र मति । तथा इति पठ्यता
 म्नातस्य अन्यथाप्युपगमनात् न इन्द्राभिधानश्रुति-
 कल्पनाया अर्थापत्तिः प्रमथति, न च श्रुतिमन्त्रेण विनि-
 योगः सिध्यति । तस्मान् श्रुतिरहोषधी । वा ३।३।
 ७।१४ पृ. ८३०. * लिङ्गस्य उक्तः यथा- 'वन्दति,
 स्तोत्रमि' इति एकहायन्याम् । माष्टे च 'वसुधमि,
 स्तोत्रमि' इति । बाल. पृ. १२६ * लिङ्गस्य यवादि-
 प्रयत्नार्थं. (भवति) । सु पृ ७३९. * लिङ्गस्य
 दुर्बलप्रमाणोपजीविनम् (अथ अपिहरणार्थः) ।
 या. ३।२।७।०. * लिङ्गस्य परमाने पर्यन्ताना-
 योगात् वाक्यविनिर्देशपर्यन्तम् । सु पृ. ११९२.
 * लिङ्गस्य प्रसिद्धिः अन्तराकारमः इत्यादि । वा. ३।२।
 ७।१४ पृ. ८८१. * लिङ्गस्य वाक्येन वाच. । बाल
 पृ. १६६. * लिङ्गस्य वाचयत् ऋषीपत्यम् । तथा च
 भवात्प्राप्ते (३।२।१०५-२६) दक्षितम् । वा ३।३।
 ७।१४ पृ ८३३. * लिङ्गस्य विनिर्देशोपगमनार्थम-
 कस्य देवपदप्रयोगाभावात् पदप्रत्ययविषये. अचर-
 यानित्वात् वाक्य अन्तर्गतप्रापने । ३।३।१।११
 पृ. ८१७. * लिङ्गस्य श्रुतिमानुमानान्तरित श्रुत्यर्थे ।
 वाक्यस्य पुनः लिङ्गश्रुत्यनुमानान्तरित । ३।३।७।१४
 पृ. ८३१ * लिङ्गस्य श्रुतिकान्तरस्यैरिषेच. । उडोपा-
 शान्तमर्ते ' य इम यजमवान् ये च यजयति र्धांन्'
 इत्यथाः पृथक् कर्तव्यः अमिद्वयर्थे कपे विनियोजनञ
 इति पक्षः । श्रुत्य, एकवाक्यत्वेन, उदाहरणेन च
 लिङ्गस्य वाचात् तथा वने न शक्यते । इति सिद्धान्तः ।
 वि. ३।१।१४. * लिङ्गस्य श्रुतिविशेषात् दक्षिण
 वायेऽपि न कर्षेण वाधो युक्तः । सु ३।१।१।२
 पृ. ५४. * लिङ्गस्य सामर्थ्यात्पश्चात् सामर्थ्यस्य च
 सदर्थ्यस्यैवनिर्णयनात् व्यापगमिष्याम् । पृ ११७.
 * लिङ्गानां नामानाविविधा विश्वकारं मन्त्रु विध्य-
 न्नाधिकरणेकरीत्या (७।१।२) दक्षमन्त्रिणञ । सोम.
 ८।१।१. * लिङ्गयो निषेधे अर्थाभिधानाभिनस्य
 लिङ्गम्, परस्परैकवाक्यतागमनस्यार्थाभावात् लिङ्गात्
 पर्यन्तः । वा. ३।३।७।४ पृ. ८४०. * लिङ्गी-
 रिषेधे मन्त्राणां यौगसामर्थ्येन यौगवाक्यत्वे प्रमत्ते, युगल

सामर्थ्येन युग्यार्थाङ्गत्वम् । यौगनेकत्वे तु एकमेव
 शेषिणि यौगमुपसामर्थ्येन मन्त्रदसमुदाहारम् । यौ.
 ३।३।७।४ पृ ३५७.
 * लिङ्गातिदेशान् नामातिदेशः प्रथम, शीघ्र-
 मुक्तिहेतुवान् । लिङ्गातिदेशश्च सर्वप्रतिदेशान् प्रथ ।
 वि. १२।१।६ .
 * लिङ्गानुगिता भुक्तिः आवाह्यारणेन विना-
 प्रकाशानमानविनियोगाद्यैव जायते । वा. १।२।७।१५
 पृ १५३.
 * लिङ्गाधिकरणम् । पशो पुस्त्यादि लिङ्ग वि-
 धितम् ॥
 तथा च लिङ्गम् । ३।१।६।१७ ॥
 भाष्यम्— अधिक्कारन्तर वा । तथा च लिङ्ग-
 मिति । एतदाधिकरण लिङ्गाधिकरणे अतिरिक्ते ।
 लिङ्गमधिकृतम्, श्रुत्या वाक्यस्य वाधिकरणम् । न च
 विनियमितमि न श्रुते इति भवति लिङ्गम् । ' छी नौ
 योमन्त्रयो' इति श्रौतयत्वात् सोमन्त्रयो इत्यभिधेयं
 मेव लिङ्गं प्रतीयते । ननु कथं ' मृगीमानव' इति न
 मृगं यार्त्तमने ? नैधम् । अमन्त्र तु वत् । ' पूर्वे
 धावति' इति यथा । लिङ्गं विरुधितम्, वाक्यस्य
 श्रुत्या अपरिपिद्धत्वात् । तथा च लिङ्गं ' मन्त्रिणे
 भवति' इति । तथा च ' मुक्ता भवति' इति ।
 वक्तुं ' छी नौ सोमन्त्रयो' इति । तत्र छी
 इत्यनभिधितम् । तथा ' प्रसन्नत्वे पुरपात् इति
 आत्मने' इति पुत्रपदप्रणमिधितम् । निष्पद्ये दि
 त्याग, उचो लिङ्गविनशायाम् । तस्मात् विरुधित लिङ्ग-
 मिति ।
 शा— लिङ्गं तु अविद्ये विरुधित्वात् इत्यने
 मधिकारो च दानप्रयोगान् अचर्या इति अविधि-
 क्त्याद्यद् । मिहः मिथी इत्यौ अन्त्यथादि लिङ्ग-
 प्रसिद्धिः मन्त्रस्य वाचक्यं कल्पयति इति शब्दाद्यर्थान्
 मन्त्रान् लिङ्गा विरुधितम् ।
 चि— ' न पुलिङ्गे विवशा वा विवशा, उडो-
 योगत् । आचो, उडुपिरोपेकत्वात् सप्यात् इ
 विवशयत्वात् ॥'

भाट्ट— भगवु सख्या गव्यार्कगत् विवक्षिता ।
 लिङ्गं तु उपादेशगतमपि अद्याद्यन्त्यादयिगलिङ्गम् । नहि
 तन् प्राविचदिकार्योः, सिद्धादिपदात् सप्रथीयैः, तस्य
 लिङ्गनपद्यकारण्येन लिङ्गविशेषयमिनागम । नपि
 प्रत्ययार्थः व्यभिचारोदेव । नाहि राशादीनाम्, सुवि-
 कारणा 'तस्माच्छो नः पुंस्ति' इत्यादीनाम्, विशिष्टो
 वृक्षादौ विपरीतलिङ्गे मस्तिनादौ च प्रयोगेण व्यभि-
 चारादेव । अतः सादानुशासनमात्मभेदम्, न लिङ्गं नाम
 क्स्त्वानित् सव्यस्य अर्थः, इति व्यभिचयितम् । इति
 प्राप्ते, सिद्धः सिद्धी श्यादौ अनन्वयासिद्धलिङ्गप्रतीतिः
 लिङ्गमपि क्त्वानित् प्रागर्थना मुनिपकारणा च क्त्वानि
 निम्बतत्वादिप्रातिषेदिकविकाराणां चान्यम् । अतश्च तन्
 क्त्वानित् सव्यस्य क्वपिच प्रातिषेदिकार्थेभ्येव विच-
 यितम् । यत्र तु वाच. यत्र नाधुरार्थं तच्छब्दप्रयोगः ।

मण्डन— 'पशोर्लिङ्गं विवक्षते ।'

शंकर— 'लिङ्गमप्येवमिच्छते ।' एव सर्वत्राप्यु ।

● लिङ्गाधिकरणम् (लिङ्गेन वर्धित्वेनमन्वस्य
 मूले विनिर्णयः) । ३।१।११-२. शीघ्रं. घृ.
 २११३ 'वर्धित्वांन.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● लिङ्गानुसारेण भङ्गानुसङ्ग्य प्रणयो विभक्त्य
 विनिर्णयो ज्योतिष्ये । वि. ३।१।१.

● 'लिङ्गानुसारेण नित्यम्' (३।३।१८) ।
 श्यामदिविहविषोपानुपपन्नानुमानात्प्राकाराद्यै एतत्
 म् । निरुद्धप रानुसाराचार्यु निरुद्धप कर्तुः
 उपलक्षणभूतव लिङ्गम् अन्वयात् (कर्तुः उपलक्षणभूतं
 यत् लिङ्गं तस्य अन्वयात्) उदाहृत्यपदानुमानानुपपत्तेः
 सर्वथाता । सु. घृ. २५१.

● लिङ्गादिभिः प्रत्यय- आनुमानिकाना भूत्यादीना
 काव. - यथा कृष्णलेणु सामर्थ्येन मीहीनश्नन्ति द्रव्यनि-
 देयानुमितश्रुतेः । बाळ घृ. १४६, वा. ३।३।११५
 घृ. ८४१. ● लिङ्गादेः श्रुतिप्रामाण्यस्या स्थानम्येण
 प्रामाण्य नास्ति । वा. १।२।१।३४. ● लिङ्गादीनां
 भुक्त्यादिनिर्णययोग्यता । वि. ३।३।१२. ● 'प्रमाणत्वा-
 प्रमाणत्वे लिङ्गादीनां अवस्थिते । पूर्वं. सह विरुद्धस्या-
 विरुद्धत्वानिरूपणे ।' वा. ३।३।१३ घृ १८०.

२ लिङ्गादिप्रमथा अर्थादप्रमथा च स्मृतिः
 श्रुतिप्रमथा स्मृता कश्चते । अत्रात्रात्रात्रा । वा.
 ३।३।१।४ घृ ८६०.

● 'लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत्' । (३।३।४)तेषा
 मन्त्राणा अर्थः यथा व्यक्ता तथा लिङ्गोपदेशो भवति इति
 स्मृत्यास्त्वानम् । सु. घृ. ११२.

● लिङ्गक्रमयो' उपदेशप्रमाणात् अतस्तानर्थक्य
 प्रसङ्गस्य चोक्तवत् प्राक्त्वम् । सोम. १।१।१५.

● लिङ्गक्रमयो' विशेष स्तुतयानुधिकरणे बंधितः
 'अर्थेन त्यक्तव्येत' इति । स्थितोद्वाहणमपि यथा
 अन्यगुणानाम्पुनरुचो' प्रसक्तक्रमयोः 'उपहृत उप-
 हृतस्य' इत्येव मन्यो आम्नाती । तौ देवतामान्यान्
 तथैव अन्नतया प्राप्नुतः 'उपहृतः' इत्यनुशासने
 'उपहृतस्य' इत्यनुशासाम् । न तु तथा सामर्थ्य-
 मास्ति इति विपरीत शेषत्वम् । यावद्वि स्थानेन
 प्रकरणस्यैव एकाग्रप्रत्यय कश्चते तत्रादिङ्गेन श्रुति
 कल्पितेन सापिठो विनिर्णयः. क्वचत्पितरिङ्गमुनि-
 पदस्यैव कर्मण्य बाधः । तथा परिवाणनस्थविषयानानु-
 चादिनो' 'परिवाणसि' 'युवा मुनसाः' इति वा
 अग्नीषोमीवपरिवाणश्रुत्ये प्राप्ते लिङ्गात्सवनीयार्थद्वितीय-
 परिवाणानुसारेण । क्व न मनोताग्नीषोमीकमनावन-
 शस्येन लिङ्गेन अद्येयसवनीवपुष्पागाद् इति चेत् । न ।
 'बचनान्तयथाधर्मैश्चि स्थात्' इतिवत् उच्यतेश्रुति
 कृतविनिर्णयस्यैव उदाहरणसारेण अग्नीषोमीश्रुत्यात् ।
 एव हि आह 'यथायथेदेवत्यः पशुशोभ्येन मनोक्त
 कार्यो' इति । अतया हि अगा लिङ्गेन उच्यन्-
 माणा मनोता वाचिता । द्विदेवत्येऽपि एकदेशस्यैव न वेच-
 ताद्विदेवत्येन अग्नीषोमीयात् उच्यतेष्वित्यर्थः । यद्वा
 एतन्न स्वयानुपपत्तयैव प्रधानम् कार्यो एव इत्यत्र
 सवोचना कार्या इति अनुपायते । वा. ३।३।१।४ घृ.
 ८३६-८३७. ● लिङ्गक्रमयो'विशेष' 'उपहृतः उपा-
 दस्य' इत्यन्वयोः यथाकर्म पाठ्यात् प्रसक्तप्रतिपत्तयोरुच्ये
 क्रमेण अगन्ते लिङ्गात् वैपरीत्यम् । एव क्रमान्तविशेष-
 इति द्रष्टव्यम् । सैगानुसारेण च अन्येदेवत्यनिर्णययो

अ वदेत्यानुम वषम्य आम्नातस्य तदेव्यानुमनमेन वाच । कौ ३।३।७।१६ ५ ३६०

• लिङ्गरुमसमाख्यानात् काम्ययुक्त समाप्तानम् इत्यत्र इन्द्रादीना कर्मणे वाहिरति यद्वाप्त प्रतिपादित । कु ३।३।१८।१९

• लिङ्गरुमसमाख्यानात् वाम्ययुक्त समाप्तानम् । ३।२।७।२०॥

इह काम्यवाच्यत्वं कथयामासुमुदाहरणम् । ' इन्द्रादी रोचना दिव ' ' प्रार्थयिष्य ' ' इन्द्रादी नरति पुर ' ' अथद्रुवम् ' इत्याद्या ऋच । आहणे च काम्या दृष्टय श्रवते- ऐन्द्रामेनादृक्कपाल निर्वपेत् इत्यत्र चत्वा निराशु । ' ऐन्द्रामेनादृक्कपाल निर्वपेत् आशु यवान् ' ' अग्रमे वैश्वानराय द्राव्यकपाल निर्वपेत्काम ' ' अग्रमे वैश्वानराय द्राव्यकपाल निर्वपेत् भयलनमिमोक्षम् ' इत्येवमाह । तदेता वाच्ययुक्त्या प्रति संदेह, कि चातिस्त्रिद्वैन्द्राम कर्म तत्र सर्वज्ञानेन ऐन्द्रामे न वाच्यनुवाक्ययुगलेन भवति यम्, उत एतस्यामेव ऐन्द्रायामिदो काम्यायामिति । एत वैश्वानर्यो वाच्ययुक्त वाच्य । एव सर्वज्ञानेन वाच्यत्वात् । लिङ्गस्य विनि योक्तव्य निरुप्य इदानीं लिङ्गस्य विनि योक्तव्यमुक्त प्रमाणात्काम्यत्वमेति तत्र तत्र विशेषश्चित् ।

अत्राय पूर्वपक्ष — यद्यप्यन येनेन क्रमेण ऐन्द्रादा स्थान कर्माणि समाप्तास्तानि तेनेन क्रमेण तदेवैतानि काम्यप्रकारयुक्तानि वाच्ययुक्तयुक्तयुक्तयुक्तानि अपि श्रवन्ते । तथा च एते क्रमेण समाप्तया च तद्वृत्त इत्येव वा शानुवाक्यादिनिर्घोषो युक्त । तथापि लिङ्गस्य समाप्त समाप्तयाद्य त्वविरत्तात् ऐन्द्रायदिप्रकारान- सामर्थ्यत्वेन लिङ्गा क्रमगतप्रकारोपि विज्ञात् इन्द्रादिदेवताकर्ममाशङ्कत्येव शानुवाक्ययुक्तानां युक्त मिति । एव प्राप्ते, अमिधोयमे । मधेदेव यदि समाप्त- मन्तपनिर्घोष लिङ्ग विनि योक्त भवेत् । अथादि प्रहाशनेसामर्थ्यं हि लिङ्गम् । न चापदिस्वरूपे विनि योक्त समपति, वैश्वानरसङ्घम् । समपति तु तेषां वाच्य पूर्वपक्षे । न च सामर्थ्यसंशयमत्रेण यामापूर्वीयत्व लभ्यते । तेन एव सामर्थ्यसंशयमत्रेण वाच्य प्रकथ

या समपति, तत्र तदपेक्ष्यैव लिङ्गस्य विनि योक्त कत्वम् । अत्र तु वाच्यप्रकारयोरेवावापदि क्रम समाप्तयोश्च न भवेत्, तदा लिङ्गस्य विनि योक्तत्वमेव न स्यात् । तेनात्र क्रमेण वा शानुवाक्यादिमैन्द्रामदि सामर्थ्येति सामा गस्यथो न च य । तत्र किं कुर्वन्ते इत्याह्वामिति निर्दोषापेक्षाया स्वाभिव्यक्तमेवाप्यस्य ताने विनि योक्तवते । यत्र पुन क्रमेण सामर्थ्यवत्पे जातेऽप्यपेक्षा, कार्यद्रव्यमाधारण हि लिङ्ग सन्निवृत्तात् वेत्त न विनि योक्तत्वमर्थम्, तत्र विनि योक्तत्वमर्थमैन्द्रामदि समाप्तयाऽप्याधीयते । यथा केवलाग्निदेवत्व कर्म क्रम आगैयो कर्तुं गच्छते । तस्याश्च लिङ्गन रूप द्रव्यवत्त्वमभ्यते सन्नि योक्तत्वमिन्द्रामेना इत्यमलात्प्रकथ ज्ञान च । तत्र यदि वाच्यसमाप्त्या नाधीयते, तदा अत्र म्यात् समिध्यमानाऽत्रिकथनार्थत्वमेव स्यात् । तत्र स ममारयथा तु इत्येते अत्रयथा इतीत्यानादेवत्वात्कारण सामर्थ्य मानस्य कथयते । यद्यपि अमिधोयानस्य न देवतायं, किन्तु वागयान विनि योक्तत्वमप्येव । तथाहि, समाप्तवाक्येन वाच्यप्रकारयुक्तयुक्तयुक्तेन इत मानदेवताप्रकारेण एव लिङ्गेन विनि योक्तवते । तदुक्तम्- ' सासति श्रुतसक्ये सामर्थ्यं विनि योक्तम् । येन च श्रुतसन्-वर्तनेन काम्यार्थत्वा श्रुता ॥ ' इति (वा घृ ७७१) । अत सर्वत्र सामर्थ्यमन्तपूर्वक एव लिङ्गविनि योक्त इति । प्रयोजनम्-श्लोकर । सूत्र तु लिङ्गकमसमाख्यामि काम्येतिवद्वदेव मन् समाप्तान न सर्वत्र यातीत्यर्थ । तौत्वा

• लिङ्गरुमसमाख्यानात् वाम्ययुक्त समाप्तानम् । ३।२।७।२० ॥

' ऐन्द्रामेनादृक्कपाल निर्वपेत् प्रनाकाम ' ' ऐन्द्रामेनादृक्कपाल निर्वपेत् गम्य शशाना वीट ' इत्याद्या काम्येद्यो विहित । एव काम्यप्रकारेण वाच्ययुक्त इन्द्रादी रोचना दिव • स्पष्टद्रुवम् ' इति ऐन्द्राम वाच्ययुक्तयुक्तयुक्तयुक्त वाच्यत्वम् । तत्र किं चापत् निश्चि ऐन्द्राम कर्म तत्र सर्वज्ञानेन वाच्ययुक्त वाच्ययुक्तयुक्त ऐन्द्राम भवितव्य उत उक्ताया प्रमाणा येन ऐन्द्रामेो इद युगल भयम् तु अत्र च इति

यम् । नने तु सति समापदात् पूर्ववत् तेन ननुमन्त्र
स्यात् । तदभिनिक्रमैव लिङ्ग भुक्ति नन्वकीचनम
विनियोगे परिहृतो भवति । समात् सम्बन्ध् मूलित
मिति ।

गा— मनसाग्ने इदेह , किं यवन चामर्षं
मखि, तन्नयन सन्न विनियोगेन च मन्त्र नमसमाग्ये
वक्षिमा, उत तदनेन काम्येतिनेति । तदर्थं च नि
लिङ्गमि ध्रुव्यादिन्व निरोक्षमेन विनियोगेनम् , उत
ननुमन्त्र वतो बहप्रमाणमन्त्रेणि अर्थेव च्यापारविदोपमाने
प्रमाणमेति । तत्र ' लिङ्गन्याप्यन्वर्षक्षस्य मन्त्रन्ते
विनियोकृतम् । तद्वृत्तीय क्रमात्प्राप्त्यास्मिति
मर्मावना भवेत् ॥ ' न्याप्यावतिष्यत्पविष्यत्वात्
मन्त्रस्य अयन प्रयोगेन मन्त्रितम् । तत्र मन्त्र-
न्याप्यादेन ' उच्यते मन्त्र प्रकाशोऽयम् , अतोऽन
विनियोकृतम् ' इति युक्तिस्तयते । न च निम्नप्रयोगस्य
प्रकाशमन्त्रम् इति ह्यहारेण सन्नत् वस्मात्प्राप्तवन्मि
नत एव गन्त्ये, किमप्यप्रमाणेण । तत्र अयत्वा
न्याप्या प्रयत्नम् । इति ह्यहारेण लिङ्गात् स्यात्प्रयत्नम् । इति
प्राप्ते, ह्यम् । ' मन्त्र प्रयोगेनापेक्षा मन्त्रम्याम्नि,
सदापि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य
(मन्त्रस्य) समीचीनः ॥ ' नहि अर्थेतिममि प्रयोगेन
प्रमाणम जरेण लुप्तु सन्नयम् । न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोगेन
किंचित् समर्थते । अन्वदिस्वपदानप्रतिपादन साम
न्याप्यामर्थे । न च तान्मात्रवत् एते काम्यनि । काम्य-
पूर्वगमनस्यप्रदानाद्यथा तु न स्मेश्वर वप्रमाणमन्त्र
तरेण सामर्थ्यमात्रात् सिध्यति । ' पूषा प्रपिप्रमाण ' इत्यत्र तु भावशून्यस्य योग्यवनेत्वात् (आगच्छ
करात्) ननुमन्त्रवर्षिष्ठ इति न्यायम् (३१२।१५) ।
न चाभिर्मुर्षीयैना क्षुभदिन्व नत्वमन्त्रियत्, येन कृत
श्वस्यन्त्येन । तेषेऽपि तालङ्गनात् इच्छात्मानामपि मन्त्रा
वशदेतिहासादिमि वर्मको-पयोगि प्रतीये (मन्त्राय
ग्राह्येणु म्पावकीचरन्-तान्मन्त्रवत्तुत्तौत्पात्तिया इति
पाठमानदेन ह्यहार्दनामपि वर्मणी रक्षिपि सभायाप
गमात् त्रेने संभनोऽन्ति श्लेष) । तस्मात् ननु
यन प्रमाणमन्त्र इति सिद्धम् । न च मन्त्राण्डत

क्रमसमाख्यामन्त्रत् प्रमाणमस्ति । ते च काम्येतिनेन,
नि त्रैव विनियोग, न कस्यान्तरेण । न च कस्यान्तरेण
स्मरणवेधना एषा मन्त्राणा तत्र विनियोग, तेषामप्या-
न्तरेणापि स्मृतिविधे एकात्मतो मन्त्रवेत्तव्यम् । यत्र तु
एकात्म, तत्र मन्त्रेण सामर्थ्यमात्रादपि तदर्थम्, यथा
अर्थेणमन्त्र अनुदानाद्गतम् । नहि तत् विना अनुदान
विनियोगे । यथा च आत्मशक्त्यस्य संपत्तिविकल्पकता
तुल्यनीतिरितिम् । इत्येधात्तामावात् न कस्यान्तरेण
विनियोगे । क्रमसमाख्यामन्त्रत् काम्येतिनेन उच्यते
यथासमात्र च साम्याऽनुसन्धयतेन विनियोगे ।
समात्रतामस्यमन्त्रमपि तास्त्रेव सामर्थ्येपादौ नमसहितेन
निन्नेन विनियोगे । (अथमन्त्रस्य कर्मिन् प्रमाणदेवता
प्रकारादसाम्यात् । यथा मोमारीद्वेष्टिन्नेन आम्नाताना
मानवीनामृचा सथादेवतामन्त्रानसामार्थेऽपि नृहत्त्वं,
नचिन्मन्त्रो यथा ' अथवे रवोऽपे पुतेहाप्रमणक्याल
निनयत् ' इत्यतिनिन्त्रिय आम्नाताना ' वृणुण पाव ' इत्या
दानाम्) ।

मौ— पूर्वोक्तैरेव प्रमाणवपथरे निरुतिते लिङ्ग
म्यापि इह तन्निन्त्रयत्न प्रकाशितं अनन्तरं समाति ।

मोम— मूर्तार्थस्तु — तद्विधिनिन्त्रानुसन्धयतेन
मन्त्रादानाच साम्येपन्न इच्छात्मान्याविकण्डादानमिति ।

वि— ' एतन्मन्त्रेण मन्त्रा यथा अनुसन्धिता
नमात् । अण्डवेस्तु उपादिन्न सन्नाच निष्पयो
ऽथवा ॥, लिङ्ग क्रमसमाख्यामन्त्रा प्रयत्न उच्यते ।
अनन्तरवपि मन्त्रार्थं यथा यवन का इति ॥,
समाख्यामन्त्र काण्डयोगे क्रमदिष्टिषु योजनम् ।
अपेक्षिते देवमान गति काम्येभ्यश्च ॥ '

आह— काम्येतिहासे इच्छात्पादिनेनका काम्येभ्य
समाम्नाता तैरेव अनेण मन्त्राण्डे तत्तद्विहा एव साम्य
या ननुनाकथाकाण्डमित्येन समाख्यामन्त्रा न्यापुताकथ-
मन्त्रा समागता । ते लिङ्गादिमन्त्रादिदेवत्ववर्ग
तायद्गम्, न तु ह्यन्त्रमस्यमन्त्रानुसन्धय काम्येतिमान्त्र
ह्यम् । न च सामान्यस्य घरोघनप्रकाशमात्रे लिङ्ग-
मानेण विनियोगयोगे नमन्त्रप्रयोगेनासाहाय्यद्वित्तिनेन
सामान्यस्यवशेयप्रमाणतावे अथ इच्छात्पादिदेवता-

प्रकमाने मन्त्रविनियोगोपपत्ते । न च उद्गाहिसवरूपे आनर्थक्यात्पूर्वोपाहारत्लक्षणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् । इदमन्त्रादिदेवतायाः श्रुत्वात् कल्पयामिन्वारेत्वेन लक्षणोपपत्तेः । अर्थाचारिदेवसि वा लौकिकदेव्याम्प्रादेर्वैश्वानरादेव निश्चरणागतौ गरिरोपादेवापूर्वोक्तोपस्थिते । अत्रो लिङ्गमात्रेण क्रमसमाख्ययोर्वापत्त्वात् सर्वायत्तम् । इति प्राप्ते, आनन्त्यात्प्रत्ययेनोक्त्यात्प्रत्ययेनाकाङ्क्षायाश्च सर्वसमाख्यायाद्यतोये विनियोगेन निराकाङ्क्षतया अमायाय लिङ्गमायात् सर्वायत्तोपपत्ति । अत्रश्च वाक्यप्रत्ययकमादिना धामान्यसन्धक्षेत्रप्रमाणेन उत्तदासाङ्क्षोत्थापनात् तत्र तत्तुल्यत्वेऽवगतौ द्वारविशेषः एव लिङ्गाद्यगमभवेत् । न च वाचसौमीयशास्त्रेण प्रख्यादिवाप, मन्त्रविशेष-निवृत्त्याया तेषां मन्त्रादङ्गलेस्वामन्त्रद्वयोन्नाकाङ्क्षा-वेत्यात्मनुपस्थितेन तेन वाक्येन बाधयोगात् । न चैव प्रभवेन विनिवृत्त्यापि दुर्गतेन विनियोगे अत्रुत्स्थापि पूषानुमन्त्रमन्त्रस्य प्रकरणेन शौण्डिभे विनियोगापत्ति, प्रमाणद्वयसाधोऽविपत्तयात् मन्त्रप्रयोगेनासाङ्क्षावेत्याया प्रत्ययमात्रस्योपरिगताया वाचकतोपपत्ते । अत्रश्च प्रकृते नानायोगात् क्रमसमाख्यातुयोगात् काम्येष्टिप्रिय रत्नेन मन्त्राणाम् । न चानासाङ्क्षोत्थापक विविदिमि अर्थाभिरितकृतुत्तन्प्रादेवसाङ्क्षोत्थापकत्वे प्रमाणा-भवात् । यद्युक्तु नन्वायामिचारोऽपि । उद्गाहीना हि न रत्नेनान्यत्र करणनेति तस्य युक्तं कृत्या अर्थाभिरिति संवप । देवत्वरूपमाकारिदमन्त्रतु आनुपूर्वीविधि-ध्वरणेनेन क्तु मन्त्रि मन्त्रप्रतिपादनं प्रयति करणत्वा-त्तथाभिरिति कृतुत्तय इति देवत्वम् । अत्रश्च अपि-चात्, अन्वविचारोऽपि वा आकाङ्क्षोत्थापकरानुपपत्ते-र्नार्थक्य विनियोगः । अथ एव स्मारित्वी भावात्स्था यत्र न निवर्तते यथा अर्थेऽनेन विनियोग्यात्प्रदाने वा, तथा-काङ्क्षोत्थापकप्रयोगेनाभावात् सामान्यत्वात्प्रयोगप्रमाण-विनाऽपि मन्त्रेण लिङ्गमात्रादिनियोगः । अत्रनेतु स्मारति-वाकाङ्क्षाविशेषेणासाङ्क्षोत्थापकसामान्यत्वं प्रयोगप्रमा-णत्वेना नैवमप्य । न चैव प्रत्ययकमात्रेणोक्तु कृतुपपत्त-कल्पकत्वेत्यर्थम्, एव अन्वत्त्वेऽपि अर्थादेवत्वसम्भवे

अर्थादेवत्वसम्भवेन तत्र प्रमाणादिनाये कारणाभावात् इना विरोधान् सामिषेनीयु विरोधे प्राप्ते समाख्यया क्रमनु-वाचकायां निवेशः । सामिषेनीयु न अन्वत्त्वात्प्रमाणः । न चैव मन्त्रोपन्यासवै स्वयम्, मन्त्रोपन्यासपूर्वोत्थापनात्मानानन्तरश्रुत्तरेष्टियात्वात् पूर्वमात्रेणैव प्रकृत्य, पक्षेऽपि, तत्र तच्चलिङ्गकर्मत्वेन यात्राकार्ये निवेशासम्भवात् समाख्य-वापेऽपि नमन्त्रात्प्रयोगेनोक्तिसामिषेनीकार्ये निवेश-स्तथा मिषेनीयानुपपत्तिरुत्थात् । अतः सिद्धं काम्येष्टिप्रिये विनि-योग इति ।

मण्डन— 'काम्ये समाख्यानत्वेन याग्या ।' शंकर— 'मानन्तरे (वृत्ति) प्रया लिङ्गम् ।' प्रया प्रमाणम् । ८

० लिङ्गाद्यगम् । नक्षत्रं तास्का तिस्रो राष इत्येवमादिषु । नैकराये निरुद्धत्वात् लिङ्गा-नेकरसम्भवात् ॥ अर्थमन्त्रेण हि वृत्तेरन्वत्त्वं न निरुद्धलिङ्गवमावेशो षडते इति । श्रौत्या द्वादशे ५८ । अर्थोपपत्ते- 'तारसादिमती तथा । स्त्रीवा-धान्यत्र दृष्टं स्यात्, कथंनिद्वेह समवेत् ॥ २१२ ॥ शब्दमात्रप्रतीत्या वा, दृष्टेयौ वैश्विदिङ्गनात् । संस्तरानप्रमन्त्राथानैयथा पातञ्जले मते ॥ २११ ॥ तेन लिङ्गत्रयत्वात् सद्भावात् । स्यात् प्रमाणात् । अपेक्षाभेदत्वात् विरोधोऽपि न विद्यते ॥ २१४ ॥ सागिण्येतात् लिङ्गत्रय अन्वय विद-मानमेव अत्र नक्षत्रादिशब्देषु श्वात्वेन अत्रमन्त्रे । यथा पुनरपि मन्त्रे आतिरन्तम् । एतत्, परि-वायो न स्यात् । पदप्रयोगेनोक्त्या आनन्त्यापि प्र-णिनु लिङ्गं प्रत्ययानुपपत्तया वाप्यते एवेति । मन्त्रान्तरमाह- कथयिषिः । प्रमाणान्तरमाह- दृष्टेति । इद्वन कथनम् । ये प्राय, स्त्रीवादिमि-न्वकारिणो यमा दृष्टा, नैरिहिति लिङ्गत्रय कल्पते । तन्व-प्रयोग एतान् कल्पयामिषुक्ते । स्त्रीवादिषु संस्तर-प्रयोग-स्यात्तन्वमुप-विकृताया स्त्रीलिङ्गादिवचन-द्वय-अप्यपि नक्षत्र-दिषु शीत-प्रयुक्ते । करण-रते-वाङ्मन्त्र-मीषे, मन्त्र-कारण-द्वय-द्वयम्, मन्त्र-रते-वाङ्मन्त्र-नपुंसकम् । श्रौत्या-द्वादशे २१२-२१४-

● लिङ्गत्वं अन्तर्गतनिश्चयम् अन्वयार्थदर्शनात्मा अवि-
धारयते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१ .

● लिङ्गवर्धनात् । ३।३।१२।३।७॥

सोमप्रकरणम् पुरोडाशादिप्रकरणवत् ऋत्विजसु अव-
शिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानात्प्रकृते. तद्वैगुण्येऽपि च दक्षि-
णालाभात्प्रकृत्याधिसातात् स्वामिन एव कानात् प्रथम-
फलमोक्तुमवसत्कलाधानात्वात् उच्यते; तद्वैगुण्यमात्रं
मोक्तुं शक्यते न प्राप्तात्वात् नृद्धिः । तस्मात् उत्सवैव
धनने इति । सु. पु. १५१४.

● लिङ्गप्रकरणार्थां क्रमसाध. । यथा- 'दसोपूर्ण-
मासवकरणे 'दृश्यावर्धनेनिके' 'उल्लारादि स्तुति' ।
अत्र ऋषेण आस्त्ररथमात्रस्याहं हस्ताननेजनम्, लिङ्ग-
प्रकरणार्थ्या नु हस्ताननेजन उर्ध्वशेष. । वि. ३।१।१४.

● लिङ्गप्रकरणविरोधे पूषातुमन्नापि उदाहृतं
व्यापि । शेषानेकत्वे इदम् । शेषानेकत्वे तु निर्वर्णा-
सिपु लिङ्गेन 'देवस्य त्वा' इत्यादिना प्रकरणप्राम-
मन्नात्प्रसाध. । वा. ३।३।७।१८ पृ ८३९. ● लिङ्ग-
प्रकरणविरोधे शेषानेकत्वे पूषातुमन्नाप्यस्य प्रकरणेन
दर्शपूर्णमासयोर्विनिर्गोणे यानि समाह्वयसहस्रकृतलिङ्गात्
पृथक्देवस्यर्मात्प्रसम् । इदमुदाहरणं च निद्वन्द्वत्वात्
मन्त्रस्य अविनाशव्यप्रकरणविरोधे ज्ञेयम् । मुख्यप्रकरण
विरोधे तु अन्यसूत्रम् । शेषानेकत्वे तु पूषातुमन्नाप्यस्य
प्रकरणान् आश्रये प्रकृते मुख्यलिङ्गेन अतुमन्नापेन साध. ।
शौ. ३।३।७।१४ पृ १६०.

● लिङ्गात्वेन वागभ्युत्प्रेष्यधावनम् 'आकाश-
स्वलिङ्गात्' इत्यत्र । परानाम्. ६. २।१-२ ● लिङ्गात्वेन
स्वात्प्रकृत्यन्तर्दसो पूर्णमासे च विप्रम् विनिर्गोणम् ।
वि. ३।१।९.

● लिङ्गवाद्यं प्रकरणार्थेन न युक्तं । उच्यते ।
१।१।१।४

● लिङ्गात्तान्त्र्य ऊहः यथा- 'कल्पसि दृष्टाति'
इति परब्रह्मवाक्यम्, गण्डे च 'पयुगलि इन्द्रोऽपि'
इति । गाल पृ १२६.

● लिङ्गात्प्रत्ययविरोधे ऊहः क्वचित्- यथा 'ग्राममा
मी. शौ. ४२१

अग्निं भरत' इत्यत्र अग्ने इति पदं पुलिङ्गैकत्वम्
(प्रज्ञौ) । 'महा आत्ममेत' इत्यादिषु (विकृतौ)
'प्रणयः' इत्येवं स्त्रीलिङ्गप्रकृत्यन्तर्गणे 'प्रणयोऽपि
भारत' इति ऊहः । गाल उ. १२७.

● 'स्वर्गात्माः' इत्यत्र लिङ्गवात् गद्यव्याया अपि
उद्देश्यविशेषणत्वेन अविबक्षितत्वम् । सोम. ३।१।४.

● लिङ्गवाक्ययोः लिङ्गं पक्षैव. । वृत्तः १ अर्ध-
लिङ्गप्रकारेण । यत् 'स्वोन् ते' इत्याह प्रत्यर्थं उदानकर्तव्यः
अभिधानसामर्थ्यं तन्मुद्रयम्, 'तस्मिन् सीद' इत्यस्य
पुनः पूर्वेण च एववाक्यतादुष्फलास्य भवति जगन्मयम् ।
तत्र पूर्वस्य मन्त्रव्याभिधानसामर्थ्यात् उपसरणे विनि-
योगः उक्तो भवति इति संनिर्गुणे लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः ।
उत्तरस्य तु उपबन्धिते अभिधानसामर्थ्ये तत्र श्रुत्यर्थः
इति लिङ्गान्तरितः विप्रदृष्टो भवति इति । भा. ३।३।७।
१८ पृ. ८४९-५०. ● लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे शेषा-
नेकत्वे 'स्वोन्तेऽपि दोषस्य वाक्येन मद्दन् प्रति । सीदे-
त्यस्यैव लिङ्गेन तेनाय पूर्वस्यनम् ॥' वा. ३।३।७।
१४ पृ. ८३८ ● लिङ्गवाक्ययोः- समुदावाक्यवित्ति-
योग्याय वाक्यस्यमर्थयोः सहप्रतिष्ठितयोः असमर्थनिर्गोणा-
सम्भवात् यावत् तावत्वेन पूर्वो भागः उत्तरार्थाभिधान-
समर्थः, (स्वोन् ते उदान ०) उत्तरो वा पूर्वसमर्थ-
(तस्मिन् सीद०) इत्यनुगीगते, तावत् प्रत्येकभाग-
वर्तिना सामर्थ्येन पूर्वव्यापि स्वार्थे परव्यापि स्वार्थे श्रुति-
स्तुतिना । तत्रैव यावत् इत्यत्र विनिर्गोणकश्रुत्यनुमानस्य
प्रत्ययते तावदिदं विनिर्गोणे सिद्धे विरागच्छलात्
प्रकरणान्नास्य न कश्चिदपि हेतु श्रुत्यनुमाने इत्यनुप-
कातमूलो विनिर्गोणो वाच्यते । मन्त्रव्यापि हि पूर्वस्य
पूर्वार्थे शीघ्रं विनिर्गोणः उत्तरस्य चिन्नेण । तयोत्तरो-
त्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिन्नेण । शीघ्रविनिर्गोणस्य मन्त्र
चिरविनिर्गोणो नास्ति इति । तथा अर्थोऽपि प्रथमावगत-
मन्त्रवक्तुं नेतरं यस्याति । सूत्राधाने च संभवाति न
परोपसर्जनं प्रतिषेधत्वे । कस्यच लिङ्गं नृपिण. इति
मित्रा चान्य विनिर्गोण इति । वा. ३।३।७।१८
पृ. ८२२.

वित्तः येन प्रयाचयन्नेनेहवाचनत्वाऽऽप्तिवात् । तेन दर्श-
पूर्णस्यप्रयाचयनयोः एववाक्यत्वात् नृपप्रधानमतेन
निष्पन्नाया एवादेशितोपकारनिर्घृत्तः । आह च । दर्श-
पूर्णमाद्योः उपकारमपेक्षमाणयोः प्रयाचादियु वा उपकार्य-
मपेक्षमाणोपनिष्पन्नस्य एवोपकारे प्रकरणात् तावन्
कार्थ्यं प्रतीयते । तदन्यथातुपरन्ते. करणोपकारः कल्प्यते ।
तेन उपकारोपेक्षामागमिह तावत्परमलानुमाने न्यायि-
यते । नोपकारोदेर दोषितं तदर्थं वेति । अत एव
पदार्थपूर्वकं प्रत्याख्युपरकार इति तन्प्रज्ञाः । त्रिनिस्तुतेषु
पदार्थेषु कल्पिते चोपकारे त्रिनिस्तुतेषामात् प्रथमं
उपकारमेव यद्गच्छति तत्रोपकारपूर्वकत्वम् । तदेवं
प्रकरणं प्रयाजादीनां त्रिनिस्तुतम् । तत्र त्रिनिस्तुतेषु प्रहा-
प्रकरणमालापरकत्वात् चेति । तत्र कृतमालायाः प्रकरण
महाप्रकरणम् । तदन्तरते शब्दप्रमाणताया. प्रकरण तद-
बन्धप्रकरणम् । तत्राभिधमन्यार्थानां प्रयाचादियु त्रिनि-
स्तुतम् । अतः त्रि निस्तुतमालायाः अत्रान्यत्र
पूर्वैश्चिदर्थे कथमाकाङ्क्षा । अन्यथा चाटनिपक्षस्य
दीक्षणीयापूर्वेषुकिन्तं स्यात् ।

कथित्वाह । नाशन्तरप्रकरणं नाम प्रमाण सभाति,
यमेवार्थमज्ञात् । प्रतिगन्धभाषणंरथा हि भावना कथ-
मागमपेक्षते । तत्र यादेवान्नाशना प्रयोजनापेक्षा प्रक-
रणेन एवमावनाहं भवति तावदिततऽऽति प्रथमप्रयोजनेन
सन्त्यते इति सर्वेषा पदान्मपनान्विताना नान्तोप्या-
द्वादिनाः सभक्तरीति नाशन्तरप्रकरणत्रिनिस्तुतप्र-
संभवाः । धादिप्रत्यय नु वाक्येतेर मशानादियु विधीयते
इति तद्वद् नाशन्तरप्रकरणमिति । स नूनं वार्तिके ' पर-
प्रकरणस्यानागद्रे भुनादिमिदिभिः । शब्दे पुनश्च
तेनैव संज्ञेन तदित्यने ॥ ' इत्यस्मिन् अधुत्पूर्वी । यत्र
ह्यदोदेशेनेव भुनादिभिः किञ्चित् त्रिनिस्तुत्ये तत्र
अवश्यमज्ञस्य कथंभाषणोपेक्षोपपत्तिर्या । हा च यदि
परस्तरदि किञ्चित्तदुदेशेनैव विधीयते तान्तरनुपनीत
एव । तयोः सन्तुचोपरद्वयोर्मन्वे यद्वद असन्तुक्त विहितं
गतमाकाङ्क्षातुद्वयोः समिविधिशोकाच्च तेनैव संभव्यते ।

यौऽप्यद्गपूर्वणाचनन्तुप्रकरणस्य स्वारथिर्न कथंमाजा-
काङ्क्षाऽपिच्छति तेषां वि करणपरस्तरमुप्या वा अभ्युपेत-

व्येव । अन्यथा दीक्षणीयादियु अतिदेशानन कल्पनात् ।
नेन प्रयाचातुदेशेन भुनादिभिः त्रिनिस्तुतप्रकरणे मन्वे
त्रिनिस्तुतस्य विधाया पुनान्ते प्रयाचातुदेशेन अत्रे त्रिनि-
स्तुतस्य अभ्युपेतप्रकरणस्य अवाचनप्रकरणत्वात् प्रयाचा-
पदत्वात् भवति ।

यत्वेतन्न मृपति तस्य सामिधेयीना त्रिनिस्तुतस्य
धानागाथेन सत्येति त्रिनिधने इत्येवहा प्रकरणेन उपा-
तस्य प्रयगाद्गच्छेदे- निविदिः सामिधेयीना विच्छेद-
प्रतिपादनमर्थकं स्यात् । अथोच्यते उपन्यस्ये इत्येक-
पदप्रकरणान्वितमिधेयसिद्धयर्थमर्थतरापेक्षाया मनि-
दिताभि- सामिधेयीनिस्तुतस्यमिधेयं मरुति त्रिनिस्तुतमार्थं
नु गन्तव्यमात्रात् प्रत्येन प्रकमेतान्यमः रापद्यते इति ।
तदनुक्तम् । प्रत्येनप्रयकार्येतेरेव मियस्तरिच्छेदे-
प्रत्येन हि प्रयानापूर्वमनृप तदन्तरेन तर्पयानं विधी-
यते, तद्वि कर्तुमैवरायनात् प्रयानापूर्वैरियपयमाकादि-
बन्तुष्यति । 'स्तुतिपदानि च ' निधीनं मनुष्याणां'
इत्येवमादीनि सन्नि येवयानमन्वितमभिधीयते इति
नान्विकनिधानसिद्धयर्थमर्थतरापेक्षा । तस्मात् अज्ञाना-
मि भवत्येव कथमिति प्रयाचिरीतेषांकाङ्क्षा तदाह
मयान्तात् मायनात् । 'मरुति हि साविचिरीतुद्वयत् कथ-
मिति त्रिरीयाकाङ्क्षाचनमिति ' कथंय न्ययो परकार्य-
रूपत्ये सयति निरिषिकताया अपूर्वणा न्यस्यते. कथं-
माकापेक्षा मरुति मरुतिराणा नु त्रिकने इति कार्यं हि
तत्पेक्षया निमित्त सामिधेयं निरिषिकामिति द्व त्रिरीय-
मार्थं तस्यत् अन्त्येराद्गैऽऽप्यप्रत्येव । अथेव कथं तद्वि
प्रयाचादियु आचकोदितेषु मीमिक्षपरमानिधेयाः कथं
वा दीक्षणीयादियु ऐधि कथमितिदेश. । यथा तत्रया भूय-
तात् । स्वारथिरी हि निरिषिकरणमाकाङ्क्षा मरुति,
कारणात्तरसमुप्या नु नापक्षेयं सत्यते । ता दीक्षणीया-
दियु प्रयाचादिदेशेनेन इति कर्तव्यताकाङ्क्षा कल्प्यते तस्या
च मशामतिदेशमिति. । प्रयाचादियु तु न त्रिनिरा-
काङ्क्षोपेक्षकमरुति इति नातिदेश इति । अत्रमिधीयते ।
इदमन निवलयनीयं कि येन प्रयाचादिनाऽऽकाङ्क्षा
कल्प्यते तेन तदेव प्रति हा कल्प्यते उह तदर्थेनादित्त
तावदतिरीतेण इति कर्तव्यताकाङ्क्षा कल्प्यते इति । यदि

तान् पूर्वं कृत. ततो वैश्वस्य पनोरदत्त्वेन स्वामा-
विश्रयार्थान्तरिहिनः प्रजाजिदशनेन दस्युणांमा-
विपन्तात्प्रद्वेषेन कल्पते इति न विद्वत्पिण्डे पिण्ड इत्या
तद्वद्विपिदोषविचारे पश्ये । पशु तान् स्वद-
मानमाद्येष्वपने तदा निवृत्तकामात् न प्रद्वेषे-
विशेषपिन्दा । कदा तु प्रजाजिदशनेन विद्वत्पिण्डे
कल्पते तदा प्रकृतिविशेषेन निर्गोत्रात् चिन्ता-
वसत् । न च 'पशो च विद्वदशनात्' इत्यन पशोः
अपूर्वनिगाहत्वेन पूर्वरत्नेन विद्वदशनेन साप्यते
द्विभ्रन ट्राक्षिहमां व्यतिरिच्यन्ते एत नैवेद्यवदेव
विचार्यते इति वक्ष्यन्, अहने विशेषविशेषविशेषाधि-
क्यात् । न चासौ वामाया येन दशितोपान्त् पूर्वरत्ने-
चिन्ता क्रियेत तस्मान् विशेषविशेष एव चिन्तये । तथा
च माप्यवशते विशेषविशेषविचारयेन व्यंगति । पशो
ऽपि दास्योर्मन्त्रिभ्यो विपन्त उव शैमिष्ठ इति ।
सिद्धान्तेऽपि विद्वत्स्य प्रारब्धकामाधिप्य नौदनाद्यानाया
विनाह ए च सामान्येन विद्वत्पिण्डे सिद्धेऽप्यकल्पते
नानया । अगैवदोषागच्छस्य विद्वदशनेन सावदिल-
कान्तानामाकाशा कल्पते तदा चोदनासामान्यादनि-
देश इति तर्हि प्रजाजिदशु अभिन्नमगात्पिण्डोपदेश
सामर्थ्यात् भावः प्रजाजिदशनात् अन्वक्तृत्वेन मौनिक-
विपन्तप्रसङ्ग इति समाप्त परंशुभेग ।

तदेतदवाम्यानेष परिहर्तव्यं न प्रजाजिदशना-
गच्छन् यस्य हि दक्षितेन चतुर्थां मन्त्रगौत्र वा देवता
नाम्न उदन्तचम् । प्रजाजिदना तु मन्त्रगौत्रिभिर्देवता-
मुपदेः नान्यकल्पनिति । यदि तु पशोराचिचकषे देवता
नास्ति, उदन्तक तदा ट्राज्जावन्त्याप्यन्वक्तृत्वप्रसङ्गः ।
तस्य हि उदन्त देवताया स्वादिनि विधाने 'विशुषां
स्वादीश्रमानान्' इति मन्त्रवर्णात् देवतास्यति वदति ।
ऋगैःश्रोमन्त्रभि तर्हि 'पिण्डवान्त्व शकति' इति दक्षितेनेन
देवताऽभिवचानात् नाप्यकल्प स्यात् । न यद्ये देवता
तद्वितेन निर्णीयते किन्तु प्रद्वेषे वस्मान्दोषः किंच
अस्यमादादि न प्रजाजिदशु शैमिष्ठयमविशेष, दस्य-
पूर्वनिगाहोऽपि साद्रो पूर्वंदुस्वस्वपरैःतु. समापन
शुं तद्वि परिहृत्यादि द्वाप्रत्येवनेदि न च न

अनर्गुरेयोपनस्य यमापनीयम् । तत्र यदि प्रजाजिदशु
शैमिष्ठयिष्यन्तो शैमिष्ठादिः औदक्यादीपन्त. इन्द्र
अधिदिशेना तत्र. तस्मिन् प्रपेकम्पुत्रीमाने प्रपन्त्य
कात्रैरुषेः दृषात् । न च तन्नेग प्रवद्रेन वा सद्रु-
ष्टानुभवतः । कावमेदन् तन्प्रद्वेषे विधानादाकष पूर्वं
हि प्रजाजः प्रजाजिदशुश्रियते पश्चादनुवादा. तत्रैऽपि
मूकसाश्रुतिपरहित. फलोपवादाः । न चैव एते एवं
भवति शैमिष्ठादिषु एव ऐष्टिकरिष्यन्तवत् । न च
सावक्यजति इतिचिद्वद्विनि विधान् कतिविशुद्विष्टोऽपि
विशेषापरिहृतान् शक्यतेऽभिवक्तुम् । तस्मात् कति-
देशः प्रजाजिदशु शैमिष्ठयिष्यन्त्य, तस्मात् अस्तौ-
पान्त्वपरत्वेन । कष तर्हि विरेकनर्कना अपिरेकन-
नाहृतं नैपते । चोदक्यातेरेव धर्मैःप्रद्वेषापरिपूर्णे
व्यभिचेचनीयस्य प्रागेव परंशुभेगात् । विद्वदो हि
कल्पोपपद्यवद्वाः प्रथमे प्रकृतेरेव समीपतन्त्र हि
सुवपन्ते इति गृहेनेवीताधिकरणे माप्यवशते वर्यत् ।
एव निशान्तपरेषानस्वापि विकारस्य कर्ताप्य-
यमादपरेषान् कल्पितानं तद्वन्न प्रयो भाव्यं ।
विद्वत्पिण्डे च प्राहुःप्रद्वेषे पठित नया अन्वक्तृत्वे-
स्त्वस्य प्रकृतेन चरन्म् । विदेवनाशेनापि तर्हि
प्राहुःप्रद्वेषे मरेऽप्योपपद्यते अपुत्रीमानना प्र-
रथेन शक्तिवर्णायाद्वत्त्वप्रसङ्ग. । न तनेऽप्युदन्त-
अन्वय तन्प्रधाना प्रकृतावगन्तवद्दुःखान्त्वानानार्हां
न्तोपपद्ये किञ्चित् इति नाभिपेवर्णायाद्वत्त्वम् । राहु-
माक्याप्यनु पविचारात्स्य उदन्त्य श्रुतिपरन्तो समन्त-
स्वराज्यस्येन शयिता तन्नेगोरादाय इतरत्वेन उदन्ते
इति तस्यविपन्त प्रकृत्यादं वच क्षयन् श्रुते. तत्रै
राहुःप्रद्वेषे प्रकृत्यादं तन्प्रवचनीनि विदेवनाशेनि
भवति प्रकृत्यादं गोचर. । तस्मात् अन्वक्तृत्वप्र-
म्युष्यन्तेऽपि न कश्चिदोष इति ।

शिविय पश्यन्म् । एत मावनापार्थानेगाशुनशासि
केनत विनितोदन्त न ट्राजिदना नापि सनिपठितम् ।
तेषा हि उवाचय धुवादिपिरेव शिभितोग प्रकृत्य
सहायमाशम् । मन्त्रगामिनि न हक्त्वेषे प्रकृत्यादं
तद्वन्त्यस्य तु वाच सम्यगचरत्स निःकल्पयत तदपि विद्व-

साहित्येनेति मन्त्राधिकरणे वाक्यार्थप्रत्ययसम्प्रदाये
न्यादिना दर्शितम् ।

संविदन्ति तु ये कार्यमपूर्वं वाच्यगोचरम् ।
न दर्शाद्यद्गता तेषां प्रयाजादेः प्रसिष्यति ॥ ' ४ ॥
नार्थभूतं प्रधानं अपूर्वं लिट्वाभिधेयं उरसवनी-
भूतसङ्घैस्तरपदार्थकं वाक्येन प्रतिपाद्यते इति ये मन्यन्ते
तेषां मते प्रजाजादीनां दर्शाद्यद्गता न स्यात् कथम् ।
' आत्माहृक्षति प्रधानं हि न प्रधानान्तरान्वयम् ।
अद्गमापूर्वन्य येन स्वात्मनामपूर्वसगतिः ॥ ' ५ ॥
न कार्यन्याये भवतीति न्यायात् प्रजाजापूर्वं स्वप्रधानभूतं
न प्रयोजनान्तरमपेक्षते । अनेपेक्ष च गतिरितेनापि दर्श-
पूर्णमासपूर्वेषु सगत्तु नाहति ।

कथं केनचित्पुत्रेण भावितारपूर्वमिति विद्यमाना-
सति प्रजाजादिवाक्यानि न प्रागिवापुनरुत्तरमनगमयति
अवधानादिवत् अतुवाद्यवयवमवात् । रिक्तु शयस्वरूप
मेव स्वररररिषिष्टिमुल्लेखयति । उक्तं अत्र यन्निष्ठ
स्वयं चाप्रयोजनीभूतं प्रयोजनरूपविस्मरतिष्यत्यवयोभ-
मिष्यतिवाक्यगतं एव लिट्प्रत्ययेन शुभभूतेनाग्नि-
स्वार्थेगमिष्यते तेषां च तद्वत्प्र करणोपसर्गान् स च
सुभूतं सर्वरौभ्यते । न च अणविराख्या तेषां स्वर-
णेषु भवत् समन्तीत्यन्तरापातररुपाणामपूर्वाणामन-
व्याश्रयणोपसर्गात् । योऽपि लिट्प्रत्ययं प्रागनुप्रमानायेतथा
मङ्गितं स इदानीं अर्थात्तराहस्मरणपादिनप्रधानापूर्-
वैदमर्णमगमिष्यतया लिट्प्रत्ययमधिकारान्तरात् नैव
अभिप्रेते न स्वप्रधान विपरिप्रित्येतिरिक्तेषु । एत-
देवपूर्वमभिधेयं भाव्यकारणोक्तं ' न चापिहितमद्ग-
मगति ' इति विधिराख्यानां कर्मणा मद्गुत्तरात्
नाद्गमं समन्तीत्यर्थं । ननु एव सति यस्तु पुरुषप्रत्यय-
सोऽनुवाद इत्यपि भाष्यमस्ति धनियतिनि नैमिषिचने
अद्गमप्रधानमन्तरादेः तदुक्तं तत्र हि वारकदादेर्भौ-
अद्गमं लिट्प्रत्ययपूर्वात्तरात् समन्तीत्यनुवाद एव
लिट्प्रत्ययं तद्वत्प्रधानादीनामन्तरमिति । ' तदेव-
स्मरिष्यामानं अद्गमभ्योऽभिरोचते । प्रमात्र-
परतन्त्रेभ्यो नैतद्रीषितुमहति ॥ ' ६ ॥ तथा च
' स्वप्रधानं श्रुते कार्यं तद्व्यापे निमित्तिते ।

वाक्यान्तरेण संगम्यो न वाचे नापि संशये ॥७॥
द्वयोः सद्गमसदेहात्प्रवृत्तौ यजमानयोः । मा युवं
हि स्व इत्येषां प्रतिफलप्रकृतिं गमत् ॥ ' ८ ॥ गपि-
कारवाक्येषु तत्रत् अमी लिट्प्रत्ययो विदितमित्येषांकार्या-
भिधानसक्तयो न समिदादिसाक्येषु अन्यनिष्ठं कार्यम-
भिधातुमीक्षते । लक्षणशास्त्रमिदानीं चेत् । न लक्ष-
णायां प्रमात्रमस्ति । विनियुक्तमित्यत्र प्रमाणमिति चेत्,
न, मिथ्याविशेषोक्तसंभवात्प्रतीकत्वात् । न गच्छ स्व-
परानगतप्रधानकार्यवचनेन ग्राहकमहणमभय । प्रथमिना-
गच्छानां प्रागिवापुनरुत्तरं प्रतीक्यते इति चेत् । एतदेव
तदि प्रमाणं निरूपयितव्यं अनेन तावत्कार्यमभिधीयते
तर्हि प्रत्ययेषां प्रमात्रापूर्वं उक्तं अन्यदिति, तत्र यदि
कारकत्वादेव तद्विराधानुपसर्गसंभवात्तेत् तत्र प्रत्य-
मिज्ञानसाम्प्रदायं विषयस्य विनियोगसम्प्रदायतदनु-
मन्यते । अथ तु प्रथमेन मूलमणो न तद्विराधानु-
पसर्गस्य पश्यति तत्र प्रथमिज्ञानावने निरोगो-
न्तरमेव प्रधानभूतं सर्वेषां विषयमभ्यन्तरस्यति । इतरथा
श्रुतिवाक्यसङ्गान् पश्चिह्य हि श्रुतिनाथ च वाहने
श्रुतानि न तद्व्यापैनापि निरोगान्नामाम् । अत्र च अस्या
प्रथमं तावद् ग्राहकस्य विशेषं गच्छते । विषयानुपसर्ग-
समये श्रुतिवाहकस्य विशेषं स्वमभये तु यथा ग्राहकस्य
विशेषं स्यात्, लक्षणसङ्गान् । न सैव विशेषे सङ्ग-
माने वाहको यहीतुमीषे मा वाहिह ज्योतिर्वोमो यजमान-
द्वयस्युक्ता ' सुव हि स्व ' इत्येतां प्रतिपदं तत्रापि
हि प्रथमं तावत्प्रत्ययं गदेह । किं कश्चित्पुत्रादेव
यजमानान्तरं समन्ति तत्राविशेषो श्रुतिप्रकरणे ।
अथवा स्वप्रधानं विशेषं इति तदेव सति यदि
' कश्चित् यजति ' इत्यत्र प्रधानापूर्वसङ्गानां विशेषस्या-
दिश्रयात् प्रथमसंग्रह एव भवति तस्मिन् स्व सति तद्वि-
नेन लिट्प्रत्ययं सङ्गानां श्रवणार्थमस्तुच्यते, ततो यजमान-
द्वित्वसंभवात्सङ्गानां श्रुतिविशेषस्यानिश्रयात् प्रथमं प्रति-
पदं मन्त्रे तद्व्येनैव दिव्यभूते स्मरणोपसर्गात्तद्वत्प्रत्य-
यस्यभिन्नप्रत्ययं वा प्रथमेत् ।

विशेष एव तत्र निमित्तो न सङ्गमात्रमिति चेत् ।
न च तदि अपि नगमत् । न हि निर्धने न्यायेन

जातिं तु वादरावणोऽविशेषात्, तस्मात्
एव्यपि प्रतीयेत, जात्यर्थम्य अपिशिष्टस्यात् । ८ ॥

युध एव यथाधिकारो न स्त्रिया इति पूर्वपक्ष
सूत्रान्या प्राप्त तुल्यत्वेन निरुत्थत्वं सिद्धात्तमाह ।
वादरावण आचार्यं जातिं कर्मणि अपिशिष्टा मयते
रम । अविशेषात् मनुष्यवचनेन पुंसोत्रिप्रथमपि
विशेषाभावात् । तस्मात् स्वर्गकामपदेन पुमानिव स्त्री
अपि प्रतीयेत । जाते मनुष्यत्ववाते अर्थे अमिल
व्यमात्र स्वर्ग स्वर्गोच्छ्रय वा । तस्य जात्यर्थस्य पुंसोत्र
स्त्रियामपि अपिशिष्टस्यात् स्वर्गकामाया उभयोर्
निशिष्टयात् न स्त्री अपि प्रतीयेत । तस्मात् स्त्रिया
अपि कर्माधिकार इति सिद्धान्तः ।

चोदितत्वाद्यथाश्रुति । ९ ॥

'तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते' इति सूत्रोक्तस्य
हेतोर्निराकारार्थे गतम् । चोदितत्वात् स्त्रीपुंसतापारम्भेन
कर्मेणा विहितत्वात् यथाश्रुति स्वर्गकामपदानुसारेण
स्त्रीपुंसं पुस्त्वेन वा अविज्ञाते गर्भे हते यथाश्रितस्त्री
पुंसवशात् भ्रूणहत्या भवति इति अनुवाद निन्द्याति
यथाय । 'गर्भो न हृतव्य' इति यो वते । तस्मात्
स्त्री अपि कर्माधिकारिणी । इति कुतूहलान्तारी
पुत्राय ।

अथ भाष्यानुगारी । ननु 'पुंगुमात्पुंगु' इत्यत्र यथा
पुस्त्व एकत्वं च विद्यते तथा 'स्वर्गकामो यजेत'
इत्यप्यपि पुस्त्वं विग्रहितं स्यात् इति चेत्, उच्यते
'पशु' इत्यत्र यथाश्रुति भ्रुतिमनसिक्रम्य पुस्त्वादि
विग्रभवेत् चोदितत्वात् उपादेयत्वेन विहितत्वात् । प्रहते
तु मनुष्यवशात् स्वर्गकामाभावात् पुंसोत्रिप्रथमपि
अपिशिष्टत्वात् गर्भोक्तम् इत्यत्र पुस्त्वं विग्रहितं न
शक्यत् । अविज्ञातगर्भहृद्वगदोषश्रुतिस्तु मशकार्योऽनुवाद
इति उक्तप्रमेव पूर्वपक्षनिवास । इति ।

बृहौ तु 'विमक्त्येति चेन्न' ६।१।३८ इति
पूर्वपक्षिण शङ्कात्प्रसङ्गः । 'पशाना यजेत' इत्यत्र
शुचीयथा यथा एकत्वस्य शुचराग्य च विग्रहितत्वं तथा
स्वर्गकामपदेऽपि पुस्त्वं विग्रहणीय इति । तयोश्च

सिद्धान्तिन 'चोदितत्वाद्यथाश्रुति' इति । अत्रवर्षस्तु
माध्यवदेव । इति ।

द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां स्यात् द्रव्यवत्स्युक्तं, यत्र
चिक्रयाभ्यामद्रव्यवत् स्त्रीणा, द्रव्यै समानयोनि
त्वात् । १० ॥

कर्मेणा द्रव्यसाम्यत्वात् स्त्रीणा च द्रव्यवत्त्वात्
न तासां कर्माधिकारः, इति पुन पूर्वपक्षोपपाद्यार्थं सूत्रम् ।
तुल्यत्वं सिद्धात्तत्राप्यप्यवत्येति । स्त्रीणा नामित् कर्म ।
कर्म हि द्रव्यवत्स्युक्तं श्रुक्ते 'स्त्रीनिर्भयन्त' 'तत्र
दाव्यशक्तं दक्षिणा' इत्यादि । पुसा च द्रव्यवत्स्यम् । पुसा
द्रव्यवत्त्वात् द्रव्यस्युक्तं कर्म पुसामेव स्यात् । स्त्रीणा तु
अद्रव्यवत्त्वं द्रव्यशून्यत्वम् । तस्मात् न तासां कर्म । स्त्रीणा
द्रव्यवत्त्वं तु क्रयविक्रयान्या हेतुभ्या मिष्यति । विवो
हि पिना निनीयते भर्ता च नीयन्ते । विनीयन्तश्च
पितृपुत्रानामनीयि ग क्रीतत्वाच्च भर्तृपुत्रानाम् । विक्रय
श्रयते 'शतमतिशयं दुहितुमते दद्यात् (मर्ता)' 'अग्ने
(विवाहे) गोमिश्रुण (दुहितुमते दद्यात्)' इति । तथा
च ब्रह्मादिद्रव्यापि क्रयविक्रयसमुत्पत्तिनि दथा जिनेऽपि
द्रव्यै समानयोनि च । ब्रह्मादिद्रव्याभिरपि स्त्रीणामपि
क्रयविक्रयान्या ममानो योशः । तथा च स्त्रीणा ऋच
विक्रयविपयत्वात्, द्रव्यै समानयोनित्वाच्च अद्रव्यत्वम् ।
अद्रव्यत्वाच्च स्त्रीणा न कर्म । किंतु पुसामेव । इति पूर्व
पक्षः ।

तथा चा-पार्थदर्शनम् । ११ ॥

क्रयविक्रयविषयत्वात् स्त्रीणा द्रव्यवत्त्वेन न तासां
कर्म इति पूर्वपक्ष लिङ्गप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । 'या एषा
नीता स्वर्ति आ यैश्चरति' इत्यत्र आचार्ये अश्ववदे
श्रीशकस्य दर्शनं स्त्रीणा क्रयविपयत्वे लिङ्गम् । क्रय
विपयत्वाच्च अद्रव्यत्वम्, अद्रव्यत्वाच्च स्त्रीणा न कर्म ।
नाद्रव्यात् कर्मत्वाद् व्यर्थम् । १२ ॥

स्त्रीणाम्द्रव्यत्वात् न कर्माधिकार इति पूर्वपक्षे शङ्का
निराकार्यं सूत्रम् । तत्र शङ्का द्रव्यम् । ननु स्त्रीणा
द्रव्यवत्त्वं नामितं, भक्तोत्सर्गिणं वा कर्तव्यनिर्णयं
यत् धनं तथा उपार्थीने तेन तस्या द्रव्यवत्त्वम्, द्रव्य
त्वाच्च कर्माधिकार इति । अथवा पूर्वपक्षी । मर्ता

श्रीवत्सत् स्त्रीया तादर्थ्यं भर्षयंतम् । तादर्थ्यात् स्त्रीया कर्त्तारिभर्षयेऽपि तादर्थ्यं भर्षयंतम् । स्त्रीयाः कर्त्तारिणा यत् इत्य लभ्यन्ते तदपि भर्षयंतम् । अत एव ' भाषां दास्य पुनश्च निर्षेणाः वदं एव ते । यत्र समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद् धनम् ॥ ' इति स्मृतिः संगच्छते । तस्मात् स्त्रीयामद्रव्यज्ञानं कर्त्तारिणाः इति पूर्वपक्षः ।

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १३ ॥

श्रीया इत्यष्टपत्न्या न कर्त्तारिणाः इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । तुल्यः श्रीया इत्यष्टपत्न्यायं वारयति । न श्रीया निर्भवन्तम् । इत्यष्टपत्न्याः त्रिषु, काश्च कर्त्तारिणाः, फलोत्साहाविशेषात् । फलनिपवड उवाहः फलोत्साहः फलेभ्यः । पुंष इत्यत्रापि फलोत्साहस्य अधिशेषात् वैलक्षण्यमात्रात् । तस्मात् स्त्री फलार्थिणी स्त्री स्मृतिमप्रमाणीत्यत्र इत्थं परिशुद्धीयात् यजेत चेति ।

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥

श्रीयामपि कर्त्तारिणाः इति सिद्धान्तः । न च धनशुद्धयेन तासां कर्त्तारिणाभावः सूच्यते । तासां अर्थेन धनेन सवशायात् संगन्त्यात् । तासां धनसरादि-त्वर्थः । वत्सादासोते तथा मंत्रात् किञ्चे ' धर्मो चाप्ये च कामे च नातिपरिष्कया ' इति ।

कथस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ १५ ॥

दण्डमात्रे बहुकम् ' कर्त्तारिणाधनमात्रात् श्रीयाम् ' इति तत्र निन्दन्ती उच्यते । कथस्य धर्ममात्रत्वं हेतुम् । धर्ममात्रोऽपि कथः न वास्तविकः । नचो हि उपनीतकर्मो भवति । निपतं तु इदं वानं ' शतमति-र्यं ' शोधकामस्योपमा च कथ्या प्रति । विनयमपि स्मार्तं श्रुतिविपक्षत्वात् नास्तम्यन्ते । तस्मादेतौ कथ विन्तौ ।

स्वप्तामपि दर्शयति ॥ १६ ॥

श्रीया न कर्त्तारिणा, अद्रव्याशात् इति पूर्वपक्षे उच्यते । सिद्धान्ती । स्त्री प्रवर्तते न अद्रव्याः यतः अतिरेव त्रिषुः स्वप्तामपि पूर्वपक्षे न केवलं कथविक्रय-भावत् । ' पत्नी वै पारिष्वस्येष्टे ' इति पारिष्वस्य नाम

ग्रहणताः पीठविडाराद्यः पदार्थाः । तेषां स्त्रियीषो पत्नी इति ध्रुवार्थः । ' जायन्ता पत्नीः संजायन्ति । भव-क्षीयां हि पत्नयः । भवता वा पत्न्याः परद्रव्याभेदधर्म-परन्वते ' इति च । दर्शादौ पत्नीसंज्ञायेषु पशुशरण्ये प्रथम् । इतः ! पत्नीनां वीर्यं भवत् शोचिरेव । तथा भवता येषां त्रिषु पतिषुदेषु ऐश्वर्यं लभते इत्यर्थः । तस्मात् द्रव्यत्वः स्त्रियः । इत्यष्टपत्न्यात् तासां धर्म-विचारः इति सिद्धान्तः ।

श्रीवत्सात् भवत्या स्त्रामित्युच्यते ॥ १९ ॥

पत्नी अपि द्रव्यवती इति सिद्धान्ते उक्ते पुनः शङ्का । तुल्यः सिद्धान्तप्राप्त्यर्थः । न स्वपत्न्या इत्य-वता स्त्रीयाम् । पत्न्या श्रीवत्सात् ' शतमतिर्य बुद्धि-मते दन्तात् ' इति श्रुत्युक्तस्य अतिरिक्तत्वान्नप्य दृष्टा-येत्तत् । यत् पत्नी हि पारिष्वस्येष्टे इति श्रुत्या पारि-ष्वस्येष्टे च श्रुत्युक्तस्य पीठेन्द्रतादेः पदाभेदात्तस्य यत् स्वामित्वमुच्यते तत् भवत्या । शौणमित्यर्थः । तामा-ज्ञाति श्रीया इत्यवतत्र जाय न कर्त्तारिणा इति ।

फलार्थित्वात् स्वामित्वेनाभिसंबन्धः ॥ २० ॥

श्रीया धनस्वामित्वं गौणं न तुल्यं इति पूर्वपक्षिणाः शङ्का तुल्यत्वेन निरस्तुन उच्यते । सिद्धान्ती । ' उप-हृतोऽयं यजमान उच्यते देवपत्न्यायामुपहृतो, भुवसि हविष्कण इद मे देना हविर्तुयस्तामिति तस्मिन्नुपहृतः ' इति मन्त्रेण स्त्रिया अपि फलार्थित्वमुक्तम् । धर्मफलमर्थयते इति फलार्थिणी स्त्री । फलार्थित्वं ' पत्नी हि पारिष्व-स्येष्टे ' इति श्रुती पत्न्याः स्वामित्वेन मुच्यते न अभि-संबन्धः । पत्न्याः स्वामित्वं न गौणं किं तु मुख्यमेव । तस्मात् धनवती स्त्री ।

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥

पुंष इव स्त्रिया अपि कर्त्तारिणा इति सिद्धान्ते हेतुवत्तमाह । ' न पत्नी पत्या मुच्यते न गच्छता, यद्यप्य युक्तौ धुर्वासभताम् । संजातानौ विजहितामरावीर्दिवि-पतीतिरत्तरमार्त्तमात् ॥ ' इति श्रुतिः पत्युदित्य पत्न्या अपि फलवत्तां दर्शयति । तस्मात् पुंसात् पत्नी च उभौ कर्मणि अधिकृतौ इति सिद्धान्तः । के.

• 'लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानेष्वपि सारस्वती स्वीयत्वात्' (१।१।२११५५) । अथ च न्यायोऽन्यथा-
 यमिहितः । पुलिङ्ग न मेष्या सवस्थे (अन्मे)
 स्वीयत्वात् इति । टुप् ८।१।२।१५०

• लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानविधानेऽन-
 नैन्द्रागाममन्त्रम् । ३।२।११२८ ॥

एष एन मन्त्र उदाहरणम् । इह न प्रदानानि
 ऐन्द्रानि अनेन्द्रानि च विद्यन्ते । तेषा मक्षयान्यपि
 सन्ति । तत्र सदेह इति ऐष्ट्ये अनेष्ट्येषु च मन्त्र, उत
 ऐष्ट्येनैव मन्त्र, अनेन्द्राणाममन्त्रक मक्षयमिति । लिङ्ग
 समारण्यथा भयङ्गीयभूतो मन्त्र इति तावन्निरूपितम् ।
 इन्द्रान्येकदेवतास्य तस्य लोभरत्नमक्षणस्य नैवमक्षयान्यपि
 प्रतिप्रधानमभ्यन्तरीयानि इत्यपि स्थितम् । तत्र किं ऐन्द्र
 प्रदाननेवभूत्प्रमथण एवाव मन्त्रोऽज्ञम्, उत ऐष्ट्यनैन्द्र-
 मथणम् इति इदानीं प्रश्नात् चिन्त्यते । तत्रय पूर्व
 पवित्रोऽभिषिचि - तत्र एतु मन्त्रे 'गोमस्य प्राग एतन्
 स्फेन्द्रपीतस्य मथयामि' इति श्रूयते । तत्र प्रात एत
 नस्य य ओम, तस्याह मथयामिषि तत्रद्वैयधिसरण्य
 न्यादितम् । इन्द्रपीतस्येति पदस्य तु किं गोमगमाना-
 धिक्त्वम्, उत सन्नगानावाधिसरण्य इति सदेहे
 सन्नगानावाधिसरण्यम् । इष्टेन पीत गोमो बरिमा
 सन्ने हदिन्द्रपीत यत्रामिति । (१) . . रणे य गोम
 कानेकपदविहितसारादिष्टेन पीत इति वृत्तीकान्तपुस्तक-
 समासात् दुर्लभं । तेन समानगोमस्त्वत् प्राधान्याय
 गोमस्य तस्यैरे प्रसीतवेदानाधिधानम् । न चानेन्द्र ओम
 इन्द्रपीतस्योऽभिषातुं शक्यते इति लिङ्गेन ऐष्ट्यप्रदान
 तेषान्भोममथण एतस्य मन्त्रो विविश्रुयते । न च
 अनेष्ट्ये उदेन प्रयोग इति वक्तव्यम्, प्रदानवृत्तस्येवम् ।
 तेन इन्द्रपीतस्येति लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानविधाने
 प्रवृत्तिविशेषमायदितेषु प्रयोगे अनेन्द्रागाममन्त्रमिति ।
 एषमन्त्रस्य पूर्वप्रश्नान्तरमभिधीयते—

यथादेवतं वा वापृष्टवित्वं हि दर्शयति । २९ ॥

आशकसमिन्त्र - यन्नि अने देव मन्त्रोऽपनतगो
 मथं, तस्यै उदेनेर तेषु प्रयोगाय । अनेष्ट्येऽपि
 मन्त्रात् मन्त्रात् प्रवृत्तिविशेषमभ्यन्तरीयते । तस्यै,

उपदिष्टवर्गो हि सर्वः प्रवृत्तिर्भवति । अतुपदिष्टवर्ग
 एवाहंशा विहृतिः । इह च 'इन्द्राय त्वा वसुते' इति
 मन्त्रेण गोमप्रदानमन्त्रोः ऐष्ट्यप्रदानव्यवहारेणमथ्यते ।
 यत्र गोमस्तत्रमोऽपि तत्रैव इत्यनेन्द्राणां प्रदानानां लोभ-
 धर्मवन्त्रम्, इतद्यपि तु साधनवृत्तान्तविदेशेन गृह्यति ।
 चोदनासागान्यात्तद्विस्तारत्वेन धर्मप्राप्तौ स्यात् यथादेव-
 मूदेनेन मन्त्रप्रयोग इति । ननु 'गोमेन यजे' इत्यु-
 क्तने सर्वेन्द्रायवादिप्रदानसाधारणत्वात् गोमप्रदानेनैन्द्रैः
 गोम, तद्द्वारेण गोमपरमथ प्राप्त एव । अतः प्रवृ-
 त्तिविशेषासभवेनोद्दामावाद्यन्त्रव्यवहारेनेन्द्राणां प्रदानं
 च भविष्यति । मैत्रम् । साधनवृत्तमन्त्रव्यवहारेण समान-
 धुक्त्यापि गोमस्य नियमोपचरते, विद्याल्लासाधनवृत्तित
 तस्मात्प्रभूतस्य अतिशेषात्तेः मैत्रिणिकृतिवन्त्रमिति ।
 तेन अनेष्ट्यपिदिशेवादेव गोमधर्ममतिर्वच्यते । तस्य
 च सति यथादेवस्तस्यैव मन्त्रप्रयोग । 'तद्वृत्त
 हि दर्शयति' इत्यनेन मन्त्रप्रयोगे लिङ्गदर्शनमुक्तम् ।
 तस्य भाष्यवर्तिरुद्धेरेव मुख्यमिति ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् । ३९ ॥

रिचनानुवाचमुच्यते । नैतदस्ति यदुक्तं उदेन मन्त्र
 अथय कर्त्तव्यमिति । देवा हि पूर्वपथिन अमन्त्रक मन्त्र
 उदेन वा । तत्र ऊह्युर्वपश्चात्पुनमेनेत्र यदा तिवक्तु
 परिष्णाम्य इदानीं ऊह्युर्वपश्चमे निरागते । अन्त
 सिदान्तिनोऽमिसिचि । प्रवृत्तिविशेषमथे इति सारु
 भवति । न च एहस्यैर वजेगोमस्य प्रवृत्तिविशेष-
 भाव संभवति । न च प्रहणमासाः पूषह कर्त्तव्यं, देव
 तेषां प्रवृत्तिविशेषात् भवेत् । न च तेषां मन्त्रे
 वेणान्त्रिचदेन गोमप्रदान अन्तेषां च प्रवृत्तिविशेष-
 संभवति । सर्वामेव यामादेव युक्तम् सर्वैकम् ।
 तदुक्तम् 'सुन्वमन्त्ररणा शोषा ज्योतिष्टोमस्त्रियेवने ।
 प्रवृत्तिर्विहृतिश्लेषा न यामेयादान. यश्चि ॥'
 इति (ता. पू. ७. ७. ८) । ननु 'इन्द्राय वसुते' एव
 यन्त्रमिति गोमस्य प्रदानेन इन्द्रप्रदानव्यवहारेण
 गोम ऐष्ट्यप्रदान एव गोमधर्ममिचन, आह्वयीदस्यैव
 यदेव मैत्रिणिकृतिवन्त्रमिति गोमप्रदान इत्युक्तम् ।
 मैत्रम् । मन्त्र अनागतस्येवमन्त्र आह्वयीदस्यैव 'यद'

वक्ष्यादियहचामात् सपिथिने भरणे अमन्त्रत्वं भद्र-
म-भारहिलत्वं स्यात् । लिङ्गविशेषनिर्देशात् मन्त्रमन्त्रे इन्द्र
पीतस्य इति शोमविशेषमन्त्रं निर्देशात् । तस्य च अनै-
न्द्रेण अनन्तयात् । इत्येकः पूर्वपक्षः । इदं सूत्रं एकदशा-
धिकरणस्यम् । एतस्मात् उत्तरं स एतदधिकरणमेवभूत्
'छन्द प्रतिपक्षस्तु । ३।१।१।३९' इति स्यात् ।
मत्ते तु अन्तरागमिण्यधिकारानि भवन्ति । इति शेषम् ।

यथादेवतं स्य, तद्व्यवृत्तित्वं हि दर्शयति । २९॥

चाशब्दः पञ्चाक्षरं सूचयति । छन्दानैन्द्रशोमग्रहयामेभु
अनेन्द्राणां शोमग्रहाणां भक्षणं अमन्त्रत्वं वर्तन् इति
प्रथमः पूर्वपक्षः पूर्वपक्षः । अथ द्वितीयं पूर्वपक्षमाह ।
अनेन्द्राणां अमन्त्रत्वं भक्षणं न किञ्चु मितानवरणपीतस्य
इतिरीत्या ऊर्ध्वं समन्त्रकृत्यं स्यात् । यथादेवतं देवता
अन्तिसम्यक् ऊर्ध्वः वर्तन् । हि वामत्वं लम्पटित्वेन ऐन्द्र-
श्रदानग्रहविक्रवं अनैन्द्रश्रदानानां दर्शयति । तस्मात् ऊर्ध्वं
समन्त्रकृत्यं इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

छन्दःप्रतिपक्षस्तु सर्वगामित्वात् । ३९ ॥

ज्योतिषोमे ऐन्द्रेनैन्द्रशोमग्रहयामेभु मन्त्रे अनैन्द्राणां
ग्रहयामेभु भक्तमन्त्रः मित्रानवरणपीतस्य इतिरीत्या ऊर्ध्वं
प्रवर्तते इति द्वितीयः पूर्वपक्षः पूर्वपक्षः । त पक्ष
अनेन्द्राणां मन्त्रं अमन्त्रत्वं इति वदन् प्रथमपूर्वपक्षी
तुग्रन्नेन चानवर्तन् पुनः प्रथमपक्षमाह । य एन्द्र
योहयिनि अनियन्ते च विन्दुदेवत्ये 'तृतीयस्य सवनस्य
चषवीच्छन्दस्य' इति मन्त्रे 'अनुष्टुप्छन्दस्य इतिभक्तमन्त्र
सवनस्य' इति छन्दःप्रतिपक्षः अनुष्टुप्छन्दः पक्षोहरूपः
जगतीछन्दः पदप्रतिपक्षः ऊर्ध्वपक्षमाधत्तया यमिमत् उ
तु अनैन्द्रेण उहागावेऽपि उपपन्नः । अत्रान्तस्यैव
अनुष्टुप्छन्दः पदप्रतिपक्षोहस्य तत्र विधानोपपत्तेः । अतः
अभिप्रायदीनां धर्माणां सर्वनामिदं च ऐन्द्रेणैन्द्राणां
रगात् प्रवृत्तिविभक्त्याभावान्नैव अनैन्द्रेण अनूहात्
अमन्त्रत्वेन भक्षणं इति पुनः प्रथमः पूर्वपक्षः ।

सर्वेषां वैकर्मन्त्रमितिशासनस्य भक्तिपानत्वात्
सवनधिकारो हि । ४४ ॥

ज्योतिषोमे ऐन्द्रेनैन्द्रशोमग्रहयामेभु मन्त्रे अनैन्द्राणां
भक्षणं अमन्त्रत्वं इति यदुक्तं तत् चानवर्तते चाशब्दः ।

सर्वेषां ऐन्द्राणां अनैन्द्राणां च दाद्यात् ऐन्द्रमन्त्र
एकरूपः अविद्युतः यो भक्तमन्त्रः तद्व्यवृत्तेः । न
अमन्त्रत्वम्, नापि यथादेवतमूहः । तदेतन् ऐन्द्रि-
यन्त्रस्य महर्षेः अनुमतम् । हि यस्मात् इन्द्रपीतस्य
सवनधिकारः, इन्द्रेण पीतं यस्मिन्, पीतस्य
अस्तीति पीतः इन्द्रः पीतो यस्मिन् सवनं इत्येवं बहु
श्रीष्टिः सन् याचनच्छन्दसः इत्यादिवत् सवनयोगः ।
अन्त्या इन्द्रेण पीत इति तृतीयानुष्टुप्छन्दस्यैव भक्तिं
पानत्वात् भक्तिपानत्वं यथादेवतं भक्तिः तद्व्याप्यं
यत् तस्मात् पानस्य भक्तित्वं यथादेवतं यथादेवतं । तस्मात्
अनेन्द्राणां ऐन्द्राणां च शोमग्रहाणां भक्षणं अविद्युतस्य
यदेव, न अमन्त्रत्वम् नापि यथादेवतमूहः इति
सिद्धान्तः । के.

● लिङ्गविशेषनिर्देशान् नमानविधानेषु-
नैन्द्राणाममन्त्रत्वम् । ३।१।१।२८ ॥ लिङ्गाविशेष-
निर्देशान् अनैन्द्राणाममन्त्रत्वं इत्येतावत् सूत्रं अपवादस्यै-
प्रधानबहुव्रीहयस्यैव स्वपदार्थे प्राधान्यात् तदुपस्थास्य स्त्री-
यस्त्राप्रतीतेः विशेषतश्च अस्य मन्त्रिकरणत्वेन बहुव्रीहि-
त्वायोगात् । (इन्द्रेण पीतं यस्मिन् इति) इन्द्रपीतस्य
इति इन्द्ररिद्वयनिर्देशात् अनेन्द्रोमभक्षणानां विद्विधि-
योग्यमन्त्राविपयता इत्येनं पूर्वपक्षार्थम् । 'एतन्न
विधानेषु अनैन्द्राणाममन्त्रत्वम्' इत्येतावत् आहृत्सर्वत्र
ऐन्द्राणां च प्रदानानां धर्मशब्देऽप्यनेन्द्रोमभक्षणत्वेन
समानाधिकारे प्रवृत्तिविभक्त्याभावान्नैव उल्लेखोवात् अनै-
न्द्रशोमग्रहाणां मन्त्रत्वात् इत्येनं पूर्वपक्षयोग्योपपत्त्य-
र्थम् । सु. ट. १. १. ४१.

● लिङ्गविशेषनिर्देशान् समानविधानेषु-
प्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् । १।१।१।४४ ॥

ज्योतिषोमे क्रतुपञ्चनः समाभ्याता । 'आग्नेयं पञ्च-
रिमिहोम आरुपञ्चनं, ऐन्द्राणां पञ्चपञ्चये द्वितीयं, ऐन्द्रो
धृतिगोचरिनि तृतीयं, सारस्वती मेष्पतिराजे वतुर्धो'
इति । चानुष्टुप्छन्दसि एते पशवः समानविधाना इति एक
पक्षः, आग्नेयोमीये पशो एव सर्वविधान इत्येनं
चौदमेन प्राप्तिः इति अन्यः पक्षः । आग्नेयोमीये च
अस्ति अभिगुणैव । तत्र 'उपपन्नं नेत्या इव आग्ने-

माना मेधरान्मिषो मेधम्' इति पठन्ते । तत्र समान-
विधानपक्षे (सामानविषयपक्षे) चिन्तने किं अत्रिगु-
पचन कारस्वत्या मेध्या कर्तव्यं न वेति । तत्र नेति
सिद्धाव्यवहारः । ननुपशुगु समानविधानेषु सखु कार-
स्वती नेति अत्रिगुपचन अप्राप्ता । कारस्वत्या अत्रिगु
वचनं न भवतीत्यर्थः । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । अत्रिगु-
पक्षे ' प्राप्ते अग्निं मरत् ' इति पुलिङ्गेन लिङ्गविशेष-
पक्षे पुलिङ्गस्य निर्देशात् कारस्वत्याय स्त्रीत्वात् । न च
पुपचन. शब्दः स्त्रियमभिरुक्तिं समर्थः । तस्मात्
कारस्वत्या अत्रिगुपचन न प्रवृत्तिः इति ।

पद्मभिषानान्ना तद्वि चोदनाभूत्तं पुंविषयं
पुनः पशुत्वम् । ४६ ॥

कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न कर्तव्य इति
निश्चयान्ते उक्ते पूर्वपक्षी आह । यामन्द. पशु यान्तवति ।
अत्रिगुपक्षे पुलिङ्गनिर्देशात् कारस्वत्याय स्त्रीत्वात् अत्रि-
गुपचनस्य तदेषा प्रवृत्ति इति यदुक्तम्, तत्र । तथाहि
' प्राप्ते अग्निं मरत् ' इति इत्यन्तं पदभिषान पशोर-
भिषान पशुनामानस्य पशुत्वस्याभिषान काचकम् ।
हि यस्मात् क्व पशुर चोदनाभूत्तम् । ननुपशुविधानपक्षे
पशुत्वन्देनैव आद्ये तद्वीना निश्चयात् पशुत्वमेव चोदनाया
मरदम्, पशुर च पुन. पुमिषयमपि पशुत्वमाचकः
पशुत्वम्. नचिक् पुमिषयोऽपि क्व कारस्वत्या मेध्या
स्त्रियमपि प्रवृत्तिमर्हति । यथा मरुष्यपद्वेन पुमानरि
उच्यते चोपिदपि ददत् । तस्मात् ' प्राप्ते अग्निं मरत् '
इति पशुत्वमि आद्ये इति पद कारस्वत्यामपि प्रवृत्ति-
मर्हत्वात् अत्रिगुपक्षे कारस्वत्यामपि प्रवृत्ते इति पूर्व-
पक्षः ।

विशेषो या तदर्थनिर्देशात् । ४७ ॥

कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन प्रवृत्ते ' प्राप्ते अग्निं
मरत् ' इति इत्यन्तस्य पशुनिर्देशकस्य पुंशोः स्त्रिया-
मपि प्रवृत्तिमर्हत्वात् इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा पशुत्वार्थयो
यामन्द. यमपि अस्मि इति प्रातिपदिक पुमि स्त्रिया
च समान तथापि स्मैपचनेन सर्वेनिर्देशात् तदर्थस्य
प्रातिपदिकार्थविशेषस्य निर्देशात् पुरुषः विशेष एव
निर्देशोऽवश्यते न स्त्रीत्वात्, स्त्रीत्वार्थनिर्देशस्तु स्त्रीत्वान्ते

निर्देशाह । तस्मात् पुरुषः पशुविशेष एव अस्मै इति
पदेन निर्देशत्वात् कारस्वत्या अत्रिगुपक्षस्य न प्रवृत्तिः ।
इति प्रथमः सिद्धाव्यवहारः एव युक्तः ।

पशुत्वं वैपशुत्वान् । ४८ ॥

' प्राप्ते अग्निं मरत् ' इति पुमिषयोःस्य निर्देशात्
कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न प्रवृत्ते इति यदुक्ते
तदपान्तवति पूर्वपक्षी । यामन्दो यावदन्तार्थ एव ।
पुपक्षोऽपीत्यौ वा यदुक्तं सामान्य एवमेव तदावकम्
अग्नेशब्द इति पुपक्षोः स्त्रीत्वमोश्च ऐवशब्दो भवति
अग्ने इति । तेन च पशुर सामान्यमेवेत्युच्यते । तद्य
स्त्रीत्वमापि अत्रिगुपक्षे इति कारस्वत्यामपि अत्रिगुपचन
युक्तं इति ।

यथोक्तं वा संतिचानात् । ४९ ॥

' प्राप्ते अग्निं मरत् ' इति पशुत्वान्तायाची अस्मै
शब्द. कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपक्षे अत्रिगुपक्षे प्रवृत्ते
इति पूर्वपक्षोऽपि यावदन्ति युक्तम्. स्त्रियन्तमिमेव
पुमिष्यान्तं स्मैत्वान्ते उक्तं च पुपक्षान्ते तदन्तिकम्
पशुत्वमेव स्यात् अत्रिगुपचन पुपक्षमेव न मेध्याम् ।
तस्मात् प्रथममूले यदुक्तं अत्रिगुपचनमप्राप्ता कारस्वतीति
तदन्तिकम् यथोक्तमेव स्यात् मतिचानात् । संतिहित-
वचना. सर्वानामशब्दः । ' प्राप्ते अग्निं मरत् ' इत्यस्य
संतिहितम अग्नीशोमीष पुपक्षोऽपि । तदन्तर्ये हि
अत्रिगु पठितः । तस्मात् पशुत्वमा साधारणा इति
समानविशितपक्षे कारस्वत्या मेध्या अत्रिगुपचन न
कर्तव्यं पशुत्वमा अग्नीशोमीषपदार्था एवेति सिद्धान्तपक्षे
तु कारस्वत्यामपि अत्रिगुपचन लक्षणे स्यात् ' प्राप्ते
अग्निं मरत् ' इति । के

● लिङ्गशब्दः सम्बन्धमन्वयने उक्तिं प्रवृत्ते ।

लिङ्गवत्ते अनेन इति हि क्रियात्वोपनिमित्तो लिङ्गशब्दः
इति न सम्बन्धशब्ददेवोच्यते तथापि तु न्यायगतकार-
कान्तगपेया न युज्यते । वा. ११३।३।८ पृ. २०९.
● लिङ्गशब्दस्य सामर्थ्ये मीमांसनायाः प्रतिदत्तत्वात् ।
सु पृ १११.

● लिङ्गसंख्ये क्रियायाः प्रवृत्तमभूत्स्य अत्रिगुपचनम् ।
यत् क्रियायाः प्रातिपदिकमुपाधीकते तस्य पठित्त्वसंख्ये

दक्षिणदिशि क्रियाङ्गत्वात् । इत् १०।१।१०।१३ इ
१८९८, * लिङ्गसप्तमे सर्वत्रैव लक्षणया प्रसृतेः ।
१२।१।१।१ इ २२१०

* लिङ्गसप्तम्यायाधिपत्या मुप प्रातिपदिकपरतत्
स्मृति । सु १५८

* लिङ्गसप्तम्याय गीष्वा वृत्ते अयत्तमो हेतु ।
'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र लिङ्गसप्तमस्यत्वात् वसतम
नायगावण शब्दमयुक्ति । यद्यपि अयत्तम एव प्राण
शब्दभूत् तान्ये, तथापि प्राणभृत्- अग्राणभृत्- तत्र
वाच्य अत्र एवत । श १।१।१८

॥ लिङ्गसप्तम्याय । (लिङ्गसप्तम्याय इति गुणा
श्रया) । १।१।१२।२३-६ ॥

'प्राणभृत उपदधाति' इति श्रूयते । अत्रिचयन
उपधेया वाधिविद्वेषा प्राणभृत् नाम । तत्करण
मन्त्रेषु 'अत्र पुणेसुत्रस्य प्राणे मौत्तम' इति
प्राणशब्दं पठित । त्रिंशत् तृतीयं टङ्गमन्त्रेषु मन्त्रेषु
तु प्राणशब्दो नास्ति । तथापि द्वितीयतृतीयदशमेषु
मन्त्रेषु प्राणशब्दस्यत्वात् तत्सहचरिणा मर्ते मन्त्रा तदुप
धेया इत्तञ्च प्राणभृच्छब्देन बोध्यते । तथाच
प्राणभृच्छब्द इष्टकासमुदाये गीष्वा । गुणधान लिङ्ग
सप्तम्याय लिङ्गसप्तमे । अत्र पञ्चमन् मन्त्र ।
'तसिद्धि-जाति-माह्वय-प्रशसा-भूम-लिङ्ग
सप्तम्याय इति गुणाश्रया' इति एकं सूत्रम् ।
भाष्यकारिस्तु 'वाप्यानौर्वापि मित्रा उच्यन्तम् ।
तसिद्धि-जाति-माह्वय-प्रशसा-भूम-लिङ्गसप्तम्यायान्ता
पु गुणश्रया
गीष्वा वृत्त निमित्ताति । इति सूत्राय । १२
अस्मिन्निष्कर्षे लिङ्गसप्तम्याय गीष्वा निमित्तप्रसृत्तम् । के

* लिङ्गसप्तम्याय । श्रीमत्तमने 'इशा' स्वयोरथा
यदीन्' इत्यत्र स्वयन् स्वयन्तु-त्रे लिङ्गसप्तम्यायेन
गीष्वा इत्यत्र आत्ताव श्रीवत्तात्तये । कौ १।१।१८।२८

॥ लिङ्गसप्तम्याय । प्राणभृत्तदिव्ये प्राणा
दिङ्गसप्तम्याय इत्यत्र प्रेषधेया इत्या एवन्ते ॥

लिङ्गसप्तम्याय इति गुणाश्रया । १।१।१२।
२३-६ ॥

भाष्यम्— 'प्राणभृत उपदधाति', 'अनानी
रवदधाति' इति । निधित्वे ऋणभृत्तमनासु उपधीय
मानासु निहिताना मन्त्राणामानर्पकत्वात् । तस्यद्वयत्वात् ।
लिङ्गसप्तम्याय परशब्द परत वतते । यथा 'इति
गच्छन्ति' इत्यत्रैनापि इतिना सर्वे लक्ष्यते । न चात्र
प्राणभृच्छब्दं सुष्टित्यश्च चहत्वाये मन्त्राण एवमेव,
यत्रणे च सुष्टिप्राणभृच्छब्दौ समवेतौ तावपि परिगते ।
यथा इतिनायेन साधलक्षणायेन वेदपि एतौ एते
इति ।

या-- सुष्टिकेव प्राणभृत्तदिव्यु नोर्गतिहमी । अत्रै
रन लिङ्गे भूत्ता अनेरलिङ्गाना एवम इत्युदाहरण
भेद । स्वाधीयतिस्वगाय उच्यते उच्यन्तस्वपि म्हा
उपाधीयमानत्वादिति । आह न, 'यत्र लक्ष्मणमुदिरय
लक्ष्मणे कार्यं तिवुज्यते । तन्मात्रमहृण तमित्युपा
दानं द्वयोरपि ॥

शा-- 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यापि पूर्वत्रेण
मन्त्रोपादानं व्यथवादानं विध्यर्थं वा इति विवेकप्रश्न ।
(गीष्वा वृत्त) निमित्तात्तरकथनार्थं तु सूच्यन्ते ।
पूर्वत्र हि भूत्ता शब्दप्रयोग, इह तु लिङ्गवत् अत्र
त्वात् तन्मन्त्राणामात्रं गच्छन्ति । प्राणभृत्तरे हि
प्राणभृत्तमन्त्रोऽस्ति, प्राणभृत्तमन्त्रोऽस्ति प्राणभृत्त
वायोऽस्ति, इत्यान सादृश्येन प्राणभृत्तश्च ।

त्रि-- 'सुष्टिकत् प्राणभृत् तत्र, सादरन लिङ्ग
भृत्ता । अत्रैकमन्त्रो लिङ्गसप्तम्याय निहितो ॥'
'गता एव प्राणभृत् दधाति' इत्यत्र व्यथवाटस्थो
पक्ष प्राणभृच्छब्देन मन्त्रात्तात् । पूर्वत्र द्वितीयपरि
मन्त्रेषु सुष्टिप्राणा वाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्रे एव
प्राणभृत्तमन्त्रात्तात् 'अत्र पुणेसुत्रस्य प्राणे मौत्त-
म' इति । यद्गीष्वा मात्राया प्राणभृत्तस्य 'इति
गच्छन्ति' इतिप्रत् तत्सहचरिणा सर्वे मन्त्रा प्राणभृ
च्छब्देन लक्ष्यन्ते ।

भाट्ट-- 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यादी अत्र
निमित्तम् ।

मण्डन-- 'प्राणभृत् प्राणभृत्तोऽस्ति ।'
मकर-- 'सा लिङ्गसप्तम्याय ।' सा इति ।

० 'सितृषानेषु प्रेतराणां प्रसूयते' इत्यत्र सितृषानः ।
लिङ्गसमवायन्यायात् पितृसितृषानुत्तरः । श्राद्ध-
समयः पृ. ९ चारपुरेखादिकः ।

० लिङ्गसमवायमूलरूपेणा, इतरा गौणी
वाच्यते । शाल. पृ. ११३.

० लिङ्गसमवायमूलिना गौणी, अमरुत्सगीत्या
वाच्यते । शाल. पृ. १४३.

० लिङ्गसमाख्याभ्यां गतापंतानुवाकम् (२१९।५
२५-२६) इत्यधिकरणे 'अधिनोसत्ता वाहुम्या०'
इत्यादि. प्रत्यावेद्यत्वाभ्यन्तरप्रशङ्गा मन्वा. प्ररणेन
विनियुक्तः प्रहणादीना अनुग्रामशेषानां स्वाङ्गत्वसिद्धौ
विधिं इत्यवति इत्युक्तम् । शाल. पृ. ६४.

० लिङ्गसमाख्याविशेषे भगवानुवाचे प्रहणादि-
वाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वेन सन्त्यसामान्यादि-
कृतानां महाङ्गत्वविनियोगाय प्रस्थानानि, जिज्ञेन
प्रहणावैक्यान्त्यसामान्येषु विनियुज्यन्ते इति स्पष्टम् ।
अथासमाख्यासौत्रेण च मनोऽर्था वृथुवाचकयोश्च
जिज्ञेन सामिपेनीटोऽन विनियोगः इत्युक्तम् । (शेषले-
खले इदम्) । या. ३।३।१।२४ पृ. ८२७, (शेषलेखले
तु) समाख्याया मनोऽर्था सोमपौद्रेषु याज्यानुवाक्याणा-
त्वेन प्राप्तानां सोमयज्ञिज्ञानि याज्यानुवाक्याभिराधि ।
पृ. ८२९ ० लिङ्गसमाख्याविशेषे (शेषलेखने)
मनोऽर्था वृथुवाचकयोश्च क्रमसंज्ञनयाज्यासमाख्याया
सोमपौद्रेषु याज्यात्वे प्रकृते अधिप्रशङ्गलिङ्गात्
क्रमवहृत्वात् तदीये सामिपेनीकार्ये निवेद्य । शेषलेखने
तु मनोऽर्थात्वेन सोमपौद्रेषु याज्यात्वेपयगी तदेवाय-
याज्यानुवाक्यमन्वा लिङ्गसमाख्या वाच्य । सौ. ३।३।१।
१४ पृ. ३६०-६१.

० लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षायेताऽनुवाकस्य ।
३।२।१।२९ ॥

ज्योतिष्टोमे ओमनेपमशये 'अशेदि माऽऽविद्य'
इत्यादिः भक्षणं मन विनियुक्तं । तत्राणि 'अशेदि'
इत्यादिः 'शुभ्रजास्त्याय' इत्यन्त, 'वहुमहम्य'
इत्यादिः 'उपतृते भक्षणमि' इत्यन्तश्च भागः भक्षण
प्रशङ्गाः । 'एदि बले' इत्यादि 'शुभ्रया कथान'

उच्यन्ती भागः प्रहणप्रकाशकः । 'नुचमुत् रवा देव
श्रीम सुचपा अङ्गोप' इति भागः अवेक्षणं प्रकाश-
यति । 'हिते मे गाना' इत्यादिः 'मा सेऽनरुत् नवि-
मति वाः' इत्यन्तः सम्पद्युं जगं प्रशङ्गायति । अस्य
सर्वस्यापि मन्वस्य मनुजुवाकः इति समाख्या । सोऽत्र
सर्वोऽनुवाकः किं भक्षणे विनियोक्तव्यं उत कश्चित्
कश्चित् भागः अत्यन्तमि प्रदद्यात् प्रयोक्तव्य इति विचारे
पूर्वप्रशङ्गाह । लिङ्गसमाख्यानाभ्यां लिङ्गात् समा-
ख्यानात् सर्वस्यापि अनुवाकस्य प्रशङ्गा अवेक्षण्यते ।
तस्मात् सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्यः ।

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-
त्वात् । २६ ॥

ज्योतिष्टोमे ओमनेपमशये भगवानुवाचो नाम मन्व-
समुदाये विनियुक्तं । स सर्वोऽपि मोदमशये एव
विनियोक्तव्य इति पूर्वपक्षे षोणे प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते ।
तस्य भगवानुवाकस्य शपकर्मः प्रहणादौ विमत्य विनि-
योगः कर्म यः । रूपोपदेशाभ्यां रूपात् शुभ्रयाभ्यामर्हणत्,
उपदेशात् सामान्यजन्यनोषणत् प्रमाणत् । अर्थस्य
चोदितत्वात्, यावत् विना विवेकोऽर्थो न निष्यति
तावतोऽर्थस्य चोदनापरिच्छेदत्वेन प्रहणवैक्यं च विना
अनुपदानविरेकेण भगवितुमि- सहस्रयानुपपत्त्या प्रहणा-
देरपि भगवतिचोदनाचोदितत्वात् अपूर्वसाधने तत्र विनि-
योगसमयेन वेद्यार्थान्यायात् इत्यर्थः । के.

'तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात्' ।
३।२।१।२९ ॥

लिङ्गविनियोगाधिकारात् उपदेशस्य च सम्पन्नयो-
ऽपि च्लेशोपधानत्वात् उपदेशप्रहणस्य अनुभवकमाना-
भेदप्रतीतेः मानुजकारणं अत्रयत्ना वेधाचित्
जिज्ञेन माऽऽदपकर्षे. इति 'तस्य स्यादपकर्षः' इत्य-
स्यार्थः । भगवितुम्यथाऽनुपपत्तिक्रियात्वात्विधा 'एदि
बले' इत्यादिनाकार्थस्य प्रहणादेऽवितरतां अपूर्व-
साधनत्वेन अपूर्वसाधनीभूत मन्व प्रति द्वागप्योपपत्तेः
मन्वप्रशङ्गात्ता युक्ता इति 'अर्थस्य चोदितत्वात्'
इत्यन्वार्थः । अत्रमन्व कुर्यात्प्रहणादिवैक्यप्रशङ्गा
भुते. ज्योतिष्टोमेन अत्रप्रशङ्गापत्ते तदभवे च

अदृष्टार्थत्वाद्वाद्योगात् एकदाकथितोपगमनामभ्यस्त्य भुक्ति कल्पकस्यानुपपत्तेरवधिन्वाप्येन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावेऽपि भक्षानुदासनात्प्रोपपत्तेः प्रह्लादाभिधानसामर्थ्यापि समाध्याविरोधाभावात् भुक्तिरूपकता युक्ता इति ग्रहणार्थस्यैव अनुष्ठेयत्वेन पकादयतया अपेक्षितत्वात् तद्दृष्टार्थत्वोपपत्तेः अनपेक्षितमक्षस्तुत्यर्थत्वे सति अदृष्टार्थत्वापत्तेः इति 'अर्थस्य चोदितत्वात्' इति मन्वाकथनस्य आश्रयण व्याख्याऽन्तरम् । सु ११३७-१३३९

॥ छिद्रसमाख्यानाम्ना भक्षार्थात्तनुवाकस्य । ३।२।९।२५ ॥

भगवन्म श्रुते- ' भक्षेहि माऽऽविग जीर्णानाम शन्तनुत्वाय रायस्त्रोपाय मयिसे सुमनात्वाय, एहि मयो पुत्रोयमो मित्रे मे द्वन्द्वोऽस्मन्नितोस्त्वा बाहुभ्या लभ्या सम्, नृचक्षत् त्वा देव सोम सचक्षा अय र्वेपम्, हिव्य मे माना हरिवो गणान्ये मा वि वीरुप, शिवो मे सप्तपीतुषतिष्ठस्य मा मेऽवाहनामिमिति या, मद्राभिभूति केतुपंशाना वाङ्मुपाणा लोमस्य नृप्युत्, बहुमद्रणस्य रत्नद्रणस्य आदित्यद्रणस्य लोम देव ते मतिविद प्रात मवनस्य, माभ्यन्दिनस्य सवनस्य, नृतीयस्य सवनस्य मायनच्छटतस्त्रिपुष्ट दत्तो जगतीच्छन्दसोऽभिष्टन इन्द्र पीतस्य नग्रासपीनस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत्स्त्रोप- हूतो भवधामि' (तेम ३।२।१५) इत्येवमादि । तत्र सदेह कृत्स्न एवानुवाको भक्षणे विनियोगनीय, उत कश्चिदस्य अवमनोऽनवापि इति । छिद्रस्य त्रिनियोजनस्य नाम्ना च संक्षेपतापेक्षामिति प्रतिपादनप्रसङ्गेन श्रुतेरपि नाम्ना च संक्षेपतापेक्षामिति प्रतिपादनार्थं छिद्रगत एव विशेष किं साक्षादचोक्षितेषु अर्थाक्षिप्तेषु छिद्रस्य त्रिनियोजनस्य न वेति निरुच्यते ।

अत्राय पूर्वपक्ष, यद्यपि ' भक्षेहि ' इत्युपक्रमस्य ' लभ्याम् ' इत्यन्तस्य ग्रहणार्थत्वम्, ' नृचक्षस्य ' इत्युपक्रमस्य ' अवक्षेपम् ' इत्यन्तस्य अपेक्षणात्पत्त्यम्, ' शिव मे माना ' इत्युपक्रमस्य ' मा मेऽवाहनामिमिति या ' इत्यन्तस्य सम्पुग्न जगतामैतन्म्, ' मद्राभिभूति ' इत्युपक्रमस्य ' भवधामि ' इत्यन्तस्य भवधार्थत्व मनी

यते, तथापि गोमरतभक्षणस्यैव विहितत्वात् छिद्रस्य त्रिदिविधस्य त्रिनियोजकत्वात् ग्रहण-अवेषण-सम्पन्नत्वात् च मद्युपाक्षेपलभ्यत्वेन त्रैङ्गिभूतिनियोगत्वत्वात् कृत्स्न एवाय मनो भक्षणे विनियुज्यते । किञ्च उपक्रमे ' भक्षेहि ' इति श्रूयते । उपसंहारे च ' भवधामि ' इति । तेन उपक्रमोपसंहारयोः मद्युपाक्षेपत्वात् वैशानरवाक्यस्य कृत्स्नस्यैव अनुवाकस्य एव वाक्यत्वात् मद्युपाक्षेपलभ्यत्वाच्च कृत्स्नस्यैव ग्रहणार्थत्वम् । किञ्च ग्रहणादीनामर्थतो लोकलक्षणा प्राप्तत्वात् लौकिकवेधेति श्रुतेः यथा युक्ता । तेन लौकिकपदेशात् तत्प्रभागनसिद्धिर्न वैदिकमन्त्रापेक्षा । तेन ग्रहणवेधन गम्यन्तराण्यपि वानामपि विशिष्टभक्षणस्यैव प्रयोगः । अतएव एकवाक्यत्वात्, एतेषुपक्रमोपसंहारगतमवलम्बितं सिद्धत्वात् भक्षानुदासनात्साक्षात् कृत्स्न एव मनो यथार्थं इति । पय प्राप्त, अभिधीयते—

तस्य रूपोपदेशान्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-त्वात् । २६ ॥

अयमभिप्राय - भवेदेव यदि अर्थप्राप्तविषये वैदिक त्रिनियोगो मानस्य न भवेत् । तथाहि यद्यप्येव ग्रहणादगौ न विधीयते, तथापि भक्षणस्य ग्रहणादिना निरवसरत्वात् भक्षणस्यैव वैदिकमन्त्रस्यैव ग्रहणवेधनस्यैव अनुष्ठेयम् । उपसंहारस्य च भक्षणस्यैव प्रतिपत्तिकृतस्य ग्रहणमध्यवर्तनस्य विधानात् भक्षणविधिविहितमेव पत्रात् साभ्यन्तत्वात् पुत्रगन्तुपत्रम् । तेषां च अस्मन्मना अनुष्ठानात् संज्ञात् तेषामपि वैदिकमन्त्राक्षिप्तार्थत्वव्यवहृत्युपक्षे-नास्ति स्मृतिहेतुवैदिकोपायोपेक्षा । शक्योपि च ग्रहणस्य मन्त्रे ग्रहणादीन् प्रसागन्तुम् । तेन सूत्रवाक्यस्य स्यात्- छिद्र मद्युपाक्षेपु निभज्यैर मन्य प्रयोक्तव्य इति ।

यत्तु उपक्रमोपसंहारयोः भक्षणार्थतादेहावपत्तत्वात् कृत्स्नस्यैव ग्रहणापत्त्वमित्युक्तम् । तदुक्तम् । निगदत्त्वात् । तथाहि उपक्रमोपसंहारेणैकस्यादेहनामन्दावयव, तदनुशेषात्सामर्थ्यात् वाक्यस्य लक्षणात्सामर्थ्यात् छिद्र नचनीयम्, वतोऽपि भुक्तिरिति विश्रम्भः । ग्रहणस्यभिधानात्सामर्थ्यात् साक्षादेव भुक्तिरूपकमिति संनिर्वाहप्रतिपादनसामर्थ्यादिव चिन्मय त्रिनियोग इति ।

समाख्या न लिङ्गत्वं दुरग लैभिर्नि च एवदेशाद्वारणा ।
 प्लुपपत्रति न त्रिद्विदनुपपत्रम् ।

प्रयोजनम्— पञ्चमम् । सूत्र तु— तस्य मन्त्रस्य
 भागशो मन्त्राद्वर्णनपद्धत् लिङ्गात् अङ्गादेश्वादिद्वयस्य
 कथमश्रुतस्योपनिर्दिष्टम् । तत्राह अथस्य मन्त्रशास्त्रस्य
 चोदित प्रादिति । तौता

ॐ लिङ्गसमाख्यान्याधिकरणम् । मन्त्राधिकरणम् ।
 ज्योतिषेभ्यो भागानुराकरं वयालिङ्गं निमग्नं मन्त्रादौ
 विनियोगः ॥

लिङ्गसमाख्यान्या भक्तार्थतोऽनुवाकस्य ।
 ३१।१।२५ ॥

माध्यमम्— मन्त्रमन्त्रं श्रुत्वा मन्त्रं माऽऽविग
 शेषात्पुत्राय पतदुत्तमय रावस्योपाय चरमे सुप्रसक्तस्य ।
 एहि वसो धुरोपभो प्रियो म हृदोऽत्यगिनोस्त्वा ननुम्या
 स्यासम् । उच्यते एता वैच साम मुचता अत्र गयेषम् ।
 हिन्य मे गात्र हरिता गणा म मा वि तीवृत् । निरा
 म सतीतुप निश्चय गा मऽनात्नाभिर्मति गा । मन्त्रा
 भिर्भूति कृत्यशला वायुब्रूपागा सोमस्य नृप्यु । वसु
 मङ्गलस्य द्रव्यद्रवणा आदित्यपङ्कणस्य सोम देव ते मति
 त्रिद प्रात सानस्य माध्यमिनस्य सन्नास्य तृतीयस्य नस्य
 गन्धमऽन्द्रधरिनऽपुष्पदन्तो रमतीऽऽन्दोऽमिषुत इद्र
 पीतस्य नागासर्पादस्य विवृतीतरं प्रमुमत उपहृतस्योपहृतो
 भक्षयसि इत्यवमादि । नय सदेह किं कृदस्म एषो
 ऽनुवाको मन्त्रण विनियोजनीय एव कश्चिदस्य अवसर
 आनार्पाति । क्व प्राप्तम् । लिङ्गसमाख्यान्या मन्त्रायता
 अनुवाकस्य । सर्वोऽनुवाको मन्त्रण विनियोजनीय ।
 कुत । मन्त्रकार्थीयेष तस्यो यत् मन्त्रे विनियोजनीय,
 मन्त्रणेषु गन्धोति वदितु नायम् किंचित् । अयानि
 चास्य पत्रानि भक्षयविरागवचनान्तव । वरम मन्त्रा
 गीति तवदन प्रदु मन् । ननु एत वसो इत्येवमादि
 'ए' शब्दम् इत्येवमन्त प्रह्वणस्य च्चन पदस्युदेन पर
 सत्सकादिक्रिया एवार्थं विमिन् मन्त्रमन्त्रात् । 'दुच
 धसम्' इत्येवमाद, 'अवत्यपम्' इत्येवमन्त
 अव्ययवचनम् । हिन्य मे गात्रा हरिव' इत्यव
 मादि च 'मा मऽनात्नाभिर्मति गा' इत्यवमन्त

सम्पन्नस्यपत्रम् । तत्राहृत्वाद्याना ननुमि वाक्यमि ।
 कथमेतत् वाक्य वदितु सर्वमिदमेक वाक्य मन्त्रे विनि
 युज्यते इति । उच्यते । सर्वाण्येवमि मन्त्राधिकारोपगानी
 स्युज्यम् । आह । एवमपि मित्रेत् वाक्यम्, विदोपग
 विशेषाणा युगपदचनस्यप्रात् । उच्यते । न विदोप
 गानि विवक्षिष्याम । निमग्नये गृह्यावन्तगामिभि
 विदिष्ट एकोऽर्थो विरच्यते । नैव सम्पन् मन्त्रं ।
 विशेषमन्त्रनाना अविवक्षितस्वामन्त्रवचना, मन्त्रविदोपग
 पराया चेति लक्षणाया तु गम्यते । भुवि लक्षणाविद्ये च
 भक्ति'योञ्चा' लक्षणा । उक्त्यैव वाक्यमिति । अत्रो
 च्यते । यत्रपि वामी गृह्याद्याया बहुषोऽप्य गम्यते न तु
 सर्वे इच्छिता इति । मन्त्रमन्त्रे प्रत्यापयित वम् । उदि
 श्रुतम् । विशेषणा'वशुतानि । न वै प्रतीते प्रयोजनम् ।
 प्रयोजन च वाच्य पदस्यमूहस्यंरुम्, तावदेव वाक्यम् ।
 तस्मात् विशिष्टमन्त्राण्येवोदेष्ट वाक्यमिति मन्त्र
 विानशोक्त यम् । समाख्यानं च मन्त्रं मन्त्रानुराक
 इति । सूत्रनश्रुतवाक्यो नावयव । ननु व समाख्या
 लौकिक शब्द, कथ वैदिकमन्त्र निश्चयतीति । यत्रपि
 लौकिक तथापि अनादि तस्यानुराकनं सार्वत्र ।
 किमत्रो यवयव । एतदत्रो भवति । मन्त्रमन्त्र
 मि'याहुतमनुराक वृत् । समभिध्याहारश्च एति
 सन्म भवति । यथा पात्रमे एवम् इति । समभि
 न्याहारत् सन्ममन्त्रमन्त्राह । आह । नानुमानस्य
 एवनातीवस्यु च्चमन्त्र । विधानादेव अवगम्यते
 नावयव । न च समाख्या विधापी । अत्रोच्यते ।
 समाख्या सर्वार्थानो ह्यदौ समिन्विगुपमन्त्रति प्रयोगवचनो
 विधास्यतीति । तस्मात् कृत्स्नोऽनुवाको मन्त्रे विनि
 योक्तव इति ।

वा— समस्यानुवाकोदाहरण इति पदानि च
 सर्वार्थशील वचनमन्त्रविनियोगकारम् । अत्र सूत्रवाच
 यदेव प्रात सर्वमन्त्रादिशब्दा तत्त्वमानाधिद्वयसस्युताश्च
 वसुमङ्गलायो वायव्येन्द्र प्रसृतय इद्रपीताद्वय
 जमेग यथास्यन निष्कृत्य प्रयोक्तव्या । इदं तु विधा
 यति किं समारतोऽनुवाको मन्त्रे एव विनियोक्तव्य, द्रत
 मन्त्रावपन्मन्त्रमन्त्रोपनि मन्त्राधिकारमिति । तत्र मन्त्रव

श्रुतिविप्रकर्षादीर्नैवम् । महणाश्रमिधानसामर्थ्येन हि श्रुतिमनुयाय खीम विनियोगः क्रियते । शरीरेण पुनरेव-
वाक्यता । ततोऽहणाद्गणेषु भक्षं प्रति सामर्थ्यम् , ततः
श्रुत्यनुमानमिति विषयवर्ष । तेन भक्षस्य प्रत्यक्षसत्तरेण
मन्त्रादिना अक्षरद्वैतत्वात् एतेषामपि च स्वयमन्यमद्भुत्ते-
व्यपवर्षः । ननु अर्थप्रधाना प्रज्ञादानं विप्रशोचनम् ।
कथं विप्रशोचनम् । यदा तानि अर्थप्रधानानि नैनं
भवन्ते अनुष्ठानम् । तत्रान् अर्थप्रधानं प्रनादयते,
यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । अहणादीनि तु
सर्वाणि पृथक्प्रवचनसाध्यानि तान्यस्मृत्तानि न शक्यन्ते
कर्तुमिति अत्रत्यं स्मर्तव्यम् । अथविधिविधि तानि
अचोदयित्वा न शक्यन्तीति स्वार्थमनुष्ठानपक्षितुमिति तान्यपि
चोदयति । अतो मन्त्रस्वरूपाणेषां चोदयेत्तु सम्पत्करण-
तन्मन्त्रशेष उपदेशादेव अपवर्षः, अर्थस्यैव चोदित-
त्वात् । तेन यत्रपि अनुदाहृतत्वात् प्रत्यक्षोपदेशोऽन न
शक्यो वस्तु तथापि अत्रोपः । सम्पत्त्वान्तु वचन-
विवेचनयोः (' वि वा एष इन्द्रियेण वीक्ष्यन्वते यः
सोम भूमिति । तस्मात्सोमेन्द्रं त्वं निर्वपेत्सोमामिनः '
इत्यादिना) शाब्दभक्त्यान्मन्त्रं प्रत्यक्षोपदिष्टेव द्रष्टव्यम् ।
शा— ' सर्वस्य भक्षणान्नत्वं महणादेरचोद-
नान् । अत्रत्यर्थो न मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति ॥
भक्षानुवाकसंज्ञा च भक्षणान्नत्वशोधिनी । सामर्थ्यं
जातिव मन्त्रस्य भक्षणे वह्निसोपणात् ॥' तस्मान्
सर्वाणामो भक्षणान्नमेव वचनम् । इति प्राप्ते ब्रूमः ।
'अहणादौ विभागेन विनियोगोऽस्य लिङ्गत्वः ।
वाक्यसंज्ञे हि नेशाते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम् ॥
अहणादि च शास्त्रेण साक्षाद् यद्यप्यचोदितम् ।
तथापि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात् प्रकाशयते ॥'
तस्मात् विधय विनियोगः ।

सोम— पूर्वैः सामान्यस्वरूपयोर्वक्त्ररूपेण श्रुति-
स्वारस्यभङ्गवत्, इहापि सामान्यस्वरूपयोर्वक्त्रमाक्यव्या
निङ्गसामान्यभङ्ग आश्रयणीयः इति प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । सूत्रे लिङ्गत्वात् विशिष्टमक्षरसामर्थ्यपरः ।
वि— ' भक्षेहीत्यनुवाचोऽर्थं सर्वे भक्षणयोश्चुत
(श्री उ) । अहणादौ यथाश्रित विभक्तव्यवर्तते ॥ ,

अत्रियेर्हणादीनां भक्षणं निरिच्छतुः सः । अर्थादि-
तेषु तेषैव कथाश्रित विनयन्ते ॥' (तैत्तिरीयः ३।१।५
स्मिगतः पाठो गृहीतोऽत्र) ।

भाट्ट— सोमं ' भक्षेहि माऽऽविय ' इत्यादिभक्षा-
नुवाक श्लेषेन सम्प्रदायतो मन्त्रः श्रुतः । यत्र यथा-
वदस्यासौ भक्षणमेव प्रतिपादयति न तत्रैव विनियुज्यते ।
महणाशेषेषुसम्पत्त्वस्यैवपाददानं तत्रैव किं अहणा-
दायेव विनियोगः अत्रान् भक्षणमन्त्रैक्याक्यवत्तया भक्षणो
एव इति चिन्तायाम्, अहणादेरपिदिविद्यतेन अपूर्व
प्रत्यङ्गतत्वात् जनस्वरूपापि अभावात्, यदहस्य अर्थात्
मन्त्रमात्रत्वेन एतद्व्याख्यायि ' वाहुन्त्या तन्मन्त्रम् ' इत्य-
नेनोक्तस्य बाहुद्वयकरणस्य अहस्य कथमप्युच्यते,
अत्रेवैव च भक्षणजनकत्वेनैव अत्राप्ते, सम्पत्त्व-
दाय तदुद्गृतत्वात्तयास्य वा मन्त्रोत्तरभाविताया मन्त्रजन-
कत्वेन तेषामपूर्वप्रयोगजनकत्वस्यापि अभावात् अहणा-
र्थादेः आनर्थक्यात्पे, भक्षणमेवकाशयत्या भक्षणार्थ-
सोपेयाम् । एव च समाकृष्याऽपि उपपत्ता भवति ।
इति प्राप्ते, अहणादिप्रवृत्तिविषयानेऽपि समाख्या-
सहस्रत्वात्तन्मन्त्ररूपेण भक्षणसन्धे तत्तन्मन्त्राणामवगते
लिङ्गत्वेन सामान्यिकगहणादिनिमित्तकत्वात् कथास्तु
पवत्त. तदर्थेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तो, न ह्यतो
निगमादृशयोर्द्वयोः आख्यातपदयोः कर्षविदेक्यास्वता
परिकल्प्ये गौष्या भक्षास्यैवत्वत्वम्, शक्येन वा भक्ष
विशेषकत्वेन अहणादिप्रकाशकत्वत्वात्तुपक्षितम् । न
चैतन्मपि सम्पत्त्वस्वरूप इत्यस्य-प्यथा विधिर्मन्त्रः,
सम्पत्त्वत्वात्तुपक्षितत्वात्तुपक्षितम् आश्रयणविशेषस्यैव अत्युपेय
विशेषत्वात् । वचनपरिकल्पितमन्त्रावधिगाम्भ्यानाच्च
सम्पत्त्वस्वरूपत्वमेव भक्षणे प्रतिपत्तिरिति तस्य मन्त्रो-
पेयिता ।

मण्डन— ' सत्त्वामन्त्रो अहणस्य मन्त्रः । '
शंकर— ' मन्त्रमन्त्रे विद्यमानः स्यात् । ' १०.
तु लिङ्गसामाधारण्यात् विकल्पः स्यात् । ८।
१।१६।२७ ॥
सौम्यं कर्मणि दर्शयैर्णानिके विन्यत इत्युक्तम् ।
दर्शपूर्णमासोस्तु अनेनानि प्रणयानि । तत्र कथ

विष्यन्त लीर्षे स्फात् इति विचारे विकल्प स्यात् इति पूर्व पक्ष । उत ? लिङ्गाधारण्यात् । 'प्राने प्रवाये वृष्णत् कुडोति' इति प्रवावत्प्रत्यय लिङ्प्रत्यय नव्यवधानमाधारण्यात् । न च मगुचय । तस्मात् विकल्प ।

प्रेकार्थ्याद्वा निवस्येत् पूर्ववत्पाठिकारो हि । २८ ॥

लीर्षे कर्मणि दाशेपौर्णमासिप्रधानेषु कश्चित् विष्यन्त विकल्पेन स्यात् इति पूर्वपक्षे नूनेन प्राते वा नूनेन निरग्न लिङ्गान्तमाह । न विवक्ष्य किन्तु नियम्येत् । नियमेन कश्चिदेकस्वैत्र प्रान्तस्य स्यात् । न च विष्यन्त आग्नेयस्यैव स्यात् । प्रेकार्थ्यात् एकार्थत्वात् एकदेशवत्त्वात् इत्यर्थे । आग्नेय एकदेशवत् लीर्षोऽपि । द्विदस्तात् लीर्षे विकल्प, पूर्ववत्तस्त् पूर्वनिहितविष्यन्तवत्त्वात् । स च पूर्वो विष्यन्त आग्नेयस्य ।

अधतत्पान्नेति चेत् । २९ ॥

लीर्षे याने दार्शेपौर्णमासिकशेषस्यैव विष्यन्ते मन्त्र एकदेशवत्त्वसामान्यात् इति सिद्धान्तित्वात् तपो पूर्ववधिषण्णञ्ज । एकदेशवत्त्वस्य अथक्तत्वात् श्रुतत्वाभावात् न आग्नेयस्यैव विष्यन्तो प्रदीयुः सक्रयने । लीर्षे इत्यनस्यो देवता अह च इति वा लीर्षे लीर्षा वा देवता असा इति न शक्यते । तथा च न नियम । इति चेत् ।

स्याद्विङ्गाभावात् । ३० ॥

लीर्षे याने आग्नेयस्यैव विष्यन्त इत्यन न नियम, लीर्षाद्ये मूर्त् लीर्षा वा देवता अश्वेति गण्य निदानाभावात् इति पूर्ववधिषण्णञ्जानुक्तमिदम् । स्यात् एहायस्यस्यनिमित्तं लीर्षे एवत्प्रोक्तस्य भावात् विप्रमान स्यात् । लीर्षे तावत् 'अमुमेवदित्य स्येन भाववेनेनोपधारति स एवैव नूद्वरवेन गमयति' इति प्रकरलिङ्गस्य वद्वारप्रयोगे । आग्नेये च 'अग्निगृहो वा इत तपसा युरगो ऐकमापत् वे यत्वास्तु अन्वायत्' इत्यादि 'यदग्नेयोऽष्टावपागैऽष्टावपागैः पौर्णमास्ये कश्च्युतो भवति अग्निमेव स्येन भाववेनेन समर्पयति' इति प्रकरलिङ्गम् । एवं च एतत्लिङ्गस्य विषयमालात् लीर्षो देवता अथ ह्येन निगृह्य, एव अग्निदेवता अथ

इति विग्रह । तस्मात् आग्नेयस्यैव विष्यन्त लीर्षे इति सिद्धान्त । इह चोदनायत् लिङ्गं प्रादुक्तम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३१ ॥

लीर्षे आग्नेयस्यैव विष्यन्त एकदेशवत्त्वात् इति सिद्धान्ते नोदनायत् लिङ्गं पूर्वमुक्तं अत्र मननत् लिङ्गमुच्यते । तथा च पूर्वदेवताया अग्निदेवतायाश्चैवैवत्त्वस्यैव नाम लिङ्गं भवति । 'अग्निमूर्त्ति' इत्युत्पत्तयामा एकत्व आग्नेये, 'उदु एव जातवेदश्' इति लीर्षे । इह मननत् लिङ्गं प्रत्यस्य योक्तव्यम् । तस्मात् लीर्षे आग्नेयस्यैव विष्यन्त इति सिद्धान्त । के

० लिङ् । अन्वत्तत्त्वपरोक्षभूतस्य लिङ्गं । 'लू' (पा ३।३।८८) 'अन्यत्तत्त्वं' (पा. ३।३।१११) इत्यन्वत्त्वो 'परोक्षे लिङ्' (पा ३।३।११५) इति पाणिनीयसूत्रात् । कर्त्तमानाहोमवृत्तिप्रागभावात्त्वस्य तत्त्वप्रान्तयोग्यत्वात्तत्त्वं अन्वत्तत्त्वम् । तद्विज्ञानं अन्वत्तत्त्वम् । भूतत्वं वर्त्तमानत्त्वप्रतिप्रयोगिण्यम् । क्त्वा इत्येवमिदं इत्येवत्त्वविषयतायाः सिद्धान्ताविषयत्वं परोक्ष इत्यम् । तस्य क्रियाविशेषम्, क्रियाविशिष्टत्वात् इति वा । क्रियायाश्च पिण्डीयुत्वात् तादृशप्रतीतिविषयत्वात् इति अत्र प्रत्ययस्यैव भावात् । अत एव 'पश्य मुनेषु धावति' इत्यन वाचनस्य धावनाश्रयकारकत्वं वा तादृशत्वं विषयत्वात् न लिङ्प्रयोगः । 'व्यतेने क्रियावादी' इति भूतत्वादिपेक्ष उपपादनीयम् । मणि पृ ११५.

० लिङ् । लिङ्गोऽपि भूतान्त्वान्त्वविशिष्टपरोक्षस्य भावनात्मकेषु अवैति । तस्य भूतत्वं लिङ्गस्यैव कालीनत्वं प्रविशियोग्यत्वात् । तस्य कालीनत्वेन कृतौ एव अवैति । इह च अग्निमहत्वात् । तेन अनेन दिवस्यधरापृथक्स्थलेऽपि अत्र तृप्तिचलनात् न पपाच इति लिङ्प्रयोगः । लिङ्गस्यैव कालीनत्वात् यो गिरत्वा । तदपि स्वस्वपदस्यैव अग्निमहत्तौ अवैति । लिङ्गस्यैव कालीनत्वं एव लिङ्गं । लिङ्गं वा पूर्वकम् । तस्य च अत्र तृप्तिचलनात् यो गिरत्वादिमवयवेन त्वत्त्वत्त्वं । ननु इह इत्यो भूतत्वात्त्वं पूर्वकम् । आयत्तत्त्वं लिङ्गस्यैव अग्निमहत्तौ त्वत्त्वं । परोक्षत्वं च प्रयोग्यत्वं यो गिरत्वात्त्वं इत्येव तादृशविषयतायाः सिद्धान्ताविषयत्वं ।

इदं इयमपि कृती भणोति । पर तु आद्य सामान्य-
त्वेन, द्वितीयं तु स्वसन्निधयत्नपरिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ।
चैतद्वृत्तिरुक्तोः प्रवेक्ष्युत्प्राप्तव्यभिचयत्वेन तस्या उद्-
भास्योपपत्त्यवयवात् । इत्युक्ता वा स्वकृतौ प्रसिद्धस्य
साक्षात्प्राप्तव्यभिचयस्य लक्ष्यसम्बन्धः । उच्यतेपुनरेतदपि
अन्यत्वेन कारोक्ष्यं द्रष्टव्यम् । नकिञ्चिदप्यन्ये
द्रव्येभ्यः । विशेषणविशेष्यभावे विनिवृत्तनाभिदत्त् ।
अत एव उक्तदिनस्य उक्तत्वत्वेऽपि न विशेषणता ।
विनिवृत्तनाभिदत्त् । रहस्य पृ. ८३.

• डिप्मानुस्यूम् । १।१।२१२ ॥ मीको. पृ.
१५०२ ' ऋचस्यैपुत्रासंस्कृत्यन् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• डिप्मानुस्यूक्त- (५।१।२१२) न्यायेन फलान्ते-
नृविशेषत्वात् ' यानेन स्वर्गं प्राप्नुवान् ' इत्यर्थवर्णनमनु-
पत्तयाम्नाह— ' यगामा फलान्तिः ' । मोम. १।१।
२ पृ. ८६१.

• छुद् । भूतकामानं छुद्ध्यः । ' मूते ' (पा. ३।१।
८४) इत्यधिकारे ' उद् ' (३।१।१०) इति
सूत्रात् । यथा ' घटोऽभूत् ' इति । मणि. पृ. ११८.

• छद् । छद्ध्यस्तु ' यथाधीत् ' इत्यत्र भूतकामानम् ।
रहस्य. पृ. ४४

• छुद्- अनग्रन्तमभिव्यक्तं छुद्ध्यः ' भविष्यति ' (पा.
३।३।१६) इत्यनुस्यूते ' सनप्रन्ते छुद् ' (पा.
३।३।१६) इति फलिनीयसूत्रात् । यथा ' श्वे भविता ' इति । मणि. पृ. ११०.

• छुद्ध्यस्तु फला इत्यादौ अनग्रन्तमभिव्यक्तं
भाविष्यम् । तत्र छुद्ध्यन्तव्यवहारीयप्रणामाभ्यन्तरोपनि-
क्षणस्यार्थितं पूर्यन् आग्रहो एव अभ्येति । रहस्य.
पृ. ४३.

• छुद्ध्यस्य अनग्रन्ते एव भविष्यति काले
भवति । टुप्. ५।१।१०३५ वर्षेक २ पृ. १६७०.

• छुद्ध्यप्रतिपत्तयविधिः— ' पूषा प्रोक्ष्यमावा ' इति
कार्तवी., दानमिदं च ' इत्युक्तवरी गृते भवति ' इति ।
माल. पृ. १५-१६.

• छुद्ध्योपकारणामननुष्ठानं अन्तरीक्षाराणां तु
अनुष्ठानम् । वि. १।१।११.

• छुद्ध्यस्तुन्यायः । छुद्ध्यः शब्दविशेषः । न यथा
न्यवेदात् तद्वत् निर्माणि सहरति च न्यवेदे, तथा, च
तस्याः न्यवेदकमुनिर्माणे न्यवेदे निमित्तकारणस्यन्यवेद-
राम्, न्यवेदेपेक्षयोपादानकारणत्वं च, एव त्रयणो
अगता न्यवेदककर्तृत्वम्, स्वशक्तिनाशप्रयोजनत्वं च ।
एव च त्रयन् न्यवेदक्या निर्माणे, स्वशक्तौ सहरति
चैत्येन निवृत्ततामस्य प्रवृत्तिरिति । माहृत्ती. ५०२.

• छुद् । अनिष्टप्रयोः क्विपयोः हेतुहेतुमन्त्राणे
छुद्ध्यः । ' छिद्निमित्ते छुद् क्विपतिवत्तौ ' (पा.
३।३।१००) इति सूत्रात् । छिद्निमित्ते हेतुहेतुम-
न्त्रावः । यथा ' मुद्रश्चेदभविष्यत् सुमिन्नमपि अम
विष्यत् ' ' यदि घटोऽभविष्यत् तदा अद्वयत् ' इति ।
मणि. पृ. ११८. ० छुद् । छुद्ध्यस्तु हेतुहेतुमन्त्राव-
विशिष्टविधायित्वेन । यथा ' यदि मुद्रश्चेदभविष्यत्
तदा सुमिन्नमपि विष्यत् ' इत्यत्र मुद्रितुमिच्छयोः हेतु-
हेतुमन्त्रत्वात् । उभयोस्त्वित्यत्र च द्विधाऽतिवृत्तिः ।
अत्र मूते भाविनि च । ' छुद्ध्यो मया मनतः पुन
न्यायं न्यवेदनामण, दृष्टव्यस्यो दिने वाद्यनाथी,
गदि तेन न छुद्ध्यमभिव्यक्तं क्वेऽभ्येदत न तु भुक्त-
यान् ' इत्यादौ मूतेऽपि प्रयोगदर्शनात् । अगवोऽर्थयोः
वाश्रदे । स्वस्वसम्बन्धेन मान्याम्बन्धः । रहस्य पृ. ८८.

• छुद् । ' आग्रहैणयमेकादशकपालं निर्वपेत् दसं
पूर्णमासकारणस्यमान ' इति तिथ्यर्थात् क्रियाया उपपदे
अनुशिष्टेन तदा श्रुत्येन आग्रहैण इत्युक्तिरिति. विनियोगोऽपि
सुतिर्दृष्ट इति मूत्सोमेयस्येव । पार्थसारथिनो तु नैव
श्रुतिः । यत्तु ग्रन्थे (५।१।१०३३) ' आग्रहैणय
मेकादशकपालं निर्वपेत् दसंपूर्णमासकारणस्यमान ' इति
आग्रहैणोपनिषी ' मूत्सुययोऽपि अत्रैव वाच्यस्य
विधायकः ' इति सिद्धान्ते सिद्धेयकं तत् परममेव ।
अत एव ' आग्रहैणयमेकादशकपालं निर्वपेत् क्विपि
मण ' इति मूत्सुयस्येन (सत्या) पञ्चमे (५।३।११।
२५-३१) विधे. क्वचनयो विनियोगे उक्तः ' निरवे
सैव वाच्येन दीक्षाधिकारिणीयते ' इति । (तत्रैव पर-
स्तापु सप्त एव ' दीक्षियमाण इति मूत्सु क्विपार्थाया
विधायानुपपदे विधीयो । तेन दीक्षाधिकारिण्ये. ' इत्यस्य-

अष्टाध्यायीः सुसाराः आचारान्द्रमन्त्रे यया ग्रामान्-
 तपद्रव्यगतानां शान्तरथैः अग्निभयद्वन्द्वव्यवधानमनोः शिख
 उपरि प्रामाण्यं शुचिदेशप्रतिश्रवणं च । न चस्वानुप-
 पत्तिः, आचारशास्त्रात् ॥ १।१।१।२२ पृ. ४१२, *
 लोकेऽपि च यत् प्रथमं गानप्रभृति ऋषिरीषे, तत्
 आत्मना अदिनाभूतानि अमातरादीन्व्यङ्गान्यपि असेषाणि
 ध्वजिपति । यदा तु वक्षिन् भूतानां कचचित् गच्छति,
 तथा तदसन्धीनि भूवान्तराणि पश्यन्ति न चरन्ति । तथा-
 यदयं प्रकृष्टान्तराप्रत्येगम्, न च तदेतन्वापारमाव्यम् ।
 १।२।३।६ पृ. ८८६. * लोकेऽपि शोभिणः स्वाग्नि-
 औपशाशानयन एव गृह्यो वृत्तिप्रदाने परिशीयते । न तु
 तदेषान् गृह्यं सेवते । तस्मात् इत्यत्रिपरिणामम्,
 सस्कारस्तु पञ्चमानस्य । वि. ३।८।३. * लोके अर्थ-
 वृत्ता निरवशा भवति वेदे तु गन्द्दृष्टा । टुप्. १।१।
 ४।९ पृ. १६५४. * लोके अर्थव्यवहारः तत्रप्रहारः ।
 येन वेदाथैः समुद्रेण, उक्तोऽनुचो वा, उ समुद्रेण ।
 भा. ३।१।८।१६. * 'लोके कर्माथैःलक्षणम्' (१।१।
 १।१।२६) इति अश्वत्थार्थेनापि व्यवहारः । वा. १।१।
 १।१२ पृ. ३४५. 'अत्र हि दधिदानादि लोके कर्माथै-
 लक्षणम् । तत्रसात् निरुपमाये तु न चित्तेषु भूतिलक्षणे ॥'
 १।३।१।३० पृ. २९०. * 'लोके कर्माथै-
 लक्षणम्' इति ग्यायेन विवक्षितार्थस्य तावदपि विधिः ।
 वी. १।३।१।३० पृ. १३७. * 'लोके कर्माथै-
 लक्षणम्' । यद्य लोकात् इति, (१।१।१।१।२३ इत्यन
 व. पूर्वपक्षः उत्तरः ततोऽन्ये) लोके कर्म अर्थव्यवहारम्,
 कार्यान्तान् सहायि उक्त. अमहृदाहरति, अमहृदपि
 उक्तं सहाय्यहरति माहरति वा । (इति उत्तरः
 पक्षः) भा. १।१।१।१।२६, * लोके कर्म अर्थ
 व्यवहारम्, अर्थव्यवहारं पुनर्वेदे । ३।१।८।१७.

ॐ लोके कर्माणि वेदेषु ततोऽधिपुरव-
 द्धानम् । ६।२।१।१७ ॥

यद्कर्म, गण्डकर्म, रथकर्म इति लोके कर्माणि
 लौकिकानि कर्माणि वेदेषु वेदोक्तकर्मेषु आरभ्य सगा-
 पतौयानि, न मध्ये रथत यानि । वृत्त ? ततोऽधिपुरव
 शान् पुत्रवशान् यद्कर्मोदियपयकं पुरवनिष्ठ शान् ततो-

ऽपि तत्रवेदात् तद्वशात्तत् भवति । तदपि राज्ञीये
 कर्म । तदपि आरभ्य समपनीयमेव इति पूर्वः पक्षः ।
 अधिपुरवशान् ततः । वृषभ अधिपुरोनि इति
 श्रुत्यथा लौकिकं यद्दृष्टि कर्म अधिपुरवमुच्यते । तस्य
 शानं गिन्यशास्त्रात् भवति इति वृत्तुहृतम् ।

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् । १८ ॥
 यद्दर्म रथकर्म प्रवाचीना लौकिकानां कर्मणा यथा
 लक्षणस्य शास्त्रं तथा अपराधेऽपि तेषु कर्मेषु कस्मि-
 न्निन् अपराधे जाने तैः न शर्चाः शास्त्रं आत्मानो
 'शारे भगे इन्द्रानुद्वेष्य', पापय च ब्राह्मणो भोव
 पितृयः ' इति । यथा यद्दृष्टिकर्मशास्त्रं शास्त्रं तथा
 अपराधे प्रायश्चित्तशास्त्रमपि तदशास्त्रं विद्यते एव ।
 तस्मादपि लौकिकमपि कर्म आरभ्य समपनीयमेव इति
 पूर्वपक्षसाधकं हेतुन्तरमुक्तम् । हेतुन्तरमुक्तुपायैःशर्चाः ।
 अपिगण्यो दृष्टान्तायः ।

आते भवे । आत् आ एव रथचान्तराः
 प्रसिद्धः ।

अशास्त्रा तूपसंश्रान्तिः, शास्त्रं स्वाज्ञ प्रकल्पकं,
 नस्मात्पूर्वेण गम्येवाज्ञाने वा शास्त्रमर्थवत् । १९ ॥
 लौकिकानि गृह्यशास्त्रादिर्माणि आरभ्यानि गति
 यमायित यान्येव इति पूर्वपक्षे गिष्ठान्तमसमिद्धम् ।
 तु-मन्त पूर्ववत्तथाह्वयैः । गृह्यशास्त्रादिर्कर्मण वा
 उतसंश्रान्तिः तत्रशास्त्रात् शान् भवति वा अशास्त्रा ।
 नापि वैदिकं शास्त्रं गम्यन्तम् । न च तत्रमुक्ता चेदा-
 नुमानं पठित्वमपि चान्तरम् । यद्दर्म रथक प्रत्यक्ष.
 तत्रमूर्त्ता प्रोक्तस्य गृह्यदिस्त्वताथश्च रथणीयत्वात्
 नैतदपि शास्त्रं न प्रकल्पयम् । तद्वदमूर्त्ता वेदानुमान
 कर्तुं न शक्नोति इत्यर्थः । वाग, तस्मात्पूर्वेण गम्येत् तत्र-
 शास्त्रात् रचनादि च रथणीयत्वादि च अर्थेन लौक-
 सिद्धेन प्रयोगेनेन गम्येत् नात्र वेदपेक्षा । तस्मात्
 तत्रशास्त्रात् न वेदमूर्त्तानुमानम् । लोकत आत्ते तु
 शास्त्र आत्मनः अर्थेनात् अर्थेनात् यच्छः । यमशास्त्रेण
 प्रातेऽपि तदर्थेपिथायस्य आयावस्य अनर्थक्यापत्तिः ।
 तस्मात् लौकिकमपि कर्माणिसिद्धौ नापि । शास्त्रः
 अपिबिभितः ।

सुबोधिन्यनुसारेण त्र भय सूत्रार्थे -- उपसमाप्ति गृहनिर्माणादिप्राप्ति अग्राह्या निर्मूलं । शास्त्रे न प्रकल्प्य समूलवेदानुमापक नैत्यथ । अर्थेन स्वरश्रणादि प्रयोक्त्रेण गम्यते शाश्वत । अप्राप्ते गृहनिर्माणादिकीर्णवत् शून्ये सुकवे शाश्वत गर्भवत् सफलम् । स्वधुद्रया कर्ममभय गात्र दृष्ट्वा कुर्वोदित्यर्थ । इति । [कर्म आरम्भ समापनीकमेव इति भाष्योत्प्रेक्षित एकदेशि मत न समशीपम् । कामशब्दस्य विन्वपेक्षितफलपरत्वं संभवति अनपेक्षितनिमित्तप्रत्यय्य अपत्य्यकार । फलकामे निमित्ते यास्य सुखदुःखमायना मन्स्य कष्टात्मकत्वा कर्तव्य बोधेदानुपपत्त्या न्त फलात्परत्वस्यापत्तेः । ततश्च फलमिदं कर्मविधानात् प्रकृते कर्मणि वीतरागल न समापननिवयम् । कृ. ५।१।४।१९] के

• लोके क्रियाकर्तृ दान भूतिकरुण इष्टम् । वृ
• लोके 'गा आनय' इत्यादिप्रयोगे पदपदार्थभेदस्य मगतिर्गम्यते । शक्य नु आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधि वशात् स्वार्थ प्रतिपादयति । वि. १।१।७ • लोके यथा श्रानात्पदासताना पुत्रप्राणा पर्याप्तकरणेन अष्टष्ट उपकार क्रियते इत्युच्यते लोके च नानुपपत्ति । भा. १।। ४।१२, • लोके येष्वयेषु प्रसिद्धाग्नि पदानि, दानि इति मन्वे तदर्थाग्रेण सूत्रेण ह्यवकाशतया । नाध्याह्नरादि भिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थ परिभाषितयो वा । १।१।१।१, • लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यते बहुमीरादय (इय गौ क्रेत या बहुशीरा) । तथा विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । शत प्रससा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्धा रत् पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्रोक्तपन्ते । १।२। २।२१ • लोके हि पुत्राणा पितृवृत्ते समन्विभयो इष्ट । वि. १।१।१३ • लोकेऽथ इत्यमपि व्यवहरमाणो हृदयते । न च लोके पयनुषोगावकाशोऽस्ति, अगादित्यत् । ऋगु पृ ९।

• 'लोकवाच्यतासामर्थ्ये शब्दो वेदेऽपि बोधक' इति 'यायेन' कुप्ताधनुस्तारी वेदाद्यो वर्णनीय । वि. १।१२ (सुकर्मने)
• लोकप्रतिद्धि ऋम प्रमाण द्रवधातर्मतमेव । अणि ६९

• लोकप्रसिद्धिप्रतीक्षे वेदे यन एकदेशि जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनर्निमित्तात्तराधि नत्पना समाति । वा । १।४।१।२० पृ ३४३

• लोकप्रसिद्धिवापरीतान्वायवयवपसरवाचक माववाचित्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यत्व उक्ति इति 'याय । 'भावनानाव प्राप्तत्वात्' इति 'याय भीको पृ ३०३० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । सु पृ १४२६

• लोकवत् । यथा इय गौ क्रेत या देवदरीषा एषा हि बहुशीरा, स्वयत्वा अनश्रद्धा चेति । इदं च इत्यप्युक्त गुणानिधानात् प्रवर्तन्तेऽत्रा क्रेतार । बहुशीरा इति च गुणानिधानमवगम्यते । तद्वत् 'अदीदुम्बरो यूषो भवति, ऊर्जोऽनकद्वौ' इत्यादौ वेदेऽपि भवित्यति । भा. १।२।२।२०, • लोकवत् । यथा 'मस्मिन् न पयना गमशीवात्' इति । यद्यपि सगुणा मन्सा भाति तथापि पयसा सह न समऽवने । १।०।७।१९।६

• लोकवत् । यथा लोक एकमिदमेव बहुवचन न श्य ज्यते । १।१।४।१९।१२, • लोकवत् । यथा लोक काष्ठबाह्वग्निभ्यो यदीप्ये, तत्र काष्ठबाह्व स्वामिना सह पणते । तेषु स्वार्थ विभज्य निर्दिशति, इ' इत्यमपि नु-प इति । १।०।१।२।२१, • लोक वत् । यथा लोके 'शत देवदत्तपददत्तयोर्दीवम्' इत्यन्त समासार्थो निर्धीयते, शदेत् शत तत् एषो दीवतामिति । इन्द्रभुक्तिविधानसामर्थ्यात् शत विभ ज्यते । १।०।६।४।८ • लोकवत् । लोकेऽपि पय एष घनीभाषवितु द्रव्युपादीयते । इयम् । दक्षमने गम्येन आग्नेनापि नाजिजादिना क्रिये, तथापि च व्याभिशागब्धो भवति । १।२।४।२२, • लोकवत् । लोकेऽपि हि काष्ठराहप्रग्निभ्यो यदीप्ये, तदर्थाग्रेण वेदेऽपि परिक्रमे आनमनायमेव भवति । १।०।१।८।१३, • लोकवत् । 'गतमग्ना शीयताम्' इति एतन्वी यानी शत न मिचजानीयानाम् । १।०।११।१।४

• लोकवाच्यशेषविरोधे कल्पयम् । वा । १।८।९ पृ २२१-२२४ इद भीको पृ १४७२ 'विशुच्यवैशवात्यिकरण' इति विदौ द्रष्टव्यम् ।

- लोकवेदाधिकरणम् । उक्तम् । १।३।५।३०
वर्णकं ? ॥

भाष्यम्— 'वष गौ. इत्येवमादयः शब्दाः किं
आहूतेः प्रमाण उत व्यक्तेः इति नवेद' । उच्यते । उदं
तावत् परीक्षयताम्, किं य एव लौकिकाः शब्दाः त एव
वैदिकाः उत अन्ये इति । यदा त एव तदापि किं ते
एवैवामर्थाः ये लोके उच्यन्ते इति सप्रथः । तत्रान्ये
लौकिकाः शब्दाः अन्ये वैदिकाः, अन्ये वैवामर्थाः इति
ब्रूमः । कुतः ? स्वयदेवमेदात् रूपमेदाच्च । इमं
लौकिका. इमे वैदिकाः इति नवेदतामेद. । 'अभि-
पूर्वनिष्पन्नं बह्वृणत्' इति अन्वयिद रूप लौकिकदमि-
सन्दात् । शब्दान्तरावयव न त एवार्थाः । अयि च
समाप्तमन्ति 'उत्ताना वै देवगना बह्वन्ति' इति । ये
देवगना गावः ते उत्ताना बह्वन्ति इत्युक्तं गम्यत एव,
ये उत्ताना बह्वन्ति ते गोशब्देनोच्यन्ते इति । तस्मात्-
दन्वो वैदिकगोशब्दस्य अर्थः । तथा 'देवेष्वो वन-
रपते हवीषि हिग्व्यपणं प्रदिवन्ते वयम्' इति हिग्व्य-
पणो वै देववनरपतिर्दे । 'एतदे देव्य भेषु यद् भूतम्'
इति वेदे धृते मनुष्यः । तस्मात् अमीषामन्वे अर्थः ।
उक्ति प्राप्ते, ब्रूमः । य एव लौकिकाः शब्दाः ते एव
वैदिकाः, ते एवैवा अर्थाः इति । कुतः ? प्रयोगचोदना-
भावात् । एवं प्रयोगचोदना समरति, यदि ते एव
शब्दाः ते एवार्थाः । इतरथा शब्द-शब्दं अर्थो न
प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दरामिति । उच्यते । प्रयोजनमिदम् ।
इत शब्दविद्वत्तामिति । ततो इतरुच्यते अविभाग-
रिति । न तेषामेव च विभागयुक्ततामादे । अत एव
एकशब्दस्य ताव ताव अर्थान्तराच्छब्दः, अतो नान्यत्र
च यदायः ।

यद्योक्तं 'ये उत्ताना बह्वन्ति ते देवगनाः, यद् घृत्
राम्यु, यो हिग्व्यपणः स दनरपतिः' इति । तानि
वचन यत् उत्तानाना बह्वता गोव भूषात् । ये गावन्ते
उत्ताना बह्वन्ति इत्येवं तत् । यदि च अनेन वचनेन
गोव विधीयते, उत्ताना बह्वन्ति इत्यनुवाद. स्यात् । न
चोक्ताना बह्वताः प्रसिद्धाः वैचित् । ते निजोक्तं विधा-
तव्यः । तेषु विधीयमानेषु न तस्य गौतं विगतम् ।

मी. को. ४२४

मित्रेने हि तथा वाक्यम् । यदि चान्ये वैदिकाः, ततः
उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तत्र नतरा शक्येत अवि-
हातयश्च गौतं विहातुम् । न च उत्तानाबह्वनश्चरामपि
अनर्थकम्, स्तुत्यर्थेन अर्थवत् भवित्परीति । एष श्रुतस्य
मनुष्यम्, हिग्व्यपणोत च वनरपतेः । तस्मात् त एव
शब्दा अर्थार्थः ।

या— इह नाम-आख्यात-उपसर्गं निशताना मभ्यात्
नामापि परिहृयन्ते । तेषामपि आति-गुण-त्रिषा-द्रय-
यहञ्ज-सर्वनाम- शब्दाना मभ्यात् आतिशब्दार्थ-
न्यन्ते । तेषामप्येक गोशब्दशब्दस्य विचार्यते किं पुनरं
आहूतेर्वाचकः अप व्यक्तेः इति । ततोः 'एतत्
सांन्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं तु, सांप्रतम् । उपाय-
फलसिद्धयर्थमिदं तावद्विचार्यते ॥' [वक्ष्यमाण
आहूत्यर्थकत्वा सा-याचितं निक्षेपत्वेन स्वामन्वयेन
गुप्तत्वेन कृत्वा, सांप्रतं भादी, उक्तवसिद्धयर्थं फल-
सिद्धयर्थं च अन्यत् विचार्यते इत्यर्थः । सुपाया तु
' वक्ष्यमाणं पूर्वपदादि यन्साधिक त्यागाद् इत्या
सप्रति इदं तावत् विचार्यते इत्यन्वयः । त्यागार्थकं
सन्त्यानश्रानिपरिहात् 'तदर्थे' (पा० ५।१।१३३) इत्य-
स्मिन्नर्थे (तन्नु बोधो भवति इत्यर्थे इति निहात-
नीमुदा) उक्तस्यै सांन्यासिकपद-सुगतिः । इत्युक्तम्]
किं ये एव लौकिका. शब्दा. ते एव वैदिकाः ते एव
वैवामर्थाः जन्ये इति । अहं ' किं लोकवेदशब्दा-
नामेकव्यप्रतिपादने । प्रयोजनं, यतः पूर्वं तावत्
तत् प्रविपाद्यते ॥' उच्यते— ' फलमस्य विचारस्य
वैदिकेषु भवित्यति । लोके च निर्णयोपायवर्तेनै-
कताय यस्तो ॥' यदि शब्दार्थानामन-चल लोकेदे-
योर्भवेत्, तत एतस्या व्यक्त्याहूत्याभिधानमिच्छाया हृद-
व्ययहृत्तस्य अनेकप्रयोगानुष्ठानद्वारेण अभिवेद्याभिधेय-
रनिर्णयः शक्यते शक्यम् । ' प्रयोजनं तु लोकस्य न
किंचिदपि सिध्यति । आहूतित्व्यक्त्याच्यत्य-
परमार्थनिरपणात् ॥' समुचितानेकार्थसमीपाने हि
तद्व. प्रयुक्त. विषयति अर्थजाते प्रपञ्च करोति । तेन
च अतिविद्याभिधेयत्वमामानसोनापि समस्तयर्थभेदेन
कार्यसिद्धौ विपायताया शक्यः । ' सत्युच्यमानया

वर्णात्मकं पदं तद्य तद्भेदात् भिद्यते ॥' तस्मात्
विद्यमानं तर्जं लोकवेदयोः पदपर्यायानाम् ।

सोम— लोकवेदानिबन्धनस्य व्याख्याधिकरणोद्घा-
तत्वात् संगतिः ।

वि— 'लोके पदपर्यायौ यौ न तौ वेदेऽभवत्त-
तो । एवमेदत् पदं भिन्नवृत्तानादिभिदा स्फुटा ॥, वर्षै-
क्यम् पदेऽतर्जं काचित्का स्वभिन्नता । प्राचिरेण पदे-
क्येन तर्जैरय तथाभिधम् ॥ '

भाट्ट— वाचस्पत्यप्रवृत्तत्वात् वाच्ये नि वयदयदि-
कानिः छत्र स्थितिः इति चिन्ता । तर्जं च लोकवेदयोः
मन्त्रानामन्तरं उन न इति चिन्तनीयम् । अन्कवे हि
इत्यायात्तौन वैदिकग्रन्थप्रकृत्यापि अस्मभवात् नात्रा
चिन्ता आरम्भणीया । एतत्वे तु लोकवृत्तयनहारानु-
सारेण गृहीता शक्तिः वेदेऽपि पठिष्यति इति युक्ता
आशय चिन्ता ।

तत्र वर्षाभेदेऽपि मन्त्र-पदान्तरार्थानामभेदात्-
अप्यायानप्यायादिवर्षभेदात् सद्ये स इत्यादिपदयोरेव
लोकवेदयोः पदानामन्तरम् । इति प्रति, यत्र वर्ष-
भेदप्रातिवत्यनुगवर्षभेदः तत्र पदभेदः यथा सद्ये स
इत्यादौ जमात्, 'वज्र वाज्रण' इति न्यूनातिरिक्तत्वात्,
'मन्त्रभूयती' इत्यत्र र्मधारयन्तृगीयोः स्वरान् अन्तो-
दात्-आनुदात्तरत्वात्, 'पयने दक्षिणा देहि, भोज-
नार्थं पयते' इत्यत्र पयितृरन्तरदत्तनिधिरत्वात् वाच्यत्वात्,
'यानः पुनरायाति, यातो देवतययस्रधौ' इत्यत्र समाना-
धिकरणवदत्तनिधिन्याया श्रुत्य, अश्वः इति अगमः
इत्यर्थे व्याकरणस्यैव तदभिप्राय पदभेदानुभवत् ।
यत्र तु नाथेभेदप्रतीतिः तत्र तदर्थं वर्षभेदेः दृढतया प्र-
मिच्छान्तेन एतत्पदपर्यायत्वं न पदान्तरं लोकवेदयोः
इति युक्तं आशय चिन्ता ।

मण्डन— 'लोके च वेदे च न उन्मदेत् ।'

शंकर— 'अर्थेनर्जं लोकवेदयोः ।' १८

• वाचस्पत्यप्रवृत्तत्वात् वाच्यानामभिप्रायस्य प्रवृत्ति-
परमाणात्-अधिकरणोद्घातत्वेन लौकिकानां वैदिकानां च
मन्त्रानां तर्जानां चानन्तरं भिन्नं लोकवेदाधिकरणं
आरभ्यते । घृ. १।१।१।१०. • लोकवेदाधिकरणे

वाच्यप्रतादिसंवितादित्यस्य 'अधिकरेण वाच्यो' इति पञ्चम्य
प्रसक्तं ग्रामण्येण अयोग्यते । घौ. १।१।१।१० घृ. १२६.

• आकृत्यधिकरणपूर्वपठारमपि सूर्यं (प्रयोग
चोदनाभावात्-वैदिकमन्त्रविभागात् ' १।१।१।१०) लोक-
वेदाधिकरणसिद्धान्तोऽपि योग्यम् । घौ. १।१।१।१०.

• लोकवेदसिद्धान्तप्रयोगोत्तरकालपर्यन्तं व्याक-
रणात् । घा. १।१।१।१० घृ. २७४.

• लोकव्ययव्यहारेवेत्याया मन्त्राणांमन्त्राणः (परि-
गण्यारिषु) । घा. १।१।१।१० घृ. २४३.

• 'वेदेनापि च सम्भ्रान्तं प्रायेण च्छेदनादिकात् ।
उद्विष्टौ जतिव्यव्ययमभित लोकसंभ्रमम् ॥ ' घा.
१।१।१।१० घृ. २४३.

• लोकवृत्तानां दृष्ट्या ' लोकं वृत्तं उद्विष्टं वृत्तं ' इत्यनेन
मन्त्रेण उपधीयमानोद्घाता । वि. ५।१।१८. • लोक-
वृत्तानिः एतन्निबन्धा पुनरितिः अत्रिचित एव चेत-
नोमन्त्राणो गुणविधिः । संकर्य. १।१।१२. • लोक-
वृत्तानां चयने आशुत्तौ, तन्मन्त्राणां जागृतिः । भा.
१।१।१।१।१२, • लोकवृत्तानां. प्राक्, विविधादर्थः
दृष्ट्याः मन्त्रानामा चितौ उपधेयः । ५।१।१८।२०.

• लोकवृत्तानामन्त्रेण उपपन्नम्, मन्त्रोद्घाता च
अभिपन्नम्, न तु साम्यं मिश्रितं उपपन्नम् ।
संकर्य. २।१।१४. सीको. घृ. ६६ ' अमिचयने लोक-
वृत्तान्तेन ' इत्यत्र अधिपत्यं दृष्टव्यम् ।

• लोकव्ययं नास्तिःत्याज्यम्, तत्र तिप्रति इति
लोकव्ययत्वात्. चार्वाकाः वर्षनाद्यवृत्तंजात्यस्यत्वात् ।
मु. घृ. १३६.

• लोकवृत्तं प्रतिपद्ये अथो यथा— उदाहरण मृग्यम् ।
वाच. घृ. ४००. • लोकविपत्तौ भुक्तिः । घा. १।१।
७।१३ घृ. ७००. • लोकविधौ धीतो यथा— ' एक-
प्रायस्य तत्रमाच्छयत्वात् ' इति । अत्र च मन्त्रप्रीती
लोकविधौ क्षेत्र, एकेन प्रकारेण तत्राच्छेदस्मात्प्रतिः ।
वाच. घृ. ३९. • लोकवृत्तमन्त्रानामन्त्रो लोकवृत्तेन ।
वि. २।१।१. वर्ष २. • प्रसक्तत्वे लोकवृत्तव्ययम् ।
तत्रां विप्रशाया सुमन्त्रादिप मन्त्रमादकः । यदा तत्र प्रातः
कात् इति विप्रश्वते, तदा सुप्रादेव मन्त्रयो नाम्नादि

शेष वा । यदा एतु क्रियाया प्राप्त ङाल इयेतात् ।
त्रिभक्तये न तत्र मम वेति, न यदा सुम्परादीनामनुषेषो
मध्यमादेशे भक्तिमर्हति इति पूषपक्षे । भा ३।८।
११।२२

● लोडर्थ यमि लिङ्घ एन । त्रैपादय वृचप्रत्य
यायाश्च ' प्रैपातिवर्गप्रप्तफलेषु इत्याश्च ' (पा ३।३।
१३६) इति स्त्रे चकारेण लोडोऽपि अनुनर्पणात् ।
इह्यस्य ष्ट ४४ ● विष्पादय आशीश्च लोडर्थ ।
' गेट् च ' (पा ३।३।३६०) ' आशिपि लि
लोडो ' (पा ३।३।१०३) इति पाणिनीयधृतात् ।
यथा ' ना भशु ' ' गनतात् ' इति । ' त्रुडोस्तातदन्ता
शिपयत्तस्या ' (पा ७।१।३५) इति मूलेण
आशिपि तात्त्विकानात् । मणि ष्ट ११७

● लोड अमिपारणस्य षट्प्रत्ययवर्गे । १०।२।
२।३-१३ मीको ष्ट १४७६ ' टण्णन्तरी उय
स्तरणामिधातयोर्वाध ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड आपनादाना रास्तायाणा प्राणुदिङ्गाम्येऽप्री
चयने । १२।४।१।२८-२९ मीको ष्ट ४८ ' अमि
चयने षुतस्य० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् । ● लोड
उत्तरणस्य षट्प्रत्ययवर्गे । १०।२।२।३-१३ मीको
ष्ट १४७६ ' वृष्णन्तरी उपस्तरणामिधातयोर्वाध ' इत्यन
अधिकरण ष्टयम् । ● लोड गुणनामाना काम्य
कर्मादीना अस्तिपनसा मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२०।
५२ मीको ष्ट ७०.० (३) ' अस्तिपनस्य मृतावि
कारितपक्षे गुणनामाना नानुष्ठानम् ' इत्यन अधिकरण ष्ट
यम् । ● लोड पशाना वसनादिर्गन्काराणा दीक्षणीयेष्टश्च
अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे । १०।२।१८।५०
मीको ष्ट ७६.० (४) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्ष-
सन्का-इतीता लोड ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड न ऋतुर्गाना अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे ।
१०।२।१९।०१ मीको ष्ट ७०.० (३) ' अस्ति
पनस्य मृताधिकारितपक्षे ऋतुर्गाना अनुष्ठानम् ' इत्यन
अधिकरण ष्टयम् । ● लोड निरननस्य लोहितस्या
यने नागे वा । प्रायश्चित्त तु लौकनिमित्त मनलेष
धनीषोमीये पक्षे । षट् प्रेहिताधिकरणम् । ४।१।१२।

२७ ● लोड शेषकार्यम्, शेषकावायमपचस्य इत्यन
नागे । ६।४।१।३ मीको ष्ट २०७३ ' दशरूपं
मावादी विष्टप्रशदि० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड सप्रनेषस्य, षट्प्र अमाने नागे वा ।
प्रायश्चित्त तु लौकनिमित्त मरुतेन आशीरेमीये पक्षे ।
षट्प्रोदिताधिकरणम् । ४।१।२।२।७ ● लोड
सूक्तवासाकर्ततापुरादिफलप्रकाशकममस्य अस्तिपनस्य
मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२।१५३-५५ मीको
ष्ट ७६.० (५) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारित
पक्षे सूक्तवासाकर्तताः ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोड सिष्टप्रत्यागम्य, एककवालय्य सर्वेतेने (इवे)
आपनेन हमापननापि नास्ति । भाष्ट ४।१।०
मीको ष्ट १०।५ ' आश्रयिन्याय ' इत्यन ष्टयम् ।
● लोड हेतुनामनस्य अनुडीपमानाना गुणस्यमन
अस्तिपनस्य मृताधिकारितपक्षे । १०।२।२।१६-१७
मीको ष्ट ७५.० (६) ' अस्तिपनस्य मृताधिकारित
पक्षे हेतुनामनसा० ' इत्यन अधिकरण ष्टयम् ।
● लोडेन यथा पुरुष प्रवर्तते नहि तथा त्रिपि
गतेनापि । वा ३।४।१०।२८ ष्ट ९६.०, ● लोडेन
पतिनपाननमन्नीहस्य यो राजनिधायि, नदयेण ' शस
अशमेयेन यजेत ' इति विधानम् । न तु तद्विधाना यथा
तुपपस्या वाजन इत्येपामपि विदितमिति क्लेशे ।
३।४।१०।२८ ष्ट ९६.० ● लोमात् वाह आदिल
माना औडुम्परी वृत्तना पेषितवत्त नैचित्, तस्युदे
वीजम् । भा ३।३।२।४ ष्ट १८६

● लोडमूलिका स्मृतितं प्रमाणम् । भा १।१।
२।४

● लोडप्रस्तरन्याय । लोडो मृतिषिष्ट । प्रस्तर
पापण । यत्र त्पुत्रापेवपेधया गुप्तरस्यमनसत
भायते, तथस्य प्रभुति । अन्ये तु- यत्र गुप्तर
वस्तुनोस्त्वातरविपद्भा, तत्रास्य प्रभुचरिति । सादरी
६७५

● लोडप्रस्तरन्याय । लोडस्य मृतिभानियस्य
प्रस्ताये विस्तार इति चास्य । अत्र यथा मृतिष्यस्य
कुलले नानाविध घट्टराप्रतिवृत्तिमृतिभ्य रव

वक्ष्ये विप्रक्षया प्रवर्तते । अत एव श्लोडप्रस्तासुवावेनाऽ-
मन्तौविष्मनुकथित्युक्त दुर्गासिने । साहस्री, ६७४.

॥ श्लोडुगुह्यायः । यथा श्लोडुगुह्यायः
दगुह्यायःप्रोपमदंरुषोः शक्तिरविप्रक्षया अल्प
प्रवृत्तिरिति । श्लोडो मृतिपण्डः, मृगुडो दण्डः ।
साहस्री. ५०३.

॥ श्लोहात्रिन्यायः । अयं परस्परार्थाव्यापकतासु-
त्प्राप्यागोर्गिप्रभावा प्रवर्तते । साहस्री. ३७४.

॥ श्लोहयुक्तव्यायः । यथा युक्तव्यमितिगिको-
ऽपि सतिभिन्नेषु मन्त्रप्रवर्तमानोऽपि श्लोहायुक्त
प्रवर्तयति, श्लोहायुक्त मन्त्रे, तथा युक्तः प्रवर्तन
प्रवर्तयतीति साध्याः । साहस्री. १८०.

० 'श्लोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति
निरुक्तिः श्लोहितोष्णीपाविधानार्थं कृतदमुच्चारणे । अत्र
उपसर्गनीभूतोऽयं विधिलिखितः प्रधानीभूतः अनुवादः ।
भा ३।१।१।१२ पृ. ६८७, ० 'श्लोहितोष्णीपाः
प्रचरन्ति' अत्र श्लोहितोष्णीपलं प्रचारणोपदिशन्ते ।
१।१।१।१६.

॥ श्लोहितोष्णीपाविहरणम् । श्लोहितोष्णीपान्यायः ।
इत्येते श्लोहितोष्णीपव्यापिकं शब्दाद्येन ऋत्विजा गोत्रानु-
पायेन ॥

गुणव्याप वेदेन न व्ययस्था स्यात् । ३।८।३।
१२ ॥

भाष्यम्— एव वा । इत्येते भूक्ते 'श्लोहितोष्णीपा
श्लोहितारणा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । तथा राजपेये
श्रुत्ये 'द्विरपमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । उप
मद्वेहः किं इत्येते उद्गात्रमिर्श्लोहितोष्णीपा कर्त्तव्या, वाच-
पेये वाग्भूमिद्विरपमालिनम्, उक्त उभयपक्षे सर्वत्रिमा-
मिति । किं तावत् प्राप्तम्? सम्राज्यप्रान्तात् इत्येते उद्गात्रमिः
वाचपेयेऽप्यर्हमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । गुणव्याप
वेदेन न व्ययस्था स्यात् । गुणो श्लोहितोष्णीपता द्विरप-
मालिनः च । शुक्रः प्रधानम् । अतो श्लोहितोष्णीप
द्विरपमालिनः च युष्मन्तिशेषात् न भूयते, न कर्त्तव्य-
तया । तथात् युष्मन्तप्रधानम् । निम्नतो अयेनम्,
युष्मन्ता प्रधानमने समानता न निशानिका इत्येतदुक्तम्

(तयोऽपिक्वणे १२ मूत्रे) । अयि च गुणव्ययस्यात्
यद्विष्मनुकथित्युक्त दुर्गासिने । प्रवानवृत्तिषी द्वि
गुणः द्विरपमालिनः प्रतिप्रधानमुपदिष्टो भवति । तत्र
वचनेन प्राप्तं कथं समारथसा विप्रमानताऽपि निष्पत्तुं
शक्यते । तस्मात् उभयत्र सर्वत्रिभिः एवंजातीयज्ञो
धर्मः क्रियेतेति ।

धा— 'गुणव्ये तस्म निष्पत्ते' (३।८।२।६) इत्य-
भेन गतार्थं (प्रकृतद्रादगामुत्सवः प्रथमं साध्याव्यायम्)
इत्यमथा व्याचष्टे । ये सस्वराः सन्तो वचनादृष्टिवा
आदास्ते किं समागतया नियम्यन्ते तेति । श्लोहितोष्णी-
पादयो द्वि औष्ण्यद्विषु पठनान्याः सत्येति सस्वरादे
वचनादृष्टिवा क्रियमणाः समागतारिपत्तना प्रतिप्रधाने ।
इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'संस्कारव्यादृष्टिवाते समात्प्रा-
पोचरे सन्ति । वचनेननिर्वाचा येन तेनैवान्येऽपि
विद्यताः ॥ ' ऋत्विगुदेशेन वेदे निधीयमानाः प्रति-
प्रधानादृष्टिवात्वात् सर्वेषां भवन्तो न गन्तव्यः समाख्यया
वापिब्रूमः । तस्मादिह न व्ययस्था स्यादिति ।

सोम— अस्तु अत्र समात्पथा व्ययस्था इति श्रय-
वस्थानात् संगतिः । सुत्रार्थमु- वस्तारणा ऋत्विग-
पेक्षया गुणव्यात् उच्छेदकनादपत्तना न व्ययस्था स्यात् इति ।
वि— 'द्विरपमालिनोऽप्यस्तु सस्वरा वचना-
महाः । ऋत्विजा ते यथाऽऽद्यान कर्त्तव्या निखिले-
देन ॥, आग आगनापरात्, मीम सर्वत्रिभिरिषदतः ।
मिष्मन्व्य गुणाद्वेधेः कर्त्तव्या निष्पत्तौ ॥ ' ५.

भाष्यम्— ये ऋत्विगसस्वराः द्विरपमालिन्यादयः
तत्तद्वेदप्रतिष्ठासु समान्यनाद्व्ययस्था कर्त्तव्या, भूतत्र
स्योद्देश्यमन्त्रवेदानिबन्धित्वत्वात् । अथाप्यनुशासनेना, तदा
शक्यते, तावत् । इति प्राप्ते, अलिखितकर्त्तव्या समारथसा
व्ययवेदानेऽपिप्रधानास्तान् सर्वत्रिभिरिषदतः नियमान-
पेक्षयात् न समाख्ययास्तानियमकरम् । कर्मन्तपरि-
शयव्ययकरं तु वेदव्यापकेत्युक्तम् । यदि तु समात्पथाः
सस्वरादर्थवाचिन्नाः वेदेनसस्वराः द्विरपमालिन्यादयः
परिसंख्याव्ययवेदानेनागम्यन्ते, तदापि समा-
त्पथा वचनात् शक्योच्योच्योच्येन सर्वत्रिभिरिषदतः ।

मण्डन— 'हिरण्यमाला न कर्त्तव्यमङ्गम् ।' ५.

शंकर— 'सर्वात्त्रिधा हेममाला ।' ७.

● लौहितोष्णीयादिद्वत् । यथा श्वेने अतिदेश-
प्रसक्तस्त्रिजः अन्यद् लौहितोष्णीयादिरूपगुणमात्रविधान
तथा आख्यातर्त्तकृतकृत्वेन पुरुषस्य प्रसक्तत्वात् पुरुष-
स्यानुवादः स्वर्ममान् अन्यत्वेन विधीयते । वृ. ६।१।
१।१. ● लौहितोष्णीयादिद्वत् स्वर्गवागादिशब्दाः क्रिया
सम्बन्धानुवादेन लौहितोष्णीयादिद्वत् विशेषणपराः ।
रत्न. ६।१।१।१.

● लौहितोष्णीयपत्वादिभिः श्वेने उपविष्टैः आति-
देशिकस्योपवांत्स्य न बाधः, किंतु सपुत्रयः । भा.
१०।१।१।१-२

● लौहितनिसररं पदनालमग्न्य न प्रशोकं किन्तु
प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशौ । वि. ५।१।१।२.

● लौहितशुक्रतोः पशुप्रशोकस्य नाम्नि अग्नी-
षोमीये पशौ । भा. ५।१।१।२।७.

● 'लौकायतिकमूर्खाणां नैधल्पत् वनं विद्यते ।
यान्तिश्चिददृष्टार्थं तत् दृष्टार्थं हि कुर्वते ॥ वैदिकान्यपि
कर्माणि दृष्टार्थानेव ते निदुः । अस्पेनापि निमित्तेषां
प्रियोष योजनन्ति च ॥ तेभ्यश्चत् प्रसंगे नाम दत्तो
मीमांसकैः क्वचित् । न च कश्चन मुञ्जेषुर्धर्ममार्गं हि
ते तदा ॥ प्रथमं न लभन्ते हि यावत् वनचन मर्त्याः ।
नाभिद्वन्द्विनः ते तावत् शिक्षाया वा न्यगोचरे ॥ कश्चि-
द्वेदेवशास्रे हि लोभेष्वात्प्रवचामि । जीवित्तु लभते
कर्मोः त-मार्गवृत्तितः स्वयम् ॥ तस्माद्लोकायतस्याना
धर्मनाशनशालिनाम् । एव मीमांसकैः कर्त्तव्यं न मनोरथ
पुरुषम् ॥ यथाऽऽदौ अजस्य सिद्ध पुनश्चयिन साधि
सम् । आशासिद्धमपान्तरं पुराणादिचतुष्टयम् ॥ तत्र
मेरागुन्मत्स्य कर्त्तव्यं नान्तरं अगम् । सर्वे स्वययतः
धीदेव् दुर्नन्दमानदादिवत् ॥ पशौ योऽर्होऽङ्गो येन
दमत्रस्यन् य निर्वहत् । हारयेदन्तरं जपन् भीतोक्-
त्रवर्तिभिः ॥ १' वा १।१।२।१२ पृ. १०१.

● लौकिकं कर्म अत्रत्यं समपनीय इति नास्ति
निश्चय । वि. ६।१।४. ● लौकिकं वचनं प्रमाणान्तराभावे

क्षम् । पुरुषाणां हि वाचनमयोगः प्रतीत्यर्थप्रत्य-
नार्थः । स च प्रतीत्यापगिचारी इति प्रमाणान्तरप्रतीति-
पर्युपस्थापनेन तेन भवितव्यम् । तथा च प्रतीत्युपस्थापक
स्यात् अनुमानतैव गम्यते । तेन विपर्ययोऽपि अनुमान
स्येव, न शब्दस्येति । यत् पुरुषेण वाचनं प्रत्युच्यते तदा
प्रतीत्यर्थप्रतीत्यापदानात् । न च प्रमाणान्तरं चिना प्रतीति-
रस्ति । तस्मात् प्रमाणान्तराभावेन लौकिकं वचनमिति ।
ऋजु. १ २२. ● लौकिकं वदत् 'यथेष्टमिच्छेत् ॥
मवापि वदत् लौकिकम्' । वा. १।१।१६।४८ पृ. १६३
● लौकिकं सोमपानं यत् नम्रगन्धेषु दशयज्ञेषु च षड्
साम्भार्यमास्तेष्वमाने भोगे (सोमस्ते) । भा. १।१।१।१
२२. ● लौकिकानि अपि यानि कृषि-पुत्रपन-
अप्यपनप्रभृतीनि कर्माणि काठान्तरपननेन इष्यन्ते ।
तेषामपि स्वस्वान्तरावधारणात् सत्त्वसैरेन सिद्ध-
त्वात्वाग्निद्विः । ते तु अवैदिकत्वात् संस्कारा न अर्हन्ति
राज्यनिधयेत्येव प्रसिद्धाः । वा. २।१।१।५ पृ. १५
● लौकिकान्येव प्रयश्चानुमानोपमानाभावात्प्रतिपत्तिः प्रमा-
णानि । वास्त. पृ. ८. ● लौकिकानि कर्माणि अष्टाध्यायीनि
स्वार्थानि । भा. ८।१।२।२. ● लौकिकानि नापि
पार्वणस्यादीवाकादीनि । तेषामप्यतन औपमनोऽधि ।
तस्मात्तन्त्याह्वरतोये प्रसज्यन्ते । भा. १।१।१।१-३
● लौकिकानि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानौपमानाभावात्प्रत्य-
नुपमन्यान्वयानि षट् । मणि पृ. १२. ● लौकिकानि
वचनानि उपपत्ताध्यायि अनुपपत्ताध्यायि च दशकौ-
यथा देवदत्तं सामान्यं श्वेदेवमादीनि, यथा दातव्यं
पदपूया इत्येवमादीनि च । भा. १।१।५।५ पृ. ४७.
● लौकिकानि वाक्यानि अत्रतो विदागुर्वन्तु, तद्यथा-
इयं गौ. जैन्या, देववचीष, एषा हि बहुर्धरा
रभ्यन्त्या न्यनद्वयं चेति । १।१।२।२०. ● लौकिकं
अग्निं लौकिककार्योऽप्येव वैदिककार्योऽप्यपि शेषमात्रं भवेत्,
सर्वं कार्यसमर्थतत्त्वात् । अत्रिचयने इहवाकाशः लौकिके
निर्मन्त्रये यथा । वि. ७।२।७, २२. ● लौकिकं अग्रत-
साध. (७५) पञ्चविधविधिः । प्रसङ्गेन अनुमान-
दीनि पश्य वाद्यन्ते इति ते पश्य बाधः । प्राशस्त्यवि-
रिक्तानां मध्ये यदेव प्रथमं श्रुत्वं तेन उत्तरत्वं उत्पत्ति-

प्रतिश्रुतः दिव्ये तेन अनुमानह्या. ५ + उपमान-
 ह्या. ५ + चन्द्रह्याः ५ + अर्धचिह्नह्या. ५ +
 अनुमानचिह्नह्याः ५, एतेषां मेखनेन (२५) पञ्च-
 विंशतिविधः भवति अग्रजस्य । के. ० लौकिकः
 अर्धचिह्नप्रदः अर्धचिह्नभूतानामाधुन्यस्यैतानामि-
 त्तान् । या. ३।१।१०।२८ पृ. १९७. ० लौकिकः
 अर्धचिह्नप्रदः श्लोके भिन्नगतौ वा अभिन्नगतौ वा
 यथायं नमते वा । भा. ३।१।१०।२८, ० लौकिकः
 कर्मप्रयोगः, यथा कर्मण्यन्वाहीयते अष्टाक्षरी
 आश्रयण्ये कर्मणि इति । ७।१।१२. ० लौकिकः
 निव्यः प्रकृतस्य. पदविध. । प्रपञ्च-अनुमान- एत-
 उग्रान- अर्थानि- अभावेः वसनाधानां चापः इति ।
 शाल पृ. १२१. ० लौकिकः प्रयोगः शब्दान्तरिच्छेदे
 दो. न वैदिकः । भा. २।१।१।२. ० लौकिकः
 उच्च. अति प्रमाणम् । पाठ. १. ८. ० लौकिकः
 अर्था. भरिप्रयोगः शिष्यवैद्यः प्रथमाश्रय
 भवति । भा. २।३।१२ पृ. ५८१. ० लौकिकः
 हि ज्ञानक्षिपु नानुसन्धिषामनेन 'जाति' इत्य-
 मच्छन्ति, पुनश्चने पिपाददर्शनात् । यूद्वी. पृ. २८९.
 ७ 'य एष लौकिकः पञ्चसु एष वैदिकः, त
 एवमीदममर्ष इति (लौकिकेऽपि सति दिव्यम्) । या.
 १।१।१० पृ. ३५१, ० लौकिकस्य अपि पश्य
 भवतिरित्येतेषात् प्रमाणम् । ३।१।१।२५ पृ. ७८८.
 ० लौकिकस्य (मूर्तत्व) विषेः (वैदे) अभावात्
 निवृत्त एव नास्ति, सुगन्धस्य । भा. ७।१।२।
 १०, ० लौकिकानां (स्मार्तानां) शब्दाचार-
 पद्धिना र्विः ' न्यूनित्वा मूढस्यैवा इयां सुदीर्घा '
 इति । ८।१।१।१, ० लौकिकानां न्यायीशब्दादीनां
 रम्यांशम्, वैदिकस्य च वास्तुशैलस्य र्विरोधनाम्बो
 नाम्बेयम् । ८।१।१।२-२. ० लौकिकेऽपि अशरीरि-
 ण्युः । ६।८।१।२२. मीको. पृ. ६७६ ' अशरीरि-
 ण्युः अशरीरस्य ' इत्यत्र इत्यम् । ० लौकिकेऽपि उप-
 नयनश्लोकाः । ६।८।१।२१-२२. मीको. पृ. ११८०
 ' उपनयनश्लोकाश्च ' इत्यत्र इत्यम् । ० लौकिके-
 ऽपि चतुर्दशमश्लोकाः । वि. ६।८।१.

॥ लौकिके दोषसंयोगादपट्टकते हि चोद्यते
 निमित्तेन प्रकृतौ सादृश्यात् । १।३।३।१।१।
 अभीयोगीये पत्नी ' वपेकं युष्मत्पुत्रेण एष ते
 यान्ते इति नृणां, यदि नै एषो ते कायू हवि, यदि
 पट्टू एते ते यावयः इति ' इत्याम्नायो । इदं प्रा-
 धित्व लौकिके वैदिके वा यूयोपसर्गने उच्यते वैदिके एव
 अपरा लौकिकेऽप्येति विचारो गिदान्तरमाह । लौकिके एव
 यूयोपसर्गने इदं प्राधित्वं भवितुमर्हति, न वैदिके ।
 लौकिके एव दोषसंयोगात् । सूच्यते हि अङ्गनं उच्य-
 यत् न कर्त्तव्यं नानुसन्धिषामने तत्र ह्यस्य । तस्मात्
 लौकिके एव दोषस्य कारणः । तस्मात् तत्रैव निमित्तेन
 ह्यस्येन प्राधित्वं चोद्यते अत्रुक्ते समाने यमेषि
 गति । प्रकृतौ वैदिके यूयोपसर्गने प्रविशेष्य अभानि-
 रमात् अग्रमनेन अग्रमनात् । तस्मात् कर्मण्यन्वयुक्त-
 वात् लौकिके चोद्ये प्राधित्व इति सिद्धान्तः । के.
 ० लौकिके पुनर्पाठप्रमाणस्य विद्यमाने (शोभयाने)
 (वाते च यमने) न किञ्चिद् दुष्प्रति । अग्रमनेषु दि
 नं विरतिन लोके । भा. ३।१।२।२।३१. ० लौकिके
 प्रत्यक्षानुमानावगतो दृष्टकले कर्मणि अग्रमन्व्य लोकेऽपि
 न दोषः । यदा तु प्रत्यक्षानुमानायां अग्रमनेन दोष-
 प्रकृत्याद्य उग्रमन्व्येऽप्येति चोद्यमाने शिभेति । वि.
 ६।२।८. ० लौकिके यूयोपसर्गने प्राधित्वं न वैदिके ।
 भा. १।३।३।१. ० लौकिके हि (अग्रे) पक्षे मास-
 प्रमाणे न वैदिके (अग्रे) भाषिणे प्राधित्वम् । १।२।
 २।१।२. ० लौकिकेषु अग्रे निषादस्यपत्तीष्टिः । ६।८।
 ३।२०-२१. मीको. पृ. २१८९. ' निषादस्यपत्तीष्टिः
 लौकिकेऽपि चोद्यते, न सत्त्वोपु ' इत्यत्र उच्यते ।
 ॥ लौकिकेषु यथाकामे सन्तारसार्थलोपात् ।
 १।३।३।२।३।५।
 समादि. वेदाः, कृत्स्नजः, सुभाषिनि च चापामि
 एतेषु लौकिकेषु पदापेपु यथाकामे यथा कामने
 तथा स्यात्, प्रतीयमाने अन्तेऽप्ये उदाहरणम् । तेने एव
 वा प्रतिष्ठाः एते । कुतो यथाकामाः । यस्मात्सार्थ-
 लोपात् सन्तारस्य अर्थे प्रयोगश्च तयोः लोपाभावात् ।
 न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कृत्स्नीनां संस्कारः कृतः,

योऽयोपादानं उप्येत । नापि व्यप्लेष, अक्षरि हि शक्यते प्रयोगः कथम् । तस्मात्प्रियम् इति विज्ञानम् । के

● ननु च यद्यपि नापकशाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुत्पन्ने निमित्तभावात्, 'अन्तु यथे हस्तिभूयगत' इति । वन् अदाऽपरिहृतेन अर्थान्तर्यं शितासदा । नैवम् । अनन्तरे भवान् वाप्यत्रयक भावस्य । अह्नुत्स्ये हस्तिभूयगतमिति, प्रमाणात्तर दर्शनमन नाप्यते, न पुन हस्तिभूयगतमिति । बृहती पृ २३. ● लौकिकी (समर्था) इतिकर्तृ यत् आचारान् धर्मोत्तरे कर्तव्या । गा ७।४।१ ● लौकिकी इति कर्तव्या पारंगलादीपात्रे, अष्टपात्रो, आग्रहायणे कमणि । भा ७।४।२ ● 'लौकिका प्रतिपत्तिर्हि योग्येनैवपि नीयते । नाम्नाप्रतिपत्तौ हि न श्लोकस्येह सत्यत् । लौकिकत्वमप्यत्रापि नाथैः स्वीय निरुप्यते ॥' वा १।३।४।१ पृ २२७ ● लौकिकी वैदिकी च इति तुल्यार्थान्तरि विविधा । बाल पृ ८, ● लौकिकी वैदिकी च इति समास द्विविधा । पृ १२

● लौकिकाग्रे उपनिधानं गार्गीरामे आच्योहसोय पाठे । ७।१।२।३०-३२ मीको पृ १५५३ 'गार्गीरामे आच्योहस्तोत्रसि' इत्यत्र अधिकरणं यम् ।

● लौकिकोपायसप्तविंशत्युपनिषद्गीतादीनां ऋषु विनिशेगः । वि ३।६।५

● लौकिककर्मणो आत्मरक्षापि समातिर्न निर्यात् ।

७।२।१।७-१९, मीको पृ १८०. 'तस्मिन् नरणम्' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् । ● लौकिककर्मणा गार्हपत्यायसिषु नाश्रमम् । भा १।२।१।१-७ 'विद्यापिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

● लौकिककर्मज्ञानात् प्रथमं प्रत्यक्षेण निश्चयः, वैदिककर्मज्ञानात् शुभान् । वि ८।१।३ वषट् ३

● लौकिकन्यूपरतयोः पुर्याधेतया प्राथमिकविज्ञानम् । ९।१।२।१०. मीको पृ ११८ 'अग्नीषोमीने पञ्चो वागसमाप्नुवन्' इत्यत्र प्रथमम् ।

● लौकिकराज्यानां प्रमाणात्प्रयोजनान् प्रमाणात्प्रयोजनेन अथवाप्यवकलम् । ऋजु पृ ३२

● 'लौकियसाधारण्येनाकारेण शब्दसमर्पिते एष पूर्वीयपदायै सत्कारकमा वयत्रोद्यमे मति सन्तुष्टं वसा पूर्वीयत्वात्तस्यै अथात् सरसाराण्य अपूर्वीयवियङ्गमत्तं सान' इत्यत्र चान् 'त्ते पयसि द्यव्यजवति' इत्यत्र श्लोकरणीयम् । रसायनम् पृ १७०

● लयपु—वत्सदेवः विविधोऽनी भुवि सोमेष्वर मतेन यथा— 'तायात्तामावायं' इत्यादि । वाट पृ ८५

● लयवादे एककर्तृकत्वं—पूर्वकार्यत्वेन कल्पयती अङ्गाङ्गिमावत्रोपकता न सिध्यति । निमित्तनैमित्तिकज्ञान नापि एककर्तृकत्वादेवप्यते । यथा 'सन्तुष्टव्याप प्रथमनीयेन' श्लोकोऽस्मिन् सहस्रपक्षिणेन यजेत्' इत्यत्र । वि ६।१।१२

य

● यज्ञानुक्रमणं ब्राह्मणमन्त्रिणादिगोत्रज्ञानार्थं दधानं मनस्युत्पन्नम् । वा १।२।१।२ पृ १६७

● यजुत्पत्त्या पशुपत्यनर्गो नाक्यप्रयोगः । वा १।१।१।४।५ पृ ४४४

● यजुन्मरिपरिषेण ओतुन्म पदायवाक्याय स्युः । सर्वेन हि यजुन्मविषयवेण ओतु क्रमो भवति । स हि प्रथमं वाक्यं भिक्षिन् विशेष्यं विवक्षति तन्मन्त्रं केनचित् विशेषणैः विना अभिधातुमशक्ते

विशरणानुशा करोति तत् शब्दोच्चारणम् । श्रोतं पुन प्रथमं वाक्यं ब्रह्मं मृणोति, ततो विशेषणम्, ततो विशेष्यम् तत् तदुपपर्यभाषि ब्रह्मन्तन्नामि प्रकरोति । तेन यद्यपि यज्ञेना पूर्वं सन्त्य आलोचितं तथापि श्रोतं पश्चादेवैव प्रतीयति । वा ३।१६।१२ पृ ६७६

● यजुज्ञानानुमानम् । सप्रति पौरुषेयवाक्यानां यजुज्ञानानुमानं यजुर्ज्ञानेन अधप्रतिपादकत्वं इति प्रतिपाद्यते । सुवधापद्भययमानात् अधप्रतीति निमित्ति

जायते इति चेन्न, व्युत्पन्नत्वोच्चारणेऽपि चक्रमिवाण-
निश्चयेऽर्थाभिधानादर्शनात् तात्पर्यज्ञानमपि सामग्रीत्वेन
कल्प्यते । तात्पर्यज्ञानं च इममर्थमत्राशयैः प्रतिपादयितुं
यत्नमुच्चारित इत्यनुमानम् । अत्र प्रमाणात्तान्त
भासः ।

ननु अस्तु वाच्यमानाऽभिधानम्, अतस्तत्पर्य
दोपरहितव्याप्योपलक्षणं किमिति वाचीयते ? नैवम्,
अप्रमादितोपरहितत्वेवाह्वयं तदाभूत्स्याति अन्यथा
प्रयोगो ह्यस्यते, यथा— 'निवं मृदूना' इत्यादौ भोजन
निवृत्तिपरं वाक्ये । अत्र प्रमाणात्परिणामने कृतपर्येऽर्थ-
निश्चयः तात्पर्यनिश्चयान् अर्थनिश्चयः, तात्पर्यनिश्चयश्च
चक्रवर्तानुमानाद्वाग्येन मातृतीति आततावत्त्वेन
स्तिन्नप्रसवपत्रम्, विषमप्रसवकालेऽपि योग्याशंज्ञानपूर्वं
कृतानामभिचारम् ।

ननु कथं ज्ञानमनुमीयते ? न तावत् ज्ञानमात्रम्-
नुमानम्, ज्ञानज्ञानविशेषनिश्चयाभावादेव अनुमानवैश्वर्ये
स्यात्, न तावत् विशिष्टज्ञानानुमानम्, अर्थेनेन ज्ञानस्य
विशेषः नात्येन, अतोऽर्थनिश्चयेन विशिष्टज्ञानानुमानं
निश्चये च अनुमानवैश्वर्यमेवेति कथं चक्रवर्तानुमान-
नम् ? नैवम्, वाच्यकरणे सति अभिधानात् प्रागेव
पदे, पदार्था स्मरणे, स्मृताना च पदार्थाना एवम-
न्वैतु बोधो नैव इति विमर्श एवायते, अतो न्याय-
संवादिनेन विमर्शेन विशिष्टोऽर्थो बुद्धिस्थः, तेनेव
विशिष्टज्ञानानुमानम् । ननु विमर्शो नाम कीदृशः ? स
च प्रमाणवत्प्रमाणं वेति अति न विद्वः । उच्यते—
विमर्शलावत् अभिधानात् प्रागेव भग्नद्विरप्यङ्गीकृतः,
इतरथा अभिहितैः पदार्थैः विशिष्टोऽर्थो ज्ञाने न गन्तव्ये,
पदार्थानामनेकार्थभाषाकृतान् कस्य विशिष्टार्थस्य गमना
भवेत् ? आकाङ्क्षासद्विशिष्टोपगतदुक्तार्थस्य गमना
इति चेत्, तर्हि स एव विमर्शव्यवहारो गुणविरह-
ङ्गीकृतः । स च प्रमाणवत्प्रमाणं न प्रमाणानाम्,
न च भूतिमत्त इव, विमर्शानङ्गीकारे च प्रथमपर्य
पूर्वपक्षविद्वान्तन्वयनं यत्किमिच्छो न स्यात् ।

केचित्तु पितृसदृशद्वया निरीहिकापार्थनिश्चये न
जायते । 'गुणान्ते तु निश्चयव्यवहारो मा निरीहिका'
मी. को. ४२५

इत्युक्तमित्याहुः । तदुक्तम्, अभिधानसामग्रीसम्य-
यति प्रथमस्यापत्तिरन्वयत् । इतरथा कल्पनिर्णयसद्भावे-
ऽपि प्रथमस्यापत्तिरन्वयः, अनुमाननिश्चये च प्रवृत्त-
स्तुतः । अतः सामान्यभाषादेवानभिधानम् ।

ननु एवं व्युत्पन्नव्युत्पन्नशक्तिनाम., गोक्षेत्रवाक्येभ्यो
हि व्युत्पत्तिः, वाक्यं च नामिवाच्यम्, उक्तिनेवेत्यु-
क्तम् । नैवम्, गतिविशेषे भूमिचारुतद्वा । किन्तु
च उत्तरकालेऽर्थनिश्चयश्च । अतो चक्रवर्तानुमान-
द्वारेणैव अर्थनिश्चय इति निन्दन् । प्रवि. पृ. ७-११,
४४ वरिणि बहुवो गुणा इति न्यायः । अत्र
वरिणि भवतो इत्यर्थः । यथा वदेत्तु शिवेन शिरसा
घायते, तैश्चैव नमस्को इति उच्यते शेषाति । साहस्री.
८८३

- चक्रुः चक्र पारशरियः । ताश्च अक्षस्य एक-
स्मिन् ताश्चै कस्तदथ, एतमित्येवञ्च । इतरेया पशुना तु
प्रबोदसात्रोदश एवैकस्मिन् पाशे । सि. १।४।११-२.
- चक्रुः अक्षस्य चतुस्त्रिंशत् । भा. १।४।२।१७,
- चक्रुः गोमूत्रस्य पञ्चविंशतिः । अथ अक्षमेवे
सवनीयः पञ्चस्त्रिंशत् । १।४।२।१७, ● चक्रुः
तूरस्य पञ्चविंशतिः । अथ अक्षमेवे सवनीयः पशुः
द्वितीयः । १।४।२।१७, ● चक्रुः गणितानिर्दिष्ट
प्रबोदनम्, इत्यत्र पाशुद्विरप्यत इति । १।४।२।१७.

● चक्रुः यत्प्राधान्यार्थं अक्षमेवे अत्रिगुणैरे
अश्वत्थसोमगुणानामै वैशेषिकप्रमाणार्थमेव 'पशु-
शीतिरेया चक्रुः' इति समाप्यचनम् । १।४।२।१७
-२१. मीमे. पृ. ७४१ 'अक्षमेवे अत्रिगुणैरे
अश्वत्थसोमगुणानामै' इत्यत्र अत्रिगुणं द्रष्ट-
व्यम् । ● चक्रुः यत्प्राधान्यार्थं अत्रिगुणैरे पशुगणे
समस्य तादृशचनं कार्यं 'द्विपञ्चाशदक्षं चक्रुः'
इत्यादि । १।४।२।१-१६. मीमे. पृ. ३४६ 'अत्रि-
गुणैरे पशुगणे' इत्यत्र अत्रिगुणं द्रष्टव्यम् ।

● यच्चमेव कारयति इत्याशियत् । न च प्रमा-
यान्तप्रबोध च यथाकार्यमेव 'यच्चैव कारयति' इत्या-
शियत्, तर्हि अस्तु इति नाम्नाम् । शाशु ५।६।११.

● वचन अतिदेशे प्रमाणम् । गणिते पृ १३
 ● वचन न प्रमाणम् । अत 'वचनात्' तृतीयशब्दे
 षोडशविधम् । भा १०।१।१।४४ ● वचन 'यावत्
 बलीय । सर्वशुद्धे षष्ठा युक्ताना वैश्वानरा वचनात्,
 न तु यावत् प्रज्ञाविन । नि १०।१।५ ● वचन
 लौकिक 'न्यास्तीरे फलानि सति' इति, तत् तथ्य
 भवि भवति वितथमति भवतीति । भा १।१।२।२
 पृ १३ । यतु लौकिक वचन नञ्चेत् प्रत्ययितात् पुत्र
 पात् इतिप्रतिपत्ति वा, भवितथमथेन तत् । अथ शम्य-
 यितात् अनिद्रिप्रतिपत्ति वा वाचन् पुत्रपुत्रिप्रभन
 मप्रमण अगण्य कि तत् पुत्रपेण सात् शब्दे वचनात् ।
 १।१।२।२ पृ १५, ● वचन 'किकिद्र वैदिक च । पीर
 देव भवौशेष चेत्यर्थ । तत्र वीर्येभ्यो नञ्नात् 'एवमथ
 पुत्रयो वेद' इति भवति प्रत्यय न एवमथमथ' इति ।
 विप्रत्यये हि एतदपि कश्चिद् पुत्रपुत्रतात् वचनात् मथय ।
 न तु वदवचनम् मि-यावत् किञ्चन प्रमाणमस्ति । १।१।२।
 २ पृ १६ १७, ● अस्मि अवकाशे वचन यावक
 भवति । ३।५।३।२२, ● किमिदं वचन न कुर्वन् ।
 नास्ति वचनस्यापिभ्यार । १।२।१।३।२७ ३।२।२।२,
 ५।१।१।१०, ६।१।१।२, १०।१।२।१।२, १०।५।
 २५।८६, ११।१।१।१३, १२।१।३।१९, ५ न च
 शक्यते पञ्च-देन षो वदियम्, किमप वचन
 कश्चित् । ३।२।२।४, ● 'यावत्पूर्व' हि वचन साधक
 भवति । ७।१।२।५, ● प्रत्ययविच्छेद वचन न
 प्रमाण भवति । यथा अस्मिन् नृप ललावृन्, शिवा
 प्रपते, यावक शीत इति । १।१।५।१० ● वचनानि
 प्रमाणानि । 'वदेनैवाभ्यनुज्ञाता येवामेव प्रवन्तुः ।
 निश्चानामभियेयाना म् व कयुगादिषु ॥ मेवा विचरि
 चरषु कुर्वता धमण्डिता । वचनानि प्रमाणानि नापिषा
 (षोडशोना) इति निश्चय । तथा च प्रथमवित्त
 दानशक्ये यो वाच्यमा नीचम, आ-पकवित्त वा श्लोकम्,
 स्या था उद्यम्य मानवदिश्याश्रितन दद्यात्, न कश्चिदपि
 पनापि प्रतिपद्येत । धा १।१।२।७ पृ २०२
 ● वचनेन अन्नप्रदानवाभिप्रक्षालहराद्यभिरणम् ।
 १।१।१।११ मीशे पृ १७७ 'अन्नप्रदानयो वचन

क्यात् गिलदेशकालनृकवमपि' इत्यत्र अधिकरण
 श्रुतम् ।
 ३३ वचनादनुज्ञातभक्षणम् । ३।५।१।१।४०।
 अथ एकपात्रे सोमोऽदेवेन भक्ष्यते । कि तत्र अतु
 शाप्य वाननुज्ञाय वा भक्षयितव्यम् उत अनुज्ञाप्येति ।
 अथ च सदेहो भाष्यकारेण 'वम्मालोमो नातुपुत्रोप
 पेय' इत्यस्य वचनस्य विषयपरदर्शनार्थं प्रदर्शित, २ तु
 विपाराधम् । प्रत्यये वचने सति संदेहानावात् । तेन
 गृह्यिद वचनगतस्य उपहृतपदस्य अनुज्ञासार्थकत्वार्थं
 उच्यते । अतः सोमोऽदेवेन भक्ष्यते चेति बोध्यम् । दौत
 ३३ वचनादनुज्ञातभक्षणम् । ३।५।१।१।४०।
 ज्योतिषोम सोममथ यदा एकपात्रे अनेके द्रव्ये
 त्रियते तथा किं भक्षयिता थायान् अनुज्ञात् भाष्ये
 अनुज्ञा अष्टहीत्येन वा मणयेत् इति सदेहे लक्षणम्
 अनियम प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते । एकपात्रे इति पद
 पर्यायानुदत्तुर्नते । एकपात्र भक्षणं कर्तव्ये अतु
 श्रुतस्यैव सोमस्य भक्षणं कर्तव्यं न तु अनुज्ञात्पत्त ।
 कुत । 'तस्मात् सोमो नानुपहृतेन पेय' इति वच
 नात् । उपदानं च अनुज्ञापनम् । के
 ● वचनाद्यकालस्य छत्र सर्वार्थानांरि तत्
 भङ्गानाम् । यथा 'आग्निमास्तात् ऊर्व्वे अनुष्णवैश्वरि
 इति । भा १।१।१।४।६, ५ नचनात् आश्वेशकस्य
 कृतस्यमङ्गानाम् । १।१।१।१।१ ● वचनात् 'इत्ये
 प्रामोत्येव कार्येऽर्थे वचनस्य स्वात दम् । अत पुत्र
 परपरावामपि न प्रमाणा तस्योचरे धम इत सिद्धम् ।
 बृहती पृ २३
 ३३ वचनादिष्टिपूर्वत्वम् । ५।४।१।२।५ ॥
 अध्यान कृतं तत्र पूर्वं दर्शपूर्णमासेषु क्वं न
 तत्र सोम, अथवा अध्यान कृतं तत्र पूर्वं होम
 कर्तव्यं ततो दक्षपूर्णमासे इति इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वं
 वति विचारे पूर्वपक्षमाह । अध्यानस्य इष्टिपूर्वत्वं
 'दर्शपूर्णमासाविष्टका सोमेन मनेत' इति वचनात् । के
 ३३ वचनाच्छान्वाय्यव्यवभाषे तत्सामान्येन प्रति
 निधिर्भाषावितरस्य । ६।३।१।२।३ ॥
 -ज्योतिषोमे, अध्यावे होमस्य अमाने अन्वये, अध्या-
 व वा वाच्यमपि सुप्रसङ्गात्तानाम्, सङ्घट्टितुमण्ये

मपि पूर्वीकद्रपं ' यदि होम न विन्देत पूर्वीकान-
भिपुत्रुपन्' इति वचनात् प्रतिनिधि स्यात् । तस्मा-
न्मन्त्रेण तुगृह्यतन्मावेडिति मन्त्रदृढतररूपेण तस्मा-
न्त्रेण होमकार्येण हेतुना पूर्वीकद्रपं प्रतिनिधि. स्यात् ।
इत्यस्य मुच्यत एवमेव अभावात् वागस्य च
अवश्यवर्तयन्त्यात् । के.

ॐ वचनात्स्वययार्थमैन्द्री स्यात् । ३।२।२।३ ॥

अथै श्रूयते— ' निवेशनः सगमनो वगुनामित्येन्द्र
गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति । तत्र सादेह किं इन्द्रस्योप-
स्थानम्, उत गार्हपत्यस्य इति । इदानीं पूर्वोपि-
करणप्रवादः कियते । अत्र ' निवेशन सगमनो
वगुनाम् ' इति मन्त्रेण इन्द्रस्य देवराजस्य वगुनिवेशन-
सगमनकर्तृत्वेन यथा इन्द्रोऽभिधातुं शक्यते, तथा
' हुवोऽन्तराथ सोमश्च विष्णुश्चाग्निशोऽनल. ' इति
शेव वसुत्वस्यापि. ' वसुना वायुःकषासिम् ' इति श्रेष्ठ-
तर्कान्तरात् वगुनिवेशनसगमनकर्तृत्वेन अग्निपुत्रु-
धातुं शक्यते एव । तथापि ' हेन्द्रा ' इति तद्विदित-
भुक्त्वा इन्द्रोऽग्निं प्राचोवेनाग्निवान वेदानुमतमिति मन्त्रे-
मुदाहृतम् । अत एव यातिके म्पुटोदाहरणप्रतिपादनेन्द्र-
पदात्वेन मन्त्रोऽत्र आगामान्ने पठ्यते इति निर्दिष्टतः—
' कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र शश्वति ' इति । अत्राय पूर्वपक्षिणी-
ऽभिप्रायः । यत्रास्य मन्त्रस्य भुक्त्वा गार्हपत्यमरुध
प्रदीयते । श्रुतिश्च लिङ्गान् वजीयसी, तथापि अंगारिण
येऽन्तर्गत्य श्रुतिश्रवणेन विनिरोधतुमन्त्रवद्वत्त्वं न
गार्हपत्येऽस्य विनियोग सम्भवति । यतो नानेन इन्द्रा-
भिप्रायकेन न वेग कश्चिदपि गार्हपत्योऽभिधातुं शक्यते ।
न चाग्निधान विना प्रजापत्योरेण अस्य मन्त्रस्य गार्हपत्य-
नेपत्यत्वेन वाक्येन प्रतिपाद्यते इति भाष्यम् । उच्यते
इत्यात्मनेपदविरोधात् । ' उपान्मन्त्ररूपे ' (वा. १।
३।२५) इत्युपपूर्वात् विद्वतेर्मन्त्ररूपेऽयं आत्मनेपद
निधीयते । कथं गार्हपत्यमिति द्विष्येति चेत्, उच्यते ।
वचन तादेगमनिधानार्थमेव । इतीया च उच्यते इति
विद्वेतिहासात् कारकसामान्यत्वाद्वादिरेयागिन्द्रमण्यते ।
तेनायमर्थः— गार्हपत्यदेवो सिध्यता येन्द्रा इतोपस्थानं
वर्षं पतिति । एवं प्राप्ते, अग्निधीयते । भवेत्येव यदि

प्रत्यक्षश्रुतिविशेषेऽपि मन्त्राणां मुक्त्वापत्यमुपपन्नैत
तथाहि अत्रयं तादृश एवस्यामुप्यार्थेन वक्तव्यम् ।
तत्र हि मन्त्रानुशेवेन ब्राह्मणराजकवतगार्हपत्यपदे पूर्व-
न्तरमाधीयताम्, ब्राह्मणानुशेवेन वा मन्त्रगतेऽप्ये-
तन्न ब्राह्मणस्याप्रातरिधित्वेन स्वतःश्रवात् प्रथमवृत्तेश्च-
मन्त्रप्रमाणेऽयं गौगत्तमद्रुक्तम् । मन्त्राय तु ब्राह्मण-
विहितार्थप्रतिपादनत्वेन तत्परतन्मन्त्रोक्तेः ब्राह्मणप्रतिपादि-
तार्थानुशेवेन गौगत्तमेव युक्तम् । तदुक्तम्— ' गौगत्तं
यत्र नाम स्यात्कश्चिद् ब्राह्मणमन्त्रयोः । तत्रानुवाद-
रूपत्वात्मन्त्राणां गौगतेऽप्यते ॥ ' इति (वा. पु. ७. ७५ ३) ।
तेन मन्त्रगत एतेऽन्यस्यो गच्छाचक्रस्तुमनो गार्हपत्य
प्रमाणपति । अथवा ' इदि परमेश्वर्ये ' इति धातोस्य
इन्द्रस्योऽप्युपसदः । अमेध यत्रपि परमेश्वर्ये भास्ति,
तत्रापि स्वार्थे तावत् दाहपात्रादौ ऐश्वर्यमस्ति । तेन
ऐश्वर्यमुगमोवात् अथमिन्द्रस्यो गार्हपत्ये गौण ।
तदुक्तम्— ' स्यादंगौणमिन्द्रस्य यत्संमन्त्रकारि-
त्तम् । इन्द्रस्यार्थानुस्मारत्वात् स्वार्थे सोऽपि
हीश्वर. ॥ ' इति (वा. पु. ७. ७५) । तस्मात्
इन्द्रस्य एव गार्हपत्ये गौण इति विद्वम् । यत्
अगत्तगधिर्गमनेव गत्तरात् इद अतथैवमिति केचित्
चोदयन्ति । तदुक्तम् । श्रुतिविद्वन्मन्त्रनिर्वाहस्यैव
तदधिकरण्यावभावात् । तथाहि श्रुतिविरोधे गौणानामपि
मन्त्राणां मन्त्रस्य श्रवणत्वेतदधिकरणसिद्धमप्यति यदा,
तदा तत्र ध्रुवेऽन्तरात् मन्त्रिर्भवति, उतस्या अशक्यार्थे
विनियोगात्तन्मात् ' आनयैक्यप्रतिहताया विपरीत
अज्ञानम् ' इति न्यायेन श्रुतिवैतान्त्या भोषेनेति न
विद्विदुपपन्नमिति ।

प्रयोद्धनम्— पञ्चोक्तम् । सूत्रं तु— वचनादेन्द्री
श्रवणार्था गौणार्थेयर्थः । त्वीना.

ॐ वचनान् स्वययार्थमैन्द्री स्यात् । ३।२।२।
३ ॥

' कदाचन स्तरीरसि इत्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते '
इति श्रूयते । अत्रथा किं इन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यं लिङ्गात्
उत तृतीयोपस्थानं गार्हपत्योपस्थान इति विद्वदिति
लिङ्गात्तन्माह । गणनात् ' ऐश्वर्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते '

इति वचनात् तृतीयाश्रुतिमिति। ऐद्री इत्यपदवदित्ता ऋन् अवधार्या यथायं सुप्रत्यर्थं अतिक्रम्य गौणार्थेनोपभूता ख्यात् । लिङ्गात् श्रुतेर्गौणीक्यत्वात् । गुणस्य वणात्तराद्युत्पत्थ ।

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् सब-वस्याशासहेतुवात् । ४ ॥

ननु ऐ-वा ऋचा गार्हपत्योपस्थानं 'अग्निना सिद्धाति' इत्यादिवत् अनाकषाथेविधानमनुपपत्त इति चेत्, उत्राह । तदपि भविष्य इतिशब्दं यद्वाङ्मितिहृद्ये । न अत्रावधार्य विधानम् । यत् गुणात् सम्भिचनं स्यात् । हवि श्रपणे-क्षितृ-वगुणधेमात् इत्यशब्देन गार्हपत्याभिधानं सन्नयति । सब-पला वाप्यनाचकमावस्य अनादिरुपा अशासहेतुवात् द्याम्बर्हर्षं नामभवात् । लोकादिदृशौगृह्याऽपि लपयते । तस्मात् ऐ-वा ऋच गार्हपत्योपस्थाने विनियोग इति सिद्धात् । कै

* 'वचनात्सवधार्येभेऽप्री स्यात्' इत्यधिकरणे 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं' इति गुणसूत्रेण न जगतेऽप्यशब्द इति श्रपणेशितृत्वादिगुणधेयेन गार्हपत्य अभिधत्ते इत्येव गौणसामर्थ्येन औत्तविमियोगनिवाहस्योक्तं वात् । इदमेव ऐ-श्रुतिरूपम् । कु ३।२।७।२३ * 'वचनात् रागयामर्षेऽप्री स्यात्' (३।२।२।३) इति राग । अवमेव एन्द्रीयाव । ननु 'वदश्रवे च' इति वाक्ये अभिर्देशता न विधीयते, तदा वचनस्य क्षणिति प्रवृत्ते केवलप्रजापतिरेव देवता स्यात् । एत च 'अग्निर्भूति' इति मात्स्य वचनातिगुत्तराय 'वचनात् रागयामर्षे' इति वायेन गोष्ठा प्रजापतिप्रसक्तमेव स्यात् इत्येव देवतात्वात् मन्त्रगतौ न 'मन्त्रं मात्रं इती चेत् । सोम १।४।६ पृ ६६, * 'वचनात् रागयामर्षे' इति वायेन गोष्ठीऽर्थे विनियोग अस्मीदमीत्' * 'नत ह्यगु' इति मन्त्रे । ३।२।४ * 'वचनात्सवधार्येभेऽप्री स्यात्' इति यत् पिडवत् गार्हपत्याप्यशासहेतुत्वात्, तत् इह स्यापथियमाग श्रुतिव्यवस्थाभिधानेन । वा ३।३।७।२।६ पृ ८२०, * 'वचनात् सवधार्येभेऽप्री स्यात्' (३।२।२।३) इति विनियोगस्यनादेवतुमीपते सति ह्युक्तम् । ३।३।

७।२।६ पृ ८२१, 'वचनात्सवधार्ये' इतिवत् वचनात् श्रुतिव्यवधियोगस्यविनियोगात्कारेण । पृ ८३०. * 'वचनात्सवधार्येभेऽप्री स्यात्' (३।२।२।३) इति सूत्रेण 'ऐ-वा गार्हपत्यनुपपत्तिरते' इतिश्रुतिक्रमेन एतदा गार्हपत्योपस्थानात् न विहितम् । श्रुत्याऽपि अनापत्तिरिति योगसम्भवात् कथं इत्यशब्देन गार्हपत्याभिधानम् ? इव पेश्या गुणयोगेन इति पूर्वोक्त्येन (गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् इत्यनेन) उक्तम् । ननु इत्यशब्दस्य गार्हपत्याभिधानं अनापत्तिप्रदर्शनायमेव एतद्वचनं नस्मान्न नयति इत्यशब्दस्य, स-वधार्यस्यैव इत्यशब्दत्वात्सवधार्येणैतदुक्तं वाग्यात् इति 'सब-पस्य अनापत्तेरुक्तं' इत्यनेनोक्तम् । सु पृ ३३३ * 'वचनात् सवधार्येभेऽप्री स्यात्' (३।२।२।३) । 'वचनात्सवधार्येभेऽप्री स्यात्' (अथवा पाठोऽयम्) इति तार्किकानविवक्ष्य वायेन वाचनिकविनियोगात्तरेण (अभिसूत्रप्रकाशनास्यैव शोरसि मन्त्रे) प्रजापतिप्रजापतयोपपत्ति । पूर्वोक्तोऽयम् । कु ३।२।२।४ पृ ९२

॥ वचनात् द्विसयोगस्तस्मादेकस्य पाठिवत् । ६।३।२।१२ ॥

तुलाय नाम वाग प्रकृत्य लक्त 'एतेन रात्रपुरोहितौ साधु-रगामी एतेषाताम्' इति । तुलाय एवकार्थं । वचनात् रात्रपुरोहितौ इति वचनादेव एकस्य रात्र द्विसयोग पुरोहिताभ्या इत्याद्या नयोग स्यात् । यद्यपि एतदशरे एकस्य रात्र पुरोहितद्वयं न समन्ति तथापि वचनात् एकस्य द्विसयोग पुरोहितद्वयसयोग स्यात् । पाठिवत् । दार्दिण्यकारेण कर्तव्य इति निवन्मात् नपदस्यो न प्रप्रेति, तथापि 'अङ्कलिना पुरोहि' इति वचनात् एकस्य रात्रद्वयोर्दो पाणी भवत तद्वत् । यद्यपि इव पाठिवत् । तथा च रात्रपुरोहितौ इत्येव पुत्रे द्वितय पुरोहितश्च पुरोहितौ, रात्र पुरोहितौ यत्रपुरोहितौ इति मन्त्रम् । तुलायकमे एकस्य रात्र द्वये पुरोहिते अभिहात इति पूर्व पक्षः । तस्मात् इति मन्त्रस्य पद द्वे भाषि तावन्ति । न च वेदानि व्याटपातद । सर्वेन पाठवत् गृहीतमन्त्रमिति ।

अपञ्छेद्गमात्, अन्वारम्भ, उच्च, सः कारणात् स्यात्
अपञ्चोः साहाय्यार्थं, रथात् । यूपान्तरे उच्छ्रितये
सति अयच्छेत् उच्छ्रयणेन कारणेन । न तु तेन परि-
भ्याणन्तता सिध्यति । यथा पशौ 'वृषदाप्येन अतु-
याञ्जान यजति' इति वृषदाभ्यधारणार्थं धामस्य विवृद्धि-
र्भवति कानभेदो भवति अर्थात् तथा प्रकृतोऽपि अर्थात्
अनवसर्गः न तु अतो नियामकः ।

वृत्तौ तु कारणात् अपञ्चोः सहायापेक्षारूपकारणात्
अवसर्गः यज्ञमानान्तरिककरणना स्यात् । यज्ञमानकार्ये
अन्वारम्भे अन्य, कल्प्य स्यात् इति व्याख्यातम् । अव-
सर्गः इत्येव च पाठो गृह्यते । कुन्तु ह्येतेऽपि पदार्था-
नुसन्धयमहात् कारणात् अन अवसर्गः स्यात् इति
व्याख्यातम् । परंतु 'अवसर्गः अन्वारम्भः स्यात्' इति
तत्र केतवः । स च न युज्यते । अवसर्गः अन्वसर्गं
त्यागः अपञ्छेदः इत्यर्थः । अन्वारम्भस्तु अनवसर्गः ।

न या शब्दश्रुतत्वान्यायामात्रमितरदर्धान् पात्र-
विवृद्धिः । ९ ॥

यूपैसादगिन्या अग्रनादिपरिवाणान्तेन गुणशब्देन
अनुसमयः एति सिद्धान्ते उक्तं पूर्वपणिना 'कारणाद्वा
ऽनवसर्गः' इति सूत्रेण हवा दाड्वां निडान्ती
निरस्त्वति । वागश्चो निरासत्तुचकः । न पदार्थानुसमयः
किन्तु परित्वाणन्तेन पदार्थवाण्डेन अनुसमयः स्यात् ।
अनवसर्गो अन्वारम्भस्तु न कारणात् विदु मन्वृकृतत्वात्
'यूप नापञ्चेत भा यूपपरिष्कारात्' इति पञ्चनादेव ।
दाड्कोनि हि कृतोऽपि यज्ञमानात् अत्युः यूपमुच्छ्र-
यिषुम् । इतम् यूपसहाय्यमप्यत्र प्रयोगवचनं तु न्याय-
मानम् । प्रयोगवचनात् चोदरो नट्यात् । पशौ वृष-
दाप्यधारणविवृद्धिस्तु अर्थात् उच्यते आन्वसर्गो
व्यपृत्तत्वात् वृषदाभ्यधारणात्पञ्चोः । के

० 'पञ्चनाम् समुच्चयः' (३६।१६।४५) इति
सिद्धान्तोऽपि दर्शनमेव अगत्या पञ्चनीकृत्य समुच्चयं
वक्ष्यति । वा. ३६।१६।४२ पृ. १०६४. ० पञ्चनाम्
यातनाम्विधानात् । 'कुरा दयोदो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च
षट्पञ्चनाः । न ते निर्माहयता वासिन् विनियोजनाः पुनः

पुनः ॥' इति स्मृतेश्च । (वा. ३।२।८।२४) । सु.
पृ. ११२१.

इह पञ्चनाम्प्रकारस्याऽऽपानेऽस्य सर्वशैप-
त्यात् । ६।१।१२।४४ ॥

रथकारस्य त्रैवर्गिकमित्यस्य जातिविशेषस्य आधारे
अन्याधेये आधिकारः प्रत्येत्य, 'वर्षात् रथकार
आदर्शीत' इति पञ्चनाम् । अस्य रथकारत्वव्यापकत्वं
सर्वशैपत्यात् सर्वेणा त्रैवर्गिकानः व्यापकत्वम् अत्रिष्ट
त्वात् । अथवा अस्य रथकारस्य सर्वशैपः त्रैवर्गिकस्य
अवशिष्टत्वात् । इति पूर्वपक्षः । अत्र रथकारः व्यै-
वर्गिक एव इति पूर्वपक्षः । त्रैवर्गिकस्य त्रिविध-
हीनः न तु सर्वथा अवैवर्गिकः इति तु द्विरेते
भविस्यति ।

न्यायो वा कर्मसंयोगाच्चन्द्रस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
४५ ॥

'वर्षात् रथकार आदर्शीत' इति आशयविरहात्
रथकारः अवैवर्गिकः इति पक्षे सूत्रेण प्रसक्तं ब्रवीतइह ।
न्याय, न्याय्यदत्तवैतः कर्माधिकारनायकत्वात्, त्रैवर्गिक
एव रथकारः स्यात् । न अवैवर्गिकः इति वाच्यम् ।
त्रैवर्गिकस्य रथकारस्यैव कर्मसंयोगात् रथकारि-
कत्वकर्मणा संयोगात् स्यात् । सूत्रस्य तु कर्मस्य प्रतिषि-
द्धत्वात् न सूत्रो रथकारः । तस्मात् त्रैवर्गिकः कर्मात्
रथकर्मवर्ती रथकारः स्यात् । तस्य वर्षात् आधान इति
कश्चित् ।

'न्यायो वा स्यात्' इति पाठः कुतूहले । नीपते इति
न्यायः । कर्मणि पत् । रथकर्मसंयोगे प्रवृत्तिविरहित
आश्रय रथकारस्य, अन त्रैवर्गिकत्वेन नेतव्यः इति
नर्थक्यः । नेपं ममानम् ।

अकर्मत्वाच्चु नेपं स्यात् । ४६ ॥

पूर्वज्ञोक्तपञ्चनिराधात्, वृषान्तः । 'वर्षात् रथ-
कार आदर्शीत' इत्युक्तो रथकारः एव त्रैवर्गिकः न
स्यात् । अकर्मत्वात् त्रैवर्गिकस्य शिल्पकर्मस्यैव च ।
'न जीवेमुद्रिताः शिल्पैः' इति निषेधात् ।

आन्वसर्गस्य च संयोगात् । ४७ ॥
'वर्षात् रथकार आदर्शीत' इत्युक्तो रथकारः

विश्वितः इति षडे युताक्षरप्रतिशाठनायं गृह्यम् ।
 चकारः श्वेतत्वम्बुधनायैः । ब्राह्मणश्रीना वस्त्रादिभिः
 सयोगात् । यदि वैश्वितो रथकारः स्यात् तस्य तर्पा-
 रान्तेके. आनयैस्त्वं स्यात् । इत्याम् । रथकारः वैश्वित्
 मित्रः ।

गुणार्थेनेति चेत् । ४८ ॥

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इत्युक्तौ रथकारः
 वैश्वितमित्रः वैश्वितकानाः मित्रनिषेधात् इति यदुक्तं
 तत्र । यत्रापी जीनार्थं दिव्यना मित्रं निषिद्धं तदपि
 गुणार्थेन गुणार्थिकत्वात् नानानिषेधनानिर्वाणैर्न वैश्वितो-
 ऽपि सं द्रुयत् । आदि जीनार्थमपि दिव्यस्य रथ-
 करण स्यात् । तस्मात् रथकारः न वैश्वित्कमित्र एव ।
 इति चेत् ऋक्षिन् नृणात् ।

उक्तमनिमित्तत्वम् । ४९ ॥

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति रथकारस्य
 वैश्वित्कत्वेन स च रथकरणनिमित्तेन वर्षासु आधान
 तस्य निषेधने इति वेगवित्तुको क्तस्माद् सिद्धान्ती ।
 ‘तस्मिन् जगत्प्रोत्थीनामर्षीन्, शीघ्रे गम्भिर’, यद्यदि
 गेन्.’ इति भ्रातृनि न निमित्तार्थेति किन्तु प्रायशपि
 इति ‘चातुर्यंमभिनेषात्’ (६।१।७।२५-२८)
 इत्यधिकरणे क्तम् । क्तं अनिमित्तत्वे प्रायश-
 नात् । तेन ‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति भ्रमं
 स्यात्प्रमाधानं तस्यैव प्रायशम् । तस्मात् अत्रैरि-
 कस्य रथकारस्येवमाधानम् ।

सौधन्यनास्तु दीनत्याम्नात्ररणान् प्रतीयेरत् ।

५० ॥

‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इत्युक्तौ रथकारी नाम
 क. स्यात् । इत्यत्र सिद्धान्तमाह । उच्यते पूर्वोक्तव-
 द्बन्धिसाधार्यः । अथरथकारावन्देन सौधन्यना नाम
 कानिदिनेषो ब्रह्म. । तत्र वैश्वितिकस्य. त्रिभिन् दीन-
 यात् अन्ते निषेध. । तस्मात्तसु रथकारावन्देन सौध-
 न्यना ष्य प्रतीयेत् । ‘अभ्यां एता देवता प्रदने
 प्रोत्थयामि’ इति रथकारस्य आधानकृतः ।
 ‘नेमि नवनि कृतो यथा’ इति मन्त्रे ये नेमि
 नवनि नै कृत्य इत्युक्तम् । ‘सौधन्यना कृत्य

मूलकृतः’ इति मन्त्रे च सौधन्यनापरपरांश कृत्यः
 इति शेषितम् । तस्मात् अत्रैरिक्तिकस्य ह्युक्तमिदं
 एतदाधानमिति सिद्धान्तः । के.

० ‘चचनात्प्रवृत्तत्वात्तस्य (नेऽस्य) सर्वसोपात् ।’
 ६।१।१।२।४८ ॥ ‘वर्षासु रथकार आदर्षत’ इति कि
 म्परप्रसिद्धया वैश्वितकानाम्परत्वो रथकारस्यैवो-
 च्यते समुदायप्रसिद्धया वा अन्यो जालिगन्. इति सदैवे
 अत्राप्रसिद्धया रथकारिणि वैश्वितो रथकारस्येवम-
 गात् आदर्षप्रवृत्तया- (६।१।७।२५) प्रसिद्धिद्वयं श्वेत-
 र्णिक्रान्तविक्रमो न युक्तः । इति प्राप्ते, समुदाय-
 प्रसिद्धया अत्राप्रसिद्धिवाचात् चचनरतेन श्वेतर्णि-
 कस्यैवचित्तारः इति कल्पते ।

तत्र समुदायप्रसिद्धेः अत्राप्रसिद्धिको नवीपत्त
 युतादितम् । अन्यत् एव तु समुदायप्रसिद्धिद्वयस्यैवस-
 विद्धौ न्वायेन प्रसिद्धिद्वयस्यपि अत्रैरिक्तिकस्यैव चचन-
 न्तेन अधिकारनिश्चरात् सदैव्हासायेन रथकारविकरणा
 म्मो न द्रुयते । न चाप्यत्र ऋषिन् समुदायप्रसिद्धि-
 वशीत्यस्ययुगादेन दृशते । न च तद्दृश्यादेन तिसा
 पारिनेत्यन्येन अत्रैरिक्तिकस्य अधिकारप्रसिद्धिः । वैश्वि-
 त्कत्वात् अत्रादर्षत्वेनेन रथकारस्येवमभ्युत्थने
 रथकारविसारये. तस्याधानकृतवति रथकारिनेन निमि-
 त्तेन तर्पास्यधानार्थेतरा यचनोपवयो भविद्वयः अत्रैर-
 णिद्वयं अधिकारकृतनात्तुवत्तेः । अत्र एव चचनात्
 इति सुार्थं हेतु एवात्राश आधानत्वं अत्रैरिक्तिकत्वात्
 इत्यनेन आधानमनिरततां सर्वेण ब्राह्मणवृत्तपरिण्येन्य-
 यतेभ्यः अत्रैरिक्तिकस्य परिशिष्टत्वात् अत्रमाधानमिति
 इत्येवमुक्तं हेतु. ‘सर्वसोपश्च अत्रैरिक्तिकः व्याजने’ इति
 भाष्ये चान्यप्रयोगात् वाच्योपात्तत्वेन व्याजान. ।
 सु घृ. १६१. ० ‘वर्षासुनेने प्रथममादृत्ति’ इति
 यथावादेव अत्रैरिक्तिकस्यैवैरिक्तिकस्य प्रथमननुकृतम् ।
 भाट्ट. ५।३।१३ ० चचनस्य कर्त्तुं अर्थे चचनत्वम् ।
 धृती घृ. २३. ० नाम्नि चचनस्य अत्रिभाट्टः । भा. ३।
 २।२।३, ३।२।६।१०, ३।५।१।८, ३।७।६।१, ४।
 ३।६।१८, ५।३।१।१०, ५।४।६।१५, ६।१।१।१३,
 ० गदि चचनस्य टिपिद्वयं नाम । ६।१।१।२।४८,

● वचने प्रत्यक्षे सति न श्चानुमानिकम् । १।२।४।३४.

● प्रत्यक्षवचने सति सामर्थ्ये अप्रापकम् । वा. २।३। ३।४. घृ. ५८९

● वचनान्तिदेशः इत्यन वचनं द्विविध प्रपञ्चभूतं आनुमानिक चेति । साह्य घृ ११८.

● वचनानर्थक्यात् वरं परमावस्य लक्षणा । सोम ७।३।८.

● वचनवः भूतिः (विधिः मकरैः भूतिर्भवति, प्यावारतः कृतो वचनवः इति) । आशितंभवत्या-
आधिक्य वचनस्य विषयः । आशितंभवं यद् द्रव्यं वा भूतिः, वा दक्षिणा । ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धं वचन-
प्रामाण्यात् मरुतिः । विह्वलौ कृतवपे वचनप्रामाण्यात्
अत्यबलक्षणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमस- ।
भा. १०।३।१।४५.

● वचनप्रामाण्यात् प्रतिपेधो विधि वाधित्त
गन्तिसति । विधिसि प्रतिपेधम् । ताव्या गन्तिसि इति
पधे निष्पादप्रत्ययः क्तविसिपते । तस्य विधिः यदा न
प्रतिपेधः । तदा प्रतिपेधो यदा न विधिरिति । भा.
१०।८।३।६.

● वचनमात्रस्य ऊहो मया-‘छागान् वपाया मेदस’
इति प्रकृतौ । आवाप-येषु तु ‘ छागाना वपाया मेदसा’
इति । वाच. घृ. १२०.

● वचनविभक्त्योर्विभक्तिः पदानम्, वारकवाचि
त्वात् । वचनं तु शुभः, कारकवत्कामिधियत्वात् । वि.
९।३।५.

● वचनव्ययत् । अन्या हि वचनवक्तिः विधीय-
मानस्य, अन्या गुणेन सव्यजमानस्य । अश्वतथ्
शरणे विधीयमानोऽर्थे, शततद्वृत्ते शुभसक्यवार्थम् ।
न च सङ्ख्युत्पार्यमाणः शतवत् अज्ञानस्य गतिद्वयवर्ति ।
भा. ३।५।११२ घृ. ६७०.

● वचनशनेनापि आनवपविनियोगस्योप । सु. घृ.
१०८९. ● वचनशनेनापि नहि इन्द्रशब्दं वचनो
माहं पत्यामिगानममर्षः कर्तुम् । वा ३।२।२।८ घृ
७५४. ● न वचनशनेनापि शक्यमेतत् । इन्द्रशब्देन
अभि प्रत्याययेदिति वृणद् विद्वयेन । यथा अग्निश

सिधेत्, उदकेन वीपयेदिति । भा. ३।२।२।४. ● नहि
वचनशनेनापि अनारम्योऽर्थे वचने विधातुम् । यो हि
नूयात् ‘ उदकेन दग्धयत्, अग्निना वनेरयितम्’
इति किं च वचनप्रयोजनसाम्यस्यमात्तुवीत् । ३।१।६।
१२ घृ. ६९२.

● वचाभक्षणादिक्रियाकाल मेवादिप्रातिः । सु
घृ. ५९.

● वञ्जलेपन्यायः । अयं वस्तुनः सुदन्मुच्छिन्न-
विक्रवाया प्रनन्वे । साह्यस्ती. ७७५.

● वञ्जिणी नाम इष्टकः अग्निसेपः, न तु विलि-
नेपः । तेन ता. वञ्जदुपायवायाः न तु प्रतिविति । क्रोष्ट-
काशिनरणम् । भा. ५।३।६।१५-१६. ● वञ्जिणी नाम
इष्टकः अग्रस्तरे समाभ्नाताः । तात्त्रानपि अन्वर्षत्वात्
अत्पण्डरम्, अकृणत्सम्, भगमत्तयोगः, इति अर्षं
कर्तव्या प्रकृणात् वाक्यस्य वदन्त्वात् । ३।६।१२।१५.
● वञ्जिणीनां इष्टकाना मन्वमचितो उपायम् । ५।
३।७।१७-१९, तच्च प्राक् लेख्युपायाः स्यात् । ५।
३।८।२०.

● वञ्जुल आशु वायते । ‘ अपानो वेदम्’
इति वञ्जुले वेदसम्बन्धं दर्शयति । भा. १।३।१।९

● वटं यश्चन्वायः । यदि वस्तुपरस्परदेयस्य
मूलकतोऽनुभयो नास्ति तत्र सोऽप्येतादृशः, सत्वे उ
विमलस्य इति बोध्यम् । इममेवैतिहाय्याणवित्तोप-
पदन्तीति केचित् । साह्यस्ती. ७७

● वत्सः प्रपन्नो दक्षिणा’ आश्रयो । व
अन्याहार्यधर्मकं स्यात् । भा १०।३।३।२९ । वत्
वत्सं पाशो न कार्यः । १०।३।८।३६ । तत्र अभिवायवर्तनी
न स्यात् । १०।३।१०।१८. ● वत्साः (वत्सवैजः)
पद्मानचिनः । वि १०।१०९०. ● वत्स आलमेतं
अन मात्वाद्विनिगुक्तयोहाङ्गोद्वेगोपकारकतया वत्सस्य
आलम्भसक्यत्वेन, तेन आलम्भनं वत्सात् विनिगुणो-
पकारकभान्युपयोगद्वयसकारार्थं दृष्टार्थं सतिपत्नेन
कारक तदर्थं प्रयत्नरूपं वैदिकं कर्म इव च पशुलोकाधि-
करणे भवदेव । साह्य. घृ. ८२. ● ‘ वत्समाहमेतं’
इति अग्निहोत्रं वेदुदोदाधिकारं भूयते । तत्र वत्सस्येन-

भाष्येतिथिर्न न पाठविधिः । यत्सालम्भाधिकरणम् । १।३।
 ६।१६-१७. * यत्सेन वरिषा च उपलक्षितस्य
 मातस्य विधानं ब्राह्मं दर्शयुक्तमयोः । ६।१।१२।
 ३४-४०. * यत्से अन्वाहार्थस्यानापरेऽपि अभि-
 यारणं नातुष्टेयनाप्रपणे । १०।३।१०।३८. मीमो. घृ. ८५९
 'आमपणे यथोदयोः अन्वाहार्थस्यानापमयो-
 रपि अभिधारणस्य बाध.' इत्यत्र अपिचरणां द्रष्टव्यम् ।
 * यत्से अन्वाहार्थस्यानापरेऽपि पादान्तुष्टेयनाप्रपणे ।
 १०।३।८।३६. मीमो. घृ. ८५३ 'आमपणे अन्वाहार्थ-
 स्यानापरेऽपि बले वाक्यस्य बाधः' इत्यत्र अपिचरणां
 द्रष्टव्यम् । * यत्से आमपपदशिक्षास्यै प्राहुतान्वाहार्थ-
 यमांतुष्टेयनाम् । १०।३।७।१६. मीमो. घृ. ८५६
 'आमपणे शिक्षास्यैवोक्तोक्तयोः प्राहुतान्वाहार्थयोः
 कर्त्तव्याः' इत्यत्र अपिचरणं द्रष्टव्यम् ।

* यत्साविचरणम् । २।३।६।१६-१७ । इत्यत्र
 यत्सालम्भाधिकरणम् ।

* यत्सापाकरणमेव सात्वच्छेदयतेः प्रसोक्तं न
 * यत्सेयधानम् । ४।३।३।८-९ मीमो. घृ. ११७४
 'उत्प्रेषाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * यत्सापाकरणं
 शेषधर्मः । स च सावसावतभयनेह्यम् । वि. ३।६।८,
 * यत्सापाकरणं पलायनशालेयवस्था प्रयोगस्य, न तु
 प्रसारणं सह प्रवृत्तिः प्रसोक्तिका । ५।१।१ मन्त्राणे,
 * यत्सापाकरणं प्राणस्य 'यन् पलायनशालस्य यत्साल-
 पाकरणेति' 'सावसावत भयनिपाकरणेति' । ४।१।२, ३,
 * यत्सापाकरणं कर्माप्यशेषेणसाधनम्, तदत्र च पत्रय-
 साप्याऽऽहरणम् । ४।३।१०.

* यत्सापाकरणकालेन वनस्येयो दशो असव-
 तशेऽपि । ६।३।१।४१-४३. मीमो. घृ. २०२२
 'दशो गन्धकाश्रमसंज्ञेन वनस्येयोः असवतशेऽपि'
 इत्यत्र अपिचरणं द्रष्टव्यम् । * यत्सापाकरणकालेन
 सवस्येयनवृत्तमवशाधारणम् । वि. ६।३।३. * यत्सा-
 पाकरणकाले वनस्येयसा दशो । ६।३।१।२।३४-४०.
 मीमो. घृ. २०६० 'दशपूर्वमावृत्ते नते यत्साप-
 यच्छेदकालस्य विज्ञानम्' इत्यत्र अपिचरणं द्रष्टव्यम् ।

मी. को. ४२६

* यत्सापाकरणशौहृदादयः सान्नाय्यधर्माः । वि.
 ५।४।१२.

यत्सालम्भाधिकरणम् । यत्सापाकरणम् ।
 अग्निहोत्रशौचविवारस्यो यत्सालम्भः स्वसंभाषण-
 संस्कारः ॥

विग्रये प्रायदर्शनान् । २।३।६।१६॥

भाष्यम्-- किमिहोदाहरणम् । न तावत् संभवेन
 परिगृहीतम्, यथा 'अग्निहो मधुस्योगात् मधुस्यन-
 मुच्यते' (२।३।२।३) इति । नापि च साध्य प्रति-
 शान्त यथा 'अग्नेतु चोदनात्' (२।३।८।५)
 इति । येनान् विग्रये गच्छये प्रायदर्शनं देतुः इति निर्दि-
 र्यते । कर्त्तव्यं देतुः इति न विज्ञानीयः । प्रहृतं वशि-
 मदेतत् धर्म इति तद्वि न सवपममपिच यत्सापः ।
 तदेतद्गमकं सुमेन तावत् अनर्थम् । अथ याऽप
 प्रतिष्ठा, कश्च यदेह इति वक्तव्यम् । इतिप्रारणनात्
 प्रतिष्ठा संघर्षं चावगच्छामाः । अथ भगवान्नाचार्यः इ-
 मुत्साहय 'यत्सालम्भमेतं कल्पनिवात्ता हि पशवः' इति ।
 इमं सद्यस्सुपन्यस्यति स्म, किं वदितुमिधान एष आत्-
 मिति, उच्यते आत्सलम्भापचयन. इति । उपरपते वैश्वदे-
 हरणं संशयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिज्ञातीते स्म, वृत्तिप्र-
 मिधान इति । इदं तु मधुस्यद्वयम् पूर्वंस्थाधिकरणस्य ।
 नात्र पूर्वपक्षेण अतीव प्रयोगम् । तथापि पुरस्तादा
 उच्यतेचतुष्टिर्निर्वाणान्त्येय भवति मन्दाया सामान्यतो
 दृष्टेयानि आशङ्क । यत्सेपि नियन्तीया । न हि मन्-
 दिपेण वृद्धिरेवमिति दशो मितेव, न त्रयुचित् कदाऽपि
 तत्र चिन्विता नाऽऽदरेण वर्तं च भवेत् । अतस्तां
 निर्वापितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति स्म । आशम्भि
 अगमादि प्राणिस्युक्तो वृत्तिमदभिधानो दृष्ट, अयमपि
 आत्सलम्भे प्राणिस्युक्त एव, तेन अयमपि वनिमद्वय
 एवेति गतति करणचिदभाङ्गः । कथयथा वनिमदभिधानो
 दृष्ट आत्सलम्भः प्राणिस्युक्तः, तस्यपममवृत्तौ वत्स-
 विज्ञानार्थः । तथा च कर्त्तं न कल्पयितं वं भाष्येतीति ।
 एवं प्राप्ते, द्रुमः । अस्मिन् सद्यसे आत्सलम्भार्थं
 संस्कारः । सुतः । मायस्येनात् । यत्र अन्वयान्पि
 संस्कारकर्माणि मायभूतानि इत्युच्यते । तत्र एतदपि

श्रुते । प्रायदपि चार्थनिश्चये भवति । यथा आद्य-
प्राये लिखित, अन्त्य इति गम्यते । ननु लिङ्ग प्राय
दर्शनम्, कथमनेन विद्विर्गिति । उच्यते । यथा प्राय
दर्शनेन सिन्धुवति तथा वर्णयित्पम् । कथं च प्रायदर्शन
हेतुः १ - शयन प्रसौ कन्याम् । २ पुनरायां । देवता
सम्प्रदायाभावात् न श्यायचन । दृष्टार्थत्वाच्च वत्स
आलम्बनान्ते (स्मृत्यवधाने) गा प्रस्तावविश्वस्यति ।
उत्सादेय-याग्रप्राने प्रायदर्शनं चोत्तरं भवति । तस्मादा-
त्मनमान परदार (स्वर्गनामम्) ।

धा— 'सूत्रेष्वेव हि तत्परं यदुच्यते यच्च
धार्तिके । सूत्रं योनिरिद्वार्यानां सर्वं सूत्रे प्रति-
ष्ठितम् ॥' इति ये वदन्ति तान् प्रति उच्यते । न किञ्चित्
साधन अप्रदर्शितविषय स्वार्थं साधयति । सूत्रकारेण च
उक्त हेतुमानमुपात्ताम् । न च अर्थप्रकरणादिभिर्वि उदा-
हरणप्रतिपादयत्तदेवना भाववत्प्रकल्पन्ते । तस्मात् अग-
मके सूत्रे सति अवश्य दोषप्रतिषेधमाधानार्थं वृत्तिकरणदि-
भिर्यतित्पम् । कल्पेय समवे अप्यव्यहारादिदर्शनमुक्तम्
(साक्षाद्यै भाष्ये) । उच्यते साधनप्रस्तावकारे सूत्रकारादीनां
प्रवृत्तानामना यैवैव तदनुगुणं वा कृत तदेष प्रहीतम्,
नास्तदपहं कर्तव्यं । इदं मन्त्रकारेण नोभाचम्, इदं
वृत्तिकारेण एतत्प्रदर्शनार्थं एतद् वर्णयन्ति । तद्विद्म मग-
वान् उपवर्षं किल अग्निद्वेन पितृगोहाविशारे श्रुतमिदं
वाक्यं उदाहृतवान् ' वत्समान्मेत ' इति । तत्र च
पूर्ववदेव नैषा सदायमुपन्यस्तवन् । किं प्राकृत एव
व्यालम्भे व सी विनीयते, तथा व्यालम्भमान अथवा
यज्ञनिमित्तत्वं कर्मेति । तत्र त्रिदोषगनाभावात् प्राकृत
प्रत्यये नास्ति इति पूर्वाधिकरणसिद्धयेन इति नोप-
स्तम् (भाष्ये) । तेनेरातुद्रमेण यन्मिदं भिधानुद्धौ
प्रस्तावया अपनादोषं विन्दते । तत्र भोक्तृत्वबोधप्रत्यु-
दाहरणत्वात् गतनादोषेऽपि पूर्ववत् भोक्तृत्वद्वैतैपि चात्
विन्दते । नो नाम तास्मिन् साधनया सामान्यनेच्छेन
नेदार्थमुभिनीयेत् तस्य तत्रितृष्टि अप्रदर्शितत्वाद् न
सम्भवा एते इति प्रदर्शयते । तत्र वैपाचित् पूर्वार्थि-
करणे एव व्यालम्भे वृत्तिकारेण प्रविद्ध, अन्त्येया
च पदुमन्यत्वेन, तदुभय अर्थानि चैवैव नन्दते । तत्र

वपूर्वप्राग्विधानम्, प्राप्ते वा वत्सविधाने इति पूर्वपक्षे
द्वैतम् । सिद्धान्तस्तु द्रवदेवतासम्प्रदायानुसारात्
पूर्वमस्माभि यन्नि कल्पित नादृष्टपूर्वनाकल्पामय
मिधानेन व्यभिचार्यनुमानाभ्यसने वा । न चेह अर्थो
अस्ति इति गानुनया । तथा च दोहतादिस्माभ्यं
श्रयदर्शनेननुपपद्यते । दृष्टार्थत्वं च गोपस्मरनेहेतुत्वात् ।

अर्थवाद्योपपत्तेश्च । १७ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च भवति ' कल्पितेनात्र वै-
प्राय ' इति (निरुता वाच विष, पर निरुता-
वेपा ने वासनिष्ठाता) । यस्मात् कल्पविच वाच,
तस्मात् वत्स आलम्भव इति । यदि वा प्रत्यक्षेण
आलम्भने तत्र एतद्वचनमनकल्पते । अथ सत्त्वविद्युत् तत्र
एवजातीयक वचन नोपपद्येत । तस्मादपि व्यालम्भमान
संस्कार एति निदम् ।

धा— ' कल्पनिष्ठाता हि ' इति प्रस्तावकार्यं च
वसोपचारस्पर्शनविधौ हेतुवनिगदोभेनात् उच्यते ।
माराणार्थत्वे तु आलम्भमाने वत्सविषय पशुदास्यनाम
असद्वदेमेर न्यात् । यस्मात्सौ मातु प्रियो वध,
तस्मात् सदापनाथमालम्भव इत्यसद्वदेमेर न्यात् । इ-
रा पुन वसप्रिया माता पुन चाट्टकरणात् तेन वा हा-
चाट्टना क्षय्यमाना स्नेहात् प्रसन्नविषयति इत्युच्यते ।
तस्मादपि प्रयोजनवत्सात्करभूतलम्भमानावविधानं एत-
इति सिद्धम् ।

धा— अग्निद्वेनदोहाधिकारे ' तस्मात्मेत ' इति
श्रुतम् । तत्र अत्यन्तं विद्यमानमेवे प्राणिद्वयान्म-
त्वेनामायात् अनापि शागाविधि मन्वे । तत्रोत्पन्,
आलम्भने नाम स्पर्शमानं न तस्य शागमत्तरेण वद-
यति । एतेऽपि च दृष्टान्तात् । अनेऽपि आलम्भ-
मानं वत्ससंस्कारे विधीयते ।

भोम— अत्र पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वेन प्रत्युदाह-
मात्रत्वात् । प्रयोजन पूर्वपक्षे आग्निदोहाद्वयत्वात् तन्मि-
पुत्राया अनुष्ठेय । सिद्धान्ते तु कल्पवत्सुत्तरात् ।
सूत्रार्थानु- यागाविधि संस्कारविधिर्ना इति एते
वाक्येन अन्त्येयाभ्यसनेन विन्देत्, दोहनादिप्रस्ताव
प्रायपाठत्वात् इति ।

इत्येतत् अग्निश्चिदम् । तस्मात् अग्निं बालार्थः उच्यते । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

यत्सन्तु श्रुतिसंयोगात् तदङ्गं स्यात् । ३७ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपैति वलैरमावास्यायाम् ’

इत्यत्र अत्रमशने वल्सः बहिःश्च तदङ्गं अत्राङ्गं स्यात् । अन्यत्र प्राये अत्रे अद्भूतया बहिः यत्संश्च विधीयते । श्रुतिसंयोगात् ‘ बहिषा वर्येः उपवन्ति ’ इति । बलि तु लक्षणा स्यात् । तस्मात् बहिः यत्संश्च अत्राद्भूतया विधीयते इति तृतीयः पक्षः । तुगाब्दे द्वितीयपक्षः स्यादर्थकः ।

कालस्तु स्यादचोदना । ३८ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपवन्ति वलैरमावास्यायाम् ’ इत्यत्र न बहिर्वैत्संशयनकस्य प्रतस्य विधिः, नापि कालस्य विधिः, नापि बहिषो यत्संश्च वा अत्राद्भूतया विधिः, किंतु बहिर्ग्राहणस्य यत्संशयनकस्य च काल निर्दिश्यते इति सिद्धान्तः । इतरपक्षनिराकरणार्थः तुगाब्दः । कालनिर्दिशस्तु अचोदना न चोदना । काले न विधीयते किंतु अनुष्ठेते । अत्रमेव द्वितीयपक्षादितोषः । काल एव स्यात् परंतु अचोदना इति अचोदनात् इति कुतूहलपाठः । कालस्य चोदनाभावात् इत्यर्थः ।

अनर्थकश्च कर्मसंयोगो । ३९ ॥

‘ बहिषा वै षोडशमे प्रतमुपवन्ति, वलैरमावास्यायात् ’ इत्यत्र कर्मसंयोगो वर्तितो यत्संश्च न कर्मसंयोगो ग्राह्यते बहिः यत्संश्च अनर्थक एव स्यात् । तत्र बहिःस्तान्तं उपलतेः अभ्युपगम्येव । ‘ अमापगमनात् प्रतं प्रवन्ति ’ इति च मासनिषेधात् यत्संश्चि अमशणीय एव । तस्मात् अमादिविधिः अनुकूलः । तस्मात् बहिः-ग्राहणकालस्य यत्संशयनकस्य चातुनाष्ट एवायम् ।

अक्षयताया स्मृताच्युत् । ४० ॥

‘ वलैरमावास्याया प्रतमुपवन्ति ’ इत्यनेन यत्संशयनकस्य काले दशमी-तैमशोजन इति सिद्धान्तः । श्रुतंश्री तु वत्सेन नः इति वत्स इत्यस्य अग्निनेन तस्मात्तेन भोजनं इति कल्पते । तत्र, स्वराच्यस्य ताराश्रीशैश्वर्यस्य शब्दस्य

अवचनात् गचनाभावात् । न हि वाहसं वचन विधेः । तस्मात् कालतुगाद् एवार्थ इति सिद्धान्तः । के.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा-विधा मे नाम्नि, मम माता व-व्येत्वाये प्रसस्तीति सर्वदेवतस्यै वीर्यनेऽभिहितः इति । साहस्री ६९३.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

‘ इत्थं यदतो ष्वाघातन्यायः । यथा भुवद्गादिभूतान् यत्संश्चि एवम् पुत्रभुवद्गादेरभावोऽवयमते, तथा मृष्टेऽति । साहस्री. ३८०.

विसृवादात्तर्किकेषु ब्रूतो न्ययम् ॥' १६ ॥ (एवं प्राणिप्रतिद्वेऽपि प्रयत्नादिप्रमाणे अश्लेष तात्रिकला विसृवाद , तत्र च निरात्मनवादिना प्रयत्नात्म्यरूपादे रयहवात् । अतः कुनस्त्वदीगविसृवादस्याऽऽक्षणम् । अनादरणीय एव स इति । तदेष द्वायति-) 'रूपा वाच्यपि तेषा हि प्रत्यक्षरत्वेन समते । विषादो (भूतान्तरस्य तु नास्त्येव ज्ञातो विषयिणिरित्याह-) नैव लोकास्तु जातो विप्रतिपद्यते ॥' १४ ॥ (एष मनगमत्त इत्याह-) 'व्यवहारा हि दृश्यन्ते सामा न्यार्थनिनयना । दृषिवानादिबानादौ नैण्डिन्य ब्राह्मणादिषु ॥' १५ ॥ (विभेदेण हि सामान्यस्य वाच्यमाश्रयन्ते ब्राह्मणान्दन्त्य सामान्यवाचित्वात् मयते, कश्चि रूचकाद्युदाहरणाद् आहृति सस्थान मयते तदेव सामान्यमिति मन्वता , ताप्रत्याह-) 'आहृति- जातिरेवाऽत्र सस्थान न प्रकल्पन्ते । (कल्पनाह) न हि वाच्यमिश्रवाद्दौ किञ्चित्सस्थानमिष्यते ॥' (तानासस्थानपरिणामेषु वाच्यारिषु अस्ति वायुवादि प्रत्यभिज्ञा , या सस्थानपरिरेक जाते साधयति) १६ ॥ (शत्रुन्यादौ च प्रतिपिण्ड मित्र संज्ञा नम् , तत्र च सामान्य स्यात् ? आह-) 'अन्य दन्त्यस्य सस्थान प्रतिपिण्ड प्रतीयते । (इत्थं न तत्सामान्यमित्याह-) सयोगान्मकताया तु विभगेषु विनद्वयति ॥' १७ ॥ (शङ्के) 'अय सस्थान सामान्य (निवृत्तेः) अथादावपि तत्समम् । (अय सत्ता आगतसामान्यमुच्यते , न तद् गौचरते रस्तीत्याह-) न गोत्वेन विना होतद् व्यपच्छिन्न प्रतीयते ॥' १८ ॥ (विभेदेषु मनुष्यगवादिसस्थान सन्नायत्तत्रापि गौरादिप्रतीति स्यात् इत्याह-) 'मवं प्रतिदृशीना च सस्थाने सत्यपीदौ । न गोत्यादि र्मातदंष्ट्रा, (उपहरति-) तामाजाति पृथक् सत ॥' (सस्थानत् पृथग्भूता प्रादिरैव आहृति) १९ ॥ (इदं च जातिपदान आहृतिशब्दस्य उपक्रमेऽ ष्टुत्तम्, इदानीमुपपदिनम्, भाष्यकारोऽपि आहृत्यपि कारण द्वायति-) 'द्रव्यगुणसमा सामान्यमान आहृति' इति । न हि गुणस्य संस्थान सममिति इति । क्व

कागुदाहरणमपि सस्थानाऽतिरिक्ततामायाऽन्यायमेव त्याह-) 'रूचकादिषु सामान्य रूचनत्यागुदा हृतम् । (शत्रुगतसुत्तर्कमिमांश वा द्दमित्याह-) मिभेषु चैषु सामान्य सुवर्णत्व प्रतीयते ॥' २० ॥ (एष च सस्थानमिमांशस्य दृष्टान्तात्, न हि मित्रसु रूचकादिसस्थानेषु अनुवर्तमान सुवर्णत्व सस्थान भवति । सुवर्णत्वमत्र रूचकत्वादिविदोषा-मुपतसुवर्णत्वमिति-) 'वर्धमानकर्मणे च रूचक क्रियते यदा । ददा पूर्वाऽपिन शोक प्रीतिश्चाप्युत्तराऽपिन ॥२१॥ हेमार्बिनस्तु माध्यस्थ तस्माद्ब्रूतु जयापन्नम् । (नयान्तर उपपत्तिश्चिद्विनिनामपमन्तमभिसम्भ । तदे वोपपादयति-) नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्वाम निनयम् ॥ २२ ॥ न नाशेन विना शोचो नोपा देन विना सुखम् । स्थित्या विना न माध्यस्थ (यत्र च धरमानस्य उपपत्तिनाशयोरपि न सामान स्यापि नाशोत्पत्ती, न च देवन्तर तस्य विनाशसुखक थाऽस्ति, अत एव निवृत्ताऽपि सामान्यस्य सिद्ध स्याह-) तेन सामान्यनित्यता ॥' २३ ॥ (इत्थं सामान्य सस्थानमिष्याह-) 'सुदृग्मापित्तारौ च यत्र भेदो न दृश्यते । तत्रैकसुद्विनिर्माणा जाति रिन्द्रियगोचर ॥' (महत्त्वस्थितिषु सुदृग्दिषु सस्थान भेदमनुपा-अयतोऽपि दूरस्था पुरुषा सुदृग्तादिसंभेव एकः द्विगोचरमिन्द्रियेव तुल्यते इति) २४ ॥ (इत्थं प्रकृत नामा वामत्याह-) 'आरादृष्टे च पुरुषे सदेहो ब्राह्मणादिषु । न स्याद्यदि न गृह्येव सामान्य चानुरादिता ॥' (पस्तुमानात्रिकधनो हि सदेहो न ब्राह्मणादिजावतिष्ठत , अतो गौत्यादिभ्यो ब्राह्मण ब्राह्मणादिषु च अनुवृत्त नरत नाम सामान्यम्, यमन्यक्षरता अप सदेह) २५ ॥ (यी प्रयत्ना जाति रिमिति तदि नस्त्वादिपु ब्राह्मणवादिकमपि सहैव न गम्यते ?) 'ततो पलश्रण चापि कश्चिन् केनपिदिष्यते । स्या दीना विदोषेण देशकाल्यपेक्षया ॥ २६ ॥ सुवर्णं व्यज्यते रूपात्ताप्रवादेरसशयम् । तेषाद् धृत विदीन च गयेन च रसेन च ॥ २७ ॥

भग्मप्रच्छादितो षड्भिः स्पर्शनेनोपलभ्यते ।
 अथात्वाद्दी च दूरस्थे निश्चयो जायते स्मैः
 ॥ २८ ॥ संस्रानेन पटत्वादि तादाणत्यादि
 योनितः । कचिदाचारतश्चापि मन्थशाजाऽनु-
 पाखितान् ॥ २९ ॥ (ज्योतिषो मानाविनुचन्वत्, तथा च मातापितृजानाऽपेन प्राक्षयशब्देः पश्यतत तथा अयंशत्रादिभ्यो (१।२।१) स्वस्वमेव ५९ यति । क-
 चिच्च देवो सम्भू राजा अनुपाखितदि आचारत् प्रादाण्यादिनिर्णयः स च देशापेक्ष, यस्तु यन्मताऽऽपरा गतिना प्राक्षयप्रतिनिधयः स कालापेक्ष, सर्वत्र स्वानुपेक्षेतिरिरेर नुत्तर्णोदादिनिधयः, अपरोक्षमाणादिति । किं पुनरपि जातिः प्रत्येकं पिण्डेषु वर्तते, व्याप्य न, न चारदेशा प्रत्येकं कनेत्रय युगपदं यतिषुम्, ग्याल-वृत्तिर्नाम परस्परशपेक्षेण वृत्ति, का क्यमतीताऽनागतार्थमानेषु अन्तरेण पिण्डेषु समेने । प्रत्येक च शोडुदिनं स्यात् आह-) ' प्रत्येकसमवेतत्वं दृष्ट-
 रान्नात्र विरोक्तते । (दृश्यते हि प्रतिपिण्ड जातिः ' १५ं शी-
 र्, १५मपि' इति । न चैकान्त एतद्वह्निरियाह-)
 तथा मदापि नानातं नेह्युद्धेर्भविष्यति ॥ ३० ॥
 (विभिर्पे रिभुः प्रादेशिषो वा, तथा सारयमा निरयमा वा इति सुसुग्राहमाह-) ' त्रिभुत्वाऽप्रयथाऽभानौ प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ॥ ३१ ॥
 (एतदेव दृष्टान्तेन उपश्रयति-) ' यथा च व्यतिरेक्य दृश्यमाना पुनः पुनः । काशमेदेऽप्यमि-
 त्रेण जतिर्भिन्नाऽऽधया सती ॥ ३२ ॥ (यदप्युद्धम्, किं वास्वमेव हा एका एवम वर्तते भूतवत्पुण्यवत्
 गतवत्पुण्य वा सारयमा इति, शोऽप्य प्रसताऽनगस्य एव जताभिराह-) ' चान्तर्गोऽवयवयो वृत्तिः प्रष्टुं जातो न युग्यते । (कथमित्याह-) न हि भेद्विनिर्गुणैः कास्त्वन्भागाविरूपणम् ॥ ३३ ॥ (वन हि म्बुक्कोऽनगतो ता वेदः त्वेकवृत्त्, भेदवेधो हि वृत्तगणत्, गरिदं द्रव्यमपि अक्षरपराशमेकस्य गालौ भाष्यसम्बेधेति । इदि न देवाऽऽति यन्ते, यथं तदि यति अत आह-) ' सम्माद्वपत्तिषु जातीनां वृत्ति-
 रनीति गम्यते । विदेषाऽरत्तराऽभागात्मन्येता-

निष्ठेने ॥' ३४ ॥ (इतिरेकान प्रमाणती, न विरोध इति । कथं पुनः सत्त्वलादिषु उद्यो विनेतो गालौ नाश्री-
 त्रिषो ? अल आह-) ' या चानयवयो वृत्तिः स्रस्वुवादिषु दृश्यते । भूतकण्ठगुणादेश्च प्रतिपिण्डं समाहितः ॥ ३५ ॥ तत्राप्यवयवोपित्यमधिगुर्वं च फाणम् । आहृतेष्वद्रभावेन न प्रमक्तमदो द्वयम् ॥' ३६ ॥ (५०ऽगुणः ५०ऽभूयं हारादि, प्रतिपिण्डं समसिः नास्त्वयम्, एवम वृत्तग्याऽवयववृत्ति, या च अविभूता हावदीनाम्, जातिस्तु रिभुः, न एकप्राऽऽऽ-
 कणऽपि पृथा अन्वयानि अविभक्त आधवास्तदाऽनपेक्षेय वृत्ति, तथा दर्शनात्, इमेव हि रिभुःशक्तिः । ननु द्वैतित्वात्ता वृत्तिः व्यापकमिदृशा गतेनिवर्तेव, अत आह-) ' न च द्वैतित्वात्वेति वृत्तेरसि निवाम-
 कम् । त्रिविधाऽपि हि दृष्टान्तात्संभवेद् द्विविधा यथा ॥' ३७ ॥ (व्यानिरेवाऽन नासि, प्रकार-
 न्तरस्यापि प्रयथेन गालौ दृष्टानत् द्वैतित्वादेन तस्य सञ्चर । अथ जातेत्यत्र प्रशयानं न उष्टं इति चेत्, तनुत्वं यकदित्यपीत्याह-) ' इतरत्वं न दृष्टं चेत् स्यादितिपि नत्वमम् । नेन हान्यो-
 म्बुगुण्यत्वं तवोनाप्यनया सह ॥' ३८ ॥ (न चैत्रय दृष्टस्य अन्यत्वेऽदर्शनात् अमाद्ये भवति, अने-
 कान्तिरत्वावित्याह-) ' न हान्यमिन्नदृष्टत्वाद्द्वे-
 रौण्यं प्रणदयति । (स्यादप्यन निदर्शनवाद्दृश, यानुमानगम्येव वृत्तिः स्यात्, न रतेतर्तीरियाह-) न चानुमानगम्येयं चान्द्रेऽपि निदृक्षेताम् ॥' ३९ ॥
 (हा तु प्रयथगम्य । नकारनीयेन कशापारणपेण प्रयथदृष्टया वृत्तेऽनुत्पत्तरस्याऽप्येन निराकरणं युक्तम्, तस्मादाप्यपरिमेयमित्याह-) ' म्बुपतश्च दृष्टया वृत्तेन पररूपत । निराकारोपपद्येत तद्विरोधमप-
 दयताम् ॥' ४० ॥ (ततश्च अनुपत्तिरितिग्याह-) ' अद्वाद्वाऽसंभवायापि या प्रयाननिरावित्या । म्माऽपुर्चैरा, अनुमानेन प्रयथज्ञानसपनात् ॥' ४१ ॥ (जनेदेव वृत्तिगतदं च परस्वोदितप्रकार, तद-
 यमत्वा यन्वतिनिगुणकं वन युक्तमिति । उपसंहृति-) ' वन्मादसंभयो यस्य वन्मादयिच शायत् ॥ युक्तं न

तावताऽन्योऽपि संभवन् वाधमर्हति ॥ ' ४२ ॥
 (एव समेतेन न्यभिदेशमेव सामान्यमाश्रित्य दूषण
 समाहितम्, यथा तु वैशेषिकप्रकरणे सर्वगतत्वं ज्ञानेन्तदा-
 ऽप्यदोष इत्याह-) ' तेन वैशेषिकोक्ताऽपि जातिः
 सर्वगता मती । व्यस्यते यत्र पिण्डेन वर्णयत्तत्र
 गृह्यते ॥ ' ४३ ॥ (येनैव दर्शनकलेन प्रकृतान्तर
 पृष्ठेराश्रितम्, तेनैव सर्वगताया अपि जाते केषुचि-
 दिण्डेषु प्रत्येकमवधारयन्ना अभिव्यक्तिं काल्पनिकमा-
 विकल्पद्वयामाश्रित्य वस्तुं ग्रहणं नमर्हति इति । एव-
 मुपपादिता जाति प्रयोगेण दर्शयति-) ' तन्मात्पिण्डेषु
 गोबुद्धिरेकगोत्वनिश्चयना । गवाभासैकरूप्याभ्या-
 मेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥ ' ४४ ॥ (एकाग्रमनोवशेन
 साध्यम्, गोलग्रहणं चानुवादं, यथाभासत्वात् एकरूप-
 त्वम् इति च हेतुद्वयम्, यत् एतद् गवाभासभेदरूपं ना
 ज्ञानं तत् एकाग्रमनसं, यथा एकपिण्डे गोबुद्धिरिति ।
 प्रयोगान्तरमाह-) ' न शालेयाज्ञोबुद्धिरततोऽन्या
 लभ्यनाऽपि वा । उदभावेऽपि सद्भावाद् घटे
 पार्थिवबुद्धिवत् ॥ ' ४५ ॥ (प्रत्येकमवधारणेऽपि
 प्रयोगमाह-) ' प्रत्येकमवधारणार्थं विषया वाऽपि
 गोमति । प्रत्येकं कृतनबुद्धित्वात् प्रत्येक-
 न्यस्तित्वबुद्धिवत् ॥ ' ४६ ॥ (तथा कल्पे नानात्वं
 नैवत्र प्रयोगमाह-) ' प्रत्येकमवधारणाऽपि जाति-
 रेकैरबुद्धितः । ननुबुद्धेःपिपय चाक्येषु ब्राह्म-
 णादिनिवर्तनम् ॥ ' ४७ ॥ (इत्येव सादृश्य
 रूपत्वं सामान्ये निरवृत्तम्, तत्रपि प्रयोगमाह-)
 ' न च सादृश्यविषया गोधीस्तादृश्यजन्तवः ।
 प्रामाण्ये सति गद्विद्धि प्रत्यभिज्ञैकवस्तुनि ॥ ' ४८ ॥
 (गोबुद्धिं पार्थिवीं, सत्त्वं, अस्थि, न विषय इति
 साधो धर्मः, तदेवैवमित्येवंस्फोटात्तदिति हेतुः, प्रामाण्ये
 सति इति च विशेषणम्-अत्रापि रूपत्वं लीति यद्वत् ।
 यत्र यत्र अत्रापि तस्मात्-तदेवैवम्-तस्यैवस्फोटात्तः । तत्र
 तत्र न सत्त्वं विषयो भवति यथा एकान्तरप्रत्यभिज्ञाया
 इति दृष्टान्तः । ' एतावदेव इति चेत्, न अत्रपि प्रत्य-
 भिपत्तम् । ' एतावदेव इति शक्यते वस्तुम् ' इति भाष्यार्थ-
 माह-) ' नैकरूपमतिगोत्वे मिथ्या वस्तुं च

शक्यते । नात्र कारणदोषोऽस्ति वाचकप्रत्ययो-
 ऽपि वा ॥ ' ४९ ॥ (अन्वयार्थान्तरे एववाचकै-
 भवति प्रत्यय पद्धतिपूर्वकं धर्ममिति संयति चेत् इति
 चोत्रस्य उत्तरभाष्यम् ' असकलमिदं वचनमुक्तं यन्म-
 इति, उदाहरितम्-) ' यथा व्यस्यतिरेकेण प्रा-
 त्वादन्यताऽऽकृतेः । वनवक्रान्तरनेकान्तात्प्रा-
 ऽसंबद्धता कथम् ॥ ' ५० ॥ (पत्तलु व्यस्यतिरेकेण
 ग्रहणं जातिसत्त्वात् तावत् सिद्धातिनोक्तं तस्य अनेक
 नितकत्वमती नोच्यते, वनस्य वृक्षान्यत्रैरेकेण गूढाणां
 व्यस्यत्वात्, उक्तस्य असंबद्धत्वमिति । समापत्ते-)
 ' साधनं येनमवोच्येत युज्येत व्यभिचारिणः ।
 दूषणत्वविधिया त्वेतदसंबद्धत्वमुच्यते ॥ ' ५१ ॥
 (नयस्वामिः साधनमुक्तम्, किंतु प्रत्यभिज्ञेयत्वं
 दूषणम्, तस्य न्यभिचारोपन्यासोऽसकल एव, न हि क्व
 अन्वयविचारोऽपेक्षमिति । कस्य पुनरिदं दूषणम् ? अत्र
 आह-) ' नास्तिव्यहेतोःसुचैवा प्रत्यक्षेण विरदता ।
 (कः पुनरसौ ?) परस्य साधनं हात्र यत्पूर्वबुद्धि-
 हृतम् ॥ ' ५२ ॥ (अथ वनबुद्धिव्यस्यतिरेकेण
 प्रत्यक्षमासत्त्वात् तद्विरोधो हेतुत्वात्तिलुच्यते, अत्र
 आह-) ' प्रत्यक्षाऽऽभासता चात्र नैवति
 यनबुद्धिवत् । (कथमित्याह-) कस्यचित्तं हि
 मिथ्यात्वानसर्वं मिथ्येत्यसंगतिः ॥ ' ५३ ॥ (तस्य
 पुनरन्वयसंगति असंबद्धत्वमिति । अत्रैव दृष्टान्तमाह-)
 ' यथा यनादिबुद्धीनां मिथ्यात्वात्सा रसादिषु ।
 मिथ्यैवं जानिबुद्धिः स्याद्विशेषो वाऽऽभिधीयताम् ॥
 ५४ ॥ (ननु एतन्मिपि यनबुद्धेर्जातिबुद्धेः मिथ्ये
 वनच्यं, येन प्रामाण्याऽप्यन्याये व्यस्यतिहेतुः, उदाह-)
 ' बुद्धेभ्यो व्यस्यतिरेकेण वने येनमतिर्भवेत् । दू-
 र्व्यस्योपात्तत्र स्यादादौ तु न विद्यते ॥ ' ५५ ॥
 (' दोषवद्भावे न विशेष इति कथमन्यस्यत्वं, दूषणदोष-
 रित्यत्र आह-) ' सतिदृष्टस्य व्यस्यो बुद्धेर्भवत्वं निर-
 त्तं । (जातिबुद्धितु न कथं निरर्तं इत्याह-) येन-
 चिन्नु प्रसारेण जातिबुद्धिर्न नश्यति ॥ ' ५६ ॥ (ननु
 यनप्रत्यक्षमापि यनमित्येकरूपं यनसम्बद्धं बुद्धिर-
 जातं, तस्मात् कथं दूषणदोषोपेक्षं प्रामाण्यं निरवृत्ते ।

तद्भावेऽपि चाग्रामाभ्ये जातिवृद्धिर्न तथा म्यादित्यत आह-) ' वैश्ववीरिणा शब्दात्सीं तात्रन्निरा-
 कृत्वा । वनशब्दाऽनुरक्ता तु मध्यस्वस्यापि जायते ॥
 ५९ ॥ मिथ्यात्वकल्पना त्वरथा. प्रत्यक्षादेरसंभ-
 यान् । जाति मर्षप्रमाणैस्तु तद्वत्प्राजागम्यते ॥'
 ५८ ॥ (या वाचन् दूरस्वरवेदियजनवा वृषातिरिक्ते-
 क्तानाभ्यासिनी वुद्धि सा संकेन प्रसरेण नियङ्गा, या
 तु वगशब्दभ्यैः वुद्धि सा क्त मध्यरयम्प्रापि जायते,
 तस्मात् प्रत्यक्षादिमूलप्रमाणान् मिथ्यात्वम्, जातिवृद्धिस्तु
 पत्यक्षादिसंज्ञान् न मिथ्या । ननु किं मूलान्तरेण, शब्द
 एव मूल भविष्यति अत आह-) प्रमाणात्तरदृष्टे च
 पदमर्थे प्रयुज्यते । तस्माद् दृष्टे प्रयुक्तम् सिध्पार्थ
 स्वाह्वनादिषु ॥' ५९ ॥ (न हि १८ म्बान्त्येण प्रमा
 णम्, प्रमाणात्तरदृष्टान्तादिमात्त्वतः, अतस्तद्भावे तत्त्व
 मिथ्यात्वमिति । केचित्तु वनैकत्र कश्चिद्वैकगम्य स्य
 मेव, अतो न तद्दृष्टान्तेन जाते मिथ्यात्वमित्याहुः, तद्-
 पत्वमिति-) ' केचिन्नित्यं वनैकत्रं शब्दगम्य समा-
 शिता । (न च प्रमाणात्तरदृष्टगम्यभाषामिथ्यात्वम्,
 रसादीना धोनादिसंज्ञायात्त्वत् मिथ्यात्वप्रमद्विवाह-)
 अन्ये सगताभावेऽपि सत्य गत्यत्रसाधिवत् ॥'
 ६० ॥ (ननु प्रमाणात्तरदृष्टा विना न पदस्य स्वात्मन्येण
 प्रमाणात्तरदृष्टा, इन्द्रियादिवत्, अतो मिथ्यात्व स्यादत
 आह-) ' मिथ्यात्व यदसंगता वद्वान्ते प्रसज्यते ।
 क्षायमानस्य दोषस्तु न तु कश्चिद्वसंगते ॥' ६१ ॥
 (प्रदेतदसंगतार्थक्य पदप्रमाणभाष्ये न तद्वचनिसम्, हि-
 अनवगाथे पदस्य सवन्प्रदृष्टासंगतम् अगूरीतत्तरदा-
 दपि ज्ञान जायते, तत्तत्संज्ञात् प्रमाणात्त्वत् न असंगत्या
 क्विचिद् दृश्यति, नागते च वनप्रभादेकवनज्ञानमिति न
 मिथ्यात्वमिति । नन्ये प्रमाणात्तरदृष्टावपि पदमिति
 सिद्धान्तमिति । अत आह-) ' प्रमाणात्तरदृष्टाये-
 ऽर्थे पदं नित्यं प्रयुज्यते । यमोऽपि न च सर्वेषां
 पदानामभ्युपेयते ॥' ६२ ॥ (नाम सिद्धान्तं सार्व-
 विच इचिदोपेयतापीति । वनप्रभ्ये वा कथमदृष्टीत
 सर्वेषोऽर्थे प्रयोजयते, तथा सति प्रयोजयतेऽपि
 इत्यापेयत्, तस्मान् अनुषोऽन पठ इति गत्या

पशात्तरमाह-) ' अन्येव सगतिश्चात्र वृक्षा हि
 बहवो वनम् । ते प्रमाणात्तरदृष्टावाः (एवमवना-
 ऽभिधेयेषु एकरसं वा पद्यदिवस्त्व तरेषु ज्ञाने) सत्या
 चैपाऽन्यवस्तुति ॥' ६३ ॥ (शक्यते-) ' नानेक
 स्वैकशब्दां चेतु (न हि एतदुक्तमितेन प्रालिपितेन
 अनेनेया क्वमिधान समवतीति । परिहृति-) एक-
 शोपनदिव्यताम् । (ये हि अनेकार्था असादिशब्दा वे
 कृतैकशोपा युगपदपि गहनार्थानिदक्षधेयेति । पुनः
 यज्ञे-) तत्र संरथायिवृद्धिश्चेत् (अनेकार्थवचनाद्
 द्विवचन गहनवचन वा दृष्टमेवक्षेपे, तत्पर्ये एववचन वन-
 शब्दान् परिहृति-) अस्तु तस्मात्प्रयत्नम् ॥' ६४ ॥
 (एव चाऽभिधायैकवचनम्, इह तदर्थमकृतत्रजेन दृष्टा-
 वैकवचनम् प्रालिपित्प्रयोगात्प्रमाणात् साधुप्रमाणार्थं
 भविष्यति, यदा द्वेषोभ्येकवचनम् अरुमेव इत्याह-)
 ' तस्मात् सामान्यदृष्टेन सिद्धैकत्वस्य सगतिः ।
 (तस्मादेव वचनाद्विज्ञादेन सामान्योद्वेजेन द्वेषोभ्येव च-
 सगति सिध्यति, एकार्थवचनान्देकवचन दृष्टम्, उदाहरण-
 दपि एकवचन दृश्यते, अतस्तदभिधेयेऽन्येकत्वम् । न च
 वाच्यम्, केवचने सामान्यदृष्टेन अर्थसिद्धिमिति, सर्वगत-
 दिषु दर्शनदिव्यह-) तेनास्याऽनन्यगम्यापि संरथा
 स्वात् सूर्ययानम् ॥' ६५ ॥ (तेन-सामान्यदृष्टेन
 इत्यर्थे । न त्वित युक्तम्, न हि द्वेषो एतत् शक्य-
 मतुमात्रम्, प्रत्यक्षविशेषत्, अत पशात्तरमाह-)
 ' केचिद्बहुत्वसामान्यमाहर्षुक्षमितं वनम् । (येष
 कात्र विशेषणविशेषत्वम्, शृणुष्यत् वा वाच्यम् उदाहरण
 वा इष्टव्यमिति । तस्य च एकत्वमस्ति इति एववचनो
 परमिदित्याह-) तत्र कैकत्वमात्वेव (यदा अस्त्येव
 द्वेषोनेकदेशस्येव वनप्रमितेऽनन्योपरमिदित्याह-)
 वनस्य चाऽपि नियते ॥' ६६ ॥ (नन्येकार्थवचन-
 रेण न च वनप्रदृष्टाकार्यमत् आह-) ' विनाऽप्येका-
 भ्यत्वेन यवैवात्रयथा तथा । (ननु एतद्वेषु अवधेयेषु
 समगति अवयवी, शब्देषु अष्टयुगेषु न च वनस्य
 नाम सामान्यं यत्ते, अत आह-) अस्युचैरभि-
 न्ययति दृष्टत्वात् विरोधस्ते ॥' ६७ ॥ (किं पुनः
 प्रमाणं नववचनान्तरदृष्टा ! अत आह-) ' अन्य-

मपि च तद्बुद्धे सामान्यं तद्बुद्धिप्यति । (नसि
 हि वेषु रनेषु वन वनमिति प्रथमिहा । दृष्टा च अस
 युक्तेषु अपि वृष्टु वानाम्बन्ध वृत्तिरिष्याह-) यथा च
 भ्रमणत्वादिमङ्गिपरवषेऽपि ॥ ६८ ॥ व्यक्तं
 नानाश्रयत्वेऽपि गृह्यते वनता तथा । (भङ्गिपरवषुग-
 पद्भूतेषु अपि वलामानयमभिवाचने विमुक्त भ्रमङ्गिप्यति ।
 वस्तु मयते, एकदेशस्य गृहश्लेषादिदृष्टेभ्य वनमिति
 मुक्ति अतो निप्रमाणं वनत्वमिति, न वनि पत्तानर-
 माह-) यद्वैक श्रयत्वे तुवादेन शोशन्वद्वनम् ॥ ६९ ॥
 (यथा दोनमधेप्रतिवचित्वाण कर्णं सहस्रं पुनर्तो गङ्गा
 दयो वणं स्यातावचिना नोपदेन अभिधीयते, स्यात-
 जावैकवचन पदमिति, तथा धृ ॥ मह्यम् अविषयक
 मेक ज्ञानास्य कर्णं पुनन्त मयावचिना वनवाट्ते
 नैवचनवातेन अभिधीयन्ते, एकालोकेतुर च उर
 ग्छाणाम्, एक श्रयत्वेण एकदेशकालाभ्यानेन वा
 समुदायमात्रा समुदायवचनेन उनादिनेन एकवच
 नात्वेन अभिधीयते, अस्ति हि समुदायिषु एते
 गाधिराशोऽनेषु एकमुदायवच्छेदु समुदायो नाम व्यास
 प्रवर्त्ता गुणविशेष इति । युक्त चेतिव्याह-) 'नित्य
 ये व्यस्तत्रिज्ञाता वृक्षा तेषां हि ते वनम् । (ये
 वस्तत्रिज्ञाता अनेकशाब्देतर, नाऽप्येकसिन् वेदो काले
 वा आदिगता वे वनमिति नोच्यते । पञ्चाहव्याह-)
 यद्वा लक्षणवैरर देवशालत्रियादिभि ॥ ७० ॥
 द्रव्यैस्त्वादिनाऽपीष्ट पद्विषयधरनादिषु । (पुं
 समुदायवचनमाधिर तदेकवचनेकवचन समर्थितम्,
 इगर्त्ता समुदायवचनमप्रीष्टप वेपा वृहतेऽपि
 येषा समुदायोत्पत्तिरुत्पन्न देवशालत्रियादिक तत्पत्ति
 वरुत्पत्तेः वनमित्युच्यते, तेनाऽ तरेण द्रव्यस्य लभ
 गवैकवचनोपाति । भाष्येन द्रव्यवशात्तयोपा
 नमिति । तदेव वनम् मन्वशात् तद्दृष्टानेन अत्रने
 भिन्वावनिर्मुक्तम् । यदि वनेऽगुच्छेत्, वातुदित्त
 शोऽदिषु विरुत्तमुपापत्तयत् भवतु, नि जन्तु ।
 इति, तथा -) वृक्षाणां समुदाये च वनवीनीयने
 यथा ॥ ७१ ॥ नैपं गोममुदायेऽपि गोयधीक्य-
 जायने । यादृशी गृहावीन्यत्र गोयधीरपि सादृशी ॥

७२ ॥ वनवाटाद्युक्तं सिद्धे समुदायवत्त्वना ।
 (वनमुक्तिर्हि जगुषाम्भूतेषु वृक्षेषु सिध्यती युक्तं तु
 दावात्म्यना भवति, गोऽद्रिस्तु नैवमिति । अप
 सादादिनमुदायात्म्यना एतुच्यते, अत आह-) न च
 सादादिसपावत्तमुदुत्पत्तयत्त्वना भवेत् ॥ ७२ ॥
 (काशमाह-) 'क्षीणेषु पिण्डबुद्धयेषु तस्मान्नात्वे
 हि गोत्वधी । (सास्नादयो हि समुद्रिता नि
 बुद्धिनेन जनयन्ति, योऽद्रिस्तनेकरीण्डाऽमुद्रुत्त सामान्य
 मेवात्म्यो इति । तेन यत्रयत्त समुद्रतात्म्यत्त
 वचयम्, अत निष्कृष्टदिनेनाश्रिय अत्र येव अस्म
 यथा, सामान्य त्वनेकसमुदायमुद्रत ततो व्यतिरिक्ते
 एवेत्याह-) तेनाऽवयव्यभावेऽपि सामान्यं नवि
 रिच्यते ॥ ७४ ॥ (परमार्यतासु अत्रयत्त
 नपि न सभावीत्याह-) 'पूर्वोक्तदेव तु म्वाया
 तिमच्छेदत्रावगत्वपि । (वषे मित्तेषु एकमुद्रि
 वृक्षात् सामान्य सिध्यति तथा अत्रयत्ते मित्तु देव
 दतोऽयम्, पयोऽयम् इत्येकत्रावापत्तयत्वेवावैरने
 धिनोऽयवोमि । किमत्यतमिषोऽवधी । केवह-)
 तथायत्तान्तमिन्नत्वं न म्वाद्वयने सह ॥ ७५ ॥
 (वस्मात्) 'व्यक्तिष्यो जातिवेषेण न निरु
 प्रतीयते । (तत्र एव हि मशेमिषोऽने
 एकत्रक्यमात्रा 'पयोऽव' इत्येवागवरा बुद्धत्त गुण्ये,
 अतोऽनस्यामानादेवाऽवयवेषुऽन्यथिनो भेने न तत्र
 त्तमेत् । ये च एवास्ति मेदमदेत वा अत्रयत्त
 मनाश्रयने तैरेतान् अनेरानान् गाधिरा इव-)
 वैश्विद्वयविरित्तान् वैश्विष्य च्यतिरित्तान् ॥ ७६ ॥
 दृपिना साधिता वाऽपि न च तत्र वलात्म्यं ।
 पदापिनिश्चित वैश्विष्यमानमध्यमता वप ॥
 ७७ ॥ (उभयोक्तयुगिपयदेवोपवृत्तिदि । यथा
 अत्रयत्तवत्त च द्वय तदवताया न द्वयव दर्शितुत्,
 अश्रियवदनेकस्यतदश्रियेकस्याऽऽनुग्रामो भूषेऽ-)
 'ततोऽव्याऽन्यने तत्रय म्ो वनयोनि
 कीर्त्यने । तस्मात्प्रियदेवात्त म्वा म्वादेवत्तया ॥
 ७८ ॥ (ननु एते अयाऽन्यतारिता अत्रयत्त
 आत्रयत्तार त्पुनर्त्ता पुनो वैश्विष्येदेहा न विपि-

दध्याः सः सः सः नादिः कश्चि किं विद्येय आर-)
 'बन्धनेः सः सः सः च न संदिग्धाः प्रमाणा । ज्ञान
 सदिग्धते यत्र तत्र न स्यात्प्रमाणात् ॥ ७९ ॥ दहा-
 ऽनेनादिक पत्तित्येव ज्ञान मुनिश्चिदम् ।
 (उन्मुत्तिययो हि अन्माः अनेनन्तयो नैरात्त
 वस्तिरति, यत्र तु ज्ञानेऽवस्तुम् अनेन अत्रमाषने
 ' किमप स्यात् किं वा सुख ' इति, तत्र
 संशयात् अत्रमाषय भवति, इह तु अनेनन्तय
 वस्तिरति निर्णयान् त्रुतोऽप्रामाण्यमिति । यत्तु अनेद
 वादिभिरनम्, यत्र संशयः सः सः सः सः सः सः सः सः
 निष्कृत्ये तदा अत्रयी नाम न वनिः सः सः सः
 दस्मान् न अन्म अत्रयेऽवो भेद इति, दस्युचम्, भेद
 पतेऽपि इवमपनेषु निःकृत्यु अत्रयेऽपि विद्वन्पत्रैः,
 स्युक्ताऽनेनायथाऽऽहरी यद्यौ, तेषु निःकृत्यमेषु
 वस्तिरति निर्णयो मुक्तिर्यो भवति, सः सः सः-) निष्कृ-
 प्याऽऽहनात् नुद्वया वाऽऽप्यव्यपतीवता ॥ ८० ॥
 बुद्धिस्तथादिनादस्य सौष्टव्यस्यापि सुखते ।
 (इतिविद्यय परिहरति-) बुद्धिः सः सः सः सः सः सः
 व्यामर्ष्य प्रतीयते ॥ ' ८१ ॥ (कपेऽपु अने-
 चेपु वृत्ति व्यामर्ष्यवृत्तिरिति । यत्र विद्वन्नात् किं
 कालेन परेन वृत्ति विना अत्रयत्र इति, तत्र
 जातिरेव अत्रयि अत्रयत्रयमेव, ' न हि भेदनिर्दिष्ट
 कालेनमात्रेणानम् ' इति ह्युच (श्रेय वनवाद
 श्लो. ११), न तत्रयिनेऽप्यत्रयेपु वरितु अत्रयत्र-
 यत्रयि लीति, सः सः-) ' तत्र वाऽऽदिसुभयः
 प्रत्याद्येयोऽत्र जातिरन् । (प्रत्यादिसुभयनिने-
 पत्रयत्र यत्नादिसुभयकालेनये दीपमाह-) सात्ना-
 दिगुणहेतुभेदान्मिन्न गोत्रयोर्भवेत् ॥ ' ८२ ॥
 (कालमाह) ' भिन्न एव हि सात्नादि विण्हात्
 विण्हात्तरे यतः । (अथ सात्नादिसुभयकालमाह-)
 य समुदाय वृत्तान्तमेवेभन्, भन्तेऽन्तयि भवती
 रयुपने, यत्तः-) न वाऽऽप्यत्रयान्ते परेपा-
 नुपपद्यते ॥ ' ८३ ॥ (उक्तव्यति-) ' तस्मान्
 सात्नादिनोऽन्त्येन गोत्रयोर्भवेत् ॥ (वनउदि
 यि तर्हि वनाऽऽप्यि समन्ती न समुदायलम्ब

एवय आर-) वनान्तरेषु या बुद्धिर्नमित्युप-
 जायते ॥ ८४ ॥ तस्यात्तदेव बुद्धयं प्रायं बहुश्रयं
 त्रिदु । (अन्ति हि अन्माः वृक्षत वृत्तलक्षणात्
 समुदायलम्ब च, अत्र वनेषु वनेषु वृक्षगतवृत्तो-
 वापिह्य वृषसमुदायव्या वा वनउद्विष्येति । स्वादन्त्ये
 वृत्तितवृक्षमभिधाने ब्रह्मश्रय वृक्षनामिधाने तत्रमु-
 दायाऽमिधाने च वनमित्येवमन्वय, यत्र हि वृक्ष (हि)
 नरो नमिति पत्र तत्र किं अत्रयत्रयमेव एवयत्रयम्,
 नेत्याह-) एवरेऽप्याह्येऽप्यह्युत्त व्यस्त-
 पेस्य ॥ ८५ ॥ यद्वदे हि वया व्यधेरेऽह्यं
 जात्येपक्ष्वा । (यथा हि वाते वतथात्तना नृत्तम्,
 एव व्यतीनामप्यस्ति वात्तारभना एवम्, नानिग्रहा
 देवादीनामपि वात्तलक्षणेभिरिति । नन्वेवम्, ननुचनमपि
 तु साधनान्तेन विविदि न मार्य, तत्रैकस्मिन्नापि
 वृक्षसमुदाये ' वनानि ' इत्यपि प्रयोगे स्वयत्त आह-)
 एवरेवाभिधाने च शब्दा नियतलक्ष्य ॥ '
 ८६ ॥ (निवयवृक्षो हि यथा, वेचिदेवेनेनाऽ
 प्तिन्मयं वदति, केचित्तु नृत्तमेव, केचिदमयथा
 अपि प्रयोगेनेन नदीति, तत्रेदह्येनापि दर्शयति-)
 केचिद्वृष्यं तस्यैवाका गमयन्त्यन्तरापि ।
 एवो व्रीहि मुनिपत्र इति जाति स्वसयथा ॥
 ८७ ॥ पत्नीसन्तानौ तु व्यक्तिसात्तिसयथा ।
 अपिऽऽह्यदिजातेषु प्रतीतिर्यत्तिसयथा ॥ ८८ ॥
 व्यत्तिजाती वदन्त्ये वृत्वाऽऽप्यत्रयथा ।
 अस्मान्निधि यथैरन्त्ये वरात्तान्तिरिति ॥ '
 ८९ ॥ (वीदिऽह्य अनेपामपि जातिव्याना
 वृक्षयनात्तत्रयथा, पत्नीऽह्येऽपि औययिने
 पन्त्यामि वा प्रवर्तानो रपिचित्र, स च आह्यु-
 सयथा व्यत्तिमन्तिरिति, ' पत्नी सन्तान ' इति
 अस्मिन्ने इतेषु नैवमन्त्ये प्रयोगात् अत्रयिऽह्य
 वाचिना अन्त्ये नृत्तितिमित यत्रयमित्येनेऽह्ये, न हि
 कर्त्तव्य नाम आह्युत्तिति । ' अह्युत्त ' इति व्यत्ति-
 मन्त्येऽह्ये, ' अह्युत्त पामान् ' इत्यम मन्त्ये जाति-
 यन पामान् एवस्तिर्यो वदन्त्येऽह्ये प्रयु-
 मने जातिऽह्येऽह्येऽह्येऽह्ये वति । यपि चाप

प्रयोगसमवेतता च कतिपर न तु कृषिज्ञानमितिमानपर, तथापि जायमिवापीति वृत्ता वाति इत्याऽवयवसंख्या वा चत्तीत्युत्तमिति । ये चैते त्रीणादिवाट्वा ते प्रयोगभेदेन यथाकृपि सप्यमत्तर भवते इत्याह-) 'तत्र त्रीणादि-
 शब्दानां संख्यायोगो यथाकृपि । (वनवाटदि-
 गन्धास्तु व्याभियतमकशाचना इत्याह-) वनद्वारादि-
 गन्धास्तु प्रयत्नेन व्यवस्थया ॥ १० ॥ (एतरेव
 दृष्टान्तेन उपवादवति-) 'जङ्गमे त्वापरे चाथै यथा
 वृक्षमनाद्य । (श्रीहरी पुावारादिसंख्यानां व्याख्या १
 ता दर्शयति-) तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिश्रे-
 ष्यनुग्रहे ॥ ११ ॥ स्यन्नेरययमाना च मस्यामादाय
 वर्तते । (दारवायो हि सर्वदा बहुवचनान् सन् यदा
 एकवचनप्रयोगेण प्रयुज्यते तदा अत्र एकवचनस्य एक-
 भेदमाचष्टे, यथा तु अभिप्रक्षित मणिभेदे दारमानपर
 तया -पक्षिभेद इति । वनवाटस्य तु एकस्यैव -वच-
 सिन्नेत्याह-) वनवाटद् पुनर्व्यक्तीर्जातिसंख्या
 विशेषिणा ॥ १२ ॥ वहीराहाऽथ वा जाति
 बहुवचनितममाश्रयाम् । (जातिग्रहणं बहुवचनानु-
 दायाना उपलक्षणार्थम् । यस्तु भिद्येपु प्रयोगे वाचीति
 प्रयोगे त देशानुसृत वाची उपवर्गं विभजे, इत्यसु-
 दावचनत्वे तन्निर्देशाद्यभिप्रायत्वे वा वनस्य तद्भेदादेव
 सुत बहुवचनमिति । वनवायमेव पट्टवतौ अति
 रिमति-) एव पट्टवत्वादिशब्दानां संयोगादि
 विशेषणम् ॥ १३ ॥ सर्वेषां किंचिदस्तीति न
 निषेधस्त्वनेकधी । (सतुसुतु परिपरीक्षितिनिसिनेपेपु
 पट्टवत्त्वादिरेति साहचर्याभेदत्वात् पट्टवत्त्वेरेवपट्टवत्त्वि-
 तुदिरिति । उक्तमेवार्थं सतिप्य गण्यकात् ज्ञेयति-)
 तुल्य प्रत्यक्षयाऽऽहृत्या एते वत्तदस्यदि ॥ १४ ॥
 पुत्रासात्र तथा तुल्या इति श्रम्यत्त्वनादिता ।
 (गोऽव ' विममति मदे ' इत्यादे ' महायानि १
 पथ ' इत्यतस्य भाष्येव अर्थे । ' वति यदेऽन्वेत
 हेतुना ' इत्यादे ' वैराग्यम् ' इत्याद्यं भाष्येव अप
 मय-) प्रत्याश्रामासंगत्या वृक्षेषुऽन्यत्तु
 पट्टनम् ॥ १५ ॥ नाऽऽहृत्या सह तस्यान्ति स्यदा
 मत्यक्षमस्या । ('अथ विमाहृतिवद्वापरी' इत्यादे-

' नास्तीत्यवगम्यते ' इत्यतस्य भाष्यम् अर्थपर-)
 अथाऽऽहृत्या वन तुल्य सद्भावेन प्रमग्यते ।
 जातिपक्षविमोकेन वनसिद्धान्तदूषणम् ॥ १६ ॥
 (पूर्वं वृषभतिरिक्तस्य वनस्य आपकप्रत्ययान् अनात्
 सुपपात्र पुनरपि वनादिषु नैव प्रवर्तितेषु
 इत्यादिना भाष्येण सत्समुपगतम्, तस्याऽभिप्रायवह-)
 ' इति निगादितमेतद्भोक्मिद्धे पदाथैर्व्यवहृतिरिह
 शास्त्रे न श्वत्स्याऽऽप्युपेते । भवति च वनदृष्टया
 जातिपट्टवत्त्वादिभेदो यदि तु न पट्टेऽनी नैव
 वायोऽस्ति कश्चित् ॥ १७ ॥ (विशेषप्रतिपत्तयार्थं
 व्याहारिणो गीमणना, नैरा वृषिपादिषु स्वानुप-
 पेक्ष पदायां सति, न च वनादयो मयति लेखणा ।
 जले पट्टवत्त्वादिना च स्वयन्वित्यात्मनो विशेषे इति
 ' पूर्वं यदि वनेऽन्वेत ' इत्यादिना उक्तम् । यदि तु वा
 विशेषो घन्ते इति कश्चिदभिनिविशेते त प्रणि इह का
 ' अथ वनादिषु ' इति वनस्य सद्भावेऽपी न सर्वत्र
 स्माक अतिरिति ।) श्लोका १-१७ वनवाट
 ॥ वनव्यापन्याय । अत्र वनवाटयोः क-
 र्मपरिभुक्तयोः प्रवर्तने प्रवर्णनीयत्वं भवति । सतुसुतु
 परम्यसाहाय्यमाचरन्तो दुर्द्वेषता मयति तथा प्रवृ-
 ष्यति । (अत रस्यपकमाथे अय न्यव) ।
 साहस्री ३९,१
 • वनस्पति विग्रहद्विकार इति श्लोके (२
 ४३१) पश्यते । भा १०।१।१६।३२, • वन
 स्यतयो नाम श्वेतता । 'वनस्यतय सन्ध्यान्व' इति
 मादशोऽपि नातुवपत्रा । सतुसुतु यथा सपण । स
 स्यतयो नाम अनेतय इह सममुपतितात्वं किं पुं
 निर्देशो प्राधान्य । १।१।१।३२, • 'वनस्पतिहागयो
 यथा' । पश्ये । १०।१।१६।३२, • वनस्पते
 अभिधानाति वृक्ष पादयोः द्रुम नय इति । १०।१।१६।
 ३२ • 'पुरागम्याभ्रमले गौषा कालका दारपयते
 वनस्पतीनाम् ' इव संप्रदाने पश्ये वाटवतिपि
 विनिषेदनी भुति । वाट ४ ६०,
 • वनस्पतिवागम्य विग्रहप्रथमं प्रवृत्ति । नि
 १०।१।१६.

॥ वनरपतियामो नोपस्तरणाभिप्राये ॥

वनस्पतीभ्यां प्रहृत्य 'सङ्कटपद्मेन वञ्चति' इति श्रुतेन सङ्कटश्रुतेन तदीशोपस्तरणामिप्राणमिति । निरङ्कुटिकरत्नेनैव सङ्कटं दृष्टित्वाणाम् । इति प्राप्ते, ससर्गलक्षार्थस्य अगावादेव तद्विद्वत्सौ पञ्चासदिना हविर्दिग्दामस्य प्राप्ते तदर्थोऽयं निबन्ध । 'पृथ्व्या-घट्ट' इति शब्दात्सतीवत्त्ववाचु र्द्विप एव वचु र्गृहीतव्येऽस्मै मन्त्रारनिश्चिति । सकर्ष १०।११०

० वनरपतियामो निगमेषु विधिवाननस्वपित्तव्येनेन देवताया अभिधानं श्लेषिणोः । १०।४।१६।३० ३३ मीमो १ ३८९ 'वनुरन्व्यान्नस्वपतियामोर्दिगमेषु' इत्यत्र अभिस्त्रणं दृष्टव्यम् ।

॥ वनरपतियामायाऽया न देवतोपलक्षणम् ॥

पशौ वनरातियामस्य स्विकृद्विस्तरात् दार्शिक-स्विकृद्व्याख्याया इन्देवतोपलक्षणनिगमानुपलम्भात् यानस्वप्याग्यावापि ते स्यु । इति प्राप्ते, यानस्वप्य देवनिगदे ताया सङ्कटपणित्तरेण पुनस्वलाणो माना भागात् स्यु । अशोपलक्षित्वादेव च वाचुरन्विकृद्व्या-यावामपि नोपलक्षणीया । वाचुरप्येवमस्यात् वनरपति वाज्यावामपि कुनस्वप्यावमस्युपगच्छति । सकर्ष १०।१००

० वनिष्टु अग्नीवे इष्टामन्वित्तार पौ । भा १०। ७।१।१० ० वनिष्टु । ११ी इष्टाया वनिष्टुमीवे' अनेन वनिष्टुना अग्नीष इतरेषामाग्याय । अथ च इष्टायावे इष्टादिवत् प्राप्तये । वि १०।७।१

० वनिष्टु वपासनिहितं त महश्चो मागविशेष । धूर्तस्वामी तु स्वविद्याविशेष इत्याह । सोम १०।७।० ० 'वनिष्टुसस्य न्ना दणिलेक मन्त्राना ' (वेत्ता ३। ६।६।३) इति मन्त्र विधेयसिधिरूप । दारु १ ६५

॥ वनिष्टु अधिस्तरणम् । वनिष्टुना अग्नीष प्राहुन्स्वनेदाभयस्य निश्चिति अगोपेर्माये पशो । अगीपोमीये पशो वनिष्टु अग्नीष इष्टामन्वित्तार ॥

अग्नीषश्च वनिष्टुमध्यधूमिवन् । १०।७।१।१७।

भाष्यम्— तत्रैव अग्नीषोमीये पशो धूमने 'वनि ष्टुमीये' इति । तत्राधिस्तरणदेव । तत्र न मंगय

त इहापि । किं वनिष्टु अग्नीषे विकसते भयस्य उत तस्य मागनिवम इति । तत्र स एव धूर्तपत्न । वापूर्वलात् निधीयते । तस्माद्विस्तर इति । तस्य तदेवोत्तरम् । वचनान्तरेण प्रस्तरवात् मागनिवम इति । तदन्तरेदेवो व्यते । 'अनग्निमिरिष्टा वर्धयन्ति' इति अनुपात्तवात् अप्राप्ते वनिष्टुर्विधीयते इति । अथाह, ननु वनिष्टुरपि तत्र मनीतनात् प्राण एवेति । अत्रोच्यते । 'वनिष्टु प्रायपति' इत्येतन्नचन । तेन इहाया श्रमनमानं तस्य निधीयते इष्टासत्कारायेन, नारायण, 'त तस्य भय गन्धस्योप । तस्मात् प्राणनमानम्, न तस्य भयो प्राप्ति । पूर्वस्मिन् वचने न (च ?) (वचनेन इति तृतीयान्न पाठान्तरम्) चतुर्थीसंबन्ध, तत्रैवत् अग्नीष (वे इति वचित्) इति । चतुर्थीस्तरचेन मक्षण विधीयते । तस्मात् पूर्वेषाधिकरणेन अनुत्तरागद्वया तुल्यता गुणोक्तिरित्युच्यते । सर्वेष्वधिकरणपरैरेतु अनुत्तरमाहा निबन्धते ।

शा— 'वनिष्टुमग्नीषे हरति' तत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रवर्णोत्तरण । विशेषतश्चा तु वनिष्टो इष्टाया प्रासनवचनादग्निं प्रस्तिरिति । तत्रमन्त्रि प्रासनं तनु इष्टागन्तारणै उपगन्तारदिवत् । अतो नाप इहा वम् । न च मन्त्रसोर्गोऽस्य, मन्त्रायेतु प्राप्तीति । ' चतुर्थीनिर्देश प्रासनविवास्ति । तस्मात् अप्राप्ते वनिष्टु । 'वग्नीषे वनिष्टु' इति वस्तुना अग्नी स्वरूपान्ते रस्ये निधीयते इति प्राहृतस्य इष्टामन्त्रण निरात् ।

सोम— वनिष्टु वपासनिहितं तस्मिन्ने मास विशेष । धूर्तस्वामी तु स्वविद्याविशेष इत्याह । कन्वने तु 'अग्नीषे हरति' इति वद्वत्त्ववत्तम भित्त पञ्चा चतुर्थी रूप्येने इत्याह ।

वि— 'वनिष्टुरपि तद्वत् स्यात् प्राप्ति प्रासनतो वदि । इष्टामन्त्रार एसाद भवौ विविषते स्त ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'वनिष्टुमग्नीष हरति' इति श्रुते वनिष्टुरपि तस्यैष्टामन्त्रात्तर । परपि च 'तस्मै वनिष्टु' इत्यनेन वनिष्टो इष्टाया प्राणत विधिग तत्रापि न तस्य इष्टायात्, न वा तस्मिन्ने वर्धयन्त् माग्यम, अपि तु

'तत्रै इत्ये वनिष्टुम्' इति श्रवणम् उरस्तथादिवत्
इहाशुक्लार्थपरमेन । अत्र च तत्र मधुर्धने प्रमाण-
मात्रम् अमातमेव वनिष्टुसुखारथं अधीत्यप्रदानकं
प्रकृतं ह्यम् इति वन्धिषि प्राकृतोत्पन्ननिष्ठुषिः । अत्र
एव वनिष्टो मृष्टपदवत्प्रदिग्ममिति इत्यपि बोध्यम् ।

मण्डन-- 'वनिष्टुमीदृशं विदुषां ।'

शंकर-- 'वनिष्टुषि वाचकः ।'

ॐ वनिष्टुसंनिधानादुत्प्रेण यथाऽभिधानम् ।
१।१।३।२।२।।

अभिधाने 'वनिष्टुमस्य मा वनिष्ट उरु मन्-
माना.' इति पठ्यते । तत्र उरु उरुं उरुसदृशं
मन्वमाना. वनिष्टु मा वनिष्ट उरु कुल इति वा
अर्थः किंवा उरु वया मन्वमानाः वनिष्टु मा वनिष्ट
इत्यर्थः इति विचारो सिद्धान्तमाह । उन्पेण उरु-
शब्देन वयाऽभिधानं वयाया अभिधानं स्यात् । वनिष्टु-
शक्तिवशात् यथाप्यन्यत्रोपे स्यामेतेन वनिष्टोत्तरेण एव
प्रशब्देन तदनेन निषिध्यते । वनिष्टोत्तरेण तु पशु-
मविव्यति । तस्मान् उरुसदृशस्य वया इत्यर्थः । उरु-
शब्दस्तान् वनिष्टोत्तरेणो उरुः । तद्यथा उरु गजा-
द्रुणम्, उरु वेतुडहाइय इति । वनान्तो मेदधि
प्रतिद्व, यथा कथनादिनो रथाः मेदनादिन इति
गम्यते । तस्यैश्वर्यः कथम् । समुदायव्ययमाद्यानि ।
मेदनिर्वा उन्प वया । न विस्वर्गि मेदो मन्वमानेन ह्य-
निष्ठो वनिष्टुर्गितः इत्यर्थः । इति वयावचनक
किंवा मयि । के.

● 'वनिष्टुनिषानादुत्प्रेण यथाभिधानम्' (१।१।
३।२२) इत्यधिकरणे वनिष्टोत्तरेण प्रविष्यते इति
पूर्वपक्ष. कुल । सिद्धयते च न तान् वनिष्टो. एति-
तन्म वने एतत् एव प्रविष्ये इति निरन्तरम् । यान
पृ ६५.

● वपनं वेश्मभुगै. वपनानुश्रवणे ज्योतिषोने
प्रधानम् । भा. ३।१।३।६. ● वपनम् । गन्तरीव
नमानस इडे अविद्येने विदो अविद्यते एव
प्रधानम् इडे वेश्मभुगै नाम प्रका. न स्वर्गि
एव । ('वा ओपय. ' इत्यादय इति आप्ते ।

'वा जता औपय.०' इत्यादय इति शास्त्रीय-
कापाम्) । वि. १०।५।६. ● वपनस्य ज्योतिषोने
'वेश्मभुगै वयते' इत्यर्थ 'मृता वा एष त्वद्'
इत्यादिः फलप्रतिः फलापेयादः न तु फलवि. । भा
३।१।३-३. मीको. पृ. २४६९. 'वपनीया'
प्रत्यय. । ● वपने वेश्मभुगैनेऽपि निव नरित
कर्तुं इति नाशयोः धुरप्रहापत्तिः । वा. ३।१।३।
पृ. ११।३. ● वपने क्षुरेण निरपनि इति त्रिव प-
दायाः तेन समुदायानुसंगस्य । भा. ५।१।३।५-६.

ॐ वपनाधिहरणम् । ज्योतिषोने वपनाधिहरण
यावन्मानाः, वचनविद्योषात् फलितनामि । एते-
उरुश्रावधिहरणम् ॥

संश्रयस्तु पुरपसामर्थ्ये यथावेदं वपनं
व्यवतिष्ठेत् । ३।१।३।३ ॥

भाष्यम्—ज्योतिषोने श्रूयते 'वेश्मभुगै वने,
दतो धारो, नानि निरुन्वो, सति' इति । तत्र वने
विशेषतया वया अत्युक्ता कर्तव्याः, उव वपनमेते ।
किं प्राप्तम् ? अत्युक्ता कर्तव्याः सकारा वपने
व्यवतिष्ठेत् तदावयानुश्रवणे कर्तव्यम् । यथा मन्वे
पदायां यमिन् वेदे आमाताः, त एव वपने
पुराणे नियन्ते. एवमेतेऽप्येति ।

वा— कर्तव्यमेव एतेर्निना विमुक्तिरिति वपन-
संश्राव. ।

यावन्मानस्तु तत्पानत्वान्, कर्तव्यम् । ४ ॥

भाष्यम्—यवनानेन वा वपनः । कुत ? पुर-
प्रयनाशः । कथं पुरपदापानम् ? कर्तव्यमेव किं
फलं गम्यते, तस्मान् पुरपदा कर्मकारणमर्थपुराण
यन्ति । न च वधिरेत कर्मकारणेन तामर्पपुराणयो,
तदर्थं पुरपदां कीर्णतीति । इतिनेव प्रामेये
धीमति । येन सत्यं सार्थं भवति, तत्तेनैव कर्तव्यम् ।
कर्तव्यम् । यथा वपनकर्तव्ये पुरपदायै वपनवप-
नमिति, एवमेतदर्थेति ।

वा— पुरपदापानादेषां वपनवपना । कुन्ते इ
कर्तव्ये अनेदिते, तदावया निशामिना भवति । एव-
नाय च वपनवपन अतिरिचनवर्थात् । न ३

कर्तृदत्तजननार्थाः, तेषांऽपि शिष्टे कर्तृत्वे पञ्चमानानु-
पदान् । कृत्रियकर्तृ च पक्षिणात्यमामरकं पिनाऽपि
तैश्चरुष्यते, न तु वाजमानम् । तस्मात् यथैव प्रवृत्तानि
पुरुषार्थत्वात् यजमानकर्तृकाणि भवन्ति, एषमेतेऽपीति ।
यथाप्राप्तस्यापामेव चैषा यजमानगामित्वम्, इति न
दन्तपादनं अव्यर्थं शरीरा यजमानस्य दन्ताः ज्ञानयि-
तयाः । केजदमुक्षयपनेऽपि निम्न नाभिनकर्तृकामिति
नाप्यर्थो- क्षुरषहणापत्तिः ।

व्यपदेशात् । ५ ॥

भाष्यम्— परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति 'तमन्य-
नक्ति' 'उरैवेकशाऽनक्ति' इति च । अन्यो यज-
मानस्य भजनगमनचन (च) श्रोतीति गम्यते ।

वा— अत्यमुंवापारे च 'अभ्यनक्ति' इति परस्मै-
पदेन निर्देशात् 'अभ्यङ्क' इत्यात्मनेपदमुक्तो
विधिर्ब्रह्मजानस्येति गम्यते ।

शुण्ठ्ये तस्य निर्देशः । ६ ॥

भाष्यम्— षट्क समाख्यानात् यथावेदमिति ।
नेतदेवम् । शुण्ठ्ये तस्य निर्देशः । तत्र यत्र समाख्या
विधानिश्च इच्छामः, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यद्वै
श्रुतम् । पुरुराः श्रुतः, तत्र समाख्याया विषयः । कल्पो
हि सन्तनो यपनाविधिः पुरुराणां श्रुतश्रौतान् । कर्तुं
श्वारदुपकारार्थैः । न च कल्पे उपपन्नानि कल्पः
यत्र, कल्पयितुम् । तस्मात् पुरुराधातुत्वे यजमान-
विधायाश्च स्वात् ।

वा— यत्तु इत्यकर्मणः गमनस्यैव निषङ्को इति ।
तत्र समाख्या विनामिच्छा भवति, यत्र श्रुतश्रौतौ । क
वापि, यदर्थः परिष्कारः । स च कर्तुः कश्चित् गुणत्व
प्रापदवित्तं क्रियते, न मन्त्रारथः । ('कल्पो हि'
इत्यादि भाष्ये उक्तव्यपदेशोपादनाश्रयैव श्वारदुपकारार्थं
व्याचष्टे- न) तदर्थमिति कल्पश्रीशो हि यपनाविधिः
यद् विनैवोपश्रवा सम्यक्, इत्यैः पुनः कल्पोऽपेक्षया-
रिति ।

चोदनां प्रति भावात् । ७ ॥

भाष्यम्— चोदनेपदं ब्रूमः । अपूर्वं प्रति
मन्त्रात् विधीयते । ते ह्यनभङ्गं इत्येते कल्पन्ते ।

रानिदृष्टश्रवणामे च विप्रश्रुतेषु भवेयुः । यत्तु
समिष्टेषु द्रव्येषु च भवति, तदा न विप्रश्रुतेषु प्रयोक्तव्याः,
श्रुतार्थत्वात् । तस्मात्प्राजमाना इति ।

वा— प्रधानपूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य मन्त्राणां
मनिदृष्टाः सुषमपूर्वेषु श्रुतान्ते । तत्रिदृष्टयर्थत्वाद्वा
तत्रैव कर्तव्या इति ।

शत्रुत्वत्वाद्दममानविधानाः स्युः । ८ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं मृतम् । अयं कर्मणः
समानविधाना भवति, अविद्योपविधानादि पुरुषदानस्य
प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नेतत् यजमानं सर्वपुरुषाणां विधा-
नम् । कृतः । अतुत्वात् । अतुत्वा एते एतद्विधानं
प्रति । का अतुत्वात् ? यत् यजमानस्य विहिताः, न
कर्तव्याम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यत्राश्रयते ?
अर्थात् 'स्य प्रयोगे स्यात्' (३।७।१८) इति । नन्व-
विद्योपात् श्रुतिविधानमपि विहिताः । प्रयोगेनभावात् अपि-
हिता इति यथावा । कथं प्रयोगेनभावात् ? कृत्विभिः
त्रिप्रमाणाः, न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थ-
त्वात् परित्रयस्य । स्वयंकृताश्च नाग्निं उपकुर्वन्ति ।
तस्मात्प्रयोगेनभावात् । अतः कृत्विनामविहिताः । एतद-
नुक्तम् । तस्मात् समानविधाना इति ।

वा— अनेन च न्यायेन यजमानस्य मन्त्राख्या
चरित्वा भवन्तु, विशेषाभावात् । न च सस्वारात्
प्रतिप्रधानानवर्तमानां लोकतीर्षा नोदिते यदिति । नैन-
पुक्तं । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परित्रयेण च
कारितव्यम् । तदिति सस्वारात् अन्वयार्थत्वात्, कुर्वुः
ते परित्रयस्य अयोग्यत्वेन अत्रात्परत्वाच्च कारिता नापि
कृता इति अस्माद्भवेव स्युः । नन्मन्त्र कृत्विप्यजमानाना-
मेते समानविधाना इति ।

वा— पुरुषमन्त्राणां केदांमुपपन्नानाद्य किं वाप्य-
र्थवाः उत वाजमाना एव इति गम्यान्नातुं आश्रयकत्वे
प्राप्ते, ब्रूमः । सन्त्राणां मन्त्रानस्य यथैवोपश्रुतां आधातु
चित्यन्ते न कश्चिदोपश्रुतानवर्तमानं पत्रा परित्रीतीने,
सकमेव योग्यत्वात्, च तस्य कार्यं प्रति शुण्ठ्यादेन परि-
शीर्षे, तेन शुण्ठ्यैव परिशीर्षात् कर्तव्या प्राप्ते । यथा
प्राप्तानमेव च मन्त्रावपरा श्वारदत्वात् यत्रैव पुरुराणा

युगमात्रे तत्रैव समाख्यानिधयः । सस्कारास्तु वाचमानाः ।
वचनान्तु ऋरिजवापि भवन्ति 'हिरण्यमालिनः ऋत्विजः'
इतिवत् ।

सोम—पूर्वेष्वप्येव प्रत्ययस्थानात् सगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु—सस्काराः कर्मवत् तत्तद्वैदिकमन्त्रेषु वाच्यवति-
ष्ठन्तु, तेषां कर्तृपुरुषसामर्थ्यजनने उपयोगादिति ।

वि— 'सस्कारा वचनाद्याः किमन्वयौ. स्वामिनो-
ऽधना । अन्वयैस्तान् शस्त्रात् तद्वैदिकं च तस्य ते ॥
उत्सारीर्षोपता प्राप्य स्वभावे कर्तुमुत्तिवज्ज । नीयात्यतः
किञ्च तेषां सरिक्रमा वचमानाया ॥ '

भाट्ट— वचनादयः पत्निसस्काराः समाख्यानात्
अन्वयुक्तवृत्तः । तेन अन्वयुक्तं क्षुर दण्डनस्य जन्
न च दृष्टीत्या यज्ञमानस्य वेदावचनादि दन्तधवन स्नान
च करणीयं अञ्जनाभ्यञ्जनवत् । इति प्राप्ते, 'वचने'
इत्यात्मनेपदान् वचनफलाध्यवस्य यजमानस्यैव तत्कर्तृत्व
प्रतीयेते । अस्ति च तस्यापि छेदनाभ्यवचनाधारत्वेन
'स्वारी पर्वति' इतिवत् तत्कर्तृत्वस्य, गदादायेन
'वस्मान् वेदान् वषाम्यहम्' इति प्रयोगः । यस्तु
'नापिनो वपति' इत्यादिप्रयोगः, स छेदनानुवृत्तधुर-
क्रियाकर्तृत्वमादाय । तत्प्रयोगः कर्तृत्ववचमादायैव 'नापिनो
यज्ञमानं वापयति' इत्यादिप्रयोगः । अतश्च 'वचने'
इत्यात्मनेपदान्ते आधातरवमादायैव कर्तृत्वोपपत्तौ क्षुर-
दण्डनकर्तृत्वेऽपि सत्यवचनेन प्रमाणाभावेः । तेन अपर्ष-
दित्तस्य तस्य यज्ञमानकर्तृत्ववचनियमे एव प्रमाणाभावे,
अन्वयुक्तवृत्तवचनियमस्य च प्रसङ्गः इति नापितकर्तृत्व-
मार्गस्तु । सोमे तु 'प्रपती वैषधः' इति परस्मै-
पदप्रयोगान् अन्वयुक्तवृत्तमोक्षवचनोत्तर 'नापिताथ क्षुर
यचरुति' इति विधानान् तत्रतुल्यमेव तत् । एवमन्व-
यादि आत्मनेपदान्ते दृष्टव्यम् । अत एव यत्र 'तम-
म्वन्ति' 'सरेषीवपाऽन्ति' 'दण्डेन क्षीक्षयति'
इत्यादी परस्मैपदनिर्देशः अपि च भुक्तः, तत्र मन्वादि
आधात्वप्रमादाय आत्मनेपदोपस्था यज्ञमानकर्तृत्वस्यैव,
गदादायन्तस्यादि निवेद्यताम् अन्वयुक्तवृत्तवचनियमेव ।
स्वामिने तु स्तौष्ट्यात् एव, स्वाधीति परस्मैपदस्यापि
प्रयोगान् अन्यवृत्तं च स्नायवर्तव्यस्य यज्ञोक्तान्, यज-

मानविद्युत्वापारस्यैव विवेच्यत्वेन अन्वयवृत्तौ यज्ञोत्तर
अविधेयत्वेन नाभ्युत्थिनियमः । न त्वन परस्मैपदान्
अन्वयकर्तृत्ववचनियमः, स्नाधातोः स्मृतिव्याप्राप्तयेन व-
भावात् । अतः ऋत्विजस्काराः स्वामिभर्तृका एव । कर्तुं
स्कारास्तु हिरण्यमालिन्यादयः सामान्यविशिष्टाः सर्वे
मेव । विशिष्य विल्लितास्तु तेषामप्येति न वचपि
समात्पथा नियमः, तस्या. निचामत्रमावत्वेन प्राक्
त्वाभावविति वक्ष्यते ।

मण्डन— 'स्यात् स्वामिनिष्ठ वचनादि कर्म' ।

शंकर— 'पुत्रस्वारा वाचमाना ।' ३. 'वचन
इतिवापि ।' ४.

● वचनार्थानां आधूननायाः च वचनप्रत्य-
पठितमन्त्राणां श्रुतसंख्यासप्तत्ये अनिश्चिनोपादानम् ।
भा. १.०५.१.१६.

● वचनादयः यज्ञमानसंस्काराः प्रपत्तोपपन्न-
नाज्ञोपकारकाः । वि. ३।७।२, ● वचनादयः संस्कार
यज्ञमानस्येव । वचनात् हिरण्यमालिनो ऋत्विजः सर्वे
वाच्येने, रोहितोष्णीषार इनेने सर्वेषां ऋत्विजसम् ।
३।८।५, ● वचनादयः सस्काराः यज्ञमानगतमन्त्रि-
प्रपत्तौ गायत्रोष्णतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । ३।८।६

● वचनादयः सस्काराः यज्ञवेदे समाध्याताः । ३।८।७

● वचनादिमन्त्रकाराणां लेपोऽस्तिवचस्य मूर्धादि-
कारित्वपत्तेः । १.०२।१.८।१०. मीको घ. ७६. (४)
'अधिययन्स्य मूर्धाधिकारित्वपत्ते उच- संस्कार-इतीनां
लोपः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वचनादिमन्त्रकाराणां मूर्धाधिकारित्वपत्तेः । ए च उच-
मानस्य दृष्टे कर्तृत्वात्ते नास्ति इति शोभन्तात्तरे अये
एव । वि. ३।७।२

● वचनवचनित्युत्थनयोः निर्हातनापितर्तृत्वनेन
कर्मलगाकाराः । सु. ३।८ घ. ७४

● वचननियेषः शाफने- अर्प्यवर्गस्य- वचनयो
पक्ष- अहहाभंविवापिपे. । वाट घ. २५.

● वचनपद्योत्रतपसां आधीयोभीनादिभिः
अध्वर्युः सिद्धान् । या ३।७।२।६ घ. १.०८.

० अञ्जन-अभ्यञ्जन-चपनपापानानां बहुवचनमान-
केषु अहीनेषु त्रिव्यादिनिशिष्टेन एकैकेन पश्यायेन पदार्थानु-
समये चपनानेषु । सोम. ५।२।२०.

० धपा धर्मपदाना । भा. १०।७।८।२३. ० चपयि
चतुरस्रत्ती यजमानः पञ्चायसैव धपा कर्ता । १०।७।
१९।६५. ० धपया प्रातःसवने चरन्ति अग्निष्टोमे
धपो मन्वीयस्य । ११।२।१।१५. ० ' धपया प्रातः
सवने चरन्ति, पुरोडासेन मन्वीरिने सवने, अग्नेःसृष्टीय-
सवने ' इति वचन पद्यमन्ति श्रीणि सवनाति कर्त्यानि
इति (गोपयति) । द्रुप. १२।२।१।२।२. ० ' धपया
प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडासेन मन्वीरिने, अग्नेःसृष्टीय-
सवने ' इति सवनीयपयोरिक्त्वेऽपि कालमेरेन विधानम् ।
वि. १।१।६।३. ० चपयायाः अर्णं आहवनीये विहितम्,
तस्यार्धं प्रतिषेधः योऽयं मातृप्रातःप्रतिषेधः वेदिकेऽपि ।
भा. १।२।१।१६. ० चपानां वाजपेयसवना प्रयाज-
शेषेणामिषाणाम् नास्ति । ५।१।२।५।३३-३५. मीको.
पृ. २०८५. ' प्रयाजशेषामिषाणाम्नाशः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
० चपयायां प्रातःप्रातःप्रातःप्रातःप्रातःप्रातःप्रातःप्रातः
२।५।१६. मीको. पृ. ६५३ ' अयानं प्राजा एक-
व्याहरे ' इत्यत्र अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपयिषानां अग्निमुद्रैयकोत्तरुचस्येन । ५।१।
२।२२. मीको. पृ. २४४ ' अग्निमुद्रैयकोत्तरुचस्येन
चपयिषानाम् ' इत्यत्र अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपयिषानाम् आहवनीयस्यप्रतिषेधः । सु.
पृ. ४.

० चपयिषाचारुर्चं पशुपुरोडासस्य चण्डः । भा.
१६।१।१।१२, १५।२।२।२.

० चपयिषान् दृष्ट्वाद्येभ्यश्च पञ्चायसत्तमेन ज्योति-
ष्टोमे अग्नीषोमीये पद्ये । १०।७।९।७२-७३. मीको.
पृ. १२० ' अग्नीषोमीये पद्यौ चपयिषामिष सवनेऽग्नेषु
पञ्चायसत्तम् ' इत्यत्र अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपयिषाणाम् प्रतिषेधश्चाह चपयिषा । वि. १०।७।८.
० चपयिषाणो तन्नं देहदग्निषु पशुषु । १।१।४।९।
३८-३९ मीको. पृ. १३०६ ' देहाग्निषु पशुषु
कुम्भीतान्त्रयाधपणीना तन्नम् ' इत्यत्र अधिकाया

० चपयिषाणो तन्नं नानातृतीयेषु पशुषु,
यथा सोमामन्याम् । १।१।४।१०।४०-४१ मीको. पृ.
१९३६ ' तन्नं न कुम्भीतान्त्रयाधपणीना ' इत्यत्र
अधिकाया द्रष्टव्यम् । ० चपयिषाणो तन्नं यज्ञोपे
ससदयासु प्राजापत्येषु । १।१।४।८।३३. मीको. पृ.
१९३५ ' तन्नं कुम्भीतान्त्रयाधपणीना ' इत्यत्र
अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपयिषाणो तन्नं यज्ञोपे प्राजापत्य-
पशुषु अङ्गादिश्रवणाद्ये तन्नम् । १।१।४।८।३०.
० चपनाधिकरणम् । वैदिकसोमसवने सोमेन्द्रध्वजः
प्रायश्चित्तम् ॥

पानव्यापद्य तद्गत् १३।१।१२।३२ ॥
माध्यम्— इह समाप्तमिति ' सोमेन्द्रं नर्षं निर्व-
पेच्छज्जमानं सोमनामिनः ' इति । तत्र सवेहः,
लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रध्वजः उत वैदिक-
स्येति । किं लौकिकं सोमपानम्, किञ्च वैदिकम् ।
उच्यते । वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्टोमे तद्विहितम् च ।
लौकिकं सोमपानं च सवनेषु दग्धस्य च पातुषाम्नायं
आसेतमाने सोमे । किं तापम्, प्रातःप्रातःप्रातःप्रातः
तद्वत् । लौकिकं वमने दग्धस्येति तद्वत्, न वैदिके ।
उत्तरिणी पूर्व, पक्षं प्रतिनिश्चितं । यथा उत गोपचरो-
नेन भद्रनात् लौकिके अश्रुतिप्रदे इत्युक्तम्, एवमिहापि
गोपचरोनेन धर्मं भवति ' इतिवयेण वा एष वीर्येण
इत्युच्यते, न. सोमं वमति ' इति । लेखे धनुषाम्नाय-
मानेति समनेन विनष्टे धनुषाम्नायपदा इन्द्रियेण
स्युक्तिरुपपद्यते । यज्ञादि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र
दोषः पातः इति सव्याद्येति निवृत्तिं नास्ति दोषः ।
यद्यपि दग्धे, तथापि पानक्रिया तत्र निर्वर्तित्वा, वृत्तो
वचनार्थं इति न दोषः स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य
सोमपानस्य व्यापदि नोवेन्द्रः स्यात् ।

चा— अयमपि अनात्म्यस्य एव । ' सोमेन्द्रं चयं
निर्वेत्त यः सोमं वमति ' इति । तत्रापि पूर्वोक्तेन
अधिकरणद्वयमपि विचाल्यते । लौकिकसोमसवने
सव्यान्ना-
यमं इति तस्मिन् यान्ते सोमेन्द्रध्वजः, उत वैदिके,
उत उभयत्रापि । तत्र तद्वत् इत्यनेन चान्नायस्युः

० चपयिषाणो तन्नं देहदग्निषु पशुषु । १।१।४।९।
३८-३९ मीको. पृ. १३०६ ' देहाग्निषु पशुषु
कुम्भीतान्त्रयाधपणीना तन्नम् ' इत्यत्र अधिकाया

० चपयिषाणो तन्नं नानातृतीयेषु पशुषु,
यथा सोमामन्याम् । १।१।४।१०।४०-४१ मीको. पृ.
१९३६ ' तन्नं न कुम्भीतान्त्रयाधपणीना ' इत्यत्र
अधिकाया द्रष्टव्यम् । ० चपयिषाणो तन्नं यज्ञोपे
ससदयासु प्राजापत्येषु । १।१।४।८।३३. मीको. पृ.
१९३५ ' तन्नं कुम्भीतान्त्रयाधपणीना ' इत्यत्र
अधिकाया द्रष्टव्यम् ।

० चपयिषाणो तन्नं यज्ञोपे प्राजापत्य-
पशुषु अङ्गादिश्रवणाद्ये तन्नम् । १।१।४।८।३०.
० चपनाधिकरणम् । वैदिकसोमसवने सोमेन्द्रध्वजः
प्रायश्चित्तम् ॥

पानव्यापद्य तद्गत् १३।१।१२।३२ ॥
माध्यम्— इह समाप्तमिति ' सोमेन्द्रं नर्षं निर्व-
पेच्छज्जमानं सोमनामिनः ' इति । तत्र सवेहः,
लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रध्वजः उत वैदिक-
स्येति । किं लौकिकं सोमपानम्, किञ्च वैदिकम् ।
उच्यते । वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्टोमे तद्विहितम् च ।
लौकिकं सोमपानं च सवनेषु दग्धस्य च पातुषाम्नायं
आसेतमाने सोमे । किं तापम्, प्रातःप्रातःप्रातःप्रातः
तद्वत् । लौकिकं वमने दग्धस्येति तद्वत्, न वैदिके ।
उत्तरिणी पूर्व, पक्षं प्रतिनिश्चितं । यथा उत गोपचरो-
नेन भद्रनात् लौकिके अश्रुतिप्रदे इत्युक्तम्, एवमिहापि
गोपचरोनेन धर्मं भवति ' इतिवयेण वा एष वीर्येण
इत्युच्यते, न. सोमं वमति ' इति । लेखे धनुषाम्नाय-
मानेति समनेन विनष्टे धनुषाम्नायपदा इन्द्रियेण
स्युक्तिरुपपद्यते । यज्ञादि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र
दोषः पातः इति सव्याद्येति निवृत्तिं नास्ति दोषः ।
यद्यपि दग्धे, तथापि पानक्रिया तत्र निर्वर्तित्वा, वृत्तो
वचनार्थं इति न दोषः स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य
सोमपानस्य व्यापदि नोवेन्द्रः स्यात् ।

चा— अयमपि अनात्म्यस्य एव । ' सोमेन्द्रं चयं
निर्वेत्त यः सोमं वमति ' इति । तत्रापि पूर्वोक्तेन
अधिकरणद्वयमपि विचाल्यते । लौकिकसोमसवने
सव्यान्ना-
यमं इति तस्मिन् यान्ते सोमेन्द्रध्वजः, उत वैदिके,
उत उभयत्रापि । तत्र तद्वत् इत्यनेन चान्नायस्युः

० चपयिषाणो तन्नं देहदग्निषु पशुषु । १।१।४।९।
३८-३९ मीको. पृ. १३०६ ' देहाग्निषु पशुषु
कुम्भीतान्त्रयाधपणीना तन्नम् ' इत्यत्र अधिकाया

‘दोषात् त्विच्छिन्नैतिके स्यात्’ इत्यत्र वातिरित्यते । अथवा अधिनारण्यवमपि सिद्धान्तरस्येव अभिप्रेक्ष्यदे-
ऽपि अतिरिक्तमे । केनचिद्विशेषेण पूर्वपक्षश्चकार । तत्रैह
ताम् वैदिनेन पानेन द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतात्मात् न कदा-
चित् श्रेयं पुनः प्रतिगमाधानापेक्षाऽस्ति इत्यर्थेन इष्टि-
विधानम् । लौकिके तु यमनेन स्वात्माने रक्षणमुपा-
भवात् इन्द्रियेण वीर्येण च व्युत्थितः समाश्रिते । न जलौ-
दरवत् अन्यन्तासमानता । तत्प्रयोगे च श्रममाणा उष्टिः
तत्समाश्रयैव निराश्रयते । तस्मात् तत्र स्थितिः ।

दोषात्तु वैदिके स्याद्वादि लौकिके न दोषः
स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम्— वैदिनस्य पानस्य स्वातदि भवितु
मर्हति, न लौकिकस्य । कस्मात् ? दोषात् । दोषसव-
न्धोऽन भ्रूयते ‘इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्युत्पद्यते’
इति । लौकिके पुनः शानुषाभ्यासस्य क्रियमाणे न
किञ्चित् द्रुयति । यमनाथैव हि तं पिबन्ति लोकैः ।
अथापि अयमर्थवादः, तथापि फलकल्पनापविहारस्य
वैदिके एव इति कल्पना न्याय्या ।

चा— तैरैव वैदिनैवत्यामान्यादिभिः (रेतुभिः) ।
वैदिके मरुति इति कस्मात्तु च्यते ? न हि यमने वैदि-
नस्य समवृत्तिः, अचोदितत्वात् । अतो य एव दोषो
लौकिकमात्रेण हेतुः स एव इह वैदिनैववचने स्यात्,
उच्यते, ‘सम्यग्जरजरुपात्वा प्रतिपत्तिर्विधीयते ।
सद्व्यापदि प्रधानस्य न भवेत् श्रृयंषु फलम् ॥’
न च तात् लौकिककथनाद्यदि दोषोऽस्ति, यमनार्थ-
मेव पानात् । अथापि मरुति, तथापि वैयर्थेनैव तस्य
प्रतिगमाधान इति न वैदिनोपास्येष्टः । वैदिने तु पाने
सम्पन्नस्य तादात्म्यं जरणन्ता प्रतिपत्तिरचारिता । स च
यमनेन न्याय्यते । ताश्च प्रधानस्यैव गुणात्तादात्वा
तत्समाधानार्ता इति विशयते । अथ तु अयं फलार्थवादः,
तत्र सुतरां फलकल्पनामगात् लौकिकादिभिरुचित्यर्थम्ते ।
वैदिके तु यमनेन पानेन प्रत्यायितम् (प्रत्यायितम्), तेन
पत्ररसस्य इति च सुतरां संभवः ।

चा— ‘तत्रादिदोषात्तु भयोर्दोषाद्वा लौकिके
भवेत् । दोषो द्वात्रासि यमनाद् व्युत्थितिरिन्द्रिय-

वीर्ययोः ॥’ एव मते, नूनम् । ‘लोकै दि यम-
नाथैव पानाद् दोषो न विद्यते । सम्यग्जररु-
पर्यन्तं वैदे पानं विधीयते ॥ वैदे तु ऋतुवै-
प्यात् समाधितसोपजायते । अपेक्षितार्थता तत्र
प्रायश्चित्ताद्यर्थेभवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्यावानन-
पेक्षितचोदनात् । तेन क्रवद्भ्रमेवोष्टिः फलं वीर्यं
न कल्पयते ॥’ ३।४।१६.

सोम—मूत्रार्थस्तु—सोमनामस्य स्वातदिति अथ-
प्रतिप्रदेष्टव्यविकरणपूर्वपक्षवत् लौकिकी एव निमित्त-
मिति ।

के—दृष्टान्तसंगतिरत्र ।

चि— ‘सोमनामिच्छलौकिके वैदे नेन्द्रियकल्पः ।
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो यमने विहितश्च ॥, अतो
यमनाथैव लोकै पानं श्रुतो पुनः । अल्पस्य लो वाति-
दोषशान्त्यै भवेद्यः ॥’

भाट्ट— यनात्प्यैव ‘वि ता एष इन्द्रियेण वीर्य-
धेने (दोषात्पानेन) यः सोमं वसिति, य
सोमनामी स्यात् तस्मा एतं सोमैतं दृष्टमात्रं न
निर्वपेत्’ इति श्रुता इति वैदिनस्यैव सोमस्य वन्दे
भवेत्, न तु लौकिकस्य । वैरुप्यगौरवादिभ्येन क्वादि
सोमनाथैव उभयार्थतरस्य ताददनुपपत्तेः । न च अथ-
प्रतिप्रदेष्टव्यत् दोषनिर्घातार्थत्वरक्षणया लौकिकस्य
त्रिपयत्तत्त्वात्, यमनकल्पस्य कार्यवाहिकस्य इन्द्रिय-
वीर्याभ्यात्तव्युत्थितस्य दोषस्य वैदिनसोमस्यैवोपि
न्यायमानत्वात् । तत्रिधार्थतरस्य प्रत्यक्षविषयत्वम् ।
वैरुके यमनार्थतयैव सोमपाननिश्चानात्, तस्य इन्द्रिय-
दिनाद्यकत्वानुपपत्तेश्च । अतः इन्द्रियवीर्यवैदिन-
रक्षणया ऋतुवैरुप्यस्यैव क्वादानात् तत्रिधार्थत्व-
मेव सत्या इत्ये. युक्तम् । आपने च ‘मा मेऽवाह-
नानि अति मा. ’ इत्यादिमन्त्रार्थात् सम्पन्नरुपात्तयैव
भक्षणस्य दोषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेः कान्ते ऋतुवैरुप्यत् ।
अतश्च अथदानवत् यमनस्य नैवपानाभावेऽपि इष्टे
अस्मिन्कृतुविद्येयादत्र अतिरिक्तम् । १६.

मण्डन— ‘पेदोत्पाने यमने चरुः स्यात् ।’
जौहर— ‘धर्माद्भयमेव यति. ।’

● वमनेष्टिः (३।१।२।३२-३३) ' लोमेन्द्रं च ह निषेत् । य. सोमं नमिति ' इति यच्छब्देन इष्टियमनयो. समानवृत्त्यनिर्देशात् यजमानवमने एवेष्टिः । सु. प्र. १५।१२, ● वमनेष्टिः । षीमेष्ट कर्म वमनोपस्थापित- कर्माङ्गत्वा अनुग्रहप्रदेय योमगानिन उपकरोति, यजमानस्यैव च तथा उपकृतुं शक्नोति नर्त्विजम्, तत्रश्च यजमानार्थेनेव लोमेन्द्रस्य कर्मणा यजमानकर्तृकत्वात् तस्य च वमनसमानकर्तृकरनिर्देशात् (निषेत्तु यः सोमं नमिति) यजमानवमने एव लोमेन्द्रं कर्म । प्र. १५।१३, ● वमनेष्टया वैदिकधोमग्रमननिमित्तकत्वं अर्धनाद- प्रामाण्याधीनम् । प्र. ६६ .

● वमनत्रिरचनयोः (लोमस्य) प्रायश्चित्तान्मानम् । या. ३।१।१।२६ प्र. ७८५ .

● वरमद्य करोतः श्वो मवृत्तदिति न्यायः । न्यायोऽनं उदित्यवृत्तमुत्तररूपेणैव अन्वयमवृत्तमुत्तररूपेणैव वाचते । साहस्री. ६७३.

● वरं सांश्रयिकाभिष्ठादासांश्रयिकं. कार्यापण इति न्यायः । सुरगोत्रमश्रयिकशतारमनिकादसाग- यिकः कार्यापणो वरम् । कार्यापणं नाम राजतरिभित- ररूपम् 'इदेषा' इति गणतस्येति । न्यायोऽप उदित्य- वृत्तमुत्तररूपेणैव अन्वयमवृत्तमुत्तररूपेणैव वाचते । साहस्री. ६७६.

● वरः नाम — 'गौरं वरोऽतिररः, अग्नौ वेनुर्वरोऽतिररः, अरुणोऽनहुकः वरोऽतिररः' इत्यास्तस्मात् कार्यापणो वरत्वात्तौ उच्ये. । सोम. ३।१।१.

● वरगोष्ठीन्यायः । गोष्ठी गार्गोऽनेका वर्य- शिस्तुल्येन ' गौष्ठी धमा ' इत्यन. । धन्योऽनन्तात्प- स्तान्नियेषे इति । वरगोष्ठी गौष्ठी वरगोष्ठी । तत्र यथा वरयधूमन्पूनामैकमेव यिगद्वादिरूपमेकं वरं विष्ठापयेत् इत्या मश्वेऽति । साहस्री. २०.

● वरपात्राय कन्यानरणमिति न्यायः ॥ न हि वरपात्राय कन्यामुद्गाहयन्तीति न्यायः ॥ इमिमी कमानवपयसो समानार्थो एवो हि अग्निशान्तराशादि- षंभारनाथा अभीष्टदेहादि वस्तु न वरणीकर्मियेवं तल्पे मश्वे । साहस्री १५३, १५८.

● वरदानस्य अश्वत्थुर्मता अश्विनवने स्वयमावृ- ष्णोपधाने । ' य एता इष्टकामुषदत्वात्, य नीत् वरान् दयात् ' इति । वि. ३।१।२.

● वरच्छः नाम धान्यं अश्विनं तस्य प्रतिसिधात- स्यात् । भा. ६।१।६।१० .

● वरणं अयत्ताप्रकृताना प्रवर्तनार्थमप्यर्थनम् । वा. ३।७।१।२५, ● वरणं श्रधानान् कर्मोपगिनान् तान् (ऋतिरजः) उत्पादयत् दृष्टार्थं मयिभ्यनि । ३।७।१६। ३३ प्र. १०५७, ● वरणम् । ' ऋतुप्रैषादिभिर्गुणैते ' इति येषां शान्ताया वचनम्, तेषां तैरेव मन्वेवंरणम् । संकर्म. ३।१।११. मी.शो. प्र. १२४४ " ऋतुप्रैषादि- भिर्गुणैते " इति येषां " इत्यत्र अधिररणं उच्यन्म् ।

● वरणमुत्तिजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्वर्मत्वात् । १।०।१।१।३५ ॥

● वरदशदशो एते ऋतिवजा वरणं न स्यात् । पूर्ण- माश्वी वरणस्य आनमनार्थत्वात् सधे च स्वर्मत्वात् आति-रुस्य । एते सर्वे मन्त्राना, सर्वे ऋतिरजः इति सत्रकर्म सर्वेषां सत्रेनैव भवति न परकीयम् । पूर्णमाश्वी तु ऋतिरजा न स्वर्ममे इति तत्र वरण आनमनार्थं इति युक्तम् । तामन्त् एते वरश्च नास्ति इति विज्ञातः । के.

● ' वरणमुत्तिजामानमनार्थत्वात् ' (१।०।१।१। ३५) । अश्वत्थदिवो रीक्षावाक्ये अश्वत्थे इति वरणमरणे कर्तव्ये स्थानम्, तत्र ' वरणमुत्तिजा ' इति निवृत्त्यो । वा ३।७।१।६।३१ प्र. १०५८.

● ' वरणमुत्तिजामानमनार्थत्वात् ' १।०।१।१।३५ । एते ऋतिवजा स्वर्ममेतेव वरणस्य आनमनार्थत्वात्तेः आत्मनि च प्रार्थनात्वरणयोर्गोमात् एते वरणे नास्ति । सु. ३।७ प्र. २५. ● वरणमुत्तिजा किं अवयवमुद्दिश्य सनुदायमुद्दिश्येति । किं पुनस्तं युक्तं सनुदायमुद्दि- श्येति । तथा एति अश्विनेन कर्तुं, कर्म निर- तते । भा. १।१।१।२।५। वरपुच्यते सनुदायमुद्दिश्य वरणमिति, तदुक्तम् । वरणमिति मेदेन कर्तव्यम् । एदेकस्य मेदेन वरणम् । दुपू. ● वरां ऋतिवजा मश्वी (ज्योतिशोमे) आनमनार्थं दृष्टप्रयोजनम् । भा. १।०।१।१।३५, संकर्म. ३।२।१. ● वरां

नस्ति क्त्वं दवाच्यप्रकृतुः इनाभिमुक्त्वापिद्वयै विधीयते ।
 सु ३१७ पृ ३५ * वरण च प्राक् वर्म
 प्रवृत्त । तत् अण्यग्रमाणदिनेपरवात् तन्म । तेन
 आनता सर्वाया भवति । गणकूले । (इति भाष्य
 मतम्) । शानिकमन तु वरण वैदिक प्रतिष्ठम पृथक्
 कर्तव्यम्, ऐन्द्रिक तु वरण तत्र स्यात् इति । भा
 ११।८।२।५ * वरुण चिक्रीर्षुर्ब्रह्मान वरणीयेभ्यो
 प्राणोभ्य खेम दूयात् । 'तेभ्य लोम प्राह' इत्या
 पस्तम । सोमाभिधानप्रकारश्चान् कल्पे दृशित
 ' श्रेतिश्रेतेनाशिश्रेतेमन्स्वयन रथतरपृष्ठन गवा द्वादशगणत
 दक्षिणेनाह यन्धे, तत्र त्वमुद्रता भव' इत्यादि । वि
 १०।२।१६ * वरण शनैःकमेव दास्य कर्तुं वाच्या
 महत्सर्षभमपि स्वदृष्टान् च । वा ३।५।१८।४६ पृ
 १०१६ * वरण नाम सुकरापुर सर 'अभिहोता'
 इत्यादिमन्त्रेण प्राणप्रार्थना । वरणकाले च यजमानेन
 ब्रह्मणेभ्य सोमाभिधान कर्तव्यम् । वि १०।२।११
 * वरण निरुदपपुत्रये होतृमैत्रवरुणयोर्दशे । सरुप
 ३।५।१३ मीको पृ २३७१ 'निरुदपपुत्रये होतृ
 मैत्रवरुणयोर्दशेनरुणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 * वरण प्रकृतौ त्रि धनमान उत परित्रयार्थ इति न
 पर्वीयम् । मन्त्रार्थ निरुदक्य इति इतरा धन
 भाषणिति । न । प्रकृतौ आनमनाथ वरण दृष्ट
 प्रयोजन इति न शक्यं अष्टा कल्पितुम् । (नियमा
 दृष्ट तु भविष्यतीति) । भा १०।२।१०।३८ * वरण
 धार्यन्त्यम् । सु ३१७ पृ ३६ * वरण भविष्य
 हानमुत्तनेतोत्साहजनार्थम् । अत्र एव वरणकाले
 ' कश्चित् कस्याप्यो दक्षिणा ' इति कर्त्तव्या प्रथ ।
 वरण मने द्रष्टव्यं वानरत् । वि १०।२।१०, * वरण
 मरुदपितृस्यै चोदकप्रणम् ' नार्थं वृणीते न होतार'
 इति निषिद्धम् । एत वरुण प्रतिरिक्तामङ्गनात्मनुष्ठय इति
 पसुदास । १०।८।१० * वरण वपट्कर्तृणामिदं अग्नी
 पोमीय पत्नी ' सप्त वृणीते ' इत्यनेनोक्तम् । सरुप
 ३।८।९ मीको पृ १२३ ' अग्नीपोमीये पत्नी ' सप्त
 वृणीते ' इति गण्डवृणागाव वरणम् " इत्यत्र अपि
 वरण द्रष्टव्यम् । * वरण वपट्कर्तृणा सप्तानामपि सौकिन्वा

वाचा, अग्नीपोमीये पत्नी । सरुप ३।८।९ मीको
 पृ १२३ 'अग्नीपोमीये पत्नी सप्तानामपि वरण सौकिन्वा
 वाचा' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ वरण मन्त्रे नास्ति ॥
 ' वरणमुक्तिजामानमनाथत्वात् मन्त्रे त स्यात्
 स्वर्भृत्त्वात् । १०।२।१०।३४ ॥

भाष्यम्— सति द्वादशाहप्रभृतीनि सर्वाणि ' इति
 शाहमुद्रिकामा उपेतु ' इत्येवमादीनि । अस्ति च
 प्रकृतौ पौतिश्रेते वरण 'अग्निं होता सभे होतृ,
 होतस्व मे होदासि इति होतारम्' इत्येवमिति
 इति । तत् सन्नेषु सदिशते कि कर्तव्यम्, वेति । उत
 एतवत्र पराथय किं प्रकृतौ धर्ममान वरण उत परी
 क्तव्यमिति । यदि धर्ममात्र प्रकृतौ, सन्नेषु कर्तव्यम् ।
 अथ परित्रयार्थम्, न कर्तव्यमिति । किं प्राह
 ' मानवत नियमवच्च इति इतरा धर्ममात्रम् । तस्मात्
 सन्नेषु कर्तव्यमिति । एव प्राप्ते, नृम । वरुणमन्त्रेण
 सन्नेषु न स्यात् । न कर्तव्यमिति । स्वार्थं किं तेषां
 कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ च धन
 मनार्थं वरण दृष्टप्रयोजन इति न शक्यमदृष्टं कल्पी
 तुम् । तस्मात् सन्नेषु वरण न स्यात् इति ।

('अग्निं होता, चारुलो मेऽनवु । चद्रमा मे
 वरुण पञ्चो म उद्राना, अश्वानो मे हस्तम्, कृणो
 मे क्षेत्राश्विन, रथमलो मे चतस्राः स्युव ' इति पद
 विश्रवाशेषे । के)

शा— ऋतिश्रेते वरण शक्तिव्रतमाननात् अग्नि
 होता स मे होतः' इत्यादि । तत् सन्नेषु कर्तव्यं नैति
 संशये चोदकपुत्रह्राय कर्तव्यं कर्त्तव्यवर्तव्यं च इव प्रकृतौ,
 तत्र मन्त्रेऽपि यजमानेषु आश्वातसम् ' ये यजमानस्त
 कर्त्तव्य ' इति वचनात् । अतो उद्गाथैवात् कर्त्तव्य
 वरणम् । नैवम् । धान्यार्थं तत्र प्रकृतौ इत्यम् । न च
 अत्र यजमाने वरणेन आनयितव्यं, अण्डेऽर्थनेपत्
 कर्तव्यम्, ' कर्त्तव्यमपि यजकर्त्तव्यम्, तत्र प्रकृतौ
 वरणविधानात् तद्द्वारेण आनयानमेव । सन्नेषु तु वरणस्य
 अर्थनेपत्तान् निरुदकप्रणामेय न विमुक्त कर्त्तव्यम् ।
 अर्थव्यादित्वं च भविष्यति । यदि तु कर्मकत्वत्वन

अथ ऋत्विजस्य तपो तप्येन अथ वचनत्वेण अगवय
न्यथात्तम् । वे हि त्वायं जुषांसा न कर्मस्य मरुति ।
तेन अन्तर्निगमिरेव सप्त कर्तव्यमिति चरणमिच्छति ।

मोम— यथा शेषप्रश्नप्रश्नादन्तरात् कर्मस्य तथा
चरणमपि इदुत्तियते । संगतिः । मूर्धार्यस्तु— स्ये चरण
न त्वान् तस्य ऋत्विगानन्यथेद्वान्, स्वार्थकर्मत्वात्
ममस्य । नत्र यजमानता एवमेव आनन्यादिति ।

दि— 'ऋत्विजा चरण स्ये कार्यं नो यः, इम
श्रेमस्य ।' कार्यं, मैत्र स्वर्गमेवत् कर्तव्यां प्रश्नो
वृत्तिः ॥' इति ।

भाट्ट— परित्यक्तव्यं चरणमपि ऋत्विगानन्यथे-
द्वान् तपो न कार्यमेव । नहि तददृष्टमपकृतिस्त्वप्यथेयं,
ऋत्विजस्य अदृष्टमप्ये प्रमाणाभावात् तृतीये शक्ति-
त्वात् (३।७।९) । न न ऋतुप्राप्त्यन्तरात् स्यत्वा-
दप्यथेन, प्रमाणाभावात् । सिद्धमपि तैत्तिर्यादि ज्ञान-
मन्त्रे शिष्यवृत्तिसंकेतव्ये इति विवेकः ।

मण्डन— 'न स्ये चरण मीत् ।'

मंजर— 'स्ये चरणवचनम् ।'

● चरण शोभायं औचरण्यादेरिति एव, न तु तुत्या
काले उच्यते । सकर्ष, ३।७।१८. 'शोभायं चरण
औचरण्यादेरिति' इत्यत्र अधिहरण इष्टम् । ● चरण
श्रीविच 'चरणो वचत् कुशां' भाव्येन चरणान्-
संच्छेत्' इति वचनयोक्तव्यं अधिसौगन्ध्यावक्या केच-
न्यथायं भार्या, तस्य शोभाप्रभूते अत्रभूये अति-
देवतामान होचरणा 'न होचर वृणीते' इत्येन पशु-
व्यपे । श्रीविचस्य चरणस्य अद्वयत्वात्वेने तु औच-
रण्यात् अतिदेवित्वस्य बन्धेय प्रकल्पनात् एव-
दागानुपपत्तिः । इति च अत्रभयं अतुं तथापि
आश्रमभक्त्याचर्येन प्रमाणात् होचरणात् वचनयो-
नेकपुत्रम् । भाट्ट, ३।१।१९. ● चरण होच
शोभे एवितेणु कर्मणु कर्मवत् । ३।१।१८।१६-१८.
'होचरणा शक्ति मतेतिशोभे' इत्यत्र अधिहरण
इष्टम् ।

● चरणान्यपि च यान्त्तुति विप्रने 'एवस्यै
पुन. श्रुति' (३।१।२।२) 'सुगंध्यावस्ये' (३।२।
१।२४) इत्येवम् । वा. ३।७।१२४ पृ १०९०.

● चरणकाले आश्रयेन यजमानेन तेषामुदिते
'अनेन मा रात्र्युत्पन्ननेन कर्मसमुत्पन्नेन वाचयत'
इति । चरण च प्राग् कर्मवृत्तेः । (इति नाप्यनन्व ।
वर्तिवशास्तु नैतन्मन्त्रे) । मा. ३।१।१२५.

● चरणपरमः ऊर्ध्वंमुखादि' श्वेतुरेव न सर्वेषा-
मृत्विजाम् ॥

'आर्ध्वं नूर्ध्वं होचर वृणीते' इत्यत्र निर्वाचनान-
पूर्वाजान्वासनमृत्विजस्यस्यैव प्रकरणपरं । चरणस्यैव
वाऽप्यर्थः । होचर च वहनसाधनकारित्वत्परम् ।
तेन सर्वेषां निवृत्तानामूर्ध्वंजान्वासनम् । इति प्राप्ते,
'होचर वृणीते' इति वाचकान्तरेणैकत्रयार्थोर्ध्व-
जान्वासननिशिद्धहोचरविविधानात् सर्वत्रियव्यर्थपरं ।
सकर्म ४।२।६

● चरणवादः । सकर्म, ३।७।२-२४.

● चरणविधाय - 'वृत्तान् वृणीते, होचर वृणीते,
उत्पाता वृणीते, अन्तुं वृणीते' इति । भा. ३।७।
१।२४, 'चमत्स्यन्तुं वृणीते' । ३।७।१।२६,
'शान्तिवामुत्पन्नीत्' । ३।७।२।२८

● चरणवचनव्यपेने प्रवृत्तधियावपि सत्य-
व्यपिति न्यायः । यथा— चरणं चरणव्यपिच्य
यामानुपगतः अपि अत्रमन्त्रमन्त्रे प्राप्ते मोक्षमेव लभते,
एतद्वदवित्तयेऽप्यप्रवृत्तविति । माहृत्सी, ७८०.

● चरणवचनेन आर्ध्वप्रवृत्तव्या नृच एव प्राप्ते
न श्वेतुरेवप्रवृत्तव्या वृत्तवृत्तिः । चरणव्यपिचरान् ।
३।१।१८-९.

● चरणं चरणव्यपिच्येन चरणमिति च । भा.
३।१।१६.

● 'चरणवृत्तवृत्त' इति च उच्यते चरणेण चो-
चरिते चरणं, चरणेन चरणवृत्तव्या चरणं । चरण-
मिष्ये चरणे च वृत्तवृत्तम् । भा. ३।१।१।२९.

● चरणप्रश्न चरणं चरणं । चरणप्रश्नः ४।३.

● वरुणप्रवचनस्य चन्द्रस्य ज्योतिरामित्वेन लोकं प्रसिद्धत्वात् यस्य जगत्पृथुया उदरं श्वयति वषते च वरुणारणेन जलरोगेण शरीरगत्यात् वरुणवर्षीत इत्युच्यते । सु. पु. १.११३

● वरुणदेवता ज्योतिरोगप्रदा । वि. ३।१।१५

● वरुणप्रधासो नाम ज्योतिरोगः । वि. ३।१।१५

● वरुणप्रधासा द्वितीयं पदं चातुर्मास्येषु । वि. ७।१।३ वरुणप्रधामै वर्षासु यजेत(चातुर्मास्ये) । भा. १।१।३ ३।१।३ ● वरुणप्रधासानां एकश्चाप प्रयोगः, एककाल्यात् समानोपक्रमोपसहाय्ये च । भा. ३।१।३। १.१।४५

● वरुणप्रधासानां प्रावृष्टिं अनुष्ठाने 'सृष्टुप स्तृष्यति द्विभिधायकं' इति विधिः । सूक्तं ३।१।२२ गीसो पृ. १६९३ 'चातुर्मास्येषु त्रिं प्रावृष्टिं यजेत' इत्यादि अश्विनरुण इत्यम् । ● वरुणप्रधासोषु यामि न यनादिसुनविघ्नं दक्षिणैर्हार्दिनस्य मरुत्कारयसाथैः । भा. ७।१।३।३ । ● वरुणप्रधासोषु अश्वर्युषतिप्रधानो विद्याभेदेनावुष्ठाने तत्तदङ्गं निर्वर्षादियुष्टयम् तयात्, न तु तनम् । वि. ३।१।१५

ॐ वरुणप्रधासोषु अश्वर्युषिमिज्ञानां वर्तुणा नन्त्रम् ॥

वर्तुर्भेदस्तथेति चेत् । १।१।२।१०।४४ ॥

भाष्यम्— उत्रैव चित्यते किं कर्त्तव्यं भवेत्त उक्तं न विमिति । किं प्रातः ? कर्त्तव्यं भवेत्त उक्तं । अथान हसिषा साज्ञानां कर्त्तव्यं चित्यते विद्यते प्रचरित्वयम् । इत्येदक्षिणे । एव यथादेश साज्ञानि प्रधासनि कृतानि भवन्ति । तेन उत्तरवैहारेका कर्त्तव्ये प्रधासनि विशेषा दक्षिण विद्यते नोपजुर्नति । तस्मात् कर्त्तव्यं भवितव्यम् ।

न समनायात् । ४५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अङ्गवर्त्तुर्भेद इति । किं चिदं । एतेन कर्त्तव्यं न्यु । कुतः ? समनायात् । चन्नेन हि कर्त्तव्यं समन्यत्तव चातुर्मास्यानां यत् कृत्या पर्वीति इति । सन्त्यवसरे वेदेषु सति अत्र यत् एतं कर्त्तव्यं संभव्यते । वरुणप्रधासानां च तदवयववत् पदमित्यसिचनोऽस्युपगम्यते । एकश्चाप वरुण

प्रहागन्तु प्रयोग एकवाग्व्यात्, समानोपक्रमोपसहाय्यत्वात् । तत् यानद्वचनं तादृशं भेदेन कर्त्तव्यं नाप्यदति । न च कर्त्तव्यं भेद उक्तं । तस्मात् कर्त्तव्यं भवतीति । एतेषु स्यात् । प्रधानभेदे उक्तं सृष्टुपेऽप्यज्ञानां भेदेऽस्युपगम्यते । कुतः ? अज्ञानां प्रधाननामत्वात् । यथैव हि प्रधासादीनां मरुत्कारयसाथैः भेदेन विद्यते, एवमङ्गभूतत्वात् वर्तुणां प्रधासादिषु समानं भेदेऽप्यवसोयते इति ।

ततो यत् । अत्रान् विशेषेऽपि सवयथाजातीयोऽप्यस्य अङ्गव्य उपनयोऽप्यथाजातीयोऽप्यस्य । प्रधासादीनि अङ्गव्येनोपकारयव धेन उपजुर्नति । चिदं गीसि याम्द्र-यवापेन । अप्यसि अश्विनरुणसंस्वरद्वारेण । एतेन यागदेशादिविद्यतेऽप्येतात् । मित्यते । कर्त्तव्यं विद्यतेऽप्युपगम्यते । तेन ते देशभेदेऽपि सति अङ्गव्येनोपकारप्रत्यभिज्ञानात् नन विद्यानिर्वाहं प्रकृत्यति वतुमानं च विद्यते । क पुन प्रातः उपनय इति । एतेन तन्मते गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवसिषो या अनुवापय वचनं अत्रोपयन् यागस्य कर्त्तव्युच्यते । शकनोति तदप्यपरिपत एव सामीप्यात्तनन नमस्यत याग कुवन्तुर्ननुवन् प्रतिप्रस्थातारसि सत्रोपयितुमिति । अत्रैव मित्यते । तथाऽऽश्वीन समानवाहुत्करेऽप्यस्य उक्तं रियत एव प्रस्थातारणेनो कर्त्तव्यतुष्ठीतुम् । प्रथेऽस्यसि न मित्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणोऽप्यसि एव योराहवनीययो समानवाहुत् देवस्य न एतेन स्य दक्षिण स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तन्वादिदं कुताङ्गव्यवसणेन अतुष्ठावचनेन च सत्रोपयितुम् । अतस्तस्याप्यभेदः । अत्रनुप्रतिप्रधानोऽप्यवचनात् उक्तं एवत्यदोषः । तस्मात् कर्त्तव्यं तन्म ।

सिद्धदर्शनाच्च । ४६ ॥

भाष्यम्— सिद्धं भवेत्तर्त्तव्यं । 'प्रवचनं पदं दक्षिणा इत्यति' इति दक्षिणोक्त्यात् । तदेकवर्त्तुर्भेदेन उपगम्यते । अत्रैव दक्षिणाभावात् सावयेषु । तत् अवाहावेन यावन्विष्पति । न शक्यते सावाहाव्यं, अथम इति । विशेषात्तद्व्याप्यवचनम् । उपादेयवै

चेदित्वस्वेकनं विप्रकृतम् । उरुनात् उखिगैस्त्वम् । तथा च तन्न कर्त्तव्यः ।

वेदिसंशोभादिति चेत् । ४७ ॥

भाष्यम्— अथोच्येत वेदियशोभं होतुः श्रूयते 'अन्तर्वेद्यः पादो होतुर्भूयति, उखिर्वेद्यः' इति । एरुश्व होतुः पाद उभयत्रोपरान्तुमसमर्थः । उरुमात् कर्त्तुमेदः ।

न देशमाश्रयत्वात् । ४८ ॥

भाष्यम्— नैतदेष्टम् । पश्मात् । देशमानवात् । नाम होतुः पादो वेदेरुपकारार्थेनोपरिदरुको ! किं तर्हि ? देशमाश्रमेतद्विधीयते । नमिम्ह देसो होना खाताम्, यथ अन्वैकः पादोऽन्तरेणै मरुति उखिर्वेद्य इति । कुतः ? एकराकशरत्वात् । एकमिदं वाक्यं युक्तम्, सनिष्यतुप्रहादेकार्थराजः । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपरिदरुको, एवसिमप्रत्तर्दिदिमिदिते कुतः श्रुत्यर्थे इति द्वितीयान्वयिभक्तः स्यात् । होतुः विधायापो वहिर्वेद्यम् इति । कथं पुनरेतौऽन्तरेणैस्तुके द्वितीयोऽपि सन प्रकथ्येत, अमतिपिदरुत्वात् । यदि द्वयोस्तर्वेद्यन्वयः प्राप्तिः स्यात्तत्र एरुश्व वचनं द्वितीयविहृत्यर्थम् । न चास्ति प्राप्तिः । उरुमात्तु मरुत् । तस्य च वाच्यमेदः । अथ तु देशविरोपविधानार्थमेतत्तत्तत्तत्ताम्भा उभाम्भा समूय क्रियत इत्येवार्थत्वात् एकराकशरमुप पठम् । तस्मात् होतुपादो वेदेरुश्वः । अतो नोमपन रिषेचः ।

आ— कर्त्तुं इदानीं तन्त्रज्ञायां चिन्त्येते । सन अत्युत्तमिप्रस्थातारो वचनार्थेव निदास्ये व्यवस्थितौ । यथा होतुः आशीरश्व किं विहायशोभेदेन उत तत्प-
मिति । उत वेदभेदेन प्रथोपशोभिप्रचयत् प्रयोगङ्ग-
भूतानां कर्त्तव्यामपि भेदः स्यात् । नैवम् । अस्यार्थे भेदे तैरेव उभयत्रापि कार्यविदे । दर्शिता च कार्यसिद्धिः भाष्ये वचनाच्च 'चातुर्मास्थाना पञ्चसिन्धु' इति । विहायदशमिमान हि इदं पञ्चसिन्धुवचनम् । न हि एतेनमिन् विहाये पञ्च पञ्च सन्ति । वचनादेव विहायदशे अत्युत्तमिप्रस्थातोः व्यवस्थितत्वात् । तस्मात् तन्न वक्ष्याद्यः ।

सोम— पूर्वाभिरणो वेद्यभेद उपहाफेन चिदं मेदप्रयोगमेदं उपनीय एतद्विहरणमृष्टैः संगतिः ।

वि— 'कर्त्तुमेदो न गा तन्न भेदः व्यदङ्गमेदवत् । पञ्चसिन्धुवचनान्वैरं श्लोककथा व्यास्थितिः ॥ '

भाट्ट— तत्रैव अत्युत्तमिप्रस्थातारो वचनान् व्य-
स्थितौ । यथा होतुः आशीरश्व किं भेदेन उत तन्नेगेति चिन्त्याया देशमेदवत् तत्तदेवतन्तव्यवर्थाप्रयोगभेदावगतेः प्रयोगङ्गकर्त्तव्या भेदः इति प्राप्ते, सत्यपि प्रयोगभेदे तैरेव कर्त्तव्यः । यथा होतुः कार्यसिद्धे तस्मिन् यथावार्थानामृष्टौ प्रमाणायावत्तत्र भेदेन वक्ष्याद्यः । न ह्यन यदैराध्य-
गुरेतिराद्वचनमप्रथि, अवश उरुनगेथेन अशाना तन्नि-
तावगतेः सत्यपि त्रियोपे रैरस्यविहारे एव पदार्थाः कर्त्तव्याः । अत एवोपयोगेश्वरदेशवत्त्वेऽपि नाशीर-
कर्त्तव्यप्रथाधारणादीनां भेदेनानुष्ठानं न या तदर्थमाशीर-
भेदः, यदनुगेथेन उरुविहायस्यङ्गवत् एव तैरेवा-
शीरेश्वर श्रुत्यैव प्रत्याश्रयणादिभिरुपकारमिद्वेः ।

आश्वकी चैव रीतिः अन्तर्वेदिनं यथाशमान-
पदाशेषु । न हि तथा वेदभेदादावृत्तिरिति, वेदस्यकारक-
तानानेनाशौ प्रमाणाभावात् । उरुमात्तैरेव कार्यविदेऽश्व ।
अन एव यनासिदमारादौ प्रवृत्तान्तरानुष्ठानिष्टैव ।
न च तदर्थमाशीरभेदः शङ्क्यः । 'चातुर्मास्थाना पञ्च
सिन्धु' इति वचनेन उरुमात् । नतकर्त्तव्यवर्तुषु तु
नेन कश्चिद्विरोधः । विहायदशमिप्रमगस्थितेन एतेनैव
मद्यथा तन्नेगे उभयोपकारप्रदायंशरणोपपत्तोः । एवं
होतुपदाशेषु । न च तस्य 'अन्तर्वेद्यः शशो मरुति
उखिर्वेद्यः' इति वचनेन वेदिदेशस्य अन्तराश्वयतेः
कर्त्तव्यत्वात् इति चेत् 'अर्थमन्तर्वेदि मिनोति'
इतिवत् देशविरोधस्याप्यथा गार्हपत्यपुरोभाषण्यैव तन्न
विषेयत्वात् । अस्तु वा कथमिदं च विरोधस्याऽपि
प्रवृत्तार्थेव कार्यमिद्वेनं पदार्थावृत्तिः कर्त्तुमेदो वा ।

मण्डन— 'न तथोः कर्त्तुमित्यतः ।' तयो-
र्विरोधोचरानिदरुकोः ।

शंकर— 'कर्त्तुं न तयोर्मतम् ।'

● यद्यमपासेषु अत्रष्टम अर्थकमे प्रथानमिदर्थः ।
न प्रतिपत्तिः, नापि वाक्याभिधानात् विवक्ष्यं । वि.

११२।१० * वरुणप्रघासेषु अवभृष्य प्रघाताद्गणो
 देशमेद 'अम्पत्रभृष्य चरति' इति वचनात् ।
 भा ११।३।१।१ * वरुणप्रघासेषु आभृष्यभूमिक
 कर्मात्मस्थ विधानम् । ११।२।१।६३-६६ मीमो
 षु ७०१ 'अवभृष्यभूमिकर्मांतरम् वरुणप्रघासेषु
 विधानम्' इत्यत्र अधिकरण दृष्टव्यम् । * वरुणप्रघासेषु
 अवभृष्यभूमिकर्मांतरम् चोमिषानभृष्यभूमिनिदिशन् उत्तरं सप्तकु
 न्मांतर विपन्ने । वि ७।३।८, * वरुणप्रघासेषु त्रामया
 र्दाना माह्वया भेदेनाहुताम् । ११।२।१।१५-४९
 * वरुणप्रघासेषु आमिषा माह्वी वाह्वी च । भा
 ११।२।१।५६३, * वरुणप्रघासेषु उत्तरे विहारे
 'अवभृष्यै हवीषि आसावपति, मारुतीमेव प्रति
 प्रसाता दक्षिणस्मिन्' इत्येव दैवत वाचनिर्वा न्यासा
 श्रौती । बाल षु १८ * वरुणप्रघासेषु उत्तरवेदिरिति
 'उत्तरं वपति इत्यन्तरं ध्रुवेन वाक्येन उत्तरवेदा
 अनेक्ष्यवाप्य विहितम् । वि ७।३।९ * वरुण
 प्रघासेषु श्रीचरवेहारिका अङ्गानि माह्वया नोपसृजति
 देशमेदात् कर्तृभेदात् । भा ११।३।१।१४४, * वरुण-
 प्रघासेषु 'नाय एकवत्' (न दैवता नस्य इति
 काल) चानुमस्मिन् । ७।१।१।२२, * वरुणप्रघासेषु
 काम्य एतन्प्राप्ते चानुमस्मिन्वेदिक्रियावाप्यि वैक
 कपालिष्वत्तत्त्वादिना नाम्ना । ७।३।१०।१६

॥ वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे नियमान्
 मारुत्यर्थं पृथग्जातुष्टानम् ॥

दक्षिणोऽपी वरुणप्रघासेषु देशभेदान् नयं
 विनियते । ११।२।१।३५ ॥

भाष्यम्— वरुणप्रघासेषु विहारावृष्यभूमिप्रदान
 'पृथगशी प्रपद्यत , पृथग्वेदी युक्त' इति । तत्र
 श्रुते ' अष्टान् नपुंसकं विहारे हवीष्यसावपति,
 माह्वीमेव प्रतिप्रसाता दक्षिणस्मिन्' इति । इह विचा
 र्थे नि भेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्तव्यानि, अधत
 वाक्येन उत्तरे कृतानि तांचेन इतरनप्युपसृज्यतीति । किं
 मासम् । भेदेनाङ्गानि कर्तव्यानि । कुत । देशभेदात् ।
 देशो द्वि विनियते, दक्षिण उत्तर इति । यानि उत्तरे विहारे
 प्रधानानि तेषां तत्त्वान्येन अङ्गानि उपसृजति, अङ्गानि

तु विधानात् प्रधानेनोपदिश्यन्, तस्मात्तदेकमेव
 त्रयिणि । ना वदेशाया माह्वया । तस्मात् तत्रैव दक्षिणे
 विहारे भेदेन कर्तव्यानीति ।

अचोदनेति चेत् । ३६ ॥

भाष्यम्— एत वेत्तव्यमिति देशभेदादङ्गानां पृथक्
 त्रियेति । नेतुत्तम् । यत्तत्तत्तम्, अचोदन्त
 माह्वया । यत्र वाग एत प्रति चोदते तत्राणि
 यद्वानि । न चेह माह्वया क्व प्रति चोदता । इ
 तदि ' चानुमस्मिन् स्वर्गकामो वचेत्' इति । न चेदिह
 कर्म चोदते, अङ्गानां प्राप्तिरव नास्ति, कुतो भे
 स्तत्रता वा ।

स्यात्पौर्णमासीवत् । ३७ ॥

भाष्यम्— स्यादङ्गानां प्राप्तिः । पौर्णमासीवत् ।
 तथा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यं चोदत' इति न तत्र
 त्रयं क्व प्रति चोदते । अ यवैव तच्चोदितम्, ' र्वा
 पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो वचेत्' इति । अथ च तत्र
 प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते इति । एवमिहापि भवित्यति ।
 प्रयोगचोदनेति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— अथ उच्येत, प्रयोगस्य पौर्णमास्या
 चोदते वचेत्तत्त्वात्पत्तेन । प्रयोगश्च अङ्गप्रधानानां
 विवक्षितः । प्रयोगाद् च कालः । तस्मात्तत्र तत्र
 प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते उच्यते ।

तथेह । ३९ ॥

भाष्यम्— तत्र त्रयम् । इहापि माह्वया प्रयोगे
 श्रौते ' आसावपति' इत्यनेनाऽऽरवातेन । यथा च
 वाग प्रयोगाद्गमैव वैशोऽपि । तस्मात् मारुत्यर्थं सादा
 दक्षिणविहारे कर्तव्यं । ननु नाऽऽसावपतिभेदेन वाग
 उत्तरात् । कथं तत्र प्रयोगे चोदति । आह । काम्य
 भेदात्सादनाम् यथा पृथग्वै । तथा इहापि भवति ।
 इतरथा अङ्गोऽर्थे कल्पयित्वा न्यात् । यानि
 चैतन्न वार्ताऽवश्यं कार्यं । तेषां न्यायात् काम्य
 चोदना भवति । यथा ' शीर्षं च च निर्वपेत्, नोभ
 ननुनाभेन' इति । तस्मात् इहापि माह्वया प्रयोगे
 श्रौते । तथा च प्राधान्यादङ्गानां भेदेन क्रिया ।
 आसावपतिरिति चेत् । ४० ॥

माप्यम्— आह । न आकादवतिद्यन्देन वाग उच्यते । किं तर्हि ? आकादनम् । ननु उच्यते वागं यदपि । न स्त्रीभिर्मुच्यते एतन्मात्रं । आकादनस्य दृशयत्वेन वा अभिप्रेयते । आभीयन्, यथाकादनं दृशयं घमाति । यदि दृशितेऽपि प्रादया होमः सिद्धः स्वाप्यमपि नयनं दृशयं भवेत् । क तदिति ? प्रकृतौ त्वेत्सादाहन्तीव्य त्वैव सिद्धो होमः । अतस्तानि कार्ये नयनं दृशयं घमाति । न त्विह उच्यते । न चेद् दृशयत्वात् युज्यते भुज्यते एव प्रादयः । तस्मादाकादनमाकादवतिद्यन्देनोच्यते न वागः ।

नोचरेणैव्याक्यत्वान् । ४१ ॥

माप्यम्— नैवददृशयं आकादनम् । कुव । उच्यते इन्द्रान्नचरान् । 'अष्टाबुकरे निहारे हवींश्चादायति' इत्यनेनोचरविशयस्येन यदशब्देन 'माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दग्गिस्मिन्' इत्येवमैकैकशब्दादेः शब्दे, यथा नाऽऽसादनमष्टादशमिति । कथं कृता ? आहन्तीव्येन अत्राशब्दो हविषा होमः प्रादयः । तदनुष्ठानादासादनमपि तत्रैव प्रादयम् । तत्र चरस्तान्मानयेन क्रियते । यथाशब्दस्य च व्यपदेशः । होमाय च शब्दं नादृशय । तस्माद् होमार्थमाकादनम् । अपर आह । एवमिदं वाक्ये ५८ एवायमाकादवतिद्यन् । उच्यते निहारयोः सादानमाह । उचरिषिभ्यः चत्वा न होमार्थम् । एहस्मिभ्यो चारणे दंशते होमार्थं न भविष्यतीत्येवमोपरयने । तस्मादुभयत्र होमार्थम् । कथोच्येत, आकादनमेव निर्णीयते । ननु दृशयं घमाति, तत्र दृशयन् । ननु न कथमपि उच्यते इति । तत्र न । विष्णुशब्दोः योऽन्यत्र दृशयन् । यम दृशयं तत्र अच्यते, प्रकृतितः प्रादयम् । यत्र दृशयं तत्र निर्णीयते । ननु उच्यते यथाशब्दोः यमार्थः । तस्मात्पुत्राभेत् । अयं होमार्थत्वे सति कम्पान्नचोदना कश्चेत्, नाऽऽसादनमाभेदेति । आह । होमश्चात्येति । मैत्रम् । अकादनं हि होमार्थं भवति । तान्यत्र आकादमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति । अवाच्यत्वान् । ४२ ॥

माप्यम्— अपि च- न च होमार्थमाकादनं न चक्यम्, अति होमे प्रकृतित एव माप्योनि । आगन्तु मां. सं. ५२९

कच्यम् । क च सति होमे शक्यते एतन्मात्रं न चक्यम् । तस्मादपि आकादवतिद्यन्देन योर्मासैवित् वाप्यस्य प्रयोग उच्यते । तथा च तन्मतेः ।

आन्त्यायचननं वदतु । ४३ ॥

माप्यम्— वैदिकवचनं तदद् युक्त भविष्यति यदन्त्यायोऽपि दृष्टं, 'यदेवाच्यम्, करोति उत्पतिप्रस्थाता करोति' इति । तथा 'यमिदं होमस्मिन् भूते देवतायाम्' इति दृशितेऽपि निहारे देवतायाम् दशयति । तस्मादाकादवतिद्यन्दे युज्यते । तस्मादप्येवम् ।

मा— परुणप्रथासेयु निहारद्वयम्, इदोरपि आह-वर्तीयः विमान स्वपितः । तत्र भूयते 'अष्टाबुकर्यु-चरं निहारे हवींश्चादायति माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दग्गिस्मिन्' इति । तत्र विचार्यते किं तत्राना मरि हविषा तन्मद्धानि उच्यते आदीयानि । अथाना मादयाश्चानिशाया मदेव अत्रानि कर्तव्यानि इति । 'सत्यं न तन्मद्धानि देशभेदात्तथापि तु । न घृष्टम् स्वादुत्पानं प्रमद्धान् कार्यमिद्विदितः ॥' अनेत्येते— 'चन्नेऽन्यस्य समारभ्ये यत्राऽन्यस्य विधिः शुभ । तत्र प्रमद्धाने न तत्र युगपरमर्षोऽहान् ॥' तस्मान् उभयत्र अत्राना आभूति ।

सोम— पूर्वं अद्भ्योऽनात्वा एकदेशतयत् इह नवानामपि हविषा एव देवात्तम्, तत्र च तन्मद्धानिसु-पितेः संगतिः ।

नि— 'नारदः कार्येनशाभिरङ्गैस्तत्र मिलाज्ज वा । प्रयोगैकतयत्तन्मते मेदो देवस्य मेदन ॥'

माह— चातुर्मांसेषु बर्णप्रथायामपि निहारद्वये आहन्तीव्यं भूतम् । तत्र ननु हवींषि विहितम् । तदेव चननं 'अष्टाबुकर्युचरं हवींश्चादायति, माद्वीमेव प्रतिप्रस्थाता दग्गिस्मिन्' इति । तत्र किं नानामपि हविषा देशेभ्यश्च तन्मद्धानि ? उच्यते तद्वदन्मदेन ! इति चिन्तायाम्, अकादनमपि देवमेव अनेत्येते येषु तद्वेदभ्रमणमायम् 'प्रवृषि बर्णप्रथासै-र्वैते' इत्येतेऽनेत्येतेऽपि तन्मद्धानि नवानामपि यानाना विरत्येन एकस्मिन्नेन कर्मिर्निहारे अनुकूलम् देव-

भेदाभावेन तद्रेणाह्वयानि । न चान माहृत एवासादने
 देशमेदश्रयणात् तस्य होमार्थाह्वयनीयपत्न्यात्मवर्धत्वेन
 दृष्ट्यात्वात् होमेऽपि देशमेदप्रतीनेस्तात्पर्यगत्या तत्र
 द्यामाना तत्रदेशीयप्रयोगविधिरवस्थाकागमात् तद्रेदेनाह्न-
 भेद इति वाच्यम्, प्रसाहादनातुवादेन देशकर्मनामेक
 गुणत्रियाने वाक्यभेदात् । सरवादिशिष्टिद्विषयामासादन
 निशेषणे त्रिगिष्टोदोने वाच्यभेदाच्च । अतश्च तत्र
 देशकर्मविशिष्टावाचनात्तमेव मातरसुदोनेनोत्तरवाक्ये
 विधीयते, पूर्ववान्ये च तस्मिन्हविषा रणागणोद्देशस्य
 गृहीकृत्य देशमानत्रिगिष्टासादनात्तरम्, अभ्यर्थो
 समासवाक्येनैव प्राप्त्युपपत्तेः । अतश्च अमाहृतकार्यं
 योरेन आसादनयोरेणभवेन विधानात् नातोर्षागप्रयोग-
 विधि नम् ।

अस्तु वा प्राकृतकार्यं एवासादनात्परिधानम्,
 प्राकृतसादनस्यैव वा अतिदेशत पूर्वप्रयुगा परिधानम्,
 तथाऽपि न यागप्रयोगनिमित्तम्, आसादननामे एव
 देशविधानोपपत्तौ यागलक्षणया प्रमाणाभावात् । अस्तु
 वा यथा एव देशविधानं तथामि ' नो उपागु कर्तव्या '
 इति सद्द्वितीयानिर्देशात् प्रथममात्र एवाम दगादिविधि
 न तु साह इति गान्नाह्नौ प्रमाणमस्ति । इति प्राप्ते

समस्त वाक्यद्वयेऽपि लघुत्तरास्यैव त्रिगिष्टसादन
 परिधानम्, तस्य च बहुत्वरीत्येव प्राकृतकार्योपपत्त्य
 प्राकृतत्वमेव वा तथापि प्रह्नौ तदासादनस्य तद्वृत्ति
 यागसिद्धयर्थत्वात् तस्य विहारात्तरे कल्पे अप्राकृतयाग
 रभावेस्तात्पर्यगत्या अथ यागप्रयोगविधिशिल्लगेन ।
 आसादनविश्व नियमनिवृत्तत्वात्तस्योपपत्त्यगम् । एतच्च
 नग्नानामपि विहारप्रयत्निकरणेऽप्यतदर्थैवर्थे च नाश्रित
 भवति, अत्र वरुषया प्राणाया वरुष्याप्राणरणात् उच्यते
 च । ' अथो हवीषि ' ' माह्वीम् ' इति न यमगार्थं
 कर्मभूगतुवाद् अन्वत्त्वात्तद्व्युत्पत्त्यात्वात् ।

अतश्च ' आसादपति ' इत्यत्र त्रिसीयाश्रयभावात्
 ' माय उक्षेति ' इतिवत् तत्तत्रागमरणात्तद्व्युत्पत्त्यात्
 प्रयोगस्यैव देशादिनिमित्तस्य विवेकभावात्तदर्थैकैकमहा-
 ह्वनि । अन्नप्रधानयोर्देशवापराऽपि चान साहप्रयोग
 निवृत्तस्यमात्रः ।

न चैवमपि सृष्ट्यतैरवाह्नैस्वकारस्य त्रिगिष्टोत्तरे
 प्रसङ्गात् यागात्तरस्योपकारोपपत्तोरुच्यौ प्रमाणाभावात् ।
 उपकारलाभे च तदर्थमन्नानाक्षेपात् विश्वित्तेऽग्न्यभावेऽपि
 प्रसङ्गस्य वरुषमग्न्यादिति वाच्यम्, तत्रान्यथाप्यत्र
 भावेन कस्य तन्नित कुत्र पमङ्ग इत्यत्र नियमभावात्
 प्रसङ्गमुपपत्तेः ।

न च ' नह्ना ग्यातधर्मवम् ' इति वक्ष्यतेरेणु
 वेद्यायाप एव अथाना तच्छ्रुतत्वात्सर्वप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । तथात्वेऽपि एव साम्यं यथा ह्वितेऽग्नौ
 चतुर्विधं चतुर्षु विहारेषु चतुर्भिरन्वयदिति त्रिसप्तमे
 तत्र त्रिनिगमनाद्विरुद्धेण तस्मिन्निगमनाभावे प्रसङ्गस्य
 वेन देशकर्मादिभेदेनाह्नाह्वितेरावश्यकत्वात् ।

प्रह्नौ तु यद्यपि सद्दुत्तरोपेन माह्वया प्रह्न
 प्राप्नोति । तथापि ' यदेवाभ्वुः करोति तदेव प्रति
 प्रस्रता करोति ' इति मन्वेन प्रसङ्गानामप्रतीत्यै
 कर्तुंविशिष्टमाह्वीप्रयोगविधे माह्वीप्रयोगेऽप्यत्रागमे कौ
 व्यापनेश्चावृत्तिरिति ध्येयम् ।

मण्डन-- ' विहारोऽस्तत्रभेदः । ' (भेद एव न
 तत्रम्) ।

शकर-- ' विहारो अह्नावृत्तिः । '

४ परुषप्रधासेषु दक्षिणविहारे प्रतिपस्थात्
 मन्त्रा अध्वर्यो पृथगुच्चारणीया ॥

मन्त्राश्च, सतिपातित्वात् । १२।१।१८ ॥

भाष्यम्-- वरुषप्रधासेषु विहारपृथक् वे तत्रि वे
 मन्त्रा सतिपातिन, यथा आम्न्यप्रथमे प्रयोगेऽपि
 मन्त्रे । तेषां किं तत्रैव प्रयोग, अथवा भेदेन इति ।
 तत्रावापचितेयम्, न प्रसङ्गविता । तत्र प्रयोगवत्ता
 उपदेशत तत्राभावे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्राश्च आम्न्य
 प्रव्यादयो भेदेन कर्तव्याः । कुत्र ? सतिपाति कर्त् ।
 संनिपत्योपकारेण एते मन्त्रा उपस्थित कर्मादिदधी ।
 पृथक्मन्त्रि अल्लुर्गतीप्रस्थातारो उपस्थिते । तस्मात्
 पृथक् प्रयोगः । नापि च वरुषाया मन्त्रातेव मन्त्रो
 दिग्मन्त्रावच्यते, ' मन्त्राया कर्णार्थः तत्राभ्युत्पत्तेन कर्मादि
 परिपात स्वतत्पर्यं वच्यार्थः । ' इति । तथा कति

येन कर्मणा संनिवृत्तिर्नो मन्त्रहादपौऽही इति यज्ञो विभोषः । तस्मादप्यावृत्तिः ।

शु — वरुणप्रधासेयु दक्षिणोत्तरविहारयोः निर्वापादिमन्त्राः किं तत्रेण अर्घ्ययुगं प्रतिप्रस्थाना वा अन्यतरेण वक्तव्याः, उत उभाभ्यामपि भेदेन इति सत्ये अन्यतरेणापि उच्यमानाः अथनुवन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुं इति मन्यते । निर्वैषामीत्यादेः आत्मानिवादिस्थात् न तत्रत संमरणि, इति उभयोः पृथक्पृथक् प्रयोगः । बहुदण्डदण्डानप्रणह्यान् तन्नाकपचिन्वाऽपी इयं अम कृता ।

नोम — पूर्ववन्निह न कार्यमिद्विः इत्युक्तिः संगतिः । मूत्रार्थस्तु — निर्वैषादिमन्त्राः भेदेन प्रयोगत्वात्, तेना वरुणप्रधातया कर्मादिसनिवातित्यात्, उभयोश्च कर्तव्यः प्रयोगोऽन्यथासंभवेन एकेन प्रयुक्तस्य इतरकर्तृककर्मादिसनिवृत्तास्येति इति ।

वि — 'विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्ना न वा ।, तस्य द्वौः स्मृतेः निदे, कथमोक्त्या पृथक् भवेत् ॥'

भाट्ट — वरुणप्रधासेयु दक्षिणोत्तरविहारयोर्दक्षिणोत्तर कर्तृभेदाच्च पदार्थानां न कस्या इति सिद्धम् । तत्र च प्रधात्वादिनिषेधे शूणोऽनुप्रसङ्गस्य न्यायत्वात् मासर्था न्यायत्वात् प्रसङ्ग 'गदेगात् शूणो, कथेति, तन् प्रक्षिप्यता करोति' इति वचनेन पाष्यते इत्यनुक्तमेव । अतस्ते तावत् पृथगेव कर्तव्याः । मन्त्रस्तु ये अर्घ्यस्मरणार्थाः ते अर्घ्ययुगा तावत् वदनीयाः । तदथ तेन मन्त्रान्वे पदार्थं कृते पश्चात् प्रतिप्रस्थाना स्वपदार्थं क्रियमाणे अर्घ्ययु-प्रतिप्रस्थानुक्तस्यपदार्थयोः क्रमविधानात् प्रतिप्रस्थात्पुनरुक्तपरमस्य अर्घ्ययुक्तुं कर्तव्येन उपास्मिधित्तिवेमन्त्रकार्यस्य प्रसङ्गविद्यया न भवत्या प्रतिप्रस्थाना पुनरुपासः । इति प्राप्तं, निर्वैषामीत्यादिमन्त्रेषु आत्मानिवादिस्था आत्मकर्तृव्यतिर्वापस्मृतेरेण क्षमोपयोगिद्वया तादृश्याभ्यामपि अत्राभात् न प्रसङ्गः । यन्मुक्तस्य 'वदेवा-वर्तुं करोति' इत्यनेन न क्रमविधिः, अतस्तत्र भावमानकालतया पदार्थकरणमात्रविधानात्, कर्तृभेदेन पाठक्रमरक्षापि अनिश्चयकराणः । अतो सुशब्देन द्राघ्या समन्तताः पदार्थाः कर्तव्याः इति क प्रसङ्गनिर्वाहः ।

मंगहन — 'पाठः पृथक् एवात् एतद् सनिवातिनाम् ।'

शंकर — 'विहारयोर्न मन्त्रैरप्यम् ।' १०.

० वरुणप्रधासेयु 'द्वयोः प्रणयनि' इति पुनर्विहितमग्निप्रणयनं अपूर्णम् । न प्राकृतं नापि शीघ्रिक परतु अनिदेशागमं प्राकृतं कृत्वा पुनः अपूर्णं विहितं अग्निप्रणयनं कर्तव्यम् । वि. ७।२।९ वर्णनं २ (घातिकमत्तम्), ० 'वरुणप्रधासेयु 'द्वयोः प्रणयनि' इति पुनर्विहितमग्निप्रणयनं न तु वैश्वदेवस्तुनाशीरीययोः । पुनर्विधानं च उच्यतेना अग्निविधानगुणविधानार्थम् । ७।२।९, ० वरुणप्रधासेयु नव हवींषि विहितानि । तेषु मासवीमभिशा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारे अनुतिष्ठति । इतराप्यष्टौ च अपूर्णकृतरे विहारे अनुतिष्ठति । उभयो-रपि विहारयोर्दाना भेदेनानुष्ठानम्, न कन्या । १।२।९.

शु वरुणप्रधासेयु पत्नीसंयाजानां द्विरापुत्तिः ॥ एकान्तिस्वादपरेयु तन्त्रं स्यात् ॥ ११।२।११। ४९ ॥

भाष्यम् — इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किं आपरादिज्ञा होमास्तत्र कार्या उत भेदेनेति । किं प्रायम् ? तत्रमिति । कुतः । एकान्तित्यात् । पौर्वाश्रित्यमग्निभेदात् भेद उक्तः । इह च द्वैर्नास्ति । एकान्तित्यादेते-पाम् । तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ५० ॥

भाष्यम् — नाना भवेयुः । कुतः ? कर्तृभेदात् । मासव्या यन्वद्गमि तानि प्रतिप्रस्थाता क्षमोपि । इत्यापि अर्घ्ययुगा । तन्त्रभावेऽन्यतरेण कर्तृज्ञा वैगुण्य स्यात् । तस्मात् भेदः ।

शु — ये पुनः आपरादिज्ञा होमाः पत्नीयकादावः तेषु तत्र आयागे वा इति उक्तेरे पौर्वाश्रित्यं देशभेदाभावात् तत्रैव स्यात् । अतएवपि देशभेदे कर्तृभेदात् भेदः, प्रतिप्रस्थातुर्कर्तृका हि मासव्या उपजुर्वन्ति अर्घ्ययु-कर्तृकास्तितरेणा तस्मात्भेदः ।

वि — 'तत्रैव पत्नीसंयाजानो तन्त्रं मिकताऽप्या । तन्त्रमन्यैवन्वतो, मेव कर्तृभेदानिवातयात् ॥'

भाट्ट— तथैवापरमिहा पत्नीसंयाज्जादयो देश-
भेदात्तत्रम् । इति प्राप्ति, देशभेदेव कर्मभेदव्यापि प्रयोग-
भेदयोश्चकत्वात् तदनुसारेण तत्रप्याहृति । न च देश
भेदादेवाहृत्तुषी सिद्धावा तत्र कर्मत्वापेक्षणे प्रतिप्रस्थान्
मात्रविधानात् कर्मभेदस्य स्वात्मन्येव प्रयोगभेदाक्षेप
कत्वमिति वाच्यम्, वैपरीत्यत्वापि वक्तुं अवयवत्वेन
मिनिगमनाविरहेणोभान्वापामि कर्तृदेशान्ना षड्विधि-
प्रयोगविधिवलेन प्रयोगभेदाक्षेपोपपत्तेः । अत्रश्च पत्नी-
संयाजादिषु देशभेदाभावेऽपि कर्मभेदादेवाहृति ।

वस्तुतस्तु देशकर्तृविशिष्टेभ्योरोपनिधानेऽपि वायुिं
परपर्यायवयवरीन तत्तद्देशीयतत्कर्तृकवडापरिणामेव प्रयोग
विभ्यापचेहोर्नादिकर्मस्यदायाना तत्तद्देशप्राप्तिसत् अत
देशीयानामप्यापवाधिकाना प्रतिप्रस्थानुक्तत्वात्तानापने
नर्तनेन पत्नीसंयाजादिषु प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रम् । न हि
मावनीशये प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रम्, येनाङ्गप्रधानवैरिक
कर्तृकत्वात् पत्नीसंयाजेतपि तदामिगमदकन्येव । गदती
यावन्त यजमानकर्तृकत्वेन प्रतिप्रस्थानुक्तकर्मत्रमावाव ।
किंतु 'सदेवाप्यसुं कर्तति' उपनेन पत्नीसंयाजेषु
त्वापि । अत्र हि वपदासं यागाह्वान्यसुते अभ्यर्तुं
शर्वा कृत्यार्थस्य मास्त्रीयागाह्वये प्रतिप्रस्थानुक्तकत्व
विधीयते । अतश्चापवातिकानामाहृति ।

मण्डन— 'आपराधिकभेदः स्वात् ।' आपराधि-
काना होमाना भेद भेदेन अनुष्ठानं स्यात्- न त मेव
शक्य ।

शंकर— 'आपराधिकभेदोऽत्र ।'

७ वरुणप्रपासेषु प्राचक्षित्तदैव औत्तवेरिकस्य प्रणय
नम् । सकर्ष ३।२।२२ ७ वरुणप्रपासेषु ब्रह्मादीना न
भेद । भाट्ट २।२।१९ ७ वरुणप्रपासेषु मावत्या
भेदे भशानदीना भेदेन विद्या । भा १।२।१०।१५
७ वरुणप्रपासेषु यपिष्टमय मेय नाव्यामिक्षायामन
इत्यपि । तस्य आमिषात्तुक्कल सेवस्य त्वर्वस्यैव होम ।
वि १।२।१५, ७ वरुणप्रपासेषु वाद्यर्षी आमिषा ।
तत्र 'वाक्या निष्क्रमेण गुपैश्चावभुधमभ्यवर्धति' ।
अत्र प्रयोगप्रकार - वरुणप्रपासेषु नर हीपि । तेषामन
हपि वाक्यामिषा । नरम हपि 'वाय एवकपाल' ।

वाक्यामिषायां यवपिष्टनिमित्त नेपमवदधति, तत्र
आमिषात्तुक् मेरा सर्वमवदाय इत्या, तत्र एवकपालेन
पचय, भावलिमेन वाक्यामिषाया निष्क्रमेण यवपैश्च
अवभुधमनुतिष्ठन्ति इति । १।२।१५, ७ वरुणप्रपासेषु
'वाक्या निष्क्रमेण गुपैश्चावभुध पति' इति विहिते
कर्मान्तरे अतिदेशप्राप्ते वाच्य एवकपालं पुरोराव
वृपनिष्क्राम्याः शक्यते । अनिदेशात् उपदेश प्रसू ।
७।२।५ ७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे मति पत्नी-
संयाजाना तस्य न, कर्तृभेदात् । १।२।११।१९-१०
७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे होतु आशीर्षं ब्रह्मणा तत्रम् ।
अध्यायुप्रतिप्रस्थाशेस्तु वरुणात्तदे । १।२।१।०।४४-
४८ ७ वरुणप्रपासेषु विहायद्वे मते आश्वयुजे, श्रेणो,
अभिर्मर्जते, मनिपातिनो मन्वा अव्यर्षयतिप्रस्थाशर्षो
भेदेन कर्तव्या । भा १।२।१।१२८ ७ वरुणप्र-
पासेषु विहायद्वेऽपि गार्हपत्यस्यैकत्वात् पत्नीमन्वाशो
तान इति पूर्वपक्ष । अभ्युं प्रतिप्रस्थाता व पश्चिम
नेन गार्हपत्ये पृथक्पृथक् पत्नीसंयाजान् शुभ्रपातिमि
भिद्धान्त । वि १।२।१९ ७ वरुणप्रपासेषु वैश्वदे
च अग्निम यवम् । भा ७।२।१।३० ७ वरुणप्रपासेषु
वैश्वदेवकर्म'यथार्थवादाहृतिषीना 'एतद्ब्रह्मणायेन वज
हवीपि, पद्वाहाणनीतगर्भि' इत्यनेनातिदेश, न तु अर्थ
वादमात्रस्य । वि ७।२।३ ७ वरुणप्रपासेषु 'वमीत्यो
हिरण्ययो वा सुयो भवति' । वि. ७।२।६ ७ वरुण-
प्रपासेषु 'गन्मीमय हिमन्त्यो वा सुच समर्हन्वा । संवा
गधिकरणम् । २।२।१।१९-२२ ७ वरुणप्रपासेषु काल
मुख्यो नास्तीति पूर्वपक्ष, अस्तीति सिद्धान्त । तत्र तु
आपस्वाम्यमने नाति बोधजनयते अस्तीति व्यस्य ।
सकर्ष ३।२।२८ मीको पृ २४९३ 'पयो वरा
प्रपासेषु च शान्तुषीवोऽस्ति' इत्यत्र द्रष्टव्य ।
७ वरुणप्रपासेषु 'शर्षेण वृष्टेति' इति न शर्षेणो
धमे विदपूर्वप्रकृत । १।२।१।१९-१९ मीको पृ
२७७२ 'द्रागमन्वासमुदकान्या' इत्यत्र द्रष्टव्य ।
७ वरुणप्रपासावभुधे अवभुधयाग्ना क्षीमिषा-
भुधवर्गाणामतिदत्त । ७।२।१।१९-३६ मीको पृ
२९६ 'अतिदेशे वरुणप्रपासावभुधे' इत्यत्र अतिदत्त

द्रष्टव्यम् । * परुषप्रपासासभृये शुभा. वाक्यमिडा
निष्ठास्य इयं न पुष्टेदान । ७।३।१।१७. मीको.
पृ. २३९५. ' निष्ठासासभृयथाय ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* परुषप्रपासैककपालस्य त्रैशेष्टिः यतो
' हिरण्य. सुचो मरुति दागीमयो यः ' इत्येवमद्रव्य. ।
भा. ७।१।५।२३.

* परुषप्रपासगनेककपालवर्माणां साकमेधीवेक-
कपाले अतिदेव. । ७।१।५।२३. मीको. पृ. २२९
' अतिदेशः साकमेधीककपाले. ' इत्यत्र अधिक्य
द्रष्टव्यम् ।

* परुषप्रपासपञ्चसचरेषु वैददेविकृतायंवा-
द्विधिकाण्डस्य अतिदेव. । ७।१।३।१७-२१. मीको.
पृ. २१५ ' अतिदेश. वरुषप्रपासपञ्चसचरेषु. '
इत्यत्र अधिस्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* परुषप्रपाससाकमेधयोः चातुर्मस्यगतयोः
अभिप्रययन आदूर्ध्वेय न दागीणेनासिधे न वा
सौमिभम् । प्रवन्नाभिक्रमम् । (वा) ७।३।८।१९-२५.

* परुषप्रपाससाकमेधयोरिति मण्डला साकमेधी
वेककपालेयोरिति देव । ७।१।५।२२. मीको. पृ.
२३० ' अतिदेश. साकमेधीवेककपालयो. ' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

ॐ यचोन्त्याः । कस्यन्यत्रादय १७ वाज-
मानम् ॥

श्वित्करकले करणेत्तर्यपत्तयान् । ३।८।१३।२५।।
भाष्यम्— इदंशुभेमासयोसमन्ति ' गामे त्रयो
विश्वेभिरिति पूर्वमस्य परिश्रुताति ' इति । तत्र सदेहः,
किं कतिवक्त्राणावित्तय, भये त्रयो विश्वेष-
स्त्रियति, उत्र यत्रमानभ्येति । किं प्रसम् ? अप्ययो-
रेतेति । कुत ? एतं शुभिगदवा भविष्यति, इतरथा
रथना स्थान, आसना यत्रमान रथयेत् । तस्मादति-
वक्त्राणावित्तयमिति । कोऽर्थः ? असया तस्मिन्
धर्ममणोऽसौ याम समस्त्रियति, तत्र विश्वेषु स्वर्षा-
द्यानेषु, अहं वनन्धी गत्रिणासीत्यर्थोर्वचनम् । एत
मुत्पासी भविष्यतीति ।

वा—यथेन अक्राणेषु यत् फल तत् प्रकरणस्य
वीक्ष्ये, तान्तरकृष्यते, तथा ' ममाग्रे त्रयो विश्वेष्वनु '
इत्यादिश्रुति । ते तु वज्रमानेनैव प्रयुज्यन्ते, तस्यैव च
फलमिच्छति । कस्याः पुनरेकान्तेन वर्मसमानकर्तृ-
क्यादाधर्षया । तेमदि अथगुणा प्रयुज्यमानैः यत्र-
मानस्य फलमिधीयेत, ततो मनेयमिधान निरुच्येत ।
वीक्ष्य स्वल्पोः फलमनुर्यते इति, तस्मादावित्तयमानेन
श्रमचरित्तरयस्य । तत्र तस्योत्पाह करिष्यतीति निरु-
पपति ।

शामिनो वा तद्वर्षत्वात् । २६ ॥

भाष्यम्— वज्रमानस्य वा यवनम्, तद्वर्षत्वात्
वर्मन । यत्रमानार्थं शीघ्रं कर्म साङ्गम्, उपपत्तिरिति यात् ।
साङ्गसाङ्ग प्रवेजन यत्रमानस्य फलनिष्पत्तिर्नियतोः
शुभचरित्तरयि यः । त्रिमो यत्रेणम्, फलसमीर्तनात्
अपत्तकर्मणा गम्यते । तदेतत् अन्वयवाधान यत्र-
मानस्य फलसमीर्तने नियमाने यनेन मनेन यत्र-
मानात् प्रगतिना इतं भाति, नात्युत्तमम्.— वीर्वनेन ।
तस्मात्तद्वर्षत्वात् सामासिकेति यमिति । अथ कस्यञ्च
याजमान एष मन्त्री भवतीति । उच्यते । अन्वयवाधान
सामासिक आन्वयस्यम् । नन्वेतदुक्तो मन्त्र कथोवाच्य-
येत् । स उच्यतेऽनेन मनेनेति । तस्मादाधर्षयो
मन्त्र । ' मम यचोऽस्तु ' इति, यत्रमानस्य त्रयो मनेने
अपदिशति लक्षणा । यथा राजनि त्रय वर्तमान
नेनेन अस्माकमिति अपदिशन्त्येवात् ।

वा—नैवेदमकरान्त् (' आशुदां शो ' अगम्य
शुन सुवगम्य ' इत्यदयो ये, इति करणापरिनिवृत्ता
मन्त्रस्तद्वत्) उत्पद्यते च सतीर्ष्वेति । किं गहि ?
मन्त्राणाम् निष्ठायाश्च फलमवस्थापने । कथम् ? यति-
रिचरिणासाधनत्वेन इ मन्त्राधोदितः ता वा तस्यभधि
वा किंविद्यमानयवद्भयान यच्छति । तस्मादिह यत्र-
त्युत्तमं सतीर्ष्वेति नैवेदं तद्वक्त्रेण मनेयमन्त्राधान
कथितं स्यात् । नहि तस्यजागनमन्त्राधानेन अपे-
क्षितम् । यत्रयि तत्र प्रधानकं यत्राणयेत् तथाऽपि
न संनयेत्, त्रियुतं त्रयोमानीयसामुनिपादिवाक्य-
कतिरथवा यत्राणैव । तस्मात् सूक्तवाक्यवायेन

वारणवापशत मास्तीनि निवचनमन । वि १।१।०

● वर्षाना प्रवर्तमाना इत्यत्र अस्तीति । मणि पृ १६८, ● वर्षाना वापशतानामपि तत्तद्वर्तमानि तत्त देशानि यत्ताना स्वसामीप्योन्मुखादिदेशेण प्रद्वगभुवपयम् । पृ १७० ● वर्षेषु एवार्थान्तेडोपाधिना पदैरनुदि । वि १।१।६

● वर्षत्रयस्याप्यधिकार अव्यक्तत्वादिषु श्रुत साम्येनीसान्दर्यासु विवृतिषु । ६।१।७।३-३९ मीमे पृ २८३ ' अधिकार अव्यक्तत्वादिषु ' इत्यत्र अधिकार्य प्रष्टवम् । ● वर्षानवस्थापि मनुना पेशीयान (सुराभिनेप) निषिद्धम् । सु पृ १९५

● दुर्व्यतिरिक्तत्वात्प्राकारेषु अपि सजायत्येक दक्षिणाश्रय ब्राह्मणादिषु मातापितृभ्यस्तस्मान्दत्त वर्ण विधेकान्धारण भवति । या १।१।८।२७ पृ २८०

● वर्षोप्यस्य प्रवर्तित्य इति वेपाचिन्मम् । या १।१।८।२८ पृ २७९

● वर्षोव्यतिस्तरार एतेन प्रयुक्त । या १।१।८।२८ पृ २७०

● वर्षोसकर । न च भर्तुं यनिरकृतेन वर्षोसकर अपभवेन वापते । ह्यनते हि अपराधिनीनामपि स्वर्मां निमित्त पयः । वदपराधनिमित्तसु तासा अद्रुग फोपभोगे भवेत् । न तु अपयाना वर्षोसकर । न च निनोपत नकारैरेव एह प्रमाद । सवर्षेन च अत्रादित्य नैन वना तरावापति । सकरतातामपि च पुन उर्वापचर्वाया सतमे पञ्चमे वा अयनरवर्णा पचि रनपदे । या १।१।१।२ पृ १०९, ● वर्षोसकर । ' माता भक्षा पितु पुत्र इति रगर्वां दधानं जनयितुषु नानात्रात्रितोपपत्ति तेन वर्षोसकर । १।१।२। १।१३ पृ १२८

● वर्षोसमूह । न लोकनिम्न वर्षसमूहे वातिद्वन समवेतम् । वा १।१।१।१४ पृ ८०६

● वर्षोस्रोत ' वाचश्रये सति लज्जा वा ' इति चिन्तौ इत्यर्थः ।

● वर्षोस्रहपप्रयुक्ता न गौति किं स्रोतस्वरूप मयुक्ता । दृप् ५।१।१।८।२५ पृ १६९८

● वर्तमान का' । एतावानेव चान वनमान काणे वद-भुति वमस्यत्वात् प्रभृति आ सर्वां न पलानवरोपभोगात् । या १।१।२५ पृ ३५५

● न हि वर्तमानाहल कथिदस्ति बन्धव प्रति निश्च । भा १।२।१।२६ । वर्तमानकिन्धस्य क्षमम वात् । वा

● वर्तमानता । ' यदि इत्यपति योनिना वर्तमानता, न नित्यपु सा' । वि पृ ६२ । अन न्यावकप्रिडा- या मष्ट अनानगता वारणद्वारेण उदमृष्ट मर्षति, वा न अतीततया स्वनामककारणद्वारेण उदमृष्टते सा नतमानव । न चेय नित्येषु सभरति प्राक्प्रवृत्तामावाविनामाविना निवृत्ताः शरीरिणीत्वात् इत्यथ । तदेतत् परिभाषिक वर्तमानतत् न लोकसिद्धम् । अस्ति हि प्रकृत्या भावरहितेषामि आनायादिषु वर्तमानतानिष्ठात्पुत्रौ लौकिकाना ' विद्यत ज्येष्ठा ' ' आकाशोऽस्ति ' इत्यादि प्रयोगशब्दात् । न च भाच प्रयोग, विशेषमन्वात् । न तत् ' आत्माऽस्ति ' ' विश्वानमस्ति ' इति विशेषेण प्रयोगपदे । अतिशयोक्ति च एकस्य भाक्तत्वरत्नौ तदतिरिक्तस्यापि भाक्तत्वप्रसङ्ग इति । पृ ६२

● वर्तमानस्य ' लृ' इति चिन्तौ मणिष्येण द्रष्टवम् ।

● वर्तमानत्वादिकमपि मयानान्वयि । मणि पृ ११३

● वर्तमाननियन्तस्य गौश्वे ' इवच वृत्ति योऽपुन शुक्' इति दृष्टव्यो दात य । सु पृ ९५

● ' वर्तमाने जुहोति ' अनन आहवनीयविवृति । सकर्म १।१।१६ मीमे पृ १०२९ " अहवनीया पयत पद जुहोति ' ' वमनि जुहोति ' इति ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टवम् ।

● वर्तमाना विदोषविहितेन ज्योतिशेमाशौ आहवनीयस्य सामान्याविहितस्य वाच । १०।१।८। ६ मीमे पृ १८२९ ' ज्योतिशेमाशौ वलादिना ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टवम् ।

● यत्नहोम यत्नयेन ज्योतिशेमे । भा १०।८। ८।१६

एभमत्येन । अत एव 'कठिरिमाचार्यौ नातिचरितौ' इति रमृतिरिति श्रुत्यां कृती युज्यते । न चादधीत इत्युपमद्विधौपविशेष । 'यस्मिन् जात एता मिष्टि निर्देपति पून एव स' इति श्रुत्यो वयिद पादादन्विति सभावात् । अत एव प्रथमशब्द 'मस देवता शरति' इति सप्ताना तृचाना शरतन हेतु विषयव, 'त-ववमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह त्माह योऽस्य होमा ख्यात्' इत्यभैर 'एन यथा कामयेत तथा कुर्वात्' इत्युपक्रम्य 'य जामयेत प्राणैर्न प्यत्रयेथा नीति वाचयमस्य ह्यन्व शसेत्य वा पद वातीयात्' इत्यादिना तृचभेदेन तच्छ्रुतपदादिलोपेन वचमानस्य प्राणादिसत्त्ववृद्धि हेतुवृत्ताभमाना प्रतिपादितोपपत्तेः । तस्मात्प्रधानपामद्गुणत वा यत्रमान-तद्वित्तखाधारण यथावचन स्वीकार्यम् । प्रवृत्ते च हेतुवृत्ताश्रयणेऽप्येत रेवजाखणे प्रदणनतीर्करैरेव वाचयस्य श्रुत्यादौरेवाप काम्यो विधिः । इति प्राप्ते, अत्रवधिकतु एतत्परम्य मरुत्स्य सर्वथाऽभिन्नेन तदधिकवदेकव यफला तरभावेन तस्य नातरावस्तुभावात्सर्व सर्वस्वारभरणदौ माधनातर कयनाचाविचिन्तित्खरोगदता मरगांरुपर-स्तुतामानवशच न चयमानस्य काम समकृतीति स्वर्गकामविषेरवमधवाव एत । जनिस्तत्रक्यादातिरि शिभिप्रानस्यनिशायकत्वान् । 'विव सुदृश्व मा चास्य मद्रति सुत्या' इति लौकिक वाचयेऽपि पूर्वविदेत्तरविभुपपादकतरा एकवाक्यता दर्शनात् । नापि हेतु काम अत्र यथासिद्धाफनादर्शनात् । प्रदणवाखऽपि ननु कामयेत सर्वैरेतमद्वै संधेण मना समर्पणातीत्येवदेवात्य यथापुनरुपुनरन ससेत्' इति विधेरेभवादर्शनेन सप्तवाक्यानामुपपत्त । सकर्म ४।३।५

● घट्टकारोत्तर प्राणनस्य एकस्त्रेय विधि अगमन निमेषणयो वमाधमनुवाद । सकर्म ४।३।७

● घट्टकारनिमित्त मद्यव पूर्व श्रुतम न्य समाख्यामद्य वनम् । वा ३।५।१०।३१ ● घट्टकारनिमित्ता होमागिपमिभिश्चाथ शेषमता ज्ञेति छन्दे । ते न परित्रवापी किंतु सकाराथा । भा १०।५।२५-२६

● घट्टकारपाद । सकर्म ४।३।१-२२

● घट्टकारभक्ष स्वय पाण्यागते वमानस ज्योतिष्टोमे श्रुतवाजेपु । ३।५।१८।४४-४६ सीको पृ १२४३ 'स्तुवाजेपु स्ववय यन्त्यागते' इत्यत्र श्रुतम् ।

होमा दोषु अत्रारगतिहितयो घट्टकारखाद्य कारयो विकस्य मुस्मितो भवति । वि १०।४।१०

● वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि अङ्गाणि ब्राह्मणे अत्यन्तान्तान् अष्टममागविशेषाणि तानम् । अष्टम्या दीनि उत्तराणि अङ्गाणि दीक्षाविषयार्थानात् तान् । भा ११।४।५।२०

● वसन्तम् । वसन्ते परिधीयते इति वक्तव्यम् । 'लोहितवर्णा कठविज प्रचरति' इत्यत्र वसन्ते शब्दो न वक्ष्यन्तिवचन किंतु परिधानवचन । वाट्ट पृ १६७

● 'वसन्त्याय कथिप्रानात्तमते' अत्र मन्त्रात् रथात्स्यैव ऐतद्व्युत्पन्नत्वान् मन्त्रवत्त्वमिति । वाट्ट पृ १२ ● वसन्ते ज्ञेतिपा वसेत् इति निमित्तार्थं श्रुति, वाक्यादरेण ज्योतिष्टोमस्य वाक्यवत्परमि हि तस्यात् । कणिका पृ ३६५ ● 'वगते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत' इत्यादिना वसत्कारिनाखनिविष्टमात्र विधीयते । २।३।१४ सीको पृ ९३० 'शाकल धिकरणम्' इत्यत्र वधिकरणं प्रष्टवम् । ● 'कते ब्राह्मणेऽग्नीन् आदधीत' इत्यादौ ब्राह्मणार्थना आगत विधीयते, न तु ब्राह्मणादिश्रवण निमित्तार्थम् । ब्राह्मण आदधीत इत्यन्वय न तु ब्राह्मणो वसते इति । भा २।३।१४ ● 'वसते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत, श्रेय राजय, अरदि वेद्य, यथैतु रथका आदप्यात्' अय नात्त वाचनिकमरणाविधि श्रौत । वाट्ट पृ ३८ ● 'वसते ब्राह्मणमुपवधीत' इत्यादिना वसत्कारिकालवित्तदस्य उपनयनस्य विधि । वि २।३।३ ● 'वदि वसन्ते वसेत्, द्विषस्यशीघ्रम्, वृत्तमिधारेत्' । भा १०।४।२०।५६

● वसत्कारिश्रुतिभि प्राो, न ननुमुत्त आधानाशेषसमया इति आहितग्नीनेव अधिपुर्वीति । वा ३।२।४।२२ पृ ७७९

• यमन्तोत्सवः पान्युत्तरीयमायुनप्रतिपदि सद्य-
धारः । वा. १।३।१।३७ पृ. २०५, सु- पृ. १८७.

• यमन्तोत्सवः होयस्वपर्वर्तवः उत्तरः प्राच्यैः
क्रियते । वि. १।३।८.

• यमन्तोत्सवाद्याचापणां शमण्यम् । भाट्ट-
१।३।३ वर्णकं ३.

• यमाः शेषयुताः । तामा प्रतिपत्तिर्दोमः । भा.
१।१।५।१४, • 'यसां यमार्थवर्तान्ते जुहोति' इति
प्रकृतौ सर्वयमार्थवर्तान्तेषु होमः ऐजाद्रक्षितेषु । १।१।५।
५।३१-३६.

• यमाहोमस्तत्रमेकदेशेषु स्यात् प्रदान-
स्थैरसाख्यवान् । १।१।५।२५॥

एतदेवेषु प्राजापत्यादिषु पशुषु प्रदानप्रदानस्य
एतदेव एतद्व्यत्यक्तं एतद्विन्तं यमार्थवर्तान्ते यमाहोमः
कर्त्तव्यः इति यमाणा होमः तत्र स्यात् । इति
विद्वान्तः । छे

• यमाहोमः भूतिपचिकर्म । वि. १।१।१०.

• यमाहोमना मित्रदेवेषु पशुगणे तन्मैदः । १।१।
१।६।१६. मीरौ. पृ. *१०८ 'ऐसादमिनायुगमा-
होमना तन्मैदः' इत्यत्र अधिहरण इष्ट-तम् ।

• यमाहोमस्यायः । यमाहोमना एकदेशवास-
पशुगणे तन्मम् ॥

यसाहोमन्त्रमेकदेशेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
वाख्यवान् । १।१।५।२५ ॥

भाष्यम्—एकदेशाः पशव उदारण 'सप्तदश
प्राचारयन् पशुत्सवमे' इति । अतित तु प्रकृत्यामी-
योमीपशी यमाहोम कर्त्तव्य. 'यमार्थवर्तान्ते यसां
जुहोति' इति । स इह योद्वैतं प्राच्यते । नम चिन्त्यते
हि भेदेन-यमाहोमः कर्त्तव्यः, अपञ्च तपचिती । हि
प्राप्तन ! यमाहोमन्त्रमेकदेशेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
वाख्यवान् । यमाहोमः कर्त्तव्यदेशेषु तु च स्यात् ।
तु ! प्रदानस्यैकवाख्यवान् । एकसन्ते देवां मदान
'योधेदी इरा प्रचरति' इति । देवता येन प्रदा-
यति । याम्नेपमेकप्रदानतम् । प्रदानस्य एकदेशः
गर्वां कषाएते यमार्थवर्तान्ते । तत्र विद्वान्मन्

होमभेदमर्थ्यं प्रति न युञ्जते विज्ञेयः । तस्मान्त्वन्म
(यमार्थाः प्रथमस्याः अर्धैर्वायान्ते यमाणाः होमः ।
सर्वयम्वान्ते च अङ्गहोमः) ।

शा-- अग्नीषोमीपपशो 'यमार्थवर्तान्ते यसाहोमं
जुहोति' इति श्रुतौ यमाहोमः योद्वैतपरम्परा प्राजाप-
त्येषु पशुषु प्राप्तः तत्र आराधो वा इति सदैवे सहस्रप-
णात्, यस्या एतन्मन्, एतदेवयमन्त्रं यमार्थवर्तान्ते-
न्तस्य एतन्मन् तन्मन्, यमन् कर्त्तव्य. इति सदाहोम
शिष्यदिताथंमेषुस्तम् ।

मोम-- पूर्ववत् (अन्तरङ्गया अद्रानामिर)
अहृति इत्युक्तिषु संगतिः । याम्नेषु द्रव्य व-
प्रितेषु यसा । यदानस्य एतन्मन्त्रं प्रदानयन्त्याया
एतन्मन् अर्धैर्वापि एक एव इति सूत्राशयः ।

वि-- 'प्राजापत्यपणा हि भेदस्तन्मनुना, ऽमिमः ।
पशुमेवाद्, देवपञ्चकलैकवाख्यतितोऽन्निमः ॥ '

भाट्ट- वैश्वे पशुगणे 'यमार्थवर्तान्ते यसाहोम
जुहोति' इति श्रुतौ यमाहोमश्रीद्वयपरम्परा प्राजापत्या-
मेतदेवतन्मन्पशुगणे प्राज्ञो यमार्थवर्तान्तस्य एतदाहोम-
देवताकर्त्तव्यं च सहस्रपणात् सहस्रपणेषु यसाया एतायाय
तन्मैव भरगीति शिष्यदिताथंमेषुस्तम् ।

मण्डन-- 'देवतैस्ये यसा तन्मम् । '

शंकर-- 'यमाहोमेवेषं पशुषु । '

• यमिष्टस्य पुत्रशोभनेषु जन्मप्रदेशात्तन्प्राग-
साहसम् । वा. १।३।१।३७ पृ. २०३ । चरित्रपुत्रे शक्ति-
नामये राक्षसैर्मन्त्रिते तस्योक्तान्मन्त्रानामौ तत्र प्रवेश्यते ।
सु. पृ. १८५. उत्तरम्-- 'कश्चिद्व्यपि कपुत्रशोभना-
मोदुचिष्टिणम् । तस्याः कर्त्तव्यमिष्टमन्त्रेण धर्मपशुगणः ॥ '

कामशोभनेभनोऽहोमादिदेवैरेतन्मन्त्रेण स कश्चित्पि-
प्रतिषेध कर्त्तव्यते । वा. १।३।१।३७ पृ. २०८ । यच्छि-
व्यासस्य पुत्रशोभनेषु याम्नेहनिमित्तं यमार्थवर्तान्ते पर्य-
मुद्रस्य शिष्यमात्रवाग्यात् यसापरायमावतिभ्यः ।
सु. पृ. १९१ • कश्चिच्छिवा यम आचरति । वा.
१।१।१।१. • यसिष्ठानां न सप्तपिदार । भा.
६।६।१।२६, • यच्छिवांतांतामो द्वितीया प्रतारः ।
६।६।१।१।

● बसिष्ठादीनां उवाचिस्वरो नास्ति विश्वामित्र-
समानकल्पत्वाभावात् । वि. ६।६।४.

● बसवः अश्वी- ' बघे प्रवस्तया होम आषश्वैवा-
मिलेऽनलः । प्रत्युपय प्रभासय बबबोऽश्वी प्रकी-
र्त्तितः ॥ ' सु. पु. १०८६.

● बसोर्धारा नामाकर्म । बहुव्येतादि कर्माणि ।
तेषां तु अनुकामेण क्रियासत्तानो भवन्ति । हादस हाद-
शानि जुहोति इत्युक्तम् । उन्नादि मन्त्रान्ते एव कर्मादि-
सन्निपातः । भा. १२।१।१।२६-२७. ● बसो-
र्धारायां मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः अग्निचयने । १२।
३।१।२६-२७. मीको. पु. ४७ ' अग्निचयने बघो-
र्धाराया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः ' इत्यन अपिकरणं
प्रत्यम् ।

● वस्तु एकमपि लक्ष्यतः (उपादेवोदेरपगतार-
रुपप्रशमेयत्) कश्चिदेव विवक्षते न सर्वम् । कथ-
मेवम् युगपत् उदिद्वयमानोपादीव्यमन्त्रं इति नेत् ।
अपेसादेवोदेमाद् ईदृशान्यपि भवन्ति इत्युक्तम् (स्तुत-
शस्त्रादिप्रशने ' आचक्षो मन्त्रुर्ध्वेति प्रवैकत्वेऽपि
लिप्यति । अपेसादेवोदेन न्यवहार. पृथक्तया ॥ '
श्रयादिना ।) । वा. ३।६।१९. पु. ७६७.

● वस्तु प्रथममसम् । ' वर्षमानसमन्ने च हववः क्रियते
यम । तदा पूर्वाग्निः शोकः प्रीतिश्चाप्सुत्तराग्निः ॥
हेमाग्निस्तु माध्वमथं तस्माद् वस्तु प्रथममसम् ॥ '
(वषात्मक उपतिष्ठतिविनाशप्रमात्मकम् । रत्नाकरः) ।
श्रयोवा. वनशादे २१-२२.

● वस्तूनि मानान्यपेक्षान्ते न प्रयोजनानीति
न्यायः । श्रुत्यादिमानमिद्वयस्तुनः प्रयोजनाभावात्प्रथमेन
निरात्ममहावर्धमिति विवक्ष्यामस्य मृष्टिरीति ।
साहस्री. १६८.

● वास्तुन. एकस्य अनेकवापेक्षान्नसर्वतः अनेकम
दर्शनम् । सु. पु. ८४३

● वस्तुजाते विविधम्, संप्रतिपद्येताङ्गं बघा
पद्यति । संप्रतिपद्येताङ्गं बघोर्धारा । विप्रतिप-
द्येताङ्गं गदीव्याद्गुहादि । मणि. पु. ४५.

● वस्तुशक्तिन्यायः । यत्र पशुधर्मैः प्रकृतं
विवक्षयते, तत्राप्य प्रवर्तते । तद्यथा- ' बघे देव
एते शुभं पाने दानं मनागपि । प्राणे गान्त्र स्वयं यति
विदार वस्तुमक्तिः ॥ ' इति । साहस्री. ५५२.

● वस्तुशब्दः न भाषयिकारवाची, भाषयितार-
रदिनेष्वपि निव्येषु आकाशादिषु वस्तुत्वयतीति । पु.
पु. ३४८.

● वसम् । निर्गन्धघोतयदंभाकटवहतादिभ
उदीच्याना दाक्षिणात्याना च अनाचारः । वा. १।१।
३।७. पु. २०४. ● वर्षं पूर्वादिने प्रावणाय वस्तुत्वयि
त्यायं न मन्तति । शिक्षाः प्रधात्य दिनान्वरे पुन
यहति । वि. ११।३।१२.

● वस्तिः भव्यः प्रापये विद्यः । भा. १।१।१।१६.

● वहिधूमन्यायः । यथोक्तप्रतीतिरुपपन्नमेव
वहिधूमधोरितरेत्तापेक्षय न विरध्यते, तथा प्रवृत्तेऽपि ।
विद्य, यथा धूमरूपशब्ददर्शनात् कारकत्ववहेतुत्वमन्त्र,
तथा यत्र कार्यलिङ्गेन कारणानुमानम्, तत्राप्य मृष्टि-
रिति । साहस्री. ३१७.

● वहिर्न्यायः । यद्य तोकस्त्वोर्दोहकारं पालय
प्रकाशाकत्वम्, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. १७६.

● वहिर्विस्तुलिङ्गन्यायः । यथा बघे हुम्
विस्तुलिङ्गा श्रुच्यन्ति, एवमेवेत्स्मादात्मनः सर्व एते
आत्मनो स्तुचस्त्यीति विवक्षेऽस्य प्रचारः । साहस्री-
१२७.

● वाऽपि । वाऽपीति विपपत्तिन प्रपुङ्क्ते अर्ध-
वेत्यर्थः । भा. ७।१।१२.

● वा- शब्देन विधियन्तिप्रतिपद्ये । भाट्ट
१०।८।८. ● वा- शब्देन संप्रयो निरूप्यते । भा-
३।२।८।१५. ' विद्वान्नेनोपक्रम वाशब्देन शब्दार्थः '
इति । वा.

● वासवं अपि विवक्षेयं संप्रतीकार् । वा. १।४।४।
३१-३२. पु. १४६. ● वासवमपि ' बसव्याम् इदं
वर्णय. ' इति न्यायसङ्कलनं महत्त्वात् कटीय । भा
४।३।१।८-९. ● वासवं ' अश्वया मीनात् ' इति
विनिश्चयकारणं लक्षम् । ३।१।४।११. ● वसव

यंजेत' इत्यादि श्रुतश्लाकीयपदसमभिव्यहामान् कर्तृत्वा-
न्मत्तमत्तवर्गवर्गीयार्थादिप्रकारक्यादादिदिनेष्वक- शास्त्रनेपे-
ऽपि नातिशान्ति इति ध्येयम् ।

ननु एव 'औदुम्बरो यूयो भवति' इत्यादौ वाक्ये-
दाहृतत्वापत्तौ औदुम्बरत्वात् । वाक्यीयपूर्वाहृतपूर्वमेव
'पशुनाप्नोति' इति द्वितीयाभुतिप्रमाणकपक्षद्वयस्यैव
उचितत्वात् औदुम्बराधिकरणसाधितपूर्वाहृतत्वविरोध ।
अत एव संनिध्यनुपहृदमि न वाक्यीयपूर्वाहृतवाग्नीकार
इति चेन्न । यूपवर्गकृत्पदानां भावनाया यूपतरस्य
कर्मत्वेन अन्तेतुमयोग्यत्वात्, आध्यात्म्येन च श्रौत
पदाहृतत्वायोगत्वं तत्र वाक्यीयपूर्वाहृतत्वस्वीकारान् । न च
'सोमापौष्यं त्रैतनात्मेत पशुनाम' इति षट्तरस्य
निरूप- (निरण-) पशुनाभ्याय यागस्य औदुम्बरा-
श्रवणं समवति । न च स्वस्वभनद्वयपरिच्छेदस्वरत्नाश्रय
स्वार्थमवेऽपि अनिदेशप्राप्त- पशुनिषेधनाह्न- यूपपरि-
च्छेदस्वरत्नाश्रयत्वसम्बन्ध, यूपस्यैव उक्तादीना अतिदेश-
प्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदत्वापि द्वास्ताऽऽपत्तौ यूपादानानु-
पपक्षे । अत एव आतिदेशिकपशुनिषेधनं यूपदाय
आश्रय इत्यपि न । जथ 'यर्गमं वतुग्यधी यजमान,
पञ्चत्वस्यैव यथा कार्या' इत्यन (यथा) अयदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिमन्त्रीकृत्य हृदयायपश्चनेऽपि पञ्चत्वतिद्धि
सिद्धान्तित दशमं (भाट्ट. १.०।७।१८, २० भा),
यथापदं अवयुत्पानुवाद, उपरशाण वा सत् तर्कानुवाद ।
तथा अनापि यूपपदमवयुत्पानुवाद, उपरशाय वा स्वात्
इति चेन्न । तत्र हि हृदयादियु पञ्चानदानाभावे
चतुर्विधानपञ्चदशपञ्चानस्य अतिदेशादेव प्राप्ते 'एका-
दश वै पशोरत्तदानानि, सानि द्विद्विरव्यति' इत्यस्य
वैयम्पासव्या अवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्वीकारः । तदा
हि अवदानमन्त्रेदेशेन पञ्चत्वविधौ हृदयायवदानेऽपि
पञ्चत्वप्राप्ते हविष्यं स्वरदानप्राप्तौ द्वयपञ्चानविधि
तद्व्यावर्तकत्वेन साधकं । न च हृदयादियुपि सामदश्या
दीना पञ्चानगतस्य अतिदेशादेव प्राप्ते तेषां हविष्यं
स्वरदानप्राप्तौ द्वयपञ्चानविधि साधकं इति न बोधं युक्त
इति पाठ्यम् । तथापि विधे पात्रिकत्वात्पुत्रपेक्ष
वयावदस्य एवस्यैव वाधिसम्पुनादत्वोक्तिवात् । षट्ठे

तु न कस्यापि नैयर्गादिकार, इति विमिति यूपस्य
पात्रिकानुवादत्वादीकार ।

इदं च प्राचीनाम्बुपेन इत्यप्यायानुशारेणैवम् । सत्तु-
तरतु अवदानोदेशेन पञ्चत्वविधौ हृदयादिवाक्ये इत्यन
योकादेशेनानुपे अवदानस्य परिसम्बन्धात्वात् वदन्नन
वदानस्यैव अभावे पञ्चत्वप्रसक्त्यभावात् यथाऽनुपेऽनु
पपत्ते एवमन्तरतामह्नापत्तेऽत्र नाप वाक्यापि समन्वय ।
किन्तु पञ्चत्वविशिष्टपञ्चानान्तरस्य अतिदेशेन पूर्वपक्ष
पञ्चत्वविशिष्टपञ्चानान्तरस्य वा वयोदेशेन विधे,
तस्यैवोपरिपत्तवात् । हृदयाविधानपे हृदयायुदेशेन विधि
इति हृदयादियु तदह्नपञ्चत्वप्राप्ति इति नक्तत्वात्प्राप्ते
न यथापदस्य अन्त्युत्पानुवादत्वादिगमन्ति । षट्ठे नप
मते अवदानविधिसमकालपञ्चत्वानां हृदयायपञ्चानमिदं
तदुत्तरमप्युच्ये अवदानविधिवाधिसमकालपञ्चत्वविधिक
प्रकल्पमात्रं न वक्ष्याम । किंच पञ्चत्वविशिष्टव
दानान्तरस्य वयोदेशेन विधौ अवदानोदेशेन पञ्चत्व-
विशेषणविधिसम्बन्धाया अवदानस्वरूपे आश्रयस्थप्राप्ते
यथाभ्यासापूर्वनाश्रयवत्पञ्चानाया आश्रयवत्पञ्चत्वात् इ
वायवदानेयु कथं पञ्चत्वप्राप्ति न तर्हि सम्पत्त
विशेषणसमेतं अन्त्यासन्नान्तरे प्राप्ति, सम्भवति, अन्तरस्य
अन्त्यासन्नविशेषणवत्पञ्चत्वात्, अतिदेशस्य अन्त्यासन्नो
पञ्चत्वविचारभाव्यमन्त्रेन असम्भवात् । पञ्चत्वविशिष्टपञ्च
पञ्चानस्यैव वयोदेशेन विधौ तु षट्ठेनान्तरेन यथाभ्यासा
पूर्वनाश्रयीभूतावदाने पञ्चत्वविधौ तात्पर्यं नापदानान्तरे
पञ्चत्वविधि सम्भवति, इति तदधिकरणसिद्धातं विना
एव इति न यथापददशान्तेन यूपपदस्य अवयुत्पानुवाद
त्वादि इति । अत्रथ आश्रयत्वात्पञ्चत्वं न पञ्चदेशेन औ
म्नरत्तविधि संभवति इति यावत्पञ्चत्वात्पञ्चत्वमेव औ
म्नरत्तत्वात् । न च षट्ठेनान्तरेण आश्रयत्वात्प्राप्तेऽपि षट्ठे-
वाक्ये एव औदुम्बरस्यैवपञ्चत्वपञ्चत्वकर्मयुपाश्रयत्वात्प्राप्ते
विधानान् यथाऽपि औदुम्बरत्वात्पञ्चत्वमात्रं, आश्रयवत्
वाक्यत्वात्परिपत्तस्य युक्तत्वेन माषनाया, अनेककर्मत्वात्
वाक्यमेदापत्ते । गल्ल राणके (तुलायां औदुम्ब
विवरणे पृ ७७) अतिदेशप्रशस्त्यं पशुनिषेधनस्य
यूपदाय आश्रयत्वात्पञ्चत्वस्य 'षट्ठे हि अन्त्योपदिश्य

होमप्रणयतरे पश्चात् साधनापेक्षाया पथभ्रमसादिवत्
 पगर्पयन्वापि (इति-) गोदोहनादे. आश्रयत्वात्साध्या-
 पेक्षादर्शनात् उभयसाक्षात्प्रसात् साधनत्वप्रतीयते ।
 न चोपानता अङ्गप्रसङ्गः, साध्यैर्न विधानमात्रात् ।
 अत एव गुणसामययोगे प्राक्प्रतिशेषकारिणा गोदोहना-
 दिना कर्त्तव्यिदो चतुसादेवनेद्वयेन तदङ्गत्वे नैकगुणामान.
 (-मायानादर) । तिट्ठो वृ व्यपञ्चनरूपप्रकाररूपेण
 कट्टोपकास्यत्वादिशब्दादिपिनिष्ठस्वीं पट्टुनियोजनस्य
 (पगुशब्दो नास्ति-मु.) अविदेशात् साधना-
 नाकाङ्क्षात् परवर्तिनिष्ठसाधनात्प्रसाहस्य न युज्यम् ।
 अन्यतरामाह्लाहेतुस्य मन्त्रस्य इत्यन्यत्त्वोद्धानन-
 (लोपानन-) पूर्वस्मिन् विधिमन्त्रेण च आनाप्या-
 नुरथापानत् (आहात्त्वोत्थापनोपयोगात्) इति परि-
 हृतम् । तथिन्यस्य । प्रणयनस्य ध्यानगततादृशकारणमेत-
 निधयाद्भवत गोदोहनाश्रयस्य उभयसाक्षात्त्वस्य प्रथम-
 गत् गोदोहनादे क्लृप्तानतानोपनयनसमकालमेव हि
 प्रणयने चमपसाध्यावरोध, तदेव प्रणयनस्य नैराह्वयम्,
 गोदोहने क्लृप्ताननस्योपपत्तिम् शक्यात्साध्या-
 न्यस्य प्रणयने गोदोहनासाध्यावरोधस्तु तदुक्तवतीति,
 इति 'मथैतो इत्यपी मन्त्रसाधुपपत्ति' इति न्यायेन
 गोदोहनीयवत्साधनत्वस्योपपत्तिस्य निराकारत्वस्यापि
 प्रणयनस्य आनाप्यात्त्वस्य गोदोहनाश्रयत्वात्प्रीतिर ।
 'मात्रं नित्यस्य चक्षुः' इति न्यायेन साम्यप्रतीगे
 चमपत्तय अनङ्गत्वं । इत्यमेव च उत्पत्तिनिष्ठमेत-
 निराकारत्वस्यापि ज्योतिर्मन्त्रेण कालेद्देशेन विधीयमानो-
 त्त्रिद्विगुणाश्रयं तद्विद्विषयणे पूर्वपक्ष- (था) युक्त-
 तगच्छते । अत एव प्रणयनमात्रात्मलाकान्तात्पर्यव-
 द्भिवादा पगर्पयन्वाश्रयत्वं साधनमाश्रयत्वं । इत्याद्या-
 श्रयत्वस्य प्राक्प्रतिपत्तय पराहस्तु संनिधिप्रदानसम्भ-
 वना साक्षात्कारप्रसङ्गेऽपि स्ये तौदुष्कृतानिवेद-
 संभवात् आश्रयत्वं समन्तमेव इत्यस्योक्तरीत्या आश्रय-
 त्वपण्यनम्, इत्यस्यमात्रं प्राक्प्रतिपत्तित्वात् ।

न च 'पेतुर्देशिणा' 'उचैर्त्तं चित्रं' 'सह
 अथयति' इत्यादिषु यथाक्रमं दृष्टिगोदोहनेन अमेद-
 यकल्पेन धेनोः, कृषेर्दृष्टिगोदोहनेन इत्यस्येतिप्रणय-

सम्भवेन उचैर्दृश्यं, अपणोद्देशेन स्वकथयन्नेन साहि-
 त्यस्य च विशेषज्ञात् कर्तृत्वान्यतमस्य साक्षात्प्रोधा-
 निप्रसक्तं अ वासिः इति वाच्यम् । ननुतो वेन्नादीना
 करणत्वेन भावनाऽन्यथास्य तत्तदुद्देश्ये विपश्चिन्नात् ।
 तथापि, 'पेतुर्देशिणा' इत्यत्र तद्वत् सुम्नयो. पर-
 स्परान्यथाभावात् 'न हि निराहित वाक्यमस्ति' इति
 न्यायेन निरापदा-वाङ्मर. आश्रयत्वं : तत्र च भाव-
 नाया. भावापेक्षाया दृष्टिणापदस्य दृष्टिणावाप्यपत्तया
 भावसम्भवेत् । करणकारत्वात् च करणतासङ्गेण
 पेतुपदार्थस्य, पेतुपदोत्पत्तयमादा. वा करणत्वस्येव
 धेतुस्वरूपस्य भावनावाच्यत्वम् । पेतुर्देशिणो. अमेद-
 योपस्य वासिः । पेतुर्देशिणोविधाने वाक्यमेदस्य
 विधिप्रकारविधानत्वं अनाद्यत्वम् । एष 'उचैर्त्तं च-
 त्रिद्वे' इत्यत्र गोदोहनाश्रयत्वात् साधना क्लृप्ते-
 विहितसंज्ञात्वात्, तत्र च प्रसक्तत्वेन भावनाया उद्देश्य-
 स्तेन अन्यथे ज्ञाने करणकारत्वात् उचैर्दृश्यं मन्त्रवित्त-
 परापरमन्त्रावच्छिन्नकरणतासङ्गेण भावनाऽन्यथ, न तु
 अन्यवित्तपरत्वस्यसम्भवेन, तथापि साधनायाः करण-
 कारत्वोपधान्यथावत् । एवं 'सह अथयति' इत्यपि
 प्रमाणत्वात्प्रसक्तत्वोद्देश्यत्वाभावात् साहित्यस्य कर्त्त-
 र्तात्पर्यत्वमसङ्गेण अन्वय । तथापि, दशपूर्वमातयोः
 'स्य हविर्निश पुत्रसा' चन्द्रमा अस्युदितान्, न
 देवा तदुत्तान् निमज्जेत् । ये मज्जमा स्तु. तातप्रथे
 यने पुत्रोऽस्यमन्त्रावत्त्वं निवेदेत् । ये स्वदिश, कलि-
 न्नाथ प्रदाने दशयवत् । येऽपि, सन् विद्यते
 द्विपिनिष्ठाय मृते चरन्' इति श्रुतम् । तत्र अमा
 काशकर्मणं च वास्तुद्वयानिष्ठदिनप्रारम्भे निमित्ते
 'पिषा तदुत्तान्' इति वाक्येन अपनोत्पूर्वदेवतासङ्ग-
 यत्वात् प्रवृत्तत्वात्मेव देवतासङ्गत्वोक्त्याधीन-
 श्रिति प्रवृत्तानि, न तु कर्मन्तर्विधायकानि, अपरि-
 त्तत्पूर्वकर्मसङ्गत्वात्प्रवृत्तत्वात्मेव देवतासङ्गत्वात् ।
 अत एव पूर्वदिर्देवतासङ्गत्वस्य निरुपधीभूयसा-
 येशाना 'उत्तानाथं मुष्णति' इत्यमेव पूर्वप्रत्यागमा
 एव निरुपधा. । अत. आश्रयस्य मध्यमादिर्देव-
 त्वस्यव्यवहृति । इतिप्रणयनोपयोगो न्यायेननिष्ठत्वस्य-

पाण्ड्या माम्पासाभ्यां मरु तत्रेणानुग्राम इति मिद्रा-
 तित पठे (भा० ६।५।१) । तत्र च मन्थमासुद्देशेन
 दाह्यादिगुणविशिष्टदेवताविधि, तत्र नाधि इरण्यदक्षले
 परस्परवाचक्य षड्भवात् । अतो न विधेयानेकत्र
 निमित्ततो वाक्यमेव । उगारवाचक्यो द्रव्यरपीद्वैदपर
 प्रयुक्तान्नमेदस्तु रचोक्तिरते । अन्वुदितेष्टिप्रकरणस्य
 'स्रष्ट भवति' इति वाक्येन सम्यक्तिपरदेवताकह्यपि
 महत्त्वप्रविधानात् चक्रवाचिकरण्ये आधिंके अनुयते ।
 अत द्र देवताविशिष्टमाद्यन्तस्यविधिपक्षे गौर्वाणं
 द्र-प्रेदेशेन देवताविधिपत्र एव भवत् इति प्राञ्च ।
 नव्यास्तु तमावाधिकरण्यदक्षले परस्परवाचक्यीकरे
 'पञ्चदशाग्नि' इत्यवापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशराफया
 विशिष्टावविधाप पचे, उत्तरवाक्ययो ख्यदिष्टादिप्रकृति-
 कस्य पुत्रोद्देशेन मम सहश्रावणस्या चन्द्रादिचरीपि
 आरभ्यन्त्वात् । इ दोष्टेन देवताविधिपक्षे विधेयाने
 कत्रमिभिन्नकवाक्यमेवाप्य द्र देवता-तद्गुणवक्त्रादि
 विशिष्टमावनातरविधिवत् एव भवत् इत्याहु ।
 तत्र च श्रवणविधि विधेय श्रवणस्य प्राप्त वात् 'गृह
 श्रवति' इत्यनेन सम्यक्तिपरदेवताकह्ये - श्रवणोद्देशेन
 साहित्य निरीयते । तत्र एककालान्छेदेन एवमवा
 चिकरणकर निरुक्तेषुवाचिकण्यतासम्भवेन व्याघारक-
 तिरुक्तपक्षेयशासक्येन भावनाऽपि इति कर्तुं वाच-
 यनमस्य गान्त्रोचयित्वात् नोक्तानिप्रसङ्ग ।
 स्रष्टा एवमवयुत्वेककालान्छेदराधिकरण्यसम्भवेन माव-
 नासपि इति नोचयेत् । न च श्रवणानुदृष्ट
 कृतिप्रभापनाया अत्यहितरान् निरुक्तसम्भवे निरुक्त
 साहित्यविशिष्टासम्भवे, 'यनेत स्वर्गस्य' इत्यत्र
 स्वर्गनिर्घितनकरणतासम्भवेन भावनाया श्रावणविशिष्ट
 एवम् श्रवणानुवाचिकनिरुक्तनसम्भवेन निरुक्तसाहित्य-
 विशिष्टत्वस्यापि प्रयुक्तभापनाया समरान् । यदि
 तु तत्र करणताविकरणोद्देशरूपमेव स्रष्ट, तर्हि
 प्रत्येऽपि निरुक्तसम्भवेनानुवाचिकण्यतासम्भवे
 संभव इति न ह्यपि अनुपपत्ति । अत्र श्रवणोद्देशेन
 साहित्यविधौ द्रव्य पदश श्रवणभावात् तत्र कथ
 साहित्यप्राप्ति, अत्र एवाथ साहित्यविशिष्टश्रवणविधि ।

तत्र आग्नेयदेव श्रवणप्राप्तापि दक्षिणपक्षो त्वाग्नेय
 विशेषणयो विधे पत्नमिति प्राचीनैककम् । भवति तु
 श्रवणानो विध्यन्तरीकागन्तु दक्षिणपक्षो श्रवण न स्रष्ट,
 नितरा (नवरा) च त्वाग्नेयेन विशेष्यमात्र नदीव
 इति चेत् । वयम् । दक्षिणपक्षे न प्रमत्तलोप
 श्रवणप्राप्ति, तथापि श्रवणोद्देशेन साहित्यविधौ केनचित्
 साहित्यवाचक्यद्वये अनुपरिन्तर्गतचिद्दृश्य साध्य
 निरूपकत्वकरने गौरवात् लापनेन प्रदानसाहित्यविधौ
 कर्त्तव्येन नक्षत्रयो दक्षिणपक्षोरेण तद्विष्णुस्य कर्त्तव्ये ।
 तथा च प्रत्यये दायासाहि यद्यनेन शान्ताहृष्टाहृष्ट
 आश्रयद श्रवणे दक्षिण साहित्यसोत्रेण दक्षिणपक्षो
 श्रवणविधि । एष च तृतीयविधिपक्षोत्तराश्रय
 (चाचर्षोद्देशेन अचरणकर्मभावाविधि) प्राप्नुवती
 प्राचा पञ्चमविधिपक्षोत्तराश्रयमपि (गुणविशिष्टाया
 करणकर्मभावाविधि) श्रवणभावात् प्रकटयति । न च
 सम्यक्तिपरदेवताकह्ये अथवापि स्रष्टवताया प्रमत्ता
 भावात् श्रवणप्राप्तस्य तद्वदनेन मन्थमासा-पञ्चदशरागी
 श्रवणेऽपि केनचित् साहित्यावधि इति वाक्यम् ।
 लापनानुशेषे प्रदानसाहित्यनिरूपकनिरूपितमाहित्यस्यैव
 अत्र विधेयनेन पुनरुपेयवायेन (अमिहोत्र उच्यते
 नामो ६।४।४) विधेयतासम्भवात्तुवेन उद्देशेनोक्त
 नपतिपरदेवताकह्ये श्रवणोद्देशे उद्देशेनोक्त
 यागीश्रवणे साहित्यवाक्ये इति ध्येयम् । केपिपु
 'नमसिच हागे वाक्य' इति प्राचीनप्रवादस्य ताप
 त्वादिनाचक्रद्वितीयाश्रयस्य सति पञ्चत शोरोपीयो
 सहो-चरण वाक्यमित्यर्थे (मी ता ६६३) । स्वयं
 यंनिष्ठोपिद्वयोधिकाना विमर्शिता शोपिद्वयोपदेन,
 स्वयंस्वयंमतापदेनोधिकाना च शोपिद्वयोपदेन अत्र
 सति, इति सत्यन्तार्थ । तेन प्रवादोपामिशरणकतादि
 विनियोजकवाक्यमग्रह । शोपिद्वयोपे वाचक्यानो
 एकाश्रययोपेयमित्येवविधिवेगेण उच्चारण इति शोप
 दोपियो महो-चरण इत्यमर्थ । तेन न प्रवादविध
 यानिप्रसङ्ग इत्याहु (भावतकार) । तत्र स्वयं
 नुगमात् उपेयतायम् । निरुक्तश्रवण भावनाकारणैः ।
 मन्थमास्य तु एता त्रयेषोरोपीय प्रसद्व्यभिपत्ता ।

अत एव 'देवस्य त्रा सविदुः प्राप्तेऽधिकीर्षाद्भुम्बा पुण्यो
 ह्युताभ्या निर्लेपाभिः' इति मन्वे कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा-
 ऊचयथ कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा-
 शानकन्यस्य वा कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा अजनेनेऽपि
 तत्कृतमवाचि कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा देवस्यत्वादिपदाना
 स्त्रार्थविशिष्टनिर्वाणप्रकाशनाद्वा निर्वाणान्तरम् । विधि
 वाक्यमन्वाकन्यस्योः अथवापरो विनोयः, यत् विधि-
 वाक्ये कर्तृत्वात्कृतमवाचि मन्वा, ससर्गविषया तद्वा-
 नाप्तीकारेण वा, स्वय एव चिनिनोयमन्त्रम्, मन्वाकन्ये
 द्व 'देवस्यत्वादिपदेः निर्वाणप्रकाशने' इत्यादिवाक्यान्तर-
 कल्पनायाः । देवस्यत्वादिपदाना मन्वाकन्यत्वात्कृतमवाचि मन्वा
 विषयभावो न च मन्वाकन्यस्य स्वत अविनिर्वाणमन्त्रम् ।
 विषयभावदेव च देवस्यत्वादिपदाना निर्वाणान्तर-
 मपि न स्वतो मन्वाकन्यत्वम्, अर्था तु क्षुतिवदित
 वाच्यत्वात्कृतमवाचि इति योगम् । अत्र विधिवाक्यस्य
 योग्यतायां चिनिनोयस्योः कर्तृत्वात्
 न्यतमबोधनस्याभावेन योग्यतायुक्तिप्रदानुमापकत्वेन
 अन्तरमवाचिनेऽपि न लिङ्गत्वे दोषः, प्रत्युत सधुनि-
 क्ताकन्यत्वात्कृतमवाचि मन्वाकन्यत्वात् लिङ्गात् स्वतो
 विधिवाच्यत्वेन प्रकल्पनेन । अत एव आशीर्वाचीय-
 प्रस्तावपठितस्य 'त्र शर्म प्रथमो मनोता' इति मनोता-
 मन्त्रस्य नेत्रशर्मप्रकाशकस्य उभयदेव्याशीर्वाचीय विनि-
 योगावसानात् चोतिष्ठोममहाप्रस्तावरूपस्यमान्यसकन्य-
 योषकप्रतापवह्नुत्वादिभेदं चेत्यादिदेवताके उपनीये
 उक्तमप्री 'यत्कृतमवाचि मन्वा आशुप्येव मनोता
 कर्ता' इति ब्राह्मणवाच्येन लिङ्गत्वेन आशीर्वाचीयाद्वा
 इत्युक्तं दशमे (२०।१।२२) । मन्वाकन्यस्य तु
 रामाशुप्येवतायाः मधुनिर्वाणकन्यत्वकन्य इत्यन्त-
 रितप्रमाणानुसंधया क्षुतिवदितमन्वाकन्यत्वादिपदाना
 लिङ्गात् कुर्वन्त्वम् । अत एव 'राशेने ते शदन करोमि
 वृत्त्य धरथ सुमेव कस्यसिम् । दक्षिभन्वीदामुते
 प्रतिष्ठि वीहीणा मेव सुमनामनाम् ॥' इत्येवाकन्ययोषो
 पयोरीमद्वन्द्विधियात् वाच्यत्वं तत्पुंसस्य उद्वान्तर-
 प्रकरी उवाचने लिङ्गात् कर्तृत्वम् उदने, उतरार्थस्य
 चादनेऽपि विधिवाच्ये । तच्छब्दस्य 'दमे पपति दशान-

यति, सा वैश्वदेवाभिना' इत्येव वाक्यान्तरीयायंपरासर्ग-
 मनेन युज्यते इत्युक्तं मन्वाकन्यविषये । इति वाक्य-
 निष्पत्तम् । सुरारि. पृ ११७५-८१.
 * वाक्यं पदद्वयमत्र । वि. ३।३।८, * वाक्य प्र-
 रणात् वच्यत् । भा. २।२।८।२२, २।३।२।२।२७,
 २।३।१।२।२४ पृ. ६१३, ३।१।५।११, ३।३।६।२२,
 ३।३।१।२०, ३।३।७।२४, ३।४।१।२१, ३।४।५।
 २४, ३।४।६।२७, ३।६।१।३।२५, ४।३।२।४,
 ६।५।१।५।२५, ८।५।२।१७, ९।१।२।२, ९।१।५।
 २१, १०।३।१।२।२८. * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः ।
 ' रजामी इदं हविस्त्वपैशमनीद्वेषेता महे प्वापोऽ-
 काताम्' इत्यत्र 'रजामी' वदस्य लिङ्गात् दसा-
 न्त्ये सिद्धे 'इदं हवि.' इत्यादेरपि तदेववाचकत्वात्
 दर्शाङ्गत्वम्, न तु प्रख्यात् पूर्णमाकातात्वम् । मीत्या.
 * वाक्य प्रख्यात् शीरः । प्रहो (प्रकरणे)
 वाच्येऽऽ, अचक्षुं पुनर्गन्धेन । भा. १०।३।
 २।१७४, * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः । रजनाधर्मा.
 प्रक्यात् आशीर्वाचीक्यम् । ' विद्वता यूप परित्वीय
 आशेऽं मनवीयं पशुमावाकरोति' इति वाच्यत्वं सू-
 याप्रस्य । ३।६।१।०।३१, * वाक्यं प्रख्यात् वलीयः ।
 ' वेदा हवीणि आशुद्वयति' इति हविर्वाच्यत्वाद्
 गम्भे, प्रथमवलीयि प्रख्यात् । ३।७।१।२,
 * वाक्य प्रख्यात् नमश्च हुर्वल । ३।८।२।३३,
 * वाक्यम् । मन्वाकन्यत्वात्. अन्वित्तवाच्येण
 वाच्यत्वात्कृतमवाचि, अथवातम् च अर्थाभावत्वेन जयंद्वा-
 वाक्यान्तरीयायंपरासर्ग । सु पृ. ७४८. * वाक्य मितेव
 उभयविधाने । भा. ३।२।२।७, १०।३।२।५।२५,
 * वाक्य लिङ्गात् वलीयः । ३।३।६।१२ पृ. ६८६.
 * वाक्यं लिङ्गश्रुति कन्यत्विका अन्वित्त्वे मन्त्रम् ।
 मीत्या. * वाक्यं विरोधवृत्ति, पद सामान्यवृत्ति ।
 भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६, * वाक्य विशिष्टपदक-
 म्बुहान्तरम् । सु पृ. १०९ * वाक्य श्रुत्या ज्ञ्यते ।
 भा ४।१।१।४, * वाक्य श्रुतेर्द्वन्द्वम् । ' द्यावा
 पृथिव्या वेनुः' इत्यादी गति सा च क्षुति, द्रव-
 तन्तयो वाक्येन स्यात् । तप हुर्वल सुतेः । १०।२।

अर्थरचाटसि इति ज्ञानर्थक्यमितिलस्यज्ञान लभन्ते ।
 सर्वेषामेव च श्रुत्यादीना ज्ञानर्थक्यप्रतिहताना दुरिते-
 रीतिं वाच्यमिष्यते । तथाच — मीढारिणा प्रेणुणादीन्
 प्रति श्रमा शैथिल्यं प्रानुवदपि अतिउद्ध्वस्य प्रवरणलभ्या
 पूर्णशक्तेरनुवदन् समयो भविष्यति । तत आसिष्यत
 वाक्यात् लिङ्गस्य बलीयस्तरम् । तथा च मध्यानुवादे
 दक्षिणम् (३।२।७) । वा ३।२।७।१४ पृ ८३२-८३३.
 * वाक्यस्य लौकिकस्य प्रमाणात्प्रमितविषयता । बृहती
 पृ २२२. * वाक्यस्य वाक्यान्तरक्याक्यवादे प्रकस्या
 आवात्प्राह्य प्रमाणमेव । मीढ्या * वाक्यस्य
 वाक्यार्थे न मति । पदवाच्येन वाक्यार्थसिद्धे ।
 मीढ्या * वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपद्युवाचभूतगदाथार्थवि-
 पदाभावे सा।दृष्टत्वेन अपरिपूर्णस्य विशिष्टार्थप्रतिपाद
 कस्यामेवात् विविधार्थप्रतिपादनं च विना व्यवहारागसाध
 नत्वेन ज्ञानर्थक्यवापत्ते परिपूर्णवाच्य श्रुतयैकवाक्यभूत
 पदात्तलक्षणा युक्ता । सु पृ ७३३; * वाक्यस्य
 विषयव्युत्पन्नस्य । पृ. ८६७ * वाक्यस्य
 विविधतायापेक्षया न्यूनत्वामुपगमे अथवावाक्यमेतौ,
 आधिक्यव्युपगमे तु ज्ञानर्थक्यम् । यदा, युनस्य
 अपि।सार्थविषयत्वरूपेण लक्षणावाक्यमेतदयोग्याप्यह्यार-
 बोध । यदा न्यूनत्वे लक्षणावाक्यमेतौ, आधिस्यै
 ज्ञानर्थक्यम् । अथवावाक्यमेतौ विपरिणामयदित-
 वल्लता अन्वयारणरूपवाच्योपा इति । बाल पृ २-३
 * वाक्यस्य निरीपणविशेष्यभावमाने व्यापार । सु
 पृ १५२, * वाक्यस्य सङ्घट्टव्यतिरस्य अनेनार्थ
 परत्वायोगात् आहृतिप्रक्षणावाक्यमेदापि । पृ ८७२,
 * वाक्यस्य सर्वमना विषयमात्रादृष्टीकालाभाये वाच
 उच्यते नैयमन्त्यं वदन्ते । पृ ६०, * वाक्यस्य
 स्वार्थज्ञानात्म्य वाक्यान्तरान्वयो न मति । पृ ४८८,
 * वाक्यस्य हेतुपरत्वे समन्ति कृत्वादिप्रणाम
 प्रमाणात् । भाट्ट ४।१।१७ * अनेनैव प्रवृत्त,
 अनेनैव निवृत्ति इति अतिभाष एकस्यैव वाक्यस्य
 मति । भा ७।१।१२ * एतदेव वाच्यस्य चोद
 पेसात् वत् प्रमाणात्तानेवस्यार्थव्यतीतार्थप्रसादनपरतया
 प्रयोग, न वगादिवाच्यता । ऋजु पृ ३४ * तत्

सामर्थ्यं समाम्नाये ।। १।११।१७ । तदेतदस्य कस्य
 समाम्नाये सामर्थ्यं यत् अत्रिहितपूर्वकामिधानम् । इतरण
 अर्थवादा तत अनर्थका स्यु । भा १।१।११।८
 * नच वाक्यस्य पदेनत्वाया प्रमाणान्ति, दिनवपन
 यास्यससह्यमानेनप्रथोजनमानोपलक्षकत्वात् । तेन
 वाच्यमेवैक अल्पपद अपर बहुपदम् । वा ३।१।१।४
 पृ ८५१. * 'वाक्यस्यो एकत्राक्यन पुन सत्य
 जायते' इति न्यायेन आस्थानमेदेऽपि आहृष्ट
 वशात् अस्ति एव वाक्यता । (अत्रिहिते दद्या कुपि
 इति, दज्योद्विप्रकामस्य सङ्घट्टात् इति च इत्यत्र) । सोम
 ८।३।३ * वाक्ययोर्विरोधे 'पञ्चदश सार्धिनैर्ननु
 नूयात्' 'सप्तदश सैकस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उक्त
 नापि हि वागानाविपरलक्ष्यदेकत्राक्यत्वे कृते विविधे
 एति निमित्तानिसोपयोगात् सप्तदश बलीते मति ।
 वा ३।३।७।१४ पृ ८४० * वाक्याना अर्थार्थ
 शेषमना विवृद्धेनैव एकत्राक्यत्वात् प्रमाणपर
 अर्थवादाविकरणम् । १।१।१।१२-१८ * वाक्याना
 अनेनार्थता सणुक्रमेणवाचनेत व्यग्राया सीकितं ।
 (औनामन्या सुप्रवृत्तविषये) । भा ८।२।१।७
 * वाक्याना अर्थवत्तापि द्वैविगदर्शनम् । उवाचण
 प्रत्यायने हि अविनाशूते तत्र अपरदसिपश्या प्रुन
 मानेऽपि विविधतातीर्यत्र भवति । यदि अर्थवत्ता
 गन विवक्ष्यते तदा उवाचणमभात् । वाच्येणविषय
 ततोऽर्थप्रत्यायनमनुपद्भत् । यथा वसेषु विष
 विप्राप्तु च । वा १।२।४।२१ पृ १४३-१४४
 * 'वाक्यानामेकत्राक्यन पुन सत्यं जवने' । नरि
 वरस ('दीक्षितो न ददाति' इत्यादे) अत्रिहितोक्ति
 विधिभि पदेकत्राक्यता । येन तेषामणविधाने कदा
 वाहृष्टस्यास्य अर्थोत्तरत्वाप्रभवेन एवमथो न
 मनेत् । किपु 'अत्रिहितो उहोति' 'दद्या उहोति'
 इत्यादियत् 'वाक्यानामेक' इति 'वाक्यं सार्धैक
 वाच्यत्वं' (पूर्णवत्तात्वा) । सोम १।१।८।०
 * वाक्याना व्याकरणेन अनन्वाच्यत्वम् । वा १।१।८।
 २८ पृ २६१. * वाक्याना-विषयक्यानाम्, अत्र
 वाक्यानाम्, एतान्वाक्यानाम्, अथवाक्यानाम् । प

नपरत्वात् ॥ इति वाक्यव्यतिमितप्रकारात् एतन्ने ।
 सप्रमाणं च अन्वयदीना अनयक्यप्रतिहतानां दुर्लभे
 रपि वाच्यतामन्ते । तत्रापि — वीरार्थानां प्रोक्षणात्
 प्रति श्रुत्या नोपेतत्वात् प्राप्नुवदपि अतिलक्ष्य प्रकरणान्या
 पृथक्प्रकारेण हतं स्यात्प्रो गविपति । तत अस्थित
 वाक्यात् लिङ्गस्य नर्तयस्त्वम् । तथा च भक्त्युक्तये
 दास्यत् (३।३।९) । वा ३।३।७।१४ पृ ८३१-८३३
 * वाक्यस्य लैङ्गिकस्य प्रमाणात्तत्प्रतिपाद्यवयवम् । वृहवी
 पृ २२४ * वाक्यस्य वाच्यतात्पर्यवाक्यस्य प्रकल्प
 आकाङ्क्षरूप प्रमाणम् । मीन्या * वाक्यस्य
 वाक्यार्थे न गति । पदशक्तये वाक्यार्थविदे ।
 मीन्या * वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतत्वात्प्रथमि
 ष्यमाभवे आनन्धत्वन अपरिपुणस्य विशिष्टाद्यप्रत्ययपद
 चरत्वाद्योगात् विशिष्टार्थप्रतिपादनं च विना यद्वाच्यवय
 न्त्वन आनयक्यार्थस्य परिपूर्णत्वात् शुद्धिवाक्यभूत
 पदात्परत्वेना युक्तम् । सु पृ ७३३, * वाक्यस्य
 विधिविशेषणम् । पृ ८६: * वाक्यस्य
 निरक्षितार्थव्युत्पन्नं सूत्रप्रत्युत्पत्तये लक्षणवाक्यमेतौ,
 आनयक्यस्युत्पन्नं तु आनयक्यम् । यद्वा, पूनस्य
 अपि वाच्यविशेषकत्वेन वाच्यवाच्यमेतौ वाच्यवाच्य
 वेदा । यद्वा 'युनने लक्षणवाक्यमेतौ, आनयके
 चानयकम् । अयकाररत्वेन विपरिणामसहित
 कल्पना पदपरत्वेनानन्दोपा इति । बाल पृ ०-३
 * वाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावान्तरं अपार । सु
 पृ १४२, * वाक्यस्य सत्त्वुक्तितत्त्व अनेकस्य
 परत्वाद्योगात् आहुतिलक्षणवाक्यमेतौ । पृ ८२,
 * वाक्यस्य सर्वां म्लान्तिव्युत्पत्त्यात्प्राधान्यात् वाच
 क्त्या नैवकल्प्यं कल्पने । पृ ६०१, * वाक्यस्य
 स्थाप्यार्थस्य वाच्यतात्पर्यस्यो न भवति । पृ ४०८,
 * वाक्यस्य वैपुल्यस्य समनति स्थितिः उपाया
 प्रमाणम् । भाट्ट ४।१।१० * अनन्तेन प्रसङ्ग,
 नन्तेन निश्चिन्ति इति अतिमात्र एतदेव वाक्यस्य
 मति । भा ७।१।१३ * एतदेव वाक्यस्य पौह
 पत्यस्य च प्रमाणात्तत्परिपत्त्यात्प्राधान्यात्प्राधान्यप्रत्यया
 प्रयोग, न चकारिकवयत् । ऋतु पृ ३४ * 'तन्

सामर्थ्यं समाप्ताये' ३।८।१।१७ । तदेतदस्य वाक्य
 समाप्ताये सामर्थ्यं ननु विहितेष्ववापिधानम् । इत्य
 अर्थवादो मत् अन्वयका सु । भा ३।८।१।१०
 * नच वाक्यस्य वैदयत्वात् प्रमाणमेव, त्वयत्वन
 सामर्थ्यसहपमानैरप्रयोजनमानोपत्त्यात् । न
 वाक्यमेतैः अत्यवद अवरं यदुपपन्नम् । वा ३।८।१।४
 पृ ८५१ * 'वाक्यस्यो एतत्प्रकारात्पुं सत्त्वं
 नायने' इति 'वायेन आनयत्प्रभेदसि वाङ्म
 यान्' अस्ति एतत्प्रकारात् । (अग्निहोत्रं दत्त्वा इति
 इति, दत्त्वाग्निहोत्रस्य पुत्र्यात् इति च इत्यम्) सोम
 ८।३।३ * वाक्यस्योपिमेव पत्रद्वयं सामिनीम्
 म्वात् 'सतदा वैदयस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभ
 नापि हि वाग्यान्विपरिपत्त्यादेववाच्यत्वे क्वे विधि
 यति निमित्तविशेष्यस्योपात् सत्प्रत्ययं क्लीबे भवति ।
 वा ३।३।७।१४ पृ ८४० * वाक्यानां अर्थ
 नोपपत्त्यां निष्पन्नोत्पन्न एतत्प्रकारात् प्रमाणम् ।
 अथवाच्यवयवम् । ३।४।१।११-१८ * वाक्य
 अन्वयार्थस्य सत्त्वुत्पत्त्युत्पन्नं अतएव लौकिकम् ।
 (लौकिकस्य सुखद्वयवये) । भा ८।१।१।१
 * वाक्यानां अर्थव्युत्पत्त्यै वैविध्यव्युत्पत्त्यात् । उपाय
 प्रत्ययस्य हि अविनाभूत् जन अत्यन्तविशेष्यं स
 मानस्य विनिश्चयार्थस्य भवति । यदि अत्यन्त
 यत्न विवर्तने तथा उपायस्यवत् । अथवाच्यवयव
 ततोऽप्यवयवमनुपपत्त्यात् । यथा जपु विव
 निश्चयत् च । वा ३।३।७।१३ पृ १४३ १४४
 * वाक्यानामेव वाक्यस्य पुन सहाय्यव्युत्पत्त्यै । नहि
 अन्वय ('कीर्तितो न ददाति' इत्यादि) अग्निहोत्रे
 निमित्तं पदस्य वाक्यत्वात् । केन तत्प्रमाणस्योपात्त
 कात्प्रकारस्य अन्वयव्युत्पत्त्यात्प्राधान्यं यदु
 भवत् । किन्तु 'अग्निहोत्रं इति' 'दत्त्वा इति'
 इत्यादिसु 'वाक्यार्थानेक' इति 'वाच्यत्वात् वाच्ये
 वाक्यस्य (पूर्वपदस्यैव) । सोम ८।१।१।०
 * वाक्यानां वाक्यस्य अन्वयव्युत्पत्त्यात् । वा ३।३।८।
 ०४ पृ २६१ * वाक्यानां विधिव्युत्पत्त्यात्, अत्र
 वाक्यत्वात्, उपनिषद्वाक्यानाम्, अथवाच्यवयवत्वात् च

फलवर्धनगामे क्रमः सन्निहत् अर्थवादाधिकरणे (मीको. पृ. ६३९) वाक्ये द्रष्टव्यः । ७ वाक्यानां स्वार्थपर्यन्तितानामपि सहस्र एकमत्रावाक्यापादानेन एकवाक्यस्य भवति । सु. पृ. ६२५. ७ 'स्वार्थयोरे समानानामङ्गित्वात्पक्षेण । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सहाय्यं वाचते ॥' या. १७।१३।२४ पृ. ३६६. ७ वाक्ये एकस्मिन् अर्थो विधीयमानो नान्येन संबध्यते, यदन्वयचित्तमेवात् । भा. ३।१।१।२ पृ. ६९०, ७ वाक्ये एकस्मिन् द्वौ संबन्धो न विधीयते । भिन्नेन हि तथा वाक्यम् । ३।४।१।७, ७ वाक्ये एकस्मिन् यथोपक्रमे निगमयितव्यम् । १।४।१।२४. ७ वाक्ये पुनः 'अर्थं प्रति न सामर्थ्यं, न च दोषत्वमुपगते । केनचः पदसंज्ञात्, प्रत्ययसुफलन्वये तु' या. ३।३।७।१४ पृ. ८२६ ७ वाक्ये वैकल्प्यशब्दो वाक्यभेदः । 'अथवा' इत्येन तुल्यमथा करणीभूता एकह्यमनीमुदिदस्य भव्यतातिपदिकागमिणी मित्रवद्वेषात्ताया अपि एक हाक्याः एकवाक्यं वैकल्प्यम् । बाळ. पृ. १८१. ७ असद्व्यपदान्वाक्येणो सति आन्तर्गतभावोऽपि सर्वत्र लोके वेदे च वाक्ये पदानाम्, प्रकरणे च वाक्यानां सक्रयो भवति । सु. पृ. ६९५. ७ एकस्मिन्नेन वाक्ये न द्वौ सक्रयो दारुणोति विधातुम् । भा. ३।५।१।३०, ४।३।१।३३३. ७ न च गुणकत्ववैक्यधरे वाक्ये मति क्रमोक्तम् । या. १।२।१।२२, ७ 'प्रकृतप्रत्ययिज्ञानं वाक्ये यतोपलभ्यते । न च स्वाद्युवादात्म्यम् ॥' २।२।५।१७ पृ. ५२२, ७ विशेषसक्यधरे वाक्ये सामान्य-सम्बन्धाधिकारे इत्यर्थः अधोऽधिकरणोक्तो वाक्य-भेदो योगः (३।३।८) । ३।७।१।२६, ७ क्वेन हि आश्रयेण वाक्ये नितितानामे विशेषस्य त्वत्वंतः । २।२।३।६ पृ. ४७८. ७ वाक्ययोः विभेयो शेषोऽर्थोऽनेन उपाश्रयस्य 'त्वां च' एषा पक्षस्य' इति स्वप्नेतवज-परद्वैवाक्यत्वात् यद्यथावर्तमानं 'तस्मात् यदि चि-द्वीषोमीपात्तेनोपश्रु चरति' इत्यनेन सनिहित यदिकश्चिदर्थेऽङ्गाक्याया अन्वयपदागमभेदेन वाक्येन । दोषान्नेषु तु 'पञ्चदश लामिषेनी' अनुबन्धत्, वाक्यस्य वैशेष्यं' इति । को. ३।३।७।१४ पृ. ३६१. ७ वाक्ययोः

विभेये सामानाधिकरण्याधेनवाक्यात्, निमित्तविशेष-सद्योगोपेक वाक्यं बलीयः । या. ३।३।७।१४ पृ. ८५०. ७ लिङ्गवाक्ययोर्निर्गन्तव्यः । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४९.

७ वाक्यांशस्य पदमानस्य प्रमितिजनकत्वं नान्वि । वि. २।२।७.

७ वाक्याधिकरणम् । तद्भूताधिकरणम् । वेदसंज्ञकं प्रत्यायकम् ॥

उत्पद्यो वाऽप्यचनाः स्वरुथस्यातज्जित्त्वान् । ३।३।७।२४।

आद्यम्— यद्यपि औपनिषोऽपि शब्दः सक्रम्यश्च, तथापि न 'चोदनालक्षणे प्रमः' । चोदना हि वाक्यम् । न हि 'अभिहितं चोदयत् स्वर्गकामः' इत्यतो वाक्यात् अन्वयत्वात् पदात् 'अज्ञिहोनात् स्वर्गो भवति' इति गम्यते, गम्यते तु पदस्य उन्वयिते । न चात्र चतुर्थः शब्दोऽस्ति अन्वयत् पदानसमुदायात् । न चात्र समुदायोऽस्ति लोके, अतोऽत्र चत्वार्यर्थोऽत्र गम्यते । पदान्यस्यैव प्रयुक्तानि, तेषां नित्योऽर्थः, अत्यु-क्तश्च समुदायः । तस्मात् समुदायार्थाः कृतिमो ग्यामोशो वा । न न पदार्था एत वाक्यार्थः । सामान्ये हि पदं प्रयत्ने, विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यस्यो विशेषः । न च पदार्थात् वाक्यार्थावगतिः, अथवात् । अतस्ति चैत् सक्रयो करिमाश्चित् पदार्थोऽत्रगतो अर्थात्त-मगम्यते, यद्यन्निप्रयत्नो सर्वमवगतं म्यात् । न चैतदेवं भाति । तस्मात्तयो वाक्यार्थः ।

स्वादेशत्, अमुकत्वादपि वाक्यात् अर्गात् सक्रये स्वामावादावगम इति । यदि इत्येव भाशो धर्ममालीनं ग्युक्तमेतत् । न चैव शब्दधर्मो यदप्युक्तमपि शब्दादर्गः प्रतीयते । नहि प्रथमश्रुतात् दुस्तश्चिच्छब्दान् केनिरुं प्रतिबन्धितं । (उच्यते) । तदभिधीयते, पदार्थोऽत्र न वाक्यधर्मः । वाक्यादि प्रथमश्रुतादपि प्रतीयन्तोऽर्थे दृश्यन्ते । नैवेदेनम् । यदि प्रथमश्रुतादवबन्धेयुषि तर्हि सर्वेऽवबन्धेयु पदार्थविशेषे च । न तु अपदार्थविशे-ऽवबन्धन्ति, तस्मात्नैवेदेनम् । न तु पदार्थविशेषी अत्र

गच्छन्नि अकृत एव वाक्यार्थसकन्धो भविष्यति, पदार्थे
 वेदनेन हि सम्भूत अवगतिरिति, यथा तमेव पदार्थे
 द्वितीयादिभवमेवेति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्ये अन्ये
 यथा पूर्ववर्षजनिगतसमास्तिव पदार्थेभ्योऽन्तर प्रत्या-
 यन्ति, उपकारस्तु तदा न पदार्थान्नादवस्थते । तस्मात्
 कृतिमो वाक्यार्थप्रयोगे न्यायोदो ना, न पदार्थद्वारेण
 समवति वाक्यार्थज्ञानमिति । ननु एव भविष्यति,
 सामान्यवाचिन परस्पर शौरिति वा अथ इति वा,
 विशेषक शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमतिशयानुपनि-
 पतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते । तत्र कथ-
 मिव शौरिति वा अथ इति वा सामान्यवाचिन
 पदात् सर्वगवीपु सर्वाधेषु वा सुखिरुपनर्कती श्रुति-
 बनेता वाक्यसुरोपेता कुतश्चिद्विशेषोपलक्षणैत ? न
 च शुक्ल इत्यादेर्विशेषवचनस्य कृष्णादिनिवृत्तिर्भवति
 शब्दाय । न चावर्षको ना श्रुतेति अर्थपरिकल्पना
 शक्या । अतो न पदार्थज्ञानितो वाक्यार्थ, तस्मात्
 कृतिम । पदवचनान् पश्येते, सधाताथ पुरुषवृत्ता
 दृश्यते, यथा - ' नीलोत्पलपत्रेभ्यश्च चरन्श्रारु
 सरथा । नीलकौशेयसवीता प्रभृत्यन्तीव
 फाट्पत्रा ॥ ' (' रामा, वीशेषसवीता वादश्च इव
 शोभता ' इति अनार्षपाठे - वाक्यश्लमावाक्यम् ।)
 अतो वेदिका अपि पुरुषवृत्ता इति ।

वृहती— ' उपनौ चऽवकया एतथंन्यायति
 मित्तत्वात् ' । ' यद्यौपचिको निल सन्ध संरघश्च,
 तथापि न चोदनात्मकयो धर्म ' इति (भाष्येण)
 निमित्तमारभन्त । इदमारभन्- वृद्धपत्रवहायादीर्षात्क-
 न्तुक शब्दार्थज्ञानस्य, वृद्धपत्रवहायश्च प्रमाणान्तरवचनस्य
 वाक्येनार्थ प्रतिपादन कल्पयित् कश्चिन्मय प्रतिव्रजेत ।
 तद्यतिपत्रा कालेऽपि जानति ' अनेनैव तत् प्रति-
 पाद्यते ' इति । प्रतिपत्तिश्च हानोपादानादिकापानगम्या ।
 हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽव-
 गतु नाममितविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव
 औपनिषत्तय शक्यतेऽवगच्छन्, न पुनर्वच शब्दावगम-
 पूर्वको ध्यरहार, तसौत्सुकितय शक्यतावगमम् । (' पदेव
 हि प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽवगच्छन् तद्विषयमेव हानोपादान

शक्यावगमम् ।) अतः कथमनुनीतिज्ञानमितिनेको
 वाच्यः शब्दैकगम्यविषय हानोपादानं भ्रूयते ! अतः
 मुद्धहानोपादानश्च कथं तद्विषया प्रतिपत्तिं वृद्धकृत
 मिर्भवेत् । अननुमितवद्विषयवृद्धप्रतिपत्तिश्च कथं तद्विषया
 गच्छत्य शक्तिमवधारयेत् । अनवधारितवद्विषयविषय
 तदर्थं कथं शब्दादवगच्छेत् ? अनवगच्छन् कथं नव
 हरेदिति) तस्मात् वैचिजानामादिदोषादीनामौचित्यात्
 तुरगमम् । तस्मादेवैवाचक्यवच्छेदोऽनर्थकः । हे
 प्रामाण्यविद्विषयै औचित्यविषयिष्यते स्वतन्त्रावधारिते
 (भीमलक्षणे) । न च वृद्धपत्रवहात् मित्रप्रोपति
 क्तव वेदाद्यप्रतिपत्तौ अमुपायता प्रविषतु छमम् ।
 (' वाङ्मने -) किमिति न क्षमम् ? (उक्त -)
 समुदायो वेदे प्रमुक्त । तस्मात् निमित्तता प्रतिपत्ते ।
 (' नोदयति -) ननु चान्यप्यतिरेकश्चा वृद्धकवृष्ण
 देव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्यते । आतोद्वेदनाया
 हि ' देववत्ता नामभ्याश्च वृद्धकम्, देववत्ता मपभ्या
 कृष्णाम्, विष्णुमित्र गा वधानं रक्षाम् ' इत्येवम अत्रि
 शक्यार्थे, अयत्न वापोद्भूतशुक्लाय अत्रिगृह्यार्थे,
 अन्यत्रापोद्भूतायाश्चार्थे अत्रिप्रधानार्थश्च शक्यार्थो
 ऽवगम्यते, अतोऽवगम्यते पदेन्य पदार्थो एवावगम्यते,
 न वाक्यार्थः । पदार्थसमुदायेन वाक्यार्थोऽवगमते ।
 अन्यथा हि एतत्पठेद्वारे मन्त्रवाक्यार्थविषयिरेव
 स्यात्, न पदार्थमात्रस्य । तस्मात् पदेन्य एतर्था,
 पदार्थस्य परस्परान्तिनाकाशे (परस्परान्तिनाप्रतिपत्ति)
 पूर्वपत्ती परिहरति -) यदि पदेन्य पदार्थो अवगम्यते
 पदार्थस्य परस्परान्ति, किं पदार्थनिमित्त एव
 वाक्यार्थः ? (' चोरयिता -) ओमित्युच्यते । (' इति-
 पत्ती -) कस्य पदार्थस्य कसिप्राम्यते हेतवत्त्वं ? (' चोद-
 विना -) सर्वस्य सर्वमिति ब्रूम । (' पूर्वपत्ती -)
 एव तर्हि सर्ववाक्यार्थविगति नरेस्मात् (स्पष्ट),
 निवमे वा हेतुर्विषय ' इत्यभूतेन इत्यद्वैतोऽन्य
 प्रतिपाद्यते ' इति (' सनिहितोच्चारितवृत्तमिवादिना-
 काट्टान्वययोप्येन तथाभूतपदार्थान्तरान्वय प्रतिपद्यते
 इति) न चात्र वृद्धपत्रवहात् वृद्धकम् अन्वृ शक्यम्

एतन्निह तदर्थभेदस्यापि प्रमाणात्तर मृगम् । अतु
 ब धाश्च तद्वेदानुवर्तिनो लोके दृष्टा , न पुनस्तदनुवर्ती
 भेद । (य एव वैदिको निगोगार्थो लौकिकद्विज)
 तस्मात् परस्परव्यतिरिक्तानां प्रयोगोऽस्तेषाम् प्रोऽविज्ञाया
 शक्यतेऽन्यत्रानुम् । न चासी भवन्तेऽद प्रमाणात्तरा
 भावात् वेदे विद्यते, तस्मात् दर्शनात्तर मृगम् (सद्य ध
 प्रहृतौ स्वार्थ) । न चेत् स्वतन्त्रावयवविद्याना
 सिद्धम् (प्रमाणात्तरव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रावयवस्य
 प्रमाणात् न विद्यते इति स्वतन्त्रावयवविद्या दर्शनात्तर
 नैर्दार्थे नेष्टम्) । न च सभावादर्थावयवविद्याकम्
 (' सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणात् ' इत्यत्र) । अतः प्रतीय
 मानप्रदार्था क्वी वाक्यार्थे, न प्रमाणात्तरविद्या इति
 गृह्येय वाक्यदर्था । कथमिषमत्रगार्थीवेति युक्ता सप्त
 धारणा ।

(सिद्धातैकदेशी पूर्वपक्षेनोपपत्ती शब्द- यत एव
 मीमांसकमते स्वतन्त्रावयवस्य न प्राप्ताप्य सिध्यति) अत
 एक एवाव गृह्या (प्रकृतिप्रत्ययविभागिन) विस्त्वाय
 शब्दने लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो भावते (एक एवाव
 शब्दे बहुधा प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विस्त्वाय आर्वि
 मानभेद एतारोपितभेद सन् लोके वेदे च प्रती
 यते इति ब्रह्मविदो वेदविदो वैयाकरणो म गते)
 तस्मात् विज्ञे एवाव इति ब्रह्मविद्विरवगत यम् ।
 वेदविद्विरवयवे (वैयाकरणो मीमांसकेऽवैदी-) कथ
 पुनर्विबर्णवले ना दोष ' एतन्नाऽवयवविस्तानजैवाऽपि
 ' श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके ' (भा १११५ वृ ४५)
 इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । (परिहरति-) तत्रैव (एकैव
 नास्तीति) द्रव्य कार्यविरोधादित्युच्यते । (एकदेशी)
 किं कार्यत इत्यधस्तामान् लभते (येन भवानेक वाक्य
 म नरे । परिहरति-) मा गतु प्रत्ययम् अनुमानमपि
 प्रमाणमेव, अनुमानादपि प्रमाणात्तरविद्यैर्मुक्तम् । मवद्वि
 रति (मीमांसके) अनुमानित्तत्रैव सतेन प्राप्ताप्यमुक्तम् ।
 (चोदयति-) अनुमानाद्दर्शनात्तरार्थस्य (शब्दस्य)
 चक्षुःकथम् । (वक्षि- प्रकृत-) अ यत्त वा कथम्,
 एतन्ना च विद्या किं न विद्यति ? (चोदयति-) उद
 न विद्यति (अथपि एतत्वे) न हि उताया कश्चिदा

प्राप्नुवति । एकत्वावगतौ भुत्या अत्रच्छेदा कश्चिना स्तु
 (समादेकत्व यत्नते वाच्यम्) न चैकताऽवयवविद्युक्तं
 मानात् इति चोदितम् । (न गद्याभाकारमनुमानाद्दर्शनात्ते
 इति चोदितं किंतु एतन्न कथमवयवमते इति चोदितम्,
 तेन ममानुमानात् एत नोपा शब्दे ' अथत्व वा कथ'
 इति । वैयाकरण परिहरति) नैप दोष । अनुमानवि
 प्रमाणात्तरव्यतिरिक्त्य नत पुनरेकतामत्रवैवेति ' गुण
 प' इत्येवमादिषु । तद्विद (अर्थानुमानावयव)
 भावमात् (स्थावरणात्) प्रतिपत्तनेऽन ' प्रत्यक्त
 नित्तदोपागमविकल्प मय ब्रह्म प्रकाशते ' इति (प्रत्यक्त
 विद्या अनेया अगामिकत्वा व्याकरणात्) पक्ष
 प्रकृत्यादिविज्ञेयता यस्मिन् इत्यर्थे) । यदुच्यते (नापे)
 ' श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्द प्रसिद्ध ' इति तदवा
 गमविरह्यम् । ' गो ' इति शब्द, ' गौ ' इत्यर्थे ' जे '
 इति (च) विज्ञान (इति) एकाभिधावतिरोपात् ।
 नहि भिन्नस्य युगपदेकभिधानं सम्भवति (तस्मादेकमिद
 शब्द वाच्यशब्दकथनरूपनया विवर्तेत) । कथं पुनर्गौ
 पशवगम (कथं पुनर्गुणपदव व्यावृत्तेः शब्दवगम इत्यर्थे ।
 उत्तर-) वाचकतान्त्राचाना परस्परानेपिणी स्वतन्त्र
 यगतिर्भवति । अतश्च यदुच्यते ' मनातीयावयवमर्थेणा न
 कामायागतिरिति' इति तदप्युक्तम् (सर्वत्रानुपेय नया
 तीया ये वर्णा, तदवयवार्थं वा सामानाधिकरण्यात्) इति
 यदुक्तं तदनुक्तमित्यव) भेदनिश्चयना ज्ञाप्य युक्ति (भेदे
 पारमाधिके नति एषा युक्ति) । विद्यमानवयव हि
 चक्षुःमार्गे भवति न कल्पितम्, उक्त चैकत्वं (सर्व
 शब्दाना ' गन्त गच्छ ' इत्येवामिधाननिर्दिष्टत्वं ।
 प्रच्छति-) एतं किम् ? (उत्तर-) इदं तत्, कल्पन
 शैव हृदयव्यवहारस्य निमित्तानोपयते । तच्छब्द मदानुवर्ति
 बहुषोच्यते पर आत् (वाक्यम्, सर्वाणि पदानि वाक्यम्,
 आदरात्तद्वद वाक्य) इत्येवमादि । तस्मात् पदाभेदेन
 (भेदकल्पनया) महत्त्वानि अभेद (अस्ति वाक्य)
 प्रतिपत्तने (अर्थल्लेपे विदुः) इत्यर्थे । न चैकत्वं
 अप्राप्ताप्य भुते, प्रमेये शक्ति सद्भावात् इत्युक्तं (नैव
 कर्ते) । अतः अनासामिनी कल्पना प्रत्यगावयव, न
 वैदिकी, परमार्थपरत्वात् (नोद्यतत्वात्) वैदिकस्य

(अर्थस्य) । अतः सिद्धमौचित्यमस्त्वस्य । भेदा-
भिधानपक्षे यथा न सिद्ध्यति, तथा प्रदर्शितम् । अत एव
च यथाभिधानो गन्तव्यं मानविणे वर्णयति । भेदे
हि निवृत्तमभिधानं स्यात् । अतः 'उपादयो बहुल' इत्यो
मायानामपूर्वकपक्षे स्यात् (विधिकोमात्तौ हि अने
कता गन्तव्यार्णने 'उपादयो बहुल' इत्याद्युपयुगते, इदं
भ्यस्तद्व्यतिरिक्तमभिधानं तु तस्योपयोगे) । न
चैतन्न (मीमानकस्य) अस्मीत् । उपरोक्तपक्षवानङ्ग
विधानम् (निगमनिगमकारणार्थानामङ्गविधानानुपरोक्त
वाक्यनिवृत्तेःपक्षेऽप्यात्) भेदपक्षे हि लोका एव
विपक्षवाप्येदना गन्तव्यशक्तपक्षे । अस्त्वस्यै पुनरा
गमनस्यै विज्ञाप । अतः त्वयावागमस्य उपदेशोऽप्य
वान् । अतश्चाप्यभेदपक्षेऽप्यै लैखिकानाम्, वैदिकानाम्,
छन्दसि, माषाणाम्, निगमे, इति च । आगममेव श्लोच
पत्रा भवति (आगमे भ्याकरणे दर्शनभेदाद्योपपत्त्या
भवति । तथाहि वेचित् अस्ति वसन्तप्रतिष्ठते,
वेचित् 'अथ भुवि' इति पठति तदुपपन्नं भवति ।
अत एव न-) वेचन्ति वेचित् आच्छिद्य त्वेव
शर्तितं भवति । (अत एव भेद काव्यनिः)
अत एव च एकस्यैवाप्युक्तव्ये च भवति । अथवा हि
भेदागमे एकस्यैवाभिधानं प्रणय (स्यात्) । न केवल-
मप्य (उक्तव्यस्यै) अभिधानस्यैऽपि (एकस्यै
भिधानम्, आगमात्तरेऽपि हि एकं गन्तव्यं चित्ति
मीमांसकः, तदपि भेदे सति प्रणय स्यात्) ।
अपि च काव्यगन्तव्यत्वात् न प्रमाणात्, एकस्यै
कार्यस्यै गन्तव्यभिधानं (गन्तव्यप्रतिपादनं) न प्रमाणे
तोक्तव्यते । चक्षुषसमाप्तयोः अत्रगन्तव्येऽपि
उपपन्नानामपि विषयार्थं वाचनं (चक्षुषे) आगम
विवक्षयतापत्तय उक्तव्यार्थं भवति । अथवा हि उत्सरे
निरोधकं स्यात् । (वाक्य 'वीर्यस्यैमानस्य' इति
त्रिगन्तव्यस्यै पश्चात् परपरस्यैऽप्युक्तव्यते, समाप्ते
तु 'नीलोत्पलानस्य' इति परपरस्यैऽप्युक्तव्यते पश्चात्
त्रिगन्तव्यं च प्रतीयते) । अत एव व्यभिचयप्रकारनि-
वृत्तिरित्यस्यै मानस्यैऽप्यभिधानानाम् । भेदे हि
स्वल्पभेदे परस्परस्यैऽपि, तत्र प्रत्ययाने सति

'विश्वस्यै' 'प्रस्यते' विप्र' इत्यादयः न स्यात् । तथा
भगवत्यादिषु वर्णमानादिन (भगति इति श्लोचने
सतस्या च वन्त्यावाप्यते त्त् वर्णमानवादिनो न
स्यात्) । 'राश पुरुषस्य हस्तिन' इति पदद्वय
संबन्धोऽपि सति, न राशपुरुषस्य हस्तिन इति
(परपक्षे तु राशपुरुषस्यै परमाणो राशपदं भाव्ये
केनैव वक्ष्यमान इति न भाव्ये प्रस्यते) ।
एव उपरोक्तिदम्, अप्रत्यक्षम्, न पुन 'श्रौतस्य
स्येद' इति (इत्यस्यैऽपि संबन्ध) । तथा च
'करणं कर्णेन' इति विपक्षेऽप्युक्तव्यते ।
(यदि करणस्यै विपक्षेऽप्युक्तव्यते 'धने कर्णेनोदक
मानस्य' इति उदा 'उदकानस्ये च' करण' इत्यपि
स्यात् । अथ 'करणं इत्यनं भवति, 'कर्णेन'
इत्यापि न स्यात् । मत्पक्षे तु वाक्यभेदात्तय पर्युक्तव्ये,
पदानां वाच्येऽप्युक्तव्यत्वात्) तथा च सुव्यवहारे (सुव्यव-
हारे च) 'अथ, गर्दम' इति, 'अथति, गर्दमति'
इति च । तथा च अण्व्याप्तयेऽप्युक्तव्यप्रतिपक्षे
(इत्यपिऽप्युक्तव्यत्वात् सन्तुनासिः सन्तुनासिः प्रत्येक
पट्, पुनस्ते नैषा उदात्तादिभिः, इत्येवमप्युक्तव्यत्वात्
सन्तु अर्थप्रतिपक्षेऽप्युक्तव्यते भवति) अथवा हि (पर-
गादिषु पदगणितानाम्) एकस्यैऽप्युक्तव्यत्वात्
त (सर्वैः, अपातिगतिना) स्यात्, चरणा नोप
पद्यते । (इत्यप्युक्तव्यत्वात् सर्वैः, यस्मात्-)
प्रमाणानुसारेणैऽप्युक्तव्यत्वात् मृगा 'सुमि चदन'
'इति वाचु' इति च (अर्थेऽप्युक्तव्यत्वात् सौम्यस्य-
गन्तव्ये, चन्दनं तु इत्येवमप्युक्तव्यत्वात्, तथा अर्थेऽप्युक्तव्यत्वात्
दैवस्य वाचु अनुमानेन, इति वैनेयिकमेव ।
तेन भिधानि न चक्षुषस्यैऽप्युक्तव्यत्वात्, भिन्नेषु चाभिधान
व्यतिरिक्तं) च दन्तस्यै सुमि, वाचो धति'
इत्येव स्यात् (इत्यप्युक्तव्यत्वात् सर्वैः) । उक्तव्य
निपातानां चक्षुषे विरोधतापत्तय (परवर्तीत्यादिषु)
चक्षुषस्यैऽप्युक्तव्यत्वात् (इत्यप्युक्तव्यत्वात्) चक्षुषेऽप्युक्तव्यत्वात्
(प्रतिपक्षेऽप्युक्तव्यत्वात्) तत्रान (एकस्यै)
नोपपद्यते (वाक्यनिवृत्तेऽप्युक्तव्यत्वात्) ।

पदार्थपूर्वनत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्व्यादिसि निर्णयो
 दुर्वच (पदार्थेदे पदार्थभेदान् वाक्यार्थप्रतिपत्तिभेदस्य-
 गते स्यात्) पदार्थेदे च पदार्थनिर्वाह स्यात् (सम्बन्ध-
 पदार्थे गिरे प्रत्ययनेपदेऽङ्गीक्रियमाणे लम्बतेपदे प्रहीत
 संबन्धस्य प्रत्ययभेदे इत्यत्र पदार्थानिर्वाहो न स्यात्,
 तस्मादनर्थक एव प्रत्ययः स्यात्) आनर्थक्ये चैव
 वाक्यता कथम् ? विभागश्च च (कथम् ?) ।
 वर्णोपजन एव हि स्यात् (मित्रार्थप्रतिपादकत्वात् विभिन्न
 पद भवति, रिमायेव तु अर्थप्रतिपादकत्वे न पद-
 विभाग स्यात्, किन्तु तस्मिन्नेव पदे वर्णान्तरमधिक
 निदमुपजातमिति स्यात्) आगमविनियमयोः तु सर्वे
 सुपावस्युः । आगमविनियमयोः तु इति चेत्,
 आगमात्तरादेव (इत्यत्र प्रकृतिसम्यग्प्रतिपत्तिभिर्गमिन् वि-
 विक्ता शब्दभागा प्रतिपद्युपाया इति पाणिनिप्रभृतिभि
 अपरस्मात् व्याकरणप्रयोगादेवागमम्) तदुक्त (ती)
 ' ऋषीणांमणि पञ्चन तदप्यागमपूर्वकम् ' इति ।
 (वाक्यपूर्वके ११२० तदप्यागमोऽङ्ग इति तु वच
 पाठ) । अतिप्रथमतः चाख्यानादिनात् सप्तारस्य
 शक्यतेऽवगतम् । सेवमनेपदेशता प्रमाणत्वेत् । भेदपक्षे
 सर्वविदपक्षमज्ञम् । ज्ञानप्रधानवर्ती वेद अवच्छिद्यता
 शेषत्व वेदस्य वेदन्ता कथम् ? ' अथ यद्व्य-
 त्पत्त्यम्, अथ यद्व्युत्पन्नं तदमत्तम् ' इति । किं तदस्यम् ?
 आनन्देय । कृष्णनीयस्यानन्देयोऽहं, न पुनस्तदस्य ।
 ' वाक्यज्ञोऽहम् ' इत्यादि च सर्वं उपपत्तार्थं भवति,
 अत्रया हि विशेष स्यात् (यद्वैतप्रतिपादकं तदुपप-
 त्तार्थं भवति, चर्मेतिथीना भिन्नार्थप्रतिपादकत्वं विशेष
 नर्मेतिथीना भिन्नार्थप्रतिपादकानां वेदानां च स्यात् ।
 शब्दविस्तारत्वकापयोः तु न विशेष) विशेषे चागमा-
 न्यम् । तस्मादेकानुगुण (अक्षानुगुण) इदं अक्षरानि
 (वेदानि) आगमविधौ व्याख्यत । सोऽयमगमः ।
 (व्याकरण) नद्विदं त्वयम् (व्याकरणोक्त) । त इमे
 ब्रह्मविद (वेदावस्था) य एव विज्ञानने । तस्मात्सि-
 बर्तव्य (श्रीमत्सूक्तम्) एतस्माद्भेदप्रत्यात् समारम्भ-
 पातितम् ।

(' अत एक एवाय ' इत्यारम्भे वैवर्ण्येन पूर्व
 पक्षी दूषयति-) ननु चात्रापि ब्रह्मव्यवहारस्य प्रति-
 नीचोपकारिका । आगमस्यैव विवक्षा प्रवर्तते, किं ब्रह्म-
 व्यवहारेण ? अथ ब्रह्मव्यवहारस्युत्पत्त्या अधिवर्षिता
 (असञ्जातविकल्पा) नागमविकल्पात् प्रतिपद्यते,
 तद्विदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अथ (ब्रह्मव्यवहार
 खुत्पत्तिर्नादिनते) आगमन एव विकल्पात् प्रतिपद्यते
 (परिकल्पने इति शब्दे विपरलया) ब्रह्मव्यवहार
 खुत्पत्त्या निमित्तावगति क्वोऽप्युत्पत्ते ? तस्मात् (इदं
 व्यवहारस्युत्पत्त्यवस्थाया) अवगमिन् भेदपदार्थप्रति-
 पत्त्ये एव पक्ष (भेद विना- नुपपत्तिप्रतिपत्त्योऽनुपपत्ते) ।
 अधेरागीमवयपर प्रमाण (निरस्यते) ज्ञानिगुण
 योरिव एकत्र यन्निर्मादेकत्रयस्यैव प्रतीकं, तद्वत्
 ज्ञानिगुणप्रत्ययोरपि अनिष्टितयोश्चरितयोः तद्वत्स्यै
 कार्यताऽवगम्यते इति चेत्, तत्र, खुत्पत्त्यो निमित्तताय
 तथाऽवगते निमित्तमानतयैवावगति प्राप्तेऽहं (तुल्य-
 यमने पदार्थान्तरनिरपेक्षतया आनयोऽज्ञानस्या खुत्पत्त्ये
 वैतन्यदेव पदार्थ वैतन्यपदार्थव्यवगति स्यात् तावन्मयो
 खुत्पत्त्ये इत्यर्थ) । एवमानवकमिति चेत् (पदार्थ
 माश्रय सत्त्वपहणममये एवावगमनत्वात् पदार्थमाश्रय-
 पादकत्वे आनयकमिति चेत्), नहि ज्ञानार्थकमप्य-
 न्तरावगती हेतुः । तस्मादनर्थक एवाय ब्रह्मव्यवहारवि-
 षयन शब्दार्थयोरीपत्तिप्रसवधाविधानान्नेयम् । तस्मात्
 पूर्वोक्तमेव इत्येवैव साम्यविकल्पन सत्त्वपत्त्ये लिखतम् ।
 (एव पूर्वपक्ष साधयित्वा माप्यमदुक्त-वाक्ये-)
 ' यत्रापि औत्पत्तिको नित्य अन्त्य सत्त्वपक्ष, तत्रापि
 न चोदनात् तयो धम ' इति ब्रह्म व्यवहारव्यापित्तिना
 प्रतिशेष वेदिषे पक्षहाने, यथोक्त ' चोदना हि वाक्यम्,
 नहि अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते ' इति (एक
 स्यात् स्यात्, गम्यते तु पदार्थो उच्चारिते इति श्रवणेन
 पदार्थप्रतिपत्ति) वाक्यत् (च) प्रतिपत्तिर्देना हेतु
 भिधावातनिवेत्तम् । न चाप्यनुगुणो ब्रह्मव्यवहार
 सिद्ध य भूतो मनुचः । तस्मादनिमित्तता पूर्वोक्त-
 अस्व माप्यन्व आर्थताया वर्तिता । ' पदानि धर्मा
 मनुचानि, एवा निरुपेक्ष्ये ' इति । ब्रह्मव्यवहारो हि

पदानामोपसिक्तत्वं निमित्ततया विद्मं तस्मिन्नेव (प्रमाणा-
 त्तत्वाविगमनीये) नैमित्तिके । इह पुनर्नैमित्तिक-
 मन्तव्यमती (प्रमाणात्तरुविषयस्वाम्यगते) असिद्ध
 एव निमित्तमात्रः । कुत ? अपद्रुताः बहुदायो
 यस्यात् । एवं सति कुमिनरत्नमुपसिक्तम् । ' न च
 पदार्था एव वाक्यार्थः ' इति परमपरमविद्या दर्शयति ।
 परस्परान्नाशिता हि विशेष उच्यते (अत्रयान्नाश
 हि असाधारणी, साधारणी हि अगन्विज्ञान्या इति
 भवत्यन्वितं सामान्या) ' सामान्ये हि फलं वर्तते,
 विशेषे वाक्यम् ' इत्यनेन व्याहारिणि पदभ्रुत्पत्तिर-
 नर्थिकेषुपुनः । विस्तरश्चोक्त एव पूर्वम् । ' न च
 पदार्थाद्वाक्यार्थान्मति, असम्भवात् ' इति । ननु अस्त्येव
 पदार्थानां वाक्यार्थेन संबन्धः, तदस्त्येवस्यैव वाक्यार्थेरात्
 (परिहृति-) न हि प्रयोगस्यापि परस्परान्निवृत्तना
 न्करतेऽप्यनन्तं इति पूर्वोक्तान्पदविशेषतः प्रत्ययविकल्पना ।
 ' असति चेत् संज्ञेयं कस्मिंश्चिदर्थेऽप्यनेन अग्रान्तरमप-
 यमेत एवस्मिन्नागते सर्वमन्वयन्त्यात् ' इति अपदार्थ-
 निमित्तत्वे वाक्यार्थत्व हेतुः (चाप्यर्थः पदार्थनिमित्तकौ
 न भवति इत्यत्राथ हेतुः) वर्णितश्च पूर्वम् । ' अद्रुता-
 दपि नामयत् अगतिं सन्धेयं सामानादर्थान्ममः इत्यनेन
 अत्रुद्र भविमिर्मुक्त विशेषेणैव (सर्पिकर) वेदे दर्श-
 यति इति वक्षिन्म । ' शब्दो धर्ममाश्रयी न्युपगमेत्
 (अतिरिक्तमेतु इति विमलाम् पाठः), न चैव शब्द-
 धर्मः, यत्पुनःकादपि शब्दत्वं अर्थः गभीरते ' इति
 कार्यानुसृतिता अनुबन्धविनिर्मुक्तौ दर्शयति । यथोक्तिम् ।
 ' नहि प्रथमश्रुत्यात् सुतश्च शब्दात् केचिदर्थं प्रतिपत्ति-
 इति सामान्यद्वैतविशेषः पूर्वोक्तः (तोऽनेन भाषे-
 तीकः) । ' वदन्विधीयते परमार्थेऽप्यम्, न वाच्यधर्मः,
 वाक्यादि प्रथमश्रुत्यापि प्रतिपत्तौ इत्यन्ते ' इति, इयं
 तर्हि अर्थानवगमः (निमित्तं प्रथममेव वाच्यं बुद्धस्येव
 शब्दस्यापि वाच्यं नात्रोपपत्तिः । न नात्रोपपत्तिः, तेन
 आरम्भोऽप्योऽस्ति कश्चित् प्रकृतौ येनात्रोपपत्तिः । ननु
 योऽसौ इति चेत् आह-) अत्रावर्तिप्रथमः, पदार्थमात्रः
 स्युपपत्ति एव बुद्ध्यादावपि वेदाधीनगती हेतुः, इत्यु-
 पपत्तयेन मत्त्वेन श्रुत्युक्तयेव (पदार्थोऽप्येव ' सुतये

अवगतिर्देहिऽपि भवतीत्यर्थः) ' नैतद्देहिम् यदि प्रथम-
 श्रुतादयगच्छेत् । अपि तर्हि सर्वेऽप्यनन्तेषुः पदार्थ-
 विरोऽप्ये च, न तादात्म्यविरोऽव्यवच्छिन्तः ' इति । नहि
 अद्रुतत्वात् शोके समुदायात् अर्थोऽव्यवच्छिन्नं वाक्यते । यत्
 पदार्थविरोऽन्यवच्छिन्तैति, तत् सामान्योद्देश्यत्वात्
 पूर्वोक्तपक्षे मन्तव्यम् । ' ननु च पदार्थविद्विरेषी
 अन्यवच्छिन्तः अत्रुत एव वाक्यार्थेराव्यवच्छिन्नगते
 प्रवर्ति, पदार्थव्यवच्छिन्नं गच्छता अत्रगतिभवेति यथा
 तयोमर्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति' विमल आत्त्या । आगम-
 निवृत्त्यानुपपत्तिर निमित्तनैव, यथा बुद्ध्यावहारे एव
 (गीतात्मकपक्षे) द्वितीयादिश्रवण (उपायः, तथा
 आगमविकल्पः इति-) अर्थं पूर्वोपपत्तिरुत्पत्तेः । ' नेति
 ज्ञानं, यदि वाक्यव्यवच्छिन्नं वर्णः पूर्ववर्णं व्रजित्तत्त्वात्प्रवृत्ति-
 पदार्थेभ्योऽप्योत्तरं प्रत्यावर्तति, क उपकारसन्धानी
 पदार्थेऽप्यव्यवच्छिन्ने ' इति पूर्वोक्तमविमित्तत्वं वेदस्य
 कल्पनायामपि तुल्यं इत्यवधार्यः । ' ननु एवं संभवि-
 ष्यति, सामान्यवचिनः पदार्थ गौरविति वा अथ इति
 वा, विशेषकं श्रुत्म् इति वा कृष्य इति वा पदमन्तिता-
 दुपपत्तिरिति यत्, तदा वाक्यार्थोऽव्यवच्छिन्नः ' इति । तदे-
 तात् वाच्येणविनिर्मुक्तं पदार्थं अर्थगौरव इत्युक्तत्वे-
 तर्हिगौरवम्, तदुपपत्तयम् (निमित्तार्थप्रतिपत्तिरंकारं कार्यं
 तन्निमित्तमनेन बुद्ध्यानुपपत्तयेन श्रुतीमात्रेणोक्तिरिति) ।
 ' नहि कश्चिदपि गौरविति वा अथ इति वा सामान्य-
 वचिनः पदार्थं सर्वगतीनु सर्वाशेषे च बुद्धिसर्ववर्तनी
 श्रुतिवचिता वाच्यानुपपत्तेन तुनाश्रितोपपत्तयेवैव ' इति ।
 निमित्तमात्रस्य तुल्यत्वेनैव श्रुत्यानुपपत्तौ (व्यवहार-
 म्पुत्रौ निमित्तमात्रमुत्पत्तेः इति व्युत्क्रमेण पक्षे विम-
 लस्याम् । निमित्तमात्रस्य पदात्तनिर्वयध्वस्य स्वार्थस्यु-
 त्तये) पदार्थमात्रावगतिः श्रुतीनि, न परमवाच्यम् ।
 इति श्रुत्युक्तत्वेनोक्तम् । अर्थनिमित्तं तु आरम्भं, न
 शब्दम्, शब्दं विषयं विचार्यम् । तत्र च वाच्यश्रीमि-
 श्येव (प्रयोगभातिन्येव) निमित्तलोका । न च
 प्रयोगस्युत्पत्तौ (प्रयोगे स्युत्पत्तये यत्र तत्र बुद्ध-
 म्पदादि) पदार्थोत्पत्तयः पदस्य स्वार्थनिमित्तता
 दृष्टा, येन पदस्य- (* शर्पित्त*) प्रयोगात् सर्व-

गभीरु प्रत्ययो भ्रातृत्वं शब्दात् इति शक्यते यत्तुम् ।
 ननु एव सति आनयक्य (पदान्तरप्रयोगस्य) भवि
 श्यति । (उत्तर-) मध्यु (आनयक्य यथायो नाव
 गीयते) नहि इदमनयक्य अर्थात्तरस्तथा कल्पयितु
 क्षमम्, आनयक्यमेव हि तत्र स्थत् । तस्मात् इतिम
 सन्ध (इति सिद्धम्) । अन्वयस्येतिमनयेऽप्यम् (इतिम
 त्वादेदानाम्) । समर्थित्वात् हेतु 'वाक्यात्मकत्वात्
 भारतादिबन्धु कृतयो वेद इति' [इति पूर्वं पक्ष] ।
 तद्भूतानां त्रिचार्थेन समाग्नयोऽर्थस्य तस्मि
 न्निवृत्त्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वतंमानानां
 पदानां त्रिचार्थेन समुच्चारणम् । नापेक्षेव पदार्थान् पार्थ
 गन्धन वाक्यमर्थान्तरप्रसिद्धम् । कुत ? प्रमाणाभावात्,
 न किंचन प्रमाणमस्ति येन प्रथिमीभेदे । नहि अन्
 वेधितपदार्थस्य वाच्यत्वरणस्य पूर्ववर्णनितकम्पार
 संहितस्य शक्तिरिति पदार्थेष्वोऽर्थात्तरे वसितुमिति ।
 ननु अथापसिगसि, ननु पदार्थयतिरिचमममममच्छम्,
 न च शक्तिमन्तरण तदर्थकस्यते इति । तत्र, अथस्य
 तत्रिमिच्छतात् । भवेत्तर्थापि यद्यनन्तामपि शक्तौ नाप
 त्रिमित्तदवकल्प्येत । अवगम्यते तु निमित्तम् । किम् ?
 पदार्था । पदानि हि स्वस्य पदार्थमभिधाय निवृत्त-
 यापारणि । अथेतानीं पदार्था अवगता सन्तो
 वाक्यार्थं गमयति । कथम् ? वन हि शुक्ल इति वा
 कृष्ण इति वा गुण प्रतीते भवति, भवति स्वस्वस्यै
 अल् गुणवति प्रथममाप्तम् । तेन गुणवति प्रथम
 मित्त्वन्त वेत्त गुणवचनमुच्चारयन्ति । मयस्मिन्ने एषा
 यथासत्त्वित्तोऽभिप्राय, मविशति विधिष्टायमप्रथय ।
 विधिष्टायमप्रथमस्य वाक्यार्थ । एव चेत्यगम्यते
 अन्त एव वाक्यार्थे, यो कापुचिददश पम्सुदशस्य
 सन्ति 'अर्थात्तरम्यते' इति वदित्यति ।

अपि वाक्यमन्तरिकाप्यामेतदवगम्यते, भवति हि
 वदापिदियमन्त्या मानसादथापशब्दात्, यदुच्चरितम्
 पदेष्वो न पदार्था अपार्थते, तदानीं विवोगतो वाक्यार्थ
 मासत्त्वेषु यत्रय अर्थात्तरममविध्यात्, मिलेगत्तम्
 नासत्त्वन्ति । अपि चान्तेरार्थि पदोच्चारण य

शौक्यमवगच्छति अवगच्छन्त्येव अतो शुद्धगुणम् ।
 तस्मात् पदार्थप्रत्यय एव वाक्यार्थं, नास्य पदसमुदायेन
 मन्त्राच । यत्तु श्रौत पदार्थो न वाक्यादुद्येनेन द्रुतभिर
 त्रिदोषादपवतितुमर्हतीति, सत्यमेवैतत्, यन् केचन
 पदार्थं प्रयुज्यमान प्रयोगान्भावान्दमस्य सन्धने
 इत्यनगत भवति, तत्र वाक्यार्थोऽपी तान्द्वयत् इति
 विधिष्टायताऽनगम्यते, न सर्वत्र । एव च सति 'गुण
 कप्रतिपेधो न शब्दाय' इत्येतदपि परिहृत भवति ।
 अपि च प्रातिपदिकानुसंगती द्वितीयादिविभक्ति प्रती
 परिचार्थो विदोषक इत्यत् । या च विवोगयुते
 सामा यथुति वाचेत् । यथैते पदस्यथात् पुष्पस्य
 दरवते इति, परिहृत तत् असाणादिभि । अपि च
 एवजातीययोऽर्थे वाक्यानि सहस्रं न किंचन पुराण
 चीवमस्ति ।

वृत्ती— 'तद्भूतानां त्रिचार्थेन समाग्नयोऽर्थस्य
 तस्मिन्निवृत्त्यात्' । अन्ते-यते, स्पन्दनुरात्यल् (यमर्थे)
 इदं यदहारस्य, यदि पदार्थात्स्य स्यात्, आणपोऽह
 तेन क्वचल्म या । कथम् ? वैदिकलोकेषुको पदार्थो
 अवगाननगते । (चोदक -) विविद प्रयुक्तं पु
 स्यते, परस्यचयो हि पदार्थानां वाक्यस्य इत्युच्यते, न
 पदार्था (एव न वाक्यार्थं किं तस्मि अन्त्य) एतन्त
 पन्थप्रथमिगानमापहेत्, प्रमाणान्तर च नास्त्वन्ति
 प्रयुक्तमित्युक्तम् । तत्र प्रयोगस्योऽवयो निर्वीन ।
 (सद्वन्ती -) पदपदार्थान्तरित्तो मातृवितो भवान् (ये
 मातृमेवस्यचपेन शुक्लत्वे न चिरसुति) वयमा
 निह । पदार्थास्तात् नप्रातिपका मविदुष्प्रायते
 अनन्तोऽस्यथेन । तत् किम् ? (नहि तावत् शब्देन
 'यतिपत्ता एतान्भवति वा) । इह तत्र (व्यतिपत्ता
 एतामिधेय इति), तन्प्रतिपत्त्ये हि शब्दाय वदह्य
 (वत्प्रथया वस्तिमन्त वस्तु शब्देन वाक्यम्, न एतत्
 चाभूत्तम् । अतोऽपिवा एवामिधेय, स्वमात्रो'नि
 तवात्) । यत्रहरे व यथायतिपत्तमेताऽऽनयोऽदनी ।
 सध्यात् न 'यतिपत्तामिधान व्यतिपत्ततोऽनयात्पतिप
 द्वस्य । त्रिमेव मविशति' नानन्वितामिधारी शब्द उक्तो
 भवित्यति । तन्म नार्थमिधायित्त्वे विवोगयत्

गतः (अतो विद्योवाभिधानं इति वक्ष्यमाणेन परत्वाः) ।
 ' आचार्यचोदित करोमि ' इति हि दर्शितः (भाष्ये)
 चोदित प्रतीतः, कार्यमात्रोक्ति इत्युच्यते, नाम्यथा चेतनः
 प्रतीयितुं शक्यते । ननु च प्रेरणादशोऽन्यत्रामन्वै
 लोके । (उत्तर-) उदापयो हि ते, न शब्दाभाः । के
 पुनरग्री उदापयो नाम ? (उत्तर-) उदापयो हि तदभाः
 प्रयोगदर्शनमात्रात् शब्दाद्यं विरोधेऽवस्थापयन्ति, यथा
 ह्रीहृषीभियेपरव पशुत्तम् । (हृषीकेश वदा पशुमन-
 शिष्ये, तदा सत्याः नतर्हि उक्तिरित्युच्यते) । परम्पौ
 विद्योवा समहीन-शयोभिः प्रमुच्यमानः प्रेरणादि-वपदेशं
 सम्यगे, प्रतीकत्वं तु शब्दाद्यैः सर्वनाममित्याद्यात् । अतो
 विद्योवाभिधानादितम् । विद्योवाभिधाने च एति तत्ताप-
 न-वन्तिपद्मोऽपगत्यते । सापनाभिधाने च (यागादीं तापने
 सापान्तिरेऽभिधीयमाने अर्थात्-) साप्यवतिपद्म ।
 अत इदमुक्तं ' तदभूताना आसीयेषुषुंत्वास्विताना
 व्यतिपद्मवगतते. निमित्तमसुपवयते ' इति (नन्द-
 नाथे-के.) । ननु च प्रयोगे नति एतनुषुं वक्तु
 (गदि अपूर्वास्वितेषु प्रयोगो इष्टः न्यायवैतनुस्त्वम्, न तु
 बोधस्ति । पण्डित्-) केन वोक अतगोरे सर्वाति ?
 एतसुतेषु हि दशो नैतिकः प्रयोगः, वैदिकव्यति
 त एव । अतस्तथाभूतेपेताग प्रयोगः । (लोके हि कार्या
 निवृत्ताभिधावितप्रा पदाभि व्युत्पत्तानि, तेन वैदेऽपि
 क्षास्तिगता एव शैः पदार्थां वक्तव्या, लिङ्गादि
 निरपि पदाशोच्यतेतमेन भाष्ये वक्तव्यमिति निमित्ते
 पदप्रयोगोपगतता क्रियावतिरिक्तप्रतीत्यति- एति न
 किंचिदनुपपत्ताम् । तस्मादपूर्वमेव अनित्तमभिधायते
 ष्टिरादिभिः । शब्दते-अदि अतिपगतो व्यतिपद्म
 वयति -) एव तर्हि निमित्ततो नैमित्तिकवयति (न
 च व्यतिपद्मप्रतीत्यन् व्यतिपद्ममौति, तत् कथं ततो
 व्यतिपद्मवयतिरिति । उत्तर-) मन्द । यैम् । कथ
 नोपयोऽयम् । नहि अनित्तैऽन्यथशब्दः वाच्यते प्रति
 पशुम् ।

(एव एतन्मः सापयिथा वैवाकरकम्भ निरापुने-
 शब्द-) त एतेऽभिज्ञा पदार्थाः, एतामभिधानमि
 पदानि, तदिव वाक्यपदीय (म्म् । ' अन्वित्ताभि-

धायीनि पदानि, न पुनरप्यन्वैदश्व्यानि, वक्तव्येन च
 वाक्यम्, न पदानिरिति ' इति । वाक्यपदे अधिपत्य कृतो
 प्रथो वाक्यपदेशो ' सिद्धान्तव्यमभ्युद्भू ' इति छः ।
 शब्दवया (एवविधादपदार्थानाश्रयणे) हि अवयवम-
 मानः पदपदार्थवियेकः अवयवतुलो भाति अविद्यमानः
 प्रतिपन्नः (न्यात्) । तस्मान्न कार्यतः (वाक्यार्थप्रति-
 पत्तिपद्मात्) ताम् वाक्यवाक्यार्थयोः पदपद्माभ्याम्-
 गन्तारं कवपितुं क्षमा प्रजा (पदान्येव अन्वित्तामिषापीनि
 गन्तव्यम्, पदार्था एतान्यिता अधिष्ठापमाना गन्तव्यं
 इति) । प्रयत्नस्तु मेरुलगमात्सास्तेयत्वं इत्युत्
 (एतेऽभिज्ञावक्यपदीयि । यतो वाक्यार्थवयतिः प्राग्मा-
 लिनी) अतः क्रियायैव समाम्नावः (वेदानाम्) ।

ननु च नान्यत्र क्रियायैवैव आम्नानं लोके । (एव
 देशी पीहृरिति-) अस्ति तावत् क्रियायंता वेदे, तद्वि-
 पयसिदमधिकृत्य भविष्यति । (चोदक-) किं न
 लौकिकविपयमिदमपि नश्यम् । (एकदेशी-) किं वा
 मन्दते मयम् ? (चोदकः-) न्यासमिच्छान्तरव्यम्
 सर्वत्रैकी मय्यामरे (शो न्यायोऽमिहित् अन्वित्ता-
 भिवानलक्षणः, स लोके वेदे च सम इति हेतोः
 सर्व-समविकल्पमिति । परमविद्यान्ती वृत्ते-) मयानु
 सर्वेन । (चोदक-) ननु च क्रियायैव इत्य-
 व्यापकम् । (रात्रन्ती-) स्वराहारनिधैवैव निना इति
 मया साम्नाय मयम् । (मान क्रियाज्ज्ञानेन विनियोगोऽ-
 मिहित्, किनु व्यनहृस्त्वा क्रिया अभिप्रेता, सा च
 गौरेः सर्वनामगीति व्यापकम्) अतः सिद्धं ' अर्थव्य
 त्तमित्तकत्वात् ' इति । वैदिकता तन्निमित्तकम् ।
 ' तेष्वेव पदार्थेषु ' इति (भाष्ये) अन्वित्तु
 इत्यर्थः । कुत ? नामनेषु पदार्थान् कार्य-
 कर्त्तव्यं वाक्यार्थः प्रतीकते (अन्वित्त एव पदार्था
 वाक्यार्थ) । न वेद प्रतीकते कस्य वाक्य प्रमाणता
 कल्पयिष्यते ? ननु चान्यो न पदार्थः, स च वाक्यार्थो
 नवियति, अतश्चायं वाक्यमपि पदार्थोऽन्वित्ति
 वच्यते (इत्) ' नवर्थाविति. ' इत्येनोक्त (भाष्ये) ।
 ' तद्व, अर्थव्य तन्निमित्तकत्वात् इत्यन्वित्तमिषानेन कस्य-
 नोऽस्वार्थ- अर्थात्तान्मितीति । ' अपि चान्वयव्यतिरे-

स्वरणोद्यमे निमित्तात् न भवति, तथा शब्दव्यापि ।
 'एन च सति गुणातरप्रतिषेधो न शक्यः' इति
 कल्पितनिमित्तपरिहासत् परिहृतम् (कल्पितनिमित्त
 निमित्त पक्षमे इति किल शैबा गन्तरे, तेना गते
 अकारोहमाभिस्र श्रुति, तत्रश्च गुणान्तरप्रतिषेधं शुद्ध
 शब्दव्याप इति, तदिदं निराकृतं 'कल्पित निमित्त न
 भवति' इति वक्तव्यम्) । 'आपि च प्रातिपदिकानु
 वारता द्वितीयदिगिभक्ति' इति, अन्विकाभयमेव प्राति-
 पदिकं स्मरति, यत् परशमभिन प्रातिपदिधात्
 गृहीता (निमाका) त्रिधर्मि (वरण च त्रिधापञ्चध
 भवति । अत्र च क्रियासन्धिस्वाधेप्रतिपादकं प्रातिपदिक-
 मित्युक्तं भवति) । विभक्त्यध परस्परान्वयप्रतिपादिका
 प्रयोगांतरस्मृताण्यधस्य अन्वयिता श्रुत्यै दार्ढ्यनि (तेन
 अन्वितमेव पुन्नेनाभिधीयते इति विभक्तय एतान्
 प्रमायम्) । अत अत्युच्चोचपरतिरिक्तम् (अगभिनया
 विवक्षावाम्) । प्रत्युक्तमुमान 'कुलरत्नात्' इति (वद
 संघातस्य वृत्तकाराद् नरोऽपि वृत्त इति यत्सुमान
 तत् प्रमुक्तं) शूद्रयत्कारस्य निमित्तेपपरत्वा । 'अपि
 च' इत्यनन्पूर्वोक्ता सप्तपरशमभिनं दर्शयति
 (भाष्यम्) । अतीन्द्रिय कर्मे कर्माकारिणु चार्थेषु स्वपत्र
 वरणशक्तिर्नोहतीति ।

छोद्ये सञ्चियमान् प्रयोगसन्निकर्षं स्वात् ।
 २६ ॥

भाष्यम्-- लौकिकणु पुनरर्थे प्रत्यक्षकार्यमुपगम्य
 सञ्चियमानं सञ्चियमानं स्वयं तत्र रहति । एवमानीयसन्नि
 वाच्यनि 'नीलोत्पलरोम्य' इति । तस्मात् 'अभि
 होत्रं ह्युत्पलं स्वर्गतम्' इत्येतेष्व एव पदेष्वो गदधा
 अरगतं, तेभ्य एवैतद्वगम्यते 'अदिहोवात् न्यगे
 भवति' इति । पदेष्व एव पदाधप्रत्यय , पदार्थेष्वो
 वाक्यार्थ इति ।

वृहती-- लोके पुन प्रमाणातरप्रमितरिपवतश्च
 (विषयश्च) शुक्ते तद्वृत्तं कदाश्च शब्दमवहत्वरम् ।
 'तस्मात् पदेष्व एव वनाधप्रत्यय, वगार्थेष्वो वाक्या
 धप्रत्यय' इति (भाष्य) व्याचक्षत् (अतिपद्मा
 मिप्रप्रमिति) । तस्मादुपगतं वृद्धवचननिमित्तमेव

व्यतिहर सन्धस्य, वेदानाकार्यप्रतिपत्तिहेतु न ।
 'विश्वक्रेते' इत्यादश्चतु शब्दप्रथमिकरूपे, अभिधाने
 हि स दोष, समानादीना तु तत्रपर परिहासे, अभिधीयते ।
 शा-- यद्यपि पदप्रत्ययसन्धस्योपपत्तेयं चादृष्टव्यत्वा-
 हारादेवाकार्यमिति सिध्यति तथापि वाक्यार्थस्य धर्मे
 पुरुषसन्धेत्वनपेक्षत्वात् किञ्चिन्मूत्र मन्वृत्तीयप्रमाणं धर्मे
 चोदनाया । तथाहि, प्रत्येकं च पदानि वाक्यार्थमवगमन-
 येयुक्तत्वात्तो वाक्य वा पदवाया वा । न तावत्तत्पेक्ष
 पदेष्वो वाक्यार्थप्रतीतिर्हन्वते, न वदन्ता वाक्यार्थमिदोपै
 सन्धव्यवहति, न च समानादीना उदाहरणार्थानाम् ।
 वेदार्थस्य 'न प्रमाणान्तगोचरत्वात् न सन्धव्यवहन्मत्य
 तासुभायम् । अत्र तत्रवाक्यार्थसाधारणत्वात् पदार्थानो
 प्रत्येकं वाक्यार्थमिदं प्रतिपादनं प्रत्युपपन्नम्, अद्वैतस्य च
 न्य सदैव च पदस्य तादात्म्यवदार्थानामिति न समन्तं
 प्रत्यायत्तम् । नृचक्षुर्हीतस्य च शब्दोऽर्थं प्रत्याययति
 बालानामप्रतीते, प्रातीत्युच्चोपविष्यैवांच । यद्यपि
 पदमन्तगमनं न प्रत्यायकं तथापि पदस्यतो वा
 पूर्वपूर्ववर्णजनितस्यस्यारहितो वा वाक्यस्यस्यो वा
 निरवयवो वाक्यस्यो वा सन्धव्यवहानपत्र एव वा
 वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् । न । अत्यपदानामपि
 प्रवृत्तात्, व्युत्पत्तिर्नैवैतद्व्यवहारेषुलम् । अप पदाप
 वेदनमपि वाक्यार्थप्रतीतात्प्रमत्तत्वाद्दहितानामपि प्रतीतिर्न
 दोष, व्युत्पत्तिश्च पदानानां गान्धित्वेत्सुच्यते, तदुक्तम् ।
 अदि हि पदेष्वोऽर्थाधरभूत् शक्यं पदार्थं प्रतिरिक्त
 अन्वयार्थं तादादेव वाचकत्वं प्रतिपादयति, कस्तदा
 पदाधपदन्वयोपेक्षं, तदनुपेक्षे च पदाधं स्ववतिर
 नमिन्न वाक्यार्थं प्रतिरिक्तत्वात् । न च पदाधप्रत्यय-
 र्थानमिति अवयवम् । ननु सामान्य पदार्थो विद्ये हे
 वाक्यार्थ सन्धस्य सामान्यमिदोपपत्तयः । स्वयम् ।
 निवृत्तनिर्वाणामिति न कल्पति सर्वविद्योपपत्तयः
 स्वभाष्यम् । तत्रश्च सामान्येति पदाधप्रत्ययप्रमाण-
 विदोपपत्तेषो मुत्रमपि न चोदर आनयनं भाविष्येत् ।
 हाश्च न गतिवाच्यं प्रतीयेत । नपारात्प्राणनिषिधोप्य
 हीनिवचनं, नस्तपि तेषु अदर्शनात् । नदि अर्थस्य
 वा उदरस्य वन्वयमिति विरुद्धमन्तं सन्निहितमिति

देवस्तु स्वामिनमप्यवस्थान्, तस्मान्निर्मूणे वाक्यार्थे साधेतिक । न च बन्धे मन्त्रतपिताऽस्तीत्यप्रामाण्यम् । अप्यत्र बध्वाक्यानामपि पौर्वाश्रयत्र आश्रिय पुत्रप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमस्तीकनम् । युक्तं च मन्त्राक्याना पौर्वाश्रयदर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौर्वाश्रयत्वम् । अथ पुत्रागामीत्येव प्रामाण्यं न सममपि, ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न जनपेक्ष प्रामाण्यं विधीयते पूर्व पक्षे ।

अत्र वेदिगानु - 'वाक्येनैव हि वाक्याय माहा देवाभिधीयते । उक्तक्षणतथाप्य रात्र्यप्रवृत्तमत्र ॥ वाक्यं गोपद्युक्तं यत्कथंस्नादिर्मन्त्रितम् ।' वाक्यार्थे वदीत्येव ध्युपति मुच्यते हि ॥ तत्र ध्युत्पत्तित्वेन स्यात्तथापि तु न वाक्यतः । वाक्याथावागतिवृत्ता तित्ते भावऽपि दद्यतम् ॥ पूर्वमार्गेण वाक्यस्य विस्मृतेरपि दद्यते । वाक्यार्थार्थवति पुत्रा पदार्थस्य तु चालिनाम् ।' यथैव विस्मृत्युत्पत्तौनामादिमन्त्रमात्रात् पदार्थार्थवति भवति, तथैव वाक्यात्मन्यपि पूर्ववदेव विस्मृतेषु वाक्या यावन्निव स्यात् । दद्यते हि विस्मृत्युत्पत्तौनामपि दायतमपु वाक्येषु वाक्यात्तवति । न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्वर्णमात्रपदार्थमादेव तद्विपरिदोमिता वाक्यस्यानुमाय बन्धो वाक्यायामप्यतिरिति तत्र युक्तम्, अस्या प्रगाथना प्रमाणमासात् । अनुमयीयमानैरथ हि पदार्थे साक्षादेव हि वाक्याथपतीतिपत्तव चो गानहणी कल्पनामवगम्यते । समगति च पदार्थेभ्यो वाक्याथा वगतिरिति वक्ष्याम । पश्यन्नात्पत्तिसमवेष्टितायोग्याथा तस्यैवस्वाभाव्यामिधार्थानि पदान्त्वथ वाक्याथपतीति निमित्तमिति तुजे, तथापि मन्त्रमृतेषु केतुचित्तयेषु वाक्यार्थार्थवतिन स्यादिति तुहामत्र रूपम् । किंचैव वादिना प्रानन्द वाक्यमेव स्यात् इतिदेववाक्यत्र सिद्धेत् । गानामर्थेति गौरवमानवन्वभृता सा प्रति पात्रति तथा नवतिरपि गोकमकानवत बन्धो मन्त्रादिप्र एव वाक्ये स्यात्तम् ।

(अग्निदेवामिवास्तुवादनपठनम्) अथा त्रयेदेव चक्येइतीतिरित्य मन्त्रान्तरात् प्रानमनेइत्यनेन वाचनेइत्युच्यते । तदुक्तम् । न अत्र च विधिः प्रति

पाठ्यता प्रयोपनैरुपमात्रेण एकावाक्या मवति, एति स्यात् 'यतो स्वयं कथं पशुर्हृत्प्रतिदेवता' इत्यनापेक्ष वाक्यता स्यात् । सर्वेणा प्रचदेवतापत्तिविधिपयोगानुष्ठान प्रयोनन्त्यात् । तथा 'दर्शपूर्णमास्यां वचैत' इत्यथ 'समिधो वचति' इत्यादिभिरैकप्रयोनवात् वाक्येइत स्यात् । ननु इत्येवैकवाक्यत्वम् । यथा वक्ष्यति 'तदात्र हि तद्वचन्तात्' (२।३।१४) इति । मात्र वापेऽपि - 'वाक्यं बोधं दर्शपूर्णमास्यां सध्मन्तात्' इति । सप्यम् । मन्त्राणामुमेव तु तत्रैकवाक्यत्व न प्रय क्षम्, अथवा वाक्यवित्तित्तो जत्वापत् । एव गमनत्र इत्यपि प्रत्यक्षैकवाक्यता साजाना स्यात्, इत्ये वाद्यो । तथात् पनैकवाक्यत्र तत्रासाक्षितजगण मत्र पदानामेकमित्यर्थे पर्यवसानं वक्तव्यम् । तत्रैव च आनयतिगत्रन्वियाननत्र प्रतिवाच्य पर्यव्यति, गमनमपि गयेचानयनप्रति पर्यवसितमिति क्त्वेव वाक्यभेद । नहि गौरवस्यावयव गवास्थिते र्ण वसानं येनैकवाक्यता स्यात् । अथ गौरवमानवत मेव गवास्थितमभिदध्यात् अन्वार्थेन स्यात्, गोश गमनस्य वाभिधानात् । नाह गौरवत निदि वत्र स्वाभनमिधाय तदिधिष्ठमानयनेवाभिदध्यात् । तत्र 'अग्निगोमनो यज्युषा' इत्यत्र आत्प्रवृत्तित्तव योमनगुमत्र यन्मन्त्रितव्यं च पुत्रस्य पुत्र मन्त्राणो गम्यते - समासे । इह परस्परवाच्यवृत्त एवार्थत्तत्तव, तत्रान्वितो रत्वावाच्यम् । न चागति वाच्य विपत्ति । पुत्रपदाद्यो हि पुत्रपदेवतापत्तव्य पनमिधत्ते तत्रैव स्वार्थेवात्, अत्रोऽन्यत्रितव्यमन्त्र निधातव्य, एव गोमनगान्तेऽपि स्वार्थेवैव उभयत स्यात्तवमाह वाक्यव्यय अत्रोऽधिकत्वोपेक्षोऽत्रव पदार्थेनैव अथ इत्युच्यतन्तात् । किंच 'स्दि' शब्दो यथी दीमप्रवृत्तितात् इतिवात्, अत्रिन्विधने च विररीत स्यात्तव स्यात्, अथवा इत कुणो वापत्तुऽत्राति स्यात्तति तावदेताश्चयन्तेऽपि कतिव इत्यपत्तोऽप्यवयव मन्त्राणोऽत्र, अत्रे न स्मृतिशब्दे तावाद्येव, अभिधाया तु योगवृत्तौ पदशब्देनैव तावतावाच्यत्वं रीम तत्रो निवर्तते । इतिष्ट मत्र

योगिनियमानिभ्यश्च पदान्तरमपेक्षमात्राभिधाने िल
मित इति वेदरीत्याम् ।

स्वरूपमाभिधानपक्षे तु पदान्तरमपेक्षमात्रादुक्त-
श्रवणमात्र एव कदाचित् भिन्नानिद्वोऽपार्थार्थव्यतिरात्
योगिवाक्यान्वयैस्त्वानीयादधीयान् भाति । एव ' अति
महुर गोशीरम् ' ' ईकमपुरमनात्तीरम् ' इति ' वेत्तरी-
कचमन सर्वकम् ' इत्यादिदर्शयितव्यम् । तस्मात्पदमि-
दित्ते, पदार्थैर्लक्षणा शक्याये, प्रतिपाद्यते । तत्र गानान-
वैधान्यनिगलनयनसाक्षात्प्रमभिधान तदार्थक लक्ष्यवति
गोप्यमपि स्वार्थद्वारेणानयनेन गोचरकत्राकारेण तसव-
न्विकल्पेण लक्षणा प्रतिपाद्यते, एव परान वाक्ये
श्रोत्रोऽर्थे विशेषत्वेन विवक्षितममेव स्वपदेन सामान्य-
वाचिना लभिन सन्तमित्यपि पदमि स्वार्थाभिधानद्वारेण
तस्यप्रतिरूपेण लक्षयति । यथाऽप्यनितम्बैर पुनरुत्प-
यन्त तत्रापि तन्निर्लक्षणान्तरैरवा तस्य सर्वस्य
विधिरित्येवा दिद् । ननु कर्मतेनाभिहित्वा गौक्षर-
मिवा निवा लक्षयत्यपि कथमावगत्य लक्षयति, तदे-
वनाशयवथा इति नून - लक्षणा हि सामान्येनैव
प्रवृत्ताऽप्येवनाशयवथा निरप्यते इति दर्शयन्त्यादनी-
यित्ते । योऽपि प्रतिपादयित्वाभिधानमिच्छति तेषापि सामा-
न्य पदत्वा लक्षणा पदान्तरेकत्राकारत्वेन नियम्यते इत्ये-
वदहीतुमेव । यद्यदि सुपरदधिकरणवाचिकावा इन्द्र-
मित्तिनि तत्र धरादिशक्तित्वत्र तद्विप्रमितिदिः द्वि-
वचनोपपदचेऽर्थांतर लक्ष्यवति परमेत लक्षयति नार्थांतर
कल्पयति यद्वापदेर, तथा वर्तान्तु । यत् एताप-
न्यवधिदेशो विवाभावान् अतिव्येदेकत्रवत्तापदादेर
सिध्यति । अत एव धरद्वय प्रथमन्तपत्रमनुमानत् ।
ननु प्रत्येक गति देवदशे चान्येते सत्रापाकादृश-
सनिधिरोग्येषु न परम्युत्तरवरीतीमरति तस्मात्
पदाया शक्यार्थे गमयतीति पदानामेकान्विताभिधान
युक्तम् । अन्विताभिधानेऽपि तुल्योऽप दोष । यी
तद्वधो प्रथमप्रतिपत्तौ तपोकांच धारापि मन्वोऽस्मिन्प्रथमो
स्मृतिस्थो भवत्, न च नो स्वार्थेवोपपत्त्यादित्तद्वाने-
ऽप्यत्राप प्रतिपाद्यत । अथ यद्वयवक्ष्यते परैरुपे
वृत्तपदादौ दृश्ये तादृशस्यैव लक्ष्यय प्रतिपाद्यति

तान्वाद्यानीकुच्यते, तद्वदार्थेभ्यो तुल्यम् । तेषां हि
पदार्था एतेरनिश्चिद्यर्थेयनिपादनाय समहृता वाग्यार्थं
प्रतिपादयन्तीति न दोषः । तेषा च कदाहरेर न्य पुत्रपत्न्य
स्वात्मन्म, तत्र तद्वृत्तचर्चीन प्रामाण्यम्, अन्वयान्धे
चानपेक्षम्, अतो न पदानामन्विते शक्ति. प्रमाणवती,
निरस्तधायमन्विताभिधानबाधो न्यायपरत्नमाद्यायामि
त्यात्ता तावत् ।

वाग्यस्त्वोऽपि पदार्थोऽन्वयेनैव निरस्तः । वाक्या-
मेव न निर्मागत मावाग्यमात्र प्रवृत्तानुपपत्तेः
निरस्तनीयम् । तथाहि- ' प्रवृत्तजनसोहातिदेशाचि
नितानमा । प्रवृत्तिशेषमेवाश्च कथ निर्मागतदिनाम् ॥ '
यदाहि ' अशीरोमीय पशुमात्रेव ' इति निर्मागस्य कान्-
प्रधानविशेषो निर्माण. न साध्य न कश्चन नाप्यज्ञानि
तत्र न पश्यते प्रयाजा न पुषेहाशो न तदीया अनुवाजाः
कन्तीति कि वृत्त प्रवृत्तये । एव तन्नादिनापि दर्शयित-
व्यम् । तस्मादनेकप्रवृत्तित्तो वाक्यार्थः । स च पदार्थ-
मूलो न निर्मूलो न च उच्येतम् । तस्मात्प्रामाण्यं
शोदनाया । यत् वाक्यकतलौष्येकस्मिन्पुक्तं वृत्तपदि-
तनेऽपि कस्ये नियमस्तिनाम् ।

त्रि- ' वेदवाक्यममान स्वा-मर्तो वा, नाप्य
मानता । वृथकर्मगन्तवैशावमनपेक्षारतनवत् ॥, वेदे-
ऽपि गौरनैव वाक्यार्थे उपपि वृथम् । प्रक्षीत वा क्तो
वाक्य प्रमाण नैमेभ्यत्र. ॥ '

भाट्ट- ' एवद्वयवत्त्वाना नित्येऽपि वाक्यार्थाना
वाक्यैः एत सत्यस्य सन्तिवनेन तद्वद्वयवत्त्वतया
वर्तव्यत्वात्तद्वयवत्त्वानुपपत्तौ प्रत्यय च पुत्रपत्न्येन
धमप्रमादयमन्त् न निधिरक्तवानुपपत्तिक शक्यत्वात्,
अन्वयवाक्यार्थेवावाग्यवयना वाक्यार्थनिर्णये प्रवृत्त-
व्यमाप्य । इति प्राप्ते, परैरभिहित्वा एव पदार्थाः
स्वतोऽप्यवप्यथा लक्षणया वाक्यार्थमूला भावता
सन्ति वाटार्योपपत्तयन्त् रिचित्य नोपपत्तिः । तथा च
' वृत्त स्वार्थाम ' इत्यादौ स्वार्थानमिच्छा वाग्यवत्किं
स्वार्थेवापिवा प्रवर्तनाशिवरो भावता इत्यादिरीत्या
भाक्यादिरीत्यकरोरन्वय वर्तनीयितुं ऐरन्वयेन न तान-
नन्वयपुत्रपत्राप्रवृत्तः । तावत् च वाक्यप्र एव पद-

नैयायिकास्तु घटत्वप्रसारक-घटविशेषप्रत्ययत्वादी समग्रत्ववैरित् पदकर्मण्यकारणत्वयत्विशेष्यत्वात्प्रवेदोऽपि निवृत्तत्वे. सर्वगतञ्च भानं समग्रम् । प्रजापतिश्रेयशोरेण शब्दत्वान्त् सर्वगत्य उभयव्यभिचाराहारकप्रकारान् भगवन्-मथोपात्तस्य' इत्याह ।

सिद्धान्तस्तु 'घटमानय' इत्यादी घटपदोपस्थित-घटत्वान्मन्मन् आनकत्वान्मन्नेषात्समकान् घटत्वान्मन्मन्नेषात् एव वाक्यार्थः । स च लानादिकः, अत्र. नाशानिक एव वाक्यार्थः । तत्र च नामानु कारकविशेषोपपन्न, सर्वत्र च भावनाविशेषोपपन्न इति निवचनः स्मृत्युक्तिगम्यः ।

एतेन आख्यातवचनमिवाहारे प्रथमान्तार्थविशेष्यक-शेषनिवर्धनं बद्धत. हाहृत्प्रतिषेधे मानान्मन्नेन पराम्ताः । नदि प्रथमान्तपदार्थस्य शाश्वतत्ववैधेयं स्मृत्यादि मान-मन्ति । शक्यतासर्वगत्य उभयविधत्वेन विनिवृत्तता-योगात् । तथा च सापुनिकताकार्येण पदसमुदायरूप-वाक्यस्य पदत्वव्यपदेश्यवैरित्यादिना जनकत्वं इति वाक्यस्य वाक्यार्थत्वे प्रामाण्य इति कुर्वन् निर्वाणा त्वे प्रामाण्यम् । मणि. पृ. १७१-१७३. ● वाङ्मयाधिकरणम् 'भुनेर्नानाधिकार. स्यात्' (३।१।१।११-८) इति । सु प्र. १५.०१ ● वाङ्मयाधिकरणे (१।१।१।१२४-२६) उक्तं 'वाङ्मयाधिकरणम्, 'पदप्रकारोपपन्नान् पदनि-च्छन्ति स्यम् । नममूननिर्गिरित्प्रसारकवाक्यशुनि-स्मृती. ॥' इति । सू १।१।१।१३० पृ. १३८.

● 'वाङ्मयादुद्देश्यते नैव इत आकारेण च' । किं तु शब्दप्रकारेण इत्यम् । वा. १।१।१।१२४ पृ. १७३.

● वाङ्मयाः अनेकवचनार्थान् । स च पदार्थमूल, न निर्मूल, न च सरेतमूल । भा. १।१।७ पृ. १६०. ● वाङ्मयाः अपि पदार्थवैधेयि भवति नाशया । लक्षणं 'सदभूताना विधायनं समाप्तोपपत्तस्य त्रिभि-न्वत्वात्' (१।१।१।२५) इति । भा. १।१।१।७. ● वाङ्मयाः पदार्थवैधेयं भवति । भा. ५।१।१।१८, दुप. ६।१।१।१३, १०।१।१।१०३. ● वाङ्मयाः पदार्थवैधेयवैधेयि भवति । भा. ५।१।१।१०२.

● वाङ्मयाः । पदमानकरणे वाक्यार्थो दिविवः । भेदरूप. सर्वगत्याश्च । 'रात सुखर' इत्यप्यौ 'अरात्र-सर्वान्विभित सुखर' इति योजान् इति केचित् । सर्वत्र सर्वत्र एव वाक्यार्थः, उक्तत्वापेक्षस्य प्राचुर्येण मानाभारान्, अशोऽस्यापेक्षितेः । अत्र. तस्यै एव वाक्यार्थः । स च 'घटमानय' इत्यादी । घटकर्म-त्वादिरूपविशेषोपपत्तिश्च विशेष्येण वाक्यार्थः इत्या-चार्थाः ।

तस्य च विशिष्टविशेष्यरूपव्यपदेश्यत्वं भानं चतु-र्विधम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यवन्म एवम् । विशेष्ये चितो-पार्थे तत्र च विशेष्यत्वान्न इत्यत्र यथा 'नीलशङ्खान् सुखर' इति । एकविंशति अपरविशेष्यं इति कृत्वा 'दृष्टी देवदेव. पुण्डरी' इति । एकत्र इयं इति चतुर्थे यथा 'दृष्टी सुखर' इत्येव 'इति । मणि पृ. ७९-८०. ● वाङ्मयाः सर्वत्र नैयायिकमते । अर्थभावेन वाक्यविशिष्टरूपेण भीमासक्तत्वे । बाळ. पृ. ७३, ● वाङ्मयाः । सर्वत्र भेदश्च न वाक्यार्थः इत्युक्तं म्नाये (२।१।१।१।४६ पृ. ४४६-४७) । 'भेदः सर्वत्रो वा वाक्यार्थे इति स्युच्यते तथापि एवार्थता न स्यात् स्युच्यते प्रेक्षाना समर्थाणा च बहुधात्' इति । तद्विना तु वाचिते इत्यम्- 'वचिन्वार्थपदे सर्ववर्षीना मयाविज्ञेयैः उपाहरान् तद्विशेष्यत्वैः सुत्रादिभिः कृष्णादिप्रत्ययेदमात्रं कर्तव्यं तत्त्वस्य पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति इति स्युच्यते न-तेया भेदे एवमे । स च यथा शुद्धमन्नेन शोभास्य उपादिष्वो भिप्रमादत्वात् भवति । एव शुद्धमन्नेन शोभास्येन अथादिष्वो मन्नेनैव भवति । अत्र-च्छेदनात्वात्वाद्य नाशिकवाक्यत्वे प्रमाणम् । भेद-सात्वन्मन्ने वा सर्ववाक्यार्थस्यत्वमत्र' इति । तथा 'आजितपदार्थयो सुखरत्वयोसो मन्नेनाभि-हितयो धनियवान् इत्येवमनुसन्नादपेक्षितो भेदे न वाक्यार्थः । स च गौरे सुखरत्वमन्ने, सुखरत्वे च गौरत्वमन्ने नामन्ने एव वाक्यार्थस्यत्वात् न-मन्ने इति न्यायः । एवमि च कथञ्चित् विपदे न एवो मन्नेनाभि मन्ने इत्येवमन्ने तथापि स्युच्ये देव-

येन प्रदेशेन पदद्वयं सङ्गच्छते तेनतेन तत्समाहृतोपलब्धो-
 रनेकत्वम्' इति । पृ ७७. • वाक्यार्थः सर्व-
 कारइत्यविवेकित्वः । सु पृ ११९०. • आहृति-
 पदार्थेषु मूलव्यवहारोत्पत्तेः स्वरूपेणाभिहितयोः सुनिश्चा-
 नात् इतिरतःपुनरुक्तं अर्थसिद्धयेर्षं वाक्यार्थः । स
 च गौरे चतुर्लक्षगणैः सुमन्त्रे वा गौतमसुगणैः
 सामन्त्येन एतेन-वक्तुपुत्रद्वारात् उक्तव्यते इति नाना ।
 अस्मात् आहृतिपदार्थकत्वं नैव भेदे वाक्यार्थत्वेन
 अभिप्रेतं । यदा मेदकत्वम् । पदार्था एव वाक्यार्थः । एष
 सिद्धमेव नानात्वम् (न तु अर्थफल सिद्धिर्भवेत्) । वा.
 २।१।१।४६ पृ. ४४७. • सामाधिकारे (पद्याधिकारे)
 हि षट्सिद्धिपर्यन्तो वाक्यार्थः । ऋजु. पृ. १५९.
 • इत्यन्ता पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः सञ्जयते, न अन्यद्वारेण ।
 समिधो यमाभानात्स एतदेव श्रेयोवचनम् । कथं उभयान्ता
 पदार्थाभ्यां निश्चिता वृद्धि उक्तव्यते ? अनन्तराव-
 बुद्धेन ह्यहं वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम् । अथान्येन
 प्रकारेण प्यानादिना पूर्वपदार्थमागम्य वाक्यार्थं सञ्जनेषु
 (चेत्) अपैदिकः सः पुनरुपद्रुपुत्रो नानात्वात्
 भवेत् । यथा अन्यसाहचर्यात् आख्यातवद् यद्वापि
 अन्यस्माच्च नामाद् नो वाक्यार्थः सञ्जयते तादृशं
 तद्वदेत् यत्र अन्येन प्यानादिना पूर्वपदार्थमागम्य
 वाक्यार्थं संजनेषु । भा. ३।१।१।२१ पृ. ७३४-३५.
 • 'नाम्निदे पदार्थे हि वाक्यार्थं सञ्जायते' ।
 श्लोका निराहृतवचनमादः ५९. • न चामप्रतिपन्नपदार्-
 थो वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदार्थो हि वाक्यार्थस्य
 मूलम्, नाम्य एवम् विद्विद्वि । भा. ३।१।१।२१,
 • न हि अन्यन्विचः पदार्थो भवति वाक्यार्थः ।
 ३।१।१।१ पृ. ७७० • न हि हो स्वतन्त्र्ये पदार्थे
 अह्यहता वाक्यार्थः प्रतीयते । वा. ३।१।१।२३
 पृ. ५३४. • पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थस्यो
 वाक्यार्थः । भा. ३।१।१।२६. • पदार्थः ससृष्ट-
 विहितोऽर्थः वाक्यार्थः । ('पदार्थोऽस्ति ससृष्ट-
 विहित वाक्यार्थम्') । ३।१।१।३२. • परेह्यर्थे
 अगमने पदार्थोऽवधाने, तदुत्तरकाले वाक्यार्थः । वा.
 ३।१।१।१. • निश्चिदार्थवचनवदस्य वाक्यार्थः । भा.

३।१।१।२५, • श्रुत्यर्थे सभारति वाक्यार्थो न ज्ञानं,
 श्रुत्यर्थेन मुरपरात् । * ३।१।१।३३. • सचेतानपेक्षेण
 पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते, तैरपि अन्येविकल्पेनो-
 वाक्यार्थः इत्युच्यते । भा. ३।१।१।८. • सर्वत्र तु बोधिते
 पदार्थे वाक्यार्थः उपायते नान्यथा । सामान्यवृत्तिर्हि
 पदम्, विदोपशुचि वाक्यम् । सामान्येनाभिप्रेतव्यत्वात्पदा-
 र्थानां बहिर्गम्येऽवधाने च वाक्यार्थः । उदेतदुक्तं 'वर्तु-
 ताना विद्यार्थेन समागम्योऽर्थस्य तद्विनिर्गतत्वं'
 इति (३।१।१।२५) । भा. ३।१।१।२२ पृ. ६८५.
 • वाक्यार्थस्य अन्यथात्वस्यैव विपरिणाम-प्रसङ्गेन
 कल्पना-... इत्यवयवकल्पनादौषा । तत्र क्रमेण उक्तव्य-
 णामि (१) अत्रोदत्तमा आग्नेयवाक्यम् । (२)
 'प्रतिनिर्गमि (ह वा य एता रानीकव्यन्ति)' इत्यत्र
 'प्रतिनिर्गमि रानीकव्ये' इत्यत्रयान्ये वस्तिरे वे
 ह्यस्य वाच्यमाभिप्रेतव्यत्वात् 'ये प्रतिनिर्गमि' इति
 व्यसङ्केतस्येना । (३) 'अत्रोदत्तमाग्नेयम्' इत्यत्र
 'वाच्योऽन्वयः प्रतिनिर्गमि' तावतो वाक्यार्थस्य उपाय-
 निर्वपेत्' इति । वास. पृ. ४. • वाक्यार्थस्य पदार्थ-
 मूलात्वात् प्रामाण्यम् । ३।१।१।२४-२६. • वाक्यार्-
 थयोः सञ्जयः औत्पत्तिकः । वृहती. पृ. १५३.
 • वाक्यार्थानां परस्परगोचर्यात् अन्ययो न विच्छेदः
 पदार्थानां परस्परान्वयात्काल्पार्थक्येवतानेऽपि । सु पृ
 ५२५. • वाक्यार्थे शक्तिः, लक्षणा वा । वाक्यार्थे
 वाक्यस्य शक्तिः इति वैयाकरणानां ।
 वाच्यविवेकविधानाद्वीकारेण वादन्त्यस्यै वाक्यार्थ-
 शक्ति इति गुरुवः ।
 इतरास्मिन्तभिधानाद्वीकारेण अन्यवस्तुषु वाक्यार्थ-
 शक्ति इति चेदन्तित्तनः ।
 वैपारगम्य वाक्यार्थो विदोष्यः, इत्यथेष्ट विदो-
 ष्यभूत इति मेऽ ।
 वैशर्म्यमन्त्राद्या वाक्यार्थस्य इति शौतमीया ।
 वाक्यार्थे लक्षणा इति सिद्धान्तः । तत्र वैशारग-
 स्तावत् । 'भवति, भूयात्, बभूव, गम, सम्य' इत्यादी
 भूयार्थानि शक्तिविरहितानि वाक्यार्थाः, न तु
 भूयात्वात् शक्तिविरहितानि वाक्यार्थाः ।

वेत्तास्मिन्तस्तु इतरास्मिते एव शक्तिप्रदः न तु कार्यन्विते । तथाहि, प्रयोजकशक्यस्य आनयनसंभार-
विशिष्टशोके अर्थे शक्तिमयत्वात् आशयोद्भाषाम्या
सासदिपदस्य गोरगदौ शक्तिमयधारयन् आश्रुत्पचित्-
शुद्धीतान्यत्राने शक्तिमयधनन् इतरास्मिते एव शक्तिप्रव-
धारयति । एवं च अन्वयेऽपि शक्तिः इत्याहुः ।

नैवाधिकारस्तु समभिन्वाकारेण वाक्यार्थबोधः पशु-
नयनविशेषसमभोजने तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वमान-
कलने लक्षणात् । शब्दस्य च न शब्दशुक्तिविषयत्वं
किन्तु शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तेन शब्दविषयत्वस्यैव
अन्वयस्य शब्दसंज्ञेयत्वमिति इत्याहुः ।

मिद्वान्तस्तु वाक्यस्य वाक्यार्थे लक्षणा । न च
वाक्याभावात् कथं लक्षणा इति वाच्यम् । बोधयन्त-
स्यैव लक्षणात्वात् । 'पशुमानस' इत्यादिवाक्ये पशु-
नयनसामान्यबोधेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणा विना अनु-
पपत्तेः । नहि वदानयनसामान्यं वाक्यार्थं । जनेच्छ-
प्रवृत्तीनां समाप्तप्रकारस्त्वसमाप्तविशेषव्ययेन हेतुहेतु
मद्भावात् विशेषविशयकेच्छाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतः तदि-
शेषरूपवाक्यार्थस्य लक्षणिकत्वं युक्तम् । स्पृदीकरिष्यते
चेत् तन्पूर्वाधिकारत्वे (१११७) । मणि. ट.
८०-८३.

● वाक्यार्थाधिकरणमिद्वान्तस्तु-तथा च वाक्याया
वाक्यार्थे शक्तेरिति बोधेऽपि । तदर्थे च न पुनरे-
च्छप्रपत्ति इति तत्त्वतश्चमगिवाट्टादिप्रापकत्वं वाक्य-
पदार्थज्ञानसद्व्यकरणे तत्तत्पदार्थाविवृतभावनात्प वाक्यार्थ-
बोधयति इति न बोधनानामप्रमाणत्वं इति । फलवृत्ति-
११७ । वाक्यार्थज्ञानं न पदार्थोपस्थितिमन्तरा भवति,
किन्तु पश्येय उपस्थितानामप्राप्तौ बोधवत्तक परस्परशक्य-
मानमेव वाक्यार्थज्ञानं तत्र च न लोभसाधेयता इति
बोधना धर्मो ममाद्यम् । युक्तिः.

● वाक्यार्थाधिकरणः न वाक्यप्रवृत्त्युत्पत्तः किन्तु
पदार्थज्ञानमूच्छ एव, यदा बोधे अन्वीयमानत्वात्
तद् शक्तिरित्येव स्थितिश्चमगतात् । वैशानाथः १११.३।
२५ ट ५.

● वाक्यार्थकत्वे च न एकवाक्यता संभवति, तत्र
तर्थाविशेषप्रापतिरैकभावनाविधिः । यथा 'देवदत्तः कविः'
स्थलशमोदनपक्षे' इत्युक्ते तर्थाधिकारविषयत्वम् ।
वा ३।१।६।१२ पृ ६९१.

● वाक्यार्थत्वं भावनायाः । सु. पृ. ६८१

● वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्वाद्यः । साहस्री ८९२.

● वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्वाद्येन तत्रनिपत्तिः-(साम-
प्रतिपत्तिः) अन्वये तत्र शक्तिरन्वये गौरवात् । मीमां.

● वाक्यार्थप्रतीतिौ पदार्थानां कल्पत्वं । बाल ट.
७०.

● वाक्यार्थबोधः ममभि वाहारेण इति वेदाविना ।
मणि. पृ. ८२.

● वाक्यार्थबोधप्रकारः कार्येण विषयं अङ्गीकृत्य
गुणमते प्रदर्शते । अने 'शुचिः श्रमः पचेत्' इत्यादौ
प्रत्ययार्थकार्यस्य प्रवृत्त्यर्थे कार्ये अन्वयवत् 'स्वर्गज्ञानो
यजेत' 'शुचिः सन्नामुवासीत्' इत्यादिवैदिकविशेषो
प्रत्ययार्थकार्यत्वस्य न प्रवृत्त्यर्थेयागदौ अन्वयः सम्यक्,
प्रवृत्त्यर्थेयागियोग्यतावत्वात् । तथाहि, यागादिक्रियाया
कार्यत्वान्वये नियोज्यत्वबोधो हेतुः, नियोज्यनिष्ठिकरणेन
यागादिक्रियाया कार्यत्वान्वयवर्तमानत्वात् । अन्वयप्रवेक
रूपत्वस्य तन्मते योग्यतात्वात् । प्रवृत्ते स्वर्गज्ञानस्य
नियोज्यत्वेन नियोज्यस्य स्वर्गफलकामनाप्रयुक्तकार्येयाग-
विषयत्वेन सन्वयेन यागादिक्रियायासन्वये स्वर्गफलत्वं
स्वर्गलाभप्रत्ययेन साध्यात्वात् वा योग्यता । तत्र न संभ-
वति साध्यात् स्वर्गलाभप्रत्यये वापत्वात्, परंपरया लक्ष-
णत्वस्य परंपरप्रवृत्त्यर्थेयागत्वात् विना दुर्बलत्वात् । तथा
च तस्मै निरागम्यान्वयात्तत्रान्वयं न कार्यत्वान्वय इति ।

अथ 'शुचिः सन्नामुवासीत्' इत्यादौ मित्ये यथा
इष्टभाष्येनान्वयान् विनाऽपि 'शुचिःनियोज्यत्वकं संन्यास-
विषयक कार्ये' इति बोधे तथा 'स्वर्गज्ञानियोग्यो
यागः कार्यः' इति बोधः स्यात् इति चेत्, प्रवृत्ते
कामनाविशिष्टस्य नियोज्यत्वेन नियोज्यितो निरागम् ।

न च कामना उत्पन्नत्वमस्तु आत्मनामोच तप-
सश्च, वाक्यार्थतात्पर्यद्वयार्थान्वयस्य प्रवृत्त्येव
नास्तिप्रवृत्ति इति वाच्यम् । अहि 'स्वर्गज्ञानः' इत्यादौ

वैश्वानरायने । कामनाया उपपन्नप्रणये नित्ये इव वैश्व-
 चीनहायैतानामानु निष्कामस्वाधि प्रवृत्तायने, इष्टमन्वये
 मानामानु अमृतायनेत्येव । नहि नित्यविधित एतन्ने
 स्वर्गकामदसमभियाहाहात् अथो विरोधः । विरोधप्रत्यये
 हि विशिष्टस्य साप्रयोगफलैतानामानु निष्कामत्वेन
 अन्वये तदकामनाविषयसाधनत्वेन योगफलानु स्वर्ग-
 कामवदेकवाक्यत्वानिर्दिष्टप्रतीत्यनुपपत्त्या वाच्य अपूर्व
 कामनाविशिष्टानुविधिष्यति । अत एव मयाविधिवेन
 अपूर्वकादन्त्या, न नित्यत्वयो आहंवादिनिर्वाच्ये ।
 'मयेदं कार्य' इतिबोधस्वरूपनिष्कामत्वे च कामनाया
 निष्कामत्वात् प्रयोज्यत्वं कामिनी अन्वय इति विशिष्ट-
 प्रयोगश्च सप्रत्यय च कर्तृत्वार्थसाधित्वात्प्राम् । त्रैवे
 तु उपपन्नमना अनन्वयाना न घनिकरैः । प्राथमिक-
 निष्कामत्वेन विरोधप्रणयेन इष्टिदि ।

एतेन 'राजा स्वाराज्यकाम' इत्यादौ राजत्वविद्
 विप्रानाम्ने तति भाववैक्येन विरोधप्रणयमि अवा
 सत्म् । कामनायामेन तद्वैक्यत्वात्, 'यदा कामना
 तदा दहति.' इति रीत्या व्यापनैः संभवनाच्च । अतो
 यामे कार्येताम्बवे निष्कामत्वयो योग्यता । तत्र न
 इष्टकामत्वेन शयमानानु, स्वर्गकामत्वेन योग्यता-
 तानामानु इति सूक्तमनिर्णय ।

अतः वाक्यसाधनत्वेऽपि ततोऽन अज्ञानमे निष्काम-
 नत्वयात् कामसाधनत्वेन साधनानुभवम् ।

यत्तु कामसाधनत्वेऽपि कथामनतप्रभामु निषे
 अन्वययात् उपपन्नमनासाधनत्वात्प्रतीतासमर्कत्वयोग
 योग्यता । उपपत्त्यर्थमेव अपूर्ववाच्यतासिद्धिरिति ।
 तत्र । तामने योग्यताविशिष्टकामत्वेन शब्दतोपे देवत्वात्
 अन्यकार्यसाधनत्वे ।

एतेन तद्वद- (वाक्यसाधन-) शान्तोऽपि
 निष्कामस्य चिन्तितोऽप्यस्य न यानुवृत्ति इति न
 निर्वीकृत्य योग्यता, न वा चिन्तित, तदोऽपि उपादान
 प्रत्यक्षपरिद्वेष असत्त्वात्, इति परामुम् ।

अन्वयप्रयोज्यत्वं हि न अविशुद्धित्वेन एहीकृतम्,
 किन्तु अन्वितवृत्तित्वेन अस्वीकृतम् । तत्र न यदा
 वाच्य तत्र तदा तत्र न योग्यतात्वं, किन्तु विशिष्ट

निश्चयता उत्तमिषोऽत्यमेव, प्रयोज्यत्वं तस्य विशिष्ट-
 निश्चयतात् । चिन्तितोऽप्यस्य तथेति तैत्, सत्त्वं ।
 किन्तु तदप्रयोज्यत्वं तस्य उत्तमिषोऽत्यमेवकारकत्वेन शुद्ध
 इति नान्याय । अत एव इतिप्रयोज्यत्वंस्वरूपनुरागम् ।
 कृतिसमवधिद्वयस्य कर्तृत्वम्, फलप्रयोज्यत्वं च वाचि-
 कारित्वे न कामनायाम्, इति न तत्रोचिष्टिष्टिष्ट इति
 प्रागेवोक्तम् ।

यन्तु तस्तन्मते अन्यथाख्यातव्यमात्रम् 'यामो मत्तृष्टि-
 साय' इति शान कृतिसद्वयस्य नात्वेन इति न
 किञ्चिदेतत् ।

ननु योग्यताप्रत्यये योग्यतान्तरापेक्षामा अनवस्था-
 ऽऽपने निष्कामत्वानुपपत्त्यात्वे न योग्यतान्तर-
 पेक्षा इति चेत्, सत्त्वं । निष्कामत्वात् योग्यतानुपप-
 स्वर्गकामे अन्वये योग्यतान्तरानुपेक्षाकामपि निष्कामत्वेन
 रूपेण स्वर्गकामस्य पदार्थस्य शाल्ये यामे अन्वये योग्य-
 तान्तरस्य आवश्यकतात् ।

घटे छिद्रकामत्वात्वेन योग्यतान्तरानुपेक्षाकामपि
 छिद्रितत्वेन परस्मानुपपत्त्यात्वे, योग्यताहृत्प्रणयस्य आहारेण, योग्य-
 कलत्वेन ब्रह्मे योग्यतात्वात् । तथाहि, यथा यदादिमानेन
 आहारात्प्रभमत्वात् घटे छिद्रितत्वेन आहारेण योग्यताहृत्प्र-
 जले च योग्यकलत्वं योग्यता, तथा स्वर्गार्थिकामस्य
 'मयेदं कार्य' इति शानद्वयस्य शयसाधनत्वमत्वात्
 स्वर्गकामे निष्कामत्वम्, किञ्चाद्या कामसाधनत्वेन
 शयमानत्वं योग्यता । नित्ये तु शोचिदिमत्वमेव योग्यता
 इति बोध्यम् ।

अथ अपूर्वत्वसर्वेऽपि न निष्कामत्वप्रभमम् ।
 अपूर्वस्य प्रागनुपपत्तित्वात् तत्र कामसाधनत्वकारण्यता
 शानासमत्वात् इति चेत् । विशिष्य अपूर्वत्वेन
 शानासमत्वेऽपि कार्यत्वेन तस्य कामसाधनत्वत्वानुपपत्तेन
 निष्कामत्वप्रभमत्वात् । औदनत्वेन कृतिसाधनताया शान्ते
 औदनत्वे तु विनाशानुपपत्त्यात् समानप्रत्ययत्वेनैव योग्यताविधौ
 निष्कामत्वमेव हेतुत्वात् । अपूर्वं तामन्तु योग्यतात्वात् ।
 'यामेदं कार्य' इति साधनत्वप्रणयसाधन' इत्यत्र अपूर्व-
 त्वेन विपक्षत्वात्, वाच्यत्वानुपपत्त्यात् आहारात्त्वात् ।

एतेन वाङ्मत्साधनान्नात्रययोग्यतास्य ह्यधिक्यं प्राप्तम्
अपूर्वानुसिद्धया अस्मत्प्रति इत्यपस्तम् । कार्यत्वावच्छिन्ने
कश्चिद् शक्तिज्ञानसम्भवात् । साक्षात्साधनस्य नियो
प्यावश्ययोग्यतास्य योपपत्तात्वेनेव उपस्थिते तत्र
योग्यतान्तरानपेक्षया ।

‘स्वयंभूतो वनेत’ इत्यादिवाक्यभरणे स्वर्गसाधन
स्थापि कार्यं साधननि मर्गं समावप्रयोज्यम् । वागस्तु
अस्मदी इति अनुपपत्तिज्ञानात् अपूर्वं वाच्य विध्यति
इति अनुपपत्तिज्ञानमेव योग्यताज्ञान इत्यन्ये ।

स्वयं कारणवाचित्वात् स्वार्थमाह इति न्याय
प्रदीप । मणि पृ ८४-८८

● वाक्यार्थभूता अर्थभाषना इति शीघ्रं । अर्थ-
यत्ने इत्यर्थे फलकाम पुष्प तदर्थस्तत् । बाल पृ
७४

● वाक्यार्थविधि अत्राप्य भुत्वर्थान्विगमने ।
मीन्या

● वाक्यार्थरिपयको विचार मीने पृ ३४४९
काक्याधिक्यम् इति विन्दे प्रथम । १।१।७।२४
-२६

● वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य प्रावच्यम् । नि ३।३।८

● नावा त्रय्ययोगादने वाङ्मयोपकल्पितवान् ।
शुद्धये कथमात्रेणैकान्ति प्रकृता क्रिया ॥ वा १।१।
२।२ पृ ३३१

● वाक्यैकत्वम् । नहि प्रतिपद परस्परकाङ्क्षा
संबन्धो वा भवति । किं तर्हि ? ऐतद्विदेनेन संबन्ध
भजानि स्वगणि एववत्पदा गच्छन्ति । वा ३।१।
६।१९ पृ ७६९

● वाक्यैकत्वसम्बन्धे वाक्यभेदेभ्य अ वाच्यत्वम् ।
पराक्रम ५१।२

● वाक्यैकवाक्यता विषयवशादशक्ति । वि
१।२।१

● वाक्यैकवाक्यतान्तरयोरास्तु न भुत्वान्द
नोप । भाट्ट ७।१।२

● वाक्यैकवाक्यतासम्बन्धे तद्परितरेकपुञ्जभाषा-
यत्नस्य आगच्छा । मणि पृ ६६

● वाक्यत्रययोर्विरोधे शेषनेत्रच (एकत्र
शेषस्य अनेन शेषिण प्रति नीचमानस्य विरोधे) उग
हरणम् परिचायकरणश्रियमागानुवादपरिधीरक्षिपरिवीत
पदपरितरिचपदानां । बुवा सुताया परेषीत आगात् स
उ अचान् इत्यत्रमादीना लिङ्गविनियुक्तपरिवीतार्
वाक्यपरत्वात् सन्नीतपरि वागे विनियोम । अथ शेषने
त्रत्वे उदाहरणम्- श्रेतिष्ठोमे काम्यनैमिचित्वेषु प्रतिप
त्सत्त्वेषु प्रतीकमहात्वात् पादमान भुवा विनियु को । तत्र
द्वितीयपादात् प्रकृति वशाद्यवयवमेव निवचनान्तर्वा
पसङ्ग । सप्रथा- ‘बुवा पवत्य धारया इति एववयव
प्रतिपद कुर्वात्’ इत्यन ‘परमानाये देवे’ अमि देवी
इत्यने’ इत्येतामेव द्वितीयवर्तीवपत्तौ प्राप्नुव । कवराच
मच्छते न म सर । विश्वा दधान ओम्ना’ इति ।
(‘बुवा पवत्य धारया मश्रुते च मत्सरः । विश्वा दधान
ओम्ना ।’ ऋग १।६५।१० । ‘उपामे गयता नर
परमानाये देवे । अमि देवां इत्यने ॥’ ऋग १।१।
१) । ननु निमित्तभेदात् अत्र लिङ्गविरोध सङ्ग । तेन
दोष । सर्वेषां श्लोमिङ्गत्वात् निमित्तभेदेन तु एक
वाक्यत्वमेव नोपपद्यते । तत्र वाक्य आकाङ्क्षापूर्वक-
मेकवाक्यत्वादि कल्पते तावत् इत्येव आकाङ्क्षा
सम्भानविषय वाच्यतामप्यदि कल्पयित्वा विनियोग इति
इति बलीयस्त्वम् । वा ३।१।७।१ पृ ८३७ ८३९

● वाक्यक्रमयोर्विरोधे (शेषनेत्रत्वे) परिचायकत्वात्
विषयमागानुवाचित्वात्प्रत्ययपरिधीरक्षिपरिवीतपरदो लिङ्ग
देव अक्षीयोमीदमनायेन वाक्य परिचायकोपेक्षयते
तदेव वाक्यपतापत्रपदानागता तथैव क्रमव्येन वाक्यत्
सवनीयपरिचायकत्वम् । शेषनेत्रत्वे तु ‘बुवा पवत्य
धारया इति एववयव प्रतिपद कुर्वात्’ इति इतिङ्ग
रूपयोग्यतया आकाङ्क्षासम्बन्धैव विनियोगात् द्वितीय
मारग्य वशाद्यवयवतेन नित्यप्रतिपदद्वितीयपरिचायकप्रयोजो
नैमित्तिक-प्रतिपत्त्यापेक्षयत्नवत्त्वत्वात् द्वितीयपरिचायको
वाक्येति प्राप्ति । कौ ३।१।७ १४ पृ ३६९

● वाक्यगत प्रत्येक नर नापुंसैकत्वम्, लिङ्ग
एकमेव । २।१।१।१ मीने पृ २७२३ ‘प्रतिपत्त
धिकत्वम्’ इत्यत्र प्रथमम् ।

० वाक्यगतिः । लोकाधीनत्वधरणात् अन्तरगतिः ।
नेके च प्रत्ययेषु विधिकवाक्यपरिहारातिः । न एतद्
येनैव प्रकृतंन एवार्थं विधातु एवमुद्दिष्टम् । तेनैव
अन्तरगति उदेतु ईदृशे इति स्वानुभवसिद्धमेतत् ।
तस्मात् द्वयोर्दृश्ययोः नैकसाक्ष्यमवधारयभवः ।
काणिका. पृ. ३७३.

० वाक्यगत्यर्थः 'यदि कामयेत यत्पूर्व पत्न्ये इति
नीचेः सद्ये दिनुयन्त' इति सामानाधिकरण्ये 'यदि
कामयेत' इति आत्मनेपदश्रुत्या कथितम् । वा. ३।८।
५।११. ० वाच्यगत्यर्थस्य आरुण्यस्य एकहाफ्तीश्रुत्या
'अर्थैकत्वे ऋण्यगुणयोः' (३।१।६।१२) इत्यत्र
उक्तं । सु. पृ. ११९२.

० वाक्यार्थं नाम अति. निरुद्धानन्तरणप्रथमाभि
न्यद्वयममयद्गतोत्तरपदसमुद्रे अन्वयार्थे वा क्लृप्तान्-
व्यापदार्थैकवन्वयव्यापकाद्वायत्तमानान् प्रकृतान्दि-
न्यायेन कस्यचित्तु तदनुभाषिकस्यो (१।१।७) न
अन्वयसितम् । वा. ३।३।१। पृ. ८०५, सु. पृ.
११७०.

० वाक्यदोषा. 'श्रवणस्य वाक्यसः' इति
विन्दी ऋण्यम् ।

० वाच्यपरिमामाप्ति प्रत्येकं दृष्टं । भा. ३।१।
६।१२ पृ. ६५६ । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । १०।
६।१।८.

० वाच्यपादं नाम द्वयगतारुण्य तृतीयाव्यापक
तृतीया पादः । धातु पृ. १०१.

० वाच्यप्रकरणे क्रमात् वलीपरी । भा. ३।६।
१।१०, ० वाच्यप्रकरणयोः प्रकरण अर्थनिप्रत्ययत्
दुर्गम् । वा. ३।३।७।१८, शीफो. पृ. २५३५
'व्यापकधिकरणम्' इत्यत्र उक्तम् । ० वाच्यप्रकरण
शीविरोधे दोषानेकत्वे 'पूर्वोत्पन्नावाक्याया वेदि करोति'
इत्युदाहरणम् । प्रसभेन हि ह्यिरभियत्तनोत्तरकाल
यदिपान तस्य महणे आप्नोति । अमात्रास्वात्ममि-
त्याहारेण तु पूर्वोत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३१.

० वाच्यप्रकरणशीविधे दोषानेकत्वे पूर्वोत्पन्नावाक्या-
गत्यर्थ 'अह देवप्रवचनं पुष्टिमात् भूयासम्' इति पद-

समुदायस्य प्रकरणाद्गोचरत्वे प्रकृते पूर्वोत्पन्नावाक्यात्
पूर्वोत्पन्नकर्माद्गतम् । (सूत्रानेतदहणं तु प्रतिद्व-
मेव) । इदं अविनाशस्त्वमीमप्रकृतौदाहरणम् । मुख्य-
प्रकरणोदाहरणं तु वैमृगस्य प्रजाजादिरत्तु यदाद्गतवपक्षौ
वाक्येन शीविरोधमात्राद्गतम् । दोषानेकत्वे तु वेदिहरण-
इतिह्यिरभियत्तनोत्तरस्य अविनाशस्त्वप्रकरणान् मुख्य-
प्रकरणस्य वा यदाद्गतत्वे तिरे 'पूर्वोत्पन्नावाक्याया'
इत्यनेन पूर्वोत् काल । शौ. ३।३।७।१४. ० वाच्य-
प्रकरणशीविरोधोदाहरणं 'अग्नीषोमाग्निं दधिरजुषेताः'
इत्यादिः रक्तनामन्त्रः । वि. ३।३।५.

० वाच्यप्रकरणाधिकरणम् । वि. ३।३।५.

० वाच्यप्रकरणार्थं यथाशक्यानन्तरम् । इति
वैशाखणा । मणि. पृ. ८१.

० वाच्यप्रयोगः वक्तृणां परमव्यापकार्थः । वा. २।१।
१।४।८.

० वाक्यभेदः । 'अथ तद्वद्वल्लक्षणं विप्रतीर्णा
इतरतः । वाक्यभेदमिदं. तर्गां संक्षिप्येह त्रीभिरुद्गम् ।'
तर निरिक्तान्तरान् वाक्यभेद. आनुत्तिल्लक्षणे विप्रती-
र्णस्यो वैरूप्यलक्षणत्वेति । आनुत्तिल्लक्षणेऽपि निविधयः
पठ्यतावृत्तिः, प्रत्ययवृत्तिः, उभयावृत्तिश्चेति । पठ्य-
वृत्तिरपि द्विविधा प्रातिपदिकावृत्तिः, धातुवृत्तिश्चेति ।
प्रातिपदिकानुनिगमि द्विविधा समाससमासभेदात् ।
प्रत्ययानुत्तरिपि चतुर्विधा- मुप्-तिर्-इन्-तद्धित-
भेदात् । तदुक्तां 'अर्थैकसाक्षेक वाक्य' (२।१।१४
४६) इत्यत्र चातिरेकः 'पदवदेकदेशकमहावृत्ति-
प्रसङ्गात्तरु तद्विधायकस्यो वाच्यभेदः' इति । तथा
'विप्रतीर्णस्यो वाच्यभेदस्यप्रकाराग अनेनाहृदिकल्पना
च दोष, इतरथाइत्तं अनेदत्तारप्रमाणम्' इति ।
पदाद्गाव्यतां भट्टमोमेधरेण (सु. पृ. ६८२)
'वाच्येनगुणविधौ आहृदिकत्वाद्वात्तं, महत्कत्वविप्रती-
र्णस्येदत्तप्रातिपदिकावृत्तिः, इतिरत्तं- उभयत्वेन विशेषणं
'इतिगतिमाच्छेत्' इति पदगुणवृत्तिः, आहृदिक्य
इत्यन्प्रकरणनिवेदो अर्थतया इतिपदस्य विज्ञानस्यदि-
वाच्यत्वात् विभागः' इति । निरुद्धलक्षणस्यैवभेदस्य तु
अन्वयत्तरेभेदं न सन्तीति नोक्ताः ।

वैरूप्यलक्षणोऽपि वाक्यभेद, अनेकविध, वैरूप्य भेदात् । तत्र वैरूप्य विविधम्, प्रकृतौ प्रत्यये वाक्ये चेति । आद्य वाक्येषुगुणविधियुक्ते यत्रो वर्गत्वस्वरणर- रूपम्, उद्देश्यत्वोपायेन-रूपम्, गुणरूपप्रधानरूपम् विशेषत्वानुनायत्वरूप चेति चतुर्विधम् । द्वितीयं प्रहं इत्येकस्यम् एतानं प्रह वा प्रति गुणाने द्वितीय- विभक्त्या लभ्ये प्रहमेवशा प्राधान्यस्वाति श्रौतत्वात् । नृतीव त्त अरण्य दक्ष्य तृतीयष वरणीभूता एवहाय- नीमुदिद्वय अरण्यप्रतिपदिनाधीनयो भिदापदोष्णत्वाया अति एकहाय-वा एकवाक्ये वैरूप्यम् ।

तथा अन्यान्यपि नामानिधानि वैरूप्याश्रयन्ते । अक्षप्रतिप्रदेष्टे, लौकिकत्रैदिकोभयदाननिमित्तत्वे मत्व- यंत-पुण्याभेद्वरूपवैरूप्यम् । पठवत्प्रयत्नो (६।४।११) 'य सनायागुस्ते, ए विध्वजिता बजेत' इति विध्वजिता एते प्रकृतमप्रकृत च प्रति शापाश्रयनेन विधौ प्रकृत प्रति कर्त्तव्यत्वात्, अमनूच प्रति च पुष्ट्यार्थत्वात् वैरूप्य स्यात् इत्युच्यम् (या.) । तथा अथवातस्य भाव्योपध सानान्याभेदे दृष्टादृष्टार्थत्ववैरूप्यम् । तथा श्लेषमवनेष्टे लौकिक-नैदिक-लोमानमनिमित्तकृते अपेक्षितानपेक्षित विधिभेदात् । तथा पूर्वोदाहृते 'य. सनायागुस्ते' इत्य प्राप्ति । तथा एते अय्युदितेष्टे (६।५।११) तदुक्तविषयाया दक्षिणतरो देवताऽनवधनपात् देवताविश्वो आकाशविश्वाना कादृक्षितविधिवैरूप्यम् । तथा मन्त्रलक्ष्यापरिणामे मृत्त्या- चात्तुल्यत्वत्वे श्लेषननस्तामनकनानिरीयान् चण्डवैरूप्य- स्यम् । इदं च विधिभेदात् आहुतमभ्येऽपि वैरूप्यमनङ्गा दुष्प्रदुष्टम् । तथा अन्वत्पीठमेव वैश्वदेवस्य अन्नसकार- कर्मदेव पुष्ट्यार्थत्वे च एकमेव वर्गं प्रति एकमेवात्र द्रव्यम्, शुभभूत उपानभूत, चैति । तथा वृष्णलक्षणे 'पूर्णे भवयात्' इति अण्यप्रतिप्रमनभूतनिधमनिधिरूप्यम् । तथा 'पूर्वा प्रविष्टमाग' इति पेण्यस्य चरुगद्गुणोद्योगार्थत्वे चरी प्रतिप्रवयात् वस्तुपुरोडाशयोश्च अपूर्वविश्वान् वैरूप्यम् । तथा नग्ने (१।१।१२९-३२) 'वनीसंयाजाम्ता- न्यदि' इत्यत्र अपूर्वविधिनिधमनिधिवैरूप्यात् अन्त्या द्रव्यं प्रथमं इत्युक्तम् । तथा श्लैश्वरविषयाया अपूर्व- विधिपरिसरप्रवैरूप्यम् । तथा उभयार्थविषयौ स्यति

(६।४।६) । तथा दशमतृतीयोपाये 'नोपयमो दक्षिणा' इत्यत्र एकवाक्यत्वे तौमचमत्र एवेति नियमात् स त्रयणो एवेति परिसरवाचकस्य वैरूप्यम् । तथा विष्ण- नित्यउद्योगनिधोभासक च वैरूप्यम्, तदपि भा-पस्ये द्वारे वा । आद्य तत्त्वासामानिभ्ये । द्वितीयं क्लृप्तवशा सामान्यनिधोपरिचरणे (२।५।१।१।७-५१ गा) । तथा पठवत्प्रयत्ने एकस्यैव उपाश्लेषवत्त्ववैरूप्यम् । तत्र हि होमायैव उपाश्लेषवत्त्वो रोपादेव पुनरवदेवम् 'वस्य धाणि हवींषि गन्धेयुर्दुग्धेयुर्पहरेयुर्गोऽऽग्नेना देवता परिश्लेषाय बजेत' इति हविर्वाशे निमित्ते तिष्ठिते तावत् नि शेषन्ते इतिपि उज अन्त्यायापुरोडाशा तपोरूपने प्रकृतं हविर्वाशनिमित्तनिमित्तत्वाग्नेन शक्यमिति मत्स्य पूर्वोदिति पूर्वोपगीहृत्व सिद्धमित्त सन्प्ररत्ने । इत्यस्य अविश्वरूप्य पुरोडाशास्य मध्यपूर्वार्थे अयदानोपपन्न सित्येव शास्त्रार्थे । इत्यनस्यैव शास्त्रोपस्था मन्त्रप्रवत् । इतरथा यदि कृतमपुष्टादासाम-न्यपूर्वार्थलक्षितमन्त्रप्रय शास्त्रार्थ इति न यत्नने तत्त्वे इयादानान्तरो सति इतरकमे अवशिष्ट तत्त्वोप-व्ययम्, नाशे तु सति त्वेवोपवत्त्वमभू- मेव शिष्टम् । पुनरवदीव्यमान उल्लस्य प्रकृत्येतेति वैरूप्य साकस्य स्यात् । एककृतेषु च शास्त्रेण भाष्यम् । तस्मात् अथादानत्वयाचिचिपुत्रमीकलात् यागाद्भूतद्रव्यस्य नोपवत्त्वमभ्येतरत्र तु मन्त्र यथाद्भूतद्रव्यस्यमिति । तथा विधिप्रत्ययेऽपि विषयनुवादेवैरूप्यम् । तद्यथा द्वितीये (२।१।५।१२-१५) 'नाय य श्वेतमन्त्रेण तीर्थं च व निर्वधेत्' इति दाशवीर्णमासिनी 'ईशामान्त्रे, चतुस्रो हुन्तीन् निर्वधति' इत्यात्मनिर्वाणी मन्त्र श्वेतचतुष्ठी विधीयते । नायचमित्तीयाया बुधमन्त्र इत्यात् बुधस्य च ननुसमवात् सौमिपि च यो एषात्वात्तेनपरिचयेन स्यंसाहृदयात् कमञ्चिदुक्त इति पूर्वोपक्षिते आत्मनिर्वाणयो ल्येकेऽपि सन्नेन व्यभिचासात् न दार्शयिर्णमासि-श्वेरोशोर्णमिति एव वति इति सिद्धन्तिना वकने लिटा विधीयो यौ आत्मनिर्वाणी इति निरीयणात् नाय रोप इत्या- एतन्व, एव सति लिटोऽनुवादकत्वात् गुणतिभिर्न नभ्यते, उभयाभयणे च गुणप्रदित्वउपाश्लेषो

पृ ६८०, * प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः । वा। १२।२७ पृ. ५५२, * प्रत्येकवाक्यविभागास्तिनिमित्तः वाक्यभेदः । सु. पृ १११४ * षट्पदपरमार्थप्रमाण-
 निमित्तोऽपि वाक्यभेदः । वा. १।४।२।३ पृ. ३१०, * परम्परानिरोधविधाने वाक्यभेदो भवति । 'तदस्यै-
 न्द प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यत्र 'च' शब्द-
 भवणात् परम्परसापेक्षत्वेन पदद्वयस्य आरम्भतान्मयात्
 न वाक्यभेदः । एवं 'गौक्ष अथश्च अश्वतरस्य'
 इत्यादावपि न वाक्यभेदः । मीन्या * प्राप्ते कर्मणि
 अनेकार्थविधौ वाक्यभेदावपि । सु. पृ. ९२६, * प्राप्ते
 कर्मणि गुण-फल-रूपानेकार्थविधौ वाक्यभेदावपि ।
 पृ. ९२७, * प्राप्ते कर्मणि सङ्घट्टप्रकरणत्वात्
 वाक्य भिद्येत । वा ३।१।११।२ पृ. ७३४, *
 * प्राप्तेऽप्येतेन कावचव्यायनेकगुणविधाने वाक्यभेदः ।
 संकर्म, ३।१।१६, * वानि एकक्रियाविशेषणानि
 भवन्ति, तानि तथा विशेषमानवा (क्रिया) अर्था-
 दाक्षिण्यमणानि न विद्यावक्यापात् भिद्यन्ति । क्रिया-
 न्तप्रविरोधो पुनरिषीयमाने, तथा क्रियया सङ्घट्ट-
 तया आक्षिप्यमाणे अवक्य विद्यावकस्य आधुनितेष्ट्या
 इति वाक्यभेदः प्राप्तेऽप्येव । वा. २।२।२।२७ पृ ५५६,
 * यत्र सङ्घट्टव्यवहिते द्वे विवक्षिताविवक्षितत्वे भवतः
 तत्र वाक्यभेदः । ६।२।२।४ पृ १३१२, * यदा हि
 भावनाकृत विधित्त भावनाभोजनेन गृह्यते तदा
 अर्थाद्विरोधप्रतिभौ भवति अवाक्यभेदं कल्पयामः । यदा
 तु चरित्वेवार्थमित्यवधार्यते तदा भावनायाः सति कित-
 प्रोपित्वात् अनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विहितमव-
 शीयते तस्यैकैक्य विधानेनैतत्स्य तदेवस्यैव इति
 वाक्यभेदो भविष्यति । २।२।२।६ पृ ५०३,
 * यदि तत्र द्वयपि सामान्यविशेषणकौ द्वयेन वाक्य
 कुर्यात् तत्र वाक्य भिद्येत । ३।१।८।२२ पृ. ७८९
 * यदि कर्त्तृ रचना कुर्यादिति कुर्यात् न द्रव्य रोम
 गिति । अथ रचना हीम वाक्येऽपि कुर्यात् न कर्त्तृमणि ।
 उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । मा. ३।१।१।२६ पृ. ५५६,
 * सुप्रपञ्चपल्लवविधिरत्वे वाक्यभेदः । वा. २।२।
 ३।६ पृ. ४८७, * वचनार्थकभेदात् वाक्यभेदः

प्रमत्तते । मा. १।३।२।२।४, * वाक्यपरिष्कार-
 लक्षणे तावत् एको वाक्यभेदः । वा. ३।१।३।४
 पृ. ७२०, * वाक्यस्तीवस्य आश्रयान्वयविधिनिमित्त
 मान्यभेदवत् आश्रयस्य अस्मिद्विरोधोपपत्तिविधिमिच्छेऽपि
 वाक्यभेदः स्यात् । सु. पृ. ८५७, * विधानानुवृत्ति-
 लक्षणः वाक्यभेदः । पृ. ८६५, * विशेष्येदादपि वाक्य-
 भेदो भवति । मीन्या, * विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तः अर्थः
 वाक्यभेदः । वा. ३।१।३।१४ पृ. ७५१, * विशिष्ट-
 र्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदो यथा - 'यदाप्ये-
 ऽऽशकपालः अमवारनाचा पौर्णमास्या वाच्युतो भवति'
 इति । अथ त्रिवचितोऽर्थः द्रव्यदेशतत्कालव्यवधिद्विष्टय-
 णि तद्वैश्वया न्यूनोऽर्थः, विहङ्गाक्यनिहितयो यत्कौ-
 द्रयदेशतमेव विशेष्यते न यागविधिः इति । अत्रभ्युपगमे
 चम्बन्धभेद इति । वा. ३. १. १ विशिष्टगुणतो न
 वाक्य भिद्यति । वा. २।२।२।२७ पृ ५५७-
 * विशिष्टगुणवत्लक्षणे वाक्यभेदः । सु. पृ. ८७०,
 * विशिष्टार्थभेदेन वाक्यभेदात् ख्युम्बन्धभेदः, यथा 'सु-
 खेति भाग्या चिन्ति, ऊर्ध्वे ख्येत्स्यमाष्टि' । 'आयु-
 र्यज्ञेन कल्पताम्' प्राप्ते ख्येन कल्पताम्' इत्यौ च ।
 वि २।२।२५, * विशिष्टभावनादिप्राप्त्या एतत्वे न
 वाक्यभेदो भवति । सु. पृ ८६८ * विशिष्टविधाने
 वाक्यभेदो न भवति द्वाभ्यां तु विशेषणत्वात् विशिष्ट-
 नेनमाधान विचारिष्यते नेन भविष्यति वाक्यभेदः । मा.
 २।१।१।४, * विशेषणवैशिष्ट्यतो विशेष्ये च यदि
 विधि कृत्वा, तर्हि वाक्यभेदः । सोम. ७. ३. २, * विस्म-
 गर्थद्वयम्, विभान्ने च निरुक्तद्वयम्, तेन वाक्यभेदः ।
 भा २।१।१।२५, * वैरूप्यनिमित्तो वाक्यभेदः
 'न. मौसं वमति, यत्र मौसं कृदिवक्त्वमति' इति ।
 वा. ३।१।१।२५, * वैरूप्यप्रधानः वाक्यभेदः । ३।१।
 १।२५, * अर्थमात्रस्य वाक्यस्य न्यूनविधिनिरूपणे ।
 लक्षणावाक्यभेदाद्विरोधो नातुमिते श्रौ ॥' १।४।५।३
 पृ २२९, * सङ्घट्टपरित्यक्त विद्यावक्य अनेकार्थ-
 निविद्यावक्यभ्युपगमात् आहृतिलक्षणवाक्यभेदपरिहारेऽपि
 एकस्य अनेकार्थे तावदाद्यौ गौरवलक्षणवाक्यभेदः भवति-
 दार्ढ्यं । सु. पृ. ९३१, * सङ्घट्टपरित्यक्त विद्यावक्य

विध्यनुदात्तैस्त्वच्छब्दशक्यभेदापत्तिः । ट्. १२८ .

● यमाद्योपात्तविशिष्टार्थविधौ नास्ति वाक्यभेदः ।
वाल्ल. ट्. १०२. ● सूत्रे वाक्यभेदः यथा— 'अमवञ्च
स्यकालस्ताद्, वैषम्यमाप्नोतानम् ।' व्याख्यानं वाक्य-
भेदेन ॥' श्रुत्या. १।१।५७ । 'ते सर्वानां प्रयुक्त-
त्वादस्यश्च स्वकालस्यात्' (१।७।१५।२९) इत्येक-
सूत्र वाक्यभेदमाश्रिता अभिव्यक्त्यान्तरं व्याख्यातम् ।

तथा 'अभ्युदये दोहावनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्त-
त्वात्' (१।५।१०५१) 'सुतोपदेवाप' (१।४।
१०।५२) इति मूलद्रव्येन अभ्युदितौ दधिप्रातयो.
प्रदेशधर्माः शतंजा. इत्युक्त्वा 'अपनञ्जे पाठ्यान्तरे
विधानात् चरयोवत्' (१।५।११।५३) 'ख्य-
गार्मा सुतश्रुतिः' (१।५।११।५४) इति मूलद्रव्येन
प्रदेशधर्माणां अपनञ्जानसुक्तम् । तद्विदं पूर्वयोः सुतयो-
श्चनयोश्च वाक्यभेदाभेदेन ऐकाधिक्यत्वात् अभ्युदिते-
ष्ट्याभेदे प्रदेशधर्माव्याप्तानमुच्यते इति प्रतिपत्त्यमानमपि
वतो निम्ना अभिव्यक्त्यान्तरं पशुकामोष्ठिषिष्यश्च व्याख्या-
याम् । रत्नाकरः ।

● वाक्यभेदात् लक्षणा वाम् । लक्षणायाः पूर्वक्षेप-
त्वात् वाक्यभेदस्य च वाक्यदोषत्वात् । नीम्ना.

● वाक्यभेदात् स्वबहिरन्तरपनाश्रयणं थरम् । वा. ३।६।
७।२२ ट्. १०५९.

दुः वारयभेदाधिकरणम् ॥

समेपु वाक्यभेदः स्यात् । २।१।१५।४७ ॥

भाष्यम्— 'इमे त्वा, ऊर्जे त्वा' इति । तथा
'आयुर्जनेन कल्पताम्, प्राणो यथेन कल्पताम्' इति ।
अन संदृष्टं लिभेवमादिषु मित्रं वाक्यं अत एकमिति ।
एकमिति श्रुताः । एषे त्वा इत्येवमुक्तं न क्रियिष्येष्ट
प्रयोगान्तरम्, तथा ऊर्जे त्वा इत्यपि च । यचनसामर्थ्याद्
दृष्टम् । तदुभयभेदोर्के कल्पानितुं स्यात् । एन अस्वी-
यस्वदृष्टान्तमानरत्नता अभिव्यक्तिः । तस्मादेकं वाक्यम् ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः । समेषु वाक्यभेदे स्यात् । समेषु
परस्परानाकारक्षेपे वाक्यं भिद्यते । 'इमे त्वा'
इत्यनेन एकोऽर्थः श्रियते, 'ऊर्जे त्वा' इत्यनेन अपरः ।
ननु इदानीमेव उक्तं ननु दृष्टोऽर्थ इति । यवति

प्रतापदिना प्रमाणेन नोदरम्यते, भ्रुत्वा तु गम्यते
'इमे त्वेति द्विनिति, ऊर्जे त्वेत्यनुमादि' इति । तथा
'आयुर्जनेन कल्पताम्, प्राणो यथेन कल्पताम्' इत्याद्युः-
कल्पतेत्या प्राणकल्पतिः । ननु सामान्यमागमिदं तत्र
विशेषणभेदात् भेदमर्हतीति । यथा 'अग्रये ज्ये निर्दे-
यामि' इति निर्वाय एवहास्य विशेषाः 'यवितुः प्रगवे
ऽदिकनोर्वाहुभ्या एषोरे हस्ताभ्याम्' इति, न तेषां भेदात्
निर्वायस्य भेद इत्यते । एतन्निहाय कल्पनिर्वाय एकोऽर्थः,
नाभौ भ्रातुरादिभिनिर्वायेः निम्नो भक्तिः यतीति । उच्यते ।
इह 'वाङ्मतीर्वाचयति' इति बहुषः कल्पयः श्रुयन्ते । ताश्च
कल्पयाम् । तत्रैका आत्तु कल्पति 'आयुर्जनेन कल्पताम्'
इत्येव मन्त्र. एकनोर्वा वदितुम् । 'प्राणो यथेन कल्पताम्'
इत्यप्यपि प्राणकल्पसाम्यम् । एव तु सर्वं कल्पयित्वाद्य-
वचनाः । तत्र दृष्टं प्रयोगान्तरम् । तस्मात् अनेवाथत्वात्
तत्रापि वाक्यभेद इति । ननु सामान्यवचनादेवश्च यथा
विनागे । नैतदेवम् । विनागे दृष्टार्थं सामान्यमिह न ।
अपि च कल्पनोर्वाचयति इति विहितम्, 'आयु-
र्जनेन कल्पताम्' इति चाऽऽयुःकल्पयतिविधानमभि-
नितरति प्रलाभम्, 'प्राणो यथेन कल्पताम्' इति न
प्राणकल्पे । तस्मान् वाक्यभेदः ।

वा— येषां अद्वयमानकर्मसमवेदाभेदेन लैङ्गिक-
विनियोगाभावेन वचनान्निवेशः, तेषां प्रादृष्टार्थ-
मन्त्रावपेरेकमन्त्रत्वं युक्तम् । तथाहि 'कल्पयतेपामदष्टो-
ऽर्थः न चाल्पः स्यात्प्रमाण्यात् । कल्पियते च तदे-
कत्वे साकारद्वयाः स्तुतिर्विद्योजिताः ॥' इति इह बहुदृष्ट
कल्पना निष्पत्तिः अतोऽनेकमन्त्रत्वं शक्यं कल्पितं भवति
नदा प्रत्येकं तत्कालनदान्तभावात् विमज्जमानसाकाङ्क्षत्वम-
प्यस्तीत्येकत्ववचना । कथं पुनराक्षेपः पक्षे प्रतीकभेदेन
वित्तिशेषः 'इमे त्वेति शान्ता द्विनिति' 'ऊर्जे त्वेत्तनु-
मादि' इत्येकारादि । कथं च 'कल्पतीर्वाचयति' इति
बहुवचनिर्देशः । तदुच्यते 'एकोऽर्थि बहुभिर्भेदः' प्रती
कैर्विनियुज्यते । पुन पुनः प्रयोगात् कल्पतीर्वाचयति-
धीयते ॥' आदिमव्याचमन्त्रत्वेन एकोऽर्थि मन्त्रन्त-
तन द्विनियुज्यमानोऽपि न पीर्यते । वाचद्विनि-
योग इति उक्तं आगमिष्यते, तद्वदस्य अपनञ्ज-
नम् ।

‘यत् । कल्पता कल्पामिति च पुन पुन प्रयोगा
 षेकवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोध । उच्यते । नैव
 देवम् ।’ ह्युदात्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने ।
 तस्मात्प्रयोगेव तत्कल्पेभेदाभेदपरिच्छेदम् ॥’ तद्वदु-
 तात् प्रयोजनकल्पन विनियोगवाक्य वा । न हि तदु-
 च्चरत्वात् स्वल्पनिरूपण गुणम् । अज्ञतरूपस्य विनि-
 योगाद्येवविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्ते । तत्र
 त्रिरपेक्ष तु रूप पाठादेव प्रवच्यते । तत्कालवपूतभेदा
 भेदानुक्तिं च तु प्रयोजनविनियोगयो । प्रमाणवचनैकगपि
 करणीयमित्युक्तम् । तपोपत्त्विवेलेषु चैषवादिना न
 परस्परसाक्षात्क्षर एवप्रयोजनत्व चोपलभ्यते । तत्र
 निष्पत्तिद्वेऽवधारिते भेदे पश्चात् क्रियिदेवत्वावधाने
 कारण संभवति । न च प्रागनुपलभ्य गाकाङ्क्षाव
 कल्पयितुं शक्यम् । तेन च विना यत्रत्येकप्रयोजनत्व
 भवेत्तथाऽप्येकाङ्गवैकल्यादेकान्यकत्वाभाव, निमुत् यदा
 लक्ष्मेश्वर विनियोगमेव तद्वेवावाद्यर्थत्वेऽपि प्रयोजन
 भेद । त्वत्वेऽपि चान्दस्य चान्दविनियोगेन तेन तेन मवि-
 तयम् । इयानु विरोध । तत्र धर्मस्वामिनात् सम-
 चकतेऽथ । न चैषामदृष्टार्थ्यम्, ग्रामगोषदिदृष्टार्थं
 नाशयत्वात् । तत्रैतेन चैषा यावता विना चोदितकरण
 नामधेयं नास्ति नाशयताप्रतमपि करणीय विच्छन
 शील्यारि । यद्वा, यदेव ‘रथपेधेण माहे ब्रह्म श्लोत्रमु
 वाचरोति’ इति वचनान् अवाचक्यापि विनियोगेन
 प्राणानुसंधानेन श्लोथाभिमुखविह्वल भवति एव
 इत्येवाऽपिना उदनादिभिरभंगहेतुत्वम् । उभयमपि चैतत्
 प्रमाणवदिति सूत्रकारे कैश्चिदर्थविदाभिमतम् । सर्वथा
 ऽप्येव अव्यक्तत्वम् । विस्तृतवाक्यप्रयोगात्संभवत्
 श्यावाक्यप्रयोगानुसंधानेन अध्याहार । अथवा यथाभ्यास
 विनियोगानुवाचान् तादृशेनैव स्मर्यं सारकाराद्यने यति
 वचनम् । तत्रानुसंधानमिन्द्रावाचीनोऽयत्परिग्रह इति ह्यप्रयो-
 जनभेदादपि मिथो वक्तव्यमेव । किंच, ‘अन्योन्यनिर-
 पेक्षणा कार्यान्त्यत्वे नियोगत । मत्वेक सागहेतुत्वा
 यानुसंधानवक्तव्यते ॥’ तथा ‘वाच्यधेन कल्पताम्’
 शेषवर्तनीना निरुक्तान्निरुक्तव्यत्वे नैकत्वापत्ति
 यत्त्वेष्वर्थत्वे । न च तद्वि, आगु कल्पनादीना

भिन्नतात् । निर्वाणत् अमेद इति चेन्न, कल्पतिरिति
 मन्त्रगुणरचोदनाया प्रत्यक्षत्वात् । इह तान्तु भर्षा
 नामकर्माङ्गाववाद्यवज्रया मत्वा मन्त्रोच्चारणान प्रवे-
 जनम् । तत्र च बहुव कल्पतव धूपते । उच्यते अथ
 भेदमन्त्रेण न भवतीत्यभयोरपसजनभूतोऽप्ये न नचने
 व्याधीयते । चल्मिदिदोपरचन न दृष्टार्थमिति मन्त्र
 सापत्तना रीत्यात् । ‘यथा विभाग’ इति । क्वचुं कुल
 निर्वाणैस्त्वस्यात् कल्पतीनाम् । पुन पुनस्वारितमन्त्रोऽपि
 यथा विभाग साधनगोदे स्वप्ति न मित्ये तत्र
 कल्पतिभेदोऽपि न भविष्यतीति गचते । ‘नैवेदम्’
 इत्युच्यते । इह सामा यविक्रानुपयोगात् । अथ
 तद्वदुत्वाद्येव ‘यथा विभागो नैवेदम्’ इति
 स्वयमेवैव वाच्यभूतुत्तर उदात्ति । ननु च विभागवत्त्वा
 नामपि भेदोऽस्त्येति नोपलभ्यते इत्यम् । एव तर्हि
 नैवेदं प्रत्येदप्रतिपाद्यम्, किं तर्हि दृष्टान्तं छेदना
 पादनकावात् तयोपरित्वावादान्तेष्वप्यलति । इव
 विभागो तेषाऽन विकल्प वस्तान् मन्त्रोति ।
 ‘नैवेदम्’ इति समानावयवत्वे इ विक्तो भवति,
 न चेह सामावयवत्वा येन विभागवदैकार्यं भवत् ।
 पर्यतिविशिष्टयुक्तवाच्यत्वात्परत्वात् । विभागो हि सामा
 नामप्रयोजनत्वात् सामा यभूतार्थशमात्रप्रकाशयत्वात् ।
 इह पुनरायुक्तानामाशस्त्येन प्राधान्यात् तादृशत्वने
 नत्पुनरायनम्, न तापुनरिचिषिषा सा यथाकौ-
 निशयोरनन्तरात् । अथापि त्रिप्राधाय तेषां
 तद्वेदपरत्वात् नापार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्ते
 दृष्टान्तं युज्यते । अथवा ‘कल्पतीर्वाचति’ इति नैवेदम्
 पर कल्पित्वम्, कथं तर्हि । क्रियावद्भवविभाग एव,
 यद्वानामधेयत्वात् । अथथ बहुत्वसंरचना इत्येव
 विशेषणहनभेदाश्रयणात् मन्त्रावा तत्परये चोपलभ्ये
 तिर्वाया दृष्टार्थत्वानिन्द्रा भिन्नार्थता । यथा पुनरिन्द्रा
 वाचयतीत्युच्यते, उच्यते यथाकौ द्वाय प्रयुज्यते । नैव
 दोष, उभयन प्रयोगात् । येषं हि चन्द सुवत् दृष्ट-
 कानो वाचयतीत्युच्यते तथैव च य शब्देनाप्ये इति
 तन्मापि प्रतीकौ वाचयतीति । तस्मात् कल्पतिविभागात्
 र्थवदान यत् प्रवच्यमान्युर्वाचयतीत्यभयं निश्चयैः

तल्लक्षणानेन च भिन्ना एव उक्तौ मन्त्रा दृष्टार्था मन-
न्योति वाक्यभेदः ।

ञा— 'अदृष्टार्थत्वमेतेषां अतुष्टेयाप्रकाश-
नात् । तर्थाकं तत्र भावाद्दृष्टाः सर्वं इत्येक-
वाक्यना ॥' अदृष्ट हि कल्पमान एकमेव शुक्त ताव-
त्तेन उपपत्तेः । अतः सर्वे तावत् एवार्थाः । तत्र छन्दोपा
सह कल्पितमिति समुच्चरित्वात् विभक्तानानाः
सकादृक्षा मनन्ति इत्येकवाक्यता । निश्चिते च मन्ये-
कत्वे क्वापि प्रयोक्तृभेदेन अनेकत्र विनियोगः 'इमे त्वेति
तिनिति, ऊर्जे तोल्लुम्बदि' इति, तथापि वाच्यविनियोग
सकल आसत्तित्वात् । (इति प्राप्ते,) उच्यते— 'यद्य-
प्येवामदृष्टोऽर्थस्तथापि न तद्वैकता । रूपतो हि
निरालाहृद्वा भिन्नत्वेनावधारिताः ॥ अन्योन्या-
नादूर्ध्वैर प्राथम्येन प्रयोजनम् । यथापेक्षमतस्तेषां
भिन्नाददृष्टप्रत्ययनम् ॥ यथा विश्वनिर्वादीनां भेदेन
फलकल्पना । यथा च समिधादीनामपूर्वं भिन्न-
सिध्यते ॥ तद्वत्त्रय च पार्श्वपाददृष्टार्थत्वरागवः ।
शास्त्राच्छेदप्रकाशेन दृष्टार्था हि विधेयमी ॥' 'इमे
त्वेति तिनिति' इति शास्त्राच्छेदने कथन्त्वेन मन्यो
विधीयते । त्रिानिर्देतकं च करण भावि । न च मन्त्राणा
निश्चिन्तित्वम्, अन्यतः प्रत्ययान् । तेन विधियुक्तात्
एषा प्रकाशनायैवम् । तत्र वाच्यं त्रिन्ना नोदितम्य
प्रकाशनेन सभवाति तर् अल्ल्याहृत् ईं तिनन्तीत्यादि ।
तत्र एतेन छेदन प्रसारकी, अन्येन अनुसार्जनं इति
अर्थमेवाह मन्येभः । तथा 'आयुर्धेन कक्ताम्'
इत्यादीनामपि स्वन्ततो निराकादृश्यत्वात् 'कन्तीर्वा-
चयति' इति च कन्तिप्रत्ययस्य चोदितत्वात् तल्ल-
परस्य आयुर्दिगिगिहकन्तिमिदप्रमाणपरत्वात् अर्थ-
भेदेन मन्त्रभेदः ।

सोम— पूर्ववत् इह यजुर्भेदवाक्यान् न यत्र तद्वेद
इति प्रयत्नत्वात् समति' बोध्या । सूत्रार्थेणु उमेणु
परस्परनिरोधक्या त्व्येणु यजुर्भेद' ग्वादिभिः ।

वि— 'इत्येवामिदं एते भिन्नो वैक' त्रिवापदे ।
अदृष्टार्थास्कार्यादेवादृष्टत्वं परत्वात् ॥, छेदने

मार्गैरे वैतो विनियुक्तौ त्रिवापदे । अथाहते स्वारत्वा-
न्त्यजमेवोऽर्थभेदः ॥'

साह— यत्र तु नोक्तविध विभागमानमानाद्भ्रान्त
यथा 'इमे त्वा ऊर्जे रवा' इत्यनयोः, यथा वा 'आयु-
र्धेन कक्ता प्रणो यजेन कक्ताम्' इत्यादौ तत्र सत्य-
प्यर्थवत्त्वे 'भगो वा' इत्यादिवचनभेदः । किमुन
यदा विनियोगानुसारेणार्थभेदः एव प्रमाणान् । तदा
मन्येकत्वे प्रमाणाभा एव । अत्र हि 'इमे त्वेति याया
तिनिति' 'ऊर्जे तोल्लुम्बदि' इति विनियोगभेदात्
इमे त्वेति तिनिति इति क्रियापदाभ्यहारेण भिन्नमेव
सुगर्धान्त्वम् । एवं 'ऊर्जे रवा ऊर्जानि' इति ।
एव 'कल्पीनांचयति' इति बहुवचनात् कन्तिभेदा-
गमेन अर्थभेदः । अत्राश्वा यजुर्भेद इति पूर्वोक्तप्रयुवा-
हणत्वम् ।

मण्डन— 'मिन्नं यत्वा स्वादिविनियोगभेदात् ।'

शंकर— 'यदर्थ इत्येवमौ ।'

६ वाक्यभेदापत्तिर्न, विधिद्विविधत्वानुपपत्ति-
परित्ये' विविभिः अनेकमर्थिचनेऽपि प्राधान्येन
विधेयस्य प्रयोजनत्वात् तल्ल नात्र एवत्वात् । सु
पृ. ८६८. * वाक्यभेदापत्तिः सौख्येये वाक्ये भदोपः
इत्यदृष्टत्वात् । ऋजु. पृ. ७०.

* वाक्यभेदापत्तिलक्षणः न्याय' अविवक्षा-
साधकः । सु पृ. २०१५.

* वाक्यभेददोषः अपिकल्ल सद्ये भूगार्पणत्व-
कल्पने यथा— 'वापृक्तुः प्रथममद्य.' इति । अत्र
प्राथम्यमानविषी भ्रान्तुवादात् प्राथमस्य च विधानात्
एतदपे नोमपत्सभवात् । वाच. पृ. ४.

० वाक्यभेदपरिहारार्थं तुर्जलापेऽपि उपपत्ता ।
सु पृ ११३०.

० वाक्यवाक्यार्थयोः सन्ध. औपत्तिकः ।
मञ्जु पृ १०२.

० वाक्यविनियुक्तेषु पौक्षणादिसविधयोक्तव्येण
अपूर्वप्रयुक्तम् । १।१।२।२-३.

० वाक्यविनियोगः संज्ञित प्रत्ययते । वा. ३।३।
।१८.

● वाक्यविनियोगसूत्रं 'वेदे वा प्राशस्त्येनाम्' (३१३।१२) इति । उरक्रमोपहारयमेव वेदपनैरान-
वपरणम् । वा ३।३।१।१२ पृ. ८१७.

● वाक्यशक्तिः भाष्यप्रमता । अन्यथा अर्थनादेतु
प्राप्तमन्वयप्रयोगा का गतिः । कु. ३।३।१।१४.

● वाक्यश्लेषः । न च अतिपूर्वेन वाक्येन
एवह्योऽवकस्यते । तत्र तदस्यशास्त्रुगपथा अवश्यं
परिपूर्वगतमर्थो वाक्यश्लेषः कर्तव्यः । कु. १ ।
'न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रित । कश्चिन्
मति विव्र. मीप. खोऽन्वेष्टव. प्रत्यय ॥' नहि
वेदिद्वाराक्याता प्रत्ययवैक्य प्रत्यागम्, इददेव हि अतु-
मालादीन्वयि प्रत्यागति । सर्वप्रमाणप्रचलानये च पठेन
अस्मान्. परिच्छिद्यते । तद्विह प्रत्यागतुल्ये वाक्यश्लेषे

न तास्यैव उरस्तन्म्यम् । यदि अतुमालादीन्वयि निव-
दित्यन्ते तत्र. एवानामेवाशं मन्य. इति क्लृप्तवित्याम्. । अथ
तु तैः कश्चिदवगम्यते तत्रः तत्तल्लिङ्गोऽनं मन्यः उवाच,
प्राक् तस्मादूनः इत्युपपत्त्याम्. । वा. २।२।१६।४८
पृ. ४५२. ● वाक्यश्लेषः संदेहेऽनेकितो निर्णयदेवता
प्रतिवर्तते । अणिक. पृ ११६. ● वाक्यश्लेषो हि मन्त्र
वाक्यत्वात् गौणत्वात्प्रति प्रतिवर्तते । वा. १।२।३।२९.

● नि सदित्ये विद्युदेव वाक्यश्लेषः न निर्णायकः ।
मु. पृ. १८५. ● साक्षाद्गम्य श्रुतियो परम्परात् सुम्पदा
परिपूर्वत्वमर्थः श्रुतमागो वाक्यश्लेषो भवति । भा
२।३।१६।४८. ● 'प्राशस्त्येषु यगानामेकमेवप-
रुपये । कुत्र प्रह्निरव्यष्टयाक्यश्लेषोपेय निर्णय ॥'
वा. ३।३।१।१२ पृ ६०. ● वाक्यश्लेषान् अर्थाद्य
संदिग्धाना अर्थानेनव्यवहाननुत्तम् । भा. २।३।१।१२.

● वाक्यश्लेषा निर्देश यत्र विद्युदेव सदित्ये. ।
यत्र तु अग्रदित्ये तत्र उद्देश्यव्यवसाय वाक्यश्लेष-
कथनेव मतिवत्तम् । वा ३।३।१।१२. ● वाक्य-
श्लेषमा देवतास्यैकत्वं वाक्यस्य नैकत्वस्यैव
निगाहृत 'संयुक्तस्यैकत्वेन' (३।३।३।१८)
इतिविद्यते । पराक्रमः. १४१. ● वाक्यश्लेषस्य
संदिग्धेषु प्रमाणसुचि नैवे (अन्वयिपरमेत १।३।
१३) । वा ३।३।३।१. ● वाक्यश्लेषार्था अर्थो

आनर्थक्यनिपाकरणेन अर्थवत्त्वं अर्थवागधिपरोरे
सिद्धम् । सु. पृ. ३९७.

● वाक्यश्लेषाधिकरणम् । सतिश्रुतानुसृत
वाक्यश्लेषाधिकरणम् । १।३।१।३।२४. मीष्टो. पृ. ७

' अन्वयिपरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।
● वाक्यश्लेषाधिकरणम् । अत्र प्रकाशत्वेन प्रमाण-
निरूपणम् । यौ. १।३।१।३।२५. ● वाक्यश्लेषाधिकरणे

(१।३।१।३) स्यात्कत्वेन प्रमाणस्थापि 'तेनो वै
पुन' इत्यर्थवाटस्यस्य चतुस्रस्य 'अन्वयं उर
दक्षति' इत्यादिविशेषनिर्दिष्टानुसृतानुसृतानुसृति
निर्णये प्रामाण्यमस्ति न वेति किञ्चास्ती । यौ. १।३।
१।३।२५.

● वाक्यश्लेषाध्याहारः 'स ते प्रणे वदेः'
इत्यादौ एव वाक्यव्याख्यम् । न तु अनुपद्र. स्येकत्वात् ।
वि २।३।१।८.

● वाक्यश्लेषत्वं अर्थवादस्य । वा. ३।३।३।३।
● वाक्यश्लेषोक्तयोः विधेये नवदत्तम् । वा
३।३।३।३ पृ. २२१.

● वाक्यसंयोगेन अत्र विपत्ते सर्वोत्पन्नम्. ।
लिङ्गनेन वा केनचिद गमिचारिणा । वा. ३।३।३।३।४.
● वाक्यसंयोगान् । प्रकरणम् अर्थत्वात्, वाक्य-
संयोगात्, प्रयोगव्यवस्थात्वात् । भा १.३।३।३।३.

● वाक्यसन्निधावपि पदश्रुतिविना इतिश्रुतस्य
कार्त्तुया विनियोगेदेवत्व अवशीत्येन । सु. पृ १११.

● वाक्यसमाख्ययोर्विधेये भाष्यपुत्र एव
' तत्प्रागम्' इत्येवमादिषु ब्रह्मरुदी विविधान्तेषु
तदेववाचक्यव्यवस्थात्वात् उदाहरणीया । तथा अन्व-
यं सारित्यमात्रानाम् उन्ते तेषामादिश्रुतेषु सर्वेषु
प्राप्तुवन्तु सर्वेषामादेववाक्यत्वात् अर्थव्यवहारेण
विगतवते । वा ३।३।३।१८ पृ. ८१७ । इत्यन्व-
ययोर्विधेये 'तत्प्रागम्' वाक्यस्य अर्थव्यवहारेण
इति हीनत्वान्वापने प्रवचने वैयर्थ्यवत्तं भावम् ।
तस्य इतिश्रुतेषां श्रुतिना तस्मात्सर्व शेष इत्येव ।
वाक्येन नैकत्वम्. । एतेन च वृत्तवैयर्थ्यं न सर्वेषा-
वेता भवति । तत्र हीनत्वव्यवहारेण प्रमाण-

कल्पना यादृक्ताहा समाख्या वाच्यते । वा. ३।३।७।१८
 पृ. ८३६. • वाक्यसामान्यव्योचिरीये (शेष्येऽख्ये)
 मन्त्रानुरागतसत्यामिश्रयादेः सिद्धान्तं गृहणादौ विनि-
 योगे अग्रते तदेकवाक्यनापकक्षेपप्रदाना समाख्यया
 मन्त्रानुरागतसती वाक्यात् गृहणात्प्रत्ययम् । नैपानेकत्वे
 तु प्रैपानुवचने समागतया होतुपत्तेः वाक्येन मेनादस-
 विधानम् । श्रौ. ३।३।७।१४ पृ. २६२-६३.

• वाक्यसमासो मिश्रार्थो । वाक्येन (राजपुरुषः)
 पुल्लिङ्गैस्त्वविशिष्टस्य पुरुषः प्रतीयते । समासे तु न
 शब्दे किं द्वयोः एतेषु. उच्यतेनाम्, उच्यतेनाम्, उच्य-
 तेषुकरायेति । तन्मात्रं वाक्यसमासो नैकार्थो । टुप्.
 १।८।१।१४ पृ. २०६. •

• 'सामर्थ्यं कर्मणस्तारदेकं लिङ्गं विरचितम् ।
 अथं वाक्यसामर्थ्यं पौर्णपर्यन्तिरुच्यते ॥' वा.
 ३।३।१।३२ पृ. १६६. • वाक्यसामर्थ्यात्
 वाक्यार्थेन उच्यते न उच्यतेपार्थम् । टुप्. ४।२।३।८.

• वाक्यार्थं उच्यते 'कश्चिदस्य वाक्यः पुरुषः' इति-
 च्च विभेदः स्यात्प्रमाणं इत्यम् । समासार्थं तु न
 उच्यते । वा. ३।१।४।३३ पृ. १३८.

• वाक्यरूपोऽऽ. अग्रजनेन वाक्यम्, न वाक्य-
 यम् । न परममुदात्तस्य वाक्यत्वम्, किन्तु अग्रजनि-
 त्वम् । तस्यैव विविधार्थे इतिः स एव वाक्यरूपोऽऽ.
 इति वैवाहरण । तत्र इति मीमांसकाः । मणि.
 पृ. १७८. • वाक्यरूपोऽऽ 'वाक्याय चक्तिः लक्षणा
 वा' इति वित्थौ (मीको. पृ. ७८६८) इत्यम् ।

• वाग् यन्तया । 'वैश्वीमन्तस्य वाग् यन्तया,
 साम्पत्नीमन्तस्य वाग् यन्तया, बर्हस्पत्यमन्तस्य वाग्
 यन्तया' इति । भा. १.२।१।१।३

• 'वाग्मे हविष्कृतम्' इति वाचो हविष्कृतत्वं
 अर्थवादः ॥

'हविष्कृदेति' इति मन्ते हविष्कृत्यदेनाऽऽहुत्वम् ।
 हविष्कृतस्यार्थवत्त्वात् मन्त्रेषु परेण प्रयोगे । येषु
 न पराविशस्यत् । वाग्मेत्येव वा हविष्कृतम् । 'वाग्मे
 हविष्कृतस्येव तदाद्यवति' इति वाच्यमेपात् । न च
 एतदर्थे आग्नीषव्यवाचानामविभेदेनैवैकी कर्त्तव्यता

इति वाच्यम् । पशुपुरोडासे 'हविष्कृतं वाग्मे विसृज्य
 पशुं निशासि' इति अर्थेन औपपन्नानहविष्कृतत्वा-
 यमनेः । आग्निवागपक्षे पूर्वं वृत्तत्वेन तदर्थमाहृताया
 वाग्मेत्याः पुनराह्वानाभावेन वाग्मिभ्यं हविष्कृत्यैवैकलि-
 पत्त्वविधनुपपत्तेः । न च साम्पत्नीयाविसरणत्वात्वेन प्रैश-
 वृत्तिः । एतत्पक्षे प्रैशस्तादृशत्वेन प्रवाधानानि प्रकृतो-
 पपत्तेः । तस्यादौपपत्त्वविष्कृतत्वेन । इति प्राप्ते, 'पत्त्येव
 हविष्कृत्योचित्यत्वे देवान्पुत्रं विभुं वामिदुत्या वदन्ति'
 इति वाक्यदोषात् इत्यर्थेनाद्य वाचो हविष्कृत्यमर्थेयत्वा-
 द्मात् । संकल्प. १।१।११.

• वाचः एकावैद्वित्वात् युगपदस्य । भा.
 ३।३।७।१८ पृ. ८२३ । क्रमवर्तित्वात् वाचः युगपद-
 शब्दे । वा. • वाचो विभवं हविष्कृत्यह्येव वाक्यस्यार्थ-
 मित्युक्तम् (३।२।३) । भा. १।३।७।१९. • वाचो
 मने द्वे साम्नी अशुक् । वाङ्. पृ. ७२.

• वाङ्मियमः ज्योतिषोऽग्नी । स सर्वाद्वा, तेन
 जिज्ञासास्ये नियारिते सवि मनसः एकाग्रस्य सर्वकर्मसु
 योग्यत्वम् । वि. ३।१।१८. • वाङ्मियमः दशार्थ-
 मासतोः हविष्कृदादानार्थीनापूर्वपुक्तं, न परमापूर्व-
 म्पुक्तः । १।१।७. • वाङ्मियमः नादृशार्थः किन्तु
 कर्मसंश्लेषार्थः । १।१।१८. • वाङ्मियमस्य प्रतीता-
 काटीनस्य हविष्कृदादाने त्यागः । वाङ्मियमस्य च
 मन्त्रकाटीनाद्वात्तापूर्वमेव प्रयोगं न परमापूर्वम् ।
 भा. १।१।९, वि. १।१।७.

• वाङ्मियमन्यायः । साहस्री. ८६०.

• 'श्रीधीनचहन्ति' इत्यम्, परमापूर्वस्य श्रीधि-
 शासनत्वमेव प्रदेवपदत्वमवचनेन लक्ष्यते । अत्र एव न वाङ्-
 मियमन्यायोऽस्ति । भाट्ट. ३।१।४. • 'अग्नेया
 आग्नीमृपतिधने' - सभवति च प्रकृतनामनि आग्ने-
 यीना वाङ्मियमन्यायेन स्तोत्रत्रात ज्योतिषोऽग्नेपूर्व-
 सन्वयार्थमेवेऽस्ति अर्थान्तरात् स. । आग्नीना
 स्तोत्रादौ विभियोगेऽस्ति पार्वत्वेन ज्योतिषोऽग्नेः
 पाठदेव तावत् अर्द्धसंख्यासंगमः । ३।२।८.
 • 'तिव एव वाङ्मियमस्यो द्वादश्यादीनस्य' इत्यम्

श्रित्वस्य वाचन् उपगद्गुगुदेन विहितस्य वाङ्मनसम-
न्यायेन स्वापूर्वसाधनीभूतोपसर्गधरम् । ३।३।८.

● वाङ्मनसयोः निन्द्य हिन्यस्त्वयुक्त्या । वा.
३।२।१।१८, ● वाङ्मनसयोः सर्वसर्गरेषु चेष्टाः प्रति
प्राधान्यम् । ३।२।१।२८ पृ. १०७.

● वाग्यमः अनुवाक्योत्तर वाङ्मपर्यन्त न तु अनु-
वाक्यात् पूर्वम् । संकर्ष. ४।३।९. ● वाग्यम दस-
पूर्वमाशयोः 'अप. प्रथेभ्यन् घाव दच्छति, ता हवि-
ष्काले विसृजति' । भा. ३।१।३।३।१५, ● वाग्यम
पुरषसत्काण्ये । ३।१।२।४।२५, ● वाग्यम वाङ्मान.
ज्योतिष्टोमे । वा. ३।१।२।४।२५.

● वाग्यमः 'वाच
यच्छति' इति ज्योतिष्टोमे कृष्णप्रकण्णार्थः, न तु वीजा
वेदनाथः । ३।१।२।४।२५-२६. ● वाग्यमः । वाच-
यमौ (आवर्षुवमममौ) क्तौ अविभक्तिमण्येतस्त्रौ

पदाथेषु निष्माणेषु अग्रमात्प्रौ तथा वरिष्येते, यथा
न वशिष्ठ पशथेः पदाधानयो वा हीन्ते । अन्वयु-
वाग्यमेत अन्वयेत्तरौ न पदाधानं प्रमादधिष्यति ।
यत्रागान्धेन वाग्यमेत अन्वयेत्तरः प्रमादधिष्यन्त
तं (अघातुं) वेधयिष्यति । भा. ३।१।६।२५.
● वाग्यमस्य कृष्णप्रार्थनासद्गता । मु. पृ. १०६५.

● वाग्विसर्गः पत्नी पुत्रोदात्म्य हविष्कृदाह्वानकाले
स्त्रीन् । इत्यवाचित्वेयम् । पत्नी हविष्कृदाह्वान माल्पेय,
पुत्रपुत्रोदासो न अम्पेय । सन्तुष्टे वाङ्मनस-विस्मयो
पदयो वा वर्तयौ गद्गुगुदेऽपार्थे वा वर्तयौ इति
सद्यो पुत्रोदासकृते एव इत्यस्या वाग्या उमसौ
चरता, इति पूर्वपक्षः । पुत्रोदासार्थेयं वर्तयौ न
परसंभं, तथा च कल्पवितार एव न प्रत्ये इति
विद्वान्नाः इति इत्यवाचित्वेयम् । वि. १।१।३।८.

● वाग्विसर्गः गौप्यगणितकर्णार्थे हविष्कृदाह्वाने वर्तय-
क्रीपोर्थाय पत्नी । ३।१।३।१।८. मीमे. पृ. १२२

'अमीपोर्थाय पत्नी वाग्विसर्गः' इत्यन अघिकल्प इत्यन् ।
● वाग्विसर्गः वाङ्मये नागावीर्ये अन्वयीकसंज्ञि
हविष्कृदाह्वानकाले एव । ३।१।३।३।१७. मीमे. पृ.
२३१३ 'नागवीर्ये अन्वयीकः' इत्यन अघिकल्प
इत्यन् ।

● वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे ह्या
स्यात् । ३।१।३।३।१७।।

वर्गपूर्वमाशयो. 'अरः प्रण्यन् वाचं यच्छति वा
सहविष्कृता विसृजति' इति श्रुतम् । शक्ये च नाग-
वीर्येऽपि श्रुताः । एत हविष्कृदाह्वानकाले, अनेकाः वर्ये
प्रथमे अन्वे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं (वि
विचारे पूर्वाविस्मरणार्थेनैव तिष्ठान्महाह । हविष्कृत
सह यो वाग्विसर्गो उक्तः न वीजभेदे इति तथा सन्
अहर्गणे त्रिपाशाश्रमसन् अन्वे हविष्कृदाह्वानकाले एव
स्यात् । के.

● वाग्विसर्गाधिकरणम् । ३।१।२।१०. मीमे.
पृ. ११०२ 'उवाचवाग्विसर्गाधिकरणम्' इत्यन अघ-
करण इत्यन् ।

● वाचस्तोमे तयो मन्वा उपरिधा. । भा. ३।२।
८।२५.

● वाचःस्तोमाद्यौ कृष्णशशिनीसद्गता । मु. पृ.
१९८. ● वाचःस्तोमादियु तु यैवाश्रयिन्वा रण्य-
नाथ्येव व्यान्तरागानि भविष्यति । भा. ३।१।३।२६.

● वाचकः उपर्योः इत्येकः पस-योक्त इत्यन् ।
वाल्. पृ. ८१.

● वाचकाभ्यानाम् वाच्यमेयोऽनुपगतं च । मु.
पृ. ७१४.

● वाचकत्वं अर्थप्रतिपत्तिपत्त्याभिधानविक्रमो
शब्दस्य सन् विवक्षावशेन कर्तव्य इत्यन् वा उर
वाचकत्वम् । रत्नाकरः पृ. ६५२.

● वाचकशक्तिः शब्दस्य दत्त इत्येते त नम
अर्थोऽभिधीयते । ए च (हविष्) अग्नि अहो
सर्वी इत्यन्वे दत्त तत्पत्त्यान्तरेण श्रुतिप्रयोगेनैव नार
कल्पते । वा ३।४।१।१३ पृ. ९१३

● वाचकशक्तिरकल्पनाया. तत्राश्रयित्व-
मुपास्यते इत्यन् । वा. ३।४।१।१३ पृ. ९१३.

● वाचनं अभिज्ञापय वाचयमौ कर्तव्यम् । भा.
३।४।१।१८.

● वाचनमहात्माया. लेखे अजाप्राप्त्यदिप-
विश्वप्रसिद्धः तदनुपगतं वाचयति. (कल्पवृक्ष-
वृक्षवृक्षः)

कार्यम् । मत्वाशौ प्रयोगश्चिदिका ११।१।१ • वाजपेये
 नीकारेषु मीक्षिषमौ प्रोक्षणादयो भवति । भा १।२।१२।
 ८० • वाजपेये नैवारचस्नीकारेषु प्रोक्षणान्वातादय
 कर्तव्या । वि १।२।१२, • वाजपेये प्रयोगक्रम -
 तुनीषमने प्रथमनाभेन पञ्चमम् । ततो वैश्वदेवप्रह्वर्षणत
 गच्छत मोमा । तत आश्विषु अवसिष्ठेषु सोमप्रयेषु
 प्रनीषेषु अग्निषोमप्राप्त ऊर्ध्वे उक्त्वात्प मोमविभाग
 इति । १।१।१५, • वाजपेये प्राजापत्या चिर
 श्रुतपुमि एतेष्वनाया अपि परमित्रलोचर पमव
 नित्पन्थ प्रथमामकाले आलम्बये । श्रुतपत्रस्तु प्रात
 मने एवालम्बन्ते । तत 'द्वैया गमिना०'
 इत्यापद्रिगुपैव आकर्तनीय न तु तत्रम् । १।
 ४।२१ • वाजपेये प्राजापत्यान् पृथ्व्य 'परमि
 हुतान् उच्छ्वजे, ब्रह्मसाम्यालम्बने' इत्यन यूपाद्दुभोच
 नादिप्रथमियोगान्त्व आगारभ्य एकपदार्थेनात् ससपन
 करणकनायज्ञया सेवित्कर्तव्यनाशया एव आलम्बविभिता
 उरुर्धार् उच्छ्वजे उचरयापरोपरमन्त्र्य अनुवदति ।
 मन्त्र्य १।१।४ • वाजपेये प्राजापत्याना पशुनामेक
 प्रथमत्वं एककाल्वात् एकदेवतास्त्रयम् । भा १।२।१।
 २४ • वाजपेये प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मसामकाले आल-
 म्बमापेरिकपरिधनम् । १।१।२।१।२१-५३ मीको
 वृ २/४५ • प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मसामकाले आल
 म्भोरुर्धर्माणम्' इत्यन अधिष्ठाण श्रुतम् । • वाजपेये
 प्राजापत्याना पशूना वधाहोमे एको वाचार्धर्चात ।
 भा १।१।२।१० • वाजपेये प्राजापत्येषु उषारणा-
 दिपन्था पदार्थानुसमय । वि ५।२।१ • वाजपेये
 प्राजापत्येषु पशु कुम्भी तवम् । भा १।१।४।१।३०,
 • वाजपेये प्राजापत्याद्याना वसाहोम तवम् । १।१।।
 ५।२८ • वाजपेये प्राजापत्यापशूना साद्विभ्यमगत
 'महदत् प्राजापत्यान् पशुनामने' इति 'वैश्वदेवी
 श्रुत्या प्राजापत्येधर्चाति' इति न । वि ५।२।१
 • वाजपेये प्राजापत्यापशु अश्वदिधनार्थं कुम्भीयू
 यताभरतीनां न पशुः भा १।१।४।१।३० • वाजपेये
 प्राजापत्यापशु अभिमुखेन आसति । वि १।१।२०,
 • वाजपेये प्राजापत्यापशु अभिमुखार्थं प्रथमत्वेन

प्राजापत्या न कर्तव्ये अभिमुख न प्रथमत् ।
 ४।१।१८
 हु प्राजापेये प्राजापत्यपशुपु देवतावदानादिना
 अनुसमय ॥
 पशुमने तस्मत्सापवर्जयेत् पश्वेतरयाम् । ५।२।
 ६।१०॥
 भाष्यम्— वाजपेये प्राजापत्या पशु । नैपु
 मवेह विमेषेकस्य पशोर्वैवातापवदाप तत कौविष्टकाली,
 तत ऐजानि, अथ देवतैर्वैवातामनुसमय, कौविष्टकाली
 मीविष्टकालीनाम्, ऐदेदेहात्मिति । किं तावत्प्रत् '
 एदेकस्य कृत्वापवदाप ततो होत वम् । प्रहृते ववता
 देत्स्व हुतम्, प्राजापत्येष्वपि चोदयेनेन प्राप्तेति ।
 उपु— यद्यपि छान्दोग्ये पदार्थापचोदयदानम्,
 तथापि पशुपशुना विधीयते । ध्यम् । प्रतिप्रत्यय,
 अ।प्रति, दक्षिणे देग, प्रथमापत्तऽकार भत ही
 सर्वाभोपविशिष्टमश्वान विधीयते, विधीयते येन
 दार्थे । अथवा, अश्वाने दृष्टीतेऽनन्वयेनेन होमे प्राप्ते 'न
 तावत्येव होतयमप कौविष्टकाली वरापति' इति वचन
 पशुर्धानं विधीयते । अत प्रहृते पशुर्धावरी एी ।
 इत् वचनात्तामेव पदार्थी मंत्राणी । प्रहृते देवतापशु
 अनतर कौविष्टकालीयवन्ति । इति तेषां स्वर,
 पश्वेतरम् ।
 देवतैर्वैवाताम्यात् । ११ ॥
 भाष्यम्-- वैश्वदेवम् । देवी देवताम्, कौवि
 इते कौविष्टकालीनाम्, एदे एदानमिति । इत्यन्त
 ऐकस्यार्थः । एत एदहृत मन्त्रि । एव वचनात् एते
 हुतान्वापत्तमिति । 'देवतापवदाप न तावतेव हो
 वम् कौविष्टकालीपदेवति । कौविष्टकालीपवदाप न
 तावत्येव होत वत्, एतापदेवति' इति प्रहृते हुते ।
 नष्टि देवतैर्वैवातामनुसमय हुतम् । न प्रत् एते
 पशु । देवता पशुपशु पशुर्धोति, कौविष्टकाली
 तीति । अथ कौविष्टकालीपवदाप नैव पशुर्धोति एता
 यथापत्त । तस्मत् पशुर्धोतामनुसमय इति ।
 उपु— अश्वान्वापत्या साद्विभ्यमुषादेवेन देवी
 रजुमय । प्रहृते 'देवतापशुपशु न तपतेव होत वत्'

रांषः, चतुस्रस्राणास्तु न बाप । तथा च चतुर्भिः
कुड्यादिभिः शयानं पूजितानां सतदशयानाभसो भिर्वांषः
कर्तव्यः । वि. १.१.३.२८ । यन्तुल्यं शयानपूजार्थं सुष्टि-
वन्तुष्टयादृष्टिः कर्तव्या, विद्या याजक्रियुष्टिभिः शयानपूजार्थं
ताजन्तो मुष्टयो प्राद्याः । भाट्ट (सुष्टिः शयानेन गण्यते,
चतुष्टु न सतदशयानेन गण्यते, शयानेन सतदशयानेन
विर्वांषः निर्वाणतन्त्रादृष्टिः सतदशयान इति फिल्लानन्दो
मन्त्रे, अन्यथा शयानो न्येवं एव म्यात्) । * बाज-
पेये सतदशयाने चतु मुष्टिलोपेन चतु मन्त्रानुष्ठानः
कर्तव्यः । १.१.३.२८.६५-६६. ' सतदशयानाय. '
इत्यत्र भविष्यं श्रुतम् । * बाजपेये सतदशयाना-
शाना प्राजापययन्त्या या यज्ञः तस्या भेदेनानुष्ठान इति
पक्षः । पाठ प्रदान च सर्वे कर्तव्ये इति स्या (सा)-
लोमोऽपि सर्वे, तथा च कर्तव्य इति विद्वान्तः ।
वि. १.१.३.२८.

॥ बाजपेये सर्वगोत्रोत्तरं प्राजापत्याद्भ्रमचारः ॥
उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यैऽभ्रमतीति सर्व-
पामविज्ञेपाद्व्याच्यो हि ऋद्धिवालयः । १.१.३.१५।
४८ ॥

भाष्यम्— बाजपेये प्राजापत्याद् भ्रमं परत्य
भ्रूयते 'उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यैऽभ्रमति' इति ।
तत्र विद्यते विमर्भरुचाले प्रचरित्यम्, स गन्त-
व्यं सोमानामुपरिष्टान्, उन विनासयाने, अथवा सर्व-
सोमानामुपरिष्टान् इति । किं भाष्यम् ? आर्भरुचाले इति ।
रुचः । ऋद्धौ आर्भरुचाले प्रचरो रुचः । ऋद्धित्वं रूढि-
तयेव कर्तव्यः । एवं च अर्भरुचालो न तृणो भवति ।
यदि सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचार क्रियेत, ततः 'आग्नि-
माध्यान्पूर्वमनुष्यैश्चरति' इति ' ऋद्ध्य परिषीत्
हारिषोऽन्नम्' इति एतद्भ्रमवयम् विपर्ययेत्, नाग्नि-
माध्यान्पूर्वं अनुष्ठानं भ्रूयते, दुरव्यं च हारिषोऽन्नं परिष-
रुद्धिरेत् । सोऽपि अद्धानां विपर्ययो नित्यं कर्तव्येन क्रियेत ।
अथ तु आर्भरुचाले प्रचारः, लोभे नैव दोषो भवति ।
एव प्राप्ते, उच्यते । 'उपरिष्टान् सोमानां प्राजापत्यै-
श्चरति' इत्युक्ते सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचर्येत् । कुतः ?
अचित्तात् । सोमानो इत्युक्ते सर्वसोमाना (इति)

अग्निमिषमचनात् प्रतीयते । यत्तु आर्भरुचालः प्रवृत्तिः
प्राप्यते इति, अत्राच्यो हि ऋद्धिवालयः, चोदनेनैव
प्राप्तः । वदर्यो हि विधिः कृत्यः अन्वर्थकः स्यात् ।
तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्टान् प्रचारः ।

टिप्पणी— यदि आर्भरुचाले प्रचार क्रियेत अर्भरुचि-
विज्ञेपर वाक्यं म्यात् । ननु (चोदकगतवाक्येन
' लोभे नैव प्राणं कर्तव्यं, यत् प्राणं कर्तव्यं पदान् आत्मन्वो
वीर्ये एवेदनादभवे ' इति, ' तान् परमिषिणात्कृत्यवन्ति
मन्त्रसाम्वालयान् ' इति च) कर्तव्येन प्राणं कर्तव्यं माध्यं-
दिनसमने वा कर्तव्येन कर्तव्यः प्राप्नुवति । तेन
दावीं कर्तव्येन सर्वगोत्रोत्तरं अर्भरुचाले प्राजापत्यैऽभ्रमतीति
कर्तव्यं । (तस्मिन् च सति यथाशोमानां पूर्वयोः कर्तव्योः
निष्करो न मरिच्यति । अर्भरुचालस्तु आर्भरुचाले)
उच्यते । प्राणं कर्तव्यं माध्यंदिने वा कर्तव्यं ये एते
(नरुद्धे) वाक्ये वे मन्त्रसाम्वायके, आत्मन्वो-
भयम् । अर्भरुचालस्तु आर्भरुचाले एव, (चोदक-
प्राप्ते कर्तव्यं) नान्यस्मिन् (काले) । तस्मात् (कर्त-
व्यं कर्तव्यं, ननु शक्यता सोमानामुपरिष्टान् प्राजापत्याने
निमित्तं न भवति इत्यत्र शाब्द-) आर्भरुचाले सर्व-
सोमानामुत्तमं ।

अर्भरुचालो नित्यं कर्तव्यमिति चेत् । ४९ ॥
भाष्यम्— अथ रूद्धे एव सति अर्भरुचालो
नित्यं कर्तव्येन कृतो मरिच्यतीति । तस्य कः परिहार
इत्याशयान्तं सूच्यते ।

टिप्पणी— ननु ' अग्निमिषमदत्तं न्यम्, ऋद्ध्य परिषीत् '
इति च नमरिच्यते. प्रसोतीत्युच्यते ।

उत्तरं. सर्वगोत्रं कालमात्रमिदं । ५० ॥
भाष्यम्— नैव दोषो ननु कर्तव्यमिति इति ।
कथं तृणम् ? पशुप्रचारे हावदुरष्टान्नामे अस्तुयाजाना
परिधिप्रक्षाल्य चोत्तरं ग्राह्यं, सर्वगोत्रम् । तानि हि
पशुप्रचारेण कर्तव्यं संवृत्तानि । न च आग्निमाध्यान्
अनुष्ठाने रूद्ध, हारिषोऽन्नम् वा परिधिप्रक्षाल्येन, कर्म
निश्चितम् । न हि परिधिप्रक्षाल्येन हारिषोऽन्नमाध्यान्
हारिषोऽन्नो वा परिधिप्रक्षाल्यम् । उम्मी वा कर्मनिश्च-
क्य प्रयत्नम् । एवं आग्निमाध्यान्नुपवासाश्च यदि पर-

स्परम्पाद्गन्धनि मनेषु, एत्थ्य वा प्रथमस्त, तत एतेन प्रमेण उपयुचतीति विहितं भ्रमं स्यात् । अथ पुन पशोरङ्गमनुवाजा, आग्निमासत सोमस्य, तथा परिधिपदस्य पशोरङ्गम्, हारिवोजन सोमेण्या । तेषां क्रमेण निष्पद्यते । तस्यादविचरित । कालमात्रं मितम् । आग्निमासतादुर्व्यमनुवाजैश्चरतीति, प्रदस्य परिधीन् हृदोनि हारिवोजनमिति, एतस्मिन् काले इति लक्षणमाग्निमासत परिधिप्रहरणं च । अनन्वेषश्च लक्षणा पाये काल । यथा अग्निहोत्रवेत्स्यवामागन्तयमिति । यत्र अग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्यतपेता वेल । न-गेता लक्षणा भवति । नहि । काल एवेह त्रयर्थे । यथा तावत् पूर्वमन्ते एतं स्वयं । ऊर्ध्वमाग्नेऽपि देशं कालं वा सूचात् । देशस्यामभ्यात् कालार्थो निश्चयते ।

द्वय- लक्षणे । आग्निमासत सोमाद्गम् । अनुवाजा पञ्चदशम् । अनयोर्द्वाद्भिर्मासस्वावजासि, तेन आग्नि मासत ह्यत्र अनुवाजा नियमणं सगुणा भवेसु । न चैत एकेन प्रयोगान्नननं यद्भवते, येन आग्निमासत ह्यत्राऽनुवाजा क्रियेत् । (अत्र क्रमलेपेऽपि न दोषः । किं तर्हि 'आग्निमासतादूर्ध्वं' इत्यनेन निश्चये ! अत आह-) प्रकृतौ परिज्यामिसमावर्जनशुभोत्तरकाल अनुवाजा द्वितीयां लगे यानुवर्ति । (तदेव) ईदृशं चोदधेन प्राप्तं (अति) इदं द्वितीये क्षणे अनुवाजा न कर्तव्या, (किंतु) अजमानं (आग्निमासतकालं यान्) मित्वा कर्तव्या (इत्येकस्मिन्निधानेन) चोदधेन एवेदं वचनम्, न तु (आग्निमासता न्यायनये क्रमनिश्चयार्थं च) चोदकं वाधने । द्वितीयेऽप्येवमेव ('प्रदस्य परिधीन्' इति वाक्ये कालं विधानं वचनम्) । ननु एतं लक्षणा भवति (गन्धं भाष्यानुवाजोऽप्यम्) । नहि । (निराकरणमापातुं भाष्यं निदम् । तत्र कारणमाधोत्रं आर्यतोऽनुभाष्यते-) तस्यामात्रं कालञ्चन एव स्मर्यते । स तावत् परिधि प्रहरणस्य पूर्वकार्यायां भुक्त्या दत्ते । तदुवादेव परिधिप्रहरणं कृत्वा तत्र उत्तरजात्रं हारिवोजनं कर्तव्यं (इति सम्भवे) अत्र सर्वाप्येव (पदसि) क्षुतिं कृतानि । (तथा) आग्निमासतशब्दोऽपि स्वार्थेनेव

प्रतिपादयति, ऊर्ध्वशब्दोऽपि (भुजैव कालमात्रम्) । न तु किञ्चित् पदं लक्षणावृत्तम् । (अर्थात् तर्हि लक्षणा भवत्यत्र, अत आह-) ईदृशे तु (विषये) लक्षणा भवति, यथा 'गौर्नहीक' इति गोशब्दं दाक्षिणे (प्रदुप्यन गौर्नर्वाच) निद्रमूनमक्षणारिं यत्कल्पयति । यथा वा आहृतिः यत्तिलक्षणाया । एवमेव न वाचित् लक्षणा पदयाम् ।

(एतं भाष्यमनुभाष्यं चोदयति-) एतेन व्याख्येतेन 'वाजपेयेनेष्ट्या यत्कल्पयति चैत इति (अत्र) गे दोष उक्त (अत्रप्रयोगान्ननञ्च यत्ना) सिद्धान्तानि पूर्णपञ्चवारिण ('कालविधिमिच्छतो लक्षणा मात्' इति ४।३।१२।२९), स नान्तं, सर्वेषां क्षुतिप्रकृतान् । (इदं 'अग्निं चित्वा ' इत्याजयति) उच्यते । नैववेचम् । अत्रापि हि (प्रदुप्य परिधीन् इति नापि) लक्षणा । तेष्वापि (वाजपेयेनेष्ट्या इत्यादिपत्तौ लक्षणा काचिदालं) । कथम् ? पदस्य उच्चारणम् (अग्निमासकारि, तत्त्वं) स्वल्पं वा कृतं भवति । अन्यत्र वा कर्तव्यम्, तत्र वा कर्तव्यमिति । इह तु स्वल्पं न कर्तव्यम्, तत्र (कर्त्तव्येण) निश्चितत्वात् । (तथा) अत्रनापि न (स्वल्पं कर्तव्यं अनुवाजाद्युत्तरानन्युपयमत्) तत्रापि (स्वल्पेऽपि) न किञ्चित् (कर्तव्यम्, अनुवाजाया एतद्वृत्तमाकात्) । किमर्थं तर्हि उच्चारणम् ? पशुस्य । तस्य (अनुवाजस्य) च कालं, तं लक्षयितुम् । (एतं सर्वैः लक्षणां वाच्येयादिशेषि इत्यथा । स्वाध्यायं चानुवाजा वक्तव्यत्वात् परिधेयगतयेन उच्चारणान् लक्षणेऽप्युच्यते । परं तु 'गङ्गायां वाप' इत्यादिचिन्तनायतं शब्दं किंतु पुन एव 'कला' शब्दं कालवचनं इति नस्तीवत्प्रायोगे इति शेषम्) ।

प्रकृतिकालोऽस्मिन्ने शक्यतामिति चेत् । ३॥
भाष्यम्— इति चैतपर्यन्ति तपसोभानुवाज्यां कालार इति, नैवयुक्तम् । वाजपत्या सोमान्द्रपरिहात् प्रचरये युक्तं । युक्तं 'प्रकृतिकालवचने । एव प्रकृत्यं कालपर्यन्तं चैतं वचनं यथावे मथियति । अत्रनिरवर्थाश्च

पार्थिवारविन्दान् मनोतामन्त्रस्य पूर्वपक्षे तन्मतेत्याह । तनु विमिश्रदेशतारस्वले एवस्य पशोर्देवस्यैषिष्ठकृतैवा-
वदानप्रपूर्यक होम कृत्वा अपरस्यापि कार्यमिति स्वयमेव
पञ्चमे (५।१।५) व्यवस्थापितत्वात् कालभेदेन अव-
दानकालीनमनोतामन्त्रस्यवृत्ते. पूर्वपक्षे अपि नमानत्वात्-
वेक्षितम् ।

मण्डलम्— ' प्राञ्जपत्या. सर्वैशोमोपतिष्टात् । '

शंकर— ' कृत्स्नसोमोर्ध्वाः पशवः । '

● वाजपेये सोमप्रदाः सुगमह्यथा । वि. १०।४।३.

● वाजपेये हिरण्यमालिभ्वं सर्वेषामृत्विजाम्, नाभ्यो-
रेष । ३।८।१।१२. मीको. पृ ३३८९ ' लोहितो
ष्णीपाधिकरणम् ' इयम् द्रव्यम् । ' एतस्य तादिर
एव कार्यः ' सूत्र. इति वाजपेये । भा. १२।१।५।१५.

● वाजपेयाद्वां बृहत्पतिव्ययः । भा. १।२।१२।१९,
१०।२।१२।१९.

● वाजपेयाद्भवेऽपि बृहत्पतिव्यय एवकाल.
(वसन्त-) कर्मव्ययम् । भा. ४।२।१७।६०.

● वाजपेयाधिपत्रणम् । वाजपेयवन्द. कर्म-
नामपेयम् ।

नामपेये गुणभूते. स्वाद्विधानमिति चेत् । १।४।
५।६ ॥

भाष्यम्— ' वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' इति
श्रूयते । तत्र चिं शुभविधि कर्मनामपेयमिति उदेह ।
एव चेत् उदेह, इत्यन्ते गुणविधि । न उदेहः, श्रूयते
हि गुणः । तैः प्रगम्यमानो न मनये नमस्वीति वदितम् ।
तस्मात् गुणविधि ।

वा— तन्मन्त्रेणैव आख्यातवदस्य धावर्षः कन्
प्रति न्यून शुभ च प्रति वाच्यो भवत्य विरोधयते । ऐनो
द्रिदा याव यागेन च पञ्च भाव्येति युगपरिधि-
व्यापारादित्येव मत्वर्थशुभया उच्यतेसिद्धिः । तथा
आख्यादिपदस्य तन्नेण कोऽपर्यादियोगः । तस्मात् सर्वत्र
हस्तारिकरिपते नामपेये गुणभूतेः पक्षिद्वयादिभिर्गुण-
मन्त्रानुपगमाच्चदिवाननेव मन्त्रेण अत्र नामपेयत्वेनेति
सपासमार सर्वाधिकरणपेयेव इत्यनारम्भते । उदेदमपि
वाचनं शुद्ध भविष्यतीति वाजपेयोपन्यासः । सर्वाप्येव

त्विहोदाहर्तव्यानि । आह च— ' करणेपूपविष्टेषु वा-
ऽर्थात्साध्यवकल्पना । तस्या गुणविधानेन नास्ति
मत्वर्थलक्षणा ॥ '

तुल्यस्यान् क्रिययोर्न । ७ ॥

भाष्यम्— नैवेदेवम्, तुल्ये हीमे क्रिये स्वाताम् ।

वा च वाजपेयक्रिया या च सर्वपूर्णमासत्रिणा, उमन्त्र
दागर्गोर्णभासिको निष्कन्त. स्यात् । तथा च दृश्य-
मुपसदा न दर्शन नावकस्येत ' स्तददादीक्षो वाजपेयः '
इति, ' अस्तदशोपसक्तो वाजपेयः ' इति ।

अथवा तुल्यत्वात् त्रिवशोर्निति । यदि न गुणविधि-
स्वतन्त्रत्वात्वा वाजपेयक्रिया ज्योतिष्मन्क्रियया । तत्र
दीक्षाया उपसदा च दर्शनमुपपन्नम् । तस्मात् कर्मनाम-
पेयमिति । त्रिद्व स्वतन्त्रमिति. पुनश्चत्सुदेवम् ।

वा— वाजपेये वाजपेय विदोषोऽभिधीयते— ' वाज-
पेयं यवागूः स्यादौषधद्रव्यता तत् । द्रव्यगहास्य
सागान्यादौष्टिकत्वं प्रसज्यते ॥ '

ऐकशब्दपे परार्थवत् । ८ ॥

भाष्यम्— यदि गुणविधि. स्यात्, स्वार्थवत्
परार्थवद्याभिधानं विप्रतिषिद्धते यजेनेत्यस्य शक्यम् ।
यदि ' स्वाराज्यकामो यजेत ' इति स्वाराज्यकमस्य यज
विधातु स्वार्थमुच्यते न तर्हि वाजपेयेन गुणेन सर्वत्र
परार्थमव्येत यजेत यानपेयगुणकेनेति । भिजंत हि
तथा वाच्यम् । ननु द्वे एवेते वाक्ये प्रत्यक्षमुपपन्नमदे
' स्वाराज्यकामो यजेत ' इत्येतदेक प्रत्यक्ष परापर ।
' यजेत वाजपेयेन ' इत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैवेदेवम् ।
एव एति चत्वारि परान्युक्तभेदमिदं नीति नैवाशु-
क्यमन्ते । उच्यते । यजेतेतैतदुभाभ्यां सारमन्ते । यथ
सहदुभापरित मन्त्र उभाभ्यामप्यतीति । रूपभेदप ।
ईदमेवाप्य रूप स्वाराज्यकामो संवत्समाप्तयेत्येतेन
वाजपेयेन । अतस्त्वेतौभाभ्यां संभन्त्यते इति ।
नैवेदसीदनेनैव कवेनेति । यत्प्रजातमन्ते विधि,
यदि शातस्त्रोऽस्तुवाट. । न च शातोऽशाश्व युगमन्-
मन्तीति । आह— यदिवमन्तं गुणविधिपथेऽनुवादी
यजेतेति । यत्रवगनुवादः कैनेदानीं गुणो विधीयते ।
वाजपेयसन्देनेति मा बोच । न द्वावप्यमन्त्रेण

कर्मकरणेन तत्रना । त्रिद्वयं निष्ठं स्यात् तत्रनावा
फल् प्रति ॥ उपादेयत्वोपेत्यगुणत्वात् तत्रिके वजे ।
उदेदधानूचिमुत्पत्तिके तस्य गुण प्रति ॥ लक्षणा तत्र
तद्वृत्तौ वाच्य भिद्येत तेन च । वाजपेयेतिशब्दोऽपि
कर्मनामाभिहोत्रम् ।'

भाट्ट— पूर्वं यत्पुन निशिष्टविधिपूर्वके यानियामि
द्वूपणानि मन्त्रयत्तन्नादीनि तानितार्थाद्वालिष्यन्ते । यदीह
यागस्य कारकत्वं स्यात् तत्र सोमादीनां कारकत्वात्
उदात्तगुणवत्ते मन्त्रयैष्टत्वा मन्त्रे, उदात्तगुणविष्टभावेना
निराण वा । न तैत्तदस्युपगमे प्रमाद्यमस्ति । यागस्य
क्रियारूपत्वाद्वाज्ञिकत्वात् । अतश्च तस्मिन् सर्वैकारकाणां
मानान्तरदेव विनैत मन्त्रयैष्टत्वात् विनैत च वैकल्प
सम्बन्धोपासति । यागस्य च निशारूपत्वेऽपि सम्बन्धमा
येन मानान्वयै न विद्यद् । भागना च वैषाकरणवद-
निरिक्ता नैगङ्गीनियते । अतश्च अह्निवादिभ्यो सर्वान्
गुणविहितमेव युक्तम् । वाजपेयेदाहरण तु मूले गुण
सूत्रानुसारेण । इति प्राप्ते, पत्नीगन्ध पाक मन्त्रोनीति
निराणात् घावयैष्ट्य कर्मोत्पत्त्यात्पत्तकारकत्वेनैत
मानान्वय । भागना च यथाऽनिरिक्ता तथा वस्यते ।
अत चैतत्कारकाणां घातना ननुपपत्त अगत्या
उदात्तगुणविष्टभावान्निराण सोमागानङ्गीकृत्म् । प्राचीन-
नीत्या वा प्रत्यलक्षणा । वाग्नां श्रुतैव पत्न्युणवो
याम्नाय प्रत्यान्वयार्थे यागस्य उपादेयत्वनिपत्तगुण
यानि गुणान्वये च उदात्तगुणवाच्यत्वपक्षान्तीति
निराणनिष्ठत्वात् । उपादेयत्वनिष्कम्पादिक च
कौस्तुभे श्रद्धयम् । अतो मन्त्रयैष्टत्वाभिधा निशिष्ट
विष्णुत्वात् नामवपत्तमेतोद्दिशदीनाम् ।

मण्डन— 'वाजपेयद नाम ।'

शब्द— 'वाजपेयश्च नामनाम् ।'

● वाजपेयाधिकरणे तत्रमन्त्रयेन निशिष्टविहितम
वात् गुणविहितस्यैकमन्त्रयैष्टत्वादिगोपयधिकरणं प्रथम
स्थानमाद्यैक्य वैक्यात् तत्रैक्यवत्तुपपत्त दोषपरि
हारात्मनेन गुणविहितनियमकरो दहीहने । सु पृ
३०७ ● वाजपेयाधिकरणे (1111) वाजपेयेऽमन्त्रयेत
नैववक्याभ्यगाम् । वाक्यार्थे पृ २० ● उपादेय

त्वस्य वृत्तिनिपत्तनाभवात्तद्वत्तत्वात्, त्रियैक्य
च अत्रानुपपत्तत्वात्स मेगे वाजपेयाधिकरणे निष्क
पित । सू २।३।१३।२६ पृ ६२ ● पदैव यथा अद्य
पादेयानि तथा वाजपेयाधिकरणे कौस्तुभे प्राप्यचित् ।
भाट्ट २।३।१२ ● 'वाजुहीति तद्वये न प्रथमये
च' इति चयमदात् नमुच्चित्तोरैव अग्निनापनिगन्तो
निधायकावयवप्रतीते प्रतिपद विधेयवैक्यत्वात् त्रिपि
यागामेदाभावात् प्रथम् चतुर्षीतिदेवात् कारभेद
प्रतीते, भिन्नोरपि त्रिपयत्वे प्रथमपञ्चनिष्कत्वात् तदुपैत
रूपस्य च त्रिपयत्वेन त्रिधेयवैक्यत्वात् अनेकार्यवापने
देवताद्वयविधायि न यामनभेदापत्ति । प्रतिपादित
चैत् तत्रैतारं वाजपेयाधिकरणे । सु पृ ७६,
● यथा वाजपेयाधिकरणे 'यदि यत्त इत्युपादे
केनेदानीं गुणे विधीयते' इति प्रथोपादानार्थे 'वाजपेय
दादेनेति मा बोधत, न शास्त्रात् वा इत्य वाऽन्तेन
नामपदस्य विधिनिष्कम्पित' इत्युक्तम् । पृ ७७६

● एकस्मिन्त्रय वाक्ये क्रमे पित्राश्वेष्टत्वात्, तथा
यागस्य त्रिधौ वाजपेयाधिकरणोत्पत्तीत्या विश्व
त्रिद्वयात्तौ त्रिधावृत्तित्वात्तत्रयैष्टत्वात् । (पृ
पथ) वा वषैत्य मानेयवाजपेयाधिकरणेन कारकत्वात् । कु
२।१।६।१२ ● प्रणयनमादुःकर्यादिभ्यस्त्रिधाविहितत्वेन
उपादेयता विधेयता न । अत एव तस्मिन्निर्वाहार्थं कर्म
वाप्यत्वात्तत्रेनानां प्राप्यविष्णुत्वात्तत्रमन्त्रयैष्टत्वात्
जुहोतिनेन कथयितुं प्रस्थापनात् उदात्तवाचिपात् । यत्र तु
न योग्यमुपपद यथा—'मास' (मासमिश्रो जुहोति)
इत्यादीं वागादे वाजपेयाधिकरणोत्पत्तीत्या एव उदा
देयत्वात्तत्रयैष्टत्वात् वादिदोषेण मात्रयैष्टत्वात्तत्र
सामानाधिकरण्याय विधेयत्वमपि तद्वत्तमेव विधिपदयोश्च
यति । सू २।३।१३।२८ पृ ७८, ● समन्तं हि वाज-
पेयायो वाजपेयाधिकरणोत्पत्तीत्या वृत्तिवाप्यत्वात्तत्रो
विपत्तत्वात्तत्रयैष्टत्वात् वागोदात्तत्वात्तत्रयैष्टत्वात् वाजपेयाधिकरणे
सर्वत्र नान्यत्रात् यागाद्गतत्वात् विधीयते । २।१।
१३।२६ पृ ७३

● ननु गुणत्वात्तत्रयैष्टत्वात्तत्रोत्पत्तीत्या विधिपदयोश्च
सर्वत्र नते त्रिधौ वाजपेयाधिकरणोत्पत्तीत्यापत्ते

गुणस्येन कृते निबन्धनात् । सु. घ. ८२४.

● यदि च ('वक्रमणदपदेयु') एवं फलसंरधि
इत्यपि च तदुपलब्धीनि इति कल्प्यते ततो वाजपेया-
धिकरणन्यासेन एकस्य कृते प्रति उपादान-विधान-
गुणभावात्, इतरु प्रति उद्देग-भनुवाद-प्रधान्यात्
वेत्तानिभित्तवावयवेदप्रगद्गः । (तस्मात्तत्र युक्तम्) ।
वा. २।१।१६ घ. ३०३.

५५ वाजपेयादिविद्वतौ वैकल्पिकात् प्राहृतानां
गादिरत्यादीनां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियम-
विधिन्वम् ॥

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् प्रहणस्यार्थ-
वत्त्वाच्छरपत्र श्रुतितो विधिश्चेत्यात् । १०।७।१६।
५१ ॥

भाष्यम्— शक्ति वाजपेयः, 'गदिर वाजपेयेन
स्मरणशक्तौ यजेत' इति । अत्र श्रुते 'गदिरि
स्यो भवति' इति । तत्र गमय. किं गदिरि वा,
पानाशो वा, गैरित्तो वा, उत गदिर एवेति । उपा-
स्यत्र श्रुते 'बृहत्पुत्र मन्त्रि' इति । तत्र उभयः किं
बृहदा पुत्रम्, रन्धर वा, उत बृहदेवेति । नैषात्प्राया
श्रुते 'वामशो मन्त्रम्.' इति । उत उभय किं वर-
मनो या, गीहिसयो वा, उत वरमय एवेति । सर्वेष्वेव
किं प्रातम् । त्रिोनिनामन्त्रयोः श्रुतयोः नियमः स्यात् ।
गदिर एव यूपः, बृहदेव पुत्रम्, वरमय एव मन्त्रम्
इति । तुग. १ प्रहणस्यार्थं रचयत् । एव बृहत्पुत्रादिरचयता
प्रहणमर्थवद्रचित् । इतरथा प्रातनुवाद्यप्यमन्त्रयंके
स्यात् । शुभ्या विधिषाः गदिराद्यक्षोदकप्रातान् पलाशा-
दीन् वाधेन् । उपात् । यथा 'शरमर्षं शहिर्मंगति'
इति गोपु श्रुतेषु कुशा निधनेनो, एवमिच्छपीति ।

उभयप्रदेशात्तेति चेत् । ५२ ॥

भाष्यम्— इति चेष्यस्यति, उभयं हि प्रतिशनि
चोदक, गदिरि पानाद्य च, बृहद् रथतर च, श्रौतीन्
वामम् । तेनेदानीं चोदनेन श्रुते वैदेति सति पलाशा-
दयो निरन्तिकाः । गदिरप्रणमयानं परिसंख्यातम् ।
विरोधेपरात् परिसरन्त्या इत्युक्तम् । तस्मात्त नियमः,
त्रिस्य एवेति ।

शरेष्यपि । ५३ ॥

भाष्यम्— यनुमनप्रवेशादुभयं भवतीत्यप्यवसीकते,
शरेष्यपि श्रुतेषु कुशा नैव निवर्तेरिति, खिताया
प्रतिशया सूत्रेण परिवर्ण्यते स्म ।

विरोध्यप्रहणात्तथा शरेष्यपि चेत् । ५४ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यश्वति, एष न्याय उच्यमानः
शरेष्यपि शेष प्रकृत्यतीति । न शरेषु किञ्च शेषसति ।
कतन कुशा निवर्तन इति, तथा न्यात् । वृतः ।
विरोध्यप्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेष्विद्विद्विषयाप्ये
पुश्या. गव्या अङ्गत्वेन उपादातुम् । तस्मात् कुशा
निरन्ते इति ।

यथेतरमिन् । ५५ ॥

भाष्यम्— तथा इतरस्मिन्नपि रचिरादौ विरोधि
न्यद्वीनियमणे न शक्याः पलाशाद्योऽङ्गत्वेन उपा-
दातुम् । तस्मात् निरन्तिष्यते इति ।

श्रुत्यागर्थव्यवधिति चेत् । ५६ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परयति, विरोध्यप्रहणात्
पलाशादीनां निवृत्तिर्भवित्यतीति । चोदकश्रुतेः आगर्थव्य
न्यात् । प्रायशहि हि चोदकः पलाशादीनि । स हि
तुल्य. गदिरादिषु पलाशादिषु च । तदुक्तम्— अष्टणा-
मिति चेत्, न तुल्यरादिनि । न च शक्यं वक्तुम्,
गदिरादिभिः प्रयोगेन एकवाक्यतामेतीति । न्यानि-
प्रयोगान्नेन हि स श्रुतमणः परमरथा पशुपाय
वाप्यतीति । अपेदानीं वाग्मयोमानवस्तद्विधिषु
वागात् कारयति । तेषु पलाशाद्यो विरोधाद्योऽङ्गता
न गदिरादिभिर्निवर्तितः । तस्माद्रित्य इति ।

ग्रहणस्यार्थवचनादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ।
५७ ॥

भाष्यम्— न्यातिप्रयोगवचनो हि प्रकृतश्रुतेन
गदिरिवाक्यवचनेति । तस्मिन् निरन्तरे न पलाशा
प्रतिपत्तये । तस्मात् गदिरादिषुः पशुशक्तो वाग्-
प्रयोगान्नेन श्यतीवो न पलाशविधिः । तरगात्
गदिराद्यैः प्रयुक्तिर्नोभरो । एवं रथेते, वामशे
च । तस्मात् गदिरादीनां नियमः । नैषा परगशा
दिभिर्वैतव्य इति ।

शा— वन चोदनेन अनेनेषा प्रज्ञाना एव प्रत्यक्ष भूते, यथा 'पारोक्षे यूगे बुद्धत्वं वनमयं पुरोडाग' इत्यादिषु तत्र किं भूतस्य ग्यादिरादे अनेदिष्टस्य परागदे प्रहृतिवदिकस्या अवस्था भूतस्यैव नियम इति सधये, विकृत्य प्रहृतिवत्, प्रत्यक्षवचन तु न ग्यादिरादे- विनायक प्राप्तान्, पलाशदिनिवृत्तयत्वे निदोषा परि संग्या स्यात्, तस्य ननु सादमानमिति यथाचोदय विकृत्य । नियम् । यैवः प्रहृताय दनियतानुपपन्नवत्ते प्राप्त शीदिरादिरादिप्रवण नियमायम् । एव चोदनेनापि अनियमेन ग्यादिरादिग्राह्यमाण प्रत्यक्षवचनेन नियम्यते, तत्रिप्रमात् च मध्यामासात् पाराशरैर्निवृत्ति ।

सोम— यथा अप्युमत्ता प्राप्तयत् न विषया तथा ग्यादिरादिनमदीरकृत्विचन संगति । सूत्रार्थस्तु—विश्वविना ग्यारिवलाशांतीना मध्ये एकस्य श्रवण इत्यनियमायं स्यात् तथा सति तद्व्यहृत्तमर्थवद्वयेन भूतिषो विशिष्टत्वात् प्रत्यक्ष भूतिचोदितत्वात् शरवदानानानिकनिवृत्ति स्थादित ।

त्रि— 'बुद्धयव ग्यादिरक्ष विकल्प्या निम्ना उत, विकल्पयश्चोदक्यते, नियता स्य पुनर्विधे ॥'

भाह— प्रकृते वैकल्पिकानामनेषां प्रामतिदेनेनादि- दमेन प्राप्ते, निवृत्तौ त्रैकस्य पुन श्रवण यथा ग्यादितो यूगे मगति, बुद्धत्वं मगति, वनमय पुरोडाग ' इत्यादिषु । तत्र बुधातुदेनेन ग्यादिरादिमानत्रिवानात् दृष्यतापस्ते युषारतनागप्राप्तपचरनुसावमास्ते चानप दक्षत् पालाशादिदि कश्चित्कलो निरनविधिरत अप ग्यादिरस्तदे । प्रहृताय श्रवणस्य पात्तकश्चित्क क शीप्रादिनियमादिति ।

अतिदेनास्य च पालाशादिविषयवाक्यवचनादेव न तदपि प्रामाण्येति सिद्धमत्र सिध्यितार्थमत्रम् ।

मण्डन— 'स्यात् वाचये वेदने हि मूष ।'

शंकर— 'वैकल्पिकेनियम ।'

इह शाङ्गोपाधिनिवृत्तौ प्राजापत्ये पशुनिराति- देशिकाना ऋतुपशुना ममुष्य ॥

प्राजापत्येपु वाऽऽस्तानात् । १०।४।३।६ ॥

भाष्यम्— अस्ति प्राजापेय 'शाङ्गोपाधिनिवृत्तौ प्राजापत्ये' इति । तत्र प्राजापत्या पमर, 'कस्य प्राजापत्यात् पशुनात्मने' इति । सति तु प्रकृतौ ऋतु पशुन । त इह चोदनेन प्राजा । तत्र सद्य कि वे प्राजापत्ये ऋतुपशुनो ग्राह्यते, इत मनुजीवते इति । किं प्राप्तम् ' प्रत्यक्षा प्राजापत्याश्चेदकत्वात् ऋतुपशुन वाचयेति । एव प्राप्ते, मूष । प्राजापत्येषु च ऋतुपशुन स्यात् । ऋतुपशुनानुचयार्थे । आम्नायत्वे हि ऋतुपशुन ' ब्रह्मशक्तिर्नो वन्ति, नाग्निगोमो नोक्थो न वेत्सीं नातिशय इति । अथ कस्याद्वाचयेनेन धर्मो यमनोऽयं क यत्ने, पशुमिदिति मूषम् । यदाज्ञ पशुनात्मनेऽपि श्रेय तेनावकथे, ऐन्द्रगोमोक्थस्य, ऐन्द्रश्च वेत्तिवन्, शारभस्याऽविराजन्, शारभ्या बुद्धस्तोयम् । एतावन्तो वै पशुनात्मनात् पशुमिदेषावकथे' इति मनुवत उच्यते । ननु दानमिदं पशुमिदेषावकथे, शोऽन यम इति । उच्यते । प्रहृतिनिवृत्ताश्रेय । ननु पशुनात् प्रहृति निवृत्तम् । नेत्याह । तत्र पशुनात् देवता विधीयते, शरवणभाष्यत् । सस्यादेताश्रवणत्वात् कर्मान् वेद मुनस्य, पृथक् अतिवेत्तास्तरयथा कर्ममेद ग्यादिति । अतो ब्रह्माणमिदं मनुचयो मधितुमर्हतीति ।

शा— वाचये भूते 'सप्तप्राजापत्यात् पशुनात्मने' इति । सति तु चोदकप्राता आश्रवण ऋतु पशुन । ते किं प्राजापत्येनिवृत्तान्ते विषया मनुजीवते इति । पशुनो मगतिनिवृत्ता मगोनातिवृत्ति मन्वन्तको चरन्— न पशुन यमनीषावकथार्थमनुपस्थातीतुमेक शाचारणम् । न च प्राजापत्यपशुनानेन शुक्तिपि समकते, देवतावत्स्य शरवातस्य च विधौ वाक्येणम् । तन्मात् कर्मन्तराणि, तानि च सद्यप्येतान् ऋतु मनुजीवते ।

सोम— पूषत प्रयोगवचनविषयत्वात् तस्य च अतिवृत्तपशुमप्येव इह प्रातिविहृतिविधा शरवणार्थे विधानात् लक्षण इत्युच्यते संगति । सूत्रार्थस्तु ' आग्नेय पशुनात्मने अग्निगोमवे च तेनापदये एव यमोक्तथ एदेव शोऽपि न स्तोत्रम्' इति वाचये कश्च पशुनात्प्राजापत्याजाने मनुचय, न प्राप इति ।

वि— 'प्राजापतौ पशुना किं नयो यथा समुच्चय ।, अग्निपाशा पशुन्ति स्याद्विद्ध तस्मास्ति सधनम् ॥ पशुः सुदित्य सवृक्षाया देवत्व च विधौ भिदा । कर्मा य च प्रहृ वायद्रोषनाच समुच्चय ॥ '

भाट्ट— वाजपेये 'सहस्रं प्राजापत्यान् पशून्' इति शुभन यथा पूर्वंवदेव न प्राहृताना ऋतुपशुना मुन्याःशरीरपशुनात्पशुनात् निवर्तना । सत्यपि सादृश्ये अदृष्टाय वैनेकसायैतानवगते सादृश्यस्य कार्य-फलनोचरवागीनःप्रीतिरत्राम । न चाप अतिदेशप्राप्त ऋतुपशुनायदेव पशूरेदोःन देवताप्राप्तविशानायाहृत् । सवृक्षाया अपि विशाने वाजपेयेप्रापते कर्मांतरापश्यत्वात् । अतोऽपि समुच्चय एव । अत एव वाजपेये 'यथाप्रेष पशुनात्पशुते तेनाग्निगैमनरुचे' इत्यादि-ऋतुपशुनायत्तु निजमप्युपपन्नते ।

मण्डन— 'प्राजापत्या न वाध्यते ।'

शङ्कर— 'प्राजापतौ ऋतुपशु ।' (न वाच्य इत्यर्थः) ।

● वाजपेयवत-प्राजापतपदवद्वाह्याद्विश्रयणार्थं कुम्भीयूक्तप्राथम्येणोक्तं तत्रम् । ११।४।८।३० मीकोट्टे, ११।३५ 'तत्र कुम्भीयूक्तप्राथम्येणोक्तं' इत्यर्थमभिकरण इत्यलम् ।

● यत्र पौष्टिस्तौनोत्तर वाजपेयस्तोत्रं नियते सा पौष्टिशुभमेव वाजपेयपदवाच्यम् । अत्र सातद्व्यस्तोत्राणि । भाट्ट ३।६।१६

● वाजपेययूपन्याय (३।१।१।१८) । 'वाजपेयस्य यूप' इति वाजपेयाह्वययुपयामगयूपवत् । सोम ८।१।३ ● प्रथाजादिक द्व दीर्घशेषाद्यङ्गनिजाजपेययूप-न्यायेन एकप्रथमस्य प्राप्तनमूवते इति नास्ति संमि उतिवेद्य । शा ८।१।३

● वाजपेयशब्द कर्मनामवेप न गुणविधि । १।१।१-८. मीकोट्टे ३१८८ 'वाजपेयाधिररणम्' इत्यर्थमभिकरण इत्यर्थम् । ● वाजपेयवत्प्रजापतुः गोम वायदिनेपरयत्र । भा ३।१।१।१८.

● वाजसनेयिभि शङ्खलिपितोक्तमेव धर्ममूत्र परिगृहीतम् । या १।३।७।५ ८ २४४

● वाजसनेयिशाखाया आभ्यर्चन (अल्प) चरक-शाखात् च ऋ । या ३।३।८।२७ ४ २८६

● वाजिना आवाहन वैश्वदेवे पूर्वणि न वर्त पम् । सकर्ष । ४।४।८

● वाजिमन्दुरान्वाय । 'वाविशाला तु मद्रुप' इति ऋचात् । तथा पूर्व-(७.६) ३१ । साहस्री २१३

● वाजिन उपसेचनार्थं यागार्थात् पृथङ् नोत्पाद्यम् ॥

'मद्रुमंश्लेषु वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्यां शमोत्पत्ताविव मरुत्स्य वाजिनस्य यागे विनि योक्तव्यं पुनर्विनियोगस्य 'शेषान्निवृत्तम्' इत्यदा पिर शेषपदाभावे स्वेच्छया ऋतुमगवत्त्वात् 'वाजिने-नोपसिञ्चति' इति विहितगुणसेचन न प्रयोजक सदाय द्वाविनमाश्रित्यति । इति प्राप्ते, वागोत्तरी विनियोग शरणेऽपि परार्थाऽऽमिथाऽऽनुनिपातरत्न वापितस्य विनि-योगाकाराद्याया यागोपसेचनयो समरात्प्रवृत्तेरद्विबुधो त्यत्रश्रीवाच्यरथेयोमयत्र विनियोगमन्त्रगत वाजिनान्तर-मुत्पाद्यम् । सकर्ष १।४।१

● वाजिनम् । 'वृत्ते पयसि इधानवति' वत्र षनीभूत पिण्ड आमिथा, अशिशि च्च वाजिनम् ।

वि २।२।९ ● वाजिन न प्रयोजक तते पयसि दधानपनस्य विन्तु आमिथेन प्रयोजितो । ४।२।९।०२

-२४ ● वाजिन यागे उपसेचने चैरमेव विनियु-यते न वाजिनात् उपसेचनार्थमुत्पादयित्वाप वागमारयेत् ।

सकर्ष ३।१।१, ● वाजिन सान्नाभ्यविज्ञम् । भा ८।१।१।५ ● 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति वाजिनगुण कर्मनागरविधि, न तु आमिथायुग्मे कर्मणि गुणविधि । २।२।१।२३-२४ मीकोट्टे १५८०

'गुणवान' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वाजिनस्य । तस्य पयसो इधानवनस्यस्युत्तस्य आमिथात्मन्वेन षनीभूतस्य वैश्वदेव्याने विनियोगात् शब्दनिपादिनो द्रवस्य वाजिन शब्दोच्यन्तेपशुत्तरीयत्वात् प्रीपरमेधस्य प्रतिवर्तमानि-

थ्यति । सु ४ ८२४ ● वाजिनस्य पर (आमिथा) प्र-युक्तदधानपनोपश्रीकिरायमोने दधानपनपनोपश्रीकत्वम् ।

● वाजिनस्य पर (आमिथा) प्र-युक्तदधानपनोपश्रीकिरायमोने दधानपनपनोपश्रीकत्वम् ।

इति होमशास्त्रवशेषः होमव्ययः वाचिनानी प्रयुज्जति चेत् तत्राह सिद्धातो । होमव्ययः प्रथमः । प्रारम्भोऽयं होमव्यये न विव्यर्थः । तस्मादाय नाम्ना चमादिदेशः ।

वचनानीतराणि । ७ ॥

वचन श्रवणं पुरोक्तं उपयामं ग्रहणं आसादनं वासं (वसति) उपनहनं चेति इतराणि तु होमधर्मं रूपानि मुखप्रदेषु वाचनिकानि यन्तैः प्रकृष्टानि, अथवा प्रातरुपानात् । न तु होमधर्मव्यतिरेकेण प्राप्ति, होमव्ययं तस्मात्प्रदेयम् ।

व्यपदेशग्रहणं तद्वत् । ८ ॥

'गणैरव क्रीमणोक्तमात्रेण, लोकमभि प्रायणी वाम्, सिद्धयेभमिरातिव्याम्' इति होमव्ययं यत्तदादिना वीक्षणायादिनाम व्यपदेशं सोऽपि तद्वत् इति सम्भारयत् एतन्नि विव्यक्तं प्रायवति । होमव्ययं तस्मात् नु प्रत्ययमेव दीक्षणायापैति प्राप्नुयुः, ततो व्यपदेशोऽयं स्यात् । तस्मात् वाचिनं सुप्रदेषु च एतन्नि एव विव्यक्तं निव्यक्तम् ।

पुण्युत्प्रेक्षाया च लिङ्गदर्शनम् । ९ ॥

होमव्ययं प्रदेयं पुण्युत्प्रेक्षाया च लिङ्गं दृश्यते 'त्रैव्या पशुना पुण्युत्प्रेक्षां विव्यक्तं पुण्युत्प्रेक्षां अने पान' इति । प्रदेषु न वस्तुतः पुण्युत्प्रेक्षा । यन्ति तु ते प्रदेषु पुण्युत्प्रेक्षायाः स्युः तत्र एतत् लिङ्गं दृश्यते । तस्मात् वाचिन्यायेन वाचिने होमव्ययं च प्रदेयं एतन्नि विव्यक्तं न होमिकं इति सिद्धात् । के

वाचिनामुत्प्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायास्मै न आभिजायामस्वित्प्रेक्षायास्मै न वाचः ॥

अत्रिं होम इव वाचिन्यायानुत्प्रेक्षायाः । स न रिप्रेक्षायाः एव प्रदेषुत्प्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः । अतः (आभिजाया होम इव वाचिन्यायानुत्प्रेक्षायाः, स न रिप्रेक्षायाः एव, प्रदेषुत्प्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः) आभिजायायास्मै न रिप्रेक्षायाः मन्त्रमेव । अस्मिन्नादीपान्त्रैर्वाग्निव्यपदेशमिदं । इति प्राप्ते, वाचिनामुत्प्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः वाचिनेऽपि रिप्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः वाचिनेऽपि रिप्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः वाचिनेऽपि रिप्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः

आभिजायामस्मै न रिप्रेक्षायाः अस्मिन्नादीपान्त्रैर्वाग्निव्यपदेशमिदं । इति प्राप्ते, वाचिनामुत्प्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः वाचिनेऽपि रिप्रेक्षायास्मै न रिप्रेक्षायाः

● वाचिनं आभिजायायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिनास्मान्तरं व्यपदेशेन विहितेनोत्प्रेक्षायाः प्राप्तेऽपि होमिकं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

● वाचिन्यायगो वाचिनेऽपि वाचिन्यायगो भेदः उपदेयं वाचिन्यायगो भेदः । वि २।२।१

हि उवाचवाणि वाजिनन्यायेन कर्मान्तरयानङ्गा समवति ।

२।२।१२।२६ पृ. २९०, * पाठक्रमेण प्रषाणविधे.

एकान्वयानुसंगेत्तर अन्वयनन्धयोवात् वाजिनन्यायेन

भेदोपपत्तिः । प्रधानविधेः पयसिण अङ्गात्प्राहृत्परपर

एकादशे (११।१।८) निरपेक्षमानत्वेन पाठस्यान्याय-

मकत्वात् । अतः तयोवा युगवत्संबन्धात् न वाजिन-

न्यायेनापि भेदकत्वम् । २।२।१०।२३ पृ. २६४.

* स्वर्गकामवाक्ये वाजिनन्यायेन चन्दनादिद्वयविशिष्ट-

कर्मान्तरविधानात् न कश्चिदपेः । सोम ६।१।२.

* वाजिनन्यायस्यरूपम् - दधान्यनस्य आमिषा

स्यैव वाक्यीदम् । न वाजिनार्थेनम् । अतः आमिषा-

प्रयुक्तद्वयानवनागुनिष्पन्नत्वात् वाजिनस्य, न दधान्यन-

प्रयोजकता इति हि तन्न्यायः । कौ. २।१।४।९ पृ ६८.

* वाजिनयागः, पराङ्मय स्वोपकारिभोऽपि दधान-

नगस्य अप्रयोजकः । बाल पृ. १०७, * वाजिनयागः

वाजिनस्य उत्पद्ये. अप्रयोजकः उपादानपान्थोऽपि प्रयो-

जकः । पृ १०६, * वाजिनयागमनित्युपस्य वाजिनस्य

प्रतिपत्तिं वात्तमोक्षवेक्षदेवे । भाट्ट. ४।१।९, * वाजिन-

यागस्य आत्मेन समापन कश्चित्ततोऽपि वात्तमोक्षवेक्षदेव-

पर्वणि । ६।१।९, * वाजिनयागस्य आमिषादिभोऽपि-

देश. अनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वात् । ४।१।९, * वाजिन-

यागस्य प्रधानतया अङ्गत्वाभावेन अन्तरिदेशात् वाजिन-

यागप्रतिषेधदर्शनस्य हि द्रमयुक्तम् । इति कृत्वाचिन्तया

इदं इति वेचिद्युक्तम् । वाजिनयागस्य

वाजिनापचारे द्रवप्रयोजकत्वाशक्तताया अनित्यस्य नित्यै.

आमिषायागार्हादिभिः कर्वाविहासविधिविषयकत्वाभावेन

वाजिन. प्रतिषेधस्यतया स्मिष्टकृदादिवात् अङ्गत्वस्यैव युक्त-

त्वात् । सोम. ७।१।१०. * वाजिनयागो वाचाप्य-

धर्मणमतिदेशः । ८।२।१।१-९

* प्रतिपत्तिर्कर्मभेदेऽपि निष्कारणभूयवाजिनयाग-

न्यायेन इतिकर्तव्यतावाङ्गत्वात् सोमजन्मव्यवहारादप्येन

अतिदेशोपपत्तः (दौमाजुशब्दाख्ये) । कौ ३।२।

५।३८ पृ २९७.

* वाजिनयागवत् । न न वाजिनयागवत् गुण-

प्रेर. सोमपदि स्वर्गनस्यैव फलमपर्वतत्वात् उवाचयेः ।

(कर्मान्तरमेव दर्शपूर्णमाससंज्ञक स्वर्गवन्दिह विधीयते

इति भाट्टक्या उवाचिदम्) । रत्न ६।१।१२.

* वाजिनयागवत् । वाजिनयागो यथा कर्मान्तर प्राप्नोति

तथा ' कौरे वक्तव्यो अग्निमदकौशात् ' इत्यन पुत्रिन

विक्रमाया कर्मान्तर प्राप्नोति । रत्न. ६।१।५।२९

वर्णकं २.

* वाजिनयागसुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्मातिदेशः ।

८।२।१।१-९. मीमे. पृ. २१८ ' अतिदेशः वाजिन-

सुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्मणाम् ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

* वाजिनवत् । वाजिन यथा अतुपज्ञात् उत्सर्ग

प्रतिपत्तिं आहुतिरूपा निष्कृत्यति तथा अन्वयनाङ्गमुप-

नयन अतुपज्ञात् अन्वयनमागत्यैव निष्पाद्यति । रत्न.

६।१।६।२४ वर्णकं २.

" वाजिनशब्दस्य कारकविभक्त्यन्वयत्वात् गौ न

नाम्ना अन्वय समवति । सु. पृ. ८२१.

* वाजिनहोमं वात्तमस्येपु रैवदेवर्षागत-

आमिषादोमात् (आमिषायागत्वात्) कर्मान्तरम् । वि

२।२।९.

* वाते नभ्येवम्, अन्वयनवर्गोऽयं न कर्मणि

प्रयोगधर्मः । १२।२।०।१८-१९

* वातादिन्यायः । कृतपित्तश्रेण्यान परस्पर

विच्छेदा अपि देहधारण्यदि एक कार्यं कुर्वन्ति । न्यास-

सु वातप्रदीपन्यायः । वातेन दीपनिश्चि ।

साहस्री ३७६.

* ' वादमात्रं क्षयिकम् ' (अर्थात्सोम. क्षय-

नयक इत्यर्थ) । १।२।२।१९ सूत्रम्.

* वादित्रं अति महान्तो ' दिक्षु वृन्दगणे तदन्ति '

इत्येवमदि । भा. १०।४।५।९.

* वाधपथानां (वर्षाधाना सोमनार्थान्त.) कार्यं

शाना इति चेत् । वाधपथ इति आकलनवाप्रीतपुत्रे

१।२।१०) नाराजतो द्वितीय प्रथम. । वि. ६।१।१.

* पानप्रस्थं । प्राक्षय, परिभाट्ट, वानप्रस्थ इति

पर्यभेदात् शक्यव्यवस्था । भा. ८।२।५।२४.

* वाग्देवेन दद्याः पयदधर्चः । तत्र पयदधर्चान-

पृचा मध्ये यथादद्या वाग्देवेन. अन्त्याश्वतथाः वाग्वात-

प्रथमाधारे ' प्रथमति मनसा ध्यावजापारयति ' इति प्रकृतेः । द्वितीयापारमन्वक्तु प्रकृतेः ' उभोऽन्व ' इत्यति. तत्र वाच्यवचनो प्राकृतमन्व व्यधित्वा शिरण्यमम-
मन्वो द्वितीयाधारे इति सिद्धान्तः । १०।३।२ .

● वाच्यव्यद्वेषतपसौ धाधारे प्राकृतेनिकर्तव्यता प्राप्नोति । ध्यातावा च मन्वविकोपरूपगुणवर्तिव । १०।३। १।१-१२ .

● वायुः अपि द्वाचरत्पथः । ध्याशने च उद्भूत-
स्वयो देवः न तु रूपमपि । मणि, पृ. ९१. ● वायुः
न गत्यः, वायोऽप्रत्यक्षत्वात् । भा. १।१।१।१३.

● वायुर्नावमिवात्मसीति न्यायः । यथा, नयाः
पर पार गच्छन्ती नौका प्रविशन्ते वायुर्गृहीत्वा महावर्ते
पाजयति, बलेनापूर्वं वा मजयति, महावायणेनाभिहृत्य
मजयति, पुनर्याग विपमख्यते वा गमयति, सर्वेषा-
मर्थक्यमेव करोति, तथा विदुषोऽपि प्रथा विवेकबुद्धि-
मनापविद्यावासनाभिस्त्वाववागिरावृष्ट मनो विषये वा
कर्मणि वा शोभे वाऽऽद्युक्तो वा व्यग्रहारे वाऽन्यत्र वा
पातदित्वा वायुः नावगिव रिचसपजीत्यर्थः । साहस्री.
५९५

● वायुनिरतः । भा. १।२।१।१०. ● ' वायुर्दे
क्षेत्रिणः देवता ' इत्यादौ अर्थशब्देऽपि प्राथम्य-
प्रतिपक्षे वाक्ये एव लक्षणा अङ्गीकार्या, मन्वेक-
पदात् तदनुवपत्ते । न च तत्र कर्मणि शिष्टदेवता-
पवाददेवतास्वात् पदार्थमन्वोपरत्तमेव, न तु तदन्व-
प्राथम्यलक्षणात्तमिति वाच्यम् । पदार्थमानमनर्गकोषे
' वायुः क्षीरतमः ' इत्येव ध्या. स्वयत्, न कर्मपादास्त्वा-
विपया सा स्यात् । अद्वैत. २।१।५४-५५.६ ● वायो-
श्वाय धर्मः । (चठगम्) खरं दि श्वत्वादिषु चलना
ध्वस्वनेन उच्यते । बृहती. पृ. १६१ ● वायोः
मन्वो नि प्रमाणम् ! अशनि तस्मिन् स्वयन्तादिवारुने
वायुपन्थास्यमगपत्ते । गडि तेनाथो ज्यते पार्थिवस्य
वायुसद्वत्प्रमाणम् । वैशनाथः. १।१।६।१३ पृ. ७९.

● वायुमक्षयान्नायः । साहस्री २०१.

● वायुर्देव्योऽप्यन्यायः । वाधोः शैत्य ओन्व्य
वा नौपधिम् । साहस्री. ३०२.

● वारणं प्रथमपाप निरहं गोरोहतादि वैमिक्तिक-
मेव दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।३।१।८. मीमे. पृ.
२३९८ ' वैमिक्तिकानि न निर्यायप्रयुक्तानि ' इत्यत्र
अधिरर्ण इत्यत्रम् । ● वारण. यथावचनः खत्तो ।
यथावचर यश्रपचारदेवः पानम् । वि. ३।१।१२

● वारणाधिकरणम् । वारणवैकृत्याधिकरणम् ।
वारणवैकृत्याधिकारि सर्वयोगेषु निविशन्ते ॥
गुणानां च पारथिव्यादसंबन्धः समत्वात् स्यात् ।
३।१।१२।२।२२॥

भाष्यम्-- अन्वयाधेये वारणवैकृत्याधिकारि शोभ-
र्गानि होमाधर्मानि च धूपन्ते । ' अन्वयाधिकारि नै यथा-
वचरः स्यात् त्वेतेन ह्युपात्, वैकृत्यो यथावचः
स्यात् सुदुष्यादेतेन ' इति । न च धामवैकृत्यात्
पानाशा अन्वयाधेयेन संबन्धः । कुतः ? यथावचरव-
नात् । यथाधैतानि पानानि वाचयेन प्रथम वाधितानि
भवन्ति । तत्रैव सदेह, किं पवमानेषु निविशन्ते उ
दर्शपूर्णमासाधिपु सर्ववायेषु इति । किं तावत् प्राथम्यं
पवमानहविषु इति । कुतः ? उक्तमेतत् (३।१।१।१८)
पवाने असभयन् पदार्थः तद्गुणे कल्पते इति ।
अन्वयाधेयप्रकरणे च समाभ्यानात् पवमानहविषा तद्गु-
णवा । तस्मात् पवमानहविषु इत्येव प्राथम्यं । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । गुणानां समत्वात् पवमानहविषा अन्वयाधेयत्वं च
न परस्परं एवम् । यथा आशान् अग्नेर्विष्णुः मन्वाधर्मः,
एवं पवमानहविषोऽपि अग्नेरेव गुणभूतानि । कल्प
परस्परं एव संबन्ध इति । यदुक्त आशान्दस प्रकरणे
समाभ्यासन्ते इति, यत्रापि समाभ्यासन्ते तत्रापि प्ररण
वाधित्वा वाचयेन अग्नेर्मन्वा । किमिह वाचयम् ?
' यथाहवनीये जुहोति, तेन होऽस्मान्मोष्ट. मीमे भानि '
इति । ननु आहवनीयोऽस्य वागम्याधिकारत्वेन गुणभूतः
भूयते । कस्यम्, अधिरर्णमहाहवनीय, तथापि उ
आहवनीयार्थ एव वाग, प्रयोक्तव्यमहाहवनीय
निष्प्रयोक्तव्यत्वात् पवमानहविषाम् । कल्पेवा निष्प्रो
जनता ? परमत्वात् । कल्पे कल्पमिति चेत्, सर्वं
कल्पम्, अधिरर्णमन्व तत्कल्पम्, न स्वर्गः । स्वर्गे
कल्पमाने दिशदत् कल्पेन, होमत्वात् सर्वो भवति, तत्र

च आह्वनीयेन अथ, आह्वः संस्कार इति । तस्मात्-
 दान्यपैता पयमानहविषाम् । न एतामप्यधेन संन्य- ।
 तस्यैव न आधेने भूषमाणं पयमानहविषा प्रविशुमर्हति ।
 किं तर्हि । कर्षणेषु दर्शयूर्णमाश्रयन्विषु आधानस्य
 प्रधानभूतेषु निषेध इति ।

वा— 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' (३।१।१।१८)
 इत्यस्य अथवाद आनर्थके । यत्कर्षणानि होमार्थानि
 अहोमार्थानि च वाशानि यद्यथागितेन निश्चितानि
 आधानप्रकारं वाशित्वा इतमस्य यस्या मरन्तु इति,
 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' (३।१।१।१८) इति
 परमानहविषु विज्ञापते । तथा प्राप्ति, अभिधीयते ।
 'वाशयेनाधानतुल्यानि पयमानहवीष्यपि । तेना-
 रति तदङ्गत्वे सर्वयत्नार्थेन्येते ॥' प्रहरणमथा
 यथापानहविषागाधनाथं वाशिता वाशयेन अन्वयंता
 विशाधने, 'यदाह्वनीये जुह्वति' इति । तत्र शोधने ।
 यदि अहोमार्थक्यात् आह्वनीये, पयमानहविषा महारथो
 मरति तत्र, यमानाश्रयिर्हेतुत्वात् अग्निहोमदीनामपि
 प्राप्तेति । अथ तेषां पयमानात् आह्वनीयेऽङ्ग-
 त्वं पयमानहविषामपि अङ्गत्वेन स्यात् । न हि एक-
 वाक्यं कल्पना गुणभूतं भवत्यना च प्रधानत्वं आह-
 वनीयं सर्वभूतं समर्थम् । विष्यनुसारं—उद्देशतोपादेश-
 गुणशानता दुर्गच्छित्तोपात् । मन्त्री च एव द्वितीयार्थे
 ल्यापने अन्वय च स्वार्थेन परति इति विरोधः ।
 तथा च विधिविधानेन अक्षयत्वात् अङ्गत्वाद्भः ।
 सर्वं चासुधमेवम् । निरस्यत्वात् आह्वनीयं उच्यते ।
 कल्पनाभूतौपेयेन च भाव आह्वनीयवत्ता विज्ञापते
 (एतं अधिगतं यथा परमनेन सम्यक्त्वात् आशये-)
 तस्मात् तत्र एव तर्कितम् । हे हेने कल्पे तुपरम्पे ।
 पयमानहविषाश्रये एवम्, अहोमार्थक्यादे । तत्र प्राक-
 र्तिकेन निष्ठापमानात् संशयार्थेपि अहोमार्थक्य-
 अल्पता पयमानहविष्यभूतौ संशयार्थेन विज्ञानम् ।
 अन्वयपरदेन तु निष्ठापनं न सर्ववर्षाणि
 उच्यते अविश्वस्येन विज्ञानम् । तथामार्थार्थे इति ।
 यत् तु ब्रूमः । किमनेन अहोमार्थक्यत्वात् उच्यते ।
 अत्र एवैव एतदुच्यते एव । मरन्तु नाम पयमा-

हवीषि आधानाद्भूमः । तेषां न तत्र पाशाणि भवन्ति ।
 'वाशयेवम्पु यूप' इति हि यूपप्रहणात् स्वरहितमल्प-
 ट्थि यत्तुयुपते' तस्य, बन्धितम् । न तु इह एव विधि-
 दस्ति । यत्तु दानाचरप्रहणं तत् प्रहृतपशभावात् अन्व-
 यत्वादर्शक्यं सर्वं विरथाणि । तथेत्त्वं पूषागुप्तमन्व-
 यत्वेन (३।१।१।१-२) सेत्यसि इति नार्थोऽधि-
 करणेन । मृतं तु पूर्वमप्येन पयमानत्वेन नैवम् । (तथे-
 रथम्-) तत्तु निर्विषा सामिधेन्यहोमत्वात् न पयमानत्वं
 स्यात् । अथ आह 'गुणानां च परार्थत्वम्' इति । तत्
 व्याख्यानम् । तथाहि 'यस्मिन् सामिधेनीवज्रिषिदो-
 ऽग्निमन्विभ्यन्तम् । संयुधत्वात्तस्मात्तां नाहं प्र-
 रणेन ताः ॥'

वा— अथमिषाद्यो माध्यमात् एव 'अनारभ्य-
 विधानेन सर्वं सामान्यर्यता भवेत् । तत्तुल्यं
 वाक्यमन्वयव्यात् पयमानोऽस्तिनिधौ ॥' तेन च
 अग्नेरभिष्ठाप्यैव माधनत्वेन विधानात्मनसात् तपैव
 निष्ठापितं एव पयमानं, माधनत्वेन अन्वयनि परमान-
 हवीषि निधीयते । मन्त्री च (आह्वनीये प्रोतेति
 इति) ल्यापनं माध्यमैव प्रतिपद्यति । 'वते पयमि
 ट्ठत्वात्तसि' इति च । तस्मात् कश्चात् आधानत्वात्
 पयमानविषां अन्वयवत्त्वं नाधानाद्भूमः । अतः सर्वं
 यथावर्षेण वाशयति ।

आचार्यस्तु (चार्तिहकारः) अन्वयनि परमानहविषां
 अन्वयत्वे कदापि कश्चयेन सर्ववर्षार्थं निष्ठापने,
 इति यावत्प्रकारिकत्वात्तदं न समर्थम् । यथाश्रुतत्वा-
 र्थेनेऽपि दीर्घार्थार्थार्थेन वाहनियमस्य आनर्थक्या-
 भावात् न तत्रमाधनत्वेन प्रहरणानुपदेशकत्वात् न्यायः ।
 यदि च परमानेतिनिधौ वा न वि वशाधीनि भूतेन
 तत्रोऽनुसारं एव मन्त्री मन्त्रिः कतिचित्कामित्वात् परमाने
 ह्यनुवादेन विज्ञानात् तत्रैव पयमि स्युः, न तु
 तान्यमितं मानधनमन्त्रिः । तस्मात् प्रहरणत्वात् उद्देशानि
 वाशयि सर्ववर्षाणि इति नार्थोऽधिकरणेन । इति ।

मोम— अधिपमन्त्रोऽप्यनयो आनर्थक्याद्भ-
 ग्दयेन चर्षणसिद्धिपयमानेन तद्विषेः विज्ञापिते मन्त्रि-
 आनर्थक्याद्भगदकारः कश्चि इति संशयः ।

वि— 'वैतश्चरदिक पान परमानहृदि व्यथ ।
 श्वेदरिते प्रकणादाधनेऽग्निमस्तु तत् ॥ अनर्थक
 तद्रेषु हृदि श्वेदाग्निते । , नाधानहृदिषा सम्वात्
 वाचयाश्वेदरिते भवेत् ॥'

भाट्ट— आधाने परमानेऽपि प्रदेगात् 'वाग्धो
 यज्ञाचर, वैकृत्तो यज्ञाचर' इति श्रुतम् । तत्र
 यज्ञसाधनत्वेन श्रुताना वाग्धादीना साधान् अयत्तरूपा
 धाने निषेधात्प्रमात् आनर्थक्यतद्वाचयेन (३।१।२।
 १८) परमानेऽपि यथे एव निषेध । इति प्राप्ति,
 भाष्यकारेण नात्र एव सिद्धान्तिम् । आधानप्रमले
 पठितेन 'यज्ञाचरानि ज्ञेयि' इति वाक्येन परमान
 हृदिषा अत्र यज्ञवाचयते आधानाद्वाचयानेन आनर्थक्य
 तद्वाचयानासम्वात् स्वरूपेण च परमानेऽपि अगनिहित
 एवात् वाग्धोचरदिकाना सर्वप्रकृतियव्यङ्ग्यत्वं सर्ववसा
 द्भव वेति । वातिककारस्तत्र तावदनासम्वाक्येन एव
 मानहृदिषा अत्र यज्ञवत् । तेन सर्वशेमापुत्रेण आह्व
 नीयविधानात् परमानेऽपि भावे विधिष्व उपस्थित्यभावे
 सप्तमा प्रधापञ्चशाया प्रमाणाभावात् । नापि पर
 मानेऽपि प्रमले वाचयानात्प्रमाणाभावात् । तदभावेऽपि वाग्धादीना
 सर्ववसाधोपपत्ते । अस्तु वा आधानप्रमले तत्,
 उवापि तेन आधानाद्भूतशेमाना आह्वनीयाधिकरण
 वत्त्वमेव, न ह्य अत्र यज्ञरुमिडि । सप्तमा साधयि
 क्त्यापच । अत एव तत्त्व अह्वनीयपद आधान
 न योत्स्वपूर्वविधिशामिल्यकमेव, परमापूर्वविधिशामि
 ल्यसम्वाह्वनीयत्वं तदानीमनयात् । न चैव परमानेऽपि
 हृदि श्वेदादी गह्वरव्याप्तिप्रमाणान्न, तत्र मुत्रवाहार्द
 पन्थाधिकरणवाचयेऽपि सति समवे प्रकृतिसंयोगात्
 पन्थादिषु प्रमाणाभावात् । अत्र यज्ञाचरानि वाचयानात्
 परमानेऽपि अत्र यज्ञत्वे प्रमाणाभावात् आधानाद्वाचयेऽपि
 वाग्धादीना सर्ववसाधोपपत्ते स्वरूपदीया । सर्वत्र स्वेदे
 दग्धे अपूर्वविधिनारे अपूर्वसाधनपञ्चशायं प्रकरणात्
 प्रदे । यथा नीहृत् इत्यादी । अत एव तादात्म्येण
 आनर्थक्यतद्वाचय । प्रमले तु पक्ष्येनैव अत्र यमि
 धरेण अपूर्वसाधनतोपरिधाने शरीरे प्रकरणात्प्रमाणाभावात्
 प्रमाणाभावात् अत्र यज्ञाचरानि वाचयानात् । एव

सन्धि यदि परमानेऽपि सन्धिषु वाग्धादी भवेत् तदा
 अनुवादस्य सति समवे सनिहितवाचयान् 'श्रीहृदि
 र्मये' इत्यादिवाचयान् प्रकृतिसंयोगात्, न सैन
 दिति । परमानेऽपि प्रदेगात्प्रमलेषात् । अतो वाग्ध
 दीना सर्ववसाधत्वमेव । प्रयोजनम्— परमानेऽपि
 पात्राणा नाशे अग्निर्यथे अग्निप्रदानाद्युपपत्ति पूर्ववत्.
 सिद्धाते तु वाग्धादीनामेवेति ।

मण्डनम्— 'वाग्ध यज्ञमानाहम् ।'
 अकर— 'नेष्टव्यं वाग्धादि च ।'
 * वाग्धाधिकरणापोदितस्य अज्ञावात्परम् अतु
 वाग्धाधिकरणेन उच्यते । सु पृ १०७२
 * वाग्धाते (अथ) अज्ञेयस्योपात्तकृत्विण ।
 मणि पृ १४०

वाग्धनीयं ताम आधाने गायति । भा
 १।१।२।१० * प्रकृती ज्योतिषोमे यज्ञाचरानि अग्नि
 शोमात्प्रमलेनाधानत्वेन अधिशोमात्प्रमलेनाधानत्वेन
 तत्कायापि वाग्धनीयस्य । सु पृ ८७२

* वाग्धनीयादीना कर्मान्तरम् । १।१।२।१७
 मीको पृ ३३२८ 'रेवत्यधिकरणम्' इत्यत्र अग्नि
 करण उच्यते ।

* वाग्धनीयसंज्ञार यदि क्वचित् विधीयते तत्र
 कश्चित् श्रीहृद्योक्त्यादिषु एव प्रकृतिसंयोगे भवेत् इति
 पूर्वधिकरणशामिल्येण वाचयेन उच्यते तदभावात् प्रकृतिसंयोग
 योगाशङ्का । सु पृ ८८२

* 'वाग्धा उच्यते उपपद्यते' इति श्रुते । तत्र
 यज्ञाचरानेन आग्निप्रदियात् स्वरूप एव अज्ञेय न कृत्वा
 शङ्कते अग्निप्रदे । भा १।१।१।८-९

* 'वाग्ध गतोऽनुधावति' इति वापुहोपान
 द्विष्यर्थवाद । वि १।१।१०

* वाग्ध एवकपात्र अवधृये प्रमाणम् । वाग्ध च
 प्रमाण अस्तु कर्तव्यम् । 'अप्यत्रयुच्यते चर्चित'
 इति । वि १।१।१८, * वाग्ध कृत्वा देवादिभिर्गो
 एकादश यत् अग्निमे ज्योतिषोमे च । ८।१।१३
 * वाग्धा चतुष्कपात्र पुत्रोऽग्ना कृत्वा अग्नात्प्रमले
 अधरतिप्रदेष्टव्यम्, तत्र पतिपुरोदाय कृत्यात्प्रमले ।

११११२१३१-३६. मीमो. पृ. ७३६ 'अथप्रति
पदेही प्रतिपुरेवात्रं कथात्तुप्रभेदः' इत्यम इत्यम् ।

० 'वाच्येनैककालेन' इत्यादिना आवृत्त्यागम्यथ

विकानम् । कु. १०७१५१७-५०. ० 'भूगन्नय-

नुरेन लेभेनैर विनिमिना' । श्रुन्ते चारुणे लोके

देहा. मन्वाद्राश्याः ॥' वा. ३११०१३ पृ.

७०२. ० चारुणेम् चतुष्पत्तेषु स्वधर्मप्रदानकारेण

चतुष्पत्तेषु कथात्तुप्रभेदेन पुरोदानधर्माः वर्तन्वा,

श्रुत्वा पुरोदाननाशप्रदान. । वि. ५१२१२. ० चारुणी

आमिषा वरुणप्रदातेषु । सा द्विषा प्रथमना इत्येते ।

एतदेव. अन्वा. आरापत्येन (आन्वयमागमिष्यन्तो-

न्ता) एकदेशः समिश्रयुक्त्यम् । वा. ११२१२५।

६३. ० चारुणी इतिः अथदत्त । ३१११३०-३१

मीमो पृ. ७३६ 'अथप्रतिपदेष्टविकरणम्' इत्यम

अपिचरण इत्यम् । ० 'चारुण्याः निष्कालेन तुपैक्ष-

न्तु भवति' । इव ११२१२५ । चारुणा आमिषाया

रुडीलक्षेन प्रेषेण विष्टमधमेयमस्तिभूतप्रदाना तुपैक्ष

इत्यर्थ इति चेत्किन् । विष्टमधमेयम् आमिषासक-

रुधर्तया प्रदानद्विष्टमामात्तु पुरेवासादिलक्षुधप्रदान-

द्विष्टमामा तुपै. इत्यन्ते । अनिपैकालुमयेवास्तिप्रदे ।

मोम. १११०१८. ० 'चारुण्या. निष्कालेन तुपैक्ष'

इत्यम (११२१२५) निरुपेक्षत्यागः । चारुणार्थ.

पृ. २०. ० चारुण्याः निष्कालेन पुरोदानो वाच्यते

अवश्ये । वा. पृ. १३२.

० चारुणार्थिकरणम् (चारुणी इति वैदिके अथ-

दाने) । ३११०१८-२९. मीमो. पृ. ७३०

'अथप्रतिपदेष्ट. वैदिके अथदाने' इत्यम अपिचरणं

इत्यम् ।

० अन्वु चारुण्यधिकरणगुपवाहितवित्या तुसापि

योग्यत्वनन्तीवत्तु समागम्या वीतिवत्तम्. तथापि

नाम्वा. म्वात्तन्वेण मानदत्तम् । पूर्ववदे । पौ. ३।३।

६।३३ पृ. ३५५.

० चारुण्यतुष्पत्तयाः वैदिकप्रदाने वाचां ।

वि. ३।१।५. ० चारुण्यतुष्पत्तयाः प्रयोगम्

मेदेन न सह, साद्विगस्यातिप्रकृत्यात् । परंतु वादिके

लक्षणले च 'वचनत्वरमेण साद्विगप्रतिवादन इत्यम्'

इत्युक्त अव्ययिप्रदे । सोम. ५।२।२.

० चारुण्यतुष्पत्तयाः पुरोदानो वाच्यते

अपिचरणम् । वि. ५।२।२.

० चारुण्यतुष्पत्तयाः पुरोदानधर्माणां साधमेधीवैक-

काले अतिदेशः । ३।१।२३. मीमो. पृ. २२९

'अतिदेश. साधमेधीवैककाले चारुण्यतुष्पत्तयाः

धर्माणां' इत्यम अतिचरण इत्यम् ।

० चारुणीनिष्कालेन तुष्पत्तयाः अर्थकर्मता । भाट्ट.

११२१२८.

० चारुणी आमिषाया वीर्णमास्याम् । 'अभि-

गुनापि चत्तान्' । 'ल सोमासि सपतिः' । भा.

३।१।२३२.

० चारुणी वीर्णमास्यामन्वयेते (आन्वयभावयोर्ध्या-

नुगतये) । वा. २।२।३३ पृ. १७५. ० 'चारुणी

वीर्णमास्यामन्वयेते, तुष्पत्तया अमातास्यायाम्' अयं

व्यवस्थानिधि अर्थवर्षे । वा. पृ. १७. ० 'चारुणी

वीर्णमास्यामन्वयेते इत्यन्ती अमातास्यायाम्' इति

वाक्ये सयोग । 'तस्मान् कारये एताव सयोगो-

न्नाद्विष्टमाम् ।' इत्यन्तः पूर्ववत्तुष्पत्तयाः काले वि

द्विष्टमाम् ॥' वा ३।१।२३२३५ ७५०. ० 'चारुणी

वीर्णमास्याम्, तुष्पत्तया अमातास्यायाम्' इत्यम मन्-

द्विष्टमाम् विनिर्णय वाच्यवत्तुष्पत्तया, वाच्यम् च द्विष्टमाम्

तुष्पत्तयेन, मन्वयते विष्टमाम् मन्वयत्तुष्पत्तयाः

स्यान्वापत्यम् । कु. ३।१।२३२३६ .

० चारुण्यधिकरणम् । अनुशास्यधिकरणम् ।

पूर्वमाते चारुणीसुगत अमातास्याया इत्यन्तीसुगतं च

आन्वयमागद्वम् । चारुणीसुगत अन्वयमागद्वम्. आन्व-

यमागद्वम् ॥

विष्टमाम् अर्थकर्मताम् । ३।१।२३२३३॥

अर्थवर्षे— द्यम्पूर्वमागद्वो अर्थवर्षे 'चारुणी वीर्ण-

मास्यामन्वयेते, तुष्पत्तया अमातास्यायाम्' इति । तत्र

मन्वेद. किमनुशास्यधिकरणं क्वापे विष्टमाम्, तत्र

आन्वमागोरेति । नि तावत् प्रथम् प्रथमे इति ।
 कुत । पौर्णमासीरुर्मासिवाहागदमास्यवसमिति शहा
 राय । प्रथम पौर्णमासी च अमावस्या च, नाऽऽप्य
 मासौ । तस्मात् वाहागवस्यत् प्रथमस्येति प्रथम् ।
 तत्र त्रुम । मिथ सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्या न प्रथा
 नस्य कार्यमिति । यत्र तु द्व अनुवाक्य, तत्र तयोर्नान्यता
 वृधन्वता च विधीयते । प्रथमे चैतदनुवाक्य । तत्र
 द्वित्व चार्त्तव्यता वृधन्वता च विद्वद्वाक्य भिये ।
 आन्वमागोरेति ह प्रथ, आग्नेयी शौमी च । तत्र चार्त्तव्यता
 वृधन्वता (च) वेत्ता धक्षवान विधातुम् । ननु प्रथान
 मासिरेति द्वयो प्रथमशेषे अनुवाक्ये आग्रपश्यामी
 पौर्णमास्येति । उच्यते । एता चार्त्तव्यता आग्नेयी,
 एता शौमी । तथा वृधन्वत्यौ । तत्र या आग्नेयी सा विधी-
 यमाना सम्येते न शौमी । अम, राक्षसाया तावत्सत्ये
 सोम । पौर्णमास्यामप्यश्रीशोभये एत निवभाणे सिक्त ।
 तत्राप्येवदेवत्या न धनुस्पाथ दन्ताद्विने वधि कर्तुम् ।
 अशोभे अग्नीशोभये प्राप्त । नि । नैश्च पाथस्य द्वाभ्यामनु
 वाक्याभ्या प्रथोचनम् । एतादेत्येन ह्यनुवाक्या चोत्रते,
 तेष्वेव विवक्षितम् । तेन तत्रापि न दे । तस्मादाय
 मागयोनिषेमा इति । (अम ' अग्निर्वाणि जग्धन्तु'
 ' एत सोमासि सत्यसिस्त राज्ञोत वृद्धा' इति चार्त्तव्य
 युगम् । तत्र प्रथमा आग्नेयी, द्वितीया शौमी । ' अग्नि
 प्रथमे कामया पुम्भानस्यतु न्याम् । कतिरिदेश वावृध ॥'
 ' शोम शीभिप्या वय वर्षमासौ चोरेदि' इति
 वृधन्वत्युगम् । यथापि प्रथमा आग्रकं, द्वितीया
 शौमी । के)

वा—यथावृत्तान् निवृत्तान्मासम् (आन्वमागवमा
 म्नामन चार्त्तव्येषु इतिमन्त्रकदुष्यन् प्रमावत्ताय
 मागवृत्तवपापेन निवृत्तान्मासम्) कुत मदेह इति ।
 श्रुयोगमेव इया प्रतिभावात् । ' माधारत्येन मयोम
 सदिग्ध चाल्पमभि । निरुद्ध कर्मसन्ध्ये न प्रम
 वाज्जगती ॥ गुण्यकरो हि सधन्यो विरुद्धी नपिल
 क्षणौ । गुण्यव कर्मसन्ध्ये येपस्य कालसगती ॥
 निव्य तत्रानुवाक्याभिर्वांगानामेव सगति । न
 काश्चो त्रमन्वमान् प्रथानाद्वताया ह्य ॥ गुणाना

च परार्थत्वादित्यनेनापि हेतुता । मरुद्ध नाऽऽप्य-
 भागाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥ ' तस्मात्पश्या-
 न्म चार्त्तव्यता नामनेन प्रथानार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।
 ' मिथश्चानर्थसन्धादिष्टो नाङ्गाङ्गिसगम । न चेहा
 न्यनुवाक्याना प्रथानैरर्थसगति ॥ द्वे तानुवा-
 क्यस्ये सा कर्मवत्त्वे कथचन । द्वयोरेपि च नैवे
 देवते कर्मगोरेदि ॥ ' अमावस्याया तावत् शौमी
 नैव नियमानाया । न प्रमावत्पश्या शोम प्रथमेव
 पौर्णमास्यमपि अग्निरहितस्य चोदितत्वात् । केनचन
 प्रकाशन मदेन्द्राधिकरणे (२, ११, १) निगृह्यम् । न चती
 पौर्णमास्येदयोरेपि प्रयोगे, ' पुरोमुगाकथामन्वाह' इत्ये-
 कमेव विवक्षितैकसङ्घत्वात् । अथाप्रातमपि द्विर विधी
 यत, ततो मन्त्रविशेषस्य द्विरप्य च विधानम् एत
 मित्यते । आन्वमागोरेति कालवृत्त- एतद्व्यग्राहकं
 मित्युक्तम् । ' तस्मान् काठार्थं एयाय सवोयोऽ
 ङ्गाङ्गिकथनान् । न्याय्य पूर्वप्रतीतयान् वात्ते
 हि दुरत्विजम् ॥'

शा— दर्शपूर्णमासो आग्नेय शौवशेति द्वौ
 आन्वमासौ विहितौ । तत्र मदेह निमावत्पश्या
 मन्त्राणा मन्त्रा ताभ्यामवच्छेद्य चरनेन प्रथमाद्व्य
 विधीयते, तत्र आन्वमागोरेव अ पश्याया प्राप्तेर्भुं
 र्णा चरण्यामाविति । तदर्थं च अस्मिन् चरने पौर्-
 णमास्यमासस्याग्नेयी कर्मवचनौ, तत्र चार्त्तवचनौ इति ।
 तत्र कालव्यामरणीयत्वात्तत्र मन्त्रेण प्रथोचनम् ।
 नापि प्रकरणे तस्य तेन नासाविद्वेन्यते ॥
 कर्मण प्रवृत्तत्वेन मन्त्रापेक्षितत्वाऽपि च । तत्र
 पौर्णमास्यमासस्याऽऽङ्गाभ्यामभिधीयते ॥ ' एत
 च ' पूर्वेमुगाकथाम्ना येदि' इतिवृत्तं मन्त्रेण
 विरुद्धा । तस्मात् तत्रकथा इम कथितस्य प्रथम
 म वा इति । नैवम् । यथापि कर्मैव कथ्यमानं प्रतिपादो,
 तथपि तत्रमोक्षुता न प्रथमावत्तमन्त्र । ' पूर्वे
 मासस्याऽऽङ्गा इति वृत्तम् । न पंध तत्र, तत्र-
 एवम् । न चह शौवशेव मास्य प्रपन्तु तत्रार्थेति,
 आन्वम प्रवृत्तवत्त्वा अमावस्यात् । अग्नेयस्येति
 अग्निरहितस्य देवाय न देवप्यम् । अन्वमावत्

तु नास्त्वेष सोमः । न च वचनाद्बधार्थराम् । लिङ्गं हि वाक्यत्वं वक्षीर । वाक्यदि उभयः प्राणान् वक्ष्याभ्यगात्, न अनेः । अथापि विधिराहयत्वात् मन्थस्य गथेत, यदि व्यापनेन नीयतेति । तसु व्यासमानमपेक्षितं अस्त्वं न निदधन् सुतरामपेक्षितं वणि, पीर्यमासीकलोस्यभारयो ज्ञेयत्वे, व्यासमानगतयोः वृक्षन्यायिणि । यदा काशरेशेण जर्मणि शब्दप्रवृत्तौ कान्ते मुप्य, इति तद्वारेण चरत्वा विधीयते, इत्याज्यमगंरितं मन्थाः ।

सोमः— पूर्वं यथा वाक्येन प्रकथयत्वात्, एतद्विद्वात्क्येन प्रमाणात् प्रकथयन् निदधन्वात् संगति । पीर्यमास्य काले इमी मनी इति प्रकथयिणि । अचरत्वात् च प्राणात् चरत्वा विधानात् । सा चागमागत्या प्राणा, इति वाक्यत्वं ज्ञानेदेतेन प्रकथयिष्येति उक्तत्वात् वाक्यमागयो र्पराया पर्यवस्यति । एत च न विमिश्रोदेवोपपन्नः, पीर्यमास्यमात्रमादात् च स्वधनुदेवमर्षकरत्वात् न परार्थः प्रकथयति । मृशार्थेन— विमोक्षना युगभूतत्वात् नर्षयत्वात् प्रशोभनाभात् प्रशोभनेन अक्षय इति ।

वि— 'चावैन्दो पूर्णमासे स्तो वृक्षनयो तु दग्नि । इति प्रथान्वीक्यमुक्तं हि वा न्यायितेति ॥ प्रमेण प्रापिता मन्थाश्चरारोऽप्याग्न्यमागयो । इमाद्वाक्य र्जयोऽत एषा दग्निपिता ॥, न मुग्ये सोम एरोऽस्ति नाधारतादिचरन्तो । दग्निश्चरन्मिष्याऽऽज्ञो वाक्यत्वं चरन्मिषीः ॥'

भाट्टः— आस्यमागनेन प्रथाना चावैन्दीवृक्षनवीमन्थाणा लिङ्गकर्मो जाधि ता चावैन्दो पूर्णमासेऽन्येते उच्यते अमात्रात्वात् । इति वाक्यत्वात् प्रथानाङ्गराम् । इत्यने च लिङ्गस्यापि मन्थमन्थ वाक्येनापि वाक्यमनेन वाच्यं 'वृक्षन्यदेरय' इत्यदिना । इति प्राप्ते, अत्रापेक्षितौ शक्योपगतं न प्रथानाङ्गत्वम् । नहि सोमदेशक्यं मन्थस्य लिङ्गनिषेधः समरति । सोमस्य देवतात्वात् अत्रानाङ्गनिष्ठात्वात् सप्तमस्य । समुत्तरतु चावयत्वात् चरत्वात्मात्रेणोत्पादात् प्रथानाङ्गाधीश्वरत्वम् । एतस्या च पीर्यमास्य

सौ आस्यमागो यत्र चावैन्दो इत्यादिरूपेण काशकृता, पीर्यमासीक्यत्वात् प्रभूतात्प्रमात्रयो र्परेणा इत्येव उभे-कृता चेनाविनिशोः कौस्तुभे शब्दः । मण्डन— 'चावैन्दो न प्रथानाङ्गम् ।' १२. अंकर— 'चावैन्दो न प्रथानाङ्गम् ।' १३.

० चावैन्दीवृक्षन्ययोः उभययोश्चैव चरत्वात् विधि । बाल. पु. १८. ० चाधिषेणः पञ्चवसिन् । वि. १०७१२०. ० चाधिः इदं नाम प्रापि । 'इति ह साह चरुर्वाग्निर्माक्येन मज्ज पन्त' इति दग्निपूर्वमाश्रयणे । वि. ६१७११२.

० चाधिः सुधीश्चरत्वात् । यथा चाधिः सुधीश्चरत्वात् मानवीर्यगतत्वात् श्रीरामचन्द्रेण चादिनि हुते चादिनः सुधीश्चरत्वात् दौर्लभ्यं मन्थने अस्मिन्नादिनः इत्येव प्रवृत्तेऽप्युक्तमिति । साहस्यी. ५८९.

० चासः अद्वय ज्योतिशोभे परिधानार्थमाश्रयत् । भा. १२।१।११. ० चासो दक्षिणा आश्रयते । तत् अन्वाहार्यार्थं कथयत् । भा. १०।३।७।१५ । परतु वाग्निं पात्रो न चास्ये । १०।१।९।३७ । अग्निप्राणमपि न स्यात् । १०।१।०।३८. ० 'चासो इदानी ' 'अनो इदानी ' इत्यत्र 'चासम्-अनम्' शब्दो ज्ञानिमानवौ । तथा च लास्या न ज्ञान-तत्त्वगन्निशानि-देयः । आहत्य वान-तत्त्वगन्निशामकारित्वाऽपि पूर्व-निद्वल्य चासः स्वसत्त्वं दानं कर्तुं शक्यम् । पूर्वपक्षे तु कान्तप्राणदिनिषा वाग्निना नवीनं वाच्यं अमशो-त्वात् दानं कर्तव्यं इति । अथमेव अनोचासोम्याय' । वि. ७।३।११. ० चास. परिषते । 'एतद्देवस्य काले यत् सोमम् । इति चास. सोममेव चास्य न चाग्निपरिकम् । बाल. पु. ५३. ० चास. वैश्वान-होमीयम् । 'वैश्वानहोमीयं चासोऽप्ययुक्तमिति' इति । वा. ६।३।१।५. ० 'यामांमि वक्षीन्, रत्नानि वक्षीस्व चापान् ज्ञानयोः चाग्निं सपिचो हादिर्देव्य.' इत्यादिश्च वाचनिकं कर्तुं चरत्वात्परिकल्पः । बाल. पु. १५९. ० चासम्. उपरिप्राणोऽपि चासो 'परिषते' इति मरति (परीय) । भा. १०।३।७।१५.

● वासस कर्षे गुट्याच्छ्रदनम् । वि. १०।८।८.
 ● ' यथा वाङ्मनुजानीना मास्तादेव सुदृढा । स्मर्यते वाससो नैत्र लोपपात्रान्नादिना ॥ ' वा. १।१।१।३ पृ. १८१. ● वाससि अन्वाहार्यस्थानापत्ते अविपारणस्य बाध. आग्रयणे । १०।३।१०।३८, मीको. पृ. ८५५ ' आग्रयणे वासोव-भयो, अन्वाहार्यस्थाना-पन्नोरेपि अविपारणस्य बाध.' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।
 ● वाससि अन्वाहार्यस्थानापत्ते वाससितुष्टानमाग्रयणे । १०।३।१।३७ मीको पृ. ८५२ ' आग्रयणे अन्य हार्यस्थानापत्तेऽपि वाससि पात्रस्य बाधः ' इत्यत्र अविपारण इष्टयम् । ● वाससि मानोपावहरणे कर्षे ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०।७७, मीको, पृ. १८३१ ' ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये ' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।

ॐ वाससि मानोपावहरणे प्रथमतो नोमस्य पचनान् । १०।६।२०।७७ ॥

प्रथमो ज्योतिष्टोमे तावन् सोमस्य मानोपावहस्ये तासि वाससा च भरत. । वाससि मान वासस्य च उपावहरणं स्यात्, ' वाससि मिजोति ' ' वाससा नोपाव-हरति ' इति वचनात् । उत्तरपक्षेऽपि विदोपविषयः परिष्कृतं तदर्थं इत् सामान्यत उच्यते । के.

● वासोमन्तोत्पादनं अहर्गणे प्रथममुपावहरणार्थम् । १०।६।२।७८, मीको. पृ. ७६८ ' अहर्गणे प्रथम सोमोत्पादकार्थं वृषत् चाल उत्पदनीयम् ' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् । ● वासोमन्तोत्पादनं सोमोपावहरण-काले एव अहर्गणे, तच्चोपावहरणार्थमेव न मागार्थम् । १०।६।२।७९-८० मीको पृ. १२२६ ' उपाव-हरणं पित्र्यम् ' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।

● वाससिदिग्ददानां आहुतिमिवत्ता । भाट्ट ७।१।५.

● वासोद्वयं पुत्रपत्य आचारत. प्राप्यते । भा. १।२।१।१२.

ॐ वासोद्वयं च सामान्यान् । १०।३।६।३४ ॥
 वासस्य वासस्य तदो. मन्वाहार्यो वासोद्वयम्, वासो-
 कर्षा आग्रयणः अन्वाहार्यो वासोद्वयम् ।

विचारः । सामान्यान् कर्षेसामान्यान् दक्षिणाकर्षस्य
 प्रेष्यान् । आग्रयणे ' वासो दक्षिणा, वास. प्रथमत्रो
 दक्षिणा ' इत्युक्तम् । प्रथमो च ' अन्वाहार्यश्च-
 दक्षिणा ' । सा चोदकेन आग्रयणे प्राप्ता विदोपविषयेन
 वासोवस्तेन वाप्यते । न समुपयः । चकारेण आपन्न
 दक्षिणा उपमिता । के.

● वासोवत्सयो. आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानापत्ते
 उविपारणं नानुप्रेष्यम् । १०।३।१०।३८, मीको. पृ.
 ८५५ ' आपन्नयो वासोवत्सयो. ' इत्यत्र इष्टयम् ।
 ● वासोवत्सयोः आग्रयणे दक्षिणारूपयो. प्रथमत्वात्
 घर्मा कर्तव्याः । १०।३।१।३५, मीको. पृ. ८५५
 ' आग्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवत्सयोः प्रथमत्वात् कर्तव्या-
 कर्तव्या ' इत्यत्र अविपारण इष्टयम् ।

● वासोवत्सदक्षिणया आग्रयणे तपसिष्टया अत्रे-
 दिष्टान्नाहार्यदक्षिणाया बाधः । १०।३।६।३५, मीको.
 पृ. ८५५ ' आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणा ' इत्यत्र
 अधिकरण इष्टयम् ।

● वासोवत्समन्यायः । वि १०।३।७.

● वासोविन्यासमात्रं उपवीतं वतुर्गुणो भवति ।
 भा. ३।१।१।१२१ पृ. ७३३.

● वासोद्विरण्वाहीनां कनसापन्नम् । वि
 ३।१।६.

● वासना स्मृतिहेतुः संस्कारः । रत्नाकर
 आत्मनदे १२४. ● वासनाः स तद्विषयः इत्ये-
 निरुपेया (इति शौड) । शृहृती. पृ. ५६.

● वासनातो व्यसोहः, व्यसोहत् वासना इति
 अनादिर्यत् श्रीकाट्टकृतम् अत्रोप (इति शौड) ।
 पञ्चु पृ. ५६.

● वासिष्ठ धर्मस्य इत्येवैव परिगृहीतम् । भा.
 १।१।७।१५ पृ. २४५. ● वासिष्ठ इत्यत्र तदो.
 शीघ्रमागन् अर्पितान् एव वासिष्ठ आन, न तु इति
 गोत्रम् । भा. ६।६।१।२५. ● वासिष्ठानां सत्यं
 कर्तव्यं चाविचारं यदे इति पञ्चः । वैश्विनस्य
 तत्त्वत्-सत्यमेव ता विचारः तावेषां इत्यत्र तदो.
 सिद्धम् । ' वैश्विनो होता ' इति शिष्येत् ।

‘वासिष्ठो ब्रह्म’ इति तु अर्थवादः । ‘रश्मिगति
 श्रवण एव’ (तेज. ४४।१) इत्यादिस्तोत्रभाग-
 संश्लेषमन्वेष्टा वासिष्ठोऽत्र, न तु तद्द्वेष इति । वि.
 ६।६।६. ७ ‘वासिष्ठानां नारायणो द्वितीय प्रयाग
 तनूनपादवेषाम्’ अथ अन्यत्राद्यतो भवत्यस्य विधिः ।
 पाठ ६ १८.

ॐ वासिष्ठानां ब्रह्मत्वस्य निवृत्तमाह । ६।६।४।
 २४ ॥

येन ब्राह्मणानामेवाभिचार इति पूर्वं समभिचारम् ।
 तथापि वासिष्ठानां कलमानकपात्राणां चैव कलाभिचार,
 स्यात् मान्तेषां ब्राह्मणानामपि । कुत ? ‘वासिष्ठो ब्रह्मा
 भवति’ इति ब्रह्मरश्म्य वासिष्ठानां नियमात् इति पूर्वं
 पक्षः । अत्र यन्पि कुतश्चलितेषु चर्तुषु पुस्तकेषु
 वाग्यः पठ्यते तथापि धर्मत्वत् कुतश्चलितेषु पाठ-
 स्वीकृतोऽस्माभिः । वाग्यपाठान्तरे तु वाग्मानिरागापर्यन्तं
 तस्य स्वीकृतं यत् ।

अर्थेषां वा प्रलिप्रसवात् । २५ ॥

वासिष्ठानां तत्त्वमानकपात्राणां चैव कलाभिचारः इति
 पूर्वंपक्षं तूष्णं प्राग वाचादेन निरूप्यत् सिद्धान्तवमाह ।
 सर्वेषां कनेऽभिचारः स्यात् । ननु तर्हि ‘वासिष्ठो ब्रह्मा’
 इति कथमुच्यते, तत्राह-प्रलिप्रसवात् ‘य एव कथन
 नोममात्ममयीत ए एव ब्रह्मा भवेत्’ इति ब्रह्मरश्म्य
 प्रलिप्रसवः इति । तेन नान्यनिष्ठशोभोत्पन्नस्य वासिष्ठस्य
 किंचित् स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तो अवास्तित्तयापि वासि-
 ष्ठस्य ब्रह्मत्व च । इदं च स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तुच्यते
 वचनम् । तस्मात् सर्वेषां ब्राह्मणानां कलाभिचारः ।
 तथापि विशेषस्तु ‘वैश्वामिनस्य’ इत्युक्त्यात्ते अन्ये ।
 स्तोमभागा नाम मन्त्रास्तु ‘रश्मिगति श्रवण एव अर्थ
 जिन’ इत्याद्य वैशिष्ट्यात्के पठ्यन्ते (तेज. ४।
 ४।१) ।

वैश्वामिनस्य शौचनियमात् श्मश्रुदानस्यसिद्धा-
 नामनभिचारः । २६ ॥

यद्यपि ब्राह्मणानां सर्वेषां कलाभिचारः तथापि श्म-
 श्रुदानकालेऽपि येषु अनभिचारः न अभिचारः किंचित्
 तद्विशेषमाह । कुत ? ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’ इति

वैश्वामिनस्य शौचनियमात् । तत्र वैश्वामिनस्य शौचं
 तावत् नियतम् । ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’ इत्यपि
 नियमो भवति । उच्यते च अथमानकव्यवसात् विशेषः ।
 तत्र स्तोमभागात्प्रमत्तत्वात्तुच्यते । यौग वासिष्ठत्वं उक्तम्,
 वैश्वामिनस्य तु न गौणम् । तस्मात् वैश्वामिनस्यस्तोमभा-
 गत्वात्ता गनेऽभिचारः । वैश्वामिनभिचारत्वात् तत्र श्म-
 श्रुदानकालेऽपि येषु अनभिचारः इति सिद्धान्तः । के.

७ वासुदेयार्जुनयोः प्रतिगिद्यमहत्त्वद्विदित्तुविमर्षी-
 तुमद्वापरिणयनम्, ‘उमौ मन्थारवशीची’ इति तुगा
 पातचरणं च धर्माधिकारम् । वा ६. २०४.

यसु वासुदेयार्जुनयोः मत्प्रपानमातुःपुद्गित्परिणयन
 स्मृतिविरुद्धप्रत्ययत्वं तत्र अत्रविकारद्वारात्तान्त्व वैशिष्टि-
 वात्ता प्रतिषेधः । ‘सुता धै मलयमन्त्रानां पाप्मा च
 मलयमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्वी वैश्याश्च न
 सुरां विवेत् ॥’ इति । मध्वशीघ्रोक्तु इति प्रथमपक्षो.
 तेन प्रतिषेधः, वैश्याब्राह्मणविपक्षत्वात् ‘मत्प्र नित्य
 ब्राह्मणस्य (नर्गः)’ इति वचनत्वात् । यद्यप्येतत्
 ‘गौडी पौष्टी च माध्वी च चिद्वैद्यात्रिविधा सुता
 यथैवेका तथा मर्त्या न वैषा ब्रह्मवादिभिः ॥’
 इति, एतदपि ब्रह्मवादिवाक्यस्य तच्छीघ्रदमैतःशब्द
 वारिदातिमित्त्वात् प्रवचनान्तरत्वेन जून्यदरयोः एकार्थ-
 रत्वात् ‘प्रत्युक्तं ब्राह्मणत्वेयां’ इति नियमात् यद्येव
 प्रवचनं च एव तच्छीघ्रं तदर्थम् । तस्मात्प्राति वा
 मरति । तस्मात् माह्वणा एव ब्रह्मराजिन । तथा च मत्प्र
 वाग्यप्रतिषेधत्वात्प्रतिषेधवादे अभिहितम् ‘अकार्य-
 मन्थरु कुशोद्वि ब्राह्मणो मदमोदितः ।’ इति ।
 तस्मात्तदुक्तं भवति, यद्येव एता अननुयायिण्ये
 भवेया, तथा सर्वा ब्रह्मवादिभिरेवेति । इत्येषा ‘यथैवेया’
 इति च ‘ब्रह्मवादिभिः’ इति च उभयमपि अनर्थकमेव
 स्यात् । शोचन्वर्तित्तुद्वैतैव नर्णनचमन्थारभात् । तेन
 ‘उमौ मन्थारवशीची’ इत्यधिकारम् । तथा मान्थार्य-
 दर्शनं अन्पनुतावचनं ‘कमात्ममाशीत् तत् पक्षत्
 पयोहत्, तुगा धै मान्थार्य, ततो राजन्ममवत्त, तस्मात्
 ज्यायाश्च रूप्या च श्मश्रुश्च सुय पीला तिलान्ताश्वत्ते,
 पाप्मा नै मारयत् । तस्मात् ब्राह्मणः सुता न विवेत्

पापानां न सन् वै इति । तदेतदेतत् सन्निभे ब्राह्मण
ब्रूयात् नैनं मुदा पीतं क्षिप्रं य एव निदानं मुदा
विरति इति (कठकम् १२।३४ अणभेदस्तु
ब्रूयन्) । मनुषीधुविषयवैतत् ।

यन्तु मातुलदुहितृपरिणयन तपोस्तन् मातृपत्नीभारि
सवध वनवानऽपि भ्रान्तिववहायान् अविरुद्धम् ।
यत्रपि वासुदेवस्यैव सुभद्रा रपात्, तथापि ज्ञेयत्वे जल
देववासुदेवस्यै एकानपायाश्च निजत्वात्वाययत्वात् म नृ
पक्षीया सुभद्रा तस्य, मातृपितृवस्त्वेषां सुहृता वा इति
परिणयनात्तनुमानात् प्रकथयते । 'वासुदेवाङ्गजाता य
सौतेवस्य विरुध्यते । न तु व्यवेतस्य' अथभवे
तद्विरुद्धता ॥ येन हि अथैवमुक्तम् 'मम कर्मावुत्थेनं
रन् मनुष्या पार्थ सर्वथा । यद्यदाचरति श्रेष्ठ
स्तत्तदेवेतौ जन । न यत् प्रमाणं कुरुते लोक
मन्दनु वर्तते ॥ इति न कथं तदलोभदग्नीभूत सन्
त्रिदशपार प्रवर्तकवर्था । एतेन कर्मिणीपरिणयन
साययत्म् । भा १।१।२।७ पृ २०९-२१० । सु-
सौतु गौडी । शिखसुया दतिरिक्ततादादिप्रभवममान
निषेधो गौडगीये यथा केशवप्राज्ञपरिषद तथा मान
आशाऽपि । तद्विषयपुराणिवध प्रलयादिपद्यस्य श्रावण
मासविषय-शात् कवत्प्राज्ञपरिषद । (एतन्नम नाम
यगोदायभर्मभूता दिवा अष्टमे गर्भे) । पृ १९८

- वाहार्वा कार्वाणसि द्विविधा प्रथमातुमाना
स्थम् । दुप ९।१।१।८० पृ १७३०
- वास्तुमयम् । (वास्तुमय रीत् नच निर्वपेत्
इति तिथ्यात्परगीष्टे) । मस्तु शाकवीजप्रतिक
इत्यथ । (वस्तु - वास्तुक चरमवयवा = चरा
वपुश्चा इति ध-वदेने) । वि ६।१।१२३
- वास्तुविद्या । (टण्मूल, तथापि वेत्तुमस्तु तत्र
तत्र) । इदं वा विषय सर्वपातुमानाः । ईदृशो
यद्वादीगदित्तिषेणे गति एतदेतच्च प्रतिवचनमिति ।
भा १।१।१। पृ १७
- वास्तुविद्याविषय यद्वादिशनिषयावयव । सु
पृ १३०

- वास्तुदोमस्य वैदिकस्य स्थापनाशाहीना स्मारना
कर्मणा च नामधेयं दर्शितोमप्यत् । ८।१।१।२-३
- मीको पृ २०१८ 'दर्शितोमप्यत्' स्थापना शौक्या
च कर्मणा नामधेयम्' इत्यत्र अपिकरणं द्रष्टव्यम् ।
- वास्तुदोमे वैदिकं कर्मणि 'यदेतन्नं ब्रूयात् वरि
वोनं कुर्यात् पुणेनुताकयामनूष्य वायव्यं ज्योति
सदेवदण्य' इति सूयते । अत्र दर्शितोमप्यत् किं ह्य
विधि उत कर्मनामधेय इति सार्थम् । कर्मनामधेयमिति
सिद्धात् । भा ८।१।१।९, ५- मीको पृ २०१७
दर्शितोमप्यत्' इत्यत्र अपिकरणं द्रष्टव्यम् ।
- वास्तोष्पतीयहोमस्य (प्रामे प्रातः) आहोम
ज्ञानं नास्ति । सक्तये ३।१।३१
- वाहीकवत् । वाहीकोऽतिथिरासत्, यवानाम्
प्राक्रयतामिलुक्तं यो यो वाहीकस्तस्य तस्य यज्ञं किरते ।
भा ७।१।१।८ । 'अथस्य स्वविमन्तत्वात् तथा ऋद
भिधानत्तु (सूत्राय ७।१।१।९) । भाष्यम्- अथ
वाहीकं च तद्व्यस्यस्य च, सोऽविमन्तः, सर्ववाहीकेषु श्रुतौ
इत्यथ । नात्रमित्यत्र श्रौतिविरोधो न पुरापत्तिरिति ।
यदुक्तो वाहीकावाहीकाश्च मोक्षितः । यत्र यत्र गति
एकस्यां शातमत्तत्, देवनिमित्तेन यज्ञप्रविषयं न
पुरापत्तिरिति । ७।१।१।९
- विशाल्यादीनां स्वभावात् स्वाभिधेयत्वात्प्रादिस्य
मेव न तु द्रव्यमायाकाहित्यम् । तथा 'विनिर्गते
गच्छन्ति' इति द्रव्यमेव प्रधानम् ब्रूयन्तमिति प्रात् ।
मन्वावाधायो हि तस्मैकत्वात् गच्छन्ति इति (प्रवचनम्)
प्राप्तेव । दुप ९।१।१।११
- वि' इत्युपसर्गो विविधवचनी । सु पृ १५१
- पित्रपेण अने धत्तवापयथा यथाभिधं सन्ने
करीयम् ता प्राचीक्यं चरिचयन । १।१।१।२६ २८
- विषयं गौरवुत्तय उच्यते । भा १।१।१०
- विकलाङ्गस्य वाच्यत्वं तद्विषयम् । पुत्रात्पु
नित्ये तु ईषकमलोपे, ति अपिकारः । वि ६।१।१०
- विकलाङ्गत्वेन वाच्यत्वं, ति प्रथमावयवविषय
वत् । वि ६।१।२

१२।२।१२।३०-३२. 'सर्वनीचादिनाय.' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्पः न नोमक-
 णार्थानां दधाना द्रव्याणाम्, किन्तु समुच्चयः । १२।
 ४।३।५-७ 'होमकल्पनायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
 व्यम् । • विकल्प. पुरोडाशविभागाधाना मन्त्राणां
 प्रयोगे एकार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासयोः । भा. १२।३।
 १३।२९, • विकल्प. प्रकृतौ नापत्या आत्येन रहः ।
 १२।४।६।१७. • विकल्प. प्रायश्चित्तानां दोषनिर्वातायां
 ऐसाभ्ये मति । १२।३।५।१९ मीको पृ. २८६०
 'प्रायश्चित्तानां दोषनिर्वातायां विकल्पः' इत्यत्र नाधि-
 करणं द्रष्टव्यम् । • विकल्पः ब्राह्मणविनिवृत्तानामेसायां
 मन्त्राणाम् । भा. १२।३।२।१३-३५. मीको. पृ.
 ३०५८ 'मन्त्राणां ब्राह्मणविनिवृत्तानां विकल्पः.' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प. श्वानास्तुतुकायासुत-
 द्यस्य वेन्द्राहस्ये कर्मणि । १२।४।२।३-८. मीको.
 पृ. ३२२२ 'श्वेन्द्राहस्ये कर्मणि श्वानास्तुतुकायासुत-
 द्यस्य विकल्पः.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प
 निष्कारिदेवतात् उपास्यते । १०।८।१।३।१-६९.
 मीको पृ. १२०२ 'उपास्यते वैसिद्धिं निष्कारि-
 देवतां पौर्णमासीसकथं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 • विकल्प. चरिष्यत अक्षिपते भ्रसमिनः उग्नो
 ऽभिनिष्य, चामिरात्तु उधासायाह्वन. कर्मण इति ।
 १२।८।३।०-२५. मीको. पृ. २८ 'अभिचयन-
 गनेन चरिष्यतासायाह्वनेन चरिष्या उपास्यते
 कर्मण' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • विकल्प
 चरिष्यतः अतिप्राधान्या उपवृत्तद्वये । सवर्षे ३।३।
 ५ मीको पृ. १८९ 'अतिप्राधान्या उपवृत्ते उत्तर-
 पदे च चरिष्यतविकल्पः.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 • अ-यो वाच्यपरिच्छेदाभाये पुनःनयनागत्या
 विकल्पः स्यात्, सति तु सतिम् अद्योपविद्यन्नाहो-
 षाण न युक्तम् । सु. पृ. १५५, (अति चोरेतथाधये
 अथा. परिच्छेदात् । भा. १।३।१३ पृ. १८६ ।
 'परिच्छेदादपि विद्वान्परिच्छेदात् । प्रमाणा यत्र
 पदेने तत्रपदेनेन निर्माणं ॥ ' या.) विद्वान् अति
 परिच्छे. विच्छेदे अथ परिच्छेदे दृशानि. ।

पृ. १५३. • एकस्य शालस्य कर्तृत्वा प्रमेया, अस्य
 निवृत्तिः । तस्यद्दत्तं मित्रविपयत्वात् शालसाधकत्वात् ।
 तस्याद्विकल्पः । न चेद् पूर्वपञ्चोक्तिमानम्, पारमार्थिक
 मेव । तथा सत्रभाष्यकार्याहृत । 'सर्वदलितेषु श-
 ऽक्षयोः परेन स्यात्' इति । यत्रनेन क्व प्र-
 विष्यते । अतुमानिर्वा प्राप्ति, प्ररणादानम् । तत्र
 विकल्पोऽभ्युपगतः, नाऽऽनयेद्येन प्रमाणेन । अत-
 येक्यं हि परित्यागे कारणं नोपादाने । तस्मात्पुनो
 विकल्पः । दुपु. १।८।१।१ पृ. २०५८ • एकापत्ता
 विकल्पो वा बाधो वा सति । भा. १०।४।३।१.
 • एसायां हि विकल्पः न नात्तथायाम् । इत्य १०।
 ८।१।८. • तत्र नाम विन्यो युज्यते, यत्र इ
 देतरनिरपेक्षाः समानार्थे निवृत्तन्ते । वा. २।१।१।९
 पृ. ५१८. • तुल्यार्थेषु हि तुल्यविपयोः विकल्पो
 सति, न नात्तथायो । भा. १०।६।१।३।१-
 • तुल्यप्रमाणत्वात् च विकल्पः । दुपु. ६।१।८।२८.
 • नासति त्यागोद्विषाने विकल्पो भवति । भा.
 १।३।२।३ पृ. १८२. • प्रत्येकं दृष्टवार्थां हीदृश्या
 यो निरस्तन्ते । यावन्नमशेगितो हि ते परम्परानिरोध-
 स्वेन स्वेन वाक्येन विनिवृत्तन्ते । या. ३।३।६।१।९
 पृ. ५१८. • प्रमाणविपर्ययाया अपमनो विकल्पस्य
 प्रत्यय इति विकल्पविद्. । वृहती. पृ. ४३. • यानि
 परस्परनिरपेक्षाणि मीक्षयन्निरोधकान् प्ररतंते तेषां
 द्वयवत्त्वात् सति विकल्पः । वा. १।३।३।१
 पृ. २६०. • परिच्छेदु माधनोपकारे कावे तदिस्येतेन
 शरे अस्युत् शयन विधीयते तत्र विकल्पः । यत्र 'मीक्ष-
 यित्येते' 'योर्येते' इति उभयेऽपि तत्पुनर्निवृत्तयः ।
 भा. ३।३।६।२ पृ. ५१६. • परस्परानुपवृत्ताना-
 यत्वे, कल्पेनापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्ररतेन
 अर्थान्ता संसति । १०।८।३।६, • यत्र पुन अर्थ
 कचन यदित्यति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति ।
 यथा 'नानुपवृत्ते तु प्रमाणे' इति । १०।८।३।६-
 • विधिपूर्विकेन सति. इति विधिपरिच्छेदित्वात् पौ-
 षि ३।३ । यत्र अर्थेन प्रमाणात् तत्र प्ररतेन वाक्ये ।
 यथा कल्पेऽपि स्युम'शासनम् । दुपु. ३।३।३।१७

३।४ इत्यनेन । द्वितीयस्तु ५।३।१ इत्यन तन्त्ररामे
उच । सोमेष्वरेण तु निरपेक्षघातनमपि हेतुकत्वात्
स च न युक्त । बाल उ १५०-१५१

॥ विकल्पाधिकरणम् । मीहितमन्याय । गुण
नान्यैकः प्राणामेवस्मिन् कर्मणि विकल्प ॥

एवाधार्मिणु विकल्पेरन्, समुच्चये द्वावृत्ति
स्यात्प्रधानस्य । १२।३।४।१०॥

भाष्यम्— ये त्वेकाया, एकवाधाधार्मिणो विकल्पेरन् ।
यथा श्रीहितमने, यथा प्रादित्यदीनि पूर्यदाग्नि, सह
द्रव्यतर च । ते विकल्पेरन् । तस्मात् १ समुच्चये द्वावृत्ति
स्यात् प्रधानस्य । एतेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उप
दीयते, आगृत्ति प्रधानस्य भवेत् । सा चायुता । वि
काणम् १ प्रधान हि फलाय वा कियते, फलववृत्तकाम
या, नाद्वाय । अकृत्यनेन च कृत कार्यम् । तस्य निर
यिका आवृत्ति ।

अभ्यस्येतार्थवच्यदिति चेत् । ११ ॥

भाष्यम् - इति चैतान्यसि, अनर्थकोऽभ्यास
इति । नान्यैर । गुणान्तरागतमन्यार्थवच्यत्वात् अभ्यस्येत ।

नाभुवित्वात् । १० ॥

भाष्यम्-- नेतृग्रन्थम् । युत १ अश्रुतित्वात्
अभुतेऽन्यात् । तस्य प्रमाण गति, केन करिष्यति ।
गुणात्तरागागारपाथरत वदन्ति, ' काण्यतराऽर्थवच्य
स्यात् ' (१०) इति ।

सति च्चाभ्यासमाहृत्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— अन्वयात्प्रायः कश्चिन्नवति, ' सत्ते
उमे कुर्वात्, ' गोखे उम कुर्वात् ' । अपचित्वात्प्ये
कारे भूवने 'उमे बुद्धयन्तरे कुर्वात्' इति । तत् समुच्चये
सति न स्यात् । तस्मादपि विन्य ॥

विकल्पवच्य दर्शयति । १४ ॥

भाष्यम्— विरल्य इव दर्शनं भवति ' शैत्ये वा
प्रादिशे वा वायुतो वाऽप्येवा यत्कतूना यूया भवति,
अपेनस्य प्रादिर एव कार्यं ' इति कार्यवैय प्रादिर
नियच्छत् अथ विध्वंसमनुवदति । तस्मादपि विन्य ॥
चान्तराऽर्थवच्यं स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्-- यथा गुणात्तरागागारस्य भानर्थवच्यमिति,
नऽऽनर्थवच्यम् । काग नै प्रयोगान्तरे अर्थतर तत्सर्प
मनियति । तस्मिन्प्रथमं तस्मात्सल प्रमाणम् । ननु
विनल्यस्यापि नास्ति प्रमाणम् । न । विकल्पे न विवि
धुन कियते । ' श्रीहितमनेन ' इति भुदम्, शै
त्ये । ' यदर्थवच्ये ' इत्यपि, तैरप्यन्यते एव । एतन्न
प्रयोगे कार्यभावाजोभाष्यमियते । अथ कथम
मिधीयते ? नेतृग्रन्थम् । एतेभ्य निरपेक्षस्य लक्षण
श्रुतम् । तत् मिधीयते वाक्येत् । तस्मादित्यस्य ।

आ-- श्रीहितमनेने तैरेव कार्यसिद्धे यथाव्युत्त
दानम् । यथा प्रादुरैरेके कार्यसिद्धे वैशेषिकमिद्वान् ।
ननु च अन्वयेना मय्य कार्यसिद्धि प्रवृत्त ' माथा
रथ भवेत् तन्न परार्थ स्वप्रयोजक । एतेभ
प्रसङ्ग स्याद् विद्यमाने स्ववे विधौ ।' इति
(द्वादशादी मध्ये) वचनात् । अथ तु द्रव्येति
(श्रीहितमने) आशयार्थवच्यत्वात् नास्ति प्रसङ्गम् ।
मन्यम्, एतावत् विशेष, तथापि अनेन कार्यसिद्ध
अपस्य निवृत्ति इत्येतावता एतामे वेन अम (द्वादश
ध्याने अभ्यासिकरणस्य) सगति ।

सोम-- इत्यपि (आचार सतत्त्वादीनामिय) हा
समस्त समुच्चय इत्युक्तिभते सगति । न च श्रीहि
इति श्रुतित्वात् श्रीहीना साधन प्रमाण प्रदीयते, तथ य
सहिताना साधनत्वेऽपि तस्ययते, इति च य नैरथ कथम
इति वाच्यम् । तन्महिताना साधनत्वे साधनत्वा
यथावच्छेदेन असम्यक् वात् ' तन्मथ एवमिति ' इति
अमथ वपिच्छवृत्तिवनिमित्तरत् (श्रीहित इति) न ल्यात्,
इति तद्व्याज नैवपश्यतामात् । ' अस्वभा ' इत्येते
द्रव्यपरिच्छेदादित्युत्तरागारमेवेन तस्य द्रव्यगुणो वा
स्वस्यैवपश्यत् उभयवृत्तौषेयवति (अस्या इति
एवहाय वा इति च) । इति श्रीहितमनेने ' एतेन
पुरोडागप्रतिद कथा मोह्ये विधीयते । प्रवृत्ति व च
यास्त पुरोडाशो नियन्ते तदर्थेऽपिगाम्, न कदेऽदेव ।
तस्य चापेय्याय परावक कियतेषेण श्रीहितमनेन श्रीव
मात् श्रीहित वृत्तमनेन पुरोडा । इति प्रवृत्ति व च
संभवते । तेन अर्थान् हाक तन्निवृत्त्या निरपेक्ष

रन्त्ये । तेन एकमिन् पुणोदाशदित्तित्त्वण्येवकारे
अन्यमित्येवत्या विप्रियोमेन नित्यन्तु आम्नागरेण
(मीहियरगोः) पययिषेय प्रयोगचनप्रकरणम् , न
युगपत् इति न प्योतिशोमन्त् अन्नासप्रसविः । निर-
येधनिघानदेन च मिश्रतामपि अतुपपन्नम् ।

वि — ' मनुषयो यत्रोर्ध्वोर्ध्वो वा, २५
पूर्वन् । आगो, मेत नैरेणप्रदृष्टप्रयोगेऽन्ति ॥ '

भाट्ट— यत एतान्तरकार्यव्येय यथा मीहियरगो
वन मनुचयप्रदृष्टप्रमाणामावात् विरक्त एव । न च
वन प्रयोगविधिना युगपदुभयोपपन्नान् मनुचय ,
विनियोगानुसारेणै हि प्रयोगविधिरत्यात् । यत्
प्रमाणान्तरं विनियोगविधिवेनायामन्तरकार्येर्क्यं न
निर्णीतं यथा प्रथमादी, तथैव प्रयोगविधिना एक-
ताक्योचानेन साहचर्यागमत् मनुचय । दत्तते
च प्रयाजादी कारणावच्छेदकार्येण कार्यावच्छेदक-
नैकत्वस्य भोक्तृमिहत्यान् अन्तर्गतपथेन एव
निर्णीत इति वक्तुम् । प्रहृते तु पुणोदाशदित्तित्त्व
स्वाभावतरकार्यस्य एकतावन्तारात् प्रयाजादयवविनि-
योगविधिनुरोधेन प्रयोगविधिराऽपि विरह्येनैव प्रह-
णम् । यद्यपि तेषा अवाधिविधनोस्तुभोक्तृरथा
मीहियरक्त्वाविरूपप्रणतावच्छेदकभेदेन आग्नेवरादि-
नान्यवयवताया कार्यवच्छेदकराकल्पनम् , तथापि
आग्नेवराकल्प- अथकार्यवच्छिन्नमित्येवतावन्तावच्छे-
दाद्यपिपत्तिस्वाभावतरकार्यभेदे प्रमाणान्तरं तद्वैक्य-
निर्णयं भुङ्क्ते एव । विविधैव तत्तद्व्यक्तै तृतीयक
निरपेक्षवत्प्रकारागमत् नियमविधिरनेन च स्वेतरक
गवितुत्तरादीन् नेकमित्ति कार्ये मीहियरगो मनुचय
समन इव एक हेतुविधयेन कौस्तुभे । अतश्च मीहि-
रगम्ये वायावसा मिश्रीरथेन वा मनुचयसमयात्
निष्पन्नमद्रीक्य एतेनैव लक्षार्थसिद्धौ तदर्थेणे उन्तराथ
प्रहृत् । अत एव सर्वसाधारणममदुक्तं प्रवृत्त्याय
अप्यन मुलम् । एव च साहाय्यव्यवस्थेवनया यत्प्र-
नापत्तिप्रयोगे एव मीहियरगोवन्तारागमत् तदर्थेणे
नदित्त्वान्तरकार्येन न ऋतुतुगमर्था ।

मण्डल— ' कार्येऽन्ते एताद् युक्ताना विरक्त्य । '

दोहर— ' पयमीहिविकल्पनम् । '

० विकल्पगतरोपनिरूपणम् । तत्र द्वौर्विकल्पे
ताम् अथौ दोषाः । तथाहि, मीहियरगो वायावसाय
प्रतीतप्रमाणव्यायम्, अग्रवीतव्यायम्प्रहृत्तान् नेति द्वौ
दोषो । तथा एवं यानुग्रहणसमये मीहियाद्ये व्यक्तस्य
प्रतीतप्रमाणस्य पुनरुत्पन्नम्, अग्रवीतव्यायव्यायस्य
कल्पितस्य त्याग इति द्वौ दोषो । तदेव मीहियरगो
व्यवसाये द्वौ दोषो मीहियाद्ये च द्वौ इति चत्वारो
दोषाः । एव यानुग्रहेऽपि मीहियाद्ये द्वौ दोषो
व्यवसाये च द्वौ इति चत्वार । एव मनुचय
विकल्पे अथौ दोषाः । एवं मनुचयविकल्पे मीहियाद्य
दोषचतुष्टयाप्यौ मस्तुत्पत्तिकल्पे एवशास्त्रद्वया दोष
चतुष्टयद्वे द्वादश दोषाः । ननु एकमिन् युगले
दोषाष्टकप्रकृतौ प्रतिबुगत दोषाष्टकवृद्धे । विप्रिकल्पे त्रीणि
युगलानि इति चतुर्विंशतिकोषो म् । एव चतुष्टयविकल्पे
पट् युगलानि इति षट्षष्टकमि अष्टान्तरासिद्यन् दोषाः
स्युर्विंशति चेत्, न । स्याद्धि एकं यदि सामयिकाना
प्रामाण्यरगतानाम्, सामयिकाना चाप्रामाण्यव्ययनाना
भेद इत्यन्, न तु तदन्ति । विप्रिकल्पे हि सास्त्र-
द्वयार्थानुग्रहणसमयद्वयेऽपि अननुवीचकार्येकनृतीयवासे
इव सामाण्यताया, एक एव, न समयभेदाद्विन्न । एतम्
प्रमाणप्रवृत्तमपि न समयभेदान् भिन्नम् । ततश्च
विप्रिकल्पे तृतीयाशके तौ शयने दोषो, तद्विपर्ययो च
दोषेन दोषो इतं द्वादशो दोषाः इति द्विकल्पप्रक-
दोषाष्टकद् प्रतिमाद्य दोषचतुष्टयस्यैव प्रहृत् चतु-
र्विंशत्ये षोडश दोषा, पञ्चविकल्पे त्रिंशति, षड्विकल्प
चतुर्विंशति, सप्तविकल्पे अष्टविंशति, अष्टविकल्पे
द्विंशत्, नवविकल्पे पञ्चविंशत्, दशविकल्पे चत्वारिंशत्
अत्रिंशेष्ट मेषु । एवमुक्त्यापि साहाय्यव्यायः चतुर्विंश-
दोषा, उच्येत् । इति विकल्परोपनिरूपणम् । ब्राह्म.
पृ १५१-१५२.

० विकल्पप्रयोजकमिहणम् । अथ द्वादशो
अन्तरे ' एवशास्त्रो विरह्येन् मनुच्येन यावतिः
स्यात् प्रवानस्य ' इत्यविरहणे (१३।३।१०)
मीहियरगोना विकल्पे एवशास्त्रं हेतुदत्तं, तेन न

दृष्टयोर तत्र हेतु । द्वादेशे एव (१२३१५/१६)
 दर्शनपूर्वमासात्परतदोपनिर्वातागानां पश्चिद्भवैश्वर्यदीया-
 दीना विकल्पा उक्तं, तानि चादृष्टार्थानि इति दृष्टयत्न
 हेतु तदायापत् । तथा प्रथमे ' परेषावेदनाहीनित
 स्थात् ' इत्यधिकरणे (५३१११/१२९-३१) काम्य-
 नानेनाथानां कर्मणा विकल्प सन्नरत्ने उच्यं, तानां
 अन्वयक अदृष्टार्थस्येव । अत एवार्थे सूत्रे हेतुवत्,
 तत्रापि श्रुत भाष्य गृहीत्या ऐकार्थं नो यम्, न तु
 अन्वयवशात्परकार्यं गृहीत्या, काम्यानानेककलायां कर्मणा
 तदभावात् ।

ननु एव आश्रयादीनामैश्वर्यात् विकल्पापत्ति ।
 अत्र समारभे भट्टसोमेश्वर । निरपेक्षसाधनत्वमिति
 विकल्पे हेतु, ' ननु च एवमिति ' इति हि श्रुत्या
 पदार्थानि विविधानि सामर्थ्यपेक्षणे तमासौ यथा
 पदव्यतिथि इति कृत्वा पदव्यतिथि, एव पदत्वसादक
 सुभिरभरति पदव्यतिथि इति कृतीशक्तिविभक्त्यावति सामर्थ्यं
 प्रतीयते, न च व्यवसायकम् । विगतार्थेस्वर च व्यपेक्षाः
 तेन निरपेक्षसाधनत्वात्तदभावात् जीह्वादेव विकल्प ।
 आश्रयादीनां तु कर्त्तव्यत्वं उपादेयत्वात् यत्निकैककन्दो
 पादानात् द्वाद्वादशमासि विचित्रयथा निरपेक्षसाधनत्वा
 भावात् न विकल्पापत्ति इति ।

सदसुखम् । पञ्चमे हि ' परेषावेदनाहीनित्वा
 स्थात् ' इत्यत्र ' दृष्टेन दीश्रवति ' ' मोक्षत्वा दीश्रवति ' इति
 कृतीवशात् कर्त्तव्या दृष्ट्यादीनां समुच्चय उक्तं, सोऽहं
 परत्र स्यात् कृतीवशात् निरपेक्षसाधनत्वानुपगतम् । न च
 यथा मम पदव्यतिथि इति निरपेक्षसाधनत्वेन एकहायस
 कारीना समुच्चय, तथा दृष्ट्यादीनामपि इति साध्यम् । दृष्ट्या
 दृष्टयत्नेन नैवम् । अत्रादीनां हि एकहायसत्तिद्वारात्
 निरदृष्टरूपदृष्टापरान्तं नैकहायसमाश्रितं कृती निग्राह्यो
 भवति इति युक्तं समुच्चय, दृष्ट्यादीनां तु वीथ्यामित्य
 अत्र ननु, इत्येव तदुपादकराम्, वीथ्या पादरूपा,
 अत तदुपादरूपेण तामि यथासाहास्यमिति । अगि
 यत्तदनेकव्यतिथि यथापत्तयेन अयत्नकादृष्ट्यादीनात् ।
 अत दृष्ट्यादीनां समुच्चयनिर्वातमत्रापि न निरपेक्षसाधन
 (११५२/१) अत्र आश्रयादीनां ऐकार्थत्वं विवर्त्तय

पत्ति मिश्रोक्तदीश्वर्य समाधेवा । तर्हि ' परेषावेदनात् ' इत्यत्र
 सन्नरत्ने उच्यते- ऐकार्थत्वं समुच्चयप्रमाण-
 भावोऽपि विकल्पहेतु । समुच्चयप्रमाणं च सुखम्
 सर्वाङ्गप्रमाणवद्गी प्रयोगवचनम् । य च आश्रयपि
 एवमन्वेषात्तदङ्गमर्तोऽस्ति इति न समुच्चयप्रमाणा-
 भावः । प्रीक्षितवादे तु दृष्ट्या अप्यतरेणैव किरुद
 नासौ समुच्चयेन गृह्णाति इति समुच्चयप्रमाणवत् ।
 काम्यानां तु एकार्थानां कर्मणा एवप्रयोगवचन
 भावादेव समुच्चयप्रमाणत्वात् । एव द्वादशे दर्शन
 मासादिव्यतिथिनिमित्ततायां पश्चिद्भवैश्वर्यदीनां एव-
 प्रयोगवचनाभावादेव समुच्चयप्रमाणत्वात् । दृष्ट्यादिषु तु
 एवप्रयोगवचनकालात् अदृष्टार्थत्वेन च प्रीक्षितवचन
 भावात् (१२३१/११०-१५) समुच्चयप्रमाणत्वात्,
 इति युक्तं समुच्चय, इति सर्वं मुख्यम् । इति विकल्प
 प्रयोजकरूपणम् । बाल पृ १५०-१५१

• विकल्पभेदाः निरूपणम् । तत्र प्रथमं तत्र
 विकल्पं स्वोऽपि विविधं चाद्यथा, चात्यन्तं,
 एच्छिद्यतेति । तथा अष्टविधं - जल्यो, इत्यने,
 सुखयो, किरयो, पानितदमाययो, द्रव्यरभायो,
 सुखरदभावयो, विगतदभावयोऽप्येति । [१] ता
 जाल्योऽपि च स्वार्थो यथा- प्रीक्षितवदो । इ
 त्वापि इत्यनिकयोऽप्यस्ति, तस्यापि दयपरिच्छेदक
 व्यापारवशात्पक्षेण च यत् जालो संभवात् द्रव्यरभा
 योना जालोरेव कर्त्तव्योऽप्येते तयोरेव आगौ विरुदो
 भवति । अतः कर्त्तव्यत्वात्तदुपपत्त्या द्रव्यरभात्
 वाद्विद्विषया यथाऽनुपपत्त्या द्रव्यरभात् प्रत्यो मत्त
 न स्यात्तथा व्यापारवदो इति । [२] इत्यने
 विकल्पे चत्वारो यथा- दृष्ट्यादीनामपि अश्रित्यो
 कादृष्टादृष्टाकार्यो चाश्रित्येनासात्तव्यविषयं चा
 तस्यधिकरणे (३१/११०-३१) उच्यं । कोऽपि
 हि द्रव्यरभाया उक्तं ' सर्वं योनिरे चत्वारो
 विकल्पे ' (या पृ ६७५) इति । [३] इत्यने
 विकल्पे चत्वारो यथा- ' कृत्वागद्वं अश्रित्योरेव ' ' ए
 ' एद्विगारद्वं अश्रित्योरेव ' इति । [४] इत्यने
 विकल्पे चत्वारो यथा- जाल्योऽपि चत्वारो

प्रसवेना अन्योन्यकच्छकारणे ' यदि प्रलोत्तापश्चिन्वात्
 प्रसवे कं दयात्, यदि प्रविर्तां तर्नेदत् दयात्,
 यजुष्टाना अदक्षिणे वस. परिसमाप्त तेन पुनर्पनेत
 यत् पूर्वसिन् शम्भत् स्यात् तद् दयात्' इति विशिष्ट-
 टाकारिनेमिति ध्विवीणां सुपरदपच्छेदे विकल्प. इति
 पंठे (६।१।१७-२०) उच्यते । [५, ६]
 जातिताम्यारणेः द्रव्यतदभावोश्च विभक्तयोः पदार्थयोः
 उदाहरणे यथा- खाद्यभेदेतिनाम् ' क्तु-नक्षत्र-धमर-
 चातु श्राव-आगरण-इषा-सूत्रांश्वारम्भ-सार्धशीर्षं
 वा कुर्वात्' इत्याद्येन क्षुत्तम् । तद्विद नक्षत्राद्येन
 वृत्तिचक्रान्ते. जातिताम्यारोविभक्त्यः । मन्त्र-चतुः-
 श्रावणमन्त्रोश्च यौक्तिरनेन द्रव्यवस्तिरिभात् द्रव्य-
 तदभावोविभक्त्यः । अथ यादव्यधरणेऽपि न याव-
 न्तिके विभक्त्यः, किन्तु विभक्तिवैयर्थ्यात् न्यायत
 एव इति यमन्येऽनुवादः । [७] गुणतदभावयो-
 र्निष्ठत्वं श्रवणयो यथा- तस्मिन्नेतिनाम्ने यावदनेतिना-
 नेव वेदिपरिमाणविशेषतदभावोः, ' स्वात्ममात्र
 पश्चात् स्वपरितरात्' इति ' नम मायाऽस्ति'
 इति च दानपश्चात् । [८] न्यायतदभावोर्विकल्पः
 क्तव्यो यथा- ' अतिगते पौढमित् यद्वापि' ' नाति-
 राने पौढमित् यद्वापि' इति ।

तदेवमष्टविधे न्यायवग्नौ विभक्त्यः । सोऽयं न्याय-
 वग्नौ विभक्त्यः क्तव्येपुस्यार्येभ्येन द्विविधा । तत्र
 अष्टविधेऽपि क्तव्ये उदाहृत एव । स च अष्ट-
 विध एव जातिद्रव्यो, जातिगुणयो, जातिविययो,
 द्रव्यगुणयो, द्रव्यविययो, गुणविययो. इति द्विक-
 विधवत् पद् । तथा जातिद्रव्यगुणानां जातिद्रव्य-
 त्रियाणां जातिगुणत्रियाणां द्रव्यगुणत्रियाणां चेति द्विक-
 विधवत्तदभागे वेदा, तथा चतुष्टयवियय एकः इत्ये-
 सत्तदभेदाः न समन्ति ऐक्यार्थमायात् । पुरुषा-
 र्थस्य तु ध्येऽपि एकादश संभन्ति । पूर्वोक्ताश्चाष्टौ
 इति एकेनविंशतिविधोऽसौ । [१] तत्र
 न्यायवग्नः पुरुषार्थत्वावोर्विकृतयो यथा- ' वावस्थयेन
 प्रवर्तवत्तदभावः प्रणयेत्' इति यावदनेतिनामुक्तम् ।
 ' कास्तेन प्रवर्तवत्तदभावः प्रणयेत्' इति तु चतुर्थे

उदाहृतम् (४।३।२।१ मान्ये) । अथ हि जातिरेव
 फलार्थं त्रिधीयते । यथा हि ' भोक्तुं प्रये यूयो भवति'
 इत्यत्र अतिदेशेन ' यथ पणंमयी ब्रुह्मैवति' इत्यत्र
 च ' ब्रुह्मा उदेति' इत्यनेन द्रव्यभातेः जातिमार्थं
 श्रवणार्थेन त्रिधीयते, तथा क्तव्यतदभावतदभावोपरि
 ' यमनेनावः प्रणयेत्' इत्यनेन आहारविशेषद्वयभातेः
 जातिरेव फले त्रिधीयते । अत एव चानन्यथास-
 म्ये चमनाकरे एव पात्रे नर्तये । तदुक्तं तन्वने
 चतुर्थे ' नैमित्तिके विकारात्' इत्यभिराणे (४।३।
 २।१) ' ननु प्राग्ने नित्येव एव चमनो विहितः ।
 सत्यम् । न तु स कारणातिना विद्वन्ते । आहारत्वाच्च
 हि चमनाय, न प्रवृत्तिविशेषमपेक्षते । शक्यते हि
 कास्तेनापि तदाहृतिर्णं पात्रं सपादयितुम्, सामान्यविहितं
 होमार्थं वारणेश्च तेन विद्वन्ते' इति ज्ञेयम् । सम्प्रात्
 जात्योरेवाम एवस्मिन् फले विहितयोः न्यायवग्नौ
 विभक्त्यः इति । [२] न्यायवग्नः पुरुषार्थद्रव्यविभक्त्यो
 यथा- ' गोदोहेन पशुसमाय प्रणयेत्' इतिवत् यौगि-
 येन च भवेन द्रव्यतास्य पशुप्राथम्येन विहितस्य
 विभक्त्यो भवति । [३] न्यायवग्नः पुरुषार्थगुणविभक्त्यो
 यथा- ' यदि कामवीत स्युक्तं पद्वैथ स्यात् नीचैः
 सद्ये विमुच्यते' इति वृष्टवर्षवितृत्तनीचैर्गनाभ्यमुनेन
 सह वृष्टवर्षविहितगुणान्तरस्य विभक्त्यः इति । [४]
 न्यायवग्नः पुरुषार्थत्रियाविकृतयो यथा- एतार्थानां
 काम्येहीनाम् । [५-७] न्यायवग्नस्य पुरुषार्थजाति-
 तदभावयो, द्रव्यतदभावयो, गुणतदभावयोश्च विकल्पस्य
 उदाहरणानि मूल्यानि । [८] पुरुषार्था हि जातिद्रव्यगुणा-
 शुक्लत्वमन्त्रेणैव समन्ति, तथा च विनाप्यतिद्रव्यार्थं
 त्रियेषां द्रव्ये अभागीप्रतिषेधान्ते (१।२।१।१) चातिव-
 क्तना वैयर्थ्यावित्ताः, तथापि वत् तद्विधयोः गुणवग्न-
 सरूपविद्यया समान्यतः पशुनाः, सामान्यत एव च
 तत्रियेषां, ' अमिचरमहीनं च वृषा चान्द्रायणं चरेत्'
 इति काम्यहीनत्रियेण्यत् तत्र पुरुषार्थस्वपि आहारविभक्त्य-
 त्रियस्य समन्ति । यतिवृत्तुक्तं तु वैयर्थ्यं निषेकस्य
 अनन्त्यानमात्रकत्वरत्वाव्युत्पत्तयेन । तस्य हि दोषार्थत्वात्
 चतुर्थो न वैयर्थ्यम् । त्रियेषामावे हि कावृत्तस्य कामना-

वामनि कस्या एच्छिन्नाननुष्ठानसिद्धावपि काम्यानुष्ठाने
 दोषो न सिञ्चेत् इति क्तनुष्ठाने दोषनोक्षनेन तथैवात्
 निवेद्य, यथा 'अभिवारमहीन च कृता वा प्राण
 चरेत्' इति काम्यानामहीनाना अभिप । यथाऽपि
 तु पुत्रप्राप्त्यादिप्रतिश्रुतयामपि उदाहरणानि अन्वेष्याणि ।
 [८] म्यापगम्य पुरुषार्थक्रान्तदमात्रोऽनु विकल्पो
 यथा- अहीनविकल्प एतेषु । उदाहरणानामपि यथा-
 शिष्टवितृष्ये 'जीवतिपुत्रकम्प होनात् जीवपिपुत्रनात्मो
 वा' इति शिष्टवितृष्ये विहितो निषिद्धश्च । तत्र पुत्र-
 पार्थक्रान्तदमात्रोऽनुविकल्पो न्यायगम्य । न चान वान
 निषे विकल्पो ननुष्ठान इति प्रमितं यम्, विहितप्रति-
 षिद्धस्य न्यायादेव विकल्पो मन्वति योऽपि शिष्टवितृष्ये
 इत्ये इति वाच्यं यत् अतुमात्वाविति ।

एव जातिप्रधाना एकादश ये विकल्पस्य तेषा-
 मपि उदाहरणानि अन्वेष्याणि । एव न्यायगम्य एका
 नविशतिनिषे विकल्पो निमित्त । एवमेव वाचनिक-
 म्यापि विस्तृतस्य एकाऽपि निमित्तं ज्ञेय ।

तत्र तु ननुष्ठानविकल्पे वाचनिने उदाहरण
 मूलम् ॥ तत्र प्रथमविकल्पस्तु वाचनितो यथा- 'य
 इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमःवाक्वावा वीर्य-
 गास्या वा' इति । न चान न्यायगम्य 'होमात् जीव
 विस्तृतस्यो वा इति ननु वाच्यं ननुत्वाद इति
 वाच्यम् । तत्र हि एकवाक्योपादानाभावात् समुच्चय-
 समवाच्य 'कषात्रिकल्प । इह तु उष्टिपुष्टोमाना
 उष्टेयाना मेदान् एकवाक्यान्तर्गम्यमेव इति शृष्ट्युष्टेनेन
 काल्पयतिरेव शृष्ट्युष्टेनेन मोमोदनेन च काल्पय
 त्रिषे प्रयोगविधितेन 'द्राव्योदने प्रकषात्र वाजयेत्'
 इत्यनेनमुपवाचयतिविश्रुत् अनुष्ठानविधिषे अत्रि
 अनेनमुपवाचयतिविश्रुत्कषात्रमेवमात्रावात् एकवाक्यो-
 पादनेन समुच्चयसमवाच्य वाचनेन वाचनिक एव
 विस्तृत । अत्र एव वाचनेनोपादानाभावे दणधर्मोपनि
 मुष्यते एतवाक्योपादानात् समुच्चय इत्यो वैश्वानरादि
 कस्ये वातिकृत्या (४ ३५१) 'यदि चैव वाक्च भवेत्
 तत्र कश्चिद्वैक्यमात्राविधानात् न विकल्प म्यात्'
 इति । प्रयोगविधिनाच वाक्यभेदपरिहारसमये ननु

पौर्णमास्यमात्रावाक्यदाम्पा वरं स्थते, तत्र एविकलो
 विकल्प 'एतुमा यजेत' इत्यत्र 'अत्र वा एतुमा वा
 पद्य' इतीवत् इत्यभिधान मूलस्य उपेक्षम् ॥ न च
 विकल्प ननुष्ठानविकल्पो यथा- 'पुत्रा अतुमा मुनी
 लेनाति' इति । इत्यपि न न्यायात् विस्तृतसिद्धि, पुत्रा
 वापुजा च मुनीना एववाक्योपादानेन समुच्चयसमवा
 चाभावेन वाचनिकयादेव विकल्पस्य । अत्र हि
 'सर्विनाति' इति विहितेऽपि स्वन्वे कल्पप्रयोग
 विधिचिह्नमात्रेऽपि च सुगुणकयदलक्षितोऽप्यवितृष्ये
 विकल्पनिधानात् वाक्यभेद यथा 'रथत्वा च'
 इत्यत्र 'यद्यने ॥ वाचनिक कल्पप्रयोगे विकल्पो
 यथा- 'रथत्वा पृष्ट भवति' 'पृष्टत्वा पृष्ट भवति'
 इति वाक्यद्वयविहितपृष्टत्वाऽपि विकल्पाना रथत्वा वा
 पृष्ट भवति, पृष्टत्वा पृष्ट भवति इति वाच्यसिद्धि
 कल्पव्यतिषि । ननु पृष्टत्वादेहेन वाचनेन स्यात् ।
 न । नैस्त । विस्तृतम्, न द्वित्वम्, किंतु पृष्टत्वमप्युष्टे
 विकल्पविधौ विधेयविकल्पसत्तायादेव पृष्टत्वमप्युष्टे
 न्तवयवोस्तु जातितदभावयो द्रव्यदमात्रेण गुणत्वा
 वयो कियान्तदमात्रोऽनु ये वाचनिक विस्तृता, तदुच्य
 स्थाना एवविधौ नियम - यत्र विकल्पो आतिरेक
 ब्रह्मादिचतुष्टयस्य निवेद्या वाच्यव्युत्सां भुगा, महत्
 तन्म्यायेव वा तन्म्यायुक्त भुत्तम्, तत्रान्ने चतुर्विधोऽपि
 विकल्प समवति । न च तत्र न्यायादिवत्सिद्धि,
 वाचन्यायविचयत्वे हि औपदेशिकेन निषेधेन 'न
 ती पयो करोति' इतिवत् प्राकृतान् जावादेव
 एव स्थान्, अतो न्यायावितिभ्यन्त वाचनिने विस्तृत
 इति । तादृशानि चोदाहरणानि मूलानि ॥ एव कति
 द्रवादीना एकादश ये विकल्पा तेषामपि कल्पनिधाना
 उदाहरणानि अन्वेष्याणि । यथा 'पशुत्वा पाप्तेन वा
 श्वात् कुर्वीत इत्यादीनि । पुत्रप्राप्त्याद्यो, पुत्रप्राप्ते
 उपयो, पुत्रप्राप्त्याद्यो, पुत्रप्राप्तिविधौ विकल्पे उदाह
 रणानि । तत्र पुत्रप्राप्तिविधौ वाचनिने यथा-
 'सिद्धिर्वादिष्येमांस्त्रिभिरनुष्ठानेन वा । दमेन माव द्रीन्ते
 विधित् पितरो वृणात् ॥' इति ॥ पुत्रप्राप्तिविधौ
 वाचनिने यथा- मनु - 'सुसुत्वापयो च रत्वा

कुम्भीपायक एव च । इत्यैदिको वाऽपि भगदक्ष्ण
 निरु एव वा ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषायगुणविरक्तो वाचनिको
 यथा—मनु पुरुषस्यो भारनेया निगिरत्न प्रसवते ।
 द्वाभ्यन्तःप्रभुधत्तु ब्रह्मन्मया जीवत ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषा
 यन्निपात्रिकयो वाचनिको यथा—‘चतुष्कालिनी वा
 म्याद् यद्वाऽप्यमसात्कि । चाद्राधगणितानो गुक्ते
 वृष्य च वनवत् । पश्चात्तपोनाऽप्यभीषत् यज्ञम् क्वयिता
 गच्छ ॥ ३ ॥ इति ॥ पुरुषायजातितदभावयो पुरुषाय
 द्रव्यतदभावयो, पुरुषायगुणतदभावयो, पुरुषाभिन्नातद
 भावयोश्च वाचनिकविरक्त्य तु उदाहरणान् मुखाणि । स
 च वन विधिनिपथौ मित्रौ स्या, तत्र सायादस विरुप
 सिद्ध, न धान मेक, किंतु यत्र पुरुषायज्जलादिविधिरेव
 रागान्मुक्त भूत तत्र मरति वाचनिक ॥

एव जातिद्रव्यणीदा एवमद्येव विक्त्वभेदा तथा
 यदि पुरुषायविपशाण वाचनिकाना उदाहरणानि अत्र
 प्याणि यथा ‘पश्चात्तपोना वा शास्त्र दत्तन माद्य हति
 निष्पात् ॥ इत्यादिना ॥

एच्छिकोऽपि विकल्प फलवर्तिपय एकोनैश्चित्ति
 विप पुरुषायपायमस्यविस्वत्तु नरयथाचनिकविकल्प
 वत् पुरुषायवाचनिकविरक्त्यनन । तत्र [१] नरार्थ
 विपयवोज तयो एच्छिको विरक्त्यो यथा—‘ब्रह्मणे ब्राह्मण
 मारभेत् ॥ इत्यादौ कौण्डिन्यादिज्ञातः । इह यद्यपि
 ब्राह्मणवर्गदिपार्तेशाद्भूत न कौण्डिन्यादिज्ञातो तथापि
 कृष्णवस्त्रवस्त्रमन्त्रय नरवस्त्रय वाहार । तपि दि इच्छा
 अथि अस्मिन् गच्छ परहाया, तदुक्त वापत्रया
 विहागवर्तिने पशुधामप्रयोगे च नमेय चमसाद्भवा ।
 शोतात् वागोहनात् तत्र चमसस्य विरक्तियथा ॥ ३ ॥ इति
 (वा पृ ८१८) एवमुक्तान् ॥ [२] नरव्य
 विपयो ब्रह्मणे एच्छिको विकल्पो यथा ‘पशुना
 यनेत् ॥ इत्यत्र उदाहरणानामप्य एवमस्य विरक्तित
 इत्तु मन्त्रयैर्न छागविरक्तयेति अथ वा छाग
 अथ वा ॥ इत्यैच्छिको द्रव्यविरक्त्य । एव ‘आश्रय
 आशीमनुगवित्तते ॥ इत्यत्र प्रजात आश्रयं प्राप्ता इति
 छागैर्न वायेन (३११/१२१-२४) विरक्तयेति ॥ इव वा
 प्रहृष्ट नारायो गच्छ, इव वा इत्यैच्छिक एव

गच्छ परिष्कार ॥ [३] नरव्यविपयवोर्गुणवोरेच्छिको
 विरक्त्यो यथा— गौरुत्तप्य इत्यदौ निर्गुणोपादाना
 योयान् वरिचिदिद्रुगोपादाने एवके ‘शेता वा, रत्तो वा’
 इत्यैच्छिक एव गुणविकल्प । तथा अहीन अमन्त्रयमानने
 यत्र वनविपयमानान् शुभ्रन्यारम्भ, औत्तरासमान
 च वार्थ इति ज्ञाते उक्त (१२१/१२-१३३) ।
 [४] नरव्यविपय निरवोरेच्छिको विरक्त्यो यथा—
 ‘यथातु रयकार आदध्यात् ॥ इति अत्रैरिच्छिक्य आधान
 विहिते सति सान विना तदनुपादानयोगात् ज्ञानानि आक्षिप्त
 पुनःपादादिशयाना ज्ञानाना ऐच्छिको विकल्प ॥
 [५] नरव्यस्य तु आदादेच्छिकमन्त्रय च एच्छिको
 निरक्त्य निरक्त्यमपि शक्यतात्तपविपयवनेन परस्मित
 मममति । पद्ये (६१३/१११-७) नियन्ममि अक्षयञ्च
 इत्यागस्य स्थाविकत्वात् ॥

एव एवमद्य य जातिद्रव्यविपया निरक्त्या, तेषा
 यदि वनव्यविपयामोर्गुणवत्ता उदाहरणानि अन्वै
 यानि । आद्य हि प पात्रादि मि नैराश्रयैरितिम्,
 तत्र शोको भोजन समुत्पन्नापि ब्रह्म विरक्त्यापि
 यथाप्रसन्न च विधीयत इति न शिरत समुत्पन्न, नापि
 विरक्त्य निरक्त्य इति उक्तौ उक्त युक्त च । अत
 एच्छिक फलवर्तिपयविपयविरक्त्ये उदाहरणम् ।
 पुरुषायजातविरक्त्यभेदा अथि एच्छिका एकोन
 विगतिरेव । तत्र यद्यपि तुल्यफलाना ज्ञानादाना
 अत्रमन्त्रो विरक्त्यो न तु एच्छिक, तथापि निर
 प्ताना अक्षयत्पत्तमानाया एच्छिको विरक्त्यो
 मरति । तेषा तुमन्त्रयमानाया समुत्पन्नेऽपि मरति,
 अतः चत्यागादान तद्विपयानि समुत्पन्नेऽपि दाहण-
 न्येन अक्षयत्पत्तमानाया मन्त्रयोदाहरणानि क्वयानि ।
 पुरुषायजातितदभावयोत्तु चत्वारि उदाहरणानि समुत्
 येन समुत्पन्ति विरक्त्यविपयानि, ता युक्तये । [१] इन्द्रिया
 यैदायवतदभावयो एच्छिको विकल्प । [२]
 तथा गोपहृत्तन पशुनामस्य प्रयवेत् इति परव्यविहित
 गोपेहनद्रवतदभावयो एच्छिको विकल्प । [३]
 तथा यदि कामीन चर्षुं पर्यय स्यात् नीचे सद्यो
 निष्पात् ॥ इति इवव्यविहितनीचेत्तदभावयो एच्छिको

विश्वम् । [४] तथा 'विश्वया यजेत पशुकाम' इति पशुधर्मविहितचित्तैरिन्द्रिकविश्वान्भावयो ऐन्द्रित्तो विकल्प इति ॥

एव ऐन्द्रिकविकल्पस्य एतौनविंशति ऋचयैर्विषयमा एतेनविनातिथ्य पुत्रवार्धविषयः इत्येव अष्टमिगतु ऐन्द्रिकविकल्पभेदा, पूर्वोक्ताश्च सप्तविंशति वायु-गम्भनिरूपभेदा, अष्टमिगस्य वाचनिकविकल्पभेदा इति सर्वं मिलित्वा त्रयधिकं गत (१०३) विकल्प भेदा विद्वा ।

पुनरपि द्विभिषो विकल्प पूर्वोक्तो यथासमग्र अव्यय स्थितो भवसिद्धिश्च । आगो यथा- 'भग्निहोत्रे इन्द्राय विकल्प । द्वितीये यथा- 'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेत आ यवेभ्य, यवेरिष्ट्वा यवेरेव यजेत आ श्रीहिभ्य' इति श्रीष्टाप्रश्नोत्तर श्रीहिमिरेन दर्शपूर्णमासी कर्तव्यं यात् प्रपणवधि, यवाप्रश्नोत्तर च यवेरेव दर्शपूर्णमासी कर्तव्यं नीक्षाप्रश्नवर्त्य इति । यदा तु 'अग्निहोत्री वै तान्मद-विद्या मत्या पयसा जुहुवात्' इति नीक्षाप्रश्न काले, यज्ञप्रश्नकाले च यवानग्निहोत्रेषु साद्विद्या तत्प्रयसा अग्निहोत्रहोत्रे कृते आग्रप्रणविरिषश्च तदा आग्रप्रणवभागादेव श्रीहिभ्योरपि अयवस्वित्तिकल्प एव ॥ अयवस्थितिकल्पस्य द्विविधं नामगम्भो वाच निकश्च । तत्रागो यथा 'सुषेणाव्यतिः' स्वधितिना उपपत्ति 'हृत्तेनापत्रति इति सहज-द्रव्य-मासावदानेषु अ परस्मिन्वति कस्ये सुवादे प्राप्तं वपतेत्यवसा उक्तः 'अयोद्वा कल्पनेकदेशत्वात्' इत्यत्र (१४११ ११२५) सप्तोदाहरणसु 'प्रतिषेदं ब्रह्मचर्यं हादशाब्दानि, यज्ञं वा, प्रहृणात्तकम्' इत्य अयवस्थितविकल्प उक्तं स्मृतिपादे (११३) वारिककृत्वा समर्थासमर्थगार्हस्थ्ययोग्यायोग्य विषयोऽयं अयवस्थितविकल्प इति यायेन भ्यासितम्, 'वेदान् अपील, जेये वा, येद वाऽपि, यथाऽयम् । सामर्थासमर्थयोग्यमज्ञोद्गरेणहुच्यते ॥' इति (वा ४ १५२) ।

वाचनिकस्तु अयवस्थितविकल्प मण्डया समरति । देयत्, कालत्, कर्तृत्, वसत्, कल्प, निदि-सत्, अवधितयेति । [१] तत्र देशतो वाचनिको

अयवस्थितविकल्पो यथा-- 'तैत्तिरीयाणां श्रौतमूत्र 'न प परिधय' इति परिधिषु विहितेषु पश्चादेशादिभ्ये स्थयिष्ठादीनां परिधीनां अयवस्थितविकल्पे प्राप्ते 'स्वयिष्ठ पश्चात्, अपीयान् द्रापीयान् दधिगार्धे अग्निष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्ध' इति देशतो अयव स्थितविकल्प उक्तः । सातोसाहरणमपि 'यसते माहोऽग्नीनादधीत' इत्यादौ यत्र वसत्कृत्वाह्वर तत्र विष्ठात् मण्डनेन 'श्रौतस्मार्तत्रिधा सर्वा कुप्यथाऽनकृत्तु' इति चाऽर्तुनियमे कृते 'अग्नावाश्वना मागान् सवाप अहस्तसृजन्ति, अग्नावाश्वना हि मासान् सवाद यति षोणमास्ता मासान् सपाय अहस्तसृजति षोणं मास्य हि मागान् सपादयति' इति श्रुतुस्य द्विविधस्य चाऽस्य सर्वदेसेषु अयवस्थितविकल्पे प्राप्तं प्रिकल्प मण्डनेन, चाऽऽपि शुक्लपक्षादि कृष्णतिथेति च द्विधा । ज्ञानपदारिक मासं नाङ्गीकुर्वति वेचन । येऽपि चेच्छ्रितं न तेषामपेष्टो विन्मस्य दधिगे ॥' इति देशतो अयवस्थितविकल्प उक्तः । [२] कालतो वाचनिको अयवस्थितविकल्पो यथा-दर्शपूर्णमासोत्तरमासायो क्रमे वार्ष्णीयुगतं शुषवतीयुगतं च इति वाच्यं युवाक्यायुगते पठिते तयो षोणमाग्या आगवास्था वा अयवस्थितविकल्पे प्राप्तं जनेत्री षोणमाग्यामूच्यते, इत्यन्तौ अमयास्थावान्' इति वाचनान् कालतो अयवस्थितविकल्प । षोणमाग्यनाचास्त्वान्-धौ नर्मवसिन्वे अङ्गीहृत्च कर्मतो अयवस्थितविकल्पोऽयं इति मूर्धे च्छरसत (सु ४ ७२७) अस्मानि शास्त्रदीपिकापराशरी निरस्तम् । [३] कर्तृतो वाचनिको अयवस्थितविकल्पो यथा- 'यजमानो प्राते तदपूजाशकस्य दर्शपूर्णमासप्रवसा पीतस्य 'अग्ने जलपते' । कस्यो जलपते' 'आदित्यं जने पते' इति मात्रवस्य ज्ञाद्यगजनिश्वेरेणैव अयवस्थित विकल्पे प्राप्ते ज्ञाद्यगजनिश्वेरेणैव जनेषु अयवस्थितविकल्प उक्तः । सप्तोदाहरणमपि आध्यात्मिकमण्डनम्, 'यदि वानासि वशीरन् रक्षानि वशीरन् कापाम् त्वाप्तो, मासिष्ठ धनियो, हारिद्र वैश्य' इति । अत्र वृत्तौ 'यद्यपि वशीरन्' इति अत्रिनेन पूर्वविहितेन सह वैश्विनो वातोविधि इत्युक्तम् । तथा 'यदि रक्षानि वशीरन्'

इति परिभाष्यस्य व्यवहितोऽर्थोऽस्तीत्यतः । तत्र भाषाया
 चीना भाषासिद्धिरित्यत्र प्राज्ञानाम् प्रथमे प्राज्ञाणां
 कर्तुं वापापादेऽव्यवस्थितविकल्पः । [८] समतो
 व्याप्तियोगिकस्यो यथा-वसुधासागरेषु 'द्वारमी प्राणा'
 इति विद्वत्स्य विहितम्, तस्य अयमव्यवस्थितरित्यस्यो
 ननद्विविगच्छान्न प्राप्त एव 'अणवपर्युद्वेगार विहार
 हवीत्यासादयति, मान्तीमेव पतिप्रथया इतिग
 रिम्' इति मारुती पतिरित्यहुरित्यात्मन मारुती
 हुरियामादन्त्यपमत्त चिदाह्वयस्य व्यवस्थितविकल्पः ।
 [७] फलतो यद्विहितविकस्यो यथा-योनिशोमे षोड
 शित्यस्ये 'सौमरमुद्राशाना ब्रह्मसाम मरुति' इति उक्तस्य
 नक्षत्राण्यन्तरेणमाधत्तनेन (उक्तस्यमेव प्राज्ञाणाच्छक्ति
 सार्वचित्तोत्पत्तिसामनेन) नित्य सौमर विहितम्, यथेति
 षोमासितयत्तु 'यदि वृद्धाग्र्य अतिराग रक्तत् सौमर
 दुःख्यानां मलसामा मरुतम्' इति ब्रह्मसामत्तनेन नैमित्तिक
 'यदि रथतरसामा सौमर कुर्वन्' इति षोडशपर्येऽपि
 नैमित्तिक विहितम् । अतो नित्य नैमित्तिक च सौमर
 पुन कान्तप्रमाणत्वेन विहित 'यो वृष्टिसामो, यो ज्ञा
 चरामो, य रथसाम, य सौमरेण स्तुवीत' इति ।
 सौमरस्य च नात्तागादीपस्य नावानिधनस्यस्य अथ
 गस्तिगणितस्ये मते 'हीप् इति युष्मामास निधन
 कुर्वन्, ऊर्ह इत्यत्रापसामास, ऊ इति स्यात्कामास' इति
 तत्कारणे तन्ननिधनस्यस्य सौमरस्य विधानम् फलतो
 'परस्वित्तविकल्पः । [६] निमित्तस्यो व्याप्तियोगिकस्यो
 चान्विधेयो यथा- 'इहाह गारुडानौय गदिल्लेवु
 रिषीस्ये । अर्वात्तु ह्यचयनादस्यात्तु बहमेकाहमयत्तु ॥'
 इत अर्वाशीरयनेन चतुष्टोषस्यश्चात् चतुर्षु पयाणाम्
 'यद्विषयविकल्पे मनुना उक्त 'उपनीते तु विषय'
 इति श्रुतान्तगतम् 'दत्तत्रातेऽनुजाते च इतचूडे च
 गरिभते' इति मनुसम्बन्धे चोपक्रमस्ये धतुलोपक्रमे
 अर्वाशीरयण दत्तत्राते दशाहपने कृतचूडे च एका
 हपने । तत्र च 'निर्गच्छचूडनात्तु निघनाच्छुद्धि
 रिभने' इति मनुस्ये विरोधात्ते प्रतिशेपसमाधरणेन
 दत्तत्राते एकाह, अनुजातमपत्य बसात् नदहरो 'यद्
 इतचूडे चतुष्ट, उपनीते दमाह इति परस्वित्त

विकल्पो विरोधाधिकरणे (१।३।२।३) कर्तिरिति
 उक्त । अस्मिन् पक्षे नियुक्तव्यवधाना इति विचारपत्र
 प्रथमस्यैव वृत्तविवरण, चतुष्टयस्य तुष्टीकरणवृत्तचूड
 विषय, अतुष्टचूडे तयासि एव एवेति प्रथमान्तरे-
 णापि व्यवस्थितविकल्पो कर्तिरे एवोच । 'ब्राह्मणस्य
 न्याय्यापानिबुद्धमम्' इति सौमरचन्नात्, 'एकसह
 ब्राह्मण गुप्तेऽस्येऽभिषेदसमन्वित । व्यहृत्तु चैववेदस्तु
 द्विहीनो दगमिदिने ॥' इति स्मृत्यन्तराच निवेदस्याभिमत
 एवाह, द्विवेदस्य चतुष्ट, अविद्यारहितस्य दशाह इत्य
 स्येव पक्ष आहते मेधातिथिविज्ञानअपदिमि । अनु
 जातपदशाराय मेधातिथे 'अनुजातो दन्तनातात् वाक
 त' इति मरुति' इति, तत् 'दन्तनातानुजाता
 यद्दत्तचूडेषु च क्रमात् । चित्तक्रिया पहेनाह'
 इति सार्थिकविरोधवृत्तपत्रम् (सा पृ १९०) । अत
 हि क्रमाद्यस्य प्रतिशेपसमन्वितेन दन्तनातवियथात्
 एकाहात् अधिकस्यह अनुजातवियय उक्त । स
 दन्तजातात् शारदरे अनुजातपञ्चमै सप्त शीचविषये
 विवक्ष्येति । [७] अर्वाशो 'यस्योयस्तु उदाहरण
 मुतामेव 'तीहिनिर्दिष्टा भीहिनिरेव वजत' इत्यादि ।
 सर्वस्मिन् यवस्थितविकल्पे पूर्वोक्ता अष्टौ दोषा
 न कृति इतरेतरविषये इतरेतरावस्थापदरेण एका
 नद्वानेऽपि एतदात्मस्य प्रतीतप्रमाणव्यापारभावात् ।
 'परस्वित्तविकल्पे च दोषाष्टक म्हादि' इति ज्ञान्या
 न्तवधिकरणे (१।४।२) 'न चैक प्रति विष्णो'
 इति श्ल (१९) 'अथ तेषा विकल्पेनापचयस्य, तत्र
 गागातरागमेव 'व्यवस्थितविकल्पप्रमाणाना अनापुष्टतर
 कसितम्' इति कर्तिरे (पृ ६५०) अनापुष्टतर
 इत्यनेनोक्तम्, मन्तुमेधारेण 'वात्स्याय 'पूर्वोपा
 (सुधामूले नालीद पत्रम्) प्रतिचरण मग्निहोवादि य
 वस्थाऽनुष्णपत्रम निषेधसाधनमेव सतुक्तस्योपात्त एने
 नेर (अग्निहोवादिन सर्वपुषा पत्रिडे) श्यायनरी
 यानिहोवाद्यानर्कप्राप्त विवक्षयवाधनस्य चान्यम्, तत्र
 कर्मसम्बन्धुपत्रमेत श्यायानमेव पारिष्ठी क्वादिवासे
 प्रतिपद्यमान वेन अष्टदोषत्वनिमित्तानुष्णव्यापारकवात्
 कल्पित वरम्' इति (छ पृ १९१) । एव वैश्विक

विकल्पेऽपि अग्रे दोषा न सन्ति, वरथापि शास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्वात्प्रमाणात् । ' पशुना यजेत ' इति हि एकमेव शास्त्रम्, तत्र च एकत्वविव- धावशेषे कदाचित् कस्याचित् पुनश्चादानेऽपि मन्त्रान् शास्त्रार्थे अनुष्ठीयते एवेति वक्ष्ये तत्र शास्त्रस्य प्रामाण्यत्वादि । एष स्वेच्छया यत्नत उच्यते एतेन वाचनिकेऽपि विकल्पे अग्रे दोषा न सन्ति । ' रथत वा छुद्र भवति ' ' वृद्धा छुद्र भवति ' इत्यादौ हि उभयोः पक्षिन्सर्वे पौनः प्रणीयते, न रथि यत्र सर्वदा उपायकते यथा इति ना च उपायानेऽपि इतरशास्त्रप्रामाण्येऽपि कल्पयित्वा । तस्मात्-प्रायगप्यनित्य एतादृशेष्वनित्येति सिद्धम् ।

पूर्वोक्ताश्च विकल्प्या पुन यथासम्भवं भावाभावविषया पञ्चधा । केचित् प्रकृतिगता एव, केचित् विकल्प्य परिदृश्यवार्थविषया, केचित् अप्रकृतविकृत्यात्मककामा द्वौपरिदृश्यवार्थविषया, केचित् विकृतौ उपदिष्टातिदिष्ट परार्थविषया, केचित् विकृतौ अतिदिष्टमात्रविषया इति । तत्र [१] प्रकृतौ उपदिष्टपरार्थमात्रविषयो भाव- निरूपणे भवतामविविकल्पश्च यथा- माभासिद्धोऽप्यकृतौ नित्याग्रहोने पञ्चभूतदिग्दशानाम् विकल्प्य । ' द्वापि श्रवणतद्भावयोश्च विकल्प्य ' ' न द्वापि श्रवणं अपि श्रवेदित्येके ' इति बह्वृत्तब्राह्मणम् । [२] विकृतौ उप- दिष्टव्योमात्रयोः भावाभावयोश्च निरूपणे यथा- वाजपेये प्राजापत्याना ननुषमि सहास्रयो ब्रह्मसामान्ते वा ह्युपरिदृष्टो वास्योविकल्प्य, ' अनियान् पौडस्यम पृच्छति ' नातिगते पौडस्यि गृह्णाति ' इति पौडसि महत्तदभावयोर्विकल्प । [३] अप्रकृतविकृत्यात्मकयोर्मात्र परिदृश्यवार्थयोः अभावाद्योश्च विकल्पे यथा- आधाने पत्रमनेष्टीया पूजादृष्ट्या मह विकल्प, तस्यैव राजमनेष्टीया ' ऋतु तन्त्र-समाप्त-चतुष्टय-स्यारण-इत्यपूर'र्था- नारममा-सार्थयतिनं वा कुशं ' इति पूर्ववदुदाहरणम् । [४] विकृतौ उपदिष्टव्योमात्रयोः तादृशयोर्भावाभावयोश्च विकल्पे यथा- ' इष्टया पशुना यजेत पजेत, सोऽभावा- यथावा पौर्णमास्या वा ' इत्यत्र इष्टिमा-दोषात्तथा अभावात्था विकृतौ अतिदिष्टमात्र अभावात्तथा, उपदिष्टायाश्च पौर्ण-

मास्या विकल्प, एव इष्टिमा-दोषात्तथा पौर्णमासीविकृतौ अतिदिष्टाया पौर्णमास्या, उपदिष्टायाश्च अभावात्तथा विकल्प । भावाभावयोर्दोषात्तथा तु ' न तौ पशो भवेति ' इति पशुयागव्यथाया विकृतौ अतिदिष्टयोः अभावात्तथा, उपदिष्टस्य च तन्निरोधस्य विकल्प इति । [५] विकृतौ अतिदिष्टमात्रविषयत्वं भावयोर्विषयत्वे यथा ' जायते पत्नी सजाययति ' इति । तत्र पत्नीसजायनम् जायतेपत्न्या न भवति, अप्राकृतशरीरपत्न्या, किन्तु प्रकृतितो वैकृतियक्या प्राप्ताया जयया निवसार्थम् । तत्र चोपादेयं वाह जायतेत्येव विवक्षितम् तत्र च पशुस्ये प्रातःसकृदा सम्प्रदायति इति जापनीममुच्यतेपत्न्या प्रकृत (१२।१६।१०-१६) या क्वचित् जायते उपादेया इति त्रिरूप्य । इव च द्वादशे ' द्वापि सार उ पूर्ववदर्थेन न स्यात् ' इत्यविकल्पे उच्यते (१३।४।११) विकृतौ अतिदिष्टस्य मात्रस्य अनुपरिदृष्टो अतिदिष्टमात्र भावेन विकल्पे उदाहरणम् । अत्र च कश्चिद्भव प्रकृतौ अवैकल्पिक एव, विकृतौ तु निषेधात्पुनरेतेऽपि कदाचान्तरविकल्पयशात् अर्थात् स्वाम्येन मह विकल्प भवते, तादृशदोषात् अन्ते भेदे । तत्रथा- अशीरोमीये प्रशाव दोषाभिधानेन यथावा अत्रैकस्मिन्नेवशास्त्रे प्राजापत्ये यथास्ये उच्यतेपत्न्या विकल्पे ननु उपायगमने ब्रह्म सामान्ते वेदि । तत्रथा प्रजाजनेोपार्थिपारण प्रकृतय यथावा वैकल्पिक भवति ब्रह्मसामान्तेपत्न्या प्राजापत्या उपायगमने प्रजाजनेोपार्थिपारण ननुमे निवसते (१।१।४।३०-३१) इति ।

तद्वच विकृतविकृतितुभयानामविकल्पमिदं उपदिष्टो विकृतिसमावाभावाविषया दृश विकल्पभेदाः ननु विता । अथेष्टमुच्यते, ये केचित् पूर्व मातामात्रविषया विकल्पभेदा उच्यते, त नरे यद्भावाविषया ताप्रतिशेयि कामावाविषया एव । केचित् पञ्चावविषया, तत्रति योगिनाभाव किरिस्ताभावाविषया अपि तत्रो भाव विषया अपि अभावात्तत्रविषया अपि विकल्प संभ- यन्ति । तत्रथा अतिशोभनस्यैव नित्या क्रोरोद्रम्, अथा- काम्या । संस्था च प्रकृतोमात्रातिपरिकल्पयतोपरमम- कल्पेताभावस्यता । न चात्र अनुचय संभवति, संस्थिता

मस्थानावराजयोगात् । तत्र प्रत्ययस्य स्वप्रतिभर्त्स्यस्य
पुण्याधीनाः उन्मत्तस्यमाना ऐन्द्रिन्द्रो विरम्य । तथा
पुण्याधारासुक्तादिप्रत्ययस्य भिन्नकलाभासि ऐन्द्रिन्द्रो
विरम्य आशोच्यम् । तथा मस्थाना म्प्रमाणकरी
गोतिगोमनद्वान्नाभितैर्जायादिभावे सह एकत्वार्थं न्याय-
गम्यो विकल्प इति ।

अथ च ये वैचित्र्ये विरम्या इत्यनेन, यथा उन्म-
त्तप्राजादौ वेणुः उद्विषादिवातानुसक्तानामाश्रितत्वात्, यथा वा
श्वैर वेत्तानाश्रितत्वात्, यथा वा 'तत्र वा वैश्वदेविष्णु' इति
तत्रविकल्प, यथा वा इन्द्रिवृत्तानादित्रयविकल्प, यथा वा
'एतौ द्वौ बहवो वाऽऽदीनेन यजेत्' इत्यादिः कर्तृविरम्य,
यथा वा तत्रपरत्वेन्द्रिन्द्रस्यसामान्यासामानाना गीतिप्रका-
शेमाना विरम्य इत्याद्य, ते यथासम्भर ज्ञानादि-
विरम्येषु एव अतर्कमिति चेत्किन् । तत्रकर्मार्थानामपि
विरम्यसमवेत्तत्वात् धर्मधर्मिणोऽधामेत्त्वं तद्विकल्पा द्विक
विरम्यसमवेदे एतन्तर्कमिति । तथा क्वचित् विकल्पस्यपि
अवधारणोक्त्या सह विकल्पो भवति, यथा अयोम
यादिन यन्तत्परिविकल्प 'नाभोमयाती मयावेत्, सद्
कमेव नयेत्' इति विधिप्रतिषेधत्वात् । सोमयाजिनस्तु
मत्तानुयोजेति । 'पुरोडाशान्यासेनासोमयाजिन यावयेत्
यावेतो आयेवथेऽत्राप्य, कानात्पेन तु सोमयाजिनम्'
इति उच्यते । तदेतन्मते प्रथेयादिनाम् 'पुरोडाश-
याजिनानिब्रह्मणो' इत्यत्र (१०।८।१८।१-१६) ।
यथाश्रीः इत्यत्रा वा विज्ञानेयवेणोश्च - 'धन्व्या सह,
मर्वा सह, विश्व सह' इति (१।१०-३) हरिश्चीरस्ये
विरम्य स्मृतिभेदेनोक्त । स्मृतिः 'वित्तमन्त्रादिभिः कार्यं
मतिर्हीरस्य भवत्यम् ।' पौष्टीनमि - 'अपुष्यथा
सुक्तावा तु पति कुर्वाण मतिष्ठात् । इत्यत्रादिभि
महेरास्या मतिष्ठीकृत्य मथेत् ॥' यम - 'यथा वैषेन
कर्मस्य हरिष्ठीकृत्य विद्या ।' एव मूलादपि 'तौ वीरय
सात् मन्त्रादुत्थिते ॥' उच्यते - 'विदुः वित्तमदे
पद्मं एव मयावे सुते । मन्त्रमन्त्रमदे तदवेता कर्ता
मतिष्ठात् ॥' इति । एव भवत्युक्त्या मानार्थं सुक्ता
मर्वा मयावेर मतिष्ठात् कुर्वाण । आशीरहेन तु पुनः
यावेदेव सात् मतिष्ठात् कुर्वाण । अमुकमतिष्ठात्

होतव्यं पुनिरापुत्रस्य मातामहेनेन । आशादिविना
होतव्यं विश्व मत्तममेन वित्तमया वा विकल्पेन कुर्वाण
इति । तथा मत्तु विष्णुलासौ गोपे विकल्प
'स्योयत् इत्यनेन नाश्र विनाशत् सत्यमे वदे ।
स्वामिगोपेन कर्मया तथा विष्णोऽद्विषया ॥' इति
मत्तुगोपविरम्यत्, 'वित्तुगोपं समुहृत्य न कुर्वाण
भक्तुगोपत । अगनेन विपत्ती वा मारीणा वैतुक
कुम् ॥' इति वित्तुगोपविरम्यत् उच्यते । तत्र
आमुकमतिष्ठात्पु पुनिराश्रमेन च वित्तुगोपमेव, आशादि-
रिगोपेन मीहियवन्तं तद्वद्वत्परत्वं विरम्य एवेति । तथा
मयात्वादे एतौद्विष्ट पार्वण वेति विकल्प । 'मतिष्ठी
कर्मणादुर्ध्वं प्रतिस्तरत्वं सुते । आशाविशेषो वृषत् कर्तं
मेवेतोद्विष्ट मनेऽद्विष्टि ॥' इति यमेन एतौद्विष्टविधानात् ।
'सतिष्ठीकर्मणा कर्ता कुर्वाण पार्वणवत् सदा । प्रति
सम्भर विज्ञान् ज्ञानेऽद्विष्टो विधि ॥' इति ज्ञाना
त्पेन पार्वणविधानात् । तत्र सत्यसिना कथादे मुनेन
पार्वण कार्ये 'एतौद्विष्ट योनामिन्द्रिन्द्रमहादिह ।
सतिष्ठीकर्मणात् पार्वण तय सर्व्वत ॥' इति प्रवेतो-
यकत्वात् । अत्राश्रम्याश्रमे वेत्तव्यस्यश्रादे च पार्वणमेव
'अत्राश्रम्याश्रमे सत्य मेतारोऽधरा पुन । पार्वण तस्य
कर्तव्यं वैरोद्विष्ट इत्यात् ॥' इति स्मृते । अन्यत्र
मयादे अन्वयमिति पार्वणैवेद्विष्टो मीहियवन्तु
विकल्प एवेति । इति विकल्पसंनिष्कृतम् । पाल
पृ १५०-१६०

• विकल्पसमुच्चयैः अगतिश्च तदा गति क्व
पूरतानयोगे गति विकल्पमद्वययो स्वाभावम् । सत्या दि
गतौ न तौ आश्रयणीयो सा । भा १०।१।११।७.

• विकल्पितपुत्रपुण्यन्तरस्यगतस्य अर्थवत्त्वं उच्यते
'आश्रमारे अर्थगत स्यात्' (१०।१।१।१५) इति ।
भा १०।१।१।१२.

• विनाशमत्ययमाने स्यात् । १।१।१६।१।११॥
इत्यर्थेनागमो 'सूक्तप्रायेण प्रत्यं प्रद्वरि' इति
तिष्ठन् । सूक्तप्रायिगतस्य 'इदं पाकवृषी' इत्यादि । एव 'अथ कर्तव्यं आमुकमत्तव' इति
पठ्यते । तत्र मत्तुगोपार्थं विष्णो यवमानस्य कृदि-

तथा, न येति विचारे सिद्धान्तमाह । तदाधने यज-
मानप्रधाने कर्मणि विचारः यजमानपदस्यैकवचने लुहः
'यजमानो आधुरादासते', 'यजमाना आधुरादासते' इति
यथायथ स्यात् । यदि सूत्रकारः प्रहाप्रहणे तस्माधन
तस्मात् वा प्रहारापत्ते । प्रहुरणत्त च आधुरादासतन
यजमानस्य इति यजमानस्य प्राधान्यम् । तस्मात् यन
अनेके यजमानाः तयोहः कर्तव्यो भवति घञतस्य । के.

७ विकारो न अग्निगुप्रेषगतस्य 'प्रारसे' इति
पदस्य अग्नीषोमीयवर्षवनीययो समानवधिरापत्ते । १।३।
८।१२. भीषो. पृ. ३०९. 'अग्निगुप्रेषगतस्य प्रारसे
इति पदस्य०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ विकारः
नाम नाशान्तरितमणाम् । पाल. पृ. ८.

६ विकारः सन्नुभवतोऽविशेषात् । ६।७।९।
१८ ॥

विश्वमित् यागः ज्योतिष्टोमस्य विकारः, ज्योतिष्टोमे
च द्वादशघटत दक्षिण । तेन द्वादशघटधनेन यजमानेन
ज्योतिष्टोमस्य विकारः सन् विश्वमित् कर्तुं शक्यते एव ।
अथ द्वादशघटात् धनात् न्यूनधनेन अधिकधनेनापि वा
उभयत न्यूनधिकोभयवधयोरेपि कर्तुं शक्येत । अवि-
शेषात् विशेषाभावात् । तत्र हि सर्वस्य देयम् । यत्र च
यावत् यन शब्द सर्वं स्वम् । तत्र परिमाणेन द्वादशघटात्
न्यून वा स्यात् अधिक वा स्यात् । यावत् यन तावति
सर्वमित् दत्ते सर्वस्वदानस्य न विशेषोऽस्ति । तस्मात्
द्वादशघटात् न्यूनधनेन अधिकधनेन वा सर्वस्य दत्त्वा
विश्वित् कर्तव्यो भवति इति पूर्वं पक्षः ।

अधिकं वा प्रतिप्रसवात् । १९ ॥

द्वादशघटात् अधिकधनेन न्यूनधनेनापि वा विश्व-
मित् कर्तव्यः इति प्रश्नं पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्त्य
सिद्धान्तमाह । अथ द्वादशघटात् न्यूनिकं यन आनाग-
नीयं स्यात् तेनैव विश्वमित् कर्तव्यं, न तु ततो न्यून-
धनेन । प्रतिप्रसवात् । ज्योतिष्टोमे तावत् सर्वस्वस्य प्रति-
प्रसवं उच्यते । द्वादशघटत निधानं तत्र आह 'एतावता
यागः ऋषिष्वेन आनमनीया अपि वा सर्वस्येन' इति । तत्र
यदि ऋषिष्वेन द्वादशघटधनेन घटेन नानामन्त्रि, नामम-
न्त्रितारा कर्तव्येन धनेन । तथा च अत्र सर्वस्वदानेन

अधिकमेव दत्तं भवति । यथा च ज्योतिष्टोमे तेषां
विश्वित्सपि । तस्मात् द्वादशघटात् ततो अधिकं सर्वस्वम् ।
तस्मात् न्यूनधनाच्च नाधिकारः । अत्र साध्यात् द्वादश-
घटधनेन तयोऽधिकधनेन वा विश्वमित् कर्तव्यं इति
सिद्ध्यति । सूत्रस्यारभ्येन तु द्वादशघटात्तदधिकधनेनैव
विश्वित् कर्तव्यं इति सिद्ध्यति इति विशेषः ।

अनुपहाद्य पादपत् । २० ॥

यस्य द्वादशघटात्तदधिकं यन तेन विश्वमित् कर्तव्यं
इति उक्ते सिद्धान्ते हेतुत्तरस्य अन्वाचयत्त सूत्रम् ।
इत्यथ सर्वस्व नाम द्वादशघटात्तदधिकं घनम् । अग्निरे पि
दीयमाने तदन्वयगतत्वात् द्वादशघटात्तदधिकं भवति । तत्र
सर्वस्वदाने अधिकं यनस्य अनुग्रहो भवति । पादपत्
यथा कर्मापने दत्तं कर्मापकवातोऽपि दत्तो भवति ।
तत्र कर्मापकदत्तं पाददाने अनुग्रहं क्रियते । लङ् ।
तस्मात् द्वादशघटात्तदधिकधनस्यैव विश्वित् विकारः इति
सिद्धान्तः । पादः चतुर्षोऽष्टः । के.

७ विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य सदा-
त्वात् । ३।६।१६।४३ ॥ नित्यस्याथयस्य उच्यते
साम्यो गुणोक्तिकार इति नित्यत्वरभायेन आश्रयस्य नित्य
धर्मात्तदविशेषात् इति न्यायः स्यात् । सर्वधिकरण
सिद्धान्तस्यमिदम् । सु पृ. ८४८ ७ 'ननुपकार
ताकात्वात् प्रथमं प्राचुरो लुहः । यत्रोच्यते, ततोपस्य
विकाराः प्रोक्ष्य चोदितम् ।' वा २।।७।१२७ ४१४.

७ विकारेण प्रकृतित्विद्वजसंयोगो यथा-'नैकतश्चरणीगव-
पूतानाम्' इति । भा २०।४।११२ । तत्र दुपकारविश-
मोक्त इत्या पलम्, नूतमधयात्तत्वं पठितं नगतात्
मिति । ह्रस्व ७ 'विकाराद्य न भेदः स्यादर्थाभ्यानिह-
तत्वात् । १२।१।१।४ ॥ गुणकारविकारात् न तन्मते
स्यात् सत्यापि तद्विकारे अर्थस्य अङ्गज्योपकारस्य अधि-
कृतत्वात् इत्यर्थः । सोम. २२।१।२ पृ. ८४४. ७ यदि च
सत्यपि पलोचनत्वे कर्मापकात्तदनुग्रहं ततो वक्ष्यमाणेषु
उच्यते तद्विकारे तद्विकारेऽपि नास्ति । सत्यपि देवभेदे
कर्तुंभेदे न 'विकाराद्य न भेदः स्यादर्थाभ्यानिह-
त्वात्' इत्यनेन न्यायेन पृथग्भेदमिति न क्रियेत् ।
भा. १२।१।२. ७ विकाराणां सोमस्य दक्षिणमासोक्तः

काळात् । ५. १।५।२६. ' शोभविवाहना दर्शपूर्ण-
मास्याया प्रान्त् नानुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिक्त्वा इष्टं यम् ।

ॐ विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्धभेदात्
स्यात् । ५।२।८।१६॥

अग्नीषोमीये पत्नी ' वृषदाज्येन अनुयाजान् यजति ' इत्युक्तम् । तत्र प्रजागानुशास्त्रधारणार्थं तत् वृषदाज्यमपात्रम्, तत्रेन वृषदाज्यमपि पारयेत् उत वृषदाज्यधारणार्थं भिक्षं प्राप्तं स्यात् इति विकारे वृषदाज्यप्रकृतानि एतानि पात्रं स्यात् इति उक्त्यै पूर्वाश्लेषे प्रोक्तं तुगाज्येन तं नित्यं मिद्वान्तमाह । अनुयाजानां विकारे प्राहुस्तद् यत् केन्द्रदाज्यात् अथवा यजत्ये पत्नी वृषदाज्यं यजत्ये मनि वृषदाज्यधारणार्थं पात्रभेदं भिक्षं प्राप्तं स्यात् । अर्धभेदात् वृषदाज्यं अर्धभेदं प्रयत्नाभिरात् वृषदाज्यस्य च अनुयाजार्थं स्यात् । अर्धभेदात् वृषदाज्य इति वा । नहि वृषदाज्यं एवैकपात्रे प्रीयते इत्ययम् । के.

• विकारेणु प्रकृतिवदुपचारः । वा. २।२।६।१७
घ. ५।२९.

• विचारपक्षे तु शक्ये पाठनस्य पूर्ववत् कथंतिः इति भवत्सारादये अन्यत्रसिन्त् वर्गीणि विप्रकृष्टं प्रकृत एव हात यं भवति इति साधप्रसङ्गः । वा. १।६।१६।४२
घ. १०६५.

• विहार्गं र्भित्तं कर्म । गतदृष्टातिमोत्पादन विकृतिः । यथा ' मीहीवदहनि ' । मयि. घ. १२९.

• विकृतिः अग्नीषोमीयसुः सानाज्यस्य । ८।७।
२।१०-११. मीका. घृ १०० ' अग्नीषोमीयं यज् सानाज्यविकार ' इत्यत्र अधिक्त्वा इष्टं यम् । ५ विकृति. अग्नीषोमीयसुः सानाज्यस्य । तथापि ययम न ददाः । ८।२।१।५-१८ मीको. घृ १०० ' अग्नीषोमीयः पशु पत्नीविकार ' इत्यत्र अधिक्त्वा इष्टं यम् । • विकृतिः कामेन, निमित्तन वा चोपेते । भा. १२।२।६।११.

• विकृतिः कामे वा निमित्ते वा तत्रने आगच्छति । १२।१।१३।१३. • विकृति. प्रसारमपेक्षते । स चैकः प्रसारः (विकृत्या अपेक्षते) । प्रसारपेक्षायां प्रमाणमिति । न साध्यपेक्षायाम् । मीरेण साधयेत् । कर्म इत्यपेक्षाया

साध्यनेन आग्नेये बुद्धिर्भवति । आग्नेयेनापि प्रसाह. (स्वगताः प्रथममुपस्थाप्यन्ते) । तत्र एतानि विकृतिः । ते चापेक्षिताः । शास्त्राणि पदायाश्च अनपेक्षितानि, अपेक्षितानि च । तस्मात् कृत्स्न बोद्धव्यः प्रापयति । कृत्स्नपाकितराजोपहारः । दुर्. १०।७।१३१.

ॐ विकृति. प्रकृतिधर्मत्वात् तत्काला स्याद् यथाशिश्टम् । ५।१।११।१९ ॥

नाकरोषात्मे तृतीये पर्यणि प्रथमदिने ' अथवेऽग्नीष-
वते प्रारब्धाकपालं, गच्छा सातपनेभ्यो गार्ध्विने चक, मरुद्रयो गृहमेधिभ्यः सर्वासा दृष्ये मायभेदनाम् ' इति इष्टित्वं निश्चितम् । इदं ब्रह्मकालं सप्तकालं वेति विचारं पूर्ववधमाह । विकृतेः प्रकृतिधर्मत्वात् अग्नीषवत्वादि-
विकृतिः यथाशिश्टं तदकाला प्रकृतिकाया स्यात् । प्रकृतेरेव धर्मा यस्या सा प्रकृतिधर्मा विकृतिः । प्रकृतिधर्मवत् धर्मः प्रकृतिधर्मतः तस्मात् । विकृतौ अतिदिनेन प्रकृतेर्धर्मा एव भवति । प्रकृतिश्च धर्मिष्ठः इत्यकाला । शक्येऽपि धर्मवितोषः । तस्मात् यथाशिश्टं चोद्धेन शिष्टं विकृतं प्रापितं अनतिक्रम्य इत्यत्रकालव्यवहारः तस्मात् तस्या प्रकृतेः बल इव बाले यस्याः विकृतेः सा विकृतिः तस्मात् इत्यत्रापि स्यात् । तस्मात् अग्नीषवतीसातपनी-
यावृहमेधीयाः इत्यत्रकालाः स्युः इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा जमकालसंबुदा सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानान् प्रकृतिधर्मतोषः स्यात् । २० ॥

सादरेष्वेणु अग्नीषवत्प्राथम्ये इत्यत्रकालाः स्यु इति पूर्वपक्षं साधयत्ये. अपिसा- सन्दः । अर्वात्तृती, सात-
पनी, शक्येधीया च इष्टिः ममकालविकृता । क्रमश्च कालश्च तास्य मनुका । शक्तिरस इष्टय. धर्मेषोकाः । प्राय मन्दिने सद्य इति तासां बाला उनाः । तस्मात् ता सा इष्टि. तत्र एव क्रियेत । तत्र सद्यसकाले साक्षात् चिहितेऽग्नी ' सद्यं कार्यं ' इति विधिः ममकालविकारनेन अनुमानात् । यस्मादेव. चिहितममकालमनुकाः तस्मात् सद्यं कार्यं इति अनुमीयते । तस्मात् प्रकृतेः दृष्टेयो धर्मो इत्यत्रसादरम्, तत्र तेषु स्यात् अग्नीषवत्ता-
दितु । तथा न एता सद्यसकाला न इत्यत्रकालाः ।

कालोत्कर्ष इति चैत् ॥ २१ ॥

साकमेधीये तृतीये पर्वणि पूर्वदिने अनीदचत्वी-
भातपनीवाहमेधीया इत्यत्र कमेण प्रातः, मध्यदिने, सायं
चेति द्विधाः । ताः सप्तम्यात् भवेयुः इति सिद्धन्तिना
उक्तं पूर्वपक्षी आह । ननु कासस्य उत्कर्षः रथात् ।
पूर्वदिने प्रातर्मध्यदिने सायं चेति दृष्टव्यः उपरमंभ्यन्ते,
परंतुः प्रातर्मध्यदिने सायं चेति यश्चते । न च
उदकस्य प्रातरदिमालविद्येभ्य विरोधोऽस्ति । तस्मात्
द्व्यहकाल एता इति ।

न तत्संयन्धात् ॥ २२ ॥

साकमेधाद्ये तृतीये पर्वणि पूर्वदिने प्रातर्मध्यदिने
सायं इति विहिताना अनीकवर्तीभातपनीयाग्रहमेधीयाना-
मिष्टीना कालोत्कर्षेण द्यहकालत्वात् पूर्वपक्षिणा गुणकं
सिद्धान्ती निषेधति । न कालोत्कर्षः शक्यते कर्तुम् ।
तत्संयन्धात् अद्वैतः सह प्रधानाना एतेनैव प्रातरादि
कालेन सवन्धात् सवन्धस्य भ्रमशात् । तत्र अन्वयान्तेषु
अद्वेषु अन्वयकालेषु च प्रधानेषु कृतेषु न सादृशं तेषु कालेषु
कृतं स्यात् । तस्मात् न द्यहकालत्वात् सिद्धं सवन्धकात्प्रौढं ।
हे,

- चिह्नितः, प्राज्ञान् धर्मान् चोदनेन गृह्णाति । भा.
५।४।७।२२ • चिह्नितः । यत्र न समप्राप्ते-
पदेन सा चिह्नितः । यथा सौम्यदिः । चिह्नितौ हि
प्रायः प्रधानमेव, तथीनं हि विधीयते अङ्गकल्पान्तु
भन्वतो गृह्यते । यतो गृह्यते सा चिह्नितः, यत्र गृह्यते सा
चिह्नितः । मङ्गलविह्नितिर चोद पारिमायिकमेव । न तु
सुदूरं घटवच्च यन्तम् । मीन्याः • चिह्नितिदिं उप-
काणवाद्भिषी कश्चोपमाद्यत् पदार्थात् उपमितोऽस्ति-
प्रापणेन गृह्णाति । टुपु. ४।१।१।७. • प्रकृता हि
चिह्नितः गुल्फशक्तं भवति । भा ८।१।१।२५.
• चिह्नितव्यः ऐन्द्रमादवः साद्रा. वीर्णमात्याममा-
यात्या वा कर्तव्याः 'य इत्या पशुना०' इति वच-
नान् । तेन सप्तशक्य चिह्नितव्यः । ५।४।७।२२-२४.
मीको, प्र. १३२० • ऐन्द्रमादवीन चिह्नितरूपाणा-
मिष्टीना सप्तशक्यत्वं इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।
• चिह्नितव्यं महद्यज्ञलोपनिपातित्यः इत्यप्रकरणयोः

क्रमस्य अर्थविप्रकर्षे उदाहरणम् । तस्य हि एव
प्राज्ञान्धमभ्यरासित्वेन नेत्रेण तत् पुण्यात् परस्तात् अ
अवस्थितक्रमभागात् भवति, प्रकरणस्य कल्पनेपसरे
प्राज्ञाने ध्याननिवृत्त्यात् । वा. ३।३।७।१४ पृ. २३,
• चिह्नितव्यः यागवत्-यागारापेक्षितत्वात् स्वप्रकरणज्ञानपरी
अतिक्रम्य प्राज्ञानं च्युन्ति इति सर्वत्र व्यापकत्वम् ।
३।३।१।८. • चिह्नितव्यः सदास्त्वान् । भा. ५।५।१०।१६,
• चिह्नितव्यः सर्वाः पूर्वोक्त्याः, चोदनावाक्याना अस्मा
सत्यात् । ८।१।१६।२८. • चिह्नित्या प्रकृतेः प्रधान-
प्रमद्भिदिः यथा तीर्थभादेन दर्शनं प्रादुष्य । वात्.
पृ. १४५, • चिह्निते. न्यान्तरप्रकरणं सदर्शोद्भूतिक
वरुणपञ्चानामनुक्तं तस्मै प्रयत्नविशरणं । तत्र हि
'उत्तमं वचनित' इति वचनपञ्चवाक्यान्तरप्रकरणधीतमपि
'न वैश्वदेवे उत्तमयेदिसुपचनित, न घृतापीठिये' इति
पर्युदासैकवाक्यता कलादेशवाक्यान्तरप्रकरणं अपिवा कश्च-
मीत्यानामेव 'अत्र' इति वाद इत्युक्तम् । पृ. ११-१२.
• चिह्निते. उपस्मरकश्चाथार्थकृत्वा न तु प्राज्ञानपदार्थ-
मान्यासादृशा । मीन्या.

• चिह्नितोः प्रकृतिकात्स्वत्वात् सप्तमकालोत्तम
चिह्नितित्वयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ५।४।७।२१।
'ऐन्द्राद्येनैकदासकपालं निर्वपेत् प्रतप्तम.' इत्यादिः
उक्ता दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिष्ठात् कर्तव्या चिह्नितः सप्त-
शक्या स्यात् । वेदिकरणदि च इतराङ्गसहितं प्रधानं च
एकस्मिन्नेवाहनि कर्तव्यम् । तयोः अनाशरकरीर्णयोः
स्वकालयोः 'च इत्या पशुना न यजेत्, मोऽमाशरवाथा
वीर्णमास्या वा' इति वचनेन प्रत्यक्षेण शिष्टत्वात्
निश्चितत्वात् । द्यहकालत्वे गृहीते तु प्रकृतिकालव्यपगतम् ।
दर्शेष्टिक्रमकृतेषु द्यहकालान् नचोदनेन प्राप्तम् । तत्र
अनुष्ठाने घटव्यप्रसङ्गः । परंतु तत् आनुमानिकत्वात्
प्रत्यक्षविधानेन प्राप्यते । तस्मात् महत्त्वान्त्वं इति
सिद्धन्तः ।

'उत्तमं चिह्नितः' इत्यत्र 'उत्तमं तति.' इति
मोम-यु-कु-पाठः । तस्य चिह्निते इति धातोस्तृतीयस्य-
निष्पत्तिः । तति इति सप्तम्यात् इत्यर्थः । इति शब्दमेव
अपि अर्थः समानः ।

विषय. ममुच्य. 'ममने उमे कुपांत्', 'गोचने उमे कुपांत्', 'अचितो अपि एकादे उमे वृष्टयने दुपांत्' इति । वाड. पृ. १००. • विठ्ठो अपि उदेवनेनानामे उल्लस्य न्याय अनुपपट्टकरे । वि. ३।१।१६. • विठ्ठो अयुर्वेदार्थाङ्गतरं प्राङ्गनपरमाणा नास्ति । ३।८।१६।१३. • विठ्ठो अर्थेक्षेत्रेनाति-
 दिरने, न शनो वाचक इत्येव्द षष्माम । दुष्. ५।१।१।२।१९. वर्षां २. • विठ्ठो इदामिगदे यजति मन्दस न ऊट । भा. १।१।१८।१०. मीत्रो पृ. ३।५३ 'यज्ञावधिकरणम्' इत्यन अपिस्वय दृश्यम् ।
 • विठ्ठो उरारमात्र । सु पृ ८५५. • विठ्ठो-
 उरारिष्टैर्यदेनकादिभि प्राकृतप्रवेदतर्पणा भावः । १।०।१।५।५८-६०. मीत्रो. पृ. १।६३ 'काम्यागु विठ्ठित्तु उपदिष्टे.' इत्यन अविरण्य प्रथमम् ।
 • विठ्ठो उपदिष्टातिष्ठिपदार्थनिषय समुचय. यथा-
 उरारिष्टो ननुपयता समुचय, पाटवैर्येनदित्थानममु-
 चय । वागवादिभो भेदगुणस्य अजादिकारोश्च समु-
 चय । दीक्षाहुतिभत्याना अजादितिभि प्रपुत्रं स्वाहा-
 श्रास्ते प्रयुज्येऽग्नौ स्वाहा इति षण्णा षण्णा मन्त्राणा समु-
 चयः । वाजपेये पञ्चवृत्तरपेन सह अर्चुर्भुवाण्य समुचयः ।
 नन्वेष्टो उपरोमाना नारिष्टोमाना च । गृहस्वतिमवे उप-
 विष्टस्य वादेत्यचप्रथम्य अतिदिष्टराणा च समुचयः ।
 वाजपेये प्राजापयवच्छता शक्यावयुना च समुचयः ।
 माप्रद्वय आमनेतोमाना अनुपयो सह समुचय । मन्-
 त्रे उरामाशोणा पत्नीना अतिदिष्टे उरामाट-
 क्कदिव्या च म्मुचय । अङ्गनाम्यङ्गनीये गौगुणवायुश्रजेन ननीते-
 नालिष्टेन समुचय । महाग्ने तार्येण अहृतस्य समुचय ।
 महाग्ने उरदिष्टस्येरादिवाग्ना अतिदिष्टाक्यादिगाद्या च
 समुचयः । स्तोमनिष्ठौ उपदिष्टातिष्ठिष्याम्ना समुचयः ।
 पशुण्ये उरान्द हेमे गुराना समुचय. प्रतिपत्तिनात्
 इति । वाड. पृ. १००-१०८. • विठ्ठो उपदिष्ट-
 पशुर्निषय. समुचय यथा-उरारिष्टे गत ब्राह्मणाः
 गोवान् मरुगन्धि' इति ब्राह्मणजते. 'दश दश एकैक
 चमममुपपर्यन्ति' इति शालग्राम्यायाश्च समुचय. । पृ.
 १०७. • विठ्ठो एव उरारिष्टोर्भूतिक अरारिष्टयस्वणम् ।

पृ ११. • विठ्ठो औपदेशिः भानो वाचकवाक्य
 यथा-माविरैस्वयूपयो. । पृ १३३. • विठ्ठो औपे
 दिग्भो भागमानावोः वाचकवाक्य यथा-अतिके
 गोडशिप्रहणप्रहणे । पृ १३३. • विठ्ठो वर्षनात-
 वाटभाषा उरारिष्टपादन अतिदिरने । मीणा
 • विठ्ठो क्वचित् प्रविषमांनदिदेवाः । वि. ५।१।११.
 • विठ्ठो क्वचित् 'बहुत दृष्ट मरुति' इति प्रुते ।
 तन विविचोदनाया गृह्रधाराशोर्विकलाः इति पूर्वपक्षः ।
 पृष्टे वृद्धत एव नियम न विकल्प. इति सिद्धान्तः ।
 १०।०।१६

॥ विठ्ठो चापि तद्वचनात् । १।१।०।२२ ॥

द्विपत्नीके बहुपत्नीके च विठ्ठविप्रयोगे पत्नी सनद्ध
 इति मन्त्र ऊचितो नो न चेति विचारो विठ्ठो चोपि
 प्रकृतो इव नोदित्थक. 'यथाहो तद् विठ्ठो' इत्य-
 त्तिदेनयननम् । प्रत्ये न एकरामिभिरिणम् । द्विपत्नी-
 कस्यदापि द्वितं बहुत्व एतत्त्व च न विरक्षितम् ।
 तस्मात् पत्नीमन्त्रे अनिसारः इति सिद्धान्त । के

॥ विठ्ठो त्वनियमः स्वान् उपदान्यवद्
 प्रहणस्य गुणार्थव्यादुमयोश्च प्रदिष्टयान् गुण-
 आशं यदेति स्वात् । १०।५।१५।६४ ॥

विठ्ठो 'दीनारीर इते चह निर्वैत प्रहणना
 वीरीया गजानवेराम.' इत्यामे विठ्ठोऽष्टौ वीहिरयोः
 अनियम विरल्य स्वात् । प्रहणस्य वीहिनैरुप
 गुणप्रवेरान् वीहिनैरुदा. प्रहणत्वादिगुणप्रकार्ये न
 वागकस्याये. । वीहयक्षेत्रे सुवला, वागस्तु वीहिनैर्वा
 वैयो । उपदायान् यथा 'उपदानेनस्तुयाजान् यजति'
 इत्यन आन्य उपदायकस्याये मरुति गइत् । उपाद
 विकल्प । उमयोश्च वीहिययो नोश्चेन प्रदिष्टयान्
 प्रातिस्वत् विकल्प । गुणयार्कं 'सुमाना वीहीणा'
 'सुमाना वीहीणा' इत्यादि गुणयामने तु 'यदा इति
 म्यात्' ('यदीते म्यात्' इत्यापि वाटः) यथा वीहिर-
 वदा सुमाना इति विधानार्थ म्यात् । तस्मात् विरल्य इति
 पूर्व. पक्षः ।

पेक्षायां नित्यमेत क्षुतिवो निश्चिह्नान् ।
६५ ॥

‘सौमरीयै चूने चरु निर्विषेत् गुह्यात् नदीनां जहा
ज्वलकाम’ इत्यादिचित्तौ नदीधियसोचिकान् नदीधिय
तु शुद्धगुणधराणाम् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तसिद्धि
रूपेण प्रसिद्ध । नदीधियसो चेकार्थान् ह्यन्येन
स्वैरुपार्थक्येनान् उभयो प्राप्तयो क्षुतिं प्रत्यक्षधरणेन
निश्चिह्नान् निरोपयो विहितवान् निगम्येन जीमूत्र
यवानां निश्चिति । तस्मात् सिद्धम् ।

विरोधित्वाच्च लोकात् ॥ ६६ ॥

सौमरीयैश्चो नदीधियसोर्न विस्मयो यवानां जप
इति सिद्धान्त साधनां तरमाह । विस्मयेन एककार्थक्येनान्
परस्पर निरोधो भवति, एत नदीधियसोनिरोधिताद्य
प्रत्यक्षभूता सीदयो यवान् निगमैषु । लोकात् यथा
‘मरुतान् न पयसा समशीमात्’ इति मरुता पयो
निर्गम्येति तद्वत् ।

पत्तोक्ष नदगुणतान् ॥ ६७ ॥

‘सौमरीयै चूने चरु निर्विषेत् गुह्यात् नदीनां
जहाज्वलकाम’ इत्यादि चिह्नौ यदि नदीनां यामेन
सदस्य स्यात् तर्हि गुणगुणेन सदस्यो न स्यात् इति
नेत्याह सिद्धान्तौ क्रो आयात्, तद्गुणतान् तौ
गुणान् च नदीधिय गुणौ यच्च न तद्गुण । अस्मैक-
हाण्तीन् गुह्यात् नदीधिय प्रत्येन गुणौ । पक्षस्य
परस्परान्तर । तस्मात् उक्तचित्तौ नदीधियसोर्न
विस्मय ।

विरोधिता च तच्छुनासमाहृत्याह विस्मय
स्यात् ॥ ६८ ॥

सौमरीयैश्चो नदीधिय नित्यो यवानां निश्चिति
इति सिद्धान्ते देयतरमाह । विरोधिता मरुते तच्छुनी
तस्य अयस्यस्य विरोधित प्रपञ्चे धरणे सति अस्म
च अयस्यस्य अयस्यस्यस्य कथं विस्मय स्यात्
इति चाहु । किंवा विस्मय अयस्य स्यात् इत्यप्या-
हार । तथा च सौमरीयैश्चो गुह्यात् नदीनां प्रत्यक्ष-
धराण्य पयसा चाभ्यगत् नदीनां नित्यं यवानां
जप ।

पृथगाद्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थतम् ।
६९ ॥

सौमरीयैश्चो ‘सुमाना नदीनां’ इति श्रीद्विग्रहण
न यामधराणाम् चिह्नं गुह्यगुणधराणाम् इति पूर्वपक्षे
पृथगाद्यतन्त तच्च ‘चित्तौ त्रयस्य’ इति ह्ये
(१०१११५२४) त पृथगाद्यतन्त वेधयेन चिह्न
वति सिद्धान्तौ । पृथगाद्य ग्रहणस्य आचरनिर्देशस्य
गुणधराण्य पृथगाद्यस्य वाधराण्य युक्तम्, इत्या आचरस्य
समुच्चयत्, इत्या पृथगाद्य कथाइतीकार्यात् । तेन न
वर्तिष्यत् दधि, आचरे च समुच्चय सौमरीयैश्चो तु
नदीधियसोर्न समुच्चयस्य च । एते विषयो दृश्यते ।

यद्यपि चतुरस्रीति तु नियमे नोपपद्यते ।

७० ॥

सौमरीयैश्चो गुह्यात् नदीनां प्रत्यक्षधरणेन
चोदयप्रसात्ता विस्मयितानां यवानां यामेन नियमे स्वीयते
‘यद्यपि चतुरस्रीति’ इति चतुरस्रग्रहणं नोपपद्यते
नोपपद्यते । ‘यद्यपि चतुरस्रीति यद्यमान पञ्चाव-
रौप द्या कार्या’ इति पञ्चावसेन प्राप्तं चतुरस्रं न
विस्मयते तत् पञ्चावसेन चतुरस्रौ अनिर्गतिं ‘यद्यपि
चतुरस्रीति’ इति चतुरस्रस्येन उच्यते । तस्मात्
नियम इति पूर्वपक्षिण्यं दृष्टम् ।

कृत्वन्तरे वा तन्वायातयान् धर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

‘यद्यपि चतुरस्रीति तु नियमे नोपपद्यते’ (१०११
१५१३०) इति पूर्वपक्षिण्यं दृष्टम् निरस्यति । कृत्वन्तरे
पगोरपरिष्कृतं पगौ दर्मपूर्वमागतौ ‘यद्यपि चतुरस्रीति’
इति चतुरस्रस्येन अधिविधिः । अर्धभेदात् दर्मपूर्व-
मागतौ चतुरस्रं पगौ पञ्चावसेन इति धर्मभेदेन ।
तन्वायातयान् स ‘विरोधितयाम् लोकात्’ (१०११
१५१६२) इति न्याय पञ्चावसेनचतुरस्रस्यो उक्त-
धर्मभेदोऽपि इति तन्वाये तादृशतया । इति नियमो
दृश्यते ।

पृथगाद्ये तु- तत् इति पृथग् पदम्, प्रत्यक्षधरा-
ण्यत इति तदर्थः । न्यायतया धर्मभेदे इत्यन्या-
यात् विरोधिताद्यः इति उक्तवापदिशि- इति

न्यारयातम् । सुतोघिन्या तु अनन्त्यागवाह इत्यकार
प्रक्षिप न्यायस्य अप्रसरात् इति व्याख्यातम् ।

तस्मात् सौमरीत्रादिचरी श्रीश्रीणा नियम बधाना धाय
इति सिद्धात् । के

• विठ्ठो तु चोदकप्रता सत (धर्मा)

आनुमानिका बन्धोः (अपि) । भा ३।३।

१।१९ • विठ्ठो दक्षिणामान चोदयेन प्राप्त

वाधितः निविदाते, विशेषात् । टुप् १०।५।२०।८५

पृ १९८१ • विठ्ठो दसोष्ममात्तादप्रवृत्तिगता गुण-

नामा न प्रवर्तते । ८।१।१।१२३-२५ • विठ्ठो

देवगानिप्रगुणशक्तिपदस्यैः त्यागदो प्रयोगः । १०।४।

१।४२६-२९ मीको पृ २५५२ ' पावकामिषाय '

इत्यत्र अतिक्रमण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो रिपप्रकाश

एवचननात्पदवचनान्तरासनमयो द्विवचनातेनोह ।

१।३।१।१०-११ मीको पृ २७५७ ' पावक्याय ' इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो रिपप्रवृत्तीकाया ' फलो

धनस्य ' इत्यत्र वचनल नोह । १।३।३।२२ मीको

पृ १२२८ ' ऊह न एवचनस्य० ' इत्यत्र अतिक्रमण

द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो निर्वापनः सविहृ अथि पूष

श-शाना न ऊह । एते रमेतद्रवेतदर्थं नाभिद्रवति । भा

१।३।१।३६-३७ • विठ्ठो पर्वकरोमयोर्नातिदेव ।

१।२।१।८।५०-५५ मीको पृ २७४७ ' पर्वक्याय '

इत्यत्र अतिक्रमण द्रष्टव्यम् । • विठ्ठो प्रक्षरण नास्ति ।

अपवरावाहकारूपस्थानादेव अप्रवृत्तमहणम् । मीन्या

• विठ्ठो प्रक्षरण न प्रवर्तते । (पन) विठ्ठे

उपकारावाहकाया सधायि विठ्ठो अनिदिष्टाना

प्रधानादीनां शाब्दावाहकाया प्रवृत्तप्रधानादिदेव उा

कीण निवृत्ते । (उमपवाहकावाहकावाह) ।

सु पृ ११९५ • विठ्ठो प्रवृत्तिगता कार्ष्णिकदर्मा

एव अतिदिशकते । वि ३।१।७, • विठ्ठो प्रवृत्ति

गतानां चन नियम-वर्ग-प्रकाशायसंपत्ताना तानिदेव,

दिनु विष्णुत्वैःसन्निदेव, तास्त्रैवाद्युक्तिगताम् । ८।१।

१३

• विठ्ठो मातृत्वस्य विधेर्महत्या पुन भुक्ति-

रतिधिया स्यात् । १०।७।१२।३॥

विठ्ठो ताकमेवगतगल्भेधीये बर्मणि ' आश्वमगो

यजति इति चोदकमात्तानि पुन भुक्ति अनिधिया

इत्यात् न विधायिका रिनु अनुवादः । प्राकृतस्य अप

गाययोविधेरेव अनेन द्रष्टव्या अनुवादात् । तस्मात्

चोदयेन प्राप्तयो आश्वमगयो अनुवादेऽव ' आश्व

मगो यजति ' इति । इति प्रथम पक्षः ।

अपि चाऽऽश्वमेवचत् द्विशब्दस्य स्यात् । २५ ॥

द्वितीय पक्षमाह । आश्वमगयो द्विशब्दा

स्यात् । द्वौ विधाययो शब्दो यतो तौ द्विशब्दौ तथै

भाष द्विशब्दस्यम् । यावैव आश्वमगो चोदक प्रपन्न

तावैव ' आश्वमगो यजति ' इति शब्दोऽपि प्रपन्नति ।

आश्वमेवत् । यथा आश्वमेव आवाहननिगदे ' अश्वमग

आह ' इत्युच्यते । अत्र द्वौ अश्वमगो अश्वमेव एक

एवापि । आश्वमगवाह इत्युच्यते । अत्र यथा एकस्य

द्विशब्दस्य तद्वत् आश्वमेव शरीरि । तस्मात् ' आश्व

मगो यजति ' इत्यनेन चोदकेन च एकमेव बर्म शोच

इति ।

न वा शब्दपृथक्त्वान् । २६ ॥

द्वितीय पक्ष वाशब्देन पक्षेव चोदीय वद्य एवयति ।

न एकस्य वर्मणो द्विशब्दस्य युक्तम् । तस्मात्पक्षेवार्थे

अनुवादेऽव आश्वमेव गो यजति ' इति अश्वमगो

यजति दक्षायै ' इति । आश्वमेवयते तु शब्दप्रवृत्तत्

अर्थभेद एव । आश्वमेव इत्यनेन आशोदा अश्वमेव,

अश्वमेव इत्यनेन चोदयोऽभिह्वयते । न च तस्मात्

वेदोऽर्थं विच्यते । तस्मात् अर्थेवार्थे अनुवाद इति

तृतीय पक्षः ।

अधिक वाऽर्थवत्त्वात् स्यादर्थवत्त्वानुभावे

व्यवहारनिचारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यात्पूर्वत्वात् ।

२७ ॥

चतुर्थे पक्षमाह । अश्वमेवयते अश्वमेव च

एवैव यजति अश्वमेव एवैव एवैव इत्यत्र ।

वाशब्द पूर्वोत्पन्नप्रकाशस्य । ' आश्वमगो यजति '

इति वाक्ये नाश्वमेव । न च आश्वमगो तुम् कति

व्यर्थेद्विधाय । एत स्यवाश्वमगो अश्वमेव अश्वमेव

विश्वराममेव च ' आश्वमगो यजति ' इति पुन

चंचनात् अधिक्मेव आन्वभागतं कर्म चोदकमात्र-
प्राहृतान्यमासानुत्पन्नोत्तर चवैष्यं स्यात् तस्य अर्थसत्वात्
सकृत्प्रकृत्यभावात् । तेषु भुक्तिगुणविधिराहृतपर्यन्तयेषु
हि स्वसु अपूर्वतात् वचनस्य संपूर्णार्थसत्तात् तदर्थं
स्तुत्यापर्ययकं स्यात् । न तु इह तत् स्थितिः । तस्मात्
प्राहृतान्यभावात् आन्वभागरूपमेव कर्मांतरा इ-
ति वीचते ।

सुनूदृष्टे तु— आन्वभागरूपमणी अधिकारे अत्रावृते
कर्मन्तरे प्रथिते वै । अर्थसत्तात् कर्मन्तरत्वे सत्येव
पुनः भवत्यस्य अर्थसत्तात् । ते न रमणी अधिके
प्रधानात्प्राहृतिसत्तात् कार्ये पाठकमात्र । अर्थसत्ता-
गुणभावे चंचनात् अर्थवाङ्मयस्य अर्थसामान्ययो-
जकपर्यन्तं त्रिव्येकादशत्वस्य अभावे अमहात्वे चंच-
नात् आन्वभागे पुनर्वचनात् त्रिव्येकादशत्वभावेन
अर्थसादृशसंभवात् इति यावत् । तेषु हि तदर्थम्, हि
यात् । तेषु 'अस्तुभन्तात् आन्वभागी' इत्यादिज्ञापकेषु गुण-
विधानं सुखमे— इति स्थग्याताम् ।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् । २८ ॥

आन्वभागी इति तदर्थं कृते लक्षणाप्रसङ्गात् न कर्मा-
न्तरवचनम् । किन्तु परिहृत्यया आन्वभागेत्वेत्या अहाना
प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् समान्या इति पञ्चमः ।

नाभ्युत्पत्त्यात् । २९ ॥

चतुर्थवचनानी पञ्चमं चैत्रं दूषयति । न प्रतिषेधः,
अभ्युत्पत्त्यात् । नहि भावः प्रतिषेधमपि निश्चितं पर-
धृत्वे । तस्मात् परिहृत्यया । किन्तु कर्मन्तरवचनम् ।

अमहात्वाविति चेत् । ३० ॥

न रमणीययोदता । अत्र आन्वभागेयोः स्वगन्धेन
महात्म्, अन्येषामहाना चोदकेन श्रेणम् । स्वगन्धेन
श्रीशयोः भावसम्पत्तयोः चोदकेन अमहात्वात् । तथा च
प्रतिषेधेन तन्मनुष्यम् । तस्मात् चोदकेन अमहात्वात्
आन्वभागी यद्विधीति महात्म् । इति पद्य पञ्च ।

न तुल्यत्वात् । ३१ ॥

नेदेषम् । चोदको यथा अपूर्वतात् इत्यप्यप्यभि-
गृह्यति तथा चाङ्गप्रकारिणि । तस्मात् अत्रैतौ तुल्य-

त्वात् चोदकेन अश्रीशयोः आन्वभागेयोर्हणं इति वक्तुं न
तुल्यम् ।

तथा तदग्रहणे स्यात् । ३२ ॥

ननु चोदकेन आन्वभागावेव श्रुती तथा च आन्व-
भागात्कमेन चोदकस्य आन्वभागायोः सरोचः इति स्वप्न-
पक्षोऽस्तु इति चेद्येत् । तदग्रहणे चोदकेन आन्व-
भागायोरेव ग्रहणे तथा स्यात् अग्रहणेन तुल्यं सत्वात् ।
चोदको यथा आन्वभागी स्यादिति तथा इतद्यप्यपि
अहानि श्रुतीयात् चोदकस्य नमननं तुल्यत्वात् ।

अपूर्वतां तु दर्शयेत् अग्रहणस्यार्थसत्तात् । ३३ ॥

'आन्वभागी यदिति' इति यावत् ग्रहणेपीयस्य
अपूर्वता दर्शयेत् । अग्रहणस्य आन्वभागावरोचोपस्य
ग्रहणेपीयापूर्वतायामेव अर्थसत्तात् सफात् । पूर्वत्वे
तु तत् अनर्थं सत्वात् । तस्मात् ग्रहणेपीय कर्म अपू-
र्वम् । न प्रवृत्तिर्न विहितः । तुल्यत्वं पूर्वपक्षविचारार्थं ।
के

० विद्युती प्राहृतिकेशग्रहणे प्राथमिकतामेव ग्रहणम्,
अन्यानां लोचः । १०।१।११-६, मीमो. पृ. १२६५
'कपात्प्रथा' इत्यत्र अधिपत्तयं दृष्टव्यम् । ० विद्युती
प्राहृतिकान्यगुणानां नातिरेकाः । ८।१।१४।१२-२५,
मीमो. पृ. १६२ 'अतिरेको न विद्युती प्राहृतिकाम्य-
गुणानाम्' इत्यत्र अधिपत्तयं दृष्टव्यम् । ० विद्युती
प्राहृतपरमोत्पत्तयेन विधीयमानयोः प्रथमोः अन्तराले
अपूर्वमिति मद्दं पठ्यते, तदपि प्रकरणेन विधियुक्त्ये-
वया आगच्छतेतेषु । मीम्या. ० विद्युती प्राहृतिकान्य-
गुणस्योः वाच । भाट्ट १०।४।२१. ० विद्युती
मन्त्रे सर्वनीतारविपदानां ऊह । भाट्ट. १।१।१
० विद्युती नमनाभावस्य दर्शयुष्मत्प्रसङ्गात् नमनाभाव-
ऊह । १।१।१५।१२. मीमो. पृ. १६६ 'आपुण्डि-
कस्याथ' इत्यत्र अधिपत्तयं दृष्टव्यम् । ० विद्युती यत्
प्राहृतप्राप्तयेन ग्रहणे नत् प्रकरणात् गृह्यते । यथा
'ओदुम्बरो यूरो मयति' इति यूपानुसन्धेन ओदुम्ब-
रम् । मीम्या. ० विद्युती यथा प्राहृत विधिद्व-
न्द्वीत्यं तस्य पुरात्वात् वाम्नाशा वैतसमद्वयप्रत्यये तत्र
कर्मकारश्रीशान्द्रमर्थवित्तात् (अनास्यः) प्रकरणादौ

ताश्च यद्वाचि । पदाया उपाश्लिष्यद्विहा । न चापे
 णित् । ननु प्रकृतौ पदाया एतानन्तरा , आश्लिष्यन् ।
 प्रथम ते गुणवते । पश्चात्पश्चात् कृषिणा । चिह्नौवाचि
 तयो युवाचि । सचम् । प्रकृतौ पदाया वृष्टते, न
 ॥ पदाय पेक्षया । चिह्नौपश्चात्पेक्षया । ए एव पदमत्र
 भूयोपानायात् गजानि, लक्षणा पदायात् । भ्रुविश्च
 षष्ठाया गतिवती ।

तेषामप्रत्यक्षशिष्टान्त्वात् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, यथा कृष्णोऽपि उप-
 प्राहृतप्रयोगोऽपि पादौ चननपामण्यत् क्रियते, एत-
 न्मथसि क्रियेतेति । तत्र । न हि कृष्णोऽपि पाश्लोद्वेजेन
 प्राप्तेति । प्रत्यक्ष इति वचनम्, ' मूने शपति ' इति । न वा प्राहृतप्रयोगेन पाश्लोद्वेजेन वचन
 प्रामाण्यदृष्टयं पाश्लोद्वेजेन । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचन
 नामतिष्ठत्, तेषामप्रत्यक्षशिष्टान्त्वात् पादोऽपि नामतिष्ठ-
 देव । तस्मात्प्रयोगेन पाश्लोद्वेजेन ।

किं भवति प्रयोगेन ? कश्चिद्वैकल्यमुदाहृत्येति ।
 क्वचित् भूयते, ' भवत इति बहिर्भाषी ' इति । तत्र प्राहृत
 इत्येव निवर्तते । ' सार उक्तं वैदिभवति ' इति । उच्यते-
 ताननपदिष्टेनापि निवर्तते । ' स्वयं शीर्षा आगत
 भवति ' इति अभिद्वय निवर्तते । भाष्येनेषु निवर्तते ।

शा— ' ऊहे मिद्वेऽसिदिष्टानां वाचाभ्युचय-
 चित्तम् । इत्युक्ता दशमेऽङ्गानां चिह्नौच्यसि-
 धीयते ॥ ' अतिदिष्टदायचिह्नकान् प्राथम्य अपि
 ऊहत् अतिदेशोत्तरकान्तरम् । इयम उक्तत् इ-
 चित्तये किं तत्र प्रकृतौ चिह्नौ वर्तते उक्त उपमाभूत्
 प्रयोगेन न वर्तयमिति । तदप्यसिद्ध विचार्यते— किं
 प्राहृतप्रयोगेन प्रयोगेन वा एतयोरेव अनाहृत्य प्रयोगेन
 चिह्नौच्यसिद्धिरपि । गोपेण मारयेत् । वयम् । आमे
 वयं वाच्यहानि तानि वृद्धेति, उक्त पदायावाचि
 यति दृष्टादृष्टयाणि तद्व्यवहारानाम् य आहृत्य
 दिव्यो न्यायम् य अतिदिष्टवते । सर्वेण भवत्यत्,
 कथम् ? तथा आहृत्येन वयेति । तत्र वृद्धिमन् पदे
 अतिदेशोत्तरकान्तरमात्रा पदायां प्राहृतप्रयोगेना
 दरेण चिह्नौच्येन वचनं तत्र दृष्टादृष्टप्रयोगेन कल्पनात्

स्वयं दिनेऽपि बहिषि एतन् अदृष्टाद्यथा वर्तयमिति
 नास्ति वाच । उक्तम् तु प्राकृतम् एतन्मार्गस्य दृष्टस्य
 स्वयं चिह्ने बहिषि अभावेन अतिदेशोत्तरकान्तरकल्पन
 न अतिदेशोत्तरकान्तरकल्पनमिति सिध्यति वाच ।
 तत्र वचनेमात् अतिदेशोत्तरकान्तरकल्पन एव युज्यते ।
 उपदेशानुसृत्येति मात्रा, सर्वे कर्तव्ये न
 तु किञ्चित् वाचित्यमिहाह । सिद्धावस्तु ' अपेक्षा
 मत्तियोग्यत्यैस्वरारातिदेशनम् । तद्भाषात्पदार्था
 नामतिदेशो न कल्प्यते ॥ '

श्लोक— अनाथो द्विषिष । अयुक्तप्रवर्तते येन
 तत्र । न वैकलेन प्राहृत्यम् प्रापयन्ती अनाथ प्रति
 पादने मोऽयुक्तप्रवर्तते । तत्र प्राहृत्यैकशेषोक्तमप्येव
 प्रयोगेन वा । यत्र तु न वैकल्येन किञ्चित् किञ्च प्राकृतस्यैव
 उपदेशोत्तरकान्तरकल्पना वाच्यमपि अनाथो व्युत्पद्यते न
 वैकल्येन । तत्र प्राहृत्यमप्येव अनुपदेशेन अयुक्तप्रवर्त-
 मायात्, यथा एतेषांवाच्यो पर्यहणादे । एतच्च अयु-
 क्तप्रवर्तते येन तत्र अयुक्तप्रवर्तते इति कश्चिद्वचनम्
 नतर वाच्येनप्येव अयुक्तप्रवर्तते संगति । सूत्रा-
 यैतु— प्रकृत्यात्तर चिह्नौच्येने विधे चिह्नौच्येन
 पदायां चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन
 एतत् कल्पयित्वा इति ।

वि— ' कथात्तरादात्मन नामे स्थितमूहनम् ।
 निरुक्तमदिष्टमूहो दग्धे उक्तं उच्यते ॥ येदि स्वयत्त-
 रकदो प्रकृतं सर्वमाचरेत् । एतत्तं कथं वाऽऽश्चस्यो
 दंशपित्तवत् ॥ अथैवापि चिह्नौच्येन इत्युक्तमिति ।
 वाच्येऽप्येति सर्वे मोदयेनातिदिष्टवते । '

भाहू— तदेवमिदं अयुक्तमितिद्विष्टानां पदाया
 नाममात्रपदायां चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन । तत्र वाच्यो
 नाम प्रकृत्येनैव पदायां चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन
 चिह्नौच्येन । न तु कथात्तरादात्मन, प्रकृत्येन चिह्नौच्येन
 कथात्तरादात्मने कल्पनेन वाच्यं चिह्नौच्येन । तानि
 चिह्नौच्येन, चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन, चिह्नौच्येन
 चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन
 चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन चिह्नौच्येन

इति यद्वचं पूर्ववदिता सुत्रेण, तस्मिन्मिति विद्वान्नी ।
 तथाभूतेन व्याख्यातशब्दभूतेन यथोक्तात्, नहि प्रधान
 भूते सुप्रभूते वाऽप्यौ भवति । किंतु यथागतविषय इव ।
 ये अथा यथा भवति प्रधानभूता गुणभूता वा वेदा
 यथार्थानामेव प्रता विषय स्तु । यत् प्रधान तत्
 प्रधानमेव यत् गुणभूतम्, तत् गुणभूतमेवेति ।

निश्चित् चाविशिष्टमेव प्राकृतानां चैतृत्वं कर्मणा
 योग्यम् तस्मात् सर्वं प्रधानाद्यैः ॥ ११ ॥

निश्चये उपरयोति इत विधि उत्सव भावे विधिद्वय
 अर्थात् इति सुतुहूलम् । प्राकृतानां प्रधानानां चैतृत्वं
 पदं हि सद् विधित्वा अर्थात् एत अविशिष्ट तुल्यम् ।
 यस्मात् आध्यात्मिकप्रशासकत्वेण योगात् समधात् ।
 'अर्थं विवक्ष्यत यन्मति, यस्मिन् प्रतिष्ठिते' इति
 प्रकृतौ य एतथात्, स एतथात्वे चित्रकौ भवति
 अर्थं विवक्ष्यत यन्मति, यस्मिन् प्रतिष्ठिते' इति
 तथा 'चतुर्थी एते यत्स्य यथात्मनो' इति प्रकृतौ,
 अर्थमभ्यासो भवति चतुर्थी एत नातरेति' इति
 चित्रकौ । तस्मात् सर्वे एतथात्वीयक प्रधानाद्यैः चित्रकौ
 गुणभूतम् ।

समत्वाच्च नदुत्सरे संस्कारोपकार स्थाने ।
 १२ ॥

इतश्च पदशब्दो न यत् प्रधानम्, प्रधानाद्यस्य किंचि-
 द् वीति । तदुत्सरे तयो प्रकृतचित्रकौ प्रकृतौ चित्रकौ
 न उपरते प्रकृतानुगुणानां उपरिस्वरस्य समत्वात् इत्य-
 एतात् । अतो प्रधाना मध्ये प्रधानात्वेऽनुगुणा इति
 नम प्रकृतौ चित्रकौ च एतात् एत । तस्मात् एतस्यै
 एतस्यै विषय उपरिस्वरस्य महितस्य प्रधानस्य अधि-
 कार चित्रकौविषयविधि विधापक स्यात् । तस्मात् सर्वं
 प्रधानम् प्रधानाद्यैः किंचिदस्ति । अधिस्वरस्यैस्तु
 तस्मात् प्रकृतौ प्रकृतौविधिकर्तृगताया गुणविषय
 पत्नी एतथात्प्रकृतानुगुणत्वेनापि इति । के

० चित्रकौ ध्वजमणेनीदुम्बर वेत् प्राकृतपादिर उदे-
 निरुधि । २०।३।१/१६१-२, ३ मीमेरे पु १६३०
 १ 'नारिकेलस्य महत्त्व' इत्यत्र अधिस्वरस्य द्रष्टव्यम् ।

॥ चित्रकौ सर्वार्थं शेषं पठयित्वा ॥ १०८ ॥
 १०९ ॥

इत् कथामन्ति- 'यथाशब्देण वै वाक्या इष्टय ता
 उपात्तु कर्तव्या' इति । तत्र स्यात् किं अत्रप्रधानाद्यै
 सुपात्तराम्, उन प्रधानार्थमिति । पूर्णं चित्रकौविदेनात्
 प्रकृतौ नहि राश्ववर्माणा अत्रप्रधानाद्यैः प्रकृत्यात्
 सापराद निष्पन्न इदानीं चित्रकौविदेनापि किं
 अत्रप्रधानाद्यैः प्रकृतौ चैतन्प्रधानाद्यैः इति प्रकृत्या
 निष्पन्नो । अथाप्य पूर्वपथ - प्रकृतौ विधीयमाना
 साधुप्रधानाद्या । अत्र चित्रकौविदेनाप्युपात्तराद्यो यमां
 साधुप्रधानाद्या एत । न च वाक्या इष्टय इत्यनेन प्रधान
 मानोपदानमिति वक्तव्यम्, साधुस्यै प्रधानस्य वा
 सापरादयात् । अत्रानामपि वाक्यत्वेनोपादानाकरोयात् ।
 तस्मान् चित्रकौविधि यथासाधुप्रधानाद्यैः एतौपाद्यैः
 निश्चितेति । एत प्राप्ते अधिधीयते ।

सुप्रथमं वाऽङ्गप्रधानोचितत्वात् ॥ १५ ॥
 अत्रमभिप्राय - भवेदेव यदि प्राकृतवर्द्धिर्धर्मविधि
 इत्येवमस्य भवेत् । तत्र हि प्रकृत्यात् प्रधानाद्यैः प्राप्ते
 यथैवमत्प्रधानाद्यैः यथासाधुप्रधानाद्यैः । इह तु
 वाक्या इष्टय इति अत्राङ्गप्रधाने प्रधानार्थेऽपि प्राप्ति-
 यति । न च साधुस्य मानोपाद्यत्वेनाज्ञानामपि वाक्यस्य
 वा-यमिति वक्तव्यम् । यतोऽज्ञाना एतु प्रधानोपकार
 द्वारेण परम्परया यथासाधुप्रधानम्, प्रधानस्य तु साक्षादेन ।
 न तु साधुस्यैवमेव परम्परया यथासाधुप्रधानमिति प्रधानोपकार
 मेन सुपात्तराम्यद्य-प्रकृत्यात् तत्राद्यैः उपात्तरादिति
 सिद्धम् ।

प्रयोजनम्-पूर्वपथ अत्रमन्तेन्युपात्तरात् वतीत्यम् ।
 विधाते तु प्रधानाद्यैः । सूत्रं तु-सुप्रथमं एतस्यम्
 पाद्युपनिषदस्य कृते अथोदितस्यदिति । तौत्वा
 ॥ चित्रकौ सर्वार्थं शेषं पठयित्वा ॥ १०८ ॥
 १११ ॥

'यथाशब्देण वै वाक्या इष्टय ता उपात्तु कर्तव्या'
 इति वाक्येऽपि आध्यात्मिकोपकारान् उक्तम् अत्र
 उक्तं । स शेषं शेषम् उपात्तु अत्र चित्रकौ तस्य
 उक्तं वाक्येऽपि यथासाधु अत्रमन्तेन्युपात्तरात्, न

वेदः प्रवर्णनाय एव । प्रवृत्तयः । प्रवृत्तौ यथा वेदि
धर्मा आचर्यमांस तर्वाणा मनन्ति तद्वत् । इति पूर्व
पक्षः ।

मुत्प्यायो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् । ३६ ॥

‘ यथायवैष वै काम्या दृष्य ता उपायु कलया ’

इति काम्येष्टियु व्यायवैषवेदोक्तपक्षत् उपायु स्वर
उक्तः । स विवृतिभूतकाम्येष्टियु अङ्गाय प्रघातायथ
स्य इति पूर्वमुद्रण पूर्वपक्षे प्राप्ते मिद्व्यतयति । उक्त
उपायु स्वर मुत्प्याय प्रघातार्थ एव स्यात् नाङ्गाय ।
इति अङ्गस्य अचोदितत्वात् । ‘ काम्या दृष्य ’
इति द्वि उक्तम् । काम्याश्च प्रघातयागा एव । अङ्ग
काम्यास्तु । काम्याया विवृ प्रघातार्था । तस्मात्
उक्तशक्ये अङ्ग न चोदितम् । तत्तु चोदनेन लभ्येत ।
तस्मात् अङ्गस्य तेन वाचनेन चोदितवाम्यात्
प्रघातस्यैव च चोदितत्वात् उक्तस्य प्रघातयथवेति
सिद्धान्तः । के

● विवृत्तौ चतुर्दशेन पत्राति । टुप् २०।१।१।

१९ ● विवृत्तौ शैर्ष-प्रेत्रात् विना-साहणी-इत्यानी
निर्वाणमथे उक्त कार्यं । २।३।१।१-२ ● प्रहृता
पदानि याम्ये प्रवेचनात् प्रहृती यरन्ति, नासति
तरिन्त् प्रघातन विवृत्तौ चोदितानि भवन्ति । तस्मात्
उपनाहृतापवेचना न चोदकचोदयति । भा १०।१।

१।० ● यत् प्रहृतामङ्ग विवृत्तौ ध्रुयते तेषु विवृति
मिगाकाद्वार्यात् स्वीकरोति । टुप् १०।३।१।१

● यत् द्वि प्रहृतेरङ्गे पूर्वमात्राया विवृत्तौ तमप्य-पि
अपूर्वाणि कामिचित् प्रविच्यते तत्र विवृत्तौ प्रकरणाप्रण
मरति । वा ३।१।७।२० ● विवृत्तियु आग्रमाग्यो

यदन्तो वा प्रहृते वेति विवृत्तः । सपर्यं १।४।२
मीको पृ ८७७ ‘ आग्रमाग्यो विवृत्तियु यदन्तो
प्रहृते वा ’ इत्यत्र अधिहरण दृष्टयम् । ● विवृत्तियु
जाग्रमानीया तृपत् कते वा । १२।१।६।१९ २१

मीको पृ ९७६ ‘ आग्रमानीयाया टणपूर्वमाय
विवृत्तियु शैवादिषु पुनस्तुक्रान्तम् ’ इत्यत्र अधिहरण
दृष्टयम् । ● विवृत्तियु एवमिदं दृष्टयमिति प्रकृतम् ।

५००० भाति च यथा मरति । तत्र मरतिरिति

प्राद्या । अवशिष्टयु न लोच । वि २०।१।१,
● विवृत्तियु चोदकप्राप्त दृष्टयान्त्व ‘ य इष्टया यजुः ’
इति यचनेन वाच्यते । ५।१।७ ● विवृत्तियु
टीक्ष्णयादिषु चोदितोमे आचारमणीयाया यथा ।

२०।१।२।१८ मीको पृ ९७४ ‘ आग्रमा
याया चोदितोमायद्रभूतटीक्ष्णोफदिबिबृत्तौ वाथ
इत्यत्र अधिहरण दृष्टयम् । ● विवृत्तियु कार्यक्रमेणो न
भयत । सपर्यं २।१।३ मीको पृ ९५४९ ‘ पदंन
होमो विवृत्तियु न भयत ’ इत्यत्र अधिहरण दृष्टयम् ।

● विवृत्तियु सर्वाथेन उपमानेन भर्माति । टुप्
२०।४।१।१ ● विवृत्तियु सर्वाथेन यत् प्रहृतात्
मध्ये न पतिग तत् अवश्यतोपकार्यात् प्राहृतीदिग
कार्हीङ्गते प्रहृते पक्षात्तमन्वत्तु सनिधिविषयो मती ।

स चाविशेषे विविच्यते । विशेषे तु विवेकनादिवत्
मन्त्रणेन वाच्यते । वा ३।१।१।१२१ इ ७१९

● विवृत्तियु साहृदस्य विविधाने । भा ५।१।१७५३

● विवृत्तियु सामिनेनीताहृदस्यविशिष्टाय यथायथा
धिकार, न वैदनाग्रमथ्य । ६।१।७।१६-२९ मीको
पृ ९८३ ‘ अधिहार अध्यकर्यादिषु ’ इत्यत्र
अधिहरण दृष्टयम् ।

● विवृत्तत्तरवत् । यथेन द्वि वीणमाग्रमाग्य
विषयात् विवृत्ता तरणा चोदकप्राप्तद्वैयदकप्राप्त- (यवद
काल-) शक्यन गयदकाप्रा मरति, तथेन प्रवर्त
यचनात् आनीकयाग्यामापि द्विद्वेष तयादक्या ।

इत्य ५।१।१।१९ ● विवृत्तयथस्य वैदिक क्रम
यथा-‘ श्रीहीनवदिति ’ इति । इदं वैदिकव्यवहारात्पदम् ।
वाट्ट पृ ८८

● विवृत्तौद्येय एत्राग्रायस मन्त्रकाल एव न
महत्वात् । ५।१।७।२-२४

● विवृत्तियु । पूर्वस्यपि भवगहृत्तौ वा
विवृत्ति कृता प्रहृतात्तयानम् । पूर्वहृत्तयानि औदिक
कथयत प्रहृतात्तयानम् पूर्वहृत्तयानि विवृत्तुत्तयानम् ।
तत्र प्रहृत्तयानम् । यादिसा पूर्वमाग्रमाग्यद्वय-
आकृतान्पूर्वहृत्तौ प्रहृत्तुत्तयानम् तद्विदिते इव
विवृत्तुत्तयानम् । तत्र । भाट्ट ५।१।७

* विहृतिगता पर्युदासविधिप्रकारा मीको पृ २४८० पर्युदासविधि 'पोच्यारिष' इति विन्दौ द्रष्टव्या । * विहृतिगवाना अपूर्वाद्वागा उपहोमतीना प्रकरण न विधिवोचकम् । मीन्या

* विहृतिगता त्रिचानिषेधप्रकारा मीको पृ २७३२ साम् १ इत्यन द्रष्टव्या ।

* विहृतिगतद्रव्यादिषाच ऋग्दस्योद् शीर्षदि-
विहृती अविदिग्मन्त्रे । १।१।१।१-२ मीको पृ ३२१८ 'मन्त्रोहयाय' इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिगत-मादाभारविषयकविषयपोदाहर-
णानि मीको पृ ३०१२ 'विकल्पमदा' इति विन्दौ द्रष्टव्यानि ।

* विहृतिगत-सनिपरवोपकारकत्रियानिषेध-
प्रकारा मीको पृ २७३६ स्वाम् १ इत्यन द्रष्टव्या ।

* विहृतिस्व चोदयेन मयम यम् । वि ३।२।१६

* विहृतिनिगमेष्यपि वैधवाग्नेय देवताभि-
धानम् । वि १०।४।१०

* विहृतिप्रकृत्यो सममलान्दे विहृतिवनेष-
प्रज्ञे प्रसङ्गिदि । * २।२।२।३३ मीको पृ २६२०
'प्रहृतिप्रकृत्यो समानतः सत्ये' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिप्रकृत्यर्थता आधानस्य । ३।६।५।
१४-१० मीको पृ २६४ 'वाधान स्वकृपायम्'
इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिप्रधानेन अह्न्य प्रसङ्गे यथा-काम्य
भरण्यादि प्रादेन वाग्द्वयभूतभावरस्य । बाल पृ १०,

* विहृतिप्रधानस्य सत्प्रविचित्र्या उरु प्रधानाद्वाग
यथा-हृत्स्य आमिधायामस्य प्रधानभूताऽऽत्मशक्तौ
भक्तिदिष्टेन तद्भूतैः विहृतिरूपेण मानस्यह्यनिरासि
निमित्तैः सत्प्रज्ञावपयोगेन सह तत्रम् । पृ १४८

* विहृतिवियोगेषु केषुचिद् अविषयमन्थ अति
प्रधाना चातिदेग । १०।८।१।१२३-२८ मीको
पृ ११७ 'अन्वतिप्रामादिकरणम्' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् ।

* विहृतिरूप वैदिक कर्म यथा- माळशिरोभादि ।
बाल पृ ८०

* विहृतिविशेषे 'कौत्स मरति' 'जाण्य मरति'
इति श्रूयते । अन कौसादिषाम प्राप्तयेन राग्ना यद्गु-
चित इति पक्ष । प्राकृतस्य ऋष इति सिद्धान्त ।
परतु एतन्वनेन एवमेव प्राहुः माम वाच्य न सर्वाणि ।
एव त्रिपन्नेन दे वाच्ये, वदुपन्नेन बहूनि वाच्यानि ।
नि १०।८।१०-११ * विहृतिविनेषे कौत्सादि
सामभि ऋत्तसाम्ना ऋष । भा १०।४।८।१७ वणक
२ मीको पृ १४३ 'कौत्सकान्यविहृत्प्रयानिनादि
गामभि' इत्यन अधिहरण द्रष्टव्यम् । * विहृतिविशेषे
प्रसूतयैव कृत्वा आह्वयनीचोपस्थानम् । १।२।८।२९-३०
वर्णक २ * विहृतिविशेषे अध्याम्ये कौसादिषामभि
तत्समसंरक्षणप्राकृतकामनाय । १०।४।९।१८-१९
मीको पृ २४९८ 'कौत्सादिगान' इत्यन अधिहरण
द्रष्टव्यम् । * प्रहृतिविनेषे सानिधेनीवर्षे अपेक्षितानामेव
मनुषिज्ञानमनुचामेकादशाना द्वाव्यवचीन्य उक्तानयनम् ।
भा १०।२।१९।७३-७६

* विक्रय प्रतिपिद्ध अशानाम् । न्ययने न
'नाम निमीणीत' इति । ना १०।१।११।८७

* विक्रयेऽपि हि स्वरावरीशानसस्वरापादनवक्रावात्
सक्त्ये द्वाव्ययोऽपि विवृते । तथा च लोके विक्रये वक्राते
गच्छन्ति अस्यामिधांय दचमिदि । श्रीला वदन्ति
अस्यामिधांय यद्योतमिति । वा ३।४।१०।२८
पृ २६१

ॐ विक्रयी त्वन्य कर्मणोऽचोदितत्पान् ।
३।७।१५।३१॥

अस्ति शोमनिकयी । तत्र सदेह कि अन्वय्यादीना
मपयम्, उय हत्येभ्योऽय एषेति । पूर्वाप्रशक्त्याय
विचार । अत्राय पूर्वपक्ष - यद्यपि शोमनिकयी शब्दा
चद्वद्वत्तनानिर्दिष्ट । न च विक्रय विना कर्म भवति ।
तेन कथयित्वा अर्गाधितो विक्रयविधिरिति श्लोऽपि
कर्माद्भवता । स च प्रवृत्त एवोपाच इति प्रहृताना
मेवायतन शोमनिकयीति । एव प्राप्ते, अर्गाधोयते-
भवेदेव यदि कथयित्वा अर्गाधिविधयेति । स तु राग-

प्रतलोकसिद्धिनिर्णयप्रारम्भोपपद्यते । न तु तद्विधिमप्या
 क्षिणति । तेन विकारस्थानत्वेन प्रत्यर्पित्वकर्तृत्वस्यमिति
 सति प्रवृत्तेभ्योऽय एव बोधविन्धीति सिद्धम् ।
 प्रयोजनम्- मधोक्तम् । सूत्र तु- लोमविकरपी पुन
 प्रवृत्तेभ्योऽय एव विन्ध्यस्य कर्माङ्गत्वेनाबोधिकारविति ।
 लोवा

ॐ विन्धी तस्य कर्मणोऽबोदितत्वात् ।
 ३।७।१५।३१ ॥

भोमिधोमे य लोमविन्धी लोमस्य विन्धेना ऋषिबहु
 एव अत्रात्म स्थत् इति उन्मने पूर्ववत्प्रै प्राप्ता सिद्धात्त
 यति तन्म् । तु-उन्मद पूर्ववत्प्रैकेभ्य उपरोक्ते वैलक्षण्यस्य
 शेषः । विन्धी य लोम विन्धीणाति स तु अन्य एव
 ऋषिभ्य स्थत् । कर्मण विन्ध्यस्वरूप-अबोदितत्वात् ।
 यथा लोमस्य ऋतो विहित न तथा विन्धो विहित ।
 विन्ध्याभावे उयो न सेतयति इत्ययत् । विन्धयो गम्यते ।
 कर्ता तु अन्धकारादिभ्योऽदितेभ्यो भिन्न एव ।

अत्र सुधा द्रवणोमात् विन्धय प्रवृत्तुवन्ते विधि-
 क्तानानपेक्षत्वेन अत्रात्त सिद्धात्त स्पष्ट इति । के.

ॐ विन्धी करिणि किमहहुरो विवाद इति
 न्याय । अथ श्लोकाभ्या निम्नः । यथा ' लोमिति
 वन्ति विधीयन्त्या लद्धा वैद्विर भुवनगे दिनेव
 नोऽम् । लोमिति मणि निम्नकाद ममवद्री विधीते
 करिणि किमहहुरो विवाद ॥ ' इति । ' नान्य तुच
 परिभ्रमणेषु चाप्य वेमय विन्धति तुम्भे नदादि । कि
 लीरीगाप्ररौ कालि मणि, विन्धीते करिणि किमहहुरो
 विवाद ॥ ' इति । साहस्री ७८९.

• विधेस्तु मूलेन आनगा विन्धे । क्व ऋमि-
 द्द्वै मुदातर मरति । भा २।१।४।३६

• विन्धिल्ल । सूचिकिन्धोम येवन्प्रयोन्धकिपा
 निम्नत् । या २।१।१२ पृ ३०८

• विन्धिल्लन्ति लण्डुल इत्यत्र आशान्तोत्रक
 स्फार मयोऽय कागस्फार विन्धेते । या २।२ । १२
 पृ ३०८

• विन्धीत अविन्धीतये । नहि कर्मणेकालयेक-
 विन्धेताकधरेचय विन्धीतविन्धीतये विन्धे । या

२।१।२।३ पृ ५८१

• विन्धीतम्भुति अविधीतस्यूता कप्यते । वा
 २।१।७।१८ पृ ८६०

• विप्रहृद्विपञ्चक देवतास्तिरनवाकम् । (१)
 निम्नः (२) हवि स्वीकार (३) वज्रोवनम् (४)

वृत्ति (५) प्रगादधति । विप्रह - ' सहस्रो गेग
 भिद् वज्रमहु ' इति । हवि स्वीकार - ' अग्निः
 हविस्तुपवः ' इति । हविर्भोजनम् - ' अग्नीऽ प्रसि
 तेमा हवीणि ' इति । वृत्ति प्रमादध - ' वृत् एने
 मित्र मपथा ष्ठुभिरुपयति ' इति । मपथा स्वमे
 वाह्यवागमात् नैद देवतास्तिरानवाकम् इति सीमासा
 सिद्धान्त । वि १।१।४ • विप्रहृद्विपञ्चम् -
 ' विप्रहो हविषा भोग धर्म्य च प्रसजता । पत्यदम
 मित्येतत् पञ्चक विप्रहृद्विकम् ॥ ' कल्पतरु १।३।८
 ३५ प्रह

• विप्रहृवायस्य अद्वैतवत्तेन स्यात्सस्यैव
 विरोधनिरोधत्वरप प्रहृतम् । सु पृ ८८७

• विचार लक्षणात्तलोचयेऽपि लक्षणात्तरे विन
 मागे न क्षयमात्रहति । सु पृ ५५६

• विचारसस्य विधित्वादेवारम्भणोपम् । वि
 १।१।१.

• विचित्रगति सूत्रार वितात्तमप वि
 प्रहृत्त विन्धितार गेति । या १.०।५।११

• ' विच्छिन्नजयनव्यहृद्वीश्र निमित्तं तन्मै-
 रति । यतिरिक्तपदारम्भो वीर्णोऽप्यवते ॥ ' इत्येन
 नायेन पदारपवित्रम् ऋषेणप्यवहितो वेदादविन्धा
 नुपवन अनागम्याश्रयिवात् । वाचस्पत्या । देहलात्त
 नात् ऋषेदादीना ददरायोम । सु. पृ १००८

• विज्ञाप्येय कावयित वता । विन्धु. ३।८।८

• विज्ञानस्य विज्ञानस्य च नदि कश्चित् विज्ञे
 टन्यस्यो म्य प्रति, काय महत्तुल्यते रूप अय इ
 येन इति । भा १।१।१०।१५ पृ. ८५२

• विज्ञानमहत्तुपुर सरो विज्ञपयो इति सिद्धान्त ।
 प्रजु पृ २६८

• विन्धिल्लद्विपञ्चगुण । सु पृ १२८.

● विद्याधिगमः त्रैविद्यानां निरुक्तः न ब्राह्मणानामेव । भा. ६।२।१२।३२.

● विद्यामहणोत्तरकालञ्च दारुमहः । भा. ६।८।२।१२

● विद्यावाङ् । अल्पवर्षविधित्त्विद्यायत जीयता अभिक्षेपशक्तिं वर्मं वर्तयन् । शा. ६।२।३०.

● विद्या-विनयाधाने शिक्षाया उपायायो वर्तते प्रथमभूतः । भा. ३।२।२।२.

● विद्यासोमप्रजाः त्रैविद्यानां नित्याः । भा. ६।२।१।२२.

● विद्यास्थानानि । प्रतिस्वल्पमन्यन्तरयुगानियन्-
नित्यस्वयिनानामिषेषकृत्रिमविक्रयस्थानकथा. ये नैरेऽपि
मन्थार्थेनादेपु भ्रूयन्ते ताम्रणोतल्पेव विद्यास्थानानि धर्म-
शानाङ्गत्वेन समस्तानि । वा. १।३।३।० पृ. २०२.

● परिमितान्वेव हि चतुर्दश अष्टादश वा विद्यास्थानानि
('पुराणन्यायनीमत्स्यार्थमात्राङ्गमिश्रिताः । वेदाश्च,
आयुर्वेदो धनुर्वेदो मन्थर्वेदेति ते शवः । सर्वमाद्य
नपुंशं च') धर्मप्रमाणत्वेन सिद्धैः परिगृहीतानि वेद-
सर्ववेद- अष्ट- उपाङ्गाष्टादशधर्मसहितपुराणमात्रमिशा-
ण्डनीतिमथनानि (उरणेदाः- आयुर्वेदधनुर्वेदमन्थर्वे
वेदाः । अङ्गानि- शिक्षादीनि । उपाङ्ग-पूर्वोत्तमीमासा-
द्वयम्), न च तेषां मन्थे बोद्धाहंतादिप्रस्थाः स्मृता
गृहीता वा । १।३।३।० पृ. २०२.

● विद्वद्भिरभिहिते । टुप्. २।२।२०।३६.

● विदुषां पुनः पद-वाचन-शशोद्धारि मुप शीयते ।
वा. १।२।१।२५ पृ. १२६.

● विद्वद्भिर्करवम् । षोडशमासाहसगन्धो,
प्रथमसन्धो इति विद्वद्विचरणे (२।२।३) स्पष्टा-
सिन् । पृ. ३।७।४।८.

● विद्वद्वाक्यम् । ' य एवं विद्वान् षोडशसौ
वन्दते ', ' य एवं विद्वान्मासायां वन्दते ' इति वाक्य-
द्वयम् । वि. २।२।२.

● विधवानिशोमोऽपि ब्रह्मचारिणः अनुचितः । सु.
४. १८५.

● विधवानियोगविधेरपि एकाग्रविपरत्वात्
अनेवोत्पादनानीकितम् । सु. ४. १८५.

● विधात्री श्रुतिः विद्याकारिणः । मीन्या.

● विधानी श्रुतिः- लिट्-लोट्-तत्-पञ्चमलकाराणा
तु विधिगमस्यम् । वा. ३।२।७।३३ पृ. ७००. ● याम-
पयुनामपो. धनुषस्य विधात्रीं मन्तेवपरितनीं विमक्ति
उपलभायहे लिट् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५६२.

● विधानं अशतस्य शतनम् । भा. २।३।३।४ पृ.
५९३. ● विधानं अपवृत्तमार्तनम् । तच्च पुरुषविणय-
शब्द-यापारः । वि. २।३।२३, ४।२।२ वर्षकं २.

● विधानं मत्स्यः इतिवर्त-यता इत्यर्थः । भा. १।२।२।
२।८. ● विधानं हि अत्यन्तानवगतार्थविषयम् ।
वा. १।२।२।२९ पृ. १४१, ● न च विधेयान्तरे-

पादाने वरि अतिज्ञानार्थविधानं अवसरस्ये इत्युक्तम्
(२।२।१।२६ इत्यत्र) । २।२।१।२६ पृ. ५४७.

● विधायकं ब्राह्मणम् । भा. १०।८।१०।

२०। ब्राह्मणवाचसस्य विधायकत्वम् । वि. ३।२।२.

● विधायकः अविदितस्यार्थस्य वक्ता (शब्दः) विधायते
मरति । भा. २।३।१।२२. ● विधायकं कञ्जन्त
यथा- ' वृणीथादिज्ञापमानाक्त धनुः ' इति (कञ्ज.
१०।१।७।५) । यजुर्मन्त्र. यथा- ' वक्तव्यं कश्चिज्ज-
ज्ञानालभते ' इति । बाल पृ. ५८. ● ' एकशक्तिः
स्वभावेन रूपदेव विधायकः । अत्यार्थविधिसमुष्टो
नानेकार्थविधिसम् ॥ ' वा. २।२।१२।२७ पृ. ५५३,
● सुतोयमानवनेन वाचस्योद्धारिणी विधायकः, कल्प
गुणं विदवत् यदन्वय अशतशोपत्वं विधते । २।२।२।
२७ पृ. ५६२.

● विधायवाविधायकयोः वाचस्योक्तवाचस्यत्वं न
भाति । विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायकं मन्त्रः । भा.
१०।८।१०।२०.

● विधायकत्वं नास्ति मन्थप्रज्ञास्थानानम् । २।।
६।३०-३१. ● न च मातरेण (वाचयेन) ब्राह्मणादि-
समुत्पन्नस्य विधायकत्वं विधायते तदनुगुणम् । वा.
२।३।२।४ पृ. ५९३. ● यत्र हि अनेकविधायकत्ववत्
तत्र एकस्य विधायकत्वं अत्यन्तानुदाहृत्य इत्येववाच्य-

उपमये वाचयमेदन्विहो विधिभेदे न न्योज्यते । पराक्रम ५०।१ ८ विधायकत्वे समरति अनुवाद करामाशयम् । मोम १।२।१६

* 'विधायकवाक्ये, कर्त्तरि छन्दोगवादिविशेषण-विशिष्टत्ववाहकप्रमाणमात्रे सर्वविषयत्वमेव द्वादाशम्य' इति हि न्याय । 'सर्वेषांवाग्राहक-भाव' अत्र । कस्तूरि १।३।७।१

* 'विधायिष्यते तु वेद वचनेन' इत्यनेन न्यायेन विष्णुनामम् । अग्निप्रकरणे यत् सप्तदशवर्ती-मुपधाया अत्रमेवोभयतो दधाति, तस्मादुभाभ्या द्वाभ्या परिशुद्ध पुषपोऽजमसि' इत्यन । वा १।३। ४।१ पृ २२१

* विधि अज्ञातकामात्मक । सु पृ ८५६

* 'विधिरत्यतमप्रति नियम पाधिके सति । तत्र चाप्यत्र च प्राप्ते परित्याग्येति कौत्सेने ॥ अथर्वविधि, नियमविधि परित्याग्यविधि । या १।२।४।२४ पृ १५२, * विधि अत्रउत्तरोऽपि तदधीना मन्त्रमेव प्रतिपद्येत् त्वयस्यो भवतीति 'प्रतिषेध प्रदेशोऽनन्तर-विधान च०' (१०।८।१) इत्यत्र पश्यते । सत्यम्, पक्ष शास्त्रमन्त्रेण श्रमातिरन्ति तथैवेत्यम् । १।१।१।२, * विधि अनुक्तो हि सन् अध्यादादेव कल्पेत यदि अथवा नोपपद्येत । १।२।१।७ पृ १२० ।

॥ विधिरप्येकदेशे स्यात् । ६।३।२०।४०॥

यत्र द्रव्य मीहय अत्रवानमानवर्त्तना रूपा । नीचाराध शेषकार्वाणमपि पयोत्त लम्ब । तदा एक देशे अपि निर्वर्तमाने मुख्यदशेण द्रव्यदाननिर्वर्तन समयेऽपि शेषकार्वाणमपि समर्थस्य प्रतिनिवेर्त्तवार द्रव्यस्य विधि निश्चयन स्यात् । तदा प्रतिनिविद्योय इति पूर्वं पक्ष ।

अपि वाऽर्थस्य शस्यत्यादेकदेशेन निर्वर्त्येता-र्थानामपिभक्तत्वाद् गुणमात्रमन्तरत् त्दर्शत्वात् । ४। ॥

दर्शणमासादौ मीहयो द्रव्यदानमाश्रयता रूपा । नीचाम्बु शेषकवाश्रयमपि पयोत्ता रूपा शयया । एव स्थिते प्रतिनिवेशेन श्राद्ध इति पूर्वपक्ष ग्राह्य प्राप्त अस्ति-

वागभेदेन निरप्यत् मिहा उमाह । उक्ताया स्थितौ प्रतितिर्धर्म श्राद्ध । अर्थस्य द्रव्यदानमात्रेण प्रदानस्य उपलब्धे अल्पेऽपि मीहिमे शक्यत्वात् । एकदेशेन प्रधानकार्यशेषकार्यपश्चान्ता नहूना बीहीना एकदेशेन उपलब्धेन मुष्टिमात्रेणापि द्रव्यदानमात्र प्रदान निर्वर्त्येन त्रियेण सर्व-वमित्यथ । अर्थाना प्रभावाना न्यायेन अस्ति भक्त भक्त विगतत्वाभावात् । इ यदेवतात्मको वाग । तेन द्रव्यदानस्य द्रव्य योगेन वाधिभक्तम् । द्रव्यदान-ग्रहणेन च योगो निर्वर्तित एव भवति । इत्यत्र पधाना द यत् स्थितकृतविशेषकार्यं तु तदर्थत्वाद् प्रधानत्वेनात् गुणमात्रम् । तस्मात् सुप्तऽपि न यागान्तेषु भवति । तस्मात् प्रधानाहुतिपश्चात् मुख्ये लब्धे प्रतिनिधि सर्वेषांनेऽपि न द्रव्य इति सिद्धान्तः ।

कुतूहले नू निर्वर्त्येत् इत्यत्र यत्नेन इति पाठ । एकदेशेन सर्वेत् योगो न्यायमेव इति तदर्थ । अर्थाना विभक्तवान इति पाठ । अर्थाना अर्थसफरिमात्र शेषकार्यरूपाणा मीहिरस्य च विभक्तत्वात् वैलम्ब्यात् । मीहिरस्य हि प्रधानगुण 'मीहिर्मियेते' इति विधा नात् । इत्यत्र अश्वघण्टपरिमाण शेषकार्यं च सर्वं गुण मान योगाद्गुणपुरोडाशगुण एव । तदर्थत्वात् पुरोडा शार्यत्वेन विधानात् । इति ।

यूत्रार्थे समान्य पुन कुतूहलम् । 'अनद चि त्त्तम् । मीहय एव पुरोडाशभावकामपता वागद प इत्यनुपपत्त्य, संतुपाणयोगे मीहिशब्दाशेषत्वात् । द्रव्याणा य पुरोडाशे अनुपप्रेष्यामावात् । 'रूपाया गामोऽपि इति पुरोडाश कालेन गुणाधिरस्यति' इति विधानात् । मीहप्रवण तन्मूलनामेष पिष्टप्रणादश पुरोडाशानुपपन्नात् मीहि-अन्वस्य तत्पुनपरत्वे तु लभ्यमश्वत्तम् । ततश्च 'मीहि-र्मियेते' इति वागमात्रपुरोडाशप्रकृतिर्यथविधिरवा यम् । उन्वचिदाशया समापुरोडाशद्रव्यस्य प्रविष्ट-य देशत्वात् । यस्मिन् प्रकरणप्रधानुवाद एव । ततश्च मीहित्वमपि अश्वघण्टपरिमाणशेषकार्यम् अदृश्यमेव इति कश्च मीहित्वस्य ततो विज्ञेय । एव च 'अर्थाना विभक्तत्वात् गुणमात्र मन्तरत्तत्वात्' इत्यनुपपत्त्यम् ।

विं च 'यदाग्नेयोऽष्टाश्वत्' इत्याद्युपनिषत्प्रवृत्तः
 पुरोडाशस्य नास्त्वनेन कामशासनत्वम्, न तु गन्तव्यमन्तरप
 इत्यादि विधेयं वार्तिके सर्वप्रदानाधिकरणे (भा ३।१८
 १।१३७-४१) पुरोडाशस्वरूपं च 'पुरोडाश प्रथमति
 उत्तुप्रमत्तुः' चाहुतिं कूर्मरथेय प्रतिवृत्तिं अधयत्प्रमान
 करोति' इत्यवगतम् । एवञ्चपुरोडाशेन च स्वस्तेन
 सात्यो गाम कथं व्यवदानमानवर्गात्साम्नीशोऽश्वेन
 श्वस्वरिमाणेन पुरोडाशेन सात्येन । इत्येते हि
 जगत्स्य स्वरूपम् । उक्तञ्च पुरोडाशस्य कारस्तेन काम-
 द्रयं तदस्त्वने च शस्वत्प्रभावात् गान एव न सरतेन ।
 गत्स्य 'अथेव्यं शस्वत्प्रत् एवदेतेन चोत' इत्युप-
 पत्तम् । गतिं अश्वान्परिमाणं पुरोडाशाद्गमिति सुवचो
 तस्य पुरोडाशाद्गतिभिन्नस्या पुरोडाशप्रदानाद्यनुप्रवेधात् ।
 श्ववगनानामवयवनिष्ठादाश्ववत् गुणव्यापि गुणित्वात्तस्या
 श्वुपयमात् । यत्रचि अस्तु वा अत्रापकारिमाणं पुरो
 डाशाद्गम्, तत्रापि उपरोक्ष्यमाणार्थमेव तत् । तस्य च
 उपयुक्तस्य शस्वत्प्रकार्यप्रयोगेन बाधोऽस्तुचित । उपयुक्त-
 सम्भवात् उपरोक्ष्यमाणोद्भव प्रकल्पान् । उष्मात्
 इत्युपुरोडाशो वायव प्र न तु शस्वदान इति वार्तिकमनं
 (सूत्रमते) सूत्रोक्तस्तुप्रमत्तमेव ।

व्यवधानेन माधन पुरोडाशस्तु तदुपदान इति सर्व-
 प्रमापिकल्पप्रमत्तित्वात्प्रमत्ते तु म्प्रमिद मन्त्रमत् ।
 अथेव्यं चागस्व शस्वदानेन शस्वत्प्रत् एवदेतेन
 श्वस्वत्प्रमापिकल्पनिष्ठित्वमेवैव चरेत् अत्रे चक्रियेत ।
 कामशाधने द्वाशदाने उपरोक्ष्यमाणं वीक्षितकत्वस्य तासा
 द्द्रव्यात् । न तु अश्वशक्त्वान्परिमाणशेषकार्येण्यथा
 नीशस्य प्रतिनिधत्त वा । अथानां अश्वशकारिमाणस्य
 नेपकार्येण वा वीक्षितपौषका दैत्यमन्त्रात् । ननु अच-
 द्यकारिमाणं शेषस्य चेति नर्त्तं गुणमात्रं चागसायने
 श्वस्वदाने परस्वत् अश्वमेत, न तु साक्षात्, तन्मैरान्
 अश्वशकारिमाणस्य शेषकार्येण च विवक्ष्यन्नाग्निशेडा
 चतुर्षोऽश्वान्-अश्वशकारिमाणानां तदवयवमन्त्राद्वारा
 अश्वस्वदानेऽश्वोऽस्तुत्प्रदानसंभवात्प्रोक्तम् । अतो द्वा
 शदानावपौषागोद्विद्योमेवैव न नीशस्य प्रतिनिधत्त वा ।
 अन्व-वीक्षित्वेवैव अश्वपरिमाणपुरोडाशात्प्रति निर्वर्त्त

अत्यपरिमाणेषु वपात्तेषु श्वपरिमा नेन व्यवधानेऽप्येव
 प्रचलनागो निर्वर्त्तयितव्य इति । इति मुख्ये लक्ष्ये,
 प्रतिविधि सर्वप्रमापित्वादि न मत्ता ।

तथा चान्वार्यदर्शनम् । ५२ ॥

इदं यत् श्वुत्तुहृत्ते अधिष्मत् । भाष्येऽपि ' तथा
 चान्वार्यदर्शनं भवति 'नदेव माह्व् वीहृत् च होत-
 न्गम्' इति' इति अथेव्यं विद्यामानस्यत् एवीहृत्स्यम् ।
 'स्वरगिष्वाग्नाशिशोऽश्वोऽग्निवरे' वाक्ये विहित-
 परिमाणशेषकार्यमप्येऽपि प्रधानार्थमित्युक्तिं मुख्यशेष-
 येन दर्शयति' इति श्वुत्तुहृत्त्वं च-व्यवधानम् । फे .

५ 'विधिरथेकदेशे ग्यात्' (३।१।१०।००)

'वीक्षित्वेवैव' इति सकल्प्य प्रसक्तने प्रयोगे यदि
 द्वयप्रदानपर्याप्तमानं वीहृत्तुं लभ्यते, नीशाग्रतु शेष-
 काये-भ्योऽपि पर्याप्तं लभ्यते, तदा वीक्षित्वेवैवसामेयवागस्य
 प्रधानस्य श्वस्वदान एव समवात् अद्भूतस्विष्टकृदादि-
 कार्याश्रयेण प्रधानमुत्पन्नं वीक्षित्वेव्यं त्रयिष्टकृदादि-
 त नीशाग्र पतिनिधत्तवा चित्तु वीक्षित्वेवैव कथञ्चिदु
 व्यवदानपर्याप्तं पुरोडाशमुत्पाय तत् प्रधानमात्रं कर्त्तव्यम्,
 श्विष्टकृदात्प्रदानार्थेण तु नादेवैवैव इति व्यवस्थाप-
 तिष्यते । कु ३।४।१८।०० १ ३८९. ० विधिरथि
 हि पूर्वं प्रयोक्तव्यं तु प्रथमं नियुक्ते । पर ३।६।१२९
 ५. १००० ० विधि अश्वत्प्रदानेनात्मक । सु ५.
 १४४ ० विधि अश्वत्प्रदानेनम् । शाल ५. ७६
 ० विधि अश्वत्प्रदानम् । अथमेव च विधिरथेवैवैवैव,
 (लक्ष्यम्) । 'प्रवर्त्तनमृत्ति श्रान्ते प्रैव इतिप्रोषयते ।
 अश्वत्प्रदानेन सर्वं विधित्वं प्रतिपद्यते ॥' वा. २।१।१।१
 ५ ३८२ ० विधि अश्वत्प्रदानेनम् । सु ५
 ० विधि इष्टाप्रदानमिति इतिमाप्यन्यत्प्रयोगे प्रयोक्त-
 त्वमपि विधयस्य अतिशयिती इति भाति प्रयोक्त ।

भाट्ट. ४।१।१. ० विधि । ' उपतिविधिरथेवैव-
 श्रयोमाऽविक्रिया-मत् । सर्वे शिफित्प्रवराविशोऽश्वत्
 विमत्तयो ॥' (विधि कारिका ३४ ५ ३०८) । सर्वथापि
 च प्रयोगेऽने अस्मिन्श्वुत्तुः प्रदायं विप्रते ।
 तेन उपरिवादिविधिसम्भवे (कणिका - यत्रितु
 सर्वं विधेयं उपरिवादिप्रदानेन कथञ्चि वाच्यम्, वैचिन्त्यात्

सामर्थ्यभेदेन चतुस्त्रिदशपरत्वात् उत्पत्त्यादिविधि-
 वाक्यभेदः) तत्रैतदपथं प्राप्स्युषपदविशेषसम्बन्धात् ।
 स्वविधितुष्टयस्य यथा 'वद्विदा गजेत' इति ।
 अन्यतः कस्मिन्दिनाभावात्, फल्यदसंभवाच्च । क्वचित्
 विपरता यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये, उत्पत्त्येन्यतो स्यामात्
 (सोमेन गजेत इत्यात्) । क्वचित् द्विपरता, यथा
 दशपूर्णमासवाक्ये, उत्पत्तिप्रयोगोः अन्यतः सिद्धेः ।
 क्वचिदिकपरता यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' (अत्र
 उत्पत्तिपरता) ('षोणमास्य-') 'षोणमास्यं यजेत'
 इति (अत्र प्रयोगपरता) । विधि. पृ. ३७७-७९.
 • विधिरुपवीतस्य दशपूर्णमासयोः 'जपययते' इति ।
 वि. ३।४।३. • विधिरिख च ज्ञाद्विनामिष. । या.
 १।२।४।५. • विधिरिख अग्नें प्रमाणम् । वि. १।१।
 ५. • विधिरिख प्रमाणं प्रवृत्तिकारणम्, तस्यैव तु अनु-
 प्रापिका प्रातरुणावगतिः । द्या. १।२।१ पृ. ७. • विधिः
 क' । यज्ञकपमुपलम्ब्य पुरुषः नस्मिधियं प्रार्तते,
 कुत्रश्चिद्वा मिवर्तते, स विधिः । विधीयते ह्यनेनार्थः ।
 यथा लोके 'देवदत्त गाभस्मान् दृष्टवान्' इति । भा.
 ७।४।२।१०. • विधिः कश्चिद् वेदभागः । यः अवि-
 दितमयं वेदयति यथा- 'सोमेन यजेत' इति ।
 १।४।१।२. • विधिः कर्तृकत्वप्रतिपादनात्मकः । सु.
 पृ. ८ • विधि कर्तुं कृत्वाचनताशानम् । कर्मिका.
 पृ. ३७५ • 'त्रिषिद्धान्येकं क्वचित्' । (१।२।२।२३
 सूत्राशः) । 'यवमान, मन्ता' इत्यसौ गुणविपरिणयपरत्वात्
 'विधिश्चान्येकं क्वचित्' इत्यौदुम्नराधिकाशस्यलोक्येकन
 न्यायेन न गुणविधिः । यौ. १।४।१।२३ पृ. २७३.
 • त्रिषिद्दुर्वा । फलनिमित्तयोः कर्मविधिः अधिकार-
 विधिः । देशकालयोः कर्मविधिः प्रयोगविधिः ।
 कृत्वापे शेषतया कर्मविधिः । विनियोगविधिः । एतत्-
 विनियोगः विधिः उत्पत्तिविधिः इति । कु. २।२।५।१५.
 • विधि- चतुर्विधः- उत्पत्तिविधिः, अधिकारविधिः,
 विनियोगविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमय
 शेषयोः विधि- उत्पत्तिविधिः । यथा- 'अग्निहोत्रं जुहोति'
 इति । अत्रप्रधानतया शेषयोः विधि- विनियोगविधिः ।
 यथा- 'दद्यात् जुहोति' इति । प्रयोगप्रमाणशेषयोः

विधि प्रयोगविधिः । फलम्बाम्यवेषको विधिः अधिकार-
 विधिः । स च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्येव रूपः ।
 मीन्या. • विधिः चेतनप्रवर्तना । बाह्य. पृ. ७५.
 • विधिः चोदना उपदेश इत्येवोऽर्थः । पृ. ८.
 • विधिर्वाक्यात् अगुनादात् । भा. १।०।२।१।४।५।१
 कु. विधिरनु धारणेऽपूर्वत्वात् । ३।४।५।१।५
 वि. ॥

पूतत्रिंशेति महासितुष्वे वा भूते 'अपस्तात् सविध
 धारयन्तुष्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति कस्ये
 हिशब्दयोगात् सर्वमानापरंशात् विध्यन्तरेण चैकवाक्य
 स्यात् अर्थवाचीऽप न विधिः इति पूर्वपक्षं उत्स्य प्रन
 नुमन्तरेण प्रत्यायत्तः निदानान्नाह । सुदृष्टक
 उपरि मन्थो धारणे निरिरेकमं नार्थवादः । अपूर्वकत्
 वाक्यन्तरेण अमत्तात्वात् । तस्मात् धारणे विधिः इति
 सिद्धान्तः । के.

• 'विधित्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' (१।४।५।१५.
 वि.) । 'अपस्तात् सविधं धारयन्तुष्वेत् उपरि हि
 देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यागमि अगोचरमेव
 एकवाक्यताप्रतीती विधीयते एव उपरिधागण अपूर्व-
 त्वात् । तथा चोक्त शेषलक्षणे 'विधित्तु धारणे-
 ऽपूर्वत्वात्' इति । दांभा, ३।४।२।२. मू. । अप-
 म्वात् इत्यादि महासितुष्वे दिष्टगताश्रितो न च द्रुते ।
 कल्पवत्

• विधि- त्रिविधः- अपूर्वविधिः नियमविधि-
 परिग्रहकृतिविधिः । 'विधिरन्तमशकौ नियमः परिग्रहं
 सति । तत्र चा-यत्र च वासौ परिग्रहयति शौकोः ॥'
 अत्यन्तप्रसन्नविधयशापको विधिः अपूर्वविधिः । यथा
 'शीरीन् मोहति' अत्र लोक्ष्य अत्यन्तप्रसन्नम् ।

यत्ने प्रसन्न्य अप्रसन्न्यपूजापठको विधिः नियमविधिः ।
 यथा 'शीरीन्मोहन्ति' इति शीरीणा पुरोडाशदाय कण-
 सापठनस्य तुपदिमोहनापनीभूताऽयातन्यविदलनस्य
 त्रगक्षेपकतया अन्वयानस्य पद्यप्रसन्नत्वात् ।

एकस्मिन् प्रधाने नियतप्रसन्न्य अप्रसन्न्य, एक
 स्मिन्ने नियमप्रसन्न्य प्रधानप्रसन्न्यकतया अन्यमनिर्दिष्ट-
 क्तको विधिः परिग्रहकृतिविधिः । यथा श्वश्रुभेदे

पुरुषार्थश्च । तत्र ऋत्विर्थाः सत्यनिधिर्विध्या- 'समिधो यन्ति' इत्यादिः । पुरुषार्थः उपविधिर्विध्या- 'अग्नि- होन जुहोति' इत्यादिः । ऋत्विर्था विनियोगविध्या 'मीहीन् प्रोहति' इत्यादिः । पुरुषार्थो विनियोगविध्या- 'द्रव्याज्जनिधिः' इत्यादिः । ऋत्विर्थाः प्रत्येकविध्या, आरम्भणीयादिविधिः आग्निदेशिककालदेशानैक्यत्वात्प्रता- ऽऽपन्नः ।

पुरुषार्थः प्रत्येकविधिरपि द्विविधः - अवात्तरप्रयोग विधिः, महाप्रयोगविधिश्च । तत्रागो यथा- 'घोर्षमाग्या घोर्षमाग्या यजेत' 'अमावास्याशामभारम्यत्र यजेत' इत्यादि । अत्र च कल्पशास्त्रे वर्णयन्तेन प्रयोगादच्छे- देन कर्मणो विधेयत्वात् तस्य कल्पनामित्त अत्राष्टव्य- म्प्रयोगमपि विवक्षितम् । कल्पस्यापि च विधेयत्वात् तदेवमपि विवक्षितम् । महाप्रयोगविध्या- 'समे दर्शपूर्णमासस्या स्यांसमो यजेत' इति । अत्रापि पण- मेकप्रयोगात्प्रत्येक- पूर्वोक्तोऽपि कालोऽपि व्याकृत्यः । एष्य एक एक एक ।

[पृ. २४] ऋत्विर्था विधिरपि द्विविधः - नैमित्तिकं सन् अद्योपनिर्वाणार्थः, अनेमित्तिकं सन् वेपनिधत्तायोऽपि च । तत्रागो यथा- 'भिन्ने जुहोति' इति । द्वितीयो विधिः - विदितानि नमनित्तिकः, निषिद्धाचरणनिमित्तकश्च । तत्रागो यथा- 'यदि ऋत्वि- यत्र व्यर्तिमिवात् भु- स्तद्वेति गाह्यस्ये इहुवात्' इत्यादि । ऋत्विर्था विधिरपि द्विविधः अथ प्रकृते द्वितीयोपाहारमपि इदमेव ।

पुरुषार्थः अधिनारविधिर्विधिः - साम्यः, नैमि- त्तिकः, सचरितश्च ।

काम्योऽपि द्विविधः - कर्मफलप्रदायकं सुप्रकारं संस्कारश्च । तत्रागो यथा- 'दग्नेर्पूर्णमासस्या स्यांसमो यजेत' इत्यादि । द्वितीयो यथा- 'दग्नेन्दिशकामस्य जुहुवात्' इत्यादि ।

नैमित्तिकोऽपि द्विविधः - नियतनिमित्तकः अनियत निमित्तकश्च । [पृ. २५] तत्रागो यथा- 'यद्यदी- यमग्निहोमं जुहोति' इत्यादिः । द्वितीयो यथा- 'यथादि-

ताद्विर्मूर्तान् ददेत्' इत्यादिः । तत्रागो यथा- 'यथादि- यमग्निहोमं जुहोति' इत्यादिः ।

द्वितीयोऽपि द्विविधः - निमित्तकत्वदोषानाचरणान्ति- इत्यन्वयव्यतिथिश्च । तत्रागोऽपि द्विविधः - विदितानि- नमनित्तिकः, निषिद्धाचरणनिमित्तकश्च । तत्रागो यथा- 'योऽमावास्या घोर्षमाग्या वाऽऽतिपातयेत् अग्नये रथिहृते- ऽष्टकथात् निर्धयेत्' इत्यादिः । निषिद्धाचरणनिमित्तको यथा- 'यनेन यूपसुप्रस्तुतो एव ते वायो इति ब्रूवात्' इत्यादिः । इत्यन्वयव्यतिथिः यथा- 'यैधान इन्द्रस्य क्वात् निर्धयेत् पुनो वाते' इत्यादिः । यन्मिन् वाते एजामिदि निर्धयेत्, पूत एव तेजस्यस्य इन्द्रियासी पशुमान् मरानि' इत्यन्ते वातेऽपि विधिः ।

विधिः पुनरपि एकादशविधः - (१) सामान्यविधिः, (२) विशेषविधिः, (३) प्रतिप्रकारविधिः, (४) अन्वयव्यतिथिः, (५) उपसंहारविधिः, (६) व्यपहारविधिः, (७) पूर्वोक्तविधिः, (८) आभारविधिः, (९) साधारण्यविधिः, (१०) उपसंहारविधिः, (११) अथर्वविधिश्चेति ।

इह च अन्वयव्यतिथिः प्रतिप्रकारविधोऽप्यस्ति, यथा- 'यथा कर्मणामग्या शीघ्रं कर्माणि जीविता । यात्रायाः व्यापने चैव निमुदास्य प्रतिप्रकारः ॥' इति । तथा प्रतिप्रकारो- ऽप्यस्ति 'क्रीतगजसोऽभोजन' इति । तथा प्रतिप्रकारो- ऽपि अन्वयव्यतिथिनिमित्तोऽप्यस्ति 'पूषा प्रतिप्रकारो- ऽपि अन्वयव्यतिथिनिमित्तोऽप्यस्ति' इति । अतस्तौ वृषयुगौ । यद्यपि च उपसंहारविधिः विधेय- तिविधेय एव, प्रतिप्रकारविधेरपि च सामान्यविधि- रियोपनिधिमैरी समस्त, तथापि भेद विनाऽपि सामान्य- समस्तान् गोवर्षादन्वयव्यतिथिः वृषयुगौ ।

एकदशविधोऽपि विधिर्विधिः - कर्मणो पुरुषा- र्थश्च । तत्र ऋत्विर्था सामान्यविध्या- 'यथादि- यो जुहोति' इति । पुरुषार्थः सामान्यविध्या- 'युजामहे' इति । तत्रागो विशेषविध्या- 'यदि जुहोति' इति । पुरुषार्थो विशेषविध्या- 'य यामयेत वीरो म आशयेतेति, स चतुर्दश जुहुवात्' इति । वीर्युज- क्षामनावा हि चतुर्दशोमेव वापात् पुत्राणामान- स्तेव पुष्टिः । ऋत्विर्थाः प्रतिप्रकारविध्या- 'पूषा

परिष्ठाभग ' इति । पुराणाय च यथा— ब्रह्मे सुवर्णेऽति
श्राद्धविधिं सार्त्तं ।

पवित्रप्रवृत्तिविधिं पुनः पञ्चविधं— एतथायप्रतिप्रसन्न,
मूर्त्तनिधिद्विप्रतिप्रसन्न, पर्युद्वेषप्रतिप्रसन्न, नियम
विधिना प्रत्यो 'वाचरितं यद् तद्विषयं प्रतिप्रसन्न, पार
शरत्तया वाचरितं यद् तद्विषयंश्लेष ।

तत्राद्या यथा— 'पूषा परिष्ठाभग' इति तार्तीय
(१३१११४३५) । दामिनिश्र [५ १२] दृग्गन्धर्वो
'पूत श्रवणति' इति (१०१११११-२) ।

द्वितीयो यथा उदाहृतं स्मृतं, ब्रह्मेण सुवर्णेऽति
श्राद्धविधिः । 'स्मर्त्तं स्मर्त्तपरित्यागो राक्षोऽप्यत्र सुवर्णे'
इति यक्षोरयनं निमित्ते यद् स्मर्त्तं कर्म श्राद्धादि तस्य
सूत्रं परित्याग, न राक्षुनिमित्तं—स्मात्तस्य इत्यर्थः ।
श्रीगोऽपि 'न हित्यात् सदा भूषामि' इति निरिपदस्य
प्रतिप्रसन्न 'अग्नीषोमीय पशुमारमेत' 'वायव्य श्वेत-
मायमेत' इति ।

पर्युद्वेषप्रतिप्रसन्नो यथा— भट्टसोमेश्वरमते 'न
प्रसन्नपक्षे प्रवृत्त' इत्यस्य पर्युत्तमवात् प्रतिप्रसन्न
'अग्निषोमे प्रवृत्त' इति ।

नियमविधिवाचरितप्रतिप्रसन्नो यथा— 'द्वितीयैवा
द्वितीयं कनकम्' इति वरुणसिधमेत अत्रतयादृको मन्था
'अत्रत माग्निषोमीय' इति होतुरद्वैतवादि प्रति
प्रसन्न ।

परिमत्तयाज्ञातप्रतिप्रसन्नो यथा— टगमे पणो-
रे इतिप्रसन्नयत् उतरऽविररणे 'द्वयस्यप्रोऽविरणित'
इत्यज्ञो परिमत्तया इति यथासुव माथ्यदृको मगम ।
'एतद्वत्तं नै पणोरयत्तानि' इति परिमत्तया इति
सोपेथा ।

वराय अम्यनुज्ञाविधिषया— 'वदि भोमत्तिकादी
प्रतिप्रसन्नैव तुपुत्रैव वरुणसिधमेत अत्रतया न माग
वेतु, म्युत्तैवैति इत्येके, निरुद्वेषेके यथ ममात्मनि'
इति आग्रस्यप्रसन्नये ।

पुराणाय भग्नुज्ञाविधिषया— श्रीतथाश्रोऽभो-
वत्त' इति ।

वाचरितप्रवृत्तिविधिं पुनर्द्विषय - कुतोऽपि यथासुव
यद् तद्विषय, कुतोऽपि 'वाचरितं यद् तद्विषयम् । सप्तमो
यथा— 'यथा यत् कर्मणामयनं नीतिं कर्मणि श्लेषिका ।
याचनाप्यापने चैव विप्रोऽद्य प्रतिप्रद' ॥' इति ।

द्वितीयं पञ्चविधं—निरिपदविषय, पर्युद्वेषविषय,
नियमाज्ञातविषय, परित्यागवाचरितविषय, उद
महारयावृत्तविषयमेति । तत्राद्यो द्विविधः, सामान्यरूपो
विशेषरूपश्च । तत्रो यथा— मन्त्र 'न दीर्घतया
मश्रीवात्' इति निरिपदे 'जीवितान्यवमापको दोषप्रमति
यवभूत । आकाश इव पदकेन न म पादेन लिप्यते ॥'
इति ॥ द्वितीयो यथा— 'श्रीतथाश्रोऽभोऽभ्याश्र' इति ।
उत्तमो [५ १०] प्रसन्नो अत्रतयावृत्तं निरिपदं चेत्सुक्त
वादिने 'सामान्येनाम्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
विशेषोऽप्यनुज्ञानिर्दोषं स्तोत्रदोषैव प्रथिया ॥' इति (५
१५१) ॥ एव पर्युद्वेषम्यनुज्ञाविधिषयि द्विषय ।
सामान्यरूपया विशेषरूपश्च । तत्रो यथा— 'न संवि-
स्वारात्तमश्रीवात्' इत्यस्य पर्युत्तमत्वपक्षे 'अग्नीषोमीये
मग्निने यवमानस्य एदे अग्निं यद्' इति ॥ द्वितीयो
यथा ऐतरेयब्राह्मणे 'अग्निवच यथा वृत्तयान्'
इति । उत्तमोश्च प्रसन्नं वदन्त्यवृत्तयान् पर्युत्तमविधि
इत्याह भट्टसोमेश्वर ॥

नियमविधिवाचरितप्रवृत्तया यथा— विक्रदेर्दं पत्रै-
पापनिषयं प्रावृत्तिया सुविधादिभूति आग्रत आग्रतु
शयने 'अश्वरस्य यथोक्तं ब्राह्मणं एतेन कर्मणः ।
जीवेत् शक्तिवर्धनम् ॥' इति ॥ परित्यागवाचरितया
तुगाविधिषया— 'पञ्च पञ्चानया मन्था' इत्येते
वाचरिताना मावराशीः अम्यनुज्ञाविधि 'प्रणान्ये'
इत्यादि ॥ उतमद्वैतवाचरितविषय अम्यनुज्ञाविधिषया—
'मागपुत्रं मागते विधेत्' इति सामान्यविधिषयासोप
'मग्निषो नोद् मैन' इत्येते वाचरितया सविन्दे-
म्यनुज्ञाविधि 'वाचरितं चोद्वैतम्' इति । वराय
उत्तमद्वैतविधिषया— 'मागये चतुर्षु कोवि' इति ।
पुराणाय च यथा— 'नमस्त इत्येतेषां' इति
सामान्यं पर्युत्तमविधि 'वैद्वेषविधिं ह्यह' इति विशेषे
वरायैवो ॥

उपसहारः पुनरपि द्विविधः — उपसहृष्यस्य उपसहार-
विषये निवपद्यः प्राप्ती, अनिवपन. प्राप्ती वेति । आश्री-
वाहृणावि उक्तान्येन ॥ द्वितीयोदाहरणं तु ' वस्तुं क-
रमन्वर्धने ददाति ' इति ॥

व्यस्यविधिः करणयो यथा — ' पावनी पौर्णमास्या-
मनूज्ये, कुक्करी अमासाराधाम् ' इति । ' नगुहोऽपि
पौर्णमासीमभिमृदोत् पक्षोऽन्यथावस्थायाम् ' इति च ॥
[छ. १८] पुराणयोः व्यस्यविधियथा — धवादे
पार्थिवोद्दिष्टपरस्वविधिः ॥

व्यस्यविधिः पुनः निविधः — उभयप्राप्ती, अनुपप-
प्राप्ती, अन्यत्रप्राप्ती वेति । आश्री यथा-यजोर्नाइवन्तयोः ।
आत्मभाषणे पाठान् विज्ञान उभयप्राप्तेः ॥ द्वितीयो यथा
चतुर्दश्याहोदमन्यथे, रायोः प्रकरणे अनाम्नानात् ।
यथा वा ' यदप्ये च प्रकषपत्ये च सप्त कुहोति ' सुदां
न प्रकषपत्ये न पाठ. ' इति । प्रदनेन देवताविधि
पक्षे अभिमृश्येथे अप्राप्तेः ॥ तृतीयो यथा — ' वासिष्ठना
नारयोऽपि द्वितीयः प्रयाजः तन्नाथादभ्येयाम् ' इति ।
अथ द्वि विधिसाधकमात् नानुत्पद्येव द्वितीयः प्राप्तेः, न
नारयणः ॥ तथा ' यदि रथतरामा सोम स्यात्
ऐन्द्रवाचवामाद् ब्रह्मन् गृहीत्वात्, यदि बृहत्सामा ब्रह्म-
पान् ' इति । अत्रापि द्वि पाठन ऐन्द्रवाचवाच्यैव प्राप्तेः,
न पुनप्राप्ते इति ॥

व्यस्यविधिः द्विविधः पुनरपि द्विविधो व्यस्यविधिः —
व्यागवग्ना व्यस्य विधिर्यत्र च । तथापि यथा-
अपराधवशादे, आश्रीपद्यते ॥

वाचनीति तु परस्य महता, तेन सप्रविषन्
विधिः — देवतो यवस्ता, कालो व्यस्य, कर्तुं
' परस्य, मत्सार्थो व्यस्य, कर्मतो व्यस्य, फलतो
व्यस्य, निमित्ततो व्यस्य इति । (१) देवतो व्यस्य
यथा — ' वरुणप्रथमेषु उचरि निररि अ-रुं गृही
दवीशामदधनं, मास्तीमेन प्रतिप्रसयाना वदित्तमिन् ' इति ।
सार्गमुदाहरणं यथा — ' नर्मदेश्चभाने तु कर्त्तव्य
मित्युक्ते । कुर्वीरि धरिषते भानाशुषाशुषानु
चरिषे ॥ ' इति बृहत्याति. ॥ (२) कालो व्यस्य
यथा — ' वस्तुं ब्रह्मोऽदिमादधीत ' श्रौतमे गन्त्य.

' अरि वैश्व. ' ' यथाम् उपकार आदधीत ' इति ।
स्मार्तोदाहरणं यथा — ' रिता सध्याम् कर्णस्यप्रहृन्ने
उददमुत्. । कुर्वांमृदपृतीषे च गती चेरक्षिणाशुषः ॥ '
इति ॥ (३) कर्मतो व्यस्य यथा — ' पयोर्न ब्राह्मणस्य,
यवागू गन्त्यन्, आभिजा वैश्वस्य ' इति । तथा — ' अर्ह-
द्विष्ट ब्राह्मण [छ. १९] ब्रह्मताम कुर्वान्, पाशुंभं
रात्रस्य, गयोर्वाजीय वैश्वस्य ' इति । तथा — ' युवं
हि स्यः संप्रती इति इत्येवमानयोः प्रतिपत् कुर्वीरि,
एते अक्षयामिन्दवः इति बृहन्तो याजमानेभ्यः ' इति ॥

(४) मत्सार्थतो व्यस्य यथा — आश्रीयचतावाच्य-
धर्माणाम् । स्मार्त उदाहरणम् ' गर्माद्येऽन्द्रे कुर्वीरि
त्रायणस्योपनायनम् । गर्मादेकदतो गतो यमं तु इदं
विद्य. ॥ ' इति ॥ (५) कर्मतो व्यस्य यथा —

' रथरे प्रहृत्सामे ममोत्सेत्, इती ममुं मया
प्रायेत् ' इति । स्मार्तोदाहरणं तु बृहत्याति. ' इति प्रादे
कतुं प्रा, मतो नान्दीपुरे पद्यः । वैमित्तिके बालकामौ,
अस्ये तु पुरिलेचनी ।, पुनरुचर्ये चैव पार्थिवे
ममुदाहृतौ ॥ ' इत्यादि । मनुः — ' विधे स्मृति
मित्येव वाच्ये गोप्ये तु गृह्यन्म् । सप्तमिन-
स्युदये वैवे गेपिनमित्ये ॥ ' इति ॥ (६) फलतो

व्यस्य यथा — ' मूत्रयेन प्रतिष्ठाकामस्व प्रायेत्,
क्राम्येन ब्रह्मवर्चनकामस्य ' इति । स्मार्तोदाहरणं
तु, तत्रावै एव फलविशेषार्थं कल्पतु. सान्नायन-

विधिः ॥ (७) निमित्ततो व्यस्य यथा — ' यदि
रथतरामा सोमः सारैन्द्रवाचवामाद् गृह्यन् गृहीत्वात्,
यदि बृहत्सामा मुक्तामन् ' इति । स्मार्तोदाहरणं तु
' नृणामकृतचूदानामगृह्णीषीरि स्मृतम् । निर्बृत्तचूद-
नाना तु निगन्तश्छिदिरिव्ये ॥ ' इति मनुः ॥

तथा अन्यतरस्तोदि' यत्रा या कोटयन्तस्य आश्रीति
व्यस्य भाषि साऽपि भावविषया अभाषविषया चेति
द्विविधा । तत्राया यथा — ' आश्रीते वै ब्राह्मो देवतया,
य सोमेनेष्ट्वाऽश्रीवोर्मयो भाषति, तदेवाद्ः पौर्णमास्य
हवि सत् तर्हि अनुनिषेत्, तर्हि न उभयदेवतो
भवति ' इति अश्रीवोर्मोऽश्रीवोऽपि इतरीयप्रणमुनिप-
द्यत्वेन व्यस्यपिते अयं तु उदाहरणं अहृतवोमयाव-

पुरिप्रन्तेन स्ववस्त्रो मरति । 'पूर्वपुत्रमायास्या वेदिं करोति' इति अमास्याया पूर्वपुत्रे वेदिकरणे स्वस्यापिते अर्घान् हरितभिराशुनेचर वेदिकरणे शौर्मास्यास्थास्थित मरति । तदिद उदाहरणद्वय पद्यमे सिद्धम् । 'तथापूर्वम्' (५।१।६।१०) [४ २०] इत्यन पूर्वम्, 'उक्तपाद् ताहाणस्य' (५।१।१।०-१४) इत्यन उक्तम् ॥

पूर्वपुत्रविधिः प्रथमो यथा- 'वयन्पुत्र येन-सह करोति, नातुपापे' इति । पुत्रपार्थो पूर्वपुत्रो यथा- 'मेहेनोदन्तामादित्य' इत्यादि ।

पुत्रुसमिधि पुनरिधि - पूर्वपुत्रस्य भाग्यव्याज्, परमिगोपशर्याम् । तत्रापि 'मेहेन' इत्येवोदाहरणम् । द्वितीयस्तु द्विधि - पूर्वपुत्रस्य उदरविधोपशर्यात् विधेयविधोपशर्यात् । तत्र उदरविधोपशर्यात् 'अनुमानेषु' इत्युदाहरणम् । विधेयविधोपशर्यात् यथा- 'नायेन वृणाते, न होतार वृणाते' इति ।

पुनरधि वचनापिधोपशर्यात् पूर्वपुत्रोऽपि योदशविध । तथाहि, प्रजो निजो प्रकृतिरिदृश्यात्मन अप्रकृतिरिदृश्यात्मन च यथा समानविधानपदसमिधि 'नातुपापे वेनमाह' इति । अत्र च भातिदक्षिणतारा प्रकीर्णान् 'गात्रो वै प्रकाशते नरुन्तेऽन्तान्त' इत्यत्र चार्तिकप्रदुक्तस्य द्विचक्रव्यायापयकास्य साम्यम् ।

एत प्रथमिधोपशर्यात्परिपुत्रण, चित्रलगात्परिपुत्रणकारिपरिपुत्रण, अमरुतिरिदृश्यात्मनमगनात्परिपुत्रणपरिपुत्रण । प्रकृतिगतदण्डकमरुतिरिपुत्रण, प्रकृतिगतप्रतिपक्षितारिपुत्रणपरिपुत्रण इत्युपुत्रण, प्रथमिधोपशर्यात्परिपुत्रण, चिक्रिगणोपशर्यात् पूर्वपुत्रे विधेयस्य सन्निपातन पशुदाता अत्र, निरुत्पत्तात्परिपुत्रण पूर्वपुत्रे निविपण्य सन्निपातन पशुदाता अत्र, अप्रकृतिरिदृश्यात्मनमगनात्परिपुत्रणपरिपुत्रण पूर्वपुत्रे विधेयस्य सन्निपातन पशुदाता अत्र इति इत्यत्र । एतदुदाहरणानि यथासंभव गृह्याणि ।

अथपि करारो विधिर्था स्निहृदयत्तनतो आशरिधि 'वा वै काचित् देवतमन्वयिषत्' इत्या

आवृत्त्यत आनेनैता देवता परिसर्याय वनेत' इति । तथा 'अम्यभवे तु श्रितस्य पाण्येनोपादयेत्' इति ॥ पुरुषाय अमाने विधिर्था- 'सनायान् निश्चिदा वनेत' इति ॥

साधन्यविधिर्निधि - विनिमोमहापण्यविधि यनुपानसाधारण्यविधिश्चति । तत्र आतो गृह- 'एग विद्याया नहि तदुपसदा तदमीपौमीयस्य' इति । यथा वा बहिषो नदिर्षमगा च वेद्या नैदिधमगा च खिचि अन्नमपानसाधारण्य ॥ [४ २१] द्वितीयो यथा- उदरेनेन अग्नीषोमीय, अतिदेशेन च सनानात्तुन म्यो अन्नभूतस्य यूपस्य अनुपानसाधारण्य 'वापुतु यूपेतिचि' इति अत्रपविधि इति ॥

उक्तपविधि यथा- 'आग्निमरुतलूचनलुचये अरन्ति' 'स एष औपसव्येऽहन् द्विदेवस्य पशुत्पत्तते' इत्यग्नीषोमीयस्य अन्नसमिधो अन्नस्य प्यार्यविधि ॥ साधारण्यविधियतिरिक्तोऽपि यथा 'जित्तपसु प्रवन्ति' इति ॥

पुनरधि सामानादिविधेवाद्दृक् यथासंभव द्विविधम्- एतस्यमदृश्यं च । तत्र अदृश्यां सामानादिविधो विधी यथा उदाहृतयेन अदृक्वनीयवर्णविधी ॥ एतयोस्तु सोमस्यचमसविधी ॥ प्रतिप्रशब्दविधित्तु उदाहृतो जिनियोऽपि अदृश्या एव । दृशास्यत् प्रतिप्रशब्दविधियथा- 'एषु सज्जयति' इति । अम्यत्ताविधित्तु सर्वोऽपि दृशास्य एव, न तु अदृश्यात् इति । उदाहरणविधित्तु पूर्वोक्तं क्रत्यथ दृशास्य । पुरुषायत्तु पूर्वोक्तं अदृश्यात् । एतस्यविधित्तु प्रशुत्ता सर्वोऽपि अदृशास्य एव । यथा वावग्नीहृत्त्वय्यो आग्नामादेवताभूतानिधोमदृशास्यत्वात् एतस्यैव तथापि तुल्यायनोपुत्तायो स्वयस्त्विति अदृशास्य एव ॥ एतयोर्व्यवस्थाविधियथा अत्रतस्य शिवात्तस्यविधि तस्यव्यापयुक्तमोदृशास्यत्वात् इत्युक्तं स्पृश्विकरणायनुशास्यम् ॥

पूर्वपुत्रविधित्तु प्रमुक्तो द्विधोऽपि पुरुषाय अदृशास्य एव ॥ दृशास्यत्तु पशुदाता 'वयन्पुत्र येनमाह नरोति नातुपापे' इति । अत्र च यथापि अनुपानपविधित्तु इत्यतो न दृशास्य तथापि विधेयनेनामहाये

यागसामकत्वेन इणपैरात् एतुंशमविधि दृष्टार्थं
कृत्वाप्यने ॥ अमावसिभिन्तु पूर्वोदाहृतयोर्मध्ये नरायो
य स दृष्टार्थं पुरापर्यन्तु अष्टाष्टार्थं ॥

सामान्यादिभिन्धेरादायक पुनरपि चाति-द्रव्य-गुण-
क्रिया-विषयत्वेन यथायमत्र चतुर्था । नान्यादिभिष
यत्नमथि उद्देश्यामे, विधेयाथे, उभयाथे चेति नान्यादि
विषयमपि विज्येनादायकं क्रमेण विविच इति दार्ढ्य
दुस्तरं यत्नं मेधा भवन्ति । एषामुदाहरणानि अत्रेयाणि
प्रथमोपगमयात्तु न प्रदशितानि ॥ [पृ २०] विधि
पुनरपि अष्टविध - (१) धात्वर्थमात्रविधि (२)
सगुणधात्वर्थविधि (३) विधिदुहित्वं धात्वर्थविधि
(४) तत्रैव विधिधात्वर्थविधि (५) धात्वर्थेऽनेना
स्वयविधि (६) धात्वर्थे अन्ययोः सगंधविधि (७)
धात्वर्थानुगमेन धात्वर्थेन अयसोः सगंधविधि (८)
सुवरात् धात्वर्थे अयसोः सगंधविधिश्चेति । अत्र
द्वयमभूयत् द्वितीयाध्यायार्थेऽस्तौ वक्षते ॥

विधि पुनरपि त्रिभिः-अपूर्वविधि, निरमविधि,
परिष्कारविधिश्च ॥ विधियोऽप्यथे चतुर्विध - जाति
विधि, द्रव्यविधि, गुणविधि क्रियाविधेति ।
नत्र जातेःपूर्वविधिर्नमा - 'सादिदं वीर्षकामस्य मूष
तुयन्' इति ॥ द्रव्यस्यापूर्वविधिर्नमा - 'मोहेहनेन
पशुकामस्य प्रणवेत्' इति मोहोहनान्द्रस्य वीर्षकत्वेन
द्रव्यमाचित्वात् ॥ गुणस्यापूर्वविधिर्नमा - 'यदि कामगेन
सर्पकं पक्षेण स्यात् मीचे सदे मितुयात्' इति ॥
क्रियाया अपूर्वविधिर्नमा - 'अग्निहोत्रं जुरोति' इति ॥
देवताविधि, होमापिस्वरणीभूताह्वयनीप्रतिविधिश्च
अपूर्वविधौ न भवन्तु । देवतायाः वागसिद्धता
रसार्थेऽपि नियेकप्रमाणत्वात् । आहवनीयादेरपि
अधिसंख्येन दृष्टार्थं चेति होमविधिना अनाश्रितत्वेन
अदृष्टार्थास्य अत्याश्रितोक्तविकरणं तत्रैव उक्तत्वात् ।
नयेन द्विधौऽपि अपूर्वविधि दृष्टार्थं अदृष्टार्थं च ॥
देवताविधिरपि तद्विदित-चतुर्थी-मत्रार्थं-द्वितीया-अर्थ-
सदमेव पञ्चविध । तत्रैव स्तुता । आर्यशास्त्रिक
अर्थेऽप्येतेषु वक्षते ॥ अथ्यवनविधिरपि अपूर्वविधि
दृष्टार्थं । नदि अत्र विषय ॥

अपूर्वविधि पुनरपि द्विविध - ऋत्वर्यं पुरापर्यं च ।
नरायो यथा - [पृ २१] 'समिधो यवति' इत्यादि ॥
द्वितीया यथा - 'अग्निहोत्रं जुरोति' इत्यादि ॥

निरमविधिन्तु विविध - प्रतिनविधियम, प्रति-
पत्तिविधि, वतुमत्र यतिरिक्तश्चेति ॥ प्रतिनिधिमिधयो-
ऽपि तावत् अपूर्वविधियदेव चाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-
विषयत्वेन चतुर्विध । तत्र जातिप्रतिनिधिमिधयो यथा-
पूर्वविधि ॥ द्रव्यप्रतिनिधिमिधयो यथा-घटं यदि सन्नय
दीधिताना प्रमथितं योऽस्य मेदिह स्यात् त तस्य स्थाने
दीधितया' इति । मेदिहस्यस्य यौगिकत्वेन द्रव्यविधि-
त्वात् । 'यद्युदाहृतं पशुं पश्येत अयं तदयं च' इति
शुं कर्त्तव्यम् ॥ गुणप्रतिनिधिमिधयो यथा- कर्त्तव्याना
हृत्संस्कारप्रधाने रोहितकारङ्गविधि अग्नीषोमीये पशौ
'यदि हृत्संस्कारं न विन्देदथो अपि रोहितकारङ्ग
स्यात्' इति मत्तरत्वात् ॥ क्रियाप्रतिनिधिमिधयो
यथा- आपस्तम्ब "यदि यजमानं प्रसेत्' प्रका-
शतेऽग्निमात्रात् लोहं' इति भुगवा यजमानस्याय-
स्यस्य समिधयुया सद् जुहुयात्' इति । अत्र
लोमं प्रउभयाय देवताऽभ्यात् । तथा आह्वितानिपान
यतिरते 'दग्निने हस्ते जुहुमागादपति' इत्यायाय
यतिनिधि पतिताहितानिपानेषु अन्य म्भूयते 'यथापि
शुं दृष्टेऽग्नी यजमानं दृष्टा मृते' इति । तथा द्विजा
नामे आह्वानमोहनस्य प्रतिनिधि स्वयते । देमादौ
देव - 'निषाय वा र्थं वरुनाजनेषु समाहित ।
पैतानुप्रेयसंस्तुका विषयान प्रतिपादयेत् ॥ निदिश्यायन-
मुदुष्य वयं पात्रं ततो गति । पात्रमापे क्षिपेदग्नीं गंधं
दद्यादयाप्यु वा ॥' इति ॥ प्रतिनिधिमिधयं सर्वं द्रव्यं
एव, न पुरापर्यं अपि इति न द्विविध । तथा प्रति-
निधिमिधयं सर्वेऽपि दृष्टार्थं एव, नादृष्टार्थेऽपि इति न
द्विविधविधयो चेति ।

प्रतिपत्तिविधिन्तु क्रियाविधिरय, न जातिद्रव्यगुण-
विधि इति न चतुर्विध । तथा प्रतिपत्तिविधि द्वयो
देहस्य एव, न जातिगुणविधौऽप्येव इति न उद्देश्य
नातिन्यायवि चतुर्विध ॥ प्रतिपत्ति पुन ऋत्वर्यं
[पृ २४] न पुरापर्यं इति न द्विविधवद्विधि ॥ प्रति-

पतिविधि पुन दृष्टाय दृष्टादृष्टोभयार्थश्च, नादृष्टमात्रार्थं
 दृष्टिं न त्रिविध । तत्रानो यथा- चारुयाले कृष्णविपाणा
 प्रारुयति' इत्यादि ॥ द्वितीयो यथा- खिष्टदृष्टिवि
 इति ॥ प्रतिपत्ति पुनत्र द्विविधा- साधारणियुक्तप्रति
 पात्रादिपत्त्या साधारणियुक्तोपदानानुपगुहसिद्ध- प्रतिपाद्य
 नियमा च । तत्राद्या उदाहरणैः । द्वितीया यथा-
 'चकृत् प्रति यति' इति ॥ प्रतिनिधिप्रतिपत्तिनियम
 स्वधिरिचोऽपि नियमविधि प्रतिपत्तिविधित्वात् आद्या
 द्विविधप्रत्येन तत्राद्यविधेः । तत्र जाननिदमविधिवर्षा-
 ऋणवाच्ये 'गवा' इति । गोपदचदेव हि क्रय
 वाच्य आकृत्यधिकरणवर्तित्वे ' भद्र'यद्यन्दात्'
 इति नवै अनयथादिदृष्टम् उदाहरणम् ॥ इयत्त नियम
 विधिवर्षा- 'एवहायया' इति ॥ गुणभ्य यथा-
 'सद्वया' इति (अरण्यक एवहाय वा गवा सोम
 ऋणवति) ॥ क्लृप्ता यथा- 'श्रीदीभरुति' इति ॥
 सोऽय प्रतिनिधिप्रतिपत्तिविधिविधिरित्तो नियमविधि
 पुनर्द्विविध- नरुष्ये पुराषयश्च । अननरोदाहृत चतु
 विध ऋषयः ॥ पुरुषार्थो यथा- 'कृत्तौ भाय मुपयात्'
 इति । 'श्राद्धसुगोऽत्रानि सुधीत' इति च ॥ पुन
 सोऽय निदमविधि त्रिविध- दृष्टार्थ, अदृष्टार्थ,
 दृष्टादृष्टोभयार्थश्च । तत्र पुरुषार्थप्रियादियमो वैमिक्तिक
 सर्वोऽपि 'क्लौ भावाहुरेवात्' इत्यादि दृष्टादृष्टो
 भावार्थः । इह हि प्रथोनेकत्वेन तादृश्यमुच्यते नियमादृष्टय
 आकानोचत्वात् भावभावत्वेऽप्येवम्बन्त् । माहसुगुत्पादेरपि
 भोजननियेषेण अदृष्टमात्रेण अप्युभे अनपातान्
 दृष्टार्थेन । यत्र तु भाषासुगुत्पत्त्येव तु दादे
 क्तौ निमित्त अदृष्टार्थं प्रदुर्च एव विधि । सुचेष्टु
 प्रति तु उदास्ते इति दृष्टादृष्टोभयार्थोऽयम् ॥ क्वत्त
 दृष्टायतु नियमविधिवर्षा- प्रकृतौ वैभक्तिवयो बृह
 दयनगुणयो अ यत्तम्य बरनिदिहृत्तौ नियम शून्ये
 इति ॥

परिसर्यानिवेगिण अपूर्वाविधित्त शिष्यमविधियम
 क्लृप्तादिपियाणि उदाहरणानि मुपयाणि ॥ परिसर्या
 विधि पुनर्द्विविध - साधपरिसर्या, वेपपरिसर्या च ।
 अत्राया यथा- 'इममगुम्भर' इति । द्वितीया यथा

गृहमेऽपीये पञ्चम पक्षे ॥ [पृ २५] परिसर्या
 पुनर्द्विविधा - साध्या आर्षी च । तत्राया निवेध
 क्येवेति भट्टसोमेश्चर । एतत्रारेण साध्या परिसर्या
 इति मिश्रा । यथा 'श्रीणि ह नै पक्षसोदायाण
 गायत्री बृहत्पुण्युत्पु च, वाम हेमावर्षति अत्र पक्षो
 द्यपति' इति ॥ आर्षी तु द्विविधा साधारणिसर्या च
 त्रिदोषा ॥ वामानपरिसर्या च या तद्विना, सा च फल
 परिसर्येति गीयते । तत्र आद्याया साध्यानिवेध
 सिद्धाते उदाहरण नायेव । पूर्वपक्षे तु गृहमेऽपीये
 पञ्चमे पक्षेऽस्ति । भाष्यकाराद्यमते तु सिद्धादेऽपि क
 चित् अङ्गीयता । यथा दृष्टमे अङ्गिरसा दियम शून
 'वैपानम पूर्वोऽदृष्ट साम भवति, योऽदृष्टुत्तरे' इति ।
 तत्र द्विरानोचपादाना अतिरथपर्यवात् प्रकृत्यद्विरानो
 योऽपि विकल्पो प्राप्ते 'उत्तरेऽदृष्ट द्विरानस्य
 क्यते' इति वाक्यान्तरण अनारथाधीतेन नियत
 योऽपि इति 'उत्तरे' इत्यनेन अङ्गिरसा द्विराने एव
 परिसर्यामते । तेन द्विरानात्तरे विषय इति अथ
 कथान्तरोक्त सिद्धान्त ॥ अत्रस्तामिभिस्तु परि
 सर्या नाङ्गीकृता निवेधयत्वात् । वैपानसविदेस्तु अथ
 वाद 'योऽदृष्टुत्तरे' इत्यङ्गीकृतमिति । 'सत्तद्विधेय
 इत्यपि न साधपरिसर्या । यत्रपि 'न वा परिसर्या
 नात्' (३७।१६।२३) इति सूत्रेणा तत्र परि
 सर्यात्तमेनेक साध्याकृता च तथैव यथासाहम् ।
 यथापि वर्तितकृता अधिपर्याते सनदृष्टुत्तरे उप
 सहायगतौक्ता । तदेतदुपपत्तिपरिभाषि साध्याद्विद्वि
 परानो । एतन्मात् प्रतपरिसर्यात्तदाहरण साध्यायन ।
 पत्र पञ्चमया मर्या ' इति ॥ अप्रतपरिसर्यात्तो
 दाहरण तु ' उमानगुम्भर, इत्येव ।

[पृ २६] परिसर्या पुनर्द्विविधा - नरुष्ये पुरु
 षार्थ च । पूर्वोक्तानि शौतानि भाष्योदाहरणानि ।
 द्वितीयोदाहरण तु स्मार्तमेव ' पञ्च पञ्चमया भाषा'
 इति ।
 परिसर्या पुनर्द्विविधा दृष्टार्थ अदृष्टार्थ च । तत्र
 इतरनिदमया सार्याणि अदृष्टार्थ एव । निवेधयत्त
 चचित् दृष्टार्थ, क्वचिददृष्टार्थ । आदो यथा - 'इमाम

कथं ब्रह्मरोऽपि अयुक्तं, हेतुहेतुमल्लिङ्गसमने न्यत्र धानेन मनःशोऽपि अयुक्तं इति वाकिंने उक्तम् । अतो यत्र कथं व्याहार-व्यवहितकल्पना- हेतुहेतुमल्लिङ्गस्यान कल्पधनन न प्रमत्ति तत्र यदिमन्वपरित्यागे उदा हास्यम् । यथा ' यदि आतुरः स्यान्ननता याचा वा सन्निभेत् ' इति । बाल पृ १२-२८

• विधि पुनः प्रत्येक पञ्चविध । लिङ्-लोट्-कृष्-कृषार्थ-पञ्चमत्कारभेदात् । पञ्चविधोऽपि विधिः पुनर्द्विविधः श्रौत स्मार्तश्च । अत्र श्रौतो लिङ् यथा- ' ज्योतिष्टोत्रेन स्वर्गनामो यजेत ' इति । श्रौतो लोट् यथा- ' एरुषाऽस्य त्वचमाच्छयनात् ' इति । अत्र च मन्त्रगतोऽपि लोट् विधौ श्रेय एतेन प्रकारेण त्यगाच्छेदः स्यात्ततः ॥ श्रौत कृत्यो यथा- स्वाध्यायोऽप्येत य ' इति । यत्रापि विधौ कृत्रो न स्मर्यते तथापि प्राप्तविषय प्रवर्तनास्पष्टे स्मृत्यस्य तन्वादे अप्राप्तविषयप्रवर्तनास्त्वो विधिर्लक्ष्य । गदुक्त ' प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्त प्रेष इत्यभिधीयते । अशक्तप्रेषण सर्वे विधिषु प्रतिफलते ॥ ' इति (या पृ ३२०) ॥ विधौ कृत्यायतनैः प्रत्यया वादाहरणेषु तैः प्रत्ययो यथा- ' अवेतने ' अवेत यम्, केन् ' अवनगदे ' अवगाहित यम्, केन् ' गुश्रूणेण ' गुश्रूणित यम्, त्वन् ' कथं हवि ' कर्त यम्, पवजाती यथा । विधौ श्रौत पञ्चमलकारो यथा- ' समिदो यजति ' इत्यादि ॥

स्मार्तो विधौ लिङ् यथा- मनु ' अग्निहोत्रं तु नुत्तुवादापते नुमिदो मदा ' इति । स्मार्तो विधौ लोट् यथा मृगयम् । स्मार्तो विधौ कृष्णे यथा- ' गतिं व मनो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुद्धवे ' इति । तैः प्रत्यया वादाहरणेषु तैः प्रत्ययो यथा- ' मनु ' महायज्ञेऽथ यजेथ माधीप किपो तनु ' । ' प्रवृत्तमिदं यनात् पुत्रो जातकम विधीयते ' इति । अत्र कर्त यम्, विद्याय इत्यर्थे ॥ बाल पृ ३९-४० • विधिः यत्रैः प्रमायम् । मणि ७ १३ • विधिः । न च अत्राहितोऽर्थे विधीयते । भा २।१।११० • विधिः निशेधापरपर्वी । सु

पृ ७९७ • विधिः न्यायः । वादमात्रमनर्थकम् । भा १०।२।२।३ • विधिः प्रवर्तनमन्त्रशाब्दभावना प्रवृत्ति हेतु यांकरभ प्रवर्तना । न च समीहितवाक्यत्वं यत्र चेतन प्रवर्तयितुं मान्यते इति विधिः स्वस्य प्रवर्तनाऽभिप्रेत्य स्वभावाया भागनाया समीहितभा वत्र मान्यत्वात् । काणस्य समीहितोद्वाप्रवृत्तवापारगोचरत्वं मान्यते । उक्तं च वाच्यत्वात् यथा ' कर्तुं समीहितं वेन त्रियं त्यक्तं तदुच्यते । प्रमाया च निधिक्षान् श्रुतिस्त्रिभिः संयुत ॥ ' इति । सोम २।१।४ पृ १०५ ११० • विधिः प्रवर्तनास्य । भाट्ट २।१।१ • विधिः प्रवर्तनास्यो हि अत्र सिद्धयै प्रवर्तते । वा २।१।१।१३ पृ ९११ • विधिः प्रयोग निशेध शब्दभावना इत्ये योऽथ । बाल पृ ७६ • विधिः मन्त्रास्य न प्रयो यक्त । भा २।१।२२ वर्णक २ • विधिः पञ्चमल एतं विष्णुरेण इत्युच्यते । बाल पृ ४ • विधिः भूत्वादेनिमुद्धव्य प्रकारेण प्रेषण इत्यथ । मणि पृ ११७ • विधिः यदि अज्ञा ततो विधिः, यदि शक्त ततोऽनुवाद । भा २।१।२४ • यान्त्रिकि केन कथमायै तद्भावना न पूयते तावत् विधिः न प्रवर्तते । वा २।५ ६।१७

• विधिर्वा स्यादपूर्वत्वान् । ३।१।३।१२ वि ॥

उच्यते इति ' निशेधोऽनी निरापहोचरीती ' इति स्मृतिरिहितस्य उपवीतत्वानुवाचो न विधि इति पूर्वेषु उक्तं प्राप्त वाक्येन न्यायवैतन्य निदानमाह । अत्र विधिर्येन स्यात् अपूर्वत्वान् प्राप्तिविधानविशेष रूपोपवीतनिषेधस्य इदं पूर्णतासाद्भवता अप्रसक्तत्वात् । अथवा पूर्वेषु स्मृत्यामिदम् । प्राचीनवीती रोहकैव यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो रोहवति ' इति स्मृतिशेष प्रस्थापनात् वाच्ये यज्ञोपवीतस्य विधिः स्यात् अपूर्वत्वान् । यज्ञोपवीतस्य यज्ञोपवीतस्य श्रौत प्राथमिक प्रातिक्रमकतया अप्रसक्तत्वात्, यज्ञोपवीतस्यैव न अविनयैव विषयकतया तस्य काठकश्रुतित प्राप्तयेऽपि तत्रियमस्य विधिर्हितस्य अप्रसक्तत्वात् । अतो चरस्यस्य ' मतो वा ' इति सूत्रे द्वितीयकारणात् प्रवृत्त । के

पुनस्तत्र च एव नामगनपूर्वं, पूर्वस्यैविति श्रुत्वात् । अत्र
 नञ् च तदुत्तरोपेण सूपोत्पत्तिरपत्तिरोक्तनाशकत्वम् । अत्रैतन्न
 नञ्पतेन यूपमत्रयच्छब्दे च वाक्यभेद इति । उपपत्ते-
 यूपसंज्ञोपस्थित्युक्त्युत्पत्तिरिति पदानिचोक्ततया आशयः ।
 प्रत्यक्षश्रुतेनैव आशयेन भवितव्यम्, नातिदिष्टमेति
 किञ्चिन्न यत्नात् सुदिशिपरिवृत्तिर्दोषवत्त्वे कल्पनम् । सा
 च प्रत्यक्षवहित्त्येन चोदकप्रदानस्यापि न विधिष्यते ।
 तेन यत् गोरोहनादी प्रत्यक्षविहित्तयेन कल्पने तत्र
 तत्राभूत्तयैव आशयः । यत् चोदनप्रदानं कल्पते, तत्र
 चोदनप्रदानस्यैव । यत्तु यूपस्य अपौरुषित्तेन
 औद्गुम्भस्यैव चोदानत्वम् । यत् यदि तिस्रोपेण
 प्रदानं तत्रपूर्वीययूपमवधौ नाकृतं तत्र गोदाहृतस्यैव
 प्रदानपूर्वीयप्रत्यक्षत्वमेव च पूर्वं नागतं एव । अथ तत्र
 सामान्येन सामान्येन पूर्वमेव तत्र अलौकिकत्वेऽपि
 यूपस्य चाश्रयत्वत्वात् अत्रगन्तव्ये औद्गुम्भस्यैव
 काष्ठवपनात् सामान्यवपनाभावगोऽप्यपि विद्यते एवति
 न विदोषः । तेन गुणफलस्यैवविधिरेवायम् । तथा
 सप्तयुग्मैः विहितो भवति । इत्यत्र तदनुवादमान
 मनर्थकगननप्रत्येकत्वम् । इत्येव प्रश्ने-

उक्तं तु वाक्ययोग्यत्वम् । २२ ॥

अग्निधीयते । अत्रप्रतिपत्त्यर्थे - प्रवेदेन यदि
 क्वमिश्रित्वतिरन्तेणोपयोग्यत्वं कल्प्यते प्रतीयते । न च
 नतिराग्नौ यत्नेन चानुवृत्तिरित्येति कल्प्यते । यूपमवध-
 निग्राहकत्वस्यैवोद्गुम्भस्यैव फलसाधकत्वमिति विधि-
 र्णमाभावात् । तत्रयथायथात् । न च तादर्थ्येनतुर्गोदानेन
 तत्रयथा स्यादीतिवत् कल्पयामि, यमिच्छामि ।
 न हि 'देवाय यूपम्, ब्राह्मणेयं दुग्धम्' इत्यादिषु
 कल्पयामिप्रत्ययेः किं तर्हि ? प्रत्येकत्वमात्रम् । तत्र
 सुविद्वान्प्रतिपत्तिरिति । तत्रयथा स्यात् 'इत्यत्र
 प्रत्यागात्तरात्' मन्वत् कल्पयैव प्रत्येकान्वित्तोपतीर्णम् ।
 न हि तत्र यथा प्रत्यागात्तत्र कल्पितोपनिर्णयः प्रदमते
 इति । यथायथापि उपशेषः समवति । मन्वत् च
 यथायथायत् कल्पयामि । तथापि त्रयमुद्गुम्भस्य
 तिस्रामाश्रित्य कल्पयामिप्रत्ययेः ।

ननु अत्र विज्ञेयं यूपसत्त्वुत्पत्तिरन्तत्पन्नं पत्तिविशेष-
 च चोदनप्रदानमिति । अत्रो यूपद्वारेण तदुत्पत्तिं णु
 निषेधेन च आश्रित्य कर आश्रित्यति । मेषम् ।
 विज्ञेयं चोदनप्रदानं गुणफलविकाराश्रयत्वात् ।
 तथापि उपशेषद्वारेण विज्ञेयं पदार्थप्रदानं । प्राकृत
 शेषसंगे नञ् सूते प्राकृतपदार्थे अनित्यत्वान्नैरेव
 चनयितव्यं । न च प्रकृतौ तदुद्गुम्भानिवृत्तिर्हि
 पदार्थरक्षणान्नसंगे अनित्यं । तेन यदि यूपवायत्वेन सुवीरु-
 म्भत्वात् प्राकृतत्वव्यतिरागेन सूपोत्पत्तिं पत्तिविशेषेन वा
 आश्रयते, तदा प्राकृत्येव श्रवणम् एव विज्ञेयं न भवेत् ।
 यत्र पुन 'ग्रामीमस्य सुभो भवति' इत्यादिषु तदत्र
 शब्द एव प्राकृतत्वव्यतिरागेन जात्यत्र निवर्णयति तत्र
 तेषामुत्पत्त्यैव शब्देन प्राकृतोत्पत्तिरन्तत्पन्नत्वात् तत्रैव
 स्वी कर्तव्यं । न चेत् तथाभूतोऽप्य कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
 अत्रैव तु शब्दस्य प्राकृतत्वव्यतिरागेनोद्गुम्भस्यैव
 यूपस्यैव धर्मात्पदानपरत्वे च यूपस्यैव विधानपरत्वे च
 वाक्यभेदः ।

न चर मतिं पुराणधर्मोद्देशेन प्रत्यर्थमवकाशक
 दर्शयित्वाशेषेणारविद्विदिति वाच्यम् । नच प्रकृतौ
 पदार्थवृत्तत्वात् उपकारकत्वम् । तत्र चोपशेषात्प्राग्भी-
 विधिं न तत्रयूपस्यैवोपशेषेणैवित्यत्र प्रणयनं पदक-
 त्तमपदार्थनिष्ठाप्रणयनतात्पर्येण उपकारकत्वमिति ।
 वेदमन्त्र विधिं यदिरादिप्रवृत्तिकर्मभाष्येणैव पद्य-
 निषेधेनोपेणोपशेषात्पदानत्वेन कल्पस्योपशेषेणैव प्र-
 द्यात् तत्र श्रुतेन स्वीकृत्ये न तत्रयथाभूदम् । तस्यै
 पदार्थवृत्तत्वेन उपकारकत्वम् । तत्र तुम्भस्यैव
 देवाय यूपस्यैव ग्रामीविधिरेव सुवृत्तत्वमेति ।
 'उद्गुम्भस्य' इत्यादिपदानां 'ऊर्ध्वोऽत्रयथै' इत्य-
 तानां तु मन्वात् सुविद्वान्प्रतीयेति । तन्मादेवविधानात्
 यथायथायत्, न तु फलविकारमिति सिद्धम् ।

न च 'निश्रुतिर्वा नर्मोद्देशः' (७।१।१। १२५)
 इत्यत्रोपशेषव्यतिरागेन विज्ञेयं गुणफलपदार्थे निरा-
 कृतत्वादिदमनात्प्रतिपत्तिं वाच्यम् । यत्तत्र प्रकृतौ
 धृतस्य गोरोहनादे गुणस्य पुष्टत्वात्तदुद्गुम्भस्यैव
 विहितम् । तदुत्पत्तिं इत्यत्र- 'यत्तदर्थं तद्वि-

दिदस्यै । न च गोरोहनापीना क्रम्येता' (८।१।१४।१४
 ट १ ०७) इति । इह तु विकृतिश्रुतस्यैदुस्मयगि
 गुण्यवतिदिष्टाश्रयमाणाया क्ते विक्रम शिगन्तिकते इति
 वैषम्यम् ।

अत्र एव वैदिभ्यनुपयोगेन एवमत्र कृत्वा त्रिभुप
 योगेन सिद्धास्तित्तरनिदिष्टाश्रये गुण्यवतिनिराट्ट
 एव स्यात् । न च विभुपयोगेनमभ्यवचन न कृतम्,
 तयोश्चित्किञ्चनविषयत्वेन प्रथमापाद एव वणितरात् ।
 तृच्य स्यैव ' विधाननाश्रिते नाभ्य गुण्यार्थो न
 लभ्यते । श्रुतानर्थाद्विवाचने वात्वर्थे साभ्यता
 प्रलेन ॥ यिषौ तु तमतिरुच्य स्वार्थादे साभ्यतेष्वस्त ।
 तत्साधनम्य धर्मतमेव सति च लभ्यत ॥ '
 (श्लोका)

तेन पक्षविधत्त्वमात्राय कृत्वा वार्तिककृता तदेव
 पचाय वन भ्रान्देत्युक्तिनामति नादराणीयमवति ।

श्रयोक्तनम् - पूर्वपक्ष गुण्यत्वमित्येव पक्षोद्वेग्यो
 य एव । सिद्धाते त्वोद्वेग्यताया श्रुतजातिभाषेन
 न क्वप वासित्यमेतौद्वेग्यो य एव कर्तव्य इति ।

सूत्र तु - एतद्विधाना ' वास्ययोग्ये ' अर्थेनदा-
 विरुध्ये एतेकमिति । तौता

४ विधिर्था स्वाहपूर्वताद् वादमान खनार्थ
 कम । १।२।२।१९ ॥

औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जा उदुम्बर ऊर्ज् १।२।
 ऊर्जासमा ऊर्ज पशुनाप्नोति ऊर्जोऽनकद्रये असौ
 इति पदपर्यं चतुर्थी । अथ्य यूपन कृता ऊर्ज्पेन
 उदुम्बरेण यत्र तत्रपेन ऊर्ज्पेन च यदुम्बरोऽपि । ऊर्ज् वा
 जीम का । अत्र ' ऊर्जा वे उदुम्बर इत्यादि ' आप्नोति
 एवमत्र अत्रात् इति निषिद्धम्, वैश्वोपेन वात्
 पूर्वमानापदेशात् । औदुम्बरो वृषो भवति ऊर्जो उदुम्बरे
 इति द्व विधि रथात् । वागन् प्रथमस्थाने । अथर्व
 एतात् पूर्वं प्रायः प्रथममत्रव नास्ति । तथा च अपूर्वमर्थ
 विधस्यति । इतरा तु स्तुतिशब्दमात्र आशयक मथात् ।
 द्वि परमाह वादमान अत्राश्रय तस्मात् च विधि रथात् ।
 इति पूर्वं पक्ष ।

लोभ्यविति चेत् । २० ॥
 स्तुतिवाद्यमान अनर्थक इति एवमशिका उक्तम् । तत्र
 सिद्धाती गङ्गो । यथा लेने ' इय गौ कृत्वा चेत्
 तीया, एया हि बहुगीरा, स-पया, अनप्यथा च '
 इति यदाचित । नेत्र था इत्युक्त इति तथा न प्रत्येनेत यथा
 गुणाभिमानत् परतैतेतगम् । इति चेत् सिद्धान्तो
 मृधात् ।

न पूर्वत्वात् । २१ ॥
 सिद्धान्तिनाम्नारामस्थार्थे पूर्वपक्षमूनम् । लोभ्यत्
 स्तुति सफल इति न वाच्यम् । पूर्वतात् ' इय गौ
 केव ग, एया हि बहुधीरा, स-पया, अनप्यथा च '
 इति गुणा पूर्वे प्रथमादिवा श्रुता भवन्ति । पूर्वत्वात्
 तु युक्त श्लोक । वेदे तु न प्रथमातरेण मातु गन्ध इति
 न्ययः स्तुति बो हि विधि न कथयति कुल सो र्थ-
 वादम् । अत्र पूर्वत्वात् इति कुतूहले पाठ । अर्थस्तु
 नमान एव ।

उक्त तु वास्ययोग्यत्वम् । २२ ॥
 औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जाऽनकद्रये' इत्यत्र
 शिषिरेन स्यात् न स्तुति इति सूत्रमथेव पूर्वपक्षे प्राप्ते
 सिद्धान्तो आह । वागन् पूर्वपक्ष माहृत्यर्थे । उक्तमस्मा
 भित्तिश्रुतेपत्त अथवादस्य ' विधिना स्वस्वाक्यत्वात् '
 (१।२।१।७) इति । गङ्गात् ' औदुम्बरो वृषो भवति '
 इत्यस्य ' ऊर्जाऽनकद्रये ' इत्यत्र सर्वोऽपि अर्थ
 याद । ' औदुम्बर यूप इति ' इति तु विधि
 कल्प्य ।

विधिप्रधानार्थक कश्चिन्, नस्मात् स्तुति प्रती
 येत, तस्मात्सावाहितरेपु तथाचाम् । २३ ॥

' औदुम्बरो वृषो भवति, ऊर्जाऽनकद्रये ' इत्यत्र विधि
 संभवे लक्षणया स्तुतिवचनमापाय इत्यत्राहृया आह
 सिद्धान्तो । विधि कश्चित् स्वीरुत सन् अन्वयो भवति
 तस्मात् स्तुति पक्षोयेत । तस्मात्सावात् कस्युत्तरात्
 इत्यपु अत्र वाच्येपु तथात्वं स्तुतिपरमयेव हीह
 येम् । इत्यन्वय ।

अप्युपनिर्वा अथ अप्युप्यो वेदथ ' इति
 अप्युपेति अथ वर्तय इति विधि अगम्यत्वात्

मानयैकवत् । ननु अवश्य रतुतिः नत्पथितव्या । शम-
विधीमि. अत्रि. अश्वस्य ज्वरमहा च सत्र-धोऽन
वचनान्तरं नर्धं शमयति इति । तस्मान्मन्त्रात् इतरेषु
'यनमानः प्रहार.' इत्यादिषु तथाप्यम् । तथा इति
यावत्, तावत् तथात्वमिति । नि तत् सामान्यं
विध्यसमय. स्तुतिमयवत् ।

प्रकरणे संभवज्ञपकरणे न कल्प्येत, विध्यान-
र्थक्यं हि तं प्रति । २४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रारम्भान्ते ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः,
योऽश्रुतः स रौद्रः, य. श्रुत. स रादेव., तस्माद्विदहता
श्रुतः सद्यैवात्मा ' इत्यादिप्रारम्भे ' यो विदग्धः स
नैर्ऋतः ' इत्यादि. ' अपिदहता ' इत्यादिविधिशेषतया
अर्धवाररूपवत् चेत् प्रकरणे स्वीये दर्शपूर्णमासप्रकरणे
एव संभवन् श्रु. निविशेत, अपकर्षः प्रारणाद्यमत्र
निवेशश्च न कल्प्येत । नैर्ऋतयावातुगदेव विदग्धत्व-
विषये हि तत्र स्वीजिपमाणे अपकर्षः स्यादेव । हि
यत्. तं प्रति प्रकरणमनिहितं दर्शपूर्णमासयागमुद्दिश्य
विद्यानर्थक्यं विदग्धत्वात्थेः अर्धमासदर्शक्यं स्यात्
प्रवृत्तयोर्निर्ऋतदेवताविरहेण नैर्ऋतपदेन प्रवृत्त-
कर्मोपादासमवात् । इति कर्मपुरिच्छाचार्योः ।

योऽवधारणे । केवलश्रुतिवादात् तदेषेव विदग्धत्व
नैर्ऋतमनिन्दया ' तस्माद्विदहता श्रुतः स ' इति
निषे. शोभीमन् ' यो विदग्धः ' इति वाक्यनेपः
दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे इतिश्रुतःपलाशद्वयलक्षणे
संभवन् तस्मान्निवेश. श्रु. अपकर्षः, चर्मणि पन्,
अपकृत्यमापः दर्शपूर्णमासप्रारम्भपरं विद्वृत्तियु निवि-
शमानो भवितुं न कल्पेत (नल्पेत इत्यस्य लक्षणे) न समर्थो
भवेत् । विधिवत्पक्षे तु विद्वृत्तियु अपकर्षः प्रसज्येत
इति यावत् । कुतः । हि यस्मात् तं प्रति दर्शपूर्णमास
कर्मविशेषं प्रति दर्शपूर्णमासोपरिष्ठं यावत् । विद्या-
नर्थक्यं ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ' इति निषेः अर्धमा-
सविशेषत्वम्, ' तस्माद्विदहता श्रुतः स ' इति अवि-
दाहविषयमेव ' यो विदग्धः ' इत्यनुवादासमवात् ।
इति कुमुदहृतम् ।

ननु ' यो विदग्धः स नैर्ऋतः ' इत्यत्र यो निर्ऋति-

यागः तमुद्दिश्य विदग्धत्वंविधिशेषे अर्धमास-
वर्षनमन्वाय्य अत आह । प्रकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समभन्त् निविशमानः अर्धमासप्रकरणे अपकर्षः प्रकरण
विशेषः न कल्पेत, विभिन्नात् मुक्त्वा प्रकरणसम-
वर्षनपक्षो न समनति । अतः भिन्नवर्षनार्थक्यं दर्श-
पूर्णमासे निर्विधायामावात् । इति सुबोधिनीवृत्तिः ।
यदि स्तुतिः दर्शपूर्णमासयोरेव श्रुतः स्थाविश्यते ।
तथा समवज्ञपकरणे न कल्प्येत (अपकर्षकरणप्रकारो न
स्यात्) । अपकृत्येव इत्यपकर्षः । विधिषु तु न
नैर्ऋतः, तत्र विदग्धता शीयेत (अपकर्षः स्यात्) ।
तथा सति प्रकरणं प्रापितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म
प्रति (तन्त्यर्थः) नैर्ऋताभावात् विदग्धविधानं अनर्थक
स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव । इति भाष्यम् । सिद्धा त-
नूनमिदम् ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् । २५ ॥

' औदुम्बरो यूपो मयति ' इति विधौ (यूपस्य
विधौ) आधीयमाणे ' ऊर्जोऽवच्छेद्ये ' इत्यनेमिस्य
(पञ्चस्य विधौ आधीयमाणे) यागव भिद्येत । इय
औदुम्बरो यूप प्रगात्. (इत्येव), स च ऊर्जं अन्-
च्छेद्ये (इति शिरीषमिति) । तस्मात् विधिप्रसिद्धामा-
मपि श्रुतिरेव कार्ये अर्धमासदाना इति । इति
भाष्यम् । के.

॥ ' विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वायमान क्षनर्थकम् ' (१११
१११५) इत्यनेनैव तावत् विधि. (निवीते) । वा.
११११११ पृ ८५० ॥ ' विधिर्वा स्यादूर्ध्वं वा ' (११११११५) इत्यौदुम्बरविधिरणपूर्वक्युपान्त्येन
नैकत्विको यजमानः आपनत्येन विधीयते प्रहारेणवाच्य-
कार्यं, इति पूर्वपक्षः । को. ११११११११ पृ १०२,
० त्रिंश विद्यान तदप्राना प्रयेण । भा. ११११११११.
० विधि विधेयत्वतरङ्गित क्षनन्त्यपर. कर्मस्वरूपमेव
विदग्धः पूर्वोऽविदादप्रमेव कर्मान्तरं करोति (इति
प्रथमाऽवाशोक्तः) विधिवन्निर्णयकालोपजीवनम् । वा. ११
१११११ पृ. ८४०. ॥ विधिः वैदग्ध्य. पञ्चम अत्र
तमः । स च धर्मं मुरत्यं प्रमाणम् । नामधेयत्वमि
' अविद्योप ' इत्यादीनि निष्काशेव अन्तर्भवन्ति । वि.

१।४।१, * विधिः भाशात् प्रमाणम्, अर्थेयाम्भ्यौ तु विध्यन्वयेन । १।१२, * विधि । सोऽप्येतिभिन्नमने ताप्रतिपाद्यो ननुव्यपर्थेविधागुपेजो । या १।१। ११।२६ पृ. ५४८. * अविहितेयन न विधिः श्युन्वये । भा. १।४।१।४ पृ. ३१३, * इतश्चो विधित्तयैव' स्यात् । * १।५।१५।८ वर्षे ८. * चेत्तपपर्वनामको हि विधिः । सोम. ६।१।२. * न च यद्यप्येवमुद्यममने विष्णानुष्ठाने विधिः पुस्त निरौक्तुं शक्नोति । या १।१।४।२० पृ. ६६८-६९, * न हि विधिरैवैवः प्रयोक्तव्यः ऽपि कश्चिद्विद्यमहेतु- रिति । अगिदेरपि विधितेयनेन अर्थेयत्वात् । १।२। ३।३ पृ. ४७९, * पुष्टी येन प्रसर्थने न विधि । १।४।१।१५ पृ. ९४८. * प्राप्ते वचन न विधिरिति गम्यते । प्रासन्त्यानुगते मयिगमर्हति । भा. ६।३।१३। ३।६ * यत्र क्वाचिदपि प्रसोति स विधि, यथा 'अग्नि- होष जुहुयात्' इति । या. ६।३।४।१६ पृ. १/१३. * निवन्तरतोपायैः श्दस्यो विधिर्वा- ' ऽग्नि हि देवेभ्यो कथयति ' इति । बाल पृ. ३०. * विधिष्- माकविधाने आधिो निरुपेणविद्यमररः । तत्र च यदने अग्निहोर्द्वय एव विधिष्ठयनम् । कृत्वा यथा- यथात्वात् न विधिः । भाट्ट. ४।१।१३ वर्ग २. * 'समन्वये विधि कश्चित्, कदाचिन्नाप्ररोचित.' । या. १।४।१।३।२ पृ. ३६७, * मर्त्तः प्रिष्ठविधा- नोत्तरकाले किं प्रातः किं न प्रात इत्यनेपयाना अग्रत- मात्तपिपोषकहाणम् विधिः. मावनायात्पर्येषोपुगात् उपमिनीये । न तु आसित एव ही अणु सुषो द्रव या विधीयते इति वशादिदि शास्त्रपरिधिपत्तिः । १। २।१।१६ पृ. ५०१. * सिद्धार्लीर्जनार्थेनादस्यो विधिर्वा ' वदामेवेऽशाभ्यानेऽसास्यथा योग्यमस्य पत्सुतो भवति ' इत्यनेन । बाल पृ. ३०. * विधि विना वैकालाभात् । सु पृ. ७५५. * विधिना अनिच्छन. प्रवर्तितुमशक्यत्वम् । पृ. ८८९. * विधिना अलौकिक प्रेव. माधनराजोष. १११म् । सिद्धादिशब्दे प्रवृत्तिर्ज्ञाने इति सिद्धादिर्ज्ञानं प्रवृत्ति- सम्भवत्येवम् । हा च इतिभाष्यमस्यारदेऽप्यप्य

विधीर्या । गन्तवदान न सिद्धादिनिर्जने । तत्र उदायनरमन्तद्विद्यननुविधिश्चनम् । अन्यतपानवे प्रवृत्तवचनम् । को सिद्धादिज्ञानेन सिद्धाधनचनम् । तित्येऽपि शक्तिः । पुष्यरत्नमन्तम् सुवपर्थेयस्य योष । भन्त्यथ तेषा विदेव्यारथे । एवं च भागादि- निष्ठिष्ठाधनराजोपात् परमं प्रामाण्यम् । इति केचित् । विधेरेवैवपि काष्ठमद्यपादेः अनिष्ठाधनराजोपात् अर्थेयं प्रामाण्य इति केचित् । भीमांनज्ञानु विधेः प्रवर्तता शक्तिः शब्दजन्य प्रवृत्तौ प्रवर्तनाशनस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तनाशकस्य प्रवृत्ति- हेतुत्वम्, ' अहमेतं प्रवर्तयामि ' ' आचार्यो म् । प्रवर्तयति ' इत्युभयात् । नच तत्र उदायनचरत्तान मेव प्रवर्तकम् । अनिष्ठापत्नेऽपि ' आचार्यप्रवर्तितोऽहं करोमि ' इत्यनुमत्तात् । प्रवृत्तिप्रवर्तकं च प्रवृत्तिविष- येऽप्यधनराजानवननद्राव्य इति आधिनेष्टकपालाशोध क्त्वात् सिद्ध विधेः प्रामाण्यम् । मणि. पृ. ९-१०. * विधिनैव धर्मो गम्यते न प्रथसागुमानाप्याम् । वि. १।१।८. * 'विधिना तेऽन्याकारत्वात् स्युर्धर्मं विधीता स्यु' । १।२।१।३० । एवं स्यात्पद्य-विधेय- भावनाशाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तदनुप्रापदाना विधीना अत्र अर्थेयत्वात् स्यु । वेगोपकारेण इत्येतिहेतु स्तुत्येन इत्युक्तम् । विधिना अनुष्ठानसिद्धये स्तुतेरभारतने अभिहिते विधिगानेन अनुष्ठानसिद्धे. हि सत्या इथा श्दुःशान्तिप्रार्थयै अर्थेयदाना धर्मप्रयोगेऽपि सिद्धिः अगिष्ठापत्तिसिद्धत्वेऽप्येवमिहाशरकाय विधिना एव- वाक्यत्वात् श्रवनेन उक्तम् । सु. पृ. ५१. * 'विधिय हेतुसाधकत्वम् स्युर्धर्मं विधीता स्यु' (१.२।१।३०) इति शयात् अर्थेयत्वादाता केषा मागणिकत्वेऽपि तदेकसाक्यत्वात् विधिप्रयत्ने अनुभाणम् । अद्वैत. १।२।१।२८ - ६२९. * 'विधिना त्वेकसाक्यत्वात्' (१।२।१।३०) इति गृह्यस्य धर्मोपपत्तयामिना- क्रियाविधिसमिप्याहृतनानुष्ठेतिशक्तिरानुष्ठानाविरणम् । परिमल १।१।१।१ पृ. ५१ ब्रम्, * 'विधिना त्वेकसाक्यत्वात्' इति गृह्ये वेत्तसिद्धार्थेऽपि तदनेन भावमानत्वा यत्नाना विधेऽप्यवयवा विधार्थः

मुपपाद्य प्रामाण्यसमर्पणं कृतम् । १।१।१।२ पृ. ५०
 भ्रम्. ७ विधिना स्वल्पये दृष्टसाधनत्वान्नेय क्रियते ।
 माट्ट. १।१।८ ७ नार्थविधीयमाने अर्थवाद् समर्थति
 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इति न्यायात् अवि-
 धिनेपक्ष आनर्गकत्वात् । शा. ७।१।१६ पृ. ५३८.
 ७ वच 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' (१।१।१७)
 इति तत् अङ्गप्रदानवाक्यानामिव पश्चात् सन्नपसद्वावा-
 मिप्रायेण इति वैचिद् । वा १।५।१३।२० पृ. ३६६.
 ७ विधेः अत्रोपपत्त्यात् न धर्मं प्रामाण्य इति पूर्वपक्षः ।
 अत्रोपपत्त्यात्-सापेक्षत्वयोः अप्रामाण्यवशात्तयोः अभावात्
 निवे. स्वत सिद्ध प्रामाण्ये इति सिद्धा त. वि. १।१।५.
 ७ विधे अर्थवादादप्यस्य श्रुताय यस्या अर्थवादवत्प
 वत्त्वम् । सु. पृ. ४१. ७ विधे अत्रस्या. उपचिद्विधि-
 योगप्रयोगत्वात्, त्रितीयतृतीयवस्तुयाथै. निरूपिता. ।
 पदेन च अधिप्राये निरूपयिष्यते । पणिका पृ. ६१२.
 ७ विधे एकत्र अनेकवस्तुसंयोगात् एकमेव विधेयमे
 त्रिष्वस्य पर्यवसित ' योग्येते हि तदर्थत्वात्. '
 (२।३।३६) इत्यन दगितम् । सु पृ ७७२
 ७ 'विधेरेव द्वे शक्ती कल्पविध्याम्.' इति न्यायेन
 विधेरेव प्रयोजनार्थतन्मन्त्रात् न तदर्थं विधेरेवशापेक्षा ।
 सोम १।१।१९. ७ 'विधेरेव द्वे शक्ती कल्पविध्याम्.'
 इति न्यायेन विधित एव प्रयोजनासम्भवे (प्रयोजनाया
 सम्भवेन इति विग्रह) विधे. अवरयमर्थतन्मन्त्रानपेक्षत्वेन,
 निमित्त सामायाद्योपपत्तेः । सु. १।१।१९।२०

७ विधेः कर्मावर्षागित्वादर्धान्तरे विधिप्रदेशः
 स्यात् । १।२।१।१।२९ ॥

पूर्वपक्षः भ्रम् । ऽनोविधौमे ' यदातिथ्याया बर्हिस्तदु
 पवर्दा तद्वृत्तीधोमीयम् ' इति श्रुतम् । तत्र आतिथ्याया
 यद् बर्हिः विहित तद् तत्र आच्छिद्य उपसदादौ विनि-
 योगे विधीयते इति प्रथम पूर्वपक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः,
 विधे. विधानस्य कर्मावर्षागित्वात् नर्मेत्. आतिथ्याक्रमेण
 सधशात् अपर्माणित्वात् अपच्छेदकत्वात् अपच्छेदत्वं
 परात्वात् अर्षान्तरे उपसदादौ विधिप्रदेशः विधे. विधा
 नस्य उपशोभस्य प्रदेश नियमनं स्यात् इति । आति-
 थ्यायमेव बर्हि सधदनीयम्, परन्तु तस्य तत्र नोपयोगः

दृष्टार्थः किन्तु अदृष्टादे तत्र सधादनम्, उपशोभस्य
 उपसत्तु अशीधोमीये पशौ च इति ।

अथ आतिथ्याया बर्हि सधादनीय विनियोगत्वं च ।
 तत्र विनियुक्तस्यैव बर्हिष्य पुन उपसदादौ विनिनेय
 उक्तं वाक्येन विधीयते । तथा च उक्त्युक्तस्य उपशोभ-
 इति द्वितीयः पक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः- अर्षान्तरे उ-
 पसदादौ कर्मान्तरे विधिप्रदेश. विधीयते उपसदादे इति
 विधिः, तत्र आतिथ्यायामुपसदात्तस्य बर्हिष्य प्रदेश
 विनियोगः स्यात् । विधे. आतिथ्याया बर्हिर्विधानस्य
 कर्मावर्षागित्वात् दृष्टकत्वावर्षागित्वात्वात् । अत्र्या
 केवलमदृष्टार्थता स्यात् इति ।

अथ आतिथ्यावर्हिषो वे धर्मा आश्रयात्तद्वि-
 तेषा उपसदादिवर्हिषि अनिवेशानं उक्तं कल्प इति
 तृतीयः पूर्वपक्षः । तत्रार्थं सूत्रार्थः- अर्षान्तरे कर्मा-
 न्तरे उपसदादौ विधिप्रदेशः निवे. विधीयमानस्य
 आतिथ्यावर्हिष्यस्य प्रदेशः अतिदेशः स्यात् । विधेः
 विधीयमानस्य आतिथ्यावर्हिष्यः कर्मावर्षागित्वात् नर्मेत्
 आतिथ्यावर्षागित्वात् नह अपवर्षागित्वात् समतवात् । अति-
 थ्यक्रमेण सद् तदीय बर्हिरसि कल्पत सत् मानस्य
 विधातु कल्पते । तस्मात् तद्वम निवेद्य दृष्टाय इति ।
 इद नर्वे कुतूहलात्तुनारेणोक्तम् ।

सोमेश्वरणा तु तृतीयपक्षानुसारेण सूत्र व्याख्यानम्
 ' विधे विधिगम्यातिथ्यावर्षागित्वात् तत्रमातिथ्यावर्षागित्वात्
 अपवर्षागित्वात् उपसदादिवर्हिष्यस्य आतिथ्यावर्षागित्वात्
 नृत्पूर्वग-वाश्रयणे तद्यथाप्रसद्वात् स्थानाया धर्मत्वस्यैव
 शिष्टावर्षागित्वात् अपवर्षागित्वात् इति अर्षान्तरे उपसदादौ
 विधिप्रदेशः आतिथ्यावर्हिष्यस्योपसदादौ स्यात्' इति ।
 अपिचोत्पत्तिप्रसयोगाद् अर्षावर्षागित्वात् अतिथ्यावर्षागित्वात्
 प्रयोगिकत्वहेतु स्यात् । ३० ॥

७ नोविधौमे ' यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदा तद्वि-
 धोमीयम् ' इति पठ्यते । तत्र यदमेक आतिथ्यावर्हि
 तद्वर्षा उपसदावर्षागित्वात् इति तदर्थं इति
 पूर्वः पक्षः । तत्रोपसदादे. अपि-वा- कस्यः ।
 तदातिथ्यागित्वात् बर्हिष्य आतिथ्योपसदादौ विधीयते
 उपसदा एव उपचिद्विधित्वेन सयोगात् संवधत्

अग्निविद्यानां विद्योपेक्षं रहितानामेव अथवा अर्थेन
 वह्निषा संभवः । एतेन वह्निषा नक्षत्रा सकन्वे त्रितोषी
 नक्षीयर्थं । स च सकन्वः प्रयोषेःसर्वेष्टः पान् ।
 प्रयोगस्तं वह्निषः प्रयोगस्तं त्वदेवत्तं त्रिषु, तस्य हेतु
 स्यात् । नक्षत्रे वह्निषः प्रयोग एव एव इति अग्नि-
 विद्यानां अर्थसंज्ञकेन स्थितिः । तन्मन्त्रेण तु 'अथन
 आभ्यालादिचर्मैश्च सञ्जो नदित्वाथा एय, त्रिषु अवि-
 शिष्टानां आभिन्योःसद्वीथेःसौभाग्याम् । सो देवमन्मार्-
 प्रयोगैःसर्वेष्टः । प्रयुज्यते इति प्रयोगो वह्निः त्वदेवत्तं
 हेतुःस्य स. तमेतः । क्रिःसधाराप्रदं तदग्रेणन्वोऽपि
 सधाराणं दुयर्थः ' इति व्याख्यातम् । सर्वेषांपि नक्षत्राणां
 नक्षत्राणां वह्निः इति सिद्धान्तः । के.

० विद्ये: कर्मन्तदुपगम्योपकरणम् । मा. १०६।
 १२।३३. ० विद्ये: । कामादिगरे अन्व्यादीनामधि-
 कारस्तं अग्निदिष्टमन्त्रानामे. नियन्त्रिकारे च आयाग-
 म्भन्यं इष्टान्त्तं नामन्त्रतः प्रवृत्तयं सामर्थ्यानुगोपेन
 सौम्यरसनेऽपि नाभिधायितः । सु घृ. ५२२.

० विद्येः व्यापारं यादृक्त्तंशान्तिनाभिधायित्वात् ।
 ऋजु घृ. ५. ० 'विद्येःस्वेकशुक्तिर्यद्वर्गावधिधानात्' ।
 इयं सर्वेणामेन अज्ञाना एतामन्त्रेऽनन्वयनया एव
 विधिं वदन्ति । वा ३।१।१५ घृ. ९८८ । अन
 मुधा- सर्वाङ्गसमुन्वयमिदमे सर्वेषामज्ञाना एक क्त-
 यथाह्यं प्रयोगं इति कल्पनाय अपर्णापिधानेन
 देवता विधिःसद्वीथेःस्य सधाराणम् एव विधिःसुनिश्चय
 यदा नृपतना मार्गद्विधावकः एको विधिःस्थिते ।
 घृ १५००. ० 'विद्येःस्वेकशुक्तिर्यत्' इत्यनेन
 मन्त्रेण (१११।१।१६) संयुक्तं सर्वमज्ञाना युक्तम् ।
 मा. ११।१।१२८.

इ विद्येःस्वेकशुक्तिर्यत्तद्वर्गावधिधानात्तन्निष्प-
 ष्टुनमूर्ताभिसंज्ञाहर्षेण युगपत् प्रत्येयथाप्रदं
 स्वसद्वे निर्वर्तयन् सर्वेषामेन प्रवृत्तिः स्यात् ।
 १११।१।१६ ॥

कामे आयागदिप्रयोगे एवदेवोनाप्यनुज्ञानं सर्वाङ्गे-
 ष्टुहेतवेन वा इति विद्येः सर्वाङ्गेऽहर्षेण इति
 सिद्धान्तं प्रतिपादयितुं सूत्रम् । अत्र आयाग- न तु

एतदेव एवदेवोनापि अज्ञाना प्रयोग इति (सौम्यरस-
 स्थायोऽयम्) । कथं वदं ? नवाङ्गोपमहारेण । कुतः ?
 विद्येः एवधुतिर्यात् । एतेन सन्नेन अज्ञाना प्रयोगो
 निर्वर्तयते 'द्वर्गावधिधानात् प्रवेत्' इति स्वविधया इत्यु-
 क्तम् । सा तु अनेया युक्ते वा अन्वयव्याधानादिस्थापारं
 तादेवदेवो वा ? तत्र एवदेवोपेक्षा न युगात् । कर्मन्त्रे ?
 अपर्णापिधानात् । इत्यन्वयान्ति न पर्यायेण विधीयन्ते,
 कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तन्मन्त्रानभिनि ।
 कथं वदं ? नियन्त्रं यथाभूतानि च धृतानि तद्यथाभूतानि
 अपेक्षया अग्निधुतिर्यत्ते । अपेक्षयेत् नियन्त्रं धृतानामपि
 सता एवदेवोऽपेक्षित्वे इति । नैतद्युक्तम् । कुतः ?
 अर्थेन युगपत्प्रते । अर्थेन प्रधानोपकरणे 'एते
 षयोवात्' युगपत् सन्निपद्यन्ति अज्ञानि । तत्र न यजते
 विद्येः, इदं प्राप्ते इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्स्यन्ते ।
 प्रयासात् च त्वमन्वयार्थो निर्वीयन्त । तथा 'निर्वीता
 कृतिरिव. प्रवर्तते' इति कृतिरनिर्वीथेयामात् सर्वेषां
 च सन्निपद्यन्त सर्वं कृतिरिव. निर्वीता भवन्ति । एव-
 मिहापि सर्वाणामे प्रवृत्तिः स्यात् । इति ।

विद्ये. यादृक्त्तदुपगम्योपकरणम् । एवधुतिस्तत्र
 प्रवर्तयति वागन्त्र्यात् यादृक्त्तदुपगम्योपविद्येः । नियन्त्रंशुक्तम्
 मन्त्रायाचक्रमन्त्रं शूता परिधत्ता आभारश्चा कथमाया-
 कादृष्ट्या, तथा अभिसंज्ञकम् । अर्थेन प्रधानोपकरणेण
 युगादेवैकत्वं प्राप्ते संभवत् । यथायम् (यथायात
 इत्यस्य स्थाने चोरोऽयम्) प्रथमं यथा आचार्यशुक्लकृतम्
 अन्वितं सर्वेन अनुज्ञानम् । निर्वीतत् इति दृष्टम् ।
 तस्मान् इत्यादिना नियमनम् । इति युगोपधिनी ।

अत्र न्यायतुषा (घृ. १५०६) - प्रयोगेन वह एव-
 वेदविदितानामज्ञाना वाक्यैःसंज्ञकत्वात्पञ्चकार्यमप्युक्तम्-
 गदायाकनार्थभूतानामज्ञानानिनिष्प्रभात्वात्तत्रिपक्षैःक-
 शोर्गापिप्रयोगेऽन्यत्सर्वेषांपि वेदन्ताविदितानांोपकाक-
 त्वायोगात् न तद्यतोःसरोपपरिदित्यात्तन्निगमार्थं सिद्धान्त-
 नानुपम् । साद्विप्रधानप्रयोगविद्ये. एवप्रधानप्रयोगविधि-
 धुतिरिच्छन्त्वेन अपर्णापि अत्राद्यत्तत्वेन सर्वाङ्गानां
 विधानावर्णे । नियन्त्रंशुक्तानां च तथाभूतानां श्रुत्यादि-

प्रमाणोपनयनं स्वयं प्रतिष्ठापितोपात्तं कति कर्तव्यं- विप्रकर्षा-
 नादरेण प्रकानान्वयगतते, अनिश्चयोपावपरिमाणत्वेन
 च प्रमाणोपनयरूपेण अर्थेन सर्वथा अपेक्षितत्वात्
 युगपत् प्राप्त, यथाप्रसो च स्वशास्त्रार्थं विवृत्यापोषात्,
 'निश्चिता क्रतिवत् प्रवर्तते' इति उच्यते। निश्चितत्वात्
 यथाप्रसक्त अङ्गनगूहल सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधादि-
 त्वात्प्रियपरमाणुते सर्वोद्भवयोगे कलसिद्धि म्वात् इति
 समस्तानुप्रयोगोपादानाव एकत्राश्रयाननिमित्तैः तत्रैव
 रथागवैऽपि अङ्गप्रधानाना आश्रयत्वेत्यावद्यात् सर्व-
 ह्यनुग्रहीतेन प्रकानेन एव भावयेत् इत्येव यावदेवजायप
 तत्रत्यनका सतिश्चैतिप्रवृत्त्याना सर्वोपादानाना प्रदान
 प्रयोगविधिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदात्तरीयाणामपि
 अज्ञाना प्रमाणविधिप्रयोगत्वोपपत्ति । इति । के

• 'निषेधैकश्रुतिभात्' गतु यावन्मान आधानस्य
 पतुर्वैरिनिहित उमान्तरैव उपाश्रय इत्यवयवात्
 नेव सामानस्य प्रसोति (उपाश्रयत्वं) । नेतदेव
 वक्ष्यति हि ' विषेधैकश्रुतिप्रकारावपार्थविधानात्' ।
 इति । वा ३।३।२।१५ ५ ८१० • विद्ये निराकृष्ट
 स्वपि उपसहारप्रान्त्येन सशोचो नाम्युपगम्यते ।
 पराक्रम ५३।२. ८ विद्ये निराकृष्टस्य मन्वसिद्धा
 तुभारं सशोचो निराकृत इदपीताधिकरणे (३।२।१२।
 २८-२९) के • 'विद्ये प्ररणात्तरेऽतिदेशात् सर्व
 कर्म स्यात्' (२०।१।१।१) इत्यनेन न्यायेन अलि-
 यते चतस्रस्त कायम् । इति पूर्व पक्ष । भा
 १०।२।१।८।४५

तु विद्ये प्रकल्पान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
 स्यात् । १०।१।१।११ ॥

निष्पत्ते इति विधि अङ्गतात् । निषे प्ररणात्तरे
 विद्ये अतिदेशात् सर्वकर्म प्राहुत सर्वे कर्मणः अ-
 उत्तमपि कर्मणः स्यात् । यदनेन सर्वस्य प्राणित्वात् ।
 यथा ' प्रनास्ते नह निषेधेन हृत्प्रमाणयुक्तान ' इत्यत्र
 चतस्रस्तत् पाठ कर्मणः । इति पूर्व पक्ष । इति
 प्रथम वर्णकम् । द्वितीयावर्गे तु पात्रात् अत्रातोऽति
 कर्मणः इति पूर्व पक्ष ।

अथ तृतीय वर्णकम् । ' यथादेव चर निषेध
 भात् यथा तर्हिपद कृता सम्पदा सयेन न्यूते
 इदमहमसु चामु च - योहासि इति, य द्विभात् त
 यथावेत्, यथोऽयमृषेत् यथा स्वस्य आश्रयत्वं तद्
 निष्पन्न उरुनमाधनञ्चत्' इति श्रुते । अत्र विष्णु उरु-
 नम आश्रयितव्य । इति पूर्व पक्ष । सूत्रावयव
 स एव ।

अपिवाऽमिधानसुस्वारज्ज्वमर्थे क्रियेत वाद
 ध्यात् । २ ॥

सर्वे प्राहुत विद्ये कर्मणः उत किञ्चित् वाध्यमपि
 इति निवारं सर्वे कर्मणः इति पूर्व पक्ष । त निराकृतं
 अपिवा-त् । अभिधानसत्कारण्येन अर्थे क्रियेत ।
 अभिधान च सत्कारण्य अभिधानसम्बन्धो । अभिधान
 सत्कारण्यत्वात् इत्य अभिधानसत्कारण्य इति उरुपद-
 दोष । ' स्वयं सित बर्हिर्भवेति ' इति अभिधानस्युक्त
 बर्हिर्भवेति इत्यम् । ' देवस्य दया सर्वेषु प्रसवे' आदरे'
 इति आदानसंस्कारस्युक्त अनिदरूप इत्यम्, अर्थे उक्त
 द्रव्यस्य प्रयोगेने सति क्रियेत कर्मणः । तादर्थ्यात्
 तादृशप्रयोगेनार्थत्वात् तस्य द्रव्यस्य । अर्थेलेपे तु द्रव्य
 स्वपि निष्कृती लोष एव । इति प्रथम वर्णकम् ।

द्वितीये वर्गेने तु कृष्णलेषु अवधानाया कर्मणः ।
 अस्ति एव वितुपत्वात् । सूत्रावयव स एव ।

तृतीये कर्मि तु अभिधानसम्बन्धो तिष्ठति, प्रयोग-
 नाभावात् । निष्णु उरुक्रम नाश्रयितव्य ।

तेषामप्रत्यक्षप्रतिष्ठाप्यात् । ३ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा यथा कृष्णलेषु एतद्वाहुतप्रयोगेने-
 ऽपि पात्र यवनप्रमाणत्वात् किञ्चते एव प्राहुत एतार्थ-
 मपि विद्ये क्रियेत इति । तत्र । प्रत्यक्ष हि ' हृते
 श्रवति ' इति वर्कनेन अथपि गित्ति विहितम् । प्रत्यक्ष
 विद्येत्वात् युक्त तान । स्वपदिताहिरादिषु तेषा अभिधान
 सत्कारण्यत्वाणा नान्यत्वात्प्रतिष्ठाप्यात् प्रत्यक्षविधानाभावात्
 चोदकस्य च प्रहृतीपकराभावात् अप्रवृत्ति । तस्मात्
 विद्ये अथपि प्राहुत न प्रवर्तते इति सिद्धान्त ।

यथा ' स्वयं सित बर्हिर्भवेति ' इत्युक्ते प्राहुत उरु
 बर्हिर्भवेते, एत ' स्वयं कृता वेदिर्भवेति ' इत्यत्र

उद्गमम्, गमनम्, परितोषण च नियतंते । 'म्यम
 र्वापां श्राप्रा मानी' इत्यन अस्तिदृष्य नियतंते ।
 मनाश्च एतेषु नियतंते ।

इति प्रथम वर्णक्रमम् । द्वितीयवर्णक तु कृष्णलेपु
 मन्वापत्स बाध राफनीय सूत्राक्षरार्थेण न मिन ।
 तृतीयवर्णके तु विष्णु उद्गम मनाह्वित व इति
 निद्रात । के

• विद्ये प्रयोजनविचार । प्रयोजन मत्
 इह विद्ये वेदप्रामाण्यसिद्धिर्वा, पदार्थसमर्थातीतिर्वा,
 हिताहितव्यपगतत्वात्कर्मो वा प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तम् । न
 तावत् प्रामाण्यसिद्धि, अत्रोपाधि विधि तास्यभवत् ।

स्थादेतत्, विविचिरेहै कार्यक्षयत्वा भूतार्थां
 गच्छितो भूत्स्व च मानात्तद्विषयत्वा तद्विषयतादेव
 प्रामाण्य विहन्येत, पुरुषाक्षयत्वात् । तत् अनुपपन्नम् ।
 अनेद तु भगवत् पुरुषो व्याख्यातम्, यदेतत् पुरुषवत्त्वा
 मना तद्विषयत्वात्, वत् ति भूतार्थतया, भाक्षेति
 पुरुषदुष्पिप्रमत्तत्वा, न तावत् भूतार्थतया प्रयादीनाम
 प्रामाण्यप्रसक्तं । तावपि हि भूतार्थायेव । चैत्यवत्त्वा
 दिवाक्यस्य च कार्यागमिपाकिनो निष्पक्षत्वा प्रामाण्य
 प्रसक्तम् । विविशोधनात्परमेत्वात्, न कार्त्तरे इति
 च स्वतन्त्रसिद्धात्तद्विषयानुवृत्तिभ्राम्, न प्रामाणिक
 इति निरैद्विष्यते । तस्मात् पुरुषोपपन्नत्वमेव सपे-
 क्षये हेतु, तस्य सूत्रार्थेऽपि वैदिक्ते नास्ति इति नास्ति
 सपेक्षता । सा च कार्यागमिपानसि पुरुषवत्त्वाम् । तत्र
 प्रामाण्यसिद्धि अर्थोक्तिः ।

नापि पदार्थसमर्थातीति, विनाऽपि विविधा
 'स्थानानुदेन पचति चैत' इति पदार्थसमर्थातीति
 रूपपदे । अदि मन्येन 'नियन्ताऽधीनत्ववानि पुत्रो
 ष्वनानि, नियन्त्र च मन्वान्तराधत्तनाधीना, मानातर च
 पदाव्यवर्थातीत्यम्, न पदार्थसमर्थातीत्यम्, इति तत्रमत्र
 तथा पुराक्यायपि पदार्थसमर्थातीत्ये गोचर्यागि, न स्वेव
 वेदवाक्यानि अपौरुषेयाणि, इति पदार्थसमर्थातीत्यर्थं
 निरिरेपत्तय' इति, तदनुक्तम् । विद्ययापि तदनुप-
 पत्ते । 'तस्मिन् एति तदाकाशानिबन्धन रंभ व
 पदार्थाना' इति चेत्, तदाकाशेनैव हुत । 'तदपार्थ

वानात्' इति चेत्, न विष्णुदिव्यवि साम्यात् ।
 यथा हि वायव्यमिदितो विधि विषयनिर्णयविभिर्निना
 न पथैस्त्विति, तथा विष्णुदिव्येऽपि पदार्था वायव्यदि-
 भिर्विना इति ते एव पदार्थाणा आकाशोपगत
 समविषयधीनानाश्च समर्था समविष्यति इति वृत्त
 विधिना । विविहायप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन च पदार्था समनि
 स्पृहास्य एते विदितव्यात् तदुपायत्वाच्च वैदिकार्थ-
 प्रतीति ।

नापि हिताहितव्यपगतत्वात्कर्मो तस्य प्रयोजन
 एवमत्रि, 'पदाव्यवर्थातीत्यं च तद्वत्तय सविष्णुमेव
 ' इति च पच्यन्तात्ताकाशानिबन्धन' इति सर्वमानाप
 वेद्यासि हिताहितव्यपगतत्वात्कर्मत्वात् । तत्राह ईष्वा
 निद्रासाम्या प्रमाणात्तदादिना प्रवृत्तिनिवृत्तोरुपाये
 योग्यं विधि इति ।

(अमो-वते) मा भूत्स्व अ मानी प्रयोजनानि विद्ये
 पुष्पाध्यापनानुरोधेपु विधिनिबन्धन । नहि 'सर्ग
 दामो पत्ते' इति विद्ये अस्ति सर्गो भावनाया भाव
 समरानि । सा हि सा मन्वापत्तरेषिणी । भविता च मन्वा,
 यागादप्यत्र भविता, इति मन्वापत्तरेषाद्वानता मद्दुर्गप
 तथा च तदनुपपत्तया प्रथ भावनाया प्रतीति । स्वर्गस्य
 च पदात्तरेपदानतया पुरुषविशेषणतया च व्यवस्थानात्
 तमपहाय यागादीनेव भावतया मावत्ता गृहीतात् । कपि
 श्रितोपायत्ताहपविष्णुपश्चित्तमर्थादा पुनरिव भावना तमान-
 पदोपदानमपि प्रपगावगतमपि हुतत्वात्तया वर्तन्ते
 उक्तमादाय धात्वर्थं अस्तानुपदोपदानमपि पुरुषविशेषण
 मपि अपरोक्षतया स्वर्गमेव भावयन्मन्वापत्तरे । समाहा-
 दितव्याविधिमन्वापत्तरे च यागादीन् करणतया स्वीकृतौति
 इति पुरुषाव्यवर्थातीत्या सिद्धा भवति । कथं नहि वर्त
 मानापदेऽप्ये एते पदार्थसमर्थातीत्यत्वात् । (उत्तर)
 प्रामाण्यत्वात्, न अन्वसामर्थात् । यथा चैतत् तथा
 'प्रमत्तस्यत्वमर्त्तम्' इति च, 'अथपच तु तदप्यर्त्तम्'
 इति च व्याख्याया उपायविषयित्वा स्वर्गमेवाचर्या ।
 पणिका १ १-८

• विद्ये प्रयोजनविचारम् प्रवृत्तौ अथामर्थात्
 अथवादर्शनियाने च न्यय अत्रोच्यतेनान् अर्थवाद्

सहितस्यै विधापकत्वावगति इति सूत्रप्रथम । प्रयेचनानपेतस्यै विधे स्वाविषयेष्टसाधनसहायन मानेण प्रयेचनोपपत्त अथवादाभावेऽपि विधापकत्वा विरोध । अर्थवादनित्येष्टस्य विधानानस्य प्रवृत्ति दाकनौ अपि अर्थवादानर्थक्यवस्थानमानस्यै अत्रवादा न्यक्षयतीति । प्रयेचनानपेतत्वावि विधे पट्टि सामर्थ्येन अर्थवादानात् प्रायेण विदुहेरायैनिर्णयान् ।

प्रयेचनानपेक्ष्य असाध्यैऽपि अर्थवादाभावे विधेरेव प्रयेचनानपेक्ष्यविधानं । विनाऽपि तु अर्थवादेन विधेरेव प्रयेचनानपेक्ष्यैः स्वयमेव विधापकत्वोपपत्ति ।

अर्थवाद्द्वारावृत्तत्वात् प्रयेचनानपेक्ष्यत्वमस्य । इत्यु-
 च्छम् । अथवादावृत्तते च विधे प्रयेचनानपेक्ष्यताऽयोगात् ।
 सु ५ ५२-२८ ५ विधे प्रवृत्तिजननस्वरूप-
 योग्यत्वरूपेण वाच्यत्वेन प्रयेचनानपेक्ष्यताभावात् प्रवृत्ति-
 निरदेऽपि अल्पत्वव्यवधाने विधे प्रवृत्तिजननत्वोपपत्त ।
 नहि क्लेशहितप्रवृत्तिजननत्वं विषय, विधितान्त्रयणे
 ऽपि वेधायित् प्रवृत्त्यदर्शनात् । भाट्ट ६।१६ ५
 २१८ ० विधे का विधेयेष्टस्येण । सु ५ २६४.
 ० विधेमात्रादुपपत्तेः परस्माननिधयामुपपत्तेऽपि न
 तदुपपत्तहास्यतात्पर्यम् । पराशर ३।२. ० विधेविधेश्च
 एकतावत्वा नहि भवति वचन वृत्तिभेदात् । भा
 ३।२।१९

० विद्ये विषयकरणवोर्विचार (विषयस्वणी
 च्छम्) । ' प्रभासत्ता साधनानेष्व क्रियते अथा विषय
 करण चैव विद्येकं बुद्धिचर्या ॥ ' ' योऽक्षेमा
 स्वर्गकामो यतेत ' इत्यदिपु रामनामादिनिधेभस्वते
 अत्रयमाते महार्यसाधने कार्ये बोधयत्वा ननुमाम् ।
 क्रिया स्वयमर्थितः अ काल्पित्वादिन स्वयमेव साधन
 योऽक्षेमा इति कारणान्तरसाधयि क्रियातो मित कार्यम
 पूर्वं सिद्धादक्षे बोधयतीति स्थितम् । कार्यं न वृत्तिष्णि
 तनु-च्छे इति । कृति भागवतपार पुण्यप्रवरा
 इत्यनथात्तम् । येननक्ष अगमा कार्ये बोधवाद
 अथभुवेति । न चान्न व पाठमिनिर्देशेन व दार्शनिय
 तदा कार्येनै संनैद्विजुमन्वियरमनो मन्मगप्रवृ
 यार्थिकमन्वीय प्रपत्त स्वत्वात् । अतन्विरिर्णै

येवापूर्वै कार्यमात्मा मपते । प्रयत्न एव भवित ये
 अर्पुं प्रयेचनभूतस्य भावितुहात्मनो भावार इति
 भावनाभावेनोच्छेते । न च कार्याभिधान वृत्तिमनमि
 दयता लिङ्गानामुपपत्ते इति वृत्तिमन्विरयति । अर्पुं
 च । न च युगपदेनैकामिधान दोष, तथा अत्रगमत्
 आनुगुणाच । अत्रगतो हि प्रमाणेन लिङ्गीना कार्य
 मिधायिता आनुगुणात् । वृत्तिगुणभूता प्रधानपदवन्ति
 पूर्वरूपेण कार्ये, अविवादा च कर्मादिपर्यवकाशिका
 लिङ्गीना कार्यभिधायितामसि । न चाभिधेयतामप्यत्र
 भावनाया एव साकार्यत्वं माय अर्पुं प्रति गुणभावे
 नाभिधानात् । प्रधानमन्वनापूर्वसाभिधानात् । केदेव
 वाक्यार्थे इति न विद्विद् अनुपपत्तम् । अत एव भागवतो
 नाप्यकारस्य तन्मय-यकहाण पुण्यप्रयत्न प्ररक्ष्णो
 ऽपूर्वस्य नोच्छेते इति । तस्य तथाविधस्य कार्यस नून
 वेनचित् मायार्थेनावच्छेद । नहि प्रयत्नो भावमेवमते-
 शान्ति । सर्वे हि पुरुषप्रयत्न वद्विद् भावार्थमावयमा-
 श्रयति, तेन विना तन्मायात् । तेन प्रत्याविभागी
 भावाय प्रकृतमितिर्वर्णमपूर्वगतचित्तमिति । अक्षे-
 दकृतयेन विषयभाष्यम् । येन हि यो भवति नात्र
 स तस्य विषय इति विषयविद्, अत्रयमातो
 विषयाय । अत एव नाय एवार्थो विषय ।
 भा वयैर पुरुषप्रयत्नानोच्छेदात् । तेन ह्यार्थमिहापिमि
 सह विषयसेधकत्वेन भावार्थे कर्मवत्तः समन्विषाद
 प्रथममर्हति । तत्र प्रतिपरनुपपत्तान् । अत्रिय
 थापूरे वापे प्रत्येगुमत्तवयम् । प्रतीकस्य च कार्यस्य साधन
 ऽऽहाहृता । तेन न जपयथा साधयता भावार्थना
 मपूरेण सहावय । विन्दु प्रकीर्युवापरागो म वनातो
 पक्षधनेर अने । अत्रविषयसिद्धेऽपि विद्येयवत्त
 सुरप्रयते इति । स च विषयभूतभावावार्थान्तिष्ठते
 विषय कार्यरमा प्रतीन करण इति कर्मवर्षी च
 अर्थमयः । अथशानि साधने दर्शनार् । तत्र ए एव
 म वाप्यो विषयभूत बलास्त्रिवासीते । इतिभाष्य
 तात् । यो हि यथा इत्याद्यवयवस्य विषय
 क्रिया स एव तत्र करणम् । तथा वरपुत्रदमनसि
 नायं कारणवृत्तीमात्रावयवार्थे प्रवृत्तार्थो स्वप्न-

मानसबोधेन शिष्यान्कालप्रवृत्त्यान्तरेणैवैषीकरण
 चरदेवतो उचिदिमाहृताच्यते करणम्, तमेहाति अप्
 बांधयुक्तपुत्रपशुन साध्याहते भगवान् तस्मिन्ने प्रपने
 श्चयुर्वमानासुषे करणम् । ननु कथं प्रकृत्यामा
 म्भवाधो भावनाया करणम्, भावमानतया हि कर्मै
 स्यात् । उच्यते ; तत्र न तस्मै तादपूर्वार्थे वृत्तिविषय
 नान् । कस्त्यैव हि कारणाणि कर्तुं यतिरिक्तानि तद्व्यापा
 रणाग्यानि, न नतावता राति कर्मता प्रतिपद्यते ।
 अनीरिक्ततयात् । वचिचामीरिक्तते कर्मता इत्यते एव ।
 यथा ' अशितेन पुत्रोति ' इति । करण तु यत्रपि स्वरूप
 विद्युतो न समरति । तद्यत्पूर्वमानासुषया तदधीनति
 नानुपपन्नम् । यथा परमोरेव । न हि परतु कर्म ।
 कस्तु तु भवति, अनीरिक्ततयात् । तत्रनानिपतनयो
 देवीररुपमानरुपतया तदधीनतयात् । परतुसमप्रपमा
 येन तत्रमननिपतने द्वेषामनकत्रमिथादकतया द्वेषा
 मनने वागणवा भवने । अत ' उद्विदा यनेत ' इति
 त्वीयामिदोवपते । श्चयुर्वमानाया कारणतायास्य
 ततामत्वाद्योद्विच्छेदस्य । एतान्पूर्वप्रवोरेके भावना,
 एतान्तादुशपकलव्य एकेन च कारण तत्रानताव्याप
 तया एषा एत भावता इति । अत एव च साधवि
 वृत्तिरिति प्रानाहता । यदि विषयीभूतस्य करणत,
 इत तर्हि इंगूर्णमासायामिष्यत ताभिमिदिताना त त्रैवे
 प्रतिपरतनुभवात् विषयभावयस्तरादेरनेन कारण
 स्यात् । नतत्र मेदेनेति कर्तृतामनयो न स्यात् ।
 इत्यते । न सतयाभूतमाहृतता पुनित्यास्तिया वच ।
 यदैव विषयीभूत तदैव करण नायदिति । तस्याथ ।
 प्रीतिरनु भवात् च विषयभाव स यथाभिधानमकस्तने
 मयपशुपायत्वात् अविधानस्य । अतस्तत्राभिधानात्
 उचितता विषयभाव करण सिद्ध्यापुत्रयो निगोवस्य
 यथास्यमाव देहितयम् । स्वभावाधीना हि साध्याना
 सपक्षता इति त्वावयमेदे हि भिन्ना साधस्ता । तद्य
 च्छे च एतिविषयत्वात् कारणतेमैदेन कारण
 भाव । नन्वेव प्रत्येक कारणमासाधयने कारण तरभिर
 पेज्या किमिति निगोवतिदिदेतता न नाति । मैवम् ।
 यथाभूतस्यभावीनतिदिद्विचिरोवस्य । तत्र वदूनि

करणानि तस्य भूयन्ते इति तथैव तस्य चिद्वि । अनेक
 करणव्यापयताडति एकस्य दद्या । यथा गगनस्य अश्वेन
 विधिकया वा गच्छतीति । भिन्नस्वन कारण वापर इति
 यनुच्येत । अनाप्युत्पत्त्युत्पांयान्तरवापारभूयानि
 भिन्नानि सविरामेह एव । अत एव तत्रेदेव गितस्वा
 रारगभासस्य परमापूर्वमयुक्त वेदसि आठपौरवतायास्य
 चर्मागासकर । श्चयुर्वसाधननिवेशितत्वाद् धर्मो
 तस्य च भेदात् । ये तुप्रवादादीनामपूर्व नान्त्य नावना
 नानुपपन्ने । नेवा सागादीना चरणभाते दुर्घट ।
 आक्षपाररूपत्वाद्पूर्वस्य, वापारमवाचपप्रवरात् च करण
 भावस्य । गौश्वररुपमिति चेत् । कथं तर्हि इति
 कर्माकारणतय ? कस्या हि इति कर्तृ वनया मवत्यते ।
 गौश च न करणम्, नहि गौशो मुद्रयपरमं सत्यति
 वेदसि सर्वाव्यतिपेन भावनाभिधानमाहृत्, तेषामपि
 मनसस्यम् न येवते । नहि कारणनिधायितु लिखादिषु
 भावनाभिधाने प्रमाणमिति । यदपि कथेति पवनीति
 उक्तदशान्मत्वावदुक्त्वायाम्, तदपि न । साधक्यापार
 विसोपस्थो श्व किं करोतीति तत्र पवनीत्युत्तरेणपि तथैव
 निर्दिश्यते । यत् व्यापारमानसाविधात्साधनान न
 निरपते, तत्र तात्रमानस्यावयवत्वात् प्रत्ययातरेषास्य
 च प्रथेन सहामनय । अत एवचितने व्यापारे वर्तमा
 नापदेनादीना प्रयोग । लिखादयस्तु चेतनमेवापिहृत्य
 प्रयु पने न चाचेतनेषु गौश प्रयोग । मुख्यवे
 दस्यविरोधात् कर्मादिपदवादिमानतवननेन ' रथो
 गच्छति ' इत्यादिषु लक्ष्ये त्वाचेतनेडति मुख्य एव
 लक्ष्ये इति । धान्तामेष निषावाविचार् प्रथमेष
 निगावी व्यापार एव धावर्षो दुष् । नतयो सवोवर्णमागे
 निज्ञानेवपताडव्यावनेन । केवलस्य सवोवर्णमास्यत्वात्
 संयोगेडपि सयोगेडस्य दन्व्योपयप्रयोगादिकामनेडपि
 निज्ञाने प्रयोगानुपस्थे । न वेतस्य दिग्गगहा
 गतिवाच्यतेति निम्नेन मनीषिज्ञानिमिते आरजकितेय
 मनोद्वैरता निर्वपेन ।

' सातिरनामेन द्रत कृतितामनसिदये सधत् ।
 सवृदीव्य स गुरुमन सापगिरयवराणीयमिदम् ॥ '
 प्रकरणपत्रिका पृ १९०-२०१.

● विद्ये सङ्गुह्यतित्त एकरूपेण एकमात्रोद्य
जनकत्वनियमात् । भाट्ट ७।११२ ● विद्ये सविमल
अपवाशे निष्करोत् । 'अथा दर्शना उपदधाति' अम
अजनप्रथ विमिति सद्यः । 'तेजो वै वृत्' इति
अपवादात् पूज अञ्जनद य इति निष्पत् । वि १।४।१९
● 'विद्ये सर्वविषयत्वम्' इति शाय । 'अपिक्व
सर्वधम स्यात् तन्माय वादिप्रानस्य' (१।३।७।१६) इति
सिद्धान्तसम् । तत्र तस्य सर्वधम वस्य उपवादको याय
विद्ये सर्वविषयत्व ससिद्ध कस्ये विधाने विधापन
वाक्ये अति उर व शायम् । तत्र भावज्ञानावापयम् ।
सु पृ २४७ २.६, ७ विद्ये सामा यमात्रे पर्यं
पसितस्य अथवादिगोहात् विषयसकोनात्मनो वाधो-
ऽस्त्युपपन्नम् । पृ ५६५, ७ विद्ये स्तुत्या अविना
मावात् वापतत्त्वमेत वापतत्त्वमुपमा वाक्य कुर्यादि
तपम् । पृ ४१ ● विद्ये स्तुतेषैकत्राप्येव गवति
पदानां सारङ्गुह्यतत् । 'नूतिवाम आत्मेत, कसात् ।
यो वायु धेपिठेति । भा १।२।१।७ पृ ११७
● विद्ये स्ता प्रामाण्यम्, ओषधयस्त्वेषधयोरप्रामाण्य
काणमेतमावात् । वि १।१।५ ● कर्तव्ये विद्ये
व्यापारभेदो भवति । एककारकनिश्चया तु अथसद्व्ययमपि
एकप्रत्ययमाच्यम् । या २।२।१।६ पृ ५०७
● १ व विद्येविधिना एकवच्यभासो भवति, वचनपक्ति
भेदात् । भा ६।१।१।५ ● 'पञ्चमात्मभेत्' इति
छामावर्षयविकल्पवि विद्ये छामम् वचना भेदभेदस्तु
द्वि' इति मात्रवर्णानुक्रमेण संकोचः, विधिनान्योरक
निवयत्वात्, छामात्म्य च कृत्स्नत्व एवेऽपि विमाय
नातिशेधात्, नियमसमये च अनियमानुपपत्ते पञ्चत्य
वस्यने । सु पृ ५२५ ● न च द्वयो विध्यो
एकवाक्यभासोऽस्ति । भा ६।७।२।३ ● विधीना
अथो अन्यताप्रसङ्गवत्येव श्रुतापवादावकाशा
प्रमाणकारणम् । या ३।७।१।३० पृ ९६१
● विधीनां प्रसङ्गिनत्वमनैनाद्या प्रयोगेनम् ।
मणि पृ ५ ● निरुत्थापितुषु किमर्थम् प्रयोगेन
सर्वविधीनाम् । ऋतु पृ १० ● सर्वविधीना अस्यास्य
निष्कर्षम् । या ३।६।१।३, ● सर्वविधीनां पुरस्कारत्वं

यात् पयोचनाकादृशास्त्रादिना नियतंते । ३।७।१।३
पृ ९११, ● विधीो अर्थवादावगमविषये कृमादि
शब्दाना अनुवादस्त्वात् लक्षणमायाम्भेदः । ३।१।१२
पृ ८०७ ● विधीो अवाक्यकादृशोऽपि । सु पृ
७१ ● विधीो गौणत्वात्सम । या ३।५।१०९९
● विधीो च लक्षणयोग । सु पृ ९२ ● विधीो लक्षण
आचाम्या । 'एद्या गार्हस्थ्यमुपतिष्ठते' इति विधावरु
ब्राह्मणम् । 'निचिद्यत्र हसमनो वचना' इति मन्त्रो
चरार्थगत द्रष्टव्य गार्हस्थ्यलक्षकम् । न तु विधिपते
गार्हस्थ्यपदे लक्षणा । वि ३।२।२ विधीो शब्दार्थो
'यवदारी भवति (न लक्षणया, न विधीो धर शब्दात्) ।
भा ८।१।६।२१ । (उचित्) लक्षणयाऽपि विधान
भवति । यथा लोके- 'अमी निवृत्तिका इति किं
ताम्' । सिद्धशब्दोऽन प्रतिवृत्तवचनो दृष्ट । वैदेऽपि
'पृष्ठेरुपतिष्ठते' पृष्ठशब्दोऽन पृष्ठनापनमनत्रवचन ।
२४, ● विधीो हि न पर मन्त्रार्थं प्रतीयते ।
१।१।३।२९, ● अनुवादे हि लक्षणा आचाम्या, १ विधीो ।
४।७।८।१९ ● असाध्यविधीो च सर्वपरार्थार्थसमये
वद्वपविधिर्न लभते । सु पृ ८५४ ● कुर्या
शब्दश्च नैव विधीो समपते । सर्वत्रैव यत् 'इ
कृत्वा इव कुर्वात्' इति श्रुतं, तत्र यदि तावत् प्राण-
पातना-या क्रिया आच्यत एव प्राप्ता ततो निमित्तार्थं
श्रवण भवति । अथ तु न प्राप्ता तत उत्तरत्या
कथं दूषितवृत्तुचरालक्षणे निहित सामान्यरूप
यथा (यथा निहित तथा इत्यथ) कर्तुं १ तत्करो
इत्यर्थात् अ-रथ कर्त्तुं या सती विहिततर निगमते ।
या २।१।२।२७ पृ ५५८, ● यथा वाक्य
अथवादानामनुवादत्वात् लक्षणानुसारेण । तथा अथ
(उच्यतेवा क्रियते) अथवादावगमविषये विधीो
ज्ञादिशब्दाना अनुवादकत्वात् लक्षणावगति अनेप ।
१।१।१।२७ ८०० ● 'विधिपु मादो (भदान्त्)
वधिकारी' इति श्रुतेन विवर्तकत्वात्प्रसङ्गेन प्रथम
निष्कर्षे विधिते, इतिने प्र-पथमत्वात् वरिष्ण
वाऽस्येव विहितप्र-युक्तोऽपि । अद्वैत पृ ५०३

● विष्यदीनिः परिग्रहः । वा. ३।१।७।२२. ४. ७००.

● विष्यनुवाद्यौ शौगण्डेव न सम्भवतः । भा. २।१।१।५. ● विष्यनुवाद्यौ. विधिर्ज्ञायात्, अपूर्वा-
र्थवशत्करणम् । यदि तु प्रमाणान्तरादिनां प्रथमे ;
१०।६।२।३ पृ. १९८६, * विष्यनुवाद्योः प्रीतोः ।
भवति च किंचित् विधित्तिगतं भवति । (कथम् ?)
कथयित् उपसर्गनीभूतोऽर्थो विधित्तिगतं, प्रथानीभूतोऽ-
नुवाद्यः । तथा- 'दण्डी' इत्युपसर्गनीभूतदण्डकपुष्पाप्रधा-
नः अन्धोऽयमर्थः । कदाचित् निरादिष्टे पुरुषे दण्डगुण-
विभक्त्यनुसारेण 'दण्डी प्रैषान्वाह' इति, तथा
(वा) 'लौहितोष्णीषा भातियः प्रचरन्ति' इति ।
भा. ३।१।१२ पृ. ६८०.

● विष्यनुवाद्-द्वेद्वयोपादेय-गुणप्रधानानां
सुपरद्विषेधः (विवद्वानिद्वयं नमतेत्) । वा. ३।१।
१२।२२.

● विष्यनुवाद्बिचारः (विधनुवाद्यो वेति)
पञ्चमेऽधिकरणे (२।२।६ मीमां. ४. २५२५)
(इष्टम्.) । सु. ४. ९२५

● विष्यन्तः अग्निधोमस्य घटाग्निधोमसौ । ८।३।५।
१०-११. ● विष्यन्तः अग्नीधोमीवस्य द्विद्वयस्येपु
अग्नावैवसादिपु । ८।३।१।१-२. ● विष्यन्तः
अग्नीधोमीवस्य पञ्चसु सप्तमीयादिपु व्याप्तमिन्नोत्ता-
सानान्तरं, पञ्चलौदनासायान्वाद्यम् । भा. ८।१।६।३२.

● विष्यन्तः अग्नीधोमीवस्य सप्तम्यात् । टुप्. १०।७।
१।६. ● विष्यन्तः अग्नेयस्य, दे-३ पुरोडासी । भा. ८।
१।६।३२. ● विष्यन्तः अग्नेयस्य कृष्णजम्बो । ८।१।
१८।१५-३१. ● विष्यन्तः आग्नेयस्य शौर्षे चरे । ८।१।
१६।२०-३१. ● विष्यन्तः उवाग्नुवाद्यान्तस्य विवेदो
भयुनि उदके च । ८।१।१९।४०-४३. ● विष्यन्तः ऐक-
दधिनाना पञ्चगोषेपु, 'प्रतिपञ्च युरदधेनात्' । भा. ८।१।८।
१५. ● विष्यन्तः । कः पुनर्यं विष्यन्तो नाम । विषेस्तो

विष्यन्तः । अथ विधिः कः । इदं वाचयन्मुपलम्ब्य पुरुषः ।
कस्मिंश्चिदर्थं प्रवर्तते, कृतविद्धा निवर्तते, स विधिः ।
विधीयते अनेनार्थः । यथा लोके 'देवदत्तं नाम्ब्याज

मुक्ताम्' इति । तस्य 'अभ्यास' इति विष्यादिः ।
इत्यः अन्तः । 'देदेऽपि 'द्वैतपूर्वमासत्वात्पा यजेत' इति
विष्यादिः । विष्यन्तोऽपि प्रथानविधिर्ब्रह्मिण कृतं पौरो-
डाशिकं ब्राह्मणम् । तेन समेतोऽयं विष्यादिः त्रिंशत्पा-
पूर्वनिर्वृत्तिः प्रतिपुरुष प्रवर्तयति । तस्मात् तौऽभ्यस्तः ।
तथा 'सोमेन यजेत' इति त्रिष्यादिः, सौमिन्मपि
त्रासार्णं विष्यन्तः । एष विष्यन्तो नाम । भा. ७।४।
२।१०, ८ त्रिष्यन्तः गगामयनस्य 'आदित्यातामन्य' इत्यादिपु
सव्यवरस्येपु । ८।१।११।१८. ● विष्यन्तः
गगामयनगत्योतिरादिपु एकादशपञ्चटित्तयोतिरादि-
वर्माणाम् । ७।४।३।१३-२०. ● विष्यन्तः
गगामयनगतवत्सखान्ना 'सुप्र. पवतो द्वौ स्वरखा-
मानौ' इत्यत्र स्वरगाम्नोः । ७।२।१०।२६-२७ .
● विष्यन्तः चातुर्मास्य-वैश्वदेयिकत्रयापुषि चैककवात्स्य
वक्ष्यप्रज्ञादगतस्यैकपणे । ७।३।१०।२६-२७.
● विष्यन्तः दार्शिकोऽग्नीधोमीवस्ये पयो । ८।१।५।१२.
● विष्यन्तः दार्शिकप्रथमस्य चातुर्मास्यगतवक्ष्य-
प्रज्ञादगतस्यैकपणोऽग्निधोमस्ये, न तु सौमिन्स्येति साप्य-
गतम् । न दार्शिकस्य न सौमिन्स्य किपु चातुर्मेव तत्
प्रधानं इति धार्तिकमसम् । भा. ७।३।८।११-२२.
● विष्यन्तः दार्शिकोऽग्नीधोमीवस्ये पयो ।
८।१।५।१२ ● विष्यन्तः दार्शिकोऽग्नीधोमीवस्ये
ऐकवात्स्यदिपु इष्टिपु । भा. ८।१।४।११. ● विष्यन्तः
द्वादशाहस्य द्विसप्तदिपु शतशतवर्तकेषु अहर्णेषु । ८।१।
१०।१७ ● विष्यन्तः द्वादशाहस्य पञ्चोक्त्य-शतोक्त्य-
मन्त्राग्निधोम-अनासिनासदिपुम्भ्यागोषेपु । परन्तु तत्र तत्र
नरत्नरत्नता । ८।१।४।८-९. ● विष्यन्तः द्वादशाहस्य
सप्तम्यस्य पञ्चदशस्यपञ्चकविनामपणयोः । ८।१।६।
३०-३३. ● विष्यन्तः द्वादशाहस्य सप्तम्य-
स्य सप्तेषु, अहीनामस्य चार्धेषु द्विसप्तदिपु ।
८।१।१२।४-०८. ● विष्यन्तः द्वादशाहस्यसप्तम्यादुमाय
षोडश गगामयनवत्सखान्नास्येति नामिद्विष्यन्ते । ७।३।
२।५ ● विष्यन्तः द्वादशाहस्यसप्तम्यादुमाय कथेष जनक-
वत्सने । तस्मात्प्रचरन्तुते विदुता विधीयते । ८।१।३।
३-५. ● विष्यन्तः न गृह्य, एतद्विधीयतीत्येता-

रयपुष्पे 'उपगमो लोपो भवति' इति सूत्रान्धेन । ७।३।
 १३३१-२८ • विध्यत न सोमे देधिकर्षणात् । ८।
 १।३।३-१० • विध्यत नाम इत्थमावरुष इति कर्त
 म्यतानपारणम् । तस्य च अनेराङ्गानवयतवर्धेतमपोकना
 लोचनमध्यव कथमान आदि इत्याचार्याणां विध्यदि
 त्तेन प्रसिद्धि । या ३।३।७।१५ पृ ८५२ • विध्यत
 निशयिन प्रथमस्य उत्तरनिकायिपु । ८।१।२।२९
 • विध्यत नैवमिश्रादिहोमगत वीष्मनादिनामवनगत
 दिहोने । या ७।३।१।२-८ • विध्यत पशो साना
 म्यात् । द्रुप् १२।१।१।१ पृ. २९१६. • विध्यत
 पशुपुरोडासो दशमोर्णमाधिकत् अतीषोमीयात् पुरोडा-
 म्यात् । १२।१।१।१ पृ २९१६ • विध्यन्त प्रथमस्य
 स्वान्तरस्य साहस्यस्य च उत्तरस्य । ८।१।१।२।१६
 • विध्यन्त वास्यमापसिद्धैकपात्रधर्माणां साकमेधी-
 कैककपाले । ७।१।५।१३ • विध्यत त्रेणीयविशेष
 धर्माणां इषो । ७।१।२।१३-१६. • विध्यन्त
 पदद्वयधर्मां पत्र्यिन्द्राद्ये । ८।१।३।६-७ • विध्यन्त
 सवनीयपशुधर्माणां ऐकारदिनेषु पशुषु द्वैस्य-
 सानायात् सुसाकाकवाच । ८।१।७।१५ • विध्यत
 सादस्तेन निष्यते । द्रुप् ८।१।३।६, १।७।१।२६.
 • विध्यत सानाध्यस्य अतीषोमीयवशी । तथापि पशो
 न द्रम । ८।२।२।१०-११, ८।२।२।१०-१८
 • विध्यत सानाध्यस्य आश्रये पशवि । या ८।१।१।७।
 ३८ • विध्यन्त सानाध्यस्य आश्रये । ८।२।१।१-९
 • विध्यत सानाध्यस्योपधर्माणां वैधवापमिन्तशाम् ।
 ८।२।१।१५-२८ • विध्यत गोमरुच अभिजिद्-
 विश्विदादिषु इमे न, अयचचोदकम् । ८।१।
 ५।१६. • विध्यत गोमिनामपुण्यधर्माणां चात्रुर्मांस्य
 मरणप्रसङ्गवशे । ७।३।१।१२-१५ • विध्यन्त
 नातिप्रति चरानामपि मध्यन्त अतीषोमीयपशु
 गणनिर्मन्थे । ७।३।७।१९ • विध्यत गाविदिगति
 शीमिनातिभेदियतरेणरुण्ड रानन्दे पूर्वमिषुग-
 मनीणानधिकपाले । या ७।१।२।१८ • विध्यन्तेन
 धर्मं प्रसूते । या ८।१।१।३।०. • विध्यन्तस्य
 अतिदेशोऽविदितान्तरात्केपु लोचनियु । ७।१।१।२

• विध्यतस्य वैदिकस्य वस्य लिङ्ग कियित्, उच्य
 गतमयगत वा वैकुन्ता कर्मचोदनाया तदुपगमकमे
 वा दृश्यते तन ए वि पत्त रयात् । या ८।१।२।२
 ३ • विध्यन्ताधिकरणम् । लोचनी वैदिकस्यैव
 विध्यतस्य अतिदेश ॥
 स लौकिक स्यात् दृष्टप्रवृत्तित्वात् । ७।१।
 २।२॥
 भाष्यम्— अतुना एव चित्तते कि अनिषणो
 लौकिकी वैदिकी वा इति कर्तव्यता तन लौकिकस्यैव
 आहोस्तिव वैदिकस्यैव इति । अत्र विशेषाभावात्
 अनिषमे प्राप्ते उच्यते, स लौकिक स्यात् । स यत्
 कर्तव्योपाय लौकिक स्यात् । कुत ? दृष्टप्रवृत्तित्वात् ।
 दृष्ट द्वि अस्य तवगत प्रवृत्ति, यथा पूर्वकालीनानि,
 आद्यकालीनै, आध्यात्मिके कर्मणि । इत्येव यन्मय
 यथो अपूर्व साधते तत्राप्य अन्य प्रवृत्तित्वात् ।
 अत आयात् विशासते प्रागप्य अपूर्व मययत अय
 अभ्युपाय इति । अय चापि मय । तस्मात् कल्पयि स
 एषाम्बुपाय ।
 द्रुप्— इद तु निरयम्, किमपि लौकिकी वैदिकी
 वेति ।
 यचनासु तनोऽन्यत्वम् । ३ ॥
 भाष्यम्— आह, कि एय एवोकार्यं सर्वं लौकिकं
 इति कर्तव्येति ? एव यत्तु प्राप्तम् । एव प्राप्ते,
 द्रुम् । यचनासु तनोऽन्यत्वमिति । यथ प्रथमयचनासु,
 वैदिकयचनासु न लौकिकी स्यात्, यचनासु यथैव
 वैदिकी एव स्यात् । यथा उपसक्त, गृहमेधीये च ।
 लिङ्गन वा नियम्येत लिङ्गस्य तदुपगमत्वात् ।
 ४॥
 भाष्यम्— लिङ्गेन वा इति कर्तव्यता नियम्येता ।
 कृता इ यत्तु लिङ्गम् । वैदिकयथा लिङ्गम् । तस्मात्
 वैदिकी । कि तुनलिङ्गम् ? गोमे तावत् यो मन्थे
 ' प्रथमे प्रथमं तुल्यं पुरोति ' इति । तथा एव
 चरंरय व ' अर्थं बहिषो ह्यनापि अर्थं न, मय रि
 अर्थं येषां कर्माणि अर्थं न ' इति । तथा निरुपदे ' न
 दोषम् इतीति, सारंरय ' इति । एते लिङ्गकर्तव्ये वैदिकी

इतिवन्वडा इति । कथम् ? त्दिनस्य उद्गुमरसात् । एते हि प्रयाजादथ वैदिकस्य अक्षुण्यस्य गुण । यदि च वदेषा इतिवन्वडा प्रवर्तिता, तत एतेषु वर्मैस्तु एते सन्ति । तत एतानि वचनानि उक्तान्यन्ते ' प्रयानेप्रयाने इत्येतु जुहोति ' इत्येवमादीनि । तस्यात् वैदिकी इति वदन्त्या निश्चयेत ।

अथिमाऽन्यायपूर्वनात् यत्र निन्ानानुनात् रवनानि स्यु । ५ ॥

भाष्यम्— अथिमा नेत्र स्यात्, वैदिकी इतिवन्वड इति । यत् अरण्यम्, एतेषु नैत्रे न उक्तं वैदिकी निरनुम् । कुत ? अत्रायपूर्वनात् । ' आयपूर्वक हि वचन तन्नापर मवति । न च एतानि ' आयपूर्वनि । नहि वैदिक्या प्रवृत्तिर्गुणः । निरुद्धा हि सा प्रवर्णा इति वदेषा उद्युर्गुणमासादिषु । कथं तर्हि एतानि तिष्ठति ? उच्यते । यत्र निन्ानुनात्प्रवर्णानि स्यु । इह तावत् ' अथे र्दिकी तुनक्ति अर्थे न ' इति यत्र वरिं वदेषा मविति । तत् कालम्, सते वदेषा एतावुच्यते । न च इहास्ति वरिं । ' न होतार जुहोते, ' आयूर्वक ' इति विष्णुतु- वात् मवित्येति । ननु निष्कालुषात् यत् वदेषाको मवति । नि किन्ना यत्कार्थो नास्ति । ' प्रयानेप्रयाने इत्येतु जुहोति ' इति वचन प्रवर्णाना मवित्येति । कथं पुनत्र प्रवर्णानां इत्युक्तस्य गुणवन्वडना यन्तुम् । भिदते हि तथा वाक्यम् । एत वरिं न प्रयाजात् वदेषा, प्रयाने इत्युक्तस्य विष्णुत्वानि । न च अस्तु प्रयानेषु इत्युक्तस्य सन्तो यत् इति अथार्थ मवित्येति । तस्मात् निन्त्रेन वैदिक्या निरुद्ध । यथेतेन ' वापने लौकिकी एत इति कल्पना इति ।

इत्— अथिमाऽन्यायपूर्वनात् यत्र निरवतुनात् रवनानि स्यु । (अथ भाष्यम्— कथं पुन (अत्र) प्रयाजात् इत्युक्तस्य गुणवन्वडना यन्तुम् । निरुद्धा हि तथा वाक्यम् । एत वरिं न प्रयाजात् वदेषा, यथानेषु इत्युक्तस्य विष्णुत्वानि । न च अस्तु प्रयानेषु इत्युक्तस्य सन्तो यत् इति अथार्थ मवित्येति । - इति भाष्यम्) अदुक्तमित्यम् ।

निश्चिन्वियाने न मवति वीक्षा । यथा आगोऽगो रथ पथे इति । नागानि आगार्थे वीक्षा, एतमिहापि । अत्रयकाशात्र प्रयाजात् इत्येवनात् । तस्मादयथा मून वर्णानि । ' प्रयाने इत्युक्तं जुहोति ' इति नानेन प्रयाजा निर्णीयते । अथिपो वर्णानि ' इत्येवमादिभिर्निश्चितान् । एत चेत् यत्र प्रयाजा निर्णयं तत्र ' प्रयाने ' इत्युक्तस्य गुणनिर्णीयता च । तस्मात् लौकिके । (अथ इत्युक्तो निश्चिते पुनरुक्तस्येव वर्तते ।)

यथो विप्रतिपेधाद्य गुणाना यथार्थकल्पना स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— तनाह । अथ कस्मात्तमेव इतिवन्वडने सहा प्रवर्तते इति । निन्त्रे मविति । एव त्वापेक्षा कर्मणा अकल्पतो न नास्ति मवति । उच्यते, सहा प्रवर्णो एतस्य चेत् तस्मिन् निरुद्ध इत्युक्तं, द्वितीयस्य प्रवृत्ति विप्रतिपिद्धा । अतो मिय प्रवृत्ते इतिविष्णुत्वात् यथाय वलता स्यात् । एतस्या प्रवृत्ति मवित्येव । कथं एतस्या प्रवृत्त घटाना यथायकल्पना मवति । ये घर्मा येषु सार्थेषु वर्यो कल्पता त इहापि लेभेन मवति । इत्यथा द्वितीयस्य घटा अथकार्थं मरेषु प्रवृत्तौ । तेषा कार्थाना निरुक्तान् । एत एतस्या प्रवृत्त यथार्थ कल्पना मवति । अतो यथायकल्पना स्यात् इत्युक्त एतस्या प्रवृत्ति इत्युक्त मवत् । एतस्या प्रवृत्तो यथोक्त नानेन लौकिक्या प्रवृत्तिरिति ।

भाष्यानुसु नियम्येत, गुणानामभिधातत्वात्, सत्वात्प्रतिपक्षान्त् यथा येषु किञ्चिदेत । ७ ॥

भाष्यम्— उच्यते यथानिश्चयौ न तु एव स्यात् लौकिकी इतिवन्वडा इति । किं तर्हि । वैदिकी नियमन । पुन ? अथिमात् । वैदिकस्य भाषिणा प्रवृत्तं । सद्ये हि अक्षुण्य इतिवन्वडा । ममान न भाषिने तमते वैदिकी एत स्यात् । गुणानामभि धानात् । गुण एते प्रयाजात् यथार्थेषु उद्युक्ताना अविष्णुत्वाना यत्रिण एतस्ययथम् । यथा ' वैदिकी अत्र इतिवन्वडा ' इति जेषु मरन्तीत्यथ । कल्पना ? सत्वात् । एते हि तथा इतिवन्वडा मवता । अत्र तावद्यथार्थता मवति, अविष्णुत्वम् ।

यथा दौष्टपायिनामपने अमिहोत इत्यभिधान कर्मणे वाच्यम् । ननु कर्मवदचरितान् धर्मान् आनयति । तेषु अग्रस्त एवम् अभिधान इह न युज्यते इति तेषा धर्माणां तत्र भाषे विनाशते । एषमिहापि प्रया जायीना दर्शनं अस्या वैदिक्या न युज्यते इति तस्या अपि इह भाषे विज्ञास्यते । ननु अस्ति भाषे लिङ्गमकारणम् । सयमेवम्, उक्तानु न्याय भासित्वात् इति । यत्तु दृष्टप्रवृत्ति लौकिकी इति, तत्र ब्रूम । यत्रपि दृष्टप्रवृत्ति स्यात्, तथापि वैदिकी एव नियम्येत । कथम् ? यथा धेतु निरीरेण । तत्रया कृष्ण निशीर वेतुरिति । यत्रपि धेतुवन्दे गोणे वा दृष्टप्रवृत्ति, तथापि अभिधानसामान्यात् अधर्षेणामपि भागी इति विनोरेण लिङ्गेन अधर्षेचा विज्ञास्यते । एषमिहापि यत्रपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्ति तथापि इतिशान्त्या सामान्येन भासितात् लिङ्गेन वैदिकी विशेषः ।

उत्पत्तीना समस्ताह्व यथाधिकार भाव स्यात् ।

८ ॥

शाब्दयम्— अथवा नेत्र लिङ्गेन नियम इति । सुतः । उत्पत्तीना समस्तात् । धर्माणां प्रयाजादीनां उपचार समा धर्षेण अग्रपाद्यप्रभवेन, न परस्वपद्रव्येन । नियमः । यत्र प्रयाजादीनां अनुपाद्यत्वं अङ्गानि स्युः, ततो 'यत्र प्रयाज तस्मात्' इति प्रयाज व्यनेन अनुपाद्यत्वं अनुमीयेत् । यदा तु सम प्रयाज स्ये, तदा प्रयाजस्येन काम प्रयाजा अनुमीयेत् प्रयाजधर्मात्, न तु अनुपाद्यत्वं । तस्मात् लिङ्गमनियमम् । यत्तु अभिधायात् इति, अत्र ब्रूम । सुतः तत्र । यत्र हि पराज्य परम प्रयुक्तं तत् तस्मात् परिश्रान्ति इत्युक्तम् । अत्र च जिह्वारो अग्निहोत्रम् होत्रपतिरिति । अत्र पुनस्तुतम् । तस्मात् प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्ति, कुत्र अनुपात्तादीनाम् । तस्मात् नियम उपलक्ष्य अभिधानम् इति । अतो यथाधिकार मय स्यात्, ये धर्माः कर्माण्यस्य अपिहति आस्तात् ते तेषां भाषे ।

यत्रपि शेषवचन च विप्रतिषिद्धमेवमित्यम् । ९ ॥

भाष्यम्— एव तर्हि 'शेषे वद निर्देरेत्' इत्यनेन आरपादेन प्रधानस्य विधानोक्तम् । शेषाणां च वचनं भवति । कथं वृत्ता ? नान्यद् प्रधानमुच्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनार्थं कृतम् इति । तेन च प्राप्तिनामङ्गना एतेभ्यो लिङ्गेन्य विरोधावधारणं भविष्यति । तदेतदुक्तम् 'उत्पत्ति शेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेवमित्यम्' । एकस्मिन् शब्दे प्रधानस्य उत्पत्ति, अङ्गना च वचनं न सम्भवि । किं वाच्यम् ? उत्पन्नं हि प्रधानं अङ्गानि अपेक्षते । अपेक्षया च तानि गृह्यते । तस्मादेवमपि युक्तम् । यदि च 'निर्देरेत्' इत्यनेन प्रधाने अङ्गापि विधीयेत् ततः तेषामपि फलसंबन्धं स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव न्याहयेत् । तत्र अयमपि धातो न पठते । तस्मात् यथोक्तो लौकिक एवमुपायः ।

नित्यन्तो वा प्रवृत्तियच्छेदनाया प्रवर्तेत तथाहि लिङ्गदर्शनेनम् । १० ॥

भाष्यम्— नित्यन्तो वा धौर्वादिकृषा जोडनार्थं प्रवर्तेत, न धर्मा लौकिकाः । न पुनरस्य नित्यन्तो नाम । विधेरतो नित्यन्तः । अथ विधिः कः ? यद्वाच्यं सुपरम्प्यं पुत्र्यं कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तेत, सुतश्चात्र निवर्तते स विधिः । विधीयते हि अनेनार्थः । यथा लोके 'देवदत्तं नाम्न्यत्र द्युक्तम्' इति । तत्र 'अन्यथा' इति शिष्यादि । इत्यः अन्तः । वेदेऽपि 'दग्धुर्गेषासाध्या धर्षेण' इति शिष्यादि । नित्यन्तोऽपि प्रधानविधिर्नित्यं कृत्वा पीठेऽस्तिकं ब्रूम यम् । तेन कस्मैत्यं नित्यन्तः । विप्रतिषिद्धमेवमित्यं मतिं पुरुषं प्रवर्तयति । तस्मात् शोऽप्यन्तः । तथा 'स्मेनेन यजेत' इति शिष्यादि । धौर्वादिकृषा ब्रह्म विवर्त । एष विवर्तने नाम । एतेषु च धौर्वादिषु शिष्यादिरिति विवर्तने नास्ति । एते त्वि स नित्यन्तः कथ्येते । यत्र इत्यं ? धर्मात् पूर्णं यत् वाच्यं तत् अप्यहरेण वा पूर्णं, यथादित इत्यं वा । तत्र अप्याह्वान् एषादिभ्यस्तथा यथाऽपि । अप्यहरेदि अभुतं मन्त्रं कल्पयेत् । इत्यं भुजे संशयः । तस्मात् धर्वादिषु प्रवर्तयता भवति परिश्रुतं कथ्येते । यथा 'दग्धुर्गेषासाध्या धर्षेण' इति ।

'श्रीधाम कळविद्वान्नालमते' इति । तेन वैदिकी
 इतिवृत्तं गता प्राण्यते । ननु यदि तद् भाषणं अस्य
 अत्र बल्यते, तत्र न भवति । तदेतद् मयूरस्य
 भाष्यते । तत्राभा, मयूरस्य नृपतः अन्वयप्रतिपत्ते
 अन्वयं प्रतिपत्ते । एतन्निहासि इदं प्रतिपत्ते तत्
 अपावियते । नैव दोषः । अन्वयस्य तत्र भावः । इह
 पुनस्तुतिप्रसिद्धम् । न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं ज्ञापते ।
 इह नहि न प्राप्नोति, प्रत्यक्षविशेषात् । एतदेवम्,
 यदि विशेषं स्यात् । न तु अस्ति विशेषः । तत्रापि
 नतिप्रतिपत्तिरिति । नैवेतदुक्तं 'विद्यन्तो वा प्रकृति-
 तयोदनाया मन्ते' इति (१० मू.) । उच्यते ।
 प्रकृतिरिति सिद्धम् । आह, अद्यमे प्रकृतिरिति मन्-
 धति, इत्यस्य प्रकृतिरिति । उच्यते, विध्यन्तो वा
 प्रकृतिरिति प्रत्यक्षं । बो यस्य कर्मणः प्रकृतिरिति, यस्य
 आश्रयः प्रकृतिः, तस्य आश्रयादेव । एवमश्रयो-
 मीयं, तस्य अश्रयोमीयवदिति । एवं मन्तं । अत्र
 कर्मात् न लौकिको विध्यन्तः कथ्यते ? उच्यते ।
 लौकिकस्य विधेः अभावात् विध्यन्त एव नास्ति, कुत
 तत्कथनेति । आह, लौकिकी इतिवृत्तं प्राप्यता किं
 विध्यन्तस्यनेति । उच्यते । वैदिकी हि अत्र इति
 क्वं गता, न लौकिकी । कस्मात् ? तथाहि लिङ्गदर्शनं
 मन्तव्येति मन्तव्यं भवति ।

द्वयम्— वषभानाकादृशाया यत्र इतिवृत्तं गता न
 आन्यते, तत्र कथमावच्छेदं अत्रानुक्तत्वात् योदना
 एतदं वाक्यं सुदुरी उपस्थापयति । तद् वाक्यमत्रोचितं
 पक्षकर्मण्यस्योच्यते । स च वाक्यार्थः पक्षकर्मणोऽतिरु-
 च्छान्तुकात् । तत्र पक्षकर्मणे अनाकादृशित्वात्
 न संशयेने । इतिवृत्तं यत्र अत्रोचितत्वात् संशयो
 उपमितव्यतिरेकप्रापनेन । सादृश्यं च वैदिकेभ्यः भवति,
 न लौकिकेभ्यः ।

लिङ्गद्वयेत्यादिभिरे लौकिकं स्यात् । ११ ॥
 भाष्यम्— यदि लिङ्गान् वैदिकोऽभ्युपायो भवति,
 तेन तद्धि ? अलिङ्गे लौकिकं स्यात् । यत्र कर्मणि
 विधिनिर्दिष्टं नास्ति, तत्र लौकिकं स्यादिति भवति, यथा
 'यदमगोपात्रकवाचं निर्णेतुं तस्य उवाचा नैवुः' इति ।

लिङ्गस्य पूर्ववन्वाचोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि
 निरूप्येत यथा स्वाकी पुत्र्यकेन । १२ ॥

भाष्यम्— अत्रोच्यते । एतदेतदेव यदि लिङ्ग-
 हेतुको वैदिक उपायः स्यात् । न तु अत्रो लिङ्गहेतुकः ।
 किं हेतुकस्तु ? विध्यन्तहेतुकः । विध्यन्तोऽपि न्याय-
 पूर्वः । न च न्यायस्तुल्यः यथेषा कर्मणा वैदिकाना
 लिङ्गवता अलिङ्गवता च । युक्तः । योदनाशब्द-
 सामान्यात् । कर्मचोदनाया शब्दः सभानः । सर्वत्र
 विध्यन्तविरहितं, न विध्यन्तः । तुल्यस्य अपेक्षया अन्यत्र
 श्रुतेन विध्यन्तेन मन्तव्यं । तदेतद् न्यायपूर्वकं लिङ्ग
 एतन्नापि दृश्यमानं तुल्यव्यवहारात् सर्वेषा धर्म-
 यथा दृश्यते । यथा स्वाध्याय उपस्थापना पुत्र्यकाना
 एतद् उपायान् अन्वेषामनि सिद्धता जानाति तुल्यो
 हेतुरस्य च अन्येषा च सिद्धत्वमेवेति । तस्मात्
 सर्वत्र वैदिकी इतिवृत्तं गता । अत्र यत्रोक्तं दृश्यते,
 लौकिकी इतिवृत्तं गतेति । अत्र भूमः । सामान्यो
 दृश्यते हेतुविरहिते । सामान्यतो दृष्टं च यदप्यभिचारि
 तत् प्रमाणम् । सत्यभिचारि चैतन् । दृष्टं हि मन्-
 यायादयः अनेकमिदं गतव्यः । तस्मात् दृष्टप्रसि-
 त्वात् इत्येते । अत्र वैदिक्या भागित्वात् तदपूर्वं
 क्वपि लिङ्गानि मन्तव्येति । अत्र भूमः । भाषि
 तस्य अपूर्ववृत्तं गतात् नित्यं हेतुः । तत्रान्यत्र मन्तः
 शब्दपूर्वः । शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः अतो इति
 शब्दते, न सर्वमेवेति । तस्मात् भागित्वम् । अतो
 विध्यन्तेनेव इतिवृत्तं गता प्राप्यते न्ययः ।

अत्र कस्मादेतानि वैदिकानि वाक्यानि न्यायान्वेष
 नात्तुमन्ते, प्रियोति । पूर्ति । न्यायानि अत्रवृत्तानि
 भवन्तीति । भवन्तु, यो दोषः । शब्देरेव सपरिच्छदो न
 दुष्यते । प्रमादात् भविष्यतीति । नास्त्यशरे मन्तव्यं
 वा प्रमादः, पुन एतवनि मन्ते भविष्यति । कथम् ?
 'तुल्यं च तस्मात्परिक्रमं' (११११८) शब्दकम् ।
 आनोहोऽपि विद्युपा मुगच्छन्त्यानि बहूनि नानुपवन्ते ।
 नुपन्ते येषा अपेक्षया पूर्वम् । तस्मात् ऊनानि नानु-
 मन्त्ये । अत्र वैदिकी इतिवृत्तं गता इति सिद्धम् ।

स्वदम्बयद्वेषत बालसक्य यागादी प्रवृत्तदर्शनेन
 तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति अकारणत्वात् । इष्टोपचितानुत्तरी
 यद्बुद्ध्याविकटुं वजनकत्वस्य निषेधवाक्यतः कृत्वा
 भक्षणदी शनोऽपि यमिण प्रवृत्तिदर्शनेन तज्ज्ञा
 नस्य न प्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वमपि । अत अनिष्टे बल-
 यात् उरुद्वेषविषयत्वम् । ओरुद्वेष च जातिविशेष
 पत्रैरौघेय । तादृशद्वेषश्च प्राचीनकर्मजुरोर्धेन । अतश्च
 यागादिजन्येऽपि दुःखे यदा प्राचीनकर्मवशात् उरुद्वे
 शेष तथा तस्य नरुदनिष्ठानुवर्षिणस्तद्वशात् तत्र
 अप्रवृत्तिः । यदा तु शुभकर्मवशात् तत्र नोद्वेष्टो
 द्वेष तदा तस्य नरुदनिष्ठानुवर्षिणस्तद्वशात् तत्र
 सात् प्रवृत्तिवशकामोर्धेन तत्र प्रवृत्तिः । एव च नृशुभमथ
 यादी र्शने च प्राचीनकर्मवशात् न प्रवृत्तप्रवृत्तौ तादावि वै
 उपवादीये । अतश्च यागादी नैष्येतेन बलवदनिष्ठानु-
 वर्षिणस्तस्य विधिवत् शोधयितुमशक्यवशात् च नृशुभमथ
 यादी च नैष्येतेन तदभावस्य तस्य शोधयितुमशक्य
 त्वात् च न तत्र लिटादेः शक्तिः ।

एतु, बलवदनिष्ठानुवर्षिणस्तस्य विषयार्थताभावे
 'तृत्तिकाम कल्पज भक्षण्ये' इति वाक्यस्य प्रामाण्य
 पत्तिः । बलवदनिष्ठानुवर्षिणस्तस्य विषयार्थताभावे
 रूपनिष्पत्त्यस्य तत्र अशक्यत्वात् । अतश्च नते तु नरुद-
 निष्ठानुवर्षिणस्तस्य तत्र धुनि शोधयितुमशक्यत्वात् अप्रामाण्योपपत्ति
 इति । तत्र च बलवदनिष्ठानुवर्षिणस्तस्य विषयार्थताभावे
 तदादिनिष्पत्त्यार्थताभावे तदादिप्रकारेण प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थ
 तादिगते तदनापत्तेः । तथाहि नत्र अशक्ये वक्ष्यमाण
 प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे अकारणताभावे इत्यौ अपेक्षे इति
 वक्ष्यते । तत्र प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे अकारणताभावे न
 सुख्ये तत्र इष्टाकारणताभावे प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे
 इति । एव तु प्रामाण्यत्वेन अत्र न निर्वेद्ये च तस्य अनि-
 साधारणमपि यथा दीक्षितप्रवृत्त्यर्थताभावे 'न दीक्षितप्र-
 वृत्त्यर्थताभावे' इति निवेद्यत्वात् । तथा 'तदादिप्रकारेण प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे'
 इति पुनरपि अनिष्टाकारणताभावेनैव
 भावेन न इ इष्टाकारणताभावे, तस्य प्रामाण्यत्वेन
 श्वेन निष्पत्त्यर्थताभावे अनुवर्षिणस्तस्य । अनिष्टाकार

नरुदनिष्पत्त्यर्थताभावे इति निष्पत्त्यर्थताभावे
 ज्ञाने अप्रामाण्यनिष्पत्त्यर्थताभावे प्रवृत्तौ उपयोगे । प्रवृत्तौ
 हि अप्रामाण्यनिष्पत्त्यर्थताभावे अनिष्टाकारणताभावेन द्वेष-
 बलवत्ताभावेण प्रतिषेधकत्वम् । अतश्च तेन अप्रामाण्य-
 निष्पत्त्यर्थताभावे विशिष्टाकारणताभावे तस्य प्रवृत्तौ उप-
 योगे सुलभ एव । अतश्च निष्पत्त्यर्थताभावे
 वेण विविधा अभ्यनुवर्षिणस्तस्य स्वविषये अनिष्ट
 साधनत्वमावश्येन आशेषात् तस्य न लैकिकताभावे
 प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे आशेषात् तस्य न लैकिकताभावे
 अतो न तावत् बलवदनिष्ठानुवर्षिणस्तस्य लिट् । नापि
 कृत्विताभावे, तस्य मन्वते पाकानुवर्षिणस्तस्य इत्यौ
 माने समानत्वविशेषताभावे पाकेऽपि कृत्विताभावे
 भावेनैव अकारणताभावे लिट् शोधयितुमशक्यत्वात् ।

अतश्च नते तु नरुद-
 निष्ठानुवर्षिणस्तस्य तत्र धुनि शोधयितुमशक्यत्वात् अप्रामाण्योपपत्ति
 इति । तत्र च बलवदनिष्ठानुवर्षिणस्तस्य विषयार्थताभावे
 तदादिनिष्पत्त्यर्थताभावे तदादिप्रकारेण प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थ
 तादिगते तदनापत्तेः । तथाहि नत्र अशक्ये वक्ष्यमाण
 प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे अकारणताभावे इत्यौ अपेक्षे इति
 वक्ष्यते । तत्र प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे अकारणताभावे न
 सुख्ये तत्र इष्टाकारणताभावे प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे
 इति । एव तु प्रामाण्यत्वेन अत्र न निर्वेद्ये च तस्य अनि-
 साधारणमपि यथा दीक्षितप्रवृत्त्यर्थताभावे 'न दीक्षितप्र-
 वृत्त्यर्थताभावे' इति निवेद्यत्वात् । तथा 'तदादिप्रकारेण प्रवृत्तनिष्पत्त्यर्थताभावे'
 इति पुनरपि अनिष्टाकारणताभावेनैव
 भावेन न इ इष्टाकारणताभावे, तस्य प्रामाण्यत्वेन
 श्वेन निष्पत्त्यर्थताभावे अनुवर्षिणस्तस्य । अनिष्टाकार

मनसि हि 'अवमत्र परतंताम्' इत्याह्वयेच्छ-
 त्रियजनं इष्टवत्पनरायताम् । अवमतेन तदनुमानम् ।
 जन भवतुते सुखताप्रमेण मुते एष वा 'सुखं मे जाय-
 ताम्' इतीच्छाविषयवत्सन्नेऽपि इष्टवत्पनरायताम्
 तत्र व्यभिचारवारणाय हेतौ आभाररक्षयन्तानुधानम् ।
 प्रथमं तादृशोऽपिपये 'व्यभिचारवारणाय' आनेति ।
 अत्र च इष्टाविषयवत् इच्छाविषयैर्भूवप्रवृत्तिविषयत्व
 नोप्यम् । तेन प्रवृत्तौ, तदाशये पुन्ये वा इच्छाविषये
 इष्टवत्पनरायतावेऽपि न व्यभिचारः, मायात्वेन च
 हेतुशब्दात् इष्टवत्पनरायतामानम् ।

अत्र च यत्रपि वक्ष्यमाणरीत्या व्यापारत्न इच्छाशयो
 वा लिङ्गविषयवत्प्रकृतत्वच्छेदकं तदापि तेन रूपेण उक्त-
 निष्पन्ना एव लिङ्गविषयत्वज्ञेयं । तत्रज्ञानुप्रचपादि-
 कर्मविधाहास्य निश्चयमस्तीति । मरुति हि 'मृदरित
 मरु करिष्वाभि' इत्यादि पानत्वेन सामान्यरूपेण मन्मथ-
 पानविशेषतो बोध सम्यक्साहाय्यत् । प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च
 प्रवृत्त्याश्रय्यपुत्रकत्वं बोध । नचनेद्विधादिना च आश्रये
 श्रयणे इच्छाया अत्रलिङ्गवत्प्य समानसर्वित्त्वेत्तत्त्वा
 अग्राते तादृशोऽपिपयवत्प्य बोधः इति न देवसिद्धिः ।
 तेन उक्तविषयसामर्थ्या हेतुज्ञाने जाते इष्टवत्पनरायता-
 मानं मुक्तमयेव । अत्र च अन्यरूपवत्तात् इष्टवत्पनरायता-
 न लिङ्गविषयत्वम् ।

विच भवन्मते तेन एव एव वाऽदौ इष्टवत्पनरायदि
 इच्छा प्रवृत्तम्, तस्य वाच्यवर्तमानतादराया 'चैत्र
 पत्ने' इति प्रयोगवत्ति । इष्टवत्पनरायविशिष्टि-
 यानुत्पत्तिविगतस्य चेतो अभाविधत्वात् । 'चैत्र
 पत्ने' इतिवत् सर्वव्यापकतावेऽपि अभावित्वात् ।
 मन्मते तु तादृशप्रवृत्ते प्रेरणाप्रयोजकताभावात् विवक-
 कथेन व्यक्रामान्नोपपत्तिः तादृशप्रयोगस्य इति वैशम्भ्यम् ।

ननु मासतेऽपि वा अन्यप्रेरणा चैतस्व प्रवृत्तिः,
 तत्र वाच्यवर्तमानतादराया 'चैत्र पत्ने' इति प्रयोगस्य
 प्रामाण्यवत्ति, यामनुत्पत्त्या चैतनिष्ठप्रवृत्ते प्रेरणाप्र-
 योगस्य अभावात् । वाच्यस्तु स्वा विवेकवत्तात्तान-
 कथयत्तैरेपि प्रेरणाप्रयोजकत्वस्य बोधनया प्रेरणाप्र-
 योग्यतात् तदापि 'चैत्र पत्ने' इति प्रयोगवत्ति

अनिर्वायः । नहि तत्र फलेपहितमयोग्यताविशिष्टा
 वृत्तिः माय्युद्ये भाव्ये । बहुधा, तादृशोऽपि
 आश्रयविदाना प्रवृत्तयुत्पत्तेः इति चेन्न । प्रवृत्तिवत्प-
 च्छिन्न प्रति न प्रेरणाया प्रयोजकत्व, व्यभिचारवत् ।
 अनिष्ट प्रेरणोत्पत्तिवृत्तिवत्छिन्न प्रति । 'इव प्रवृत्तिः
 प्रेरणाप्रयोगा, इव न किंतु एत एव' इत्यादि
 सर्वे लौकिकं प्रवृत्तम् । यदा प्रेरणाप्रयोग्यतावच्छेदक-
 तथा प्रवृत्तिवत्प च धर्मांतरमेव इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।
 अत एव कश्चिन्नोक्तवच्छेदकता प्रेरणाया अप्यतो
 धर्म लोकेदेखाभागे इत्यपि वक्ष्यते । नस्य च प्रवृत्ति-
 रत एवधर्मस्य लिङ्गविषयविश्राहारस्वते लक्षणाया
 आश्रयतात् त्रैव । सामान्यवर्गमेव वा प्रेरणाप्रयोग-
 यत्त्वुत्पत्तिवत् इत्याश्रयित्वात् । सर्वथा सत्त्वित्त्वे-
 त्वायन्तानुप्रचपादि प्रति न प्रेरणाया सहायोग्य-
 तथाऽपि प्रयोजकत्व इति न तादृशप्रवृत्तिमपि लिङ्गवि-
 द्मत्ताकथमयोग्यवत्ति । प्रेरणाप्रयोग्यवत्त्वित्त्वेन तादराया
 तु प्रयोगवत्ति एवै निर्याय- न अस्माभि प्रेरणायाः
 विषयतास्यैतैव प्रवृत्तौ अन्यत् इत्युच्यते । न प्रेरणा-
 विषयैर्भूतप्रवृत्तिविषयत्वेन चाप्यदौ, तेन तादृशप्रयोग-
 वत्ति शक्यते । किंतु अत्र एव मासत्ववत्त्वित्त्वेन
 स्वज्ञानकत्वानुमितिप्रयोग्यत्वमवशेण आश्रयतावत्प्रवृत्तौ
 प्रेरणाया प्रयोजकत्वम् । अस्मि हि प्रेरणाज्ञानकत्वप्रयोजन-
 तावत्त्वित्ते प्रवृत्ति प्रति काश्चिन्न प्रयोजकत्वम् । तत्र
 वादविषयते एतदुपरिहात् । तत्वेच्छाज्ञान स्वमाकानीनस्व-
 जाकोप्येकमेव स्वस्येण ज्ञानित्वेन सत्तामत्ये निवेद्यते ।
 प्रथमस्वयं तत्त्वप्रवृत्तिपत्तिवत् । द्वितीयव्ययं तत्त्व
 लिङ्गविषयत्वित्त्वे । तेन उक्तप्रवृत्तिप्रामाण्यते पत्
 लिङ्गविषयत्वेन तेन उपादितम् । तद्वेच्छाज्ञान तत्र-
 येष्टवत्पनरायतावत्त्वित्तिप्रयोग्यतास्युत्पत्तौ च सर्वम् इति
 फलितम् । अतश्च प्रवृत्तिवर्तमानतादराया अनेन
 सर्वमेव वेद्यत्वस्य प्रवृत्तौ चाज्ञानं न तादृशप्रयोग-
 वत्ति अस्ममते ।

अवदीयप्रेरणाप्रयोग्यवत्त्वित्तिप्रामाण्ये अन्यरीपलिङ्ग-
 प्रयोगस्तु मासद्वैतप्रवृत्तिवत्ते पदाव्याप्तिना अन्यव्याप्ति-
 तात्तैनां च लिङ्गत्वप्रयोग्यवत्तात् इष्टवत्पनरायतावत्त्वित्ते ।

संभाति हि तत्र राजपेरामादायामि प्रयोग भन्वदीव-
श्रेणामादाय च, तजानन्यासुमितेरमि प्रवृत्तिरूप
योग्यतात् ।

अत्र सिद्धं न तार्किकीत्या इत्याधनत्वादेः लिङ्ग-
योग्यम्, अपि तु पूर्वोक्तस्या प्रवर्तनेच्छाया एव ।
' विविनिमन्त्रणामन्त्रणशीलप्रसन्नप्रार्थनेषु लिङ्' (पा
३।३।१६१) ' लोट् च ' (पा. ३।३।१६०) छदसि
' लिट्थे लोट् ' (पा. ३।४।७) इत्यादिवाणिशुशान्तात्
अधनेनाप्यो विज्ञापते । निषि - निवृद्धन प्रथमम् ।
निमन्त्रणम् - अलिङ्गजननीभूतकण्डप्रतीयोगित्यनुमापक-
प्रवर्तनेच्छा । यथा आदातो दीहिनादे परर्तनम् ।
तत्र प्रमाणान्तरेण अमोक्षे प्रत्यसापवयमत्तम् । अत्र
एव निविद्यते इा अग्निमौरिषि च लपरात् दृष्टसाधन-
तानुमापकतामेव । वृत्तिषा-यतानुमापकतत्वं तु यवैरेव ।
मृदन्तु वा तत् । आमन्त्रणं कामचाशनुशा । तत्र
प्रेरकस्य आग्रहामापयामम् । अन्वयं सर्वैः आग्रहीऽपि
अभिदो भासते । अर्थात् सारपूर्वकं उदात्तं प्रति
प्रेरकम् । एतेषु चतुर्षु प्रवर्तनकारस्य एकस्य अनुगत-
तात् तैरेव क्लेश एतेन दृष्टिः । अयमन्त्रस्य तु
प्रमाणान्तराभ्यन्तरान् न शक्यम् । सप्रभ्रमार्थनयोस्तु
अतिरिक्तं गतिः ' हि तन्मयीवीथः ' ' भवति मे
प्रार्थना यदमयीवीथः ' इत्यादी । तत्र प्रवर्तनकाराभाजत्वं ।
अनुपु सतिरी वा निष्ठा लक्षणा । ' हेतुहेतुमतीतिः '
(पा ३।३।१६६) ' वामद्वारेनेऽर्चयति ' (पा
३।३।१६३) इत्यानुपुशकनेने हेतुतादो प्रपुप्रयोगेण
प्रवर्तनत्वस्यैव शक्यतारच्छेदकत्वात् । प्रवर्तनत्व च
प्रवृत्तिसुदुःखकारणम् । अनुपुलान च जनकम् ।
तत्र लोके वृष्टाद्यद्युतिः । वेदे च तदभावात् इच्छा
भिन्नाय कम्पचित् प्रवर्तनात् येषाम् । अमादि
दृष्टाधनतामेव प्रवर्तनानेन स्वैण वेदे लिङ्गा
यर्थे इति मण्डनमिश्रा । अर्थमापनाऽविधानानु-
कूला लिङ्गानिउपकेरेण अभिप्रेरणाया प्रवर्तना-
त्वेन क्लेश निवृत्त्याद्यर्थेण विषय्य ताजानस्य प्रवृत्तिप्रती-
कारणमात्रं कल्पते इति तु पार्थसारथिः । यन्तु
साधु इत्याधनतावृत्तीत्याधनयो विविमन्त्रादि ।

तथात्वे वा लोकेऽपि तथैव तथावापने तार्किकमतेऽ-
दूषणापत्तिः । अतिप्रवर्तनादादिमतेऽपि उक्तप्रकते
सर्वथागिपानानुक्त्यक्तस्य लिङ्गादिनेव वा विविमन्त्रा-
विरहः तदवश्य एव । अतः ' बल्लेन विनिगमनादिदे
कल्पमन्वत् सिधयति ' इति न्यायेन अलौकिको धर्म
एव लिङ्गादिनिष्ठ, प्रवर्तनत्वेन लिङ्गादिद्वयप्र-
कल्पते । तज्ज्ञानं च प्रवृत्तिं प्रति कारण इति न्याय
सुधाहृन्मतमेव यथ विद्युत् इति शर्कं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु लोके वेच्छया स्वरूपेण प्रवृत्तिं प्रति
कारणत्वम्, तदभावेऽपि तद्व्यभेगं प्रवृत्तिसुदुःखम् ।
स्वरूपेण कारणत्वं लिङ्गित्वैवैव्यक्तम् । नापि तज्ज्ञानस्य
कारणत्व इष्टसाधनत्वयानुमापकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोग
प्रति प्रयोजकत्वैव अन्वययतिरकस्मिन्ने कारणापरत्वेन
मान्यमानात् । अतः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमेव प्रवर्तनात्
नाभ्यम्, तदपि च न लिङ्गादे शक्यतावच्छेदक
योरुत्तरं अन्वयमभ्यन्तारम् । प्रवृत्तिर्हि आरम्भादेव
लभ्यते । प्रयोजकत्वं तु सर्वसंवेदने इति न तदपि
शक्यतावच्छेदकवोदिसिद्धम् । अपि तु लोकादृष्टाया
रूपेण व्यापारतामेव शक्यतावच्छेदकम् । अत्रि हि
लौकिके लिङ्गादिशब्देषुल्लोके पुण्याशय प्रवृत्तिप्रवर्तनी
भूतदृष्टाधनत्वानुमापकतया प्रवृत्तिप्रयोग व्यापारत्वम् ।
वेदेऽपि शब्दशरीरकारणात् अनुमापेन तत्कार्यदर्शनात्
इच्छायाश्च अपौरुषेय वेदे शब्दान् कार्यानुमेय अलौकिक
धर्म लिङ्गविनिष्ठ लिङ्गादिसाध्य परिक्लप्य तत्र तदनु-
मापकत्वकल्पनात् तथापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वम् ।
अत उभयसाधारण्येन व्यापारत्वमत्र शक्यतावच्छेदकम् ।

एतन् च तत् व्यापारनिष्पन्नं तद्यपि तदभि-
व्यक्त्यपरात् निर्गोदलाय । तथापि लिङ्गपदात् व्यापार-
त्वावच्छिन्नं व्यापारत्वोपलक्षणमित्ये तस्य आत्मत्वोपलक्ष-
वृत्तौ निरुक्तसर्वथैव आशये बुद्धं पश्चात् तद्व्यवस्थेय
वर्तने स्वैण बोधनेनात् । तैरनेन प्रवृत्तौ विवेकयोग्यो
न अनुपुलम् । इत्यत्र एव हि ' भूला पटवत् ' इत्यादी
पटवतात् पटावच्छिन्नप्रवृत्तमात्रेणैव अपि ताव बोध-
नमतेन नृपणे दन्तार्ये बुद्धे तत्त्वार्थंय एतेन

प्रयोगस्तत्राच्छेदनाया विज्ञे व्यापाररूप अत्रप्रथमं एव अतिप्रसक्तं लिटादिपदगकृतान्छेदक ।

अथवा 'अथमं प्रथमम्' इत्याहाररूपस्य लोकादेशापरम्य निषिक्तानिरोपस्य पूर्वमुक्तान् ए एव लिटादिगकृतान्छेदक । एष्वथ अथगेन प्रकारेणान्दोषावच्छिन्न प्रति लक्षणदिनापमान्तोपस्य शिञ्ज प्रति वा लोकदेशापरम्येन तात्पर्यान्वय भूत मने कश्चिदतिशयम् । नहि 'अथान्त् पदान् अथमयो दोहन' इत्याहाररूप तात्पर्ये वेदे सम्यगिति । अतस्त्वं अतिरिक्तं दृष्टान्तिरो धर्मविशेष एव तात्पर्यं भद्रमन वाच्यम् । न च तन्नामस्य कारणत लोकादेशप्रथम् । अथ आनरिक्तकार्यकारणमात्रइत्येव माता भार एव । अत्र विषयिन्निरोपस्यैव अनुमानपरहारात् उभयनाशरणेन अङ्गीकृत्य कारणाच्छेदकत्वं वाच्यम् । एतां इतिवि विषयिक्तानिरोपस्यैव प्रवृत्तप्रयोगान्छेदकत्वं लिटादिपदगकृतान्छेदकत्वं च ।

यदि तु निरुक्तविषयिन्निरोपस्य इच्छत्ववाप्यवयव- मः इत्याह, तदा वैदिकलिङ्गादिनिष्प्रयागस्यापि दृष्टाकृतत्वे न क्वचित् छति । गुणे गुणनङ्गीकारस्य निरुक्तिरुत्वेन अप्रद्वयतात् । अतस्त्वेऽपि वा शब्दस्य द्रव्यरूपोपपत्त । जीवातिरिक्तेश्च निरुक्त्वाङ्गीकारान्त् वैदिकशब्देऽपि मिलेच्छाङ्गीकारे वाचकमभवात् ।

यदि तु इच्छकस्य व्यात्मनिष्ठान्ताप्रवृत्तमेवेत्याह तत्र लिटादिपदगकृतान्छेदे औता नद्यत्प्रयोगमानेन ईश्वरे इव आत्मत्वाद्गीश्वरे मानाभावान्त् लानिपदा दिनवापयस्य ईश्वरमपि अङ्गीकृत्य सद्विच्छेदे तददाकारिका धेदे लिटाद्युप तात्पर्यात् च । 'वद्व्यष्टिदि- निरोपेनेऽहं यत्' इत्यादिपरामस्तु तादोच्छाया लिटादिच्छेदकान् इति सर्वथा न दृष्टावदव्यादिक विषय ।

यस्तुतस्तु इच्छान् अतिरेकं लिटादिगकृतान्छेद- क्त्वात् तापनात् । निरोपलाभं पूर्वम् । वेदे तु अङ्गीकृत्येणैव लक्षणा । अथ्त् सर्वं पूर्वम् इत्यपि यत्तु यत्तम् । एव 'वैश्वानरव्येत्' 'नक्षत्रमभयवेत्' इत्यादौ नञ्प्रथमि यद्व्यतिरिक्तत्वेऽपि न तापन

'यद्व्यतिरिक्तानुबन्धितव लिङ्गम्, तदभावे नञा नोप्यो' इति एव सुत्रं, पूर्वमेव निरस्तत्वात् । नहि 'अतिप्रयापनेत्वे लिटो हलश्च, तन्त् तात्पर्यं यन्म्' इति नवीनतार्किकमतं युक्तम्, 'येति छेमेन न यदेव' इति लौकिकप्रवृत्तस्य प्रामाण्यात् । अथा न्ययंवापन्यायमेऽपि तात्कालिकानिष्ठसाधनत्वस्य चायं वाच्यमाणात् । नहि नरजादिप्रयोगान्तर- मापनिष्ठानकृतमेव निषेधाय इत्यत्र प्रमाणमस्ति । 'अथि न यदोत्' इत्यादिलौकिकान्तरे स्वमिचारात्, 'नान्तयो धोऽशिनं गृह्णाति' इत्यादौ उभयत्रापि न्ययिचारात् ।

यदि हि तात्कालिकानेष्टसाधनत्वं तत्र निषेधाय, तदा तस्य प्रमाणान्तरलिङ्गानुवादकत्वेऽपि 'अतिराने षोडशिनं गृह्णाति' इत्यनेन इष्टसाधनत्वस्य बोधात् तस्य इतथा नित्यान्त् करणपत्ति । अथ तत्र वैश्वर्याभिधं नृत्त गतवैगुण्यक्यानिष्प्रयागत्वमेव 'नान्तं वेदन्' इतिवत् तदप, तदा एतस्यैव ननुसात्गुण्यद्वैगुण्यत्वस्य विशेष । अथ तत्रोत्पत्तिरहायम् वैगुण्यपेक्षया सात्गु- ण्याधिक्यं कल्पयेत्, तदा तात्कालिकानिष्ठसाधनत्ववत् वैगुण्यस्यपि नान्ततायकत्वापत्तं नियन्त् करणपत्ति । अगमनमते तु वद्व्यवगात्यात् प्रवृत्तमावयवोत्पत्तिरुधि नान्तरीरिपताय षोडशिश्रणाभावेऽपि इत्यङ्गीरेव ननुमहोपकारादिप्रवृत्तनिरोपे तत्र सर्वप्रवृत्तया तत्क विधातुमित्या प्रवृत्तमावयवोपपत्ते तत्र अनिष्प्रयागत्वस्यनु मानात् । अत्र एव विष्णुतन्निषय सर्वत्र विधिनिरोप- साधनताभावस्यैव नोपनात् द्वयोर्वैदिकत्वे प्रयोगमेदेन प्रामाण्योपपत्तायि अत्रात्रविधिविरोधे लौकिकत्वावयवस्य अप्रामाण्यं नातुपपत्तम् ।

एतेन 'इतिरिक्तानुबन्धितव लिङ्गम्' इत्यादिप्रवृत्त- मेव शब्दात् एतदपि वा नञ्प्रथमिवाहारे लिङ्गार्थं, अत्रान्तात् एतान्तरत्वं कल्पद्वैगुण्यानुबन्धितव नमप । तस्य च भावस्यैव अन्वयः । नातो लौकिक- त्वावयवस्य प्रामाण्यमपि निर्मूलतात्' इत्याद्यात् । 'नातिराने षोडशिनं गृह्णाति' इत्याद्यादि तदप्ये ।

किञ्च एतेषु सर्वेष्वपि पद्येषु रागिण कञ्जमण-
 वरंमानतवेलाया 'चैतः कीदम्.' इति प्रश्ने 'इत्यो-
 लत्तिनामन्वयिष्यन्तु. प्राथिष्यन्तु. प्र-वनककञ्जमण्डणानुवृत्त-
 इतिमात्' इत्युक्तान् 'न कञ्ज मधयेत्' इत्युक्तं
 चन्तु. अथकञ्जमण्डणानामपि. । इत्येवमप्युक्तं
 दशमो च 'स्येनेन न चनेत' इत्युक्तमपि. । अन्व-
 यन्ते तु यश्चमानरीया लिङ्गस्य इच्छायाः स्वयननिरोध-
 जनानुमितिप्रपादितप्रवृत्तिसामान्यमावकासीनामापनि-
 योक्तिप्रसन्नयेन आशानाथं कृत्वा अन्वयात् न तदापत्तिः.
 इति वैपश्यम् ।

किञ्च 'चैतः कीदम्.' इति प्रथमा द्वैतेर्मुक्त-
 प्रथमान्तमुक्तस्येव्यकरामाणात् । संदर्भात् कृतिः ।
 इत्यप्यापि तोत्तरम्, निवृत्तचित्तान्च्छेदप्रश्ने तदना-
 लिङ्गतोत्तरम् अथरद्वयम् । अत्र एव 'वाङ्मयी-
 हृत्तः' इति प्रथम्यापि 'चैत पचत' 'न पचति'
 इत्यादि द्वैतोत्तरम्, निवृत्तान्च्छेदितत्वात् । अत्र एव
 कृतस्युक्तपितो' इत्येवमेव प्रथमपचत्, प्रथमान्तमुक्त-
 पितो' इत्येव तादृशोक्तस्य अन्वयद्वयमापत्तेः । अतो
 ननुप्रथमिच्छास्थले प्रवृत्तौनात् निर्वेनात्पि निवृत्ति-
 प्रयोगस्तथा 'अधुपेया' । 'आचार्योदेगादह निवृत्त, न
 नत्र नचाऽन्वोपदेष्टार' इति 'पञ्चस्यस्येनात् । निव-
 र्णपर च प्राचां मते प्रवृत्तपरदेर निवृत्ततत्रक-
 र्णवाक्यविरुद्धं चित्त शैत्यम् । उदात्तञ्च न नेके
 इच्छा, वेदे च भवोतिरो धर्म इत्यादि एव पूर्वम् ।
 अकटावच्छेद न तथा. ननुपद्वयम् । प्रथमं
 मचकं च किदादिपठ नात्यर्थक्यम्, इतरप
 'न पचति चैत' इत्यो ननुपद्वय अन्वयान्तरस्यैव
 योक्तुः । किञ्च न निर्वेना ता उच्यते, ननुपदे तु प्रवृत्त
 भवतानुवादक मत् तात्यर्थक्यम् इत्यादि प्राचीनमते
 शैत्युमे एव चकम् ।

यस्तुतन्तु अनेकपत्तिकृतयान्ते. न प्रवृत्तञ्च
 विर्यवेद्ये. प्रथमं प्राक्तिक, प्रवृत्तञ्चानुवृत्तयोर्वा नेड,
 मम.पामागात् नोयाम। अथि नु आरम्भान्ण कृतानेव,
 मन अमार एव, लिङ्गारेः प्रवृत्तौनातिर्वेनापारक-
 र्णवागदत्तेव । शक्यतावच्छेदक च पूर्वम् अथिप्रक

अनतिप्रक वा प्रवृत्तौनातिर्वेनापारकमेकमेव ।

अथि तु प्रवृत्तौनातिर्वेनापारकमेव न एव विपथिना
 इत्यामत्. , तस्य अन्वु निवृत्तिपरवत्तावच्छेदे
 किदादेर्भण्य, नन्वऽ तात्यर्थक्यम् इति । तस्य च
 किटवेन स्वविपरवृत्तानुमितिप्रवृत्तौनापार-
 प्रवृत्तौनातिर्वेनापारकमेव इत्युक्तं अन्वयः. नन्वऽ
 च तद्योतिर्वेनापारकमेव तात्यर्थक्यम् । अतो 'निवृत्त-
 सयोगेण व्यापारणी कञ्जमण्डणरगिण कृतिः' इति
 शास्त्रोक्ते चूते मस्यस्य तत्त्वेन म्पन पूर्वम् ।

अत्र च निवृत्तौनातिर्वेनापारकमेव 'कञ्जमण्डणे
 अत्र निर्वेनात्' इत्युक्तं तात्यर्थक्यमेव विपथिभूतापार-
 प्रवृत्तौनातिर्वेनापारकमेव इत्युक्तं, तेन कञ्जमण्डणे
 अन्वयव्यपारकानुमितिः जायते । एवं 'नातिर्वेना-
 पारकमेव इत्युक्तं' इत्यादि निर्वेनातिर्वेनापारकमेव
 इत्युक्तं चूते चूते मस्यस्य तत्त्वेन म्पन पूर्वम् ।
 इत्युक्तं तात्यर्थक्यमेव इत्युक्तं, तस्य अन्वयः. नन्वऽ
 च तद्योतिर्वेनापारकमेव तात्यर्थक्यम् । अतो 'निवृत्त-
 सयोगेण व्यापारणी कञ्जमण्डणरगिण कृतिः' इति
 शास्त्रोक्ते चूते मस्यस्य तत्त्वेन म्पन पूर्वम् ।

इति प्रयोगवृत्तितरणाप उक्त संक्षेप-

नद्यसलीनेति । यत्र ' वृक्षप्रभवात् अग्निदृशापतम् ' इति शक्यात् अग्निदृशापतत्वादिनाम्बोधे तत्र लक्षण्य-सम्बन्धनाशकालीनामात्रशक्या उक्तप्रयोगात्तत्राग्राय अतुमितिकल्पेन नद्यविशेषणम् । अग्निदृशापतम्परि-नुविधायाः विहेतुत्वरत्नान्वयमिश्रसापतत्वात्तुमितिकल्प-सम्बन्धनाशकालीनामात्रशक्या तादृशप्रयोगावनि-कारणाय स्वविषयत्वेनादि । अत्र निरुक्तसम्बन्धेन निरार-णाप्रयोगाभावात्तत्तानतादृशक्या तादृशप्रयोगाविति, अतः स्वविषयत्वज्ञानमित्यन्वयगारप्रदानशकालीनत्वानोपपेयमेव विशिष्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्ट इति शक्यताय विशेष्यत्वम् । अत्र प्रथमं रूपदं प्रवृत्तिस्वरत्नान्वयच्छेदहीनभूतत्वज्ञान-व्यक्तिपरम्, द्वितीयं रूपदं तु पूर्वावत् लिट्यादितत्त्वव्यक्ति-परम् । तेन निरुक्तसम्बन्धसंग्रहणमात्रादीनामितिहासिनो-पपेयहेतुज्ञानन्यायव्यतिरिक्तस्य इत्यादि. कर्मितेऽर्थः । एव च अत्रमिति.वस्य विशिष्यत्वप्रवेशेऽपि न कति. ।

तत् सिद्धं निवाक्यरूपस्य लिट्याया अनेन स्वार्थेन व्याख्यातार्थज्ञाने अन्वयः इति । ननु तद् स्वार्थस्य अभावस्य प्रतिशेषिततासंगेन आत्मतावर्तकज्ञाने अन्वया-नुवादकं क्व लिट्यावर्ततावर्तप्रसिद्धं इति सर्वमनाङ्गुलम् ।

तत् सिद्धं प्रवर्तना-वेच्छ-विधि-अपरपर्यायभूता भावना ननुत्तरास्ये लिट्यावर्तं । नैव च शब्दनिष्ठ-त्वात् वेदे शब्दी भावना इत्युच्यते । उच्यतेऽप्यन्ते-दकं तु लिट्त्वं लोट्त्वं च, न तु लयसादिषु मपि, तथा ' शैशिनिसंगोपासकलेपु इत्याश ' (पा. ३।३।१६३) इति स्मृत्या प्रेयावर्तस्येन विषयार्थस्यस्युच्यते । प्राणा-न्यस्यमितेऽर्थे पुरुषनिष्ठ पुरुषप्रवर्तना प्रेय । अस्तिनगं, कामनाः । ' स्वाध्यायोऽभ्येताय ' इत्यादी तु अत्राग्रा-र्थक्यात् प्रेयवर्तने विधौ लक्षणं इति मां प्रदायिका । त्रिडात्रादेवान वा शक्यतावच्छेदकं भ्रूयमाणत्वात् । रहुष. प्र. २-१९.

● विषयार्थव्योपक्रम । तदर्थं भाट्टमते बोध-क्रमः । स्वर्गवामनिष्ठं सामकथितं स्वर्गकथितं प्राजापदीतिवत् यथाय मावना इत्यर्थेभारनाबोध । विषयनिष्ठं शक्तिप्रद्वर्तिका म्युपयार्थे प्रोपट्टना प्र-वर्तना इति शब्दभावनाबोधः शक्तिप्रवर्तनेन लक्षणया वा

उपपद्यते । तत्र अर्थेभारनाः निरुक्तप्रवर्तनाविवय इत्येक-वाक्यतया महावाक्यार्थबोधः । अत्र एव विषयुक्त्या भावना लिट्यर्थ इति भाट्टविद्वान्तः । विधिः प्रवर्तनं, तदुपरता तद्विशिष्टा अर्थेभारना लिट्प्रतिपात्रा इत्यर्थः । अर्थेभारनाविशेषणत्वेनैव शब्दभावनाया अन्वयः । शक्यादिकृताशब्देः तथेयतायात् । तदन्वयेन शोभत्येन प्रवर्तनाशक्तिः प्रवृत्तनिष्ठाननुबन्धीयतावन्त्व कथये ।

' न सुयः विभेत् ' इत्यादौ प्रत्ययेवत्त्वार्थोऽपि इत्यमेवोच्येव । एवमप्येऽपि अन्वययोः स्यनदूशाः इति । मणि, प्र. १३.

● विषयार्थवाद् पर्यवसानम्, अग्निप्रोपे चलि-यथाशक्तिनिषेधः । १०।८।१३०. मीको प्र १७५१ ' जलित्पत्राग्रायाय ' इत्यत्र अतिक्रम इत्यर्थम् ।

● विषयार्थवादः पैगानाशकालः ' पोऽस्त्युच्ये ' इति धातुपरम् । प्राणानुवादेऽप्यविषयार्थे अग्निमा द्विरपे । १०।५।१३।५३-५४ वर्षक २ मीको प्र १८२ ' अग्नि-रता द्विरपे पोऽग्निप्रद्व्योपवत्त्वात् ' इत्यत्र अतिक्रम इत्यर्थम् ।

● विषयार्थवादयोः एकवाक्यत्वम् । सु. प्र. ७.८४ * विषयार्थवादयोः एकवाक्यत्वमावात् अर्थवादस्य भवे नानि प्रामाण्य इति पूर्ववक्ष. । विषयार्थवादयोः एकवाक्यत्वभावेऽपि वाक्यैकतावत्ता अस्त्येव । अर्थवादी हि किञ्चपेयित प्राणस्य समर्पयति । तत्र अर्थवादा अपि पने प्रमाणम् । वि. १।२।१८.

● विषयार्थवादप्रोपत्तम् -- विषयैकवाक्यत्वं विना अर्थवादाश्रयतावत्त्वात् विशिष्यत्वप्रवर्तनादेऽपि स्ववि-निष्ठाभावात्तुवृत्तेः न विशिष्यत्वेन ज्ञानेन अर्थवाद-व्यपत्तं ज्ञानस्य नाप्यलक्षणं विषयार्थवादोर्भेद्यत्वं किंतु विषयैकतावत्त्वानुकारेण अर्थवादस्यैकवाक्यत्व-लक्षणं तच्च विशेषज्ञानत्वभावात् न सुलभं धारणा-वेद्यम् । सु प्र १०३ * विषयार्थवादयोः शक्तिः विषयवर्तने तुल्या । वा ३।२।११।११ प्र १६७.

● विषयार्थवादानां प्रधानगुणभावे तस्यैव पूर्वोपे-धारणत्वेऽप्येव सिद्धौ भवति । तदर्थेन तावत् पूर्व विज्ञान अनुपजातप्रतीतिद्वि, द्वितीयविज्ञानान्तरगतत्व-परत्वात् प्राञ्चयेन आत्मन लभते । पञ्चतन्तं छ

पूर्वभिन्नानादद्रशानविषये उपजायमान सत्या क्रिया-
सकथा तदनुगुणान्तरिकनेन स्वयं उत्पत्तये न
उत्पत्तौ अन्यकारणवि प्रसिद्धते । 'परस्मादर्थमवेदु
स्वन्तो जायते सती । पुरस्तादर्थमवेदु तद्वर्गं विधि-
कल्पन्त ॥' २४१।२।३११ पृ. १६६.

० विष्वर्षविचारः । नैवायिकाः इत्यथनरहृते
साध्यत्ववत्तदनिष्ठाननुर्ध्वत्वात्मानान् अन्त्यामाद्येऽपि
विकीरथा अवनान् सर्वेषां तथानन्त्यमभिप्रायम् ।
अप्यथा चन्द्रमण्डलादावपि वीर्यशोऽपने । एत न
प्रसूतितनर्गात्प्राप्तानां प्रिनिगमनाविरहेण त्रितयेऽपि
शक्तिः । पुष्पान्तपण्डवस्य युगपदर्थेयनोपेन एवा
शक्तिः । अस्तिवयेण वा युगपद् वेष । अन्यथश्च तेषां
धर्मो । अतः त्रिणव विष्वर्षः इत्याहुः ।

अनेकमर्थेषु । कुनिष्ठाप्यत न विधिगान्त्वम्, पुनो
यापानुत्पत्तयोपेन तन्मनागवितानेवयत्तया काये कृत्तिसाप्य-
रास्यापि भावम् ।

एत इष्टसाधनतामपि न वाच्यम् । तस्यापि यग-
न्यर्थोः साध्यसाधनेभावबोधेनैव भावम् । अन्त्यकल्पस्य
न शब्दाद्येवात् ।

न च तत्र तद्व्यवहारबोधार्थं दृष्टिकल्पवत्, इष्ट-
तयश्चिद्व्यवहारानिष्कृतिगत्वकमताजानस्वैव प्रवर्तक-
त्वात् इति वाच्यम् । स्वर्गतामवदेन तत्र इच्छाविषयत्-
वोवात् यतो तत्साधनत्वबोधेनैव इष्टसाधनत्वस्वापि
बोधात् । 'स्वर्गः अनिष्टः प्राणो वा अगाधः' इति
येषु स्वर्गकामादिष्वर्थबोधेसाधनेनैव तद्व्यवहारवत्त्व-
भावोपपत्तेः ।

एत कल्पदनिष्ठाननुवर्णिकत्वमपि न वाच्यम् । अर्थ-
गदेनेन तद्बोधात् । कलमाकसादिरुपानिष्ठे इष्टोदनि
नान्तरेष्वकृतु ग्रापि रूपाभावा-वोधेनैव कल्पदनिष्ठाननु-
वर्णित्वस्य ताम् ।

एत 'इष्टसाधनकृतिसाध्यकल्पदविष्टाननुवर्णित्वोक्ति-
षोभामिदसाधनानुसङ्गदिमान् स्वर्गस्य' इति बोधे
आप्यतात्पर्येनैव विरोधतया प्रकृतया च भागे वैकल्या-
पति इति हिन् ।

अत्रामिचीयते । अमिषेय मन्वनिष्टा प्रवर्तनात्प्य
विष्वर्ष । तस्माद्, प्रवर्तिर्द्वेष स्वच्छेषीना, पगपीना
य । तत्र व्याप्राया इष्टसाधनत्वविधीः कारणम् ।
अन्त्याया गतगुणोदे, आशापेक्षादिषी । अनिच्छन्त-
मपि 'गत्वा मा प्रवर्तयति' इत्यनुभावात् । तेषां च
प्रवृत्तौ प्रत्येकरूपेण न हेतुत्वं व्यभिचारात् गौरवाच्च ।
हिन् इच्छादिनिष्ठप्रवर्तनात्प्रमाणजन हेतु । तस्य
'अथ मा प्रवर्तयति' 'विधिमो प्रवर्तयति' इत्यप्य-
क्तम् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुं पापवृत्त्यनन्त्यायात्-
विधीयः । स च चेतनस्य साधो, आसादिः । वेदे
ननुभावात् अचेतनस्य वेदस्य अभिधातात्वक कश्चित्
मन्वस्यमवेत अनीश्वरः । तथा च सत्तासादिभानान्
वया प्रसूति तथा विवेकभियान्तात् इति सैव हिन् ।
सा च मन्वदभित्तात् मन्वदर्शनः । मन्व साधनत्वाच्च
शाब्दभावना तदनुपपत्तेः । भावनादप्यस्य व्यापारसक-
कत्वात् । अत एव आख्यातार्थो भावनाऽपि व्यापार
एव ।

ननु उक्तयुक्त्या अविधिविषयविधेयतादिन
ज्ञानात् अप्रवृत्तस्य प्रवर्तनत्वबोधेन अविधिसाधन प्रवृत्ति-
हेतु । तेन तद्व्यवहार इव स्यात् ? इति अविधिसाः
अचेतनवेदस्य कर्तृमतिरनेन तस्या गृह्यत्वस्यभावश्च इति
चेन्न । प्रवर्तनात्पविमिष्ठे हिन्दुत्वानिष्ठप्रवृत्तिस्वीक-
रात् तत्र एव तज्जातात् तथैव युक्तये । तस्माद् ।
स्तनपलागे इत्यन्तं स्य पश्यन्त्यां प्रातुं पश्यन्दाताये
प्रवृत्तिपुण्यस्य कर्तृकृतं ज्ञान विज्ञान-मप्येदेनैव स्यामि
भाव्यप्रवर्तनानुमानयेन मातु परिज्ञेयात् तथा इति
पविशक्यते । तदस्य गणोपकृतद्वयत्वेन धारणजन्य प्रयोः-
वृत्तस्य प्रवृत्ति इत्यां तथा तद्व्यवहार प्रवर्तनाज्ञान अनु-
मित्येति । तत्र 'तस्य किं हेतु' इति त्रिगणसाया
वास्यमेव तथा अवधारयति । ततः अत्रापोहाप्या
हिन् तत्र अति क्लृप्ति । तदुक्तं 'अविधिसाधन-
मादुरकामेन गिदादप । अर्थतामभावात् एतया स्वर्ग-
न्यातन बोधः ॥' इति (वा. पृ. ३७०) ।

अर्धपरत अर्थेविषयवत्त अर्थविश्लेष्य वा । तथा
च अर्थनिष्ठयात् अर्थभावना पन्तेतत्तनुद्वन्द्वीमोदना-

० विधित एव सर्वत्र पठस्य कर्तव्यमित्यभिहितः ।
सोम. ६।१।४, ६ वन माञ्जववाचि द्वितीयादिकं
नाहा तत्र माध्यत्वं तद्वेदवर्णं च इयमपि विधितः एव
सर्गाद्वरपयम्भे । २।१।४.

० विधिद्वैविध्यनिरूपणं (कृतं) परिसरत्यानियम-
अपूर्वविधिभेदः । भाट्ट. १।१।६.

० विधिर्च अनुवादेन वाच्यते । वाल पृ. १४३.

० विधित् अथमत्र प्रवर्तता इत्याकारतः श्रेणाल्लो व्यापार-
विशेषः । मीन्वा ० विधित् अर्थव्यवस्थेन वाच्यते ।
वाल पृ. १४४. ० 'विधित् श्रोतमार्थं च भावनाकारका-

श्रयम्' । श्रुत्या हायत् प्रवेशनभावना विधीयते । तद-
न्वधानुपपन्नस्य अर्थात् कारवन्तामपि । वा ३।१.७।
३३ पृ. ७०४ ० अप्रामादियपयवर्तनस्य विधित्वम् ।

सु पृ ५७३. ० यदा हि भावनाहृत विधिन् भावना
यव्येनेय गृह्यते, तदा अर्थात् विदोपपत्तिषी सति अया-
वयमेव वक्ष्यमः । उक्तं तु तत् विशेषणार्थमित्यवधारिते,
नदा माननाया सतिहितलोपपत्तयश्च अनेकविशेषण्योने
सति यदपि विधित्वमवसीयते तस्यैवै स्य विधानम्,
नेतरस्य तद्वैश्यापि इत्थं वाच्यमेवो न विधीयते । वा.

१।१।१६ पृ ५०२. ० यद्यपि विधित् प्रत्ययेपात
न नाप्यवपुच्छन्ते इति भाषाया गृह्यात्विशेषण्यवतिरोक्त-
न्यायेन सर्वत्र 'पाठय.वा.च्छन्ते' भावनेन विधेश
समाप... सु पृ ४४९.

० विधिनिगममेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतिःवा-
द्विष्टतावपि भेदः स्यात् । १।१।१६।३२।

० अत्रोक्तमे 'अत्रोऽपीशोमीय' इति विधी अत्र
शब्दः पठितः । प्रैपनिगमे तु छागस्य वपास्य मेदो-
ऽनुग्रहि' इति छागशब्दः पठितः । एव प्रकृतौ विधी
निगमे च शब्दमेदात् विष्टतावपि 'गौरुवन्धः' इय
शपि भेदः स्यात् । विधी गोशब्दे पठितेऽपि निगमे
उक्त, उदिसा, अदी, मदी, आदिनः इत्यादेःवतमस्य
पाठः स्यात् न तु गोशब्दस्यैव । एत 'पृपदाजेन वन
एतति यजति' इति विधी वनस्यमिः शब्दे पठितेऽपि
निगमेपु इत्थं, शदय, द्रम, नमः इत्यन्यतमस्य
नाप्येतेष्य पाठः स्यात् । तत्प्रकृतिश्चात् अनुकृतस्य

अत्र'गोमीयप्रकृतिः इत्यत्र वनस्यतिशयस्य च अनुवाद
प्रकृतिश्चात् । तस्मात् विधिनिगमयोर्न शब्दवचनम् ।
इति पूर्व' पक्षः ।

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना । ३३ ॥

' गौरुवन्धः ' इत्यस्य प्रैपनिगमे यथोक्तं शब्द
उक्ताशब्द पठेत् । न तु अन्यतम गौः पशोश्च ।

' उज्जया वपास्ये मेदोऽनुग्रहि' इति हि तत्र उक्ताशब्द
आभ्यासः । विप्रतिपत्तेः इति पठ्यतम् । " विप्रतिपत्तेर्न
चोदना । न विप्रतिपत्तिं चोदकं वाचयति । न च प्रकृतौ
विधिनिगमभेदे विवक्षितः । " छागशब्द वपास्ये मेदोऽनु-

ग्रहि' इत्येवम् वक्तव्यं इति विधीयते । तत्र अथत्
विधिनिगमभेदे जातः । छागशब्दविधानं भूत्वा शब्दो
विधिनिगमभेदे लक्ष्यता । तस्मात्प्रमानसामर्थ्यात् उक्ता-

शब्देनाभिधानं कर्तव्यम् । तथा तुपदास्ये देवताया शो
विधिः उक्तः तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगम-

विप्रतिपत्तिर्न चोदये । तस्मात् वनरपतिशब्देन विवेकं
कर्तव्यं ।' इति भाष्यम् । सुशोधिनी तु- विप्रति-

पत्ते विधिकावयशुभ्रतश्चरत् अन्वयस्य शब्दस्य न चोदना,
अन्वयशब्दः पठितस्य इति न विप्रतिपत्ति-इति । कुतूहलं

तु-भूतापेक्षितशपतया प्रतिपत्तेः सम्भवे इति विप्रतिपत्तिः
आर्यकोऽर्थ- नस्य न चोदना नातिरेकः इति ।

" आधिपस्य विधिनिगमपेक्षश्चर नतिरेकः " इत्य-
प्येकोऽर्थ इति च । के.

० विधिनिर्णयः - ' विधित्पत्ते विमन्यन्ते बहुधा
वादिनो यतः । अतो वार्तिकवार्तियैः क्रियन्ते तत्र
निर्णयः ॥' १ ॥ वः पुत्रप विधिः । कैचिदाहुः
प्रमाणान्तयोगाच्चो लिटादिशब्दस्यकारण्येन कार्यात्मा
यतादिभावस्ययोगेन. स्वर्गसमादिनियोगप्रकारतः पेश्यन्
नियोगो विधिरिति । इय पुनरेतद्विधे विधो लिटादीनां
न्युत्पत्ताः । अत्राहुः । एके सार्वलोक्यादिशब्दप्रमाणान्तर-
प्रयोगेऽप्युक्तं प्रवर्तमानमुपलभमानो व्युत्पत्सु पार्श्वे
न्युत्पत्स्य कार्यागतं संज्ञता । इयमन्वयस्य स्वतन्त्रः
प्रवर्तने ईदृशी हि मे प्रवृत्तिः कार्यागतानुवृत्तिर्न सर्वदा
ह्यत, अस्यापि मःविशेषात् तत्पुत्रिपैभानस्य प्रवृत्त्या
भर्तव्यम् । हा च अर्थानुगतिः लिटादिशब्दान्तरन्यो

तत्राभिधीयेति लिट्प्रतिशब्दानां कार्याभिधीयते
 निधीयते । तत्र यद्यपि प्रवृत्तव्यमर्थोक्तव्यमपि
 प्रवृत्तव्यं क्रियागोचरत्वात् कार्याभिधीयते तत्रोक्तव्यं
 लिट्प्रतिशब्दानां कार्याभिधीयते लिट्प्रति
 शब्दानामर्थः, न तु तदर्थोक्तव्यमिति सुद्धिर्मात्रेण
 तत्रापि चेदे पञ्चलिङ्गान्तरात् कार्यं प्रति विशेष्यत्वेन
 स्वर्गनामादौनाम्नस इति सिध्यते । निवोऽप्यत्र च
 उच्यते यः कार्यं ममेदं कार्यमिति उच्यते । न चाकाम-
 सायनं वामी कार्यं तथा नोदुग्मम् । विनशरी च क्रिया
 तत्र नैव कार्यान्तरव्यपन्यस्येन कामिनं रमयतीति
 नामशा फलोपयोग्यादिनाः कामिनो वृत्तं ससर्गत्वेन
 तदन्वययोग्यं भ्यास्तु कार्यं क्रियातिरिक्तं लिट्प्रति-
 शब्दानामर्थं निश्चीयते । तत्र प्रमाणान्तव्युत्पत्तयः-
 पूर्णमिति च न्यायमिति पुरुषं नियुक्तान् विशेषं प्रति
 च रथायते । तस्मिन् च क्रियातिरिक्ते कार्यं धार्यं
 यो लोके लिट्प्रतिशब्दानां क्रियायां प्रयोगः न तत्रापि शो-
 भयति, अनेकार्थत्वात्कार्यत्वात् । एवं च नैमित्तिक-
 निषेधादिप्रयोगेभ्योऽपि फलवत्त्वे आर्णवमेव वाक्यार्थो
 भवति, तन्मैत्राभिधीयतेऽस्ति । उचिं च तत्र
 यन्मोहनं महेन्द्रजातोपेतं वा शम्भुं न्यायीषधयः कृत-
 वान्तात् । न रामोदायः कल्पते । तथा हि । ' न कार्या-
 धमिति, कथाऽपि प्रवृत्तेः कारणा मता । कर्तुरिष्टाभ्यु-
 पायवन्नरोदात्ता सर्वदा यतः ॥ ' २॥ यथापि
 कार्यावयवति प्रवृत्तिकारणमिति तत्र किं तत्र कार्यं तत्र
 एव प्रमाणमिति वक्तव्यम्, इति शक्यं प्रमाणं च
 कर्णमित्युच्यते तत्र कृत्स्नकारणं तत्रैव कृत्स्नी तथा
 भाषादसत्यां भाषायात् अन्वयं यद्विद्वान्मांसमरुतम् ।
 न कर्मं तु तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तिः, मानसप्रत्यो-
 धानमायते । कृतिर्हि पुरुषप्रधानं, न च मानस-
 प्रत्ययप्रयोगे बहुदेशेन प्रवर्तते तद्विहित एव प्रत्यो-
 धानमायते । सर्वे हि ' इदमुद्देशार्थं सर्वे ' इति
 भाषित्वेनात्मैव विशिष्टोद्देशव्यतिरिक्ता प्रकृत प्रत्ययोग
 ज्ञानवतीति । प्रत्ययानुमानप्रमाणकं कार्यमिति चेत्
 किमिदानीं इत्युद्देश्यमात्रं कार्यत्वम् । यद्यपि तत्रो
 यदेव द्विविधं कार्यत्वमेवादिभिरनर्थक्यमर्थव्योदित्य

पुरुषः प्रवर्तते तत्रैव कार्यं प्राप्तम् । तत्र को दोषः ?
 नैवेदिककार्यावयवतिः प्रवृत्तिकारणं भवितुमर्हति, यथापि
 तस्या प्रवृत्तव्यत्वात् । यो हि मोक्षार्थं कार्यं आर्णव-
 यानुद्देश्यं प्रवर्तमानो मय्ये त्वयन्वयं चक्रमणिं स
 ज्ञानयोगे विवर्तते, तत्र कार्यं तावदुद्देश्यं प्रवृत्तव्य-
 द्गुणित्वान्नस्य स्वभावात्, तन्मात्रव्यवहारकार्यत्वात् । वा
 च पश्चादनर्थत्वात्सर्वमपि न कल्पते । न तत्र ज्ञानव्यति
 अर्थमुद्देश्यं न मे प्रवृत्तिं सञ्जातेव्यवस्थति, किन्तु
 अर्थमेवोद्देश्यं मोक्षप्रवृत्तौऽस्मीत्यवगच्छति । तस्मात्
 प्रत्ययप्रयोगिनां सर्वे कृत्युद्देश्यत्वात्कारणत्वात् कार्यता न
 तत्र भवति, प्रवृत्तिकारणमिति सिद्धम् ।

अथ इत्युद्देश्यार्थं कार्यता सा केन प्रमाणेन प्र-
 यते ? न तत्रार्थं प्रत्ययोगः । प्रवृत्तव्यत्वात्कारणं इत्यं-
 तर्त्तव्यं चेदम् । भाषति हि सर्वेहाशयि कश्चित् प्रवृत्तिः ।
 तत्र यं कार्यं तद्विद्यते एव न विद्वदापारे प्रवृत्तं स
 प्रवृत्तित्वात्कारणं न कार्यता प्रवृत्तव्यत्वात् निधीयते ।
 यद्विद्यते न विद्ये कार्यमकार्यं चेति सर्वेहाशयं प्रवर्त-
 महे इति । मा भूत् प्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तं कार्यं तत्र
 योग्या भवितुमर्हति चेत् कस्य पुनस्तदानीं सर्वेभ्य
 प्रत्ययप्रयोगम् । न तत्रातिक्रियायाः नष्टत्वात्, नापि
 कस्य तस्य सुखप्रमाणेन चकारम् । न हि कार्यं
 नाम विधिप्रकारमायते । नो हि देवनिमित्तमेव चकारण्य
 सुखप्रमाणेन, यच्च प्रवृत्तव्यत्वात्कारणत्वात्कारण्यम्,
 तपोरुपयोगेभ्योऽपि प्रवृत्तौ मुनोऽपि चकारण्यम्, न कृति
 कस्ये कस्ये कार्यं नाम कश्चिदतिरेकः प्रवृत्तव्यत्वात् ।
 अथुं वा सुखं प्रवृत्तव्यत्वात् कार्यता, तन्मात्रव्यव-
 हारत्वात् न चकारित्त्वं प्रत्ययोगं कार्यताऽवगच्छते,
 न अतुममेन न हि सुखं तत्र कार्यं तन्मात्रव्यव-
 हारत्वात् चकारम् । अतएव नाम कार्यता
 सा च यथासां सत्यं प्रतिपद्य तदुद्देशेन पुरुषस्य
 प्रवृत्तौ सुखं चापरे तदाकारणमिति च । न पुनस्तदा
 कारणं ? समीहितव्यवहारं तदाकारणं वा । तद्विद्ये इति
 भाषादेन पुरुषस्य प्रवृत्तौ सुखं चापते । द्विविधं च
 समुद्दिश्यम् । सुखं तु नामात्रम् । तत्र सुखं प्रवृत्तव्यत्वात्,
 सुखमात्रं तु अनुभवव्यवहारम् । तन्मात्रव्यवहारं चाप-
 यते ।

गतरेकगमनेन न प्रमाणादि कार्येण युक्तमेतत् ।
 किमु एव नति सुत्रेण उपरिहारादिरेकेषु तत्साधनैश्च
 पञ्चकारणमस्तीह त्वात् । तत्र श्रु 'गामानय' इत्यत्र
 गामानयनश्च सुत्राद् गमादिपरिहारात्त्वाभावात् प्रवृत्ति-
 हेतुभूता कार्यताभिधानो विधिगच्छ सगीहित-
 साधनताभिधानी स्यात् । तेन कार्य गमागम कृत्यहं
 प्रयागिधे पुरुषाणा इति प्रवर्तते तयारिचमित्यर्थे । तथा-
 रिचता सात्रय स्वय समीहिततया समभरीति तत्साधनैश्च
 परिशेष्यात् कार्यसंक्षिप्ता शब्देनाभिहितान् नजति । तथा
 न वेदेऽपि अपूर्वस्य स्वय सुत्रेण उपरिहारात्त्वाभावात्
 तत्साधनतेन कृत्यहेतौ कार्यरूपमपूर्वमभिधानो
 लिङ् समीहितसाधनतामेवाभिधेयादिति नैमित्तिकनिषेधा
 धिकारयोसि साधनरूपप्राप्तिभावात् तदनेनैवभुक्तमपि
 फल इत्यनेनैव स्यात् । ननु न सुत्रेण कार्यरूपं, तत्सा-
 धनेऽपि भावात् । न साधनरूपं, बुद्धेऽपि भावात् ।
 तदुभयानुगतं कार्यनुष्ठानात्मन कार्यरूपं नाम प्रवृत्तिधारण-
 मिति । मेवम् । न हि साधने कार्यरूपं नाम त्रिङ्गि
 प्रवृत्तिरेतयासुसत्काले वा प्रत्यक्षेणैवाशब्दे इत्युक्तम् ।
 अतो नास्त्युभयानुगतं कार्यरूपं नाम कश्चिदर्थवितोषः ।
 वर्तमानवस्तु व्यपदेशोपाधिभावात् पञ्चमत्र प्रवर्तने,
 तद् इत्यसि साधनस्य स्वोद्देशेन पुरुष प्रवर्तयतीति
 अनेनैवोपाधिना कार्यशब्दपुञ्जि । तस्मात् कार्यता-
 गति किंवाप्य प्रवृत्तिकारणम्, अपि तु समीहितसाध-
 नरूपानम् । भवतु वा समीहितसाधनोपपन्नमेव कार्य-
 रम् । तनु किंवाप्य एवाभिफल यम् । तत्रैव प्रवृत्तिरु-
 नात् । कत्र तैने श्रियेव कार्यता शब्देन प्रतिपाद्यते,
 वेदे तु फलशान्तिनियोगान्तराण्युपाधिरस्तिरमेव वापि किंवा
 रिभिरभिधीयते इति चेन्मैवम्, किंवाप्यपि कामिना
 कार्यताव्यपदेशोपाधि । नातो फलसाधनमिति समर्था
 गहुतत्वात्, इति चेन्न, अपूर्वद्वारेणोपपत्तेः । नाप्यद्वारे-
 णान्यस्य साधनस्य उभयवति अनिप्रवृत्तात् । अत्र-
 न्तरापातो वा शक्तिर्वा साधनरूपवदवति ना-
 र्थम् । तथा शक्तिर्वा साधनत्ववति याज्जीते दानि-
 यथाशक्तौ स्थित्यनुपपत्तेरिति चेत्, विमिश्रणी काष्ठाना
 पाकशापकत्र गाहित तयसि हि शब्देण्यत्वेनैवा परमाद्यत-

समद्रता स्वाशुदरमनुप्रविशन्त तण्डुलान् पिष्टेदयन्ति ।
 न च तेषा द्रव्यरूपाणा काष्ठानान्तरापातरत् तण्डुलित
 वा समस्तीति न तद्द्वारेण काष्ठानीना साधनत्वात्
 स्यात् । मा भूदिति चेन्न, सर्वनोक्तप्रतिष्ठितिरेषान् ।
 ' वष्टे वचति ' इति निर्विवादप्रयोगात् । तस्मात् यदेव
 येन समीहितवर्गोद्देशप्रवृत्तेन तदुपायभूतमन्तय शक्यते
 तदेव तस्यावात्त-व्यापारत्वेन अभिधीयते । तेन नान
 व्यथेनापूर्वस्य कर्मानन्तरकथापारम्भम् । यदि चैव वेष्टते
 ततोऽपूर्वं प्रथमि साधनत्व कर्मणे न स्यात् । तदपि
 न कर्मानन्तर जायते क्षिप्रवृत्ताद्युत्तरात्प्रवृत्तान्तरा
 श्णात् । तथाचमनुस्मृत्यापूर्वाणि अत्र तस्यापारम्भ-
 पित्तयानि । उत्तरतपूर्वाण्येव परतत्पूर्वस्य कारणानि, न
 यागादीनि, इति चेन्न, न, असिद्धराशद्वयार्थत्वाच्च ।
 अधिशास्त्रास्ये फलशान्तिनियोगान्तराण्युपाध्याधिधा-
 नित्ये रिचते पश्चात्तमेवाधिशास्त्रेणपूर्वाभिधानादिदि
 प्राक्च लोकागतक्रियाभिधाधिक्यमेव तेषु समन्तीत्-
 तद्वरादुपायपूर्वाणा न परमापूर्वसाधनत्वेन अन्यत्र
 मभर । न च यत्तेरपूर्वाभिधावित्त्वम्, येनासा-
 न्तरापूर्वाणा प्रत्ययार्थेवमापूर्वं प्रति कारुण्य स्यात् ।
 तस्मात् यत्तेरेव कर्णम् । किञ्च कार्यरूपमेवा
 पूर्वस्य नोपपत्तेरिति साध्य हि कार्यमुपपत्तेः । इति
 पुरुषप्रवृत्त । न च प्रवृत्तसाध्यता अपूर्वस्य समभति,
 निरन्विते प्रवृत्ते तदुपादात् । प्रवनेन हि आया,
 ततोऽप्यन्तरापूर्वम्, तत पश्चात् अधिशास्त्रपूर्वम्,
 तस्मात् कार्यतानुपपत्तेर् कार्यभिधावितिङ्शास्त्रात्
 अपूर्वस्य समभति । तत्रावदत्र प्रवृत्तसाधनत्वमपूर्वस्य
 यथावात्तत्पूर्वद्वाराश्रयित्वम् । तद्वत् कार्यरूपमि फल
 साधनत्वमपूर्वद्वारे विमिति नेत्येते । मा वा भूत् फलसाधन
 किञ्चपूर्वं साधन साधनत्वैरेव, तांतापि कार्यरूपता
 तस्मात्तनुमर्तरेण पुण्य, परिमत्त अत्रते समीहित
 न प्राप्ते, इते च प्राप्ते साक्षात्साध्यता वा
 तरेः कार्यरूपता उपपत्ते, न तु साक्षात् साधनरूपेण
 मनोवयोमी । अत्रय च कामिन किंवाप्यपि कार्य-
 पगतिरेपित्तयः । कथमन्यथा स्वतत्र प्रवर्तते । तस्मात्,
 अस्त्येव तत्रापि कार्यागतिः, न तु साक्षी किञ्चि

आर्यो, कामानुष्ठापुंस्कायनत्वात् । तामपि वारं तथा कामी प्रतिपद्यते, इति चेत्, निरन्तरावहरात् । किं फल-
 म्बुद्धा शर्थात्प्रतिपत्तिः किंवाभ्युत्थानपूर्वप्रयत्न । न तावत्पूर्व-
 प्रयत्नो, काम्येषु विवेकतुष्टानन्तरत्वाभ्युत्थानमात् । यदि
 हि विधिनिश्चयता काशात्रादि- क्रियायाः स्यात्, ततो
 विध्याश्रितानुष्ठानतया कर्णजास्याति विवेकत्वप्रसङ्गः ।
 फलप्रसूतत्वमपि भन्तुत्तया मीत्या न सिध्यति, न हि फल-
 कामं पुरुष क्षणिकं नमं शक्यते अग्रानुमन्तम् । तस्या
 साक्षात्साधनत्वाद्योगात् भूयस्वन् चानन्तरवापारम्भ-
 माद्यत् उद्दारेणाभ्यासजनत्वात् । साधनसाधने न
 कार्यार्थिनः कार्योक्तमाप्तुपपत्तेः । तस्मात् स्त्रियाया
 कार्यसाधयति । न फलावता, नापि विध्यावता धर्म-
 तीत्यनुष्ठानमेव तस्या अग्रानुमे । तस्माद्विधिप्रयु-
 क्तमभ्युत्थान फलावतमिच्छता अग्रस्य स्त्रियाया फल-
 साधनता वा साधनसाधनेऽपि वा माध्यार्थिनः शर्थात्-
 र्थान्तरैरिषित्वा । ततश्च शब्देनापि शक्यते एव फल-
 नामस्य काम्येति किंवा प्रतिपादात्तुल्येति नापूर्वाभिधान-
 सिद्धिः । यत्तन्पत्रक-प तस्यै अङ्गनिर्णये एव
 नक्ष्यात् ।

अन्यन्त सनीहितसाधनत्वमेव भावनाया लिङ्गा
 अभिव्यजते । इदमगोरेव प्रवृत्तिकारणत्वेन आरमनि
 रजत्वात् । ननु इत्येव प्रवृत्तिकारणम् । सत्तम, सा
 उ इत्येव प्रवृत्तिकारणं नाशकता । शब्दस्य च
 प्रमाणत्वाद् इत्येवनिबन्धारेण प्रवृत्तिकारणत्वमिति नैच्छामि-
 धारित्यसम्भवं । इच्छा हि सुखदुःखातिपरिहारोन्मत्त-
 रवदुःखाय चाधिकृत्य समुत्पद्यते, तेन लिच्छामन्तर
 धर्मनामस्य प्रयोगवृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छासाधनत्वमेव
 समीहितसाधनत्वमितिरेव विधाया च्युत्किस्तुना फलत्वे ।
 तस्या च अर्थानन्तत्वात् शब्दस्य तद्विधायासिद्धिर् निर्णी-
 यते । ननु मदिहाहादस्य समीहितसाधनत्वत्वात्तुष्टान
 स्यात् । न, प्रकृतैः देशेन निश्चयत्वात् । नपैव हि
 इच्छा प्रकृते कारणं तस्यै हेतुः इति निश्चये ।
 देशश्च दुःखसुखपरिहारानुपादानविहित्यं प्रवर्तते ।
 सुखसाधनं च गौतमसंघातप्रयोगेन निरपेक्षेन प्रतिपादित
 देशोपपत्तयः नाप्युत्पद्यन्ते । यत् सतिदिवेना-

रपीयसाऽपि मुद्रेणाऽन्नन्तरस्यान्तो म्हात्तमनये नागोचर्यति
 न वा आद्रियते ह प्रवनेन रणेन प्रतिधिष्यमाशयित्वा
 प्रवर्तते एव सुखायने । तस्मात् समीहितसाधनत्वेन
 भावना विधिता सामान्येन त्रैविध्यं पदान्तरसमर्पितेन
 स्वर्गारिना निगवाद्भीमशरीरेतस्वर्गकामाविसरणे (६।
 १।१) व्युत्पाद्यते । न च कलितोपसमर्पकं पदन्तरं साधन-
 वाक्ये नास्ति तत्र प्रकरणादिना फलं कर्त्तव्यं भवतीति प्रक-
 रणाधिसंभवे (३।१।१८) व्युत्पाद्यते । प्रकरणादीनामन्यभावे
 अर्थसाधोत्थेन फलेन समन्वय इति शक्तिस्त्रयधिकरणे (४।
 ३।८) सिद्धम् । तस्याप्यप्राये अर्थाहृतैः फलेनामन्य
 इति विश्वनिर्दिष्टव्यर्थे (४।३।७) सिद्धम् । फलार्थस्तु
 सर्वत्र समानपरोक्तोऽपि क्लीबस्य विधिभ्रुत्या साध्या-
 यात् प्रकृत्या च प्रत्यासत्त्या कर्णजातेन सिधिते इति
 भावाभाधिकरणार्थः (२।१।१) । तथा चोक्तम्
 ' तया शब्दार्थकार्येण पदभ्रुत्यपदसिद्धिः । भावनाया
 विधिभ्रुत्या पुरुषार्थसाधयत्वात् ॥ ' इति । ' श्रेय
 साधनता श्रेया नित्यं वेदाद्यधीयते ॥ ' इति च ।
 तस्मात् इहसाधनतैव विविदिताप्रतिषेधेन तदुत्पाया
 भावनाया फलमेव भाव च प्राप्त्यर्थस्तु करणमिति । आचा-
 र्यस्य तु ' अभिधाभावात्साधनत्वयोगे लिङ्गादत्र ' इति
 वदोऽप्यत्र विधिभ्रुत्य अभिमत लक्षणे । किं पुन-
 र्त्वदुच्यते । इदं तावत् सिद्धं यथा समीहितसाधनत्व-
 यतिमन्तरेण चोक्तस्य स्वान्ता प्रवृत्तिर्न प्रकृते इति लिङ्ग
 शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोगानस्य पुरुषस्य तर्माक्षिण्यसाधनता-
 यति शब्दत्वं सत्त्वोक्ति कर्त्तव्योच्यम् । ननु समीहित-
 साधनत्वं निमित्ताभावात् एतेषां किं अऽप्यन्तराभि-
 धारिका विधिभ्रुत्वेन तदुत्पत्त्या बोधनीयमिति चिन्तनी
 यम् । तत्र नाभिधायकता युक्ता, सविद्धिरोक्तत्वात् । न हि
 कामानुरागो न्यायः इत्यर्थहेतुर्नित्यसाध्योत्पत्तेरसमाय
 शब्दत्वं तुल्याऽवगति सहप्रयोगीयम् । एते हि समीहित
 साधनताजनितो विविद्यन्त्य उगच्छन्त्युत्पन्नो दयोः ।
 भाग्यवत् सप्यामुपासीतस्य तेषामुदयो मयिता, तस्मा-
 न्न्यामुपास्येति । न च पर्यायिनो यद् प्रयोगो भवति ।
 एतेऽप्रमाणस्य शब्दाध्यायमा इति नैहसाधननाभि-
 धारित्वं लिङ्गादीनाम् । तस्मात् न च कार्यविधायाः

मन्त्रिका स्यात् । तथा प्रत्येकं चि ज्ञेयमित्यत्र विष्णोः
 मित प्रकृत्याऽप्यभिहित सकर्मकं स्यात् । तथा हेतु
 कथोऽपि उच्यतेति विष्णुः कथितमिति त्रिभिर्ना
 ऽप्यभिहित परत्रुसर्मकं स्यात् । तादृशमेव वाऽऽदिहित
 टिनऽभिहित इव वृत्तसर्मकं स्यात् । तस्मादेक एव
 ऽकथा फलवेदेति नित्यप्रमाणत्वं न कर्मभेदं भवति ।
 एव कथामपेक्षेण दृश्येण निरूप्यते प्रकृतयेव ऽङ्गीकार-
 गिलाऽऽनर्मेही भवति । यथा तु कथनीयानि रूपणाया
 रूपण निरूप्यते तदा सर्मकं तथा येन वाच्यता यथा
 चीननिरूपण येन रूपेण कथिता अर्थाधीयते तदा
 कथाया क्रियाया तत्पर्ययार्थं वस्तु कर्म भवति । यत्तु फल
 विदितमने ज्ञानवर्मेता निगमपुराणा एवमनेनियमान-
 नाभित्त कर्मलक्षणमुक्तं तदिति वाक्यपूर्वोक्तमिति परकारिणु
 त्तिदानिर्मस्त्ववस्थात् । अत्राद्यं तु वेदाया कायमानी
 मिरावमान पुनातीत्यपि स्वयमप्यभिनिवापयमाभित्ते
 नापि देवदत्तस्य पुनरित्यर्थे स्यात् । तथा च वेदे पुन-
 र्नाम पुनीत आस्ताम् इति प्रयोगो ऽपि । तस्मात्पूर्वोक्त
 मेव समलक्षणम् । न चैव शौ मः कथयतवगत ,
 पञ्चगव्यं वात श्रावणमीननिरूपणोपेक्षेण रूपेण क्रिया
 मनिर्वाणीति धामादेरत्र कर्मभेद न गत ।
 एव च वेदान्तकथापीननिरूपणोपेक्षेण रूपेण ज्ञानाति
 यन्निर्वादिमिरभिलिखया ज्ञानक्रियाश्रमभेदेऽप्यह-
 र्मेही भावमानस्यात् कर्तारो वगतिहात् । अत्र अन्वय
 निष्ठा अकार न तास्य सुखापार्तवत्वं चिन्तित्वेव
 च समपति । इति प्रेशजार्थं कश्चिदभिधानामानय
 गात् प्रवर्तेते, सनीहितकथयतवज्ञानमाधीयतात् प्रवृत्ते ।
 न चाकारव्यवहित्विद्विद्वत्प्रवृत्तेश्च श्रवणतायावित्त
 र्भवेत्वाऽपि भवितुमर्हति । उच्यते । तत्र फलमाय
 नत्र प्रवदतत्र तत्तु न ह्यदस्माभिरवहित्तुक्तम् । अने
 कुचित्तुसाहच्य प्रयोगवृत्तु प्रवर्तमानमुपपन्नं प्रवृत्ति
 हेतुभूताविद्ययाभवतवगतिं तत्रकथितमायत्तत्वात् पूर्वो
 क्तन ज्ञानेन साक्षात्प्रवृत्तस्य अववदत्तवत्त्वात् येनभि
 दिते । फलसाधनत्वं कथितं वाक्ये तदभिवाची
 ऽत्तुत्वं इति निश्चिनोति । तत्र स्वकारव्यवधाने
 पचैव त्रिरित्यस्य प्रवृत्तान्तेनाभिधाने चिन्तित्वे

कथयते । प्रवृत्तिफलता न पार्तवता । न चैव-
 रूपताऽप्यवहित्वेन चिन्तितु शक्यता इत्यत्र कथयत
 अभिधानात्तद्विषया चिन्तित्वे कथयति । एतदपि
 निरूप्यता च भावना सुखापार्तवत्वात् निरूप्य
 यते । न ह्यवृत्तायकथयत्यस्य फलस्य प्रवृत्तान्तेन
 उदममत् । प्रेशपूर्वोक्तं विष्णुः प्रवृत्तियुक्तं
 वक्तव्यम् । तत्रैव अभिवाचापारम्पर्यं प्रवृत्तान्तेनाभि-
 दधाने चिन्तितवत्त्वादेन फलसाधनत्वं चोपपत्ति ।
 ननु अस्मिन् पक्षे प्रवृत्तान्तेनाभिधाने प्रवृत्तियुक्तं
 एतात् प्रवृत्तयुक्तत्वेनैव स्वयंज्ञानादिशब्दा मंत्र ये
 एव फलसाधनता । तथा ज्ञानेति चेत्तत् । न चैव
 मन्त्रसाधनता प्रवृत्तितानुपपत्तौ श्रवणानन्वय फलत्वं
 कथयतात् । साधारणिकीयं फलसाधनत्वं स्वयंज्ञानादि
 शब्दाना एव तेषु, तुक्त चैतत् तथा चिन्तित्वे पक्षे
 तार्थात्मनिष्ठायात् कर्मविशेषोपेक्षेण विधि
 क्रियाविशेष कर्तार निश्चिन्तय तु विशेष्यभित्ति
 विधयेदेव तद्वदिति न तत्परता कामादनाया युक्त
 अशास्त्रावपत्तिं वा शब्द इह च विधिप्रवृत्तौनाश्रयता
 अन्ति कश्चित् निवेद्यं म ज्ञानी चोऽप्य चिन्तित्वत्वं
 शक्यत्वं शौरी समपक्षानुष्ठानं न शक्यापार्तवार्थं
 कश्चित् प्रवृत्तियुक्तं कथयते । तावन्मम स एव न
 शौरी चानिश्चितत्वात्तद्वदिति शक्यत्वं स्वैववति
 कामादमन्तरेणशक्यते फलविशेषमात्रे तादृशजाने
 तत्परतामत्र कामादनाया युक्तम् । तत्रैव विधिप्रवृत्तौ
 प्रवृत्तान्तेन विधिनिर्वादात्तद्वदिति चैव कर्तव्यता फल
 साधनता चानेते पक्षे इति प्रवृत्तान्तेन स्वयंज्ञानेन
 प्रवृत्त 'ज्ञान साधनता शेषा निरा वेदत्वं मर्तव्यं'
 इति न तादृश । ननु इत्यापार्तवत्वं चिन्तित्वेनैव
 विधानात्तद्वत्वं न ह्यवहित्वेन विधिप्रवृत्तियुक्तानु
 ऽवयवम् । मेव चोक्तं । उक्तं चिन्तित्वत्वं नेत्य
 गृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न चैवचिद्विद्व
 अने ॥ इति । तत्र चैवचिन्तित्वत्वात्तद्वदिति चिन्तित्वे
 तत्पार्तु तु मन्त्राश्रयताया विधि अर्थे तु [कर्तुं
 समपक्षानुष्ठानं] कर्तुंविशेषणत्वं न चान्तात्
 कर्मविधापि तदाश्रय भावनाशेषात्तद्वदिति चिन्तित्वत्वात्

निर्दिष्टं ब्रह्मवचनस्यः इति । अथ तु सर्वतो दुर्बलः ।
भाट्ट. १।१।२, ० सर्वत्र श्रौतीतिके विशिष्टभासना-
विधानेऽपि पञ्चमाश्रयेण पट्टं विधिप्रकारः । तेषां च
उत्तरोत्तरस्य वैकल्यां पूर्वमुक्तम् । २।२।१ पृ. ११०.

● विधिप्रतिषेधौ अर्धभासनामेव साक्षात् विधीयते
कुर्यात्, तद्द्वारा तु गतिशेषानि श्रवणाणि । बाल.
पृ. ७४. ● विधिप्रतिषेधयोः एव (यथै) प्रामाण्यं
प्रतिपादितम्, न च तद्बलविरिक्तमाद्यमप्यत्र वर्मा-
धर्मयोः । या. १।२।१।१. ● विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो
कथयाम् । प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति । येन
च नाम प्राप्तं बहुच्यते तन् दस्य वाचकं भवति ।
भा. १०।८।१।२, ● विधिप्रतिषेधयोः यतरो गुणवान्
सोऽनुदीयते । १०।८।१।२.

● विधिप्रत्ययः द्रव्यविधौपलक्षणं न गच्छेत् ।
सु पृ. १०१२ ● यत्र पुनः स्वविधौपलक्षणविधिः शिष्य
विधीयते, वाक्यान्तरमात्रेण क्रियान्तरस्य विशेषणम्,
तत्रावधारणार्थयो विधिप्रत्ययः । या. ३।६।७२२
पृ. १०४९. ● स्वार्थप्रदानं पुत्रस्य दर्शनमस्ति ।
नारदस्य पुत्रस्य कृत्वात् प्यत्वार उपगन्तुमुत्सृज्यते
इत्यर्थमात्रे विधिप्रत्ययोऽपि अनुवाद इत्यवगमने । भा.
१०।६।२।३.

● विधिप्राप्तपुरुषार्थमात्रविषयकः ऋतव्यैः श्रौते
निषेधो यथा— ' सौष्ठवे न वशाति न ह्युहोति ' इति ।
दृष्टमे इदमुक्तम् । बाल. पृ. ३२, ● विधिप्राप्तपुरुषार्थ-
मात्रविषयकः पुरुषार्थः श्रौतनिषेधो यथा— अश्लोम-
यज्ञिनः सनाथनिषेधः ' सान्धेयवाजी सन्धेयम् ' इति ।
न च ऋतुनिषेधेन कृत्वात् । पृ. ३३, ● विधि-
प्राप्तविषयकः पुरुषार्थमात्रविषयकः पुरुषार्थः कल्प-
यज्ञनिषेधो यथा— श्रियाः अप्ययननिषेध इति यत्र ।
पृ. २१-२२.

● विधिग्रन्थयो एव विषयनिश्चयः । परा-
क्रमः. ८।१२. ● ' विधिग्रन्थयोरेकधर्मैकधर्म्यात् '
(२।१।१।३०) इत्यधिकरणे यत्रते ' तदाति '
इत्याशङ्कानिर्वादात् ' देवाः यामिर्वाते दशति
च ' अत्रापि मन्त्रस्य यथा दशतिविधं पूर्वस्य दृश

वच्छ्रद्धाशुभकथात् वल्लभोरेव चारदाशयोस्तुदाः इति
सिद्धान्तितम् । बाल. पृ. ६५.

● विधिग्रन्थयोरेकाधर्मैकधर्म्यात् । २।१।७।
३० ॥

इत्याशङ्कने ' न ता नशन्ति, न द्वापति तत्कटः ।
नैनाः अग्निनो व्यधिसदृशपति । देवांश्च यामिर्वाते दशति
च । ज्योतिराग्निः गयते गोपतिः सहः । ' (तैत्ति. २।४।
६) इति । यत्रते ददाति ह्युहोतीस्तुदशकम् । नि
यद्दत् श्रावणशब्दो विधावकम्ब्रमण्डोऽपि, उत्र मन्त्रो-
ऽभिधान्यक इति ।

अत्र भाष्यकारेण मन्त्रगतमेव भावयन्त्यनुसृतस्य
विचारितम् । तदनुक्तम् । यतो न हि मन्त्रे तर्पे भाव-
यन्त्या अभिधावकः । ' वक्तव्यस्य वचिकृत्तानामन्ते '
(मैत्र. २।१।१) इत्यत्र विधावकस्यपि दृष्टेयम् ।
यति श्रावणे भावयन्त्या. तर्पे विधावकः । ' यत्वेभ्य-
हृदिपदिमाश्लेयं ' (तैत्ति. २।७।१) ' य एव विद्वान्-
पौर्णमासी यजते ' इत्यादिषु अर्धभासनाभासनात् ।
तस्मात्तद्विधावकं यथाशक्तिमेव अधिष्ठाया वर्णनीयम् ।
अव्यासार्थभूतस्य कर्मभेदस्य उदोद्घातभूतं आचार्यविना
गपयार्थं परिसमाप्य इत्यादी मन्त्रसद्व्यवहारसद्व्यवहारा-
नुक्तपुनःप्राप्तनिरूपद्वैविध्यसद्वेदेन विचारिते । हि तयो-
न्वातगद्यत्वात् गुणवान्कर्तृविधावकस्यमेव परम्, अस्ति
वा तृतीयोऽपि प्रकृतः कर्माभिधायकत्वमागमेवेति ।
जन्तवः पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिः । त एव विशिष्टयवत्तरो
भासयन्त्या. कृत्वात्तिसाश्रया. कृत्वात्तिसाश्रयाकर्तृमाश्रय-
वर्थावत् इत्युक्तम्, एकस्मिन्नेन मन्त्रशक्त्यवर्तितम् ।
न च यच्छ्रद्धाशुभकथात् वल्लभोरेव चारदाशयोस्तुदाः
विधावकस्य अभिधावकस्यवद्वैविध्यविधौपलक्षणं वाच्यम् ।
' यत्वेयोऽष्टाश्रयानो मन्त्राः ' इत्यादिषु यच्छ्रद्धाशुभकथा-
विधावकस्य अभिधावकस्यवद्वैविध्यविधौपलक्षणं वाच्यम् ।
' यत्वेयोऽष्टाश्रयानो मन्त्राः ' इत्यादिषु यच्छ्रद्धाशुभकथा-
विधावकस्य अभिधावकस्यवद्वैविध्यविधौपलक्षणं वाच्यम् ।
' यत्वेयोऽष्टाश्रयानो मन्त्राः ' इत्यादिषु यच्छ्रद्धाशुभकथा-
विधावकस्य अभिधावकस्यवद्वैविध्यविधौपलक्षणं वाच्यम् ।

अथिया प्रयोगसामर्थ्यामन्त्रोऽभिधानवाची रथात् । ३१ ॥

अथमभिधायः । मन्त्रेदेनदेव यदि यच्छब्दादिप्रयोगान् वेपुचिद्विधानत्तुपवातो न भवेत् । तथाहि, सर्वेन यत्तु यच्छब्दादिशेगादनुवादता परिस्युजति । तथेन क्रिया-योगात् यच्छब्दहाय यच्छब्देन यथापगतता क्रिया-मभूय यत्रताया पुरुषप्रत्ययौ विधीयमानताया न विधि-व्यतिथिशेषोपीये । विधेयभूतायाः पुत्रप्रत्यये अननु-यासात् कर्तृयोगिनि यच्छब्दे यः करोतीति मन्त्रोरे-वानुहितेनात् भवति विधिशब्दत्तुपवात इति । तेन यवत् 'यस्वीमथ हविर्गतिमाच्छेत्' । य एव विद्यात् 'वोर्मन्तानी यजते' इत्यादिकर्तृयोगित्वात् यच्छब्दस्य विधिशब्दत्तुपवातः । 'यस्यमेवोऽष्टाकपाल' इत्यादिपु-त्रिकशेषोक्तिवात् यच्छब्दस्य विधिशब्दत्तुपवातेति । तदुक्तं चोर्गमात्मविशेषे -- 'त्रिधापदैकयोगित्वे यच्छब्दो न रजोद्विधियः' । कर्तृशुद्धः स एतस्यप्रवृत्तितार्थानुयायइत् ॥' इति (वा. पु. १. ८८) । स च कर्तृशुद्धयच्छब्दाद्युपकरणो मन्त्रे ब्राह्मणे वा अविशिष्ट एवेति तदनेन विधिशब्दत्तुपवाते एतन्निर्माभिधाय-कृतमपद्रुमपनापीति । तदुक्तम् -- 'शेषामाशुवात-शब्दानां यच्छब्दाद्युपवाद्यनात् । विधिशक्तिः प्रण-शेषे तु सर्वत्राभिधायकाः ॥' इति (वा. पु. ४३३) । अनेऽस्ति तुतीनेऽपि प्रकर इति । इदं तु इदं कालं यम् -- अथ यच्छब्दाद्युपकरणेन मन्त्रब्राह्मणशक्य-गात्तत्पवातशक्यमभिधायपरममिमत पदार्थे शक्त्याप्ये-या । न तावच्छब्दे, अभिधायकशक्यतास्य आश्रयात्-शब्दस्य पदाभाविशक्यवत्त्वान्नोपवात् । नापि शक्यार्थे, सर्वत्रैव शक्यार्थस्य सम्भवात्तेनानभिधेयत्वात् । अथ एतदेव शक्यार्थाभिधानं यत् हस्तमिश्रेये विदोषणस्य-योग्यपवानीभूतपदाभाभिधानम्, तदा ब्राह्मणे यच्छब्दा-द्युपकरणस्य... विशेषणीभूतार्थप्रतिषेधत्वेन तस्माद्युप-वातेनियन्तेनाभिधायकत्वमिति । हतय ते सर्वत्राभि-धायका इत्यनेन सर्वत्राभिधायकत्वमभिमतम्, किन्तु अभिधायकत्वेन विशेषार्थप्रतिषेधत्वंत्वमापत्म् । तद्य-थाहणे मन्त्रे च सामान्येव । तत्र 'न ता नवन्ति'

इत्यन यच्छब्दः, 'अहे ह्यभ्य मन्त्रं मे गोपाय' इत्या-मन्त्रणामिकाः, 'दाभि, यदाभि' इत्युत्तमपुत्रपः, 'वदि हीनमपदरेपुः' इत्यन यदिसन्धः, यदिस्येवगतयः । श्रयेया मन्त्रेपिथिते सूत्रे मन्त्रेयत्नासः । किन्तु एतानानत्र विशेषे ब्राह्मणगताना स्वस्वमेवोपन्यय विधित्वनिवृत्तौ मत्वा स्वस्वपदेव कर्मस्य प्रयोगानर्हत्वात् निमित्तादिष्व-कथापनाप्येतेन । मन्त्राताना तु दाभि यदाभि निर्वपती-त्येवमादीना स्वस्वपदेवोपन्यय शक्यमेभि. कर्म कर्तृमिति विनियोगशुद्धिर्भवति । तदुक्तम् -- 'अतुष्टाने पदार्था-नामवदयंभाभिनी रयुतिः । अनन्यमाधनानन्य-वर्धिसंन्त्रेनिर्वन्यते ॥' इति (वा. पु. ४३३) । तेन सद्योऽत्र किं प्रधानस्वस्वमेविधायकत्वमेव पर सर्वेन ? अथ विधायकत्वमपि ? कर्मणि प्रतिषेधकत्वमपि तुवीय. प्रक्रमेऽन्तीति मन्त्र यम् । प्रयोगेन पूर्णपक्षे-विधायकत्वे सर्वत्राहवातामात्म्यासात्कर्ममेवेऽनुष्ठानमेदः । सिद्धन्ते तु नैवम् । सूत्रे तु -- यच्छब्दाद्युपकरण रथात् । मन्त्रब्राह्मणपुत्रशक्यमेव, तेनाप्यर्थ -- यच्छब्दाद्युपकरण-सहितमाश्रयातेमभिधानवाचक विधिशब्दस्यत्यायनमापदेत-भूत् प्रयोगसामर्थ्यादिति । वीता

॥ विधिमन्त्रयोःकौटुभ्यमेकशक्यात् । २।१।६।

३० ॥

'न ता नवन्ति, न दशानि तस्यो, नैना अभिधे-यविशदक्षयति । देवाश्च यागिदक्षते ददाति च ज्योतिष्कामि. सत्वेन गोपतिः सद्' इत्यामन्त्रयते । अथ मन्त्र-काम्यस्युपवाद्यानात् गोदेवग्यदस्येवतथा पठितः । याभिर्गोभिः देवान् यजते, याश्च ददाति ता गयो न नदयन्ति, न च तस्यो हरेति, न च आत्ता कथिदस्यसर्वे शमिक्वृत्ते व्याधिः उपश्रयः पीडयति । गोत्यामी च शाभि. सह योऽत् चिरकालं सचते संयुक्तो भवति इति मन्त्रार्थः । अथय -- यजते -- ददाति इत्यत्र विचारः । किं यदत् ब्राह्मणे मायचन्दो विधायकः, तद्वत् मन्त्रेऽपि, उक्त मन्त्रे न विधायकः इति । तत्र पूर्णपक्ष-माह । विधिमन्त्रयोः विधि ब्राह्मणे मन्त्रे च विध-मानस्य भावशब्दस्य देवाप्ये एव एकार्यः स्यात् । देव-

अपिना प्रयोगमामर्थात्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अपिपेति तत्रो षात्परत्वं । एतन्वादी
यतो मन्त्रोऽभिधानवचनं स्यात् । प्रयोगसामन्त्रात् ।
प्रयोगे नियमगोचरस्य सामर्थ्यं निश्चये शोचान् शोचय
च शक्यमधिकृतम्, न विद्यादुम् । इत् १ विदितत्वात्
शोचानस्य दक्षिणाभिधाने, शोचयाम्श्च इत्युत्तरं वाच्यम् ।
कमान्तरं मन्त्रधर्तृति चेत् । अगृह्यत्पुष्पमानं उदयस्य
वादेव । सुव्ययस्यपतायास्यनयक्यम्, परिश्रमात्तन
साधकत्वेन तत्रैवैव विहितत्वात् वाग्यम् । नन्वात्
मन्त्रतो मानसत् एवधर्तृत्वो विषयत्व इति ।

वा— अस्ति तृतीयं प्रयोगं वर्धयिष्यत्यस्य नाम ।
पदस्य 'येषामात्पत्यज्ञानाद्गाना यच्छब्दाद्वापुष्य-
नात् । विधिवाचि प्रथमद्वेषु ते सर्वेऽयमि
नायका ॥' मन्त्रगत्या ज्ञानगतानां वाऽऽत्तत्त
गत्यानां येषां गत्यात्तरेण विधिवाचिपदस्यति तेषां
मन्त्रावकाशम् । तत्र 'न त्वा नशन्ति' इत्यत्र तात्
पच्छब्दोद्धृतो विधायकोऽनुवाकस्य प्रथमत्वं तथा 'अहो
उपिष्य मन्त्र मे योषाय' इत्यत्रान्वयमिवाय । तामि
गुणशोद्धृतमनुष्येण । 'यदि शैमवपदस्यु' इति
यदिशब्देन । ते चैवनादस्य प्रयोगे मन्त्रेऽपि मन्त्र
उदाहरणम् । अभिधापता मन्त्र इति च प्रतिदि ।

जज्ञाने तु भूयश्च प्रथमा विधायशब्देन उद्धिष्य-
यमिति एवमिदम् । अल्पे एवमिवापता इति तादृह
शोदाहरणम् । विधायकान्त्रिकावकाशे तु तयोर्भोक्तृमेव
कारणमिति न मन्त्रप्रयोगत्वेनेवासाधत् । तत्र स्वतात्पर्यम्,
व्यपशो ददवते । स्वादेव वाक्यगतानां विधि विहितो
कथा निमित्तादिपथावकाशता । न हि तथा रूपं कस्य
प्रयोगार्थम् । मन्त्रगतानां तु स्वमेवोपलब्धं यस्मिं वृत्तान्
निवृत्तानि इत्यदि च तयोश्चोर्भोक्तृ, यदि स्तुतिर्दि,
इत्यदि च तदुत्पत्त्यादिकं यद्यप्येते क्व गानुंभाते विनि
वगनुद्वैतम् इति । इत् २ अनुष्ठाने पन्थांशानामवदय-
भाषिनी स्मृति । अनन्यस्वायनाऽनन्यसार्थमेतै
प्रस्ताव्यते ॥ २ न तात्पर्यवृत्तानेपानामृत्तं इति
पराशरं शक्यं ननुतैव्यवदरमाविषया स्मृत्या शैव

साधनमानापेक्षयात्किंचिद् ज्ञानगतपथानुष्ठानं वा
पुनरुपदेशप्रयत्नेषु न ह्यपि यो वा आसीत्पशुशक्यावयमि
वा उपस्थादि वा साधनं प्रतीतुमारभ्यते ।

तन्नामन्त्रोच्यमानं मन्त्रेण प्रकरणे पठ्यमानम्
सामन्त्रेण क्रियन्तेति कर्तव्यमित्येव प्रयोगवचनं यदा
कामानुष्यस्य सादृशेण शक्येन स्मृति कर्तुंमनाद्भवते
तस्या एते इति विदित्या विदितमस्मात्तुमिवाय धन्या
विनिश्चये मन्त्रविधानार्था निश्चयते । तदक्षोपाशात्
साधनमन्त्रवदाधिकार्यते । निदमाहणसिद्धिश्च मन्त्रैरेव
रहस्येन तत्र नमि अमुदयकारं भवत्यवयवमिति । मन्त्र
मन्त्रेण योऽतीत्यम् । नाहृदयस्यकरणे तथययवदिति न
सादृशतास्यत्वेन प्राप्तमहं त्रयोमीयेऽनुष्यनकात् ।
गतहृत्तोऽपि अगमादिस्वाध्यायस्य स्वयमर्थेनेव ननु
प्रथमं कथेति तत्र एव पूर्वप्रानुदयपुरावात् ।

शा— दिविष्यं ब्राह्म्यत्वं उक्तम्— प्रधानमर्शा
विशयह गुणवर्णनां च । किं एतदेव प्रसादवत् ?
नेत्युच्यते । अस्ति तु तृतीयमिति प्रकाशान्तरमिवाय
कर्ममिति । (अभिषयवत्त अमुदयवत्तमित्यर्थे) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— निधायकानां मन्त्रगतानां
आवकाशानां च विधायकत्वात् प्रथमार्थम्, एकवाचीयं
गत्यात् इति ।

वि— 'देवाश्च यामिष्यन्तं त्र्याप्यन्तं तु मन्त्र
वत् । विधायकं न काऽन्येन समदाहृदिवाचकम् ॥
कच्छब्दादेः क्षीणवर्णितं विधिविधिविषयं जग । अन्वयवत्
मन्त्रिधानं च प्रथममुपक्रमणी ॥ '

भाट्ट— गुणवत्प्रधानकमन्त्रवत्प्रकारेण तद्वये निरु-
चिते अगदाहृदिवाचकं तृतीयमन्त्रेण निरूप्यते । मन्त्र-
गतानां वाक्यगतानां च कच्छब्दादिहमन्त्रिवाहृतानामपि
विधायकत्वम् । मन्त्रमपि च प्रमाणवत्तत्र ज्ञातो अन्वय-
मात् कर्मपेद । इति प्राप्ते, 'देवाश्च यामिष्यन्ते'
'यस्योमान हृदिनिमाऽऽति' इत्यादौ कच्छब्दस्य क्वति
भोक्तृत्वेन रचित्तये अन्वयगतानामपि विधायकत्ववत्
रथम् । एतं 'अतीतीत्यं विद्वत्' इत्यादौ मन्त्रवत्त
विधेरेवमिदुत्तमोऽनुष्ठानवत्तया अभिमुत्तमामिदुत्त-

० विधिविवेकः । 'साधने पुरपर्यास्य संगिरन्ते
 ऋषीविदः । योर्धं विधौ नमायत्तमत. न प्रविधि-
 च्यते ॥' ११ ॥ य गच्छ शब्दभेदो वा (कणिका—शब्दा-
 न्तरादिभवे इति भेदः । तस्य स्यात् लिट्प्रदेः अथस्त्वत्-
 गोरेरि वस्तुत्वभावज्येऽतिशयः, येन लौहविवं चेत्तं
 प्रदर्शयति), तद्रूपपाठातिशयो वा (प्रवृत्तेरुत्प्रेषणे),
 अर्पणभेदो वा, यदभिधानत् प्रत्येऽपि तथा व्यपदेशः ।
 (तत्र सन्त्यरपस्य तावत् विधिभावं निवेदयति-)
 'प्रनाण्यत्वादनियमान् प्रवृत्तेः संविदाश्चात् ।
 सममित्याहूतेः शब्देन न विधिः कार्यकल्पनात् ॥'
 २॥ प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते । योष्व च प्रमाणम् ।
 यत्र प्रवृत्तिहेतुं वंचनाशक्तिशयभयमयम् शब्दः चोदना-
 तेन प्रमाणात्मकत्वे । स्वयमेव तु प्रवृत्तेः कारणः वा
 प्रमाणात्मकत्वात् । न हि कारको हेतुः प्रमाणम् (मा-
 भूत् शीघ्रादीनामद्गुणविराजकत्वात् प्रमाणम्), अपि तु
 श्रवणं. (अद्विष्टाद्यौ तथा भावात्) । विषयान्तोपनाश
 दोष इति चेत्, तस्मात्तस्य अन्वयापि तुल्यत्वात् (वर्न-
 मन्नापदेशेऽपि 'नैः पचति' इत्यादी) । 'चोदना-
 स्त्वष्टेऽर्था धर्मः' इत्यनुपगमात्तर्कस्यात् । (तस्मात्
 येन रूपेण प्रमाणम्, न तेन चोदना, येन चोदना, न
 तेन प्रमाण्यं तस्य प्रवृत्तिं प्रति कारकत्वादित्यर्थः ।
 प्रमाणादिति हेतुं स्यात्वाप 'अनिपत्तात् प्रवृत्तेः'
 इति व्याकृते-) यत्प्रकृतत्वे च निरोधव्येऽप्यत्र प्रवृत्तिः
 स्यात् । तथा च 'शत्रुनेत्रं विहितं धर्मं' इति
 निषिद्धं स्यात् । नहि तदानीं कदाचिदित्यल्लिङ्ग-
 तुप्रमाणत्वेन इच्छन्ति तस्य प्रवृत्तिं प्रति पुण्यात्
 (सविदाश्रयात् इति व्याकृते-) शपथश्च स्वरूपकर्म-
 स्वर्थाविषयज्ञान अवेद्ये (न तु कारकः) निवारि-
 त्तरूप च प्रवृत्तेः कारक इत्यनुपपत्त्यन्वयत्कर्मस्यप-
 रिपथ्यविद्येऽपि पुणः प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।

ननु शब्दस्त्वन्निवेदनात् स्यात् । यथाहि 'शब्द-
 शब्दात् प्रवर्तितं यम्' इत्युपपत्त्यन्वयत्कर्मस्यपि एव
 प्रवर्तते, नेनेरे । न च शब्दशब्दः प्रवृत्तेरभिधायकः,
 अन्वयः वा स्वस्वित् प्रवृत्तिहेतौ, येन शपथः स्यात् ।
 यामैतत् । न हि शब्दस्त्वन्निः प्रवृत्त्यनुपपत्त्यन्वयत्कर्मस्य

प्रवृत्तिकारणं 'शब्दशब्दात् प्रवर्तितं यम्' इति, अति-
 तु प्रवर्तितं च इति । प्रवृत्त्यर्थानिश्चिदे प्रथमार्थे च
 विवेक्येण पुणः अभिधानभेदे कृतसकैतः तनुत्साम-
 यति (तन्निमित्तविशेषोऽप्युत्पत्तौ अनुगतप्रवृत्तेश्च
 स्मारयति सन्त्यम्) । तत्र. तदनुविधादिभिः प्रवर्तते
 (तत्रः कृतस्त्वन्वयत्कर्मस्यकारणः शब्दस्त्वन्नेः) । 'अति-
 विनियमरतया न अन्वयितकर्मणाः (पुमासो लिट्प्रदित्य,
 प्रवृत्तिकारत्वेऽपि) प्रवर्तते' इत्यपि सिध्यति, तस्याथ-
 [सद्विषयमान-] सतिप्रत्ययान् व्यपन्नत्वात् । (वृत्त्या-
 न्तरभाह-) अत्रपथ्यपूर्वाया न शब्दस्त्वन्वयत्कर्म प्रवृत्तौ
 विपर्ययेऽप्युत्पद्योक्तम् । प्रवृत्त्यान्तैरितस्य एव अन्वय-
 यत्वादेः न चेत्तत् प्रवृत्तम् । (चोदकवि-) कारोऽपि
 प्रापित्यः अर्पणः मानमेवते, नैवम् । शान्त्यैव तत्र
 शरत्तत्वात् । तिन्यादिदत्त शब्दादिभिर्गापि मरणदर्शनात् ।
 चोदनात्, 'वामिपेयविज्ञानं प्रति वारदेव्युक्ति-
 शब्दो तथा शक्तिज्ञानभवेत्येते तथा प्रवृत्तिव्यतिरिक्त-
 मपि' इति । तेवमपि न शपथस्त्वन्वयत्कर्म शान्त्यैव
 प्रदर्शयते, शान्त्यन्वयत्कर्म 'शपथः' इत्यन्वयत्कर्म (तथा
 च न गद्येण व्यभिचारः इति भावः) ।

ननु शान्त्यन्वयत्कर्म चोदितं न शक्तिज्ञान अवे-
 द्ये । निमित्तः ? (वाच्येण आह-ज्ञानं प्रति) शब्दस्य
 जकारकत्वप्रसङ्गः । (शान्त्यन्वयत्कर्मस्योदित्यन्वयत्कर्म-
) चोदकः वार्थक्यसाह-) अत्रमपने वेप । (वाच्येण
 आह-) कुतश्चिदं अर्थयोः ? (चोदक आह-)
 शब्दसाधुं शब्दात्कृतम् । उक्तं च 'अन्वयत्कर्म
 प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समाहृतः । पालना च निरर्थ-
 च नृणांशुपेयविवादे । अन्वयत्कर्म चोदकत्वमपि सम-
 वैक्षिप्तियुते ॥' इति । (अन्वयत्कर्म इत्यादेरप्यर्थः ।
 नाभिधानार्थीनः अर्थयोः शब्दात्, अपि तु अन्वयत्कर्म-
 चीनः । यथा हि गच्छ कृत्वात्कृत्वाभिजलादयः अनभि-
 धायकश्च अपि कर्मव्यवहारी अन्वयत्कर्म स्यात् । प्रवृत्ति-
 निवृत्तिहेतुं अर्थमभिधानाः प्रतिभो माययत्कर्म प्रवर्तका
 विवेकंसाध, तथा यथेवार्थः सर्वः शब्दः सुगुणानां अनु-
 सारणां चिह्नं कर्मणि । अन्वयत्कर्म इति अन्वयत्कर्मनिदा
 भारताः अन्वयत्कर्मसाह कर्तुं कारोपेयत्वात् । अप

न प्रामदीयोऽभ्यास अवस्थाभ्युपेय इत्यत्र एषा तमाह-
 ब्रह्मणा न तिरश्चा चेति । नहि तेना प्रामदीयभावनया
 पात्रेण प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुवृत्तार्थप्रतिपाद्यप्रतिभोत्पादन
 सम्यक् । अर्थाभ्यासप्रतिभो वादेनैवासाधप्रतिपादनमुक्तम् ।
 'अनायामश्न सोऽभ्यासः' । आगम्यते प्राप्यते अस्मात्
 इति कारणात् । अविद्यमान आगमो यन्मिन् अनी
 अनायाम अनादिरित्यर्थः । 'तम्य केतिदिप्यने' ।
 समय इति भादिमत्तामाह । नैयतिपादो हि ईश्वर
 निर्माण-व्यवस्थास्य समय इत्यव्यक्तते । य चाभ्यासस्य
 भावनाया विषय इत्यभ्यास उक्तः । इति (अथ पूर्व
 पत्नी चोदकमाह-) न च तूम सर्वो ज्ञापनी ज्ञानापेक्ष,
 किंतु स एव नेतर श्रीवादिध्वद्वर्तनात् (स एव ज्ञापक
 एव । नेतर कामक । कुलः ? श्रीवादिपु अहङ्कारदि
 कर्मकेतु अर्थात् ज्ञानापेक्षया) । न च दृष्टविपरित
 स्तमानकल्पना लिखादीना अनुपपत्त्या, नाद्यानु
 सारेणमि उपपत्तेः । प्रत्यक्ष एवमभिधानात् प्रवृत्त्या,
 वदन्तुकादाहा, तद्व्योतनादा, तन्मत्र वर्गा तवमिधानादा
 तथा सममि पादायमर्हति । (प्रवृत्तिप्रत्ययो सहाभि
 धान तदन्तवादात् प्रवृत्त्यर्थात्वादादा तथा एते द्वौ
 बहव इति, तद्व्योतनात् प्रवृत्त्यर्थोतनादा तथा
 'कुमारी' इति स्मयण रतीन चोत्पत्ति, कस्यन-न
 र्थात्तवमिधानात् । तथा 'पवति, पायक, दण्डी'
 इति निपु-भक्त-इत्यत्र प्रत्ययवैविधिसिद्धमावना
 कर्मध्वन्यार्था) अन चकम्प तु (लिखते)
 प्रवृत्ते कारकस्य च न गुण (सममि पादात्) ।
 (शक्तते-) सहाभावमिधेया तस्मिन् न च इति चेत्,
 यन्तु । (सममि पादाभावात् । निरोपस्तु न सिध्यती
 त्याह-) प्रवृत्तम् प्रत्ययेन अप्रतिपाद्यमानाया कथ
 प्रवृत्त्यर्थस्य च ? अभिधेय प्रत्ययस्य प्रवृत्त्यर्थस्युत्पत्त्या
 प्रवृत्ति इति चेत् (प्रवृत्तिर्भावना) ? (निगम्येति-)
 न तावत् भावना कार्यरूपा लिखाप्रतिधेया इति नवद
 विधियानि भवतु वक्तव्यम् । तस्यां तर्हि शास्त्राया
 (कर्तव्यतासाधना प्रवृत्तौ) निन्दे कारकस्य
 यत्ति । सममि पादाहेतुत्वं तथा च वाच्य-पत्य या
 तथाविधे (वाच्ये-अर्थेय वा) एवं च उपाह्वयते,

अप्रतीतयो घनाऽयोगात् । कार्याया तु प्रवृत्तौ न
 नियमनिमित्त समस्त अनभिधेयस्य प्रवृत्तिहेतो
 (विधिदृष्टसममि पादात्तानिमित्त अभियन्तानिमिषादिभि
 धेयत्वं शब्दस्वरूपमिधियानिधौ मते प्रवृत्तिहेतो
 लिखादे इत्यर्थः) ।

(कार्यकल्पनात् इति विदुषोक्ति-) अपि च
 अनुक्तकेतु (विषयवित्तुवशादिषु) फलाभ्याहार, इति
 (समिदादौ) कल्पनाकारकस्यना, श्रुतानाममि न्यर्ता
 दीना कल्पनाभ्युत्पत्त्या इति धर्म एव महिमा विधे ।
 स शब्दस्य तन्त्रावे (विधिभावे) अनुपपत्तः । नहि
 एषा शब्दादन्तव्यमयमान अप्यथा (पुन कल्पना
 विना) गम्यते । नहि लिखादित्यल्लक्षणैव अत्यन्त-
 ऽनुपपत्ति । प्रवृत्तस्य इति चैव (प्रवृत्तकृतानुपपत्त्या
 फलादिकल्पना, इति श्रुता) न, तस्मात् (प्रवृत्त-
 त्वस्य) पवनादित्तिन इत्युपपत्त फलस्य कारक विना ।
 (द्वितीयकर्मिधेयवृत्तस्य-) तस्मात् न विधि
 शब्द दृष्टयापेक्षे वा ॥ २ ॥

ननु अनभिधेये (शब्दवाचारे) एते दोषा ।
 अभिधेये एव तु लिखादिसम्बन्धाना पुत्र्य प्रति (प्रयोक्त
 प्रवृत्तमान प्रति) प्रयोक्त वाचारे आत्मीय प्रवृत्तता ।
 एत शुक 'अभिधेयानामनामाह्वय गम्येव लिखादयः' (वा
 २।१।१।१ प्र ७८) (अभिधेयाया शब्दस्य भावना
 प्रवृत्तनामाहुरित्यर्थः) तथा च ज्ञापकत्वात् अनायाम् ।
 प्रवृत्तिहेतु शब्दात् प्रत्ययस्ये-उत्पा प्रवृत्ति (तथा
 च प्रवृत्तिनिधेयत्वेऽपि उच्यते), स प्रयोक्तव्येण च ।
 (तथा च सतिदाधगतममि उपपत्त्या), अभिधेये
 स च अनियमस्य अभिधेयत्वात् (अभिधेयत्वात्त्वर्थप्रत्यया
 गैरवर्तनो सच-चनियमत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययतो सममि
 व्याहृतविरोधोऽपि प्रवृत्तवाचारे अभिधेयत्वात् उच्यते
 इत्यर्थे), प्रवृत्तवर्तनाऽ-पथाऽनुपपत्त्या वाच्यत्पत्त्या
 (आय उपपत्त्या) इति । (तदेतद् दृश्यति-) नेतत्
 साम् । 'न प्रयोगानिरूप्यत्वाद् वैच्यत्वात् पूर्व-
 दोषतः । अप्रवृत्ते फलायोगाद् रूपोक्तैर्यापृति
 श्रुते ॥ ३ ॥ निधि ह्यनुपपत्तेः । नहि प्रपञ्च-
 त्वेदयाऽ-अनुपपत्त्या शब्दस्य चापेक्षे निरूप्यते, तथा

पुरवर्षमंत्रात् । नामि अन्तः तत्समर्थावराण्युक्तः ।
 करीषादिवम् अनुत्पन्व्येः (करीषोऽस्मिन्व्यायति इति-
 यत्) । अत एव तत्रविधिः संवत्सरेषुसप्तममीर्षान् ।
 (गतु यथा विष्णव्ययः करीषादीना अप्पवनप्रहृत्सुकुं-
 यणामभिपत्ते तथा लिटादयः स्वराणांस्तेन पुरुष-
 प्रहृत्युत्सुम् प्रवर्तनामभिवाहक्यते इति चैत्रेराह-) न च
 विन्त् प्रेयसावतिरिक्ते तत्समर्थावराणामते लिटादयो
 निरुपिन्नयोः । करीषादिवम् शीतान्नेदनादिना
 शकता समदयन् प्रवृत्तिहेतुः । श्वरस्तु कथयति न
 निरुप्यते । (एतदेव निवरीत् आशङ्क्य निष्पत्सोति-)
 म्प्यन्तम् । पञ्चमादिरिव लिटादिः प्रेरयति पुनरम् ।
 तद्मन्त् । अभिधानवैशेष्यात् । अर्षतीतभापरम्भापि
 (लिटादिः) वाय्वादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वात्,
 पूर्वोत्तदोषणतात् (अग्रमाण्यार्हादोषप्रवृत्तदिव्यर्थः) ।
 नहि प्रवृत्तिं प्रति कारक्ये शब्दस्य सवधि तदरा-
 पताभिधानमहम् । अन्विहितभापरम्भापि तस्य
 कारकत्वात्, कारकस्य अनेवेहितशान्त्या (एतेन
 वैशेष्यात्, पूर्वोदोषतः इति पदे विवृते) (अग्र-
 वृत्तेः त्रिं विवृणोति-) उदेष्यापि तु शब्दस्य प्रवेश
 नूनं, न प्रसोत पुरवः, परवेष्येऽपि शब्दस्य
 अस्तुतेऽप्यत्रात् । नहि सर्वमिन् प्रवर्तितरि प्रवृत्तिः
 प्रेषात्तम्, अपि तु अनुविषेधे । (अथ अनु-
 विषेधः शब्दः कस्यापि न मन्ति, इत्यत आह-) न
 च अर्षावर्षमन्तिविरिष्टावराण्युक्तवितानत्रयं म्प्यन्तद्विनि
 शब्दे समन्ति (आदिशब्देन करणात्, गिनोर्गोह्यम्),
 फणत् प्रवृत्तौ उदेष्यार्थम् (शब्दभाषावैयर्थ्यम्) । ता
 एव (शब्दभाषात्) फणदगभात् अर्षावैयर्थ्येण चोदु,
 वन्, फणत्तेणात् । आते हि सव्यश्रित्ते शिःक्रे
 एव प्रवर्तितरि अन्वेषाऽनुपपत्त्या फणदगम् । (प्रथमः
 उपदिष्टव्यर्थस्य मागानोपेण संशयः, तेन सह यन्ते
 इति स्य यथा निष्ठा यस्य उददेश्यात्, ता तन्वीवदेष्टुः, स
 सपोक्तः, तस्मिन् सगन्तव्ये । यदेव यस्मै हितव्य-
 दिष्टि कर्म, तस्य तादृशौ हितप्रते सगदगर्भनात्
 उददेश्यवर्तनी अपि तत्प्रमाणप्रकारे ईकन्तवाने एव
 इति तदेतस्मिन् प्रवर्तितरि तत्प्रवर्तनाऽप्युपपत्त्या

फणदगम् इत्यर्थः) । शब्दे तु किमनुत्पन्नम् । प्रवर्तना-
 म्प्यन्तस्य (आनानागतप्रवेष्टुस्य) वाय्वादिभि विवरीते
 अप्युपपत्तेः । पुरवर्षयोऽर्थप्रत्येः सप्तस्य वैशेष्येणैव,
 वाय्वादि विष्वाया शक्यमुप्यते । शान्तं च गद्वि-
 समायेपितरूप यत्रोदेन रिताहितप्रतिपत्तिहारोभापत्तर-
 शयनम् । उक्तं शाक्यतात् एव पुरवर्षयोऽवगति-
 रित्यर्थः) न, प्रमत्ताभावात्, प्राक् (फणदगम्)
 शाक्यतासिद्धेः । (तदनेन फणदगम् इति विवृत्तम्) ।
 (रूपोक्तेः इति शब्दे-) लिटादिश्रयतादे च
 निपो (रिटादि-) स्वस्याभिधानप्रवृत्तेः । अन्वेषा
 (लिटादिसंस्वानभिधाने) उन्वेषिष्टिष्टयापरमप्ययात्
 (लिटादेः-) मन्विधानात् विविष्टये अन्वेष्यापि
 तदगम्भात् (च्यायास्वरगम्भात्) योग्यस्य उभयव्यापि-
 शक्यम् । (शरीरार्थक्यस्य-) तस्मात् नाभिवेष्या
 भावना विधिरूपम् ॥ ३ ॥
 अथ मन्त् । अभिवेषेण भावना विविष्टिताप्यं
 इति । (नाभिवेषा भावना अभिधाभाषणा, अपि तु
 अभिवेषे अर्षाभिधावापारः शब्दस्य भावना विधि-
 लिटाप्ये इत्यर्थः) अत्रोच्यते । ' प्रवृत्तेः सर्व-
 वोऽर्थे वा प्रसङ्गात् फणतो गतेः । एतथावा-
 श्रित्यतेहोरोभाषाक्याभिवेषेण न ॥ ' ४ ॥ विधि-
 रित्यनुपपत्त्येः [संवत्सः प्रहृते, प्रवृत्तात्, लथे प्रवृत्तेः
 प्रवृत्तात्, कारणे गते, हेतोः अस्थानात् देवो, निषे-
 रभावाच्च हेतोः अभिवेषेण न विधिः इति परमप्ययः ।
 के.] (प्रवृत्तेः सर्वतः प्रसङ्गात् इति हेतु विवृणोति-)
 अभिधा चेत् विधि, सर्वव्यवस्था यथास्य अभिवेषेण
 तद्व्यायः (अभिधा भाषावृत्तात्) इति वृत्ति-
 शब्दे-नेऽपि प्रवृत्तियुक्तः । अन्वेषः (अभिधायाः)
 अविशेषात् । (अर्थे वा इति विवृणोति-) अभिवेषे-
 विधेयाद्वेदे स एव प्रवृत्तिहेतुः अन्वेषावतिराभावात् ।
 (अन्वेषावतिरेकस्य अभिवेषेणविशेषात्तमे सति प्रवृत्ते,
 सत्यामपि अविधाया घटादिमन्तेन, नन्वप्ये प्रवृत्ते-
 रभावात् इत्यर्थः) । (वाप्येते वनेः इति विवृणोति-)
 अनन्त्यन्वेषस्तु शब्दार्थः इति सिद्धे (अर्षावर्तानि-
 शब्द-) फणोत्तराया, अभिधाया, शब्दार्थमनुत्पन्नम् ।

(अस्मानात् इति विवृणोति-) अभिधायाश्च अभिधाऽपेक्षणे अनवस्थाभावात् । (अभिधाऽभिधाऽपि अभिधात्वेन अभिवेष्य, एव तदभिधाऽपि इत्यनवस्थापातः) । अर्थाभिधेय अपेक्षणे (अभिधाया, नाभिधा) इति चेत्, न । निगमकस्य हेतोरभावात्, अर्थाभिधागस्य च । नहि अन हेतुर्लक्ष्य अभ्याभिधेय उपेक्षने, नाभिधेयि (अर्थाभिधानस्य न इत्यनेन ' निवर्तेहेतोरभावात् ' इति व्याख्यातम्, ' च ' इति अभिधानानामनहेतुसमुच्चयात्), अभिधीयते अभिधा इति, पुरुषस्य न प्रवृत्तिः, इति किं चेन्न सम्यक्तम् । (अभिधीयते लिङ्गादिभिः स्थायीभिधा इति, प्रेक्षावका हिताहितप्रतिपरिहारार्थिता प्रवृत्ति इति च किं चेन्न सम्यक्तम्, न सऽप्रासाद ज्ञेय इति विषयगतो वदन्नाहर्षितः । उपसहस्रि-) तस्मात् अभिधा न विधिः ॥ ४ ॥

अथु ताहि (लिङ्गादीनां) अपेक्षेऽ (विधिः) । नैतदपि । ' अपौरुषेये प्रेषादिर्नृधर्मो नावकल्पते । न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥ ' ५ ॥ लोके हि प्रतीत प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्युत्थारक्षण अग्निप्रायानिवाय प्रयोजकधर्मो लिङ्गस्य । तथा अपौरुषेयेषु वेदवाक्येषु धर्ममयः । (लोकावगतसामांशान्तु लिङ्गादेः संश्लेषेऽपि ध्रुवमाणात् प्रेषादि-) प्रतीते समन इति चेत्, न । वीरुपेयत्वात् । (वेदान्तगतिन प्रेषाह-) प्रेषामन (वेदरूपदेहवत् आत्मनः) अनिप्राय इत्यतिस्फरीय । तेन अष्टद्वन्द्वे अभिप्रायान्नाय भावात्, राहस्यत्वं वीरुपेयत्वात् ।

वदसि नत अनेकयाम' संश्लेषि' प्रनाशेपात् व्यभिचारस्य प्रेषादीनामनवस्थात् आश्रयविचारान् प्राननामाश्लेषे लिङ्गाद्य (न पुन प्रेषाद्य) तस्य अपौरुषेये वेदेऽपि तदवर्तितरिति । इममपि अचतुरस्यम् । निश्चिन्नेय सामान्याशेषात् अकर्तृकस्य व्यापारानुपपत्तेश्च । (शारि- कोत्त प्रथम हेतु विवृणोति-) न तावत् प्रेषादयो विशेषा यदे कथञ्चित् । नाप्यन्यो विनेय कश्चित्पुण्यस्ये । तदुपसंखने वा तस्मात्प्रतिषेधप्रसङ्गत्वं अस्मिन्प्रवर्ते व्यप्ये (विनोक्तयेन प्रसक्तत्वात्) । तदेतत् अस्मान्कल्पने प्रवर्तने क्रमात् अज्ञानात्पि ननु विज्ञानात्पि तद्विभेदः स्यात् ।

(द्वितीय हेतु विवृणोति-) प्रवर्तना च प्रवर्तितुं शंभार, स तमाश्लेषे इति नातिविधाने, पुरुषस्य भावात् । ननु स्य च (अवस्थात्) प्रवर्तित्वनिर्णयात् । (तस्मात्) प्रवर्तयितुं भावः (तदभावात् तद्भावात् प्रवर्तनाया भावभावात्) ॥ ५ ॥

यदि मन्येत, फल प्रवर्तकम्, तदभावात् (अर्थिक ग्रीयात्मका वा) प्रवर्तना, फलार्थिन पुरुषस्य तन्नाशने प्रवृत्ते । अथवा (फलसाधारणतरेण) अभावात् । न कश्चित् व्यापारविज्ञेय प्रवर्तना, अपि न प्रवृत्तिसमये व्यापारमात्र प्रयोजकभावात् । ' मिधा यास्यति ' । कतिपयैः शिरव्यादवति ' इति दर्शनात् । (दूययति-) तस्मात् । ' अर्थिता क्वापृति पुसो नियम किनिनवन्व । फलसाधनता वर्मनिश्रेया साप्यता कदा ॥ ' ६ ॥ फलार्थिता चेत् प्रवृत्तिहेतु सा इच्छा तरेणो वा इच्छासमप्रायो वा ' कृत्वात्तु सप्रायेषु मन्वाभिधाने न्यतस्या ' इति (कतिपय कार-) वचनात् पुरुषधर्म इति न फल व्यावृत्ति । अथ तद्विच्छेदप्रकारेण फलस्य प्रवृत्तिहेतुवर्मे ग्रीयात्मका फलसाधारण प्रवर्तना । (इच्छाया फलम्, सुखानुभावयो चोच्छा इति फलेन सुखानुभवा भवित यम्, सुखत्वेन तद्विच्छासुपहृति, इच्छा च प्रवृत्त भवते, इति इच्छोपहारमत्वेन फलमवाप्ति ग्रीयात्मका प्रवृत्तिहेतु व्यापारवात् भवति प्रवर्तना इत्यर्थ) ताऽपि तैरे (ग्रीयात्मका फले एव) न वर्मणि । फलसाधारण प्रवर्तनात् सन प्रवृत्त (फलद्वयत्वेन तत्साधारण अथवा नाभिधायात्-) नियमनिमित्ततायात् । (चोदयति-) लक्षणप्रकारात् कर्मत्वेन प्रवृत्ते, न एवम् (अथवा फलसाधनताभावात् । परिहृति-) तत्र एव (तत्साधनत एवमि प्रवृत्तिभावादेव भवत्यु) तदि तत्साधनत्वं प्रवृत्तिहेतु वर्मनि न फलस्यम् । (मरुतो यो दीपः ? इत्यत आह-) तथ कर्मसमवायि (न फलसमवायि) इति कर्म प्रवर्तकत्वात् (न फलम्) ।

(चोदयति-) एतं ताहि तत्साधनता प्रवृत्तिहेतु । ता च फलसमवायिनी इति न दीपः । तथाहि, वर्मनि-

लविष्यत्स्य दृष्ट्यादेः कर्मविधौषेण साध्यत्वात् तत्रैव प्रवृत्तिः ।
 (न तु सर्वैः । तदेतद्द्रष्टव्यमिति -) वा पुनरिय साधता ?
 यदि रूप फलस्य, सर्वैः प्रवृत्तिप्रवृत्तः (फलरूपसाध्यतायाः
 साधनानिर्गतरूपगताभावात् न साधने प्रवर्तयेत् । प्रवर्त-
 येदा सर्वैरेव अन्यत्वाविशेषात् इत्यर्थः । चोदयति -)
 कारकाविशेषः (प्रवर्तकः । विशेष्यत्वे व्यावर्त्यते कर्म-
 कारकं गगनकुमुदादिष्वो येन शक्तिभेदेन स तपोवतः)
 स हि फलस्य साधनत्वगतः शक्तिभेदो रूपादिकत् ।
 अन्यथा (फलस्य शक्तिभेदाभावे) कारकस्याभावात्
 (कारकस्याभावात्प्रवृत्तात्, शक्तिमत एव नाकत्वात्) ।
 यथा हि रूपादीनां (कर्मकारकाणां) शक्तिविशेषात्
 प्रवृत्ते साधननिवन्धः, तथा फलेष्वपि दृष्टयः, गगन-
 कुमुदादेस्तुत्यादात् तृप्त्यादेश्च (फलस्य) कर्मभावेण ।
 (तदैतत् विवरणं दूषयति -) कदा पुनरयं शक्तिभेदः
 साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावमद्ये न तावत्,
 तेषां च अपवृत्तिहेतुत्वाच्च । न एतद् उपपत्त्योपात्त-
 यतोनिर्गता शक्तिरयं नती । नापि सिद्धे फले तत्साधने
 कश्चित् शक्तिः । अभावज्ञानेऽपि भवत् कर्म शक्ति-
 मत् । तदुपपत्तम् ।

ननु सर्वैः कर्ममुत्पद्यते । इदं तावत्सर्वव्यवहारेणो-
 ऽनुगम्य यत्कर्मम् । अपि च नियमाज्ञानकार्याऽनुत्पादात्त-
 द्दयनः प्रवृत्तिनासात्तत्प्रादेः कस्योपादानरूपेण तत् उपपत्ति-
 क्यते । सर्वान्मना तु सन्ति तदनुपपत्तेर्यथा-नोपा-
 देयवत् । चाप्य नोपादानम् । कथं तर्हि कर्म कारकम् ?
 नैव कर्मकारकं कारकाश्रितमिति केचित् । त्रिनारायण-
 चोरो सात्तद्व्योद । वैविव्य तर्हि क्षीणो । नाम न
 दस्य कारकत्वं शक्यान्वयमानम् । कथं तर्हि घट-
 कण्ठीति प्रयोगः ? उपादेयधुया उपादाननिर्देशात् ।
 बुद्धिसत्त्वका त्रिधास्तु नोपादानो निर्देयस्य कारकभावः ।
 यथोक्तम् - ' यद्यत्तु पश्यादेः शब्दादेर्देवमानस्य कर्मण ।
 कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिसत्त्वप्रकल्पितम् ॥' एतेन साध्य-
 कारकयोः परस्परानुत्पत्त्यं परास्त्वम् (एतेन फलगत-
 शक्तिभेदेऽप्यनभिधानरूपभावेण साधकसाधनयोः निदि-
 श्ति परस्परानुत्पत्त्यं मन्वथ । साध्यता यदादा वेदितव्या ।
 तथापि साध्यात् ' कदा ' इति प्रथमम्) ।

मी. नो. ४५१

अस्तु बहिर्भवे प्रवर्तकम्, अभिमतताकता तस्य
 प्रवर्तना (प्रयोगकथापारः) प्रवृत्तिहेतुरूपवत् । न,
 तस्य विषयकता (प्रवृत्तिः प्रवर्तकः प्रवर्तकः ।
 सिद्धं स मयति । तदिह सिद्धं चेत् कर्म प्रवृत्तेः प्राक्त-
 प्रवृत्तेर्भावनया विषयः, न भावम् । विषयक्षेत्रं कर्म,
 अशिद्धत्वात् कर्म प्रवर्तकमित्यर्थः) अपिच ' प्रज्ञायते
 टिड्वादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना । प्रयोक्तृवर्गो,
 न पिच्छो यथाऽनियतवर्तुका ॥' ७ ॥ त्रीकादि-
 शब्दाधीनमित्यम् । तत्र च प्रवर्तना निष्कामाया प्रयोक्तृ-
 रंशपैश्च लिट्प्रत्यये अद्यगन्ते । गितर्षतु का
 अनियताधारा । न च गितर्षयत् लिट्प्रत्ययेऽपि भवितु-
 मर्हति । यथालोपदानं शब्दार्थोपपत्त्यात् ॥ ७ ॥

यस्य तु (दर्शन इति परेणान्वयः । दर्शनमाह -)
 " एव सति पुरुषस्य, अतुष्टः, होमानुगतस्तु व्यापार-
 श्रुत्या लभ्यते इति (तेषु-तैषु शास्त्रप्रदेशेषु भाष्य-
 कार -) दर्शनात् वेदान्तसंज्ञासाधितम् (प्रवृत्तस्य-
 प्रवेदीया), इत्यथा वा स्यादास्तुत्यापारम्भेन औदा-
 सीन्यव्युत्पत्त्यवस्थापारमानं तावता विधिशब्दप्रयोग-
 लिट्यर्थः अप्यप्युत्पत्त्यवस्था (ननु यदि मानानि विधि-
 मन्ति, अप्यप्युत्पत्त्यर्थः, पश्यति इत्यन्वयि अस्ति भावता, इति
 प्रवेदित्वमेव त्वयार्थत्वमस्य, इत्यत आह - अप्यप्युत्-
 कालभेदा प्रवृत्तिहेतुर्भावना विधिः । सा च लिट्यर्थः । न तु
 एतत् तावदर्थ इत्यर्थः) । उदाहरितु तु (भावनायाः)
 सत्वेऽपि नात्रविशेषः (वर्तमानादिना) विषयप्रति-
 बन्धात् अप्यप्युत्पत्त्येव साध्यमित्यर्थे लिट्प्रयोगात्
 (' यदि रथापारमा गोम स्यात् ' कर्ममेव इति
 यतिप्रवृत्ति ' इत्येवमादिषु लिट्प्रयोगेषु प्रतिषेधो
 यथा)' इति दर्शनम्, तं प्रति उच्यते ' नैकं विवर्द्ध-
 न च तद्विशेषधेतुं सा फल्यताम् । फलभेदाऽप्यप्य-
 मर्थो, फलं नास्मात् प्रवर्तते ॥' ८ ॥ (यदि हि
 भावना विधि इत्येवमेव तस्य, एत -) लिट्प्रयोग-
 (उदाहरितु) कालभेदेन विधिवन्त्यं प्रतिषेधो
 भावनासाधनात् (विधेः भावनायाश्च) अस्मात् ।
 अविद्ये (सा भावनायाः विषयान्वयविषयधर्मात्वा-
 दात्) मेदप्रवृत्तात् । न तस्य एकं विद्वद्भावविषयं च

कल्पते । (चोदयति-) विद्योपस्य प्रसिद्धो न भाव-
 रूपस्य (' भाव ' इति श्वातद्भस्ते ' एरच ' इत्यपि
 कृते भावनामाह । परिहरति-) विद्योपस्यभावाभावाभु
 विधानात् प्रवृत्तिभावाभावयो । स तर्हि विद्योपो विधि ,
 (अत) न भावो भावना विधि उपदेशे प्रेष्य श्लोक
 (यस्तु) । निदर्शनीयश्चासौ । (भावनाया -) कृत उक्त
 इति चेत्, न, तस्या एव द्रष्टव्यता । ननु कालभेद
 परामर्शविरह एव विद्योप (भावनाया कर्तव्यविधि),
 किमन्तेन (विद्योपेण) कर्ममानादिरूपाया अननुपेयत्वात्
 तदभावेऽपि अनुपेयप्रतीति । (व्ययति-) मनुत्तु एष
 विद्योप, न तु पुष्पस्य प्रवृत्तिरेव (अतस्तु न कथ
 विधि ।) । नाम प्रायेतु (पुमान्) कालभेदविभवत्वात्
 भावनाम्, अनुष्ठानं तु कृत । नहि वस्तुस्वरूपमानप्रति
 पत्ति वस्तुत्तिमित्यम् । न यत् ' वत् ' इति मत्तियस्य,
 तत् अर्थ (अत्राशब्दे कल्पेदपरामर्शित प्रतिपत्त्य)
 तावत्वेन तसिन् (भेदे) प्रसंगे । साध्यतया प्रस-
 र्गते इति चेत्, केय साध्यता ? यदि अर्थाद्वयम्,
 (तदा अत्यन्तप्रमाणभावात्) रापुषम् (रापुषवत्
 वत्) । मुक्तिव्याख्याया च ' यतो नास्ति ' इत्यपि
 (साध्य इति प्रवृत्ते -) प्रवृत्त । अथ कारकविदयत्वम्,
 तै (कारके) विषयैकतया प्रवृत्तिपरिक्रमाया किमर्थं
 प्रवृत्ते (साध्यतयानुसृतं हि कर्तुं यावत्, प्रवृत्तानि
 चेत् साधनानि एव यावत्, कृत तर्हि प्रवृत्तेनेत्यर्थ) ।
 रापुष्या च (भावनाया) अनेन (विद्याहितप्राप्तारि
 हारायिना) प्रवृत्तियः इति कुतस्त्वम् ? परन्तुऽव-
 गमात् प्रवृत्ते इति चेत्, स एव कृत ? (अतएवतया
 वातरथमाचार्यद्वयाया भव मते कृत ?) । अनुपेयत्वाव-
 गमात् इति चेत्, न, सिद्ध अनुपेयत्वे परावृत्तया ततश्च
 अनुपेयत्वं इति शक्येतावधत्तात् । पथमेव (तद्वैत
 नाकर इति नयमाशय्य हेतो एव इति परा
 मर्थ) अपवृत्तस्य आत्र प्रवृत्त आहृतम्, चिन्तितं,
 अभ्यन्तरीया वा लिटावर्षे, उत्तरात्ता प्रवृत्ति प्रवृत्ते वा
 देवचनपेष्टा वा वृदाव्य इति (आचार्यवैश्याना)
 विद्योपविध्या प्रवृत्तम्, तद्वैतभावात् (आद्यप्रवृत्तिरेतो-
 रभावात्) पुराणस्य न्यमाप्रतीति (प्रतीत्या) अपवृत्ते ,

हेतुतनाप्रतीतिश्च (साध्यतया परस्व या व्यतीतिश्च) ।
 ता च (प्रवृत्ति) मृतपर्वतानी प्रतिष्ठात, नेत
 का, मविपति अनुदृष्टाविद्योपत्त ॥ ८ ॥
 यदपि समर्थत्वम्, अमृतपर्वतयथा विषय आत्मन
 स्वयस्व प्रतीत्या प्रवृत्ति, यथा ' अथ त्वेदं कर्म ' इति
 लोके (तथा च व्यापारिक्रायकृतुमृत्तय एव विधि इति
 भाव । एकदेशी तु प्रवृत्तमाकादयति-) अत्रापि तु
 (ममर्थेन पश्यतीत्यादी) लक्षणे शोतु प्रमाणातरेण
 अनाधिकतमर्थमगमयति विधिरप्रवृत्त । (नोदक
 परिवर्ति-) न, निमित्तात्तराप्रोते (त्रियाकर्तुंमर्थये)
 तस्य (लिटादे) तदविधान (मवच्यविधान) तत्
 (लडादी) निमित्तात्तराप्रोतेऽपि भविष्यत्तरेण (रूपेण)
 अविधानात् अथस्य (मवच्यम्) । लिटादिमित्तु
 तयाऽविधानम् (निमित्तात्तराप्रोतेऽपि अविधानम् ।
 अत्राने हि द्विविधा प्राति प्रतिविधयेन कल्पति प्रतिनिधौ
 त-न भावात्तरानविधान कर्मण अनामभ्युक्ति लक्षणे चयपि
 प्रमितिरूप प्रातिर् समस्ति, समस्ति तु कर्त्तव्यत्वा,
 निमित्तात्तरात् उल्लेखमनवैत तस्य तदविधानम् ।
 न तु एव लक्षणे तदाव्यापकगतितिवचन पुष्पव्यवल्-
 मतरेण अपतो कर्मादिवाच्यतात्त इत्यर्थ) अतश्च
 अज्ञानज्ञान अमृतपर्वतरेण उगाविविषयप्रतिपेयेन
 अज्ञातत्रियाकर्तुंमर्थयो विधि इति विधिविदा उद्वेग ।
 (तद्वैतदृष्टयति-) नेत्वा ताम् । यत्कार, ' न
 प्रवृत्तिर्वागधियो लोकेऽपिप्रायेदेदनात् । मृषा
 भवेत्तया यान कि सुधेय प्रयस्यसि ॥ ' ९ ॥ प्रति
 पत्त्या नाम अयमात्मन त्रिव्ययोग यत्नात्, तच्च तथा
 भावे (मानातरेण सवादे) धयेति लिङ्गितोऽ, विषये
 (मानातरेण वाधे) नेतदेवमिति । प्रवृत्ते तु
 कर्ममा ? नेवे तु ' अथ तव इदं कर्म ' इति कथ
 तात् अविधानकर्मविधाये यो कर्मविधायातुयोऽपि स
 प्रवृत्तुमर्हति, अतया (यदि त्रियाकर्तुंमर्थयोप
 मान प्रवृत्तिरेतु न तु अनुविधेयविधानभेदव्यय,
 तत् मवच्यते सर्वसाधारण इति) सर्वस्य प्रवृत्ते
 (प्रवृत्तात्) । ननु इहापि यत्नातुयोऽपि प्रवृत्तयः ।
 (दृष्टयति-) न यत्नातुयोऽपि किंचन निमित्तम् । १०

अस्ति प्रामाण्यम्, तद्य प्रवृत्तौ समाधिर्भवति, अन्यथा (प्रवृत्तौभावे, तदभिधानो वेदवाक्यः) मूषारथागतत्वात् (दृष्टवति-) बधम् ? (पुनः प्रवृत्तौभावे सव्याभासः ? उत्तरम्-) भूतवर्तमानयोः सन्त्ययोः (उपस्थाहयोः स्तुतयोर्ये) अभावात् । मयिप्यस्यि (सन्त्ये) न चैव पुष्य- श्रवते, न च् (प्रामाण्य) स्यात् इति मूषारथागतः । (दृष्टवति-) पुष्यप्रवृत्तौ नहि प्रामा- ण्यम् । (मनु नो दोषः इत्यत्र आह- ततः) भवतु कामं मृगा (शब्दः) मिमर्षोऽप्यमल (पुष्यः) शब्द- प्रयोगोऽप्यपवादः ? (न च् अत्र मेषावत् तत्र मर्षोऽप्ये द्विभक्तिरिति शक्तिर्वा) इति प्रामाण्य- निदिमात्र ईदित तम्-) इत्यत्र च मय एवमाप- स्तितयमपराति सञ्चलितयज्ञानमर्षावगणम् । ननु न शब्दं विभक्त्यान् द्विभिधैत्वमात्रम् (तस्मात् प्रामाण्य- मेव नन्वस्य पुष्यप्रवृत्तौभावेऽपि । दृष्टवति-) दृष्टवति हेतुदोषो न स्यात् (श्रीशैलेयस्मृत्यु वेदमन्त्रस्य), षष्ठ्यन्तु दुर्गारः भूतवर्तमानयोः सन्त्ययो उपस्थि- गोचरयोः (उपस्थाहयस्यनलसकाशक्यमभारितोप- शातिको) अनुपास्ये । मयिप्यतो हेतुमात्रम् (हेतु- भावे च नापीक्यम्, अन्यथा इतिविकल्पकतुराणे । चोदवति-) शब्दप्रामाण्य (मयिप्यताः मयिप्यस्य) हेतुः । न । प्रवृत्तौ तस्य (प्रामाण्यस्य) भावात् (प्रामाण्ये तु मयि प्रवृत्तित्वात्) इतिवत्तःभवत् । ननु स्वः प्रामाण्यविशेषण्ये नैवेत्यत्रभवत् । न । प्रवृत्तित्वा- मायेन तस्य (प्रामाण्यस्योपस्थित्यस्य) अवकाशात् । (ननु प्रामाण्ये प्रवृत्तित्वात्, स्वत्प्रामाण्यस्यवाऽनुपपत्त्या वेदावच्छेदमात्र इत्यत्र आह-) प्रामाण्यं इतिवच्छेदमात्रम्, मत्तः अयानिवाक्यात् प्रवृत्तित्वात्तुमात्रेण प्रामाण्य- सिद्धे । ननु न स्वत् प्रामाण्यत्वात् प्रवृत्तित्वात्, अन्यविधैः । तस्मात् (स्वत् सिद्धप्रामाण्यत्वात् प्रामाण्यत्वात्) प्रवृत्तित्वात् (तदुपस्थाहयत्वात्) अन्वयविकल्पेणात् (अन्वयं तदु- पस्थाहयं इतिवच्छेदमात्रम्) अन्वयविकल्पेण च प्रमित- वेदान्त् । (इ अत्र प्रवृत्तित्वात् । उत्तरम्-) इत्यम् । (दृष्टवति-) न, च् अन्वयवति अस्ति अन्- र्थो । विषयसञ्चयस्य अन्वयेण (अस्ति अन्वय-

नम्) प्रवृत्ते । इतिवच्छेदमात्रे (चले) तस्मिन् तदनु- पपत्तेः । (विषयसञ्चयस्यवाऽनुपपत्तेः) । ननु सर्वप्रामा- ण्य एव श्रित्यवधिगतः अन्वये । (न इ पुष्य- मामम्) । (दृष्टवति-) सन्त्यम्, न तु सर्वं 'विध- विता यजेत' 'वाचसप्रीतिप्रोक्तं तुष्टवत्' इति ॥ ९ ॥

(चोमक आह-) अत्र एव सर्वप्रामाण्यवित एतन्न फल (विश्वविति सर्वं) अन्यत्र (नैमित्तिके) अत्रापं वक्षितः प्रयोगेन कल्पते । (दृष्टवति-) मयम् । न त्वेवमपि भुवेगपतिः । तथाहि 'अर्थिनोऽपि विद्योगेन न क्रिया न विनित्तिनः । आहत्यादन्तरायेभ्यो विहितोऽहृत्यमात्रतः ॥' १० ॥ न च् अत्र कल्पान्ते निमित्तमात्रं वा अत्रापयित्वात्प्रयोगः (कर्ता) निरो- धतः । विषयसञ्चयमनुभवति (प्रामोति), येन भवतिप्रा- षयव्योपपत्तिः स्यात् । पत्रावपयित्वात्प्रयोगोः मयोः । यतो हि अत्राप्य विषयसञ्चयः स हेतुः तदुपस्थाहयि- त्वात् । कथं पुनः कल्पान्तस्य अत्रापयित्वात् न विषयः ? (उत्तरम्-) अन्वयस्य । (दृष्टवति-) न तद्वि- अधिता (न च् अस्ति अन्वयः, तद्विधित्वात् तद्विधय- वेति । उत्तरम्-) न प्रवृत्तित्वात् (प्रवृत्तौ मनुष्य- समवासात् इति) अधिता विषयऽभावेन अत्रापयित्वात् (अनुमानस्य मानसप्रवृत्तौविधिविषयस्य अनुपस्था- हयस्ये) तथा मत्तं दिव्योऽन्वयस्येऽप्यः अन्वयवित्वात् । इति च विद्योगः प्रवृत्तिः, तद्विधित्वात्प्रामाण्यः ॥ १० ॥

अथ च 'निमित्तान्तरतः प्रातिमोहादेश्य प्रक- ष्यते । न चोपदेश्यत्वात् शब्दं वक्षितं ततः पुमान् ॥ ११ ॥ चले हि प्रवृत्तित्वात् अन्वयस्ये, न च् अन्- वित्तिवत् श्रित्यवधय (श्रित्यवधयस्येऽप्यः) अस्ति तु शब्दवर्तमानवितः (शब्दव्यवस्थितं च) इति निमित्त- त्वात्प्रामाण्यमनुपपत्तिः । (इति मन्त्रे, मत्तं च् अन्वयस्ये अन्वयवित्वात्, अन्वयवित्वात् तु उपस्थाहय- अन्वयस्ये मन्त्रो निमित्तं मयिप्यता, इति च् अन्वय- प्रामाण्यस्यवित्वात् तद्विधित्वात्, (मयिप्यता-) इत्यन्वयवित्वात् (विषय-) इत्यत्र इत्यम् । अथ चोद-

वदच्छब्दे समिति त्रियस्यनयेतौ नैकान्तत पान्दर
परिरूप्यम् (यकपरिरूप्यम्) । शास्त्रस्य पुराश्रयोऽ-
भिधापकरात् (मोक्षदृष्ट्यादिवरिहणाल-) क्लृप्ता
इति चेत् । न, आशस्त्रनात् । उपदेशक वि शास्त्रम् । न
चैतेषा उपदेशका 'यज्ञे' इत्याद्य शब्दाः । नहि
एभि 'इह कुर्व' इत्युपदिश्यते । अति नृ स्वर्गकासादि
प्रगतस्य (योगेन स्रवण) अरगभवे (गच्छते इति
विधि रूपम्) । दाश्यादिश्रुतिमिरि (अनुपदेशिहामि)
दृष्टादिमाद्य (देवदादे) । स च शून्ये सर्वमानो
वा अनुपलक्षितमिहान्त, इति विधिपत्त आशेष्यते
(तत्र च क्लृप्ति मोक्षदृष्ट्यादयोऽपि हेतवः समिति
इति नैकान्तत क्लृप्तासासमान इति) । अति न
एव न प्रत्यक्षं पुरा प्रतीते साधुद्विशास्त्रात् म
(साधुद्विशास्त्रेण कथितमि) अनिरूपितमित्त
विशयनपमुपैक्षते । तथा च परनवैरुपे पुरासरा
भागात् (यदा तु यत्नानुपे प्रतिपत्ति पुरा उच्यते
तत्रम्, न प्रवर्तित्यम्, तदा अनपक प्रवर्तित्यम्)
॥ ११ ॥

(संप्रति टीकाकारोप मनमुपकल्पनि-) नद्वि
दंशं "प्रमाणान्तमोक्षो च शब्दाभास्यन्त (शब्द-
मात्र आलम्बन आश्रय प्रतिपादकतया यस्य स
उच्यते । लिखितयुक्तप्रकाशप्रवर्तनतर समं
कामादिना नियोज्येन-) 'नियुक्तोऽस्मि' इति मन्त्रस्य
वेदनीय मुपादिन्त अपरायुक्तकालेन लिखादीनामर्थ
(नियोग) विधि " इति, उच्यते । 'पदार्थ
एव वाक्यार्थो न च मोऽनन्तमोक्ष' । नार्हतेका
त्रिया कालविक्रित च तमुप्यवम् ॥ १२ ॥ सप्त
शब्दप्रमाणक (नियोग) नाकथ्ये, पदार्थो वा ।
(प्रथमपक्ष मिशरशैति-) तत्र पदार्थस्यैव पदार्था
स्त्वोपकल्पितविशेष्य वाक्यवाक्यत्वे अपवादत्वे उदु
पयति । सप्तवाक्यायशास्त्रोऽपि (मने) उदि
तेषो वाक्याय, सर्वे धनश्च पदाया एव इति नापदार्थो
वापदार्थे । अस्तु नहि (नियोग) पदार्थे । नैतम् ।
अनन्तप्रमाणैरुपे तत्रानुपदिशत पदार्थात्तुपयते)
यैवपदेनश्चैतत्तत् (पदार्थपरम्), तत्र च

समिधपरिच्छेदपुर कर्तव्यम्, प्रमाणाद्वे च तत्रा-
योगात् (श्रवणमपि परिच्छेदस्ययोगात् । परिच्छेदो हि
प्रमाणस्य क्लृप्त्, एव तदभावे भवितुमर्हति) ।

गन्तु अस्ति शब्द प्रमाणम् न, इत्येवमप्यवत्वात् ।
प्रमिते हि शब्देन नियोगे (येन सह) स्रवणम्,
सर्ग न तस्मिन् शब्देन तस्य प्रमा । (यन्तु मयने,
अस्ति एतत् लिखिते तादृश सामर्थ्यादिश्रुते नैव
अशुद्धीतस्रवणे निरुपयतिपय कृतिपदश्रवणम्नारी
जनयति निरुपयतिपयनरोपम् । कतिपयश्रवणम्नतर
तदावात् । न च शब्देन अशुद्धीतस्रवणतया शब्दा स्वार्थ
मभिदधति इति अनेनापि तथा मतिरप्यम्, मा भूद
न्येषा न साक्षात् कार्ष्णीता इति अस्मापि तथा स्रव ।
तत् मिशरशैति-) अत्रिविधमते पदस्य प्रवृत्त्य-
प्यस्य चप्रयापकरात् (अयममितिपि प्रथमश्रवणदि
एवचामदे सतसोपि श्रुतिगान्दे निरुपयतिपययो
गुत्पत्ते, श्रवणस्रवणतया च अर्थस्वस्रवणतया
तत्रते तत्रते, नाश्रवणस्रवणतयातयातयादी
नेसमिक्ततदमात्रमित्तवाक्येसावगात् अस्ति वदृष्टान-
कोपनिपत्ते युक्तते इति । बोधसि-) प्रेषादीना लोके
प्रतीते तद्वत्तस्य तदुपयते स्रवणम् । (दूपाति-)
तेषामेव (प्रेषादीनामेव) नहि प्रतीते स्रवणतया,
न नियोगस्य (अपूर्वस्य । यत्-) तत्राश्रुते, न
सद्वार्थो स्वमिच्छात् । (नहि प्रेषादो लिखितं,
सम प्रति आमन्त्रोऽपि तस्याप्रयोगात् । नामनपम्,
श्रवणस प्रति अन्वेष्येति प्रयोगात् । नात्येवम् हीन
प्रति प्रेषोऽपि प्रयोगात् । सोऽय स्वमिच्छात्) प्रतीक
स्तेषु अनुभाषी शब्दस्य, सर्वश्रवणत्वात् (सर्वेव
प्रेषादिषु कर्तव्यता एका समवेत् । अथवा स्वतःप्रद-
तेतुपयते । 'तस्य कर्तव्यतामिच्छातिनो लिखादय
सर्वमामानदस्यकत् नियोज्यविशेषणीभूताश्रवणमार्ग-
यन्तुस्य आशुतरमिच्छाश्रवणप्रतिरिक्तस्य अपूर्वस्य
मिच्छातिन । तदेव प्रमाणान्तस्रवणोच्यते लिखादयैक
नियोगस्य इति सिद्धम् । एतदुपयति-) नियोगम् ।
तत्राप्यश्रुत् प्रमाणान्तस्रवण, नैकस्तेषु अश्रुयो प्रतीको
नियोगे (अपूर्वम् । अत-) प्रमाणान्तमोक्षत्वात्

साम् । (न ८७ शुकनिपाणादीना अत्यन्तसम्पन्न
मक्त अत त्रैकाल्यविषेकत्) नित्याभिनयरोपाधि
निवृत्तौ च श्लेषाधिमासमय । प्रत्यक्ष तु आगत
जानकाले भेदोपाधिविधिरूपमात्रादि इति न ततो
विषयभेद (अथि च शब्दत त्रैकाल्यानमर्थे प्रपञ्च
तु आभासतन्मविदोपशिविदोप्यमात्राऽनवमर्थात् का
भेदोपाधिविधिरूपमात्रादि इति न तत प्रत्यक्षात्
विषयभेद शाब्दस्य ज्ञानस्य भवेत् । गृह्यते-)
अतीतमानस्वरूपज्ञात् सर्वमानविषय तत् । (निरु
चये-) सत्य यन्तत्, न प्रमितित । (उच्यतेमर्थ
संक्षिपति-) वस्तुतो वनमानात्प्रतिवेक निरुक्तमन्तर
अत्यन्तप्रमितित, न विषयभेदात् प्रमाणान्तरानुपेक्षार
शक्यस्य । नैया उभयव्यापाना (२५) ।

ननु प्रतीयते 'वचत' इति कार्योद्देश, न स भाव
ध्वन् (मन्त्रिपथये) मानभावत्, एवात्मानवधारणात्
(उत्तरमनिश्चयात्) । कार्योद्देशेन नैतत्कारणानुपाती
(सर्वमानभूतकारणानुपाती) गगनमुद्युमानमानजार्हि, इति
चेद्रेवाह-) न च नास्ति, प्रतीति । (परिहरति-)
उक्तोचरतेतत् (उक्तप्रामाण्योक्तत् । तदुत्तरपति-)
सामर्थ्ये न वस्तुत कात्मेद (कालभेदविचारे) ।
प्रमितिवत्तन् न विषयभेद (प्रत्यक्षात् यगद्विद्वत्त्वाच्च)
इति नैरालम्ब्य (तस्मान्मानान्तरतोचरामिच्छन्
निवेशस्य त्रैकाल्यसमन्वितसहस्रसंश्लेषे तदनुपपत्ते नैरालम्ब्य
मावेत्) । न च तर्हि प्रतीति (अत्यन्तज्ञो निशे
सस्य । उत्तरपति-) अत एव (अवज्ञोचरतादेव)
प्रतिभामान विकल्पश्च न वा शब्दज्ञान इति विषयिष्ठ
(अत्यन्तान्तरर प्रतिया इति वा, विकल्प इति
वा मत्वभेदेन व्यपदेशोद्देशनी । एतदुक्तं भवति-
नापत्तास्यप्रतीतिरोचर, अति तु प्रमिते । ननु
अगद्विपत्त प्रतीति कथं व्यपदेशाद्भूम्, अत आह-)
प्रतिमानिचघनश्च व्यपहार (नास्ति अथ नियम
अवस्थाभिन्न न व्यपहारानुमिते । सद्यश्चिदर्थो हि
यथा, तावथा व्यपहारानुपपत्ते । प्रतिमा पुनर्व्यपहार
हेतु, तद्व्यापारानुपपत्तौ इत्यव्यपहारमात्राभाषणे
इत्य । अथक्, न तर्हि व्यपहारानुपपत्त प्रमाणानाम्,

प्रतिभात एव तन्निन्दे, इत्यत आह-) प्रतिभानु-
गृहीतानि च प्रमाणानि व्यपहारात् इति (इति
तमातो) ॥ १३ ॥

अथि च ' वेदार्थ इत्यनाशङ्का नियोगस्य न
कार्यता । नियुक्तस्य प्रयुक्तिश्च न नियोगेऽन्यथा
॥ १४ ॥ (' वेदार्थे इत्यनाशङ्का ' इति विप्रुणोति-)
यत् यत् न भूताम्, न वर्तमानम्, भाव न वा
द्वयनवधारितेकात्तम्, तत् आतद्वाक्यगतोचर, तथा
चपनन्वितपतित अग्रपूत्र (अग्रत अग्रतमान)
अतिनीलवृद्धलण्देदय- (' वृद्धात् बहुल-) दर्शन
सामर्थ्येन प्रत्ययव्ययमनुपपत्त (कचित्)- अथिचार्थदशनात्
अनिधीयमानैकात्तम् । इया वाक्या नत वेदार्थ प्रथा
शालिभिरुपनीत अतिचारपथा (निधयन्त हि प्रभा
गम्, अथ च स्वार्थे वाद्वा अनिप्रयातिव्या विदधान
अप्रमाण स्वादित्यथ । ' नियोगस्य न कार्यता ' इति
विप्रुणोति-) अथि च विषय भाषो न निशेष (आशा-
द्विपु हि निशेषेण स्वाम्भारिनिषेक्तुनेपु विषय कार्यो-
द्वयगन्ते निशेषेन । न चाशादर्थो निशेष) । कायम
वेदप्रमेय (लौक्युचरत् । ननु इत्यार्थोऽस्ति तदा
देव्योऽपगम्यते, इति कथं कार्योद्देशे वेदप्रमेयता इत्यत
आह-) इत्यपशाधाना तन्वित्वात् (सर्वमेव पदत त
कार्यरम्, तत्रैव तुल्यत् । तन् विविधभिषातपत्तया
यथा ित्यादि, किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थानिधाकतत्तया
दशा इत्यादि । तथा च-) तत्रैव अलविषेको माना
तत्तमोचरता अनवेषचरित्त्वे अमिषातीन (न उ
निशेषस्य, तत्त्वकार्यतेन वेदायत्राभावात् । न
चाली कल्पदित, तस्य नारकपापानिपिनवस्य
नैवाऽव्यगमसंशयत्) ननु निशेषे एव वापेद
प्रत्यय (लौकिकानाम्), एव हि व्यपदिशन्ति ' आचार्ये
निशेषे न च ' ' गजशासनमनुश्रवम् ' इति ।
नैवन्, (निशेषे निशेषे इत्य कार्ये सति) निशेषस्य
निशेषकृत्यप्रवृत्त्यात् । निशेषाच्च हि कर्ता निशेषकेति
(तथा स्वाभ्यदि आशादे) । अथि च, काय
(विषये) निशेषात् कर्ताऽपत्ता ताय (निशेषस्य) ।
सुत । (कर्ताऽपत्ता !) नहि एव तत् (निशेषे)

नियुज्यते (निशेधान्तराभावात्, स्वतन्त्रे न विधय-
विधयविभागाभ्यामुपपत्तेः, मेदाविद्यामत्यात् तस्य ।
वाङ्मन्त्रे-) स्वर्गधर्मो न कार्यः (निशेधः), न तत्र
अन्वयार्था (निशेधास्तदपेक्षा) विधयन्तु (यथा हि
विधयो विधिधिनियोगवर्तमानाऽऽद्येषाम् कर्तव्यं, चेत्
निशेधस्य कर्तव्यता, स्वभावात् एव नस्य वर्तयताम्प-
त्वात् । परिहरति- भवतु) किन्तु ' यत्रेन ' इति
' याज्ञेत् ' इत्यर्थे म्यात् । तथा च स्वर्गधर्मो-
ऽन्यनियोगमात्रेण कृतत्वात्तर्थाः एवादिति साधु सुव्यथित
अनभवात् । (अयमभिप्रायः- न अत्रैव अपूर्वं भावाय
विषयं कार्यताया अत्रान्यत्राया स्वतन्त्रे निशेध-
मेवात् निशेधो लिङ्गार्थः इत्युच्यते इति मन्त्रात् ।
तथा च आज्ञादय एवावशिष्यन्ते इति यत्रेतेति लिङ्गा-
कार्यं निशेधमभिप्रेक्ष्यता यागविधयश्चादिर्यः कर्तव्यः
अपुत्रं एवात् । तस्य चाप्येतेषु वेदेऽपि मन्त्रात् । न
चाज्ञादयो विधयानुष्ठानमन्त्रेण आत्मपरिना कर्तुम
शक्याः । न एतत् तस्मा किञ्चि निषिद्धताः किञ्चिनाहने
वदति रवर्षे किञ्चिन्मत् । तत्र स्वर्गधर्मो यागविशेष-
कल्पमात्रेण कृतत्वात्तर्थाः एवात् इति साधु मुक्त सप-
दितमन्त्रमन्त्रात् । अत्र न निशेधः कार्य इत्याह-)
निशेधार्थे च कार्ये स्वर्गधर्मोः परापरसम्बन्धः तद-
न्यथात् (कार्यस्यनिशेधान्तराद्युपपत्तेः । चोदयति-)
एतन्निशेधप्रतिषेधोः (स्वर्गधर्मोः) अन्वयैकतापत्ती
नत् नियमात् (पाप्मपरसम्बन्धः स्यात् । न विनि-
शेधोऽस्मदीं निशेधः, तद्विषयता तद्विशेषेण अत्रहा-
नात् । परिहरति-) सत्यम्, नान्यकामो यागविशेषो
स्वर्गधर्मनिशेधो न यागादन्वयः । साध्यतापनमाद्यन्तु
अपुत्रं (न्यस्यतापनो, एतन्निशेधप्रतिषेधोः कार्ये स्वर्ग-
धर्ममात्रधर्मैव सत्योऽप्यस्यते, न पुनः स्वर्गधर्मो ।
अत्रान्यमन्त्रमन्त्र विधिनियोगो न निशेधविषय इत्यर्थः) ।
ननु न निशेधो विधयनिशेधप्रतिषेधोऽप्यर्थम् (तस्य)
कर्तव्यताऽन्यथाऽप्यर्थम् (तदर्थस्ये) कर्तव्यतात् ।
वैधित्यं (निशेध स्वर्गधर्मार्थं) इति (विषये
यागात्) नियुक्तते इति हि निशेधस्य स्य ' अर्थेद्
' अर्थे ' इति । न च (स्वर्गधर्म यागेन-) अन्वये

गुणधर्मभावात्ते सम्बन्धि, इति नेतं परनिष्पत्तये, इति
स्वर्गस्य अन्वयत्वात् यागस्य (अनिष्टत्वेन) तादर्थ्यम्
(स्वर्गधर्मस्य) । इत्युच्यते तदर्थान्वयप्रतीतेः ।
(इत्युच्यते अन्वये स्वर्गधर्मस्य तद्विशेषान्वयप्रतीतेः ।
दृष्टयति-) करोत् निशेधविषयसम्बन्धे निशेधः ।
विधयविशेषोऽन्यविशेषणमतिस्तु युतः ? (यद्वैरवनिशेध-
सम्बन्ध ततोभवेत् परम्परान्वयविधय स्वर्गधर्मयागयोः ।
स्वर्गधर्मयोस्तु किमप्यन्वयः ? नहि स्वर्गो याग इव
निशेधेन संबन्धः, अपि तु निशेधविशेषण इत्यर्थः ।
चोदयति-) निशेधस्यकारणत्वे (यद्यपि न साक्षात् स्वर्गो
निशेधेन संबन्धः, पक्षिण्डित्यु निशेधः, निशेधसंबन्धः
इति स्वर्गोऽपि निशेधस्यैव निशेधसंबन्धः इति एक-
नियोगसम्बन्धत्वात् यामिनां संबन्धे, तथा च साध्य-
तापनमात्रसिद्धिः स्वर्गधर्मोऽप्यर्थः । दृष्टयति-) जीव-
नादेरपि प्रवृत्तः (जीवनादेरपि निमित्तस्य निशेधप्रकारेण
सम्बन्धारेण निशेधसम्बन्धे यागविधयसम्बन्धः । चोदकः
कृन्तति-) निमित्त ? (उच्यते-) अत्रान्वयं वा विनि-
सत्तय, (निशेधविषये यागात्) प्राधान्यं वा । (तत्र)
अत्रत्ये (निवृत्तौ समिद्धित्वात्) अविशेषणस्य
निमित्तस्य (प्राधान्यं तु यथा पति साध्यतासम्बन्धं
जीवनादेः निमित्तस्य सिद्धस्य न समन्वये । अन्व-
योऽप्यन्वये-) प्राधान्ये काम्येतिहासिप्रकारयोः अवि-
शेषः, तस्योः फलनिष्ठत्वात् (तत्र) न निमित्तः
प्रयोगनिष्ठः स्यात् । तथा नौभयः (काम्ये नैमित्तिके
च) नान्नोपपत्तयो न वा । (चोदक आह-)
निशेधप्रतिषेधमपेक्षेण कृतार्थस्य जीवनादे न निय-
मन्त्रः स्यात् (नहि अत्र विषयसम्बन्ध-तोष वैच-
र्थ्यम्, निशेधप्रतिषेधप्रकारेण अर्थान्वयः । यदि निशेध-
प्रतिषेधसम्बन्धेन चरितार्थं जीवनं न तदन्वयान्तरमर्हति, इत्य-
भो निमित्तनैमित्तिकभानमपि न भवेत् इति चेत्त-
थाह- निशेधप्रतिषेधमप्यन्वयैव जीवनादे -) आर्थस्तु
निमित्तनैमित्तिकभावः । तदर्थस्य गति तत्राविसरतात् ।
(दृष्टयति-) ' स्वर्गधर्मो यत्रेत् ' इत्यपि तर्हि एवं
स्यात् (निशेधविशेषणं काम्यं, निमित्तत्वेन संबन्धेन, न
सम्बन्धेन । चोदक आह-) न भवित्यपि (अन्वय

निमित्तभावः) साध्यस्यैव विशेषणत्वात् (साध्यत्वं तु-)
 काम्यत्वात् । (द्रुपदिति-) तथापि न (काम्यस्य) विषय
 सम्बन्धे प्रमाण अन्वसाध्यत्वापि (स्वर्गस्य नियोज्यावच्छेद-
 कथा) विशेषणत्वोपपत्तेः । (परमार्थतस्तु साध्यता
 ऽपि न प्रतीयते) इच्छामान्तरादेश्च । (प्रयत्नव्याप्यता
 दि सा-यता, न पुनः उदेष्यतागान्तरम्, नापि तद्विना
 भाविनी सा । न राक्ष कारणात् अवश्य कार्यवन्ति
 स्वमिचारात्) । ननु कामिनः अधिकारावगतिः कामोपाये
 (स्वर्गोपाये एव) अवश्यते । नाप्यथा तत् (कर्म)
 नियोजनं कृतं स्यात् । (उच्यते-) कामिना कृत
 नियोजनेन कृतं स्यात् । न तु कामः प्रवृत्तित्तुः, अधि-
 कारहेतुस्तु (नियोगावगमनहेतुस्तु नियोज्यावच्छेदक-
 तया, इति न स्वर्थं कामश्रवणम्) । अधिकारहेतुका
 च प्रवृत्तिरिच्छते, न फलहेतुका, प्रागधिकारात् तद-
 शनात् । ननु कामिनोऽधिकारः (स्वर्गकामादिपदभ-
 क्त्वादाववगम्यते । तथा च व्यसो निमित्तमधिकारस्य)
 कामानुपाये च न कामनिमित्तं (नियोगः) । अधि-
 कारो न निमित्तमिच्छः (कार्यरूपक्येन स्वत्वपह्निनिश्चयत्वात्)
 न वा अन्यनिमित्तः (कामपदस्यैवार्थोत् । उत्तरमाह-)
 कामनिमित्तः, सति अस्मिन् (कार्ये) अधिकारिव
 मण्यत्वात् । (चोदकः स्वामिश्रणमाह-) ननु अनुपाये
 अधिनियमालम्ब्य न फलार्थित (नियोगावगमस्य)
 निमित्तम् । उपाये हि लोपार्थिता नियोगनिमि-
 त्तम् (नियोगावगमनित्तम् । द्रुपदिति- यदि उपे-
 थार्थिता अनुपाये नियोगावगमनित्तं-) विद्धे तर्हि
 उपायोपेवभावे नियोगः, न नियोगात् तरिखडि ।
 (चोदक आह-) विद्ध. एतन्नी नियोगात् प्रतीयते ।
 (अथमर्थः- न तदवगमपुर एव नियोगविज्ञानम्, अपि
 तु नियोगस्य स्वर्गकामस्य चामे नियोगावगमः अपर्य-
 वस्यन् स्वर्गप्राप्तौ, साध्यसाधनभारमाश्रिति । तेन
 विद्ध. एवोपायोपेवभावः कारणात्तत्तु नियोगेन ज्ञाप्यते
 इति । द्रुपदिति-) न । उपायेऽज्ञात्वात् (उपायेऽज्ञातप्रा-
 ङ्गात्) । तथाहि यदि विशिष्टपुरुषनियोगः, शान्दार्थः,
 (यो हि पुरुषः स्वर्गं, उपपन्नये मे साध्य, इत्यवगच्छति,
 तदीयो नियोगः शान्दार्थः, तर्हि नियोगात् प्राक् अर्थ

विशेषः पुरुषस्यावगमन्यः, इति-) कथं स नियोगात्
 गम्यते ! (शङ्करे -) अथ फलविशेषनिमित्तको नियोगः
 (यागान्त्वत्वात् स्वर्गस्य विशेषः, तद्विनिच्छो नियोगः
 शब्दार्थः । निराकरोति-) नामो प्राग्वन्निदे तद्रूपे
 (यामान्त्वत्वात् फलस्य मन्वितुमर्हति, इति मानन्त्वरेण-)
 इति मानुसिद्धनद्रादापेक्षः शान्देगोच्यते इमि प्रमाण-
 न्तरापेक्षनप्रसङ्गः । (यदि मन्वेत नियोगनिमित्तत्वं
 अनुपायेऽप्य कामस्य न सम्भवति इति कार्यं प्रति उपेय
 एवेति, तत्राह-) उपेयस्यैव च अधिकारनिमित्तत्वं
 जीवनादित्यु अधिकारभावः (अधिकारभावप्रसङ्गः) अपि
 च अधिहारनिमित्तता कामस्यास्त्युपेत्य इदमुक्तम्, पर
 मार्थतरतु-) निमित्तत्वप्रतीतिहेतु- (खिटादि-) शब्दा-
 भावाच्च अतुक्तमेतैकत् । (चोदयति- मा भूत् निमि-
 त्तत्वप्रतीतिहेतुः शब्दः, किंतु-) नियोज्याविशेषकमेव तु,
 तस्मिन् सति नियोगात् अर्थात् निमित्ततुच्यते । (परि-
 हरति-) यदि च स्वर्गकामादयो निमित्तवप, न तर्हि
 नियोगपरतः । तत्र (निमित्तपरत्वे) अधिहारार्थोऽपि,
 प्रयोगाभावः । (शङ्करे-) अथ (निमित्तत्वमिति
 शब्दात् अपेक्षितः प्राक्) अर्थात् (निमित्तत्वं)
 अधिकारातिवृद्धिः । (निराकरोति- तर्हि अधिहार
 सिद्धयर्थे गुणा कर्तृविशेषणव्यतिरिक्तः । (पुनः विद्वि-
 रधिस्वरिणः इति चेतनत्वं-) यथैव हि (भवता)
 कामितया अधिकारोऽवगमनान्, उपायसूते धात्वर्थे,
 तथा (अस्मान्मपि) कामितया कर्तृत्वं नातुपाये ।
 (तथापि सुतोऽधिकारविशेषप्रतिपत्तः इत्यत आह-)
 वप्य च कामोक्त्य तत्पेद कर्म इति अर्थात् कर्तृ-
 नियमनिदे अधिकारसिद्धिः, (अस्मान्म मन्वत्तु)
 अधिकारविशेषितं कर्तृनियमसिद्धिः । (द्रुपान्तरमाह-)
 इष्टतुच्यते च चक्षुषे इष्टार्थे अन्वयः, न नियोगात्
 अन्वयः । उपायार्थे अन्वये (तु) वाच्यमेवम् ।

(सप्रति ज्ञातप्राप्तारवशात्तुच्यते-) ननु न
 विनिधेगोपमर्हं नियोगः, विशेषभावात्, यथाविनि-
 योगेऽवगम्यत्वात् । तत्र परस्परव्यति, वदाः नियोग-
 विषयतामापद्यते । न चान्यथो गुणप्रधानभावस्य तरेण ।
 तत्र दृश्यत्वात् स्वर्गः प्रधानम्, कर्म गुणतः (गुणः,

सर्वविभक्तिः कृत्विः । इति कर्मोत्कर्षणे (कर्म उप-
सर्जनं यद्यत् तस्मिन् कर्मो पाठस्तान्मे) स्वर्गनामः पुरुषो
निद्रुयते इति न निवोगप्रपादनत्वाद्वास्ते, कर्मफलवन्ध-
शो गच्छते । न च कर्म (ज्ञानोत्कर्षणे) स्वतः प्रवृत्तो
निवोगः पुरुषः, उपासकहिते अभिनोऽपि अमरुते । (न च
प्रादुर्निवोगात् उपासोपेयशामम् (निवोगादेव उदकातेः ।
पदेतत् स्वात्मविद्यान्वाधिवेदेन वृषप्रति-) न यत्
विनिवोगनिष्पत्त्या स्वर्गप्राप्त्यतिः इत्यो (मन्त्रिः)
तार्किकी सा (विनिवोगनिष्पत्त्या) वैयोगिकी तेषा
(वार्षाधिरणम्-३।१।१-तृतीयेऽप्याने साक्षात्प्रति-
मनिष्पत्त्या यैककारस्य समता, इति यद्वात्तयाभेदः ।
अपि च गोपायकलविषय विवोगो अभ्युपगतः इदमपर
अनिष्टमापयते इत्याह-) मागार्थ (केराले) निवोग-
विषयः इति प्रवृत्तुदुर्देवः स्यात् । (अपि च यद्य
पठं निवोगविषयः, तथा) निरविहाया च स्वात्,
विषयगत्याधिकारोऽप्यत् (अथापि सग्रेतरे च विषयः
कृत्वात् प्रवृत्ति इत्य आह-) विधिविहायी तदकल्पन
प्रये (विषयव्यतिरिक्तस्वैरिति प्रमानस्यत् । ननु प्रयेव-
मेतत्, प्रमाणं तु यत्र यत्, तद्विदुष्यते-) विषयव-
लक्षणस्योद्वेष्टेयात् प्राप्यप्राप्तियथा (कृत्वात्तस्य प्राप्या
प्रतिदरसात् भ्रष्टतया च विधिविधिन विधिपिपयसात्,
कस्ती तदुत्पत्तेः । निवोगानामात् प्राक् स्वर्गनामः
क्रिया संस्यमानः पूर्वतरे तत्राप्यते, पश्चात् विवो-
पत्तौ निवोगाय इति कर्तृविद्ययत् पुनरपि गच्छता-
यासौ एतेत्याह-) कर्तृत्वा च अन्वयात् प्राक्
निवोगात् निवोगप्रसाधात् । (इत् सागरनिष्ठमापयते
इत्याह-) नचवर्कं स्यात्प्रवृत्त (वागावन्ध-
विषयकत्वप्रमाणतः कर्मवत्त्वा च स्वविषयत्वमात्र
नचच्छेदात् कारवर्कं-व्यापकत्वात् गोपायस्य स्वर्गादेः)
साम्य अतश्चात् । तन्वात्वेऽपि इच्छाऽपि अत्रय भावं
रक्षन् (तद्विषयानि विसर्गं कृत्वात् । उपसहस्रि-)
कस्यात् परस्पर अनिश्चितयोः (यग-स्वर्गसाम्योः)
विवोगान्तरं । तदन्वये परस्पर वानभेदात् [वागवन्ध
व्यपयोः परापरानन्वये च वागवन्धव्यप्राप्तिसर्गः- इति
केरलः] (तदन्वये च न परस्पर तन्मत्, कर्त्तृत्ववि

वागवन्ध इत्यो, वागवन्धेदात्) एवनिवोगसकत्वादि
साध्यसाधनमात्रं प्रत्युक्तं ।

ननु निवोगात् अभ्य (सिद्धादेः, पुत्रव्यम्) इत्युप-
वात् इत्यवगम्यते, कर्म तस्य (अधिधारिणः) कर्म
स्यात् (यदि गोपकारक कर्म) क इत् अरोपयतः अन्वय
नाग्यात् (उपकारात्) ननु वगति किमवमेवोपकारः ?
इत्यत आह-) उपकारात्वे (कर्त्तव्यमाने) अधिपदन-
नेके स्यात् (अधिपतिधारिणम्) तथा च भूतानिर्भु-
कत्वना नेति रोपयन्मापयतिम् । वृषप्रति-नदि विद्यादे,
अस्य पुरुषात् इत् उपकारक कर्म इति सिद्धमत्र
गम्यते-) उपकारोपकारत्वे तर्हि निवोगार्थः (उद्वेगः)
सोदकः पुच्छति-) किमतः ? (उत्तर-) उपदेगकर
(प्रसिद्धं) हीयते, सिलास्तनुनायात् (इत्) साधेयत्
च (जगत्प्राप्तनिमित्तं मूर्धमिदिकं प्रसज्येत । उपस-
हरति-) उक्तान् अन्वये कर्मत्वमिति निवोगार्थं (न
पुनः अन्वयेऽप्युपकारकमिति) अनुकल्पमतीते गच्छता
प्राप्य (उपकारोपकारात्वेऽपि निवोगार्थे व्यभिचारः
स्यात्) नैमिचित्तविधेयाधिसस्यो, उपकारात्तथाप्यात्
(न चाप्युपकारोपकार, तस्यानुवन्तं द्वित्वादिप्रति-
परिहारात्साधनम् अनुकल्पेऽपि कर्त्ताऽस्मान् उपसाधावा-
मासात् । ननु वेदेऽपि निवोगविषयस्य कर्मो निवो-
व्यावर्कमेता उच्यते, इत्याह आह-) न च निवोगार्थं
एव कर्मणि निवोगं, अत्र एव (नैमिचित्तविधेयाधि-
वारयोः व्यभिचारयदेन । ननु लोके प्रवृत्तिसामर्थ्यात्
नैमित्तिकविधेयाधिसस्योपकार कस्यचित्प्राप्तः, इत्याह
आह-) नैमिचित्त्वे च अन्वयेऽपि अत्रात् (निवो-
व्यावर्कतायाः कर्मणः । पुनरपि स्वो वाप्यतया उपरुक्त
वैकल्पिके निवोऽपि निवोगतायाः कर्मणः) ननु निवो-
पार्थं स्वर्गं, गोपव्यर्थं (मेव आत्मानं न कर्ते निवो-
पार्थं स्वर्गं, गोपव्यर्थं) ननु निवोमे अन्वय (स्वर्गव्य-
त्येत् । परिहरति-) ननु निवोमे अन्वय (स्वर्गव्य-
त्येत्) अन्वय (सामर्थ्यं तु कथम् ?) ननु निवोग एव मा
समर्थ (सामर्थ्यं प्रापितं संवर्तं) विदुषाति (तथा च
स्वर्गसामर्थो तदन्वयः साप्यसाधनभावः इति । परि-
हरति-) तथा माप, ईदन् । पुत्रो निद्रुयते इति (तथा
च स्वर्गसामर्थोः सधयो नाम निवोगात्, न तु स्वर्गं

यामया । नहि एतावता विधेःप्रमत्तिलक्षणैर्न कथ्यते इति) ' यथाभिर्गृह्णन् दहेत् ' (उ नचैव) इति यथा (यथा आदिवागर्थद्वाराहृत इमे नियोगो नेष्टेर्गृह्ण दाह प्रति साधनतामवगमयति, तथा स्वर्गसामर्थ्यापि साधनियोगो न यावत्स्य तद्विधेःप्रति साधनतामवगमयति ननु इदं विदुषुपाधौ भावार्थे नियोगात् कः किञ्चिदिति रक्षत् । (परिहरति-) स्यात् यदि ईदृशो भावार्थः । न तु अत्र भवेत्कुत्र माननाशियेने (वाहय चैत् कर्म नियोगान्निवय, तर्हि तन्नियोगात् प्रागमगत यम् । न गतु अनगतयोचरो नियोस्य धरोचर नियोगमन गतुमुत्सहते । न च स्वर्गावधिनी यथा प्राह्निनियोगात् गमात् मानान्तरेण पाक इत्येदन्तावधि शक्यावगतम् । न च नियोगात् तदवगतम्, परस्वभावाद्ययोपपन्नयो, सन्ति नियोगावगतो तद्विरुद्धम्, तर्हि भस्तु सन्ति तदवगत इति । यद्यपि यगत्स्य प्रमाण इति रक्षत्, तथापि भावा नना न तत् सिद्धम् । तेन च तद्विषय, न पुना ह्य भावेन । तन्नाशेन वा विपकनसमये तास्य स्वर्गस्य च स्यात् इति भावः) नैमित्तिके च फल- (कथना- प्रवृत्त, इष्टोपाये भावार्थस्य काश्चात् तथाप्यविशेषात् । न चापूर्वनि-द्रागोचर) यथा न अभिस्तु इति न प्रकृत्य तरेणापि कर्मस्य च, तथोक्त भावनाविधेः । अतः स्वर्गसाधनोत्सर्गात् न पुत्रसाधनतामन, पुत्रसाधनता च शिशुसन्ने प्रकथयत् । (तदनेन पक्षेन चतुर्दशकारिकाविरचयेन गतेन स्वर्गसाधनो परस्वभावात्प्रतिप्रसङ्गात् नियोगस्य कार्यता प्रतिषिद्धा पुनश्चानेन प्रकथयन्ने निषेधितः-) लोकस्य मन्त्रार्थान यमात् न विधेःप्रधानता (निशो-धत्ति प्रति) तन्निद्रो अनियोगात् (नियोकचरन तस्यैव) नापि प्रतिपत्ता प्रयेति ताम्, (नियोगविधिं नियोकचरत्वात्) विषय विद्वारिण अनेद्रागनात् (नियोगस्य प्रतिपत्तु) गहि ' गामाग' इति नियोगविधिं विवक्षितम् उच्यते, अपि तु विषयविधि (नहि अर्थेनामीताया गहि इतरसाधन यमावसते । तस्मात् विषयविधिं नियोकनियोःवशे यमावसते यत्राविषयवसतेन साधनताम चरयति, न तु नियोगवशात् । चोदयति-) अ तथैव गन्तव्यं अथवेदे,

विपक्षायते हि तन्मययो लोके तावदाना (अर्थाना), नियोगयो वेदे । (तेन वेदे नियोगस्यैव कार्यता । दूयति-) अत्रमयो गन्तव्योपरि स्फोट । यदि उक्त विवक्षापरं अत्रैव गन्तव्यस्यैव लोकेऽन्वयस्यते (तत) न (विवक्षितात्) अथवरत्न (वेदस्य) अतःप्रमाण कः तात् (लोकप्रमाणकः तात्) सन्तस्मात्प्रकारा, (नोत्र यत्तर तदवगतस्य वेदे सभायति । प्र-ते-) वन्द रभ्यात् (न विवक्षितस्य वेदे) इति चेत् (निय कयेति-) अथमेव विवक्षापरं यत्र तन्मुमाप्येषु इति यात् पौष्टोक्तम् । (सोऽप अस्तिन् पक्षे लोकेविधेः सगमात् गन्तव्योपरि पौष्टोक्तस्य प्रमाणस्य स्फोट । अथ इदं तन्मयस्यैव यत्, तत) प्रतिपत्तयार्थो वा (स्फोट, तदुपायमावात् । अथ न्यानुभवसिद्धा वेद साधनशक्तिसंगतता प्रतीति नाप्यहत्तमर्हति, तस्मात्-) गपन्ती वा प्रतिपत्ति न गन्तव्यसिद्धा सागमिनी ध्यत् (स्वत सिद्धेऽपि वेदसाधनस्य पुत्रपुत्रावनेन नियमन तदुत्साहनात् अर्थेप्रतीति । यदि तु संव धुरमावात् न सवेदनिवासमन, तत) सामा-योऽद्वयता वा (तावि पदयुक्त दि यात्र अर्थविशेषप्रत्ययनिमित्तकमुत्प-यम्, वैदिक च तथा इति उद्वेगि प्रथापकम्, इति सामा-योऽद्वयता इहात् अथप्रत्ययो वैदिकस्यैव यत्रात्) तस्मात् लास विरुद्धोक्तस्य एव (प्रयोगप्रभन एव इति कनिष्ठागत) नमभवतो विज्ञानो ' नियोग कार्य' इति । (एता वना ननुर्दशकारिकाया प्रवर्तते ' त्रिविधोऽन्वयैव स्वामिधेःकनिष्ठाया गन्तव्यतात् ' इति अन्वयस्यम् । अथ पक्षार्थं स्यात्-)

अपि च न लोके नियोगसाधन प्रविशेत् सर्वस्य नियोगात्प्रवृत्ते, अनुविधेयनियोगात् कदापि (तत्र वृत्तिभावात् । तस्मात्-) अनुविधेयनियोगेन भाय नियोगात् प्रवृत्तिहेतु । अनुविधेयतामत्र च अर्थार्थ प्रतिपरिहास्यति प्रमाणान्तरसिद्धम् । (वेदेऽपि अनु विधेयो-स्तु लोकस्य इति चेत् तत्राह-) न च वेदे (अर्थोऽप्येवेऽपि) नियोकताऽपि (हस्यते) वृत्त पुनरनुविधेः । (धर्मस्य अर्थसाक्षिणे । चोदयति-) ननु शक्यः । (नियोकता अनुविधेः । अन्वयनियोकवृत्त

च न्यसि प्रथममेव ' ' प्रमाणत्वात् ' -कारिका ३ -
 इत्यादिना । अस्त्युपमात् (-) भ्रतु नाम नियोजता, न
 तु अनुविधेयः (अनुविधान-) हेतुमात्रात् । न हि
 अर्थानर्थप्रतिपरिहास्योः शब्दानुविधाने प्रमाणमिति ।
 नियोग इति चेत् (शब्दानुविधाने सति अनुविधानुः
 पुराण्य हितमिति अहितनिवृत्तिर्भा भवति इत्यत्र
 नियोगः प्रमाणमिति चेत्) न । तस्य (नियोगस्य)
 प्रमेयत्वात् (न तस्य प्रमेय प्रमेयत्वेन प्रमाण भवति)
 नियोजनं तर्हि (नियोगस्य प्रमेयत्वात् प्रमाणत्वाभावे
 प्रमाणमस्तु) न । तत्र नियोजनपर्यायात्, तस्य
 च तावथाभ्यन्तरेण (नियोगस्य अर्थानर्थप्रतिपरि-
 हास्यत्वात्) ननु मा नाम भूत् नियोग अर्थान-
 र्थप्रतिपरिहास्योः प्रमाणम्, अन्वयगतस्य अप चेतन-
 मिति चिना अनुवचनमन। तस्याश्च अर्थानर्थप्रतिपरि-
 हास्यत्वात् अर्थमन्वयत् प्रवृत्ति अर्थानर्थप्रतिपरि-
 हास्यत्वजनं आलेख्यते, आलेख्यते च तदर्थेयत्वा प्रमेय-
 मपि प्रमाणत्वात्, कारकत्वात् आलेखिकप्रवृत्तिर्यात्
 द्यत भाह-) न चार्थादाशेन, अनातनियोगदर्शनत्वात्
 (अर्थमन्वय सुकमानमात्रेण तत्र प्रवृत्ति अभवत्)
 ' क्षेत्रोऽय कथाः, ग-उत्तु मसन्नेन ' इति वया
 (चोदयति-) पदार्थान्वयनिष्ठ (अर्थानर्थप्रतिपरि-
 हास्योपपत्त्यात्त्वमन्वयनिष्ठ) नियोग (लिट्परि-
 निवृत्तये अनेनेति द्युतत्वा) लोके, तस्य च (साध्य-
 साधामात्रेण) प्रमाणान्तरविषयत्वात् तदर्थेयत्वात्
 (प्रमाणान्तरमेवञ्चत्वात्) तद्विषयत्व पूर्णत्वोक्ते (अत्रान-
 तन्वय च नियोजस्य मातृत्वरेण कथितत्वात्प्रवृत्ति ।
 मनान्तरमोच-) नियोगनिष्ठत्वं (पदार्थान्वय) वेदे,
 अथो न्-यादेया । (तद्वेत्त् द्यव्यति-) उत्सोक्तत्वेत्
 (निश्चयपर्यायविरुद्धत्वत्वात्) अपि च (लौकिको
 मेवत् अलोकिने वा, सर्वथा नियोग द्यवे-) न
 नियोगमत्र प्रवृत्तिरेत् । (चोदयति- न चेत् सर्व-
 थानि-) मिथ्या तर्हि नियोजनम् । न चेत्त् युक्त-
 र्थत्वात्प्रमाणत्वात् । (परिहरति-) न च नियोग
 मन्वयत्वमर्थे येन निश्चयत्वात् स्यात् (वेदस्य) । इत्यपि
 तस्मात् पुरस्य, प्रवर्तते लोके इव यस्य कथयति-

योगात्, नहि तत्र नियोगो नास्ति । (अथ न त्वि
 योगपर लौकिक अपि तु विनियोगपर इत्यत्र आह-)
 आत्वरत्ने (कतिशोऽप्यस्य लौकिकस्य शोभाशोभा-
 धाणास्यस्य वैदिकस्य) तावत् अत्रमात्रक इत्युक्तम् ।
 (ननु न च नियुक्तिमात्र नियोगं व्रमते, अपि तु
 कर्तव्यताम् । सा च निष्पन्न प्रवृत्ते हेतुर्नैवदव-
 यम्भते इति चङ्गते-) ननु कर्तव्यताऽन्वयत्वात् प्रवृत्तिः ।
 अत्रान्वयत्वात् च नियुक्त- ' इद मम कर्तव्यम् ' इति ।
 यस्तु अत्रान्वयत्वात् अनुवचनानुविधाने, स तद्वेदति
 अर्थानर्थप्रतिपरिहास्योः अस्त्युविधानिय न द्यवैर्भावे ।
 (द्यव्यति-) तद्वेत्त् अविमूढनियोगस्यम् (वच-),
 तस्यादि (लोकानुवचनत्वात् आकादिरुचित) प्रवर्तनात्मा
 नियोग । न च रिताऽर्थः (न पुन- प्रवृत्तिरेत् कर्त-
 व्यता) इति ' प्रवृत्तिरेत्प्रमम ' इति प्रतीपति शब्दात्
 (प्रवृत्तिरेत्) कर्तव्यताऽन्वयत्वात् नियोजत्तु अनुविधेय
 त्वात् । अनुविधेयनियोगो ' ममेव कर्तव्य ' इत्यत्र
 सायात् । इत्यत्र तु (कर्तव्यताऽन्वयपरिहा-) प्रवर्तना-
 मात्वात्तत्वे । (अथैव जन्मभाकर्तव्योक्तानि तुये- वच-
 एवञ्चते इत्याह-) उक्त च ' कर्तव्यताविषयो नियोगः,
 न नियोग कर्तव्यतायात् ' । (कर्तव्यताविषयो नियोग
 प्रवर्तना नियोजत्तुर्पम, तमभिदधाति किन्, न नियोजस्य
 धर्म कर्तव्य प्रवर्तनात्वा विषयत्वात्, विषयस्य विष-
 यित्व, अन्वयत्वात् । त्वीनास्तु उक्तपति, ' प्रवृत्तिरेत्-
 नियोग याथास्येव ज्ञेय ' इत्युक्तस्य इदमन्व ' कर्तव्य-
 ताविषयो हि नियोगः, न [पुन] कर्तव्यतायात् ' इति
 [बृहती १।१।११ ध. २९-३०] यावत्कर्तव्यता
 अनुष्ठान विषयो यत्तु नियोगस्य स तथा । तेन हि
 नियोग साध्यते, न पुन- नियोगो कर्तव्यताऽन्वय
 र्थतः । एतदुक्तं भवति, साध्यविषयो एव कर्तव्यताया
 अन्वयम्भते लिट्परिहा- । स तु यावत्परिषय, तदनुष्ठान-
 मन्वरेण कर्तव्यता अन्वयत्वात्वात् तदनुष्ठानमन्वयति ।
 तद्वेत्त् आक्षेपपरत्वात् उपदान यावत् नियोगस्य आक्षेप
 यते इति । तद्वेत्त् अनुवचनमिति कर्तव्ये नियोगे सति
 उपपद्यते । चोदयति- नियोगस्य) तद्विषयत्वादेव हि
 तर्हि कर्तव्यतायावत् (नियोगो विषयानन्वयविषयत्वात् ।

निरुक्तोति-) न तावद्दय गाव्, शब्देन नियोग
मानस्त्वानिवासात् । (वतु गान्तादीवक शक्ति, तवह-)
नापि आर्थे, सर्वनियोगेषु अभावात् (कर्त्तव्यताऽय
गमस्य । लभंहरति-) तस्मादिदमपि दर्शनं अविद्युत्स्य
मानस्य इति नादित्ये तद्वा ॥ १४ ॥

(सिद्धान्तमुपक्रमते-) उपपत्ते (पु २३८)
' वपदेशो नियोग्यार्थकर्माप्रस्थिचोदना । प्रथितो
सुरैवातौ नित्येऽपि न न कल्पते ॥ ' २५ ॥
यद्यपि आशाऽन्यथाऽनुशा वेदेऽनुपस्था (तस्यापीत्ये
यथेन चेतनस्य नियोग्युपाभावात्) उपदेशात् सुवृत्तौ
(तस्यापीत्येऽपि भगवात्) । योऽपि तददेव (अजा
दिबदेव) प्रेरणातन्त्रव्युत्थो लोके प्रकाशते । तथाहि,
आशाऽन्यथेने हि नियोग्यं अनाहतनियोग्यत्वं यमं
गोचरत्वं । नियोग्यं तु (कर्म) उपदेन (गोचर
यति । अनेन ' उपादेशो नियोग्यार्थकम् ' इति कारिकायो
नित्य । अनुशा तु यद्यपि एव वयित् तथापि
प्रवृत्तुष्वधिनपलात् गोचरैव । (अनेन ' अस्थित
चोदना ' इति वित्तम् । अस्थितस्य अप्रतत्स्य पुन
प्रस्थापना चोदना इत्यक्षरशेजना) । नियोग्यार्थकर्म
गोचर अग्रहृत्प्रवर्तन उपदेशमात्रवत्ते धीय । नहि
गा अभ्यास ' (इत्याशाया) ' प्राणरक अभ्यास्य ' (इत्यन्यथेनाया) ' कुक यथाऽमित्त ' (इत्यनुशाया)
इत्युपदेशमतीति । नापि ' भेष्य चरेत् ' ' वरित
पथ्य कधीशात् ' इति प्रतीति (आशादिरुपा) ।
भूयसा चैव (प्रवरेण) गोचरोपु समापयशाशाऽपु
आशादिरनारूपितो लोके प्रकाशते (न केर
काशेपु, निहृत्प्रवृत्तिरचनेऽपि इति प्रथितस्यवमाह-)
गोपागदिकच तु च समापयशाऽपरपु अनेन यथा
गच्छ ' इति । नहि हीनस्य अज्ञानतात्प्राये (भे)
कर्मणि सत्यर्थेनाऽपुज्ञानमपुत्तय । अत एव चोपदेश
इति आशादिभ्यो भेदेन तत्र प्रतीतत्वात् ' तस्य ज्ञान
सुपदेश ' - १।१।। - इति ततो विद्य उपदेश
गान्देन दर्शित (मूलकारेण) ॥ २५ ॥

यद्यु ततो निष्प, * पुनरुत्थी (सम्भानासमा
वर्त्तय वपच्छदमस्य शब्दमित्यर्थे) । ननु उप

(भाष्यजडा) ' उपदेश इति विशिष्य गान्दस्त्वोच्चा
रणात् ' (इति श दत्त रूपगतो विशेष उत) । यदेत
अ युत्सवास्वपि प्रवृत्ताप्रवृत्त । उन्ने ' विशिष्ट पुरपा-
र्षस्य शुद्धरयोपायमाह य । पुरपार्थो यदा येन
यो नरेणाभिचाऽक्षयते ॥ ' २६ ॥ पुनरप्येवोपाय
अनगतमगमयत् उक्तपाद्विशिष्ट (अर्थवतेन विशेषेण
विशिष्ट) शब्द उक्त, अथवा त्वै एव शब्द गान्द-
नागत्रिन इति अविद्येयकमेव क्वात् । अतो नादिति
ताथरव (प्रथमभावित्र पुनरस्य उपदेशात्) प्रवृत्ति ।
मवर्त्तगार्थे चेदम्, अत अय-गान्द-अभिचा-उत्पापक
दिज्ञान च कर्म-कर्तुं करण-माहसायनेऽ उपदेश
गान्दो-पते प्रेरणादिकत् । तैरि हि (प्रेरणादिगर्भे)
यथात्रिगणमर्षदयो निर्दिश्यते । (शब्दकते-)
अर्थेनाहि धवर्त्तक । (परिहृति-) सत्यम्, शब्दोऽपि
(प्रवर्त्तक) तत्प्रतिपादनात् (एतेन कारिकाया पूर्वार्थे
स्थापनात् । अत च पुरपार्थेऽपि पुनरो नियोग्यो-
ऽभिमत । शुद्धरथेति नियोग्यार्थत्वेन, न नियोग्य-
स्येत्थं । ननु यदि पुरपार्थोपायमिच्छायी शब्द उ
देन -) कथ गार्हि अज्ञोपदेश १ (न राह्य बाह्यनि
पुनरुपाधिति अपि तु कर्त्तव्यनि । परिहरति-) अपे
यितो हि अर्थं पुरपार्थं, अथवा प्रमादिरपि न
तथा स्यात् (तस्यापि स्वय अनुपस्थात्) । अपे
लितक उपदिष्टावतानुग्रह (साधनानि अज्ञानि)
॥ २६ ॥

ननु लिङ्गदि-य प्रवर्त्तनाऽन्यथक्ये (न पुन पुर
पार्थोपायता) पराहत चेद ' उपादेशो नियोग्यार्थकर्म-
प्रस्थितचोदना ' इति । (उचर-) नेद पराहतम् । तथाहि,
' पुरो नेष्टाऽपुपाययान् क्रियास्तन्य प्रवर्त्तक ।
(ननु तथापि इष्टहाशयतामात्र गान्देन प्रतिपादितम्,
कुत पुन प्रवर्त्तनाप्रत्यय ? तदा-) प्रवृत्तिहेतु धर्म
च प्रवर्त्तन्ति प्रवर्त्तनान् ॥ ' २७ ॥ प्रवृत्तिगार्थो हि
कश्चिद् भावतिदायो -पापार्थमिच्छातः प्रवर्त्तना । ता च
क्रियाणा अपेक्षितोपायैः । नहि तयात् (अपेक्षितो
पायत्) अग्रविषय तत्र (क्रियात्) प्रवर्त्तते कश्चिद् ।
(ननु अन्वयेतिनोपायेऽपि नृपाऽन्यथा प्रवर्त्तते मेधा

वत इति कथं अपेक्षितोपायैः प्रवृत्तिरेतु, इत्या
 आह-) आदि आशादानं प्रवृत्तिः, आदि विधिवत्
 अपेक्षितानि चतःसुपाक्षितैक, अथवा अभावान्
 (तत्सुपाक्षये प्रवृत्ते अभावान्) ॥ २७ ॥

(अत्र वैचित् आम्नाय प्रति श्रद्धामानिन प्राहु -)
 ननु ' कर्त्तव्य ' इति प्रविपत्ते प्रवृत्तिः । कथं हि
 तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तेत ? को हि स्वर्णमुपलभ्य
 मूर्च्छिता इत्याह फलस्य उत्तरं दद्यात् । (सिद्धादी-
 वृच्छति-) क पुनरवयवैर् कर्त्तव्यमिति । (पूर्वव-
 दैवा प्राह-) न कश्चित् । (हिन्दु का) प्रतिपत्तः ।
 (सिद्धादी वृच्छति-) वा पुनरिष्यत् । (एकदेशी
 आह-) विपत्तिसाधनानि उन्नतक्रियापथिना प्रवृत्त्या प्रता
 (साध्यसाधनोत्पत्तौ यथाऽप्युच्छिन्नाया विद्याया प्रति
 पत्नी अनुवृत्त्याम्, तदपतिपत्तया कर्त्तव्यं अनुवृत्तान
 यत्ने कर्त्तव्ये तद्वत्करीषीत्, ' कर्त्तव्य ' इति प्रका
 प्रतिपत्तः) प्रतिपत्तिसाधनविषय वे हि निष्पत्तीति
 रमात् । का च प्रवृत्तयेत् । अत्रमाणा / तु)
 न व्यन्यासात् । ननु प्रतिपत्तौ हि तस्य (प्रतीमा पुा
 साध्यामाया यथाहार प्रवर्तव्या एव । तत्र यदिरिष्य
 मह-) नहि ' इदमित्य अनेन कर्त्तव्यम् इत्यनुवृत्त
 प्रतिपत्तये प्रवर्तते प्रवृत्तानुवृत्तयेऽप्यर्थे । नप हि
 प्रमाणान्वयस्यति । (अथकमाह-) प्रवृत्तमानेनो हि
 नेक इति कर्त्तव्यं यत्सु समीहते (कायवचनचेशसु प्रवर्तने
 इत्यर्थे) (सिद्धादी शङ्कते-) किं पुनरस्या नमिच्छत् ?
 (पूर्वव-दवैदवैदी उक्तानाह) आह । तत्र (ये चला
 उल्लासतेषा) उल्लासाना साक्षात् भावनामुर्येन या
 आधिवृत्तान् अन्वितवचनं परहारणा चालादीना असादिशब्द
 भावना (अस्त्युपन वा), अथवा आनन्दवर्णविषयाया
 सम्भावत् । यथोक्त ' आनन्दवर्णविषय, प्रवृत्तयोः
 समीपम् । साक्षात्तानामुपात्तं न ताना नन्दभा
 नम् ॥ ' (वातनाय उल्लास यात्क विना सुपद्वते यत्
 रतिपथे सिद्धमा ऐदि, वेऽप्यस्य कर्त्तव्यस्य । प्राणा
 शोच्यं समीपमिति वत् कश्चिनीत्युच्यते, अथ कोटीरितेन
 प्रवृत्त्या इदवादीनि स्थानानि अभिहितं, यत् कश्चिन्
 आविरसितं तदेतद् सर्वं प्रवृत्तयोः अन्वयानुवृत्तौ

। विच्छिन्नपतिपत्तिसामपि च यदाप्या किं
 कथमनुवृत्तयेत् (इति) निष्पत्तियुक्तं प्रवृत्तयुक्तं
 अति समाविष्टपूर्ववृत्तिप्रतिपत्तौ उदीयमान उपलक्ष्य
 विदधाति । (अत्र ' किं कथमनुवृत्तयेत् ' ' विचार
 विवक्षा ' इति अनुमानवीचभूताना समिल्लकार्दर्शन
 उदयमदेहविनासपक्षहेतुपर्यवस्यमानं प्रमाणं उदाहरणानाम
 भाव मन्वपति । ' अन्वयानुवृत्तयोरिति ' इति यासि
 स्तरणामावमाह । सद्योवधिषा प्रतिपत्तौ साध्यानुपलक्ष्य
 विदधाति) साध्यात् (प्रवृत्तयोरुक्तं अस्या प्रतिपत्तौ)
 अनुपलक्ष्ये गवमासात् । सुतोभोवायेतु च यद्येवमि स्वर
 विद्येयाभ्यमेवेतु यद्यपि गूतान्दभावनाऽनुवृत्त्यात्
 प्रवृत्तयोरुक्तं यथाहा (निष्पत्तयोरुक्तं यथाहा) प्रतिपत्तौ
 प्रवृत्तिसिद्धयन्तम्, नोपायसाह (प्रवृत्तिसिद्धयन्तम्)
 उपलक्ष्याऽऽप्युक्तं नोपायसाह । आहारविशेषप्रतिपत्तिसिद्ध
 (अत्रमानिरेवदादरणीय इति प्रतिपत्तौ) तत्रापीवासा
 अधिवृत्तिसिद्धयुक्तयोरुक्तं यद्यमसाधनविषयना (विना पूर्व
 भावना) न भवेत् । यातेयेदाऽप्यिष्यत्प्रतिपत्तयेदाना
 प्रवृत्तिसिद्धयुक्तयोरुक्तं (आहारप्रमाणाना यथासाध्याना
 न भवेत्) अत्रातोपायाना एवसाध्याना च
 (यथावतोपायाना) गवामादीना प्रवृत्तौ (न भवेत्)
 साक्ष्यविरोधाना (अहिननुवृत्ताना) द्वेषप्रवृत्ति
 (न भवेत्) । अत्रो नेष्टानुवृत्तयोरुक्तं प्रवृत्तितेत्,
 अपि तु प्रतिपत्तौ इत्यवसंयत् वृत्तः । यथा अत्रोच्यत्,
 ' उपलक्ष्यप्रमाणानामुक्तयोरुक्तयोरुक्तं । साध्यात्
 विपत्तयोरुक्तं विपत्तयेन वलते । ' (प्रतिपत्तौ ज्ञान
 भावना विषयभेदेन रतिने) ' साध्यात् साध्यात्
 चानिषा, अत्रानुवृत्तयेन वा । इतिवर्तं यथाया, ता न
 कश्चित्प्रवर्तते ॥ प्रमाणभेदेन वा लोक सर्वं समानु
 वृत्तयः । न्यत्रादाय प्रवर्तते तिराक्षयमि तद्वत् ॥
 (तिराक्षयानुवृत्तयोरुक्तं-) न्यत्रादाय विपत्तये मयो
 पुत्रोक्तिः कथम् । अत्रादाय मुक्तयोरुक्तयोरुक्तयोरुक्त
 कथम् ॥ आहारविशेषविरोधप्रवृत्तयोरुक्तयोरुक्तं (० सु
 क ।) जायन्तयोरुक्तयोरुक्तं प्रवृत्तौ न्यत्राक्षयम् ॥
 (अथ विज्ञानी पूर्ववैकरोक्तिम्, अत्रादाय
 विपत्तयेति-) उच्यते ' न निरात्म्ययत्त ज्ञान

क्रियासाधनयोगिनि । सामान्येऽस्मिन् विप्रकृष्टे
 यच्छब्दबहुपायवी ॥ ' २८ ॥ सा यत्प्र प्रतिमा
 आत्मभवनती न वा । (यद्यपि प्रतिमा निर्विषया
 इत्युक्तम्, तथापि यदाचिदिदं अनुपगमसिद्धमन्तमात्र
 म्यात्र ताविकं इति मत्वा दृष्ट्याभिव्यक्त्या विकल्पि-
 तम्) आत्मभवनती चेत् तदेवावबोधार्थं प्रवृत्तिनिवन्ध-
 नम् । न च तत् अन्यत् ईदृशोपायतायाः । निरात्मनं
 तु ज्ञानमनुकामेव, तस्य ज्ञेयावभाषकार्यलक्षणत्वात् ।
 विषयान्वाशाद्युपपन्नमभवे तदनपेक्षम् प्रवृत्तिः स्यात् ।
 (कश्चिदह -) ननु कारकसंलग्नी किञ्च आत्मभवन-
 मिष्टिव । (दूषयति -) न । तस्या अपवर्तकत्वचरकत्व-
 न्यसि प्रत्याया (' कायेः यत्ने' इत्यादि) गत्यत्वात्
 तिष्ठान्निवृत्तेभ्यो यत्तन्मै, प्रतिभाभेदात् अप्रवृत्तिप्रस-
 ह्नात् । (कश्चिदेव सङ्कते -) ननु गद्यार्थकमन्विनार्थ-
 का यत्त. समसि, यैव-यत् । कर्म-यत्तार्थकस्यपिनी हि
 वाक्यवृत्तिः । (परः सङ्कते -) कथं तर्हि भूता-वा-
 रुधाविनो वेदान्ताः लौकिकवृत्ति च । (उत्तर-
 माह कश्चित् -) परैक्यताभेदात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रति-
 पत्तिविषयत्वात् । यत्रो हि नतौता भेदवती, वेदान्तोप-
 तावत् आत्मज्ञानप्रतिपत्तिरन्यथा । तैत्रि च ' इद-
 मिदं निष्कारि प्रीयतवन्' इति वाक्यपर्यवसानम् ।
 (सिद्धान्ती दूषयति -) तैत्रि साग्म् । (तिस्र. प्रति-
 पत्तयः । भूतमयी, चित्तमयी, साक्षरकमवती चेति ।
 तत्र भूतमयी अविज्ञान आह -) सङ्कत् प्रतिपत्तेरुपपत्तेः
 पुनस्तस्यापत्तात् कर्मकत्वमप्यवभवत् (यथा कर्मविधि-
 वाक्य न कर्मपदसम्बन्धोपे विधीतरदेष्यते तद्वत्) ।
 निश्चयोऽसि (अत्रमसि) यति शब्दात्, मन्त्र एव,
 अन्यत्तत्रैव तद्वत्प्रामाण्यम् (शब्दकम्) । अधवत्ताऽसि
 न (विधेः प्रयोग) इत्यर्थेवात् स्यात्साक्षरप्यव्यवहिते-
 कर्मत्वात् (उपनिषदा कर्मविधिक्त्वात्) ' अविशिष्टस्य
 वाक्यार्थः' इति न्यायात् (११२।१।३३), अन्यथा
 तपिपिपर्यवधिवाक्यतायैरप्रमत्तात् । न च पुरुषार्थेवाव-
 र्तिभिः प्राथ्यते, ज्ञानार्थं श्रेयाभि-प्रतिफलत्वात्, कथ-
 न्तरामश्रुतगमत् (" अनुगच्छसिः" इति हि मोक्ष
 तत्त्वने, न चात्रो साधनः) शिष्यापरतत्त्व विधेः

परदुस्वरूपकत्वात् शक्तिरहितत्वात् तदन्विपरक्यमनु-
 प्राप्ते गम्यते, नात्मतत्त्वावबोधः स्यात् । अतः (' आत्मा
 सातथः' इत्यादिः) श्रुत्वमज्ञो विधिः एवञ्चोपेय
 अविश्रितः, तिस्रःप्रतेः ।

ननु विधिरहितसात्त्विकरूपस्य साकाररूपस्य प्रामाण्य-
 मलभयम् । (इदं विस्मय दूषयति -) अथ केयमनु-
 वादनाः प्रमाणान्तस्यगिरावर्षया, आहोस्विदभूतायैतो ?
 प्रमाणान्तराधिगार्यथा चेत् विधिदूषयति (संह-
 न्तायै) अत्रादृशं (प्रमाणान्त-विपर्ययकार्यं) अपौरुषेयं
 गानुवात् । (अथ) श्रुतार्थता चेत् नूनः सापेक्षता ।
 (सङ्कते -) यति लौकिकजनकजा प्रमाणान्तविषयगतो-
 चरकत्वम् भूतार्थाना सापेक्षत्वं दृष्टमौपपत्तादिषु । विध-
 योऽसि लौकिकास्तथा (सापेक्षा) इति विधिमत् तत्
 (वैदिकं) व्यपेक्षतः । अथ (विधिमद्वैदिकं) अपौरुषे-
 यत्वात् सापेक्षते तत्, अपौरुषेयत्वं इतरथापि (वैदिक-
 गुणार्थेऽसि) अथाभेदः । अथ प्रमाणान्तरकमत्वात् भूत-
 यैव (वैदिकस्य) सापेक्षता, न विधिमत्तः । निष्पत्ते
 तदहमत्वात् (प्रमाणान्तरार्थमत्वात् । उक्तमाह -)
 लौकिकस्यासि (औपचार्यविधिः) तदनेदंशक्यमहः +
 (चोदयति -) पुरुषवृद्धिप्रभवत्वात् विनियोगस्य तत्सा-
 पेक्षकत्वात् तत्र सापेक्षत्वमपौरुषेयत्वे यत्तति । सौऽसि
 (विनियोगः) न केवल (नियोग) इदमन्तरनिर्णयः ।
 (परिहर्षति -) मानमन्तरविषयोऽसि तर्हि (भूतत्पोऽसिः
 नियोग इव) अपौरुषेयवचनमित्तानपेक्षे, इति यत्तैऽसौ
 (अपौरुषेयत्वम्) अनपेक्षकत्वमत्र न सापेक्षत्वमन्तरः,
 योरुपेयत्वं न सापेक्षत्वे हेतुः । निरदोतनिरेदसि लौकिके
 यत्तति सापेक्षत्वात्, न प्रमाणान्तरकमत्वात् (सापेक्षत्वे
 हेतुः) । तथा च सापेक्षत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः परस्पर-
 विषयसमत्वात् सापेक्षत्वात् प्रमाणान्तव्यति, (शानि-
 यद्वत् ।) अतः प्रमाणान्तरोपलब्धिविषयापुत्रपर-
 वृत्तित्वात् विधिमदितरारऽऽ (योरु) यत्त सापे-
 क्षम्, अनयाभावात् वैदिकमनुपगमसि अनपेक्षकतति
 चतुरस्यम् । (प्रवृत्तमुपसहृति -) तेन प्रमाणान्तार्थमपि
 न विधिविषया ।

अतीतो व्यंजमाहासाम्यो नैक समन्त, 'भेददर्शना भावान् अभेददर्शनाय' इत्युक्तम् । (चोदयति-) ननु एवातीवक्रमेण (७५ष्वेषेण इति विधि. पाठ) अभेदप्रस्तुत एकस्यत्वनस्तुभाषणम् (चीर) । नहि अवस्तुपु ससर्गस्तुशालतासदादिषु ससर्गेषु वा नानात्मसु एकरस्तुप्रतिभाष उगारति, विना एकस्य सस्यत्वन प्रत्यासात् (अभ्यासात्) परिणामात् विरता इति । (पदिहति-) न, अथर्थासदे । ससर्गसायत् साक्यार्थेभ्यश्च कारवेषकचक्रिकवधवन अतुव्यमाना ससर्गी । समूहोऽपि नन्वरेण तद्वानिमिच्छमेक समृद्धि नाम् । तत्र (समृद्धिपु) तदुपाधि (एकदेशनालोपाधि) एकप्रमाण (एकविषय प्रकाश) समानिपाण्यस्योऽपि जाल्यत्तरपरिदृष्टवस्तुरूपेणोपेक्ष्यमाणा वस्तुत्वान्न प्रकाशते, अथवा (एकस्य सस्यत्वन प्रत्यासंन भिद्येन भेदकस्यनाया) एकस्यत्वस्येन एकस्यत्वता स्पष्ट । (एकनाम्येकता स्पष्ट इति कलिपाया पाठ) । न च तत्र सस्यत्वे, रूपभेदात् । अथभेदात् भेद इति चेत् (उत्तर-) वधमन्यथा (एकलेन) प्रतीत आदया (गाना) । अर्थभेदात्तुनागात् इति चेत् । (उत्तर-) प्रसू ताह अथभेदाभेदो अवयवमेते, पञ्चस्येभेदाभेदो इति न सस्यत्वनान्तिनिमित्त अर्थेषु एकस्यत्वमास । समूहेकस्यद्वयोश्च तद्विधीय । अविहितसमूहस्यत्वं न तद्वदप्रमाणो न दुरा सात् । अभाषे शब्द इति न भावस्यद्वयोश्च विवक्षितयद्वाहि । विवक्षितयाम्योस्तु सर्वस्वेकत्वान् अथा तैकत्वं नैकस्यत्वाभनम् । यत्तद्वस्तुविभागश्च न सात् । (सङ्घने) अथ तुल्योऽपि सम्यगिते अथनिवचन (अनाद्यविद्यावासनापैविचय निवचन) अथ विभाग । (उत्तर-) न, शब्द विवर्तनिवचन गद्यविभागतावत्कस्यपि वस्तुत्वाकार विवक्षणा ।

पराशरतमैत्र च बहुधा स्वपूरे (भाष्यनारायणकारादिभि) इत्युक्तमित्युद्धरेण ।

तस्मात् ईधितान्तवैवायना कर्तृप्रवृत्तयेत् ॥ २८ ॥

(एव पूर्वपठैकैदिति निरगते एवमपि परमपूर्वकली नृ-) ननु क्व चत्ताऽवगम्यात् प्रवचन, एव तथा अस्त ।

(द्वययति-) का पुनरियम् ? (नर्त यत्ता । पूर्वपथी आह-) कर्त यतः । (विज्ञाती कृच्छति-) येन प्रमाणोनावराम्येण ? (विज्ञातनी एवाह-) नैद्विने र्व्यसमीभ्यते, तदुरतात्वात्तरे (प्रमाणे) । (पूर्वपथी मते-) सत्यम् न शक्यतिरिति । (सिद्धातनी-) ननु सन्धोऽपि सविद्येपथा इतरतिदि (इतरेण कर्तव्यताया विधिं) अपेक्षते । (पूर्वपथी) ननु निशेगव (प्रमाणात्सादेव विधिं अर्थस्थापेक्षते) जन्धोऽपि तथयान् (सन्धन सिद्धेऽपि सव्यभानसमयात् । सिद्धातनी-) ननु इतरेतयभाव सात् (सत्यत सिद्धौ सन्धनज्ञानम्, सन्धनविमाने च सन्धत सिद्धिरिति । पूर्वपथी-) न, अनादिवाच्छन्दभावाया । न तत्र सस्यत्वात् साकारेण कतेयत्तप्रतिभासमाभिभावपि विप्रवृत्त, न्यपि तु भावनातुयमसुत्वेन । तत्र विप्रवृत्तस्य भावनाद्वारमिडे कर्तयतामपि (स्वभावेन प्रवृत्तिरेती) परत प्रवृत्तिपथवैधीनप्रत्यये नालुकरा प्रवृत्तस्यस्य सवित् (सर्वगाम्या सत्यस्य सानम्) । उक्तं च 'साध्या-उद्धेन जनिता (रा) भावनाऽनुगमेन मा । इति कर्तव्यता या, ता न कश्चित्तिरिति ॥' [वाचस्पत्ये शब्दे २ स्तो १४८ पृ १४२] । कर्तव्यतास्यभावेन प्रवृत्ति, न ईदिकतोपायताया, मित्येव अथ अप्रवृत्ति प्रवृत्तात्, ईदिकतोपायते वा निगलत्यासात् । (एव पूर्वपथा सिद्धाती दुषवनि-) उच्यते 'पूर्वपथादेवैर्येन ह्यतिशुभ्युत्पत्तेरनपेक्षणम् । अथैद्विसोपेदेतु को वीत्यर्थेन तु सुती ॥' २९ ॥ (पूर्वपथी सस्यत्वे-) का पुनरित शब्दभावना, सस्यद्विषया (वाचकविशिष्ट विषय) सस्य- (वाचक-च-) ज्ञानवीर्यम्, उक्तस्यमिहित अथज्ञानवीर्यम् । यदि सस्यद्विषया तैरेव अनश्रमसुदिसाकारे सस्यवीर्ये सस्यैरितिवा स्यात् (तथा च प्रथमप्रायोगोऽपि अर्थप्रथयावज्ञ । तद्विदसुक्त पूर्वपथादेवैर्येन, शुभ्यत्तेरनपेक्षण मवेत् इदानीं इति) । सुलक्षितं तथा नानैरेण । ... मित्रिता (अथविषया) चेत् तद्यपि पूर्वपथा स्यात् एव प्रवृत्त । अथ इमेव (अर्थविषयैः, न पूर्वपथा विषया) । (तथा सिद्धातनी-) विद्यतेतुर्वैकन न, यत्

(येन) तुल्येषु मलयपट्टान्माछादरेषु शब्दार्थकल्प-
विषयेषु अर्थ एव मानवलीङ्गत्, न एव्यस्योन्वयोः ।
(तद्विदमुक्तं विदोपदेष्टुः को वीजमर्षे, न तु श्रुतौ अपि
अर्थशक्यो वीर्षं इति) । प्राथमं तु. सं शोच्येत्
नायत्वारयन्तानं वा शब्दसंज्ञयोर्भाषावीजानाम्,
नार्थेषु (इति विदोपदेष्टुर्वचनः) । तेषापि च भावना-
ऽनुगमश्रेत् चान्नशब्दविद्यः तन्मानुभूतानि रूप-
शब्दप्रकाशत् अमानतधनुंतावापक्षीरु ॥ २९ ॥

(शोद्यति-) अथापि पूर्वांशस्तन्मूलकत्वात्
जातान् द्वयंभयशोकप्रतिपक्षैः काष्ठाक्षिद्रावनावापनुगमो
न सर्वाक्षम्, श्लुत्प्रशब्दयपद्वात् बालस्य । (सिद्धान्ती
व्यवति-) भक्त, किं ' पूर्वसिद्धिभ्येषुश्रव्यागान्तं
दत्र न किंचन । सिद्धे सामान्यतो वृषिधिविधिष्टे
छिद्वाक्ययोः ॥ ' ३० ॥ न तावत् सिद्धादिवं ज्ञानं
एव प्रमाणम् (न परं प्रत्यये वा कर्तव्यतायाः प्रमाणम्) ।
संक्षिप्तवचनं पूर्वसिद्धि-कोशस्यैव । नापि भावनात्
वृत्तिभित्ताज्ञापेक्षयेत् । नापि सिद्धान्तकाले । तयोः
सामान्यरूपप्रसिद्धेः विधिप्रधानादितेन अप्रसिद्धपर्याय-
वाक्यायप्रीत्यनुपपत्त्या (परार्थेषु इत्यपदार्थविशिष्टस्य
वाक्यार्थत्वात्) सामान्यरूपसिद्धिनिबन्धनप्रमाणवैशेष्या
दभावे प्राक्प्रभावः (सामान्यरूपसिद्धिनिबन्धनस्य च
कर्तव्यतायाः प्रमाणत्वाभावात् सिद्धवाक्ययोः विधिप्रधाना
स्य प्रमाणत्वात् - इति कृपिक) । यथा चेह
कर्मणि, तथा पूर्वसिद्धि, पूर्ववदेऽपि सा (भावना)
अपेक्षितेति प्रमाणाभावात् । ता किं विद्वत्प्रमाणवैशेष्ये
अनादिप्रसङ्गात्सामानिकमन्तं स्यात्, तत्र पुस्तकान् प्रपु-
कम् । (तत् पारितोष्यत् कर्तव्यविशेषोपायैर्न प्रश्लि-
ष्टैः कर्तव्यताज्ञानस्याशङ्कनम्) ॥ ३० ॥

अथ च ' कर्तुरित्याभ्युपाये हि कर्तव्यमिति
लोक्योः । विपरिते त्वकर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥ '
३१ ॥ यः गतु प्रत्यये यमयक्येति ह तस्य विषय-
एव इत इत्यवयवस्य । अपेक्षितोपायता तद्विपरितता
चातुशतो कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रसिद्धिप्रत्यये नैकिसा-
नम् । तेन तयोर्गोचरे इति यमपदे (अत्यवयवतिरेक-

स्यात्) । तस्मात् नर्त स्माऽपि नात्या कर्तुः समीहितो-
पायताया । यथोक्तं ' कर्मण्यस्य गुरुं फलम् ' इति ॥ ३१ ॥

(शोद्यति-) कथं तर्हि नित्येषु निरवता, कर्तव्यता
वा, यथासिद्धि वादोपसंहारः (कथम्) । तथाहि-
यदि तावत् पुनरिदं ईच्छितम्, तयोपेक्षितया विद्वन्वेव,
तद्विच्छाया अनित्यतात् । तत्र (मान्यत्वे सति)
' वाचसीर्न ' इत्यनर्थकम् । नापि अधिप्राप्तिदोषप्रतया
अर्थवत्, अर्थसंके- (न्याय्येताभावात् अनर्थकत-
मित्यर्थः) । अथ सर्वे सर्वेषां सर्वसिद्धिं फल
मविष्यति तथाचतुमितिर्बर्हणम् । (निगमये-) मथैवेन
नित्यता कथयते, न गच्छत् । तथाहि, कथम् नित्य-
समीहितत्वात् तदोपायवचनस्यैवता वाचनी । शब्दस्तु
नित्यसमीहितोपायप्रतीतिमानोरलक्षणः । तथासति शब्द-
व्यवारे तयो निर्द्वन्द्वकृच्छ्रादिवत् सर्वोपायप्रकारप्रवृत्तः,
अन्यथा फलाभावात् । शब्दे हि नित्यारे पौर्णुपाय
सर्वदा च इत्यथमरात्, ' यथा शक्यशान् ' इत्युपपत्तेः ।
इतरथा (शान्ते नित्यते) अत्राशान्प्रकारान्यत्कथं-
यो यः ' इति विधिविधिवत् स्यात् । नहि सर्वेषां समी-
हितोपायं विद्वजिति कथंवाच्यम् । अधिप्राप्तिः । गतु-
वृत्तिरसमीक्षितम्, प्रमाणाभावात् । अधिप्राप्तेः अतिप्रायां
प्रकारेणैव शक्यत् । स्मृतिशक्ययोपमाया च तत्कथ-
नाया एव (अक्षणे प्रत्ययान्तरनाया एव) युक्त-
त्वात् । स्मृतिशक्य युवः तदवयवमयात् । प्रविष्टित्वं च
नियोगत अक्षर-यस्य विप्रदानेन, नियोगत इत्यवयव-
विशया प्रत्यययो युक्तः । तथा नियोगोपपत्ते (अक्षणे)
प्रयथावयवत् । ईनेनोपायेषु इच्छता मशुचे । तथा च
वाचसीं प्रवृत्ति, न तादृशी अम्युत्पत्ताः (परसंके विदोप-
मादर्थसंज्ञन-) नित्येषुनित्योपायनिवृत्तवत्प्रकारप्रवृत्त-
तुष्टपरत्वानां चासंगतो अक्षरेण प्रयथावयवत्वात् (जगत्पथी) ।
तस्मात् नित्येषुनित्योपायानि न नित्यानि (कर्मणि) । म्यु-
त्तिस्यु हेतु अक्षरेण प्रयथावयवत्वात्, तुष्टात्मकत्वात्
कर्मन आनुवर्द्धकत्वात् कर्तव्येतिवत् । वाचन कथात्
(म्युत्तिसि.) इति । भावनायाश्च हाप्यत्वात् । (परिहास-
न्तः) अश्लोभमितिपत् निर्दोषार्थत्वात् विपरितय्यादि
सम्भवात् सूचीयानिर्दोषारोपः (अश्लोभेतिवत्) ।

(' अथ मन ' इत्यादिना प्राप पत्रं निरा-
करोति-) बर्णभेदात् । तथाहि, ' नित्यं नित्येहितो-
पाये यावन्तीवमिति श्रुतेः । अज्ञानतो यथा-
शक्ति न वा सर्वाणि चान्यथा ॥ ' ३२ ॥ न
तावत् इष्टसाधनत्वेऽपि नित्यत्वविहितः, नित्येष्टस्यैव
साध्यत्वकल्पनात् दुरितनिर्हरणस्य । मुने तदेतौ वा कदा-
चित् मावस्थमयेति (आत्म्यादिभ्यः), दुःखतद्वैकुण्ठ्या
तु सर्वभेदोद्दिष्टमानस्य तद्विद्वत्सौ सर्वदा कामः, हितमपि
न प्रेष्यतस्तस्य प्रतिबन्धधमे समीहादरलेश, तस्मान्
इष्टनिरूपयन् । पाप्मन् अप. सदा समीहितः । नियाना
कर्मणा फलनित्यत्वादेव यावन्जीव ' इति शब्दाव-
गतात् इति न नित्यत्वविरोधः, अनित्ये माये सा
विद्येत । यथाशक्त्युपगमाश्च नित्यत्वादेव अहीनाङ्गस्य
नित्य क्रियासमयात् । न चेद वास्तव नित्यत्वम्, नहि
फलदायिने चावशीवशब्द नामरन्ति फलविशेषशब्द
वाऽधीवने, किन्तु यावन्जीवश्रुतेरवगमनित्यताः तत एवा-
र्थावस्था फलभेदमयोभेदो इत्यादिबुधमिति । (अर्थावधि-
द्वेषमि-) अनित्ये माये परिपूर्णोऽथ प्रयोगे चाव-
शीवशब्दसुविगामित्य कर्तव्यताऽनुपपत्तिः । नहि कदाचि-
दोष्णोष्णव्याप्तिसत्त्वा कर्तव्यताया परिपूर्णोऽज्ञानावस्था-
काया च यावन्जीवशब्दोऽन्वेति, नित्यत्वाच्च कश्चित् फल-
भेदो न तदेव वाधते । (यदि शब्दावगम्यमेव नित्यत्व-)
इय तर्हि नित्येष्टितोऽज्ञानात् नित्यत्वमुक्तम् ।
(उच्यते-) शब्दावगतस्यैव तस्यविधात. शब्दसामर्थ्य-
सम्भवेन नैत (नित्यमगीहितोपायत्वेन) उच्यते यथा-
शक्तिप्रयोगेण तत्रेण च ।

(प्रसङ्गात् किञ्चिदह-) तत एव (यावन्जीवश्रुति-
विशिष्टलिङ्गा नित्येष्टितस्य फलस्य कथितत्वात्वादेव)
अनयो (नित्यतास्योः) मानन्तर भृगुम् । कथं
चेद नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यमगीहितोपायत्व इति
नित्यानुष्ठानात् फलदकणो प्रथमादात् (इतरस्यैव्यनुष्ठान-
मिति तुभ्यम् । शब्दपूर्वत्वेन तस्मात्तस्य अङ्गीक्रिय-
माणया-) नाशब्दनित्यत्वंमुमयोः (परस्वात्मनश्च) ।
(पर शब्द-) नाशब्दो प्रथमादात् (असम्भवे) नित्य-
विश, (किन्तु) शब्दादेव । (परिहरति-) नैव,

शब्दादेव भेदवदयकर्तृपता किमप्येवज्ञाने प्रथवाव-
कर्तृपता, शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । न च शब्दः अरम्येन
प्रवृत्तयेतुरित्युक्तम् । शपकृते चाकृते प्रथवाप्रथमानात्
नित्यमनुष्ठानमपि इति चास्तरमेव (नित्यत्वं) शब्दः ।
तस्मात् अन्वयव्यतिरिच्यतित्याना ईदृशा नानाविधाः
समुद्भवाः ।

(प्रसङ्गिकत्वपूर्वमनुवर्तयति-) कुन्प्रवृत्तिविशेषोऽपि
सदा सर्वस्य समीहितोपायनयोरपि सर्वसा ' सर्वदा '
इतिगान्ध्यानात् नानाङ्गप्रयोगः । ननु कल्पते
शक्यनुसार एव न संभवति, वैकुण्ठात्, फलभावाप्र-
ज्ञात् । (परिहरति-) किमिदं वैकुण्ठम् । (पर-)
चोदनासर्वत्वमिति, (सिद्धान्ती-) न तर्हि वैकुण्ठम्,
यावन्जीविके यथाशक्त्युपगमेऽपि चोदनासर्वत्वात् ।
अचोदनासर्वत्वे वा शक्तेरन्यत्वेऽपि सर्वाङ्गोपगमात्,
अथवा चोदनासर्वित्यनुवर्तयमावाक्येति । (शङ्कते-) तथा
किञ्चिदपि विचिख्येण शक्यत्वात्प्राप्तयेत् । (स्वर्गति-)
अनङ्गरमेव यावन् कर्मणो विशिष्टोपायत्वात् । (शङ्कते-)
किञ्चिदपि विचिख्येण शक्यत्वात् चोदनासर्वित्यनुवर्तय-
मेवमतेऽप्यानि इति चेत् । (निराशये-) सर्वाङ्गोप-
गमात्प्रसङ्गः । (शङ्कते-) अथ ' आत्मातन्मार्गे
युगता शक्ति. सद्धारिणी ' इति यान्यौपश्रुतेः
पक्षित्वादेवताया । (निराशये-) फलदायिने न ह्य
दण्डधारिणः । अथ उच्यते चोदनात्वा. (येवमेतेरेन
द्रव्यभावाभावात् । ननु भक्त्यु कर्मसत्त्वं मानान्तरवैयम्,
नत् पुनरतस्य अष्टम कथात्वेपु सङ्गनपुरोडाशप्रवर्तनं अग्नि-
देवतत्वं च क्त् ' आग्नेयेऽष्टावपात्. ' इत्येतस्यादुःखि
वाक्वाऽन्यत्. अशाक्तस्यममिति । न चोदयचित्तस्य-
यगतविनिधयिषेणो कर्मणि न्यूनतितरेककरण प्रवृत्त्या
नार प्रभवति, तत्रेणो कल्पस्यप्रवृत्त्याऽप्यनुष्ठानं अन्वयत्
द्विगतात् इत्यावयवनाशङ्कते-) यदि दर्शपूर्णमास-
मशक्यम् । (निराशयेति-) न्युपचित्तस्यैवगतत्वं इत्यपौ-
रुषिकत्वात् (अज्ञाना) अन्वयः. (अभावात्प्रसङ्गः) ।
अथान्यत्र तच्छेदो वा इतरात् । यथोक्त ' शेष. ताव-
न्ता देवा नित्य चेदत् प्रतीयते ' इति [श्रुत्या.
चोदनासर्वे पृ. १९.] इत्यावयवमुपाय. इति हि

तेष्वनुदेशः ' इति च [भाष्ये चोदनात्पुनः पृ. १९] ।
नाप्यत्रये प्रत्ययभेदेनान्, अन्ते हेतुनानुपपत्तेः ।
तुल्ये च हाप्यत्वे नानुपपत्तिः प्रयान्नादेशात् (प्रयान्ना-
देशानामङ्गात्तुपपत्तिः) । नहि स्वल्पे चर्मे वाऽनु-
पपत्तेि अङ्गम् । प्रयुक्तरसि एवविद्यमानाङ्गात् (दर्श-
पूर्णमात्राभ्यां गान्धर्वेन तुदयस्वसि प्रकरणदिनियुक्तस्य न
प्रयुक्तिस्वादान् समरसि विनियोगानुसारादुपादानस्य) ।
न च दुर्गतात् कर्मणः अङ्गुपपत्तिः पापस्यत्
वृत्तिः । अग्राजीवते (अपि) तत्तन्निर्गोहणा-
त्तिवत् । पापस्यत्वे च पुनश्चरयेवर्थात् (निर्याता
कर्मणः प्रथमजीवनापरिषात्तदेवोपादात् पुरुषपरये-
र्थात्) । अग्राजीवते वा (निर्यातकर्मणः) नाग्राभावात् ।
गान्धीयेण तुदायेन विद्यात्ते (निवृत्तौ) न दोषः ।

(चोदपत्ते-) " यदि तर्हि कल्पनां न सर्वाङ्गो-
पस्यत्, चाम्भेऽपि तथा स्यात् । कान्त्यीरश्रुतेः
इत्यत्र (नित्ये) एवं (सर्वाङ्गोपस्यत्) इति चेत्,
हापि (चाम्भे अपि) स्वर्गकामभूतेरस्तु । यथै
यवचीवमङ्गय अङ्गीनाद् तथा नर्तनं स्वर्गकामैः । इत
(नित्ये) यथा यथा वाक्येन शक्यते, तथा तावदा-
नुपस्यत्, तथा (चाम्भेऽपि) यो वाक्येन शक्यते न
तावन्ति उपस्यत्पर्यन्तं । नाङ्गविधिविरोधादि स्वर्गकाम
भूतिः अस्मिन्नापि यथा [न ?] विरोगमनुकल्पते ।
शक्यत्वेत्याया तु अङ्गविधिविरोधे नित्यत्वं न विरोधाद्-
रोधेत् । अथ सत्यम्, अनुपपत्तेः स्वर्गकामभूतेः अङ्ग-
विषय एवोपपत्त्यन्तं अविरोधपुत्रत्वात् यथागणित्यवस्त-
वम् । (नहि) नित्येऽपि नृत्तम् । यास्वीरभूतेः अन्त्य-
गणित्यात् तत्रैवम् । कामभूतिस्तु सर्वाङ्गोपस्यत्पर्यन्तं
उपस्यत्, तत्राविरोधात् काम्यमोक्षिण्यात् (१९।१।८।
३७) इत्यनुपपत्तिः । स्वयमविरोधः, दर्शितस्तु
स्वर्गकामभूतेर्विषयमप्योच्यते विरोधः । तत्र अङ्ग-
प्रधानविरोधे प्रकृतानुपपत्तेः येषाम्, लोकात् । यथा छि
' ब्राह्मणात् मोक्षय नानाविधोपकरणेनाग्नेन ' इति
यथायत्तुपकरणं यत्तन्लोकात्तदनुपपत्तेः ब्राह्मणनिषेधः ।
एवं नाङ्गविधीनामपि नित्यत्वंकारिण्यम् । नत चाम्भे-
न्पि ' गणा चानुपपत्तिः ' इत्येव अस्तु, न ' यो यथा

चकनुपात् ' इति अत्रैत्युपपत्तिः ' । नैतत् स्यात् । एव-
प्रयोगविधिवैरुपपत्त्यात् वान्तेकमेवोपादानात्प्रकृत्यात् ।
केवल्युपपत्तेः बहव्युपपत्त्यात् विरोधश्रुतेर्विरोधत्वम् । (एत
हि-) स एव प्रयोगविधिः तस्मात्प्रत्यय प्रयोगेन तमेव
यदि विदधाति, न विदधानि इति स्यात् । कल्पनागौरवं
च सामान्यमेवेन प्रयोगेभ्यः । परस्व च यदन्तरत्वात्
विरोधपरत्वं सर्ववर्त्मितं न कदाचिद्व्यवहृतत्वात् ।
नित्येऽपि तर्हि एवमेवास्तु ' जीवन् यदा चकनुपात् ' इति ।
(यद्भवे-) यदादिचकनुपपत्तिमिति चेत्, (चाम्भे-
हसि-) अविधिविधिविरोधे कस्य ? अपि च हाप्यत्वेन
होमप्रसङ्गः । अथ कल्पविरोधोपादानादुपपत्तेः तथा,
इत्त अङ्गविधिविरोधादिनापि वाच्यीरश्रुतिः सामान्ये
सर्ववर्त्मनेति त्वङ्गविरोधोपात्तं ' यदा ' इति स्यात्
(यदा चकनुपात् इत्युपपत्तिरिति) । अथ सत
जीवदसि चाद् एव कर्मणि अपि विधिते नाङ्गुपपत्तिं विधा-
नम्, अविद्वन्त्य तु प्रयोगो वाच्यसि सत् नाङ्गुपपत्तेः
विरोधे, यथासमं तु अविधिविरोधोपात्तं तस्य । न
च चाम्भेऽपि प्रकृतं, कार्यनिष्ठत्वात् कामाविनास्य
प्रयोगनिष्ठत्वात् नैमित्तिकस्य साधनापेक्षात्वात् चाम्भेत्वं,
वाच्यत्वं च साधनमात्रावयवेः नानाविधोपपत्तेः चाम्भे-
विद्वेः । ननु उभयव्यवहारात् एव नर्तय, क्वम्, एवम्
एव विमिश्रणत्वं, अपरं परापरतः । तत्र
निमित्तपर्यन्ते निमित्तगतोऽविद्वन्त्य अस्तुत्तन्त्यावि-
कारित्वान्ति, उति यथासमं प्रयोगः । फलपर्यन्ते तु
अङ्गोपपत्तेः वानुपपत्तेः फलमिहा अविद्वन्त्येवविधिव-
तेति इत्यभिप्रायान्नात् नापिनागतिरिति विरोधः इति न
(?) यथापर्यन्तं प्रयोगः, एवं न हाप्यत्वेन प्रयोगः,
नाथापर्यन्ते (कालेपु), यथासहितं चोपपत्तेः नित्येपु,
न चाम्भेपु इति सर्वं चतुरस्यम् ।

(तत्रैतदेकदेशिपान विचरन्त्य इत्यपि-) नैव चतुर
स्यम् । इदम् ममान् व्याचक्ष किं चाकल्पेणो-
ऽविधिविरोधे यथाऽपि चर न प्रयोगः, आहोस्वित्
मुत्पत्तेःोऽविधिविरोधः अविद्वन्त्य तु यथासमं प्रयोगः ।
पूर्वस्मिन् कल्पे एवैव कालविशेषपुत्रे कर्मणि
(दर्शपूर्णमासयो) तत्कालजीविनेऽपि चकनुपात् अन्त्यस्य

(अजाकालीनित) तद्विधिपूर्वकर्मोपसहस्रसामान्योत्त, अन्यथा अन्यथाऽपि (पञ्चमपाठौ) अतुर्वर्त अति कारयतिप्रकान्ति । पश्चिमे तु (कल्प) नादृगशक्ति अविशार विगिनन्ति इति सातन्त्रप्रसङ्गः । (एकदेशी-) न ब्रूम अद्भुतकारिकार विगिनपीति, किंतु अर्ग्य गन्धैषण एवाधिनार इति, तादृशास्यैव तु बन्धविद्- ह्नस्याममवे न प्रयोगो निवर्तते इति, वैगुण्यत्वापि फले अधिकारदेहेरेव नाम्नीत्युत्तम् । (एकदेशिन दूषयति-) कोऽयमममम ? (परि-) तदुपसहस्रासामान्यम्, न तर्हि अविद्वत् तद्विद्वेषरात्तत्त्व । अथ अनुपसहस्र, अनहृत्त्वमेव । (एकदेशी-) कादात्तिकमवगमनं प्रसभन, न तेनार्थिकारात् पुरुषान, दयाप्रतिगमा वेयाङ्गनेकत्वत् । (एकदेशिन दूषयति-) सत्यम्, न गृह्यत्त्व एकात्मत, न त्वधिकारदेहेतुयिगमे अधिकारे न निवर्तते कीटाशामिन पञ्चेन्द्राया कानिन । अन्यथा अधिहृतस्य सभवेत्य स्वार्थकाम्य कादात्तिकङ्गसकि- नैकरो फलमुत्पत्तमपि अधिकात्तिकाति म्पात् अभात् काल चातुर्वर्त । अथाधिहृतोऽपि चातुर्वर्तत् कालयोचे (का इनाद्योत्तामाहास्यादित्यप गौच च) उरवहृत्त्व उवन्त् (चातेति,) नाधिकारमतिक्रमति निमित्तामन्वर्ग म्पादाभ्येत्वात् । (उचर-) कालमपत्तापि अत्राद्भुतमपत्तिमभ्य दुर्वन्त् तथा स्थान (नाधिशारमतिनमेत्) । अथ अद्भुतकालानिःउत्तमेव पीकन अधिकारदेहेतु (तर्हि-) अन्याह्वेष्यपि तुल्यम् । अपि न परिपूर्णा इगोऽधिहृत किमद्भुतकाल प्रवृत्ते । असमवात् (विकल्प प्रवृत्ते) इति चेत्, न, कल्पनामपपरि प्लते (परिप्लितिकरार्थित) । तथापि, प्रमपकृतापेति त्वाद्वा निवोगस्याधिकारानिष्ठतरप्रयोग (निनिवोगोपा दानावगमनेपभाय पदार्थावगमे यद्भुमिहित च सत्यम मनहृत्त्वमपि अपेक्षमाण स्तोत्रज्ञो निवोग यात्रनीविको नादृगहानो उच्युमुर्हति इति । खया प्रयोगाभाव सभनरसन्नाथ), अधिनारनकात् सपाठमर (अत्रपि अथ परिपूर्णादृगोऽपि अधिहृत तथापि तदधिकार प्रतीतिमाम्प्यात् तद्व्युत्ती दीनाद्भुतपि म्पापवति, कश्चिद्भुतमेव सामर्थ्यामवे म्पूनाद्भुतमेवकररादिति,

गोऽथ असभन), अधिकात्तोपदेशानुरोधात् वा या तादृशस्य संभव (अधिक तत्कल्पयानयाङ्गवेसुवा एर शक्यमद्भुत उच्यन्ते । यथा साङ्ग उत्पत्तुं यन्वते तदा तस्य संभव) एव उभयावुत्पात्त आनन्तर्भस्य, अस्मन्सार्यत्वात् जातेहितत् ' यथा ' इति पुक्तम् (अधिकारप्रतीते अधिकात्तोपदेशस्य चातुर्हत्वात् पदेति युक्तम्) । अर्ग्यशक्या वा कालवत् अधिकात्त्वत्पेदात् असभनो । न चैक एव विधि तेषामेव प्रयोक्तव्य प्रयोक्तव्य । अपि च निमये विकलाहरो प्रवर्तते ? (एकदेशी आह-) अधिकात्तनिर्वृत्तेरते तत्तुम् । (दूषयति-) किमधिकारानिर्वृत्तिनाद्रोपेक्षा पत्तिर्वृत्ति रिय । कवेत्, अनर्ग्यत्वमेव । सापेक्षा चेत् यथाऽऽ- म्नातादृशसाध्यैव इति वैकल्ये नृषा चेत् म्पात् । अथ यथासाक्षरङ्गताप्येति (निगाशेति-) न कार्यानिष्ठता विशेषाकालम् । (एव पुत्रप्रवृत्ति पर्यवृत्त अधि कारोपपत्ति पर्यवृत्तुनक्ति-) अपि नाधिकारान् परनिर्वृत्ति, तत्र यथासाक्षरङ्गोपेक्षे अधिहृतस्य तादृगादेव (यथा- साक्षरङ्गोपेक्षादेव) अधिकारानिर्वृत्तिमुत्तेन (काल सप यते) तर्जिनितमिष । अथ न तादृगे (अर्ग्यहीरे कान्येऽधिकार । तर्हि कान्येतिमिषिऽपि विकल्पान्ते) अधिकात्तनिर्वृत्तिरपि न म्पात् परिपूर्णा अधिहृतस्य विकल्पप्रयोगे कर्मांतरप्रयोगे इत् । अद्भुतप्रधानभेरोऽपि अथानुपकारक, अधिकात्तनिर्वृत्तिवत्त्वनामेवम्, मेदे या- ऽनद्भुतत्वमद्भुतम् । (एकदेशिमने च-) अद्भुतप्रधानभावस्य चात्तमपार्श्वत्वात् । कल्पनि (अद्भुतप्रधानभावे वैमिषि उत्पन्नदत्ते अथ प्रयोगे) चोद्देशार्थनिर्वृत्तुंया चेत् प्रसङ्ग इवुत्तम् । कक्षयमधिकारो वाय निर्वृत्ति (एक देशिना उच्यते) ? नियोगश्चेत्, न विनिर्वृत्तिवारिता । निवोग्यता चेत्, साऽपि निवोगादेव निर्वृत्ता । स्वामित्य चेत्, न तादृव किंविद्भुतस्वान स्वामी इत्युत्तमपि अधिकारो कर्पनिष्ठो म्पात्वम् । तस्मात् कार्यानिष्ठय- प्रयोगनिष्ठत्वाम्पा कात्कर्मैकिक्रियाधिकारोर्गे गन्ध समाधात्तम् । इत्यथवा समाधेय ॥ ३२ ॥

तुच्यते ' जीयवादेर्निमित्तत्वात् साम्यात् पालो विदोषक । निमित्तार्थत्वात् जाते कर्मणोऽप्यथ

कार्यता ॥' ३३ ॥ यस्मान्तु यपोचाय प्रयोगाय एका-
न्तोऽसमर्थः (धृष्टपञ्चादिः) स दूष्णुंरस एकाधि-
कात् । न एवमौ तादृशो नियोजनतया प्रतीतुं पायते ।
तेन शक्त्यद्वेषोपदेशो अपेक्ष्य समर्थस्य तावदधिकार-
प्रतीतिः । स चेदधिकारप्रतीतिः (नैमित्तिके)
नेति पर्यस्तिता अनित्यत्वात् सामर्थ्यस्य (अभैयित्तिकस्य
चावस्यसार्थत्वात्) । अन्यथा अधिहृतस्य सर्वाङ्गोप-
संहाराभावे (सति) नाप्युक्तं यथासमम्भवथा, अन्त्या-
दतोऽधिकारात् तादृशप्रयोगस्य (ग्युक्तद्वयम्) अग्राहीव-
त्वात् नाप्युक्तमनपिपत्तत् । अतः पुनरपि शक्त्येव
अधिकारप्रतीतिपर्यायत्वात् । अतिरिक्तं प्रमायेकदेशे
इत्युक्तम् (अतिश्रुतिः) नोद्वैकदेशे इत्युक्तमाचार्यैः ।
यदि तु न चोद्वैकदेशः एवात्-) न प्रयोगनिश्चयाय
(वस्त्येन) अनन्यप्रमाणरुजासत्त्वः । (पूर्ववर्ती-) सा
शक्त्यः अङ्गतो वा आसीदित, वन अङ्गत्वः सभरे
अप्रावगतानामङ्गान्तपणा हानाच्छब्दविशेषः) कल्पस्तु
शक्यत्वात्प्रमाणस्यार्थत्वात् न अतिशयोक्त्ये (इति साम्ये
नैमित्तिके च यदेत्येव युक्तम् । सिद्धान्तो-) स चाय
मविशेषो निमित्तिकेऽधिकारे इष्टम्, अनेन, ईदृशेन
(मान्, करणेन, इतिभूतं यथाविशेषम्) इत्येवमननस्य
गत्यार्थत्वात् । सन्निहिते तु निमित्तश्रुतिविशेषः, नप्राप्ते
च तस्मिन् शक्यत्वं तन्निमित्तस्य यावत्तत् । (शङ्कते-)
इतरापि स्वार्थकामश्रुतिविशेषः । (समर्थसमर्थे कार्ये
मात्रे प्रति उपबुधितश्रुतिविश्रुतिः, नमर्थे प्रति निपम-
मात्ता पीडयेत्) इति चेत् । (नमापत्ते-) उक्तम्
(केचनसमर्थेयनहात्प्रकारविशेषभूतेः इति तु ३२२) ।
न च पुनरविशेषनिर्देशोऽयं विनियोगः सा-) न तत् । न
च साज्ज्येन प्रयोगः (प्राप्नोति), निमित्ते कालविशेषवत्
कर्मकाऽव्ययमात् । (कालविशेषः तन्माथोऽपिप्रमाणत्वं
नस्वार्थः) निमित्तानुपपत्तिरिति । तदुक्तं (आचार्येण)
' न काले शुभो, निमित्तं श्रेयस् ' इति । न गुण एवे-
त्यर्थः, न इन्द्राव्यवस्येव (निमित्तन-) असाभ्यात् ।
यत्रत्यक्तितेदात्, उदाहरणं हि (कालात्-)
अज्ञानागणि, अनुपादेन निमित्तम् । ' एभिः एवामि
वा कर्तव्यं ' इत्येतेषु कर्तव्यकर्मिकः, ' अस्मिन् सति ' ।

इति निमित्ते । ततः अज्ञानागणि तस्य निमित्तमनुपप-
द्यते । कालस्तुप्रापदेव, (निमित्तन) कालवत्कर्मकत्वात्
अज्ञानमपि तन् निमित्तमनुपपत्तीति युक्तम् । (शङ्कते-)
अथ निमित्तोपपादात् एव किं नोपेतं ? (कश्चिद् परि-
हरति-) इत्येतेषु गत्वल्लेखना । (अज्ञानात्-)
ननु प्रयोजनमेतत् । (सिद्धान्तो-) सत्यम् । हेतुस्तु
यावत्तद्विषयत्वमिति विचारणीयम् । प्रकरणोऽपि अज्ञा-
नपरं च (तस्मात् कालविषयाद्यर्थे प्रकरणवत्त्वं
कालस्यादृशताया प्रमाणम्, न निमित्ततायाम्) । तदेव
अपिरोपात्तं अनिमित्तं कालतः अस्त्वर्थे ' यथा '
इति, निमित्तमपि तु निमित्तविशेषात् कालतः एता-
दुक्तो यथेति ।

(एव कश्चिन्नापूर्वार्थे व्यापक्य पक्षार्थे व्यापक्यं
वाचित्ये-) किं पुनरिदं (निमित्त) अद्वैतस्य ?
कालतः शक्यतायै (इति स्वस्वाधेयः), कस्य चेति
(इति धर्मस्वस्वाधेयः), तुभ्यो गाम्भे निमित्तनैमि-
त्तिसमायः (इति प्रमाणाधेयः), कथं चास्य नैमित्तिक-
सत्त्वः । (स्वस्वाधेयं विमर्शने-) यदि तावत्
' वस्तु सति ' को विशेषः (कालतः शक्यतायै)
नहि कालतोऽपि अस्त्यर्थे तस्मिन् सति तद्विषय
(किं-) तस्यैव, अथ तस्मिन् सति कियते एव ।
(नृपति-) श्रुतिविशेषः, न तस्मिन् निमित्तार्थं (निमित्त-
श्रुत्यर्थः) । हेतुर्हि निमित्तम्, न चात्रय हेतु-
कार्यत्वं । श्रुते तु नास्ति हेतौ । तस्मात् विशेषः ।
(स्वस्वार्थेय विमर्शने-) यदि कर्मणो निमित्तम्, तत्र
एव कर्मणोऽपि विशेषार्थम्, अनिमित्ततायै निमित्तान्
निमित्तकर्मणोऽपि पृथक्साधकात् । (अथ स्वैरनिमित्तं)
न तस्य निमित्तमनुपपत्तिरिति । तस्य तस्मिन् सति
न बोधो वाक्यार्थे तद्विषये । (अथ पश्य निमित्त
सति) कर्मणोऽपि सति (निमित्ते च) भवत्येवेति ।
सत्येन तस्मिन् (निमित्ते) कर्मणः प्रयत्ने चेत्,
विशेषात्मानं सर्वज्ञोऽप्यद्वैतः । अथापिपत्तम् (निमित्त
इति चेत्) न, (निमित्तं किं) विशेषादधिकारः ।
(शङ्कते-) स एव निमित्तकर्मणोऽपि सति । (नृपति-)
यदि तर्हि तन्निमित्तो विशेषः, न विशेषादधिकार-

सावगति । (मा भूत् को दोष इत्यत्र आह) मात्
निवृत्तिमित्तापत्त य एतदेवोच्यते इति सापेक्षताम् ।
अथ निवृत्तिमित्तापत्त अथात् निमित्तभावेन तस्मिन्
उच्यते किंवात् (अथात्निमित्तत्वे स्वयंभावात् अथ एव
वति । न च सर्वान्प्रकारान् विरोध तथा यावन्तौ
मित्यत्रापि स्वादित्यम् । कुत्रा वेति विभक्तौ-) न चान
(निमित्तभावेन चोपदेशे) प्रत्ययानि नमते, नापि
शब्द , विधिवान्वात्, तस्य च (निवे) भाव
विपर्ययात्, अथ चापान्वात् इत्याह । (कथं चाख्येति
विभक्तौ-) तत्र (निमित्त) विधीयमानस्य क्रमण
पक्षे विधानात्, तत्र (पक्षे) विधी निमित्ते (विधा
नात्) उभयविधौ (पक्षे निमित्ते च कर्मविधौ) वाक्य
मेव इति । (इति आद्येपरिसमाप्तौ) ।

(आद्येपरिसमाप्तौ आरिषोक्तस्य अत्रांतरात्)-
उच्यते । यत्र काले क्रमण अवश्यम्भवति तत्र
विधानम् । यथा ' चरितम्' इति भाष्येन य हेतुमुत्तर
इत्यत्र भवत्या (व्युत्पत्त्या) तद्व्युत्पत्त्येव च न (बीजा
दप एव हि परपरसम्बन्धानसमाप्तौ विद्यमानविरोधा
निवर्तनं कारुण्येन) गौणमुच्यते अथ मुच्ये एवमप
इति आरम्भकमिति (क्व प्रत्या) तत्रित्तिव्युत्पत्त्या-
देव । निमित्तमेव हि तत्र भावत् यस्मिन् एति न
क्रियते । अत्रांतरात् यत्र च क्रमण प्रतीता नोपलब्धा
विधिप्राप्तय इत्यत्र, न कदाचिदीहितोपायस्य इत्यतो
यथासाध्यमन्वेत एतत् समन्वितोपायस्य क्रम
(नैतिक) इति गम्यते । (कस्य निमित्त इति यदुक्त
उपोत्तरमाह-) निमित्तता च कर्मकारण विधिरुपाया,
तस्मिन् एति तत् दुपयो यथावन्निष्पत्त्या तस्मात्काल
मेव एव सावगत्येव । भावपरिदेष इति च (नोदा-)
गन्तव्येन (निमित्तस्य) अधिपत्यापि विधिवत्
विष्णुप्रदेशात् विधिविरोधत्वात् । (यथा चारप
नैतिकसंबन्ध इति यदुक्त उपोत्तरमाह-) अत एव
न अत्र कर्मणः सद् संबन्धे विद्यन्ते- नरकस्य इति
पदुच्यते ।

(यदुक्त प्रथमत एव ' जीवन्तदि निमित्तत्वात् सं
पत्ते इति तत् प्रकाशयत् । इत्युक्ते एतदेव-) ननु

निवृत्तौ चरितोपाय जीवन्तदि स्वर्गादिरन्यन्ते, निवृत्तेन
निवृत्तौ चरित प्रथममपेक्षितत्वात् । नहि अन्तर्गतविधौ
विधौ निवृत्तौ लोक इत्यते, तद्वचन (निवृत्त
विरोधस्य प्रतिपत्तुभावे) प्रतिपत्तौ च न स्यात् । उचि
संपत्तयेषु तु च तस्मिन् सति अधिकारविधिविरोधनात्
विद्यते स्वर्गादि तु सापेक्षता कारुण्येन । (एतदेति
मत्र सिद्धात्तौ दूषयति-) नैतद् सारम् । विरोधस्य
पक्षत् । नहि यावन्जीवन्त तावत् विधिषु कश्चि
वदादिना ये निवृत्तयः, नानाप्रकारकाविविधौ वा ।
न जीवन्तस्य नसन्तभावे वा विरोधत्वात्, अत्रान्य वा
जीवन्तस्य, यावन्जीवन्ततावत् । न च प्रारम्भोभुवात्,
जीवन्तस्य स्वयंक्रमस्वैकाधिकार ' यथा यत्तुयात्' इत्यु
परधात् विरोधाभावात् । क्रमणपक्षे विद्यमानविरोधस्य
नाङ्गताम् । तस्मात् यावन्जीवन्ततावत् यथा न
कुर्वन्ति विरोध जीवन्तभावनात्, ' यत्तदेव-ते' इति
न न कालस्य संयोग तथा नपि प्राविरोधोपाय
अपि । (स्वमतमुपसर्त-) अतो निमित्तमेव तदि
मित्तम् (आधिकारविरोधस्य प्रथमम्) । तथाहि, तत्रो
(यावन्जीवन्तौ) अनन्तम् । निमित्तमेव हि तत्र
स्यात् यदि तस्मिन् सति न विद्येत । निमित्ततां
निवृत्तौ यस्य तस्यैव विधिविरोधविद्यमानत्वात्
(यस्य पुनरिति निमित्तमिति तस्य कर्मकर्तृत्वात् इत्यपि
पारिभिन्नोपपत्तिः), तेन निमित्तं नपि प्राविरोधोपाय
त्वात्, नाविरोधविरोधस्य तत् निमित्तम् । गन्तव्यस्य
निमित्ततास्य, निमित्ततो हि ' देहेत्' ' विधि' आरम्भ
मात्र इति तत्रान् स्मृतेस्तस्मिन् (देहेत् इति
निमित्तं, गति इति निमित्ततास्य, आरम्भमात्र इति हेतु
त्वात्) । एव गन्तव्ये (गन्तव्येति निमित्तभावे) परिवर्तन
संभव (अधिपतिविरोधस्य) गन्तव्यस्य च
तत्र (निमित्तस्य), इव (अधिपतिविरोध)
अर्थ इव (निमित्तं) शब्दपुनरुक्तयोः कारण
(अधिपतिविरोधस्य संभवात् आचरतात् कारणात् । अपि
येषां च निमित्तस्य वर्णनम्) । [अत्र गन्तव्य
' इति तत्र ' इति कथितम् । कथितमेव तत्र
विद्यमानम् " एव गन्तव्ये (गन्तव्येति निमित्तभावे)

योगस्य । धुनिरय विह विनियोचिका प्रकाशोच्यते
 (यद्यपि श्रुतिखेनाभेद तथापि प्रत्यक्षश्रुति श्रुतिरित्य
 विधीयते, प्रकरणोत्रेवावा श्रुती त मूत्वात् प्रकरण विनि
 योचकम्-एते इति भेद । इत्येकदेशिमात्रं दूषयति-)
 विधिसम्भवेन विनियोगनिश्चयः (समिधादिवाक्याना
 उपचिबिनिधोमापरत्वमित्यर्थः) । ननु श्रुत्यादयश्च (चण्ड
 एवकाराथ) विनियोजका, किमत्र विधिना ? नैतत्,
 तार्थं हि विनियोग, तत्र विधे । श्रुत्यादयस्तु
 एवधमात्रेणैव । सप्तमश्च आश्रयावयिमात्रविदोक्त
 विध, फगार्थं तु (शेषत्वच्छणस्तु सप्तम) विधे ।
 (प्रथ-) कथं तर्हि श्रुत्यावधो विनियोजका ?
 (उत्तर-) विधिना प्रतिपाद्यमानायावयवै (श्रवणादि)
 यस्य श्रुत्यादिभिः संवर्धितमाश्रयगम्यते, तदयं (धीमा
 यथ) इति प्रत्ययात् । न नोभयवक्ष्यमाणे शेषच्छण
 उक्त विधेऽतिशयः स्यात् ।

अथ च स्वल्पपरता सा भेदरक्षणे विहितता तदापच
 त्वाभेदस्य, स्वरूपपरते हि विधिभिन्नि विधमभवनाम् ।
 त्वपरता च एकताव्योपादानेऽपि भावनात्मनि प्रकृति-
 प्रयत्नयो र्पौर्यापर्यभिन्नमात्रं प्रकृत्यर्थक्षिणेण प्रत्ययेन अथ
 साभिधाना कृतानुवच (प्रत्ययार्थे) श्रुतीयमाने गम्यं
 तत्त्वात् गुण (भावनात्मनि) स्वल्पत्वमे चाश्रय
 विनियोगपरत्वानुपपत्त एवस्या भावनाया नानाधावय
 विनियोगपरत्वानुपपत्तौ नैकसा भावनाया नानाधात्वर्थ
 विनियोजनभावात् इत्यनो वद एक वादश्च एक चापूर्व
 मिति । (अन्यथेन समभेदमाह-) समिधादिषु तु
 वनयपरत्वात् (भेद । तत्रातो भेदमाह-) 'तिल
 आहुती' 'सप्तदश' इति तु स्वरूपपरतेऽपि संरचानो
 भेद (भाष्यकारेण तु समदस्य प्राच्यलान वयत्)
 इत्युदाहृत इति तदभ्युपगम्यम् । अकारण तर्हि तत्
 (स्वरूपपरत्वम्), न, तस्मिन्मण्डि राट्यानाम-भासेनापि
 सपत्ते । (पूर्वकर्माद्यभित्तो गुणापि भेद इत्याह-)
 गुणोऽपि पूर्वश्रुतौ विनियोगमात्रपरता तियावत्स्वल्प-
 रणेन आपत्ति । असाऽपि पूर्वश्रुतिविच्छेदेन सहस्र
 रक्षिणवादिगुणविनियोगमात्रविधेन अपूर्वश्रुतिप्रमत्ता
 च तदेवमपत्ति । प्ररणात्तमपि अयश्रुतिविच्छेदात्

ता पर्यायैव व्याचिक्ते । समिधो तु तद्विच्छेदात् (प्रव
 भिज्ञानाविच्छेदात्) न तार्थम् (न त्वरूपपरत्व) इव
 विच्छेद (विनियोगमात्रपरत्वम्) । एव च समयो
 विधेय व तद्भेद व्योहात ।

विनियोगपरता तु तृतीये व्यपते । तर्हि श्रुत्यादि-
 मानात् तार्थ्यमि युक्तम् । न चानाश्रितानुष्ठानं तत्
 (तार्थ्यम्) । अनुष्ठानं च विधे (साक्षात्कृतं तद्विषय
 वा तद्विधे) । (वाङ्मते-) तदपि (अनुष्ठानमपि)
 तर्हि विधाश्रयम् । (उत्तर-) स यम् ('शौणसास्य
 शौणसास्यं वना' इत्यादे-) परशौणितेऽस्मिन्
 (अनुष्ठानमिह) विनियोगमात्रपरत्वम् (अवहत्यादि
 वाक्यम्) । यद्येव 'एव मति अङ्गविश्लेषात्'
 'न चाविहितमङ्ग भवति इत्यहं वाच विधात व' इति ।
 तत्र श्रुत्यादिनिश्चयनत्वादि विनियोगस्य प्रवर्तनमात्रत्वादिने
 द्रवादिष्वेव शेष न इति विधिरविनियोजक इति पूर्व
 पक्षविधा प्रवदन्तारूपमपि आंविदियोजकश्च दुर्भ्रममिति
 'असाधक तु तदभ्यात्' (६।१।१।२) इति वक्ष्य-
 मागरीत्य विनियोगमात्रवित्तवन्ता (विधे) । विधि
 अङ्गिनिश्चयक अकारण श्रुत्यादीनि उत्पन्नान्य उत्तरा
 श्रुत्यादिनापिच्छेदमभिहितम् ।

अर्थे तु अनुष्ठानमात्रपरतापि न । कस्य ?
 ननुविष्णुप्रार्थनात्तत्त्वत्थ, पुरपेच्छन्निश्चयनप्रवृत्ति
 युक्त्याय । तत्र कस्य ननुविधितोऽनुष्ठानम्, विधिति
 (यज्ञमाने) अनुष्ठानं यापार ऋतुदिवे, कस्य वाऽन
 पेक्षिततद्विधिमिता तत्रत पुरयस्य (अनपेक्षितम्) इति
 प्रयोजकप्रयोजकचिन्तावाऽपि कश्चिदनुष्ठानमपि यापारपरि
 भावमत्राप्यत । तथाहि, आगिष्ठाभ्यां चानुष्ठानं
 प्रयोगार्थात्तद्विधायन अनुष्ठानपति, न चातिपाठनया,
 तदर्थ- (आमिषायां-) तुनिष्यन्त्येव तदनुष्ठानेति
 त्वात् (वाचिन्ता) । एव कथाशान्तिनानन्तरीयकस्य
 शाभस्य पदस्य । तथा पुरोडाशोपसौच कपालस्य तुषोप
 वापमुलेन त्वत्स्वतात् (शेषभाष्ये) श्रुतमनुष्ठान इति
 परण संरचया, उत्तरार्थस्य च (सिद्धइत्यस्य) एक
 वेदात्वात् उपासेनैवपुपादेयस्यैव तत्त्वमात्रं न श्रु
 तमनुष्ठानमिति । अथवादन हि युद्धायङ्गप्रयुक्तविधि-

निष्पन्नानुष्ठानस्य षण्मयीत्वादीनाम्, कृत्वविधौ तदभावः । अतः अर्थवादः कृत्यर्थः, कृत्वविधिः पुरुषार्थः । स-विधि च विध्यधीनानुष्ठानस्य षण्मयीत्वस्य कृत्यप्रयोगविषय विपक्षान्तं पुरुषार्थत्वम् । तद्विचारपरिमार्गं च एतदेव विवक्षितम् । यथासु तु यद्यदि विधिविधेः प्रवृत्तिविशेषत्वात्, सामान्यत्वात् तु पुरुषे या इत्येवमन्ता पुरुषार्थः । अङ्गापेक्षा तु करणान्तात् पर्यायीतां तज्ज्ञानं च विधे- इति सामान्यस्योऽपि (न केवलं विनोपेतः) प्रवृत्तेस्तदा- यत्त्वान् अङ्गं कृत्यर्थः । (अङ्गिते-) इदं तर्हि कथं (भाष्योक्तं) ' प्रयोगकः कश्चित् पुरुषार्थः, अप्रयोग- कः कृत्यर्थः ' इति । (पृच्छति-) किमत्र कथम् ? (बोद्धकः-) प्रयोगे हि अत्र कृत्यर्थपुरुषार्थात्पुत्रौ, तत्रैवं तत्रार्थं ' प्रयोगः कश्चित् पुरुषार्थः, कश्चित् कृत्यर्थः ' इति । (परिहरति-) नैव दोषः, पुरुषार्थः कृत्यर्थः इति समानाधिकरणसमकालः, पुरुषः अर्थः (विषयः आशयः कामनिमित्तयोगः, कृत्यः अर्थः विषयः कृत्यविधेः) इति निग्रहहृत् । एतदुक्तं भवति, कल्पयित् कश्चित् पुरुषः किञ्चित् प्रयोगमित्यर्थः (कल्पयित् कर्मणः काष्ण्ड्य नैमित्तिकत्व वा कश्चित् पुरुषः कामी निमित्त- वान् वा प्रयोगकः, किञ्चित् कर्म कामं नैमित्तिक वा कल्पयित् कामिनो निमित्तवतो वा प्रयोगमित्यर्थः) । कृत्यविधेरपि किञ्चित् प्रयोगम्, किञ्चिद् अप्रयोगं यथा आमिडासगिनद्वारेण दृश्यान्वयम् । (एव भाष्य व्याख्यातम्) । यत्र तु पुरुषोन्माधीनप्रवृत्तः पुरुषार्थः, कृत्यविध्यधीनप्रवृत्तश्च कृत्यर्थ इति । एतदेव स्थितम् । तत्र ' कश्चित् प्रीतिः ' (४।१।२१) इति कृत्तरो अनुष्ठानं न विधिय इति दक्षितम् । (विचारप्रयोग- महा-) प्रयोगं त्र्येनादिकल्पयानर्थत्वम् । पुनः कृत्य- न्द्रत्येन तदङ्गत्वेन च कृत्यप्रयोगविधिविषयत्वात्विषयत्वे सेपक्षलक्षणेन (दर्शिते भवतः) । कृत्यर्थपुरुषार्थौ विभक्तौ कृत्येपक्षत्वात्परतन्निवारणे (सामान्यमित्तिवारणं पूर्वं दर्शितौ) । परतस्तु सिद्धे एकक्षेपत्वे कृत्यविधिप्रयोग- विधिविचारपरिमाणमात्रविचारान् । अत्र एव (साम- न्यमित्तिवारणपक्षे भाष्यपरिच-) उक्तं अतिव्याप- स्वीयविषय इति ।

पञ्चमे तु किं चिन्त्यते । ननु क्रमः (चिन्त्यते), केन प्रमाणेन ? (उक्त-) प्रत्यादिभिः । (आद्योक्त-) नैतत् सारम् । ' चोदनापक्षोऽर्थो यमः ', स च अतएवस एव (विधिवानुष्ठान्यात्) इत्युक्तम् । क्रमश्च तदवित्कृतः । न तेषां प्रयोगविधेर्विषयः, अननुष्ठान- त्यात्, अतएवपरतन्निवारणं, क्रमश्चद्विधेरेव इत्येवमादि- रूपणात् । पदार्था हि क्रमेण अनुष्ठायन्ते न तु क्रमः । नापि विधिनोपविधेः उत्पत्तिविधेर्वा (विषयः) । अत एव (अननुष्ठानपक्षे) नाविचारविधेः (विषयः) अविद्योत्पत्त्यात् । म्याञ्च तावत् शीते क्रमनिमित्ते तदपि विधिः, अर्थादिषु तत्परतन्निवारणं । (एवमाश्रितं पदार्थो-) उत्पत्तेः । प्रयोगो विषयस्य इत्युक्तम् । क्रमोऽपि प्रयोगविधेः । तथाहि, क्रमेण पदार्था अनुष्ठायन्ते इत्युच्यते । तथा च प्रयोगविधिविषयत्वात् न चोदनापक्ष-व्यतिरिक्तो क्रमः । (एव प्रमेव परि- शोध विचारपरमादादर्शयति-) तत्र प्रथमं क्रमश्चद्वि- रेकेण इत्युच्यते इत्युच्यते । तथा च प्रयोगविधिविषयत्वात् अनुष्ठानात्वात् च तत्रापि विधिविषयत्वात् तत्रापि प्रयोगविधि- विषयत्वात् दर्शितम् । उक्तवर्णनेन तु उदाहरणद्विः कृता शेषापरार्थस्य प्राप्तेः । अत्रनिमित्तव्यापि कर्मचिद्विधौ- मानस्य विशिष्टकामानुष्ठानस्य विषयत्वात् कर्तृविशेषविधौ अत्युक्तव्यस्य आनर्थक्यात् अनेकार्थविधौ वाक्य- भेदात् । शेषापरार्थस्य न प्रतिप्रधानादृष्टेः अनुष्ठानविशेष- विधेरनार्थत्वात् (विधेः अनेनानुष्ठान इति अनुष्ठान- विशेषः क्रमात्) नहिद्यो ' न पूतः वायसि ' इति प्रति- शेषात् (ननु अत्युक्तव्यस्य बहवः इति तेषां प्रतिप्रधान- विधये कश्चन व्यतिपत्ति इत्यत्र अह-) इतरन्वयत्वेना यतो विशेषः स्यात् । (३।१।२०।१२) इति । अत्रान्वयस्य अतिप्रधानात्वात् उक्तव्यस्येति । ननु- कारिणश्च आकर्तृकतन्त्रत्वात् । अर्थादिषु तु कर्तृपि पदार्थपरे निमित्तव्यापि तत्रप्रयोगानुष्ठाने (अनु- स्थानविशेषे क्रम प्रतिपादयति इति परेण संबन्धः) म्याञ्चनविधि-प्रवृत्तित्- पाठकमिति-प्रयोगानुष्ठान- (स्थापयानविधिप्रवृत्तियोः पाठकमिति-प्रयोग- च इत्येव । प्रयोगविधि- इत्यनर्थः । क्रम प्रति-

पादर्थति इति परेण सन्धे । प्रवृत्तिरनमाह—) निर्यात
च क्रममनुसृत्यमानं स्वावगतं च सहस्रावमेत्यन्तमप्राध-
मानं अतुल्यविशेष प्रतिपादनं इति प्रयोगान्नमं ।
(ननु) चिन्तितोऽती (चतुर्थं प्रयोगचिन्तयैव)
पुरस्तात् । (उत्तर—) एतत्, प्रथमेऽपरा (प्रयोगा ये
पदायास्तर्कानिवाचक्य प्रयोगान्निमित्तं । क्रमस्तु
न तथा—) अपरानुवस्तु क्रम प्रयोगविशेष एव ।
अतः पूर्वोक्तोऽनुतुल्यविशेषोपचिन्तयै इति भिन्नते
लक्षणात् ।

एते तु अविज्ञानतो निरूप्यते सर्वज्ञोपहात्ममार्थस्य
उत्तेरस्यापीति, यत्ने मास्तीयत्तु शास्त्रीयमास्तीयत्ता
भ्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र यथैव अपेक्षितवाचनत्वं
प्रवृत्तिहेतुत्वं तथा शक्यत्वमिति (लोकात् एवात्राप
व्यतिरेकभावमात्रमिति) । शक्यताऽपि प्रवृत्तिसमवधि
रूपमनुप्रतिशन्ती इष्टमानतात्तु शास्त्रमप्या । तथा
वाचिमानस्यैष्टमाचनम् । शक्यं च शास्त्रात् प्रतीतं कर्म
प्रमाणतत्परितोयेन पञ्चासमप चवतिष्ठते (यो वावति
नन्वेष्टुपसंस्तुमज्ञानि गत्य जावद्विरेयवद्वै नर प्रमाण
शक्यमस्मिन्तहाचनमिति) इति सर्वविचार उत्त ।
(सिद्धात्तनुपपत्तये—) प्रमाणान्तरविषयकान्तु (त्रुणद
पूर्वगप न्यावर्तयति) अन्तेष्टये शास्त्रमप्यन्तरात् विधि-
रूपानुगतता अपि न सास्त्रार्थता (प्रास्तात्) विधिस्तु
मानान्तरमप्यप्रकल्पेष्ट अन्तेन प्रतीयते । न चैव
तापेऽनदोष, यथा मानान्तरमोचत्पराधैरुपापेक्षिते ।
अथवा (शास्त्रस्य गतिरनियमते) धर्मं सर्व-
ज्ञोपहात्ममर्थं न्यात्, सुतो यथात्मव चवस्था ।
(पूर्वोक्ती—) प्रमाणान्तरितोऽपि चेत् । (उत्तर—)
हन् तर्हि शास्त्रमप्यप्रमाणम् । लक्षणप्रमाणान्तरविदो य
पदायस्तर्कानिसेपोषात्प्रतिवन्ति (पदायस्यरूपविशेष
शक्यतात्पुत्रं तनुषायप्रतिवन्तिपस्य शास्त्रविषयस्य स)
अपरोचर शास्त्रविषयैऽनुपगमनीय । तथा च
(शक्यतायादिति विषयमेव प्रमाणे मति) नावतस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वमुंस्वादिति । नावतस्यैव प्रवृत्तौ शक्यते
इति समर्थाविचारः । (सिद्धति) ॥ ३५ ॥

इति चाधिकारे स वद्वेति ए एव पुरस्तात्
प्रतिपादितः । कथं पुनस्तस्य अत्रान गृह्यति ?
इह चेत् ' साध्यत्वात् कर्तुरास्त्वार्थैर्वापार
सिद्धमाधानः । प्राधान्येनाभिधीयन्ते फले-
नापि प्रवर्तिता ॥ ' ३५ ॥ त्रिधाप्रधानमेषं
वाक्यं (शब्दव्यवहारात्) इति । क्रियैव हि
(साध्यरूपा) भावते, स्वभावरिद्ध (तु) इत्य (वा
प्रति) गुण (स्वरादि) इति कदात् फलत्वात्तन्वय
वाक्ये मयते । तथा च फलमानादधिकारात्, नहि
अप्येष्टु कर्मनु कश्चिद्विषयोऽव स्वामी वा । (चोद
यति—) कथं पुनस्तस्य फलम् ? (समाधत्ते—)
कर्मणं (धानर्थस्य) साध्यप्रतीते, इतो साध्यो
स्तमनाथात् । तथाहि, यदि धानादय एव क्रियं ते
एव पूर्वपक्षमूल पदानात्पद्यं गम्यते (न तथा
मात्र्या नगापेक्षाऽस्ति) । अगति तदतिरेकौ क्रियं, सा
च सर्वमिहा माध्यधाना, तथापि ते एव (यागादप,
न तु फलम्) । कुतः ? पीवापेक्षित्यभात्, प्रत्ययव
प्रत्ययार्थमिद्यमिस्त्यायाभिधाधिथात् (धारण्यं च—)
साध्यत्वेन प्रतीते, अन्यथा (धारण्येष्टयासाध्यत्वे) द्रव्य
गुणवन्दाधिकोपात् (अविशेषप्रवृत्तात्) । अनभ्युप
गमाच्च ' येषामुत्पत्तौ ' इति (२।१।३) गद्या
स्वरूपान्तराद्यच्च (धारण्यस्य साध्यस्य) ' सति,
पचति ' इति । ननु कर्मा तद्यमित्यं भात् (काष्ठेयेदं
पचतीति) नैव स्यात् । न, कर्मस्यैव वरकल्पते
क्षरकल्पेनैव क्रियाऽन्वयात् (स्व—) अन्वयेन भूततरोष
दानात्, ईषिततस्यैव इ प्रमाणान्तरविषय । तथा च
दृष्टफलेषु (ओदनपाशदियु) अस्तु फलवता, नग-
दियु तु न फल स्वयादि, तथा अतन्वयभात् माना
न्तरस्य चाभावत्, एव च ' तानि द्वैव ' इत्युक्तम् (२।
१।३६) (वेपासित् कर्मणा फलानां साध्यत्वेन प्रधान्य
व्योतिष्ठेप्रमाणसाधनानात्, वेपाचिच मानान्तरविद्वेषण
नामापकतादीनां फल इति गुणव्येनेति) । अपथा
(सर्वेषां फलानि तु) एवमेवैव स्यात् (एवमेवैव
स्यात् । प्रमेय परिशोधय सुप्रमथ श्रानकनी—) एव तावत्
' द्रव्याणां कर्मसंज्ञे (कर्मसंज्ञे इत्याद्यं पाठ)

गुणलैनाभिन्नच ३ (६।१।१।१) १ फलान्न इति
 युक्तम् । उक्तञ्च न क्षय भवेत् (क्षयव वान्नव)
 पुरुषप्रजनस्य (भागनाश) खाण्डरिणिकण्ड स्वर्गाय
 गन्धान् । असादेशे चापगतस्यदगेनात् वग्य गनुष
 पत्तं । भूते (भजनस्य) आशयारनात् । शक्यं न
 पुरुषनिर्योगात् ' स्वर्गं युवात् ' इत्यनुपपत्तेः, अत्रदक्ष-
 न कनाप्रप्रदाय, कस्य चास्मिन्ततोषमनात्, कनादेश
 मियेवसमवगात् । प्रवृत्तिनिर्गो ११ विधि (मरुता
 स्यनात्) न साध्वत् वयं कते न । प्रवृत्तिश्च मानता,
 यद्विषयसाध प्रवृत्तहेतुं शक्यं न विधितस्तुच्यते ।
 क्व आश्रयनोपानना मानता मानस्य वा विधीयत
 (श्रित्या च भागता नाशयेत् वा क्वविषय विधीयेत्) ।
 मयापि मित्रमात्रेणना न मानतामैश्वर्योपापयत्पर
 ममत्राय, १ विधितान्मार्गान् अत्रदपि फल तन्वाप्ये
 समरायात् वैकल्याण् साधनमारुह्य तुगरीषयात्
 (तन्वात् साधनानां दुर्गापे खञ्जलन धतस्य
 यगन्म) । नायापचिते (चागते कञ्जधनाना-
 गति) नोदनालक्षणत्वज्ञानं, तस्या साधनत्ववय
 सानात् । अथनस्य कसो लोच साधनस्यै, हावन
 तन्म च साधनपुर कतान् अथान् नराक्षयायोगात् ।
 साधनस्य पुरोमानिन साधनतासकनामपान् । आह
 येदपि सिद्धयर्थे कर्तव्यस्य (सैह) कस्य समारात् ।
 कस्य तदि इती विधि (पूनगी-) विम
 यम् १ प्रकृतानाम विधि न पुरुषधनधय श्रुति ।
 नून १ प्रतीतेर वदिनामय । (प्रतीतरिति निष्पत्ती-)
 तथा च निन्दिन् प्रकृतानाम । ययि च इ
 साधनता प्रवृत्तदत्त, नन्ददत्त अनामृत्तरूप प्रवृत्ति
 द्युक्तानवनिर्माणता तागताननोपान् । (अर्थाणि
 कार निष्पत्त-) प्रोशदित् च तदभावात् (अथिम
 साधनताभावात्) प्रतीकान्तरण चाश्चिन्वरात् ।
 (यदुच्येत क्वचित् इपथा, अचिदथका, क्वचित्
 मतकनसाधनता निन्दी मविषयि इत्यत आह-)
 अनेकापराशोपात् (न नृत् प्रकृतानामान्ने यमपति
 अनेकापना मुक्ता) । न च तन्पयोषादेव तद्वोष (न न
 तप प्रतीशदेव अविमतासाधना वैषदेतरितय इति

१ श्रु कविता) मोहादेवि समरात् । (मीमांसवैकदेशी
 व्याह-) ननु एवमपि प्रजननाश प्रवृत्तिनिर्गोपिय
 त्मात् तस्यै वृथमपेक्षयात् स्वर्गकामादिवयना च
 तस्यमर्थकामस्यात् न एव (प्रालं एव) वै समप्ये
 न साधननिर्गोष । (पूनगी-) विमत् १ (एकदेशी-)
 कामिनेऽविधार प्रवृत्तयो मरुताति । (पूनगी- नदि
 अल्पे अपिहार शतुचम । अन्वपगम्यास्तुच्यते-)
 एव नाम, न तु प्रवृत्तिविधि अक्षति कृते, प्रवृत्तयश्चा
 धितार । ननु आनयस्यमुपदेशेयं स्यात् । (उत्तर-)
 इति अर्थे नानथक्यम्, अयति तु विमथत् (आनयक्य
 स्यात्) । यत्प्रवृत्तानाधि धारसिद्धिप्रवोक्कनवादा नानर्थ
 क्यम् । एष गते पुन्य स्वमारतो कणापतिने टयकटे-
 रपयोपयोपाचने प्रवतमानददाक्षिमना तलमपाच
 न विगठितविषयप्रवृत्तमानत्वमुपविष्ट प्रयेत् (निधेन)
 परिभारयितुं (निदिध्यासयितुं) वा अयम् । कर्मोप
 देशेस्त अतुगिण यत्रास्मिन्निर्गण सामाधिक्या
 प्रवृत्ते निश्च प्राप्तीयावा कर्ममत्तो यवसिन्तो दात्
 (कामैराधितमना) शक्नोति तदात्मनि आम
 तदनुपदिष्ट प्रोत्तुं परिभारयितुं च । एव दृष्टेन क
 विषय आत्मसाधनिकमदोपना । एव च यन्त्र
 निधेऽन्वुक्तानात् निक्षेपदेशात् (आत्मजनधि
 शर्मसिद्धिप्रवोषे गमनोपदेशेऽतिव्य) । यतो न
 (कान्यमाने स्वगतौ) साधे गगलुमिवात्तना स्वाभा
 विषया प्रवृत्तौ उपायान्धन स्वद्विदशानात् यत् साधता
 मनिनको गदि तथा पुरवोऽनुविष्ट स्यात्, अथ
 चक्षया ननसापत् । अथापि हितमुपरिदशान्दश तथापि
 प्रवृत्ता तु गानुपयत्तु वान्नेत् उक्तान्धनेन प्रजनय न
 द्विनेपेयै गद्व स्यात् ।

ननु एव शानविधिविधि अनुशासकमामयेव स्यात्, न,
 ज्ञानस्य दृष्टाथरात् स्वभावनस्य शुक्रभूतकम् संमारादि
 यत् । इममेव नाथमभिप्रेय ' कनायश्च सुपरात्,
 अकनानो तु गानात् ' इत्यनुक्तम् । एषोऽय (उक्त
 साधन-) स्वभादे णविश्वारिष्ट गानुपयत्तु तदु
 पायो यतो दु गानात् न कना एव स्यात्, अर्थात्तत्र
 टाप्रपञ्चभाषयणोचननु सुपरात् कन न । ननु एव

वर्णयज्ञ अतिवृष्ट एवादिनासो भवति । सद्यम्, न्यायस्तु निरूपणे नाम्युपगतम् । न च ' वामं कुर्वाणु ' इत्यर्थे यथाऽपि वास्तव्येणोपरिष्ठान्तु वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

(एव पूर्ववदित्वा णिङ्गत्वात्-) अगोचरे, ' विज्ञेया एव शब्दार्था दृष्टरूपान्वयेऽपि हि । न च प्रवर्तनाभोधे दृष्टशक्तेरिनाऽर्थवान् ॥ ' ३६ ॥ न तावत् सामान्य लिङात्प्रथं प्रेषणाऽप्येवमाऽप्यनुज्ञान-देशानां तु विशेषाणामेव लेखे प्रतीतेः, मोहादिभेदान्तरणान्वयेभः । नहि प्रवृत्तिरेवमात्रप्रयोगे, क्वचिदस्ति । सामान्यशब्दात् विशेषप्रमाणात्मावे क्तवनात्प्रतीतिः । अतो न तावत्प्रमाणादर्थः । विशेषात्प्रवृत्तये तु नृश्रादीनामिव कर्तृत्वं ताच्छ्रीश्वरात्प्रवृत्तम् । अन्यथा (ताच्छ्रीश्वरादिनचना-माने) कर्तृत्वस्यैव प्रतीतिप्रसङ्गात् (कर्तृत्वमैव प्रयोग-प्रसङ्गात्) । नाप्युक्तवचने न गज्यादीनि । (उरवेनादिव), अप्रतीतानामभेदकत्वात्, अन्यस्य प्रत्ययभेदेऽप्येवमात् । ' तदन्तरात्प्रवृत्तः समान्यप्रवृत्तः ' इति च (काल्या-यन-) स्मरणान् । (द्वितीयोऽप्युपाधिः उपहितप्रमाना-धिरथा तद्व्यतिरिक्तव्यञ्ज । तत्राया ' इतिहुरिः पद्य ' ' गार्गिकरा श्लषते ' इति च । तत्र य. समानाशब्द स समानाधिरभेदाणि स तदन्तरात्प्रवृत्तः प्रत्ययवन्तवाच्ये इतिहुरिपक्षादि. । न तु अयमानशब्द असमानाधि-वरणः ' गार्गिकरा श्लषते ' इत्यादि. । नहि ' गार्गि-कसा ' इति एकाकाशधिरादिनिहिते पुन नशब्देन असमानाधिराद्य (य-) गार्गिकरा श्लषा अभि-धीयते इत्यर्थः । न तु तदन्तरा एतेषां प्रवृत्तः न पुररभिधा-पिनिरेचित इत्यर्थः. आह-) योराशेनामपि उक्तवि-त्वात् (अन्यथा) सत् इत्येव शब्दार्थेवप्रसङ्गात् । उपेयापि तु (प्रवर्तनामात्राभिधान) वक्ष्यते । सामान्य-चोदनाया विशेषपरत्वात् विशेष एव प्रतिपाद्यः । स च व कश्चित्, सर्वो वा, कश्चिदेव वा, मांसा तु विशेषप्रवृत्तप्रवृत्तये सामान्यप्रवृत्तयेऽर्थवान् । तत्र इष्टवच्छ-कचनेवेवमात्रा अभिधानमात्राभिधानिना तद्वेषणा च वक्ष्यते इत्यर्थेऽप्येवमात्रा प्रवृत्तिहेतव प्रेषणाऽप्येवमा-ऽप्युक्ता अमुकप्रवृत्तिप्रवृत्तया (चोदनाक.) न प्रति-पाद्या । न मोहादिव. (प्रवृत्तिहेतवः) दोषनिषेधात् ।

ते द्वे प्रतिपाद्यमाना अमुकचित्हेतव इति प्रवर्तनाऽवशेषो विहन्येत, निषेध एव स्यात् । नेष्टा (इष्टव्यवहारा इति कणिकावाचम्) कर्मणि (प्रवृत्तिहेतुः) प्रत्ययविशेषेणात् । इष्टव्यवहारात्मापि चेत्येव गम्येत् अगतिचादर्थेव स्यात् । सामान्यप्रवृत्तस्य विशेषप्रवृत्तप्रवृत्तये अनर्थकत्व-निमित्तात्प्रवृत्तान् । तस्म च हेतुत्वमात्रे (वागशेष-वाचकप्रवृत्तयाभावे) अमुकप्रवृत्तात्, तदुक्त ' असाधक तु तादर्थ्यात् ' इति (१. १. १. १२), भवेदसाधकं कर्म साध-यितार ग्रापिगच्छेत् अगतिकारि स्यात् इत्यर्थः, ता-र्थ्यात् प्रवर्तनामात्रात्प्रवृत्तात् (विधि-) शब्दस्य श्रीति साधनत्वानुपपत्त्यात्, श्रीत्यर्थेनैवाय पुत्रप्रवृत्तानाम् । अगिमेये तु श्रीतिजावनत्वे सिद्धोऽपि च । सर्वविशेष-प्रवृत्तानामे वासापकृ वाच्यं स्यादशेषेवति अविशेषार्थत्वात् सामान्यचोदनायाः ॥ ३६ ॥

ननु ' प्रकाशने णिङ्गत्वात् च्यञ्जनीया प्रवर्तना । प्रयोक्तृत्वमर्थः ' (कारिका ७) इति । सत्यम्, आका-दिको नोपदेशः (प्रयोक्तृत्वमर्थं वेदे) । ननु आदेशोऽपि अनुपपन्नमिच्छायात् इति न प्रयोक्तृत्वमर्थताप्रतीकत्वे । नैतत् तस्मात् । उरवेने प्रेषादिपि च प्रवृत्तहेतुत्वा-मायादभिप्रायस्य । तथाहि, ' आज्ञाशौ कर्मशक्तेर्हि नामिमायानुरोधित्वा । उपदेशे कर्मशक्तिमवतुष्य प्रवर्तते ॥ ' ३७ ॥ आज्ञाऽप्येवमर्थोर्हि कर्मण सामान्ये-आदेशेवमात्र. तद्विदोष (ताव कर्मण. प्रयोक्तृत्वपिच विशेष) अनाश्रितप्रमा तदभिधानानुरोधित्वाद्ये विहित्तमदीहमान. अभिधानानुरोधो प्रवर्तते । अनुज्ञानेऽपि पयसि त्रियापत्तात् प्रवृत्ति. सत्यम् अभिधानानुरोधमप्येवमेते । उपदेशे तु सत्यम् अनुपपन्नमिच्छायाये कर्मण समीहितसत्य-भावे न प्रवर्तते । * अथकिं त्वात्प्रवृत्त (उपदेशे.) अथशरत्त्वमर्थेण विपलम्भकनिमित्तमात्रेण सत्यार्थ-वचनात् असत्यसि अनुपपन्नमिच्छायाये कृत्वा प्रवर्तते । तस्मा-दुपदेशे तु सत्यपि अनुपपन्नमिच्छाया. शब्दार्थः, अनु-पपन्नमिच्छाया तु कर्मण (इति मूल्याः.) तस्मादुपदेश-प्रवृत्ते. प्रवृत्तिविषयवर्गीहेतवत्त्वात्प्रवृत्तानुपपन्नमिच्छायात् अभिधानानुरोधित्वात् नानुपपन्नमिच्छाया शब्दार्थः, अभिधानवशात्प्रवृत्ता तु कर्मण शब्दार्थः-इति तु कपि शः ।

(अद्भुते-) तद्व्यतिपादनं (अग्निमतज्ञापनतापनि-
पादनं) नानुग्रहप्रतिपादनन्तरेण इति चेत् (निघ-
न्तरे-) न, मन्थस्यत्यसि प्रकाशितदीनात् । न चेत्
तावता शब्दात्मस्य सर्वत्रान्दना शब्दात्मत्वप्रसङ्गात् । ननु
एष (समीहितसाधनतयाः प्रवर्तनात्वे सति । प्रवर्तनैव
चोदनेति तस्याः सादृश्यत्वात्) प्रमेयैव स्यात् चोदना,
प्रमाणं चेष्यते ' चोदनाख्योऽर्थां धर्मः ' इत्यभिधानात् ।
उपमात् धन्देन प्रमाणात्मना व्यभिचयः प्रवृत्ति-
प्रतिपत्तिनाशेषिवः क्रियाविषयः प्रतिपत्तुः स्वयमेवः
प्रवृत्तिहेतुर्मैशोदना । (कूपयति-) वामित्वात् । प्रवृत्ति-
हेतोर्वाक्यस्य चोदनात्प्रतिपादानात् ' चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तकं नवन ' इति (भाष्यं- १।१।११) । यत्र चास्य
प्रामाण्यं (अभिवैक्यमेव्यते,) शब्दस्यैव वक्ष्यते विम-
नेतन्कर्तृद्वया (प्रमाणाहितेन), नहि तत्र शब्दस्य
कश्चिद्विरोधः । यदायान्तरत्वं प्रामाण्यमस्तु ' यत्र विरो-
धगा- (विरोधा-) मिषानम् ।

(मन्थनि नियमं विचारयति-) क्व चास्य प्रामा-
ण्यम् ? विषये (यगादी) चेत्, न, प्रामाण्यन्तरसिद्धेः ।
सपूर्वस्यपि च सर्वस्य लोकस्य तदमापेक्षि प्रतिपत्तेः ।
अदृष्टसाधनत्वे (यागादीनां श्रेयःसाधनत्वे) चेत्,
शब्दस्यैवास्तु । शब्दकार्यत्वे च अनुत्पन्नस्यप्रवृत्तिः ।
शब्दप्रत्ययत्व अल्पहेतुत्वम् अनुकर्मित्वम् । अनुमानं
च न स्वयमेवतिपत्तः (गृहीतसंन्ययः), तस्याः
(प्रवृत्तेः) अलिङ्गत्वात् लिङ्गवत्त्वात्, अनस्याना-
नात् (लिङ्गभूतायाः प्रतिपत्तेरपि कारणात्प्रामाणात्
न्यत्वमपिपरन्तरमेव कारणं चाप्यम्, एव च तस्य
अप्यत्वमपिपरन्तरमिन्वनवस्था) । न च विषयमपि
पंचा (चोदानुमान) विषयसाम्येव्यसिद्धेः (भाष्ये-
रूपविषयप्रतिपत्तिरिद्धेः) । प्रवृत्त्याऽपि नास्तीत्यर्थः
(लिङ्गेन चोदनाऽनुमानम् । निमित्ताभावेन-) उद-
भास्यत्, (चोदनाऽव्यभिचयित्वे वा) इत्येवमर्थकम् ।
प्रवृत्तिवैधे शब्दवैक्यम्, शब्दमेवैवृत्ताऽनुमानम् । पर
प्रवृत्त्या अनुमित्वात् विदितशब्दगतं व्यय शब्दव्य-
नूय प्रवर्तते इति नोभयवैक्यं (शब्दस्य च प्रवृत्ति-
लिङ्गत्वानुमानस्य च) इति चेत्, न, परप्रवृत्त्या

प्रवृत्तिहेतुत्वानुग्रहात् विरोधाविचारणात् तदभिधान-
प्रवृत्तेः (कर्माभाभिधानवृत्तेः) । तन्मानप्रतिपत्त्या
प्रवृत्त्ययोगात्, नहि सर्वं सर्वस्य प्रवृत्तिहेतुः (न चउ
आह्लादयो विरोधाः सर्वं सर्वं प्रवर्तयन्ति । अपि च
सर्वप्रवृत्तेनाधीनप्रवृत्तिव्याप्यत्वात् मानन्तरेण च
सम्बन्धवहणान्तरेण तदनुपपत्तेः) अनस्यहेतुकत्वमात्र
रताम् । (शब्दते-) शब्दपूर्वस्यैव प्रवृत्त्या अनुमानहेतुक-
मिति चेत् (शब्दपूर्वस्यैव प्रवृत्त्या अनुमानात् शब्दहेतुक
इति चेत् । निघन्तरे-) अनुमानपूर्वकमेव शब्दान्
प्रवृत्तेः किं नानुमानप्रमाणक एव । अपि च नादृष्ट-
तिरिक्तः प्रवृत्तिहेतुस्त्वमीषते, तस्य पूर्वसिद्धसोक्तत्वात्
प्रवृत्तेः । (तस्य शब्दनिश्चयप्रवृत्तिहेतुकत्वात्प्रामाण्यस्य
प्रवृत्तेः), दृष्टस्यै हेतुमित्यनुपपत्तेः । प्रतिपत्तिरित्यर्थः
वै. प्रत्ययमितोष भ्रमिताः, तैश्चलभन कल्प अन्व-
प्रमाणस्यत्वं च (अन्वयप्रमाणकत्वं च) समर्थनीयम् (न
च शक्य स्ववदेनसिद्धरत्वात् अनुमेयत्वात्) । भर्तन्त-
रेणमपेक्षि निवृत्ते सर्वं सर्वम् सर्वशक्तिः स्यात् ।
अप्रमाणकं च तत् (प्रमाणाभिमतत्वात्) उच्यते कश्चिद्
कश्चिद्विरोधप्रतीतेः । अनिश्चयेऽपि न शब्दः कार्यः
उक्तस्यैवात् (कारिका २ प्र. ५) । निमित्तत्वात्
क्षमादा उत्तरी (निमित्तक्षमा- (क-) विनाशे-
ऽपि कार्यानितागात्) इत्यर्थयोगत्वापि (नृसीनि)
प्रसङ्गः । कश्चिद्विरोधप्रवृत्तौ इत्यर्थयोगत्वापि प्रवृत्त्य
भोगात् प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वं एव (नृसीनि-
हित्वापन्तरे) विधिः ॥ ३७ ॥

तत्र (च शिवे) ' वायानुत्पत्तौ व्यापारो दृष्ट-
हेतुर्न युग्यते । तत्परत्वेन शब्देन यदा म प्रति-
पादितम् ॥ ' ३८ ॥ यदि चउ नागात्पत्तेन व्यापारो
याप साप्यात्मनः मानानुत्पत्तेः (काय उत्पत्ति
इत्येवमर्थेण) गृह्यते तदा मविदुष्टस्य च. शब्देन
उक्तः इति इत्येवप्रमाणम् न तत्र विरोधः. समर्थत्वात्
तस्य (यागादे-) अनिश्चयत्वात् (दृष्ट कर्म
इति प्रवृत्तौ लोच्यम्) । तस्मात्प्रवृत्तेः विधौ कश्चिद्व्य-
भिचयः वा लोके कर्मविन् (अनुमित्यनुग्रहात्प्र-
वृत्त्यात्) प्रवृत्तिः स्यात्, (अर्थेऽप्येव त्र वेदे पुराणागात्.

भारतं विध्यविशेषान् श्रुतानि स्यात् । तदुक्तं 'अथा
 धरुं तु तदर्थत्वं' इति । (मूलग्रन्थ-) प्रीणयन्त्यान्
 पुत्रप्रयत्नानां प्रीतिरुत्तुता तु विध्यवर्धनप्रयत्ने साधन
 नास्मिच्छेत् इति । अथैव विधिप्रसङ्गात् इष्ट
 निष्ट, तथा मुनि पात्रव्य कर्म तत्रातरीयक
 तासित (विधिविधयामपि यावत्सा सा यत्र
 प्रतिपत्तिरप्यत्रते तत्र प्रागुक्तं साधितव्यैव तापना
 र्थेन साध्यशेषात् उक्तव्यस्य तत्रातरीयकत्वात् ।
 चादिदा यावत्-) परि तु विध्यविधयेवभावात्
 नाथयापार (ट्यानिष्ट) तदा यागस्यानिष्टत्वात्
 तन्पर (व्यापार) प्रवृत्त्या मना अनवकाशो याम् ।
 [अत्र 'प्रवृत्त्यान्लोभप्रयत्नो याम्' इति सूत्रं मुनि
 वम् । 'प्रवृत्त्यान्लोभप्रयत्नो न भवति' इति
 रत्निका मुनिना । पुत्रं तु सुधीर्भविष्यात्तावम्]
 प्रवृत्त्यान्लोभप्रयत्नो विधेयानवकाशतया (एव
 परतैव व्यापारस्य युक्ता) साध्यत्वात् (अनवकाशाधि
 प्रतीतिप्रसङ्गात्) नातरीयकतया (तस्या) प्रतिपत्त्यन्तो
 विपयस्य (श्याम-) कर्मात्मनाऽप्येति । नहीश्वरो व्यापार
 त्वात् (यागपर) साधयतो वा इपर । एव गान्त्
 'यैत' इति विधिवान्त् फलाभिप्रायः ॥ ३८ ॥
 (वसिष्ठप्रश्नादि स्वधार्दिभायनेत्याह-) यतश्च
 'भारतानुसंज्ञा पूर्वमिच्छात्वाऽपरम्यते । स्वर्ग
 सिद्धौऽपि ततोऽप्येतोऽप्येति कष्टात्मना ॥' ३९ ॥
 यो हि यद्विच्छति स तत् करोति इति भावनायां प्रारम्भ
 इच्छा । तथा च तत् (इच्छाकर्म) भावनासाध्य इति
 निरोद्धेति स्वर्गादि तद्व्यवसाय (इच्छाकर्मतया) कर्म
 शक्यत्वात् (शिवादिप्रश्नात्-) औदगात्स्विन्त् साध्यत्वा
 त्वात् भावनायात्वेति न्याय्या, तदुक्तं 'प्रत्यर्थं चापि
 संघात्' इति (वा. १. १. १३) । (एव विदुर्गो-)
 अथवापि एतौ पृथक् साधनं आदि मुनयः संशयते अत
 अथवापि साधनं स्वर्गादि तद्व्यवसायं अभिप्रायः, अथवा
 साध्यत्वात् । अतो न कथम् 'यैत' इति कल्पेच्छेत्तान्
 (विष्णुविरचितया भावनायां, अति तु) स्वर्गादि (वसि
 ष्ठीयानुसंज्ञायाऽप्यत्र) अथवाऽप्यत्रावन्त् । तथा
 च तदर्थत्वं इति स्वर्गादि तद्व्यवसायः ॥ ३९ ॥

(इच्छते-) यथा पुन स्वर्गसाधनशोपगतस्य
 भावनाऽभिप्रायः, तस्मात्तथा वा अथविशेषोपपन्न कर्म,
 समाधेयो वा । नहि तदभिप्रायःकहितस्य (पुत्रप्रयत्न
 रहितस्य) अप्यत्रावत्तदर्थत्वं वा भावनायात्वं,
 युग्यतस्य नहि समाना युग्यते (प्रवृत्तस्य तु अन्य
 संघातसाध्यस्य पि समाधेयो इष्ट) । (परिहारी-) नैव
 बोध 'अर्थाद्विशेषोपपन्न सद्यस्य याति उच्छ्रयः ।
 तद्योग्याद्यान्मनाये न समास प्रदुष्टपक्षि ॥'
 ४० ॥ न एव स्वर्गसाधनव्यवसायस्य स्वर्गो भावना
 अभिप्रायः (येन गान्दी पुत्रविशेषोपपत्तीति न्याह
 न्येन) पितु स एव विशेषप्रवृत्त्या मन्वदमुत्तुतो
 (भावनायात्वं) । तथा 'दृष्टी प्रैवान्त्याह' इति दृष्ट
 पथानो दृष्टी (यथा 'मैत्रायणस्य प्रैवान्त्याह' इति
 प्रैवान्त्वन्मैत्रायणस्य प्रते 'दृष्टी प्रैवान् सात्' इति
 मैत्रायणस्य विशेषविधानानुपपत्तं विशेषस्य दृष्टस्य
 चाप्येतद्विषयत्वात् तत्रमेव दृष्टिदृष्टत्वं, तद्वत् 'यैत'
 इति भावनासाधयदेव सत्यवितु प्रत्यविषयत्वात् भाव
 विशेषोपपत्तत्वात् साधयत्वात्, स्वर्गाच्च च पुत्रादिशोप
 गतासाधयत्वात् कर्मिकमतस्य च भावसाधयत्वात् अप
 तश्चाप्रत तस्मात् स्वर्गसाधयधुतिरिति), तदभिप्रायः तु
 तत्र (भावनायात्वं) साधयत्वात् अविशेष एव ।
 एव च समाधेयस्य उच्यते । नतवन्त् दि अथसंघ
 तदनभवात् (पुत्रप्रयत्नसाधयत्वात्) साधयत्वात् तदापि
 न स्यात् । तदभिप्रायः वन तु (पुत्रप्रयत्न-) तद्व्याप
 आनयत्वं तेषां भावनाशोपपत्तं इति युक्तं समासः ।
 अन्यथा मन्वदेव विशेषोपपत्तं अथवाप्यत्र, तस्य
 साधयत्वात् ततो नैव तान् । स्वर्गो वा साधयत्वात्
 (भावना) समाधेयो मन्वत् ।
 यत्तु भावनासाधेयं साध्य साध्यत्वात्साधयत्वात् (साधना
 न्तरस्य स्वर्गादेरसाधयत्वं) इति । (दूषयति-) साध
 नाया तावत् स्वर्गादेरसाधयत्वं (साध्यत्वं) तस्या
 साधयत्वात्साधयत्वात् । साधयत्वेति यदि तत्रापि साध
 नाया (पराधयत्वं) साधयत्वं तत् विधित्वाऽप्यत्र
 अथ (अथाधयत्वं-) भावनाविषयत्वात्, तत्र
 साधयत्वात् तत्र (पराधयत्वं) साधयत्वं । उक्तं हि 'वर्त'

